

शार्ङ्गचरसंहिताः

(सुभद्राजी सायनिक)

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૨૨૪ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ શાસ્ત્રધર સંહિતા

વિપય ૩૩૫૧

। शार्ङ्गधरसंहिताः ।

गुजराती भाषांतर भूषण सहित
(रोगकुम्भोपरिनिदान, अनुक्रमशिका साथे)

रयनार
अह दलेशकर अमरज

ई. स. १९२८]

[संवत् १९८४

.....

किम्मत रु. ५-०-०

આ પુસ્તકના પ્રકાશકો:

૧. ન્યુસ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, (ગુજરાતી પત્રના બાકીસ)
કાળાધોડા, બેક-હાઉસ લેન, મુંબઈ નં. ૧.
૨. પંડિત નારાયણ મૂળજી, સંસ્કૃત પુસ્તકલય
અવેરબાગ, કાલમદેવી, મુંબઈ નં. ૨.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
સમઠાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ

(‘ગુજરાતી’ પત્રના)

૧૧ “ન્યુસ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ”ના
મણિલાલ ઈચ્છારામ દેશાઈએ છાપી પ્રકટ કર્યું છે.
કાળાધોડા, બેક-હાઉસ લેન, કોટ, મુંબઈ.

આ પુસ્તક વિષે અભિપ્રાય

આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ સ્વ. ભટ્ટ કૃલશંકર અમરજીએ લખેલી અને ભાઈ વૈદ્ય નરોત્તમ અમરજીએ છપાવેલી, તે ખપી જતાં તેની બીજી આવૃત્તિ પત્રના માલિક રા. રા. મણિલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ તરફથી હાલ બહાર આવી છે, તે પ્રસંગે વૈદ્યકના એ ઉત્તમ પુસ્તક સંબંધી કંઈ વિશેષ નવું લખવાનું કારણ નથી. છતાં આટલું તો કહ્યા વગર નહિ ચાલે કે, હાલ જ્યારે હિન્દુસ્થાન દેકાણે આયુર્વેદ શીખવવા માટે શાળાઓ અને પાઠશાળાઓ સ્થાપવામાં આવે છે, પ્રસંગે અર્વાચીન પદ્ધતિએ લખાયેલું આ પુસ્તક શિક્ષકોને અને વિદ્યાર્થીઓને શય ઉપયોગી થઈ પડે તેવું છે.

વૃક્ષત્રયી અને લઘુત્રયી દ્વારા શીખવવાની પદ્ધતિ લગભગ નાબૂદ થઈ અને શાળાઓમાં વ્યાખ્યાન તથા પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ દ્વારા અધ્યયન કરાવવામાં એવે પ્રસંગે પણ કબુલ કરવું જોઈએ કે શાર્ફધરસંહિતા પ્રથમ કરતાં વધારે નીવડી છે. આગળ કહ્યા પ્રમાણે આ ગ્રંથના ઉપયોગીપણા માટે બે મત કારણ તે દરેક વૈદ્યો તૈયાર કરી શકે તેવા અસરકારક પ્રયોગોથી ભરપૂર છે. શાર્ફ વધારે સારા પાયા ઉપર લખવામાં આવ્યું છે, અને કેટલાક વિદ્યાલયોમાં પ્રત્યક્ષ તથા નમુનાઓથી અને નકશાઓથી બતાવવામાં આવે છે. શાર્ફધરસંહિતા વિષય જે ઔષધિ ક્રિયા તથા તેના ગુણદોષ સંબંધી છે, તે વિષયમાં શાર્ફધર રચના બીજાં એ બાબતના સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલાં બધાં પુસ્તકો કરતાં વિશેષ અને ઉપયોગીતાવાળી છે. તેની અંદરની ચિકિત્સા અતિશય સાનુકૂળ અને થોડાં શકે તેવી છે. ટુંકમાં **Pharmacy and Materia Medica** તરીકે આ પુસ્તક ઓના હાથમાં હંમેશ રહેવું જોઈએ; કારણ તેની અંદર જુદા જુદા પ્રયોગો તૈયારીતિ, એ કયા રોગોને લાગુ પડે છે તેની સમજણ અને તેની અંદર શું શું થી તેની માહિતી આપવામાં આવી છે.

સંસ્કૃતમાંથી થયેલા તેના ગુજરાતી ભાષાન્તર સંબંધે હું પ્રથમ લખી ચૂકેલા જણાવ્યું છે કે સ્વ. ભટ્ટ કૃલશંકરે પોતે દશ વર્ષના લાંબા પ્રયાસમાં દરેક વનસ્પતિ

નામ તથા તેની ખરી ઉપયોગીતા વિગેરેનું ઘણું શ્રમે શોધન કરી આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ બહાર પાડી હતી. જાણીને અતિશય સંતોષ થાય છે કે રા. રા. મણિલાલભાઈએ આ બીજી આવૃત્તિ બહાર પાડતી વખતે સ્વ. ભટ્ટ કૃલશંકરનો આ પુસ્તક લખવાનો ઉચ્ચ હેતુ જાળવી રાખ્યો છે, અને જનસમૂહ, વૈદ્યો અને વૈદ્યક વિદ્યાર્થીઓ આગળ પ્રથમાવૃત્તિના કરતાં પણ વધારે સારી રચનાવાળું પુસ્તક રજુ કર્યું છે, જેને માટે તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે. શાર્ફધર સંહિતાની પ્રથમ આવૃત્તિની બધી કોપીઓ ખપી જતાં તે પુસ્તક ન મળી શકવા જેવી સ્થિતિ જ્યારે ઉભી થઈ તથા વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો અને ચિકિત્સકોને તેની ખોટ જણાવા લાગી, તેવે વખતે રા. રા. મણિલાલભાઈએ આ પુસ્તક બહેરમાં મૂકી ચિકિત્સકો ઉપર ઘણો જ ઉપકાર કર્યો છે. હું તેમના આ પ્રયાસને ફત્તેહ ઇચ્છી અંતઃકરણથી ધન્યવાદ આપું છું.

મુંબઈ,
તા. ૦ ૪: ૪: ૧૯૨૮.

}

પોપટ પ્રભુરામ

પ્રિન્સીપાલ,

પ્રભુરામ આયુર્વેદિક કોલેજ.

(૨)

સમય અને વૈદ્યશિક્ષણની પદ્ધતિ બદલાતાં, ઘણાં વરસો ઉપર બહુ ઉપયોગી જણાયેલું, પણ હાલ વિદ્વાન્ વૈદ્યોના અભાવે મહત્વમાં ઉતરતી પંક્તિએ આવેલું આર્ય વૈદ્યક, જે હજી પણ સારી રીતે શિખવવામાં આવે, તેની અંદર રહેલાં ગૂઢ તત્ત્વો બરાબર સમજાવી શકાય અને ચિકિત્સાના જે મહાન્ લંઝારથી તે ભરપૂર છે તે એ ગ્રન્થોની અંદર જણાવ્યા પ્રમાણે અક્ષરશઃ અજમાવવામાં આવે, તો એટલું તો ખાતરીથી કહી શકાય કે, આજે પણ જે જે વૈદ્યક ગ્રન્થો આપણા હાથમાં છે, તે આપણને અતિશય ઉપયોગના થઈ પડે.

વૃદ્ધત્વથી અને લઘુત્વથી, એ વૈદ્યક પુસ્તકો આપણી પાસે વૈદ્યક જ્ઞાનના એક ખજાના રૂપે રહી ગયેલાં છે. આ પુસ્તકો હાથમાંથી જવાં ન જોઈએ. આમાં શાર્ફધરસંહિતા એક છે. આ ગ્રન્થના ઉપયોગીપણા માટે બે મત છે જ નહિ. સહેલા, દરેક વૈદ્ય તૈયાર કરી શકે તેવા અને તે સાથે અસરકારક પ્રયોગોથી તે ભરપૂર છે. સંહિતાના આગલા ભાગમાં શારીરની સમજ આપવામાં આવી છે અને પ્રાચીન કાળમાં શારીરનાં શિક્ષણ માટે જે જે સાધનો હતાં, તે શાર્ફધરના વખતમાં નાશ થયેલાં હોવાથી આ પ્રકરણ ઘણું જ સંક્ષિપ્તમાં લખાયેલ છે.

અર્વાચીન પશ્ચિમ દેશોના વૈદ્યક શોધમાં શારીર(Anatomy)ને માટે જે શોધો કરવામાં આવેલ છે તે અલૌકિક છે. આખા શરીરમાંનો એક નાનામાં નાનો સૂક્ષ્મ તંતુ પણ એ પદ્ધતિએ નજરમાં આવ્યા વગર રહેતો નથી. શારીર અને શરીરનાં જુદાં જુદા અવયવોનાં કાર્યો (Physiology), એ વિષયોનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ જે રીતે અર્વાચીન પદ્ધતિથી થાય છે તે રીતે પ્રાચીન પદ્ધતિથી થઈ શકતો નથી. પણ ચિકિત્સા માટે ખરેખર રોગ શો છે તે સમજ્યા પછી તેનો ઉપચાર કરવા માટે આર્ય વૈદ્યકગ્રન્થોમાં જે ઉપયોગી પ્રયોગો છે તે બીજે ટ્રાઈ પણ ટેકાણે મળવા અતિશય મુશ્કેલ છે. આવી ઉપયોગી ચિકિત્સા-ઓથી ભરપૂર આ શાર્ફધરસંહિતા હોવાથી તેનું ગુજરાતી ભાષામાં થયેલું ભાષાંતર વૈદ્યો તથા જનસમૂહને અતિશય ઉપયોગી નિવડશે, તેમાં કંઈ શક નથી.

શાર્ફધરસંહિતાને સાધારણ રીતે આર્યઔષધિક્રિયા તથા ગુણદોષના (Pharmacacy and Materia Medica) ઉપયોગી ગ્રન્થનું નામ આપી શકાય. દરેક પ્રયોગ કેવી રીતે તૈયાર કરવો અને તે કયા રોગ ઉપર લાગુ પડે છે તેને માટે સરલ સંસ્કૃત પદ્યમાં તેની અંદર વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે, અને તે સાથે તે સર્વ પ્રયોગો વરસો થયા અનુભવમાં આવેલા તથા તેનું ઉપયોગીપણું સિદ્ધ થયેલું હોવાથી, વૈદ્યોના હાથમાં રોગનિવૃત્તિનાં એક મહાન્ સાધન તરીકે તે રહે છે.

શાર્ફધરસંહિતાનાં ભાષાંતરો આગળ થયેલાં છે, એટલે આ ભાષાંતરની જરૂરિયાત વિશે શંકા થવાનું કારણ સહેજ ઉત્પન્ન થાય. મારે અહિં કહેવું જોઈએ કે વૈદ્યક

અભ્યાસના અભાવે ગ્રન્થોમાં ખરેખર શું લખાયેલું છે તે સમજી શકવાનું મુશ્કેલ થઈ પડેલું છે; અને તેમ હોવાથી શાર્ફગરસંહિતા એકલી જ નહિ, પણ વૈદ્યકનાં ખીન્ન પુસ્તકોનાં ભાષાંતરો પણ વિશ્વાસલાયક થઈ શકતાં નથી. પરિણામે ખાસ પ્રયોગો અને લખાણનો ખરો હેતુ સમજવામાં વારંવાર ભૂલ થાય છે અને વૈદ્યોની પડતીનું એ પણ એક મુખ્ય કારણ છે. આ વખતે હું સંતોષ સાથે એમ કહી શકીશ કે, દશ વર્ષના લાંબા પ્રયાસ પછી અને તેટલે વખતે પણ જે એક પણ શબ્દ ન સમજી શકાય, એક પણ ગૂઢ હેતુનું નિરાકરણ ન કરી શકાય, તે અને તેટલા ખર્ચ અને પ્રયાસ કરતાં જ્યાં સધી તેનો પરિપૂર્ણ ખુલાસો ન થાય ત્યાં સધી ભાષાંતર આગળ ન ચલાવવું, એવા દૃઢ સંકલ્પે બહુ લાંબે કાળે સ્વર્ગવાસી રા. રા. કૃલશંકર અમરજીએ કરેલું આ ભાષાંતર એવા સર્વ દોષોથી મુક્ત છે, એમ તે વાંચવાથી અને મનન કરવાથી નક્કી થાય છે.

રા. કૃલશંકર જેમનું ટુંક જીવન ચરિત્ર રા. રા. શાસ્ત્રી પ્રાણજીવને આ ગ્રન્થમાં આપેલું છે, તેઓ શોધક બુદ્ધિના અને ખંતીલા સ્વભાવના હતા. ખરું જ્યાં સધી શોધી ન શકાય ત્યાં સધી તેઓ શાંત થતા ન હોતા. એક વનરપતિનું ખરું નામ શું હોવું જોઈએ તેને માટે તેમણે વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો પૂછ્યા છે, લાંબી મુસાફરીઓ કરી છે અને પોતાથી ઉપાડી ન શકાય તેટલો ખર્ચ પણ કર્યો છે. આટલું કરીને ખરો અર્થ શો છે તે શોધી કાઢાવવામાં ઘણી વેળા તેઓ પાર પડ્યા છે; અને કેટલીક વાર જ્યારે તેમની શંકાનું સમાધાન નથી જ થયું, ત્યારે તે પ્રમાણે તેઓએ સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે. શાર્ફગરસંહિતાનું ખરું ભાષાંતર કરવું, એ એમના જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો અને તે પાર પાડતાં એ પ્રયાસના દશ વર્ષના પાછળના કાળમાં તેમણે પોતાની આજીવિકાનાં સાધનો તરફ પણ બેદરકારી બતાવવા માંડી હતી અને છેવટ ભાષાંતર પૂર્ણ કરી અનુક્રમણિકાના કેટલાક ભાગો લખતા તેઓ ભયંકર જીવલેણ વ્યાધિમાં સપડાયા અને સં. ૧૯૬૩ પોષ સુદિ ૮ રવિવારને દિવસે સ્વર્ગવાસ પામ્યા.

તેમના વડિલ ભાઈ રા. રા. વૈદ્યરાજ નરોત્તમ અમરજીએ આ પુસ્તક સંબંધે બાકી રહેલું કાર્ય પૂરું કર્યું અને આજે વૈદ્યો અને જનસમૂહની સમક્ષ આ ઉપયોગી અને સત્તાધારી પુસ્તક મૂકવા તેઓ સફલ થયા છે, તે જોતાં જો કે આ પ્રયાસ દરમિયાન થયેલા રા. કૃલશંકરના સ્વર્ગવાસને લીધે અતિશય ખેદ થાય છે, તોપણ એ પુસ્તક બહાર પાડી સ્વર્ગવાસી ભાઈનું નામ અમર કરવાના વૈદ્યરાજ નરોત્તમના ઉચ્ચ હેતુને ધ્વજે ફળીભૂત કર્યો, તેટલા માટે તેઓને અભિનંદન ઘટે છે.

તા. ૧૭-૬-૧૯૦૮

}

ડાક્ટર પોપટ પ્રભુરામ વૈદ્ય, જે. પી.

એલ. એમ. એન્ડ એસ.

૨૯. કૃલશંકર અમરજી

આ બહુમાન્ય “શાર્ફગધરસંહિતા”નું લાપાન્તર કરનાર સદ્ગત રા. કૃલશંકર અમરજી ભટ્ટ સંવત્ ૧૯૨૦ ના આષાઢ માસમાં શુકલ પૂર્ણિમાને દિવસે સૌરાષ્ટ્ર પ્રાંતમાં જુનાગઢમાં જન્મ્યા હતા. તેઓ સાતે પ્રશ્નોરા નાગર બ્રાહ્મણ, યજુર્વેદની માધ્યંદિની શાખાધ્યાયી અને ગોત્રે પારાશરી હતા. તેમના પિતાશ્રી અમરજી ભટ્ટ પોરબંદરથી જુનાગઢમાં પોતાના સંબંધી તથા જ્ઞાતિબંધુઓમાં રહેવા આવ્યા હતા અને આજીવિકા નિમિત્તે તેમનો નિવાસ બહુધા મુંબઈ નગરીમાં થતો હતો. મુંબઈમાં વ્યાપારાર્થે આવી રહેલાં હાલાર્ધ ભાટીઆ ખાનદાનોમાં તેમની પૌરાણિક વૃત્તિને સારું ઉત્તેજન મળ્યું હતું એટલું જ નહિ, પરંતુ ધર્મનિષ્ઠ શેઠ શ્રી પ્રેમજી જીવન, શેઠ શ્રી હરજીવન જીવન તથા શેઠ શ્રી મુરારજી ગોકુળદાસે તો તેમને પોતાના ધરના પૂજનીય વ્યાસ તરીકે બહુ જ આદરથી આશ્રય આપ્યો હતો. વ્યાસ શ્રી અમરજી આ પ્રમાણે મોટા ગૃહસ્થ ભાટીઆ કુટુંબના આશ્રયથી મુંબઈમાં બહુ ઉજ્જવલ જીવન ગાળતા હતા; પરંતુ દૈવે તેમના કુટુંબના તે સુખી દિવસોને થોડા જ સમયમાં અસ્ત પમાડ્યા, અને ચરિત્રનાયક રા. કૃલશંકર, તેમના મોટા ભાઈ રા. નરોત્તમ, તેમનાં મોટાં બેન ઘજકુંવર અને નાની બેન ન્હાલકુંવર ચારે લગભગ બાલ્યાવસ્થામાં જ પિતૃછત્ર વગરનાં થઈ પડ્યાં, તેથી તેમનાં વિધવા માતા નવલ ચારેય બાળકોનું બહુ લાડકોડ ભરી રીતે આશ્વાસન અને ઉદ્ધારણ કરવા મંજ્યાં અને બન્ને ભાઈઓ ભણુવા યોગ્ય વયના થતાં તેમને જુનાગઢ સંસ્કૃત પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરવા મૂકવામાં આવ્યા; પરંતુ ઘણો વખત થયો નહિ, એટલામાં તેમનાં માતૃશ્રી તેમને લઈ સંવત્ ૧૯૨૮ ના વર્ષમાં મુંબઈ આવ્યાં, તેથી તેમનાં અભ્યાસમાં વિઘ્ન પડ્યું.

જે સમયે રા. કૃલશંકરના માતા પોતાનાં બાળકોને લઈ સૌરાષ્ટ્રથી મુંબઈ આવ્યાં ત્યારે આજની માફક આગગાડી ન હતી, પણ કંઈક પગરસ્તે ને કંઈક નૌકા માર્ગે તેમને મુસાફરી કરવી પડી હતી. તેઓ જેઠ મહિનામાં જુનાગઢથી નિકળીને ધોધાબંદર આવ્યાં; અને ત્યાંથી ભગવા થઈને સુરત પાસે રાંદેર આવ્યાં. તે વખતે વરસાદ ધોધમાર પડતો હતો, માર્ગમાં ગોઠણ ગોઠણ સ્વધી કાદવ જામ્યો હતો, ખીજી તરફ ખાડીનાં

પાણી પણ પ્રરથી ઉભરાઇ ગયાં હતાં. મહાન્ મહેનતે અને અત્યંત કષ્ટે માથાપર વરસાદનાં પાણી ઝીલતાં, બાળકાની સાથે તેમનાં માતૃશ્રી સુરત આવ્યાં. કોઇ કોઇ વેળા આ સંકટમય મુસાફરીનું રા. કૃલશંકર વર્ણન કરતા અને કહેતા કે, મારા મુરબી મામા શ્રી હરિહર તે વખતે અમારી સાથે હતા અને તેમની સહાયતાથી અમે મુંબઈ સહીસલામત પહોંચ્યા હતા. માર્ગમાં આવાં અનેક સંકટો વેડીને બન્ને ભાઈઓ મુંબઈ આવ્યા અને કાલિકાદેવીના રાજમાર્ગ ઉપર આવેલી શેઠ શ્રી પ્રેમજી જીવનની વાડીમાં શેઠ શ્રી હરજીવન તથા શેઠ શ્રી મુરારજી ગોકુળદાસના ઉત્તમ આશ્રય તળે રહ્યા અને પૂજ્ય પિતાશ્રી અમરજી ભટ્ટનું વાર્ષિક કરીને પાછા તેઓ જીનાગઢ આવ્યા; અને ત્યાં ભાઈ નરોત્તમને તથા કૃલશંકરને ઉપનયન સંસ્કાર કરવામાં આવ્યો; અને ફરીને તેઓ ઉક્ત શેઠીયાઓના આશ્રયથી મુંબઈ આવીને શેઠ શ્રી પ્રેમજી જીવનની વાડીમાં રહ્યા ને અધૂરો અભ્યાસ ફરીને બન્ને ભાઈઓએ આરંભ્યો.

મુંબાઇને એ સમય બહુ જાહોઝલાલીનો હતો અથવા કવીશ્વર દલપતરામના કથનમાં કહીએ તો તે સમયે ‘મુંબઈ હેમની છે હાલમાં’ તેમ હતું અને ઉછળતી લક્ષ્મીની લહેરોમાં શેઠીઆ કુટુંબો પણ કુલકુલાં થઈ રહેલાં હતાં. લક્ષ્મી હોય ત્યાં જ ધર્મનિષ્ઠતા, શ્રદ્ધા અને બીજા કેટલાક આશ્રિતનું પાલન કરવાના અતિ ઉદાર ગુણ વસે છે તેમ આ કુટુંબો પણ બહુ જ ધર્મનિષ્ઠ અને ઉદાર હતાં અને હજી પણ છે. તેમાં વળી ચરિત્રનાયકના પિતા શ્રી અમરજી વ્યાસની નિઃસ્વાર્થતા, વિદ્વત્તા અને બીજા સહુગુણોએ તેમને બહુ વશ કરેલાં હતાં. તેથી શેઠ શ્રી હરજીવન જીવને તથા શેઠ શ્રી મુરારજી ગોકુળદાસે પોતાના પૂજ્ય વ્યાસનાં બાળકાને કોઇ પણ રીતે ઓછું ન પડે એવી રીતે સારો આશ્રય આપીને પોતાની વાડીમાં રાખ્યાં અને બન્ને બંધુઓએ પાછો પોતાનો અધૂરો અભ્યાસ આરંભ્યો. રા. નરોત્તમે સંસ્કૃત અભ્યાસ ચાલું રાખી પૌરાણિક સાહિત્ય—(પિતાવાળી વૃત્તિ)ને પુનરુજ્જીવન આપવાનો યત્ન કર્યો અને તે ઉપરાંત પ્રશ્નો રાજનતીય વિદ્યા જે વૈદ્યવિદ્યા છે તેનો પણ અભ્યાસ અને અનુભવ મેળવ્યો. એ એ સાહિત્યનાં સાધને રા. નરોત્તમ તેમના પિતાના જેવું જ ઉજ્જવળ જીવન ગુજારતા હતા અને પોતાના યજ્ઞમાનોમાં પણ બહુ ભાવવાળી પ્રતિષ્ઠા ધરાવતા.

ચરિત્રનાયક રા. કૃલશંકરે થોડોક સંસ્કૃત અભ્યાસ કર્યા પછી નવી શિક્ષણ પદ્ધતિ, જેનો ઉદય તાજે જ હતો તેની તરફ વૃત્તિને વાળી અને ગુજરાતી તથા જ્ઞેષ્ઠનું કંઈક અંગ્રેજી પણ ભણ્યા. તેમણે નવી પદ્ધતિનું જીવન શરૂ કરવા જાપાનામાં પુસ્તક-પાનાના સંશોધનનો માર્ગ લીધો. સંશોધક થવામાં જે ભાષા, જેડણી, ઉચ્ચાર અને વ્યાકરણાદિનું જાંડું ખચિત જ્ઞાન જોઈએ તે રા. કૃલશંકરે પ્રાપ્ત કર્યું હતું, એટલું જ નહિ પરંતુ તેઓ એક એવા ખચિત ‘પ્રુફ-રીડર’ પુસ્તકપાનાનું સંશોધન કરનાર હતા કે, હાલ મુદ્રણયંત્રોના આટલા મોટા પ્રસારમાં પણ તેમની ધુરાએ નિયુક્ત

કરાય, એવો કાઠ સંશોધક ગુજરાતીમાં તો ભાગ્યે જ હશે. તેઓ એવા સૂક્ષ્મ દષ્ટિના અને ખચિત હાથના સંશોધક હતા કે, ભાગ્યે જ તેમનાં વાંચનમાંથી અયોગ્ય શબ્દ કે અક્ષર પસાર થઈ જવા પામતો. મુદ્રણકળાના લાંબા અનુભવથી તેમને અક્ષરોનાં સ્વરૂપ, વિરામ અને કેમ સુલલિત મુદ્રણ થાય ને શોભે, એનું એવું તો સારું જ્ઞાન હતું કે મોટા મોટા છાપખાનાના પ્રિન્ટરો પણ તેમની સલાહ પૂછતા. રા. કૂલશંકર જેવા એક વગર જોડના સંશોધક હતા તેવા જ સુંદર મોતીના દાણા જેવા અક્ષરે લખાણ કરનાર એક કુશળ લલિયા પણ હતા. વૈકુણ્ઠવાસી શીઘ્રકવિ ને ભારતમાર્તણ્ડ શ્રી ગદુલાલજી તરફથી છપાતાં પુસ્તકોની સંયુક્તિ કરવાનું કાર્ય હમ્મેશ તેમને જ સોંપવામાં આવતું. વળી ગુજર્જર ગ્રંથાલયોને પૂર્ણ કરનાર અને ભિન્ન ભિન્ન વિષયનાં પુસ્તકની વિરૂદ્ધિ કરનાર ‘ગુજરાતી’ મુદ્રણાલયમાં તો તેઓ મુખ્ય સંશોધક જ હતા. જૂની કવિતાઓનાં પાઠાંતરો એસાડવામાં પણ તેઓ એક્કા હતા. પં. ગદુલાલજીના બહુ પરિચયે તેઓ એક સાહિત્ય વાચક અને કાવ્યવિલાસી અનેલા હતા અને જેનો ઉપયોગ તેઓ પુસ્તકોના સંશોધનમાં કરતા હતા.

વેપારીઓનો પરિચય હોવાથી તેમ જ નામું અને હિસાબની માહિતી હોવાથી રા. કૂલશંકરને ‘કેડીટ-લીઓના’ નામની મુંબાઈની ટ્રેન્ડ-એક્ટની શાખામાં સારા પગારે નોકરી મળી હતી. સત્ય અને ખરાવાદીપણાએ તેમને એ નોકરીમાં ઉપરી અધિકારીઓના પ્રિય અને વિશ્વાસુ બનાવ્યા હતા; પરંતુ તેમનું શરીર મૂળથી જ નાબુક હોવાથી તે નોકરી લાંબો વખત તેમનાથી થઈ શકી નહિ. તેમનું આરોગ્ય બગડ્યું અને વિશ્રાંતિ માટે તેમને સ્વદેશ જવું પડ્યું. સ્વદેશમાંથી પાછાં ફરતાં તેમને વધુ પગારે નોકરી આપવાની માગણી થઈ, પરંતુ તે તેમણે ઉપકાર સાથે ના પાડી અને પોતાનો મનગમતો ‘રીડર’નો ધંધો જ પાછો હાથ ધર્યો. ‘ગુજરાતી’ પ્રેસના માલિક રા. રા. ઇચ્છારામ સ્વર્ધરામ દેશાઈ, જેમને એમના કામની ખરેખરી કિંમત હતી તેમણે એમના આરોગ્યને અનુકૂળ ગોડવણ કરી આપી, અને તેઓ પાછા ‘ગુજરાતી’ પ્રેસમાં રહ્યા, જે છેવટની ધડી સુધી ચાલુ રહ્યા; અને તેમના પંચત્વ પછી રા. રા. ઇચ્છારામે તેમના મરણ માટે શોક દેખાડતાં પોતાના તા. ૦ ૦ ડિસેમ્બર ૧૯૦૬ ના ‘ગુજરાતી’ પત્રમાં આ પ્રમાણે નોંધ પણ લીધી:—

“જાણીને ખેદ થાય છે કે, ‘ગુજરાતી’ પ્રેસમાં ૧૫ વરસથી વધારે સમયના રીડર તરિકે નોકરીમાં રહેલા રા. કૂલશંકર અમરછ ગયા રવિવારે જીનાગઢમાં મરણ પામ્યા છે. રા. કૂલશંકર રીડર તરીકે બહુ નિપુણ હતા. તેમ જ એક લેખક પણ હતા. ‘વિક્રમ ચરિત્ર’ નામનું રસિક કથાનું પુસ્તક થોડા વખતપર લખ્યું હતું, જે ‘ગુજરાતી’ પ્રેસે પ્રકટ કીધું છે. શાઈ-અધર નામક વેદાના ગ્રંથનું ભાષાંતર કર્યું છે, જે પ્રગટ થાય તે પૂર્વે એમનું જીવાનીમાં થયેલું મરણ ‘ગુજરાતી’ પ્રેસને માટે ખેદકારક છે. લાંબો સમય થયાં રા. કૂલશંકર આડાના ઈશ્વરી પીડાતા હતા ને તેમાં જ તેમનું મરણ થયું છે.”

રા. કુલશંકરનો સ્વભાવ બહુ ઉઘોગી અને તેજસ્વી હતો. તે એક ક્ષણ પણ અનુઘોગી રહેતા નહિ. એમના એ ઉઘોગી સ્વભાવે તેમને પોતાના જાતીય ધંધા વૈદ્યક તરફ પણ પ્રેર્યા હતા અને જો કે તેઓ પોતે વૈદ્ય કરતા ન હતા, તોપણ તેમના મિત્રો અને ઝાળખનારાઓ તત્સંબંધે તેમની સલાહને બહુ કિંમતી ગણતા હતા. કારણ કે તેમને વૈદ્યક ગ્રંથોનો બહુ ઉંડો અભ્યાસ હતો. વૈદ્યોમાં બહુ માન પામેલો અને સામાન્ય લોકને પણ ઉપયોગી થાય એવા આ ગ્રંથ-‘શાર્દંગધરસંહિતા’નું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરવાનો વિચાર તેમણે કર્યો અને તેને અંગે તેમને નિદાનના, ચિકિત્સાના અને ઔષધિઓના અનેક ગ્રંથો જોવા પડ્યા હતા. અત્રે એ પણ જણાવવું જોઈએ કે, તેઓ કોઈ પણ ખર્ચે પોતાને જોઈવું પુસ્તક ખરીદવા ચૂકતા નહિ. શાર્દંગધરસંહિતાનું ભાષાંતર કરવાનું કામ તેમણે સંવત્ ૧૯૫૨ થી મન ઉપર લીધું હતું. ભાષાંતર કરવા માંડતા પહેલાં તેમને મૂળ ગ્રંથની ખરી આવૃત્તિ નક્કી કરવાનું કામ પણ ઉઠાવવું પડ્યું હતું અને તે માટે તેમણે હિંદના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં છપાયેલી પ્રતો મેળવી હતી; જેમાં આયુર્વેદ વિદ્યાલયના સ્થાપક મહામહોપાધ્યાય વૈદ્યરાજ પ્રભુરામ જીવનરામની છપાયેલી પ્રતનો પણ આધાર લીધો હતો. તે ઉપરાંત કેટલીક હસ્તલિખિત જૂની પ્રતો પણ મેળવી હતી, જેમાંની એક પ્રત તો લગભગ ત્રણસો વર્ષ ઉપર લખાયેલી વૈદ્યરાજ જદવજી ત્રિકમજીના વડીલના વૈદ્યક પુસ્તકાલયમાંની બહુ જ શુદ્ધ અને સારી હતી. છપાયેલી અને હસ્તલિખિત બંધી પ્રતોની સરખામણી કરી તથા જુદા જુદા Readings પાઠાંતરોમાંના વધારે બંધ ખેંચતા અને ખરાં ક્યા હશે, તે જુદા જુદા વૈદ્યો અને વિદ્વાનોની સાથે વિવાદ કરીને સિદ્ધ કર્યા પછી તેમણે તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરવા માંડ્યું હતું. પુસ્તક, પાનાં અને સાધનો લઈને તેઓ હરમેશાં બહાર નીકળતા અને પોતાને મળતા દરેક માણસ-વૈદ્ય વિદ્યાભિજ્ઞ અને સંસ્કૃતજ્ઞોની સાથે વાદ ચલાવી બહુ ખાત્રી કર્યા પછી તેનું દૃઢ ભાષાંતર લખતા. તેમણે જામનગરના પ્રસિદ્ધ વૈદ્યરાજ ઝંડુભટ્ટજી, વૈદ્યરાજ પ્રભુરામ જીવનરામ, વૈદ્યરાજ રઘુનાથજી ઈંદ્રજી વગેરેને પૂછીને પોતાની કેટલીક શંકાના ખુલાસા મેળવ્યા હતા. આમાં સઉથી મોટી મુશ્કેલી તેમને ઔષધિઓનાં ગુજરાતી નામનો નિશ્ચય કરવામાં નડવા માંડી, પરંતુ તેમનાં ખંત, ઉઘોગ અને પૃચ્છાવૃત્તિને લીધે તેનો પણ તેઓ ખાત્રીપૂર્વક નિર્ણય કરી શક્યા. આના સંબંધમાં તેઓ કેમ કામ કરતા હતા, તે જણાવવું અત્રે બહુ જાણવા જેવું હોવાથી લખ્યા વગર ચાલતું નથી:-તેઓ બજારમાંથી સૂકી ઔષધિ લઈ આવતા, તે લઈ બીજા ગાંધીઓ પાસે જઈ તેનું નામ પૂછતા, દેખાણી. વહોરા, કચ્છી, મુલતાની વગેરે હિંદના ઘણી જાતના લોકને તે વસ્તુ બતાવી તેનું નામ નક્કી કરતા અને તે પછી જ પોતાના ભાષાંતરમાં લખતા. લીલી ઔષધિઓ કોઈ વાર જીનાગઢથી અને કોઈ વાર હિંદના દૂરના ભાગમાંથી ટપાલ મારફતે મંગાવી તેની એક શાખા લઈ ગુજરાતી ગામડીઆ ખેડુત લોકોને તે બતાવી તેનું નામ નક્કી કરતા. આ પ્રમાણે આખા પુસ્તક

માંની દરેક ઔષધિ અને શ્લોક પાઠાંતર વગેરેનો પાઠો નિશ્ચય કરી તેમણે આંખું ભાષાંતર કર્યું છે. ભાષાંતર કરતાં ઔષધિઓ કેમ બનાવવી, તેને માટે તેમણે રસપ્રકરણમાં અનેક પુસ્તક જોયાં, માધવનિદાનમાંથી રોગ લખતાં વધારાનાં નિદાન જોયાં. શાર્દૂલધરને એક અક્ષર પણ વિવાદપૂર્વક નિર્ણય કર્યા વગર તેમણે લખ્યો નથી, એમ કહેતાં મને મોટો આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે. પોતાનાં કાર્યને સિદ્ધ અને ખચિત સ્વરૂપમાં બહાર પાડવું, એવો એમનો નિશ્ચય હતો અને એ નિશ્ચયે પુસ્તકના વિક્રય માટે પણ એમને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કર્યો હતો. ‘બીજાં ભાષાંતર નિકળે છે, માટે તમો સત્વર તમારું પુસ્તક બહાર પાડો’ એમ તેમને કહેવામાં આવતાં તેઓ એટલો જ ઉત્તર આપતા કે, ‘મારું ભાષાંતર તે મારું જ છે અને મને મારા પુસ્તકના વિક્રયની ધારતી રહેતી જ નથી. ભલેને સો સ્પર્ધાત્મક ભાષાંતરો થાય.’

આ ભાષાંતર છપાવવાનું કામ ચાલતું હતું, તેવામાં તેમનાં માતૃશ્રી મરણ પામ્યાં અને બીજી તરફથી તેમની તબીયત પણ વધારે બગડવા માંડી. અતિસાર એમને લાંબા સમયથી ખીડતો હતો. તેમાંથી સંગ્રહણી થવાથી તેઓ ઘણા જ નિર્બળ થવા માંડ્યા. એટલામાં પ્રથમ તેમનાં પત્ની અને એક વર્ષ પછી તેમનાં માતૃશ્રી મરણ પામ્યાં; તોપણ તેમના વડીલ બંધુ રા. નરોત્તમ અને તેમનાં સૌ. ભાભી રંભાબાઈએ તેમની તબીયત બહુ જ સારી રીતે ઊઠાવવા માંડી અને રા. કૂલશંકરને જરા પણ ઓછું ન આવે તેમ બહુ જ વાત્સલ્યપૂર્વક એમની છેવટ પર્યંત સેવા કરી હતી. તેમનાં માતૃશ્રીની વાર્ષિક ક્રિયા આવી, તેપર રા. કૂલશંકર જ્યારે બહુ નબળા થઈ ગયેલા હતા તે વખતે તેમનાં બેન અને બેનેવી મુંબાઈ આવ્યાં હતાં. તેમના બેનેવી જુનાગઢનિવાસી ભટ્ટશ્રી મોહનલાલ હરિનંદે અને બેન ન્યાલકુંવરે મુંબાઈથી સ્વદેશ તરફ પાછા ફરતાં બહુ આગ્રહપૂર્વક રા. કૂલશંકરને હવાફેર માટે જુનાગઢ આવવાને સમજાવ્યા, એટલે બંધુજનમાં બહુ વત્સલતા ધરાવતા તેઓ તેમને ના કહી શક્યા નહિ, પણ તેમની સાથે જુનાગઢ ગયા. જુનાગઢ પોતાનું વતન હોવાથી ત્યાં પોતાની તબીયત સુધરશે, એમ માનીને રા. કૂલશંકર ત્યાં ગયા અને ખરેખર થોડો વખત તેમ થયું પણ ખરું. જુનાગઢના દેશી વૈદ્યો અને ડૉક્ટરોની સારવારમાં રા. મોહનલાલ ભટ્ટે તેમને મૂક્યા અને બીજી તરફથી તેમની એવી તો સારી બરદાસ્ત લેવા માંડી કે, તેમને પુનઃ આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરવાની આશા ઉત્પન્ન થઈ, છતાં ઘણાં વર્ષની સંગ્રહણીએ તેમના શરીરને બહુ જ જીર્ણ બનાવી મૂક્યું હતું, તેથી બેન તથા બેનેવીની નિઃસીમ સેવા અને સારવાર હોવા છતાં પણ વ્યાધિએ પાછો ઉથલો માર્યો. છતાં પણ રા. કૂલશંકર પથારીમાં બેઠા બેઠા શાર્દૂલધરસંહિતાનું ભાષાંતર જે મુંબાઈમાં છપાતું હતું તેનાં મુક્ર છેવટ સુધી વાંચતા રહ્યા હતા; એટલું જ નહિ પરંતુ તેની અનુક્રમણિકા તથા નિદાન લખવાને તેઓ પથારીમાં પણ પુસ્તકો અને લેખિની (કલમ) લઈને સુતા અને ખરેખર જ્યારે તેઓ અશક્ત થયા ત્યારે લેખિની એની મેજે જ

એમના હાથમાંથી પડી ગઈ, પરંતુ તેમણે મૂકી નહિ. આવા એકસરખા શ્રમથી અને ખંતથી પુસ્તક લખનાર અને સુધારનાર કવચિત્ જ જન્મે છે. આ ગ્રંથ રચીને તેઓ પોતાની અમર યશઃકાયા મૂકી ગયા છે એમ કહેવું યોગ્ય જ છે.

રા. કૂલશંકર એ વાર પરણ્યા હતા, પરંતુ તેમનાં પત્ની એક પછી એક તેમની હયાતિમાં જ મરણ પામ્યાં હતાં અને તેમને કંઈ પણ સંતાન ન હતું. રા. કૂલશંકર સ્વભાવે કડક પણ બહુ રોલાળા, ઉદાર, દયાળુ અને પરોપકાર વૃત્તિના સાધુ માણસ હતા. તેમનું સત્યવાદીત્વ તો તેમના પ્રસંગમાં જનાર દરેકને તેમને માટે લય અને પ્રીતિ ઉપજાવ્યા વગર રહેતું જ નહિ. કુટુંબ અને સંબંધીજનોમાં તેઓ બહુ પ્રેમાળ હતા. વિદ્યા અને વિદ્યાના બુદ્ધા બુદ્ધા વિષયો જાણવા તથા ચર્ચવા, એ તેમનો નિત્યનો બહુ પ્રિય વ્યવસાય હતો. શાર્દૂલગંધરસંહિતાના આ ભાષાન્તર ઉપરાંત તેમણે ‘વિક્રમચરિત્ર’ અને ‘ઔષધિ-નિઘંટ’ નામે ઔષધનો ક્રાશ પણ ‘મ’ સુધી અક્ષરાનુક્રમે તૈયાર કર્યો હતો. ઔષધિઓનો નિશ્ચય કરતાં આ કાર્ય તેમને કરવું પડ્યું હતું અને તે જો સંપૂર્ણ થયું હોત તો અલખત બહુ જ ઉપયોગી થયા વગર રહેત નહિ. પોતાના આરોગ્યને ટકાવી રાખવાને તેઓ પોતે બહુ ઔષધો લેતા, પથ્ય પાળતા અને ખંત રાખતા; પરંતુ મહાકવિઓએ કહ્યું છે તેમ:-
 ઉપચારવિધાનમાયુષઃ સતિ શેષે ચ ફલાય કલ્પતે કશું એ ઉપયોગી થઈ પડ્યું નહિ અને પોતાના ભાઈ, ભોળાઈ, સંબંધીઓ તથા મિત્ર મંડળ અને રોનેલીઓને શોકમાં નાંખીને (૪૩) વર્ષની વયે સંવત્ ૧૯૬૩ ના પૌષ સુદિ ૮ ને રવિવારે સવારના દશ વાગે આ સંસારની અસારતાને સત્ય પાડીને સ્વર્ગવાસી થયા. ઇશ્વર એમના આત્માને શાંતિ આપે.

વિષયાનુક્રમણિકા

પૂર્વખણ્ડ	વિષય	પૃષ્ઠ
અધ્યાય ૧ લો-પરિભાષા	દ્રવ તથા આદ્ર દ્રવ્યાનાં ક્યા ક્યા વ-	
પ્રથમ	જનો પ્રયોગથી ખમણું લેવાં ?	
પોદ્ધાત	તેમનો વિસ્તારથી ખુલાસો ...	૬
ફાંચરણ	૧ કેવડું પોદ્ધાતું, ઉચું અને ક્યા ક્યા પદાર્થો-	
ચરચના	,, માંથી ખનાવેલું માપ કુડવનું કહેવાય ?	,,
ગ ચિકિત્સા	,, પ્રયોગોનાં નામો પાડવાનો ખુલાસો	,,
પૌષ્ઠીપ્રભાવ	,, ઔષ્ઠીઓનાં વજનોના નિયમો ...	૭
ગો રાત્ન કરવાના પ્રયોગો ...	૨ કલિકાં વજન લખવાનાં કારણો ...	,,
જમાવેલા ઉપાધીનું વર્ણન ...	,, ,, પરિભાષાનાં વજનોનાં નામો	,,
૧ ખણ્ડની અનુક્રમણિકા ...	,, હરમશાંતનાં દ્રવ્યો ક્યા ક્યા વાપરવાં ?	,,
ચમ ,, ,, ...	,, ,, જૂનાં ,, ,, ,, ,,	૮
૨ ,, ,, ...	,, ,, લીલાં ઔષ્ઠી ક્યા ક્યા લેવાં ?	,,
૩ ખણ્ડોમાં કેટલા અધ્યાધી છે ?	૩ ,, ,, ,, ખમણું ક્યા ક્યા	
,, ,, ,, સ્વોક્ષો ,, ?	,, ન લેવાં ?	,,
તેનો ખુલાસો	,, સૂઝાં અને નવાં ઔષ્ઠી વાપરવાનો	
મધ પરિભાષાનાં વજનો:-પરમાણું	ખુલાસો	,,
કેવડું થાય ?	,, લીલાં ઔષ્ઠી વાપરવાનો ખુલાસો ...	,,
મધ પરિભાષાનાં વજનો:-ક્રમ પ્ર-	ઔષ્ઠી ક્યારે ખાતું ?	,,
માણે વજનોનાં નામો	,, ઔષ્ઠીનો ક્યા ભાગ લેવો ?	,,
તેનાં સંસ્કૃત નામોનો હાલનાં	ઔષ્ઠી કેટલાં વજનમાં લેવાં ? ...	,,
વજનો પ્રમાણે કરેલો ખુલાસો ...	૪ કેવડું વાસણ વાપરવું ? ...	,,
પાથી ખારી સૂધીનું ટૂંકામાં વજન	૫ ક્યા દ્રવ પદાર્થ લેવો ?	૯
,, આદ્ર તથા શુષ્ક દ્રવ્યોનાં ક્યા ક્યા	ક્રમ જાતનું તેલ વાપરવું ?	,,
વજનો પ્રયોગ પ્રમાણે લેવાં ? ...	,, એક ઔષ્ઠી બે વખત આવે તો ત્યાં શું	
તથા આદ્ર દ્રવ્યોનાં ક્યા ક્યા	કરવું ?	,,
વજનો પ્રયોગથી ખમણું લેવાં ? ...	,, ચન્દનનો સુખડ અર્થ ક્યારે કરવો ?...	,,
,, આદ્ર તથા શુષ્ક દ્રવ્યોનાં ક્યા ક્યા	,, રતાંજલી ,, ,, ,, ?...	,,
વજનો પ્રયોગ પ્રમાણે લેવાં ? તેમનો	ઝાડમાંનો શુષ્ક ક્યારે જતો રહે ?...	,,
વિસ્તારથી ખુલાસો	૬ ચૂર્ણમાંથી ,, ,, ,, ,, ...	,,

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ગુટિકામાંથી ગુણુ ક્યારે જતો રહે?...	૯	કયા કયા ઝાડનાં પાનડાં લેવાં? ...	૧૨
અવલેહમાંથી ,, ,, ,, ,,?...	,,	,, ,, ,, ઝાડનાં ફળો ,, ...	,,
ઔષધોથી તૈયાર કરેલાં ધીમાં ક્યાંસૂધી	,,	,, ,, ,, ફૂલો ,, ...	,,
ગુણુ રહે?	,,	,, ,, ,, ઝાડનું દૂધ લેવું ...	,,
ઔષધોથી તૈયાર કરેલાં તેલાદિમાં ક્યાં			
સૂધી ગુણુ રહે?	૧૦	અધ્યાય ૨ ને-લૈષઞ્યાખ્યાન	
લઘુપાકની ઔષધી(ધાન્યાદિ)માંથી		ઔષધ ક્યારે ખવરાવવું?...	,,
ગુણુ ક્યારે જતો રહે?...	,,	,, કપાંચો ક્યારે પીવા? વા ખાવા? ...	,,
બ્દના આસવોના ગુણુ	,,	,, ઔષધ ખાવાના કયા કયા વખતો છે?	,,
બ્દની ધાતુઓના ,,	,,	,, ,, કેટલા કાલો કહેવાય ,,?	૧૩
,, ઉપધાતુઓના ,,	,,	,, ઔષધ ખાવાનો પહેલો કાળ ...	,,
બ્દનાં રસાયનોના ,,	,,	,, ,, બીજો ,, ...	,,
પ્રતિકૂલ ઔષધ કાઢવાનું કારણુ ...	,,	,, ,, ત્રીજો ,, ...	,,
ગણુમાં-પ્રયોગમાં ન કહેલું અનુકૂલ	,,	,, ,, ચોથો ,, ...	,,
ઔષધ ઉમેરવાનું કારણુ ...	,,	,, ,, પાંચમો ,, ...	,,
ઉષ્ણ સ્થલ કયું કહેવાય?	,,	,, પિત્તપ્રકોપવાળાને પહેલા કાલમાં રેચ દેવો	,,
સૌમ્ય ,, ,, ,,	,,	,, કફવાળાને પહેલા કાલમાં ઉલટી કરાવવી	,,
ઉષ્ણ અને શીત ઔષધીઓ કયા કયા	,,	,, લેખનક્રિયા કરવા માટે પહેલા કાલમાં	
સ્થલોમાં થાય છે?	,,	,, ઔષધ દેવું... ..	,,
અન્ય સ્થલોની ઔષધીનું વર્ણન ...	૧૧	અપાન વાયુના પ્રકોપવાળાને બીજા	
ઔષધીઓ આણુવા ટાણે કેમ વર્તવું?	,,	,, કાલમાં ઔષધ દેવું	,,
દ્રવ્યની કચી બાબુ લેવી?...	,,	,, અરુચિવાળાને બીજા કાલમાં ઔષધ દેવું	,,
કચી જમીનનાં ઔષધો ન વાપરવાં?	,,	,, સમાન વાયુના પ્રકોપવાળાને બીજા	
સાધારણ બૂમિ કોને કહેવી? ...	,,	,, કાલમાં ઔષધ દેવું	,,
તૃક્ષ્ણના ગુણુ કેમ જણાવવા? ...	,,	,, બ્યાન વાયુપર બીજા કાલમાં ઔષધ દેવું	૧૪
કચી કચી ઔષધી કાર્ય બગાડે? ...	,,	,, હિક્કા રોગવાળાને બીજા વા ચોથા	
સર્વ કાર્યને માટે ઔષધો ક્યારે લાવવાં?	,,	,, કાલોમાં ઔષધ દેવું	,,
રેચને ,, ,, ,, ,, ?	૧૨	આક્ષેપક વાયુના પ્રકોપવાળાને બીજા	
ઉલટીને ,, ,, ,, ,, ?	,,	,, કાલમાં ઔષધ દેવું	,,
કયા ઝાડનાં મૂલની છાલ લેવી? ...	૧૨	કમ્પ વાયુના પ્રકોપવાળાને બીજા	
કયા કયા ઝાડનાં ખૂણો લેવાં? ...	,,	,, કાલમાં ઔષધ દેવું	,,
,, ,, ઝાડોની છાલ લેવી? ...	,,	,, ઉદ્દાન વાયુના પ્રકોપવાળાને ત્રીજા	
,, ,, ઝાડોનો સાર લેવો? ...	,,	,, કાલમાં ઔષધ દેવું	,,

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રાણ વાયુના પ્રકોપવાળાને ત્રીજા કાલમાં ઔષધ દેવું	૧૪	રસાદિ વગર, પ્રભાવથી જ એકાદું કાર્ય કરનાર	૧૭
તૃત્વાળાને ચોથા કાલમાં ઔષધ દેવું	,,	દ્રવ્યોના રસાદિનાં પોતપોતાનાં કર્મોની	,,
છર્જિવાળાને ચોથા કાલમાં ઔષધ દેવું	,,	શ્રેષ્ઠતા	,,
હિક્કાવાળાને ચોથા તથા બીજા કાલમાં ઔષધ દેવું.	,,	ફસતું કાર્ય કયું?	,,
શ્વાસવાળાને ચોથા કાલમાં ઔષધ દેવું	,,	ગુણનું ,, ,, ?	,,
ગરવિકારવાળાને ચોથા કાલમાં ઔષધ દેવું.	,,	વીર્યનું ,, ,, ?	,,
ઉર્ધ્વજનુ વિકારવાળાને પાંચમાં કાલમાં ઔષધ દેવું	૧૫	વિપાકનું, ,, ?	,,
દ્રવ્યોની પાંચ અવસ્થાઓ	,,	પ્રભાવનું-શક્તિનું કાર્ય કયું?	,,
રસોનાં નામો	,,	છ ઋતુઓ કેમ થાય છે?	,,
મધુર રસ શેમાંથી બને છે?	,,	ગ્રીષ્મ ઋતુ કયી રાશિમાં થાય?	૧૮
અમ્લ ,, ,, ,, ?	,,	પ્રાચ્છ્ ,, ,, ,, ?	,,
પદ્ધ ,, ,, ,, ?	,,	વર્ષા ,, ,, ,, ?	,,
કટુ ,, ,, ,, ?	,,	શરદ્ ,, ,, ,, ?	,,
તિક્ત ,, ,, ,, ?	,,	હેમન્ત ,, ,, ,, ?	,,
કષાય ,, ,, ,, ?	,,	વસન્ત ,, ,, ,, ?	,,
પૃથ્વીનો ગુણ કેવો છે?	૧૬	ગુજરાતમાંની છ ઋતુઓનો કોઠો	,,
પાણીનો ,, ,, ?	,,	જ્યોતિષીઓની ,, ,, ,,	,,
અગ્નિનો ,, ,, ?	,,	ગ્રીષ્મમાં વાત દોષનું એકું થવું	૧૯
વાયુનો ,, ,, ?	,,	પ્રાચ્છ્માં ,, ,, પ્રકોપ પામવું.	,,
આકાશનો ,, ,, ?	,,	વર્ષામાં પિત્ત ,, એકું થવું	,,
વીર્યોના ભેદ	,,	શરદ્માં ,, ,, પ્રકોપ પામવું	,,
ઉષ્ણ અને શીત વીર્યના ભેદો	,,	હેમન્તમાં કફ ,, એકું થવું	,,
દ્રવ્યોના કેટલા વિપાકો થાય?	,,	વસન્તમાં ,, ,, પ્રકોપ પામવું	,,
મિષ્ટ વિપાક કેમ બને?	,,	શરદ્માં વાત ,, શાન્ત થવું	,,
અમ્લ ,, ,, ?	,,	વસન્તમાં પિત્ત ,, ,, ,,	,,
કટુ ,, ,, ?	,,	પ્રાચ્છ્માં કફ ,, ,, ,,	,,
કફ, કયા વિપાકમાંથી થાય?	,,	ઋતુઓના વાતાદિના ચયાદિનો કોઠો	,,
પિત્ત ,, ,, ?	,,	વાતાદિના ચયાદિનો ગુર્જર ઋતુનો કોઠો	,,
વાત ,, ,, ?	૧૭	સમાન વિહારાદિથી વાતાદિનું જે ચયાદિ થવું તે	૨૦
રસાદિ સમ છતાં, પ્રભાવમાં રહેલો ફેર	,,	અસમાન વિહારાદિથી વાતાદિનું જે ચયાદિ ન થવું તે	,,
	,,	વાત પ્રકોપનાં કારણો	,,

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
વાત શમનનાં કારણો:	૨૦ વૈદ્યને તેડવા જનારાને કયા અપશકુન ?	૨૩
પિત્ત પ્રકોપનાં „	„ „ „ „ „ શકુન ?	„
પિત્ત શમનનાં „	૨૧ રોગીને લ્યાં જનારા વૈદ્યને કયા શકુન ?	„
કફ પ્રકોપનાં „	„ „ „ „ „ અપશકુન ?	„
કફ શમનનાં „	„ વેદે કેવા રોગીનું ચોસડ કરવું ?	...
		નિરોગી, કેવાં સ્વપ્નોથી વ્યાધિ પામે ?	૨૪
અધ્યાય ૩ જો-નાડીપરીક્ષાદિ વિધિ		રોગી, „ „ મરણને „ ?	„
નાડીપરીક્ષા, કયા સ્થાનની નાડીપરથી		કુટ્ટ સ્વપ્નો કેમ ન આવે ?	...
કરવી ?	„ કેવાં સ્વપ્નોથી સુખ મળે ?	...
વાત પ્રકોપ નાડી	„ રોગી, કેવાં સ્વપ્નોથી નિરોગી થાય ?	૨૫
પિત્ત „ „	„ નિરોગી, કેવાં „ ધનવાન „ ?	„
કફ „ „		
સન્નિપાતજન્ય „	અધ્યાય ૪ થો-દીપનપાચનાદિ	
દ્વિદોષકોષિત „	„ દીપન ઔષધ કયું ?	...
સ્થાનવિચ્યુત „	૨૨ પાચન „ ?	...
પ્રાણનાશિની „	„ દીપનપાચન „ ?	...
જીવિતહન્ય પહેલી „	„ સમન „ ?	...
„ બીજી „	„ „ „ ? :—પાઠાન્તર. ૨૬	...
જ્વરપ્રકોપ „	„ અનુલોમન „ ?	...
કામજન્ય „	„ સંસન „ ?	...
કોધજન્ય „	„ ભેદન „ ?	...
ચિન્તાજન્ય „	„ રેચન „ ?	...
ભયજન્ય „	„ વમન „ ?	...
મન્દાગ્નિજન્ય „	„ સંરોધન „ ?	...
ક્ષીણધાતુજન્ય „	„ છેદન ઔષધો કયા ?	...
અસૂરપૂર્ણા „	„ લેખન „ ?	...
ગુર્વીણિ „	„ ગ્રાહી „ ?	...
આમજન્ય „	„ સ્તમ્ભન „ ?	...
દીપ્તાગ્નિવાળાની „	„ રસાયન „ ?	...
સુખિતની „	„ વાજકર „ ?	...
ક્ષુધિતની „	૨૩ શુક્લ „ ?	...
તૃપ્તની નાડી	„ રેત વધારનારાં ઔષધો કયા ?	...
દૂતપરીક્ષા	„ શુક્ર, જાત્રેત શાથી થાય ?	...

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
शुक्ल स्फुलित शायी थाय ?	...	२८ नरने मांसनी चेशीओ केटली ?	...
„ स्तम्भन „ „ ?	...	„ स्त्रीने „ „ „ ?	...
„ शोषण „ „ ?	...	„ कण्डराओ केटली ?	...
सूक्ष्म औषधो क्या ?	...	„ नृहेहमां केटलां छिद्रो ?	...
व्यवायी „ „ ?	...	„ नारीहेहमां „ „ ?	...
विनाशी „ „ ?	...	„ क्लाह्तिनुं विस्तारथी वर्णुन.	...
मङ्गरी पङ्क्त्यो क्या ?	...	२९ क्लानुं „ „ „	...
व्यवायी विष	„ आशयानुं „ „ „	३१
विनाशी „	„ धातुओनुं „ „ „	...
सूक्ष्म „	„ धातुओना मलोनुं विस्तारथी वर्णुन.	...
छेदन „	„ उपधातुओनुं „ „ „	३२
मङ्गरी „	„ यामरीओ अने तेओपर थनारा शैओ	...
आग्नेय „	„ दोष आदि पांय प्रक्षरनां नामो.	...
उचितहर „	„ दोष शब्दो अलासो	३३
योगवादि „	„ धातु „ „ „	...
प्रमाथी औषधो क्या ?	...	„ भव „ „ „	...
अभिप्यन्दी पङ्क्त्यो क्या ?	...	„ पित्त, कङ्क, मलो, अने धातुओनुं दूलापणुं.	...
		वायु, कोने कोने गति आपे ?	...
अध्याय प मो—शारीर—कुलाहिकाभ्यान्		वायुना गुणदोषनुं वर्णुन	...
क्लानुं स्पष्टीकरणु	...	३० वायुनां पांय नामो तथा रहेवानां पांय	...
क्ला केटली ?	...	„ स्थानो.	...
आशयो केटला ?	...	„ पित्तना गुणदोषनुं वर्णुन,	३४
धातुओ केटली ?	...	„ पित्तनां पांय नामो तथा रहेवानां	...
मलो केटला ?	...	„ पांय स्थानो	...
उपधातुओ केटली ?	...	„ कङ्कना गुणदोषनुं वर्णुन	...
यामरीओ „	...	„ कङ्कनां पांय नामो तथा रहेवानां पांय	...
दोषो केटला ?	...	„ स्थानो.	...
स्नायुओ केटली ?	...	„ स्नायुओ कोने कहेवा ?	३५
सान्धाओ केटला ?	...	„ सान्धाओ „ कहेवा ?	...
डाउडां केटला ?	...	„ डाउडां „ कहेवा ?	...
मर्मस्थानो „	...	„ मर्मस्थानो „ „ ?	...
शिराओ केटली ?	...	„ शिराओ कोने कहेवा ?	...
धमनीओ „ ?	...	„ धमनीओ „ „ ?	...

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
માંસની પેશીઓનાં કાચાં ...	૩૫	તન્માત્રાઓનું વિશેષ વર્ણન ...	૩૯
કષ્ટરાઓ કોને કહેવી ?	પાંચ મહાભૂતોનાં નામો
શરીરમાંનાં છિદ્રોનું વર્ણન	ઇન્દ્રિયાના વિષયો શું શું કરે ?
કૂપ્ત કોને કહેવું ? ...	૩૬	ચોવીશ તત્ત્વોનાં નામો ...	૪૦
પ્લીહા કોને કહેવી ?	જીવાત્માને રહેવાનું સ્થાન કયું ?
ચક્રત્ત્વ , , ?	મનરૂપી દ્રૂતને રહેવાનું સ્થાન કયું ?
જલવાહિ શિરાનું મૂલ કોને કહેવું ?	...	જીવાત્મા, શાથી વ્યાપ્ત છે ?
વૃક્ષ કોને કહેવા ?	જીવાત્માના બન્ધનનું કારણ પહેલું...
વૃષભો , , ?	“ “ “ “ બીજું...
વિદ્યુત્ત , , કહેવું	જીવાત્મા, શાથી મોક્ષને પામે ?
હૃદય , , ?	વ્યાધિ વર્ણન
શિરાઓ કોને કહેવી ? ...	૩૭	આરોગ્ય , ,	૪૧
ધમનીઓ , , ?	— — — — —	
પ્રાણ વાયુના ફરવાનું વર્ણન	અધ્યાય ૬ ટી-આહારાદિ ગતિ	
આયુષ્ય કોનું નામ ?	આહાર પરિપક્વ ક્યારે થાય ?
મરણ , , ?	પરિપક્વ આહાર, કેવો લાગે ?
શરીરને મરણ છતાં, નિરોગીપણા માટે	...	રસો, શેમાંથી બને ?
પ્રયત્ન કરવો કે નહિ ?	આમ, , , ?
ઔષધોપચાર ન કરવાથી રોગ કેમ	...	પક્વ રસ, શું કાર્ય કરે ?
વધે ? તેનું વર્ણન	વિદગ્ધ રસ, શું કાર્ય કરે ?
શરીરના રક્ષણનું કારણ ...	૩૮	રસો, કોને કહે ? ...	૪૨
વધતા ઓછા ધાતુના ગુણદોષ	...	મૂત્ર, શેમાંથી બને ?
“ “ મલોના , ,	...	મલ, , , ?
“ “ વાતોના , ,	...	“ કયે રસ્તેથી બહાર આવે ?
પુરુષ કોને કહેવો ?	રસોમાંથી લોહી, કેમ બને ?
માયા , , કહેવી ?	લોહીને રહેવાનું સ્થાન કયું ?
“ ક્યાં રહે છે ?	લોહી, કોને ટકાવી રાખે ?
આ જગત્ કોણે રચ્યું ?...	લોહીના ગુણદોષો
બુદ્ધિની ઉત્પત્તિ	ધાતુઓ, પરિપક્વ શાથી થાય ?
અહકાર કેમ થયો ?	શુક્ર, ક્યારે તૈયાર થાય ?...
દશ ઇન્દ્રિયા કેમ થઈ ?... ..	૩૯	રેત, , , , ?
મન કેમ થયું ?...	સ્ત્રીને કેવી રીતે ગર્ભ રહે ? ...	૪૩
તન્માત્રાઓ કેમ થઈ ?	ગર્ભ, બાલરૂપે ક્યારે કહેવાય ?

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
કન્યા, ક્યારે આવે? ...	૪૩	છીકનાં લક્ષણો ...	૪૬
પુત્ર, ,, ,, ...	,,	ઑડકારનાં ,, ...	,,
નપુંસક છોકરું ,, ,, ...	,,		
જન્મથી મરણ સુધી ઔષધની માત્રા		અધ્યાય ૭ મો-રોગગણના	
કેમ આપવી? ...	,,	રોગોની સંખ્યા સાથે તેઓના ભેદોનું	
જન્મથી કયા કયા ઉપચારો ઉત્તમ છે? ૪૪	૪૪	ટુંકામાં વર્ણન ...	,,
અનાજ, ક્યારે ખવરાવવું? ...	,,	જવર ...	,,
નરય કર્મ, ક્યારે કરવું? ...	,,	અતિસાર ...	૪૭
રેશ, ક્યારે દેવો? ...	,,	સદ્ગ્રહણી ...	,,
ગૃહસ્થાશ્રમી, ક્યારે થવું? ...	,,	પ્રવાહિકા ...	,,
બાલકપણું ક્યારે મટે? ...	,,	અઝર્ણ... ...	,,
શરીરનું વધવું, ક્યારે મટે? ...	,,	અલસક ...	,,
હૃષ્પુષ્ટ ૧૪વી ક્યારે અટકે ...	,,	વિષૂચી ...	,,
સ્મરણશક્તિ, ક્યારે ઘટે? ...	,,	ફણડકાલસક વિષૂચી ...	૪૮
ચામડી, હુખી ક્યારે થાય? ...	,,	વિલગ્નિકા ,, ...	,,
આંખનું તેજ, ક્યારે ઘટે? ...	,,	અર્શી ...	,,
વીર્ય, ક્યારે ઘટે? ...	,,	ચર્મક્રાલ ...	,,
બળ, ,, ,, ? ...	,,	કૃમિ ...	,,
બુદ્ધિ, ,, ,, ? ...	,,	પાણુ ...	,,
કર્મેન્દ્રિયા, ક્યારે અશક્ત થાય? ...	,,	કામલા ...	૪૯
સાવધતા, ક્યારે મટે? ...	,,	કુમ્ભકામલા ...	,,
વાતપ્રકૃતિનાં લક્ષણો ...	૪૫	હલીમકકામલા ...	,,
પિત્ત ,, ,, ...	,,	રક્તપિત્ત ...	,,
કફ ,, ,, ...	,,	કાસ ...	,,
અધિક દ્વિદોષપ્રકૃતિનાં લક્ષણો ...	,,	ક્ષય ...	,,
,, ત્રિદોષ ,, ,, ...	,,	શોષ ...	,,
નિદ્રા, શાથી આવે? ...	,,	શ્વાસ ...	,,
મૂર્ચ્છા, ,, ,, ? ...	,,	હિક્કા ...	,,
બ્રાન્તિ, ,, થાય? ...	,,	જઠરાગ્નિવિકાર ...	,,
તન્દ્રા ,, ,, ? ...	,,	અરોચક ...	૫૦
ગ્લાનિ, ,, ,, ? ...	,,	છર્દિ ...	,,
આળસનાં લક્ષણો ...	૪૬	સ્વરભેદ ...	,,
બગાસાનાં ,, ...	,,	તૃષ્ણા... ...	,,

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
भूच्छा	५० वधमवृद्धि	५४
श्रम	„ गण्डमाला अनिय	„
निद्रा	„ गलगण्ड	„
तन्द्रा	„ अपयी	„
सन्त्यास	...	„ अनिय	„
ग्लानि...	...	„ अर्जुन	„
मह	„ श्लीपहरोग	„
महात्यय	...	„ विद्रधि	„
हाड	„ प्रलूरोग	५५
हन्माह	...	५१ सद्योप्रलू	„
भूतोन्माह	...	„ क्वाष्टमेह	„
अपरमार	...	„ अस्थिभंगमेह	„
आमवात	...	„ वह्निहन्ध	„
शूल	„ नाडीप्रलू	„
परिष्णामशूल	...	„ भगन्दर	„
अन्नद्रवशूल	...	„ उपहंस	५६
जरत्पित्तशूल	...	५२ शूक	„
उदावर्त	...	„ कुष्ठ	„
आनाह	...	„ क्षुद्ररोगाः—सामान्य क्षुद्ररोग	„
उरोग्रह	...	„ „ :—व्यंग	५७
हृद्रोग	...	„ „ :—विरक्षेष्ट	„
उदर	„ „ :—मसूरिका	„
गुहमरोग	...	„ विसर्प रोग	„
भूत्राधात	...	„ उद्वर्त	५८
भूत्रकृच्छ्र	...	५३ शीतपित्त	„
अश्वरी	...	„ अम्लपित्त	„
मेह	„ वातरज्ज	„
ओमरोग	...	„ वातरोग	„
प्रमेहपिठिका	...	„ पित्तरोग	५९
मेहोरोग	...	„ कर्करोग	„
शोथमेह	...	„ रक्तविकार	„
वृक्षरोग	...	५४ भुभरोगान्तर्गत ओष्ठरोग	६०
अण्डवृद्धि	...	„ „ कन्तरोग	„

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
મુખરોગાન્તર્ગત દન્તમૂલરોગ.	... ૬૦	સ્ત્રીઓના રોગો:-સ્તન્યરોગ	... ૬૫
„ જિહ્વા રોગ.	... „	„ :-સ્ત્રીઠોપરોગ	... „
„ તાલુરોગ „	„ :-સૂતિકારોગ	... „
„ ગલરોગ „	„ બાલરોગ „
„ મુખાન્તઃસમ્ભવરોગ...	૬૧	બાલગ્રહરોગ ...	૬૬
કર્ણરોગ „	વાતરક્તાદિક ચરણભેદો:-ન કહેલા રોગો	„
કર્ણપાલીરોગ „	સન્નિપાતાદિક રોગ „
કર્ણમૂલરોગ „	વમનાદિ કર્મોથી થનારા રોગો	... „
નાસારોગ „	સ્નેહપાનાદિથી થનારા રોગો	... ૬૭
શિરોરોગ ૬૨	શીતોપદ્રવ „
કપાલરોગ „	ઉષ્ણોપદ્રવ „
નેત્રરોગાન્તર્ગત વર્ત્તરોગ „	શલ્ધોપદ્રવ „
„ નેત્રસન્ધિરોગ „	ક્ષારોપદ્રવ „
„ નેત્રશુક્લગતરોગ ...	૬૩	વિષો કેટલાં છે ?	... „
„ નેત્રકૃપણગતરોગ „	સ્થાવર વિષનાં નામો	... „
„ કાચરોગ „	જંગમવિષ વર્ણન	... „
„ તિમિરરોગ „	શંકાવિષ વર્ણન	... ૬૮
„ લિર્જાનાશરોગ.	... „	કૃત્રિમ વિષનાં નામો	... „
„ દષ્ટિરોગ „	ગરવિષ વર્ણન „
„ અભિધ્યન્દરોગ „	દ્રુષી વિષ વર્ણન	... „
„ અધિમન્થરોગ ...	૬૪	સાત ધાતુઓ વિષવાળી કયારે કહેવાય ?	... „
„ સર્વાક્ષિરોગ.	... „	„ ઉપધાતુઓ „ „ ?	... „
પુંસ્તવદોષરોગ „	„ ઉપવિષો વિષવાળાં „ „ ?	૬૯
શુક્ર (ધાતુ) રોગ...	... „	કુષ્ઠનીરવિષ ક્યું કહેવાય ?	... „
સ્ત્રીઓના રોગો:-આર્તવરોગ	... „	દ્વિગ્ધજ „ „ „ ?	... „
„ :-રક્તપ્રદરરોગ.	... „	કયા કયા ઔષધોને અટવાથી ખરજ	... „
„ :-ધોનિરોગ	... ૬૫	આવે ? „
„ :-ધોનિકન્દરોગ	... „	કયા ઔષધથી શરીરસૂઝને ખરજ આવે ?	... „
„ :-ગર્ભજરોગ	... „	કયા કયા પદાર્થો મહકારક છે ?	... „
„ :-સ્તનરોગ	... „	રોગ ગણનાનો ઉપસંહાર	... „

મધ્યમખણ્ડ				વિષય	પૃષ્ઠ
અધ્યાય ૧ લો-સ્વરસાદિ ઔષધો				શશમુણ્ડ સ્વરસ	... ૭૩
વિષય		પૃષ્ઠ		આઘ્રી	... ”
પાંચ કષાયનાં નામો	...	૭૦		કૂખાણ્ડ	... ”
સ્વરસનો પહેલો પ્રકાર	...	”		વડગ્રન્થા	... ”
” બીજો ”	...	”		શંખિની	... ”
” ત્રીજો ”	...	”		કૂખાણ્ડક	... ”
પહેલો સ્વરસ કેટલો પાવો ?		”		ગગિરુષી મૂલ	... ”
બીજો ” ” ”	...	”		પુટપાક કરવાનો ખુલાસો	... ૭૪
ત્રીજો ” ” ”	...	૭૧		પુટપાક કરવાની વિધિ	... ”
સ્વરસમાં એક કોલ પદાર્થો કયા કયા				પુટપાકની માત્રા કેટલી લેવી ?	... ”
નાંખવા ?	”		પુટપાકમાં મધ કેટલું નાંખવું ?	... ”
અમૃતા	સ્વરસ	”		” કલ્કાદિ કેટલાં નાંખવાં ?	”
ધાત્રી	”	”		તણ્ડુલવારિ વિધિ	... ”
વાસક	”	”	કયા કયા રોગોપર તણ્ડુલવારિ વપરાય ?	”
ત્રિફલા	”	”	કુટજત્વક	... ”
દાર્વી	”	”	અરલુ	... ૭૫
નિમ્બ	”	”	ન્યયોધાદિકલ્ક	... ”
ગુડૂચી	”	”	સુપકવઢાડિમીઢલ	... ”
તુલસીપત્ર	”	”	બીજપૂરપલ્લવ	... ૭૬
દ્રોણપુષ્પીપત્ર	”	”	” જટા	... ”
જમ્બૂપલ્લવ	”	૭૨	આમ્રપલ્લવ	... ”
આમ્ર	”	”	”	” જટા	... ”
આમલકીપલ્લવ	”	”	જમ્બૂપલ્લવ	... ”
જમ્બુવાદિ	”	”	”	” જટા	... ”
સ્થૂલબબ્બલિકાપત્ર	”	”	વૃષપત્ર	... ”
રથોનાકત્વક	”	”	સપંચાગણ્ડા	... ”
કુટજત્વક	”	”	બિલીતકંદલ	... ”
આર્દ્રક	”	”	શુણ્ઠી	... ૭૭
બીજપૂરકંદલ	”	”	” કલ્ક	... ”
બીજપૂરમૂલ	”	”	સૌરણ્ડક	... ”
શતાવરી	”	૭૩	હરિભૂશંગ	... ”
કન્યા	”	”		
અલ્પપ્રમા સ્વરસ	”		

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
અધ્યાય ૨ જો-કવાથાદિ ઔષધો		અભયાદિશૃત...	૮૨
કવાથ કરવાની વિધિ ...	૭૮	પિપ્પલાદિ કવાથ	૮૩
કેવો ઉપ્પુ કવાથ પીવો ? ...	,,	કૈરાતાદિ ,,	,,
કવાથનાં નામો...	,,	કટુફલાદિ કવાથ.	,,
કવાથ ક્યારે પીવો ? ...	,,	ગુરૂચી ,,	,,
કેટલા પલ કવાથ પીવો ?...	,,	પર્પટ ,,	,,
કવાથમાં સાકર કેટલી નાંખવી ? ...	,,	પર્પટાદિ ,,	૮૪
,, મધ કેટલું નાંખવું ? ...	,,	નિદિગ્ધકાદિ ,,	,,
,, શાણુ ઔષધો કયા કયા નાંખવા ?	,,	દેવદાર્વાદિ ,,	,,
કવાથમાં કર્ષ પદાર્થો કયા કયા નાંખવા ?	૭૯	શુદ્રાદિ ,,	,,
કવાથ ન ઠાંકવાનું કારણ ...	,,	મુસ્તાદિ ,,	,,
ગુરૂચ્યાદિ ગણુ કવાથ ...	,,	પટોલાદિ ,,	,,
નાગરાદિ પાચન ...	,,	પટોલાદિ ,,	૮૫
શુદ્રાદિ કવાથ ...	,,	ગુરૂચ્યાદિ ,,	,,
ગુરૂચ્યાદિ પાચન કવાથ...	,,	દેવદાર્વાદિ શૃત	,,
શાલિપર્ણાદિ ,, ...	,,	ગુરૂચ્યાદિ કવાથ	,,
કર્ષમર્ચાદિ કવાથ. ...	૮૦	નાગરાદિ ,,	,,
કટુફલાદિ પાચન શૃત ...	,,	ધાન્યાદિ ,,	,,
પર્પટાદિ કવાથ ...	,,	,, ,,	૮૬
દ્રાક્ષાદિ ,, ...	,,	,, ,,	,,
પર્પટ ,, ...	,,	વત્સકાદિ શૃત	,,
પર્પટાદિ ,, ...	,,	કુટબદિ કવાથ	,,
બીજપૂરશિક્ષાદિ પાચન શૃત ...	,,	હીબેરાદિ ,,	,,
બીજપૂરાદિ પાચન શૃત:-પાકાન્તર...	૮૧	ધાતકયાદિ શૃત	,,
ભૂનિગ્ધાદિ કવાથ ...	,,	,, અવલેહ	,,
પટોલાદિ ,, ...	,,	શાલિપર્ણાદિ શૃત	૮૭
પર્પટાદિ ...	,,	ગુરૂચ્યાદિ કવાથ	,,
શુદ્રાદિ કવાથ ...	,,	ચવાદિ કવાથ...	,,
આરગ્વધાદિ કવાથ ...	,,	બિલ્વાદિ ,, ...	,,
અમૃતાદિ શૃત. ...	,,	ત્રિફલાદિ ,, ...	,,
પટોલાદિ ગણુ કવાથ ...	૮૨	ફલત્રિકાદિ ,, ...	,,
ફ્લટકાર્ચાદિ પાચન શૃત ...	,,	પુનર્નવાદિ ,, ...	,,
દશમૂલા(શાલિપર્ણા)દિ કવાથ ...	,,	વાસાદિ ,, ...	,,

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
વાસક ક્વાથ	૮૮ પથ્યાદિ ક્વાથ ...	૯૨
વાસાદિ ,,	,, પુનર્નવાદિ શૃત... ..	૯૩
હુદ્રા શૃત	,, ફલત્રિક ક્વાથ	,,
હુદ્રાદિ ક્વાથ	,, રાસ્નાદિ શૃત	,,
રેણુકાદિ ,,	,, કાંચનારત્નક વાથ	,,
બિલ્વત્વચ ,,	,, વરુણત્વચ ,,	,,
ગુફચિ ,,	,, શાખોટવલકલ ,,	,,
પર્પટ ,,	,, પુનર્નવાદિ ,,	,,
દશમૂલ શૃત	,, શિશુભવ ,,	,,
રોકાલીપત્રજ ક્વાથ	,, વરુણાદિગણ ,,	,,
રાસ્નાદિ શૃત	૮૯ વિષકાદિ ગણ ચૂર્ણ.	૯૪
રાસ્નાદિ ક્વાથ	,, વિષકાદિ રજેયુક્ત વરુણાદિ ગણક્વાથ ,,	,,
મહારાસ્નાદિ ,,	...	,, બદિરાદિ ક્વાથ	,,
ઐરણ્ડાદિ શૃત...	...	,, પટોલાદિ ,,	,,
નાગરાદિ ક્વાથ	૯૦ અમૃતાદિ ,,	૯૫
ચન્દ્રચવ ,,	...	,, પટોલાદિ ,,	,,
ત્રિક્ષાદિ ,,	...	,, ઘાન્ધ્યાદિ ,,	,,
ઐરણ્ડમૂલ ,,	...	,, લઘુમંજિષ્ઠાદિ ,,	,,
દશમૂલ ,,	...	,, બૃહત્મંજિષ્ઠાદિ ,,	,,
હરીતકવાદિ ,,	...	,, પથ્યાદિ ,,	૯૬
વીરતર્વાદિ ,,	...	,, વાસાદિ ,,	,,
એલાદિ ,,	...	૯૧ અમૃતાદિ ,,	,,
સમૂલગોક્તુર ,,	...	,, અશ્વત્થાદિ શૃત	,,
વરાદિ ,,	...	,, પ્રમથ્યા કરવાની વિધિ	,,
વત્સકાદિ ,,	...	,, કેટલી લેવી ?	,,
ફલત્રિકાદિ શૃત	,, મુસ્તકાદિ પ્રમથ્યા	૯૭
કાન્ધાદિ ક્વાથ	,, ચવાગુ કરવાની વિધિ	,,
અથોધાદિગણ ,,	...	૯૨ આઆદિ ચવાગુ... ..	,,
બિલ્વાદિ ,,	...	,, યૂષ કરવાની વિધિ	,,
ત્રિક્ષા ,,	...	,, સપ્ત મુષ્ટિક યૂષ... ..	,,
ઉષ્ણુમુખુ	,, પીવા સાક ઔષધોનું પ્રાણીકરવાની વિધિ ,,	,,
ચન્ધાદિ ક્વાથ...	...	,, હશીરાદિ જલપાન	૯૮
પુનર્નવાદિ ક્વાથ	,, સિદ્ધ ઉષ્ણોદક કરવાની વિધિ	,,

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
સેન્ધુ ઉપલોદક કયા કયા રોગોપર ફેરું ?	૯૮	મધૂકાદિ ફાણ્ટ	૧૦૨
ત્રિરપકવૌષધિ વિધિ	...	મધૂકાદિ હિમ	...
ત્રિરપકવૌષધિ કયાકયા રોગોપર ફેવી ?	...	આમ્રાદિ ફાણ્ટ	...
ત્રિમૂલીક્ષીર શૂત	...	મધૂકાદિ	...
ત્રિકણ્ટકાદિ ક્ષીરપાક	...	મન્ય કોને કહેવો ?	...
મનપ્રક્રિયાનાં નામો	૯૯	કરવાની વિધિ	૧૦૩
યવાગુની અને કૃશરાની વિધિ અને ગુણ	...	પીવાની માત્રા	...
તણ્ડુલ યવાગુ	...	ખર્જૂરાદિ મન્ય	...
કૃસરા	...	મસૂરાદિ મન્ય	...
મુદ્ગ યવાગુ	...	યવમન્ય	...
કૃસરા	...		
માયા યવાગુ	...	અધ્યાય ૪ થો-હિમ ઔષધો	
કૃસરા	...	હિમ કરવાની વિધિ	...
તિલ યવાગુ	...	હિમનાં ખીન્ત નામો	...
કૃસરા	...	હિમ પીવાની માત્રા	૧૦૪
વિલેપી કરવાની વિધિ	...	આમ્રાદિ હિમ	...
વિલેપીના ગુણો	૧૦૦	મરીચાદિ	...
પેચા કરવાની વિધિ	...	નીલોત્પલાદિ	...
યૂષ	...	અમૃતા	...
પેચાના ગુણો	...	વાસા	...
યૂષના	...	ધાન્યાક	...
ભક્ત કરવાની વિધિ	...	ધાન્યાકાદિ	...
ભક્તના ગુણો	...		
તણ્ડુલમણ્ડની વિધિ	...	અધ્યાય ૫ મો-કલ્ક ઔષધો	
મણ્ડના ગુણો	...	કલ્ક કરવાની વિધિ	૧૦૫
અષ્ટગુણમણ્ડ	...	નાં ખીન્ત નામો	...
વાટચ	૧૦૧	ખાવાની માત્રા	...
લાઝ	...	માંએ કર્ષ પદાર્થો કયા કયા નાંખવા ?	...
		એક	?
		ચાર	?
અધ્યાય ૩ જો-ફાણ્ટાદિ ઔષધો		વર્ધમાનપિપ્પલી કલ્ક	?
ફાણ્ટ કરવાની વિધિ	...	નિમ્બફલ	૧૦૬
નાં નામો	...	મહાનિમ્બ જટા કલ્ક	...
પીવાની માત્રા	૧૦૨	રસોન	...
ફાણ્ટમાં મધ આદિ પદાર્થો ફેટલા નાંખવા ?

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
કવચકન્દરસોન	૬૮૬ ...	૧૦૬ કંદ્ર	...
પેરપટ્યાદિ	...	૧૦૭ ચૂર્ણાદિ ઔષધો અનુપાનના યોગથી,	...
વપણુકાન્તાજટા	...	કેવી રીતે વિશેષ ગુણ કરે છે ?	...
ગુણક્યાદિ	...	તેનું દર્શાવ	૧૧૦
અપામાર્ગબીજ	...	ભાવના કેવાની વિધિ	...
મઢ્યાદિ	...	આમ્ભલાદિ ચૂર્ણ	...
લાક્ષા	...	પિરપલી	...
તણુલીયજટા	...	ત્રિક્ષ્ણા	...
અડકોલમૂલ	૧૦૮	ચૂપણ	૧૧૧
વંધ્યાકર્કોટિકામૂલ	...	પગ-ચકોલ	...
પાટલાજટા	...	ત્રિગન્ધ	...
ખિલ્લમૂલ	...	ચતુર્ન્નત	...
અભ્યાદિ	...	વ્યાધ્રાદિ	...
પથ્યાદિ	...	કૃષ્ણાદિ	...
ત્રિવ્રતાદિ	...	જીવનીયગણ	૧૧૨
તિલ	...	અષ્ટવર્ગ	...
નાગકેશર	...	લવણપગ-ચક	...
શુણક્યાદિ	...	સ્વર્ણિકાદિ દ્વાર	...
બૃહતી ભવ	૧૦૯	સુદર્શન ચૂર્ણ	૧૧૩
અધ્યાય ૬ કો-ચૂર્ણ ઔષધો		ત્રિક્ષ્ણા પિરપલી	...
ચૂર્ણ કરવાની વિધિ	...	કંદ્રક્ષાદિ	૧૧૪
નાં ખીજાં નામે
ખાવાની માત્રા	...	શૂંગ્યાદિ	...
ની અન્દર ગોળ કેટલો નાંખવો ?	...	વિષા	...
સાકર કેટલી નાંખવી ?	...	ચવક્ષારાદિ	...
હિર્ણ કેવી ભેળવવી ?	...	શુણક્યાદિ	૧૧૫
મધાદ ચીકણ પદાર્થો	...	હરીતક્યાદિ	...
કેટલા નાંખવા ?	...	લઘુગર્જાધર	...
દૂધ આદિ પ્રવાહી	...	વૃક્ષગર્જાધર	...
પદાર્થો કેટલા નાંખવા ?	...	અજમોદાદિ	...
વાત રોગના અનુપાનની માત્રા	૧૧૦	મરિચાદિ	...
પિત્ત	...	કપિત્થાષ્ઠક	૧૧૬

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
દારિમાદક ચૂર્ણ ...	૧૧૬	અધ્યાય ૭ મો-વટકે ઔષધો	
બૃહદારિમાદક	ગોળી કરવાની વિધિ ...	૧૨૬
પિષ્પત્યાદિ	નાં ખીન્ન નામો
તાલીસાદિ ...	૧૧૭	વાળવામાં સાકર કેટલી નાખવી ?	...
લવંગાદિ	ગોળ કેટલો નાખવો ?	...
નતીફલાદિ	ગુળ વા મધ કેટલાં	
મહાખાણ્ડવ ...	૧૧૮	નાંખવાં ?	૧૨૭
નારાચણ	પ્રવાહી પદાર્થ કેટલો	
હુપુષાદિ ...	૧૧૯	નાંખવો ?	...
પંચસમ	ગોળી ખાવાની માત્રા
કૃષ્ણાદિ ...	૧૨૦	ખાણ્ડશાલ ગુડ
લવણત્રિતયાદિ	મરિયાદિ ગુટિકા ...	૧૨૮
તુરમર્પાદિ	ગુડાદિ
ચિત્રકાદિ ...	૧૨૧	બિભીતક
વટવાનલ	આમલાદિ ગુટિકા
અજમોઢાદિ	સંજવની
અજમોઢાદિ ગુટિકા ...	૧૨૨	વ્યાધાદિ
શુભ્રગાદિ ચૂર્ણ	તૃક્ષ્ણકાકાદિ મોઢક ...	૧૨૬
હિંદુગાદિ	ગુડશુભ્રી વટિકા
હિંદુગાદિ ગુટિકા	ગુડપિષ્પલી
ચવાનીખાણ્ડવ ચૂર્ણ	છરગુડ
તાલીસાદિ ...	૧૨૩	ગુડાભયા
તાલીસાદિ ગુટિકા	સૂરણ વટકે
સિતોપલાદિ ચૂર્ણ	બૃહત્સૂરણ
ભાસ્કરલવણ ...	૧૨૪	મણ્ડૂર ...	૧૩૦
એલાદિ	પિષ્પલી મોઢક
પંચનિમ્બ	ચન્દ્રપ્રભાદિ ગુટિકા ...	૧૩૧
શતાવર્યાદિ ...	૧૨૫	કંકાયન
અશ્વગન્ધાદિ	યોગરાજ ગુગ્ગુલ ...	૧૩૨
મુસલ્યાદિ	કાકોલ્યાદિ ક્વાથ (ટિષ્પણુમાં) ...	૧૩૩
ચિત્રકાદિ	કૈશોર ગુગ્ગુલ
આકારકરબાદિ ...	૧૨૬	ત્રિફલા ગુગ્ગુલ ...	૧૩૪
		ગોક્ષુરાદિ ગુગ્ગુલ ...	૧૩૫

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ત્રિફલા મોહક	૧૩૫	કર્ષથી પલ સૂધી વજનના ક્વાથમાં	
કાંચનાર ગુગ્ગુલ	૧૩૬	પાણી કેટલું નાંખવું ?	૧૪૩
માપાદિ મોહક	પ્રસૂતિથી કુડવ સૂધી વજનના ક્વાથમાં	
		પાણી કેટલું નાંખવું ?	..
અધ્યાય ૮ મો-અવલેહ ઔષધો		પ્રસ્થથી ખારી સૂધી વજનના ક્વાથમાં	
અવલેહ કરવાની વિધિ	૧૩૭	પાણી કેટલું નાંખવું ?	..
અવલેહનાં નામો	..	પાણીમાં કરવાના સ્નેહમાં કલ્ક કેટલો	
અવલેહ ખાવાની માત્રા	..	નાંખવો ?	..
અવલેહમાં સાકર કેટલી નાંખવી ?	..	ક્વાથમાં કરવાના સ્નેહમાં કલ્ક કેટલો	
.. ગોળ કેટલો નાંખવો ?	..	નાંખવો ?	..
.. પ્રવાહી પદાર્થ કેટલો નાંખવો ?	..	રસમાં કરવાના સ્નેહમાં કલ્ક કેટલો	
પરિપક્વ થયેલા અવલેહની પરીક્ષા	..	નાંખવો ?	..
અવલેહના અનુપાનનું વર્ણન	..	દ્રઘદિમાં કરવાના સ્નેહમાં કલ્ક કેટલો	
કષ્ટકાર્યવલેહ	નાંખવો ?	૧૪૪
અવનપાશાવલેહ (અવન)	૧૩૮	કલ્કના પાકમાં પાણી કેટલું નાંખવું ?	..
હૂમાણુકાવલેહ	૧૩૯	સ્નેહમાં પાંચથી વધારે દ્રવો કેટલા	
સૂરણાવલેહ	૧૪૦	નાંખવા ?	..
અગસ્ત્યહરીતક્યાવલેહ	..	પાણીમાં વાટેલા કલ્કયુક્ત ક્વાથવાળા	
કુટ્તવલેહ	૧૪૧	સ્નેહમાં પાણી નાંખવાની માત્રા	..
આદ્ર કુટ્તવલેહ	૧૪૨	ક્વાથ દ્રવ્યના કલ્કવાળા સ્નેહની વિધિ	..
		કલ્કરહિત સ્નેહ કેમ ખતાવવો	..
અધ્યાય ૯ મો-ધૂતાદિ ઔષધો		પુષ્પ કલ્કવાળા સ્નેહમાં પાણી કેટલું	
કલ્કયુક્ત સિદ્ધ ધૂત સ્નેહની વિધિ	૧૪૨	નાંખવું ?	..
.. .. તેલ	સ્નેહમાં પુષ્પકલ્ક કેટલો નાંખવો ?	..
સ્નેહ પદાર્થ ખાવાની માત્રા	..	સિદ્ધ સ્નેહનાં લક્ષણો	૧૪૫
ક્વાથયુક્ત સ્નેહ કેમ કરવો ?	૧૪૩	.. તેલ સ્નેહનાં લક્ષણો	
મૃદુ દ્રવ્યવાળા કાઠામાં પાણી કેટલું ધૂત
નાંખવું ?	..	ત્રણ પ્રકારના સ્નેહનાં નામો
કઠિન દ્રવ્યવાળા કાઠામાં પાણી કેટલું	..	સ્નેહની અન્ધરના મૃદુ પાકનાં લક્ષણ	..
નાંખવું ? મધ્ય
મધ્યમ દ્રવ્યવાળા કાઠામાં પાણી કેટલું ખર
નાંખવું ? કઠ્ય
અત્યંત કડણ દ્રવ્યવાળા કાઠામાં પાણી આમ
કેટલું નાંખવું ?	..	સ્નેહના મૃદુ પાકના ઉપયોગનું વર્ણન	..

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
સ્નેહના મધ્ય પાઠના ઉપયોગનું વર્ણન	૧૪૫	નિઝમખીજ તૈલ ...	૧૬૦
„ ખર „ „ „ „ ૧૪૬	૧૪૬	ચણીમધુ „ ...	„
ધી, તેલ અને ગોળ આદિ દ્રવ્યો ઉપિત	...	કરંજાદિ „ ...	„
(વાસી) વાપરવાનાં કારણ	...	નીલિકાદિ „ ...	„
પિપ્પલ્યાદિ ક્ષીર ધૂત	ભૂર્જરાજ „ ...	૧૬૧
ચાંગરી „	હરિમેઢાદિ „ ...	„
મસૂર „	જલ્યાદિ „ ...	„
કામદેવ „ ...	૧૪૭	હિંગ્વાદિ „ ...	૧૬૨
પાન્નીચકલ્યાણ „	ખાલખિલ્વાદિ „ ...	„
અમૃતા „ ...	૧૪૮	ક્ષાર „ ...	„
મહાતિજા „	મધુસૂક્ત કરવાની વિધિ...	„
કાસીસાદિ „ ...	૧૪૯	પાઠાદિ તૈલ ...	૧૬૩
જાત્યાદિ „	કુળાદિ „ ...	„
ખિન્ડ „ ...	૧૫૦	„ ધૂત ...	„
ત્રિફલા „	બાધ્રયાદિ તૈલ...	„
ગૌચર્ધ „ ...	૧૫૧	ગૃહ્યૂમાદિ „ ...	„
મયૂર „	વજ „ ...	„
ફલ „ ...	૧૫૨	કરવીરાદિ „ ...	૧૬૪
વૃષાદિ „	ચન્ડનાદિ „ ...	„
લઘુફલ „ ...	૧૫૩	લાક્ષારસ-અળતો કરવાની વિધિ	૧૬૫
લાક્ષાદિ તૈલ	વચાદિ તૈલ ...	„
અર્જુનરસ „ ...	૧૫૪	નિર્ગુણી „ ...	„
નારાયણ „		
વારુણ્યાદિ „ ...	૧૫૫	અધ્યાય ૧૦ મો-આસવાદિ ઔષધો	
ખલા „	પરિપક્વ આસવાદિનાં લક્ષણ	૧૬૫
પ્રસારિણી „ ...	૧૫૬	આસવાદિનાં નામો ...	„
માષાદિ „	આસવ ળનાવવાની વિધિ	૧૬૬
શતાવરી „ ...	૧૫૭	અરિષ્ઠ „ „ ...	„
કાસીસાદિ „ ...	૧૫૮	આસવ અને અરિષ્ઠ પીવાની માત્રા...	„
પિણ્ડ „ ...	૧૫૯	અરિષ્ઠમાં નાંખવાના પદાર્થોની માત્રા	„
અર્કપત્રરસ „	શીતરસસીધુ ળનાવવાની વિધિ	„
મરિચાદિ „	પકવ „ „ „ ...	„
ત્રિફલાદિ „	સુરા „ „ „ ...	„

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રસન્નાનાં લક્ષણ ૧૬૬	તામ્ર-ત્રામ્યાનું રોધન ૧૭૬
કાઠમ્બરીનાં „...	... „	અથ-લોઢાનું „	... „
જગલનાં „	... „	નાગ-સીસાનું „	... „
મેઢકનાં „	... „	ખંગ-કલધનું „	... ૧૭૭
સુરાબીજ વા કિણ્વકનાં લક્ષણ ૧૬૭	સ્વર્ણ-સોનાની ભસ્મની પહેલી વિધિ „	„
વારુણી કરવાની વિધિ „	„ „ „ બીજી „	„
સૂક્ત „	... „	„ „ „ ત્રીજી „	... ૧૭૮
ચુક „	... „	„ „ „ ચોથી „	„
ગુડસૂક્ત „	... „	„ „ „ પાંચમી „	... ૧૭૯
ધણ્ણસૂક્ત „	... „	„ „ „ છઠ્ઠી „	„
મૃદ્વીકાસૂક્ત „	... „	„ „ „ સાતમી „	„
તુષામ્બુ કરવાની વિધિ „	„ „ „ આઠમી „	„
સૌવીર „	... „	કુકકુટપુટ વિધિ...	...
કાંબિક „	... „	સ્વર્ણ-સોનાની ભસ્મની નવમી વિધિ	... ૧૮૦
શણ્ણકી „	... ૧૬૮	સ્વર્ણ-સોનાની ભસ્મના ગુણ	„
હરીરાસવ „	સ્વર્ણ-સોનાની અપકવ ભસ્મના અવગુણ	„
કુમાર્યાસવ „	તાર-રૂપાની ભસ્મની પહેલી વિધિ	„
ધિપ્પલ્યાસવ ૧૬૯	„ „ બીજી „	„
લોહાસવ ૧૭૦	તાર-રૂપાની સિદ્ધ ભસ્મના ગુણ	... ૧૮૧
મૃદ્વીકારિષ્ઠ „	તાર-રૂપાની અપકવ ભસ્મના અવગુણ	„
કુટબરિષ્ઠ ૧૭૧	તામ્ર-ત્રામ્યાની ભસ્મની પહેલી વિધિ	„
વિરંગારિષ્ઠ „	ગજપુટ વિધિ	... ૧૮૨
કેવઢારિષ્ઠ ૧૭૨	તામ્ર-ત્રામ્યાની ભસ્મની પરીક્ષા	„
ખઢિરારિષ્ઠ „	„-ત્રામ્યાની પકવ ભસ્મના ગુણ	„
બબ્બલારિષ્ઠ ૧૭૩	તામ્ર-ત્રામ્યાની અપકવ ભસ્મના અવગુણ	... ૧૮૩
દ્રાક્ષારિષ્ઠ „	આર-પીત્તળની ઉપધાતુની ઉત્પત્તિનું	„
શહીતકારિષ્ઠ ૧૭૪	વર્ણન	„
કરામ્બલારિષ્ઠ „	„-પીત્તળ રોધવાની વિધિ ...	„
		„-પીત્તળની ભસ્મની પહેલી વિધિ	„
		„- „ પકવ ભસ્મના ગુણ ૧૮૪
		„-પીત્તળની અપકવ ભસ્મના અવગુણ	„
અધ્યાય ૧૧ મો-ધાતુરોધનમારણ ઔષધો		કાંચ-કાંસાનું રોધન	„
સાત ધાતુનાં નામો ૧૭૬	„-કાંસા ઉપધાતુની ઉત્પત્તિનું વર્ણન	„
સ્વર્ણ-સોનાનું રોધન	... „	„-કાંસાની પકવ ભસ્મની પહેલી વિધિ	„
તાર-રૂપાનું „	... „		
આર-પીત્તળનું „	... „		

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
કાંચ-કાંસાની પકવ ભસ્મના ગુણ	૧૮૪	સાત ઉપધાતુનાં નામો ...	૧૯૧
,,-કાંસાની અપકવ ભસ્મના અવગુણ	૧૮૫	સ્વર્ણમાક્ષિક-સોનામખીનું શોધન ...	,,
તામ્ર-ત્રામ્બાની ભસ્મની ખીજ વિધિ	,,	સ્વર્ણમાક્ષિક-સોનામખીની ભસ્મની	
આર-પીત્તળની ,, ,, ,, ,,	,,	પહેલી વિધિ ...	,,
કાંચ-કાંસાની ,, ,, ,, ,,	,,	,, ,, ભસ્મની ખીજ વિધિ	૧૯૨
નાગ-સીસાંની ,, પહેલી ,, ,,	,,	,, ,, ,, ત્રીજી વિધિ	,,
,, ,, ,, ખીજ ,, ,,	,,	,, ,, ,, ચોથી વિધિ	,,
નાગ-સીસાંની પકવ ભસ્મનાં ગુણ	૧૮૬	,, ,, પકવ ભસ્મના ગુણ	,,
નાગ-સીસાંની અપકવ ભસ્મના અવગુણ	,,	સ્વર્ણમાક્ષિક-સોનામખીની અપકવ	
ખંચ-કલ્દની ભસ્મની પહેલી વિધિ	,,	ભસ્મના અવગુણ ...	,,
ખંચ-કલ્દની પકવ ભસ્મના ગુણ	૧૮૭	તારમાક્ષિક-રૂપામખીનું શોધન	,,
ખંચ-કલ્દની અપકવ ભસ્મના અવગુણ	,,	તારમાક્ષિક-રૂપામખીની ભસ્મની	
અચ-લોઢાની ભસ્મની પહેલી વિધિ	,,	પહેલી વિધિ ...	,,
,, ,, ,, ખીજ ,, ,,	,,	,, ,, ભસ્મની ખીજ વિધિ	૧૯૩
,, ,, ,, ત્રીજી ,, ૧૮૮	,,	,, ,, ,, ત્રીજી વિધિ	,,
,, ,, ,, ચોથી ,, ,,	,,	,, ,, ,, ચોથી વિધિ	,,
અચ-લોઢાની પકવ ભસ્મના ગુણ	૧૮૯	તારમાક્ષિક-રૂપામખીની પકવ ભસ્મના	
અચ-લોઢાની અપકવ ભસ્મના અવગુણ	,,	ગુણ ...	,,
અચ-લોઢાની ભસ્મ ખાવાની માત્રા	,,	તારમાક્ષિક-રૂપામખીની અપકવ ભસ્મના	
અચ-લોઢાની ભસ્મ ખાનારે, કયા કયા		અવગુણ ...	,,
પદાર્થ ન ખાવો? ...	,,	તુલ્ય-મોરધુયુનું શોધન	,,
ચશક-જસતનું શોધન ...	૧૯૦	તુલ્ય-મોરધુયુની ભસ્મ કરવાની વિધિ	,,
ચશક-જસતની ભસ્મની પહેલી વિધિ	,,	તુલ્ય-મોરધુયુની ભસ્મના ગુણ	૧૯૪
ચશક-જસતની ભસ્મના ગુણ	,,	અબ્રકનું શોધન	,,
ચશક-જસતની અપકવ ભસ્મના અવગુણ	,,	ધાન્યાબ્રક કરવાની વિધિ	,,
સ્વર્ણ-સોનાની ભસ્મની કશમી વિધિ	,,	અબ્રકની ભસ્મની પહેલી વિધિ	...
તાર-રૂપાની ,, ત્રીજી ,, ,,	,,	અબ્રક ભસ્મના સામાન્ય ગુણ	૧૯૫
તામ્ર-ત્રામ્બાની ,, ,, ,, ૧૯૧	,,	અબ્રકની ભસ્મની ખીજ વિધિ	,,
આર-પીત્તળની ,, ,, ,, ,,	,,	અબ્રક ભસ્મના ગુણ ...	૧૯૬
કાંચ-કાંસાની ,, ,, ,, ,,	,,	અબ્રકની અપકવ ભસ્મના અવગુણ	,,
નાગ-સીસાંની ,, ,, ,, ,,	,,	અબ્રક ભસ્મ ખાનારે કયા કયા પદાર્થ	
ખંચ-કલ્દની ,, ખીજ ,, ,,	,,	ન ખાવો? ...	,,
અચ-લોઢાની ,, પાંચમી ,, ,,	,,	નીલાંજન-કાળા સુરમાનું શોધન	...
ચશક-જસતની ,, ખીજ ,, ,,	,,	કાળા સુરમાના ગુણ	...

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ગૈરિક-ગેરુનું, કાસીસ-હીરાકસીનું, ટંકણ-ટંકણ-ખારનું, વરાટિકા-કોડીનું, તોરી-ફટકીનું, અને રાંખનું, કંકુષ-ખાદારકાંકરાનું શોધન... ૧૬૭		કાન્ત મણિ, સ્ફટિક મણિ, પેરોળ-પીરોળ અને રાજવર્તનું શોધન કરવાની તથા વજ્ર-હીરા, લોહિત-માણેક, નીલ-નીલમ, અને વૈકાન્ત-તરમરીને શોધવાની બીજી વિધિ ... ૨૦૨	
ગૈરિક-ગેરુના ગુણ ,		મણિ-સૂર્યકાન્તની ભસ્મની પહેલી વિધિ ૨૦૩	
કાસીસ હીરાકસીના , ,		મુક્તા-મોતીની, પ્રવાલ-પરવાળાની, લોહિત, માણેકની, મરકત-લીલા પાનાની પુષ્પરાગ-પોખરાળની, નીલ-નીલમની, ગોમેઠ-રાહુરતની, વૈદૂર્ય-કેતુરતની, ચન્દ્રકાન્ત મણિની, સ્ફટિક મણિની, પેરોળ-પીરોળની અને રાજવર્તની એ દરેક ભસ્મની પહેલી તથા વજ્ર-હીરાની ભસ્મની ચોથી તથા વૈકાન્ત-તરમરીની ભસ્મની બીજી વિધિ ... ૨૦૩	
ટંકણ-ટંકણખારના , ,		મુક્તા-મોતીની, પ્રવાલ-પરવાળાની, લોહિત-માણેકની, મરકત-લીલાપાનાની પુષ્પરાગ-પોખરાળની, નીલ-નીલમની ગોમેઠ-રાહુરતની, વૈદૂર્ય-કેતુરતની, ચન્દ્રકાન્ત મણિની, સ્ફટિક મણિની, પેરોળ-પીરોળની, રાજવર્તની તથા મણિ-સૂર્યકાન્ત મણિની, એ દરેકની ભસ્મની બીજી, ત્રીજી, ચોથી, તથા પાંચમી વિધિ તથા વજ્ર-હીરાની પાંચમી, છઠ્ઠી, સાતમી તથા આઠમી વિધિ ,	
વરાટિકા-કોડીના , ,		વૈકાન્ત-તરમરીની ભસ્મની ત્રીજી, ચોથી, પાંચમી, તથા છઠ્ઠી વિધિ ૨૦૪	
તોરી-ફટકીના , ,		મુક્તા-મોતી, પ્રવાલ-પરવાળું, મરકત-લીલું પાનું, પુષ્પરાગ-પોખરાળ, ગોમેઠ-રાહુરત, વૈદૂર્ય-કેતુરત, મણિ-સૂર્યકાન્ત, ચન્દ્રકાન્ત, સ્ફટિક, પેરોળ-પીરોળ, તથા રાજવર્ત એ દરેકને શોધવાની બીજી વિધિ... .. ,	
રાંખ-રાંખના , ,			
કંકુષ-ખાદારકાંકરાના , ૧૬૮			
કોલાયન્ત્રનું વર્ણન ,			
મન:શિલ-મનશીલનું શોધન ,			
, -મનશીલના ગુણ ,			
તાલ-હરતાલનું શોધન ,			
, હરતાલની ભસ્મની પહેલી વિધિ ૧૬૯			
, હરતાલ ભસ્મ ખાવાની માત્રા ,			
, હરતાલ ભસ્મના ગુણ ,			
અર્પર-આપરિયું શોધવાની પહેલી વિધિ ,			
અર્પર-આપરિયું શોધવાની બીજી વિધિ ૨૦૦			
, આપરિયાના ગુણ ,			
સર્વે ધાતુઓનું સત્ત્વ કાઢવાની વિધિ ,			
વજ્ર-હીરાનું શોધન ,			
, હીરાની ભસ્મની પહેલી વિધિ ,			
, , , બીજી , ૨૦૧			
, , , ત્રીજી વિધિ ,			
વૈકાન્ત-તરમરીનું શોધન ,			
નીલ-નીલમનું , ,			
લોહિત-માણેકનું , ... ૨૦૨			
વૈકાન્ત-તરમરીની ભસ્મની પહેલી વિધિ ,			
મણિ-સૂર્યકાન્તનું શોધન ,			
મુક્તા-મોતીનું, પ્રવાલ પરવાળા, મરકત-લીલા પાના, પુષ્પરાગ-પોખરાળ, ગોમેઠ-રાહુરત, વૈદૂર્ય-કેતુરત, ચન્દ્ર-			

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
લોહિત-માણેકની, મુક્તા-મોતીની,		શિલાજિતના ગુણ ૨૦૮	
પ્રવાલ-પરવાળાની, મરકત-લીલાં પાના,		મણ્ડૂર-લોહાના કાટોડાની ઉત્પત્તિ... ,,	
ની પુષ્પરાગ-પોખરાજની, નીલ-નીલ-		,, -લોહાનો કાટોડો ભસ્મમાં કેવો	
મની, ગોમેઢ-રાહુરતની, વૈદૂર્ય-કેતુ-		વાપરવો ? ૨૦૯	
રતની, મણિ-સૂર્યકાન્તની, ચન્દ્રકાન્ત-		,, -લોહાના કાટોડાનું શોધન	
મણિની, સ્ફટિક મણિની, પેરૌજ-		,, -લોહાના કાટોડાની ભસ્મની	
પીરૌજની તથા રાત્નવર્તની એ દરેકની		પહેલી વિધિ	
ભસ્મની છઠી, સાતમી તથા આઠમી		,, -લોહાના કાટોડાની ભસ્મના ગુણ ..	
વિધિ ૨૦૪		,, -લોહાના કાટોડાની અપકવ ભ-	
વૈકાન્ત-તરમરીની ભસ્મની સાતમી,		સ્મના અવગુણ	
આઠમી તથા નવમી વિધિ ... ૨૦૫		ક્ષાર કાઢવાની વિધિ	
વજ-હીરાની ભસ્મના ગુણ		ઘોળા ક્ષારનું નામ ૨૧૦	
,, ,, અપકવ ભસ્મના અવગુણ ..		પ્રવાહી ક્ષારનું નામ	
વૈકાન્ત-તરમરીની ભસ્મના ગુણ		બન્ને ક્ષારો વાપરવાનો ખુલાસો	
,, -તરમરીની અપકવ ભસ્મના અવગુણ ..			
લોહિત-માણેકની ભસ્મના ગુણ		અધ્યાય ૧૨ મો-રસાદિ ઔષધો	
મુક્તા-મોતીની ,, ,,		પારાના સામાન્ય ગુણ	
પ્રવાલ-પરવાળાની ,, ,, ... ૨૦૬		પારાનાં નામો	
મરકત-લીલાં પાનાંની ,, ,,		તામ્રાદિ ધાતુઓને આપેલા, સૂર્યાદિ	
પુષ્પરાગ-પોખરાજની ,, ,,		નવ ગ્રહોનાં નામો	
નીલ-નીલમ મણિની ,, ,,		પારાનું શોધન ૨૧૧	
ગોમેઢ-રાહુરતની ,, ,,		ગન્ધકનું શોધન... .. ૨૧૨	
વૈદૂર્ય-કેતુરતની ,, ,,		શોધેલા ગન્ધકના ગુણ	
મણિ-સૂર્યકાન્ત મણિની ,, ,, ... ૨૦૭		અશુદ્ધ ,, અવગુણ... ..	
ચન્દ્રકાન્ત મણિની ,, ,,		હિર્જાનાં શોધન	
સ્ફટિક મણિની ,, ,,		શોધેલા હિંગળાનો ગુણ	
પેરૌજ-પીરૌજની ,, ,,		હિર્જાનામાંથી પારો કાઢવાની વિધિ... ..	
રાત્નવર્તની ,, ,,		નવ પ્રકારનાં વિષો ૨૧૩	
શિલાજિતની ઉત્પત્તિનું વર્ણન... ..		કાલકૂટ વિષવર્ણન	
શિલાજિતનું શોધન		વછનાગ વિષવર્ણન	
શિલાજિત બનાવવાની વિધિ ... ૨૦૮		શૂર્જાક વિષવર્ણન	
શુદ્ધ શિલાજિતની પરીક્ષા		પ્રદીપક વિષવર્ણન ૨૧૪	
પ્રથમના ગાળવામાં રહેલા ગાળાનો શિલા-		હાલાહલ વિષવર્ણન	
જિત બનાવવાની બીજી વિધિ		બ્રહ્મપુત્ર વિષવર્ણન	

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
હારિદ્ર વિષવર્ણન ...	૨૧૪	વાલુકા ચન્ત્રદ્વારા પારાની ભસ્મની	
સકંતુક વિષવર્ણન ...	"	પહેલી વિધિ	૨૨૧
સૌરાષ્ટ્રિક વિષવર્ણન ...	"	પારાની ભસ્મની ખીજ	૨૨૨
સાત પ્રકારનાં ઉપવિષો ...	"	ભસ્મની ત્રીજી	"
નવે વિધેનું શોધન ...	"	ચોથી	"
નવે વિધેના ગુણ ...	૨૧૫	જ્વરાંકુશ રસ ...	૨૨૩
વછનાગ શોધવાની પહેલી વિધિ ...	"	જ્વરાંકુશ રસ ...	"
" " ખીજી " ...	"	શીતજ્વરાંકુશ રસ ...	૨૨૪
શોધેલા વછનાગના ગુણ ...	૨૧૬	જ્વરક્રી ગુટિકા ...	"
આઠઠા નામે ઉપવિષનું શોધન ...	"	લોકનાથ રસ ...	૨૨૫
" " ઉપવિષના ગુણ ...	"	લઘુલોકનાથ રસ ...	૨૨૭
થોર નામે ઉપવિષના દૂધનું શોધન ...	"	મૃગાક પોટલી રસ ...	૨૨૮
શોધેલા થોરના દૂધના ગુણ ...	"	ભૂધર ચન્ત્ર કરવાની વિધિ...	૨૨૯
ધન્તરા નામે ઉપવિષનું શોધન ...	"	હેમગર્ભપોટલી રસ:-પહેલી વિધિ ...	"
શોધેલા ધન્તરા નામે ઉપવિષના ગુણ ...	"	" " :-ખીજી " ...	૨૩૦
દૂધિયા વછનાગ નામે ઉપવિષનું શોધન ૨૧૭		મહાજ્વરાંકુશ ...	૨૩૧
શોધેલા દૂધિયા વછનાગ નામે ઉપ-		આનન્દભૈરવ રસ ...	"
વિષના ગુણ ...	"	લઘુસૂચિકાકરણ રસ ...	૨૩૨
કછેર નામે ઉપવિષનું શોધન ...	"	જલચૂડામણિ રસ ...	"
શોધેલી કછેર નામે ઉપવિષના ગુણ...	"	પંચવક્ત્ર રસ ...	૨૩૩
ચણોઠી નામે ઉપવિષનું શોધન ...	"	હનમત રસ ...	"
શોધેલી ચણોઠી નામે ઉપવિષના ગુણ ...	"	અંજન રસ ...	૨૩૪
અશીણ નામે ઉપવિષનું શોધન ...	"	નારાય રસ ...	"
શોધેલ અશીણ નામે ઉપવિષના ગુણ... ૨૧૮		ધન્ધાભેદી રસ ...	"
નેપાળાનું શોધન ...	"	રાજમૃગાંક રસ ...	"
શોધેલા નેપાળાના ગુણ ...	"	સ્વથમગ્નિ રસ ...	૨૩૫
" પારાને મુખ લાવવાની વિધિ ...	"	સ્થાવિકા ચન્ત્ર કરવાની વિધિ	૨૩૬
તપ્ત ખલ્લનું વર્ણન ...	૨૧૯	સૂર્યાવર્ત રસ ...	"
શોધેલા પારાને મુખ લાવવાની ખીજી વિધિ,,	"	સ્વચ્છન્દ ભરવ રસ ...	"
શોધેલા પારાને મુખ લાવવાની ત્રીજી વિધિ,,	"	હંસ પોટલી રસ ...	૨૩૭
કચ્છપ ચન્ત્ર કરવાની વિધિ ...	૨૨૦	ત્રિવિક્રમ રસ ...	"
" ચન્ત્રદ્વારા ગન્ધક ભરણવાળા		મહાતાલેશ્વર રસ ...	"
પારાની ભસ્મની વિધિ ...	"	કુષ્ઠકઠાર રસ ...	૨૩૮
વાલુકા ચન્ત્ર કરવાની વિધિ ...	૨૨૧	ઉદયાદિત્ય રસ...	૨૩૯

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ગુંબાદિ ચૂર્ણ	૨૪૦	મન્ન કટલા દિવસ પીવી...	૨૫૨
શિલાદિ ચૂર્ણ	,,	સ્નેહનો સાત્ત્ય થવાનો કાળ ...	૨૫૩
સર્વેશ્વર રસ	,,	સ્નેહોની માત્રા	,,
સ્વર્ણક્ષીરી રસ	૨૪૧	માત્રા વિના સ્નેહો પીવાથી થનારા રોગો ,,	,,
મેહબદ્ધ રસ	,,	દીપ્તાગ્નિવાળાએ સ્નેહ કટલો પીવો ...	,,
મહાવહ્નિ રસ	૨૪૨	મધ્યમાગ્નિવાળાએ સ્નેહ , , ...	,,
વિલાધર રસ	,,	મન્દાગ્નિવાળાએ , , , ...	,,
ત્રિનેત્રાખ્ય રસ... ..	,,	મહતી સ્નેહમાત્રા	,,
ગજકેશરી રસ	૨૪૩	મધ્યમા , ,	,,
અગ્નિતુણી વટી	,,	અલ્પા , ,	,,
અગ્નિચૂર્ણકટક રસ	૨૪૪	અલ્પા માત્રાના ગુણ	,,
મન્થાનુલેરવ રસ	,,	મધ્યમા માત્રાના ગુણ	૨૫૪
વાતનાશન રસ... ..	,,	જ્યેષ્ઠા , , ,	,,
રોગહર રસ	૨૪૫	પિત્તાદિના પ્રકોપપરકેવા પ્રકારે ધી ખાવું ,,	,,
સન્નિપાતલેરવ રસ	,,	કેવા રોગોને ધી પાવું	,,
મહાણીકપાટ રસ	૨૪૬	, , , તેલ , ,	,,
વજ્રકપાટ રસ	૨૪૭	વસાસ્નેહ કોણે પીવો	,,
મહાનકામકેવ રસ	૨૪૮	મન્નસ્નેહ , , ,	,,
કન્ઠર્પસુન્દર રસ	૨૪૯	ધી કોણે પીવું	,,
લોહ રસ	૨૫૦	શીત કાળમાં સ્નેહ ક્યારે પીવો ...	૨૫૫
		ઉષ્ણ કાળમાં સ્નેહ ક્યારે પીવો ...	,,
		વધારે વાતપિત્તવાળાએ સ્નેહ ક્યારે પીવો ,,	,,
		, , વાતકફવાળાએ , , , , ,	,,
		ધી તેલ કયાં વાપરવાં	,,
		ધીનું અનુપાન	,,
		તેલનું , ,	,,
		વસા સ્નેહનું અનુપાન	,,
		મન્ન , , ,	,,
		સ્નેહ ન પી શકે એવાં મનુષ્યાને સ્નેહ	
		ક્યારે અને કેમ પાવો... ..	,,
		સઘઃ સ્નેહન યથાગ્ર	,,
		, , , કુઘ	,,
		સ્નેહાગ્નિનો ઉપાય	૨૫૬
		સ્નેહાગ્નિની શંકાનો ઉપાય	,,

ઉત્તર ખણ્ડ

અધ્યાય ૧ લો-સ્નેહપાનવિધિ

સ્નેહનાં નામ	૨૫૨
સ્નેહ પીવાનો વખત	,,
સ્નેહના બે ભેદ... ..	,,
પ્રધાન સ્થાવર સ્નેહ	,,
,, જંગમ ,,	,,
યમક	,,
ત્રિવૃત... ..	,,
મહાન્	,,
ધી કટલા દિવસ પીવું	,,
તેલ , , , ,	,,
વસા , , , પીવી	,,

ઉત્તર ખણ્ડ

અધ્યાય ૧ લો-સ્નેહપાનવિધિ

સ્નેહનાં નામ ૨૫૨
સ્નેહ પીવાનો વખત ,,
સ્નેહના બે ભેદ... .. ,,
પ્રધાન સ્થાવર સ્નેહ ,,
, , જંગમ , , ,,
યમક ,,
ત્રિવૃત... .. ,,
મહાન ,,
ધી કટલા દિવસ પીવું ,,
તેલ , , , ,,
વસા , , , પીવી ,,

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
સ્નેહજન્ય તૃષ્ણાનો ઉપાય...	૨૫૬	કયા કયા રોગીને પરસેવો ન કાઢવો	૨૬૦
ક્યાં ક્યાં મનુષ્યને સ્નેહપાન ન કરાવવું	”	” ” ” ” થોડો પરસેવો કાઢવો	”
ક્યે વખતે સ્નેહપાન ન કરવું	”	થોડો પરસેવો લાવવાનાં ઠેકાણાં	”
ક્યાં ક્યાં મનુષ્યને સ્નેહપાન કરાવવું...	”	અતિ પરસેવો લાવવાથી થતા ઉપદ્રવો	”
સારી રીતે સ્નિગ્ધ થયાંનાં લક્ષણ...	૨૫૭	” ” ” ” ઉપદ્રવોનું	”
સારી રીતે રૂક્ષ થયાંનાં લક્ષણ	”	વારણ ...	”
સ્નેહ પાનજન્ય ઉપદ્રવ	”	તાપ સ્વેદની વિધિ	”
રૂક્ષને સ્નિગ્ધ કરવાના ઉપચારો	”	ઉષ્મા સ્વેદની	૨૬૧
સ્નિગ્ધને રૂક્ષ	”	ઉપનાહ સ્વેદની	૨૬૨
સ્નેહપદાર્થ સેવન કરવાનું ફલ	”	મહા શાલ્વણ સ્વેદની વિધિ	૨૬૩
” પીનાશાએ કયા કયા પદાર્થો	”	દ્રવ સ્વેદની વિધિ	”
ત્યાગ કરવા...	”	પરસેવો કાઢવાનું કયારે બંધ કરવું...	૨૬૪
		પરસેવો કાઢ્યા પછી કયા ઉપચારો કરવા	૨૬૫

અધ્યાય ૨ જો-સ્વેદવિધિ

પરસેવાનાં નામો	૨૫૮
પરસેવાના સામાન્ય ગુણ	”
તાપ સ્વેદના ગુણ	”
ઉષ્મા ” ”	”
ઉપનાહ ” ”	”
દ્રવ ” ”	”
અધિક, અલ્પ અને મધ્યમ બળવાળાને પરસેવો લાવવાની યોજના	”
કંફરોગીને પરસેવો લાવવાની યોજના	”
કંફવાતરોગીને પરસેવો લાવવાની	૨૫૯
કંફમેદ્યુક્ત વાત રોગીને પરસેવો લાવવાની યોજના	”
પ્રથમ પરસેવો કયા કયા પ્રયોગમાં લાવવો	”
પ્રથમ પરસેવો કાઢવા લાયક રોગીનાં નામ	”
પાછળથી પરસેવો કેવી સ્ત્રીને કાઢવો	”
પરસેવો ક્યે સ્થળે અને ક્યે વખતે કાઢવો	”
સ્નેહપાનનું ફલ	”
પરસેવો લાવતી વખતના ઉપચારો	૨૬૦

અધ્યાય ૩ જો-વમનવિધિ

કે કે ઋતુમાં ઉલટી કરાવવી	૨૬૫
” ” રેચ આપવો	”
કેવાં મનુષ્યને ઉલટી કરાવવી	”
કયા રોગોપર ” ”	”
કયા કયા રોગીને ” કરાવવી	૨૬૬
ઉપરના રોગીને કયારે ઉલટી કરાવવી	”
ઉલટી ન કરાવવા યોગ્ય રોગીનાં નામો	”
” કરાવવાનો ઉપાય	”
” માટે હિતકારક મિશ્રણ કયું	”
ઉલટી માટે કેવાં ઔષધ વાપરવાં	”
જીલાબ ” ” ”	”
ઉલટી માટેના કાઠાની વિધિ	૨૬૭
” ” ” માત્રાનું પ્રમાણ	”
” કરાવવા માટેના કલ્ક, ચૂર્ણ અને અવલેહની માત્રા	”
ઉલટીના વેગપરથી ઉત્તમ ઉલટી બાલનું પ્રમાણ	”
ઉલટીના ઔષધોમાં કેટલા પલનો પ્રસ્થ હેવો ?	”

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
જીલાબમાં પ્રસ્થ કેમ લેવો? ...	૨૬૭	કે કે ક્રિયા પછી જીલાબ આપવો? ૨૭૧	
લોહી કાઢવામાં પ્રસ્થ કેમ લેવો? ...	"	જીલાબ આપવાનો વખત ...	"
કંફવાળાને સાથી ઉલટી કરાવવી? ..	"	ખાસ જીલાબ આપવા યોગ્ય રોગોનાં	
પિત્તવાળાને " " " ૨૬૮		નામો	"
વાતકંફવાળાને " " " "	"	વાતાદિ દોષોના સમનનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય ..	"
કૃષ્ણાદિ વામક ચૂર્ણ	"	કયા રોગપર જીલાબ આપવો? ...	"
પટોલાદિ " "	"	કેવાં મનુષ્યને જીલાબ ન આપવો? ૨૭૨	
મહન " "	"	મૃદ્ધ કોષ્ઠ-કોઠાનું વર્ણન	"
સિન્ધુ " "	"	મધ્યમ કોષ્ઠ-કોઠાનું વર્ણન	"
ઉલટી કરાવવા બાબતના ઉપચારો ..	"	કૂર કોઠાનું વર્ણન	"
ખરાબ ઉલટીનાં લક્ષણો... ..	"	મૃદ્ધ કોઠાવાળાને કેવી માત્રા આપવી?	"
અતિ " " ... ૨૬૯		મધ્યમ " " " " "	"
" ઉલટીનો ઉપાય	"	કૂર " " " " "	"
" ઉલટીથી ઉલટી ઉતરેલી જીભને		મૃદ્ધ " રોનો જીલાબ લાગે?	"
સ્વસ્થાને કેમ લાવવી?	"	મધ્યમ " " " " ૨૭૩	
અતિ ઉલટીથી બહાર નીકળેલી જીભને		કૂર " " " " "	"
સ્વસ્થાને કેમ લાવવી?	"	જીલાબની ઉત્તમ, મધ્યમ અને હીન	
અતિ ઉલટીથી ચક્રવર્તન થતી આંખને		માત્રાનું વર્ણન	"
સ્વસ્થાને કેમ લાવવી?... ..	"	જીલાબ માટે કાઠો પાવાની ઉત્તમ,	
અતિ ઉલટીથી ડરડાયેલી કાઠીને		મધ્યમ અને કનિષ્ઠ માત્રાનું પ્રમાણ ..	"
સ્વસ્થાને કેમ લાવવી?	"	જીલાબ માટે કલ્ક મોઢક અને ચૂર્ણની	
અતિ ઉલટીને લીધે પડતાં એવાં રક્તને		માત્રાનું પ્રમાણ	"
કેમ અટકાવવું?	"	ત્રિવૃચ્ચૂર્ણ	"
ધાત્ર્યાદિ મન્થ... ..	"	ઘ્યાપચૂર્ણ	"
સારી ઉલટી થયાનાં લક્ષણો ... ૨૭૦		ત્રિવૃતાદિ ચૂર્ણ	"
ઉલટી થયા બાદ કયે વખતે કયા		એરુડતૈલ-વિરેચન પહેલું ... ૨૭૪	
પદાર્થોનું ભોજન કરવું?	"	" " બીજું	"
ઉલટીના ફાયદાનું ફળ	"	વર્ષાત્રિવૃતાદિ ચૂર્ણ	"
ઉલટી થયા પછી કયા કયા પદાર્થો		શરદ " "	"
લાગ કરવા?	"	હેમન્ત ત્રિવૃતાદિ ચૂર્ણ	"
અધ્યાય ૪ થો-વિરેચનવિધિ		શિશિરવસન્ત પિપ્પલ્યાદિ ચૂર્ણ	"
કે કે ક્રિયા કરીને જીલાબ આપવો? ૨૭૦		શ્રીમ ત્રિવૃચ્ચૂર્ણ	"
ઉલટી કરાવ્યા વગર જીલાબ આપવાથી		અભયાદિ મોઢક	"
શું અવગુણ થાય? ... ૨૭૧		જીલાબ લીધા પછી શું કરવું? ... ૨૭૫	
		" " " કેમ વર્તવું	"

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
હલદીનું ઔષધ ખાધા પછી શું થાય છે? ૨૭૫		નળીના કાન સાથે બસિત કેમ બાંધવી? ૨૭૬	
જીલાબનું „ „ „ „ „ „ „ „		બસિત માટે કયા જનાવરોના મૂત્ર—	
જીલાબ ન લાગવાથી શું થાય છે? ૨૭૬		કોરા લેવા?	૨૮૦
„ „ „ થનારા વિકારોનું શમન „		કેવાપ્રકારની બસિત વાપરવી ...	૨૮૦
અતિ જીલાબથી શું થાય? ... „		ઘણુ બસિત કેવી વાપરવી? ...	૨૮૦
શીતામ્બુ વિરેચન વારણુ ... „		બસિત મારવાનું કળ શું? ...	૨૮૦
તણ્ડુલામ્બુ „ „ ... „		„ ક્યારે મારવી? ...	૨૮૦
સહકારત્વચક્રકં „ „ ... „		„ „ ન મારવી? ...	૨૮૦
અન્નક્ષીર વીરેચન વારણુ ... ૨૭૭		સ્નેહબોજન કરેલાને બસિતથી કયા	
વૈધિકરમાંસરસ „ „ ... „		રોગ થાય?	૨૮૦
માંસ „ „ ... „		બસિત કેને ન મારવી?... ..	૨૮૦
પષ્ટિકશાલિ „ „ ... „		રુક્ષ અને અતિ ભોળને બસિતથી	
મસુર વિરેચન વારણુ „		શી હાનિ?	૨૮૦
શીતસદ્-બ્રાહ્મિ દ્રવ્ય વિરેચન વારણુ... „		અનુવાસનની હીનમાત્રાથી શી હાનિ? „	
સુવિરેચન લક્ષણ „ „ ... „		નિરુહબસિતની „ „ „ „	
સારી રીતે ચેય લાગ્યા પછી શું કરવું? „		અનુવાસનની અતિ „ „ „	
વિરેચન ફલ „		નિરુહ બસિતની „ „ „ ૨૮૧	
જીલાબ લાગ્યા પછી કેમ વર્તવું? ... „		અનુવાસન બસિતમાં સ્નેહ કેમ દેવો? „	
„ „ „ શું શું ખાવું?... „		શતાહ્વાદિ ચૂર્ણની ઉત્તમાદિ માત્રા „	
		અનુવાસન બસિત ક્યારે મારવી?... „	
		„ „ મારવા પહેલાં શું	

અધ્યાય ૫ મો—સ્નેહબસિતવિધિ

બસિતનાં નામો ૨૭૮		કરવું?	
અનુવાસન બસિતનાં લક્ષણુ ... „		અનુવાસન બસિત મારવા ટાણે કેમ	
નિરુહ „ „ ... „		વર્તવું	
બસિત શબ્દનું સ્પષ્ટિકરણુ ... „		અનુવાસન બસિત કેમ મારવી? ...	
બસિતનાં ક્રમવાર નામો ... „		બસિત મારવા ટાણે રોગીએ શું શું	
બસિતની માત્રાનું પ્રમાણુ ... „		ન કરવું?	
અનુવાસન બસિત કેને મારવી? ... „		બસિત મારવામાં કેટલો કાળ લાગે? „	
„ „ „ ન મારવી? „		બસિત મરાવનારે કેટલો વાર ચતું સુવું? „	
નળી રોની કરવી? ૨૭૯		માત્રાના કાળનું વર્ણન ૨૮૨	
નળીની લક્ષ્યાઈ કેવડી જોઈએ? ... „		બસિત માર્યા પછી શા શા ઉપચારો કરવા „	
નળીનાં છિદ્રો કેવડાં કરવાં? ... „		ઉત્તમ અનુવાસન બસિતનું લક્ષણુ શું? „	
નળી કેવી કરવી?		અનુવાસન બસિત આપેલાંને કેવું બોજન	
નળીની કશ્મિકા કેવી કરવી? ... „		ખવરાવવું?	

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
અનુવાસન અસ્તિ આપેલાને બીજે દિવસે		નિરુદ્ધ—આસ્થાપન અસ્તિનાં ઉત્તમ લક્ષણ ૨૮૭	
કેવું પાનાદિ કેવું ? ૨૮૨		,, અસ્તિ કેમ આપવી ?	
સર્વ મળીને કેટલી અસ્તિઓ આપવી ? ૨૮૩		,, ,, કેટલી આપવી ?	
નિરુદ્ધઅસ્તિ ક્યારે આપવી ?		વાતપર નિરુદ્ધઅસ્તિ કેટલી મારવી ? ..	
અસ્તિ મારવાના ગુણ		પિત્તપર ,, ,, ,, ..	
અનુવાસન (સ્નેહ) અસ્તિ અને નિરુ-		કફપર ,, ,, ,, ૨૮૮	
દ્ધઅસ્તિ કોને મારવી ?... ..		પિત્તપર રોની નિરુદ્ધઅસ્તિ મારવી ? ..	
ગુદામાં નાંખેલો સ્નેહ એકલો બહાર		કફપર ,, ,, ,, ..	
આવે તો શું કરવું ?		વાતપર ,, ,, ,, ..	
ગુદામાં નાંખેલો સ્નેહ બહાર ન નીક-		અનુવાસન અસ્તિ ક્યારે આપવી ?	
વાથી શા ઉપદ્રવો થાય છે ? ... ૨૮૪		મૃદુ નિરુદ્ધઅસ્તિ કોને મારવી ?	
ઉપરના રોગો મટાડવા માટે શું કરવું ? ..		તીક્ષ્ણ ,, કોને ન મારવી ?... ..	
ગુદાની અન્દરનો સ્નેહ ક્યારે બહાર		ઉત્કલેશન અસ્તિ ક્યારે આપવી ?	
ન કાઢવો ?		દોષહર ,, ,, ,,	
ગુદામાંના સ્નેહને બીજા ઉપાયથી		સંશમનીય ,, ,, ,,	
ક્યારે કાઢવો ?		ઉત્કલેશન અસ્તિની વિધિ ,,	
અનુવાસન તેલ ક્રિયા		દોષહર અસ્તિની વિધિ ,, ..	
દૂષિત અનુવાસન અસ્તિથી કયા રોગો		રોધન ,, ,, ૨૮૯	
થાય છે ?		શમન ,, ,, ..	
અસ્તિ મરાવનારે કેવી રીતે પથ્ય પાળવું ? ..		લેપન ,, ,, ..	
		ખુંદણ ,, ,, ..	
		ચિચિલ ,, ,, ..	
અધ્યાય ૬ ટો—નિરુદ્ધઅસ્તિવિધિ		ચિચિલ અસ્તિની માત્રા કેટલી કેવી ? ૨૯૦	
નિરુદ્ધઅસ્તિના બેદાનાં કારણ ... ૨૮૫		નિરુદ્ધ ,, ,, ,, ,, ..	
નિરુદ્ધઅસ્તિનું બીજું નામ		વાતપર નિરુદ્ધમાં મધ, સ્નેહ કેટલાં	
આસ્થાપન શબ્દનું સ્પષ્ટીકરણ		નાંખવાં ?	
નિરુદ્ધ અસ્તિની ઉત્તમાદિ માત્રાનું વર્ણન ..		પિત્તપર નિરુદ્ધમાં મધ, સ્નેહ કેટલાં	
નિરુદ્ધઅસ્તિ કોને ન મારવી ? ... ૨૮૬		નાંખવાં ?	
,, ,, મારવી ?		કફપર નિરુદ્ધમાં મધ, સ્નેહ કેટલાં	
નિરુદ્ધઅસ્તી કેમ મારવી ?... ..		નાંખવાં ?	
નિરુદ્ધઅસ્તિ બહાર આવવા માટે કેમ		માધુતૈલિક અસ્તિ	
એસવું ?		દીપન ,,	૨૯૧
નિરુદ્ધઅસ્તિનું ઔષધાદિ બહાર ન		યુક્તરથ ,,	
આવે તો શું કરવું ?		સિદ્ધ ,,	
સારી રીતે નિરુદ્ધઅસ્તિ અપાયાનું લક્ષણ ૨૮૭		અસ્તિ આપ્યા પછી કેમ વર્તવું ?	
,, ,, ,, ન અપાયાનું વર્ણન ..			
અનુવાસન—સ્નેહ અસ્તિનાં ઉત્તમ લક્ષણ ..			

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
અધ્યાય ૭ મો-ઉત્તરઅસ્તિવિધિ		નસ્ય ક્યે ક્યે વખતે ન લેવું? ...	૨૯૫
ઉત્તર અસ્તિ કેવી બનાવવી? ...	૨૯૧	કાણે કાણે નસ્ય ન લેવું? ...	”
,, અસ્તિની માત્રા કેટલી આપવી? ૨૯૨		કેટલાં વર્ષથી કેટલાં વર્ષ સુધી નસ્ય લેવું? ,,	
,, અસ્તિ આપ્યા પહેલાં શી ક્રિયા કરવી ,,		વૈરેચન નસ્યનું વર્ણન ...	”
ઉત્તર અસ્તિ મારવાનો પ્રકાર ...	”	ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ વિરેચન માત્રા ,,	
,, ,, આપ્યા પછી કયા ઉપચારો		નસ્યમાં જૂઠાં જૂઠાં ઔષધો કેટલાં નાંખવાં ,,	
કરવા? ...	”	વિરેચન નસ્યલેહ ...	૨૯૬
ી માટે કેવી ઉત્તર અસ્તિ બનાવવી? ,,		અવપીડ નસ્ય શાપર વાપરવું? ...	”
ચોનિમાં ઉત્તર અસ્તિ કેમ મારવી? ,,		પ્રધમન ,,	”
સ્ત્રીના મૂત્રમાર્ગમાં ઉત્તર અસ્તિ કેમ		અવપીડ વિરેચનનાં લક્ષણ ...	”
મારવી? ...	”	પ્રધમન ,,	”
બાહ્યાના મૂત્રમાર્ગમાં ઉત્તર અસ્તિ કેમ		કયા કયા રોગોમાં વિરેચન નસ્ય વાપરવું? ,,	
મારવી? ...	૨૯૩	કોને કોને સ્નેહન નસ્ય આપવું? ...	”
ચોનિની અસ્તિમાં કેટલો સ્નેહ નાખવો? ,,		અવપીડ નસ્ય કયા કયા રોગોપર દેવું? ,,	
સ્ત્રીના મૂત્રમાર્ગની અસ્તિમાં કેટલો સ્નેહ		પ્રધમન ,,	”
નાંખવો? ...	”	ગુડાદિ નસ્ય કયા કયા રોગોપર દેવું? ૨૯૭	
બાહ્યાના મૂત્રમાર્ગની અસ્તિમાં કેટલો		પિપ્પલ્યાદિ નસ્ય કયા કયા ,,	”
સ્નેહ નાંખવો? ...	”	મધુકસારાદિ નસ્ય કયા કયા ,,	”
ઉત્તર અસ્તિ મારવા ટાણે સ્ત્રીને કેમ		સૈન્ધવાદિ નસ્ય કયા કયા ,,	”
બેસાડવી? ...	”	પ્રધમન ,,	”
ઉત્તર અસ્તિનું સ્નેહ બહાર કેમ કાઢવું? ,,		બૃંહણ નસ્યના લેહાનાં નામો ...	૨૯૮
અસ્તિથી થયેલા કાઢના શા ક્રિયા કરવા? ,,		મર્શબૃંહણ-સ્નેહન નસ્યની માત્રાનું	
ઉત્તર અસ્તિથી કયા કયા રોગો મટે? ,,		વર્ણન ...	”
મેહ રોગોને અસ્તિ શા માટે ન મારવી? ૨૯૪		મર્શ બૃંહણ-નસ્યની માત્રા કેટલીવાર	
ઉત્તર અસ્તિથી કયા રોગ શમે? ...	”	નાંખવી? ...	”
,, ,, થયેલા અવગુણ કેમ મટાડવા? ,,		મર્શ નસ્ય કેટલે કેટલે દિવસે નાકમાં	
ફલવર્તિ બનાવવાની વિધિ ...	”	નાંખવું ...	”
અધ્યાય ૮ મો-નસ્યવિધિ		મર્શની માત્રા વધુ દેવાથી શું થાય છે? ,,	
નસ્ય શબ્દનો ખુલાસો ...	૨૯૪	શિરોવિરેચન નસ્યની માત્રા વધુ દેવાથી	
નસ્યનાં નામો ...	”	શું થાય છે? ...	”
નસ્યના લેહો ...	”	મર્શની માત્રા વધુ અપાઇ હોય ત્યારે	
રેચન નસ્ય કોને કહેવું? ...	”	શું કરવું? ...	”
સ્નેહન ,,	”	શિરોવિરેચનની માત્રા વધુ અપાઇ હોય	
” ,,	”	ત્યારે શું કરવું? ...	૨૯૯
નસ્ય ક્યે ક્યે વખતે લેવું? ...	૨૯૫	કયા કયા રોગોપર બૃંહણ નસ્ય આપવું? ,,	

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
માયાદિ નસ્ય કયા કયા રોગોપર હેતું? ૨૯૯		અતિ શુદ્ધિ ક્યારે જણાય? ... ૩૦૩	
પ્રતિમર્શ નસ્યમાં કેટલાં દીપાં નાંખવાં	"	મસ્તકની હીનશુદ્ધિયોગપર શું કરવું? "	
બિન્દુ માત્રાનું પ્રમાણ "		" અતિશુદ્ધિ " " " "	
કેટલાં દીપાંનો શાણ કહેવાય? "		મસ્તકની સારી શુદ્ધિપર શું કરવું? "	
મર્શ નસ્યમાં કેટલાં દીપાં નાંખવાં? ... ૩૦૦		અતિ સિન્ધ મસ્તક કેમ જણાય? "	
પ્રતિમર્શ નસ્યનાં દીપાંનું વર્ણન "		" " " પર શું ઉપાય	
" નસ્ય કથે કથે વખતે આપવું? "		કરવો? "	
" " બરોબર અપાયું ક્યારે જણવું	"	નસ્યવાળાએ શું પથ્ય પાળવું "	
પ્રતિમર્શ નસ્ય ક્યારે શું કરવું? "		" શો આચાર પાળવો? "	
કયા રોગપર પ્રતિમર્શ નસ્ય આપવું? "		પાંચે કર્મોનું પુનઃ નામકથન ... ૩૦૪	
પ્રતિમર્શ નસ્ય આપવાથી કયા કયા			
રોગો મટી જાય છે? "		અધ્યાય ૯ મો-ધૂમપાનવિધિ	
બિલીત નસ્ય ૩૦૧		ધૂમપાનના ભેદો ૩૦૪	
નિરુપ નસ્ય "		શમન ધૂમનાં બીજા નામે "	
અમ્બારી નસ્ય "		ઝૂંહણ " " " " "	
શિવા નસ્ય "		રેચન " " " " "	
શેણ નસ્ય "		કોણે ધૂમપાન ન કરવું? "	
કાકિની નસ્ય "		કવખતે ધૂમપાન કરવાથી શું થાય? "	
કેવી જગ્યામાં નસ્ય આપવું "		અતિ ધૂમપાન કરવાથી શું થાય? ... ૩૦૫	
નસ્ય આપવા વખતે રોગીને કેમ		ધૂમપાનથી થયેલા ઉપદ્રવો શાથી મટે? "	
ખેસાડવો? "		ધૂમપાન કોણે કરવું? "	
વૈદ્યે શા વડે નસ્ય રૈડવું? "		સારી રીતે ધૂમપાનથી કયા રોગો મટે છે? "	
નસ્ય નાંખવા ટાણે રોગીએ કેમ વર્તવું? "		ધૂમપાનથી શું ફલ? "	
" " " બરોબર ન વર્તવાથી		ધૂમપાનની નળી કેવી કરવી? "	
કયા કયા રોગો થાય છે? "		શમન ધૂમપાનની નળી કેવડી કરવી? "	
નસ્યને કેમ ધારણ કરવું? ... ૩૦૨		મૃદુ " " " " " " "	
નસ્ય ક્યારે ન ગળવું? "		તીક્ષ્ણ " " " " " " ૩૦૬	
નસ્યને કેટલો વખત સૂધી ધારણ કરવું? "		કાસહા " " " " " " "	
નસ્યના દ્રવને કઈ બાજુ શું કરવો? "		વામનીય " " " " " " "	
નસ્યકર્મ પછી કેમ વર્તવું "		પ્રણુધૂપન નળી કેવી કરવી? "	
વૈરેચન નસ્ય પછી શી ક્રિયા કરવી? "		ધૂમપાનની ઇષિકા કેવી કરવી? "	
નસ્યના યોગોનાં નામ "		ઇષિકાનું ધૂમપાન કેમ કરવું? "	
શુદ્ધિયોગ ક્યારે જણાય? "		પ્રણુને ધૂમ કેમ આપવો? "	
હીન શુદ્ધિયોગ ક્યારે જણાય? ... ૩૦૩		એલાદિ ગણ કલક ૩૦૭	

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
સ્નિગ્ધ સર્જરસ ઔષધ...	... ૩૦૭	મધુ ગણદૂષ	... ૩૧૦
તીક્ષ્ણ કલ્ક	સર્પિ	...
દ્વિદ્રિકોષણ કલ્ક	પથ	...
સ્નાયુચર્માધિ ,,	...	તૈલસૈન્ધવ ,,	...
નિરૂપવચાધ ,,	...	કાંજિક ,,	...
બીજા ધ્રુમો કરવાનું કારણ	...	સૈન્ધવાદિ ,,	...
મધુરપિચ્છાદિ ધૂપ	ત્રિફલામધુ ,,	... ૩૧૧
ધૂમપાનમાં પથ્યાપથ્ય કેમ પાળવું ?	૩૦૮	દાઘ્યાદિ ,,	...
હીન વા અતિયોગ ધૂમપાનમાં શું		પ્રતિસારણનાં ઔષધો કયાં ?	...
ઉપાય કરવો ?	...	પ્રતિસારણ ભેદ...	...
ધૂમપાનની નળી શેની બનાવવી ?	...	સ્નેહિક પ્રતિસારણ	...
		પ્રસાદન-શમન ,,	...
		સંશોધન પ્રતિસારણ	...
અધ્યાય ૧૦ મો-ગણદૂષાદિવિધિ		રાપણ ,,	...
ગણદૂષ ભેદ ૩૦૮	પ્રતિસારણમાં ચૂર્ણ કેટલું નાંખવું ?	...
કવલ ભેદ	પ્રતિસારણ કેવી રીતે અને કેટલું કરવું ?	...
સ્નેહિક ગણદૂષ	મુખમાં કેટલો વખત પ્રતિસારણ કરવું ?	૩૧૨
પ્રસાદન-શમન ગણદૂષ	સ્નેહિક પ્રતિસારણ	...
સંશોધન ગણદૂષ	શમન ,,	...
રાપણ ,,	... ૩૦૯	મધુ ,,	...
સ્નેહિક કવલ	સર્પિ ,,	...
પ્રસાદન-શમન કવલ	પથ ,,	...
સંશોધન કવલ...	...	તૈલસૈન્ધવ ,,	...
રાપણ ,,	કાંજિક ,,	...
ગણદૂષ લક્ષણ	સૈન્ધવાદિ ,,	...
કવલ ,,	ત્રિફલામધુ ,,	...
ગણદૂષમાં ચૂર્ણ કેટલું નાંખવું ?	...	દાઘ્યાદિ ,,	...
કવલમાં કલ્ક કેટલો નાંખવો ?	...	કવલનાં ઔષધો કયાં ?	...
કેટલી હમ્મરનાએ ગણદૂષ કરવા	કવલ કેવી રીતે અને કેટલા બરવા	૩૧૩
કેટલી હમ્મરનાએ કવલ ખાવા ?	...	મુખમાં કેટલો વખત કવલ રાખવો	...
,, ,, પ્રતિસારણ કરવું ?	...	સ્નેહિક કવલ	...
ગણદૂષ કેવી રીતે અને કેટલા કરવા	...	શમન ,,	...
મુખમાં કેટલો વખત ગણદૂષ રાખવો	૩૧૦	મધુ ,,	...
સ્નેહિક ગણદૂષ	સર્પિ ,,	...
શમન ,,

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પથ કવલ ૩૧૩	રક્તચન્દનાદિ લેપ ૩૧૭
તેલસૈન્ધવ ,, ,,	માતુલ્લુગાદિ લેપ ,,
કાગિન્ધવ ,, ,,	લોધ્રાદિ લેપ ,,
સૈન્ધવાદિ ,, ,,	ગારાયનાદિ લેપ ,,
ત્રિક્લવામધુ ,, ,,	સિદ્ધાર્થકાદિ લેપ ,,
દાન્યાર્દિ ,, ,,	અર્જુનત્વલ લેપ... ,,
માતુલ્લુગાદિ ,, ૩૧૪	મંજિષ્ઠ લેપ ,,
પ્રતિસારણના લેદાનાં નામ ,,	રવેતારવખુરળમધી લેપ ,,
પ્રતિસારણનું સ્પષ્ટિકરણ ,,	અર્કશીરાદિ લેપ... ,,
કુષ્ઠાદિ પ્રતિસારણ ,,	વટપત્રાદિ લેપ... ૩૧૮
હીનયોગ ગણદૂષનાં લક્ષણ ,,	પિણ્યાકાદિ લેપ ,,
,, કવલનાં લક્ષણ... ,,	ખદિરાદિ લેપ ,,
હીનયોગ પ્રતિસારણનાં લક્ષણ ,,	કુટજત્વગાદિ લેપ ,,
અતિયોગ ગણદૂષનાં ,, ,,	પ્રિયાલખીનદિ લેપ ,,
,, કવલનાં ,, ૩૧૫	ખાખસખીજ લેપ ,,
,, પ્રતિસારણનાં ,, ,,	આમ્રખીનદિ લેપ ,,
શુદ્ધ ગણદૂષનાં ,, ,,	તિજપટોલપત્રરસ લેપ ,,
,, કવલનાં ,, ,,	બૃહતીરસ લેપ... ,,
,, પ્રતિસારણનાં ,, ,,	ગુંગમૂલકલ લેપ... ૩૧૯
		ભક્ષીતકરસ લેપ... ,,

અધ્યાય ૧૧ મો-લેપાદિવિધિ

લેપનાં ખીળં નામ ૩૧૫	ગાક્ષુરાદિ લેપ ,,
લેપના લેદાનાં નામ ,,	હસ્તિદન્તમખ્યાદિ લેપ ,,
દોષદ્વ લેપનાં લક્ષણ ,,	ચણ્યાદિ લેપ ,,
વિષહા ,, ,, ,,	ચતુષ્પદત્વગાદિભસ્મ લેપ... ,,
વર્ણ ,, ,, ,,	ધન્દ્રવારુણિકાખીજતૈલ ,,...	... ,,
આદ્ર લેપ શું ગુણ કરે? ૩૧૬	અયોરનદિ લેપ... ,,
શુદ્ધ લેપ શું અવગુણ કરે? ,,	ધાત્રીકલાદિ લેપ ૩૨૦
દોષદ્વ લેપ ,,	ત્રિક્લવાદિ પહેલો લેપ ,,
ખિલીતકલમળ લેપ ,,	ત્રિક્લવાદિ ખીળે લેપ ,,
દશાર્જ લેપ ,,	શંખચૂર્ણાદિ લેપ ,,
અભદ્રગ્ધતિલ (પહેલો વિષદ્વ) લેપ ,,	તાલકાદિ પહેલો લેપ ૩૨૧
કૃષ્ણમૃત્તિકા (ખીળે વિષદ્વ) ,, ,,	સુવર્ણપુષ્પાદિ લેપ ,,
લાઙ્ગાદ્યાદિ (ત્રીજો વિષદ્વ) ,,	વાચસ્વાદિ લેપ... ,,
		તાલકાદિ ખીળે લેપ ,,

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
બાહુચ્ચાદિ લેપ... ..	૩૨૧	નભી ગયેલાં રુવાડાંની બાહુચી લેપ	
ધાગ્યાદિ લેપ	”	ચોળવાથી શું ગુણ ?	૩૨૫
ઢાળ્યાદિ લેપ	”	લેપ ક્યારે ન કરવો ?	”
હરીતક્યાદિ લેપ	૩૨૨	ચોપડેલો લેપ ક્યારે કાઢવો ?	૩૨૬
રસાંજનાદિ લેપ	”	પ્રદેહક લેપ રાખવો કે નહિ ?	”
પ્રપુત્રાટખીભદિ લેપ	”	રાત્રિએ લેપ શા માટે ન કરવો ?	”
હેમક્ષીર્વાદિ લેપ	”	રાત્રિના લેપ કયા રોગપર કરવો ?	”
દૂર્વાદિ પહેલો લેપ	”	મણપર સાત પ્રકારના લેપો કરવાનું વર્ણન	”
” ખીન્ને લેપ... ..	”	ખીજપૂરજાદિ લેપ	”
ચન્દનાદિ લેપ	૩૨૩	મધુકાદિ લેપ	”
સિદ્ધાર્થાદિ લેપ	”	કૃષ્ણાદિ લેપ	૩૨૭
રાસ્નાદિ લેપ	”	નિશાદિ લેપ	”
મૃણાલાદિ લેપ... ..	”	શણખીભદિ લેપ	”
નિર્દલાદિ લેપ	”	હન્સાદિ લેપ	”
માંસ્યાદિ લેપ	”	ચિરિખિલ્લાદિ લેપ	”
મૂર્વાદિ લેપ	”	સ્વર્ણિક્ષાદિ લેપ	”
આમલકી લેપ... ..	૩૨૪	હેમક્ષીરી લેપ	”
કુષ્ઠાદિ લેપ	”	તિલાદિ લેપ	૩૨૮
મુચ્ચુકુન્દાદિ લેપ... ..	”	નિમ્બપત્રાદિ લેપ	”
દેવદાળ્યાર્થાદિ લેપ... ..	”	કરંભદિ લેપ	”
ધાગ્યાદિ લેપ	”	લશુન લેપ	”
હરેણ્વાદિ લેપ	”	હિરણ્વાદિ લેપ... ..	”
શુષ્કયાદિ લેપ	”	નિમ્બપત્રાદિ લેપ	”
સારિવાદિ લેપ	૩૨૫	મદનદલાદિ લેપ	”
વર્ચાદિ લેપ	”	શિશુત્વગાદિ લેપ	”
લેપના ભેદોનાં નામ	”	લાળદિ લેપ	૩૨૯
પ્રલેપક અને પ્રદેહક લેપોની ભેદભેદનું વર્ણન	”	પચસ્યાદિ લેપ	”
પ્રલેપક લેપ કોને કહેવો ?	”	ધણિકાદિ લેપ	”
પ્રલેપક લેપના ગુણ	”	રક્તચન્દનાદિ લેપ	”
પ્રદેહક લેપ કોને કહેવો ?	”	નિચુલાદિ લેપ... ..	”
પ્રદેહક લેપના ગુણ	”	દશમૂલાદિ લેપ... ..	”
પ્રલેપક લેપ કે બાહુચી ચોપડવો	”	દેવદાળ્યાર્થાદિ લેપ... ..	”
પ્રદેહક ” ” ” ”	”	સર્પપાદિ લેપ પહેલો	”
		” લેપ બીજો	”

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ગુંબફલ લેપ ...	૩૩૦	કેટલા વખતની માત્રા ? ...	૩૩૪
ધન્તરાદિ લેપ	કાનમાં રસાદિનાં દીપાં ક્યારે પાડવાં ?	...
અન્નનાદિ લેપ તેલાદિનાં
કરવીરમૂલ લેપ	અર્કપત્રરસ ...	૩૩૫
ત્રિકલામધી લેપ	બસ્તમૂત્રપ્રયોગ
રસાંજનાંદિ લેપ	શુંગળેરાદિ રસ
તુગાક્ષીયાંદિ લેપ ...	૩૩૧	કપિત્થાદિ
તણ્ડુલીચક્રવાય લેપ	અડ્ડાકુરાદિ પુટપાક
ચવમધી લેપ	દીપિકા તેલ ...	૩૩૬
પલાશફલાદિ લેપ	કુષ્ઠ
માકન્ઠફલાદિ લેપ	કેવતરે
કાર્પાસમૂલ ક્વાથ લેપ	સ્થાનાકમૂલ તેલ
મરિચાદિ લેપ	મૃત્યાવ્હાદિક
સિતામ્બગન્ધાદિધૂત લેપ ...	૩૩૨	સ્વર્ણિકાદિ ...	૩૩૭
સૂત લેપ	અપામાર્ગસાર
તામ્બૂલપત્રાદિ લેપ	શમ્બૂક માંસ
કુલિત્યસસ્ત્વાદિ લેપ	પંચકષાય ચૂર્ણ
વચાદિ	બીજપૂર રસ
મસ્તકપર કેટલા પ્રકારે તેલ ચોળવું ?	...	આમ્રાદિ તેલ ...	૩૩૮
અલ્પચંચાદિ ત્રણનું વર્ણન શા માટે ન કર્યું ?	૩૩૩	હરિતાલાદિ પૂરણ
અસ્તિ વર્ણન	સાર્થપ તેલ
અસ્તિની-શિરોઅસ્તિની વિધિ	શિશુમૂલાદિ રસ
માથાપર તેલ કેટલો વખત રાખવું ?	...		
શિરોઅસ્તિદ્વારા તેલ ક્યે વખતે નાંખવું ?	...		
શિરોઅસ્તિ દ્વારા તેલ કેટલે દિવસે નાંખવું ?	...		
શિરોઅસ્તિ કેમ ઊડાવી ?	૩૩૪		
... ઊંચા પછી કેવી ક્રિયા કરવી ?	...		
શિરોઅસ્તિથી કયા કયા રોગો મટે છે ?	...		
શિરોઅસ્તિ ક્યારે આપવી ?	...		
કાનમાં દીપું પાડવા ટાણે શી શી ક્રિયા કરવી ?	...		
કયા કયા પદાર્થોનાં કાનમાં દીપાં નાંખવાં ?	...		
કાનમાં પાડેલાં દીપાં કેટલા વખત સૂધી કયા રોગમાં રાખવાં ?	...		

અધ્યાય ૧૨ મો-રક્તસ્ત્રાવ વિધિ

શરીરમાંથી લોહી ક્યારે કાઢવું ?	૩૩૮
લોહી કેટલું કાઢવું ?	...
કઈ ઋતુમાં લોહી કઢાવવું ?	...
લોહી કઢાવવાથી કયા રોગો ન થાય ?	...
લોહીના સ્વરૂપનાં લક્ષણ ...	૩૩૯
લોહીની અન્ધરના પંચભૂતોના ગુણો.	...
કુષ્ટ રક્તનાં લક્ષણ
વૃદ્ધ
ક્ષીણ
વાતકુષ્ઠ
પિત્તકુષ્ઠ

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
કંદુકુષ્ઠ રક્તનાં લક્ષણ ...	૩૩૯	વહેતું લોહી બન્ધ કરવાનો છટો ઉપાય	૩૪૪
દ્વિકુષ્ઠ ,, ,, ...	૩૪૦	,, ,, ,, ,, સાતમો ,,	,,
ત્રિકુષ્ઠ ,, ,, ...	,,	,, ,, ,, ,, આઠમો ,,	,,
વિષકુષ્ઠ ,, ,, ...	,,	રક્તમણ સંક્રોચાધને ક્યારે પૂરાય ? ...	,,
સ્વચ્છ ,, ,, ...	,,	રક્તમણમાંનું રક્ત શાથી જમે ? ...	,,
કોનું લોહી કાઢવું ? ...	,,	રક્તમણનું મુખ ક્યું ઔષધ બાળે ?	,,
રક્તસ્રાવ શાથી કરવો ? ...	,,	રક્ત વહેનારી શિરા શાથી સંક્રોચાય ?	,,
ક્યા ક્યા રોગીને શિરામોક્ષ ન કરવો ?	૩૪૧	હાખા વૃષણનો સોને કેમ ઉતરે ? ...	,,
જળોષ્ઠ ક્યારે લોહી કાઢવું ? ...	,,	જમણા ,, ,, ,, ...	,,
અસ્ત્રાવઠ ક્યારે લોહી કાઢવું ? ...	,,	વિષૂચિ શાથી મટે ? ...	,,
વાતકુષ્ઠ રક્ત શાથી કાઢવું ? ...	,,	ચક્ર શાથી મટે ? ...	૩૪૫
પિત્તકુષ્ઠ ,, ,, ,, ...	,,	ધીહા ,, ,, ,, ...	,,
કંદુકુષ્ઠ ,, ,, ,, ...	,,	બગડેલું બધું લોહી શા માટે ન કાઢવું ?	,,
દ્વિકોષકુષ્ઠ ,, ,, ,, ...	,,	વધારે લોહી શા માટે ન કાઢવું ? ...	,,
ત્રિકોષકુષ્ઠ ,, ,, ,, ...	૩૪૨	,, ,, કાઢવાથી ક્યા ક્યા ઉપદ્રવો	,,
ગાયનું શિંગડું કેટલા ભાગમાંથી લોહી		થાય છે ? ...	,,
ખેંચે ? ...	,,	શા માટે લોહીનું રક્ષણ કરવું ? ...	,,
જળો કેટલા ભાગમાંથી લોહી ખેંચે ?	,,	લોહી બન્ધ કરવા માટે શીતોપચારથી	,,
તુમ્બડી ,, ,, ,, ,,	,,	થયેલા ઉપદ્રવોનો ઉપાય. ...	૩૪૬
પક્ક ,, ,, ,, ,,	,,	લોહી વહેવાપર ક્યા ક્યા જનાવરોનો	,,
શિરામોક્ષ ,, ,, ,, ,,	,,	રસ પાવો ? ...	,,
રક્તસ્રાવ ક્યારે ન થાય ? ...	,,	લોહી વહેવાપર શેનું દ્વંધ પાવું ? ...	,,
રક્ત ક્યારે ન નીકળે ? ...	,,	કેવા ચોખાની ખીર ખવરાવવી ? ...	,,
બગડેલું લોહી ક્યા પ્રકારથી બહાર કાઢવું ?	,,	બરોબર રીતે લોહી કાઢ્યું ક્યારે જાણવું ?	,,
,, ,, ક્યારે બહાર કાઢવું ? ...	૩૪૩	લોહી કાઢ્યા પછી બળ ન આવે ત્યાં	,,
કેવા રોગીના શરીરમાંથી બગડેલું લોહી		સૂધી કેમ વર્તવું ? ...	,,
કાઢવું ? ...	,,		
રોગીનું બગડેલું લોહી શું પાઘને કાઢવું ?	,,	અધ્યાય ૧૩ મો-નેત્રકર્મવિધિ	
અતિશય લોહી ક્યારે વહે છે ? ...	,,	નેત્રપરકરવાના સેકાદિ સાત કર્મના નામો	૩૪૭
વહેતું લોહી બન્ધ કરવાનો પહેલો ઉપાય	,,	સેકનાં લક્ષણ ...	,,
,, ,, ,, ,, બીજો ,,	,,	સ્નેહન સેક ...	,,
,, ,, ,, ,, ત્રીજો ,,	,,	રોપણ ,, ...	,,
,, ,, ,, ,, ચોથો ,,	,,	લેખન ,, ...	,,
,, ,, ,, ,, પાંચમો ,,	૩૪૪	સ્નેહન સેક કેટલો બખત કરવો ? ...	,,

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
શાપણ સેક કેટલો વખત કરવો ? ...	૩૪૭	સ્નિગ્ધાબળા પિણ્ડિકા. ...	૩૫૨
લેખન " " " " ...	૩૪૮	ઐરણપત્રાદિ પિણ્ડિકા ...	"
સેક ક્યારે કરવો ? ...	"	ધાત્રી પિણ્ડી ...	"
ઐરણકુગ્ધ સેક ...	"	મહાનિમ્બકલોદ્ભૂતા પિણ્ડી ...	"
સસૈન્ધવકુગ્ધ " ...	"	શિશુપત્રકૃતા પિણ્ડી ...	"
રજની કુગ્ધ " ...	"	નિમ્બપત્રકૃતા " ...	"
રજની દાઝ્યાદિ કુગ્ધ સેક ...	"	ત્રિફલા પિણ્ડિકા ...	"
સાબરાદિ કુગ્ધ સેક ...	"	લોધ્ર પિણ્ડી ...	"
ત્રિફલાદિ શીતામ્બુ " ...	૩૪૯	શુણ્ઠકાદિ પિણ્ડી ...	"
લાક્ષાદિક અમ્બુ " ...	"	બિડાલક લેપનાં લક્ષણ ...	૩૫૩
શ્વેતલોધ્ર ઉબ્બામ્બુ " ...	"	લેપની કેટલી માત્રા લેવી ? ...	"
આશ્વોતનની વિધિ " ...	"	ચઢયાદિ લેપ ...	"
લેખન આશ્વોતનમાં કેટલાં ટીપાં નાંખવાં ? " ...	"	રસાંજન " ...	"
સ્નેહન " " " " " " ...	"	પચ્યાદિ " ...	"
શાપણ " " " " " " ...	"	કુમારિકાદિ " ...	"
શીત કાળમાં કેત્રાં " " ...	૩૫૦	દારીમપદ્મલવ " ...	"
ઉષ્ણ " " " " " " ...	"	વચ્યાદિ " ...	"
તિક્તસ્નિગ્ધ આશ્વોતન ...	"	નાગરાદિ લેપ ...	"
મધુરશીતલ " ...	"	સૈન્ધવાદિ અંજન ...	૩૫૪
તિક્તોષ્ણરૂક્ષ " ...	"	સૈન્ધવાદિ લેપ ...	"
આશ્વોતન કેટલા વખત સૂધી આંખમાં	"	નિમ્બુરસ " ...	"
રાખવું ? ...	"	મરિચ " ...	"
પંચમૂલાદિ આશ્વોતન ...	"	ચિલાદિ પ્રતિસારણ ...	"
લોધ્રરસાશ્વોતન ...	૩૫૧	તર્પણ કોને ફહેવું ? ...	"
ત્રિફલાશ્વોતન ...	"	કયા કયા નેત્રરોગોપર તર્પણનો પ્રયોગ	"
સ્ત્રીસ્તન્યાશ્વોતન ...	"	કરવો ? ...	"
ક્ષીરસપ્તશ્વોતન ...	"	કયા કયા વખતમાં તર્પણનો પ્રયોગ	"
ધૃતાશ્વોતન ...	"	ન કરવો ? ...	૩૫૫
પિણ્ડી લક્ષણ ...	"	કયા કયા રોગોપર તર્પણનો પ્રયોગ ન	"
કયા રોગપર પિણ્ડી આંધવી ...	"	કરવો ? ...	"
તીક્ષ્ણ શિશોવિરચનાદિ ક્રિયા ...	"	કેવાં સ્થાનમાં તર્પણનો પ્રયોગ કરવો ?	"
લલાટશિરામોક્ષ ...	"	નેત્રને વિષે તર્પણના પ્રયોગની વિધિ	"
ભૂવોરુપરિહાસ ...	"	ઓષધકેટલા વખત સૂધી ધારણ કરવું ?	"
અભિષેક રોગો શાથી મટે છે ? ...	૩૫૨	ચવપિષ્ટ ધૂમપાન ...	"

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ઉદ્દૃષ્ટ તર્પણ ક્યારે થાય ?	... ૩૫૬	કેવા શૈગીને અંજન ન આંજવું ?	... ૩૫૬
નેત્ર નૃપિતનાં લક્ષણ	તીક્ષ્ણાંજન ગુટિકા કેવડી કરવી ?
અતિતર્પણ	મધ્યમાંજન	... ૩૬૦
હીન	મૃદ્વંજન
અતિ તર્પણના ઉપાય	રસાંજનની ઉત્તમાદિ માત્રાનું પ્રમાણ શું ?
હીન	તીક્ષ્ણ ચૂર્ણાંજન કેટલી વાર આંજવું ?
પુટપાકક્રિયા	મૃદુ , ની સળી કેટલી વાર આંજવી ?
પુટપાકનો રસ નેત્રમાં કેમ નાંખવો ?	સ્નેહિક , , , ,
... .. કેવી રીતે રેરવો ?	૩૫૭	સળી કેવી અને રોની કરવી ?
પુટપાકના રસના ભેદો કેટલા ?	લેખનાંજન કેવી સળીથી આંજવું ?	... ૩૬૧
સ્નિગ્ધ પુટપાક રસ	સ્નેહનાંજન કેવી સળીથી આંજવું ?
લેખન	શૌપણાંજન રોનાથી આંજવું ?
શૌપણ	અંજન આંજવાનો સમય...
સંધ્યાદિ સ્નેહન પુટપાક રસવિધિ... ક્યારે ન આંજવું ?
... .. રસ નેત્રમાં કેટલો	અંજનની સળી કયા ભાગમાં ફેરવવી ?
સમય ધારણ કરવો ?	ચન્દ્રોદયા વર્તિ
જાંઘલાદિ લેખન પુટપાક રસવિધિ	કરંજખીજ
... .. નેત્રમાં	સમુદ્રફેનાદિ	... ૩૬૨
કેટલો સમય ધારણ કરવો ?	... ૩૫૮	હન્તવર્તિ
જાંઘલાદિ શૌપણ પુટપાક રસવિધિ	નીલોત્પલાદિ વર્તિ
... .. રસનેત્રમાં	શૌપણી કુસુમિકા વર્તિ
કેટલો સમય ધારણ કરવો ?	રસાંજનાદિ
અતિતર્પણનો ઉપાય	સ્નેહની	... ૩૬૩
હીન	લેખની રસક્રિયા
નેત્રાંજન ક્યારે આંજવું	વટકીરાદિ
ફરેક ઋતુમાં અંજન ક્યારે આંજવું ?	ક્ષૌદ્રાદિ
અંજન ભેદ	... ૩૫૯	જાતીપુષ્પાદિ
લેખનાંજન લક્ષણ	શિરીષાદિ	... ૩૬૪
શૌપણાંજન	હાન્યાદિ
પ્રસાદન-સ્નેહનાંજન લક્ષણ	રસાંજનાદિ
ફરેક અંજનના કેટલા ભેદો છે ?	ગુહ્યીસ્થરસાદિ રસક્રિયા
અંજન શાથી આંજવું ?	પુનર્નવા કુધાંજન
ઉત્તમ મધ્યમ અને હીન અંજન કયાં ક્ષૌદ્રાંજન	... ૩૬૫
કયાં છે ? સંધ્યાંજન

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પુનર્નવા તૈલાંજન ૩૬૫	અન્નના માટે સળીનું સિસું કેમ શોધવું? ૩૬૭	
,, કાંચિકાંજન ,,	નેત્રાંજનની સળી શું ગુણ કરે છે? ...	,,
બખ્ખુલકલનિઃકવાથ રસક્રિયા	... ,,	આંખ ક્યારે ધોવી? ...	,,
હિન્નજલકલ	... ,,	કયું પ્રત્યંજન આંખનું? ...	,,
કદ્દલાદિ	... ,,	આંખ ક્યારે ન ધોવી? ...	,,
સપ્તર્થાંજન ,,	પ્રસાદનાંજન ક્યારે આંખનું? ...	,,
કૃષ્ણસર્પવસાદિ રસક્રિયા ,,	પ્રત્યંજન ચૂર્ણ ...	,,
કક્ષાદુરત્તવાદિ લેખનાંજન	... ,,	જયપાલમન્નનાંજન. ...	,,
કણાદિ ચૂર્ણાંજન ૩૬૬	પાણિતલસ્પર્શ પ્રયોગ ...	૩૬૮
ઉષણ , , ,,	શીતોદક સેચન ગુણ ...	,,
મરિચાદિ ચૂર્ણાંજન ,,	અન્યના સમૂલપણાનું વર્ણન ...	,,
રસક મૃદ , , ,,	અન્ય પાક કરવાનું શું ફલ? ...	,,
સૌવીરાંજન ,,	આ સંહિતા ભણવાનું કારણ. ...	,,

શ્રી શાર્દ્ધધરસંહિતા ।

પૂર્વખણ્ડ

અધ્યાય ૧ લો, પરિભાષા

ઉપોદ્ઘાત

મર્જલાચરણ

ત્રિયં સ દયાદ્ભવતાં પુરારિયંદંગતેજઃપ્રસરે ભવાની ।

વિરાજતે નિર્મલચન્દ્રિકાયાં મહૌષધીવ જ્વલિતા હિમાદ્રૌ ॥ ૧ ॥

દિમાલય પર્યંત ઉપર નિર્મલ ચાન્દનીમાં જળાળતી વનસ્પતિની પેટે, જે શંકરના શરીરના તેજના ફેલાવામાં પાર્વતી શોભે છે, તે શંકર તમને લક્ષ્મી આપો.

અન્યરચના

પ્રસિદ્ધયોગા મુનિભિઃ પ્રયુક્તાશ્ચિકિત્સકૈર્યેં बहुशोऽनुभूताः ।

વિધીયતે શાર્દ્ધધરેણ તેષાં મુસંગ્રહઃ સજ્જનરંજનાય ॥૨॥

આત્રેય આદિ મહર્ષિઓએ જે પ્રયોગોની યોજના-કલ્પના કરેલી છે અને તે પદ્ધતિના વૈદ્યોએ જે પ્રયોગોનો, ઘણીવાર અનુભવ કરેલો છે, તે જ પ્રયોગોનો, તું (શાર્દ્ધધર), સજ્જન પુરોષોને રાજ કરવા માટે આ અન્યમાં સારો સંગ્રહ કરું છું.

રોગચિકિત્સા

हेत्वादिरूपाकृतिसात्म्यजातिभेदैः समीक्ष्यातुरसर्वरोगान् ।

ચિકિત્સિતં કર્ષણબંહુણાख्यं कुर्वीत वैद्यो विधिवत्सुयोगैः ॥ ૩ ॥

હેતુ, આદિરૂપ, આદૃતિ, સાત્મ્ય અને જાતિ, આ ભેદોએ કરીને રોગીઓના સર્વ રોગોને સારી રીતે તપાસ્યા પછી, શાસ્ત્રની વિધિ પ્રમાણે, સારા પ્રયોગોથી કર્ષણ અથવા અંદાજ નામનો ઔષધોપચાર વૈદ્યે કરવો.

ઓષધીપ્રભાવ

दिव्यौषधीनां बहवः प्रभेदा वृन्दारकाणामिव विस्फुरन्ति ।

જાત્વેતિ સન્દેહમપાસ્ય ધૈર્યેઃ સંભાવનીયા વિવિધપ્રભાવાઃ ॥ ૪ ॥

દેવતાઓની પેટે, દિવ્યોષધીઓના ઘણા ભેદો પ્રસિદ્ધિમાં આવેલા છે, એમ જાણી સન્દેહનો ભાગ કરી, હુદિમાન વૈદ્યે દિવ્યોષધીઓના જૂદા જૂદા પ્રભાવોને અજમાવવા.

રોગો શાન્ત કરવાના

પ્રયોગો

સ્વાભાવિકાંગુલક્રાયાકાંતરા રોગા ભવેયુઃ કિલ કર્મદોષજાઃ ।

તચ્છેદનાર્થં દુરિતાપહારિણઃ શ્રેયોમયાન્યોગવરાભિયોજયેત્ ॥ ૫ ॥

પૂર્વજન્મના કર્મથી, વાતાદિ દોષોથી અથવા કર્મ અને દોષ,

એ બન્ને કારણોથી, સ્વાભાવિક, આગતુક, ક્રાયાક અને આન્તર, એવા ચાર પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમનો નાશ કરવા સારુ, દુઃખ તથા પાપને મગડનાર અને સુખ તથા કલ્યાણરૂપ ઉત્તમ પ્રકારના કર્મ(મન્ત્ર, તન્ત્રાદિ દૈવોપચાર)ના પ્રયોગો અને ઔષધોના પ્રયોગો કરવા.

અજમાવેલા ઉપાયોનું વર્ણન

પ્રયોગાનાગમાત્સિદ્ધાન્તપ્રત્યક્ષાદનુમાનતઃ ।

સર્વલોકહિતાર્થાય વક્ષ્યામ્યનતિવિસ્તરાત્ ॥ ૬ ॥

આયુર્વેદથી, પ્રત્યક્ષ અનુભવથી અને અનુમાનથી સિદ્ધ થયેલા પ્રયોગો, સર્વ લોકના હિતને માટે અન્યનો અતિ વિસ્તાર ન કરતાં કહું છું.

પૂર્વ ખણ્ડની અનુક્રમશ્લોકા

પ્રથમં પરિભાષા સ્યાદ્વિષજ્યાખ્યાનકં તથા । નાડીપરીક્ષા-

દિવિધિસ્તતો દીપનપાચનમ્ ॥ ૭ ॥ તતઃ કલાદિકાખ્યાન-

માહારાદિગતિસ્તથા ॥ રોગાણાં ગણના ચૈવ પૂર્વખણ્ડોડયમીરિતઃ ॥ ૮ ॥

પહેલા અધ્યાયમાં પરિભાષા, ખીગ્ન અધ્યાયમાં લૈપન્યાખ્યાન (ક), ત્રીગ્ન અધ્યાયમાં નાડીપરીક્ષાદિ વિધિ, ચોથા અધ્યાયમાં દીપનપાચન, પાંચમઃ અધ્યાયમાં કલાદિકાખ્યાન, છઠ્ઠા અધ્યાયમાં આહારાદિગતિ અને સાતમઃ અધ્યાયમાં રોગોની ગણના, એ પ્રમાણે ઉપર કહેલી સર્વ આખતો આ પૂર્વખણ્ડમાં કહેલ છે.

સ્વરસઃ ક્વાથફાણ્ટૌ ચ હિમઃ કલ્કશ્ચ ચૂર્ણકમ્ ।

મધ્યમ ખણ્ડની અનુક્રમશ્લોકા

તથૈવ ગુટિકાલેહૌ સ્નેહઃ સન્ધાનમેવ ચ ॥ ૯ ॥

ધાતુશુદ્ધીરસાશ્ચૈવ ખણ્ડોઽયં મધ્યમઃ સ્મૃતઃ ।

પહેલા અધ્યાયમાં સ્વરસ, ખીગ્ન અધ્યાયમાં ક્વાથ, ત્રીગ્ન અધ્યાયમાં ફાણ્ટ, ચોથા અધ્યાયમાં હિમ, પાંચમઃ અધ્યાયમાં કલ્ક, છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ચૂર્ણ, સાતમઃ અધ્યાયમાં ગોળી, આઠમા અધ્યાયમાં લેહ-અવલેહ, નવમઃ અધ્યાયમાં સ્નેહ, દશમઃ અધ્યાયમાં સન્ધાન, અગ્યારમઃ અધ્યાયમાં ધાતુશુદ્ધિ અને આરમઃ અધ્યાયમાં રસો, એ પ્રમાણે ઉપર કહેલી સર્વ આખતો, આ મધ્યમ ખણ્ડમાં કહેલ છે.

ઉત્તરખણ્ડની અનુક્રમશ્લોકા

સ્નેહપાનં સ્વેદવિધિર્વમનં ચ વિરેચનમ્ ॥ ૧૦ ॥ તતસ્તુ

સ્નેહવસ્તિઃ સ્યાત્તત્તથ્વાડપિ નિરૂહણમ્ । તત્તથ્વાપ્યુત્તરો વસ્તિ-

સ્તતો નસ્યવિધિર્મતઃ ॥ ૧૧ ॥ ધૂમપાનવિધિશ્ચૈવ ગણ્ઢ્ઢાદિવિધિસ્તથા । લેપાદીનાં વિધિઃ ક્યા- તસ્તથા શોષિતવિલુતિઃ ॥ ૧૨ ॥ નેત્રકર્મપ્રકારશ્ચ ખણ્ડઃ સ્યાદુત્તરસ્ત્વયમ્ ।

પહેલા અધ્યાયમાં સ્નેહપાનવિધિ, ખીગ્ન અધ્યાયમાં સ્વેદવિધિ, ત્રીગ્ન અધ્યાયમાં વમન, ચોથા અધ્યાયમાં વિરેચન, પાંચમઃ અધ્યાયમાં સ્નેહઅસ્તિ, છઠ્ઠા અધ્યાયમાં નિરૂહણઅસ્તિ, સાતમઃ અધ્યાયમાં ઉત્તરઅસ્તિ, આઠમા અધ્યાયમાં નસ્યવિધિ, નવમઃ અધ્યાયમાં ધૂમ-

પાનવિધિ, દશમા અધ્યાયમાં ગણપાદિવિધિ, અગ્યારમા અધ્યાયમાં લેપાદિવિધિ, બારમા અધ્યાયમાં શોણિતવિશ્રુતિવિધિ અને તેરમા અધ્યાયમાં નેત્રકર્મપ્રકાર, એ પ્રમાણે ઉપર કહેલી સર્વ આપનો, આ ઉત્તર ખણ્ડમાં કહેલ છે.

ત્રણે ખણ્ડોમાં કેટલા અધ્યાયો છે? દ્વાત્રિંશત્સમ્મિતાઽધ્યાયૈર્યુક્તયં સંહિતા સ્મૃતા ॥ ૧૩ ॥
આ સંહિતામાં બત્રીશ અધ્યાયો છે.

ત્રણે ખણ્ડોમાં કેટલા શ્લોક છે? ષડ્વિંશતિશતાન્યત્ર શ્લોકાનાં ગણિતાનિ ચ ॥
આ સંહિતામાં છત્રીસ સો શ્લોકો છે.

વળનોનો ખુલાસો

ન માનેન વિના યુક્તિદ્રવ્યાણાં જ્ઞાયતે ક્વચિત્ ॥ ૧૪ ॥
અતઃ પ્રયોગકાર્યાર્થ માનમત્રોચ્યતે મયા ॥

વળન-પ્રમાણ વગર, ઔપધો વાપરવાની રીત, કોઇ પણ (રીતે વા કોઇ પણ) દેકાણે બળણી શકાય નહિ, તેથી પ્રયોગો બતાવવા માટે ઔપધોનાં વળનો-પ્રમાણો નીચે પ્રમાણે હું કહું છું:-

માગધ પરિભાષાનાં વળનો:- જાલાન્તરગતે ભાનો યત્સૂક્ષ્મં દૃશ્યતે રજઃ ॥ ૧૫ ॥
તસ્ય ત્રિંશત્તમો ભાગઃ પરમાણુઃ સ ંચ્યતે ॥
પરમાણુ કેવલું થાય?

ધરતી અન્દર બળીઆમાંથી પડતાં એવાં સૂર્યના કિરણોને વિધે, જે ઝીણા રંગકણો દેખાય છે, તેઓના ત્રીશમા ભાગને પરમાણુ કહે છે.

માગધ પરિભાષાનાં વળનો:- ત્રસરંણુર્બુધૈઃ પ્રોક્તત્રિંશદ્વિઃ પરમાણુભિઃ ॥ ૧૬ ॥ ત્રસ-
રંણુસ્તુ પર્યાયનામ્ના વંશી નિગદ્યતે ॥ ષડ્વંશીર્મિમરીચિઃ
ક્રમ પ્રમાણે વળનોનાં નામો સ્યાત્તાભિઃ ષડ્ભિસ્તુ રાજિકા ॥ ૧૭ ॥ તિસ્ત્રી રાજિકા-
મિશ્ર સર્પપઃ પ્રોચ્યતે બુધૈઃ ॥ યવોઽષ્ટસર્પૈઃ પ્રોક્તો ગુંજા સ્યાત્તચતુષ્ઠયમ્ ॥ ૧૮ ॥ ષડ્ભિસ્તુ
રક્તિકામિઃ સ્યાન્માષ્કો હેમધાન્યકૌ ॥ માષૈશ્ચતુર્ભિઃ શાળઃ સ્યાદ્દરણઃ સ નિગદ્યતે ॥ ૧૯ ॥
ટંકઃ સ એવ કથિતઃ તદ્ દ્વયં કોલ ંચ્યતે ॥ ક્ષુદ્રકો વટકશ્ચૈવ દ્રંશલં સ નિગદ્યતે ॥ ૨૦ ॥
કોલદ્વયં ચ કર્પઃ સ્યાત્સ પ્રોક્તઃ પાણિમાનિકા ॥ અક્ષઃ પિતુઃ પાણિતલં કેન્ચિત્પાણિશ્ચ તિન્દુ-
કમ્ ॥ ૨૧ ॥ વિઢાલપદકં ચૈવ તથા ષોઢશિકા મતા ॥ કરમધ્યં હંસપદં સુવર્ણ કવલગ્રહઃ
॥ ૨૨ ॥ ઉદુમ્બરં ચ પર્યાયૈઃ કર્પ એવ નિગદ્યતે ॥ સ્યાત્કર્ષાભ્યામર્ધપલં શુક્તિરષ્ટમિકા
તથા ॥ ૨૩ ॥ શુક્તિભ્યાં ચ પલં જ્ઞેયં મુષ્ટિરાન્નં ચતુર્થિકા ॥ પ્રકુંચઃ ષોઢશી બિલ્વં પલમેવાત્ર
કીર્ત્યતે ॥ ૨૪ ॥ પલાભ્યાં પ્રસ્તિર્જ્ઞેયા પ્રસ્તિશ્ચ નિગદ્યતે ॥ પ્રસ્તિભ્યામંજલિઃ સ્યાત્કુઢ-
વોઽર્ધશરાવકઃ ॥ ૨૫ ॥ અષ્ટમાનં ચ સંજ્ઞેયં કુઢવાભ્યાં ચ માનિકા ॥ શરાવોઽષ્ઠપલં તદ્વજ્ઞેયમત્ર
વિચક્ષણૈઃ ॥ ૨૬ ॥ શરાવાભ્યાં ભવેત્પ્રસ્થશ્વતુષ્પ્રસ્થૈસ્તથાઢકમ્ ॥ ભાજનં કાંસ્યપાત્રં ચ ચતુ-
ષ્ષષ્ઠિપલં ચ તત્ ॥ ૨૭ ॥ ચતુર્ભિરાઢકૈર્દ્રોણઃ કલશો નલ્વળોન્મનૌ ॥ ંન્માનશ્ચ ષટો રાશિદ્રો-
ણપર્યાયસંજ્ઞકાઃ ॥ ૨૮ ॥ દ્રોણાભ્યાં શૂર્પકુમ્ભૌ ચ ચતુષ્ષષ્ઠિશરાવકાઃ ॥ શૂર્પાભ્યાં ચ ભવેદ્ દ્રોણી
વહો ગોળી ચ સા સ્મૃતા ॥ ૨૯ ॥ દ્રોણીચતુષ્ઠયં ચારી કથિતા સૂક્ષ્મબુદ્ધિભિઃ ॥ ચતુસ્સહસ્રપ-

ल्लिका षणवत्यधिका च सा ॥ ३० ॥ पलानां द्विसहस्रं च भार एकः प्रकीर्तितः ॥ तुला पलशतं ज्ञेया सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥ ३१ ॥

युद्धिमानोऽप्ये कष्टुं छे के:-

३० परमाणुनी १ वंशी, त्रसरेणु वा न्गणी- आमांतां यान्दरुंगी २७.	२ शुक्तिनो	१ पल, मुष्टि-मुंठी, आभ्र. यतुर्थिका, प्रकुंय, घोऽशी अथवा भिद्व.
६ वंशीनी १ भरीयि.	२ पलनी	१ प्रसूति अथवा प्रसूत,
६ भरीयिनी १ राध.	२ प्रसूतिनो	१ कुटव, अंजली, अर्धश- रावक वा अष्टमान.
३ राधनो १ सर्पव.	२ कुटवनो	१ शराव, मानिका वा अष्ट पल=आठ पल.
८ सर्पवनो १ न्व.	२ शरावनो	१ प्रस्थ.
४ न्वनी १ गुंन, यल्लोडी वा रज्जिका.	४ प्रस्थनो	१ आठक, भाजन, कांस्या- पात्र वा यतुष्पष्टि पल= योसठ पल.
६ गुंननो १ माषो, हेम वा धान्यक.	४ आठकनो	१ द्रोण, कलश, नद्वल्ल, उन्मन, उन्मान, धट अथवा राशि.
४ माषानो १ शाणु, धरणु वा टंक.	२ द्रोणनो	१ शर्ष, कुम्भ वा यतुष्पष्टि- शरावक-योसठ शरावक.
२ शाणुनो १ कोल, क्षुद्रक, वटक वा द्रंभणु.	२ शर्षनी	१ द्रोणी, वड वा जाली.
२ कोलनो १ कर्ष, पाण्डिमानिका, अक्ष, पियु, पाण्डितल, किंयि- त्पाणि, तिन्दुक, भिटा- लपटक, घोऽशिका, कर- मध्य, हुंसपट, सुवर्ण, क्वलत्रल वा हिकुम्भर.	४ द्रोणीनी	१ भारी.
२ कर्षनी १ शुक्ति, अर्धपल अथवा अष्टमिका.	१ भारीना	४०६६ पल. [भार.]
	१ भारना	२००० पल. (प्रि हनर पलनो)
	१ तुलाना	१०० पल. (सो पलनी तुला).

वजनानां संस्कृत ना-	३० परमाणुनी	१ वंशी.	८ सर्पवनो १ न्व.
मानो ढालनां वजनो	६ वंशीनी	१ भरीयि.	४ न्वनी १ गुंन-यल्लोडी.
प्रमाणे करेलो जुलासो	६ भरीयिनी	१ राध.	६ गुंननो १ माषो.
	३ राधनो	१ सर्पव.	
४ माषानो १ शाणु.	(ढालमां)	१ शाणुनो	५० तोलो, यावीश गुंन.
२ शाणुनो १ कोल.	„	१ कोलनो	अधो तोलो, अउतालीश गुंन.
२ कोलनो १ कर्ष.	„	१ कर्षनो	अक तोलो.
२ कर्षनी १ शुक्ति.	„	१ शुक्तिना	जे तोला.
२ शुक्तिनो १ पल.	„	१ पलना	चार तोला.

૨ પલ્લવી	૧ પ્રસૂતિ.	(હાલમાં)	૧ પ્રસૂતિના	આઠ તોલા.
૨ પ્રસૂતિનો	૧ કુડવ.	„	૧ કુડવના	સોળ તોલા.
૨ કુડવનો	૧ શરાવ.	„	૧ શરાવના	બત્રીસ તોલા.
૨ શરાવનો	૧ પ્રસ્થ.	„	૧ પ્રસ્થના	ચૌસઠ તોલા.
૪ પ્રસ્થનો	૧ આઢક.	„	૧ આઢકના	બરસો છપ્પન તોલા.
૪ આઢકનો	૧ દ્રોણ	„	૧ દ્રોણના	એક હજાર ને ચૌવીસ તોલા.
૨ દ્રોણનો	૧ શર્પ.	„	૧ શર્પના	બે હજાર ને અઠતાલીસ તોલા.
૨ શર્પનો	૧ દ્રોણી.	„	૧ દ્રોણીના	ચાર હજાર ને છન્નુ તોલા.
૪ દ્રોણીનો	૧ ખારી.	„	૧ ખારીના	સોળ હજાર ત્રણસો ને ચૌધાસી તોલા.
૨૦૦૦ પલ્લનો	૧ ભાર.	„	૧ ભારના	આઠ હજાર તોલા.
૧૦૦ પલ્લની	૧ તુલા.	„	૧ તુલાના	ચાર સો તોલા.

માપાથી ખારી સૂધીનું
ટુંકામાં વજન.

૪ માપાનો ૧ ટંક.
૪ ટંકનો ૧ અક્ષ.
૪ અક્ષનો ૧ મિલ્વ.

માષટંકાક્ષવિલ્વાનિ કુડવઃ પ્રસ્થમાઢકમ્ ॥

રાશિર્ગોળી ચારિકેતિ યથોત્તરચતુર્ગુણાઃ ॥ ૩૨ ॥

૪ મિલ્વનો ૧ કુડવ.	૪ આઢકની ૧ રાશિ.
૪ કુડવનો ૧ પ્રસ્થ.	૪ રાશિની ૧ ગોણી.
૪ પ્રસ્થનો ૧ આઢક.	૪ ગોણીની ૧ ખારી.

એ પ્રમાણે ઉપરનાં ક્રમ વાર કહેલાં વજનોને યોગણું બાણું.

દ્રવ, આદ્ર તથા શુષ્ક દ્રવ્યોનાં
ક્યા ક્યા વજનો પ્રયોગ
પ્રમાણે લેવાં

ગુંગાદિમાનમારમ્બ યાવત્સ્યાત્કુડવસ્થિતિઃ ॥

દ્રવાદ્રશુષ્કદ્રવ્યાણાં તાવન્માનં સમં મતમ્ ॥ ૩૩ ॥

પ્રસ્થાદિમાનમારમ્બ દ્વિગુણં તત્ દ્રવાદ્રવ્યોઃ ।

માનં તથા તુલાયાસ્તુ દ્વિગુણં ન કચિત્સમૃતમ્ ॥ ૩૪ ॥

પ્રવાહી પદાર્થો, લીલાં ઔષધો અને સૂકાં ઔષધોનાં, ગુંગ આદિ(ગુંગની અગાડીનાં પરમાણુ)થી કુડવ વજન આવે ત્યાં સૂધીનાં સર્વે વજનો સરખાં લેવાં; જે જે વજનો પ્રયોગની અંદર કહ્યાં હોય, તે તે વજનો પ્રમાણે લેવાં.

તેમ તુલાનું વજન બમણું લેવું, એમ ક્યાઈ પણ કહેલ નથી. એટલા માટે પ્રવાહી પદાર્થો, લીલાં ઔષધો અને સૂકાં ઔષધો, તુલા વજને લેવાનાં લખ્યાં હોય તો સરખાં લેવાં; પ્રયોગમાં કહેલી તુલાના વજન પ્રમાણે જ લેવાં.

દ્રવ તથા આદ્ર દ્રવ્યોનાં
ક્યા ક્યા વજનો પ્રયોગથી
બમણું લેવાં?

પ્રવાહી પદાર્થો અને લીલાં ઔષધોનાં પ્રસ્થ આદિ (પ્રસ્થ^૧ની અગાડીનાં શરાવ)થી ખારી અને ભાર વજન આવે ત્યાં સૂધીનાં સર્વે વજનો બમણાં લેવાં; જે જે વજનો પ્રયોગની અંદર કહ્યાં હોય, તે તે વજનોથી બમણાં લેવાં.

૧ શ્લોક પ્રમાણે પ્રસ્થ વજન તુલા વજનની ઉપર લખ્યું છે. પણ પ્રસ્થની આખત તુલાથી જુદી હોવાને લીધે પ્રસ્થને છેલ્લું લખ્યું તેમ કુડવ તથા તુલા વજનની આખત એક હોવાથી, તુલા વજનને કુડવ વજન પછી લખ્યું છે.

દ્રવ, આદ્ર તથા શુષ્ક દ્રવ્યોનાં
ક્યા ક્યા વજનો પ્રયોગ પ્રમાણે
લેવાં? તેમનો વિસ્તારથી
ખુલાસો

૧-પરમાણુ.	૪-રાઇ.
૨-વંશી.	૫-સર્પવ.
૩-મરીચિ.	૬-જવ.

૭-ગુંળ.	૧૨-શુક્તિ.
૮-માષો.	૧૩-પલ.
૯-શાણુ.	૧૪-પ્રસ્તુતિ.
૧૦-કોલ.	૧૫-કુડવ.
૧૧-કર્પ.	૧૬-તુલા.

દ્રવ તથા આદ્ર દ્રવ્યોનાં ક્યા
ક્યા વજનો પ્રયોગથી બમણાં
લેવાં? તેમનો ખુલાસો

૧-શરાવ.

જણાવ્યું છે, પણ આ વજનનો,

૨-પ્રસ્થ.	૬-દ્રોણી.
૩-આઢક.	૭-ખારી.
૪-દ્રોણુ.	૮-ભાર.
૫-શ્વર્પ.	

કેવડું પોહોળું, ઊંચું અને ક્યા
ક્યા પદાર્થોમાંથી બનાવેલું
માપ કુડવનું કહેવાય?

પ્રયોગોનાં નામો પાડવાનો
ખુલાસો

દ્રવ (પ્રવાહી) પદાર્થો, લીલાં ઔષધો અને સૂકાં ઔષધોના
ગુંળ આદિથી કુડવ વજન સૂધીનાં લેવાનાં વજનો અને તુલા
વજન પ્રમાણે લેવાનું વજન નીચે પ્રમાણે વિસ્તારથી કહું છું.

ગુંળ આદિથીનો અર્થ, ગુંળની અગાડીના પરમાણુ આદિ
વજનો એમ પણ થાય છે, તેથી અહીં ગુંળની પહેલાંનાં વજનો
લખી જણાવ્યાં છે, પણ આ વજનોનો પ્રયોગની અંદર આ
અન્યકારે ઉપયોગ જ કર્યો નથી.

ગુંળ આદિથીનો અર્થ, ગુંળથી એમ પણ થાય, તેથી ગુંળથી
કુડવ સૂધીનાં અર્થાત્ નમ્બર સાતમાથી પત્તરમા સૂધીનાં ચાલુ
વજનો અથવા સોલમા નમ્બરવાળું તુલા વજન, એ વજનો-
માંનાં કોઇ પણ વજનોની અંદર, જો દ્રવ-પ્રવાહી પદાર્થો, લીલાં
ઔષધો અને સૂકાં ઔષધોનો પ્રયોગ કલ્પો હોય, તો તે, પ્રયો-
ગમાંનાં વજનો પ્રમાણે લેવાં.

પ્રવાહી પદાર્થો અને લીલાં ઔષધોનાં, પ્રસ્થ આદિથી
ખારી અને ભાર વજનો સૂધીનાં લેવાનાં વજનો નીચે પ્રમાણે
વિસ્તારથી કહું છું:-

પ્રસ્થ આદિથીનો અર્થ, પ્રસ્થની અગાડીનું શરાવ વજન,
એમ પણ થાય છે, તેથી અહીં પ્રસ્થની પહેલાંનું વજન લખી
જણાવ્યું છે, પણ આ વજનનો, પ્રયોગની અંદર, આ અન્યકારે ઉપયોગ કર્યો નથી.

પ્રસ્થ આદિથીનો અર્થ, પ્રસ્થથી, એમ પણ થાય, તેથી, પ્રસ્થથી
ખારી અને ભાર વજનો સૂધીનાં અર્થાત્ નમ્બર બીજથી સાતમા
અને આઠમા સૂધીનાં વજનોમાંનાં કોઇ પણ વજનની અંદર,
જો પ્રવાહી પદાર્થો અને લીલાં ઔષધોનો પ્રયોગ કલ્પો હોય,
તો તે પ્રયોગનાં વજનોથી બમણાં લેવાં.

મૃદ્વૃક્ષવેણુલોહાદેર્માળંડં યચ્ચતુરંગુલમ્ ॥

વિસ્તીર્ણં ચ તથોચ્ચં ચ તન્માનં કુઢવં વદેત્ ॥ ૩૫ ॥

ચારે બાજુ, ચારે આંગળ પોહોળાં તથા ચાર આંગળ ઉંચાં,
માડીનાં, લાકડાનાં, વાંસનાં કે લોઢાનાં માપને “કુડવ” નામનું
માપ કહે છે.

યદૌષધં તુ પ્રથમં યસ્ય યોગસ્ય કથ્યતે ॥

તન્નાઞ્ચૈવ સ યોગો હિ કથ્યતેઽઞ્ચ વિનિશ્ચયઃ ॥ ૩૬ ॥

જે પ્રયોગમાં, જે ઔપધ, પહેલું લખ્યું હોય છે, તે પ્રયોગ, તે ઔપધના નામથી જ કહેવાય છે, એવા આ સંહિતામાં સર્વ ટેકાણે નિશ્ચય છે.

ઔપધાનાં વજનોના નિયમે સ્થિતિર્નાસ્ત્યેવ માત્રાયાઃ કાલમર્મિ વયો બલં ॥
પ્રકૃતિં દેશદોષૌ ચ દૃષ્ટ્વા માત્રાં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૩૭ ॥

ઔપધ ખાવાનું વજન નક્કી કરાવેલું નથી, એટલા માટે, રોગીને ઔપધ આપવાનો વખત—કાલ, રોગીની જરૂરિયાત, રોગીની ઉંમર—વય, રોગીનું બળ, રોગીની વાતાદિ પ્રકૃતિ, રોગીનો દેશ અને રોગીના વાતાદિ દોષો, એ સર્વનો વિચાર કરીને, ઔપધ ખાવાના વજનની કલ્પના કરવી.

યતો મંદામયો હસ્વા હીનસત્ત્વા નરાઃ કલૌ ॥
કલિંગ વજન લખવાનાં કારણે અતસ્તુ માત્રા તથોગ્યા પ્રોચ્યતે મુજસંમતા ॥ ૩૮ ॥

કારણ કે, કલિયુગને વિષે મન્દાશિવાળા, ઠીંગણા અને બલહીન નરો—મનુષ્યો થવા લાગ્યા છે, માટે તે મનુષ્યોના શરીરના પ્રમાણમાં વિદ્વાનોએ સ્વીકારેલું ઔપધનું વજન કહ્યું છે.

કલિંગ પરિભાષાનાં યવો દ્વાદશભિર્ગૌરસર્ષપૈઃ પ્રોચ્યતે બુધૈઃ ॥
વજનોનાં નામે યવદ્વયેન ગુંજા સ્યાન્ત્રિગુંજો વદ્ધ ઉચ્યતે ॥ ૩૯ ॥
માષો ગુંજાભિરષ્ટાભિઃ સપ્તભિર્વા ભવેત્કચિત્ ॥

સ્યાચ્ચતુર્માષકૈઃ શાણઃ સ નિષ્કણ્ઠક એવ ચ ॥ ૪૦ ॥ ગદ્યાનો માષકૈઃ ષડ્ભિઃ કર્ષેઃ સ્યાદ્દશમાષકઃ ॥
ચતુષ્કર્ષેઃ પલં પ્રોક્તં દશશાણમિતં બુધૈઃ ॥ ૪૧ ॥ ચતુષ્પલૈશ્ચ કુડવં પ્રસ્થાયાઃ પૂર્વવન્મતાઃ ॥

બુદ્ધિમાનોએ કહ્યું છે કે:—

૩૦ પરમાણુની ૧ વંશી.	૪ માપાનો ૧ શાણ.	૪ પ્રસ્થનો ૧ આટક.
૬ વંશીની ૧ મરીચિ.	૬ માપાનો ૧ ગદીઆણો.	૪ આટકનો ૧ દ્રોણ.
૬ મરીચિની ૧ રાધ.	૧૦ માપાનો ૧ કર્ષ.	૨ દ્રોણનો ૧ શર્પ.
૩ રાધનો ૧ સર્ષવ.	૪ કર્ષનો ૧ પલ વા.	૨ શર્પની ૧ દ્રોણી.
૧૨ સર્ષવનો ૧ જવ.	૪ કર્ષના ૧૦ શાણ.	૪ દ્રોણીની ૧ ખારી.
૨ જવની ૧ ગુંજ.	૪ પલનો ૧ કુડવ..	૨૦૦૦ પલનો ૧ ભાર.
૩ ગુંજનો ૧ વાલ.	૨ કુડવનો ૧ શરાવ. ^૨	૧૦૦ પલની ૧ તુલા.
૮ ગુંજનો ^૧ ૧ માષો.	૨ શરાવનો ૧ પ્રસ્થ.	

માગધ પરિભાષાનાં પરમાણુથી રાધ સ્વધીનાં વજનો પ્રમાણે જ કલિંગ પરિભાષાનાં વજનો બતાવ્યાં.

પ્રસ્થાદિ વજનો તો, પહેલાંની પેઢે જ સમજી લેવાં, એ પદ ઉપરથી જ કુડવ પછીનું શરાવ વજન લખ્યું છે; પરંતુ જે શરાવ વજન ન લખ્યું તો ક્રમમાં વાંધો આવે, તેથી શરાવ વજન લખીને તે પછીનાં બધાં વજનો લખી જણાવ્યાં છે.

હુમ્મેશાં નવાં દ્રવ્યો ક્યા ક્યા નવાન્યેવ હિ યોજ્યાનિ દ્રવ્યાણ્યસ્તિલકર્મસુ ॥ ૪૨ ॥

વાપરવાં? ઔપધના સર્વ પ્રયોગોમાં સર્વે નવાં ઔપધો વાપરવાં.

૧. ૭ ગુંજનો ૧ માષો પણ કેટલાક કહે છે. ૨ આ શરાવ વજનને, આ વજનમાં પણ લઘ્યે સારે જ માગધ પરિભાષા પ્રમાણે ક્રમ મળતો આવે છે.

હુમ્મેશાં જ્ઞનાં દ્રવ્યો ક્યા ક્યા
વાપરવાં ?

હુમ્મેશાં લીલાં ઔષધો
ક્યા ક્યા લેવાં ?

ગળો, કડાછાલ, અરૂંડી, ભૂરું કોહોળું, શતાવરી, આખસન્ધ, કાણ્ટાઅશેળીઓ, વરિ-
યાળી અને પ્રસારિણી—નારીવેલ, એ નવે ઔષધો હુમ્મેશાં લીલાં જ વાપરવાં.

હુમ્મેશાં લીલાં ઔષધો ખમણું
ક્યા ક્યા ન લેવાં ?

ગળો, કડાછાલ, અરૂંડી, ભૂરું કોહોળું, શતાવરી, આખસન્ધ, કાણ્ટાઅશેળીઓ, વરિયાળી અને
પ્રસારિણી—નારીવેલ.) આ નવે ઔષધો, લીલાં વાપરતી વખતે પણ વજનમાં ખમણું લેવાં જ નહિ.

સૂકાં અને નવાં ઔષધો
વાપરવાનો ખુલાસો

સૂકાં અને નવાં ઔષધો લઈ, સર્વ પ્રયોગોમાં વાપરવાં.

લીલાં ઔષધો વાપરવાનો
ખુલાસો

(ગળો, કડાછાલ, અરૂંડી, ભૂરું કોહોળું, શતાવરી, આખ-
સન્ધ, કાણ્ટાઅશેળીઓ, વરિયાળી અને પ્રસારિણી—નારીવેલ.) આ સિવાયનાં યાકીનાં સર્વે
લીલાં ઔષધો, સર્વ પ્રયોગોમાં ખમણું લેવાં (કારણ કે, લીલાં ઔષધોમાં પાણી હોય છે).
આ નિશ્ચય સર્વ ઠેકાણે સમજવો.

ઔષધ ક્યારે ખાવું ?

કાલેડુન્કે પ્રમાતં સ્યાત
અન્થમાં, જે ઠેકાણે, જે ઔષધ ખાવાનો, કાષ્ઠિપણુ વખત
ન લખ્યો હોય, તે ઠેકાણે, તે ઔષધ ખાવાનો વખત, સવારનો જ સમજવો.

ઔષધનો કયો ભાગ લેવો ?

અંગેડુન્કે જટા મહેત્ત ॥
અન્થની અન્દર, જે ઠેકાણે, જે ઔષધનું, કાષ્ઠિપણુ અંગ
ન કહ્યું હોય, તે ઠેકાણે ઔષધનું મૂલ જ લેવું.

ઔષધો કેટલાં વજનમાં લેવાં ?

માગેડુન્કે તુ સામ્યં સ્યાત
પ્રયોગની અન્દર, જે ઠેકાણે, જે ઔષધોના ભાગો ન
લખ્યા હોય, તે ઠેકાણે ઔષધોના ભાગો સરખા લેવા.

કેટું વાસણ વાપરવું ?

પાત્રેડુન્કે ચ મૃન્મયમ્ ॥ ૪૬ ॥
પ્રયોગની અન્દર જે ઠેકાણે કાષ્ઠિપણુ જાતનું વાસણ ન લખ્યું
હોય, તે ઠેકાણે માટીનું જ વાસણ વાપરવું.

કયો દ્રવ પદાર્થ લેવો ?

દ્રવેડનુકે જલં પ્રાહ્યં

જે પ્રયોગમાં પ્રવાહી પદાર્થ ન લખ્યો હોય, તે પ્રયોગમાં પ્રવાહી પદાર્થ તરીકે પાણી જ વાપરવું.

કઈ જાતનું તેલ વાપરવું ?

તૈલેડનુકે તિલોદ્ભવમ્ ॥

જે પ્રયોગની અન્દર કોઈ પણ જાતનું તેલ ન લખ્યું હોય, તે પ્રયોગની અન્દર, તેલ તરીકે તલનું તેલ જ વાપરવું.

એક ઔષધ બે વખત આવે
તો ત્યાં શું કરવું ?

एकमप्यौषधं योगे यस्मिन् यत्पुनरुच्यते ॥ ૪૭ ॥

માનતો દ્વિગુણં પ્રોક્તં તદ્ દ્રવ્યં તત્ત્વદર્શિભિઃ ॥

પ્રયોગની અન્દર, તે ઔષધ બમણાવજને લેવું, એમ તત્ત્વ જાણનારાઓએ કહેલું છે.

અન્દનનો સુખડ અર્થ ક્યારે
કરવો ?

चूर्णस्नेहाऽऽसवालेहाः प्रायशश्चन्दनान्विताः ॥ ૪૮ ॥

ચૂર્ણ, સ્નેહ (ધી તેલાદિ), આસવ અને અવલેહમાં અન્દન શબ્દ આવ્યો હોય તો, ઘાણુંકરીને ત્યાં, ‘સુખડ’, એવો અર્થ કરવો.

અન્દનનો રતાંજલી અર્થ
ક્યારે કરવો ?

कषायलेपयोः प्रायो युज्यते रक्तचन्दनम् ।

કષાય અને લેપમાં, અન્દન શબ્દ આવ્યો હોય તો, ઘાણુંકરીને ત્યાં, ‘રતાંજલી,’ એવો અર્થ કરવો.

ઝાડમાંનો ગુણુ ક્યારે
જતો રહે ?

गुणहीनं भवेद्वर्षादूर्ध्वं तद्रूपमौषधम् ॥ ૪૯ ॥

જે ઝાડ, જેવા રૂપમાં જમીનની અન્દર ઉગેલ હોય, તેવા રૂપમાં જ કાઢી રાખેલાં તે ઝાડનો ગુણુ, એક વર્ષ પછી ઓછો થઈ જાય છે.

ચૂર્ણમાંથી ગુણુ ક્યારે જતો રહે ?

मासद्वयात्तथा चूर्णं हीनवीर्यत्वमाप्नुयात् ।

બે માસ પછી ચૂર્ણ કસ વિનાનું થઈ જાય છે.

ગુટિકામાંથી અને અવલેહ-
માંથી એ દરેકમાંથી ગુણુ ક્યારે
જતો રહે ?

हीनत्वं गुटिकालेहौ लभेते वत्सरात्परम् ॥ ૫૦ ॥

એક વર્ષ પછી ગોળી અને અવલેહ એ દરેક કસ વિનાનાં થઈ જાય છે.

ઔષધોથી તૈયાર કરેલાં
ધીમાં ક્યાંસધી ગુણુ રહે ?^૧

न च स्युर्धृततैलाद्याश्चतुर्मासाधिकास्तथा ॥

ઔષધોથી તૈયાર કરેલું ધી, ચાર મહિના પછી કસ વિનાનું થઈ જતું નથી. (લેખીત પ્રત)

^૧ ઔષધોથી તૈયાર કરેલાં
ધીમાંથી ગુણુ ક્યારે જતો રહે ?

हीनाः स्युर्धृततैलाद्याश्चतुर्मासाधिकास्तथा ॥

ઔષધોથી તૈયાર કરેલું ધી, ચાર મહિના પછી કસ વિનાનું થઈ જાય છે. (છાપેલી પ્રત.)

ઔપધોથી તૈયાર કરેલાં તેલા-
દિમાં ક્યાંસધી ગુણ રહે છે? ૧

ઔપધોથી તૈયાર કરેલાં તેલાદિ, ચાર માસ પછી પણ
કસ વિનાનાં થઈ જતાં નથી. (લખેલી પ્રત)

લઘુ પાકની ઔપધી (ધાન્યા-
દિ)માંથી ગુણ ક્યારે જતો રહે?

ઔષધ્યો લઘુપાકાઃ સ્યુર્નિર્વીર્યા વત્સરાત્પરમ્ ॥ ૫૧ ॥

અપૂર્ણ સ્થિતિની ઔપધીઓ (ધાન્યાદિ), એક વર્ષ પછી,
કસ વિનાની થઈ જાય છે.

જુના આસવોના, જૂની ધાતુ-
ઓના, જૂની ઉપધાતુઓના ૨
અને જુનાં રસાયનોના ગુણ

પુરાણાઃ સ્યુર્ગુણૈર્યુક્તા આસવા ધાતવો રસાઃ ।

આસવો, ધાતુઓ, ઉપધાતુઓ અને રસાયનો એ દરેક જેમ
જેમ જુના થતા જાય છે, તેમ તેમ વધારે ગુણુવાળા થાય છે.

પ્રતિકૂલ ઔપધ કાઢવાનું કારણ

વ્યાધેરયુક્તં યદ્ દ્રવ્યં ગણોક્તમપિ તત્યજેત્ ॥ ૫૨ ॥

જે ઔપધ, તે રોગની વિરુદ્ધ જણાતું હોય તે ઔપધને કાઢી નાંખવું.

જે રોગનાપર, જે પ્રયોગ અજમાવવાનો હોય, તે પ્રયોગમાં

ગણમાં—પ્રયોગમાં ન કહેલું

અનુક્તમપિ યુક્તં યયોજયેત્તત્ તત્તુ ધૈઃ ॥

અનુકૂલ ઔપધ ઉમેરવાનું કારણ

જે રોગનાપર, જે ગણ—પ્રયોગ અજમાવવાનો હોય, તે

હોય, તોપણ તે ઔપધને, તે વૈદ્યે,

પ્રયોગમાં, જે ઔપધ, તે રોગને અનુકૂલ હોવા છતાં, કશું ન
હોય, પોતાની ખુદી પ્રમાણે ઉમેરવું.

ઉષ્ણ સ્થલ ક્યું કહેવાય ?

આમેયા વિન્ધ્યશૈલાઘાઃ

આગ્નેય એટલે અગ્નિનો ગુણ જેમાં વિશેષ છે, એવા છે.

વિન્ધ્યાચલ આદિ મધ્ય ભાગની ઉત્તર દિશાના પર્વતો,

સૌમ્ય સ્થલ ક્યું કહેવાય ?

સૌમ્યો હિમગિરિમતઃ ॥ ૫૩ ॥

ગુણ જેમાં અધિક છે એવા પદાર્થોવાળો છે. સૌમ્ય એટલે સોમ. સોમ એટલે ચન્દ્રમા અથવા

ઉત્તર દિશાનો પર્વત હિમાલય છે અને તે સૌમ્ય—સોમનો

સોમ એટલે જલના અધિક ગુણુવાળો જે પદાર્થ, તે.

સોમ એટલે ચન્દ્રમા અથવા

ઉષ્ણ અને શીત ઔપધીઓ

અતસ્તદૌષધાનિ સ્યુરુરૂપાણિ હેતુભિઃ ॥

ક્યા ક્યા સ્થલોમાં થાય છે?

એટલા માટે, તે તે પર્વતોમાં ઉત્પન્ન થતી ઔપધીઓ, તે

આદિ પર્વતોમાં ઉત્પન્ન થતી ઔપધીઓ ઉષ્ણ વીર્યવાળી એટલે ઉષ્ણતાનો વિશેષ ગુણ ધરાવ-

તે પર્વતોના સરખા ગુણુવાળી હોય છે. અર્થાત્ વિન્ધ્યાચલ

નારી જાણવી અને હિમાલય પર્વતમાં ઉત્પન્ન થતી ઔપધીઓ શીત વીર્યવાળી એટલે શીત-

તાનો વિશેષ ગુણ ધરાવનારી જાણવી.

૧ તેલાદિમાંથી ગુણ ક્યારે

જતો રહે?

ઔપધોથી તૈયાર કરેલાં તેલાદિ, ચાર મહિના પછી કસ વિનાનાં

થઈ જાય છે.

(લખેલી પ્રત.)

૨ અહીં ઉપધાતુ શબ્દોનો સમ્બન્ધ હોવાથી, ઉપધાતુ શબ્દને પણ લીધો છે.

અન્ય સ્થલોની
ઔષધીનું વર્ણન

અન્યેષ્વપિ પ્રરોહન્તિ વનેષુપવનેષુ ચ ॥ ૫૪ ॥

તેમ જ ખીજનું વનો અને ઉપવનોમાં ઉત્પન્ન થનારી ઔષધીઓ પણ, વનો અને ઉપવનોની જમીનના ગુણ પ્રમાણે જ ઉત્પન્ન થાય છે.

ઔષધીઓ આણવા ટાણે
કેમ વર્તવું

ગૃહ્ણીયાત્તાનિ સુમનાઃ શુચિઃ પ્રાતઃ સુવાસરે ॥

આદિત્યસમ્મુખો મૌની નમસ્કૃત્ય શિવં હૃદિ ॥ ૫૫ ॥

ઔષધી આણવા માટે, સારો દિવસ જોઈ, પ્રભાતમાં ઉઠી, સ્વસ્થ અન્તઃકરણ રાખી પવિત્ર ધર્મ, સૂર્યની સામે ઉભા રહીને પછે મુંઝે મોટે હૃદયમાં શિવનું ધ્યાન ધરવું.

દ્રવ્યની કયી બાજુ લેવી ?

સાધારણધરાદ્રવ્યં ગૃહ્ણીયાદુત્તરાશ્રિતમ્ ॥

સાધારણ જમીનમાં ઉગેલાં ઝાડનાં ફલ, ફૂલાદિ જે અંગે જોઈતાં હોય, તે અંગે, તે ઝાડના ઉત્તર દિશાના ભાગમાંથી જ ગ્રહણ કરવાં.

કે જમીનનાં ઔષધો ન
વાપરવાં ?

વલ્મીકકુલ્સિતાનૂપશ્મશાનોચ્ચરમાર્ગજા ॥ ૫૬ ॥

રાફડો, ખરાય ભૂમિ, જલવાળી ભૂમિ, રમશાનની ભૂમિ, ખારાપાટની ભૂમિ તે રસ્તાની જગ્યા, એ સ્થાનોમાં ઉગેલી વનસ્પતિ લેવી જ નહીં.

સાધારણ ભૂમિ કોને કહેવી ?

સર્વલક્ષણસંપન્ના ભૂમિઃ સાધારણા સ્મૃતા ॥^૧

સર્વ લક્ષણવાળી ભૂમિ, સાધારણ ભૂમિ કહેવાય છે અર્થાત્ માફકસર જલવાળી, સામાન્ય ગરમીવાળી અને સામાન્ય ઠંડીવાળી જે ભૂમિ હો તથા જેની અન્દર અતિ શીત અને અતિ ઉષ્ણ નહીં એવી સામાન્ય વનસ્પતિ થતી હોય, તે જ સાધારણ ભૂમિ કહેવાય છે.

વૃક્ષોના ગુણ કેમ જાણવા ?

દ્રવ્યાણિ યત્ર યત્રૈવ તદ્ગુણાનિ વિશેષતઃ ॥ ૫૭ ॥^૨

જે જે ભૂમિમાં જે જે વૃક્ષો થતાં હોય, તે તે વૃક્ષોના ગુણો વિશેષે કરીને તે તે ભૂમિ પ્રમાણે હોય છે.

કયીકયી ઔષધી કાર્ય બગાડે ?

જન્તુવહ્નિહિમવ્યાપ્તા નૌષધી કાર્યસિદ્ધિદા ॥

કીડ લાગેલી અર્થાત્ સોડેલી, અગ્નિથી બળેલી અને ટાઢથી કરમાઈ ગયેલી અર્થાત્ સૂકાઈ ગયેલી ઔષધી વાપરવી નહીં, કારણ કે, તેવા પ્રકારની ઔષધી, જરા માત્ર કાર્યને સિદ્ધ કરનાર નથી.

સર્વકાર્યને માટે ઔષધો કયારે
લાવવાં ?

શરદ્યશિલ્કાર્યાર્થં ગ્રાહ્યં સરસમૌષધમ્ ॥ ૫૮ ॥

શરદ્ ઋતુમાં બધી ઔષધીઓ રસવાળી હોવાથી તે કાલમાં, સર્વ કામ માટે, ઔષધીઓ આણવી.

- રેચને અને ઉલટીને એ વિરેકવમનાર્થ ચ વસન્તાન્તે સમાહેરે ॥
 દરેકને માટે ઔષધો વસન્ત ઋતુના અન્તમાં રેચને અને ઉલટી એ દરેકને
 ક્યારે લાવવાં? માટે કહેલી ઔષધીઓ આણવી.
- ક્યા ઝાડનાં મૂળની છાલ લેવી? અતિસ્થૂલજડા યાઃ સ્યુસ્તાસાં પ્રાહ્યાસ્ત્વચો બુધૈઃ ॥ ૫૧ ॥
 બુદ્ધિમાને ઝાડનાં ગડાં મૂળોપરની છાલ ગ્રહણ કરવી.
- ક્યા ક્યા ઝાડનાં મૂળો લેવાં? શુભ્રીયાત્સૂક્ષ્મમૂલાનિ સકલાન્યપિ બુદ્ધિમાન ॥
 બુદ્ધિમાનોએ, જે ઝાડનાં મૂળો ઝીણાં અથવા પાતળાં
 હોય તે ઝાડનાં સઘળાં, ઝીણાં અથવા પાતળાં મૂળો લેવાં.
- ક્યા ક્યા ઝાડોની છાલ લેવી? ન્યપ્રોધાદેસ્ત્વચો પ્રાહ્યાઃ
 વડ આદિ વૃક્ષોની છાલ લેવી.
- ક્યા ક્યા ઝાડોનો સાર લેવો? સારં સ્યાદ્વીજકાદિતઃ ॥ ૬૦ ॥
 ખીયા આદિ વૃક્ષોનો સાર—વૃક્ષોની અન્દરનો ગાબો લેવો.
- ક્યા ક્યા ઝાડનાં પાંદડાં લેવાં? તાલીસાદેશ્ચ પત્રાણિ
 તાલીસ આદિ વૃક્ષોનાં પાંદડાં લેવાં.
- ક્યા ક્યા ઝાડોનાં ફળો લેવાં? ફલં સ્યાત્ત્રિફલાદિતઃ ॥
 દરડાં, ખેહુડાં ને આંખળાં આદિ વૃક્ષોનાં ફળો લેવાં.
- ક્યા ક્યા ઝાડોનાં ફૂલો લેવાં? ઘાતકયાદેશ્ચ પુષ્પાણિ
 ધાવણી આદિ વૃક્ષોનાં ફૂલો લેવાં.
- ક્યા ક્યા ઝાડનું દૂધ લેવું? સ્નુહાદેઃ ક્ષીરમાહેરે ॥ ૬૧ ॥
 થોર આદિ વૃક્ષોનું દૂધ લેવું.
- એ રીતે હામોદરના પુત્ર શાર્ફગધરે રચેલી શાર્ફગધરસંહિતાને વિષે
 પૂર્વખણડના સ્વત્થાનમાંના પરિભાષા નામે પહેલા અધ્યાયની
 ભટ્ટકૃત ગુર્જર ટીકા સમ્પૂર્ણ.

અધ્યાય ૨ જે, ભૈષજ્યાખાન

- ઔષધ ક્યારે ખવરાવવું? ભૈષજ્યમન્યવહેરેત્પ્રભાતે પ્રાયશો બુધઃ ॥ કષાયોંશ્ચ વિશેષેણ
 બુદ્ધિમાને, રોગીને ઘણુંકરીને પ્રભાતમાં ઔષધ દેવું.
- કષાયો ક્યારે પીવા? વા ખાવા? કષાયો—કાઢો, કાણ્ટ, હિમ, અંગરસને કદક, એ ઔષધો,
 મુખ્યત્વે કરીને પ્રભાતમાં પીવાં વા ખાવાં.
- ઔષધ ખાવાના ક્યા ક્યા વખતો છે? તસ્ય મેદસ્તુ દર્શયેત્ ॥ ૧ ॥
 ઔષધો ખાવાના ભેદોને આગળ કહું છું:—

ઔષધ ખાવાના કેટલા કાલો
કહેવાય છે?

ઔષધ ખાવાના પાંચ કાલ

જ્ઞેયઃ પંચવિધઃ કાલો મૈષજ્યગ્રહણે નૃણામ્ ॥

માણસોને ઔષધ ખાવા માટેના જે પાંચ વખતો જાણવાના છે, તે વખતો નીચે જણાવું છું:-

કિશ્ચિત્સૂર્યોદયે જાતે તથા દિવસભોજને ॥ ૨ ॥

સાયન્તને ભોજને ચ મુહુશ્વાપિ તથા નિશિ ॥

જરાતરા સૂર્યોદય થવાનો કાલ તે ઔષધ ખાવાનો પહેલો કાલ; સવારના, જમવા સમયનો કાલ તે, ઔષધ ખાવાનો બીજો કાલ; સાંઝના જમવા સમયનો કાલ, તે ઔષધ ખાવાનો ત્રીજો કાલ; વારંવાર ઔષધ ખાવાનો કાલ તે ઔષધ ખાવાનો ચોથો કાલ, અને રાતના સૂવા વખતનો કાલ, તે ઔષધ ખાવાનો પાંચમો કાલ જાણવો.

પિત્તપ્રકોપવાળાને પહેલા
કાલમાં રેય આપવો.

પ્રાયઃ પિત્તક્રોધેકે વિરેકવમનાર્થયોઃ ॥ ૩ ॥

લેખનાર્થે ચ મૈષજ્યં પ્રમાતેઽનન્નમાહરેત્ ॥

एवं स्यात्प्रथमः कालो मૈષજ્યગ્રહણે નૃણામ્ ॥ ૪ ॥

ધાતુક્રીને, પિત્ત પ્રકોપ પામ્યું હોય તો, અન્ન ખવરાવ્યા વગર જ, પિત્તપ્રકોપવાળાને, પહેલા કાલમાં જુલાખ આપવો.

કફવાળાને પહેલા કાલમાં
ઉલટી કરાવવી

ધાતુક્રીને, કફ પ્રકોપ પામ્યા હોય તો, અન્ન ખવરાવ્યા વગર જ પહેલા કાલમાં ઉલટી કરાવવી.

લેખનક્રિયા કરવા માટે પહેલા
કાલમાં ઔષધ દેવું

ધાતુક્રીને, લેખનક્રિયા કરવા માટે રસાદિ^૧ ધાતુઓના અને વાતાદિ દોષોના કૈંક અંશને સૂકવી, ઓછા કરી તથા કૈંક અંશને પાતળા કરીને કાઢવાની ક્રિયા કરવા માટે, અન્ન ખવરાવ્યા વગરજ, પહેલા કાલમાં ઔષધ આપવું. એ રીતે રોગી માણસોને માટે, ઔષધ ખાવાનો પહેલો કાલ જાણવો.

અપાન વાયુના પ્રકોપવાળાને
બીજા કાલમાં ઔષધ દેવું

મૈષજ્યં વિગુણેઽપાને ભોજનાગ્રે પ્રશસ્યતે ॥ અરુચૌ ચિત્ર-
મોજ્યૈશ્ચ મિશ્રં રુચિરમાહરેત્ ॥૫॥ સમાનવાતે વિગુણે મન્દેઽપ્ના-
વમ્નિદીપનં ॥ દયાદ્ભોજનમધ્યે ચ મૈષજ્યં કુશલો મિષક્ ॥ ૬ ॥

વ્યાનકોપે ચ મૈષજ્યં ભોજનાન્તે સમાહરેત્ ॥ હિક્કાઽઽક્ષેપકક્રમ્પેષુ પૂર્વમન્તે ચ ભોજનાત્ ॥ ૭ ॥
एवं द्वितीयकालश्च प्रोक्तो मૈષज्यकर्मणि ॥

અપાન વાયુ કોપાયમાન થયેલા રોગીને બીજા કાલમાં (સવારના જમવાની જરાક પહેલાં) ઔષધ ખવરાવવું.

અરુચિવાળાને બીજા કાલમાં
ઔષધ દેવું

જમવાપર અરુચિ થઈ હોય તો, ભાતભાતનાં રુચિ દેનારાં અન્નો, ચટણીઓ અને અથાણાંઓ, એ સર્વે પદાર્થોની સાથે, રોગીને બીજા કાલમાં રુચિ કરનારું ઔષધ ખવરાવવું.

સમાન વાયુના પ્રકોપવાળાને
બીજા કાલમાં ઔષધ દેવું

સમાન વાયુ કોપાયમાન થવાને લીધે, જઠરાગ્નિ વગેરે મન્દ થઈ ગયાં હોય તો, કુશલ વૈધે, બીજા કાલમાં ભોજન કરવાની મધ્યમાં જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થવાનું ઔષધ ખવરાવવું.

વ્યાન વાયુપર ખીન્ન કાલમાં
ઔષધ દેવું.

વ્યાન વાયુ કોપાયમાન્ થયો હોય તો, ખીન્ન કાલમાં જમ્યા પછી તરતજ ઔષધ ખવરાવવું.

હિક્કા રોગવાળાને ખીન્ન વા
ચોથા કાલોમાં ઔષધ દેવું

હેડકી આવતી હોય તો ખીન્ન કાલમાં—જમવાની પહેલાં અને જમવાની પછે, એમ બે વખત ઔષધ ખવરાવવું તેમ ચોથા કાલમાં—વારંવાર ભોજનની સાથે ઔષધ ખવરાવવું.

આક્ષેપક વાયુના પ્રકોપવાળાને
ખીન્ન કાલમાં ઔષધ દેવું

આક્ષેપક વાયુ કોપાયમાન્ થઈને ઉત્પન્ન થયો હોય તો, ખીન્ન કાલમાં જમવાની પહેલાં અને જમવાની પછે, એમ બે વખત ઔષધ ખવરાવવું.

કંપવાયુના પ્રકોપવાળાને ખીન્ન
કાલમાં ઔષધ દેવું

કંપવાયુ થયો હોય તો, ખીન્ન કાલમાં—જમવાની પહેલાં ને જમવાની પછે, એમ બે વખત ઔષધ દેવું. એવી રીતે રોગી માણસો માટે ઔષધ ખાવાનો ખીન્ન કાલ સમજવો.

ઉદાન વાયુના પ્રકોપવાળાને
ત્રીન્ન કાલમાં ઔષધ દેવું

ઉદાને કુપિતે વાતે સ્વરભંગાદિકારિણિ ॥ ૮ ॥

ગ્રાસે ગ્રાસાન્તરે દેયં મૈષ્ણ્યં સાન્ધ્યમોજને ॥

પ્રાગે પ્રદુષ્ટે સાન્ધ્યસ્ય મધ્યસ્યાન્તે ચ દીયતે ॥ ૯ ॥

ઔષધં પ્રાયશો ધીરૈઃ કાલોડયં સ્યાન્નૃતીયકઃ ॥

ઉદાન વાયુ કોપાયમાન્ થવાથી, સ્વરભંગાદિ રોગો થયા હોય તો, ત્રીન્નકાલમાં—સાંઝના જમવા વખતે, અનાજના કોળિયાની સાથે વા અનાજનો કોળિયો ખાઈ, તેનાપર ઔષધ ખાઈને પાછો તે ઔષધપર અનાજનો કોળિયો ખાવો.

પ્રાણુ વાયુના પ્રકોપવાળાને
ત્રીન્ન કાલમાં ઔષધ દેવું

પ્રાણુવાયુ કોપાયમાન્ થયા હોય તો, ત્રીન્ન કાલમાં—સાંઝના જમ્યા પછી ઔષધ ખવરાવવું. એ રીતે ધીર પુરુષોએ, રોગી માણસો સારુ, ઔષધ ખાવાને માટે ત્રીન્ન કાલ કહ્યો છે.

તૃપ્તવાળાને ચોથા કાલમાં
ઔષધ દેવું

મુહુર્મુહુશ્ચ તૃષ્ણદિહિક્ષાશ્વાસગરેષુ ચ ॥ ૧૦ ॥

સાન્નં ચ મૈષ્ણં દશાદિતિ કાલશ્ચતુર્થકઃ ।

તૃપ્તા રોગ થયા હોય તો, ચોથા કાલમાં, વારંવાર ભોજનની સાથે ઔષધ ખવરાવવું.

છર્દિવાળાને ચોથા કાલમાં
ઔષધ દેવું

છર્દિની રોગ થયા હોય તો, ચોથા કાલમાં, વારંવાર ભોજનની સાથે ઔષધ ખવરાવવું.

હિ ક્ષાવાળાને ચોથા તથા
ખીન્ન કાલોમાં ઔષધ દેવું

હેડકી થઈ હોય તો, ચોથા કાલમાં, વારંવાર ભોજનની સાથે ઔષધ ખવરાવવું. તેમ ખીન્ન કાલમાં, જમવાની પહેલાં અને જમવાની પછે, એમ બે વખત ઔષધ ખવરાવવું.

શ્વાસવાળાને ચોથા કાલમાં
ઔષધ દેવું

શ્વાસ રોગ થયો હોય તો, ચોથા કાલમાં, વારંવાર ભોજનની સાથે ઔષધ ખવરાવવું.

ગર વિકારવાળાને ચોથા
કાલમાં ઔષધ દેવું

ઉર્ધ્વ જતુ વિકારવાળાને
પાંચમાં કાલમાં ઔષધ દેવું

વિષ થકી વિકાર થયો હોય તો, ચોથા કાલમાં, વારંવાર ભોજનની સાથે ઔષધ ખવરાવવું. એ રીતે રોગી માણસો સારું ઔષધ ખાવા માટેનો ચોથો કાલ કહ્યો છે.

उर्ध्वजत्रुविकारेषु लेखनं बृंहणं तथा ॥ ११ ॥

પાચનં શમનં દેયમનન્નં મેષજં નિશિ ॥

इति पंचमकालः स्यात्प्रोक्तो भैषज्यकर्मणि ॥ १२ ॥

જતુ(કાંધ અને હાથની સન્ધિના મધ્ય ભાગ-હાંસડી)ના ઉપરના ભાગમાં થયેલા વિકારપર, પાંચમા કાલમાં, રાતના સૂવા ટાણે (લેખન કરનારે, રસાદિ ધાતુઓના અને વાતાદિ દોષોના કૈંક અંશને સૂકવી, ઓછા કરી તથા કૈંક અંશને પાતળા કરીને કાઢનારે), ખૂણુ કરનારે (વાતાદિ દોષોથી ક્ષીણ થયેલા દેહોને વધારનારે), પાચન કરનારે તથા શમન કરનારે ઔષધ, કોઈ પણ વસ્તુનો ખોરાક આપ્યા વગર ખવરાવવું. એ રીતે રોગી માણસો સારું ઔષધ ખાવા માટે પાંચમા કાલ કહેલો છે.

દ્રવ્યોની પાંચ અવસ્થાઓ

द्रव्ये रसो गुणो वीर्यं विपाकः शक्तिरेव च ॥

સંવેદનક્રમાદેતાઃ પંચાવસ્થાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૧૩ ॥

દ્રવ્યોની અન્દર, રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક અને શક્તિ, એ પાંચ અવસ્થાઓ અનુભવન-એ છે, ક્રમથી કહેલ છે.

રસોનાં નાંમો

मधुरोऽम्लः पटुश्चैव कटुतिक्तकषायकाः ॥

इत्येते षड्रसाः ख्याता नानाद्रव्यसमाश्रिताः ॥ ૧૪ ॥

જૂદા જૂદા દ્રવ્યોના આશ્રય રહેલ મીઠો, ખાટો, ખારો, તીખો, કડવો અને તુરો, રસો કહેવાય છે.

મધુર રસ શેમાંથી અને છે ?

धराम्बुक्ष्मानलजलज्वलनाकाशमास्तैः ॥

વાય્વમ્નિક્ષ્માનિલૈર્મૃતદ્વૈરસમભવઃ ક્રમાત્ ॥ ૧૫ ॥

માટી અને પાણીનો અંશ અધિક થવાથી, મીઠો રસ ઉત્પન્ન થાય છે.

અમ્લ રસ શેમાંથી અને છે ?

पृथ्वी અને અગ્નિનો અંશ અધિક થવાથી, ખાટો રસ ઉત્પન્ન થાય છે.

પટુ રસ શેમાંથી અને છે ?

પાણી અને અગ્નિનો અંશ અધિક થવાથી, ખારો રસ ઉત્પન્ન થાય છે.

કટુ રસ શેમાંથી અને છે ?

આકાશ અને વાયુનો અંશ અધિક થવાથી, તીખો રસ ઉત્પન્ન થાય છે.

તિક્ત રસ શેમાંથી અને છે ?

વાયુ અને અગ્નિનો અંશ અધિક થવાથી, કડવો રસ ઉત્પન્ન થાય છે.

કષાય રસ શેમાંથી અને છે ?

પૃથ્વી અને વાયુનો અંશ અધિક થવાથી, તુરો રસ ઉત્પન્ન થાય છે.

પૃથ્વીનો, પાણીનો, અગ્નિનો
અને વાયુનો એ દરેકનો
ગુણ કેવો છે ?

આકાશનો ગુણ કેવો છે ?

વીર્યોના બેઢ

વીર્ય, ધણુકરી, દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને રહેલું છે. વળી તે, ઉષ્ણ અને શીત, એમ એ પ્રકારનું છે. ત્રણ ભુવનની અન્દર જે, કોઈ પણ પદાર્થ દેખાય છે તે અગ્ન્યાત્મક અથવા સોમાત્મક છે.

ઉષ્ણ અને શીત વીર્યના બેઢ

અત્રૈવાન્તર્ભવિણ્યન્તિ વીર્યાણ્યન્યાનિ યાન્યપિ ॥ ૧૮ ॥
આ એ જાતનાં વીર્યોની અન્દર બીજાં વીર્યોનાં લક્ષણો પણ છે. તે લક્ષણો, બીજા આચાર્યો નીચે પ્રમાણે લખે છે:—શીત વીર્યની અન્દર ગુરુ, સ્નિગ્ધ, હંદુ અને મૃદુ, એ પ્રકારે ચાર જાતનાં વીર્યો રહેલાં છે; તેમ ઉષ્ણ વીર્યની અન્દર લઘુ, રુક્ષ, ઉષ્ણ અને તીક્ષ્ણ, એ પ્રકારે ચાર જાતનાં વીર્યો રહેલાં છે.

દ્રવ્યોના કૃત્ત્વા વિપાકો થાય ?

મિષ્ટ વિપાક કેમ અને ?

અમ્લ વિપાક કેમ અને ?

કટુ વિપાક કેમ અને ?

કંદ્ર ક્યા વિપાકમાંથી થાય ?

પિત્ત ક્યા વિપાકમાંથી થાય ?

ગુરુઃ સ્નિગ્ધશ્ચ તીક્ષ્ણશ્ચ રુક્ષો લઘુરિતિ ક્રમાત્ ॥

ધરામ્બુવહ્નિપવનવ્યોમ્નાં પ્રાયો ગુણાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૬ ॥

અષ્ટૈવાન્તર્ભવત્યન્યો ગુણેષુ ગુણસંચયઃ ॥

પૃથ્વીનો ગુણ ગુરુ—ગૃહ છે; પાણીનો ગુણ સ્નિગ્ધ છે;

અગ્નિનો ગુણ તીક્ષ્ણ છે; વાયુનો ગુણ રુક્ષ છે;

આકાશનો ગુણ હલકો છે. એ પ્રકારે પાંચ ભૂતોના પાંચ

ગુણો ધણુકરીને સમજવા. એ ઉપરાંત જે બીજા ગુણો છે, તેઓનો, આ પાંચે ગુણોમાં અન્તર્ભાવ થાય છે.

વીર્યમુષ્ણં તથા શીતં પ્રાયશો દ્રવ્યસંશ્રયં ॥ ૧૭ ॥

યત્સર્વમગ્નીષોમીયં દશ્યતે ભુવનત્રયે ॥

અત્રૈવાન્તર્ભવિણ્યન્તિ વીર્યાણ્યન્યાનિ યાન્યપિ ॥ ૧૮ ॥

આ એ જાતનાં વીર્યોની અન્દર બીજાં વીર્યોનાં લક્ષણો પણ છે. તે લક્ષણો, બીજા આચાર્યો નીચે પ્રમાણે લખે છે:—શીત વીર્યની અન્દર ગુરુ, સ્નિગ્ધ, હંદુ અને મૃદુ, એ પ્રકારે ચાર જાતનાં વીર્યો રહેલાં છે; તેમ ઉષ્ણ વીર્યની અન્દર લઘુ, રુક્ષ, ઉષ્ણ અને તીક્ષ્ણ, એ પ્રકારે ચાર જાતનાં વીર્યો રહેલાં છે.

ત્રિધા વિપાકો દ્રવ્યસ્ય સ્વાદ્વસ્લકટુકાત્મનઃ ॥

મીઠો, ખાટો ને તીખો, એમ ત્રણ પ્રકારે દ્રવ્યોનો વિપાક થાય છે.

મિષ્ટઃ પદ્મશ્ચ મધુરં

મીઠા અને ખારા રસનો, મીઠો વિપાક થાય છે.

અમ્લોઽમ્લં પચ્યતે રસઃ ॥ ૧૯ ॥

ખાટા રસનો, ખાટો વિપાક થાય છે.

કષાયકટુતિક્તાનાં પાકઃ સ્યાત્પ્રાયશઃ કટુઃ ॥

તુરા, તીખા અને કડવા રસનો, ધણુકરીને તીખો વિપાક થાય છે.

મધુરાજ્ઞાયતે શ્લેષ્મા

કંદ્ર, મધુર વિપાકમાંથી થાય છે.

પિત્તમમ્લાન્ન જાયતે ॥ ૨૦ ॥

પિત્ત, ખાટા વિપાકમાંથી થાય છે.

કટુકાજ્ઞાયતે વાયુઃ કર્માણીતિ વિપાકતઃ ॥

વાત, ક્યા વિપાકમાંથી થાય?

વાયુ, તીખા વિપાકમાંથી થાય છે. એ પ્રકારે વિપાક માંથી થનારાં ક્રમોં જાણવાં.

રસાદિ સમ છતાં પ્રભાવમાં
રહેલો ફેર

પ્રભાવસ્તુ યથા ધાત્રી લક્ષ્ણસ્ય રસાદિભિઃ ॥ ૨૧ ॥
સમાપિ કુરુતે દોષત્રિતયસ્ય વિનાશનં ॥

આંખગાનો રસ, ગુણ, વીર્ય અને વિપાક તથા લકુચ એટલે સુદ્ર ફનસનો રસ, ગુણ, વીર્ય અને વિપાક, એ સમાન હોવા છતાં, આંખગાં વાતાદિ ત્રણે દોષોનો નાશ કરે છે, એ એક પ્રકારની શક્તિ આંખગામાં છે અને તે શક્તિને જ પ્રભાવ એમ કહે છે, પણ સુદ્ર ફનસમાં તે શક્તિ નથી.

રસાદિ વગર, પ્રભાવથી જ
એકાદું કાર્ય કરનાર

કચિતુ કેવલં દ્રવ્યં કર્મ કુર્યાત્પ્રભાવતઃ ॥ ૨૨ ॥
જ્વરં હતિ શિરોબદ્ધા સહદેવીજટા યથા ॥

તેમ એકાદું દ્રવ્ય, પોતામાં રસાદિ ન હોવા છતાં, કેવળ પોતાના પ્રભાવથી જ એકાદું કાર્ય કરે છે:—જેમ કે સાલ્દેરી અર્થાત્ શેદરડીનાં મૂળને મસ્તક પર બાંધ્યાં હોય તો તે મૂળ, જ્વરનો નાશ કરે છે. એ પ્રમાણે પ્રભાવ જાણવો.

દ્રવ્યાના રસાદિનાં પોત-
પોતાના ક્રમોંની શ્રેષ્ઠતા

કચિદ્રસો ગુણો વીર્યં વિપાકઃ શક્તિર્વ ચ ॥ ૨૩ ॥
કર્મ સ્વં સ્વં પ્રકુર્વન્તિ દ્રવ્યમાત્રિત્ય યે સ્થિતાઃ ॥

દરેક પદાર્થોમાં રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક અને શક્તિ—પ્રભાવ, એ પાંચે વાનાં રહેલાં છતાં, કાઈ ક્ષેત્રે રસ, કાઈ ક્ષેત્રે ગુણ, કાઈ ક્ષેત્રે વીર્ય, કાઈ ક્ષેત્રે વિપાક અને કાઈ ક્ષેત્રે શક્તિ—પ્રભાવ, એ રીતે એ દરેક, પોતપોતાનાં કાર્યો કરે છે.

રસનું કાર્ય કયું ?

ગોળનો રસ, ઉપજુ હોવા છતાં, તેની અન્દર કડવાસ વધારે હોવાથી, તે પિત્તને શમાવે છે.

ગુણનું કાર્ય કયું ?

મૂળાનો ગુણ, તીક્ષ્ણ હોવા છતાં, તેની અન્દર ચીકાસ વધારે હોવાથી, તે કફને વધારે છે.

વીર્યનું કાર્ય કયું ?

ઘૃતપંચમૂલો:—ખીલી, અરણી, અરઝૂળો, શયન અને પાટલા, એ પાંચેનાં મૂળોનાં વીર્યો, તુરાં તથા કડ્યાં હોવા છતાં, તે મૂળોની અન્દર ગરમી વધારે હોવાથી, તેઓ વાયુને મટાડે છે.

વિપાકનું કાર્ય કયું ?

શુણ્ઠનો વિપાક તીખો હોવા છતાં, પેટની અન્દર, પાયન થવા ટાણે, શુણ્ઠ મીઠી થઈ જવાથી, તે પિત્તને શમાવે છે અને વાયુને પણ મટાડે છે.

પ્રભાવનું—શક્તિનું કાર્ય કયું ?

ખેરના રસમાં કુદ મટાડવાનો ગુણ ન હોવા છતાં, તે પોતાના પ્રભાવથી કુદને મટાડે છે.

છ ઋતુઓ કેમ થાય છે ?

ચયકોપશમા યસ્મિન્દોષાણાં સંભવંતિ હિ ॥ ૨૪ ॥
ઋતુષટ્કં તદાખ્યાતં રવેરાશિષુ સંક્રમાત ॥

વાતાદિ દોષોની વૃદ્ધિ, પ્રકોપ તથા શમન, જે છ ઋતુઓની અન્દર થાય છે, તે છ ઋતુઓ, સૂર્યના ફરવાને લીધે બાર સંક્રાંતિપરથી થાય છે, તે નીચે પ્રમાણે કહું છું.

ગ્રીષ્મઋતુ કે રાશિમાં થાય? ગ્રીષ્મો મેષવૃષૌ પ્રોક્તઃ

મેષ ને વૃષભ રાશિના સૂર્ય હોય ત્યારે ગ્રીષ્મ ઋતુ ગણાવી

પ્રાશ્નઋતુ કે રાશિમાં થાય?

પ્રાશ્ન મિથુનકર્કયોઃ ॥૨૫॥

મિથુન ને કર્ક રાશિના સૂર્ય હોય ત્યારે પ્રાશ્ન ઋતુ ગણાવી.

વર્ષાઋતુ કે રાશિમાં થાય?

સિંહકન્યે સ્મૃતા વર્ષાઃ

સિંહ ને કન્યા રાશિના સૂર્ય હોય ત્યારે વર્ષા ઋતુ ગણાવી.

શરદ્ઋતુ કે રાશિમાં થાય?

તુલાવૃશ્ચિકયોઃ શરત્ ॥

તુલા ને વૃશ્ચિક રાશિના સૂર્ય હોય ત્યારે શરદ્ ઋતુ ગણાવી.

હૃમન્તઋતુ કે રાશિમાં થાય?

ધનુર્મૃગૌ ચ હૃમન્તો

ધન ને મૃગ રાશિના સૂર્ય હોય ત્યારે હૃમન્ત ઋતુ ગણાવી.

વસન્તઋતુ કે રાશિમાં થાય?

વસન્તઃ કુંભમીનયોઃ ॥ ૨૬ ॥

કુંભ ને મીન રાશિના સૂર્ય હોય ત્યારે વસન્ત ઋતુ ગણાવી.

આ ઋતુઓના વિષય તરફ નજર કરતાં, ગ્રન્થકારના દેશમાં ચાર માસ ચામાસું હોવું જોઈએ, એમ સિદ્ધ થાય છે અને ગ્રન્થકારે શિશિર્ ઋતુ કાઢી નાંખી છે, તેનું કારણ એ જ કે, ગ્રન્થકારે ચાર માસનું ચામાસું ગણ્યું છે,

યૂજરાતમાંની છ ઋતુઓનો કોડો

હું આ ગ્રન્થની ટીકા યુર્જર ભાષાના ગણનારા માટે કરું છું, તેથી યૂજરાત અને કાઠીઆવાટ દેશમાં જે પ્રમાણે ઋતુઓનો ફેરફાર થાય છે, તે હું નીચે જણાવું છું:—

મેષ અને વૃષભ રાશિના સૂર્ય હોય ત્યારે ગ્રીષ્મઋતુ ચૈત્ર-વૈશાખ.

મિથુન ,, કર્ક ,, ,, ,, ,, વર્ષા ,, જ્યેષ્ઠ-આષાઢ.

સિંહ ,, કન્યા ,, ,, ,, ,, શરદ્ ,, શ્રાવણ-ભાદ્રપદ.

તુલા ,, વૃશ્ચિક ,, ,, ,, ,, હૃમન્ત ,, આશ્વિન-કાર્તિક.

ધન ,, મૃગ ,, ,, ,, ,, શિશિર્, ,, માર્ગશીર્ષ-પૌષ.

કુંભ ,, મીન ,, ,, ,, ,, વસન્ત ,, માઘ-ફાલ્ગુન.

યૂજરાત તથા કાઠીઆવાડના અણ લોકો વસંતપંચમીથી વસંતઋતુનો આરંભ લેખે છે અને વૈદક શાસ્ત્રના આધારે પ્રમાણે પુરુષોત્તમ માસ નામનો અધિક મહિનો જે વર્ષમાં આવ્યો હોય, તે પછીના વર્ષની અન્દર કુંભ રાશિના સૂર્ય (ધણ્ડકરીને) માઘ સુદિમાં થાય છે. એ ઉપરથી વૈદક શાસ્ત્ર પ્રમાણે છ ઋતુઓ ગણવી એ જ વધારે યોગ્ય છે.

જ્યોતિષીઓની છ ઋતુઓ-

નો કોડો

હાલમાં યૂજરાત દેશમાં વપરાતાં પંચાંગોની અન્દર નીચે પ્રમાણે ઋતુઓ લેખવાનો ચાલ પડેલો છે.

વૃષભ અને મિથુન રાશિના સૂર્યમાં ગ્રીષ્મ	વૃશ્ચિક	„	ધન	„	„	હેમન્ત
કર્ક „ સિંહ „ „ વર્ષા	મકર	„	કુમ્ભ	„	„	શિશિર
કન્યા „ તુલા „ „ શરદ્	મીન	„	મેષ	„	„	વસન્ત

ગ્રીષ્મમાં વાતદોષનું એકંદ્રું થવું

ગ્રીષ્મે સંચીયતે વાયુઃ

ગ્રીષ્મ ઋતુમાં વાત દોષ એકડો થાય છે.

પ્રાવૃટ્તમાં વાતદોષનું પ્રકોપ પામવું

પ્રાવૃટ્તકાલે પ્રકુપ્યતિ ॥

પ્રાવૃટ્ત ઋતુમાં વાત દોષ પ્રકોપ પામે છે.

વર્ષામાં પિત્તદોષનું એકંદ્રું થવું

વર્ષાસુ ચીયતે પિત્તં

વર્ષા ઋતુમાં પિત્ત દોષ એકડો થાય છે.

શરદ્માં પિત્તદોષનું પ્રકોપ પામવું

શરત્કાલે પ્રકુપ્યતિ ॥ ૨૭ ॥

શરદ્ ઋતુમાં પિત્ત દોષ પ્રકોપ પામે છે.

હેમન્તમાં ક્ષ્દોષનું એકંદ્રું થવું

હેમન્તે ચીયતે શ્લેષ્મા

હેમન્ત ઋતુમાં ક્ષ્દ દોષ એકડો થાય છે.

વસન્તમાં ક્ષ્દોષનું પ્રકોપ પામવું

વસન્તે ચ પ્રકુપ્યતિ ॥

વસન્ત ઋતુમાં ક્ષ્દ દોષ પ્રકોપ પામે છે.

શરદ્માં વાતદોષનું શાંત થવું

પ્રાયેણ પ્રશમં યાતિ સ્વયમેવ સમીરણઃ ॥ ૨૮ ॥

શરત્કાલે વસન્તે ચ પિત્તં પ્રાવૃટ્તકૃતૌ કફઃ ॥

શરદ્ ઋતુમાં વાયુ, ધાતુંકરીને પોતાની મેળે જ શાન્ત પડી જાય છે.

વસન્તમાં પિત્તદોષનું શાંત થવું

વસન્ત ઋતુમાં પિત્ત ધાતુંકરીને પોતાની મેળે જ શાન્ત પડી જાય છે.

પ્રાવૃટ્તમાં ક્ષ્દોષનું શાંત થવું

પ્રાવૃટ્ત ઋતુમાં ક્ષ્દ ધાતુંકરીને પોતાની મેળે જ શાન્ત પડી જાય છે.

ઋતુઓના વાતાદિના

વાતાદિ દોષો એકઠા થઈને પ્રકોપ ને શાન્ત થવાનો કોડો,

ચયાદિનો કોડો

વિદ્યાર્થી સમજી શકે માટે નીચે લખું છું:—

ગ્રીષ્મ ઋતુમાં વાયુ એકડો થાય.

પ્રાવૃટ્ત „ „ પ્રકોપ પામે અને ક્ષ્દ શાન્ત થાય.

વર્ષા „ „ પિત્ત એકંદ્રું થાય.

શરદ્ „ „ પ્રકોપ પામે અને વાયુ શાન્ત થાય.

હેમન્ત „ „ ક્ષ્દ એકડો થાય.

વસન્ત „ „ પ્રકોપ પામે અને પિત્ત શાન્ત થાય.

વાતાદિના ચયાદિનો ગુર્જર

વાતાદિ દોષો એકઠા થઈ, પ્રકોપ તથા શાન્ત થવાનો કોડો

ઋતુનો કોડો

વિદ્યાર્થી સમજી શકે માટે ગુર્જર દેશ પ્રમાણે લખું છું.

ગ્રીષ્મ	ઋતુમાં	વાયુ	એકઠો થાય.
વર્ષા	„	„	પ્રક્રોપ પામે અને ઈંદ્ર શાન્ત થાય.
શરદ્ધ	„	પિત્ત	એકઠું થાય.
હેમન્ત	„	„	પ્રક્રોપ પામે અને વાયુ શાન્ત થાય.
શિશિર	„	ઈંદ્ર	એકઠો થાય.
વસન્ત	„	„	પ્રક્રોપ પામે અને પિત્ત શાન્ત થાય,

એવી રીતે ગુર્જર દેશમાં વાતાદિ દોષો એકઠા થઈને પ્રક્રોપ પામવાની અને શાન્ત થવાની ઋતુઓ હાલમાં ગણાય છે, પણ ગુર્જર દેશમાં વાતાદિ દોષો એકઠા થઈને પ્રક્રોપ પામવાની અને શાન્ત થવાની ઋતુઓ ગણવાનો રીવાજ અન્યકારના લખવા પ્રમાણે નથી, તેનું કારણ ઋતુઓની અન્ધર જણાવેલું છે.

સમાન વિહારાદિથી વાતાદિનું
જે અથાદિ થયું તે

ચયકોપશમા દોષા વિહારાહારસેવનૈઃ ॥ ૨૯ ॥

સમાનૈર્યાન્યકાલેડપિ

વાતાદિ દોષોના સમાન ગુણવાળા આહારવિહારના સેવનથી ક્યપ્પતે પણ વાતાદિ દોષો, એકઠા થઈ, ક્રોપાયમાન થઈને શમન થાય છે.

વિપરીતૈર્વિપર્યયં ॥

અસમાન વિહારાદિથી વાતા-
દિનું જે અથાદિ ન થયું તે

વાતાદિ દોષોથી વિરુદ્ધ ગુણવાળા આહારવિહારના સેવનથી ક્યપ્પતે પણ વાતાદિ દોષો એકઠા ન થઈ, ક્રોપાયમાન ન થઈને શમન પણ થતા નથી.

લઘુસ્પ્રક્ષમિતાહારાદતિશીતાચ્છમાતથા ॥ ૩૦ ॥

વાતપ્રક્રોપનાં કારણો

પ્રદોષે કામશોકામ્યાં મીચિન્તારાત્રિજાગૈરઃ ॥

અમિઘાતાદપાંગાહાજીર્ણેડન્નેધાતુસંક્ષયાત્ ॥ વાયુઃ પ્રક્રોપં યાત્યેભિઃ

હલકું અને રુદ્ધ એવું થોડું જમવાથી, અતિ ટાઢ સહન કરવાથી, ઘણી મહેનત કરવાથી, પ્રદોષ સમયે સ્ત્રી સાથે વિલાસ કરવાથી, શોક થવાથી, ભય પામવાથી, ચિન્તા થવાથી, રાત્રિના જગવાથી, માર ખાવાથી, ઘણું નાહવાથી, ભૂખ લાગી હોય ત્યારે અને રસાદિ ધાતુઓનો લય થયો હોય ત્યારે, વાયુ પ્રક્રોપ પામે.

પ્રત્યનીકૈશ્વ શામ્યતિ ॥

વાતશમનનાં કારણો

પ્રક્રોપ પામેલો વાયુ, વિરુદ્ધાયરણથી શાન્ત થાય.

પિત્તપ્રક્રોપનાં કારણો

વિદાહિકટુકામ્લોષ્ણમોજ્યૈરત્યુષ્ણસેવનાત્ ॥ ૩૨ ॥

મધ્યાહ્ને ક્ષુત્તૃષારોધાજીર્યત્યજ્નેડર્ધરાત્રેકં ॥ પિત્તં પ્રક્રોપં યાત્યેભિઃ

ઠાઢ કરનારા, તીખા તથા ખાટા રસવાળા અને ઊણુ વીર્યવાળા પદાર્થો ખાવાથી, અગ્નિનો શેક કરવાથી વા અપોરે તડકામાં ફરવાથી, ભૂખ લાગ્યા છતાં ન ખાવાથી, તરશ લાગ્યા છતાં પાણી ન પીવાથી, ભૂખ લાગી હોય, તે ટાણે, ખાધેલું અન્ન પચી ગયું હોય, તે ટાણે, અને મધ્ય રાત્રે, પિત્ત, પ્રક્રોપ પામે.

પિત્તશમનનાં કારણો

પ્રત્યનીકૈશ્વ શામ્યતિ ॥ ૩૩ ॥

કફપ્રકોપનાં કારણો

પ્રકોપ પામેલું પિત્ત, વિરુદ્ધાયરણુથી શાન્ત થાય.

મધુરક્લિગ્ધશીતાદિભોજ્યૈર્દિવસનિદ્રયા ॥ મન્દેડમૌ ચ પ્રમાતે ચ
મુક્તમાત્રે તથાડશ્રમાત્ ॥ શ્લેષ્મા પ્રકોપં યાત્યેમિ:

મીઠા રસવાળા, સ્નિગ્ધ-ઘી, તેલાદિવાળા અને શીત વીર્યવાળા પદાર્થો ખાવાથી, દિવસે નિદ્રા કરવાથી, જઠરાગ્નિ મન્દ થઈ જવાથી અને પરિશ્રમ ન કરવાથી તેમજ સવારનો પોહોર હોય તે વખતે અને જમ્યા પછીના તરતના વખતે, કફ પ્રકોપ પામે છે.

કફશમનનાં કારણો

પ્રત્યનીકૈશ્વ શામ્યતિ ॥ ૩૪ ॥

પ્રકોપ પામેલો કફ, વિરુદ્ધાયરણુથી શાન્ત થાય.

એ રીતે દામોદરના પુત્ર શાઈગધર રચેલી શાઈગધર સંહિતાને વિષે પૂર્વખણ્ડના સ્વરસ્યાનમાંના સૈષ્ઠન્યાખ્યાન નામે બીજા અધ્યાયની ગુર્જર ટીકા સમ્પૂર્ણ.

અધ્યાય ૩ જો, નાડીપરીક્ષાદિ વિધિ

નાડીપરીક્ષા ક્યા સ્થાનની
નાડીપરથી કરવી?

કરસ્યાંગુષ્ઠમૂલે યા ધમની જીવસાક્ષિણી ॥

ત્વેષ્ટયા મુખં દુઃખં જ્ઞેયં કાયસ્ય પંડિતૈઃ ॥ ૧ ॥

હાથના અંગુડાના મૂળમાં રહેનારી અને છવની સાક્ષી-રૂપે ચાલનારી ધમની નાડીની ગતિપરથી શરીરનાં સુખદુઃખને પહોંચતોએ જાણી લેવાં.

નાડી ધત્તે મરુત્કોપે જલૌકાસર્પયોર્ગતિં ॥

વાતપ્રકોપ નાડી

વાયુ ક્રોધે ત્યારે નાડીની ગતિ, જળો અને સર્પની ગતિ સરખી થાય છે.

પિત્તપ્રકોપ નાડી

કુલિંગકાકમણ્ઠ્વર્ગતિં પિત્તસ્ય કોપતઃ ॥ ૨ ॥

પિત્ત ક્રોધે ત્યારે નાડીની ગતિ, કુલિંગ, કાગડો અને દેડકાંની ગતિ સરખી થાય છે.

કફપ્રકોપ નાડી

હંસપારાવત્ગતિં ધત્તે શ્લેષ્મપ્રકોપતઃ ॥

કફ ક્રોધે ત્યારે નાડીની ગતિ, હંસ અને ખપ્પતરની ગતિ સરખી થાય છે.

સન્નિપાતજન્ય નાડી

લાવતિત્તિરવર્તીનાં ગમનં સન્નિપાતતઃ ॥ ૩ ॥

સન્નિપાતજન્ય નાડીની ગતિ, લાવ (લાવરાં), તેતર અને વર્તિકની ગતિ સરખી થાય છે.

દ્વિદોષક્રોધિત નાડી

કદાચિન્મન્દગમના કદાચિદ્વેગવાહિની ॥ દ્વિદોષકોપતો જ્ઞેયા

દ્વિદોષક્રોધિત નાડીની ગતિ, ક્રોધક વખત ધીમી અને ક્રોધક વખત ઉતાવળી થાય છે.

સ્થાનવિચ્યુત નાડી

હન્તિ ચ સ્થાનવિચ્યુતા ॥ ૪ ॥

સ્થાનકીથી ખસેલી નાડી પ્રાણુનો નાશ કરે છે.

પ્રાણુનાશિની નાડી

સ્થિત્વા સ્થિત્વા ચલતિ યા સા સ્મૃતા પ્રાણનાશિની ॥

રહી રહીને ચાલનારી નાડી પ્રાણુનાશ કરનારી છે.

શ્રવિતહન્ય પહેલી નાડી

અતિક્ષીણા ચ શીતા ચ જીવિતં હન્યસંશયં ॥ ૫ ॥

અતિ ક્ષીણ થયેલી નાડી, નિરસંશય પ્રાણુનો નાશ કરે છે.

શ્રવિતહન્ય બીજી નાડી

અતિ દુષ્ટી થયેલી નાડી, નિરસંશય પ્રાણુનો નાશ કરે છે.

જ્વરપ્રક્રોપ નાડી

જ્વરકોપેન ધમની સોષ્ણા વેગવતી ભવેત્ ॥

જ્વર પ્રક્રોપ પામે ત્યારે નાડી, ઉષ્ણ હોવા સાથે વેગથી ચાલે છે.

કામજન્ય નાડી

કામક્રોધાદ્ભવેદ્વેગા

કામની ઇચ્છાવાળાની નાડી મોટા વેગથી ચાલે છે.

ક્રોધજન્ય નાડી

ક્રોધવાળાની નાડી, મોટા વેગથી વહે છે.

ચિન્તાજન્ય નાડી

ક્ષીણા ચિન્તામયપ્લુતા ॥ ૬ ॥

ચિન્તાવાળાની નાડી ક્ષીણ હોય છે.

ભયજન્ય નાડી

ભયવાળાની નાડી ક્ષીણ હોય છે.

મન્દાશ્મિજન્ય નાડી

મન્દામેઃ ક્ષીણધાતોશ્ચ નાડી મન્દતરા ભવેત્ ॥

મન્દ જઠરાશ્મિવાળાની નાડી, ઘણી મન્દ હોય છે.

ક્ષીણ ધાતુજન્ય નાડી

ક્ષીણ ધાતુવાળાની નાડી, ઘણી મન્દ હોય છે.

અસૂક્ષ્ણા નાડી

અસૂક્ષ્ણા ભવેત્કોષ્ણા ગુર્વી

લોહીથી પૂર્ણ ભરાયેલી નાડી કેંક ઉષ્ણ અને ભારે હોય છે.

અસૂક્ષ્ણા નાડી

અસૂક્ષ્ણા ભવેત્કોષ્ણા

લોહીથી ભરેલી નાડી કેંક ઉષ્ણ હોય છે.

ગુર્વાણી નાડી

ગુર્વી સામા ગરીયસી ॥ ૭ ॥

ગર્ભિણી સ્ત્રીની નાડી વધારે ભારે હોય છે.

આમજન્ય નાડી

આમવાળાની નાડી, વધારે ભારે હોય છે.

દીપ્તાશ્મિવાળાની નાડી

લઘ્વી વહતિ દીપ્તામેસ્તથા વેગવતી ભવેત્ ॥

દીપ્તાશ્મિવાળાની નાડી લઘ્વી હોવા છતાં વેગથી વહે છે.

સુખિતની નાડી

સુખિતસ્ય સ્થિરા જ્ઞેયા તથા બલ્લવતી મતા ॥ ૮ ॥

સુખી મનુષ્યની નાડી સ્થિર અને બળવાન હોય છે.

૧ રક્તવાળાની નાડીનાં લક્ષણ લખવા માટે જ આ પદ લેવું પડ્યું છે.

૨ ગર્ભિણી સ્ત્રીની નાડીનાં લક્ષણ લખવા માટે જ આ પદ લખવું પડ્યું છે.

ક્ષુધિતની નાડી

ચપલા ક્ષુધિતસ્યાપિ

ભ્રુખ્યાની નાડી અપલ હોય છે.

તૃપ્તની નાડી

તૃપ્તસ્ય વહતિ સ્થિરા ॥

તૃપ્ત મનુષ્યની નાડી સ્થિર વહે છે.

દૂતાઃ સ્વજાતયોઽવ્યંગાઃ પટવો નિર્મલાંબરાઃ ॥ ૯ ॥

સુખિનોઽશ્વઘ્નશ્ચ રુઢાઃ શુભ્રપુષ્પફલૈર્યુતાઃ ॥

દૂત પરીક્ષા

સુજાતયઃ સુચ્છાશ્ચ સજીવદિશિસંશ્રિતાઃ ॥ ૧૦ ॥

મિષજં સમયે પ્રાપ્તા રોગિણઃ સુખહેતવે ॥

વૈધને તેડવા જનારા જે દૂતો, પોતાની જાતના, ખોડ વગરના, ચતુર, સ્વચ્છ હાડકાં-વાળા, સુખી, ઘોડા ઉપર કે બગદર ઉપર ખેડેલા, હાથમાં ઘોળાં ફૂલ અને ફલવાળા, ઉત્તમ જાતનાં જન્મેલા, સારી ચેષ્ટાવાળા, વૈધની નાસિકાની જે નાડીને વિષે પ્રાણવાયુ ચાલતો હોય, તે નાડીની દિશા તરફ આવીને ઉભેલા અથવા બૃહસ્પતિ જે દિશામાં છે, તે દિશા તરફ આવીને ઉભેલા અને વખતસર રોગીના સુખ સારુ વૈધની પાસે જઈને ઉભેલા હોય, તે દૂતોને રોગીના સુખને માટે સમજવા.

વૈધને તેડવા જનારાને
ક્યા અપશકુન ?

વૈદ્યાહ્વાનાય દૂતસ્ય ગચ્છતો રોગિણઃ કૃતે ॥ ૧૧ ॥

ન શુભં સૌમ્યશકુનં

વૈધને તેડી લાવવા સારુ જનારા દૂતને, રસ્તાની અન્દર જે સૌમ્ય-સારાં શકુન મળે, તો, તે, રોગીને માટે સારાં નહિ.

વૈધને તેડવા જનારાને
ક્યા શકુન ?

પ્રદીપં ચ સુખાવહમ્ ॥

વૈધને તેડવા જનારા દૂતને, રસ્તાની અન્દર જે ખરાબ શકુન મળે તો તે, રોગીને માટે સુખ કરનારાં જાણવાં.

રોગીને ત્યાં જનારા વૈધને
ક્યા શકુન ?

ચિકિત્સાં રોગિણઃ કર્તું ગચ્છતો મિષજઃ શુભં ॥ ૧૨ ॥

યાત્રેયં સૌમ્યશકુનં પ્રોક્તં

રોગીની ચિકિત્સા કરવા જનારા વૈધને, રોગીને ઘેર જતાં રસ્તાને વિષે યાત્રા સમ્યન્ધી શુભ શકુન મળે, તો તે, સારાં સમજવાં.

રોગીને ત્યાં જનારા વૈધને,
ક્યા અપશકુન ?

દીપં ન શોભનમ્ ॥

રોગીની ચિકિત્સા કરવા જનારા વૈધને, રોગીને ઘેર જતાં રસ્તાને વિષે ઉગ્ર શકુન મળે, તો તે સારાં નહિ.

વૈધે કેવા રોગીનું આસહ કરવું ?

નિજપ્રકૃતિવર્ણામ્યાં યુક્તઃ સત્ત્વેન સંયુતઃ ॥ ૧૩ ॥

ચિકિત્સ્યો મિષજા રોગી વૈદ્યમત્તો જિતેન્દ્રિયઃ ॥

જે રોગી, પોતાની હિમ્મેશની પ્રકૃતિવાળો, હિમ્મેશના સરખા શરીરના વર્ણુવાળો, સત્ત્વગુણવાળો, વૈધનાપર આસ્થાવાળો અને જિતેન્દ્રિય હોય, તેનું વૈધે ઔષધ કરવું.

નિરોગી, કેવાં સ્વપ્નોથી
વ્યાધિ પામે ?

સ્વપ્નેષુ નમ્નાન્ મુળ્કાંશ્ચ રક્તકૃષ્ણામ્બરાવૃતાન્ ॥ ૧૪ ॥
ઢ્યંગાંશ્ચ વિકૃતાન્ કૃષ્ણાન્ સપાશાન્ સાયુધાનપિ ॥
બદ્ધતો નિમ્નતઃશ્ચાપિ દક્ષિણાં દિશમાશ્રિતાન્ ॥ ૧૫ ॥

મહિષોઘ્રસ્વરાહુદાન્ સ્ત્રીપુંસો યસ્તુ પश्यति ॥ સ સ્વસ્થો લભતે વ્યાધિં રોગી યાત્યેવ પંચતામ્ ॥ ૧૬ ॥
અથો યો નિપતત્યુચ્ચાજ્જલેડમૌ વા વિલીયતે ॥ શ્વાપદૈર્હન્યતે યોડપિ મત્સ્યાદૈર્ગિલિતો ભવેત્ ॥ ૧૭ ॥
યસ્ય નેત્રે વિલીયેતે દીપો નિર્વાણતાં વ્રજેત્ ॥ તૈલં સુરાં પિબેદ્વાપિ લોહં વા લભતે તિલાન્ ॥ ૧૮ ॥
પક્વાન્ લભતેડશ્નાતિ વિશેત્કૂપં રસાતલમ્ ॥ સ સ્વસ્થો લભતે વ્યાધિં

સ્વપ્નાને વિષે, નાગાં; મુણ્ડ મુણ્ડાવેલાં; રાતાં અને કાળાં લુગડાં પહેરેલાં; વ્યંગ એટલે નાક, કાન આદિ અવયવો વગરનાં અથવા લૂલાં, લંગડાં વા ખુંધાં; વિકૃત એટલે રૂપની અન્દર ફેરફાર થયેલાં (રોગ થવાને લીધે જ્ઞેનાં શરીરો ખીલામણાં થઈ ગયાં હોય તેવાં) અથવા કૃષ્ણડાં વા પાંગળાં; કાળાં; લાથમાં પાશ ધારણ કરેલાં; લાથમાં તરવારાદિ લથીઆરવાળાં; ચોરાદિને આન્ધનારાં; ચોરાદિને મારનારાં; દક્ષિણ દિશામાં રહેલાં; પાડાપર, ઉગટપર વા ગધિડાપર બેરેલાં એવાં સ્ત્રીઓ કે પુરુષોને જ્ઞેનારો તેમ જ સ્વપ્નાંની અન્દર ઉઘેથી નીચે પડનારો; જલમાં ડૂબનારો; અગ્નિમાં બળનારો; હિંસક પ્રાણીઓથી હણાયલો; માછલાં આદિ જલચરોએ ગળાયલો; આન્ધજો થયેલો (અકસ્માત્) દીવો ન દેખનારો; તેલ વા દારુ પીનારો; લોહું, તલ કે રાંધિલું અન્ન જ્ઞેને સામું મળ્યું હોય એવો, પકવાન ખાનારો; કૃવામાં પડનારો અથવા રસાતલ પાતાળમાં જનારો, એ પ્રમાણે સ્વપ્નાં થનારો નિરોગી, પોતે રોગી થાય છે.

રોગી યાત્યેવ પંચતામ્ ॥ ૧૯ ॥

રોગી કેવાં સ્વપ્નોથી
મરણને પામે ?

જે જે સ્વપ્નોથી, નિરોગી, રોગી થાય છે, તે તે સ્વપ્નોથી
રોગી, મરણને પામે છે.

દુઃસ્વપ્નાન્વેવમાદીનિ દૃષ્ટા વ્રૂયાન્ કસ્યચિત્ ॥

દુઃસ્વપ્નો કેમ ન આવે ?

જ્ઞાનં કુર્યાદુષસ્યેવ દયાદ્વેમતિલાનયઃ ॥ ૨૦ ॥

પટેસ્તોત્રાણિ દેવાનાં રાત્રૌ દેવાલયે વસેત્ ॥

કૃત્વૈવં ત્રિદિનં મર્ત્યો દુઃસ્વપ્નાત્પરિમુચ્યતે ॥ ૨૧ ॥

પ્રથમ કહેલાં ખરાય સ્વપ્નાં જેણે જ્ઞેયાં હોય તેણે, તે સ્વપ્ન સરખાંથી કે પણ વાત કાઠિઆગળ ન કહેતાં, સવારના પહેરમાં ઉડી, સ્નાન કરી, સોનું, તલ અને લોહું એ વસ્તુઓનું આશ્રણને દાન આપીને પછે દેવાનાં સ્તોત્રોનો (વિષ્ણુસલ્લસ નામાદિનો) પાઠ કરવો, એ રીતે દિવસના કરીને રાતના દેવમન્દિરમાં રહેવું. એ રીતે ત્રણ દિવસ સુધી કર્યું હોય તો મનુષ્ય ખરાય સ્વપ્નથી મુક્ત થાય છે અર્થાત્ તે મનુષ્યને ખરાય સ્વપ્ન આવતાં નથી.

કેવાં સ્વપ્નોથી સુખ મળે ?

સ્વપ્નેષુ યઃ સુરાન્ ભૂપાન્ જીવતઃ સુહૃદો દ્વિજાન્ ॥

ગોસમિદ્ધામિતીર્થાનિ પश्यેત્સુખમવાપુયાત્ ॥ ૨૨ ॥

તીર્થાં કલુષનીરાણિ જિત્વા શત્રુગણાનપિ ॥ આસ્ત્ય સૌધગૌશૈલકરિવાહાન્ સુખી ભવેત્ ॥ ૨૩ ॥

સ્વપ્નાને વિષે ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓ, જીવતા રાગ્નઓ, જીવતાં સ્નેહીઓ, જીવતાં સુહૃદો; બ્રાહ્મણો, ગાયો, પ્રજાવસિત અગ્નિ અને તીર્થો, એ સર્વને જ્ઞેનારો; તેમ જ રોળાં પાણીમાંથી તરીને બહાર નિકળનારો, શત્રુના સમુદાયને જિતનારો, ચુનાવાળી મેડીમાં વસનારો, બળદપર બેસનારો, પર્વતપર ચઢનારો, હાથીપર કે ઘોડાપર બેસનારો મનુષ્ય તે સુખને પામે છે.

રોગી કેવાં સ્વપ્નોથી
નિરોગી થાય?

શુભ્રપુષ્પાણિ વાસાંસિ માંસમત્સ્યફલાનિ ચ ॥

પ્રાપ્યાતુરઃ સુસ્વીમૂયાત્ સ્વસ્થો ધનમવાપ્નુદાત્ ॥૨૪॥

અગમ્યાગમનં લેપો વિષ્ટયા રુદિતં મૃતિં ॥

આમમાંસાશનં સ્વપ્ને ધનારોગ્યાસયે વિદુઃ ॥૨૫॥ જલૌકા ભ્રમરી સર્પો મક્ષિકા વાપિ યં દશેત્ ॥

રોગી સ મૂયાદારોગ્યઃ

સ્વપ્નાને વિષે, ઘોળાં ફૂલો, ઘોળાં વસ્ત્રો, માંસ, માછલાં અને ફૂલો, એમાંના કાઈ પણ પદાર્થને મેળવનારો અથવા ન ભોગવવા લાયક સ્ત્રીને ભોગવનારો; વિઠાથી ખરડાયલું પોતાનું શરીર જ્ઞેનારો તેમ જ પોતાનું કે પરનું રોગનું કે મરણ જ્ઞેનારો; કાચું માંસ ખાનારો અથવા જળો, ભ્રમરી, સર્પ વા મધમાંખી, પોતાને ડરડી છે, એવાં સ્વપ્નાં થનારો રોગી પોતે, નિરોગી થાય છે.

નિરોગી કેવાં સ્વપ્નોથી
ધનવાન થાય?

સ્વસ્થો ધનમવાપ્નુયાત્ ॥ ૨૬ ॥

જે જે સ્વપ્નોથી રોગી, નિરોગી થાય છે, તે તે સ્વપ્નોથી નિરોગી ધનવાન થાય છે.

એ રીતે હામોદરના પુત્ર શાર્દૂલધર સ્થેલી શાર્દૂલધર સંહિતાને વિષે પૂર્વખણ્ડના સ્વપ્નસ્થાનમાંના નાડીપરીક્ષાદિ વિધી નામે ત્રીજા અધ્યાયની ગુર્જર દીકા સમ્પૂર્ણ.

અધ્યાય ૪ થો, દીપનપાચનાદિ

પચેન્નામં વલ્લિકૃત્ત્વ દીપનં તદ્યથા મિશિઃ ॥

દીપન ઔષધ કયું ?

વરિયાળી, આમનું પાચન કરતી નથી, પરંતુ અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે, તેથી તે દીપન ઔષધ કહેવાય છે.

પચત્યામં ન વલ્લિં ચ કુર્યાદ્યત્તદ્દિ પાચનમ્ ॥૧॥ નાગકેશરવત્

પાચન ઔષધ કયું ?

નાગકેશર આમનું પાચન કરે છે, પરંતુ અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરતું નથી, તેથી તે પાચન ઔષધ કહેવાય છે.

વિદ્યાચ્ચિત્રો દીપનપાચનઃ ॥

દીપનપાચન ઔષધ કયું ?

ચિત્રો અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે અને આમનું પાચન કરે છે, તેથી તે દીપનપાચન ઔષધ કહેવાય છે.

શમન ઔષધ કયું ?

ન શોષયતિ ન દ્વેષ્ટિ સમાન્દોષાંસ્તથોદ્ધતાન્ ॥ ૨ ॥

સમીકરોતિ વિષમાન્ શમનં તદ્યથાઽમૃતા ॥

ગળા, સમાન વાતાદિ દોષોનું શોષન કરતી નથી અર્થાત્ સમાન દોષોને ઉપરના કિંવા નીચેના માર્ગેથી, શરીરમાંથી બહાર કાઢતી નથી, તેમ સમાન વાતાદિ દોષોનો દ્રેષ પણ કરતી નથી અર્થાત્ સમાન વાતાદિ દોષોને વધારતી નથી, પણ માત્ર ઉદ્ધત અને વિપમ થયેલા વાતાદિ દોષોનું શમન કરે છે, તેથી તે શમન ઔષધ કહેવાય છે.

શમન ઔષધ કયું?—પાઠાન્તર ન શોધયતિ યદ્દોષાન્સમાન્નોદીરયત્યપિ ॥ ૩ ॥

સમીકરોતિ વિષમાન્ શમનં તથાઽમૃતા ॥

ગળા, વાતાદિ દોષોને ઉપરના કિંવા નીચેના માર્ગેથી, શરીરમાંથી બહાર કાઢતી નથી, તેમ સમાન વાતાદિ દોષોને વધારતી નથી પણ માત્ર વિપમ થયેલા વાતાદિ દોષોનું શમન કરે છે, તેથી તે શમન ઔષધ કહેવાય છે.

અનુલોમન ઔષધ કયું? કૃત્વા પાકં મલાનાં યદ્ધિત્વા બન્ધમધો નયેત્ ॥ ૪ ॥

તત્ત્વાનુલોમનં જ્ઞેયં યથા પ્રોક્તા હરીતકી ॥

હરદે, વાતાદિ દોષોનું પાચન કરી અને ઘાટા થયેલા વાતાદિ દોષોના રસ્તાને ભેદીને, વાતાદિ દોષોને, નીચેને માર્ગેથી લઈ આવે છે તેથી તે અનુલોમન ઔષધ કહેવાય છે.

અર્થાન્તર:—હરદે, વાતાદિ દોષોના પ્રકાપને શાન્ત કરી, પરસ્પર અન્ધાધિ ગયેલા વાતાદિ દોષોને છૂટા પાડીને, ગુદાદ્વારા નીચે લઈ જાય છે, તેથી તે, અનુલોમન ઔષધ કહેવાય છે.

પક્તવ્યં યદપક્તૈવ શ્લિષ્ટં કોષ્ઠે મલાદિકં ॥ ૫ ॥

સંસન ઔષધ કયું? નયત્યધઃ સંસનં તથા સ્યાત્ કૃતમાલકઃ ॥

ગરમાળાનો ગોળ, ક્રાડાને વિષે ઘટ્ટ રીતે અન્ધાધિ ગયેલા અને પાકવા લાયક એવા મન્નાદિને (મલ, પિત્ત અને કફને) પકાવ્યા વગર જ નીચેને માર્ગેથી બહાર કાઢે છે, તેથી તે, સંસન ઔષધ કહેવાય છે.

અર્થાન્તર:—ગરમાળાનો ગોળ, ક્રાડાને વિષે એકઠા થયેલા અને પાકવા લાયક વાતાદિ દોષોને પકાવ્યા વિના જ નીચેને માર્ગેથી બહાર કાઢે છે, તેથી તે, સંસન ઔષધ કહેવાય છે.

ભેદન ઔષધ કયું? મલાદિકમબદ્ધં વા યદ્બદ્ધં પિષ્ઠિતં મલૈઃ ॥ ૬ ॥

મિત્ત્વાધઃ પાતયતિ તદ્ભેદનં કટુકી યથા ॥

કટુ, વાતાદિ દોષે કરી, ન અન્ધાયલા વા ગોળારૂપે અન્ધાયલા મન્નાદિને ભેદીને ગુદાદ્વારા નીચેને માર્ગેથી બહાર કાઢે છે, તેથી તે, ભેદન ઔષધ કહેવાય છે.

વિપક્કં યદપક્કં વા મલાદિ દ્રવતાં નયેત્ ॥ ૭ ॥

રેચન ઔષધ કયું? રેચયત્યપિ તત્ જ્ઞેયં રેચનં ત્રિવૃતા યથા ॥

નસોતર, સારી રીતે પરિપકવ થયેલા અથવા કાચા એવા મન્નાદિને, પાતળા કરી નાંખીને, રેચરૂપે ગુદાદ્વારા બહાર કાઢે છે, તેથી તે, રેચન ઔષધ કહેવાય છે.

અપક્વપિત્તશ્લેષ્માણૌ બલાદૃર્ધ્વં નયેત્તુ યત્ ॥ ૮ ॥

વમન ઔષધ કયું? વમનં તદ્ધિ વિજ્ઞેયં મદનસ્ય ફલં યથા ॥

મીઠાળ, કાચાં પિત્તને અને કાચા કફને બલાતકારથી, મુખવાટેથી બહાર કાઢી નાંખે છે, તેથી તે, વમન ઔષધ કહેવાય છે.

સંશોધન ઔષધ કયું ?

સ્થાનાત્ બહિર્નયેદૂર્ધ્વમધો વા મલ્લસંચયમ્ ॥ ૯ ॥

દેહસંશોધનં તત્સ્યાદેવદાલીફલં યથા ॥

કુકડવેલાં, શરીરની અન્દર એકઠા થયેલા મલોને, પોતપોતાને સ્થાનેની ઊર્ધ્વ માર્ગ (મુખ વા નાક) દ્વારા કિંવા અધો (ગુદાના વા મૂત્રના) માર્ગ દ્વારા બહાર કાઢે છે, તેથી તે, સંશોધન ઔષધ કહેવાય છે.

છેદન ઔષધો કયા ?

શ્લિષ્ઠાન્ કફાદિકાન્ દોષાનુન્મૂલયતિ યદ્બલાત્ ॥ ૧૦ ॥

છેદનં તથથા ક્ષારા મરિચાનિ શિલાજતુ ॥

યવક્ષાર, મરી^૧ અને શિલાગિત્, એ ત્રણમાંનું ગમે તે એકાદું ઔષધ, શરીરની અન્દર એક બીજા સાથે ચોટી ગયેલા કફાદિ દોષોને, પોતાના અળવડે મૂળમાંથી ઉખેડી નાંખે છે, તેથી તેઓને છેદન ઔષધો કહે છે.

લેખન ઔષધો કયા ?

ધાતુન્મલાન્વા દેહસ્ય વિશેષ્યોલ્લેખયેચ્ચ યત્ ॥ ૧૧ ॥

લેખનં તથથા ક્ષૌદ્રં નીરમુળ્લં વચા યવાઃ ॥

મધ, ઉનું પાણી, ઘોડાવજ અને અને જવ, એ ચારમાંનું ગમે તે એકાદું ઔષધ, દેહના, રસાદિ ધાતુઓના અને વાતાદિ દોષોના કૈંક અંશને સૂકવી, ઓછા કરી તથા કૈંક અંશને પાતળા કરીને કાઢે છે, તેથી તેઓ, લેખન ઔષધો કહેવાય છે.

ગ્રાહી ઔષધો કયા ?

દીપનં પાચનં યત્ સ્યાદુષ્ણત્વાત્ દ્રવશોષકમ્ ॥ ૧૨ ॥

ગ્રાહિ ત્ત્વ યથા શુષ્ઠી જીરકં ગજપિપ્પલી ॥

શુણ્ઠ, જીરું અને ગજપીપર, એ ત્રણમાંનું ગમે તે એકાદું ઔષધ, અમિને પ્રદીપ્ત કરનારું હોવા છતાં, આમનું પાચન કરે છે અને ઉષ્ણ વીર્ય હોવાને લીધે શરીરમાંના પાતળા ભાગને શુષ્ક કરે છે, તેથી તેઓ, ગ્રાહી ઔષધો કહેવાય છે.

સ્તરભન ઔષધો કયા ?

રૌક્ષ્યાચ્છૈત્યાત્કષાયત્વાલ્લુપ્તપાકાચ્ચ યદ્ભવેત્ ॥ ૧૩ ॥

વાતત્કૃત્સ્તમ્ભનં તત્ સ્યાયથા વત્સકટુનુકૌ ॥

કડાછાલ અને અરઝૂસો, એ બેમાંનું ગમે તે એકાદું ઔષધ, પોતાના રુક્ષ ગુણથી, શીત વીર્યથી, તુરા રસથી અને હલકા પાકથી, શરીરની અન્દર વાયુને ઉત્પન્ન કરે છે તેથી તેઓ, સ્તરભન ઔષધો કહેવાય છે.

રસાયન ઔષધ કયા ?

રસાયનં ચ તત્ જ્ઞેયં યત્ જરાવ્યાધિનાશનં ॥ ૧૪ ॥

યથાઽમૃતા રુદન્તી ચ ગુગુલુકચ્ચ હરીતકી ॥

ગળો, રુદન્તી (યૃજરાતઃ—લાણો, પલીઓ; કાઠીઆવાડઃ—પોરઅન્દરઃ—ખારિયું), ગુગળ અને હરડે, એ ચારમાંનું ગમે તે એકાદું ઔષધ, વૃદ્ધાવસ્થાનો અને રોગોનો નાશ કરે છે, તેથી તેઓ, રસાયન ઔષધો કહેવાય છે.

૧ મરિચાની શબ્દનો અર્થ મરી, લીણડીપીપર અને શુંઠ થાય છે, પણ શુંઠ ગ્રાહીમાં છે, તેમ લીણડીપીપર ત્રણે દોષોનું છેદન કરી શકતી નથી.

વાઝકર ઔષધો ક્યા ?

યસ્માત્ દ્રવ્યાત્ ભવેત્ સ્ત્રીષુ હર્ષો વાજીકરં ચ તત્ ॥ ૧૫ ॥
યથા નાગબલાયાઃ સ્યુર્બીજં ચ કપિકચ્છુજમ્ ॥

નાગબલા, ગંગેટી આદિ અને કૌયાં, એ ઔષધોમાંનું ગમે તે એકાદું ઔષધ, ખાવાથી, સ્ત્રીઓની સાથે વિલાસ કરવામાં આનન્દ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તેઓ વાઝકર ઔષધો કહેવાય છે.

શુકલ ઔષધો ક્યા ?

યસ્માચ્છુકસ્ય વૃદ્ધિઃ સ્યાચ્છુકલં હિ તદુચ્યતે ॥ ૧૬ ॥
યથાશ્વગન્ધા મુસલી શર્કરા ચ શતાવરી ॥

આખસન્ધ, ધોળી મુસલી, સાકર અને શતાવરી, એ ચારમાંનાં ગમે તે એકાદું ઔષધથી, વીર્ય ધાતુની વૃદ્ધિ થાય છે, તેથી તેઓ શુકલ ઔષધો કહેવાય છે.

રેત વધારનારાં ઔષધો ક્યા ?

દુગ્ધં માષાદ્ ચ મ્લઘાતફલમજ્ઞાઽઽમલાનિ ચ ॥ ૧૭ ॥
પ્રવર્તકાનિ કથ્યન્તે જનકાનિ ચ રેતસઃ ॥

દૂધ, અડદ, ભીલામાંનાં ફલની મજ્જા એટલે ભીલામાંનાં પી અને આમળાં, એ ચાર-માંનું ગમે તે એકાદું ઔષધ, વીર્ય ધાતુને ગત્રત કરીને ઉત્પન્ન કરનારું છે, તેથી તેઓ, રેત-ધાતુ વધારનારાં ઔષધો કહેવાય છે.

શુક ગત્રત શાથી થાય ?

પ્રવર્તની સ્ત્રી શુકસ્ય શુકને ગત્રત કરનારી સ્ત્રી છે.
રેચનં વૃહતીફલમ્ ॥ ૧૮ ॥

શુક સ્ખલિત શાથી થાય ?

ઉભીભોર્રિગણીના ડોડવા, શુકને સ્ખલિત કરનાર છે.

શુક સ્તમ્ભન શાથી થાય ?

જાતીફલં સ્તમ્ભકં ચ નયકલ શુકને સ્તમ્ભન કરનારું છે.

શુક શોષણ શાથી થાય ?

શોષણી ચ હરીતકી હરડે, શુકનું શોષણ કરનારી છે.

મૂક્ષ ઔષધો ક્યા ?

દેહસ્ય સૂક્ષ્મચ્છિદ્રેષુ વિશેષત્સૂક્ષ્મસુચ્યતે ॥ ૧૯ ॥
તથથા સૈન્ધવં ક્ષોદ્રં નિમ્બસ્તૈલં રવુદ્ભવં ॥

સિન્ધાનુલુ, મધ, લિમ્પડો અને એરડિયું તેલ, એ ચારમાંથી ગમે તે એકાદું ઔષધ, દેહના સૂક્ષ્મ છિદ્રોમાં (શેમ રન્ધ્રોમાં) પ્રવેશ કરે છે, તેથી તેઓ, મૂક્ષ ઔષધો કહેવાય છે.

વ્યવાયી ઔષધો ક્યા ?

પૂર્વં વ્યાખ્યાસિલં કાયં તતઃ પાકં ચ ગચ્છતિ ॥ ૨૦ ॥
વ્યવાયિ તથથા મજ્જા ફેનં ચાહિસમુદ્ભવમ્ ॥

ભાંગ અને અશીલુ, એ બેમાંથી ગમે તે એકાદું ઔષધ, શરીરની અન્દર પ્રવેશ કરવાની સાથે જ, કાયું ને કાયું આખા શરીરમાં ફેલાઈને પછી પાકદશાને પામે છે, તેથી તેઓ, વ્યવાયી ઔષધો કહેવાય છે.

વિકાશી ઔષધો ક્યા ?

સન્ધિબન્ધાંસ્તુ શિથિલાન્ યત્કરોતિ વિકાશિ તત્ ॥ ૨૧ ॥
વિશ્લેષ્યૌજશ્ચ ધાતુમ્યો યથા ક્રમુકકોદ્રવાઃ ॥

સોપારી અને કોદરા, એ બેમાંથી ગમે તે એકાદું ઔષધ, રસાદિ ધાતુઓનાં ઓજ- (તેજ)ને, ધાતુઓથી છૂટા પાડીને આખા શરીરમાંનાં સાન્ધ્યાઓના બન્ધોને શિથિલ કરે છે, તેથી તેઓ, વિકાશી ઔષધો કહેવાય છે.

મદકારી પદાર્થો ક્યા ? બુદ્ધિ હુમ્પતિ યત્ દ્રવ્યં મદકારિ તદુચ્યતે ॥ ૨૨ ॥
તમોગુણપ્રધાનં ચ યથા મયં સુરાદિકમ્ ॥

સુરા આદિ મદ, તમોગુણ પ્રધાન હોવાને લીધે, બુદ્ધિનો નાશ કરે છે, તેથી તેઓ, મદકારી પદાર્થો કહેવાય છે.

વ્યવાયી વિષ વ્યવાયિ ચ વિકાશિ સ્યાત્સૂક્ષ્મં છેદિ મદાવહં ॥ ૨૩ ॥
આમ્રેયં જીવિતહરં યોગવાહિ સ્મૃતં વિષમ્ ॥

વિષ (વહનાગ આદિ), વ્યવાયી છે અર્થાત્ શરીરની અન્દર પ્રવેશ કરવાની સાથે જ કાચું ને કાચું આખા શરીરમાં ફેલાઈને પછે પાકકાશને પામે છે.

વિકાશી વિષ વળી તે વિષ, વિકાશી છે અર્થાત્ રસાદિ ધાતુઓના ઓળ-
(તેજ)ને, ધાતુઓથી છૂટા પાડી, આખા શરીરમાંના સાન્ધાઓના અન્ધોને શિથિલ કરે છે.

સૂક્ષ્મ વિષ વળી તે વિષ, સૂક્ષ્મ છે અર્થાત્ દેહના સૂક્ષ્મ છિદ્રોમાં (શમ-
રન્ધ્રોમાં) પ્રવેશ કરે છે.

છેદન વિષ વળી તે વિષ, છેદન છે અર્થાત્ શરીરની અન્દર એકબીજા સાથે
ઘાટી ગયેલા કફાદિક દોષોને, પોતાના બળવડે મૂળમાંથી ઉખેડી
નાંખે છે.

મદકારી વિષ વળી તે વિષ, મદકારી છે અર્થાત્ તમોગુણ પ્રધાન હોવાને લીધે
બુદ્ધિનો નાશ કરે છે.

આમ્રેય વિષ વળી તે વિષ, ઉપરના ગુણોવાળું હોવા છતાં, તેની અન્દર અશ્નિનાં
ગુણ અધિક છે.

જીવિતહર વિષ વળી તે વિષ, ઉપરના ગુણોવાળું હોવા છતાં પ્રાણને હરનારું છે.

યોગવાહિ વિષ અને આ વિષ, યોગવાહી છે અર્થાત્ જે પ્રયોગમાં નાંખ્યું હોય,
તે પ્રયોગને અનુસરીને ગુણ કરનારું છે.

પ્રમાથી ઔષધો ક્યા ? નિજવીર્યેણ યત્ દ્રવ્યં સ્ત્રોતોમ્યો દોષસંચયં ॥ ૨૪ ॥
નિરસ્યતિ પ્રમાથિ સ્યાત્ તથા મરિચં વચા ॥

મરી અને ચોડાવજ, એ બેમાંનું ગમે તે એકાદું ઔષધ, પોતાનાં વીર્યને લીધે, સ્ત્રોત (નાક, કાન
વા મુખ)માંથી, કફાદિ દોષોના સમૂહને બહાર કાઢે છે. તેથી તેઓ, પ્રમાથી ઔષધો કહેવાય છે.

અભિષ્યન્દી પદાર્થ ક્યા ? પૈચ્છિલ્યાદ્ગૌરત્વાત્ દ્રવ્યં રુદ્ધા રસવહાઃ શિરાઃ ॥ ૨૫ ॥
ધત્તે યદ્ગૌરવં તત્સ્યાદમિષ્યન્દિ યથા દધિ ॥

દહીં ચીકાશથી અને ભારેપણથી, રસને વહેનારી નાડીઓને વહેતી અન્ધ કરીને શરીરને
ભારે કરે છે, તેથી તે, અભિષ્યન્દી ઔષધ કહેવાય છે.

એ રીતે દામોદરના પુત્ર શાર્ફગધરે રચેલી શાર્ફગધર સંહિતાને વિષે પૂર્વખણ્ડના સ્વરૂપનામાં
દીપનપાચનાદિ નામે ચોથા અધ્યાયની ગુર્જર ટીકા સમ્પૂર્ણ.

અધ્યાય ૫ મો, શારીર-કલાદિકાખ્યાન

કલાનું સ્પષ્ટીકરણ ?

ધાત્વાશયાન્તરસ્થસ્તુ યઃ ક્લેદસ્ત્વધિતિષ્ઠતિ ॥

દેહોષ્મણા વિપક્વો યઃ સા કલેત્યભિધીયતે ॥ ૧ ॥

ધાતુઓને રહેવાનાં સ્થાન(ઠેકાણાં)ની અન્દર કલેદ-આર્દ્રતા (ભીનાસ) રહેલ છે અને શરીરની ઉપજીનાથી તે કલેદ (ભીનાસ) પાકે છે, ત્યારે તે કલા કહેવાય છે.

કલા કેટલી ?

કલાઃ સપ્તાશયાઃ સપ્ત

કલા, સાત છે.

આશયો કેટલા ?

આશયો, સાત છે.

ધાતુઓ કેટલી ?

ધાતવઃ સપ્ત

ધાતુઓ, સાત છે.

મનો કેટલા ?

તન્મલાઃ ॥ સપ્તોપધાતવઃ સપ્ત

મનો, સાત છે.

ઉપધાતુઓ કેટલી ?

ઉપધાતુઓ, સાત છે.

આમરીઓ કેટલી ?

ત્વચઃ સપ્ત પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૨ ॥

આમરીઓ, સાત છે.

દોષો કેટલા ?

ત્રયો દોષા

દોષો, ત્રણ પ્રકારના છે.

સ્નાયુઓ કેટલી ?

નવશતં સ્નાયુનાં

સ્નાયુઓ, નવ સો છે.

સાન્ધાઓ કેટલા ?

સન્ધયસ્તથા ॥ દશાધિકં ચ દ્વિશતં સાન્ધાઓ, અસો ને દસ છે

હાડકાં કેટલાં ?

અસ્થનાં ચ ત્રિશતં તથા ॥ ૩ ॥ હાડકાઓ, ત્રણ સો છે.

મર્મસ્થાનો કેટલાં ?

સપ્તોત્તરં મર્મશતં

મર્મસ્થાનો, એક સો ને સાત છે.

શિરાઓ કેટલી ?

શિરાઃ સપ્તશતં તથા ॥

શિરાઓ, સાત સો છે.

ધમનીઓ કેટલી ?

ચતુર્વિંશતિરાખ્યાતા ધમન્યો રસવાહિકાઃ ॥ ૪ ॥

રસોને વહેનારી ધમનીઓ, ચોવીસ છે.

નરને માંસની પેશીઓ કેટલી ?

માંસપેશ્યઃ સમાખ્યાતા નૃણાં પંચશતં બુધૈઃ ॥

બુદ્ધિમાનોએ પુરુષના શરીરમાં માંસની પેશીઓ (માંસના લોચાઓ), પાંચ સો કહેલ છે.

સ્ત્રીને માંસની પેશીઓ કેટલી ?

સ્ત્રીણાં ચ વિંશત્યધિકાઃ ॥

સ્ત્રીના શરીરમાં માંસની પેશીઓ, પાંચ સો ને વીસ કહેલ છે.

કણ્ઠરાઓ કેટલી ?

કણ્ઠરાદ્યૈષ્વ ષોડશ ॥ ૫ ॥ કણ્ઠરાઓ-ધોરી નસો, સો છે.

નૃદેહમાં કેટલાં છિદ્રો ?

નૃદેહે દશ રન્ગ્રાણિ

પુરુષના શરીરમાં છિદ્રો, દશ છે.

નારીદેહમાં કેટલાં છિદ્રો ?

નારીદેહે ત્રયોદશ ॥

સ્ત્રીના શરીરમાં છિદ્રો, તેર છે.

एतत्समासतः प्रोक्तं विस्तराणाधुनोच्यते ॥ ६ ॥

કલાદિનું વિસ્તારથી વર્ણન

એ રીતે ઉપર કલાદિ સંક્ષેપથી કહ્યાં, તે જ કલાદિ પાછાં વિસ્તારથી નીચે પ્રમાણે કહું છું.

કલાનું વિસ્તારથી વર્ણન

માંસાસૂક્રમેદસાં તિલ્લો ચક્રત્ક્રીઢોશ્ચતુર્થિકા ॥

પંચમી ચ તથાઞ્જનાણાં ષષ્ઠી ચામિથરા મતા ॥ ૭ ॥

રેતોધરા સસમી સ્યાદિતિ સપ્ત કલાઃ સ્મૃતાઃ ॥

માંસને ધારણુ કરનારી પહેલી કલા, માંસધરા નામે કહેવાય છે; લોહીને ધારણુ કરનારી બીજી કલા, અસૃક્ધરા નામે કહેવાય છે; ચરબીને ધારણુ કરનારી ત્રીજી કલા, મેદોધરા નામે કહેવાય છે; યદૃત્ અને પ્લીહાને ધારણુ કરનારી ચોથી કલા, યદૃત્ પ્લીહધરા નામે કહેવાય છે; આન્તરડાને ધારણુ કરનારી પાંચમી કલા, અન્ત્રધરા નામે કહેવાય છે; અગ્નિને ધારણુ કરનારી છઠી કલા, અગ્નિધરા નામે કહેવાય છે અને વીર્યને ધારણુ કરનારી સાતમી કલા, રેતોધરા નામે કહેવાય છે. એ રીતે સાત કલાઓ અનેલી છે.

આશયોનું વિસ્તારથી વર્ણન ર્લેખ્માશયઃ સ્યાદુરસિ તસ્માદમાશયસ્ત્વથઃ ॥ ૮ ॥
ઊર્ધ્વમગ્ન્યાશયો નામેર્વામભાગે વ્યવસ્થિતઃ ॥

તસ્યોપરિ તિલં જ્ઞેયં તદ્વઃ પવનાશયઃ ॥ ૯ ॥ મલાશયસ્ત્વથસ્તસ્ય ચસ્તિર્મૂત્રાશયઃ સ્મૃતઃ ॥
જીવરક્તાશયમુરો જ્ઞેયાઃ સપ્તાશયાસ્ત્વમી ॥ ૧૦ ॥ પુરુષેભ્યોડધિકાદ્ચાન્યે નારીણામાશયાશ્ચયઃ ॥
ધરા ગર્ભાશયઃ પ્રોક્તઃ સ્તનૌ સ્તન્યાશયૌ મતૌ ॥ ૧૧ ॥

છાતીની મધ્યમાં ર્લેખ્માશય છે; તેની નીચે આમાશય છે; નાભીની ઉપર ડાબી કારે અગ્ન્યાશય છે; તેની ઉપર તિલ-પિપાસાસ્થાન છે. (કાશકારોએ અને નિધંદુકારોએ તિલનો અર્થ મૂત્રાશય એમ કયો છે.) અગ્ન્યાશયની નીચે પવનાશય છે; તેની નીચે મલાશય છે અર્થાત્ પક્વાશય છે; તેની નીચે અસ્તિમૂત્રાશયની આમડાંની કોથળી છે અને ઉરસ્થાનની અન્દર જીવરક્તાશય છે. એ પ્રકારે એ સાત આશયો જાણવા.

પુરુષ કરતાં સ્ત્રીઓને ત્રણ આશયો વધારે છે, નીચે પ્રમાણે:-ધરાની અન્દર એક ગર્ભાશય છે અને એ સ્તનોની અન્દર એ સ્તન્યાશયો (દૂધને રહેવાનાં સ્થાનો) છે.

રસાસ્રઙ્ગાંસમેદોડસ્થિમજ્જાશુક્રાણિ ધાતવઃ ॥

ધાતુઓનાં વિસ્તારથી વર્ણન જાયન્તેઽન્યોઽન્યતઃ સર્વે પાચિતાઃ પિત્તતેજસા ॥ ૧૨ ॥
રસાદ્રક્તં તતો માંસં માંસાન્મેદઃ પ્રજાયતે ॥
મેદસોડસ્થિ તતો મજ્જા મજ્જાયાઃ શુક્લસમ્ભવઃ ॥ ૧૩ ॥

રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને શુક્ર, એ સાતે ધાતુઓ પિત્તના તેજથી પાકીને એકમાંથી બીજી, બીજીમાંથી ત્રીજી, એમ ક્રમથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેનીચે જાણાવું છું:- રસમાંથી લોહી, લોહીમાંથી માંસ, માંસમાંથી ચરબી, ચરબીમાંથી હાડકાં, હાડકાંમાંથી મજ્જા અને મજ્જામાંથી વીર્ય, એ પ્રમાણે ક્રમથી બને છે.

ધાતુઓના મેદોનાં વિસ્તારથી વર્ણન જિહ્વાનેત્રકપોલાનાં જલં પિત્તં ચ રંજકમ્ ॥
કર્ણવિટ્ રસનાદન્તકક્ષામેદ્ઘાદિર્જં મલમ્ ॥ ૧૪ ॥

નલા નેત્રમલં વક્ત્રે ભિગ્ધત્વં પિટિકાસ્તથા ॥

જાયન્તે સપ્તધાતુનાં મલાન્યેતાન્યનુક્રમાત્ ॥ ૧૫ ॥

જીભપરનું પાણી, આંખમાંનાં આંસુ અને ગાલપરનો પરસેવો, એઓને રસ ધાતુનો મલ જાણવો; રસ ધાતુને રંજન કરનાર પિત્તને, રક્ત ધાતુનો મલ જાણવો; કાનના મેલને, માંસ

ધાતુનો મલ જાણવો; જીભપરની છારી, દાંતપર આઝેલી ખરી, કાખમાંનો મેલ અને લિંગાદિ પરનો મેલ, એઓને મેલ ધાતુનો મલ જાણવો; નખને, હાડકાનો મલ જાણવો; આંખમાંના ચીપડા તથા મોઢાપરની ચકચકિતતા, એઓને, મજ્જા ધાતુનો મલ જાણવો; જીવાનીમાં મોઢાપર જે ખીલ થાય છે તેને શુક્ર ધાતુનો મલ જાણવો. એ પ્રમાણે સાત ધાતુઓના સાત મેલો જાણવા.

ઉપધાતુઓનું વિસ્તારથી
વર્ણન

સ્તન્યં રજશ્ચ નારીણાં કાલે ભવતિ ગચ્છતિ ॥

શુદ્ધમાંસભવઃ સ્નેહઃ સા વસા પરિકીર્તિતા ॥ ૧૬ ॥

સ્વેદો દન્તાસ્તથા કેશાસ્તથૈવોજશ્ચ સપ્તમં ॥

ઇતિ ધાતુભવા જ્ઞેયા એતે સપ્તોપધાતવઃ ॥ ૧૭ ॥ ઓજઃ સર્વશરીરસ્થં શીતં ક્ષિપ્તં સ્થિરં મતમ્ ॥ સોમાત્મકં શરીરસ્ય બલપુષ્ટિકરં મતમ્ ॥ ૧૮ ॥

સ્તન્ય એટલે સ્તનમાંનું દૂધ, એ, રસ ધાતુની ઉપધાતુ છે; રજ એટલે સ્ત્રીઓને આવતો એવો અટકાવ, એ, રક્ત ધાતુની ઉપધાતુ છે; એ બંને ઉપધાતુઓ સ્ત્રીઓને જીવાનીમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને વૃદ્ધાવસ્થામાં નાશ પામે છે; શુદ્ધ માંસમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા સ્નેહને વસા કહે છે; સ્વેદ, મેલ ધાતુની ઉપધાતુ છે; દાન્ત, અસ્થી ધાતુની ઉપધાતુ છે; કેશ, મજ્જા ધાતુની ઉપધાતુ છે; ઓજ, શુક્ર ધાતુની ઉપધાતુ છે. એ પ્રમાણે ધાતુઓમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી આ સાત ઉપધાતુઓ જાણવી. સાતમી ઉપધાતુ ઓજ, સર્વ શરીરની અન્દર રહેનાર, શીત, ક્ષિપ્ત, સ્થિર, સોમાત્મક, શરીરને બળ દેનાર અને શરીરને ગ્નું કરનાર મનાય છે.

ચામડીઓ અને તેઓપર
થનારા રોગો

જ્ઞેયાઽવમાસિની પૂર્વે સિધ્ધમસ્થાનં ચ સા મતા ॥

દ્વિતીયા લોહિતા જ્ઞેયા તિલકાલ્કજન્મભૂઃ ॥ ૧૯ ॥

શ્વેતા તૃતીયા સંખ્યાતા સ્થાનં ચર્મદલસ્ય સા ॥ તામ્રા ચતુર્થી

વિજ્ઞેયા કિલાસધિવ્રભૂમિકા ॥૨૦॥ પંચમી વેદિની ચ્યાતા સર્વકુષ્ઠોદ્ભવસ્તતઃ ॥ વિચ્યાતા રોહિણી ષષ્ઠી ઘ્રન્થિગળડાવતીસ્થિતિઃ ॥ ૨૧ ॥ સ્થૂલા ત્વક્સપ્તમી ચ્યાતા વિદ્રઘ્યાદઃ સ્થિતિશ્ચ સા ॥ ઇતિ સપ્ત ત્વચઃ પ્રોક્તાઃ સ્થૂલાત્રીહિદ્વિમાત્રયા ॥ ૨૨ ॥

અવલાસિની નામે પહેલી ચામડી છે, તેનાપર સિધ્ધ કોઠ થાય છે; લોહિતા નામે બીજી ચામડી છે, તેનાપર તલ થાય છે; શ્વેતા નામે ત્રીજી ચામડી છે, તેનાપર ચર્મદલ કોઠ થાય છે; તામ્રા નામે ચોથી ચામડી છે, તેનાપર કિલાસ કોઠ અને રિવત્ર કોઠ થાય છે; વેદિની નામે પાંચમી ચામડી છે, તેનાપર સર્વ જાતના કોઠો થાય છે; રોહિણી નામે છઠી ચામડી છે, તેનાપર ગાણ્ડો, ગલગણ્ડો અને રસોળીઓ થાય છે અને સ્થૂલા નામે સાતમી ચામડી છે, તેનાપર વિદ્રધિ આદિ ગાણ્ડો થાય છે. એ રીતે સાત ચામડીઓ કહી છે; તેઓની જાણ એ ક્રમોદના જેટલી જાણવી.

દ્વેષ આદિ પાંચ પ્રકારનાં નામે

વાયુઃ પિત્તં કફો દોષા ધાતવશ્ચ મલાસ્તથા ॥

તત્રાપિ પંચધા ચ્યાતાઃ પ્રત્યેકં દેહધારણાત્ ॥ ૨૩ ॥

વાત, પિત્ત અને કફ નામના ત્રણ દોષો, રસાદિ સાત ધાતુઓ અને મનો, એ દરેક, દેહના ધારણ કરવાથી પાંચ પ્રકારે કહેવાય છે.

દૌષ શબ્દનો ખુલાસો શરીરદૂષણદોષા વાતાદિ દોષો, શરીરને દૂષિત કરે છે, તેથી જ તેઓને દોષો કહેવા છે.

ધાતુ શબ્દનો ખુલાસો ધાતવો દેહધારણાત્ ॥ રસાદિ ધાતુઓ શરીરને ધારણ કરે છે, તેથી જ તેઓને ધાતુઓ કહેવા છે.

વાતપિત્તકફા જ્ઞેયા મલિનીકરણાન્મલાઃ ॥ ૨૪ ॥

મલ શબ્દનો ખુલાસો વાત, પિત્ત અને કફ, શરીરને મેલું કરે છે, તેથી જ તેઓને મનો કહેવા છે.

પિત્તનું, કફનું, મેલોનું અને ધાતુઓનું લૂલાપણું. પિત્તઃ પંગુ કફઃ પંગુઃ પંગવો મલધાતવઃ ॥
પિત્ત પણ પાંગળું-લૂલું છે, કફ પણ પાંગળો-લૂલો છે, મનો પણ પાંગળા-લૂલા છે અને ધાતુઓ પણ પાંગળી-લૂલી છે, અર્થાત્ પોતાની મેળે એ ચારે ગતિ કરી શકતાં નથી.

વાયુ, કોને કોને ગતિ આપે ? વાયુના યત્ર નીચન્તે તત્ર ગચ્છન્તિ મેષવત ॥ ૨૫ ॥
વાયુ, જેવી રીતે વાદળોને એક સ્થાનકથી ધસરડી જઈને બીજા સ્થાનકે લઈ જાય છે, તેવી જ રીતે પિત્ત, કફ, મનો અને ધાતુઓ, એ ચારેને ધસરડીને જ્યાં લઈ જાય છે, ત્યાં એ ચારે જાય છે.

વાયુના ગુણદોષનું વર્ણન. પવનસ્તેષુ બલવાન્ વિભાગકરણાન્મતઃ ॥
રજોગુણમયઃ સૂક્ષ્મઃ શીતો રૂક્ષો લઘુશ્ચલઃ ॥ ૨૬ ॥

ત્રણે દોષોની અન્દર મનો, કફ, પિત્ત, દોષો અને ધાતુઓ, એઓને છૂટા પાડીને, પોતપોતાના માર્ગદ્વારા, પોતપોતાને સ્થાનકે લઈ જવાનું સામર્થ્ય વાયુને હોવાથી, તે વાયુ બલવાન્ કહેવાય છે. તે વાયુ રજોગુણવાળો, સૂક્ષ્મ, સ્વભાવે શીતળ, રૂક્ષ, લઘુક્રા અને ચંચળ છે.

મલાશયે ચરન્ કોષ્ઠવહિસ્થાને તથા હૃદિ ॥

વાયુનાં પાંચ નામો તથા કંઠે સર્વોગદેશેષુ વાયુઃ પંચપ્રકાસ્તઃ ॥ ૨૭ ॥

રહેવાનાં પાંચ સ્થાનો અપાનઃ સ્યાત્સમાનશ્ચ પ્રાણોદાનો તૈથૈવ ચ ॥

વ્યાનશ્ચેતિ સમીરસ્ય નામાન્યુક્તાન્યનુક્રમાત્ ॥ ૨૮ ॥

તે વાયુ, પાંચ ઠેકાણે ગમન કરનારો પાંચ પ્રકારનો થાય છે, તે નીચે પ્રમાણે કહું છુંઃ—
મન્નાશયની-પકવાશયની અન્દર રહીને ફરતો એવો વાયુ, અપાનવાયુ કહેવાય છે. કાઠાને વિષે નાભિની પાસે અગ્નિનાં સ્થાનની અન્દર રહીને ફરતો એવો વાયુ, સમાનવાયુ કહેવાય છે. હૃદયની અન્દર રહીને ફરતો એવો વાયુ, પ્રાણવાયુ કહેવાય છે. કણ્ઠની અન્દર રહીને ફરતો એવો વાયુ, ઉદાનવાયુ કહેવાય છે અને આખા શરીરની અન્દર રહીને ફરતો એવો વાયુ, વ્યાનવાયુ કહેવાય છે. એ રીતે અનુક્રમે વાયુનાં પાંચ સ્થાનો તથા નામો જાણવાં.

પિત્તના ગુણદોષનું વર્ણન

પિત્તમુષ્ણં દ્રવં પીતં નીલં સત્ત્વગુણોત્તરમ્ ॥

કદુતિફારસં જ્ઞેયં વિદગ્ધં. ચામ્બ્લતાં વ્રજેત્ ॥ ૨૯ ॥

પિત્ત ઉનું, પાતળું, પીળું અને કાળું, એટલા ચાર પ્રકારનું છે. તેની અન્દર સત્ત્વ ગુણ વધારે છે; તેના, તીખો અને કડવો એવા બે રસો છે. તે પિત્ત બળી જવા છતાં ખાદું હોય છે (અને તે દાહાદિ ઉપદ્રવ ઉત્પન્ન કરે છે).

પિત્તના પાંચ નામો તથા

અમ્યાશયે ભવેત્પિત્તમગ્નિરૂપં તિલોન્મિતમ્ ॥

રહેવાનાં પાંચ સ્થાનો

ત્વચિ કાન્તિકરં જ્ઞેયં લેપામ્યંગાદિપાચકમ્ ॥ ૩૦ ॥

દશ્યં યકૃતિ યત્પિત્તં તદ્રસં શોણિતં નયેત્ ॥

યત્પિત્તં નેત્રયુગલે રૂપદર્શનકારિ તત્ ॥ ૩૧ ॥ યત્પિત્તં હૃદયે તિષ્ઠન્મેધાપ્રજ્ઞાકરં ચ તત્ ॥

પાચકં ભ્રાજકં ચૈવ રંજકાલોચકે તથા ॥ ૩૨ ॥ સાધકં ચેતિ પંચૈવ પિત્તનામાન્યનુક્રમાત્ ॥

તે પિત્ત, પાંચ દેહાણે ગમન કરનારું પાંચ પ્રકારનું થાય છે, તે નીચે પ્રમાણે કહું છું:—કોહાની અન્દર નાભીની પાસે અગ્નિના સ્થાનમાં રહેનારું જે પિત્ત, તણના જેવડા માપવાળું હોવા છતાં અત્તનું પાચન કરે છે, તેથી તેને પાચક એમ કહે છે. તે જ પિત્તને જઠરાગ્નિ એમ પણ કહે છે. શરીરમાંની ત્વચાની અન્દર રહેનારું જે પિત્ત, ચન્દનાદિનો લેપ અને તેલાદિનો અભ્યંગ, એ બંને પાચન કરીને, શરીરનાપર કાન્તિ ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી તેને ભ્રાજક એમ કહે છે. આમશયની જમણી બાજુએ યકૃતમાં—મુંઝારામાં રહેનારું જે પિત્ત દેખાય છે તે, રસને રંગીને લોહીને ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી તેને રંજક એમ કહે છે. આંખના બન્ને હોળાની અન્દર જે પિત્ત છે તે, ધોળું, રાતું, લીલું, પીળું અને કાળું, એવા ચાર પ્રકારનાં રૂપોનું દર્શન કરાવે છે, તેથી તેને આલોચક એમ કહે છે. હૃદયમાં રહેનારું જે પિત્ત, મેધા—ધારણાવાળી બુદ્ધિ તથા પ્રજ્ઞા—વિચારશીલ બુદ્ધિ, એઓને ઉત્પન્ન કરીને મનુષ્યનો કાર્યભાગ સાધે છે, તેથી તેને સાધક એમ કહે છે. આ પ્રમાણે પિત્તનાં સ્થાનો અને નામો બતાવ્યાં.

કફના ગુણદોષનું વર્ણન

કફઃ લિગ્ધો ગુરુઃ શ્વેતઃ પિચ્છિલઃ શીતલસ્તથા ॥ ૩૩ ॥

તમોગુણાધિકઃ સ્વાદુર્વિદગ્ધો લવ્ણો ભવેત્ ॥

તે કફ સ્નિગ્ધ, ભારે, ધોળો, બડાડિયાંવાળો અને શીતલ એમ પાંચ ગુણો છે. તેની અન્દર તમોગુણ અધિક છે. તેનો રસ મંદુર છે, સ્વાદિષ્ટ છે; વિદગ્ધ એટલે તે કફ વિકાર પામ્યો હોય તો, અથવા તે કફ સારી રીતે બળી ગયો હોય તો, તેનો રસ ખારો થાય છે.

ઋતુશ્વામાશયે મૂર્ધ્નિ કળ્થે હૃદિ ચ સન્ધિષુ ॥ ૩૪ ॥

કફનાં પાંચ નામો તથા

તિષ્ઠન્ કરોતિ દેહેષુ સ્થૈર્યં સર્વોગપાટવં ॥

રહેવાનાં પાંચ સ્થાનો

ક્રેદનઃ બેહનશ્ચૈવ રસનશ્વાવલંબનઃ ॥ ૩૫ ॥

શ્લેષ્મકથેતિ નામાનિ કફસ્યોક્તાન્યનુક્રમાત્ ॥

તે કફ, પાંચ દેહાણે ગમન કરનારો પાંચ પ્રકારનો થાય છે, તે નીચે પ્રમાણે કહું છું:—આમશયમાં રહેનારો કફ, આંધેલાં અંજને બીનાશવાળું કરે છે, તેથી તેને ક્રેદન એમ કહે

છે. મસ્તકમાં રહેલો કફ, સર્વ ઇન્દ્રિયોની અન્દર સ્નેહ દે છે—રેડે છે, તેથી તેને સ્નેહન એમ કહે છે. કણ્ડની અન્દર જીભની વચમાં રહેનારો કફ, સર્વ રસોને જાણે છે—વર્તે છે, તેથી તેને રસન એમ કહે છે. હૃદયમાં રહેનારો કફ, શરીરમાંના સર્વ કફોનો આશ્રયભૂત છે, તેથી તેને અવલંબન એમ કહે છે અને શરીરમાંના સર્વ સાન્ધાઓની અન્દર રહેનારો કફ, સર્વ સાન્ધાઓને ચોટાડીને ધરે છે—પકડે છે, તેથી તેને રક્ષેભક્ત એમ કહે છે. એ પ્રમાણે કફનાં સ્થાનો અને નામો જાણવાં.

હાયવો બન્ધનં પ્રોક્તા દેહે માંસાડસ્થિમેદસામ્ ॥ ૩૬ ॥

રનાયુઓ કોને કહેવા ?

દેહને વિષે માંસ, હાડકાં અને મેદાનું જે બન્ધન છે તેઓને રનાયુઓ, એમ કહે છે.

સાન્ધાઓ કોને કહેવા ?

સન્ધયશ્ચાક્લસન્ધાનાદેહે પ્રોક્તાઃ કફાન્વિતાઃ ॥

દેહને વિષે પ્રત્યેક અંગોનો જે સંયોગ (જોડાણ) થયું છે, તેઓને સાન્ધાઓ, એમ કહે છે અને તે સાન્ધાઓ કફથી ભરેલા છે.

હાડકાં કોને કહેવાં ?

આધારશ્ચ તથા સારઃ કાયેડ્સ્થીનિ બુધા વિદુઃ ॥ ૩૭ ॥

બુદ્ધિમાનો, કાયાને વિષે ટેકા આપવામાં આધાર આપનારો એવો જે સાર (કડણ) ભાગ છે તેઓને હાડકાંઓ એમ કહે છે.

મર્મસ્થાનો કોને કહેવાં ?

મર્માણિ જીવાધારાણિ પ્રાયેણ મુનયો જગુઃ ॥

દેહને વિષે ધાતુંકરીને જીવનાં આધારભૂત એવાં જે સ્થાનો છે તેઓને મર્મસ્થાનો, એમ મુનિઓ કહે છે.

શિરાઓ કોને કહેવી ?

સન્ધિબન્ધનકારિણ્યો દોષધાતુવહાઃ શિરાઃ ॥ ૩૮ ॥

કાયાને વિષે સાન્ધાઓને આન્ધનારી તથા વાતાદિ દોષોને અને રસાદિ ધાતુઓને જે વહેનારીઓ છે તેઓને, શિરાઓ, એમ કહે છે.

ધમનીઓ કોને કહેવી ?

ધમન્યો રસવાહિન્યો ધમંતિ પવનં તૈર્નૌ ॥

તનને—શરીરને વિષે રસને વહેનારી એવી જે નાડીઓ છે તેઓ વાયુને ધમે (ફૂંકે) છે, તેથી તેઓને, ધમની એમ કહે છે

માંસની પેશીઓનાં કાથો

માંસપેશ્યો બલાય સ્યુરવઞ્ચમાય દેહિનામ્ ॥ ૩૯ ॥

દેહને વિષે રહેલી માંસની પેશીઓથી પ્રાણીઓના સાન્ધાએ અને પર્વો આદિને બળ અને આધાર મળે છે.

કણ્ડરાઓ કોને કહેવી ?

પ્રસારણાકુંચનયોરંગાનાં કંઠરા મતાઃ ॥

શરીરની અન્દરના હાથપગાદિ અવયવોને લાગ્યાટુંકા વા વાંકાયુંકા જેઓ કરે છે તેઓને, કણ્ડરા (ધોરી) નસો, એમ કહે છે

નાસાનયનકર્ણાનાં દ્વે દ્વે રન્ધ્રે પ્રકીર્તિતે ॥ ૪૦ ॥

શરીરમાંના છિદ્રોનું વર્ણન

મેહનાપાનવક્ત્રાણામેકૈકં રન્ધ્રમુચ્યતે ॥

દશમં મસ્તકે ચોર્કં રન્ધ્રાણીતિ નૃણાં વિદુઃ ॥ ૪૧ ॥

સ્ત્રીણાં ત્રીણ્યધિકાનિ સ્યુઃ સ્તનયોર્ગર્ભવર્ત્મનઃ ॥ સૂક્ષ્મછિદ્રાણિ ચાન્યાનિ મતાનિ ત્વચિ જન્મનામ્
નાક, નેત્ર અને કાન, એઓને એ એ છિદ્રો છે. મૂત્રમાર્ગ, ગુદા અને મુખ, એઓને
એક એક છિદ્ર છે. મસ્તકની અન્દર બ્રહ્મરન્ધ્ર નામે એક દશમું છિદ્ર છે. એ પ્રકારે પુરુષને
દશ છિદ્રો છે અને સ્ત્રીઓને દશ છિદ્રો હોવા છતાં સ્તનોની અન્દરનાં એ છિદ્રો અને ગર્ભના
માર્ગનું એક છિદ્ર મળીને ત્રણ છિદ્રો પુરુષ કરતાં વધારે છે. એ સિવાય સ્ત્રીપુરુષની આમડીપર
બાબને ઘણાં સૂક્ષ્મ છિદ્રો છે, એમ બાણુવું.

કુપ્પુસ કોને કહેવું?

તદ્વામે કુપ્પુસં હ્રીહા દક્ષિણાંગે યજ્ઞન્મતમ્ ॥

ઉદાનવાયોરાધારઃ કુપ્પુસં પ્રોચ્યતે બુધૈઃ ॥ ૪૩ ॥

રક્તવાહિશિરામૂલં હ્રીહા ચ્યાતા મહર્ષિભિઃ ॥ ચક્રદ્રંજકપિત્તસ્ય સ્થાનં રક્તસ્ય સંશ્રયમ્ ॥ ૪૪ ॥

હૃદયની ડાબી બાજુએ (કેંક નીચે) કુપ્પુસ (ફેફસું) છે. એ કુપ્પુસ (ફેફસું) ઉદાન
વાયુના આધારભૂત છે.

લીલા કોને કહેવી ?

હૃદયની ડાબી બાજુએ (કેંક નીચે) લીલા-અરલ છે. એ
લીલા-અરલ, રક્તને વહેનારી શિરાઓનું મૂલ છે, એમ
મહર્ષિઓએ કહેલ છે.

ચક્ર કોને કહેવી ?

હૃદયની જમણી બાજુએ ચક્ર-મુંઝારો-લીલ્લર છે. એ
ચક્ર-મુંઝારો, રક્તને રંગીને લોહી કરનારાં રંગક પિત્તનું અને
લોહીનું સ્થાન છે.

જલવાહિ શિરાનું મૂલ કોને
કહેવું ?

જલવાહિશિરામૂલં તૃષ્ણાચ્છાદનકં તિલમ્ ॥

દક્ષિણ ભાગમાં ચક્રતની-મુંઝારાની પાસે જલને વહેનારી
શિરાનું મૂલ તિલ-કલોમ છે. તે તિલ-કલોમ, શિરાદ્વારા
પાણી સર્વ શરીરને પહોંચાડીને તરશને બન્ધ કરે છે અર્થાત્ તે વખતે પાણી ઓઘું થઈ
બન્ધ તે વખતે તરશને ઉત્પન્ન કરે છે.

વૃક્ષ કોને કહેવા ?

વૃક્ષૌ પુષ્ટિકરૌ પ્રોક્તૌ જઠરસ્થસ્ય મેદસઃ ॥ ૪૫ ॥

ઉદરના એ પરખામાં વૃક્ષ નામની એ ગોદા છે, તે ઉદરમાંના
મેદનું પોપણુ કરે છે.

વીર્યવાહિશિરાધારૌ વૃષ્ણૌ પૌરુષાવહૌ ॥

વૃષ્ણો કોને કહેવા ?

વૃષ્ણો, વીર્યને વહેનારી શિરાના આધારભૂત શિરાને ધારણ
કરનારા હોવાથી પુરુષત્વ આપે છે.

લિંગ કોને કહેવું ?

ગર્ભાધાનકરં લિંગમયનં વીર્યમૂત્રયોઃ ॥ ૪૬ ॥

વીર્ય અને મૂત્રના માર્ગરૂપ એવું લિંગ, ગર્ભને સ્થાપન કરે છે.

હૃદયં ચેતનાસ્થાનમોજસશ્ચાશ્રયં મતમ્ ॥

હૃદય કોને કહેવું ?

શરીરની અંદર હૃદય, એ ચેતનાનું મુખ્ય સ્થાન છે અને
સર્વ ધાતુઓના તેજનું આશ્રય છે.

શિરાઓ કોને કહેવી ?

શિરાધમન્યો નાભિસ્થાઃ સર્વો વ્યાપ્ય સ્થિતાસ્તનુમ્ ॥ ૪૭ ॥
પુષ્ણંતિ ચાનિશં વાયોઃ સંયોગાત્સર્વધાતુભિઃ ॥

શિરાઓ, નાભિમાંથી નિકળ્યા છતાં આખા શરીરમાં વ્યાપીને રહેલ છે અને રાત્રિદિવસ વાયુના સંયોગથી રસાદિ ધાતુઓને આખા શરીરમાં લઈ જઈને ફેરવીને શરીરનું પોષણ કરે છે.

ધમનીઓ કોને કહેવી ?

ધમનીઓ, નાભિમાંથી નિકળ્યા છતાં આખા શરીરમાં વ્યાપીને રહેલ છે અને રાત્રિદિવસ વાયુના સંયોગથી રસાદિ ધાતુઓને આખા શરીરમાં લઈ જઈને ફેરવીને શરીરનું પોષણ કરે છે.

પ્રાણવાયુના ફરવાનું વર્ણન

નાભિસ્થઃ પ્રાણપવનઃ સ્પૃષ્ટા હૃત્કમલાંતરમ્ ॥ ૪૮ ॥
કંઠાત્ બહિર્વિનિર્યાતિ પાતું વિષ્ણુપદામૃતમ્ ॥

પીત્વા ચાંબરપીયૂષં પુનરાયાતિ વેગતઃ ॥ ૪૯ ॥ પ્રીણયન્દેહમ્ સ્થિલં જીવં ચ જઠરાનલં ॥

નાભિની અન્દર રહેલો પ્રાણવાયુ, હૃદયકમળની અન્દર સ્પર્શ કરી, વિષ્ણુપદામૃત પીવા સારુ અર્થાત્ અહારના આકાશની શુદ્ધ હવા ગ્રહણ કરવા સારુ, કણ્ઠની અહાર નિકળી આવે છે; તે જ પ્રાણવાયુ, અંબરપીયૂષ એટલે અહારના આકાશને વિષે રહેલી શુદ્ધ હવાને ગ્રહણ કરી, ફરી વેગથી તે જ માર્ગે, સ્વસ્થાનકે આવી, અધા શરીરને અને જીવને ખુશી કરે છે તથા જઠરામિને પાચનશક્તિ આપે છે (જઠરામિને પ્રદિપ્ત કરે છે).

શરીરપ્રાણયોરેવં સંયોગાદાયુરુચ્યતે ॥ ૫૦ ॥

આયુષ્ય કોનું નામ ?

એવં એટલે ઉપર કહેલા પ્રકારે શરીર અને પ્રાણ તથા વાયુ, એ બેનો સંયોગ, તેને “આયુષ્ય” એમ કહેલ છે કાલેન તદ્વિયોગાદિ પંચત્વં કથ્યતે બુધૈઃ ॥

મરણ કોનું નામ ?

કાલે કરીને જ્યારે શરીર અને પ્રાણવાયુ, એ બેનો વિયોગ થાય, ત્યારે તેમને “પંચત્વં-મરણ” એમ કહે છે.

ન જન્તુઃ કશ્ચિદમરઃ પૃથિવ્યાં જાયતે કચિત્ ॥ ૫૧ ॥

શરીરને મરણ છતાં, નિરોગી-પણા માટે પ્રયત્ન કરવો કેનહિ ?

અતો મૃત્યુરવાર્યઃ સ્યાત્ કિં તુ રોગાન્નિવારયેત્ ॥

પૃથ્વીના પર, કોઈ પણ કેકાણે, કોઈ પ્રાણી, અમર (મરણ રહિત) થયું નથી, એટલા માટે મોતને અટકાવી શકાય એમ નથી, તે છતાં મનુષ્યે, રોગ મટાડવા માટે ઉપાય કરવો.

ઔષધોપચાર ન કરવાથી રોગ કેમ વધે, તેનું વર્ણન

યાપ્યત્વં યાતિ સાધ્યશ્ચ યાપ્યોઃ ગચ્છત્યસાધ્યતામ્ ॥ ૫૨ ॥
જીવિતં હંત્યસાધ્યસ્તુ નરસ્યાપ્પ્રતિકારિણઃ ॥

વ્યાધિ મટી શકે એવો હોવા છતાં, તેની ચિકિત્સા ન કરવાથી તે જ વ્યાધિ, કષ્ટસાધ્યપણાને પામે છે; કષ્ટસાધ્ય વ્યાધિની ચિકિત્સા ન કરવાથી, તે જ વ્યાધિ અસાધ્યપણાને પામે છે; અને તે જ વ્યાધિ, અસાધ્ય થવાથી, ઔષધોપચાર ન કરનારા નરના પ્રાણનો નાશ કરે છે.

શરીરનાં રક્ષણનું કારણ.

ધર્માર્થકામમોક્ષાણાં શરીરં સાધનં ચતઃ ॥ ૫૩ ॥

અતો સ્વમ્યસ્તનું રક્ષેન્નરઃ કર્મવિપાકવિત્ ॥

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એ ચારેનું સાધન કરનારું શરીર છે, એટલા માટે કર્મ-વિપાક જાણનારા મનુષ્યે રોગથી શરીરનું રક્ષણ કરવું.

વધતા ઓછા ધાતુના ગુણદોષ

ધાતવસ્તન્મલા દોષા નાશયંત્યસમાસ્તનું ॥ ૫૪ ॥

સમાઃ સુખાય વિજ્ઞેયા બલાયોપચયાય ચ ॥

રસાદિ સાત ધાતુઓ વધતા કિંવા ઓછા થયા હોય તો શરીરનાં સ્વરૂપને બગાડે છે કિંવા મરણને ઉત્પન્ન કરે છે. તે ધાતુઓ, પોતાના પ્રમાણથી બરાબર રહ્યા હોય તો સુખ દેનારા તથા બળની અને શરીરની વૃદ્ધિ કરનારા છે.

વધતાઓછા મલોના ગુણદોષ

સર્વે ધાતુઓના મલો, વધતા કિંવા ઓછા થયા હોય તો, શરીર-

નાં સ્વરૂપને બગાડે છે કિંવા મરણને ઉત્પન્ન કરે છે. તે મલો, પોતાના પ્રમાણથી બરાબર રહ્યા હોય તો, સુખ દેનારા તથા બળની અને શરીરની વૃદ્ધિ કરનારા છે.

વધતાઓછા વાતાના ગુણદોષ

વાતાદિ દોષો, વધતા કિંવા ઓછા થયા હોય તો, શરીરનાં

સ્વરૂપને બગાડે છે કિંવા મરણને ઉત્પન્ન કરે છે. તે વાતાદિ દોષો, પોતાના પ્રમાણથી બરાબર રહ્યા હોય તો, સુખ દેનારા તથા બળની અને શરીરની વૃદ્ધિ કરનારા છે.

પુરુષ કોને કહેવો?

જગદોનેરનિચ્છસ્ય ચિદાનન્દૈકરૂપિણઃ ॥ ૫૫ ॥

પુંસોઽસ્તિ પ્રકૃતિર્નિત્યા પ્રતિચ્છાયેવ માસ્વતઃ ॥

મહદ્વાદિ રૂપના (પૃથિવ્યાદિ રૂપના) આદિ કારણ હોવા છતાં, ઇચ્છારહિત અને આનન્દ સ્વરૂપ એવો જે પુરુષ તે, ઈશ્વર કહેવાય છે.

માયા કોને કહેવી?

સત્ય, રજ અને તમરૂપે ત્રિગુણી અને નિત્ય એવી જે

પ્રકૃતિ તે, માયા કહેવાય છે.

માયા ક્યાં રહે છે?

તે માયા, સૂર્યની સાથે જેમ પડછાયો રહે છે, તેમ ઈશ્વરની

સાથે જ નિત્ય રહે છે.

આ જગત કોણે રચ્યું?

અચેતનાપિ ચૈતન્યયોગેન પરમાત્મનઃ ॥ ૫૬ ॥

અકરોદ્વિશ્વમશ્વિલમનિત્યં નાટકાકૃતિ ॥

તે માયાએ, પોતે અચેતન હોવા છતાં પણ પરમાત્માના ચૈતન્યના સંયોગથી, નાટકના સરખું સંપૂર્ણ અનિત્ય જગત ઉત્પન્ન કર્યું છે.

બુદ્ધિની ઉત્પત્તિ

પ્રકૃતિર્વિશ્વજનની પૂર્વે બુદ્ધિમજીજનત્ ॥ ૫૭ ॥

જગતને ઉત્પન્ન કરનારી પ્રકૃતિએ, સૃષ્ટિના આરંભ કાલે,

જગત સમ્યન્ધી ઇચ્છાવાળી મહત્તત્ત્વરૂપ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરી છે.

અહંકારસ્તતોભવત્ ॥ ત્રિવિધઃ સોઽપિ સંજાતો રજઃસત્ત્વતમોગુણૈઃ ॥

અહંકાર કેમ થયો?

તે મહત્તત્ત્વમાંથી અહંકાર ઉત્પન્ન થયો. તેજ અહંકાર, રજો-

ગુણ, સત્યગુણ અને તમોગુણવડે ત્રણ પ્રકારનો થયો.

દશ ધન્દ્રિયો કેમ થઈ ?

તસ્માત્સત્ત્વરજોયુક્તાદિન્દ્રિયાણિ દશાભવન્ ॥

મનશ્ચ જાતં તાન્યાહુઃ શ્રોત્રત્વદ્વનયનં તથા ॥ ૫૯ ॥

જિહ્વાગ્રાણવચોહસ્તપાદોપસ્થગુદાનિ ચ ॥ પંચ બુદ્ધીન્દ્રિયાણ્યાહુઃ પ્રાક્તનાનીતરાણિ ચ ॥ ૬૦ ॥
કર્મેન્દ્રિયાણિ પંચૈવ કથ્યંતે સૂક્ષ્મબુદ્ધિભિઃ ॥

સત્ત્વગુણયુક્ત અને રજોગુણયુક્ત એવા તે અહંકારમાંથી દશ ધન્દ્રિયો નીચે પ્રમાણે ઉત્પન્ન થઈ છે:—સત્ત્વગુણયુક્ત અહંકારમાંથી કાનો, ચામડી, આંખો, જીભ અને નાક, એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા રજોગુણયુક્ત અહંકારમાંથી વાણી, હાથ, પગ, લિંગ અને ગુદા, એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થયેલ છે, એમ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળા વિદ્વાનોએ કહેલું છે.

મન કેમ થયું ?

સત્ત્વગુણયુક્ત અને રજોગુણયુક્ત અહંકારમાંથી મન ઉત્પન્ન થયું.

તન્માત્રાઓ કેમ થઈ ?

તમઃસત્ત્વગુણોત્કૃષ્ટાદહંકારાદ્યાભવન્ ॥ ૬૧ ॥

તન્માત્રપંચકં તસ્ય નામાન્યુક્તાનિ સૂરિભિઃ ॥

શબ્દતન્માત્રકં સ્પર્શતન્માત્રં રૂપમાત્રકમ્ ॥ ૬૨ ॥ રસતન્માત્રકં ગન્ધતન્માત્રં ચેતિ તદ્વિદુઃ ॥

તમોગુણ અને સત્ત્વગુણ, એ બે ગુણો અધિક હોવા સાથે જેમાં રજોગુણ ઓછો છે એવા અહંકારમાંથી શબ્દતન્માત્રા, સ્પર્શતન્માત્રા, રૂપતન્માત્રા, રસતન્માત્રા અને ગન્ધતન્માત્રા, એ રીતે એ પાંચ તન્માત્રાઓ ઉત્પન્ન થઈ, એમ કવિઓએ કહેલું છે.

તન્માત્રાઓનું વિશેષ વર્ણન

શબ્દઃ સ્પર્શસ્થ રૂપં ચ રસગન્ધાવનુક્રમાત્ ॥ ૬૩ ॥

તન્માત્રાણાં વિશેષાઃ સ્યુઃ સ્થૂલભાવસુપાગતાઃ ॥

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ, એ પાંચે તન્માત્રાઓનાં ક્રમવાર વિશેષ રૂપો સ્થૂલ ભાવને પામેલાં છે.

પાંચ મહાભૂતોનાં નામો

તન્માત્રપંચકાત્તસ્માત્સંજાતં મૂતપંચકમ્ ॥ ૬૪ ॥

વ્યોમાનિલાનલજલક્ષોણીરૂપં ચ તન્મતમ્ ॥

શબ્દાદિ પાંચ તન્માત્રાઓમાંથી આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ અને પૃથ્વી, એ પાંચ ભૂતો, ક્રમથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે, એમ કહેલું છે.

બુદ્ધીન્દ્રિયાણાં પંચૈવ શબ્દાદ્યા વિષયા મતાઃ ॥ ૬૫ ॥

ધન્દ્રિયોના વિષયો શું શું કરે ? કર્મેન્દ્રિયાણાં વિષયા ભાષાદાનવિહારિતાઃ ॥

આનન્દોત્સર્ગકૌ ચૈવ કથિતાસ્તત્ત્વદર્શિભિઃ ॥ ૬૬ ॥

કાનો, ચામડી, આંખો, જીભ અને નાક, એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ, એ પાંચ વિષયો ક્રમથી છે અર્થાત્ કાનોથી સંભળાય છે, ચામડીથી અડવાની ખબર પડે છે, આંખોથી દેખાય છે, જીભથી સ્વાદની ખબર પડે છે અને નાકથી વાસ આવે છે. વાણી, હાથ, પગ, ઉપસ્થ (યોનિ તથા લિંગ) અને ગુદા, એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયોના અને ભાષા, આદાન, વિહાર, આનન્દ અને ઉત્સર્ગ, એ પાંચ વિષયો ક્રમથી છે અર્થાત્ વાણીથી બોલાય છે, હાથથી દાનાદિ દેવાય લેવાય છે, પગથી ચલાય અને ઉડે બેસ થાય છે, ઉપસ્થથી આનન્દ ભોગવાય છે અને ગુદાથી મનોત્સર્ગ થાય છે, એમ તત્ત્વદર્શિઓએ કહેલું છે.

ચોવીશ તત્ત્વોનાં નામો

પ્રધાનં પ્રકૃતિઃ શક્તિર્નિત્યા ચાવિકૃતિસ્તથા ॥

एतानि तस्या नामानि शिवमाश्रित्य या स्थिता ॥ ६७ ॥

મહાનંદ્રકૃતિઃ પંચતન્માત્રાણિ પૃથક્ પૃથક્ ॥ પ્રકૃતિર્વિકૃતિઃૈવ સમૈતાનિ બુધા જગુઃ ॥ ૬૮ ॥

દશેન્દ્રિયાણિ ચિત્તં ચ મહામૂતાનિ પંચ ચા ॥ વિકારાઃ ષોડશ જ્ઞેયાઃ સર્વે વ્યાપ્ય જગત્સ્થિતાઃ ॥ ૬૯ ॥

શિવનો-પરમાત્માનો આશ્રય કરીને રહેલી એવી માયાનાં પ્રધાન, પ્રકૃતિ, શક્તિ, નિત્યા અને અવિકૃતિ, એ પાંચ નામો છે. મહતત્ત્વ, અલંકાર અને પાંચ તન્માત્રાઓ, એ સાત પ્રકૃતિઓ કહેવાય છે. દશ ઇન્દ્રિયો, એક મન અને પાંચ મહાભૂતો, એ સોલ વિકારો સર્વ જગતમાં આપીને રહેલ છે. તે વિકારોને ડાહ્યા પુરુષો વિકૃતિ પણ કહે છે. ઉપર પ્રમાણે આ ગ્રન્થકાર અહીં ત્રેવીશ તત્ત્વો લખીને પાછો નીચે “ચોવીશ તત્ત્વોથી સિદ્ધ થયેલા શરીર-રૂપી ધરતી અન્દર” એવું વર્ણન લખે છે, તેથી સાંખ્ય શાસ્ત્ર પ્રમાણે આઠ પ્રકૃતિઓ ગણુવી.

જીવાત્માને રહેવાનું સ્થાન કયું? એવં ચતુર્વિંશતિભિસ્તત્ત્વૈઃ સિદ્ધે વપુર્ગૃહે ॥

जीवात्मा नियतो नित्यं वसति

એ રીતે ચોવીશ તત્ત્વોથી અનેલાં એવાં શરીરરૂપી ધરતી અન્દર પરચ્ચીશમો જીવાત્મા નિશ્ચય સર્વ કાળ વાસ કરે છે.

મનરૂપી દૂતને રહેવાનું સ્થાન કયું?

स्वान्तदूतवान् ॥ ૭૦ ॥ સ દેહી કથ્યતે

જીવાત્માનો સ્વાન્ત-મન નામનો દૂત, ડિંગ શરીરને! આશ્રય કરીને રહેલો હોવાથી “દેહી” એમ કહેવાય છે.

જીવાત્મા શાથી વ્યાપ્ત છે?

पापपुण्यदुःखसुखादिभिः ॥ વ્યાપ્તો

તે જીવાત્મા, પાપ, પુણ્ય, સુખ અને દુઃખાદિયે કરીને વ્યાપ્ત છે.

જીવાત્માના અન્ધનનું કારણ પહેલું

बद्धश्च मनसा कृत्रिमैः कर्मबन्धनैः ॥ ૭૧ ॥

કામક્રોધૌ લોભમોહાવહંકારથ પંચમઃ ॥

દશેન્દ્રિયાણિ બુદ્ધિથ તસ્ય બન્ધાય દેહિનામ્ ॥ ૭૨ ॥

કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, પાંચમો અલંકાર, દશ ઇન્દ્રિયો અને બુદ્ધિ, એ સોલે સહિત તે (જીવાત્મા) જીવના દેહોના જીવાત્માના અન્ધનને સારુ મનવડે કરેલાં કર્મરૂપ અન્ધનોથી અન્ધાયલો છે.

જીવાત્માના અન્ધનનું કારણ બીજું

आप्नोति बन्धमज्ञानात्

તે જ જીવાત્મા, સ્વસ્વરૂપના અજ્ઞાનથી (પ્રપંચરૂપ કલે શાદિકથી) અન્ધનને પામે છે.

જીવાત્મા શાથી મોક્ષને પામે?

आत्मज्ञानाच्च मुच्यते ॥

તે જ જીવાત્મા, આત્મજ્ઞાનવડે કલેશાદિક અન્ધનથી મોક્ષને

વ્યાધિ વર્ણન?

तदुःखयोगकृतव्याधिः

[પામે છે.

જીવાત્માને દુઃખનો યોગ કરનારાનું નામ વ્યાધિ જાણવું.

આરોગ્ય વર્ણન ?

આરોગ્યં તત્સુખાવહમ્ ॥ ૭૨ ॥

જીવાત્માને સુખ ઉત્પન્ન કરનારાનું નામ આરોગ્યજાણુનું-
એ આરોગ્યની જરૂર જીવાત્માના સુખને સારુ જ છે.

એ રીતે દામોદરના પુત્ર શાર્દૂલગધરે રચેલી શાર્દૂલગધર સંહિતાને વિષે પૂર્વખણ્ડના સૂત્રસ્થાનમાંના
કુલાદિકાખ્યાન નામે પાંચમા અધ્યાયની ગુર્જર ટીકા સમ્પૂર્ણ.

અધ્યાય ૬ ટીકો-આહારાદિ ગતિ

આહાર પરિપક્વ ક્યારે થાય ?

યાત્યામાશયમાહારઃ પૂર્વ પ્રાણાનિલેરિતઃ ॥

માધુર્ય ફેનભાવં ચ ષડ્સોપિ લભેત સઃ ॥ ૧ ॥

અથ પાચકપિત્તેન વિદગ્ધશ્વામ્લતાં વ્રજેત્ ॥ તતઃ સમાનમસ્તા પ્રહ્ણીમભિનીયતે ॥ ૨ ॥

પ્રહ્ણ્યાં પચ્યતે કોષ્ઠવહ્નિના જાયતે કટુઃ ॥

લક્ષ્ય ભોજ્યાદિ ખાધેલો ખોરાક, પ્રાણુવાયુથી કેલાઈને પ્રથમ આમાશયમાં આવે છે. તે ખાધેલો ખોરાક, છ રસથી યુક્ત હોવા છતાં પણ કંકરૂંથાને હોવાને લીધે મીઠો અને શીણુ-વાળો થાય છે. પાછો તે જ ખાધેલો ખોરાક, તેજ જગ્યાએ-કંકરૂંથાને પ્રથમ કહેલાં પાચક પિત્તથી વિદગ્ધ એટલે અર્થે પક્વ થઈને ખાટો થાય છે. છેવટ ખાટાપણાને પામેલા એવા ખાધેલા ખોરાકને સમાન વાયુ, આમાશયમાંથી ગ્રહણસ્થાનમાં-ક્રાશસ્થાનમાં લઈ જાય છે. ગ્રહણસ્થાનમાં-ક્રાશસ્થાનમાં ક્રાશની અગ્નિથી તે ખોરાક પરિપક્વ થાય છે.

પરિપક્વ આહાર કેવા લાગે ?

ખાધેલો ખોરાક, પરિપક્વ થયા પછી કટુ-તીક્ષ્ણ થાય છે.

રસો શેમાંથી અને ?

રસો ભવતિ સંપક્વાત્ ॥

તે ખાધેલો ખોરાક, સારી રીતે પાકી જાય ત્યારે તેમાંથી રસો

આમ શેમાંથી અને ?

અપક્વાદામસમ્ભવઃ ॥ ૩ ॥ [ઉત્પન્ન થાય છે.

તે જ ખાધેલો ખોરાક કાચો રહેતો તેમાંથી આમ થાય છે.

પક્વ રસ શું કાર્ય કરે ?

વહેર્બલેન માધુર્ય સ્નિગ્ધતાં યાતિ તદ્વસઃ ॥

પુષ્ણાતિ ધાતુનઃખિલાન્સમ્યક્પક્વોઽમૃતોપમઃ ॥ ૪ ॥

ખાધેલા ખોરાકનો, સારી પેઠે પરિપક્વ થઈને થયેલો એવો રસ, ક્રાશની અગ્નિના બળથી સારી રીતે પાકી ગયો હોય તો, મધુર, સ્નિગ્ધ અને અમૃતના સરખો થઈને રસાદિ સર્વ ધાતુઓનું પોષણ કરે છે.

વિદગ્ધ રસ શું કાર્ય કરે ?

મન્દવહ્નિવિદગ્ધશ્ચ કટુશ્વામ્લો ભવેદ્વસઃ ॥

વિષભાવં વ્રજેદ્વાપિ કુર્યાદ્વા રોગસંકરં ॥ ૫ ॥

તે રસ, મન્દાગ્નિથી વિદગ્ધ અર્થાત્ અર્ધ બળેલો, કાચો રહ્યો હોય તો, તીખો અને ખાટો બને છે અથવા અજીર્ણ રોગમાં કહેલો વિપાજીર્ણ રોગ અથવા બીજા રોગમાંના સંકર રોગો ઉત્પન્ન કરે છે.

રસો કોને કહે?

આહારસ્થ રસઃ સારઃ ॥ આધેલા ખોરાકના રસને સાર કહે છે.

મૂત્ર શેમાંથી અને?

સારહીનો મલદ્રવઃ ॥ શિરામિસ્તજ્વલં નીતં બસ્તૌ મૂત્રત્વમાપ્નયાત્ ॥

તત્કિંદ્રં ચ મલં જ્ઞેયં તિષ્ઠેત્પ્રકાશયે ચ તત્ ॥

સારહીના ભાગને (રસ વગરના ભાગને) દ્રવ બાણુવો. દ્રવ એટલે ઉદરમાંના મલની અન્દરનો જલરૂપ પ્રવાહી પદાર્થ, મૂત્રવાહિની શિરાદ્વારા અસ્તિમાં જઈ મૂત્રપણુને પામે છે.

મલ શેમાંથી અને?

સારહીના ભાગને (રસ વગરના ભાગને) મલ બાણુવો. એ

મલ અર્થાત્ કિંદ્ર-અન્નાદિનો કચરો, પકવાશયના એક ભાગમાં ગયા પછી મલ નામને પામે છે.

મલ ક્યે રસ્તેથી બહાર આવે?

વલિત્રિતયમાર્ગેણ યાત્યપાનેન નોદિતં ॥ ૭ ॥

પ્રવાહિની સર્જની ચ ગ્રાહિકેતિ વલિત્રયં ॥

અપાન વાયુથી ઠેલાયલો મલ, ગુદાની અન્દરના ભાગમાં રહેનારી પ્રવાહિની, મધ્ય-ભાગમાં રહેનારી સર્જની-વિસર્જની અને બહારના ભાગમાં રહેનારી ગ્રાહિકા-ગ્રાહિણી નામે ત્રણ વલિઓ જેમાં રહેલી છે એવા ગુદારૂપી માર્ગદ્વારા શરીરની બહાર આવે છે.

રસોમાંથી લોહી કેમ અને?

રસસ્તુ હૃદયં યાતિ સમાનમસ્તરિતઃ ॥ ૮ ॥

રંજિતઃ પાચિતસ્તત્ર પિત્તેનાયાતિ રક્તામ્ ॥

નાભીમાં રહેલા સમાન વાયુથી ઠેલાયલો એવો રસ, હૃદયમાંનાં યકૃતસ્થાનને વિષે-મુંઝારાને વિષે જાય છે. ત્યાં રંજક પિત્તથી રંગાઈને તથા પાચક પિત્તથી પાકીને પછે તેનું લોહી અને છે.

લોહીને રહેવાનું સ્થાન કયું?

રક્તં સર્વશરીરસ્થં તે લોહી સર્વ શરીરમાં રહે છે.

લોહી કોને ટકાવી રાખે?

જીવસ્યાધારમુત્તમમ્ ॥ ૯ ॥

[રીતે ટકાવી રાખે છે.

તે લોહી જીવનો ઉત્તમ આધાર છે અર્થાત્ જીવને સારી

લોહીના ગુણદોષો

ક્લિગ્ધં ગુરુ ચલં સ્વાદુ વિદગ્ધં પિત્તવદ્ભવેત્ ॥

તે લોહી, સ્નિગ્ધ-ચીકણું, ગુરુ-જડ, ચંચળ અને સ્વાદુ-મધુર છે અને વિદગ્ધ-અર્ધ બજેલું થયા છતાં પિત્તના સરખું કડું અને ખાટું છે.

ધાતુઓ પરિપક્વ શાથી થાય?

પાચિતાઃ પિત્તતાપેન રસાદ્યા ધાતવઃ ક્રમાત્ ॥ ૧૦ ॥

રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને શુક્ર વા રેત, એ સાતે ધાતુઓ, પિત્તના તાપથી-તેજથી ક્રમ પ્રમાણે પરિપક્વ દશાને પામે છે (પોત પોતાના રૂપમાં આવે છે).

શુક્રત્વં યાંતિ માસેન તથા સ્ત્રીણાં રજો ભવેત્ ॥

શુક્ર ક્યારે તૈયાર થાય?

એ રીતે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે એક મહિને પુરુષના શરીરમાં વીર્ય નામની ધાતુ ઉત્પન્ન થાય છે.

રેત ક્યારે તૈયાર થાય?

તેમ જ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે એક મહિને સ્ત્રીના શરીરમાં રેત નામની ધાતુ ઉત્પન્ન થાય છે.

સ્ત્રીને કવી રીતે ગર્ભ રહે ?

કામાન્મિથુનસંયોગે શુદ્ધશોણિતશુક્રજઃ ॥ ૧૧ ॥

ગર્ભઃ સંજાયતે નાર્યાઃ

સમ્ભોગ સમ્બન્ધી ધચ્છા થવાથી, મિથુનનો (સ્ત્રી પુરુષનો) સંયોગ થવા વખતે શુદ્ધ એવું શોણિત (અટકાવરૂપી લોહી અને વીર્ય) એ બેનાથી સ્ત્રીને ગર્ભ રહે છે.

ગર્ભ બાલકરૂપે ક્યારે કહેવાય ?

સ જાતો બાલ ઉચ્ચતે ॥

તે ગર્ભ, જનમ્યા પછી ‘બાલક’ એમ કહેવાય છે.

કન્યા ક્યારે આવે ?

આધિક્યે રજસઃ કન્યા

સ્ત્રીપુરુષના સંયોગ થવા વખતે, સ્ત્રીએનો અટકાવ વધુ

પુત્ર ક્યારે આવે ?

પુત્રઃ શુક્રાધિકો ભવેત્ ॥ ૧૨ ॥ [હાય તો પુત્રી આવે છે.

સ્ત્રીપુરુષના સંયોગ થવા વખતે, પુરુષનું વીર્ય વધુ હોય

નપુંસક છોકરું ક્યારે આવે ?

નપુંસકં સમત્વેન યથેચ્છા પારમેશ્વરી ॥ તો પુત્ર આવે છે.

અને સ્ત્રીપુરુષના સંયોગ થવા વખતે, સ્ત્રીએનો અટકાવ

અને પુરુષનું વીર્ય, એ બન્ને સમાન હોય તો નપુંસક છોકરું આવે છે. એ રીતે જેવી પર-મેશ્વરની ધચ્છા હોય તેવું બને છે.

જન્મથી મરણ સુધી ઔષધની

બાલસ્ય પ્રથમે માસિ દેયા મેષજરત્તિકા ॥ ૧૩ ॥

માત્રા કેમ આપવી ?

અવલેહીકૃતૈકૈકા ક્ષીરક્ષૌદ્રસિતાધૃતૈઃ ॥

વર્ધયેત્તાવદેકૈકાં યાવદ્ભવતિ વત્સરઃ ॥ ૧૪ ॥

માર્ષૈર્વૃદ્ધિસ્તદૂર્ધ્વં સ્યાદ્યાવત્ ષોડશ વત્સરાઃ ॥ તતઃ સ્થિરા ભવેત્તાવદ્યાવદ્વર્ષાણિ સસતિઃ ॥ ૧૫ ॥

તતો બાલકવન્માત્રા હાસનીયા શનૈઃ શનૈઃ ॥ માત્રેયં કલ્કચૂર્ણાનાં કષાયાણાં ચતુર્ગુણા ॥ ૧૬ ॥

જન્મથી માંડી એક મહિનાનાં બાલકને દૂધ, મધ, સાકર અને ઘી, એ અનુપાનોમાંથી જે અનુપાન યોગ્ય લાગે તેની યોજના કરી, તેમાં એક ગુંળ પ્રમાણ (કલ્ક અથવા ચૂર્ણરૂપી) ઔષધ મેળવી, અવલેહ (ચાટવા) સરખું કરીને દેવું. ત્યારપછી બાર માસનું બાલક થાય ત્યાંસુધી દર માસે એક એક ગુંળ ભાર ઔષધ વધારે આપતાં જવું અર્થાત્ એક વર્ષનાં બાલકને બાર ગુંળ (એક માપાભાર) ઔષધ આપવું. ત્યારબાદ સોલ વર્ષનું બાલક થાય ત્યાંસુધી દર વર્ષે બાર બાર ગુંળભાર (એક એક માપાભાર) ઔષધ વધારે આપતા જવું અર્થાત્ સોલ વર્ષનાં બાલકને એક સો અને બાણું ગુંળ (સોલ માપાભાર) ઔષધ આપવું. તે પછી સત્તરમા વર્ષના આરમ્ભથી તે છેક સીન્ટેરમા વર્ષના અન્ત સુધીનાં હરકોઇ વર્ષની અન્તરનાં માણસને એક સો અને બાણું ગુંળ ભાર (સોલ માપા ભાર જ) ઔષધ આપવું. ત્યારબાદ બાલકને જેવી રીતે માત્રા વધારીએ છીએ, તેવી રીતે એકાંતેરમા વર્ષના આરમ્ભથી ધીમે ધીમે નીચે પ્રમાણે માત્રા ઘટાડવી:—

એકાંતેરમા વર્ષે પત્તર માપા, બીન્ટેરમા વર્ષે ચૌદ માપા તથા ત્રીન્ટેરમા વર્ષે તેર માપા માત્રા આપવી. એમ એક એક માપા માત્રા ઘટાડતાં, છેક ચોથાસીમાં વર્ષે બે માપા માત્રા

આપવી. ત્યારબાદ પંચાસીમા વર્ષના પહેલા માસમાં બાર ગુંળ માત્રા આપવી, બીજા માસમાં અગ્યાર ગુંળ માત્રા આપવી તથા ત્રીજા માસમાં દસ ગુંળ માત્રા આપવી. એમ એક એક ગુંળ માત્રા ઘટાડતાં છેક પંચાસીમા વર્ષના બારમા-છેલ્લા માસે એક ગુંળ માત્રા આપવી. તે પછી છયાસીમા વર્ષના આરમ્ભથી તે છેક મરણ સુધી એક ગુંળ ભાર જ માત્રા આપવી.

એ રીતે બાલક અને વૃદ્ધની ચિકિત્સા સરખી નાણુવી. કારણ કે, ઉપર ઔષધ ખવરાવવાની જે માત્રા લખી છે તે માત્રા, કદક અને ચૂર્ણ એ ઔષધોની નાણુવી, પણ કષાયરૂપ ઔષધની માત્રા આપવી હોય તો તે ઉપરની માત્રાથી ચોગણી આપવી.

જન્મથી ક્યા ક્યા ઉપચારો
લેવા છે ?

અંજનં ચ તથા લેપઃ જ્ઞાનમભ્યંગકર્મ ચ ॥

વમનં પ્રતિમર્શશ્ચ જન્મપ્રશ્નતિ શસ્યતે ॥ ૧૭ ॥

આંજણ આંજનું, ચન્દનાદિનો લેપ કરવો, નવરાવનું અભ્યંગ એટલે તેલ વગેરે ચોળવું, ઉલટી કરાવવી અને પ્રતિમર્શ એટલે ગુદાદ્વારા એરંડિયું તેલ નાંખવું અથવા નાકમાં બે બિન્દુ પ્રમાણ નરૂ કરવાનો જે પ્રયોગ કરવો તે, આ સર્વ ચોળના, બાલકને જન્મથી વખાણુવા લાયક છે.

અનાજ ક્યારે ખવરાવવું ?

કવલઃ પંચમાદ્વર્ષાત્

પાંચમા વર્ષથી બાલકને અન્નાદિકના ક્રાણિયા ભરાવવા.

નરૂ કર્મ, ક્યારે કરવું ?

અષ્ટમાત્રસ્યકર્મ ચ ॥

આઠમા વર્ષથી બાલકને નાક વાટે દવા મુંઘાડવી.

રેચ ક્યારે દેવો ?

વિરકઃ શોડશાદ્વર્ષાત્ સોલમાવર્ષથી બાલકને જુલાખ-રેચ દેવો.

ગૃહસ્થાશ્રમી ક્યારે થવું ?

વિંશતેશ્વ મૈથુનમ્ ॥ ૧૮ ॥

વિસમા વર્ષથી બાલકને મૈથુનના કાર્યમાં જોડવું.

બાલકપણું ક્યારે મટે ?

વાલ્યં વૃદ્ધિવપુર્મેધા ત્વગદષ્ટિઃ શુક્રવિક્રમૌ ॥

બુદ્ધિઃ કર્મેન્દ્રિયં ચેતો જીવિતં દશતો હસેત્ ॥ ૧૯ ॥

જન્મથી તે છેક દશમા વર્ષ પછી બાલકપણું ઓછું થવા માણે છે.

શરીરનું વધવું ક્યારે મટે ?

વાશમા વર્ષ પછી શરીર વધવું અટકે છે.

હૃષ્ટપુષ્ટતા થતી ક્યારે અટકે ?

ત્રીશમા વર્ષ પછી શરીર હૃષ્ટપુષ્ટ થતું અટકે છે.

સ્મરણશક્તિ ક્યારે ઘટે ?

ચાલીશમા વર્ષ પછી સ્મરણશક્તિ ઓછી થવા માણે છે.

ચામડી લુખી ક્યારે થાય ?

પચ્ચાસમા વર્ષ પછી ચામડીની કામળતા ઓછી થવા માણે છે.

આંખનું તેજ ક્યારે ઘટે ?

સાઠમા વર્ષ પછી આંખે ઓછું દેખાવા માણે છે.

વીર્ય ક્યારે ઘટે ?

સીન્તેરમાં વર્ષ પછી શરીરમાંનું વીર્ય ઓછું થવા માણે છે.

બળ ક્યારે ઘટે ?

એંશીમાં વર્ષ પછી શરીરમાંનું બળ ઓછું થવા માણે છે.

બુદ્ધિ ક્યારે ઘટે ?

નેવુંમાં વર્ષ પછી બુદ્ધિ ઘટવા માણે છે.

કર્મેન્દ્રિયો ક્યારે અશક્ત થાય ?

સોમા વર્ષ પછી કર્મેન્દ્રિયોનું બળ ઓછું થવા માણે છે.

સાવધતા ક્યારે મટે ?

એકસોદશમા વર્ષ પછી શરીરમાંની સાવધતા ઓછી થવા માણે છે

જીવિત ક્યારે ઓછું થવા માણે? એકસો વીસમા વર્ષ પછી જીવિત પણ ઓછું થવા માણે છે.

વાતપ્રકૃતિનાં લક્ષણો

અલ્પકેશઃ કુશો રુક્ષો વાચાલચ્ચલમાનસઃ ॥

આકાશચારી સ્વપ્નં વાતપ્રકૃતિકો નરઃ ॥ ૨૦ ॥

થોડા વાળવાળો, કુર્બળ, રુક્ષ શરીરવાળો, બોલકો, ચંચળ મનવાળો તથા સ્વપ્નાંની અન્દર પોતે આકાશમાં ફરે છે, એમ જોનારો માણસ, વાતપ્રકૃતિવાળો જાણવો.

પિત્તપ્રકૃતિનાં લક્ષણો

અકાલે પલિતૈર્વ્યાસો ધીમગ્ન્સ્વેદી ચ રોષણઃ ॥

સ્વપ્નેષુ જ્યોતિષાં દ્રષ્ટા પિત્તપ્રકૃતિકો નરઃ ॥ ૨૧ ॥

જુવાનીમાં ધોળાં આવેલો, બુદ્ધિવાળો, શરીરે પરસેવો વળેલો, રીસવાળો અને સ્વપ્નાંની અન્દર નક્ષત્રાદિ તેજસ્વી પદાર્થોને જોનારો માણસ, પિત્તપ્રકૃતિવાળો જાણવો.

કફપ્રકૃતિનાં લક્ષણો

ગમ્ભીરબુદ્ધિઃ સ્થૂલાક્ષઃ ક્ષિપ્તકેશો મહાબલઃ ॥

સ્વપ્ને જલાશયાલોકી શ્લેષ્મપ્રકૃતિકો નરઃ ॥ ૨૨ ॥

ગમ્ભીર બુદ્ધિવાળો, જાડો, સ્નિગ્ધ કેશવાળો, જોરાવર અને સ્વપ્નાંની અન્દર જલાશયને જોનારો માણસ કફપ્રકૃતિવાળો જાણવો.

અધિક દ્વિદોષપ્રકૃતિનાં લક્ષણો

જ્ઞાતવ્યા મિશ્રચિહ્નૈશ્ચ દ્વિત્રિદોષોત્ત્વણા નરાઃ ॥

અધિક એવા બે દોષોનાં લક્ષણોથી મિશ્ર થયેલી જે પુરુષની પ્રકૃતિ હોય, તે મનુષ્યને મિશ્રચિહ્નયુક્ત અધિક દ્વિદોષપ્રકૃતિવાળો જાણવો.

અધિક ત્રિદોષપ્રકૃતિનાં લક્ષણો

અધિક એવા ત્રણ દોષોનાં લક્ષણોથી મિશ્ર થયેલી જે પુરુષની

પ્રકૃતિ હોય તે મનુષ્યને, મિશ્રચિહ્નયુક્ત અધિક ત્રિદોષપ્રકૃતિવાળો જાણવો. એ રીતે અધિક દ્વિદોષ અને ત્રિદોષ પ્રકૃતિવાળાઓને મિશ્રચિહ્નયુક્ત, અધિક દોષવાળા જાણવા.

નિદ્રા શાથી આવે?

તમઃકફાભ્યાં નિદ્રા સ્યાત્

તમોગુણ અને કફ એ બેનાથી નિદ્રા આવે છે.

મૂર્ચ્છા શાથી આવે?

મૂર્ચ્છા પિત્તતમોભવા ॥ ૨૩ ॥

પિત્ત અને તમોગુણ, એ બેનાથી મૂર્ચ્છા આવે છે.

બ્રાન્તિ શાથી થાય?

રજઃપિત્તાનિલૈર્બ્રાન્તિઃ

રજોગુણ, પિત્ત અને વાયુ, એ ત્રણથી બ્રાન્તિ થાય છે.

તન્દ્રા શાથી થાય?

તન્દ્રા શ્લેષ્મતમોનિલૈઃ ॥

કફ, તમોગુણ અને વાયુ, એ ત્રણથી તન્દ્રા થાય છે.

ગ્લાનિ શાથી થાય?

ગ્લાનિરોજઃક્ષયાત્ દુઃખાદર્જીર્ણાન્ન શ્રમાદ્ભવેત્

ઓળ એટલે રસ આદિથી તે વીર્ય સ્પષ્ટીની ધાતુઓનાં

ઉત્તમ તેજનો ક્ષય થવાને લીધે, શરીર સમ્યન્ધી ડિંવા મન સમ્યન્ધી દુઃખને લીધે, ખાધેલાં અનાજનું અજીર્ણ થવાને લીધે અને શરીર સમ્યન્ધી વા મન સમ્યન્ધી ધણો શ્રમ કરવાને લીધે ગ્લાનિ ઉત્પન્ન થાય છે.

અંગાસનાં લક્ષણો

યઃ સામર્થ્યેડ્યનુત્સાહસ્તદાલસ્યમુદીર્યતે ॥

શરીરની અન્દર સામર્થ્ય હોવા છતાં, કામ કરવામાં જે પ્રીતિ ન થાય, તેનું નામ “આલસ્ય” કહેવાય.

ચૈતન્યશિથિલત્વાદઃ પીત્તૈકશ્વાસમુદ્ભવત્ ॥ ૨૫ ॥

અંગાસનાં લક્ષણો

વિદીર્ણવદનઃ શ્વાસં જૃમ્ભા સા કથ્યતે બુધૈઃ ॥

હૃદયમાંનું ચૈતન્ય શિથિલ થઇ ગયા પછી જે મનુષ્ય, એક શ્વાસને અન્દર લઇ, તરત પાછું પોહોળું મોઢું કરીને પછે જે બીજા ઉચ્છ્વાસને બહાર કાઢે છે, એ ક્રિયાને બુદ્ધિમાનો “અંગાસ” એમ કહે છે.

છીંકનાં લક્ષણો

ઉદાનપ્રાણયોરુર્ધ્વયોગાન્મૌલિકફલ્લવાત્ ॥ ૨૬ ॥

શબ્દઃ સંજાયતે તેન ક્ષુતં તત્કથ્યતે બુધૈઃ ॥

ઉદાન એટલે કણ્ઠ વાયુ અને પ્રાણ એટલે હૃદય વાયુ, એ બેનો ઊર્ધ્વમાં-મસ્તકમાં યોગ થવાને લીધે, માથાની અન્દરથી નાકદ્વારા કફ બહાર નીકળવા લાગે છે તેના યોગથી, નાકમાંથી જે શબ્દ થાય છે, તેનું નામ બુદ્ધિમાનોએ “છીંક” એમ કહેયું છે.

ઓડકારનાં લક્ષણો

ઉદાનકોપાદાહારસ્વસ્થિતત્ત્વાચ્ચ યદ્ભવેત્ ॥ ૨૭ ॥

પવનસ્યોર્ધ્વગમનં તમુદ્ગારં પ્રવક્ષતે ॥

ઉદાનમાં-કણ્ઠમાં રહેતારા વાયુના કોપ થવાને લીધે અર્થાત્ ઉદાન વાયુના ફરવાને લીધે, અન્નાદિક આહાર, પોતાને સ્થાનકે જઇ, સારી રીતે સ્થિર થયા પછી, નીચેના વાયુનું જે ઊર્ધ્વગમન થાય છે, તેનું નામ “ઓડકાર” કહેવાય છે.

એ રીતે દામોદરના પુત્ર શાર્દૂલગંધરે રચેલી શાર્દૂલગંધર સંહિતાને વિષે પૂર્વખણના સ્વસ્થાનમાંના આહારાદિગતિ નામે છઠ્ઠા અધ્યાયની શુર્જર દીક્ષા સમ્પૂર્ણ.

અધ્યાય ૭ મો, રોગગણના

રોગોની સંખ્યા સાથે તેઓના

ભેદોનું ટૂંકામાં વર્ણન

રોગાણાં ગણના પૂર્વ મુનિભિર્યા પ્રકીર્તિતા ॥

મયાડપ્ર પ્રોચ્યતે સૈવ તદ્ભેદા બહવો મતાઃ ॥ ૧ ॥

પૂર્વે મુનિઓએ જે જ્વરાદિ રોગોની સંખ્યાને તથા તેઓના જે ભેદોને કહેલ છે, તે સંખ્યાને અને ભેદોને માત્ર આ મૂળશ્લોકમાં ટૂંકામાં વર્ણવી દેખાડું છું.

જ્યર

પંચવિંશતિરુદ્ધિષ્ઠા જ્વરાસ્તદ્ભેદ ઉચ્યતે ॥

પૃથક્કોષૈસ્તથા દ્વન્દ્વભેદેન વિવિધઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨ ॥

એકથ સન્નિપાતેન તદ્ભેદા બહવઃ સ્મૃતાઃ ॥ પ્રાયશઃ સન્નિપાતેન પંચ સ્યુર્વિષમજ્વરાઃ ॥ ૩ ॥

સન્તતઃ સતતથૈવ અન્યેયુષ્કસ્તુતીયકઃ ॥ આતુર્થિકથ પંચૈતે કીર્તિતા વિષમજ્વરાઃ ॥ ૪ ॥

તથાડપ્રાન્તુજ્વરોડપ્યેકલ્લયોદ્દશવિધો મતઃ ॥ અભિચારપ્રહાવેશશાપૈરાંગતુકલ્પિતા ॥ ૫ ॥

શ્રમાચ્છેદાત્ક્ષતાદ્વાદ્વાકતુર્ધાપાતકજ્વરઃ ॥ કામાદ્ ભીતેઃ શુન્નો રોષાદ્વિષાદૌષધગન્ધતઃ ॥ ૬ ॥

અભિષંગજ્વરાઃ ષટ્સ્યુરેવં જ્વરવિનિશ્ચયઃ ॥

પચ્ચીસ પ્રકારના જ્વરના ભેદો:—૧ વાતજ્વર, ૨ પિત્તજ્વર, ૩ કફજ્વર, ૪ વાત-પિત્તજ્વર, ૫ વાતકફજ્વર, ૬ પિત્તકફજ્વર, ૭ સન્નિપાતજ્વર.

તે સન્નિપાતજ્વરના ધણા ભેદો છે. ધણુંકરીને સન્નિપાતજ્વરમાંથી ૮ સન્તત, ૯ સતત, ૧૦ અન્યેણુક, ૧૧ તૃતીયક અને ૧૨ ચાતુર્થિક, એમ પાંચ પ્રકારના વિષમજ્વરો પેદા થાય છે.

તેવી જ રીતે એક પ્રકારના આગનુકજ્વરના તેર ભેદો નીચે પ્રમાણે કહું છું: ૧૩ અભિ-ચારજ્વર, ૧૪ ગ્રહાવેશજ્વર અને ૧૫ શાપજ્વર, એ રીતે ત્રણ પ્રકારનો આગનુકજ્વર છે.

શ્રમથી આવતો તાવ ૧૬ શ્રમજ્વર, શસ્ત્રના છેદથી આવતો તાવ ૧૭ છેદજ્વરજ્વર, ક્ષત પડવાથી આવતો તાવ ૧૮ ક્ષતજ્વરજ્વર અને અગ્નિ વા સૂર્યાદિના તાપથી આવતો તાવ ૧૯ દાહજ્વર, આ ચાર જાતનો તાવ આધાતક નામે આગનુકજ્વર છે. કામથી આવતો તાવ ૨૦ કામજ્વર, ખીકથી આવતો તાવ ૨૧ ભીતજ્વર, શોકથી આવતો તાવ ૨૨ સુચ-જ્વર, રીપથી આવતો તાવ ૨૩ રોપજ્વર, વિષથી આવતો તાવ ૨૪ વિષજ્વર અને ઔષધની ગન્ધથી આવતો તાવ ૨૫ ઔષધગન્ધજ્વર, આ જાતનો તાવ, અભિપંગજ્વર નામે આગનુક-જ્વર છે. એ રીતે તેર પ્રકારના દોષજ્વરો મળીને પચ્ચીસ પ્રકારના તાવો જાણવા.

અતિસાર

પૃથક્ત્રિદોષૈઃ સર્વૈશ્ચ શોકાદામાદ્વ્યાદપિ ॥ ૭ ॥

અતિસાર: સપ્તઘા સ્યાત્

સાત પ્રકારના અતિસારના ભેદો:—૧ વાતાતિસાર, ૨ પિત્તાતિસાર, ૩ કફાતિસાર, ૪ ત્રિદોષાતિસાર, ૫ શોકાતિસાર, ૬ આમાતિસાર અને ૭ લપ્તાતિસાર.

સંગ્રહણી

ગ્રહણી પંચઘા મતા ॥ પૃથગ્દોષૈઃ સન્નિપાતાત્તથા ચામેન પંચમી ॥ ૮ ॥

પાંચ પ્રકારના સંગ્રહણીના ભેદો:—૧ વાતસંગ્રહણી, ૨ પિત્તસંગ્રહણી, ૩ કફસંગ્રહણી, ૪ સન્નિપાતસંગ્રહણી અને ૫ આમસંગ્રહણી.

પ્રવાહિકા ચતુર્ધા સ્યાત્પૃથગ્દોષૈસ્તથાસ્રજઃ ॥

પ્રવાહિકા

ચાર પ્રકારના પ્રવાહિકાના ભેદો:—૧ વાતપ્રવાહિકા, ૨ પિત્તપ્રવાહિકા, ૩ કફપ્રવાહિકા અને ૪ રક્તપ્રવાહિકા.

અળ્ગુર્ણુ

અજીર્ણ ત્રિવિધં પ્રોક્તં વિજ્ઞેયં વાયુના મતમ્ ॥ ૯ ॥

પિત્તાદ્વિદગ્ધં વિજ્ઞેયં કફેનામં તદુચ્યતે ॥ વિષાજીર્ણં રસાદેકમ્

ચાર પ્રકારના અળ્ગુર્ણુના ભેદો:—વાયુથી થયેલું ૧ વિષ્ઠ્ઠાળ્ગુર્ણુ, પિત્તથી થયેલું ૨ વિદગ્ધાળ્ગુર્ણુ, કફથી થયેલું ૩ આમાળ્ગુર્ણુ અને અન્નાદિના રસમાંથી થયેલું ૪ વિષાળ્ગુર્ણુ.

દોષૈઃ સ્યાદલ્લસન્નિધા ॥ ૧૦ ॥

અલસન

ત્રણ પ્રકારના અલસકના ભેદો:—૧ વાતાલસક, ૨ પિતા-લસક અને ૩ કફાલસક.

વિષ્ણી ત્રિવિધા પ્રોક્તા દોષૈઃ સા સ્યાત્પૃથક્ પૃથક્ ॥

વિષ્ણી

ત્રણ પ્રકારના વિષ્ણીના ભેદો:—૧ વાતવિષ્ણી, ૨ પિત્ત-વિષ્ણી અને ૩ કફવિષ્ણી.

हृदयकालसह विष्णु

दण्डकालसंकश्चैक १ ६९३कासनामे विपुयानो अेक पीन्नेलेदछे.

विलम्बिता विषया

एकैव स्याद्विलम्बिका ॥ ११ ॥

૧ વિલમ્બિકા નામે વિપ્રચીનો એક વિશેષ ભેદ છે.

અર્શ

अशोसि षड्विधान्याहुर्वातपित्तकफास्रतः ॥

सन्निपाताच्च संसर्गतिषां भेदो द्विधा स्मृतः ॥ १२ ॥

सहजोत्तरजन्मभ्यां तथा शुष्कार्द्रभेदतः ॥

છ પ્રકારના અર્શના ભેદો:-૧ વાતાર્શ, ૨ પિત્તાર્શ, ૩ કફાર્શ, ૪ રક્તાર્શ, ૫ સન્નિ-
પાતાર્શ અને ૬ સંસર્ગાર્શ. આ દરેક અર્શોના બે બે ભેદો છે. એક અર્શ સહજ અર્થાત્ દેહની
સાથે ઉત્પન્ન થાય છે અને બીજો અર્શ ઉત્તરજન્મ અર્થાત્ જન્મ્યા પછી વાતાદિ દોષના
ક્રોધવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. વળી એક શુદ્ધઅર્શ થાય છે અને બીજો આદ્ર્વઅર્શ થાય છે.

त्रिधैव चर्मकीलानि वातात्पित्तात्कफादपि ॥ १३ ॥

ચુર્મકીલ

ત્રણ પ્રકારના ચર્મકીલના એ ભેદો:-૧ વાતચર્મકીલ, ૨ પિત્તચર્મકીલ અને ૩ કફચર્મકીલ.

एकविंशतिभेदेन कृमयः स्युर्द्विधांच्यते ॥

हि

बाह्यास्तथाभ्यन्तरे च तेषु यूका बहिश्चराः ॥ १४ ॥

लिख्याश्चान्येऽन्तरचरा कफाते हृदयादकाः ॥ अन्त्रादा उदरावेष्टाश्चुरवश्च महागुहाः ॥ १५ ॥

सुगन्धा दर्भकुसुमास्तथा रक्ताच्च मातरः ॥ सौरसा लोमविश्वंसा रोमद्वीपा उदुम्बराः ॥१६॥

केशादाश्च तथैवान्ये शकृज्जाता मकरकाः ॥ लेलिहाश्च मलूनाश्च सौमुरादाः कंकरकाः ॥ १७ ॥

तथान्यः कफरक्ताभ्यां संजातः स्नायुकः स्मृतः ॥ व्रणस्य कृमयश्चान्ये विषमा बाह्ययोनयः ॥ १८

એકત્રીશ પ્રકારના ઢૂમિના બેદો:-૧ દેહની બહારના ભાગપર રહેનારા અને દેહની અંદરના ભાગમાં રહેનારા, એ બેદે કરીને તે ઢૂમિઓ બે પ્રકારના થાય છે. ૧ યુકા આહ્લકૃમિ અને ૨ લિખ્યા આહ્લકૃમિ. એ બે જાતના ઢૂમિઓ, દેહની બહારના ભાગપર ઉત્પન્ન થવાથી આહ્લકૃમિ કહેવાય છે. તેમ બીજા ઢૂમિઓ, દેહની અંદરના ભાગમાં પેદા થવાથી આબ્યન્તર ઢૂમિ કહેવાય છે. તે આબ્યન્તરકૃમિઓના બેદો કહું છું:-૩ હૃદયાદક, ૪ અન્ત્રાદ, ૫ ઉદરાવેષ, ૬ ચુરુ, ૭ મહાગુહ, ૮ સુગન્ધ અને ૯ દર્ભકુસુમ, આ સાત જાતના ઢૂમિઓ કક્ષી થનારા છે. ૧૦ માતર, ૧૧ સૌરસ, ૧૨ લોમવિધ્વંસ, ૧૩ રોમદ્રોષ, ૧૪ ઉદુમ્બર અને ૧૫ કેશાદ, આ છ જાતના ઢૂમિઓ લોહીથી થનારા છે. ૧૬ મકરુક, ૧૭ લેલિહ, ૧૮ મઞ્જન, ૧૯ સૌસુ-રાદ અને ૨૦ કંકરુક, આ પાંચ જાતના ઢૂમિઓ મઞ્જથી થનારા છે. વળી ૨૧ સ્નાયુક, નામનો એક ઢૂમિ કફરક્તથી થનારો છે. બીજા કેટલાક ઢૂમિઓ પ્રણીની અંદર થાય છે, તે ભયંકર અને બહારથી થનારા જાણવા.

पाण्डुरोगाश्च पंचस्युर्वातपित्तकफैस्त्रिधा॥१८॥त्रिदोषैर्मृत्तिकाभिश्च

புது

પાંચ પ્રકારના પાણુના ભેદો:-૧ વાતપાણુ, ૨ પિત્ત-
પાણુ, ૩ કફપાણુ, ૪ ત્રિદોષ પાણુ અને ૫ મૃત્તિકાપાણુ.

કામલા તથૈકા કામલા સ્મૃતા ॥ કામલા નામે એક જાતનો રોગ છે
 સ્યાત્ કુમ્ભકામલા ચૈકા
 કુમ્ભકામલા નામે કામલાની જાતનો એક રોગ છે.
 તથૈકં ચ હલીમકં ॥ ૧૯ ॥

હલીમક હલીમક નામે પાણ્ડુની જાતનો એક રોગ છે.

રક્તપિત્ત રક્તપિત્તં ત્રિધા પ્રોક્તમૂર્ધ્વગં કપ્ત્તંભવં ॥
 અધોગં માસ્તં જ્ઞેયં તદ્વિદ્યેન દ્વિમાર્ગગમ્ ॥ ૨૦ ॥

ત્રણ પ્રકારના રક્તપિત્તના ભેદો છે:—કક્ષી થયેલ ૧ ઉર્ધ્વગરક્તપિત્ત, વાયુથી થયેલ
 ૨ અધોગરક્તપિત્ત અને કક્ષવાતથી થયેલ ૩ દ્વિમાર્ગગરક્તપિત્ત.

કાસાઃ પંચ સમુદિષ્ટાસ્તે ત્રયસ્તુ ત્રિભિર્મલૈઃ ॥

કાસાઃ પંચ સમુદિષ્ટાસ્તે ત્રયસ્તુ ત્રિભિર્મલૈઃ ॥

પાંચ પ્રકારના કાસના ભેદો:—૧ વાતકાસ, ૨ પિત્તકાસ, ૩ કક્ષકાસ, ૪ ઉરક્ષતકાસ
 અને ૫ ધાતુક્ષતકાસ.

ક્ષયાઃ પંચૈવ વિજ્ઞેયાન્નિમિદૌષૈન્નયશ્ચ તે ॥

ક્ષયાઃ પંચૈવ વિજ્ઞેયાન્નિમિદૌષૈન્નયશ્ચ તે ॥

પાંચ પ્રકારના ક્ષયના ભેદો:—૧ વાતક્ષય, ૨ પિત્તક્ષય, ૩ કક્ષક્ષય, ૪ સન્નિપાતક્ષય
 અને ૫ ઉરક્ષતક્ષય.

શોષાઃ સ્યુઃ ષડ્ પ્રકારેણ સ્ત્રીપ્રસંગાચ્છુચો વ્રણાત્ ॥

અઞ્વશ્રમાચ્ચ વ્યાયામાદ્વાર્ધક્યાદપિ જાયતે ॥ ૨૩ ॥

છ પ્રકારના શોષના ભેદો:—૧ સ્ત્રીપ્રસંગશોષ, ૨ શોકશોષ, ૩ ત્રણશોષ, ૪ અધ્વ
 શ્રમશોષ, ૫ વ્યાયામશોષ અને ૬ વાર્ધક્ય (જરા, ઘડપણ) શોષ.

શ્વાસાઃ પંચ વિજ્ઞેયાઃ ક્ષુદ્રઃ સ્યાત્તમકસ્તથા ॥

કર્ધ્વશ્વાસો મહાશ્વાસશ્ચિન્નશ્વાસશ્ચ પંચમઃ ॥ ૨૪ ॥

પાંચ પ્રકારના શ્વાસના ભેદો:—૧ ક્ષુદ્રશ્વાસ, ૨ તમકશ્વાસ, ૩ કર્ધ્વશ્વાસ, ૪
 મહાશ્વાસ અને ૫ ચિન્નશ્વાસ.

હિક્કાઃ કથિતાઃ પંચ હિક્કાસ્તુ તાસુ ક્ષુદ્રાઽન્નજા તથા ॥

ગમ્ભીરા યમલા ચૈવ મહતી પંચમીતિ ચ ॥ ૨૫ ॥

પાંચ પ્રકારના હિક્કાના ભેદો:—૧ ક્ષુદ્રહિક્કા, ૨ અન્નગ્નહિક્કા, ૩ ગમ્ભીરાહિક્કા, ૪
 યમલાહિક્કા અને ૫ મહતીહિક્કા.

જઠરાગ્નિવિકારઃ ચત્વારોઽમિવિકારાઃ સ્યુર્વિષમો વાતસમ્ભવઃ ॥

તીક્ષ્ણઃ પિષ્તાત્કફાન્મન્દો ભસ્મકો વાતપિત્તકઃ ॥ ૨૬ ॥

ચાર પ્રકારના જઠરાગ્નિવિકારના ભેદો:—૧ વાતદોષથી થયેલ વિષમાગ્નિ, ૨ પિત્તદોષથી
 થયેલ તીક્ષ્ણાગ્નિ, ૩ કક્ષદોષથી થયેલ મન્દાગ્નિ અને ૪ વાતપિત્ત દોષથી થયેલ ભસ્મકાગ્નિ.

અરોચક

પંચૈવારોચકા જ્ઞેયા વાતપિત્તકફૈભિઃ ॥ સન્નિપાતાન્મનસ્તાપાત

પાંચ પ્રકારના અરોચકના ભેદો:—૧ વાતારોચક, ૨ પિત્તારોચક ૩ કફારોચક, ૪ સન્નિપાતારોચક અને ૫ મનસ્તાપારોચક.

છર્દિ

છર્દ્ય: સપ્તધા મતા: ॥ ત્રિભિર્દોષૈઃ પૃથક્તિલ્લઃ કૃમિભિઃ સન્નિપાતતઃ ॥

ઘૃણયા ચ તથા સ્ત્રીણાં ગર્ભાધાનાન્ન જાયતે ॥ ૨૮ ॥

સાત પ્રકારના છર્દિના ભેદો:—૧ વાતછર્દિ, ૨ પિત્તછર્દિ, ૩ કફછર્દિ, ૪ કૃમિછર્દિ, ૫ સન્નિપાતછર્દિ, ૬ ઘૃણુછર્દિ અને ૭ ગર્ભાધાનછર્દિ.

સ્વરભેદ

સ્વરભેદાઃ ષડેવ સ્યુર્વાતપિત્તકફૈભ્યઃ ॥

મેદસા સન્નિપાતેન ક્ષયાત્ ષષ્ઠઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૨૯ ॥

છ પ્રકારના સ્વરના ભેદો:—૧ વાતસ્વરભેદ, ૨ પિત્તસ્વરભેદ, ૩ કફસ્વરભેદ ૪ મેદ-સ્વરભેદ, ૫ સન્નિપાતસ્વરભેદ અને ૬ ક્ષયસ્વરભેદ.

તૃણા

તૃણા ચ ષડ્વિધા પ્રોક્તા વાતાત્પિત્તાત્કફાદપિ ॥

ત્રિદોષૈરુપસર્ગેણ ક્ષયાદ્વાતોશ્ચ ષષ્ઠિકા ॥ ૩૦ ॥

છ પ્રકારના તૃણાના ભેદો:—૧ વાતતૃણા, ૨ પિત્તતૃણા, ૩ કફતૃણા, ૪ ત્રિદોષ-તૃણા, ૫ ઉપસર્ગજ તૃણા અને ૬ ધાતુક્ષયતૃણા.

મૂર્ચ્છા

મૂર્ચ્છાં ચતુર્વિધા જ્ઞેયા વાતપિત્તકફૈઃ પૃથક્ ॥ ચતુર્થી સન્નિપાતેન

ચાર પ્રકારના મૂર્ચ્છાના ભેદો:—૧ વાતમૂર્ચ્છા, ૨ પિત્ત મૂર્ચ્છા, ૩ કફમૂર્ચ્છા અને ૪ સન્નિપાતમૂર્ચ્છા.

ભ્રમ

તથૈકશ્ચ ભ્રમઃ સ્મૃતઃ ॥ ૩૧ ॥ ૧ ભ્રમ રોગ, એક જ્ઞાતનો છે.

નિદ્રા તન્દ્રા ચ સન્ન્યાસો ગ્લાનિશ્ચૈકૈકશઃ સ્મૃતઃ ॥

નિદ્રા, તન્દ્રા, સન્ન્યાસ
અને ગ્લાનિ

નિદ્રા, તન્દ્રા, સન્ન્યાસ અને ગ્લાનિ એ દરેક રોગ પાળુ એક એક જ્ઞાતનો છે.

મદ

મદાઃ સપ્ત સમાખ્યાતા વાતપિત્તકફૈભ્યઃ ॥ ૩૨ ॥

ત્રિદોષૈરસૃજા મયાદ્વિષાદપિ ચ સપ્તમઃ ॥

સાત પ્રકારના મદના ભેદો:—૧ વાતમદ, ૨ પિત્તમદ, ૩ કફમદ, ૪ ત્રિદોષમદ, ૫ રક્તમદ, ૬ મધમદ અને ૭ વિપમદ.

મદાત્મ્ય

મદાત્મ્યશ્ચતુર્થા સ્યાત્ વાતાત્પિત્તાત્કફાદપિ ॥ ૩૩ ॥

ત્રિદોષૈરપિ વિજ્ઞેય એકઃ પરમદસ્તથા ॥

પાનાર્જીર્ણતથા ચૈકં તથૈકઃ પાનવિભ્રમઃ ॥ ૩૪ ॥ પાનાત્મ્યસ્તથા ચૈકો ચાર પ્રકારના મદાત્મ્યના ભેદો:—૧ વાતમદાત્મ્ય, ૨ પિત્તમદાત્મ્ય, ૩ કફમદાત્મ્ય, અને ૪ ત્રિદોષમદાત્મ્ય. અન્ય ભેદો:—૧ પરમદ, ૨ પાનાજીર્ણ, ૩ પાનવિભ્રમ અને ૪ પાનાત્મ્ય.

દાહ

દાહાઃ સપ્ત મતાસ્તથા ॥ રક્તપિત્તાત્તથા રક્તાતૃણાયાઃ પિત્તતસ્તથા ॥

ધાતુક્ષ્યાન્મર્મષાતાદ્રક્ષપૂર્ણોદરાદપિ ॥

सात प्रकारना दाहना भेदोः—१ रक्तपित्तज्वाह, २ रक्तज्वाह, ३ तृणानिरोधज्वाह, ४ पित्तज्वाह, ५ धातुक्षयज्वाह, ६ भर्मधातज्वाह अने ७ रक्तपूर्णोदरज्वाह.

उन्मादाः षट् समाख्यातास्त्रिभिर्दोषैस्त्रयश्च ते ॥ ३६ ॥
सन्निपाताद्विषाज्ज्ञेयः षष्ठो दुःखेन चेतसः ॥

७ प्रकारना उन्मादना भेदोः १ पातोन्माद, २ पित्तोन्माद, ३ कङ्कोन्माद, ४ सन्निपातोन्माद, ५ विषोन्माद अने ६ मानसदुःखोन्माद.

भूतोन्मादा विंशतिः स्युस्ते देवादानवादपि ॥ ३७ ॥
गन्धर्वात् किन्नरात् यक्षात् पितृभ्यो गुह्यापतः ॥
प्रेताच्च गुह्यकात् वृद्धात् सिद्धात् भूतात् पिशाचतः ॥ ३८ ॥

जलादिदेवतायाश्च नागाश्च ब्रह्मराक्षसात् ॥ राक्षसादपि कूर्मांडात्कृत्यावेतालयोरपि ॥ ३९ ॥

वीश प्रकारना भूतोन्मादना भेदोः—१ देवोन्माद, २ दानवोन्माद, ३ गन्धर्वोन्माद, ४ किन्नरोन्माद, ५ यक्षोन्माद, ६ पितृउन्माद, ७ गुरुशापोन्माद, ८ प्रेतोन्माद, ९ गुह्यका-
न्माद, १० वृद्धशापोन्माद, ११ सिद्धशापोन्माद, १२ भूतोन्माद, १३ पिशाचोन्माद, १४
जलादिदेवतोन्माद, १५ नागोन्माद, १६ ब्रह्मराक्षसोन्माद, १७ राक्षसोन्माद, १८ कूर्माण्डो-
न्माद, १९ कृत्योन्माद अने २० वेतालोन्माद.

अपस्मारश्चतुर्धा स्यात् समीरात्पित्ततस्तथा ॥
इलेष्मणोऽपि तृतीयः स्याच्चतुर्थः सन्निपाततः ॥ ४० ॥

चार प्रकारना अपस्मारना भेदोः—१ वातापस्मार, २ पित्तापस्मार, ३ कक्षापस्मार
अने ४ सन्निपातापस्मार.

चत्वारश्चामवाताः स्युर्वातपित्तकफैस्त्रिधा ॥ चतुर्थः सन्निपाताच्च
आमवात
चार प्रकारना आमवातना भेदोः—१ वातामवात, २
पित्तामवात, ३ कक्षामवात अने ४ सन्निपातामवात.

शूलान्यथै बुधा जगुः ॥ ४१ ॥ पृथक्दोषैस्त्रिधा द्वंद्वभेदेन त्रिविधा-
न्यपि ॥ अमेन सप्तमं प्रोक्तं सन्निपातेन चाष्टमं ॥ ४२ ॥

आठ प्रकारना शूलना भेदोः—१ वातशूल, २ पित्तशूल, ३ कक्षशूल, ४ वातपित्तशूल,
५ वातकक्षशूल, ६ पित्तकक्षशूल, ७ आमशूल अने ८ सन्निपातशूल.

परिणामभवं शूलमष्टधा परिकीर्तितं ॥
मलैर्यैः शूलसंख्या स्यात्तैर्यैः परिणामजम् ॥ ४३ ॥

आठ प्रकारना परिणामशूलना भेदोः—१ नातपरिणामशूल, २ पित्तपरिणामशूल,
३ कक्षपरिणामशूल, ४ वातपित्तपरिणामशूल, ५ वातकक्षपरिणामशूल, ६ धितकक्षपरिणाम-
शूल, ७ आमपरिणामशूल अने ८ सन्निपातपरिणामशूल.

अन्नद्रवशूल
अन्नद्रवभवं शूलं जरत्पित्तभवं तथा ॥ एकैकं गणितं सुत्रैः
अन्नद्रवशूल अने प्रकारनुं छे.

જરપિત્તથલ

જરપિત્તથલ પણ એક પ્રકારનું જ છે.

ઉદાવર્ત

ઉદાવર્તાશ્ચયોદશ । એકઃ ક્ષુન્નિપ્રહાત્પ્રોક્તસ્તૃષ્ણારોધાત્ત્રિતીયકઃ ॥

નિદ્રાઘાતાતૃતીયઃ સ્યાદ્વતુર્થઃ શ્વાસનિપ્રહાત્ ॥ ૪૫ ॥

છર્દિરોધાત્પંચમઃ સ્યાત્ષષ્ઠઃ ક્ષવથુનિપ્રહાત્ ॥ જુમ્ભારોધાત્સપ્તમઃ સ્યાદુદ્ગારપ્રહતોઽષ્ટમઃ ॥ ૪૬ ॥

નવમઃ સ્યાદશ્વરોધાદશમઃ શુક્રધારણાત્ ॥ મૂત્રરોધાન્મલ્સ્યાપિ રોધાદ્વાતવિનિપ્રહાત્ ॥ ૪૭ ॥

ઉદાવર્તાશ્ચયથૈતે ઘોરોપદ્રવ્યકારકાઃ ॥

તેર પ્રકારના ઉદાવર્તના ભેદોઃ-૧ ક્ષુન્નિરોધજ, ૨ તૃષ્ણાનિરોધજ, ૩ નિદ્રાનિરોધજ, ૪ શ્વાસનિરોધજ, ૫ છર્દિનિરોધજ, ૬ ક્ષવથુનિરોધજ, ૭ જુમ્ભાનિરોધજ, ૮ ઉદ્ગારનિરોધજ, ૯ અશ્રુનિરોધજ, ૧૦ શુક્રનિરોધજ, ૧૧ મૂત્રનિરોધજ, ૧૨ મલનિરોધજ અને ૧૩ વાતનિરોધજ; આ તેર જાતના ઉદાવર્ત રોગમાંના છેલા ૧૧ મૂત્રનિરોધજ, ૧૨ મલનિરોધજ અને ૧૩ વાતનિરોધજ, એ ત્રણે, ઘોર ઉપદ્રવને કરનારા છે, એમ જાણવું.

આનાહ

આનાહો દ્વિવિધઃ પ્રોક્ત એકઃ પકાશયોદ્ભવઃ ॥ ૪૮ ॥

આમાશયોદ્ભવશ્ચાન્યઃ પ્રત્યાનાહઃ સ કથ્યતે ॥

એ પ્રકારના આનાહના ભેદોઃ-૧ પકાશયની અન્દર થનારો મલજ આનાહ અને ૨ આમાશયની અન્દર થનારો આમજ આનાહ-પ્રત્યાનાહ.

ઉરોગ્રહ

ઉરોગ્રહસ્તથા ચૈકો ઉરોગ્રહ રોગ એક પ્રકારનો જ છે.

હૃદ્રોગઃ પંચ કીર્તિતાઃ ॥ ૪૯ ॥

હૃદ્રોગ

વાતાદિમિશ્રયઃ પ્રોક્તાશ્ચતુર્થઃ સન્નિપાતતઃ ॥ પંચમઃ કૃમિસંજાતઃ

પાંચ પ્રકારના હૃદ્રોગના ભેદોઃ-૧ વાતહૃદ્રોગ, ૨ પિત્તહૃદ્રોગ, ૩ કફહૃદ્રોગ, ૪ સન્નિપાતહૃદ્રોગ અને ૫ કૃમિજહૃદ્રોગ.

ઉદર

તથાઽઘ્રાવુદરાણિ ચ ॥ ૫૦ ॥ વાતાત્પિત્તાત્કઠાત્ ત્રીણિત્રિદોષેભ્યો

જલાદિપિ ॥ સ્ત્રીહઃ ક્ષતાદ્વદ્વગુદાદષ્ટમ પરિકીર્તિતમ્ ॥ ૫૧ ॥

આઠ પ્રકારના ઉદરના ભેદોઃ-૧ વાતોદર, ૨ પિત્તોદર, ૩ કફોદર, ૪ ત્રિદોષોદર, ૫ જલોદર, ૬ પ્લીહોદર, ૭ ક્ષતોદર અને ૮ વદ્વગુદોદર.

ગુલ્મરોગ

ગુલ્માસ્ત્વષ્ટૌ સમાશ્વયાતા વાતપિત્તકફૈશ્ચયઃ ॥

દ્વંદ્વમેદાત્ ત્રયઃ પ્રોક્તાઃ સપ્તમઃ સન્નિપાતતઃ ॥ રક્તાદષ્ટમ આશ્વયાતઃ

આઠ પ્રકારના ગુલ્મના ભેદોઃ-૧ વાતગુલ્મ, ૨ પિત્તગુલ્મ, ૩ કફગુલ્મ, ૪ વાતપિત્તગુલ્મ, ૫ વાતકફગુલ્મ, ૬ પિત્તકફગુલ્મ, ૭ સન્નિપાતગુલ્મ અને ૮ રક્તગુલ્મ.

મૂત્રાઘાત

મૂત્રાઘાતાશ્ચયોદશ ॥ વાતકુળ્ડલિકા પૂર્વ વાતાષ્ટીલા તતઃ પરમ્ ॥ ૫૨ ॥

વાતવસ્તિસ્તૃતીયઃ સ્યાત્ મૂત્રાતીતશ્ચતુર્થકઃ ॥

પંચમ મૂત્રજટરં ષષ્ઠો મૂત્રક્ષયઃ સ્મૃતઃ ॥ ૫૪ ॥

મૂત્રોત્સર્ગઃ સપ્તમઃ સ્યાત્ મૂત્રપ્રત્યિસ્તથાઽષ્ટમઃ ॥ મૂત્રશુક્રં તુ નવમં વિઙ્ઘાતો દશમઃ સ્મૃતઃ ॥ ૫૫ ॥

મૂત્રાસાદશ્ચોષ્ણવાતો વસ્તિકુળ્ડલિકા તથા ॥ ત્રયોપ્યેતે મૂત્રઘાતાઃ પૃથક્ ઘોરાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૫૬ ॥

તેર પ્રકારનાં મૂત્રાધાતના બેદો:-૧ વાતકુણ્ડલિકા, ૨ વાતાશીલા, ૩ વાતઅસ્તિ, ૪ મૂત્રાતીત, ૫ મૂત્રજઠર, ૬ મૂત્રક્ષય, ૭ મૂત્રોત્સર્ગ, ૮ મૂત્રઅશ્ચિ, ૯ મૂત્રશુક્ર, ૧૦ વિદ્ધાત, ૧૧ મૂત્રાસાદ, ૧૨ ઉષ્ણવાત અને ૧૩ અસ્તિકુણ્ડલિકા; આ તેર રોગમાંના ૧૧ મૂત્રાસાદ, ૧૨ ઉષ્ણવાત અને ૧૩ અસ્તિકુણ્ડલિકા, એ ત્રણ મૂત્રાધાત રોગો, ભયંકર દુઃખ દેનારા છે,

મૂત્રકૃચ્છ્રાણિ ચાષ્ઠી સ્યુર્વાત્તપિત્તકફૈસ્ત્રિધા ॥
મૂત્રકૃચ્છ્ર સન્નિપાતાચ્ચતુર્થ સ્યાત્ શુક્રકૃચ્છ્રં ચ પંચમમ્ ॥ ૫૭ ॥

વિત્કૃચ્છ્રં ષષ્ઠમાલ્બાતં ઘાતકૃચ્છ્રં ચ સપ્તમમ્ ॥ અષ્ટમં ચાશ્મરીકૃચ્છ્રં

આઠ પ્રકારના મૂત્રકૃચ્છ્રના બેદો:-૧ વાતમૂત્રકૃચ્છ્ર, ૨ પિત્તમૂત્રકૃચ્છ્ર, ૩ કફમૂત્રકૃચ્છ્ર, ૪ સન્નિપાતમૂત્રકૃચ્છ્ર, ૫ શુક્રમૂત્રકૃચ્છ્ર, ૬ વિદ્ધમૂત્રકૃચ્છ્ર, ૭ ઘાતજમૂત્રકૃચ્છ્ર અને ૮ અશ્મરીમૂત્રકૃચ્છ્ર.

ચતુર્ધા ચાશ્મરી મતા ॥૫૮॥ વાતાત્ પિતાત્કફાચ્છ્રુકાત્
આર પ્રકારના અશ્મરીના બેદો:-૧ વાતાશ્મરી, ૨ પિતાશ્મરી, ૩ કફાશ્મરી અને ૪ શુક્રાશ્મરી.
તથા મેહાશ્ચ વિંશતિઃ ॥ ઇશુમેહઃ સુરામેહઃ પિષ્ઠમેહશ્ચ સાન્દ્રકઃ ॥૫૯॥
શુક્રમેહોદકાલ્પયૌ ચ લાલામેહશ્ચ શીતકઃ ॥
સિકતાહ્લઃ શનૈર્મેહો દર્શયેતે કફસમ્ભવાઃ ॥ ૬૦ ॥

મંજિષ્ઠાલ્પો હરિદ્રાહ્લો નીલમેહશ્ચ રક્તકઃ ॥ કૃષ્ણમેહઃ ક્ષારમેહઃ ષડૈતે પિત્તસમ્ભવાઃ ॥ ૬૧ ॥
હસ્તિમેહો વસામેહો મજ્જામેહો મધુપ્રભઃ ॥ ચત્વારો વાતજા મેહા इति મેહાશ્ચ વિંશતિઃ ॥ ૬૨ ॥

વીશ પ્રકારના મેહના બેદો:-કફથી થનારા દશ જાતના મેહો:-૧ ઇશુમેહ, ૨ સુરામેહ, ૩ પિષ્ઠમેહ, ૪ સાન્દ્રમેહ, ૫ શુક્રમેહ, ૬ ઉદકમેહ, ૭ લાલામેહ, ૮ શીતમેહ, ૯ સિક્તામેહ અને ૧૦ શનૈર્મેહ. પિત્તથી થનારા છ જાતના મેહો:-૧૧ મંજિષ્ઠામેહ, ૧૨ હરિદ્રામેહ, ૧૩ નીલમેહ, ૧૪ રક્તમેહ, ૧૫ કૃષ્ણમેહ અને ૧૬ ક્ષારમેહ તથા કફથી થનારા ચાર જાતના મેહો:-૧૭ હસ્તિમેહ, ૧૮ વસામેહ, ૧૯ મજ્જામેહ અને ૨૦ મધુમેહ.

સોમરોગ પ્રમેહપિટિકા સોમરોગસ્તથા ચૈકઃ સોમરોગ એક પ્રકારનો જ થાય છે.
પ્રમેહપિટિકા દશ ॥

શરાવિકા કચ્છપિકા પુત્રિણી વિનતાડ્વલ્લી ॥ ૬૩ ॥
મસૂરિકા સર્ષપિકાજાલિની ચ વિદારિકા ॥ વિદ્રધિશ્ચ દર્શૈતાસ્યુઃ પિટિકા મેહસમ્ભવાઃ ॥ ૬૪ ॥

દશ પ્રકારના પ્રમેહપિટિકાના બેદો:-૧ શરાવિકા, ૨ કચ્છપિકા, ૩ પુત્રિણી, ૪ વિનતા, ૫ અલ્બ, ૬ મસૂરિકા, ૭ સર્ષપિકા, ૮ જાલિની, ૯ વિદારિકા અને ૧૦ વિદ્રધિ.

મેહારોગ મેદોદોષસ્તથા ચૈકઃ મેહારોગ એક પ્રકારનો જ થાય છે.

શોથભેદ શોથરોગા નવ સ્મૃતાઃ ॥ દોષૈઃ પૃથક્ દ્વયૈઃ સર્વૈરમિષાતાદિષાદપિ

નવ પ્રકારના શોથના બેદો:-૧ વાતશોથ, ૨ પિત્તશોથ, ૩ કફશોથ, ૪ વાતપિત્તશોથ, ૫ વાતકફશોથ, ૬ પિત્તકફશોથ, ૭ ત્રિદોષશોથ, ૮ અભિઘાતશોથ અને ૯ વિષશોથ.

વૃદ્ધિરોગ

વૃદ્ધયઃ સસ ગદિતા વાતાત્પિત્તાત્કફેન ચ ॥

રક્તેન મેદસા મૂત્રાદંત્રવૃદ્ધિશ્ચ સસમી ॥ ૬૬ ॥

સાત પ્રકારના વૃદ્ધિના ભેદો:-૧ વાતવૃદ્ધિ, ૨ પિત્તવૃદ્ધિ, ૩ કફવૃદ્ધિ, ૪ રક્તવૃદ્ધિ, ૫ મેદોવૃદ્ધિ, ૬ મૂત્રવૃદ્ધિ અને ૭ અન્ત્રવૃદ્ધિ.

અણુવૃદ્ધિ

વાયુર્વક્ષણતઃ પ્રાપ્ય મુષ્કૌ મુષ્કધરાઃ શિરાઃ ॥

પ્રપીઙ્ય વૃદ્ધિં કુરુતે મુષ્કયોઃ સકુરુણકઃ ॥ ૧ ॥ (અંગનનિદાન)

વાયુ, સાથળ અને પેટની સન્ધિમાં જઈ વૃણુ અને વૃણુવાહિની શિરાને પીડા આપીને મોટાં કરે છે, તેથી તે કુરણક કહેવાય છે. વળી અણુવૃદ્ધિસ્તથા ચૈકઃ આ પાઠપરથી અણુવૃદ્ધિ (કુરણક) રોગ, એક પ્રકારનો જ થાય છે.

વર્ધ્મવૃદ્ધિ

વર્ધ્મવૃદ્ધિસ્તથા ચૈકઃ વર્ધ્મવૃદ્ધિ રોગ એક પ્રકારનો જ થાય છે.

ગણુમાલા અન્થિ

તથૈકા ગણ્ડમાલિકા ॥

ગણુમાલા અન્થિ રોગ એક પ્રકારનો જ થાય છે.

ગલગણુ અન્થિ

ગણ્ડાપચીતિ ચૈકા સ્યાત્

ગલગણુ રોગ એક પ્રકારનો જ થાય છે.

અપચી અન્થિ

અપચી અન્થિ રોગ એક પ્રકારનો જ થાય છે.

અન્થિ

અન્થયો નવધા મતાઃ ॥ ૬૭ ॥

ત્રિભિર્દોષૈસ્ત્રયો રક્તાત્ શિરાભિર્મેદસો વ્રણાત્ ॥ અસ્થના માંસેન નવમઃ

નવ પ્રકારના અન્થિના ભેદો:-૧ વાતઅન્થિ, ૨ પિત્તઅન્થિ, ૩ કફઅન્થિ, ૪ રક્તઅન્થિ, ૫ શિરાઅન્થિ, ૬ મેદોઅન્થિ, ૭ વણુઅન્થિ, ૮ અસ્થિઅન્થિ અને ૯ માંસઅન્થિ.

અર્બુદ

ષડ્વિધં સ્યાત્તથાર્બુદમ્ ॥

વાતાત્પિત્તાત્કફાદ્રક્તાત્ માંસાદપિ ચ મેદસઃ ॥

છ પ્રકારના અર્બુદઅન્થિના ભેદો:-૧ વાતાર્બુદઅન્થિ, ૨ પિત્તાર્બુદઅન્થિ, ૩ કફાર્બુદઅન્થિ, ૪ રક્તાર્બુદઅન્થિ, ૫ માંસાર્બુદઅન્થિ અને ૬ મેદોર્બુદઅન્થિ.

શ્લીપદં ચ ત્રિધા પ્રોક્તં વાતાત્પિત્તાત્કફાદપિ ॥ ૬૯ ॥

શ્લીપદરોગ

ત્રણુ પ્રકારના શ્લીપદના ભેદો: ૧ વાતશ્લીપદ, ૨ પિત્તશ્લીપદ અને ૩ કફશ્લીપદ.

વિદ્રધિ

વિદ્રધિઃ ષડ્વિધઃ સ્થિતો વાતપિત્તકફૈસ્ત્રયઃ ॥ રક્તાત્ક્ષતાત્ત્રિદોષૈઃ

છ પ્રકારના વિદ્રધિના ભેદો:-૧ વાતવિદ્રધિ, ૨ પિત્તવિદ્રધિ, ૩ કફવિદ્રધિ, ૪ રક્તવિદ્રધિ, ૫ ક્ષતવિદ્રધિ અને ૬ ત્રિદોષવિદ્રધિ.

૧ “અણુવૃદ્ધિસ્તથા ચૈકઃ” આ પાઠને બદલે ઉપલો અંગનનિદાનનો શ્લોક લીધો છે, અને બીજા પ્રતોમાં પણ આ જ પાઠ છે. ૨ બદલું વર્ણન લખવા માટે જ “વર્ધ્મવૃદ્ધિસ્તથા ચૈકઃ” એ પદ, “અણુવૃદ્ધિસ્તથા ચૈકઃ” પદ કાઢીને નવું લખ્યું છે.

प्रलेशः

श्च व्रणाः पंचदशोदिताः ॥

तेषां चतुर्धा भेदः स्यादागन्तुर्देहजस्तथा ॥ शुद्धो दुष्टश्च विज्ञेयस्तत्संख्या कथ्यते पृथक् ॥ ७१ ॥
 वातव्रणः पित्तजश्च कफजो रक्तजो व्रणः ॥ वातपित्तभवश्चान्यो वातश्लेष्मभवस्तथा ॥ ७२ ॥
 तथा पित्तकफाभ्यां च सन्निपातेन चाष्टमः ॥ नवमो वातरक्तेन दशमो रक्तपित्तः ॥ ७३ ॥
 श्लेष्मरक्तभवश्चान्यो वातपित्तासृगुद्भवः ॥ वातश्लेष्मासृगुत्पन्नः पित्तश्लेष्मासृगसंभवः ॥ ७४ ॥
 सन्निपातासृगुद्भूत इति पंचदश व्रणाः ॥

पत्तर प्रकारना व्रणना भेदोः—१ आगन्तुकव्रण, २ देहजव्रण, ३ शुद्धव्रण अने ४ दुष्टव्रण. अे आर गतना दरेकना पत्तर भेदोनां नामोः—१ वाताव्रण, २ पित्तव्रण, ३ कृकव्रण, ४ रक्तव्रण, ५ वातपित्तव्रण, ६ वातकृकव्रण, ७ पित्तकृकव्रण, ८ सन्निपातव्रण, ९ वातरक्तव्रण, १० पित्तरक्तव्रण, ११ कृकरक्तव्रण, १२ वातपित्तरक्तव्रण, १३ वातकृकरक्तव्रण, १४ पित्तकृकरक्तव्रण अने १५ सन्निपातरक्तव्रण.

सद्योव्रणः

सद्योव्रणस्त्वष्टधा स्यादवक्लृप्तविलम्बितौ ॥ ७५ ॥

छिन्नभिन्नविदलिता घृष्टविद्वनिपातिताः ॥

आऽ प्रकारना सद्योव्रणना भेदोः—१ अयकृम, २ विदग्धित, ३ छिन्न, ४ भिन्न, ५ विदलित, ६ घृष्ट, ७ विद्व अने ८ निपातित.

कोष्ठभेदः

कोष्ठभेदो द्विधा प्रोक्तः शिछन्नात्रो निस्सृतांत्रकः ॥ ७६ ॥

अे गतना कोष्ठना भेदोः—१ छिन्नांत्रक अने २ निस्सृतांत्रक.

अस्थिभंगभेदः

अस्थिभंगोऽष्टधा प्रोक्तो भग्नपृष्ठविदारितौ ॥ विवर्तितश्च विदिल्लः

तिर्यक्क्षिप्तस्तब्धोऽगतः ॥ ७७ ॥ ऊर्ध्वगः सन्धिभंगश्च

आऽ गतना अस्थिभंगना भेदोः—१ भग्नपृष्ठ, २ विदारित, ३ विवर्तित, ४ विदिल्ल, ५ तिर्यक्क्षिप्त, ६ अग्नोगत, ७ ऊर्ध्वग अने ८ सन्धिभंग.

वह्निदग्धश्चतुर्विधः ॥ प्लुष्टोऽतिदग्धो दुर्दग्धः सम्यग्दग्धश्च कीर्तितः ॥

वह्निदग्ध

आर प्रकारना वह्निदग्धना भेदोः—१ प्लुष्ट, २ अनिदग्ध,

३ दुर्दग्ध अने ४ सम्यग्दग्ध.

नाडीव्रणः

नाड्यः पंच समाख्याता वातपित्तकफैस्त्रिधा ॥ त्रिदोषैरपिशल्येन

पांथ गतना नाडीव्रणना भेदोः—१ वातनाडीव्रण, २

पित्तनाडीव्रण, ३ कृकनाडीव्रण, ४ सन्निपातनाडीव्रण अने ५ शल्यनाडीव्रण.

भगन्दर

तथाऽष्टौ स्युर्भगन्दराः ॥ ७९ ॥ शतपोनस्तु पवनादुष्प्रीवश्च पित्तः ॥

परिखावी कफाज्ज्ञेय ऋजुर्वातकफोद्भवः ॥ ८० ॥

परिक्षेपी मरुत्पित्तादशौजः कफपित्तः ॥ आगन्तुजातयोन्मार्गी शंखावर्तस्त्रिदोषजः ॥ ८१ ॥

आऽ गतना भगन्दरना भेदोः—१ वायुथी थनारु शतपोनक, २ पित्तथी थनारु
 उष्प्रीव, ३ कृकथी थनारु परिखावी, ४ वातकृकथी थनारु ऋजु, ५ वातपित्तथी थनारु परि

ક્ષેપી, ૬ કક્ષપિત્તથી થનારું અશોળ, ૭ આગન્ટુક ક્ષતમાંથી થનારું ઉન્માર્ગી અને ૮ ત્રિદોષ-
માંથી થનારું શંખાવર્ત.

ઉપદંશ

મેદ્દે પંચોપદંશાઃ સ્યુર્વાતપિત્તકફૈસ્ત્રિધા ॥ સન્નિપાતેન રક્તાચ્ચ
પાંચ જ્વતના ઉપદંશના બેદોઃ-૧ વાતોપદંશ, ૨ પિત્તોપ-
દંશ, ૩ કક્ષોપદંશ, ૪ સન્નિપાતોપદંશ અને ૫ રક્તોપદંશ.

શૂક

મેદ્દે શૂકામયાસ્તથા ॥ ૮૨ ॥ ચતુર્વિંશતિરાખ્યાતા લિંગાશૌ પ્રથિતં
તથા ॥ નિવૃત્તમવમન્યથ્થ મૃદિતં શતપોનકઃ ॥ ૮૩ ॥

અષ્ઠીલિકા સર્પપિકા ત્વક્પાકશ્ચાવપાટિકા ॥ માંસપાકઃ સ્પર્શહાનિર્નિરુદ્ધમણિરુત્તમા ॥ ૮૪ ॥

માંસાર્બુદં પુષ્કરિકા સમ્મૂઢપિટિકાડલજી ॥ રક્તાર્બુદં વિદ્રધિથ્થ કુંભિકા તિલકાલકઃ ॥ ૮૫ ॥
નિરુદ્ધપ્રકશઃ પ્રોક્તસ્તથૈવ પરિવર્તિકા ॥

ચેત્વીશ જ્વતના શુકના બેદોઃ-૧ લિંગાર્શ, ૨ પ્રથિત, ૩ નિવૃત્ત, ૪ અવમન્ય, ૫ મૃદિત, ૬ શતપોનક, ૭ અષ્ઠીલિકા, ૮ સર્પપિકા, ૯ ત્વક્પાક, ૧૦ અવપાટિકા, ૧૧ માંસપાક, ૧૨ સ્પર્શહાનિ, ૧૩ નિરુદ્ધમણિ, ૧૪ ઉત્તમા, ૧૫ માંસાર્બુ, ૧૬ પુષ્કરિકા, ૧૭ સમ્મૂઢપિટિકા, ૧૮ અલજી, ૧૯ રક્તાર્બુદ, ૨૦ વિદ્રધિ, ૨૧ કુંભિકા, ૨૨ તિલ-
કાલક, ૨૩ નિરુદ્ધપ્રકશ અને ૨૪ પરિવર્તિકા.

કુષ્ઠ

કુશાન્યષ્ટાદશોક્તાનિ* વાતાત્કાપાલિકંભવેત્ ॥ ૮૬ ॥
પિત્તેનૌદુમ્બરં પ્રોક્તં કફાન્મળડલચર્ચિકે ॥

મરુપિતાદૃષ્યજિહ્વં શ્લેષ્મવાતાદ્વિપાદિકા ॥ ૮૭ ॥ તથા સિધ્ધમૈકકુષ્ઠં ચ કિટિમં ચાલસં તથા ॥
કફપિતાત્પુનર્દ્રૂઃ પામા વિસ્ફોટકં તથા ॥ ૮૮ ॥ મહાકુષ્ઠં ચર્મદલં પુણ્ડરીકં શતારુકં ॥
ત્રિદોષૈઃ કાકળં જ્યૈયં તથાન્યત્ શ્વિત્રસંજિતમ્ ॥ ૮૯ ॥ તથા વાતેન પિત્તેન શ્લેષ્મણાચ ત્રિધા ભવેત્ ॥

અદાર જ્વતના કુષ્ઠના બેદોઃ-૧ વાયુથી કાપાલિક કોઠ થાય છે; ૨ વાતપિત્તથી
ઔદુમ્બર કોઠ થાય છે; ૩ કક્ષથી મણ્ડલ અને ચર્ચિકા કોઠ થાય છે; ૪ વાતપિત્તથી
ઋષ્યજિહ્વ કોઠ થાય છે; ૫ કક્ષવાતથી વિપાદિકા, ૬ સિધ્ધ, ૭ એકકુષ્ઠ, ૮ કિટિલ
અને ૯ અલસક કોઠ થાય છે; ૧૦ કક્ષપિત્તથી દ્રૂ, ૧૧ પામા, ૧૨ વિસ્ફોટક, ૧૩ મહાકુષ્ઠ,
૧૪ ચર્મદલ, ૧૫ પુણ્ડરીક અને ૧૬ શતારુક કોઠ થાય છે. ૧૭ ત્રિદોષથી કાકળ કોઠ થાય
છે તથા ૧૮ વાત, પિત્ત અને કક્ષથી શ્વિત્ર કોઠ ત્રણ પ્રકારનો થાય છે. (વાતશ્વિત્ર કોઠ રુધિર-
માંથી થાય છે, પિત્તશ્વિત્ર માંસમાંથી થાય છે અને કક્ષશ્વિત્ર મેદમાંથી થાય છે. વાગ્મદ્).

શુદ્રરોગોઃ-સામાન્ય

શુદ્રરોગ

શુદ્રરોગઃ ષષ્ટિસંખ્યાસ્તેજ્ઞાદૌ શર્કરાર્બુદમ્ ॥ ૯૦ ॥
હિન્દ્રવૃદ્ધા પનસિકા વિઘ્નતાંધાલજી તથા ॥
વરાહદંટ્રો વલ્મીકં કચ્છપી તિલકાલકઃ ॥ ૯૧ ॥

(*કુશાન્યેકોનવિંશાનિ) ૧. ૭ શું કુષ્ઠ મોટા રૂપમાં થાય ત્યારે મહાકુષ્ઠ કહેવાય છે; તેમ જ
૨. ૧૩ શું કુષ્ઠ નાના રૂપમાં થાય ત્યારે એકકુષ્ઠ કહેવાય છે, તેથી શાર્દૂભરસંહિતાએ ૧૮ કુષ્ઠ લખ્યાં છે.

गर्दभी रक्ता चैव यवप्रख्या विदारिका ॥ कदरो मसकश्चैव नीलिका जाल्मर्दमः ॥ ९२ ॥

हरिवेली जतुमणिर्गुदभ्रशोऽमिरोहिणी ॥ सन्निरुद्धगुदः कोटः कुनखोऽनुशयी तथा ॥ ९३ ॥

पद्मिनीकण्टकश्चिन्मलसो मुखदूषिका ॥ कक्षा वृषणकच्छ्वश्च गन्धः पाषाणगर्दमः ॥ ९४ ॥ राजिका च

यौत्रीस जतना सामान्य क्षुद्ररोगना भेदोः—१ शर्करार्थुद, २ छन्दश्च, ३ पनसिका, ४ विवृता, ५ अन्धालश्च, ६ पराङ्मूत्र, ७ वल्मीक, ८ कृच्छ्री, ९ तिलकालक, १० गर्दभी, ११ रक्ता, १२ यवप्रख्या, १३ विदारिका, १४ कदर, १५ मसक, १६ नीलिका, १७ जल-गर्दम, १८ हरिवेली, १९ जतुमणि, २० गुदभ्रश, २१ अमिरोहिणी, २२ सन्निरुद्धगुद, २३ कोट, २४ कुनख, २५ अनुशयी, २६ पद्मिनीकण्टक, २७ चिन्म, २८ अलस, २९ मुखदूषिका, ३० कक्षा, ३१ वृषणकच्छ्व, ३२ गन्ध, ३३ पाषाणगर्दम अने ३४ राजिका.

क्षुद्ररोगोः—व्यंग

क्षुद्ररोग

तथा व्यंगश्चतुर्धा परिकीर्तितः ॥

वातात्पित्तात्कफाद्रक्तादित्युक्तं व्यंगलक्षणम् ॥ ९५ ॥

आर जतना व्यंग क्षुद्ररोगना भेदोः—१ वातव्यंग, २ पित्तव्यंग, ३ कृद्व्यंग अने ४ रक्तव्यंग.

क्षुद्ररोगोः—विस्फोट

क्षुद्ररोग

विस्फोटाः क्षुद्ररोगेषु तेऽष्टधा परिकीर्तिताः ॥

पृथक्दोषैस्त्रयो द्वैस्त्रिविधाः सप्तमोऽसृजः ॥ ९६ ॥ अष्टमः सन्निपातेन

आर जतना विस्फोट क्षुद्ररोगना भेदोः—१ वातविस्फोट, २ पित्तविस्फोट, ३ कृद्विस्फोट, ४ वातपित्तविस्फोट, ५ कृद्विस्फोट, ६ वातकृद्विस्फोट, ७ रक्तविस्फोट अने ८ सन्निपातविस्फोट.

क्षुद्ररोगोः—मस्ररिक्ता

क्षुद्ररोग

क्षुद्ररुक्ष मस्ररिक्ता ॥ चतुर्दशप्रकारेण त्रिभिर्दोषैस्त्रिविधा च सा ॥ ९७ ॥

द्वंद्वजा त्रिविधा प्रोक्ता सन्निपातेन सप्तमी ॥

अष्टमी त्वग्गता ज्ञेया रक्तजा नवमी स्मृता ॥ ९८ ॥

दशमी मांसजा ख्याता चतस्रोऽन्याश्चदुस्तराः ॥ मेदोस्थिमज्जाशुक्लस्थाः क्षुद्ररोगा इतीरिताः ॥ ९९ ॥

यौद जतना मस्ररिक्ता क्षुद्ररोगना भेदोः—१ वातमस्ररिक्ता, २ पित्तमस्ररिक्ता, ३ कृद्वि-मस्ररिक्ता, ४ वातपित्तमस्ररिक्ता, ५ वातकृद्वि-मस्ररिक्ता, ६ पित्तकृद्वि-मस्ररिक्ता, ७ सन्निपातमस्ररिक्ता, ८ त्वग्गता—रसगतमस्ररिक्ता, ९ रक्तगतमस्ररिक्ता, १० मांसगतमस्ररिक्ता, ११ मेदोगतमस्ररिक्ता, १२ अस्थिगतमस्ररिक्ता, १३ मज्जागतमस्ररिक्ता अने १४ शुक्लगतमस्ररिक्ता. ये रीति यौत्रीस जतनो प्रथम कलेयो सामान्य क्षुद्ररोग, आर जतनो व्यंगक्षुद्ररोग, आर जतनो विस्फोट क्षुद्र-रोग अने यौद जतनो मस्ररिक्ता क्षुद्ररोग भगीने साऽ जतनो क्षुद्ररोग थाय छे.

विसर्पशेग

विसर्परोगो नवधा वातपित्तकफैस्त्रिविधा ॥ त्रिधा च द्वंद्वभेदेन सन्नि-पातेन सप्तमः ॥ १०० ॥ अष्टमो वह्निदाहेन नवमश्चाभिघातजः ॥

नव जतना विसर्पना भेदोः—१ वातविसर्प, २ पित्तविसर्प, ३ कृद्विसर्प, ४ वातपित्त-विसर्प, ५ कृद्विवातविसर्प, ६ कृद्विपित्तविसर्प, ७ सन्निपातविसर्प, ८ वह्निदाहविसर्प अने ९ अलिघातविसर्प.

ઉદ્દર્ઃ

તથૈકઃ શ્લેષ્મપિત્તામ્યામુદર્ઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૧૦૧ ॥

ઉદ્દર્ રોગ, ક્ષપિત્તથી થાય છે.

શીતપિત્ત

વાતપિત્તેન ચૈકસ્તુ શીતપિત્તામયઃ સ્મૃતઃ ॥

શીતપિત્ત રોગ, વાતપિત્તથી થાય છે.

અમ્લપિત્ત

અમ્લપિત્તત્રિધા પ્રોક્તં વાતેન શ્લેષ્મણા તથા ॥ તૃતીયં શ્લેષ્મવાતામ્યઃ

ક્ષુન્નમ્લપિત્ત અને ૩ ક્ષવાતમ્લપિત્ત.

ત્રણ જાતના અમ્લપિત્તના ભેદોઃ—૧ વાતમ્લપિત્ત, ૨

વાતરક્ત

વાતરક્તં તથાઽષ્ટધા ॥૨॥ વાતાધિક્યેન પિત્તાચ્ચ કફાદ્દોષત્રયેણ ચ ॥

રક્તાધિક્યેન દોષાણાં દ્વંદ્વેન ત્રિવિધં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૦૨ ॥

આઠ જાતના વાતરક્તના ભેદોઃ—૧ વાતાધિક, ૨ પિત્તાધિક, ૩ ક્ષધિક, ૪ ત્રિદોષાધિક, ૫ રક્તાધિક, ૬ વાતપિત્તાધિક, ૭ વાતક્ષધિક અને ૮ પિત્તક્ષધિક.

વાતરોગ

અશીતિર્વાતજા રોગઃ કથ્યન્તે મુનિભાષિતાઃ ॥

આક્ષેપકો હનુસ્તમ્મ ઝરુસ્તમ્મઃ શિરોગ્રહઃ ॥ ૧૦૪ ॥

વાહ્યાયામોઽતરાયામઃ પાર્શ્વશૂલઃ કટિગ્રહઃ ॥ ઢણ્ડાપતાનકઃ સ્ત્રી જિહ્વાસ્તમ્મસ્તથાઽર્દિતઃ ॥ ૧૦૫ ॥

પક્ષાઘાતઃ ક્રોષ્ટશીર્ષો મન્યાસ્તમ્મશ્ચ પંગુતા ॥ કલાયસ્તંજતા તૂની પ્રતિતૂની ચ સ્તંજતા ॥ ૧૦૬ ॥

પાદહર્ષો ગૃધ્રસી ચ વિશ્વાચી ચાપવાહુકઃ ॥ અપતંત્રો વ્રણાયામો વાતકંઠોઽપ્તાનકઃ ॥ ૧૦૭ ॥

અંગભેદોઽગ્નશોષશ્ચ મિષ્મિમણ્તવં ચ કલ્મ્ભા ॥ પ્રત્યઘ્રીલાઽઘ્રીલિકા ચ વામનત્વં ચ કુબ્જતા ॥ ૧૦૮ ॥

અંગપીડાઽગ્નશૂલં ચ સંકોચઃ સ્તમ્મરુક્ષતા ॥ અંગભેદોઽગ્નવિષ્ણો વિઙ્ગ્રહો વદ્ધવિટ્કતા ॥ ૧૦૯ ॥

મૂત્ત્વમતિજૃમ્ભઃ સ્યાદત્યુદ્ગારોઽત્રક્ષ્ણનમ્ ॥ વાતપ્રવૃત્તિઃ સ્ફુરણં શિરાણાં પૂરણં તથા ॥ ૧૧૦ ॥

કમ્પઃ કાર્શ્યં શ્યાવતા ચ પ્રલાપઃ ક્ષિપ્રમૂત્રતા ॥ નિદ્રાનાશઃ સ્વેદનાશો દુર્બલત્વં બલક્ષયઃ ॥ ૧૧૧ ॥

અતિપ્રવૃત્તિઃ શુક્રસ્ય કાર્શ્યં નાશશ્ચ રેતસઃ ॥ અનવસ્થિતચિત્તત્વં કાઠિન્યં વિરસાસ્યતા ॥ ૧૧૨ ॥

કષાયવક્રતાઽઽધ્માનં પ્રત્યાધ્માનં ચ શીતતા ॥ રોમહર્ષશ્ચ ભીરુત્વં તોદઃ કંઙ્ક રસાજ્ઞતા ॥ ૧૧૩ ॥

શબ્દાજ્ઞતા પ્રમુત્તિશ્ચ ગંધાજ્ઞત્વં દશઃ ક્ષયઃ ॥

એસી જાતના વાત રોગના ભેદોઃ—૧ આક્ષેપક, ૨ હનુસ્તમ્મ, ૩ ઝરુસ્તમ્મ, ૪ શિરોગ્રહ, ૫ વાહ્યાયામ, ૬ અન્તરાયામ, ૭ પાર્શ્વશૂલ, ૮ કટિગ્રહ, ૯ ઢણ્ડાપતાનક, ૧૦ અક્ષી, ૧૧ જિહ્વાસ્તમ્મ, ૧૨ અર્દિત, ૧૩ પક્ષાઘાત, ૧૪ ક્રોષ્ટશીર્ષ, ૧૫ મન્યાસ્તમ્મ, ૧૬ પંગુતા, ૧૭ કલાયસ્તંજતા, ૧૮ તૂની, ૧૯ પ્રતિતૂની, ૨૦ અંજતા, ૨૧ પાદહર્ષ, ૨૨ ગૃધ્રસી, ૨૩ વિશ્વાચી, ૨૪ અપવાહુક, ૨૫ અપતંત્ર, ૨૬ વ્રણાયામ, ૨૭ વાતકંઠ, ૨૮ અપતાનક, ૨૯ અંગભેદ, ૩૦ અંગશોષ, ૩૧ મિષ્મિમણ્તવ, ૩૨ કલ્મ્ભા, ૩૩ પ્રત્યઘ્રીલા, ૩૪ અઘ્રીલિકા, ૩૫ વામનત્વ, ૩૬ કુબ્જતા, ૩૭ અંગપીડા, ૩૮ અંગશૂલ, ૩૯ સંકોચ, ૪૦ સ્તમ્મ, ૪૧ રુક્ષતા, ૪૨ અંગભેદ, ૪૩ અંગવિષ્ણ, ૪૪ વિઙ્ગ્રહ, ૪૫ અદ્ધવિટ્કતા, ૪૬ મૂત્ત્વ, ૪૭ અતિજૃમ્ભ, ૪૮ અત્યુદ્ગાર, ૪૯ અંત્રજૃમ્ભ, ૫૦ વાતપ્રવૃત્તિ ૫૧ સ્ફુરણ, ૫૨ શિરાપૂરણ, ૫૩ કમ્પ, ૫૪ કાર્શ્ય, ૫૫ શ્યાવતા, ૫૬ પ્રલાપ, ૫૭ ક્ષિપ્રમૂત્રતા, ૫૮ નિદ્રાનાશ, ૫૯ સ્વેદનાશ, ૬૦ દુર્બલત્વ, ૬૧ બલક્ષય, ૬૨ શુક્રાતિપ્રવૃત્તિ,

६३ शुक्रकार्थं, ६४ रेतनाश, ६५ अनवस्थितचित्तत्व, ६६ काष्ठिन्य, ६७ विरसास्यता, ६८ क्षाय-
वृत्रता, ६९ आध्मान, ७० प्रत्याध्मान, ७१ शीतता, ७२ शोमहृष, ७३ क्षीरत्व, ७४ तोद, ७५ कण्डू, ७६ रसाक्षता, ७७ शल्माक्षता, ७८ प्रसुप्ति, ७९ गन्धाक्षता अने ८० दशःक्षय.

पित्तशोग

अथ पित्तभवा रोगाश्चत्वारिंशदिहोदिताः ॥ ११४ ॥

धूमोद्गारो विदाहः स्यादुष्णांगत्वं मतिभ्रमः ॥

कान्तिहानिः कंठशोषो मुखशोषोऽल्पशुक्ता ॥ ११५ ॥

तिक्तास्यताऽम्लवृत्रत्वं स्वेदस्त्राऽवोणपाकता ॥ क्लमो हरितवर्णत्वमृत्तिः पीतकायता ॥ ११६ ॥
रक्तस्त्रावोऽगदरणं लोहगन्धास्यता तथा ॥ दौर्गन्ध्यं पीतमूत्रत्वमरतिः पीतविट्कता ॥ ११७ ॥
पीतावलोकनं पीतनेत्रता पीतदन्तता ॥ शीतेच्छा पीतनखता तेजोद्वेषोऽल्पनिद्रता ॥ ११८ ॥
कोपश्च गात्रसादश्च भिन्नविट्कत्वमन्धता ॥ उष्णोच्छ्वासत्वमुष्णत्वं मूत्रस्य च मलस्य च ॥ ११९ ॥
तमसो दर्शनं पीतमण्डलानां च दर्शनम् ॥ निःसरत्वं च पित्तस्य चत्वारिंशद्रुजः स्मृताः ॥ १२० ॥

आधीश गतना पित्तना भेदोः—१ धूमोद्गार, २ विदाह, ३ उष्णांगत्व, ४ मतिभ्रम, ५ कान्तिहानि, ६ कंठशोष, ७ मुखशोष, ८ अल्पशुक्ता, ९ तिक्तास्यता, १० अम्लवृत्रत्व, ११ स्वेदस्त्राव, १२ अंगपाकता, १३ क्लम, १४ हरितवर्णत्व, १५ अमृत्ति, १६ पीतकायता, १७ रक्तस्त्राव, १८ अंगदरण्य, १९ लोहगन्धास्यता, २० दौर्गन्ध्य, २१ पीतमूत्रत्व, २२ अरति, २३ पीतविट्कता, २४ पीतावलोकन, २५ पीतनेत्रता, २६ पीतदन्तता, २७ शीतेच्छा, २८ पीतनखता, २९ तेजोद्वेष, ३० अल्पनिद्रता, ३१ कोप, ३२ गात्रसाह, ३३ भिन्नविट्कत्व, ३४ अन्धता, ३५ उष्णोच्छ्वासत्व, ३६ उष्णमूत्रत्व, ३७ उष्णमलत्व, ३८ तमोदर्शन, ३९ पीतमण्डलदर्शन अने ४० निःसरत्व.

कृशशोग

कफस्य विंशतिः प्रोक्ता रोगास्तन्द्राऽतिनिद्रता ॥

गौरवं मुखमाधुर्यं मुखलेपः प्रमेकता ॥ १२१ ॥

श्वेतावलोकनं श्वेतविट्कत्वं श्वेतमूत्रता ॥ श्वेतांगवर्णता शैत्यमुष्णेच्छा तिक्तकामिता ॥ १२२ ॥
मलाधिक्यं च शुक्रस्य बाहुल्यं बहुमूत्रता ॥ आलस्यं मन्दबुद्धित्वं तृप्तिर्धुरवाक्यता ॥ १२३ ॥
अचैतन्यं च गदिता विंशतिः श्लेष्मजा गदाः ॥

वीश गतना कृशना भेदोः—१ तन्द्रा, २ अतिनिद्रता, ३ गौरव, ४ मुखमाधुर्य, ५ मुखलेप, ६ प्रमेकता, ७ श्वेतावलोकन, ८ श्वेतविट्कत्व, ९ श्वेतमूत्रता, १० श्वेतांगवर्णता, ११ शैत्यो-
ष्णेच्छा, १२ तिक्तकामिता, १३ मलाधिक्य, १४ शुक्रबाहुल्य, १५ बहुमूत्रता, १६ आलस्य, १७ मन्दबुद्धित्व, १८ तृप्ति, १९ धुरवाक्यता अने २० अचैतन्य.

रक्तविकार

रक्तस्य च दश प्रोक्ता व्याधयस्तस्य गौरवं ॥ १२४ ॥

रक्तमण्डलता रक्तनेत्रत्वं रक्तमूत्रता ॥

रक्तघ्रीवनता रक्तपिटिकानां च दर्शनम् ॥ १२५ ॥ उष्णत्वं पृतिगंधित्वं पीडा पाकश्च जायते ॥

१ कृशशोग ऐकवीश प्रकारेण थाय छे तेथी शैत्य तथा उष्णेच्छा कृशने ऐक गण्ण्ये तो २०
वीश प्रकारेण थाय.

दश ज्ञतना रक्तविकारना भेदोः—१ गौरव, २ रक्तमण्डलता, ३ रक्तनेत्रत्व, ४ रक्त-
भूतता, ५ रक्तधीवनता, ६ रक्तपिटिकादर्शन, ७ उष्णत्व, ८ पृतिगंधित्व, ९ पीडा अने १० पाक.

चतुःसप्ततिसंख्याता मुखरोगास्तथोदिताः ॥ १२६ ॥

भुभशोगान्तर्गत ओष्ठ रोग

तेष्वोष्ठरोगा गणिता एकादशमिता बुधैः ॥

वातपित्तकफैस्त्रिधा त्रिदोषैरसृजा तथा ॥ १२७ ॥

क्षतान्मांसारुदं चैव खंडौष्ठश्च जलारुदम् ॥ मेदोर्बुदं चारुदं च रोगा एकादशौष्ठजाः ॥ १२८ ॥

अध्या २ ज्ञतना ओष्ठरोगना भेदोः—१ वातिक, २ पैत्तिक, ३ श्लेष्मिक, ४ सान्निपातिक,
५ रक्तज, ६ क्षतज, ७ मांसारुद, ८ भ्रूज, ९ जलारुद, १० मेदोर्बुद अने ११ अर्बुद.

दन्तरोगा दशाख्याता दालनः कृमिदन्तकः ॥

भुभशोगान्तर्गत दन्तरोग

दन्तहर्षः करालश्च दन्तचालश्च शर्करा ॥ १२९ ॥

अधिदन्तः श्यावदन्तो दन्तभेदः कपालिका ॥

दश ज्ञतना दन्तरोगना भेदोः—१ दालन, २ कृमिदन्तक, ३ दन्तहर्ष, ४ कराल, ५ दन्त-
चाल, ६ शर्करा, ७ अधिदन्त, ८ श्यावदन्त, ९ दन्तभेद अने १० कपालिका.

तथा त्रयोदशमिता दन्तमूलमयाः स्मृताः ॥ १३० ॥

भुभशोगान्तर्गत दन्तमूलरोग

शीतादोषकुशौ द्वौ तु दन्तविद्रधिपुष्पटौ ॥

अधिमांसो विदर्भश्च महासौषिरसौषिरौ ॥ १३१ ॥

तथैव गतयः पंच वातात्पित्तात्कफादपि ॥ सन्निपातगतित्थान्या रक्तनाडी च पंचमी ॥ १३२ ॥

तेर ज्ञतना दन्तमूल रोगना भेदोः—१ शीताद, २ उपकुश, ३ दन्तविद्रधि ४ दन्तपुष्पट,
५ अधिमांस, ६ विदर्भ, ७ महासौषिर, ८ सौषिर, ९ वातनाडीमूल, १० पित्तनाडीमूल, ११
हृन्नाडीमूल, १२ सन्निपातनाडीमूल अने १३ रक्तनाडीमूल.

तथा जिह्वामयाः षट् स्युर्वातपित्तकफैस्त्रिधा ॥

भुभशोगान्तर्गत जिह्वारोग

अलसश्च चतुर्थे स्यादधिजिह्वश्च पंचमः ॥ षष्ठ्यैवोपजिह्वः स्यात्

७ ज्ञतना जिह्वारोगना भेदोः—१ वातज, २ पित्तज,

३ कफज, ४ अलस, ५ अधिजिह्व अने ६ उपजिह्व.

तथाऽष्टौ तालुजा गदाः। अर्बुदं तालुपिटिका कच्छपी तालुसंहतिः।

भुभशोगान्तर्गत तालु रोग

गलशुंडी तालुशोषस्तालुग्राकश्च पुष्पटः ॥

आठ ज्ञतना तालु रोगना भेदोः—१ अर्बुद, २ तालुपिटिका,

३ कच्छपी, ४ तालुसंहति, ५ गलशुण्डी, ६ तालुग्राक, ७ तालुपाक अने ८ पुष्पट.

भुभशोगान्तर्गत गलरोग

गलरोगास्तथा ख्याता अष्टादशमिता बुधैः ॥ १३५ ॥

वातरोहिणिका पूर्व द्वितीया पित्तरोहिणी ॥

कफरोहिणिका प्रोक्ता त्रिदोषैरपि रोहिणि ॥ १३६ ॥

रक्तरोहिणिका कृन्दो गलौघो गलविद्रधिः ॥ स्वरहा तुण्डिकेरी च शतघ्नी शालुकोऽर्बुदम् ॥ १३७ ॥
गलायुर्वलयश्चापि वातगण्डः कफास्तथा ॥ मेदोगण्डस्तथैव स्यादित्यष्टादश कण्ठजाः ॥ १३८ ॥

અઢાર જાતનાં ગલરોગના ભેદો:-૧ વાતરોહિણિકા, ૨ પિત્તરોહિણી, ૩ કફરોહિણિકા, ૪ ત્રિદોષરોહિણી, ૫ રક્તરોહિણિકા, ૬ વૃન્દ, ૭ ગલૌધ, ૮ ગલવિદ્રધિ, ૯ સ્વરહા, ૧૦ તુણિ-કરી, ૧૧ શતધ્વી, ૧૨ શાલ્ક, ૧૩ અર્ચુદ, ૧૪ ગલાયુ, ૧૫ વલય, ૧૬ વાતગણ્ડ, ૧૭ કફ, ગણ્ડ અને ૧૮ મેદોગણ્ડ.

મુખરોગાન્તર્ગત મુખાન્ત:-
સમ્ભવરોગ

મુખાન્ત:સંભવા રોગા અઘૌ ક્યાતા મહર્ષિમિ: ॥

મુખપાકો મ્ભેદ્વાતાત્પિત્તાત્તદ્વત્કાદપિ ॥ ૧૩૧ ॥

રક્તાચ્ચ સન્નિપાતાચ્ચ પૂત્યાસ્યોર્ધ્વગદાવપિ ॥

અર્બુદં ચેતિ મુખજાશ્ચતુ:સસતિરામયા: ॥ ૧૪૦ ॥

આઠ જાતના મુખાન્ત:સમ્ભવરોગના ભેદો:-૧ વાતમુખપાક, ૨ પિત્તમુખપાક, ૩ કફમુખપાક, ૪ રક્તમુખપાક, ૫ સન્નિપાતમુખપાક, ૬ પૂત્યાસ્ય, ૭ ઊર્ધ્વગદ અને ૮ અર્ચુદ, એ રીતે પ્રથમ કહેલા અગ્યાર જાતના ઓઢરોગ, દશ જાતના દન્તરોગ, અઢાર જાતના ગલરોગ અને આઠ જાતના મુખાન્ત:સમ્ભવરોગ મળીને ચુસ્મોતેર જાતના મુખરોગો જાણવા.

કર્ણરોગ

કર્ણરોગા: સમાખ્યાતા અષ્ટાદશમિતા બુધૈ: ॥

વાતાત્પિત્તાત્કાદ્રક્તાત્સન્નિપાતાચ્ચ વિદ્રધિ: ॥ ૧૪૧ ॥

શોષોડ્બુદં પૂતિકર્ણ: કર્ણાંશ: કર્ણહલ્લિકા ॥ વાધિર્ય તંત્રિકા કણ્ઠ: શઙ્કુલિ: કૃમિકર્ણક: ॥ ૧૪૨ ॥

કર્ણનાદ: પ્રતીનાહ ઇત્યષ્ટાદશ કર્ણજા: ॥

અઢાર જાતના કર્ણરોગના ભેદો:-૧ વાતજ, ૨ પિત્તજ, ૩ કફજ, ૪ રક્તજ, ૫ સન્નિપાતજ, ૬ વિદ્રધિ, ૭ શોથ, ૮ અર્ચુદ, ૯ પૂતિકર્ણ, ૧૦ કર્ણાંશ, ૧૧ કર્ણહલ્લિકા, ૧૨ વાધિર્ય, ૧૩ તંત્રિકા, ૧૪ કણ્ઠ, ૧૫ શઙ્કુલિ, ૧૬ કૃમિકર્ણક, ૧૭ કર્ણનાદ અને ૧૮ પ્રતીનાહ.

કર્ણપાલીરોગ

કર્ણપાલીસમુદ્ભૂતા રોગા: સપ્ત ઇહોદિતા: ॥ ૧૪૩ ॥

ઉત્પાત: પાલિશોષશ્ચ વિદારી દુ:સ્વર્ધન: ॥

પરિપોટશ્ચ લેહી ચ પિપ્પલી ચેતિ સંસ્મૃતા ॥ ૧૪૪ ॥

સાત જાતના કર્ણપાલીરોગના ભેદો:-૧ ઉત્પાત, ૨ પાલિશોષ, ૩ વિદારી, ૪ દુ:સ્વર્ધન, ૫ પરિપોટ, ૬ લેહી અને ૭ પિપ્પલી.

કર્ણમૂલરોગ

કર્ણમૂલામયા: પંચ વાતાત્પિત્તાત્કાદપિ ॥ સન્નિપાતાચ્ચ રક્તાચ્ચ

પાંચ જાતના કર્ણમૂલરોગના ભેદો:-૧ વાતજ, ૨ પિત્તજ

૩ કફજ, ૪ સન્નિપાત જ અને ૫ રક્તજ.

નાસારોગ

તથા નાસામ્ભવા ગદા: ॥ ૧૪૫ ॥

અષ્ટાદશૈવ સંખ્યાતા: પ્રતિશ્યાયાસ્તુ તેષ્વપિ ॥

વાતાત્પિત્તાત્કાદ્રક્તાત્સન્નિપાતેન પંચમ: ॥ ૧૪૬ ॥ અપીનસ: પૂતિનાસો નાસાશ્ચો બ્રંશયુ: ક્ષવ: ॥

નાસાનાહ: પૂતિરક્તમર્બુદં દુષ્ટપીનસમ્ ॥ ૧૪૭ ॥ નાસાશોષો ગ્રાણપાક: પુટસ્રાવશ્ચ દ્વીપ્તક: ॥

અદાર જાતના નાસારોગના બેદો:-૧ વાતપ્રતિશ્યાય, ૨ પિત્તપ્રતિશ્યાય, ૩ કફ-
પ્રતિશ્યાય, ૪ રક્તપ્રતિશ્યાય અને ૫ સન્નિપાતપ્રતિશ્યાય, એ રીતે પાંચ જાતના પ્રતિશ્યાય
રોગ જાણવા. ૬ અપીનસ, ૭ પૂતિનાસ, ૮ નાસાર્શ, ૯ બ્રંશયુ, ૧૦ ક્ષવ, ૧૧ નાસાનાહ,
૧૨ પૂતિરક્ત, ૧૩ અર્ધુદ, ૧૪ દુષ્ટપીનસ, ૧૫ નાસારોપ, ૧૬ ધ્રાણુપાક, ૧૭ પુટસ્તવ,
અને ૧૮ દીપક.

શિરોરોગ

તથા દશ શિરોરોગા વાતેનાર્ધાવભેદકઃ ॥ ૧૪૮ ॥

શિરસ્તાપશ્ચ વાતેન પિત્તાત્પીઢા તૃતીયકા ॥

ચતુર્થી કફજા પીઢા રક્તજા સન્નિપાતજા ॥ ૧૪૯ ॥ સૂર્યાવર્તાચ્છિરઃપાકાત્કૃમિભિઃ શંખકેન ચ ॥

દશ જાતના શિરોરોગના બેદો:-૧ વાતજઅર્ધાવભેદક, ૨ વાતજશિરસ્તાપ, ૩ પિત્ત-
જશિરોરોગ, ૪ કફજશિરોરોગ, ૫ રક્તજશિરોરોગ, ૬ સન્નિપાતજશિરોરોગ, ૭ સૂર્યાવર્ત,
૮ શિરઃપાક, ૯ કૃમિજશિરોરોગ અને ૧૦ શંખક.

તથા કપાલરોગાઃ સ્યુર્નવ તેષુપશીર્ષકં ॥ ૧૫૦ ॥

કપાલરોગ

અરૂંધિકા વિદ્રધિશ્ચ દારુણં પિટિકાર્બુદમ્ ॥

ઇન્દ્રલુપં ચ ચાલિત્યં પલિતં ચેતિ તે નવ ॥ ૧૫૧ ॥

નવ જાતના કપાલરોગના બેદો:-૧ ઉપશીર્ષક, ૨ અરૂંધિકા, ૩ વિદ્રધિ, ૪ દારુણ, ૫
૬ અર્ધુદ, ૭ ઇન્દ્રલુપ, ૮ ખાલિત્ય અને ૯ પલિત.

તથા નેત્રભવાઃ સ્વ્યાતાશ્ચતુર્નવતિરામયાઃ ॥

નેત્રરોગાન્તર્ગત વર્ત્મરોગ.

તેષુ વર્ત્મગદાઃ પ્રોક્તાશ્ચતુર્વિંશતિસંજ્ઞિતાઃ ॥ ૧૫૨ ॥

કૃચ્છ્રોન્મીલઃ પદ્મપાતઃ કફોત્કિલશ્ચ લોહિતઃ ॥

અરુહ્નિમેષઃ કથિતો રક્તોત્કિલશ્ચઃ કુક્ષ્ણકઃ ॥ ૧૫૩ ॥ વર્ત્માર્શઃ પદ્મરોધશ્ચ પિત્તોત્કિલશ્ચ પોથકી ॥
શ્લિષ્ટવર્ત્મા ચ બહલઃ પદ્મોત્સંગસ્તથાડર્બુદઃ ॥ ૧૫૪ ॥ કુંભિકા સિકતાવર્ત્મ લગ્નૌડજનનામિકા ॥
કર્દમઃ શ્યાવવર્ત્મા ચ વિસવર્ત્મા તથાડલજી ॥ ૧૫૫ ॥ ઉત્કિલશ્ચત્વર્ત્મેતિ ગદાઃ પ્રોક્તા વર્ત્મસમુદ્ભવાઃ ॥

ચોવીશ જાતના વર્ત્મરોગના બેદો:-૧ કૃચ્છ્રોન્મીલ, ૨ પદ્મપાત, ૩ કંક્રાત્કિલ, ૪
લોહિત, ૫ અરુહ્નિમેષ, ૬ રક્તોત્કિલ, ૭ કુક્ષ્ણક, ૮ વર્ત્માર્શ, ૯ પદ્મરોધ, ૧૦ પિત્તો-
ત્કિલ, ૧૧ પોથકી, ૧૨ શ્લિષ્ટવર્ત્મા, ૧૩ બહલ, ૧૪ પદ્મોત્સંગ, ૧૫ અર્ધુદ, ૧૬ કુશ્મિકા,
૧૭ સિકતાવર્ત્મ, ૧૮ લગ્ન, ૧૯ અંજનનામિકા, ૨૦ કર્દમ, ૨૧ શ્યાવવર્ત્મા, ૨૨ વિસવર્ત્મા,
૨૩ અલ્પ અને ૨૪ ઉત્કિલવર્ત્મા.

નેત્રસન્ધિસમુદ્ભૂતા નવ રોગાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૧૫૬ ॥

નેત્રરોગાન્તર્ગત નેત્રસન્ધિરોગ

જલ્પાવઃ કફસ્રાવો રક્તસ્રાવશ્ચ પર્વણી ॥

પૂયસ્રાવઃ કૃમિપ્રસ્થિરૂપનાહસ્તથાડલજી ॥ ૧૫૭ ॥ પૂયાલસઃ ઇતિ પ્રોક્તા રોગા નયનસન્ધિજાઃ ॥

નવ જાતના નેત્રસન્ધિરોગના બેદો:-૧ જલસ્રાવ, ૨ કફસ્રાવ, ૩ રક્તસ્રાવ, ૪ પર્વણી,
૫ પૂયસ્રાવ, ૬ કૃમિપ્રસ્થિ, ૭ ઉપનાહ, ૮ અલ્પ અને ૯ પૂયાલસ.

- नेत्ररोगान्तर्गत नेत्रशुक्लगत रोगः
तथा शुक्लगता रोगा बुधैः प्रोक्तास्त्रयोदश ॥ १५८ ॥
शिरोत्पातः शिराहर्षः शिराजालश्च शुक्लिका ॥
शुक्लार्म चाधिमांसार्म प्रस्तार्यर्म च पिष्टकः ॥ १५९ ॥
शिराजपिटिका चैव कफप्रथितकोऽर्जुनः ॥ स्नाय्वम शोणितार्म स्यादिति शुक्लगता गदाः ॥ १६० ॥
तेर गतना नेत्रशुक्लगतरोगेना भेदोः—१ शिरौत्पात, २ शिराहर्ष, ३ शिराजाल, ४ शुक्लिका, ५ शुक्लार्म, ६ अधिमांसार्म, ७ प्रस्तार्यर्म, ८ पिष्टक, ९ शिराजपिटिका, १० कङ्क-
प्रथितक, ११ अर्जुन, १२ स्नाय्वर्म अने १३ शोणितार्म.
तथा कृष्णसमुद्भूताः पंच रोगाः प्रकीर्तिताः ॥
नेत्ररोगान्तर्गत नेत्रधृष्यगत रोगः
शुद्धशुक्लं शिराशुक्लं क्षतशुक्लं तथाऽजका ॥ १६१ ॥
शिरासंगदश्च सर्वेपि प्रोक्ताः कृष्णगता गदाः ॥
पांय गतना नेत्रधृष्यगत रोगेना भेदोः—१ शुद्धशुक्ल, २ शिराशुक्ल, ३ क्षतशुक्ल, ४ अजका
अने ५ शिरासंग.
नेत्ररोगान्तर्गत कायरोगः
काचं तु षड्विधं ज्ञेयं वातात्पित्तात्कफादपि ॥ १६२ ॥
सन्निपाताच्च रक्ताच्च षष्ठं संसर्गसम्भवम् ॥
७ गतना कायरोगेना भेदोः—१ वातकाय, २ पित्तकाय, ३ कङ्ककाय, ४ सन्निपातकाय,
५ रक्तकाय अने ६ संसर्गसम्भवकाय.
नेत्ररोगान्तर्गत तिमिररोगः
तिमिराणि षडेव स्युर्वातपित्तकफैस्त्रिधा ॥ १६३ ॥
संसर्गेण च रक्तेन षष्ठं स्यात्सन्निपाततः ॥
७ गतना तिमिररोगेना भेदोः—१ वाततिमिर, २ पित्ततिमिर, ३ कङ्कतिमिर ४ संसर्ग-
तिमिर, ५ रक्ततिमिर अने ६ सन्निपाततिमिर.
नेत्ररोगान्तर्गत विंगनाशरोगः
लिङ्गनाशः सप्तधा स्याद्वातात्पित्तात्कफेन च ॥ १६४ ॥
त्रिदोषैरुपसर्गेण संसर्गेणासृजा तथा ॥
सात गतना विंगनाशरोगेना भेदोः—१ वातविंगनाश, २ पित्तविंगनाश, ३ कङ्कविंगनाश,
४ त्रिदोषविंगनाश, ५ उपसर्गविंगनाश, ६ संसर्गविंगनाश अने ७ असृजविंगनाश.
नेत्ररोगान्तर्गत दृष्टिरोगः
अष्टधा दृष्टिरोगाः स्युस्तेषु पित्तविदग्धकम् ॥ १६५ ॥
अम्लपित्तविदग्धं च तथा चोष्णविदग्धकम् ॥
नकुलान्ध्यं धूमरान्ध्यं रात्र्यानध्यं ह्रस्वदृष्टिकः ॥ १६६ ॥ गम्भीरदृष्टिरित्येते रोगा दृष्टिगता मताः ॥
आऽगतना दृष्टिरोगेना भेदोः—१ पित्तविदग्धक, २ अम्लपित्तविदग्ध, ३ उष्णवि-
दग्धक, ४ नकुलान्ध्य, ५ धूमरान्ध्य, ६ रात्र्यानध्य, ७ ह्रस्वदृष्टिक अने ८ गम्भीरदृष्टि.
अभिष्यन्दाश्च चत्वारो रक्तादोषैस्त्रिभिस्तथा ॥ १६७ ॥
नेत्ररोगान्तर्गत अक्षिष्यन्धरोगः
आर गतना अक्षिष्यन्धरोगेना भेदोः—१ वाताक्षिष्यन्ध,
२ पित्ताक्षिष्यन्ध, ३ कङ्काक्षिष्यन्ध अने ४ रक्ताक्षिष्यन्ध.

चत्वारश्चाधिमंथाः स्युर्वातपित्तकफास्तः ॥

नेत्ररोगान्तर्गत अधिमन्थरोग आर गतना अधिमन्थरोगना भेदोः—१ वाताधिमन्थ, २ पित्ताधिमन्थ, ३ उक्षधिमन्थ अने ४ रक्ताधिमन्थ.

नेत्ररोगान्तर्गत सर्वाक्षिरोग

सर्वाक्षिरोगाश्चाष्टौ स्युस्तेषु वातविपर्ययः ॥ १६८ ॥

अल्पशोफोऽन्यतोवातस्तथा पाकालयः स्मृतः ॥

शुष्काक्षिपाकश्च तथा शोफोऽध्युषितएव च ॥ १६९ ॥ हताधिमन्थ इत्येते रोगाः सर्वाक्षिसंभवाः ॥

आह गतना सर्वाक्षिरोगना भेदोः—१ वातविपर्यय, २ अल्पशोह, ३ अन्यतोवात, ४ पाकालय, ५ शुष्काक्षिपाक, ६ शोह, ७ अध्युषित अने ८ हताधिमन्थ. अे रीते प्रथम कहेला योवीस गतना पर्वरोग, नव गतना नेत्रसन्धिरोग, तेर गतना नेत्रशुक्लगतरोग, पांय गतना नेत्रदृणुगतरोग, छ गतना कायरोग, छ गतना निभिररोग, सात गतना विंगनाश-रोग; आह गतना दृष्टिरोग, आर गतना अलिप्यन्धरोग, आर गतना अधिमन्थ रोग अने आह गतना सर्वाक्षिरोग भगीने योराणुं प्रकारना नेत्ररोगो गणुया.

पुंस्त्वदोषरोग

पुंस्त्वदोषाश्च पंचैव प्रोक्तास्तत्रेव्यकः स्मृतः ॥ १७० ॥

आसेक्यश्चैव कुंभीकः सुगन्धिः षंडसंज्ञकः ॥

पांय गतना पुंस्त्वदोषरोगना भेदोः—१ छर्पक, २ आसेक्य, ३ कुंभीक, ४ सुगन्धि अने ५ षंड.

शुक्ल(धातु)रोग

शुक्लदोषास्तथाऽष्टौ स्युर्वातात्पित्तात्कफेन च ॥ १७१ ॥

कुणपं चास्रपित्ताभ्यां पूयामं श्लेष्मपित्ततः ॥

क्षीणं च वातपित्ताभ्यां ग्रंथिलं श्लेष्मवाततः ॥ १७२ ॥ मलाभं सन्निपाताच्च शुक्लदोषा इतीरिताः ॥

आह गतना शुक्ल(धातु)रोगना भेदोः—१ वातज, २ पित्तज, ३ उक्षज, ४ रक्तपित्तथी थयेलो कुलुप, अने उक्षपित्तथी थयेलो पूयाल, ५ वातपित्तथी थयेलो क्षीण, ७ उक्षवातथी थयेलो ग्रन्थिल अने ८ सन्निपातथी थयेलो मलाल.

अथ स्त्रीरोगनामानि प्रोच्यन्ते पूर्वशास्त्रतः ॥ १७३ ॥

स्त्रीरोगानां रोगो—आर्तवदोष

अष्टावर्तवदोषाः स्युर्वातपित्तकफैस्त्रिधा ॥

पूयामं कुणपं ग्रंथि क्षीणं मलसमं तथा ॥ १७४ ॥

हवे स्त्रीरोगानां रोगानां नामो अगाडिना वचनभां ऋषिभ्योऽये कहेलां शास्त्रोपरथी कहुं छुं. आह गतना आर्तवदोषरोगना भेदोः—१ वातज, २ पित्तज, ३ उक्षज, ४ पूयाल, ५ कुलुप, ६ ग्रन्थि, ७ क्षीण अने ८ मलसम.

स्त्रीरोगानां रोगो—रक्तप्रहररोग

तथा च रक्तप्रहरं चतुर्विधमुदाहृतम् ॥

वातपित्तकफैस्त्रिधा चतुर्थं सन्निपाततः ॥ १७५ ॥

आर गतना रक्तप्रहररोगना भेदोः—१ वातरक्तप्रहर, २ पित्तरक्तप्रहर, ३ उक्षरक्त-प्रहर अने ४ सन्निपातरक्तप्रहर.

સ્ત્રીઆના રોગોઃ—યોનિરોગ

વિંશતિયોનિરોગઃ સ્યુર્વાતાત્પિત્તાત્કફાદપિ ॥

સન્નિપાતાત્ રક્તાત્ લોહિતક્ષયકા તથા ॥ ૧૭૬ ॥

ગુણકા ચ વામિની ચૈવ ષષ્ઠિતાંસ્તર્મુખી તથા ॥ સૂચીમુખી વિપ્લુતા ચ જાતઘ્ની ચ પરિપ્લુતા ॥ ૧૭૭ ॥
ઉપપ્લુતા પ્રાકચરણા મહાયોનિશ્ચ કર્ણિની ॥ સ્યાન્નન્દા ચાતિચરણા યોનિરોગાસ્તીરિતાઃ ॥ ૧૭૮ ॥

વીશ જાતના યોનિરોગના બેદોઃ—૧ વાતજ, ૨ પિત્તજ, ૩ કફજ, ૪ સન્નિપાતજ, ૫ રક્તજ, ૬ લોહિતક્ષયકા, ૭ શુષ્કા, ૮ વામિની, ૯ પંઢિતા, ૧૦ અન્તર્મુખી, ૧૧ સૂચીમુખી, ૧૨ વિપ્લુતા, ૧૩ જાતઘ્ની, ૧૪ પરિપ્લુતા, ૧૫ ઉપપ્લુતા, ૧૬ પ્રાકચરણા, ૧૭ મહાયોનિ, ૧૮ કર્ણિની, ૧૯ નન્દા અને ૨૦ અતિચરણા.

સ્ત્રીઆના રોગો—યોનિકન્દરોગ

ચતુર્વિધં યોનિકંદં વાતપિત્તકફૈશ્ચિધા ॥ ચતુર્થ સન્નિપાતેન

ચાર જાતના યોનિકન્દના બેદોઃ—૧ વાતિક, ૨ પૈત્તિક, ૩ શ્લૈશ્મિક અને ૪ સાન્નિપાતિક.

સ્ત્રીઆના રોગો—ગર્ભજરોગ

તથાઽઘ્નૌ ગર્ભજા ગદાઃ ॥ ૧૭૯ ॥

ઉપવિષ્ટકર્મ્મઃ સ્યાત્તથા નાગોદરઃ સ્મૃતઃ ॥

મકલ્લો મૃદગર્ભશ્ચ વિષ્ટમ્મો ગૃહગર્ભકઃ ॥ ૧૮૦ ॥ જરાયુદોષો ગર્ભસ્ય પાતશ્ચાષ્ટમકઃ સ્મૃતઃ ॥

આઠ જાતના ગર્ભજરોગના બેદોઃ—૧ ઉપવિષ્ટગર્ભ, ૨ નાગોદર, ૩ મકલ્લ, ૪ મૃદગર્ભ, ૫ વિષ્ટમ્મ, ૬ ગૃહગર્ભક, ૭ જરાયુદોષ અને ૮ ગર્ભપાત.

સ્ત્રીઆના રોગો—સ્તનરોગ

પંચૈવ સ્તનરોગાઃ સ્યુર્વાતાત્પિત્તાત્કફાદપિ ॥ ૧૮૧ ॥

સન્નિપાતાત્ ક્ષતાચૈવ

પાંચ જાતના સ્તનરોગના બેદોઃ—૧ વાતજ, ૨ પિત્તજ, ૩ કફજ, ૪ સન્નિપાતજ અને ૫ ક્ષતજ.

તથા સ્તન્યોદ્ભવા ગદાઃ ॥ બાલરોગેષુ કથિતાઃ

સ્ત્રીઆના રોગો—સ્તન્યરોગ

આલરોગમાના સ્તન્યરોગના બેદોઃ—૧ વાતજ આલ (સ્તન્ય) રોગ, ૨ પિત્તજ આલ (સ્તન્ય) રોગ અને ૩ કફજ (સ્તન્ય) રોગ.

સ્ત્રીઆના રોગો—સ્ત્રીદોષરોગ

સ્ત્રીદોષાશ્ચ ત્રયઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૮૨

અદક્ષપુરુષોત્પન્નઃ સપત્નીવિહિતસ્તથા ॥ દૈવાજ્ઞાતસ્તૃતીયસ્તુ

ત્રણ જાતના સ્ત્રીદોષરોગના બેદોઃ—૧ અદક્ષપુરુષોત્પન્ન, ૨ સપત્નીવિહિત અને ૩ દૈવજ્ઞાત.

સ્ત્રીઆના રોગો—સૂતિકારોગ

તથા ચ સૂતિકાગદાઃ ॥ ૧૮૩

જ્વરાદયશ્ચિકિત્સ્યાસ્તે યથાદોષં યથાબલં ॥

સૂતિકારોગ એટલે સૂતાવડી સ્ત્રીને જ્વરાદિક જે અનેક રોગો ઉત્પન્ન થયા હોય તે રોગો, સૂતિકા રોગ કહેવાય છે, તે માટે તે રોગોમાં જે દોષનું અધિકપણું હોય, તેના પ્રમાણમાં અલાયલ બેદને ઔષધોપચાર કરવો.

આલરોગ

દ્વાવિંશતિર્બાલરોગાસ્તેષુ ક્ષીરભવાશ્ચયઃ ॥ ૧૮૪ ॥

વાતાત્પિત્તાત્કફાચૈવ દંતોદ્ગેદશ્ચતુર્થકઃ ॥

દન્તઘાતો દન્તશબ્દોઽકાલદન્તોઽહિપૂતનં ॥ ૧૮૫ ॥

મુખપાકો મુખસ્રાવો ગુદપાકોપશીર્ષકે ॥ પદ્મારુણસ્તાલુકળટો વિચ્છિન્નં પારિગર્ભિકઃ ॥ ૧૮૬ ॥
દૌર્બલ્યં ગાત્રશોષશ્ચ શય્યામૂત્રં કુક્ળનકઃ ॥ રોદનં વાજગત્ત્રી સ્યાદિતિ દ્વાવિંશતિઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૮૭ ॥

આવીશ જાતના આલશોગના બેદોમાંનું બગરેલું ધાવણુ ધાવવાથી આલકને ત્રણ જાતના જે સ્તન્યરોગો થાય છે તેનાં નામો:-૧ વાતજ, ૨ પિત્તજ, ૩ કફજ, ૪ દન્તોદ્ભેદ, ૫ દન્તધાત, ૬ દન્તશબ્દ, ૭ અકાલદન્ત, ૮ અદિપૂતના, ૯ મુખપાક, ૧૦ મુખસ્રાવ, ૧૧ ગુદપાક, ૧૨ ઉપશીર્ષક, ૧૩ પદ્મારુણ, ૧૪ તાલુકળટ, ૧૫ વિચ્છિન્ન, ૧૬ પારિગર્ભિક, ૧૭ દૌર્બલ્ય, ૧૮ ગાત્રશોષ, ૧૯ શય્યામૂત્ર, ૨૦ કુક્ળનક, ૨૧ રોદન અને ૨૨ અજગત્ત્રી.

આલગ્રહરોગ

તથા વાલગ્રહાઃ સ્થયાતા દ્વાદશૈવ મુનીશ્વરૈઃ ॥

સ્કન્દગ્રહો વિશાખઃ સ્યાત શ્વપ્રહશ્ચ પિતૃગ્રહઃ ॥ ૧૮૮ ॥

નૈગમેયગ્રહસ્તદ્વચ્છકુનિઃ શીતપૂતના ॥ મુખમણ્ડનિકા તદ્વત્પૂતના ચાન્ધપૂતના ॥ ૧૮૯ ॥

રેવતી ચૈવ સંખ્યાતા તથા સ્યાચ્છુષ્કરેવતી ॥

આર જાતના આલગ્રહરોગના બેદો:-૧ સ્કન્દગ્રહ, ૨ વિશાખગ્રહ, ૩ શ્વગ્રહ, ૪ પિતૃગ્રહ, ૫ નૈગમેયગ્રહ, ૬ શકુનિ, ૭ શીતપૂતના, ૮ મુખમણ્ડનિકા, ૯ પૂતના, ૧૦ અન્ધપૂતના, ૧૧ રેવતી અને ૧૨ શુષ્કરેવતી.

વાતરક્તાદિક ચરણુ બેદો:-
કહેલા રોગો

તથા ચરણભેદાસ્તુ વાતરક્તાદિકાશ્ચ યે ॥ ૧૯૦ ॥

દ્વિચત્વારિંશદુક્તાસ્તે રોગેષ્વેવ મુનીશ્વરૈઃ ॥

મુનીશ્વરોએ વાતરક્તાપાદ, સુષ્પિપાદ, સ્તમ્ભપાદ અને સ્કુટનપાદ આદિક ચરણુના બેદો એતાવીશ પ્રકારના કહ્યા છે, તે આ ગ્રન્થકારે વાત અને શ્લીપદાદિક રોગની અન્દર કહેલા છે પણ જુદા વર્ણુવા નથી.

સન્નિપાતાદિક રોગ

દ્વિષ્ટિદોષભેદાઃ સ્યુઃ સન્નિપાતાદિકાશ્ચ યે ॥ ૧૯૧ ॥

તેડપિ રોગેષુ ગણિતાઃ પૃથક્પ્રોક્તા ન તે કચિત્ ॥

વાતાદિ દોષોના સન્નિપાતાદિક જે આસડ બેદો ઋષિઓએ (રોગોને વિષે) ગણ્યા છે, તે આસડ બેદો રોગોની અન્દર એકડા કરેલા છે, પણ તેઓનાં લક્ષણો વિગેરે ક્યાંય પણ જુદાં જુદાં કહેલ નથી.

વમનાદિ કર્મોથી થનારા રોગો

હીનમિથ્યાડતિયોગાનાં ભેદૈઃ પંચદશોદિતાઃ ॥ ૧૯૨ ॥

પંચકર્મભવા રોગા રોગેષ્વેવ પ્રકીર્તિતાઃ ॥

૧ વમન, ૨ વિરેચન, ૩ નિસ્ફણુઅસ્તિ, ૪ અનુવાસનઅસ્તિ અને ૫ નસ્ય, આ પાંચે જાતનાં કર્મો, ઉત્તર અણ્ડમાં સવિસ્તર વર્ણુવેલ છે. એ પાંચે જાતમાંના દરેક કર્મના હીનયોગ, મિથ્યાયોગ અને અતિયોગ નામે ત્રણ ત્રણ બેદો કરવાથી અથવા મળીને પન્નર પ્રકારના રોગો થાય છે, તે નીચે પ્રમાણે કહું છું:-૧ વમન હીનયોગ, ૨ વિરેચન હીનયોગ, ૩ નિસ્ફણુઅસ્તિ હીનયોગ, ૪ અનુવાસનઅસ્તિ હીનયોગ અને ૫ નસ્ય હીનયોગ; ૬ વમન મિથ્યાયોગ, ૭ વિરેચન મિથ્યાયોગ, ૮ નિસ્ફણુઅસ્તિ મિથ્યાયોગ; ૯ અનુવાસનઅસ્તિ મિથ્યા-

યોગ. ૧૦ નર્ય મિથ્યાયોગ, ૧૧ વમન અતિયોગ, ૧૨ વિરેચન આતયોગ, ૧૩ નિરુહણુચરિત અતિયોગ, ૧૪ અનુવાસનઅરિત અતિયોગ અને ૧૫ નર્ય અતિયોગ.

સ્નેહપાનાદિથી થનારા રોગો સ્નેહસ્વેદો તથા ધૂમો ગંદુષોઽજનતર્પણે ॥ ૧૯૩ ॥
અઘાદશૈતજ્ઞાઃ પીઢાસ્તાશ્ચ રોગેષુ લક્ષિતાઃ ॥

૧ સ્નેહપાન, ૨ સ્વેદવિધિ, ૩ ધૂમપાન, ૪ ગણ્ડૂપ, ૫ અંજન અને ૬ તર્પણ આ છએ જાતનાં કર્મો ઉત્તર ખણ્ડમાં સવિસ્તર વર્ણવેલ છે. એ છએ જાતમાંનાં દરેક કર્મેના હીનયોગ, મિથ્યાયોગ અને અતિયોગ નામે ત્રણ ત્રણ ભેદો કરવાથી બધા મળીને અઘાર પ્રકારના રોગો થાય છે, તે નીચે પ્રમાણે કહું છું:—૧ સ્નેહપાન હીનયોગ, ૨ સ્વેદવિધિ હીનયોગ, ૩ ધૂમપાન હીનયોગ, ૪ ગણ્ડૂપ હીનયોગ, ૫ અંજન હીનયોગ અને ૬ તર્પણ હીનયોગ; ૭ સ્નેહપાન મિથ્યાયોગ, ૮ સ્વેદવિધિ મિથ્યાયોગ, ૯ ધૂમપાન મિથ્યાયોગ, ૧૦ ગણ્ડૂપ મિથ્યાયોગ, ૧૧ અંજન મિથ્યાયોગ, ૧૨ તર્પણ મિથ્યાયોગ; ૧૩ સ્નેહપાન અતિયોગ, ૧૪ સ્વેદવિધિ અતિયોગ, ૧૫ ધૂમપાન અતિયોગ, ૧૬ ગણ્ડૂપ અતિયોગ. ૧૭ અંજન અતિયાગ અને ૧૮ તર્પણ અતિયાગ.

શીતોપદ્રવ એકઃ સ્યાત્

શીતોપદ્રવ

ઘણી ઠંડી પડવાને લીધે મનુષ્યને ટાઢની જે પીડા થાય તેનું નામ શીતોપદ્રવ કહેલ છે.

એકશ્લેષ્ણોપતાપકઃ ॥ ૧૯૪ ॥

ઉષ્ણોપદ્રવ

ઘણી ગરમી પડવાને લીધે, મનુષ્યને ગરમીની જે પીડા થાય, તેનું નામ ઉષ્ણોપદ્રવ કહેલ છે.

શલ્યોપદ્રવ

શલ્યોપદ્રવ એકશ્ચ

શલ્ય એટલે નખ, વાળ, પથ્થર, હાડકાં, શીંગડાં અને કાણા વિગેરે પદાર્થોમાંથી એકાદો પદાર્થ પેટમાં જવાને લીધે, મનુષ્યને જે ઉપદ્રવ થાય, તેનું નામ શલ્યોપદ્રવ કહેલ છે.

ક્ષારોપદ્રવ

ક્ષારાષ્ઠકઃ સ્મૃતસ્તથા ॥

મૂર્ખ પૈદ્યે સોમલ વિગેરે વિપક્ષાર—ઝેરીખાર ખવરાવવાથી જે ઉપદ્રવ થાય, તેનું નામ ક્ષારોપદ્રવ કહેલ છે.

વિષા કેટલાં છે ?

સ્થાવરં જંગમં ચૈવ કૃત્રિમં ચ ત્રિધા વિષં ॥ ૧૯૫ ॥

૧ સ્થાવર, ૨ જંગમ અને કૃત્રિમ, ૩ એરીતે વિષ ત્રણ જાતનું છે, તેમાં ચ કાલકૂટાદૈર્નવધા સ્થાવરં વિષં ॥

સ્થાવર વિષનાં નામે

આ ત્રણ વિષોમાંનું સ્થાવરવિષ, ૧ કાલકૂટ, ૨ વજ્રનાગ, ૩ શુંગક, ૪ પ્રહીપક, ૫ હાલાહલ, ૬ અહિપુત્ર, ૭ હારિદ્ર, ૮ સકતુક અને ૯ સૌરાષ્ટ્રિક, એ રીતે નવ પ્રકારનું છે. એ નવે વિષાના લક્ષણો મધ્યમખણ્ડમાં વિસ્તારથી વર્ણવ્યાં છે.

જંગમવિષ વર્ણન

જંગમં બહુધા પ્રોક્તં તત્ર લૂતા મુજંગમાઃ ॥ ૧૯૬ ॥

વૃશ્ચિકા મૃષિકાઃ કીટાઃ પ્રત્યેકં તે ચતુર્વિધાઃ ॥

દંત્રાવિષં નલ્લવિષં વાલ્મ્યંગાસ્થિમિસ્તથા ॥ ૧૯૭ ॥

મૃત્તાત્પુરીષાચ્છુકાચ દ્યૌર્નિશ્વાસતસ્તથા ॥ લાલાયાઃ સ્પર્શતસ્તદ્વત્

જંગમ વિષના ધણા ભેદો છે, તેઓમાંથી ૧ લૂતા, ૨ ભૂજંગમ—સર્પ, ૩ વિંછી, ૪ ઉન્દર અને ૫ કીડા, એ દરેકનું વિષ, વાત, પિત્ત, કફ અને સન્નિપાત, એઓનો પ્રકાપ કરનારું ચાર ચાર જાતનું છે. તેમાં કાષ્ઠની ગદમાં વિષ હોય છે, કાષ્ઠના નખમાં વિષ હોય છે, કાષ્ઠના વાળમાં વિષ હોય છે, કાષ્ઠના શિંગડામાં વિષ હોય છે, કાષ્ઠના હાડકામાં વિષ હોય છે, કાષ્ઠના મૂત્રમાં વિષ હોય છે, કાષ્ઠના મળમાં વિષ હોય છે, કાષ્ઠની વીર્યધાતુમાં વિષ હોય છે, કાષ્ઠની દૃષ્ટિમાં વિષ હોય છે, કાષ્ઠના શ્વાસમાં વિષ હોય છે, કાષ્ઠની લાળમાં વિષ હોય છે અને કાષ્ઠના સ્પર્શમાં જ વિષ હોય છે. એ સર્વ રથજે વિષ રહે છે. તે લૂતા, સર્પ આદિની જાતિ, તેઓનું વિષ અને તેઓના પર કરવાનાં ઔષધોના પ્રયોગો એ સર્વ ગુરુ પાસેથી અને અનુભવ ઉપરથી જાણવાનું છે.

શંકાવિષ વર્ણન

તથા શંકાવિષં મતમ્ ॥ ૧૯૮ ॥

અતિ અન્ધારામાં લૂતા, સર્પાદિ કાષ્ઠ પ્રાણી કરડે તે વખતે કાષ્ઠ પણુ જેરી પ્રાણી કરડ્યું છે એવી શંકા થવાની સાથે જ જેરના વેગથી તાવ, ઉલટી, મૂરછાં, દાહ, ગ્દાનિ, મોહ અને અતિસાર એ સર્વમાંનાં કેટલાંક લક્ષણો થવા માટે ત્યારે શંકાવિષ થયેલું સમજવું.

કૃત્રિમ વિષનાં નામો

કૃત્રિમં દ્વિવિધં પ્રોક્તં ગરદ્વષીવિમેદતઃ ॥

કૃત્રિમ વિષ એ પ્રકારનું છેઃ ૧ ગરવિષ અને ૨ દ્વૈવીવિષ.

ગરવિષ વર્ણન

નાના પ્રકારનાં પ્રાણીઓ, નાના પ્રકારના શરીર સમ્બન્ધી

મળ, પરસ્પર વિરુદ્ધ ઔષધી, ઔષધિઓની ભરમો તથા અદ્ય વીર્યોનું વિષ એ સર્વના યોગથી આ વિષ થાય છે.

દ્વૈવીવિષ વર્ણન

છાજ થઈ ગયેલું, વિષ નાશ કરનારી ઔષધિઓથી હત

વીર્ય થયેલું, વાણુ, વાયુ અને ઉષ્ણતા એઓથી શોષાયલું અથવા જેઓમાં વિષનો સમ્પૂર્ણ ગુણ નથી એવું આ વિષ જાણવું.

સાત ધાતુઓ વિષવાળી

સપ્તધાતુવિષં જ્ઞેયં તથા સપ્તોપધાતુજમ્ ॥ ૧૯૯ ॥

ક્યારે કહેવાય ?

તૈથ્યોપવિષમ્ચ જાતં સપ્તવિધં તતઃ ॥

સુવર્ણાદિ સાતે ધાતુઓને શોષ્યા વગર તેઓની કચેલી અને કાચી એવી ભરમો ખાવાથી વિષના સરખી જે પીડા થાય છે, તેથી તેઓનું વિષ એવું નામ આપેલ છે. આ સાતે ધાતુઓ મધ્યમખણ્ડમાં વિસ્તારથી આપેલ છે.

સાત ઉપધાતુઓ વિષથવાળી

હરનાલ આદિ સાતે ઉપધાતુઓને શોષ્યા વગર, તેઓની

ક્યારે કહેવાય ?

કચેલી કાચી એવી ભરમો ખાવાથી, વિષના સરખી જે પીડા થાય છે, તેથી તેઓનું વિષ એવું નામ આપેલ છે. આ સાતે ઉપધાતુઓ મધ્યમખણ્ડમાં વિસ્તારથી આપેલ છે.

૧૮ ઉપવિષો વિષવાળાં
ક્યારે કહેવાય ?

આકટો, થોરવગેરે સાતે અશુદ્ધ ઉપવિષો ખાવાથી વિપના સરખી પીડા થાય છે તેથી તેઓનું વિષ એવું નામ આપેલ છે. આ સાતે ઉપવિષો મધ્યમખણ્ડમાં વિસ્તારથી આપેલ છે. દુષ્ટનીરવિષં ચૈકં

૧૯ નીરવિષ ક્યું કહેવાય ?

જે પાણીની અન્દર ગારો, શેવાળ, પાંદડાં, ખડ, હતા

।દિ જંતુઓનાં મલમૂત્ર, માછલાં અને દેડકાં આદિ પ્રાણીઓ, એ સર્વના સડવાથી ખરાબ પેલાં પાણીમાં સ્નાન કરે અથવા એ પાણી પીએ તો વિપના સરખી પીડા થાય છે તેથી પાણીને દુષ્ટ નીરવિષ કહે છે.

૨૦ અધવિષ ક્યું કહેવાય ?

તથૈકં દિગ્ધજં વિષમ્ ॥ ૨૦૦ ॥

વિષ એપણે શસ્ત્ર શરીરે વાગવાથી તેનો જે જખમ છે, તે જખમ જલદી ન રુઝાતાં વિપના સરખા જવરાદિક ઉપદ્રવો થવા માટે છે તેથી દિગ્ધજ વિષ કહેવાય છે.

૨૧ ક્યા ઔષધોને અડવાથી
ખરજ આવે ?

કપિકચ્છમવા કંઙ્કુદુષ્ટનીરમવા તથા ॥ તથા સુરણકણ્ડરૂચ ભરવતી શીંગ, દુષ્ટ-સોડું પાણી અને રાત્રી-જંગલી સૂરણ, એ ત્રણે ઔષધો શરીરે અડવા માત્રમાં જ ખરજ આવે છે. શોથો મલ્લાતજસ્તથા ॥ ૨૦૧ ॥

૨૨ ઔષધથી શરીર સ્થૂળે
ખરજ આવે ?

ભીલામાનું તેલ અથવા ભીલામું, શરીરે અડવા માત્રમાં જ શરીર સ્થૂળ આવે અને પછી ખરજ આવવા માટે છે.

૨૩ ક્યા પદાર્થો મદકારક છે ?

મદશ્ચતુર્વિધશ્ચાન્યઃ પૂર્ગમંગાક્ષકોદ્રૈઃ ॥
ચતુર્વિધોડન્યો દ્રવ્યાણાં ફલત્વદ્મૂલપત્રઃ ॥ ૨૦૨ ॥

સોપારી, ભાંગ, ખેહુડાંના ફલની અન્દરનાં ખીનો ગર્ભ અને કાદરા નામે અનાજ એ રે પદાર્થો મદકારક છે અને એ ચારે પદાર્થોમાંથી ચાર ગતના આગતુક મદો ઉત્પન્ન થાય છે. તે ચારે મદો પ્રથમ કહેલાં સાત ગતના મદોથી જૂદા ગણવા. તેમજ કેટલાક ઔષધોના ફલમાંથી, કેટલાક મદો ઔષધોના મૂળમાંથી, કેટલાક મદો ઔષધોના છાલ-થી, અને કેટલાક મદો ઔષધોનાં પાંદડાંમાંથી થાય છે. એ રીતે જૂદી જૂદી ગતના ર પ્રકારના મદો ઉત્પન્ન થાય છે, એમ ગણવું,

इति प्रसिद्धा गणिता ये किलोपद्रवा भुवि ॥

ગણનાનો ઉપસંહાર

असंख्याश्चापरे धातुमूलजीवादिसम्भवाः ॥ २०३ ॥

એ પ્રકારે પૃથ્વીપર રોગરૂપ પ્રસિદ્ધ ઉપદ્રવોની ગણના મૈ-શાર્ફગધરાયોએ કરી બતાવી. ૧ એ સિવાય ખીજ નાના પ્રકારના ધાતુઓ, નાના પ્રકારની વનસ્પતિઓ અને નાના કારનાં પ્રાણીઓ, એઓનાથી ઉત્પન્ન થનારા રોગો અસંખ્ય છે, પણ તેઓની ગણના ની નથી તેથી તેઓની ગણના અનુમાનથી, અનુભવથી અથવા ગુરુપદેશથી ગણવી.

રીતે ઠામોદરના પુત્ર શાર્ફગધરે રચેલી શાર્ફગધર સંહિતાને વિષે પૂર્વખણ્ડના સ્થાનમાંના સ્ત્ર રોગગણના નામે સાતમા અધ્યાયની શુર્જ રીકા સમ્પૂર્ણ.

શ્રી શાર્દ્ધધરસંહિતા

મધ્યમખણ્ડ

અધ્યાય ૧ લો, સ્વરસાદિ ઔપધો

પાત્ર કપાયનાં નામે

અથાતઃ સ્વરસઃ કલ્કઃ ક્વાથશ્ચ હિમફાન્ટકૌ ॥

જ્ઞેયાઃ કષાયાઃ પંચૈતે લઘવઃ સ્યુર્યથોત્તરમ્ ॥ ૧ ॥

૧ સ્વરસ, ૨ કલ્ક, ૩ ક્વાથ, ૪ હિમ અને ૫ ફાણ્ટ, એ પાંચે કપાયો ગ્જાણુવા; તે કપાયો, ઉત્તરોત્તર, એકના કરનાં એક, લઘુ ગ્જાણુવો; પાત્રન થવામાં હલકા ગ્જાણુવો.

સ્વરસનો પહેલો પ્રકાર

અહતાત્તક્ષણાકૃષ્ટાત્ દ્રવ્યાત્ ક્ષુણ્ણાત્સમુદ્ગેરત્ ॥

વસ્ત્રનિષ્પીડિતો યઃ સ રસઃ સ્વરસ ઉચ્યતે ॥ ૨ ॥

જીવન્નુએ ન ખાધેલી અને તે જ વખતે જંગલમાંથી આણેલી ઔપધિને કચરી, વસ્ત્રથી ગાળી લઈને કાઢેલો જે રસ, તે રસનું નામ સ્વરસ અથવા અંગરસ કહેવાય છે.

સ્વરસનો બીજો પ્રકાર

કુઢવં ચૂર્ણિતં દ્રવ્યં ક્ષિપ્તં ચ દ્વિગુણે જલે ॥

અહોરાત્રં સ્થિતં તસ્માત્ ભવેદ્વા રસ ઉત્તમઃ ॥ ૩ ॥

ચૂર્ણ કરેલાં કે કચરેલાં એક કુડવ ઔપધને બે કુડવ પાણીની અન્દર, એક દિવસ રાત્રી પલાળી બીજે દિવસે પ્રભાતમાં વસ્ત્રથી ગાળીને કાઢેલું તે ઔપધિનું જે પાણી, તે પાણીનું નામ ઉત્તમ સ્વરસ કહેવાય છે.

સ્વરસનો ત્રીજો પ્રકાર

આદાય શુષ્કદ્રવ્યં વા સ્વરસાનામસમ્ભવે ॥

જલેષ્ટગુણિતે સાઘ્યે પાદશિષ્ટં ચ ગૃહ્યતે ॥ ૪ ॥

સ્વરસ કાઢવા સરખી લીલી ઔપધી ન મળી શકે એમ હોય તો પછી સૂકી ઔપધી આણી, તેને આઠગણુ પાણીમાં નાંખી ચોથો ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળી તેને લગડાંથી ગાળી લઈને કાઢેલું જે પાણી, તેનું નામ પણ સ્વરસ ગ્જાણુવું.

પહેલો સ્વરસ કેટલો પાવો ?

સ્વરસસ્ય ગુરુત્વાન્ન પલ્મર્થ પ્રયોજયેત્ ॥

સ્વરસ વજનમાં ભારે હોવાથી અર્ધો પલ જ પાવો.

બીજો સ્વરસ કેટલો પાવો ?

નિશોષિતં ચામ્નિસિદ્ધં પલ્મત્રાન્ રસં પિવેત્ ॥ ૫ ॥

એક દિવસરાત્રી બમણા પાણીમાં પલાળી રાખેલાં ઔપધને સ્વરસ, વજનમાં હલકા હોવાથી એક પલ જ પાવો.

ત્રીજો સ્વરસ કેટલો પાવો ?

સૂકી ઔષધીને, આઠગણા પાણીમાં નાંખી, ચોથો ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યાંસૂધી ઉકાળી લૂગડાંથી ગાળી લઇને કાઢેલો પાણીરૂપે જે સ્વરસ, તે વજનમાં હલકા હોવાથી, એક પલ પાવો.

સ્વરસમાં એક કોલ પદાર્થો
ક્યા ક્યા નાંખવા ?

મધુરવેતાગુડકારાન્ જીરકં લવણં તથા ॥
ઘૃતં તૈલં ચ ચૂર્ણાદીન્ કોલમાત્રાન્ રસે ક્ષિપેત્ ॥ ૬ ॥

મંચ, સાકર, ગોળ, જવખાર, છરું, સિન્ધાગુણુ, ઘી, તેલ અને ચૂર્ણાદિક, આ સર્વ પદાર્થો સ્વરસની અન્દર નાંખવાના હોય તો એક કોલ જ નાંખવા.

અમૃતાસ્વરસ

અમૃતાયા રસઃ ક્ષૌદ્રયુક્તઃ સર્વપ્રમેહજિત્ ॥
ગંગોનો સ્વરસ મંચ સાથે પીવાથી સર્વ જ્વરના પ્રમેહના રોગો મટી જાય છે.

ધાત્રીસ્વરસ

હરિદ્રાચૂર્ણયુક્તો વા રસો ધાત્ર્યાઃ સમાક્ષિકઃ ॥ ૭ ॥
આંખળાનો સ્વરસ હળદરનાં ચૂર્ણની અને મંચની સાથે પીવાથી સર્વ જ્વરના પ્રમેહના રોગો મટી જાય છે.

વાસકસ્વરસ

વાસકસ્વરસઃ પેયો મધુના રક્તપિત્તજિત્ ॥
જ્વરકાસકષયહરઃ કામલાશ્લેષ્મપિત્તહા ॥ ૮ ॥

અરૂણીનો સ્વરસ મંચની સાથે પીવાથી રક્તપિત્ત, જ્વર, કાસ, ક્ષય, કામલા, કફ અને પિત્ત એ સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે.

ત્રિફલાસ્વરસ

ત્રિફલાયા રસઃ ક્ષૌદ્રયુક્તો દાર્વીરસોઽથવા ॥
નિમ્બક્ય વા ગુઢચ્યા વા પીતો જયતિ કામલામ્ ॥ ૯ ॥

ત્રિફલા (હરડાં, ખેલુડાં અને આંખળાં) એ ત્રણેનો સ્વરસ મંચની સાથે પીવાથી કામલા રોગ મટી જાય છે.

દાર્વીસ્વરસ

દારુહળદરનો સ્વરસ મંચની સાથે પીવાથી કામલા રોગ મટી જાય છે.

નિમ્બસ્વરસ

કડવા લિમ્બડાનો સ્વરસ મંચની સાથે પીવાથી કામલા રોગ મટી જાય છે.

ગુણ્ધીસ્વરસ

ગંગોનો સ્વરસ મંચની સાથે પીવાથી કામલા રોગ મટી જાય છે.

તુલસીપત્રજસ્વરસ

પીતો મરીચચૂર્ણેન તુલસીપત્રજો રસઃ ॥
તુલસીનાં પાંદડાંનો સ્વરસ મરીનાં ચૂર્ણની સાથે પીવાથી વિપમજ્વર મટી જાય છે.

દ્રોણપુષ્પીપત્રજસ્વરસ

દ્રોણપુષ્પીરસો વાપિ નિહતિ વિષમજ્વરાન્ ॥ ૧૦ ॥
કુખાનાં પાંદડાંનો સ્વરસ મરીનાં ચૂર્ણની સાથે પીવાથી વિષમજ્વર મટી જાય છે.

જમ્બવાપ્તલવસ્વરસ

જમ્બવાપ્તલમલકીનાં ચ પલ્લવોત્થોરસો જયેત્ ॥

મધ્વાજ્યક્ષીરસંયુક્તો રક્તાતીસારમુલ્બળમ્ ॥ ૧૧ ॥

જમ્બુનાં પાંદડાંનો સ્વરસ, મધની સાથે પીવાથી, ભયંકર રક્તાતીસાર મટી જાય છે

આમ્રપલ્લવસ્વરસ

આમ્રાનાં પાંદડાંનો સ્વરસ, ઘીની સાથે પીવાથી, ભયંકર રક્તાતીસાર મટી જાય છે.

આમલકીપલ્લવસ્વરસ

આંબળીનાં પાંદડાંનો—આંબળાના ઝાડનાં પાંદડાંનો સ્વરસ દૂધની સાથે પીવાથી ભયંકર રક્તાતીસાર મટી જાય છે.

*જમ્બવાદિપલ્લવસ્વરસ

જમ્બૂ,^૧ આમ્રો^૧ અને આમ્રાણાંતું^૧ ઝાડ, એ ત્રણેનાં પાંદડાંનો સ્વરસ મધ, ઘી અને દૂધની સાથે પીવાથી ભયંકર રક્તાતીસાર મટી જાય છે.

સ્થૂલબબ્બલિકાપત્રસ્વરસ

સ્થૂલબબ્બલિકાપત્રસઃ પાનાત્ વ્યપોહતિ ॥

સર્વાતિસારાન્ રયોનાકકુટજત્વક્રસોઽથવા ॥ ૧૨ ॥

કાણ્ટા વગરના જાડા અને મોટા પાવળનાં પાંદડાંનો સ્વરસ પીવાથી સર્વ પ્રકારના અતિસારો મટી જાય છે.

શ્યોનાકત્વકસ્વરસ

શ્યોનાકની—અરડૂશાની છાલનો સ્વરસ પીવાથી સર્વ પ્રકારના અતિસારો મટી જાય છે.

કુટજત્વકસ્વરસ

કડાછાલનો સ્વરસ પીવાથી સર્વ પ્રકારનાં અતિસારો મટી જાય છે.

આર્દ્રકસ્વરસ

આર્દ્રકસ્વરસઃ ક્ષૌદ્રયુક્તો વૃષણવાતજિત્ ॥

શ્વાસકાસારુચીર્હન્તિ પ્રતિશ્યાયં વ્યપોહતિ ॥ ૧૩ ॥

આદાંતો સ્વરસ મંથની સાથે પીવાથી વૃષણવાત, શ્વાસ, કાસ, અરુચિ અને પ્રતિશ્યાય એ સર્વ રોગો મટી જાય છે.

બીજપૂરકસ્વરસ

બીજપૂરકસઃ પાનાન્મધુક્ષારયુતો જયેત્ ॥

પાર્શ્વહૃદ્વસ્તિશૂલાનિ કોષ્ઠવાયું ચ દારુણમ્ ॥ ૧૪ ॥

બીજોરાનાં ફલનો સ્વરસ મધ અને જવખારની સાથે પીવાથી પાર્શ્વશૂલ, હૃદયશૂલ, અસ્તિશૂલ અને દારુણ એવો કોષ્ઠવાયુ, એ સર્વ રોગો મટી જાય છે.

બીજપૂરમૂલસ્વરસ

બીજોરાનાં મૂળનો સ્વરસ, મધ અને જવખારની સાથે પીવાથી, પાર્શ્વશૂલ, હૃદયશૂલ, અસ્તિશૂલ અને દારુણ એવો કોષ્ઠવાયુ, એ સર્વ રોગો મટી જાય છે.

* ઉપરનાં ત્રણે ઔષધો ત્રણ અનુપાનને લીધે જુદાં જુદાં જણાવવાં જોઈએ, તે પ્રમાણે જુદાં જુદાં જણાવ્યાં છે, પણ તે ત્રણે ઔષધો બીજા ભાષાન્તરોમાં સાથે જણાવેલ હોવાથી અહીં સાથે પણ જણાવવાં પડ્યાં છે.

૧ ઉપલા ૧૧ માં શ્લોકમાં આ ત્રણે ઔષધો છુટાં છુટાં પણ લખ્યાં છે.

શતાવરીસ્વરસ

શતાવર્યાશ્ચ મધુના પિત્તશૂલહરો મતઃ ॥

શતાવરીનો સ્વરસ મધની સાથે પીવાથી પિત્તશૂલ મટી જાય છે.

કન્યાસ્વરસ

નિશાચૂર્ણયુતઃ કન્યારસઃ પ્લીહાપચીહરઃ ॥ ૧૫ ॥

કુંવારનો સ્વરસ, લળદરનાં ચૂર્ણની સાથે પીવાથી, પ્લીહા અને અપચી નામની ગાણો મટી જાય છે.

અલ્પશુષ્કાસ્વરસ

અલ્પશુષ્કાયાઃ સ્વરસઃ પીતો દ્વિપલમાત્રયા ॥

અપચીગણ્ડમાલાનાં કામલાયાશ્ચ નાશનઃ ॥ ૧૬ ॥

મુણ્ડી-ગોરખમુણ્ડીનો સ્વરસ એ પલ પીવાથી અપચી અનિદ્રા, ગણ્ડમાલા અનિદ્રા અને કામલા એ સર્વ રોગો મટી જાય છે.

શશમુણ્ડસ્વરસ

શશમુણ્ડરસઃ કોળ્લો મરીચેરવશ્ચિતઃ ॥

જયેત્સપ્તદિનામ્યાસાત્સૂર્યાવર્તાર્ધમેદકૌ ॥ ૧૭ ॥

શશલાના માથાનો રસ જરાતરા ગરમ કરી મરીના ચૂર્ણની સાથે સાત દિવસ સૂધી પીવાથી સૂર્યાવર્ત અને અર્ધમેદક, એ એ રોગો મટી જાય છે.

બ્રાહ્મીસ્વરસ

બ્રાહ્મીકૃષ્માણ્ડષડ્પ્રન્યાશંચિનીસ્વરસાઃ પૃથક્ ॥

મધુકુષ્ઠયુતાઃ પીતાઃ સર્વોન્માદાપહારિણઃ ॥ ૧૮ ॥

બ્રાહ્મીનો સ્વરસ મધ અને કહના ચૂર્ણની સાથે પીવાથી સર્વે જાતના ઉન્માદ રોગો મટી જાય છે.

કૂષ્માણ્ડસ્વરસ

ભૂરાં કાહોળાંનો સ્વરસો મધ અને કહના ચૂર્ણની સાથે પીવાથી સર્વે જાતના ઉન્માદ રોગો મટી જાય છે.

ધૌધાવજનો સ્વરસ

ધૌધાવજનો સ્વરસ મધ અને કહના ચૂર્ણની સાથે પીવાથી સર્વે જાતના ઉન્માદ રોગો મટી જાય છે.

શંખિનીસ્વરસ

ધોળાં ફલની શંખાવળીનો સ્વરસ મધ અને કહનાં ચૂર્ણની સાથે પીવાથી સર્વે જાતના ઉન્માદ રોગો મટી જાય છે.

કૂષ્માણ્ડકસ્વરસ

કૃષ્માણ્ડકસ્ય સ્વરસો ગુડેન સહ યોજિતઃ ॥

દુષ્ટકોદ્રવસંજાતં મદં પાનાદ્વયપોહતિ ॥ ૧૯ ॥

ભૂરાં કાહોળાંનો સ્વરસ ગોળની સાથે પીવાથી કાદરા નામે ખરાબ અનાજ ખાવાથી થયેલો મદ ઉતરી જાય છે.

ગાંગેરુકીમૂલસ્વરસ

સ્રગ્ગાદિચ્છિન્નગાત્રસ્ય તત્કાલં પૂરિતો વ્રણઃ ॥

ગાંગેરુકીમૂલસૈર્જાયતે ગતવેદનઃ ॥ ૨૦ ॥

ગાંગેરુકીનાં-ગંગેટીનાં મૂળનો સ્વરસ તરવાર આદિના ઘાથી જે ડોકાણે છિન્નપ્રણ થયું હોય, તે ડોકાણે તે જ વખતે તેની અન્દર રેડવાથી, વેદના ન થતાં તે મટી જાય છે.

પુટપાકસ્ય કલ્કસ્ય સ્વરસો ગૃહ્યતે યતઃ ॥

પુટપાક કરવાનો ખુલાસો

અતસ્તુ પુટપાકાનાં યુક્તિત્રોચ્યતે મયા ॥ ૨૧ ॥

ઔપધિનો કલ્ક કરી પછે તેનો પુટપાક કરીને સ્વરસ કાઢવામાં આવે છે; તેટલા માટે પુટપાક કરવાની વિધિ—રીતિ આ દેકાણે જ કહું છું.

પુટપાકસ્ય માત્રેયં લેપસ્યાંગારવર્ણતા ॥

પુટપાક કરવાની વિધિ

લેપં ચ દ્વયંગુલં સ્થૂલં કુર્યાદ્વાંગુષ્ઠમાત્રયા ॥ ૨૨ ॥

કાશ્મરીવટજમ્બ્વાદિપત્રૈવૈષ્ઠનમુત્તમમ્ ॥

પુટપાક કરવા સારુ લીલી વનસ્પતિ આણી, તેને કચરી, તેનો ગોળો (પિણ્ડો) કરી (પણ જે સૂકી વનસ્પતિ હોય તો, તે વનસ્પતિને પાણીમાં અથવા જે પ્રવાહી પદાર્થ કહ્યો હોય તેમાં વાટી, તેનો ગોળો (પિણ્ડો) કરી), તેના ઉપર શવન, વડ અથવા જમ્બૂ આદિનાં પાંદડાં મૂકી તેના ઉપર સૂતર વીંટી, પછે તેનાપર બે આંગળ અથવા એક અંગુલ પ્રમાણ માટીનો થર કરી, તે માટીવાળા ગોળાને અડાયાં છાણાંની અન્દર પકવવા મૂકવો. ગોળા ઉપરની માટી દેવતાના સરખી લાલચોળ દેખાય કે તરત તે ગોળો અડાયાં છાણાંના દેવતાની અન્દરથી કાઢી લઇ, તેની ઉપરની માટી તથા પાંદડાં કાઢી નાંખીને પછે તેને નીચેથી લેવો. એ રીતે નીચેની લીધેલો જે રસ તેનું નામ પુટપાક જાણવું.

પુટપાકની માત્રા કેટલી લેવી ?

પલમાત્રો રસો ગ્રાહ્યઃ

પુટપાકનો રસ એક પલભાર પીવો.

પુટપાકમાં મધ કેટલું નાંખવું ?

કર્ષમાત્રં મધુ ક્ષિપેત્ ॥ ૨૩ ॥

પુટપાકના રસની અન્દર, એક કર્ષ મધ નાંખવું.

પુટપાકમાં કલ્કાદિ કેટલાં નાંખવા ?

કલ્કતૃણૈર્દ્રવાઘાસ્તુ દેયાઃ સ્વરસવદ્બુધૈઃ ॥

કલ્ક, તૃણ તથા પ્રવાહી પદાર્થો આદિ, જે પ્રમાણે સ્વરસની અન્દર નાંખવાનાં કહેલ છે તે પ્રમાણે જ પુટપાકમાં પણ નાંખવાં.

તંદુલવારિવિધિ

કંઠિતં તંદુલપલં જલેઽષ્ટગુણિતે ક્ષિપેત્ ॥ ૨૪ ॥ ભાવયિત્વા જલં ગ્રાહ્યં

એક પલ છોલા ચોખા આઠગણ પાણીની અન્દર નાંખવા.

તે ચોખા પલત્યા પકી એ હાથથી પાણીની સાથે ચોળવા; એ રીતે હાથથી ચોળેલા ચોખાનું જે પાણી, તે ચોખાનું ધોણ કહેવાય છે.

દેયં સર્વત્ર કર્મસુ ॥

કયા કયા રોગોપર તંદુલવારિ વપરાય ?

અંધાં કામની અન્દર તે ધોણ વાપરવામાં આવે છે.

(નીચે કુટજત્વકપુટપાકની અન્દર આ ધોણ આવે છે, તેથી અહીં પ્રથમ લખ્યું છે.)

કુટજત્વકપુટપાક

તત્કાલાકૃષ્ટકુટજત્વકં તંદુલવારિણા ॥ ૨૫ ॥

પિષ્ટાં ચતુઃપલમિતાં જમ્બૂપલ્લવેષ્ટિતામ્ ॥

સુત્રેણ વદ્ધાં ગોધૂમપિષ્ટેનોપરિવેષિતામ્ ॥ ૨૬ ॥

લિપ્તાં ચ ઘનપંકેન ગોમયૈર્વેહિના દહેત્ ॥ અક્ષારવર્ણી ચ મૃદં દૃષ્ટ્વા વહેઃ સમુદ્ધરેત્ ॥ ૨૭ ॥

તતો રસં ગૃહીત્વા ચ શીતં ક્ષૌદ્રયુતં પિબેત્ ॥ જયેત્સર્વાનતીસારાન્દુસ્તરાન્સુચિરોત્થિતાન્ ॥ ૨૮ ॥

તે જ વખતે ચાર પલ ભાર (જંગલમાંથી) આણેલી (તાણ) કડાછાલ, ચોખાના ધોણુમાં વાટી, તેનો ગોળો (પિણ્ડો) કરી, તેના ઉપર જમ્બૂનાં પાંદડાં મૂકી, તેના ઉપર સ્વતર વીણી, તેના ઉપર ઘઉંનો લોટ ચોપડી, તેના ઉપર માટીનો જડો થર કરી, તે માટીવાળા ગોળાને, ગાયના છાણનાં અડાયાં-છાણાંની અન્દર પકવવા મૂકવો. ગોળા ઉપરની માટી લાલચોળ દેખાય કે, તરત તે ગોળો, અડાયાં-છાણાંના દેવતાની અન્દરથી કાઢી લઇ, તેના ઉપરની માટી, ઘઉંનો લોટ તથા જમ્બૂનાં પાંદડાં કાઢી નાંખી, પછે તે ગોળો નીચોવીને તેનો રસ કાઢવો. રસ ઠંડો થઈ ગયા પછી તેની અન્દર મધ નાંખીને પીવાથી, લાગ્યા વખતથી થયેલા અધી જાતના અતિસારો મટી જાય છે.

અરસુત્વપુટપાક

અરસુત્વકૃતૈશ્વ પુટપાકોડમિદીપનઃ ॥

મધુમોચરસામ્યાં ચ યુક્તઃ સર્વાતિસારજિત્ ॥ ૨૯ ॥

અરસુત્વકની-અરસુશાની લીલી છાલ આણી, તેને તે જ વખતે કચરી, તેનો ગોળો કરી, પ્રથમ કહેલી પુટપાકની ક્રિયા પ્રમાણે સઘળી ક્રિયા કરીને, તે ગોળાને અગ્નિ આપવો; પછી તે ગોળો લાલચોળ દેખાય કે તેને અહાર કાઢી, તેની ઉપરની માટી વિગેરે કાઢી નાંખી, તે ગોળાને નીચોવીને તેનો રસ કાઢવો. તે રસ, મધ અને મોચરસના-શેમળાના ગુન્દના ભૂંકા સાથે પીવાથી સર્વ જાતના અતિસારો મટી જાય છે.

ન્યથોઘાદિક્લ્કપુટપાક

ન્યથોઘાદેશ્ચ કલ્કેન પૂરયેત્ ગૌરતિત્તરૈઃ ॥

નિરન્ત્રમુદરં સમ્યક્ પુટપાકેન તત્પચેત્ ॥ ૩૦ ॥

તત્કલ્કસ્વરસઃ ક્ષૌદ્રયુક્તઃ સર્વાતિસારાનુત્ ॥

વડ, ઉચ્ચરો, પીપળો, પારસપીપળો અને પીપર, એ પાંચે જક્ષોની છાલનું ચૂર્ણ કરી, પછી તેને પાણીમાં વાટી, તેનો કલ્ક કરીને પછી તેનો ગોળો અનાવવો. પછી ધોળા તેન્તર પક્ષીનું પેટ લઇ, તે પેટમાંનાં આન્તરડાં કાઢી નાખીને પછી તે પેટવાળી ખાલી જગ્યામાં, તે કલ્કનો ગોળો મૂકી, પ્રથમ કહેલી પુટપાકની ક્રિયા પ્રમાણે સઘળી ક્રિયા કરીને, તેને અગ્નિ આપવો. પછી તે ગોળાને અહાર કાઢી, તેની ઉપરની માટી વિગેરે કાઢી નાંખીને પછી તેન્તર પક્ષીના પેટમાં મૂકેલા તે કલ્કના ગોળાને અહાર કાઢી, નીચોવીને તેનો રસ કાઢવો. તે રસ ઠંડો થઈ ગયા પછી મધ મેળવીને પીવાથી, અધી જાતના અતિસારો મટી જાય છે.

સુપકવદાડિમીફલપુટપાક

પુટપાકેન વિપચેત્સુપકં દાડિમીફલમ્ ॥ ૩૧ ॥

તદસો મધુસંયુક્તઃ સર્વાતિસારનાશનઃ ॥

સારી રીતે પકિલું દાડમ લઇ-આણી પ્રથમ કહેલી પુટપાકની ક્રિયા પ્રમાણે સઘળી ક્રિયા કરીને, તેને અગ્નિ આપવો. પછે તે ગોળો લાલચોળ દેખાય કે, તેને અહાર કાઢી, તેની ઉપરની માટી વિગેરે કાઢી નાંખી, તે દાડમને નીચોવીને તેનો રસ કાઢવો. તે રસ ઠંડો થઈ ગયા પછી મધ મેળવીને પીવાથી, અધી જાતના અતિસારો મટી જાય છે.

વીજપુરાજમ્બૂનાં પલ્લવાનિ જટાઃ પૃથક્ ॥ ૩૨ ॥

બીજપૂરપદ્ધવપુટપાક

વિપચેત્પુટપાકેન ક્ષૌદ્રયુક્તશ્ચ તદ્દસઃ ॥

છર્દિં નિવારયેદ્દોરાં સર્વદોષસમુદ્ભવામ્ ॥ ૩૩ ॥

બીજોરાના ઝાડનાં લીલાં પાંદડાં આણી, તેઓને, પુટપાકની ક્રિયા પ્રમાણે સઘળી ક્રિયા કરીને, પછી તેઓનો રસ કાઢવો. તે રસ મધ મેળવીને પીવાથી, અથવા દોષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો ઘોર છર્દિ રોગ મટી જાય છે.

બીજપૂરજટાપુટપાક

બીજોરાના ઝાડનાં લીલાં મૂળ આણી, તેઓનો પુટપાકની ક્રિયા પ્રમાણે સઘળી ક્રિયા કરીને, પછી તેઓનો રસ કાઢવો. તે રસ મધ મેળવીને પીવાથી, અથવા દોષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો ઘોર છર્દિ રોગ મટી જાય છે.

આમ્રપદ્ધવપુટપાક

આમ્રાના ઝાડનાં લીલાં પાંદડાં આણી, તેઓની પુટપાકની ક્રિયા પ્રમાણે સઘળી ક્રિયા કરીને, પછી તેઓનો રસ કાઢવો.

તે રસ મધ મેળવીને પીવાથી, અથવા દોષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો ઘોર છર્દિ રોગ મટી જાય છે.

આમ્રજટાપુટપાક

આમ્રાના ઝાડનાં લીલાં મૂળ આણી, તેઓની, પુટપાકની ક્રિયા પ્રમાણે સઘળી ક્રિયા કરીને, પછી તેઓનો રસ કાઢવો.

તે રસ, મધ મેળવીને પીવાથી, અથવા દોષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો ઘોર છર્દિ રોગ મટી જાય છે.

જમ્બૂપદ્ધવપુટપાક

જમ્બૂના ઝાડનાં લીલાં પાંદડાં આણી, તેઓની પુટપાકની ક્રિયા પ્રમાણે સઘળી ક્રિયા કરીને, પછી તેઓનો રસ કાઢવો.

તે રસ, મધ મેળવીને પીવાથી, અથવા દોષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો ઘોર છર્દિ રોગ મટી જાય છે.

જમ્બૂજટાપુટપાક

જમ્બૂના ઝાડનાં લીલાં મૂળ આણી, તેઓની પુટપાકની ક્રિયા પ્રમાણે સઘળી ક્રિયા કરીને, પછી તેઓનો રસ કાઢવો. તે રસ

મધ મેળવીને પીવાથી, અથવા દોષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો ઘોર છર્દિ રોગ મટી જાય છે.

વૃષપત્રપુટપાક

વિષ્ટાનાં વૃષપત્રાણાં પુટપાકરસો હિમઃ ॥

મધુયુક્તો જયેદ્રક્તપિત્તકાસજ્વરક્ષયાન્ ॥ ૩૪ ॥

અરકુશીનાં લીલાં પાંદડાં આણી, તેઓને વાટી, પછે પુટપાકની ક્રિયા પ્રમાણે સઘળી ક્રિયા કરીને તેઓનો રસ કાઢવો. તે રસ હણેલા થઈ ગયા પછી તેની સાથે મધ મેળવીને પીવાથી રક્તપિત્ત, કાસ, જ્વર અને કફ, એ સર્વે રોગો મટી જાય છે.

સપંચાંગકુદ્રાપુટપાક

પચેત્ કુદ્રાં સપન્નાંગાં પુટપાકેન તદ્દસઃ ॥

પિપ્પલીચૂર્ણસંયુક્તઃ કાસશ્વાસકફાપહઃ ॥ ૩૫ ॥

એડીલોરિંગણીનો મૂળ સાથે આખો છોડ આણી, તેની પુટપાકની ક્રિયા પ્રમાણે સઘળી ક્રિયા કરીને પછી તેનો રસ કાઢવો. એ રસ લીણીપીપરના ચૂર્ણની સાથે પીવાથી કાસ, શ્વાસ અને કફ, એ સર્વે રોગો મટી જાય છે.

બિમ્બીતકકુદ્રાપુટપાક

વિમ્બીતકફલં કિંચિત્ ઘૃતેનામ્બ્યજ્ય લેપયેત્ ॥

ગોધૂમપિષ્ટેનાંગારૈર્વિપચેત્પુટપાકવત્ ॥ ૩૬ ॥

તતઃ પક્કં સમુદ્વલ્ય ત્વચ્ચં તસ્ય મુખે ક્ષિપેત્ ॥ કાસશ્વાસપ્રતિશ્યાયસ્વરભંગાન્ જયેત્તતઃ ॥ ૩૭ ॥

બેહેડાંનાં ફલ આણી, તેને કૈક ઘી લગાડી, તેને ઘઉંના લોટની આટીની અન્દર મૂકી, પછી તે આટીને અંગારાપર મૂકાને સેકવી. તે આટી પરિપકવ થાય ત્યારે તેને, અંગારાપરથી ઉતારી લઈ, તે આટીની અન્દરથી પરિપકવ થયેલાં બેહેડાં કાઢી લઈ, તેની ઊલ ઉખેડીને—કાઢીને મોંમાં રાખવાથી કાસ, શ્વાસ, પ્રતિશ્યાય અને સ્વરભંગ, એ સર્વે રોગો મટી જાય છે.

શુણ્ડીપુટપાક

ચૂર્ણં કિંચિત્ ધૃતામ્બ્યક્તં શુઠ્ઠ્યા ઇરળ્ઝૈર્દલૈઃ ॥

વેષ્ટિતં પુટપાકેન વિપચેત્ત મન્દવહ્નિના ॥ ૩૮ ॥

તત ઉદ્વલ્ય તચ્ચૂર્ણં ગ્રાહ્યં પ્રાતઃ સિતાસમં ॥ તેન યાન્તિ સમં પીઢા આમાતીસારસમ્ભવાઃ ॥ ૩૯ ॥

શુણ્ડનું ચૂર્ણ કરી, તેની અન્દર કૈક ઘી નાંખી, તેનો ગોળો કરી તેના ઉપર એરંડાનાં પાંદડાં મૂકી, તેનાપર સૂતર વીંટી, તેનાપર માટીનો લેપ કરી, પ્રથમ કહેલી પુટપાકની ક્રિયા પ્રમાણે અગ્નિની ધીમી આંચ દેવી. પછે તે ગોળો બહાર કાઢી, તેની ઉપરનાં પાંદડાં વિગેરે કાઢી નાંખીને તેનું ચૂર્ણ કરવું. પછે તે શુણ્ડનું ચૂર્ણ તથા સાકર, એ બન્ને સરખે ભાગે લઈ, સવારના પોરમાં ખાવાથી આમાતીસારની પીડા મટી જાય છે.

શુણ્ડીકલ્કં વિનિક્ષિપ્ય રસૈરેરળ્ઢમૂલજૈઃ ॥

શુણ્ડીકલ્કપુટપાક

વિપચેત્પુટપાકેન તદ્રસઃ ક્ષોદ્રસંયુતઃ ॥ ૪૦ ॥

આમવાતસમુદ્ભૂતાં પીઢાં જયતિ દુસ્તરામ્ ॥

એરંડાના મળના રસમાં શુણ્ડનું ચૂર્ણ નાંખી, તેનો કલ્ક કરી તેનો ગોળો વાળી, પ્રથમ કહેલી પુટપાકની ક્રિયા પ્રમાણે અગ્નિ આપી, પછી તે ગોળાને કાઢીને તેનો રસ કાઢવો. તે રસ મધ સાથે પીવાથી, ન મટી શકે એવી આમવાતની પીડા મટી જાય છે.

સૌરણ્ડપુટપાક

સૌરણં કન્દમાદાય પુટપાકેન પાચયેત્ ॥ ૪૨ ॥

સતૈલ્લવણં તસ્ય રસશ્વાશૌવિકારનુત્ ॥

સૂરણનો કન્દ આણી, તેને કચરી, તેની અન્દર તલનું તેલ તથા સિન્ધાણુ ભેળવી, તેનો ગોળો વાળી, પુટપાકની ક્રિયા પ્રમાણે તૈયાર કરીને તેનો રસ કાઢવો. તે રસ પીવાથી, અર્શરોગ મટી જાય છે.

હરિણશુંગપુટપાક

શરાવસંપુટે દગ્ધં શૃંગં હરિણજં પિવેત્ ॥ ૪૨ ॥

ગવ્યેન સર્પિષા યુક્તં હૃદ્ધલં નાશયેત્ ધ્રુવમ્ ॥

હરણનાં શિંગડાના કટકા કરી, માટીના કાડિયાંની અન્દર મૂકી, તેની ઉપર ખીજનું ક્રાંડયું ઉઘું વાળી—પાડી, તે બન્ને કાડિયાંની સાન્ધપર કપડું લપેટી, તેનાપર માટી ચોપડી, ગાયનાં અડાયાં—જાણુનો અગ્નિ આપીને તેની ભરમ કરવી. તે ભરમ, ગાયના ઘીની સાથે ચાટવાથી નક્કી હૃદયશ્વલ મટી જાય છે.

એ રીતે દામોદરના પુત્ર શાર્ફગધરે રચેલી શાર્ફગધર સંહિતાને વિષે મધ્યમખણ્ડના ચિકિત્સા-સ્થાનમાંનાં સ્વરસાદિ ઔષધો નામે પહેલા અધ્યાયની ગુર્જર ટીકા સમ્પૂર્ણ.

અધ્યાય ૨ જો, ક્વાથાદિ ઔષધો

ક્વાથ કરવાની વિધિ

પાનીયં ષોડશગુણં ક્ષુણ્ણે દ્રવ્યપલે ક્ષિપેત્ ॥

મૃત્પાત્રે ક્વાથયેત્ ગ્રાહ્યમષ્ટમાંશાવશેષિતમ્ ॥ ૧ ॥

માટીના વાસણમાં એક પલ અધકચર્યું ઔષધ તથા સોલગણું પાણી નાંખીને, તે (માટીનાં વાસણ)ને, “ધીમી આંચવાળા અગ્નિપર” ઉકાળવા મૂકવું અને ઉકળતાં ઉકળતાં આઠમો ભાગ પાણી બાકી રહે સારે હેડે ઉતારીને ગાળી લેવું, એનું નામ ક્વાથ જાણવું.

કેવો ઉબ્બુ ક્વાથ પીવો ?

તજ્જલં પાયયેદ્દીમાન્કોષ્ઠં મૃદ્ધમિસાધિતમ્ ॥

ધીમી આંચવાળા અગ્નિપર ઉકાળેલું ક્વાથનું પાણી કૈંક ઉંનું ઉંનું અર્થાત્ સેવાતું સેવાતું બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે રોગીને પાવું.

ક્વાથનાં નામો

શૃતઃ ક્વાથઃ કષાયશ્ચ નિર્વ્યૂહઃ સ નિગદ્યતે ॥ ૨ ॥

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ઉકાળેલાં પાણીનાં નામ શૃત, ક્વાથ, કપાય અને નિર્વ્યૂહ જાણવાં.

ક્વાથ ક્યારે પીવો ?

આહારરસપાકે ચ સંજાતે

ખાધેલા અન્નના રસનો પાક થયા પછી, એટલે ખાધેલું અન્ન સારી રીતે પાચન થઈ ગયા પછી ક્વાથ પીવાનું કર્યું છે.

કેટલા પલ ક્વાથ પીવો ?

દ્વિપલોન્મિતં ॥ વૃદ્ધવૈયોપદેશન પિબેત્ક્વાથં મુપાચિતમ્ ॥ ૩ ॥

વૃદ્ધ વૈદ્યના કહેવા પ્રમાણે સારી રીતે ઉકાળેલો ક્વાથ એ પલ સુધી પીવો.

ક્વાથમાં સાકર કેટલી નાંખવી ?

ક્વાથે ક્ષિપેત્સિતામંશૈશ્વચતુર્થાષ્ટમષોડશૈઃ ॥

વાતપિત્તકફાતંકે વિપરીતં મધુ સ્મૃતમ્ ॥ ૪ ॥

વાત રોગીના ક્વાથમાં, ક્વાથનો એથો ભાગ એટલે અર્ધો પલ સાકર નાંખવી. પિત્ત રોગીના ક્વાથમાં, ક્વાથનો આઠમો ભાગ-પા પલ સાકર નાંખવી. અને કફ રોગીના ક્વાથમાં ક્વાથનો સોલમો ભાગ-અર્ધો કર્પ સાકર નાંખવી.

ક્વાથમાં મધ કેટલું નાંખવું ?

વાત રોગીના ક્વાથમાં, ક્વાથનો સોલમો ભાગ-અર્ધો કર્પ મધ નાંખવું. પિત્ત રોગીના ક્વાથમાં, ક્વાથનો આઠમો

ભાગ પા પલ મધ નાંખવું અને કફ રોગીના ક્વાથમાં ક્વાથનો એથો ભાગ-અર્ધો પલ મધ નાંખવું.

ક્વાથમાં શાણ ઔષધો ક્યા
ક્યા નાંખવાં ?

જીરકં ગુગુલું ક્ષારં લવણં ચ શિલાજતુ ॥

હિહ્નુષિકટુકં ચૈવ ક્વાથે શાણોન્મિતં ક્ષિપેત્ ॥ ૫ ॥

જીરું, ગુગળ, જવખાર, સિન્ધાણુલુ, શિલાજિત્, સેકલી હિંજી, શુણ્ઠ, લીણડીખીપર અને મરી, એ નવે ઔષધોમાંનું જે ઔષધ ક્વાથમાં નાખવું હોય તે ઔષધ એક શાણ નાંખવું.

કવાથમાં કર્ષ પદાર્થો કયા
કયા નાંખવા?

ક્ષીરં ઘૃતં ગુડં તૈલં મૂત્રં ચાન્યદ્વયં તથા ॥

કલ્કં ચૂર્ણાદિકં કવાથે નિશ્પેત્કર્ષસમ્મિતમ્ ॥ ૬ ॥

દૂધ, ઘી, ગોળ, તેલ, મૂત્ર, બીજન પ્રવાહી પદાર્થો, કલ્ક અને ચૂર્ણાદિક પદાર્થો, આ પદાર્થોમાંનો જે પદાર્થ, કવાથમાં નાંખવો હોય, તે પદાર્થ એક કર્ષ નાંખવો.

કવાથ ન ઢાંકવાનું કારણ

અપિધાનમુલ્કે પાત્રે જલં દુર્જેતાં વ્રજેત્ ॥

તસ્માદાવરણં ત્યક્ત્વા કવાથાદીનાં વિનિશ્ચયઃ ॥ ૭ ॥

કવાથ ઉકાળતી વખતે કવાથનું વાસણ ઢાંકવાથી, કવાથનું પાણી બગડી જાય છે, એટલા માટે કવાથ ઉકાળતી વખતે કવાથનાં વાસણનું મોઢું ઢાંકવું જ નહિ.

ગુફચ્યાદિગણ કવાથ

ગુફચીધાન્યકારિષ્ટરક્તચન્દનપદ્મકૈઃ ॥

ગુફચ્યાદિગણકાથઃ સર્વજ્વરહરઃ સ્મૃતઃ ॥ ૮ ॥

દીપનો દાહહ્રાસતૃષ્ણાછર્ધરૂચીર્જયેત્ ॥

ગજો, ધાણા, લિમ્બડાની છાલ, રતાંજલી અને પદ્મક, આ પાંચે ઔષધોના કવાથનું નામ ગુફચ્યાદિ ગણ છે, આ કવાથ સર્વ જાતના જ્વરો મટાડે, જઠરાગ્નિ દીપન કરે તથા દાહ, હ્રાસ, તૃષ્ણા, છર્દિ અને અરચિ પણ મટાડે.

નાગરાદિપાયન કવાથ

નાગરં દેવકાષ્ઠં ચ ધાન્યકં બૃહતીદ્વયમ્ ॥ ૯ ॥

દયાત્પાચનકં પૂર્વ જ્વરિતાનાં જ્વરાપહમ્ ॥

શુણ્ઠ, દેવદાર, ધાણા, ઉભીભોરિંગણી, અને ખેડી ભોરિંગણી આ પાંચે ઔષધોના કવાથ, જ્વરવાળાઓના જ્વરનું પાયન થવા માટે, પ્રથમ આપવાથી (સર્વ) જ્વરોનો નાશ થાય છે.

ક્ષુદ્રાદિ કવાથ

ક્ષુદ્રા કિરાતતિક્તં ચ શુણ્ઠી છિન્ના ચ પૌષ્કરમ્ ॥ ૧૦ ॥

કષાય ઇષાં શમયેત્ પીતશ્વાષ્ટવિધં જ્વરમ્ ॥

ખેડીભોરિંગણી, કરિયાતું, કકડ, શુણ્ઠ, ગજો અને પુષ્કરમુળ—શાહતર (યુનાની), આ છએ ઔષધોના કવાથ પીવાથી, અણવિધ (આડ જાતના) જ્વરો મટી જાય છે.

ગુફચ્યાદિ પાયનકવાથ

ગુફચીપિપ્પલીમૂલનાગરૈઃ પાચનં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૧ ॥

દયાદ્વાતજ્વરે પૂર્ણલિંગે સપ્તમવાસરે ॥

ગજો, પીપરીમુળના ગણેડા અને શુણ્ઠ, આ ત્રણે ઔષધોના કવાથ, વાતજ્વર સમ્પૂર્ણ સ્વરૂપમાં આન્યા પછી, સાતમે દિવસે પાયન થવા સારુ આપવાથી વાતજ્વર મટી જાય છે.

શાલિપર્ણાદિ કવાથ

શાલિપર્ણીં બલા દ્રાક્ષા ગુફચીં સારિવા તથા ॥ ૧૨ ॥

આસાં ક્વાથં પિવેત્કોષ્ઠં તીવ્રવાતજ્વરચ્છિદમ્ ॥

સૂગન્ધી સમેરવાનાં મૂળ, બલદાણાના—ખરેડીનાં મૂળ, દ્રાક્ષ, ગજો અને કપુરીમધુરી, આ પાંચે ઔષધોના કવાથ, કેક ઉંનો ઉંનો પીવાથી, તીવ્ર વાતજ્વર મટી જાય છે.

કાષ્ઠાદિ ક્ષાય

કાશ્મરીસારિવાદ્રાક્ષાત્રાયમાણામૃતાભવઃ ॥ ૧૩ ॥

કષાયઃ સગુહઃ પીતો વાતજ્વરવિનાશનઃ ॥

શયનનું મૂળ, કપુરીમધુરી, દ્રાક્ષ, ત્રાયમાણુ અને ગળો, આ પાંચે ઔષધોનો ક્વાથ, ગોળ સાથે પીવાથી વાતજ્વર મટી જાય છે.

કટુફલાદિપાચન શૃત

કટુફલેન્દ્રયવા પાટા તિક્તા મુસ્તૈઃ શૃતં જલં ॥ ૧૪ ॥

પાચનં દશમેઽહ્નિ સ્યાત્તીવ્રે પિત્તજ્વરે તૃણાં ॥

કાયફળ, દન્દ્રજવ, કાળીપાટ, કટુ અને નાગરમોથ, આ પાંચે ઔષધોનો ક્વાથ, તીવ્ર પિત્તજ્વર આવ્યા પછી, દશમે દિવસે પાચન થવા સારુ આપવાથી તીવ્ર પિત્તજ્વર મટી જાય છે.

પર્પટો વાસકસ્તિક્તા કૈરાતો ધન્વયાસકઃ ॥ ૧૫ ॥

પર્પટાદિ ક્વાથ

ત્રિયંગુશ્ચ કૃતઃ કાથ ણાં શર્કરયા યુતઃ ॥

પિપાસાદાહપિત્તાશ્ચયુતં પિત્તજ્વરં જયેત્ ॥ ૧૬ ॥

ખડસલિયો, અરૂણી, કટુ, કરિયાતું, ધમાસો અને ઘડેલા, આ છએ ઔષધોનો ક્વાથ, સાકર સાથે પીવાથી, પિપાસા, દાહ અને રક્તપિત્ત યુક્ત પિત્તજ્વર મટી જાય છે.

દ્રાક્ષા હરીતકી મુસ્તં કટુકી કૃતમાલકઃ ॥

દ્રાક્ષાદિ ક્વાથ

પર્પટશ્ચ કૃતઃ કાથ ણાં પિત્તજ્વરાપહઃ ॥ ૧૭ ॥

તૃણમૂર્છાદાહપિત્તાસૃક્ શમનો ભેદનઃ સ્મૃતઃ ॥

દ્રાક્ષ, હરેડે, નાગરમોથ, કટુ, ગરમાળાનો ગોળ અને ખડસલિયો, આ છએ ઔષધોનો ક્વાથ પીવાથી પિત્તજ્વર, તૃટ, મૂર્છા, દાહ અને રક્તપિત્ત, એ રોગોનું શમન થાય છે અને મલાદિકનું ભેદન થાય છે.

પર્પટક્વાથ

૬૬૮ એકલા ખડસલિયાનો ક્વાથ, પોતે જ પિત્તજ્વરનો નાશ કરનારો છે એટલે

૬૬૯ મટાડનારો છે.

પર્પટાદિ ક્વાથ

૬૭૦ રતાંજલી, કાળો વાળો અને ઘોળો વાળો, આ ત્રણે

૬૭૧ ઔષધો ને ખડસલિયાની સાથે ભેળ્યાં હોય તો અર્થાત્

૬૭૨ આ ચારે ઔષધોનો ને ક્વાથ કર્યો હોય તો પછી શું ખામી રહે? અર્થાત્ આ ક્વાથ, પિત્તજ્વરનો નાશ જ કરે.

૬૭૩ વીજપૂરશિફા પચ્યા નાગરમૃત્થિકૈઃ શૃતમ્ ॥ ૧૯ ॥

વીજપૂરશિફાદિ પાચનશૃત

૬૭૪ સક્ષારં પાચનં શ્લેષ્મજ્વરે દ્વાદશવાસરે ॥

૬૭૫ ખીજોરાંના ઝાડનું મૂળ, હરેડે, શુભ્ર અને પીપરીમૂળના

૬૭૬ ગણેડા, આ ચારે ઔષધોનો ક્વાથ કફજ્વર આવ્યા પછી ચારમે દિવસે પાચન થવા સારુ, જવખારની સાથ આપવાથી, કફજ્વર મટી જાય છે.

ખીજપ્રશાદિ પાચનશૃત:-
પાઠાન્તર

बीजप्रशिका पथ्या नागरग्रन्थिकैः शृतम् ॥ १९ ॥
સક્ષારં પાચનં શ્લેષ્મજ્વરે દ્વાદશવાસરે ॥

ખીજેરાનાં ઝાડનું મૂળ, આંખળાં (શિવાનો “આંખળા” આવો અર્થ પણ થાય છે), હરડે, શુણ્ઠ અને પીપરીમૂળના ગણડોડા, એ પાંચે ઔષધોનો કવાથ, કફજ્વર આવ્યા પછી આરમે દિવસે પાચન થવા સારુ જવખારની સાથે આપવાથી કફજ્વર મટી જાય છે.

ભૂનિમ્બાદિ કવાથ

भूनिम्बनिम्बपिप्पल्यः शठी शुण्ठी शतावरी ॥ २० ॥
ગુહ્મચી બૃહતી ચેતિ ક્વાથો હન્યાત્કફજ્વરમ્ ॥

કરિયાતું, લિમ્બડાની ડાલ, લીણડીપીપર, કચ્છરો, શુણ્ઠ, શતાવરી, ગજો અને ઉભી-ભોરિંગણી, આ આઠે ઔષધોનો કવાથ પીવાથી કફજ્વર મટી જાય છે.

પટોલાદિ કવાથ

पटोलत्रिफलात्तिकाशटीवासामृताभवः ॥ २१ ॥
ક્વાથો મધુયુતઃ પીતો હન્યાત્કફઘ્નં જ્વરમ્ ॥

પટોલ-કડવાં પરવર, હરડાં, બેહેડાં, આમ્બળાં, કડુ, કચ્છરો, અરૂંદ્રી અને ગજો, આ આઠે ઔષધોનો કવાથ મધ સાથે પીવાથી કફજ્વર મટી જાય છે.

પર્પટાદિ કવાથ

पर्पटाब्दामृताविश्वकैरातैः साधितं जलम् ॥ २२ ॥
પચ્ચમદ્રમિદં જ્ઞેયં વાતપિત્તજ્વરાપહમ્ ॥

પડસલિયો, નાગરમોથ, ગજો, શુણ્ઠ અને કરિયાતું, આ પાંચે ઔષધોનો, પંચભદ્ર નામે કવાથ વાતપિત્તજ્વરનો નાશ કરનારો છે.

શુદ્રાદિક્ષાય

क्षुद्राशुण्ठीगुह्मचीनां कषायः पौष्करस्य च ॥ २३ ॥
કફવાતાધિકે પેયો જ્વરે વાપિ ત્રિદોષજે ॥
કાસશ્વાસારુચિકરે પાર્શ્વશૂલવિધાયિનિ ॥ ૨૪ ॥

ખેડીભોરિંગણી, શુણ્ઠ, ગજો અને પુષ્કરમૂળ-શાહતર (યુનાની), આ ચારે ઔષધોનો કવાથ પીવાથી વાતકફજ્વર તથા શ્વાસ, કાસ, અરુચિ અને પાર્શ્વશૂલવાળો સંનિપાતજ્વર મટી જાય છે.

આરગ્વધાદિ કવાથ

आरग्वधकणामूलमुस्तातिकाभयाकृतः ॥
ક્વાથઃ ક્ષમયતિ ક્ષિપ્રં જ્વરં વાતકફોદ્ભવમ્ ॥ ૨૫ ॥
આમશૂલપ્રશમનો મેદી દીપનપાચનઃ ॥

ગરમાળાનો ગોળ, પીપરીમૂળના ગણડોડા, નાગરમોથ, કડુ અને હરડે, આ પાંચે ઔષધોનો કવાથ પીવાથી વાતકફજ્વર જલદી ઉતરી જાય, આમશૂળ મટી જાય તથા ભેદન અને દીપનપાચન પણ થાય છે.

અમૃતાદિ શૃત

अमृतारिष्टकटुकामुस्तेन्द्रयवनगरैः ॥ २६ ॥
પટોલ્લવન્દનામ્યાં ચ પિપ્પલીચૂર્ણયુક્ષ્મત્ ॥

અમૃતાષ્ટકમેત્ત્વ પિત્તશ્લેષ્મજ્વરાપહમ્ ॥ ૨૭ ॥ છર્યરોચકહૃણસદાહતૃણાવિનાશનમ્ ॥

ગળો, લિમ્બડાની છાલ, કડુ, નાગરમોથ, ઇન્દ્રજવ, શુણ્ઠ, પટોલ-કડવાં પરવર અને રતાંજલી, આ આડે ઔષધોના કવાથનું નામ અમૃતાષ્ટક પણ છે. આ આડે ઔષધોના કવાથ લીણુડીપીપરના ચૂર્ણ સાથે પીવાથી પિત્તકફળવર, ઇર્દિ, અરોચક, હૃલ્લાસ, દાહ અને તૃણા મટી જાય છે.

પટોલાદિ ગણકવાથ પટોલં ચન્દનં મૂર્વાતિક્તા પાટામૃતાગ્ણઃ ॥ ૨૮ ॥

પિત્તશ્લેષ્મજ્વરચ્છર્દિદાહકણ્ઠવિષાપહઃ ॥

પટોલ-કડવાં પરવર, રતાંજલી, મૂર્વા-મોરવેલ, કડુ, કાળીપાટ અને ગળો, આ ૭ ઔષધોના કવાથ પીવાથી પિત્તકફળવર, ઇર્દિ, દાહ અને કણ્ઠ પણ મટી જાય છે તથા વિષ (ત્રેર) ઉતરી જાય છે.

કણ્ઠકાર્યાદિ પાચનશૃત કણ્ઠકારીદ્વયં શુણ્ઠી ધાન્યકં મુરદાર ચ ॥ ૨૯ ॥

એમિઃ શૃતં પાચનં સ્યાત્ સર્વજ્વરવિનાશનમ્ ॥

ઉભીભોર્ડિંગણી, એડીભોર્ડિંગણી, શુણ્ઠ, ધાણા અને દેવદાર, આ પાંચે ઔષધોના કવાથ પાચન કરે છે અને સર્વ પ્રકારના જ્વરોને મટાડે છે.

દશમૂલા(શાલિપર્ણાદિ)કવાથ શાલિપર્ણીપૃષ્ઠિપર્ણીવૃહતીદ્વયગોધુરૈઃ ॥ ૩૦ ॥
ચિત્વાગ્નિમન્થશ્ચોનાકકાશ્મરીપાટલાયુતૈઃ ॥
દશમૂલમિતિ રુચાતં કથિતં તજ્જલં પિવત્ ॥ ૩૧ ॥

પિપ્પલીચૂર્ણસંયુક્તં વાતશ્લેષ્મજ્વરામ્હમ્ ॥ સન્નિપાતજ્વરહરં સૂતિકાદોષનાશનમ્ ॥ ૩૨ ॥

શોષશૈત્યભ્રમસ્વેદકાસશ્વાસવિકારનુત્ ॥ હૃન્કણ્ઠગ્રહપાર્શ્વર્તિતન્દ્રામસ્તકશ્લહત્ ॥ ૩૩ ॥

સુગન્ધી સમેરવો, સમેરવો, ઉભીભોર્ડિંગણી, એડીભોર્ડિંગણી, ગોખર, ખીલી, અરણી, શ્વેનાક-અરફ્ફશો, શવન અને પાટલા-પાડળ, આ દશે ઔષધોનાં મળતો કવાથ, લીણુડી-પીપરના ચૂર્ણ સાથે પીવાથી વાતકફળવર, સન્નિપાતજ્વર, સૂતિકા રોગ, શોષ, શૈત્ય કફ, ભ્રમ, સ્વેદપિત્ત, કાસ, શ્વાસ, હૃદયક, કણ્ઠક, પાર્શ્વર્તિ, તન્દ્રા અને મસ્તકશુળ, આ સર્વે રોગો મટી જાય છે.

અભયાદિ શૃત અભયામુસ્તધાન્યાકરક્તચન્દનપદ્મકૈઃ ॥

વાસકેન્દ્રયવોશીરગુહ્વીકૃતમાલકૈઃ ॥ ૩૪ ॥

પાટાનાગરતિક્તામિઃ પિપ્પલીચૂર્ણયુક્તમ્ ॥ પિંબેત્ત્રિદોષજ્વરજિત્તિપાસાકાસદાહનુત્ ॥ ૩૫ ॥

પ્રલાપશ્વાસતન્દ્રાગ્રં દીપનં પાચનં પરમ્ ॥ ત્રિપ્પમૂત્રાનિલવિષ્ટંભવમિશોષારુચિચ્છિદમ્ ॥ ૩૬ ॥

હરડે, નાગરમોથ, ધાણા, રતાંજલી, પદ્મકનું લાકડું, અરફ્ફશી, ઇન્દ્રજવ, વાળો, ગળો, ગરમાળાનો ગોળ, કાળીપાટ, શુણ્ઠ અને કડુ, આ તેરે ઔષધોના કવાથ લીણુડી-પીપરના ચૂર્ણ સાથે પીવાથી ત્રિદોષજ્વર, પિપાસા, કાસ, દાહ, પ્રલાપ, શ્વાસ અને તન્દ્રા, આ રોગો મટી જાય છે; અત્યંત દીપન પાચન થાય છે; વિદ્વિષ્ટભ, મૂત્રવિષ્ટભ, અનિલવિષ્ટભ, વમિ, શોષ અને અરુચિ, આ રોગો પણ મટી જાય છે.

પિપ્પલીઆદિ ક્વાથ

પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલચવ્યચિત્રકનાગૈરઃ ॥

વચાસાતિવિષાજાજીપાઠાવત્સકરેનૈઃ ॥ ૩૭ ॥

કિરાતતિક્તકં મૂર્ધા સર્ષપા મરિચાનિ ચ ॥ કટુકં પુષ્કરં ભાઙ્ગી^૧ વિઙ્ગં કર્કટાહ્વયમ્ ॥ ૩૮ ॥

અર્કમૂલં બૃહત્તિસહી શ્રેયસી સદુરલભા ॥ દીપ્યકં વાજમોદા ચ શુકનાસાદિર્હિગુભિઃ ॥ ૩૯ ॥

ઘૃતાનિ સમભાગાનિ ગળોઽષ્ટવિંશકો મતઃ ॥ કષાયમુપમુઙ્ગીત વાતશ્લેષ્મજ્વરાપહઃ ॥ ૪૦ ॥

હંતિ વાતં તથા શીતં પ્રસ્વેદમતિવેપથુ ॥ પ્રલાપં વ્રાતિનિદ્રાં ચ રોમહર્ષારુચી તથા ॥ ૪૧ ॥

મહાવાતેઽપતંત્રે ચ સર્વગાત્રે ચ શૂન્યતામ્ ॥ અયં સર્વજ્વરાન્હંતિ સન્નિપાતાન્નયોદશ ॥ ૪૨ ॥

લીણ્ડીપીપર, પીપરીમૂળના ગણ્ડોડા, ચવક, ચિત્રા, શુણ્ઠ, ઘોડાવજ, અતિચિપની કળી, જીરું, કાળીપાટ, કડાછાલ, રેણુકખીજ, કરિયાતું, મૂર્ધા-મોરવેલ, સર્ષવ, મરી, કડુ, પુષ્કર મૂળ-શાહતર (ધુનાની), ભારંગી, વાવડિંગ, કાકડાશિંગી, આકડાનું મૂળ, ઉભીભોરિંગણીનાં મૂળ, રાસ્તા, ધમાસો, અજમા, ખોડી અજમોદ, શ્યોનાક-અરઙ્ગશો અને હિંગ, આ અકાશીશે ઔષધો સરખે ભાગે લઇ, તેનો ક્વાથ કરીને પીવાથી વાતકંજવર, વાત, શીત, પ્રસ્વેદ, અતિવેપથુ, પ્રલાપ, અતિનિદ્રા, રોમહર્ષ, અરુચિ, અપતન્ત્ર મહાવાત, સર્વ ગાત્રશૂન્યતા, સર્વ જ્વરો અને તેર ગતના સન્નિપાતજ્વરો મટી જાય છે.

કૈરાતાદિ ક્વાથ

કૈરાતકટુકીમુસ્તાધાન્યેન્દ્ર્યવનાગૈરઃ ॥

દશમૂલમહાદારુગજપિપ્પલિકાયુતૈઃ ॥ ૪૩ ॥

કૃતઃ કષાયઃ પાદ્ધર્વાર્તિ સન્નિપાતજ્વરં જયેત્ ॥ કાસશ્વાસવર્મીહિકાતન્દ્રાહતપ્રહનાશનઃ ॥ ૪૪ ॥

કરિયાતું, કડુ, નાગરમોથ, ધાણા, ઇન્દ્રજવ, શુણ્ઠ, સુગન્ધી સમેરવો, ઉભીભોરિંગણી, ખેડીભોરિંગણી, ગોખર, ખીલી, અરણી, શ્યોનાક-અરઙ્ગશો, શવન, પાટલા-પાડળ, એ દશે ઔષધોનાં મૂળો, દેવદાર અને ગજપીપર, આ અઢારે ઔષધોનો ક્વાથ પીવાથી પાદ્ધર્વાર્તિ, સન્નિપાતજ્વર, કાસ, શ્વાસ, વર્મ, હિક્કા, તન્દ્રા, અને હૃદ્ગ્રહ, આ રોગો મટી જાય છે.

કટ્ફલાદિ ક્વાથ

કટ્ફલામ્બુદભાઙ્ગીભિર્ધાન્યરોહિષપર્પટૈઃ ॥

વચાહરીતકીશ્ટંગીદેવદારુમહૌષધૈઃ ॥ ૪૫ ॥

કાથઃ કાસં જ્વરં હંતિ શ્વાસશ્લેષ્મગલ્મગ્રહાન ॥

કાયકળ, નાગરમોથ, ભારંગીનાં મૂળ, ધાણા, રોશનું ખડ, ખડસાલિયા, ઘોડાવજ, હરડે, કાકડાશિંગી, દેવદાર અને શુણ્ઠ, આ અઢારે ઔષધોનો ક્વાથ કરીને પીવાથી કાસ, જ્વર, શ્વાસ, કંફ અને ગલગ્રહ, આ રોગો મટી જાય છે.

શુક્રીક્વાથ

કાથો જીર્ણજ્વરં હન્તિ શુક્રચ્ચાઃ પિપ્પલીયુતઃ ॥ ૪૬ ॥

ગળોનો ક્વાથ લીણ્ડીપીપરના ચૂર્ણ સાથે પીવાથી જીર્ણજ્વર મટી જાય છે.

તથા પર્પટજઃ કાથઃ પિત્તજ્વરહરઃ પરઃ ॥

પર્પટક્વાથ

ખડસાલિયાનો ક્વાથ લીણ્ડીપીપરના ચૂર્ણની સાથે પીવાથી પિત્તજ્વર મટી જાય છે.

પપંઠાદિ ક્વાથ

કિં પુનર્યદિ યુજ્યેત ચન્દનોદીચ્યનાગરૈઃ ॥ ૪૭ ॥

ખડસલિયો, રતાંજલી, વાળો અને શુણ્ઠ, એ ચારે ઔષધોનો ક્વાથ કરીને પીધો હોય તો પછી શું ખામી રહે? અર્થાત્ પિત્તજ્વરનો નાશ જ થાય.

નિદિગ્ધિકાદિ ક્વાથ

નિદિગ્ધિકાઽમૃતાશુઠીકષાયં પાયયેદ્વિષક્ ॥

પિપ્પલીત્વૃણંસંયુક્તં શ્વાસકાસાર્દિતાપહમ્ ॥ ૪૮ ॥

પીનસારુચિવૈસ્વર્યશૂલજીર્ણજ્વરચ્છિદમ્ ॥

ખેડી ભોરિંગણી, ગળો અને શુણ્ઠ, એ ત્રણે ઔષધોનો ક્વાથ, લીણીપીપરના ચૂર્ણ સાથે પીવાથી શ્વાસ, કાસ, અદિતવાતા પીનસ, અરુચિ, વૈસ્વર્ય, શૂળ અને જીર્ણજ્વર મટી જાય છે.

દેવદારવાદિ ક્વાથ

દેવદારુ વચા કુષ્ઠં પિપ્પલી વિશ્વમેષજમ્ ॥ ૪૯ ॥

કદ્ધફલં મુસ્તમૂનિમ્બતિષ્કધાન્યા હરીતકી ॥

ગજકૃષ્ણા ચ દુઃસ્પર્શા ગોધુરં ધન્વયાસકમ્ ॥ ૫૦ ॥ બૃહત્યતિવિષા છિન્ના કર્કટા કૃષ્ણજીરકં ॥

કાથમઘાવશેષં તુ પ્રસૂતાં પાયયેત્તિથ્યમ્ ॥ ૫૧ ॥ શૂલકાસજ્વરશ્વાસમૂર્ચ્છાકમ્પશિરોઽર્તિજિત્ ॥

દેવદાર, ઘોડાવજ, કડ, લીણીપીપર, શુણ્ઠ, કાયફળ, નાગરમોથ, કરિયાતું, કડુ, ધાણા, હરડે, ગજપીપર, ખેડીભોરિંગણી, ગોખરુ, ધમાસો, ઉભીભોરિંગણી, અતિવિપની કળી, ગળો, કાકડાશિંગી અને શાહજીરું, એ વીશે ઔષધોનો ઉકાળો કરવો અને આઠમે ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે, તે ક્વાથ નીચે ઉનારી, ગાળી લઈને પ્રસૂત થયેલી-સૂવાવડી સ્ત્રીને પાવાથી પ્રસૂતિ સમ્યન્ધી થી, કાસ, જ્વર, શ્વાસ, મૂચ્છા, કમ્પવાત અને શિરોરોગ મટી જાય છે.

ધુદ્રાદિ ક્વાથ

ધુદ્રાધાન્યકણ્ઠિભિર્ગુહ્વીચીમુસ્તપદ્મકૈઃ ॥ ૫૨ ॥

રક્તચંદનમૂનિવપટોલઘૃષપૌષ્કરૈઃ ॥

કટુકેન્દ્રયવાઽરિષ્ઠમાઙ્ગીપર્પટકૈઃ સમૈઃ ॥ ૫૩ ॥ કાથં પ્રાતર્નિપેવેત સર્વશીતજ્વરચ્છિદમ્ ॥

ખેડીભોરિંગણી, ધાણા, શુણ્ઠ, ગળો, નાગરમોથ, પદ્મકનું લાકડું, રતાંજલી, કરિયાતું, પટોલ-કડવાં પરવર, અરૂંડશી, પુષ્કરમૂળ-શાહતર (યુનાની), કડુ, ધન્દ્રજવ, લિમ્બડાની છાલ, ભારંગીની છાલ અને ખડસલિયો, એ સોડે ઔષધોનો ક્વાથ, સવારના પોરમાં પીવાથી સર્વે પ્રકારનો શીતજ્વર મટી જાય છે.

મુસ્તાદિ ક્વાથ

મુસ્તા ધુદ્રાઽમૃતાશુંઠીધાત્રીકાથઃ સમાશ્લિકઃ ॥ ૫૪ ॥

પિપ્પલીત્વૃણંસંયુક્તો વિષમજ્વરનાશનઃ ॥

નાગરમોથ, ખેડીભોરિંગણી, ગળો, શુણ્ઠ અને આમ્બળાં, એ પાંચે ઔષધોનો ક્વાથ, મધ અને લીણીપીપરના ચૂર્ણ સાથે પીવાથી, વિષમજ્વર મટી જાય છે.

પટોલાદિ ક્વાથ

પટોલેન્દ્રયવાદારુત્રિફલામુસ્તગોસ્તૈઃ ॥ ૫૫ ॥

મધુકાઽમૃતવાસાનાં કાથં ક્ષૌદ્રયુતં પિવેત્ ॥

સંતતે સતતે ચૈવ દ્વિતીયકતૃતીયકે ॥ એકાદિકે વા વિષમે દાહપૂર્વે નવજ્વરે ॥

પટોલ-કડવાં પરવર, ઇન્દ્રવ, દેવદાર, હરડાં, બેહેડાં, આમ્મળાં, નાગરભોથ, અંગુર દ્રાક્ષ, જેડીમધ, ગળો અને અરઝૂલી, એ અગ્યારે ઔષધોનો કવાથ, મધ સાથે પીવાથી સંતત, સતત, દ્વિતીયક, તૃતીયક અને ઐકાલિક એ બધા વિષમજ્વરો, દાહપૂર્વકજ્વર અને નવ-જ્વર પણ મટી જાય છે.

પટોલાદિ કવાથ પટોલત્રિફલાનિમ્વદ્રાક્ષાશમ્યાકવાસકૈઃ ॥ ૫૭ ॥
કાથઃ સિતામધુયુતો જયેદૈકાહિકં જ્વરમ્ ॥

પટોલ-કડવાં પરવર, હરડાં, બેહેડાં, આમ્મળાં, લિમ્બડાની છાલ, દ્રાક્ષ, ગરમાળાનો ગોળ અને અરઝૂલી, આ આઠે ઔષધોનો કવાથ સાકર અને મધ સાથે પીવાથી, ઐકાલિક જ્વર મટી જાય છે.

ગુહ્ચીધાન્યમુસ્તામિશ્ચન્દનોશીરનાગરૈઃ ॥ ૫૮ ॥
કૃતં ક્વાથં પિબેત્કૌદ્રસિતાયુતં જ્વરાતુરઃ ॥
તૃતીયજ્વરનાશાય તૃષ્ણાદાહનિવારણમ્ ॥

ગળો, ધાણા, નાગરભોથ, રતાંજલી, વાળો અને શુણ્ઠ, એ છએ ઔષધોનો કવાથ મધ અને સાકર સાથે પીવાથી તૃતીયજ્વર, તૃષ્ણા અને દાહ મટી જાય છે.

દેવદાર્વાદિ શૃત દેવદારુ શિવા વાસા શાલિપર્ણી મહૌષધૈઃ ॥
ધાત્રીયુતં શૃતં શીતં દયાન્મધુસિતાયુતં ॥ ૬૦ ॥
ચાતુર્થકજ્વરે શ્વાસે કાસે મન્દાનલે તથા ॥

દેવદાર, લિમ્બ, અરઝૂલી, સુગન્ધી સમેરવાનાં મૂળ, શુણ્ઠ અને આમ્મળાં, એ છએ ઔષધોનો કવાથ, ઇણ્ડો થયા પછી મધ અને સાકર સાથે પીવાથી ચાતુર્થકજ્વર, શ્વાસ, કાસ અને મન્દાનલ મટી જાય છે.

ગુહ્ચીધાન્યકોશીરશુણ્ઠીવાલકપર્પટૈઃ ॥ ૬૧ ॥
ગુહ્ચીધાન્ય કવાથ બિલ્વપ્રતિવિષાપાઠારક્તચન્દનવત્સકૈઃ ॥

કિરાતમુસ્તેન્દ્રયવૈઃ કથિતં શિશિરં પિબેત્ ॥ ૬૨ ॥ સક્ષૌદ્રં રક્તપિત્તઘ્નં જ્વરાતીસારનાશનમ્ ॥

ગળો, ધાણા, કાળો વાળો, ખડસલિયો, બીલી, અતિવિપની કળી, કાળીપાટ, રતાંજલી, કડાછાલ, કરિયાતું, નાગરભોથ અને ઇન્દ્રજવ, એ ચૌદે ઔષધોનો કવાથ, ઇણ્ડો થયા પછી મધ સાથે પીવાથી રક્તપિત્ત તથા જ્વરાતીસાર મટી જાય છે.

નાગરાદિ કવાથ નાગરં કુટ્જો મુસ્તમમૃતાડતિવિષા તથા ॥ ૬૩ ॥
અમ્બિઃ કૃતં પિબેત્ક્વાથં જ્વરાતીસારનાશનમ્ ॥

શુણ્ઠ, કડાછાલ, નાગરભોથ, ગળો અને અતિવિપની કળી, એ પાંચે ઔષધોનો કવાથ પીવાથી જ્વરાતીસાર મટી જાય છે.

ધાન્યવાલકબિલ્વાબ્દનાગરૈઃ સાધિતં જલમ્ ॥ ૬૪ ॥
ધાન્યવાલક કવાથ આમશૂલહરં પ્રાહિ દીપનં પાચનં પરમ્ ॥

ધાણા, વાળો, ખીલી, નાગરમોથ અને શુણ્ઠ, એ પાંચે ઔષધોનો ક્વાથ પીવાથી આમશૂલ મટી જાય છે, મલ, ગ્રાહી (કબજ) થાય છે અને દીપન તથા પાચન પણ થાય છે. ધાન્યનાગરજઃ ક્વાથઃ પાચનો દીપનસ્તથા ॥ ૬૫ ॥

ધાન્યાદિ ક્વાથ

અરુણમૂલયુક્તશ્ચ જયેદામાનિલબ્ધથામ્ ॥

ધાણા અને શુણ્ઠનો ક્વાથ પાચન અને દીપન કરનારો છે.

ધાન્યાદિ ક્વાથ

ધાણા, શુણ્ઠ અને એરંડાનું મૂળ, એ ત્રણે ઔષધોનો ક્વાથ કરીને પીવાથી આમવાતની પીડા મટી જાય છે.

વત્સકાદિ શૃત

વત્સકાડતિવિષાબિલ્વમુસ્તવાલકજઃ શ્રુતઃ ॥ ૬૬ ॥

અતિસારં જયેત્સામં ચિરજં રક્તશૂલજિત ॥

કડાછાલ, અતિવિપની કળી, ખીલી, નાગરમોથ અને વાળો, એ પાંચે ઔષધોનો ક્વાથ પીવાથી ધણા કાળનો આમાતિસાર અને શૂલ સાથેનો રક્તાતિસાર મટી જાય છે.

કુટજાદિ ક્વાથ

કુટજાતિવિષા પાઠા ધાતકીલોઘ્રમુસ્તકૈઃ ॥ ૬૭ ॥

હીવેરદાડિમયુતૈઃ કૃતઃ ક્વાથઃ સમાક્ષિકઃ ॥

પેયો મોચરસેનૈવ કુટજાષ્ટકસંલ્લકઃ ॥ ૬૮ ॥ અતીસારાન્ જયેદ્દાહરક્તશૂલામદુસ્તરાન્ ॥

કડાછાલ, અતિવિપની કળી, કાળીપાટ, ધાવણીનાં ફૂલ, લોદર, નાગરમોથ, વાળો અને દાડમની છાલ, એ આઠે ઔષધોનો ક્વાથ, મધ અને મોચરસના—શેમળાના ગુંદના ચૂર્ણ સાથે પીવાથી દાહ, રક્ત, શૂળ અને આમયુક્ત અતિસાર મટી જાય છે.

હીવેરાદિ ક્વાથ

હીવેરધાતકીલોઘ્રપાઠાલજ્વાલુવત્સકૈઃ ॥ ૬૯ ॥

ધાન્યકાતિવિષામુસ્તાગુહ્ચીબિલ્વનાગરૈઃ ॥

કૃતઃ કષાયઃ શમયેદતીસારં ચિરોત્થિતં ॥ ૭૦ ॥ અરોચકામશૂલાસજ્વરઘ્નઃ પાચનઃ સ્મૃતઃ ॥

વાળો, ધાવણીનાં ફૂલ, લોદર, કાળીપાટ, રીસામણીનાં મૂળ, કડાછાલ, ધાણા, અતિ વિપની કળી, નાગરમોથ, ગળો, ખીલી અને શુણ્ઠ, એ આઠે ઔષધોનો ક્વાથ પીવાથી, ધણા દિવસનો અતિસાર, અરોચક, આમશૂલ, રક્તાતિસાર અને જ્વર મટી જાય છે તથા દોષો પાચન થાય છે.

ધાતક્યાદિ શૃત

ધાતકીબિલ્વલોઘ્રાણિ વાલકં ગજપિપ્પલી ॥ ૭૧ ॥

અમ્બિઃ કૃતં શ્રુતં શીતં શિશુમ્ન્યઃ ક્ષૌદ્રસંયુતં ॥

પ્રદયાદવલેહં વા સર્વાતીસારશાંતયે ॥ ૭૨ ॥

ધાવણીના ફૂલ, ખીલી, લોદર, વાળો અને ગળપીપર, એ પાંચે ઔષધોનો ક્વાથ, ટાટો થયા પછી, આળક છોકરાંને મધ નાંખીને પાવાથી, આલકોના સર્વે પ્રકારના અતિસારો મટી જાય છે.

ધાતક્યાદિ અવલેહ

ધાવણીનાં ફૂલ, ખીલી, લોદર, વાળો, ગળપીપર અને મધ એ

છએ ઔષધોનો અવલેહ (કરીને) આલકને ચટાડવાથી, આલકોના

સર્વે પ્રકારના અતિસારો મટી જાય છે.

શાલિપર્ણીદિ શૃત

શાલિપર્ણીબલાબિલ્વધાન્યશુઠીકૃતઃ શૃતઃ ॥

આધ્માનશૂલસહિતાં વાતજાં પ્રહર્ણીં જયેત ॥ ૭૩ ॥

સુગન્ધી સમેરવાનાં મૂળ, બલદાણા-ખરેડીનાં મૂળ, બીલી, ધાણા અને શુણ્ઠ, એ પાંચે ઔષધોનો ક્વાથ પીવાથી આધ્મનવાત તથા શ્વલ સહિત વાતસંગ્રહણી મરી જાય છે.

ગુહચ્ચાદિ ક્વાથ

ગુહચ્ચતિવિષાશુંઠીમુસ્તૈઃ ક્વાથઃ કૃતો જયેત ॥

આમાનુષક્તાં પ્રહર્ણીં ગ્રાહી પાચનદીપનઃ ॥ ૭૪ ॥

ગજો, અતિવિપત્તી કળી, શુણ્ઠ અને નાગરમેથ, એ ચારે ઔષધોનો ક્વાથ, આમ વાળી સંગ્રહણી મટાડે છે તથા ગ્રાહી હોવા છતાં પાચન અને દીપન પણ છે.

યવવાદિ ક્વાથ

યવધાન્યપટોલનાં ક્વાથઃ સક્ષૌદ્રશર્કરઃ ॥

યોજ્યઃ સર્વાતિસારેષુ બિલ્વાન્નાસ્થિભવસ્તથા ॥ ૭૫ ॥

ધન્દજ્ય, ધાણા અને પટોલ-કડવાં પરવર, એ ત્રણે ઔષધોનો ક્વાથ, મધ અને સાકર સાથે પીવાથી, સર્વે પ્રકારના અતિસારો મરી જાય છે.

ખિલ્વાદિ ક્વાથ

બીલી તથા આખ્યાની ગોટલી, એ બંને ઔષધોનો ક્વાથ, મધ અને સાકર સાથે પીવાથી, સર્વે પ્રકારના અતિસારો મરી જાય છે.

ત્રિફલાદિ ક્વાથ

ત્રિફલાદેવદારશ્ચ મુસ્તા મૂષકકર્ણિકા ॥

શિમુરેતૈઃ કૃતઃ ક્વાથઃ પિપ્પલીચૂર્ણસંયુતઃ ॥ ૭૬ ॥

વિડંગચૂર્ણયુક્તશ્ચ કૃમિમ્નઃ કૃમિરોગહા ॥

હરડાં, ખેલુડાં, આખ્યાનાં, દેવદાર, નાગરમેથ, ઉન્દરકની અને શરગવાની છાલ, એ સાતે ઔષધોનો ક્વાથ, લીણીપીપર અને વાવડિંગનાં ચૂર્ણની સાથે પીવાથી, કૃમિઓ મરી જાય છે અને કૃમિરોગ મરી જાય છે.

ફલત્રિકાદિ ક્વાથ

ફલત્રિકામૃતાતિક્તાનિમ્બકૈરાતવાસકૈઃ ॥ ૭૭ ॥

જયેન્મધુયુતઃ ક્વાથઃ કામલાં પાગ્ધુતાં તથા ॥

હરડાં, ખેલુડાં, આખ્યાનાં, ગજો, કડુ, લિમ્બડાની છાલ, કરિયાતું અને અરૂંથી, એ આઠે ઔષધોનો ક્વાથ, મધ સાથે પીવાથી કામલા તથા પાણ્ડુ રોગ મરી જાય છે.

પુનર્નવાદિ ક્વાથ

પુનર્નવાઽભયાનિમ્બદાર્વીતિક્તપટોલકૈઃ ॥ ૭૮ ॥

ગુહચીનાગરયુતૈઃ ક્વાથો ગોમૂત્રસંયુતઃ ॥

પાણ્ડુકાસોદરશ્વાસશૂલસર્વોગશોથહા ॥ ૭૯ ॥

સાટોડીના વેડાનાં મૂળ, હરડે, લિમ્બડાની છાલ, દારુદગ્ધર, કડુ, પટોલ-કડવાં પરવર, ગજો અને શુણ્ઠ, એ આઠે ઔષધોનો ક્વાથ, ગાયના મૂત્ર સાથે પીવાથી પાણ્ડુ, કાસ, ઉદર શ્વાસ, શ્વલ અને સર્વોગશોથ મરી જાય છે.

વાસાદિ ક્વાથ

વાસાદ્રાક્ષાઽભયાક્વાથઃ પીતઃ સક્ષૌદ્રશર્કરઃ ॥

નિર્હતિ રક્તપિત્તાર્તિં શ્વાસકાસાન્પુદારુણાન્ ॥ ૮૦ ॥

અરૂંદ્રી, દ્રાક્ષ અને હરડે, એ ત્રણે ઔષધોનો ક્વાથ, મંચ અને સાકર સાથે પીવાથી, રક્તપિત્ત, શ્વાસ અને કાસ, એ રોગો મોટા ભયંકર હોવા છતાં પણ મટે છે.

રક્તપિત્ત ક્ષયં કાસં શ્લેષ્મપિત્તજ્વરં તથા ॥
વાસકકવાથ કેવલો વાસકકાથઃ પીતઃ ક્ષૌદ્રેણ નાશયેત્ ॥ ૮૧ ॥

એકલી અરૂંદ્રીનો જ ક્વાથ મંચ સાથે પીવાથી રક્તપિત્ત, ક્ષય, કાસ અને પિત્ત-કંઠનર મરી જાય છે.

વાસાક્ષુદ્રાડમૃતાકાથઃ ક્ષૌદ્રેણ જ્વરકાસહા ॥
વાસાદિ ક્વાથ અરૂંદ્રી, બેડીભોરિંગણી અને ગળા, એ ત્રણે ઔષધોનો ક્વાથ, મંચ સાથે પીવાથી જ્વર તથા કાસ મરી જાય છે.

કાસઘ્નઃ પિપ્પલીચૂર્ણયુક્તઃ ક્ષુદ્રાશ્વત્સ્તથા ॥ ૮૨ ॥
ક્ષુદ્રાશૃત બેડીભોરિંગણીનો ક્વાથ, લીણીપીપરના ચૂર્ણ સાથે પીવાથી, કાસ મરી જાય છે.

ક્ષુદ્રાદિ ક્વાથ ક્ષુદ્રાકુલ્થિવાસામિર્ગિરેણ ચ સાધિતઃ ॥
કાથઃ પુષ્કરચૂર્ણાભ્યઃ શ્વાસકાસૌ નિવારયેત્ ॥ ૮૩ ॥

બેડીભોરિંગણી, કળથી, અરૂંદ્રી અને શુણ્ઠ, એ ચારે ઔષધોનો ક્વાથ, પુષ્કરમૂલના-શાહતરના (યુનાની) ચૂર્ણ સાથે પીવાથી શ્વાસ તથા કાસ મરી જાય છે.

રેણુકાપિપ્પલીકાથો હિંગુકલ્કેન સંયુતઃ ॥
રેણુકાદિ ક્વાથ પાનાદેવ હિ પંચાપિ દિક્કા નાશયતિ ક્ષણાત્ ॥ ૮૪ ॥

રેણુકાખીજ અને લીણીપીપર, એ બન્ને ઔષધોનો ક્વાથ, સેકલી હિંગના ચૂર્ણ સાથે પીવાથી તે જ ક્ષણે પાંચ પ્રકારની દિક્કા મરી જાય છે.

બિલ્વત્વચો ગુહ્યચ્ચા વા કાથઃ ક્ષૌદ્રેણ સંયુતઃ ॥
બિલ્વત્વચકવાથ જયેત્ત્રિદોષજાં છર્દિં પર્પટઃ પિત્તજાં તથા ॥ ૮૫ ॥

ખીલીના ઝાડની છાલનો ક્વાથ, મંચ સાથે પીવાથી ત્રિદોષજ છર્દિ મરી જાય છે.

ગુહ્યચકવાથ ગળાનો ક્વાથ, મંચ સાથે પીવાથી ત્રિદોષજ છર્દિ મરી જાય છે.

પર્પટકવાથ ખડસસિયાનો ક્વાથ, મંચ સાથે પીવાથી પિત્તછર્દિ મરી જાય છે.

દશમૂલશૃત હિંગુપુષ્કરચૂર્ણાદિયં દશમૂલશૃતં જયેત્ ॥
દશમૂલશૃત ગૃધ્રસીં કેવલઃ કાથઃ શેકાલીપત્રજસ્તથા ॥ ૮૬ ॥

સુગન્ધી સમેરવો, ઉભીભોરિંગણી, બેડીભોરિંગણી, ગોખરુ, ખીલી, અરણી, શ્યોનાક-અરૂંદ્રશો, શવન અને પાટલા-પાડળ, એ દશે ઔષધોનાં મૂળનો ક્વાથ, સેકલી હિંગ અને પુષ્કરમૂલના-શાહતરના (યુનાની) ચૂર્ણ સાથે પીવાથી ગૃધ્રસીવાત મરી જાય છે.

શેકાલીપત્રજકવાથ એકલી નગડનાં પાંદડાંનો ક્વાથ, સેકલી હિંફ અને પુષ્કરમૂલના શાહતરના (યુનાની) ચૂર્ણ સાથે પીવાથી ગૃધ્રસીવાત મરી જાય છે.

રાસ્નાદિશૃત

રાસ્નાઽમૃતામહાદાસ્નાગૈરેરણ્ડજં શૃતમ્ ॥

સપ્પાતુગતે વાતે સામે સર્વોગજે પિબેત્ ॥ ૮૭ ॥

રાસ્ના, ગળો, દેવદાર, શુણ્ઠ અને એરંડાનું મૂળ એ પાંચે ઔષધોનો ક્વાથ પીવાથી, સપ્પાતુની અન્દર રહેલા આમવાત અને સર્વ અંગપીડવાત મટી જાય છે.

રાસ્નાદિ ક્વાથ

રાસ્નાગોક્ષુરકૈરણ્ડદેવદારપુનર્નવાઃ ॥

ગુહ્યચારગ્વધશ્ચૈવ ક્વાથમેષાં વિપાચયેત્ ॥ ૮૮ ॥

શુણ્ઠીચૂર્ણેન સંયુક્તં પિબેજ્જવાકટિપ્રહે ॥ પાર્શ્વપૃષ્ઠોરુપીડાયામામવાતે મુદુસ્તરે ॥ ૮૯ ॥

રાસ્ના, ગોખરુ, એરંડાનું મૂળ, દેવદાર, સાટોડીનાં મૂળ, ગળો અને ગરમાળાનો ગોળ, એ સાતે ઔષધોનો ક્વાથ, શુણ્ઠના ચૂર્ણ સાથે પીવાથી, જંધાવાત, કટિગ્રહવાત, પાર્શ્વશ્લેષવાત, પૃષ્ઠશ્લેષવાત, ગિરસ્તમ્ભવાત અને ભયંકર આમવાત મટી જાય છે.

મહારાસ્નાદિ ક્વાથ

રાસ્ના દ્વિગુણભાગા સ્યાદેકભાગાસ્તતઃ પરં ॥

ધન્વયાસબલૈરણ્ડદેવદારશ્લીવચાઃ ॥ ૯૦ ॥

વાસકો નાગરં પથ્યા ચઘ્યા મુસ્તા પુનર્નવા ॥ ગુહ્વી વૃદ્ધદારશ્ચ શતપુષ્પાચ ગોક્ષુરઃ ॥ ૯૧ ॥

અશ્વગન્ધા પ્રતિવિષા કૃતમાલઃ શતાવરી ॥ કૃષ્ણા સદ્વચરશ્ચૈવ ધાન્યકં વૃહતીદ્વયમ્ ॥ ૯૨ ॥

અભિઃ કૃતં પિવેત્ક્વાથં શુણ્ઠીચૂર્ણેન સંયુતમ્ ॥ કૃષ્ણાચૂર્ણેન વા યોગરાજગુગુલુકાઽથવા ॥ ૯૩ ॥

અજમોદાદિના વાડપિ તૈલેનૈરણ્ડજેન વા ॥ સર્વોગક્રમ્પે કુઠ્ઠજત્વે પક્ષાવાતેઽપચાહુકે ॥ ૯૪ ॥

ગૃપ્તસ્યામામવાતે ચ શ્લીષ્ઠે ચાપતાનકે ॥ અન્ત્રવૃદ્ધૌ તથાઽધ્માને જંઘાજાનુગતેઽર્દિતે ॥ ૯૫ ॥

શુક્રામયે મેદૂરોગે વન્ધ્યાયોન્યામયેષુ ચ ॥ મહારાસ્નાદિરાખ્યાતો વ્રહ્મણા ગર્ભકારણમ્ ॥ ૯૬ ॥

રાસ્ના એ ભાગ, ધમસો, બદામીનાં-ખરેડીનાં મૂળ, એરંડાનું મૂળ, દેવદાર, કચ્છરો, ઘોડાવજ, અરૂણી, શુણ્ઠ, હરે, ચવક, નાગરમોથ, સાટોડીના વેડાનાં મૂળ, ગળો, વરધારો, વરિયાળી, ગોખરુ, આખસન્ધ, અતિવિપતી કળી, ગરમાળાનો ગોળ, શતાવરી, લીણીપીપર, કાણ્ઠાઅશેળિયો, ધાણા, ઉભીભોરિંગણી અને એડીભોરિંગણી, એ પચ્ચીસે ઔષધો એક એક ભાગ લેવાં; પછી એ છઠ્ઠીશે ઔષધોનો ક્વાથ કરવો; પછી શુણ્ઠ, લીણીપીપર, યોગરાજ ગુગળ, અજમોદાદિ ચૂર્ણ અથવા એરંડિયું તેલ, એ પાંચે અનુપાનોમાંથી, જે અનુપાન રોગીને અનુકૂળ આવતું હોય તે અનુપાનની સાથે ઉપલો ક્વાથ પીવાથી સર્વાર્કક્રમ્પ, કુખ્જત્વ, પક્ષાધાત, અપચાહુક, ગૃપ્તસી, આમવાત, શ્લીષ્ઠ, અપતાનક, અન્ત્રવૃદ્ધિ, આધ્માન, જંધાવાત, જનુવાત, અદિતિવાત, શુક્રામય, મેદૂરોગ, વન્ધ્યારોગ અને યોનિરોગ મટી જાય છે. આ મહારાસ્નાદિ ક્વાથ, ગર્ભકારણુપર આપવો, એમ બ્રહ્માએ કહેલ છે.

એરંડાદિ શૃત

અરણ્ડો બીજપૂરશ્ચ ગોક્ષુરો વૃહતીદ્વયમ્ ॥

અશ્મમેદસ્તથા બિલ્વ એતન્મૂલૈઃ કૃતઃ શૃતઃ ॥ ૯૭ ॥

અરણ્ડતૈલહિંગવાઘ્યઃ સયવકારસૈન્ધવઃ ॥ સ્તનસ્કન્ધકટીમેદૂહદયોત્થાં વ્યથાં જયેત્ ॥ ૯૮ ॥

એરંડાનું મૂળ, બીભેરાનાં ઝાડનું મૂળ, ગોખરુ, ઉભીભોંરિંગણીનાં મૂળ, ખેડીભોંરિંગણીનાં મૂળ, લાકડિયો પાપાણુભેદ અને બીલીના ઝાડનાં મૂળ, એ સાને ઔષધોનો ક્વાથ, એરંડિયું તેલ, સેકલી હિંગ, જવખાર અને સિન્ધાલુણ નાંખીને પીવાથી, રતન, રકન્ધ, કટ્ટી, મેદ્ર અને હૃદય, એ સર્વ જગોએ થનારી વાતપીડા મટી જાય છે.

નાગરૈરજઃ ક્વાથ નાગરૈરજઃ ક્વાથ ઇન્દ્રિયવચ્ચ ચ ॥
હિંગુસાવર્ચલોપેતો વાતશૂલનિવારણઃ ॥ ૧૯ ॥

શુણ્ઠ અને એરંડાનું મૂળ, એ બે ઔષધોનો ક્વાથ, સેકલી હિંગ અને સંચળ સાથે પીવાથી, વાતશૂલ મટી જાય છે.

ઇન્દ્રિયવચ્ચ ક્વાથ ઇન્દ્રિયવતો ક્વાથ, સેકલી હિંગ અને સંચળની સાથે પીવાથી વાતશૂળ મટી જાય છે.

ત્રિફલાદિ ક્વાથ ત્રિફલાઽઽરઘવક્વાથઃ શર્કરાક્ષૌદ્રસંયુતઃ ॥
રક્તપિત્તહરો દાહપિત્તશૂલનિવારણઃ ॥ ૧૦૦ ॥

હરડાં, બેહેડાં, આમ્બળાં અને ગરમાળાનો ગોળ, એ ચારે ઔષધોનો ક્વાથ, સાકર તથા મધ સાથે પીવાથી રક્તપિત્ત, દાહ અને પિત્તશૂલ મટી જાય છે.

એરંડમૂલ ક્વાથ એરંડમૂલં દ્વિપલં જલેઽષ્ટગુણિતે પચેત્ ॥
તત્ક્રાથો યાવશૂકાઘ્નઃ પાર્શ્વહૃત્કફશૂલહા ॥ ૧૦૧ ॥

એરંડાનું મૂળ, બે પલ લઈ, આઠગણા પાણીની અંદર ઉકાળવું. એ ક્વાથ જવખાર સાથે પીવાથી પાર્શ્વ તથા હૃદયકફશૂલ મટી જાય છે.

દશમૂલકૃતઃ ક્વાથઃ સયવક્ષારસૈન્ધવઃ ॥
હ્રોગગુલ્મશૂલોનિવારણઃ કાસં શ્વાસં ચ નાશયેત્ ॥ ૧૦૨ ॥

સુગન્ધી સમેરવો, સમેરવો, ઉભીભોંરિંગણી, ખેડીભોંરિંગણી, ગોખરુ, બીલી, અરણી, શ્યોનાક-અરૂંશો, શયન અને પાટલા-પાડળ, એ દશે ઔષધોનાં મૂળનો ક્વાથ, જવખાર અને સિન્ધાલુણ સાથે પીવાથી, હ્રોગ, ગુદમ, શૂલ, કાસ અને શ્વાસ મટી જાય છે.

હરીતકીદુરાલ્મ્બાકૃતમાલક્રગોધુરૈઃ ॥
હરીતક્યાદિ ક્વાથ પાષાણભેદસહિતૈઃ ક્વાથો માક્ષિકસંયુતઃ ॥ ૧૦૩ ॥
વિબન્ધે મૂત્રકૃચ્છ્રે ચ સદાહ સરુજે હિતઃ ॥

હરડો, ધમાસો, ગરમાળાનો ગોળ, ગોખરુ અને લાકડિયો પાપાણુભેદ, એ પાંચે ઔષધોનો ક્વાથ, મધ સાથે પીવાથી વિબન્ધ (ઝાડો, પેશાબ બંધ થયો હોય તે) તથા દાહ અને સરુજ (તણખ મારતો) મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગ મટી જાય છે.

વીરતર્વાદિ ક્વાથ વીરતર્વૈશ્વવન્દા કાશઃ સહચરત્રયમ્ ॥ ૧૦૪ ॥
કુશદ્વયં નલો ગુન્દા બકપુષ્પોઽમિમન્યકઃ ॥

મૂર્વા પાષાણભેદશ્ચ શ્યોનાકો ગોશુસ્તરથા ॥ ૧૦૫ ॥ અપામાર્ગશ્ચ કમલં બ્રાહ્મી ચેતિ ગળો વરઃ ॥
વીરતર્વાદિરિત્યુક્તઃ શર્કરાશ્મરિકૃચ્છ્રૈઃ ॥ ૧૦૬ ॥ મૂત્રાઘાતં વાયુરોગાન્નાશયેન્નિશ્ચિલાનપિ ॥

અર્જુનવૃક્ષની-અર્જુન સાદડાની-ધોળા સાજડની છાલ, અર્જુનવૃક્ષ-ધોળા સાજડપર થનારી ગાણ, કાંસડો, ધોળો કાણ્ટાઅશેળિયો, પીળો કાણ્ટાઅશેળિયો, કાળો કાણ્ટાઅશેળિયો, મોટો દર્ભ, નાનો દર્ભ, નાળી, ગુન્દા-ગુણ્ડાસિની-લઘુ ગોણ્ડાળ-ઝીઝવો ધાંસ, બકપુષ્પા-શિવલિંગી-અગથિયો, અરણીનાં મૂળ, મૂર્વા-મોરવેલ, લાકડિયો પાપાણભેદ, શ્યાનાક-અરડૂશો, ગોખરુ, અધેરો, કમળ અને બ્રાહ્મી, એ ઓગણીશે ઔષધોનો વીરતવાદિ નામે કવાથ કહેવાય છે. તે કવાથ, પીવાથી, શર્કરા, અશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાધાત અને સર્વ વાતરોગો મટી જાય છે.

एलामधुकगोकण्टरेणुकरण्डवासकाः ॥ १०७ ॥

એલાદિ કવાથ

कृष्णाश्मभेदसहिताः काथ एषां सुसाधितः ॥

शिलाजतुयुतः पेयः शर्कराश्मरिक्कच्छहा ॥ १०८ ॥

એલચી, જેડીમધ, ગોખરુ, રેણુકખીજ, એરંડાનું મૂળ, અરડૂશી, લીણીપીપર અને પાપાણભેદ, એ આઠે ઔષધોનો કવાથ, શિલાજિત સાથે પીવાથી શર્કરા, અશ્મરી અને મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગ મટી જાય છે.

समूलगोधुरकाथः सितामाक्षिकसंयुतः ॥

સમૂલગોધુરકવાથ

नाशयेन्मूत्रकृच्छ्राणि तथा चोष्णसमीरणम् ॥ १०९ ॥

મૂળ સહિત ગોખરુનો છોડ આણી, તેનો કવાથ કરીને પછી તે કવાથ, સાકર અને મધ સાથે પીવાથી, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા ઉષ્ણસમીરણ-ઉનવા મટી જાય છે.

वरादान्यब्ददारूणां काथः क्षौद्रेण मेहहा ॥

વરાદિ કવાથ

वत्सकस्त्रिफला दार्वी मुस्ता बीजकजस्तथा ॥ ११० ॥

હરડાં, બેહેડાં, આમ્બળાં, દારુહળદર, નાગરમોથ અને દેવદાર, એ છએ ઔષધોનો કવાથ, મધ સાથે પીવાથી પ્રમેહ મટી જાય છે.

વત્સકાદિ કવાથ

કડાછાલ, હરડાં, બેહેડાં, આમ્બળાં, દારુહળદર, નાગરમોથ અને ખીયાની છાલ, એ સાતે ઔષધોનો કવાથ, મધ સાથે પીવાથી પ્રમેહ મટે છે.

ફલત્રિકાદિ શૃત

फलत्रिकाब्ददार्वीणां विशालायाः शृतं पिबेत् ॥

निशाकल्कयुतं सर्वप्रमेहविनिवृत्तये ॥ १११ ॥

હરડાં, બેહેડાં, આમ્બળાં, નાગરમોથ, દારુહળદર અને મોટી ઇન્દ્રવારણીના વેલાનાં મૂળ, એ છએ ઔષધોનો કવાથ, હળદરના કદક સાથે પીવાથી સર્વ પ્રકારના પ્રમેહો મટે છે.

દાર્વીદિ કવાથ

दार्वी रसांजनं मुस्तं भल्लातः श्रीफलं वृषः ॥

कैरातश्च पिबेदेषां काथं शीतं समाक्षिकम् ॥ ११२ ॥

जयेत्सञ्चलं प्रदरं पीतश्चेतासितारुणम् ॥

દારુહળદર, રસવંતી, નાગરમોથ, બીલામું, ખીલી, અરડૂશી અને કરિયાતું, એ સાતે ઔષધોનો કવાથ, ટાટો થયા પછી, મધ સાથે પીવાથી, શુળ સહિત પીગું, ધોળું, કાળું અને રાતું પ્રદર મટી જાય છે.

ન્યગ્રોધાદિ ગણુકવાથ ન્યગ્રોધલક્ષકોષાન્નવેતસા બદરી તુળિઃ ॥ ૧૧૩ ॥

મધુયદ્ધી પ્રિયાલુચ્ચ લોધદ્રવ્યમુદુમ્બરઃ ॥
પિપ્પલચ મધૂકચ્ચ તથા પારિસપિપ્પલઃ ॥ ૧૧૪ ॥ સલ્લકો તિન્દુકી જમ્બૂદ્રવ્યમાન્નતરઃ શિવા ॥
કદમ્બકકુભૌ ચૈવ ભલ્લાતકફલાનિ ચ ॥ ૧૧૫ ॥ ન્યગ્રોધાદિગણક્રવાથં યથાલાભં ચ કારયેત્ ॥
અયં કાથો મહાપ્રાહી વ્રણ્યો ભગ્નં ચ સાધયેત્ ॥ ૧૧૬ ॥ યોનિદોષહરો દાહમેદોમેહવિષાપહઃ ॥

વડ, પીપર અને ડુંગરી આમ્મો, એ ત્રણેની છાલ, નેતર, બોરડીની છાલ, વેલિયા પીપળાની છાલ, જેડીમધ, ચારોલી, લાલ લોદર, સફેત લોદર, ઉંચરો, પીપળો, મહુડો, પારસ પીપળો, શાલેડું (ધૂપેડો), ટીમ્બરુ (ટીમ્બરવો), રાજ (રાવણું) જામ્બૂ, ડુંગરી (વલરિયા) જામ્બૂ, આમ્મો, એ નવેની છાલ, હિમજ, કદમ્બની છાલ, કકુલની—અર્જુનસાદડાની—ધોળા સાજડની છાલ અને ભીલામું, આ ત્રેવીએ ઔષધોના કવાથને ન્યગ્રોધાદિ ગણુકવાથ કહે છે. આ કવાથનાં ઔષધોમાંથી જેટલાં ઔષધો મળે, તેટલાં લઇ, તેનો કવાથ કરવો. આ કવાથ મહાગ્રાહી—અવપ્ટલક, ત્રણ રોગ, અસ્થિભંગ રોગ, યોનિ રોગ, દાહ, મેદ, મેહ અને વિપવિકાર મટાડે છે.

ખિલ્વોડમિમન્યઃ શ્યોનાકઃ કાશ્મરી પાટલા તથા ॥ ૧૧૭ ॥

કાથ ઇષાં જયેન્મેદોદોષં ક્ષૌદ્રેણ સંયુતઃ ॥
ખીલી, અરણી, શ્યોનાક—અરકશો, શવન અને પાટલા—પાડળ. એ પાંચે ઔષધોનાં મૂળનો કવાથ, મધ નાંખીને પીવાથી મેદોદોષ મટી જાય છે.

ક્ષૌદ્રેણ ત્રિફલાકાથઃ પીતો મેદોહરઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૧૮ ॥
ત્રિકલાકવાથ
હરડાં, ખેલેડાં અને આમ્બાળાં, એ ત્રણે ઔષધોનો કવાથ, મધ નાંખીને પીવાથી મેદોરોગ મટે છે.

શીતીભૂતં તથોષ્ણામ્બુ મેદોહત્ક્ષૌદ્રસંયુતમ્ ॥
ઉષ્ણામ્બુ
ગરમ પાણી, ટાડું થયા પછી, મધ નાંખીને પીવાથી મેદોરોગ મટી જાય છે.

ચન્યચિત્રકવિશ્વાનાં સાધિતો દેવદારુણા ॥ ૧૧૯ ॥

ચાથસ્ત્રિવૃત્ત્વર્ણયુતો ગોમૂત્રેણોદરાન્ જયેત્ ॥
છવક, ચિત્રો, શુણ્ઠ અને દેવદારુ, એ ચારે ઔષધોનો કવાથ ગાયના મૂત્રની તથા નસોતરના ચૂર્ણની સાથે પીવાથી ઉદર રોગ મટે છે.

પુનર્નવાદિકવાથ પુનર્નવાદિકવાથ
પુનર્નવાદિકવાથ
પુનર્નવાદિકવાથ

પુનર્નવાદિકવાથ
પુનર્નવાદિકવાથ
પુનર્નવાદિકવાથ
પુનર્નવાદિકવાથ

પુનર્નવાદિકવાથ
પુનર્નવાદિકવાથ
પુનર્નવાદિકવાથ
પુનર્નવાદિકવાથ

હરડે અને રગતરોહિડો, એ બન્ને ઔષધોનો ક્વાથ, જવખાર અને લીણીપીપરના ચૂર્ણ સાથે સવારના પોહોરમાં પીવાથી યકૃત, પ્લીહ, ગુદ્મ અને ઉદર રોગ મટી જાય છે.

પુનર્નવા દારુનિશા નિશા શુષ્ઠી હરીતકી ॥ ૧૨૨ ॥

પુનર્નવાદિ શૃત

ગુહ્ની ચિત્રકો ભાક્તી દેવદારુચ તૈઃ શૃતઃ ॥

પાણિપાદોદરમુખપ્રાસ શોફ નિવારયેત્ ॥ ૧૨૩ ॥

સાટોડીના વેલાનાં મૂળ, દારુહળદર, હળદર, શુણ્ઠ, હરડે, ગજો, ચિત્રો, ભાક્તીની છાલ અને દેવદાર, એ નવે ઔષધોનો ક્વાથ પીવાથી હાથ, પગ, ઉદર અને મુખ, એ સર્વ જખાપરનો શોફ મટી જાય છે.

ફલત્રિકોદ્ભવં ક્વાથં ગોમૂત્રેણૈવ પાયયેત્ ॥

ફલત્રિકક્વાથ

વાતરુલેષ્મકૃતં હન્તિ શોથં વૃષણસમ્ભવમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

હરડાં, બેહેડાં અને આમળાં, એ ત્રણે ઔષધોનો ક્વાથ, ગાયના મૂત્રની સાથે પીવાથી, વાતકકૃત વૃષણશોથ મટી જાય છે.

રાસ્નાદિ શૃત

રાસ્નાસ્મૃતા બલા યષ્ટી ગોકર્ણટરણ્ડજઃ શૃતઃ ॥

અરણ્ડતૈલસંયુક્તો વૃદ્ધિમંત્રોદ્ભવાં જયેત્ ॥ ૧૨૫ ॥

રાસ્ના, ગજો, અલદાણુનાં-ખરેટીનાં મૂળ, જેડીમધ, ગોખરુ અને એરંડાનું મૂળ, એ છએ ઔષધોનો ક્વાથ, એરંડિયા તેલની સાથે પીવાથી અન્તર્વૃદ્ધિ રોગ મટી જાય છે.

કાંચનારત્વચઃ ક્વાથઃ શુષ્ઠીચૂર્ણેન નાશયેત્ ॥

કાંચનારત્વચક્વાથ

ગણ્ડમાલં તથા ક્વાથઃ ક્ષૌદ્રેણ વરુણત્વચઃ ॥ ૧૨૬ ॥

કાંચનારનાં-ચંપાકાડીનાં ઝાડની છાલનો ક્વાથ, શુણ્ઠના ચૂર્ણની સાથે પીવાથી ગણ્ડમાલા મટે છે.

વરુણત્વચ ક્વાથ

વરણુનાં ઝાડની છાલનો ક્વાથ, મધની સાથે પીવાથી ગણ્ડમાલા મટે છે.

શાખોટવલ્કલક્વાથ

શાખોટવલ્કલક્વાથં ગોમૂત્રેણ યુતં પિબેત્ ॥

શ્લીપદાનાં વિનાશાય મેદોદોષનિવૃત્તયે ॥ ૧૨૭ ॥

શાખોટનાં-સાહોડાનાં-સાગની ગતનાં ઝાડની છાલનો ક્વાથ, ગાયના મૂત્રની સાથે પીવાથી શ્લીપદ તથા મેદો રોગ મટે છે.

પુનર્નવાવરુણયોઃ ક્વાથોઽન્તર્વિદ્રધીન્ જયેત્ ॥

પુનર્નવાદિ ક્વાથ

તથા શિમુભવઃ ક્વાથો હિહુસૈન્ધવસંયુતઃ ॥ ૧૨૮ ॥

સાટોડીના વેલાનાં મૂળ તથા વરણુની છાલ, એ બન્ને ઔષધોનો ક્વાથ પીવાથી અન્તર્વિદ્રધિ રોગ મટી જાય છે.

શિશુલવક્વાથ

શરગવાની છાલનો ક્વાથ, સેફલી હિજ્જ અને સિન્ધાલુણી સાથે પીવાથી અન્તર્વિદ્રધિ રોગ મટે છે.

વરુણાદિ ગણ્ડક્વાથ.

વરુણો બકપુષ્પશ્ચ બિલ્વાઽપામાર્ગચિત્રકાઃ ॥

અમિમન્યદ્વયં શિમુદ્વયં ચ વૃહતીદ્વયમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

સૈર્યકત્રયં મૂર્વા મેષશ્મંગી કિરાતકઃ ॥ અજશ્ચક્રી ચ વિન્ધ્વી ચ કરંજશ્ચ શતાવરી ॥ ૧૩૦ ॥
વરુણાદિગણકાથઃ કફમેદોહરઃ સ્મૃતઃ ॥ હન્તિ ગુલ્મં શિરઃશૂલં તથાડમ્યન્તરવિદ્રધીન્ ॥ ૧૩૧ ॥

વરણો, બક્રપુષ્પ-અગથિયો, ખીલી, અથેરો, ચિત્રો, મોટી અરણી, નાની અરણી, મીડો શરગવો, કડવો શરગવો, ઉભીભોરિંગણી, બેડીભોરિંગણી, ધોળો કાણ્ટાઅશેળિયો, પીળો કાણ્ટા અશેળિયો, કાળો કાણ્ટાઅશેળિયો, મૂર્વા-મોરવેલ, મરડાશિંગી, કરિયાતું, કાકડાશિંગી, કડવાં ધોલાંના વેલાનું મૂળ, કરંજ અને શતાવરી, આ એકત્રીસે ઔષધોનો ક્વાથ, વરુણાદિ ગણુક્વાથ કહેવાય છે. એ ક્વાથ પીવાથી કફ, મેદ, ગુલ્મ, શિરઃશૂલ તથા અભ્યંતરવિદ્રધિ રોગ મટે છે.

ઉપકાદિ ગણુચૂર્ણં ઉષકસ્તુત્યકં હિહુ કાસીસદ્રયસૈન્ધવમ્ ॥

સશિલાજતુ કૃચ્છ્રાશ્મગુલ્મમેદઃકફાપહમ્ ॥ ૧૩૨ ॥

ખારો શોધેલો મોરયુથુ, મેકેલી હિંગ, શોધેલ સફેત હીરાકસી, શોધેલ પીળા હીરાકસી, સિન્ધાત્રુણ અને શિલાગિત્, આ સાતે ઔષધોનું ચૂર્ણ ખાવાથી મૂત્રકૃચ્છ, અશ્મરી, ગુલ્મ, મેદ અને કફ રોગ મટી જાય છે.

ઉપકાદિ રત્નેયુક્ત વરુ- વરુણાદિગણકાથમપકે મધ્યવિદ્રધૌ ॥

ણાદિ ગણુક્વાથ

ઋષકાદિરજોયુક્તં પિવેચ્છમનહેતવે ॥ ૧૩૩ ॥

વરણો, બક્રપુષ્પ-અગથિયો, ખીલી, અથેરો, ચિત્રો, મોટી અરણી નાની અરણી, મીડો શરગવો, કડવો શરગવો, ઉભીભોરિંગણી, બેડીભોરિંગણી, ધોળો, કાણ્ટા-અશેળિયો, પીળો કાણ્ટાઅશેળિયો, કાળો કાણ્ટાઅશેળિયો, મૂર્વા-મોરવેલ, મરડાશિંગી, કરિયાતું, કાકડાશિંગી, કડવાં ધોલાંના વેલાનાં મૂળ, કરંજ અને શતાવરી, આ એકત્રીસે ઔષધોનો ક્વાથ, વરુણાદિ ગણુક્વાથ કહેવાય છે.

ખારો, શોધેલો મોરયુથુ, મેકેલી હિંગ, શોધેલ સફેત હીરાકસી, શોધેલ પીળા હીરાકસી, સિન્ધાત્રુણ અને શિલાગિત્, આ સાતે ઔષધોનું ચૂર્ણ, ઉપકાદિ ગણુ નામનું ચૂર્ણ કહેવાય છે. ઉપલો કાદો, આ ચૂર્ણ નાંખીને પીવાથી અપકવ મધ્યવિદ્રધિની ગાંઠ મટી જાય છે.

ખદિરાદિ ક્વાથ. સ્વદિરત્રિફલાકાથો મહિષીષૃતસંયુતઃ ॥

વિડંગચૂર્ણયુક્તશ્ચ ભગન્દરવિનાશનઃ ॥ ૧૩૪ ॥

ખેરતી છાલ, હરડાં, બેહેડાં અને આમ્બળાં, આ ચારે ઔષધોનો ક્વાથ, ભેંસના ધીની તથા વાવડિંગના ચૂર્ણની સાથે પીવાથી ભગંદર રોગ મટી જાય છે.

પટોલાદિ ક્વાથ પટોલત્રિફલાનિમ્બકિરાતસ્વદિરાસનૈઃ ॥

કાથઃ પીતો જયેત્સર્વાનુપદંશાન્સગુગુલુઃ ॥ ૧૩૫ ॥

પટોલ-કડવાં પરવર, હરડાં, બેહેડાં, આમ્બળાં, લિમ્બાડાની છાલ, કરિયાતું, ખેરતી છાલ અને ખીયો, આ આઠે ઔષધોનો ક્વાથ, ગુગળની સાથે પીવાથી સર્વે જાતના ઉપદંશો મટી જાય છે.

અમૃતાદિ ક્વાથ

અમૃતૈષ્ઠચવાસાનાં ક્વાથ ઇષ્ઠતૈલયુક્ ॥

પીતઃ સર્વોપસંચારિ વાતરક્તં જયેત્ ધ્રુવમ્ ॥ ૧૩૬ ॥

ગળો, એરંડાનું મૂળ અને અરંડા, આ ત્રણે ઔષધોનો ક્વાથ, એરંડિયા તેલની સાથે પીવાથી આખા અંગમાં ફેલાઈ ગયેલો વાતરક્ત રોગ નક્કી મટી જાય છે.

પટોલાદિ ક્વાથ

પટોલં ત્રિફલા તિક્ત્વા ગુડ્ધ્વી ચ શતાવરી ॥

એત્તકાથો જયેત્પીતો વાતાઽસં દાહસંયુતમ્ ॥ ૧૩૭ ॥

પટોલ-કડવાં પરવર, હરડાં, બેહેડાં, આમ્બળાં, કડુ, ગળો અને શતાવરી, એ સાતે ઔષધોનો ક્વાથ પીવાથી દાહયુક્ત વાતરક્ત મટી જાય છે.

ધાત્ર્યાદિ ક્વાથ

ક્વાથોઽવલ્ગુજચૂર્ણાદ્યો ધાત્રીચદિરસારયોઃ ॥

જયેત્સુશીલિતો નિત્યં કુષ્ઠં પથ્યાશિનાં તૃણામ્ ॥ ૧૩૮ ॥

આમ્બળાં તથા ખેરસાર, આ બન્ને ઔષધોનો ક્વાથ, આમ્બીનાં ચૂર્ણ સાથે પીવાથી, હરમેશાં શાન્ત સ્વભાવવાળા અને પથ્ય પાળવાવાળા માણસોનું કુષ્ઠ મટી જાય છે.

મંજિષ્ઠા ત્રિફલાતિક્ત્વા વચા દારુનિશાઽમૃતા ॥

લઘુમંજિષ્ઠાદિ ક્વાથ

નિમ્બશ્વૈષ્ઠાં કૃતઃ ક્વાથો વાતરક્તવિનાશનઃ ॥ ૧૩૯ ॥

પામાકપાલિકાકુષ્ઠરક્તમળ્ડલજિન્મતઃ ॥

મહુડ, હરડાં, બેહેડાં, આમ્બળાં, કડુ, ઘોડાવજ, દારુ હળદર અને લિમ્બાડની છાલ, એ નવે ઔષધોનો ક્વાથ પીવાથી વાતરક્ત, પામા, કપાલિકા કુષ્ઠ અને રક્તમળ્ડલ રોગ મટી જાય છે.

અમૃહુતમંજિષ્ઠાદિ ક્વાથ

મંજિષ્ઠામુસ્તકુટજગુડ્ધ્વીકુષ્ઠનાગરૈઃ ॥ ૧૪૦ ॥

ભાક્તીશુદ્રાવચાનિમ્બનિશાદ્ર્યફલત્રિકૈઃ ॥

પટોલકટુકીમૂર્વાવિડંગાસનચિત્રકૈઃ ॥ ૧૪૧ ॥ શતાવરીત્રાયમાણાકૃષ્ણેન્દ્રયવવાસકૈઃ ॥

મૃજ્જરાજમહાદારુપાટાચદિરચન્દનૈઃ ॥ ૧૪૨ ॥ ત્રિવૃદ્ધરુણકરાતબાકુચીકૃતમાલકૈઃ ॥

શાલોટકમહાનિમ્બકરંજાતિવિષાજલૈઃ ॥ ૧૪૩ ॥ ઇન્દ્રવારુણિકાનન્તાસારિવાર્પપટેઃ સમૈઃ ॥

એભિઃ કૃતં પિવેત્ક્વાથં કળાગુગુલુસંયુતમ્ ॥ ૧૪૪ ॥ અષ્ટાદશશુ કુષ્ઠેષુ વાતરક્તાર્દિતે તથા ॥

ઉપદંશે શ્લીપદે ચ પ્રસૂતૌ પક્ષઘાતકે ॥ ૧૪૫ ॥ મેદોદોષે નેત્રરોગે મંજિષ્ઠાદિ પ્રશસ્યતે ॥

મહુડ, નાગરમેથ, કડાછાલ, ગળો, કડ, શુણ્ઠ, ભાઈગીનાં મૂળ, એડીભોરિગણી ઘોડાવજ, લિમ્બાડની છાલ, હળદર, દારુ હળદર, હરડાં, બેહેડાં, આમ્બળાં, પટોલ-કડવાં પરવર, કડુ, મૂર્વા-મોરવેલ, વાવડિડું, બિયો, ચિત્રો, શતાવરી, ત્રાયમાણ, લીણીપીપર, ઇન્દ્રજવ, અરંડા, ભાંગરો, દેવદાર, કળીપાટ, ખેરના ઝાડની છાલ, રતાંજલી, નસોતર, વરણો કરિયાતું, આમ્બીનાં મૂળ, ગરમાળાનો ગોળ, શાખોટક-સાહોડા-સાગની જાત, બકાનની છાલ, કરંજ, અતિવિષની કળી, વાળો, ઇન્દ્રવારુણીનાં મૂળ, જવાસો, કપુરીમધુરી અને ખડસલિયો, એ પીસ્તાલીશે ઔષધોનો ક્વાથ, લીણીપીપર અને ગુગળના ચૂર્ણ સાથે

પીવાથી, અદાર પ્રકારનાં કુષ્ઠ, વાતરક્ત, અદિતિવાત, ઉપદંશ, શ્લીપદ, પ્રસુમ (શ્વત્યાંગ) રોગ, પક્ષાઘાતક, મેહોદોષ અને નેત્રરોગ મટી જાય છે.

પૃથ્વાદિ ક્વાથ

પૃથ્વાઽક્ષધાત્રીમૂનિમ્બનિશાનિમ્બાઽમૃતાયુતઃ ॥ ૧૪૬ ॥

કૃતઃ કાથઃ ષડંગોઽયં સગુહઃ શીર્ષશૂલહૃત્ ॥

ભ્રૂશંખકર્ણશૂલાનિ તથાઽર્ધશિરસો રુજમ્ ॥ ૧૪૭ ॥

સૂર્યાવર્ત શંખકં ચ દંતપાતં ચ તદ્રુજમ્ ॥ નક્તાંધ્યં પટલં શુક્રે ચક્ષુઃપીઢાં વ્યપોહતિ ॥ ૧૪૮ ॥

હરડાં, બેહેડાં, આમળાં, કરિયાતું, હળદર અને લિમ્બડાપરની ગળો, એ છએ ઔષધોનો ક્વાથ, ગોળ સાથે પીવાથી, શીર્ષશૂલ, ભ્રૂશૂલ, શંખશૂલ, કર્ણશૂલ, અર્ધશિરસરોગ, સૂર્યાવર્તરોગ, કર્ણશંખકર્ણ, દંતપાતરોગ, દંતરોગ, નક્તાન્ધ્ય રોગ, પટલરોગ, શુક્રરોગ અને ચક્ષુઃપીડા રોગ મટે છે.

વાસાદિ ક્વાથ

વાસાવિશ્વાઽમૃતાદાવીરક્તચન્દનચિત્રકૈઃ ॥

મૂનિમ્બનિમ્બકટુકાવટોલત્રિફલામ્બુદૈઃ ॥ ૧૪૯ ॥

યવકાલિન્નકુટજૈઃ કાથઃ સર્વાક્ષિરોગહા ॥ વૈસ્વર્ય પીનસં દ્વાસં નાશયેદુરસઃ ક્ષતમ્ ॥ ૧૫૦ ॥

અરૂંશી, શુણ્ઠ, ગળો, દારૂહળદર, રતાંજલી, ચિત્રો, કરિયાતું, લિમ્બડાની બાલ, કટુ, પટોલ-કડવાં પરવર, હરડાં, બેહેડાં, આમળાં. નાગરમોથ, જવ, ઇન્દ્રજવ અને કડાબાલ, એ સત્તરે ઔષધોનો ક્વાથ પીવાથી, સર્વ જ્વતના અક્ષિરોગ, વૈસ્વર્ય રોગ, પીનસ રોગ, દ્વાસ રોગ અને ઉરઃક્ષત રોગ મટે છે.

અમૃતાદિ ક્વાથ

અમૃતાત્રિફલાકાથઃ પિપ્પલીચૂર્ણસંયુતઃ ॥

સક્ષૌદ્રઃ શીલિતો નિત્યં સર્વનેત્રવ્યથાં જયેત્ ॥ ૧૫૧ ॥

ગળો, હરડાં, બેહેડાં અને આમળાં, એ ચારે ઔષધોનો ક્વાથ, ટાઢો થયા પછી, લીણીપીપરના ચૂર્ણની તથા મધની સાથે પીવાથી સર્વ જ્વતની નેત્રપીડા મટી જાય છે.

અશ્વત્થાદિ શૃત

અશ્વત્થોદુમ્બરશ્લક્ષવટવેતસજઃ શૃતઃ ॥

વ્રણશોથોપદંશાનાં નાશનં ક્ષાલ્નાત્સમૃતમ્ ॥ ૧૫૨ ॥

પીપળો, ઉમ્બરો, પીપર, વડ અને નેતર, એ પાંચે ઔષધોના મૂળના ક્વાથથી વણ, શોથ અને ઉપદંશ, એઓને ધોવાથી, એ રોગો મટી જાય છે.

પ્રમથ્યા કરવાની વિધિ

પ્રમથ્યા પ્રોચ્યતે દ્રવ્યપલાત્કલ્કીકૃતાત્ શૃતાત્ ॥ તોયેઽષ્ટગુણિતે

લીલી વનસ્પતિને એક પલ પાણી, તેને વાટીને, તેની ચટણી કરવી. પણુ જો સૂકી વનસ્પતિ હોય તો, તે સૂકી વનસ્પતિને પાણીની અન્દર વાટીને, તેની ચટણી કરવી. પછી તે ચટણીને આઠગણુ પાણીની અન્દર ઉકાળવી, અને બે પલ પાણી આકી રહે ત્યારે હેડે ઉતારીને ગાળી લેવી. એ ગાળી લીધેલા પાણીનું નામ પ્રમથ્યા જાણવું.

પ્રમથ્યા કેટલી લેવી ?

તસ્યાઃ પાનમાહુઃ પલદ્વયમ્ ॥ ૧૫૩ ॥

એ પ્રમથ્યા પીવાની માત્રા બે પલની જાણવી.

મુસ્તકાદિ પ્રમથ્યા મુસ્તકેન્દ્રયૈઃ સિદ્ધા પ્રમથ્યા દ્વિપલોન્મિતા ॥
મુસીતા મધુસંયુક્તા રક્તાતીસારનાશિની ॥ ૧૫૪ ॥

નાગરમેથ અને ઇન્દ્રજવ, એ બન્ને ઔષધો, એક એક પલ પાણીને તેમની પ્રમ-
થ્યા કરવી. એ પ્રમથ્યા ઠણ્ડી થયા પછી મંથ સાથે પીવાથી રક્તાતીસાર મટે છે.

યવાથ કરવાની વિધિ સાધ્યં ચતુષ્પલં દ્રવ્યં ચતુઃષ્ટિપલે જલે ॥
તત્કાર્થેનાર્ધશિષ્ટેન યવાગ્નં સાધયેદ્દનામ્ ॥ ૧૫૫ ॥

ચાર પલ ઔષધ લઈ, તેને થોડાંક કચરી, પછી તેને ચોસડ પલ પાણીની અન્દર
ઉકાળવાં, અને બત્રીશ પલ પાણી બાકી રહે ત્યારે હેડે ઉતારીને ગાળી લેવાં. એ ગાળેલાં
પાણીની અન્દર ખીન્નું જે કંઈ દ્રવ્ય નાંખવું હોય તે નાંખી, પાછું ઉકાળીને ધાતું કરવું,
તેનું નામ યવાથ ગ્જાણું.

આમ્રાદિ યવાથ આમ્રાડપ્રાતકજન્તુત્વક્રુષાયે વિપચેદ્દુધઃ ॥
યવાગ્નં શાલિભિર્યુક્તાં તાં મુક્ત્વા પ્રહર્ણીં જયેત્ ॥ ૧૫૬ ॥

આમ્રો, અમ્રોદો અને ગમ્બૂ, એ ત્રણેનાં ઝાડની છાલ, ચાર ચાર પલ લઈ, તેમને
થોડીક કચરી, પછી તેને ચોસડ પલ પાણીની અન્દર ઉકાળવી અને બત્રીશ પલ પાણી
બાકી રહે, ત્યારે હેડે ઉતારીને ગાળી લેવી. એ ગાળી લીધેલાં પાણીની અન્દર, નાંખવા બેઠએ
તેટલા આમ્રા નાંખી, પાછું ઉકાળીને ધાતું કરવું. એ યવાથ પીવાથી સંગ્રહણી મરી ગય છે.

યૂષ કરવાની વિધિ કલ્કદ્રવ્યપલં શુષ્ઠી પિપ્પલી ચાર્ધકાર્ધિકી ॥
વારિપ્રસ્થેન વિપચેત્સ દ્વો યૂષ ઉચ્યતે ॥ ૧૫૭ ॥

કાઠ પાણુ ઔષધ એક પલ લઈ, તેને અધકચરા કરીને તેનો કડક કરવો. એ કડક એક
પલ, શુષ્ક અને લીણીપીપર(જે કાઠ યૂષની અન્દર નાંખવાનાં હોય ત્યાં)અર્ધ અર્ધ કર્પ લઈ,
એ ત્રણે ઔષધોને મિશ્ર કરીને એક પ્રથ પાણીમાં(જરાક)ઉકાળવાં, તેનું નામ યૂષ ગ્જાણું.

સપ્તમુષ્ટિક યૂષ કુલિત્થયવકોલેશ્ચ મુદ્ગેમૂલક્રમ્પનિયકૈઃ ॥
શુષ્ઠીધાન્યાકયુક્તૈશ્ચ યૂષઃ શ્લેષ્માનિલાપહઃ ॥ ૧૫૮ ॥

સપ્તમુષ્ટિક इत्येष सन्निपातज्वरं जयेत् ॥ आमवातहरः कण्ठहृदक्त्राणां विशोधनः ॥ १५९ ॥

કળથી, જવ, બોર, મગ, મૂળાનો કાંદો અને પાન્દડાંઓની મધ્યમાં રહેલી લીલા
રંગની ગાણ્ડ, શુષ્ક અને ધાણુ, એ સાતે ઔષધો એક એક મુષ્ટિક-મુંડી લઈને તેનો યૂષ
કરવો એ સપ્તમુષ્ટિક યૂષ પીવાથી કફ, વાત, સન્નિપાતજ્વર અને આમવાત મરી ગય
છે તથા કણ્ઠ, હૃદય અને મુખ સાફ થાય છે.

પીવા સારુ ઔષધોનું છુળ્લં દ્રવ્યપલં સાધ્યં ચતુઃષ્ટિપલે જલે ॥
અર્ધશિષ્ટં ચ તદ્દેયં પાને મક્તાદિસંવિધૌ ॥ ૧૬૦ ॥

પાણી કરવાની વિધિ અધકચરા ઔષધો એક પલ લઈને, તેને ચોસડ પલ પાણીમાં
ઉકાળવાં અને બત્રીશ પલ પાણી બાકી રહે, ત્યારે હેડે ઉતારીને ગાળી લેવાં. એ ગાળી લીધેલું
પાણી (ટાટું થયા પછી), તરશ લાગે ત્યારે અને જમવા ટાણે ભોજન સાથે પીવા આપવું.

ઉશીરાદિ જલપાન

ઉશીરપર્પટોદીચ્યમુસ્તનાગરચન્દનૈઃ ॥

જલં શૃતં હિમં પેયં પિપાસાજ્વરનાશનમ્ ॥ ૧૬૧ ॥

કાળો વાળો, ખડસલિયો, વાળો, નાગરમોથ, શુણ્ઠ અને રતાંજલી, એ છએ ઔષધો, એક એક પલ લઈને ચોસડ પત્ર પાણીમાં ઉકાળવાં, અને બત્રીશ પલ પાણી બાકી રહે સારે હેડે ઉતારીને ગાળી લેવાં. એ ગાળી લીધેલું પાણી ટાકું થયા પછી પીવાથી પિપાસા અને જ્વર મરી જાય છે.

સિદ્ધ ઉષ્ણોદક કરવાની વિધિ

અષ્ટમેનાંશશેષેણ ચતુર્થેનાર્ધકેન વા ॥

અથવા ક્વથનેનૈવ સિદ્ધમુષ્ણોદકં વંદેત્ ॥ ૧૬૨ ॥

ચૂલાપર બેઠાં પાણીના આઠમો ભાગ, ચોથો ભાગ, અથવા અર્ધો ભાગ પાણી બગી જાય સારે તે પાણીને, કિંવા ઉકાળેલાં પાણીને, સિદ્ધ ઉષ્ણોદક કહે છે.

સિદ્ધ ઉષ્ણોદક ક્યા ક્યા રોગોપર ફેવું?

શ્લેષ્મામવાતમેદોઘ્નં વસ્તિશોધનદીપનમ્ ॥

કાસશ્વાસજ્વરહરં પીતમુષ્ણોદકં નિશિ ॥ ૧૬૩ ॥

રાત્રે બિનું પાણી પીવાથી કફ, આમરાત અને મેદાદોષ મટે છે. બરિનું શોધન થાય છે, જડરાત્રિ પ્રતીપ થાય છે તથા કાસ, શ્વાસ અને જ્વર મટે છે.

ક્ષીરપક્વૌષધિ વિધિ

ક્ષીરમશ્નુગું દ્રવ્યાત્ ક્ષીરાત્નીરં ચતુર્ગુણમ્ ॥ ક્ષીરાવશેષં

ઔષધ એક ભાગ, દૂધ આઠ ભાગ અને પાણી બત્રીશ ભાગ લઈ, એ ત્રણે પદાર્થોને એકત્ર કરીને ઉકાળવા અને તેમની અન્દર નાંખેલું પાણી બગી જાય કે તરત તે ઔષધવાળાં દૂધને હેડે ઉતારી લેવું.

ક્ષીરપક્વૌષધિ ક્યા ક્યા રોગોપર ફેવી?

તત્પીતં શૂન્મામોદ્ભવં જયેત્ ॥ ૧૬૪ ॥

ઉપર કહેલી વિધિ પ્રમાણે તૈયાર કરેલું ઔષધિવાળું દૂધ પીવાથી આમશૂળ મટે છે.

પંચમૂલીક્ષીરશૃત

સર્વજ્વરાણાં જીર્ણાનાં ક્ષીરં મૈષજ્યમુત્તમમ્ ॥

શ્વાસાત્કાસાચ્છિરઃશૂલાત્પાશ્વશૂલાત્સપીનસાત્ ॥ ૧૬૫

મુચ્યતે જ્વરિતઃ પીત્વા પચ્ચમૂલીશૃતં પયઃ ॥

સુગન્ધી સમેરવો, સમેરવો, બની ભોરિંગણી, બેરી ભોરિંગણી અને ગોખરુ, એ પાંચે ઔષધોનાં મૂળોને અધકચરાં કરવાં. એ અધકચરાં મૂળો એક ભાગ, દૂધ આઠ ભાગ તથા પાણી બત્રીશ ભાગ લઈ, ત્રણે પદાર્થોને એકત્ર કરીને ઉકાળવા અને તેમની અન્દર નાંખેલું પાણી બગી જાય કે તરત તે ઔષધવાળાં દૂધને હેડે ઉતારી લેવું. એ ઔષધવાળું દૂધ પીવાથી સર્વ પ્રકારના છર્ણુજ્વરો, શ્વાસ, કાસ, શિરઃશૂલ, પાશ્વશૂલ, પીનસ રોગ તથા જ્વર મરી જાય છે.

ત્રિકુટકાદિ ક્ષીરપાક

ત્રિકુટકબલાવ્યાગ્રીગુડનાગરસાધિતમ્ ॥ ૧૬૬ ॥

વર્ષોમૃત્રવિબન્ધઘ્નં કફજ્વરહરં પયઃ ॥

ગોખર, બલદાણાનાં—ખરેદીનાં મૂળ, એડી ભોરિંગણી, ગોળ અને શુણ્ઠ, એ પાંચે ઔષધોને અધકચરાં કરવાં. એ અધકચરાં ઔષધો એક ભાગ, દૂધ આઠ ભાગ અને પાણી બત્રીશ ભાગ લઈ, ત્રણે પદાર્થોને એકત્ર કરીને ઉકાળવા અને તેમની અન્દર નાંખેલું પાણી બળી નય કે તરત, તે ઔષધવાળાં દૂધને હેડે ઉતારી લેવું. એ ઔષધવાળું દૂધ પીવાથી, વચ્ચે (ઝાડો) અને મૂત્ર સાફ આવે છે તથા કફજ્વર મટે છે.

अथान्नप्रक्रिया चैव प्रोच्यते नातिविस्तरात् ॥ १६७ ॥

અન્નપ્રક્રિયાનાં નામો

હવે યવાગ્ર, કૃસરા, વિલેપી, પેયા અને યૂષ, એ પાંચે દ્રવ્યોની અન્નપ્રક્રિયા ટુંકામાં કહું છું.

યવાગ્રની અને કૃસરાની

વિધિ અને ગુણ

यवाग्रः षड्गुणजले सिद्धा स्यात्कृसरा घना ॥

तण्डुलैर्मृदमाषैश्च तिलैर्वा साधिता हिता ॥ १६८ ॥

यवाग्रर्ग्रहिणी बल्या तर्पिणी वातनाशिनी ॥

યવાગ્ર અને કૃસરા બન્ને ગ્રાહિણી, બલ્યા, તર્પિણી અને વાતનાશક છે, તે નીચે પ્રમાણે બનાવવા.

તણ્ડુલયવાગ્ર

ચોખા લઈ, તેની અન્દર છગણું પાણી નાંખીને, તેને ઉકાળવા અને પાંકે ત્યારે ઉતારી લેવા. તેનું નામ તણ્ડુલયવાગ્ર બાણવું.

તણ્ડુલકૃસરા

ચોખા લઈ, તેની અન્દર છગણું પાણી નાંખીને, તેને ઉકાળવા અને ઘાટો પાક થાય ત્યારે ઉતારી લેવા. તેનું નામ તણ્ડુલકૃસરા બાણવું.

મુદ્ગયવાગ્ર

મગ લઈ, તેની અન્દર છગણું પાણી નાંખીને, તેને ઉકાળવા અને પાંકે ત્યારે ઉતારી લેવા, તેનું નામ મુદ્ગયવાગ્ર બાણવું.

મુદ્ગકૃસરા

મગ લઈ, તેની અન્દર છગણું પાણી નાંખીને, તેને ઉકાળવા અને ઘાટો પાક થાય ત્યારે ઉતારી લેવા. તેનું નામ મુદ્ગકૃસરા બાણવું.

માષાયવાગ્ર

અડદ લઈ, તેની અન્દર છગણું પાણી નાંખીને, તેને ઉકાળવા અને પાંકે ત્યારે ઉતારી લેવા. તેનું નામ માષાયવાગ્ર બાણવું.

માષાકૃસરા

અડદ લઈ, તેની અન્દર છગણું પાણી નાંખીને, તેને ઉકાળવા અને ઘાટો પાક થાય ત્યારે ઉતારી લેવા. તેનું નામ માષાકૃસરા બાણવું.

તિલયવાગ્ર

તલ લઈ, તેની અન્દર છગણું પાણી નાંખીને, તેને ઉકાળવા અને પાંકે ત્યારે ઉતારી લેવા. તેનું નામ તિલયવાગ્ર બાણવું.

તિલકૃસરા

તલ લઈ, તેની અન્દર છગણું પાણી નાંખીને, તેને ઉકાળવા અને ઘાટો પાક થાય ત્યારે ઉતારી લેવા. તેનું નામ તિલકૃસરા બાણવું.

વિલેપી કરવાની વિધિ

विलेपी च घना सिक्था सिद्धा नीरं चतुर्गुणे ॥ १६९ ॥

ચોખા એક ભાગ અને પાણી ચાર ભાગ લઈ, તે બન્નેને એકત્ર કરીને ઉકાળવાં—પકાવવાં. પાકી—સીજી જઈને ઘાટા તથા ચીકણા થાય ત્યારે હેડે ઉતારી લેવા. તેનું નામ વિલેપી બાણવું.

વિલેપીના ગુણો

વંદ્વળી તર્પિણી હૃદ્યા મધુરા પિત્તનાશિની ॥

વિલેપી, બુંદણી, તર્પિણી, હૃદ્યા, મધુર અને પિત્તનાશક છે.

પેયા કરવાની વિધિ

દ્રવાધિકા સ્વલ્પસિક્થા ચતુર્દશગુણે જલે ॥૧૭૦॥

સિદ્ધા પેયા લુધૈર્જેયા યૂષઃ કિંચિદ્ધનઃ સ્મૃતઃ ॥

દ્રવ્ય એક ભાગ અને પાણી ચૌદ ભાગ લઈ, તે બન્નેને એકત્ર કરીને સારી રીતે ઉકાળવાં. પછી તે વધારે પાતળું, થોડુંક ચીકણું અને પરિપક્વ થયેલું-પાકેલું જણાય કે તેને હુંડે ઉતારી લેવું. તેનું નામ પેયા જાણવું.

યૂષ કરવાની વિધિ

પેયાના કરતાં યૂષ જરાક ઘાટું હોય છે, તે બનાવવાની વિધિ પેયાના જેવી જ છે.

પેયાના ગુણો

પેયા લઘુતરા જ્ઞેયા ગ્રાહિણી ધાતુપુષ્ટિદા ॥૧૭૧॥

પેયા, અત્યન્ત લઘુ-હલકી છતાં, ગ્રાહિણી અને ધાતુપુષ્ટિદા છે.

યૂષો વલ્યસ્તતઃ કણ્ઠયો લઘુપાકઃ કફાપહઃ ॥

યૂષના ગુણો

યૂષ, અત્ય-બળ દેનાર, કણ્ઠ્ય-કણ્ઠને હિતકારક અને એનો પાક લઘુ-હલકો હોવા છતાં કફનો નાશ કરનાર છે.

ભક્ત કરવાની વિધિ

જલે ચતુર્દશગુણે તણ્ડુલાનાં ચતુષ્પલ્મ ॥ ૧૭૨ ॥ વિપચેત્સાવયન્મણં

ચોખ્ખા ચાર પલ અને પાણી છપ્પન પલ લઈ, તે બન્નેને એકત્ર કરીને ચૂલાપર સીજવા મૂકવાં, ચોખ્ખા સીછ-ચટ્ટી બળ કે, તરત મણં કાઢવો અર્થાત્ ઓસાવી લેવા. એ ઓસાવી લીધેલા ચોખ્ખાનું નામ ભક્ત જાણવું.

ભક્તના ગુણો

સ મક્તો મધુરો લઘુઃ ॥

ભક્ત-રાન્ધેલા ચોખ્ખા, મધુર તથા લઘુ-હલકો જાણવા.

તણ્ડુલમણંની વિધિ

નીરે ચતુર્દશગુણે સિદ્ધો મંડસ્ત્વસિક્થકઃ ॥ ૧૭૩ ॥

ચોખ્ખા ચાર પલ અને પાણી છપ્પન પલ લઈ, તે બન્નેને એકત્ર કરીને ચૂલાપર સીજવા મૂકવાં, ચોખ્ખા સીછ-ચટ્ટી બળ કે, તરત ઉના ઉના ઓસાવી લેવા. તે ઓસાવતી વખતે ચોખ્ખાની અંદરથી નીકળેલું અને ચીકાસ વગરનું જે પાણી તેને તણ્ડુલમણં જાણવું.

ગુંડીસૈન્ધવસંયુક્તઃ પાચનો દીપનઃ પરઃ ॥

તણ્ડુલમણંના ગુણો

એ તણ્ડુલમણં, શુષ્ક અને સિન્ધવાણુની સાથે પીવાથી પાચન અને દીપન થાય છે.

નીરે ચતુર્દશગુણે મણ્ડોઽષ્ટગુણ ઉચ્યતે ॥ ૧૭૪ ॥

અષ્ટગુણમણં

ધાન્યત્રિકકુસિન્ધુત્થમુદ્ગતણ્ડુલયોજિતઃ ॥

શુષ્ક હિહુતૈલાભ્યાં સ મણ્ડોઽષ્ટગુણઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૭૫ ॥

દીપનઃ પ્રાણદો બસ્તિશોધનો રક્તવર્ધનઃ ॥ જ્વરજિત્સર્વદોષો મણ્ડોઽષ્ટગુણ ઉચ્યતે ॥ ૧૭૬ ॥

ધાણા, શુણ્ઠ, મરી, લીણીપીપર, સિન્ધાલુણુ, મગ, ચોખા, હિંજી અને તેલ એ નવે વસ્તુમાંથી, પ્રથમ તેલની અન્દર હિંજી નાંખી, પછી તે તેલની અન્દર એક પલ મગ અને એ પલ ચોખા નાંખીને સેકવા. એ રીતે તેલની અન્દર નાંખેલ હિંજી, મગ અને ચોખા સેકાઈ ગયા પછી ધાણા, શુણ્ઠ, મરી, લીણીપીપર અને સિન્ધાલુણુ, એ પાંચેનું ચૂર્ણ, હિંજીવાળા મગ-ચોખાના પ્રમાણમાં ઘણું ખારું અને તીખું ન થાય તેમ નાંખવું. પછી તે ઔષધિવાળા મગ-ચોખાથી ચૌદગણું પાણી લઈ, તે પાણીની અન્દર ઔષધિ-વાળા મગ-ચોખા પકાવવા. મગ-ચોખા ચઢી-પાકી જાય કે તરત ઓસાતી લેવા. તે ઓસામણું નામ અષ્ટગુણમણ્ડ જાણવું. એ અષ્ટગુણમણ્ડ, અગ્નિ દીપન કરે છે, પ્રાણુદ છે, અગ્નિશોધન કરે છે, રક્તવર્ધન છે, જ્વર, વાત, પિત્ત તથા કફ, એ દોષોનો નાશ કરે છે. એ રીતે આ મણ્ડ, આઠ ગુણો કરે છે, તેથી જ આ અષ્ટગુણમણ્ડ કહેવાય છે.

વાઢ્યમણ્ડ મુકળિઢતૈસ્તથામૃદૈર્વાઢ્યમણ્ડો યવૈર્ભવેત્ ॥

કફપિત્તહરઃ કળ્ઢયો રક્તપિત્તપ્રસાદનઃ ॥ ૧૭૭ ॥

સારી રીતે ખાંડીને સેકવા યવનો મણ્ડ, શ્લોક એક સો બોન્તેરમાં કહ્યા પ્રમાણે કરવો. આ મણ્ડનું નામ વાઢ્યમણ્ડ જાણવું. આ મણ્ડ પીધાથી કફ, પિત્ત, કણ્ઢ્ય રોગ અને રક્તપિત્ત રોગ મટે છે.

લાજમણ્ડ લાજૈર્વા તંડુલૈર્મૃદૈર્લાજમંઢઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥

શ્લેષ્મપિત્તહરો પ્રાહી પિપાસાજ્વરજિન્મતઃ ॥ ૧૭૮ ॥

શાળની અથવા ચોખાની ધાણીનો મણ્ડ, શ્લોક એક સો બોન્તેરમાં કહ્યા પ્રમાણે કરવો. આ મણ્ડનું નામ લાજમણ્ડ જાણવું. આ મણ્ડ કફ અને પિત્ત રોગ મટાડે છે, આહી છે અને પિપાસા તથા જ્વરનો નાશ કરે છે.

એ રીતે હામોદરના પુત્ર શાર્દૂગધરે રચેલી શાર્દૂગધર સંહિતાને વિષે મધ્યમ ખણ્ડના ચિકિત્સાસ્થાનમાંનાં ક્વાથાદિ ઔષધો નામે બીજા અધ્યાયની શુર્જર ટીકા સમ્પૂર્ણ.

અધ્યાય ૩ જો, ફાણ્ટાદિ ઔષધો

ફાણ્ટ કરવાની વિધિ ક્ષુણ્ણે દ્રવ્યપલે સમ્યગ્જલમુષ્ણં વિનિક્ષિપેત્ ॥

મૃતપાત્રે કુઢવોન્માનં તતસ્તુ લાવયેત્પટાટ્ ॥ ૧ ॥

માટીના વાસણમાં ભુંકા કરેલું ઔષધ એક પલ તથા ખદખદાવેલું ઉંનું પાણી એક કુડવ નાંખવું તે ઉંનું પાણી ટાટું થયા પછી લગજથી ગાળી લેવું. એ ગાળી લીધેલાં પાણીનું નામ ફાણ્ટ જાણવું.

ફાણ્ટનાં નામો સ સ્યાત્ત્વૃણદ્રવઃ ફાણ્ટઃ

એ ગાળી લીધેલાં પાણીનાં બીજાં નામો ચૂર્ણદ્રવ અને ફાણ્ટ જાણવાં.

- ૬૧૬૮ પીવાની માત્રા તન્માન દ્વિપલોન્મિતમ્ ॥
તે ૬૧૬૮ પીવાની માત્રા એ પલની જાણવી.
- ૬૧૬૮માં મધ આદિ મધુશ્વેતાગુડાદીંશ્ચ ક્વાથવત્તત્ર નિક્ષિપેત્ ॥ ૨ ॥
મધ, શાકર, ગોળ આદિ પદાર્થો ક્વાથના પ્રમાણે જ ૬૧૬૮ની અન્દર નાંખવા.
- મધુકાદિ ૬૧૬૮ મધુકપુષ્પં મધુકં ચન્દનં સપરુષકમ્ ॥
મૃણાલં કમલં લોધં ગંભારીં નાગકેશરમ્ ॥ ૩ ॥
- ત્રિફલાં સારિવાં દ્રાક્ષાં લાજાન્કોષ્ણે જલે ક્ષિપેત્ ॥ સિતામધુયુતઃ પેયઃ ફાણ્ટો વાસૌ હિમોઽથવા ॥
વાતપિત્તજ્વરં દાહં તૃણામૂર્છાંઽરતિશ્રમાન્ ॥ રક્તપિત્તં મદં હન્યાન્નાત્ર કાર્યા વિચારણા ॥ ૫ ॥
- મહુડાનાં ફૂલ, જેઠીમધ, રતાંજલી, પરુષક-ફાલસા, કમળનું નાળવું-દીણીયું, કમળનું ફૂલ, લોદર, શવનની છાલ, નાગકેશર, હરડાં, ખેલેડાં, આર્યનાં, કપુરીમધુરીના વેલાનાં મૃળ, દ્રાક્ષ અને શાળની ધાણી, એ પત્રરે ઔષધોને સરખે ભાગે લઇને તેમનું ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ એક પલ લઇને એક કુડવ કૈંક ઉંના પાણીમાં નાંખવું. એ ઉંનું પાણી ટાઢું થયા પછી લગડાથી ગાળી લેવું. એ ૬૧૬૮ સાકર અને મધ સાથે પીવાથી વાત-પિત્તજ્વર, દાહ, તૃણા, મૂર્છા, અરતિ-અસ્વસ્થતા, ભ્રમ, રક્તપિત્ત અને મદ રોગ મટી જાય છે, એમાં કંઇ વિચાર કરવા જેવું નથી.
- ઉપર કહેલાં પત્રરે ઔષધોને સરખે ભાગે લઇને તેમનો હિમ મધુકાદિ હિમ કરવો. એ હિમ સાકર અને મધ સાથે પીવાથી ૬૧૬૮ પીવાથી જે રોગો મટે છે તે રોગો મટી જાય છે.
- આમ્રજમ્બૂકિસલ્યૈર્વટશ્ચક્રપ્રોહકૈઃ ॥
અમ્રાદિ ૬૧૬૮ ઉર્શીરિણ કૃતઃ ફાણ્ટઃ સક્ષૌદ્રો જ્વરનાશનઃ ॥ ૬ ॥
નિપાસાન્છર્ધતીસારાન્ મૂર્છાં જયતિ દુસ્તરામ્ ॥
- આર્યનાં ડાંખળીપરનાં કુંપળિયાંનો ફળુગો-કાણ્ટો, જમ્બૂની ડાંખળીપરનાં કુંપળિયાંનો ફળુગો-કાણ્ટો, વડની ઉપરના ભાગમાંનો કુંપળિયાંનો ફળુગો-કાણ્ટો અથવા વડવાઇનાં કુંપળિયાં અને વાળો, એ ચારે ઔષધોનો કરેલો ૬૧૬૮, મધ સાથે પીવાથી જ્વર, પિપાસા, છર્દિ, અતિસાર અને ભયંકર મૂર્છા મટી જાય છે.
- મધુકપુષ્પગંભારીચન્દનોશીરધાન્યકૈઃ ॥ ૭ ॥
મધુકાદિ ૬૧૬૮ દ્રાક્ષયા ચ કૃતઃ ફાણ્ટઃ શીતઃ શર્કરયા યુતઃ ॥
તૃણાપિત્તહરઃ પ્રોક્તો દાહમૂર્છાશ્રમાન્ જયેત્ ॥ ૮ ॥
- મહુડાનાં ફૂલ, શવન, રતાંજલી, વાળો, ધાણા અને દ્રાક્ષ, એ છએ ઔષધોનો ૬૧૬૮, ટાઢો થયા પછી સાકર સાથે પીવાથી તૃણા, પિત્ત, દાહ, મૂર્છા અને ભ્રમ મટી જાય છે.
- મન્ય કોને જ્ઞેવો? મન્યોઽપિ ફાણ્ટમેદઃ સ્યાત્તેન વાત્રૈવ કથ્યતે ॥
મન્ય, ૬૧૬૮નો ભેદ છે, એટલા માટે આ ઠેકાણે કહું છું.

મન્ય કરવાની વિધિ જલે ચતુષ્પલે શીતે ક્ષુણ્ણં દ્રવ્યપલં ક્ષિપેત્ ॥૯॥ મૃત્વાત્રે મન્યયેત્સમ્યક્
માટીના વાસણની અન્દર ચાર પલ ટાકું પાણી નાંખી, પછી તેમાં
ચૂર્ણ કરેલું-ભૂંકા કરેલું એક પલ ઔષધ નાંખીને તેને સારી રીતે મથવું અર્થાત્ વલોવવું.
પછી તે પાણી ગાળી લેવું. એ ગાળી લીધેલાં પાણીનું નામ મન્ય જાણવું.

મન્ય પીવાની માત્રા તસ્માન્ન દ્વિપલં પિબેત્ ॥
તે મન્ય પીવાની માત્રા એ પલની જાણવી.
ખર્જુરદાડિમદ્રાક્ષાતિન્ત્રીકામ્લિકામલૈઃ ॥ ૧૦ ॥
સપ્તરૂપૈઃ કૃતો મન્યઃ સર્વમવ્યવિકારનુત્ ॥

ખર્જુર, દાડમનાં બી, દ્રાક્ષ, કોકમ, આરબ્બલી, આરબ્બળાં અને પુરુષક-ફાલસા એ
સાતે ઔષધોનો મન્ય કરવો. એ મન્ય પીવાથી સર્વ પ્રકારના મધ્મના વિકારો મટી જાય છે.

મસૂરદાદિ મન્ય ક્ષૌદ્રયુક્તા મસુરાણાં સક્ત્ત્વો દાડિમાંભસા ॥ ૧૧ ॥
મથિતા વારયંત્યાશુ છર્દિં દોષત્રયોદ્ભવામ્ ॥

મસૂરની દાળ સેકીને તેનો લોટ કરવો. એ સેકેલી મસૂરની દાળનો જે લોટ, તેનું
નામ સાથવો જાણવું. તે મસૂરના સાથવાની અન્દર પાંચલા દાડમનાં બીનું પાણી નાંખીને,
તે મસૂરના સાથવાને લાથથી મથવો. આ મસૂરદાદિ મન્ય, મધ સાથે ખાવાથી, ત્રિદોષજન્ય
છર્દિ જલદીથી મટી જાય છે.

યવમન્ય પ્લાવિતૈઃ શીતનીરેણ સપ્તૈર્યવસક્તુભિઃ ॥ ૧૨ ॥
નાતિસાન્નદ્રવૈર્મૈથસ્તૃષ્ણાદાહાષપિત્તહા ॥

જવ સેકીને તેનો લોટ કરવો. એ સેકેલા જવના લોટનું નામ જવનો સાથવો જાણવું.
તે જવના સાથવાની અન્દર ઘીનું મોણુ દહ, પછી તે જવના સાથવાને ટાઢા પાણીની અન્દર,
ધણો પાનજો થઇ જાય નહિ, તેમ ઘાટો પણ થઇ જાય નહિ એવી રીતે મથવો. આ યવમન્ય
ખાવાથી તૃષ્ણા, દાહ અને રક્તાપિત્ત રોગ મટી જાય છે.

એ રીતે દામોદરના પુત્ર શાર્દૂલધર દયેલી શાર્દૂલધર સંહિતાને વિષે મધ્યમખણ્ડના ચિદિ-
ત્સાસ્થાનમાંનાં ફાળદાદિ ઔષધો નામે ત્રીજા અધ્યાયની ગુર્જર દીક્ષા સમ્પૂર્ણા.

અધ્યાય ૪ થો, હિમ ઔષધો

હિમ કરવાની વિધિ ક્ષુણ્ણં દ્રવ્યપલં સમ્યક્ષડ્ભિર્નીરપલૈઃ પ્લુતમ્ ॥ નિશોષિતં
સારી રીતે કચરેલાં એક પલ ઔષધને, છ પલ પાણીની અન્દર
રાતના માટીના વાસણમાં ઢાળાડીને સવારના પોહોરમાં ગાળી લેવું. એનું નામ હિમ જાણવું

હિમનાં બીજનાં નામો હિમઃ સ સ્યાત્તથા શીતકષાયકઃ ॥ ૧ ॥
એ ગાળી લીધેલા પાણીનાં બીજનાં નામો હિમ અને શીતકષાયક જાણવાં.

તન્માનં ફાળ્ટવજ્ઞેયં સર્વત્રૈવૈપ નિશ્ચયઃ ॥

હિમ પીવાની માત્રા

હિમ પીવાની માત્રા ફાણ્ટ પ્રમાણે અર્થાત્ એ પલની ગણુવી, એવો સર્વ ફેકાણે નિશ્ચય કરેલો છે.

આમ્રાદિ હિમ

આમ્રં જંવું ચ કકુભં ચૂર્ણીકૃત્ય જલે ક્ષિપેત્ ॥ ૨ ॥

હિમં તસ્ય પિવેત્પ્રાતઃ સક્ષૌદ્રં રક્તપિત્તજિત્ ॥

આમ્રો, ગરમ્બ અને અર્જુન વૃક્ષ-અર્જુન સાદડા-ધોળો સાજડ, એ ત્રણે ઔષધોની છાલનો હિમ કરવો. એ હિમ સવારના પોહોરમાં મધની સાથે પીવાથી, રક્તપિત્ત રોગ મટી જાય છે.

મરીચાદિ હિમ

મરીચં મધુચર્ષિં ચ કાકોદુમ્બરપલ્લવાઃ ॥ ૩ ॥

નીલોત્પલં હિમસ્તજ્જસ્તૃષ્ણાચ્છર્દિનિવારણઃ ॥

મરી, જેડીમધ, કાળા ઉમ્બરનાં કુમ્પળિયાં-કુંભાં પાન્દડાં અને કાળું કમળ, એ ચારે ઔષધોનો હિમ કરવો. એ હિમ પીવાથી તૃષ્ણા તથા છર્દિ મટી જાય છે.

નીલોત્પલાદિ હિમ

નીલોત્પલં બલા દ્રાક્ષા મધુકં મધુકં તથા ॥ ૪ ॥

ઉશીરં પદ્મકં ચૈવ કાશમરી ચ વૃષકં ॥

એતચ્છીતકષાયશ્ચ વાતપિત્તજ્વરાન્ જયેત્ ॥ ૫ ॥ સપ્રભમ્પ્રમચ્છર્દિમોહતૃષ્ણાનિવારણઃ ॥

કાળું કમળ, બલદાણાનાં-ખરેડીનાં મૂળ, દ્રાક્ષ, મરૂડાનાં ફૂલ, જેડી મધ, વાળો, પદ્મ-કનું લાકડું, શવન અને પરપક-છાલસા, એ નવે ઔષધોનો હિમ કરવો. એ હિમ પીવાથી વાતપિત્તજ્વર, સારી પેટે પ્રવાપ, ભ્રમ, છર્દિ, મોહ અને તૃષ્ણા રોગ મટી જાય છે.

અમૃતાદિમ

અમૃતાયા હિમઃ પેયો જીર્ણજ્વરહરઃ સ્મૃતઃ ॥ ૬ ॥

ગળોનો હિમ કરવો. એ હિમ પીવાથી જીર્ણજ્વર મટી જાય છે.

વાસાદિમ

વાસાયાશ્ચ હિમઃ કાસરક્તપિત્તજ્વરાન્ જયેત્ ॥

અરૂડીનાં પાન્દડાંનો હિમ કરવો. એ હિમ પીવાથી કાસ, રક્તપિત્ત અને જ્વર મટી જાય છે.

ધાન્યાદિમ

પ્રાતઃ સશર્કરઃ પેયો હિમ ધાન્યાકસંભવઃ ॥ ૭ ॥

અંતર્દાહં તથા તૃષ્ણાં જયેત્સોતોવિશોધનઃ ॥

ધાણાનો હિમ કરવો. એ હિમ સવારના પોહોરમાં સાકરની સાથે પીવાથી અન્તર્દાહ તથા તૃષ્ણા મટી જાય છે અને સ્રોતમોનું (મૂત્રાદિના માર્ગનું) શોધન થાય છે.

ધાન્યાદિ હિમ

ધાન્યાકધાત્રીવાસાનાં દ્રાક્ષાપર્પટયોર્હિમઃ ॥ ૮ ॥

રક્તપિત્તં જ્વરં દાહં તૃષ્ણાં શોષં ચ નાશયેત્ ॥

ધાણા, આમ્રાળાં, અરૂડી, દ્રાક્ષ અને ખડસલિયો, એ પાંચે ઔષધોનો હિમ કરવો. એ હિમ પીવાથી રક્તપિત્ત, જ્વર, દાહ, તૃષ્ણા અને શોષ મટી જાય છે.

એ રીતે કામોદરના પુત્ર શાર્ંગધરે રચેલી શાર્ંગધર સંહિતાને વિષે મધ્યમ ખણડના ચિકિત્સાસ્થાનમાંનાં હિમ ઔષધો નામે ચોથા અધ્યાયની ગુર્જર દીકા સમ્પૂર્ણા.

અધ્યાય ૫ મો, કલ્ક ઔપધે

- ૬૯૯ કરવાની વિધિ દ્રવ્યમાર્દ્ર શિલાપિષ્ટં શુષ્કં વા સજલં ભવેત્ ॥
લીલું ઔપધ આણીને તેને શિલાપર ચટણીના સરખું ખારીક
૥૮૦૦ પણુ જે સ્ફુટું ઔપધ હોય તે, તેમાં પાણી નાંખીને, તેને શિલાપર ચટણીના
સરખું ખારીક વાટવું, તેનું નામ કલ્ક જાણવું.
- ૬૯૯નાં ખીજાં નામો પ્રક્ષેપાઽઽવાપક્લ્કાસ્તે
એ કલ્કનાં ખીજાં નામો પ્રક્ષેપ, આવાપ અને કલ્ક જાણવાં.
- ૬૯૯ ખાવાની માત્રા તન્માનં કર્પસંમિતમ્ ॥ ૧ ॥
એ કલ્ક, ખાવાની માત્રા એક કર્પની છે.
- ૬૯૯માં એ કર્પ પદાર્થો કલ્કે મધુ ઘૃતં તૈલં દેયં દ્વિગુણમાત્રયા ॥
મધ, ઘી અને તેલ, એ ત્રણ પદાર્થોમાંનો જે પદાર્થ કલ્કમાં
નાંખવો હોય, તે પદાર્થ એ કર્પ નાંખવો.
- ૬૯૯માં એક કર્પ પદાર્થો સિતાગુઢૌ સમૌ દયાત્
ક્યા ક્યા નાંખવા? સાકર અને ગોળ, એ એ પદાર્થોમાંનો જે પદાર્થ, કલ્કમાં નાંખવો
હોય, તે પદાર્થ એક કર્પ નાંખવો.
- ૬૯૯માં ચાર કર્પ પદાર્થો દ્રવા દેયાશ્વતુરુણાઃ ॥ ૨ ॥
ક્યા ક્યા નાંખવા? દ્રવ-પ્રવાહી પદાર્થોમાંનો જે પ્રવાહી પદાર્થ કલ્કમાં નાંખવો હોય
તે પ્રવાહી પદાર્થ ચાર કર્પ નાંખવો.
- ૬૯૯માં પિષ્પલીવર્ધમાનકમ્ ત્રિવૃદ્ધયા પંચવૃદ્ધયા વા સપ્તવૃદ્ધયાઽથવા કળાઃ ॥
પિવેત્પિષ્ટા દશદિનં તાસ્તથૈવાપકર્ષયેત્ ॥ ૩ ॥
- વં વિંશદિનૈઃ સિદ્ધં પિષ્પલીવર્ધમાનકમ્ ॥ અનેન પાંડુવાતાસ્રકાસશ્વાસારુચિજ્વરાઃ ॥ ૪ ॥
દરાશીઃક્ષયશ્લેષ્મવાતા નશ્યન્ત્યુરોમ્રહાઃ ॥

પહેલે દિવસે ત્રણ લીણ્ડીપીપર, બીજે દિવસે છ લીણ્ડીપીપર, ત્રીજે દિવસે નવ લીણ્ડી-
પીપર, એ પ્રમાણે દરરોજ ત્રણ ત્રણ લીણ્ડીપીપર વધારતાં, દશમે દિવસે ત્રીશ લીણ્ડી-
પીપર લેવી. લીણ્ડીપીપરનો રોજ કલ્ક કરી, તે કલ્ક દૂધ અથવા બીજા પ્રવાહી
પદાર્થોમાં ભેળીને પીવો. એજ રીતે અગિયારમે દિવસે ત્રીશ લીણ્ડીપીપર, આરમે દિવસે
ત્યાવીશ લીણ્ડીપીપર, તેરમે દિવસે ચોવીસ લીણ્ડીપીપર, એ પ્રમાણે દરરોજ ત્રણ ત્રણ
લીણ્ડીપીપર ઘટાડતાં, વીશમે દિવસે ત્રણ લીણ્ડીપીપર લઈ, તેનો કલ્ક કરી દૂધ અથવા બીજા
પ્રવાહી પદાર્થો લઈ, તેમાં તે કલ્ક ભેળીને પીવો. ઉપર પ્રમાણે જ પાંચ અથવા સાત લીણ્ડી-
પીપરનો વીશ દિવસ સુધી પ્રયોગ કરવો. એ રીતે ત્રણ, પાંચ કે સાત લીણ્ડીપીપરના આ
યોગનું નામ વર્ધમાન પિષ્પલીકલ્ક જાણવું. એ વર્ધમાન પિષ્પલી કલ્કના પ્રયોગનું સેવન

કરવાથી પાણુરોગ, વાતરક્ત, કાસ, શ્વાસ, અરુચિ, જ્વર, ઉદર રોગ, અર્શ, ક્ષય, કફ, વાત અને ઉરોગ્રહ રોગ મટી જાય છે.

નિરમ્બહલકલક

લેપાન્નિવદલૈઃ કલ્કો વ્રણશોધનરોપણઃ ॥ ૫ ॥

મક્ષણાચ્છર્દિકુઘ્વાનિ પિત્તશ્લેષ્મકૃમીન્ જયેત્ ॥

લિરમ્બહાનાં પાન્દહાનો કલક કરવો. તે કલકનો વ્રણનાપર લેપ કરવાથી, વ્રણનું શોધન થઈને પછી તે વ્રણનું રોપણ થાય છે એટલે વ્રણ ભરાઈ આવે છે. આ કલક (પાણી સાથે) પીવાથી ઇર્દિ, કુષ્ઠ, પિત્ત, કફ અને કૃમિવિકાર મટે છે.

મહાન્નિવજટાકલ્કો ગૃધ્રસીનાશનઃ સ્મૃતઃ ॥ ૬ ॥

મહાનિરમ્બજટાકલક

બકાનનાં મૃગિયાનો કલક (પાણી સાથે) પીવાથી ગૃધ્રસી વાત મટી જાય છે.

રસોનકલક

શુદ્ધકલ્કો રસોનસ્ય તિલતૈલેન મિશ્રિતઃ ॥

વાતરોગાન્ જયેત્તીવાન્ વિષમજ્વરનાશનઃ ॥ ૭ ॥

નીચેના શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે શુદ્ધ કરેલી લસણુની કળિયોનો કલક કરી, તલના તેલ સાથે પીવાથી, ભયંકર વાતરોગો તથા વિષમજ્વર મટી જાય છે.

પવકન્દરસોનકલક

પવકન્દરસોનસ્ય ગુલિકા નિસ્તુષીકૃતા ॥

પાટયિત્વા ચ મધ્યસ્થં દૂરીકુર્યાત્તિદંકુરમ્ ॥ ૮ ॥

તદુઘ્રગન્ધનાશાય રાત્રૌ તકે વિનિક્ષિપેત્ ॥ અપનીય ચ તન્મધ્યાચ્છિલાયાં પેષયેત્તતઃ ॥ ૯ ॥

તન્મધ્યે પંચમાંશેન ચૂર્ણમેષાં વિનિક્ષિપેત્ ॥ સૌર્વર્ચલં યવાની ચ મર્જિતં દિંગુ સૈન્ધવમ્ ॥ ૧૦ ॥

કટુત્રિકં જીરકં ચ સમભાગાનિ ચૂર્ણયેત્ ॥ એકીકૃત્ય તતઃ સર્વં કલ્કં કર્ષપ્રમાણતઃ ॥ ૧૧ ॥

સ્વાદેદન્નિબલાપેક્ષી ઋતુદોષાયપેક્ષયા ॥ અનુપાનં તતઃ કુર્યાદિરંડશ્ચતમન્વહમ્ ॥ ૧૨ ॥

સર્વૌગૈકાંગજં વાતમર્દિતં ચાપતંત્રકમ્ ॥ અપસ્મારમથોન્માદમૂલ્સ્તંભં ચ ગૃધ્રસીમ્ ॥ ૧૩ ॥

ઝરઃપૃષ્ઠકટીપાશ્વકુક્ષિપીઢાં ક્રિમીન્ જયેત્ ॥ અઝીર્ણમાતપં રોષમતિનીરં પયો ગુઢમ્ ॥ ૧૪ ॥

રસોનમશનપુરુષસ્ત્યજેદેતન્નિરંતરમ્ ॥ મયં માસં તથાઽમ્લં ચ રસં સેવેત નિત્યશઃ ॥ ૧૫ ॥

પાકા લસણુનાં કન્દની ફેતરાં કાઢી નાંખેલી કળિયોને ચીરી, કળીની વચમાં રહેલા કાણાને કાઢી નાંખવો. પછે વચમાંના કાણા કાઢી નાંખેલ કળિયોને, આકરી ગન્ધ મટાડવા સારુ રાતના ઊંચામાં પલાળી મૂકવી; સવારે ઊંચામાંથી કાઢી, તેને પથરાપર વાટીને પછી તેનો કલક કરવો. પછી સંયળ, અજમોદ, સેફેલી હિંગ, સિન્ધાણુ, શુણ્ઠ, મરી, લીણુ-પીપર અને જીરું, એ આઠે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરીને પછી ઉપરના લસણુના કલકનો પાંચમો ભાગ ચૂર્ણ, તે કલકની સાથે ભેળવવું. એ રીતે ચૂર્ણ ભેળવેલો લસણુની કળીનો કલક એક કર્ષ પ્રમાણુ સુધી, એરંડાના મૃગના કયાથના અનુપાનમાં, જલ-રાશિનું બળ, ઋતુ તથા વાતાદિ દોષ, એ સર્વ જોઈને પચી શકે તેટલો ખાવાથી, સર્વોગ વાત, એકાંગ વાત, અર્દિત વાત, અપતંત્રક વાત, અપરમાર વાત, ઉન્માદ રોગ, ઊરુસ્તમ્ભ

રોગ અને ગૃધ્રસી વાત મટે છે. ઉર, પૃષ્ઠ, કટી, પાર્શ્વ અને કુક્ષિ એ સર્વ ઠેકાણે થતી પીડા મટી જાય છે અને કૃમિઓનો નાશ થાય છે.

આ કલ્ક અઞ્જલ્ય થયું હોય ત્યારે, અનિ તડકા પડતો હોય ત્યારે, રોષ થયો હોય ત્યારે, વાણું પાણી પીધું હોય ત્યારે, દૂધ પીધું હોય ત્યારે અને ગોળ ખાધો હોય ત્યારે આવો નહિ, પણ હરમેશાં આ કલ્ક ખાનારે મધ, માંસ અને ખાટો રસ ખાવાં.

પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલં મહાતકફલાનિ ચ ॥

एतत्कल्कश्च सक्षौद्र ऊरुस्तंभनिवारणः ॥ ૧૬ ॥

લીણીપીપર, પીપરીમૂળના ગણડોડા અને લિલામું એ ત્રણ ઔષધોનો કલ્ક મધની સાથે ખાવાથી, ઊરસ્તંભ વાત મટી જાય છે.

વિષ્ણુકાન્તાજટાકલ્કઃ સિતાક્ષૌદ્રધૃતૈર્યુતઃ ॥

परिणामभवं शूलं नाशयेत्सप्तभिर्दिनैः ॥ ૧૭ ॥

વિષ્ણુકાન્તા—કાળી શંખાવળીનાં મૂળનો કલ્ક, સાકર, મધ અને ઘીની સાથે ખાવાથી, સાત દિવસની અન્દર પરિણામશૂળ મટી જાય છે.

શુદ્ધિચાદિ કલ્કઃ શુંટીતિલગુડૈઃ કલ્કં દુગ્ધેન સહ યોજયેત્ ॥

परिणामभवं शूलमामवातं च नाशयेत् ॥ ૧૮ ॥

શુદ્ધ, તલ અને ગોળ એ ત્રણે ઔષધોનો કલ્ક દૂધની સાથે ખાવાથી, પરિણામ શૂલ તથા આમવાત મટી જાય છે.

અપામાર્ગબીજકલ્કઃ અપામાર્ગસ્ય बीजानां कल्कस्तंडुलवारिणा ॥

पीतो रक्ताशेसां नाशं कुरुते नात्र संशयः ॥ ૧૯ ॥

અધેડાનાં બીજો કલ્ક, ચોખાના ઘોણુની સાથે ખાવાથી, રક્તાશં મટી જાય છે, એમાં કેઈ પણ સંશય નથી.

બદરીમૂલકલ્કેન તિલકલ્કશ્ચ યોજિતઃ ॥

मधुक्षीरयुतः कुर्याद्रिक्तातीसारनाशनम् ॥ ૨૦ ॥

બોરડીનાં મૂળનો કલ્ક તથા તલનો કલ્ક, એ બે કલ્કોને એકત્ર કરવા. પછી એ કલ્ક મધ અને દૂધની સાથે ખાવાથી રક્તાતિસાર મટી જાય છે.

કૃષ્માંડકરસોષેતાં લાક્ષાં કર્ષદ્વયં પિવેત્ ॥

रक्तक्षयमुरोगातं क्षयरोगं च नाशयेत् ॥ ૨૧ ॥

લાખ (પીપળાના વૃક્ષની લાખ), ભૂરાં કાળાંના રસની સાથે વાટીને તેનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક ભૂરાં કાળાંના રસની સાથે બે કર્ષ સુધી પીવાથી રક્તક્ષય, ઉરોધાત અને ક્ષયરોગ મટી જાય છે.

તંડુલીયજટાકલ્કઃ સક્ષૌદ્રઃ સરસાંજનઃ ॥

• तंडुलोदकसंपीतो रक्तप्रदरनाशनः ॥ ૨૨ ॥

તંડુલીયજટાકલ્ક, સક્ષૌદ્ર, સરસાંજન.

તાંડલગ્નનાં મૃગિયાનો કલ્ક, મધ, રસવંતી અને ચોખાના ઘોણુમાં પીવાથી રક્તપ્રદર મટી જાય છે.

અંકોલમૂલકલ્કશ્ચ સક્ષૌદ્રસ્તંડુલાંબુના ॥

અંકોલમૂલકલ્ક

અતિસારહરઃ પ્રોક્તસ્તથા વિષહરઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૩ ॥

અંકોલનાં મૂળનો કલ્ક, મધ અને ચોખાના ઘોણુમાં પીવાથી અતિસાર મટી જાય છે તથા વિષ ઉતરી જાય છે.

વંધ્યાકર્કોટિકામૂલકલ્કશ્ચ વન્ય્યાકર્કોટિકામૂલં પાટલાયા જટાડયથા ॥

વંધ્યાકર્કોટિકામૂલકલ્ક

ઘૃતેન વિલ્વમૂલં વા દ્વિવિધં નાશયેદ્વિષમ્ ॥ ૨૪ ॥

નર (વાંઝિયા) કળ્પોલાનાં મૃગિયાનો કલ્ક ધીની સાથે ખાવાથી વછનાગાદિ તથા સર્પાદિના વિષ ઉતરી જાય છે.

પાટલાજટાકલ્કશ્ચ પાટલાનાં-પાડળનાં મૃગિયાનો કલ્ક, ધીની સાથે ખાવાથી વછનાગાદિ તથા સર્પાદિ વિષ ઉતરી જાય છે.

પાટલાજટાકલ્ક

પ્રિલ્વમૂલકલ્કશ્ચ બીલીનાં મૃગિયાનો કલ્ક ધીની સાથે ખાવાથી વછનાગાદિ તથા સર્પાદિ વિષ ઉતરી જાય છે.

પ્રિલ્વમૂલકલ્ક

અભયાસૈન્ધવકળાશુંડીકલ્કશ્ચિદોષહા ॥

અભયાસૈન્ધવકલ્ક

હરડે, સિન્ધાણુ, લીણ્ડીપીપર અને શુણ્ડ, એ ચારે ઔષધોનો કલ્ક ખાવાથી ત્રિદોષ મટી જાય છે.

પથ્યાસૈન્ધવશુંડીભિઃ કલ્કો દીપનપાચનઃ ॥ ૨૫ ॥

પથ્યાકલ્ક

હરડે, સિન્ધાણુ અને શુણ્ડ એ ત્રણે ઔષધોનો કલ્ક પીવાથી દીપનપાચન થાય છે.

ત્રિવૃત્પલાશબીજાનિ પારસીયયવાનિકા ॥

ત્રિવૃત્પલાકલ્ક

કંપિલ્લકં વિડંગં ચ ગુડશ્ચ સમભાગકઃ ॥ ૨૬ ॥

તત્કેળ કલ્કમેતેષાં પિવેત્કૃમિગણાપહમ્ ॥

નસોતર, ખાખરાનાં બી-પિત્તપાપડો, છુવારી અજમોદ, કપીત્રો અને વાવડિંગ એ પાંચે ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણના જેટલો જ ગોળ, તે ચૂર્ણની સાથે ભેળી તેનો કલ્ક કરવો. તે કલ્ક, છાસની સાથે પીવાથી કૃમિગણ નાશ પામે છે.

નવનીતતિલૈઃ કલ્કો જેતા રક્તાર્શસાં સ્મૃતઃ ॥ ૨૭ ॥

તિલકલ્ક

નવનીતસિતાનાગકેશરૈશ્વાપિ તદ્વિધઃ ॥

તલને બારીક વાટી, તેનો માખણમાં કલ્ક કરીને ખાવાથી રક્તાર્શ મટી જાય છે.

નાગકેશરકલ્કશ્ચ નાગકેશર બારીક વાટી, તેનો સાકર અને માખણમાં કલ્ક કરીને ખાવાથી રક્તાર્શ મટી જાય છે.

નાગકેશરકલ્ક

શુણ્ડકયાદિ કલ્કશ્ચ પીતો મસૂરયુષેળ કલ્કઃ શુંડીશલાદુજઃ ॥ ૨૮ ॥

શુણ્ડકયાદિ કલ્ક

જયેત્સંપ્રહર્ણી તદ્વત્તત્કેળ બ્રૂહતીભવઃ ॥

શુદ્ધ અને ખીલી એ બન્ને ઔષ્ધોનો કલ્ક, મસૂરના ચૂપ સાથે ખાવાથી સંત્રહણી રોગ મટી જાય છે.

ખૂહતીભવકલ્ક

ઉભા ભોંરિંગણીના ડોડવાનો કલ્ક, ઊસની સાથે ખખ્ખાથી સંત્રહણી રોગ મટી જાય છે.

એ રીતે દામોદરના પુત્ર શાર્દૂલગધરે રચેલી શાર્દૂલગધરસંહિતાને વિષે મધ્યમખણ્ડના ચિકિત્સાસ્થાનમાંનાં કલ્ક ઔષ્ધોનામે પાંચમા અધ્યાયની ગુર્જર ટીકા સમ્બૂણી.

અધ્યાય ૬ ક્રો, ચૂર્ણ ઔષ્ધો

અત્યન્તશુષ્કં યત્ દ્રવ્યં સુપિષ્ટં વજ્રગાલિતમ્ ॥

ચૂર્ણ કરવાની વિધિ

સાવસ્રકુંઝાઉષ્ધ સારી રીતે ખાંડી, દળીને હગડાંથી ચાળી લેવું, એનું નામ ચૂર્ણુ જાણવું.

ચૂર્ણનાં ખીલ્લં નામો

તત્સ્યાચ્ચૂર્ણે રજઃ ક્ષોદઃ

એ ચાળી લીધેલા ભુંડાનું નામ ચૂર્ણુ, રજ અથવા ક્ષોદ જાણવું.

ચૂર્ણ ખાવાની માત્રા

તન્માત્રા કર્પસમ્મિતા ॥ ૧ ॥

ચૂર્ણુ ખાવાની માત્રા એક કર્પની જાણવી.

ચૂર્ણની અન્દર ગોળ

કેટલો નાંખવો?

ચૂર્ણે ગુહઃ સમો દેયઃ

ચૂર્ણની અન્દર ગોળ નાંખવો હોય તો ચૂર્ણની માત્રાના જેટલા જ નાંખવો અર્થાત્ એક કર્પ નાંખવો.

ચૂર્ણની અન્દર સાકર

કેટલી નાંખવી?

શર્કરા દ્વિગુણા ભવેત્ ॥

ચૂર્ણની અન્દર સાકર નાંખવી હોય તો ચૂર્ણની માત્રાથી બમણી નાંખવી અર્થાત્ બે કર્પ નાંખવી.

ચૂર્ણની અન્દર હિંગ

કેવી ભેળવવી?

ચૂર્ણેષુ મર્જિતં હિઙ્ગુ દેયં નોત્કલેદકૃદ્ધ્રુવેત્ ॥ ૨ ॥

ચૂર્ણની અન્દર હિઙ્ગ નાંખવી હોય તો સેફેલી હિઙ્ગ નાંખવી, કે જેથી કરીને હિઙ્ગ આલે જ નહિ.

ચૂર્ણની અન્દર મધાદિ

ચીકણા પદાર્થો કેટલા

નાંખવા?

લિહેચ્ચૂર્ણે દ્રવૈઃ સર્વેઘૃતાઘૈર્દ્વિગુણોન્મિતૈઃ ॥

મધ, ઘી, તલ આદિ ચીકણા પદાર્થોની સાથે ચૂર્ણ ચાટવાનું કહેલું હોય તો ચૂર્ણની માત્રાથી, તે ચીકણા પદાર્થો બમણા લેવા.

ચૂર્ણની અન્દર દૂધ

આદિ પ્રવાહી પદાર્થો

કેટલા નાંખવા?

પિવેચ્ચતુર્ગુણૈર્ગૈર્વ ચૂર્ણમાલોહિતં દ્રવૈઃ ॥ ૩ ॥

દૂધ, પાણી, ગૌમૂત્ર, રસ આદિ પ્રવાહી-પાતળા પદાર્થોની અન્દર ચૂર્ણ નાંખી હલાવીને-ડોહીને પીવાનું કહેલું હોય તો, ચૂર્ણની માત્રાથી તે પ્રવાહી-પાતળા પદાર્થો ચોગણા લેવા.

વાત રોગના અનુપાનની માત્રા ચૂર્ણાવલેહગુટિકાકલ્કાનામસુપાનકમ્ ॥
વાતપિત્તકફાતંકે ત્રિદ્વયેકપલમાહરેત્ ॥ ૪ ॥

ચૂર્ણ, અવલેહ, ગુટિકા અથવા કલ્કના સાથે જે અનુપાન આપવાનું કહ્યું હોય, તે અનુપાન વાત રોગ પર ત્રણ પલ સૂધી આપવું.

પિત્ત રોગના અનુપાનની માત્રા ચૂર્ણ, અવલેહ, ગુટિકા અથવા કલ્કના સાથે જે અનુપાન આપવાનું કહ્યું હોય, તે અનુપાન પિત્ત રોગ પર બે પલ સૂધી આપવું.

કફ રોગના અનુપાનની માત્રા ચૂર્ણ, અવલેહ, ગુટિકા અથવા કલ્કના સાથે જે અનુપાન આપવાનું કહ્યું હોય, તે અનુપાન કફ રોગ પર એક પલ સૂધી આપવું.

ચૂર્ણાદિ ઔષધો અનુપાનના યોગથી, કેવી રીતે વિશેષ ગુણ કરે છે, તેનું દષ્ટાન્ત યથા તૈલં જલે ક્ષિપ્તં ક્ષણેનૈવ પ્રસર્પયેત્ ॥
અનુપાનબલાદંગે તથા સર્પતિ મેષજમ્ ॥ ૫ ॥
તેલનું ટીપું પાણીની અન્દર પડતાંની સાથે જ હાણુ માત્રમાં જેમ ફેલાઈ જાય છે, તેમ ચૂર્ણાદિ ઔષધો અનુપાનના યોગથી, આખા અંગની અન્દર તરત ફેલાઈ જાય છે.

ભાવના દેવાની વિધિ દ્રવેણ યાવતા સમ્યક્ચૂર્ણ સર્વ પ્લુતં ભવેત્ ॥
ભાવનાયાઃ પ્રમાણં તુ ચૂર્ણે પ્રોક્તં મિષગર્વૈઃ ॥ ૬ ॥

ચૂર્ણને જે પ્રવાહી-પાતળા પદાર્થની ભાવના આપવી હોય, તે પ્રવાહી-પાતળા પદાર્થ, ચૂર્ણ, સારી પેટે પાતળું થાય તેટલો લઈ, તે ચૂર્ણમાં નાંખીને પછી તેની સૂકાય ત્યાં સૂધી ખરલ કરવી. તેનું નામ વૈદ્યોએ ભાવના કહેલું છે.

આમ્બલાદિ ચૂર્ણ આમલં ચિત્રકઃ પથ્યા પિપ્પલી સૈન્ધવં તથા ॥
ચૂર્ણિતોડયં ગણો જ્ઞેયઃ સર્વજ્વરવિનાશનઃ ॥ ૭ ॥
મેદી હચિકરઃ શ્લેષ્મજેતા દીપનપાચનઃ ॥

આમ્બલાં, ચિત્રો, હરરો, લીણ્ડીપીપર અને સિન્ધાણુ, આ પાંચે ઔષધોનું ચૂર્ણ સર્વે પ્રકારના જ્વરો મટાડનારું, બેદી, રચિકર અને કફનાશક છે તથા દીપનપાચન કરનારું છે.

પિપ્પલીચૂર્ણ મધુના પિપ્પલીચૂર્ણ લિહેત્કાસજ્વરાપહમ્ ॥ ૮ ॥
દિક્કાશ્વાસહરં કણ્ઠયં શ્લીહનં બાલકોચિતમ્ ॥

લીણ્ડી પીપરનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવાથી કાસ, જ્વર, હિક્કા અને શ્વાસ મટી જાય છે. કણ્ઠય-કણ્ઠ સુધરે છે, પ્લીહા મટે છે અને આળકાને પણ આ ચૂર્ણ આપવા યોગ્ય છે.

ત્રિક્ષણચૂર્ણ એકા હરીતકી યોજ્યા દ્વૌ ચ યોજ્યૌ વિમીતકૌ ॥ ૯ ॥
ચત્વાર્યામલકાન્યેવ ત્રિફલૈષા પ્રકીર્તિતા ॥

ત્રિફળા મેહશોથમ્ની નાશયેદ્વિષમજ્જવાન્ ॥ ૧૦ ॥
દીપની શ્લેષ્મપિત્તમ્ની કુષ્ઠહન્ત્રી રસાયની ॥ સર્પિર્મધુમ્ન્યાં સંયુક્તા સર્વનેત્રામયાન જયેત્ ॥ ૧૧ ॥

એક હરડે, બે બેહેડાં અને ચાર આખ્યાળાં, એરીતે આ ત્રણે ઔષધોનાં ચૂર્ણનું નામ ત્રિક્ષલા કહેવાય છે. આ ત્રિક્ષલા પ્રમેહ, શેથ, વિષમજ્વર, કફ, પિત્ત તથા કુષ્ઠ મટાડે છે, દીપતી અને રસાયની છે. આ ચૂર્ણ ઘી તથા મધ સાથે ખાવાથી, સર્વ નેત્રરોગ મટી જાય છે.

પિપ્પલી મરિચં શુઠી ત્રિભિઠ્ઠયૂષણમુચ્યતે ॥

ત્ર્યૂષણ ચૂર્ણ

દીપનં શ્લેષ્મમેદોઘ્નં કુષ્ઠપીનસનાશનમ્ ॥ ૧૨ ॥

જયેદરોચકં સામં મેહગુલ્મગલામયાન્ ॥

લીણીપીપર, મરી અને શુણ્ઠ એ ત્રણે ઔષધોનાં ચૂર્ણને ત્ર્યૂષણ ચૂર્ણ કહે છે. આ ચૂર્ણ દીપન કરનારું છે તથા કફ, મેદોરોગ, કુષ્ઠ, પીનસ, અરોચક રોગ, આમવાત, મેહ, ગુલ્મ અને ગલરોગ મટાડે છે.

પિપ્પલીચવ્યવિશ્વાહપિપ્પલીમૂલચિત્રકૈઃ ॥ ૧૩ ॥

પંચકાલચૂર્ણ

પંચકોલમિતિહ્યાતં રુચ્યં પાચનદીપનમ્ ॥

આનાહરીહગુલ્મપ્રંશૂલશ્લેષ્મોદરાપહમ્ ॥ ૧૪ ॥

લીણીપીપર, ચવક, શુણ્ઠ, પીપલી મૂળના ગણેડા અને ચિત્રો, એ પાંચ ઔષધોનાં ચૂર્ણને પંચકાલ ચૂર્ણ કહે છે. આ ચૂર્ણ રુચ્ય—રુચિ ઉત્પન્ન કરનારું, પાચન કરનારું અને દીપન કરનારું છે તથા આનાહ રોગ, પેલીહ, ગુલ્મ, શૂળ, કફ અને ઉદરરોગ મટાડનારું છે.

ત્રિગંધમેલાત્વક્ષપત્રૈશ્ચતુર્જાતં સકેશરૈઃ ॥

ત્રિગંધચૂર્ણ

ત્રિગંધં સચતુર્જાતં રૂક્ષોષ્ણં લઘુ પિત્તકૃત્ ॥ ૧૫ ॥

વર્ણ્યં રુચિકરં તીક્ષ્ણં પિત્તશ્લેષ્મામયાન્ જયેત્ ॥

એલચી, તજ અને તમાલપત્ર, એ ત્રણે ઔષધોનાં ચૂર્ણને ત્રિગંધ ચૂર્ણ કહે છે. આ ચૂર્ણ રૂક્ષ, ઉષ્ણ, લઘુ—હલકું, પિત્ત કરનારું, વર્ણ્ય—શરીરનો વર્ણ સારો કરનારું, રુચિકર અને તીક્ષ્ણ છે તથા પિત્ત અને કફ સમ્યન્ધી રોગ મટાડે છે.

ચતુર્ગત ચૂર્ણ

એલચી, તજ, તમાલપત્ર અને નાગકેશર, એ ચારે ઔષધોનાં ચૂર્ણને ચતુર્ગત ચૂર્ણ કહે છે. આ ચૂર્ણ રૂક્ષ, ઉષ્ણ, લઘુ—હલકું, પિત્ત કરનારું, વર્ણ્ય—શરીરનો વર્ણ સારો કરનારું, રુચિકર અને તીક્ષ્ણ છે તથા પિત્ત અને કફ સમ્યન્ધી રોગ મટાડે છે.

વ્યાધ્રાદિ ચૂર્ણ

વ્યાધ્રીજીરકધાત્રીણાં ચૂર્ણં મધુયુતં લિહેત્ ॥ ૧૬ ॥

ઝર્જ્વવાતમહાશ્વાસતમકૈર્મુચ્યતે ક્ષણાત્ ॥

બેડી ભોરિંગણી, જીરું અને આખ્યાળાં, એ ત્રણે ઔષધોનું ચૂર્ણ, મધની સાથે ખાવાથી ઝર્જ્વવાત, મહાશ્વાસ અને તમકશ્વાસ ક્ષણ માત્રમાં મટી જાય છે.

કૃષ્ણાદિ ચૂર્ણ

કૃષ્ણારુણામુસ્તકશ્ચંદ્રગિકાણાં તુલ્યેન ચૂર્ણેન સમાક્ષિકેણ ॥ ૧૭ ॥

જ્વરાતિસારઃ પ્રશમં પ્રયાતિ સશ્વાસકાસઃ સર્વમિઃ શિશુનામ્ ॥

લીણીપીપર, અતિવિષ, નાગરમોથ અને કાકડાશિંગી, આ ચારે ઔષધોનું ચૂર્ણ, આળકાને મધની સાથે ચટાડવાથી જ્વરાતિસાર, શ્વાસ, કાસ અને વમિ રોગ મટી જાય છે.

જીવનીયગણચૂર્ણ

કાકોલી ક્ષીરકાકોલી જીવકર્પમકૌ તથા ॥ ૧૮ ॥

મેદા ચાન્યા મહામેદા જીવન્તી મધુકં તથા ॥

મુદ્ગપર્ણી માષપર્ણી જીવનીયો ગણસ્ત્વયમ્ ॥ ૧૯ ॥ જીવનીયગણઃ સ્વાદુર્ગર્ભસંધાનકૃત્ ગુરુઃ ॥

સ્તન્યકૃત્ વૃંહણો વૃથ્યઃ ક્ષિગ્ધઃ શીતસ્તૃષાપદઃ ॥૨૦॥ રક્તપિત્તં ક્ષતં શોષં જ્વરદાહાનિલાન્ જયેત્ ॥

કાકાલી-આખસન્ધ, ક્ષીરકાકાલી-આખસન્ધ, જીવક-ભૌંયકાહોળું-ફગવેલાનો કન્દ, ઋપભક-ભૌંયકાહોળું-ફગવેલાનો કન્દ, મેદા-શતાવરી, મહામેદા-શતાવરી, મીઠી ખરખોરી, જેઠી મધ, જંગલી મગ અને જંગલી અડદ, એ રીતે એ દશે ઔષધોને જીવનીયગણ ચૂર્ણ કહે છે. એ જીવનીયગણ ચૂર્ણ, સ્વાદુ, ગર્ભસન્ધાનકૃત, ગુરુ-ભારે, સ્તન્યકૃત, બૃંહણ, વૃથ્ય, ક્ષિગ્ધ અને શીત છે તથા તૃપા રક્તપિત્ત, ક્ષત, શોષ, જ્વર દાહ અને અનિદ્રા-વાતરોગ મટાડે છે.

ત્રે મેદે ત્રે ચ કાકોલ્યૌ જીવકર્પમકૌ તથા ॥ ૨૧ ॥

અષ્ટવર્ગચૂર્ણ

ઋદ્ધિવૃદ્ધી ચ તૈઃ સર્વૈરષ્ટવર્ગ ઉદાહૃતઃ ॥

અષ્ટવર્ગો લુપ્તૈઃ પ્રોક્તો જીવનીયસમો ગુણઃ ॥ ૨૨ ॥

મેદા-શતાવરી, મહામેદા-શતાવરી, કાકાલી-આખસન્ધ, ક્ષીર કાકાલી-આખસન્ધ, જીવક-ભૌંયકાહોળું-ફગવેલાનો કન્દ, ઋપભક-ભૌંયકાહોળું-ફગવેલાનો કન્દ, ઋદ્ધિ-કુદ્ધર-કન્દ અને વૃદ્ધિ-કુદ્ધરકન્દ, આ આઠે ઔષધોનાં ચૂર્ણોને અષ્ટવર્ગ ચૂર્ણ કહે છે. આ અષ્ટવર્ગ ચૂર્ણ, સ્વાદુ, ગર્ભસન્ધાનકૃત, ગુરુ, સ્તન્યકૃત, બૃંહણ, વૃથ્ય, ક્ષિગ્ધ અને શીત છે તથા તૃપા, રક્તપિત્ત, ક્ષત, શોષ, જ્વર, દાહ અને અનિદ્રા-વાતરોગ મટાડે છે.

સિન્ધુ સૌવર્ચલં ચૈવ વિઠં સામુદ્રિકં ગઢમ્ ॥

લવણપંચકચૂર્ણ

ઋદ્ધિત્રિચતુષ્પંચલવણાનિ કમાદ્વિદુઃ ॥ ૨૩ ॥

તેષુ મુખ્યં સૈન્ધવં સ્યાદનુકે તત્પ્રયોજયેત્ ॥ સૈન્ધવાયં રોમકાંતં જ્યૈયં લવણપંચકમ્ ॥ ૨૪ ॥

મધુરં સૃષ્ટવિષ્મૃતં ક્ષિગ્ધં સુક્ષ્મં લલાપહમ્ ॥ વીર્યોઘ્નં દીપનં તીક્ષ્ણં કફપિત્તવિવર્દનમ્ ॥ ૨૫ ॥

સિન્ધાલુણ, સંયળ, બિડલવણ, મીઠું અને વડાગરું મીઠું, એ રીતે આ પાંચે મીઠાંઓ લવણ કહેવાય છે. આ પાંચેમાં મુખ્ય સિન્ધાલુણ છે, જે સ્થાને એકલો લવણ શબ્દ લખ્યો હોય, તે ઠેકાણે તો સિન્ધાલુણ જ વાપરવું. જ્યાં એ લવણ લખ્યાં હોય ત્યાં પ્રથમ પાંચમાંનાં એ લેવાં, જ્યાં ત્રણ લવણ લખ્યાં હોય ત્યાં પ્રથમ પાંચમાંનાં ત્રણ લેવાં, જ્યાં ચાર લવણ લખ્યાં હોય ત્યાં પ્રથમ પાંચમાંનાં ચાર લેવાં અને પાંચ લવણ લખ્યાં હોય ત્યાં પાંચે લેવાં. એ રીતે આ લવણપંચક ચૂર્ણ, મધુર, સૃષ્ટવિષ્મૃત, ક્ષિગ્ધ, સુક્ષ્મ, બલનાશક, ઉષ્ણ વીર્ય, દીપન અને તીક્ષ્ણ છે તથા કફ અને પિત્ત વધારનાર છે.

સ્વર્જિકાક્ષાર

સ્વર્જિકા યાવશ્ચક્ષ્ણ ક્ષારયુગ્મમુદાહૃતમ્ ॥

જ્યૈયૌ વહ્નિસમૌ ક્ષારૌ સ્વર્જિકાયાવશ્ચકજૌ ॥ ૨૬ ॥

ક્ષારાશ્ચાન્યેડપિ ગુલ્માર્ચોગ્રહણીરુચ્છિદઃ સરાઃ ॥ પાચનાઃ કૃમિપુંસ્ત્વઘ્નાઃ શર્કરાશ્ચરિનાશનાઃ ॥૨૭॥

સાજખાર અને જવખાર એ બન્ને ક્ષારોને ક્ષારયુગ્મ કહે છે. આ બે ક્ષારો અગ્નિના સરખા કડક છે. આ બે ક્ષારો પણ ગુલ્મ, અર્શ અને ગ્રહણી મટાડનારા, સર-સારકો અને પાચન કરનારા છે તથા કૃમિ વિકાર, પુંસવ રોગ, શર્કરા અને અશ્મરી રોગ મટાડે છે.

સુદર્શનચૂર્ણ

ત્રિફળ રજનીયુગ્મ કંટકારીયુગ્મ શટી ॥

ત્રિકટુ પ્રંથિકં મૂર્વા ગુહ્વી ધન્વયાસકઃ ॥ ૨૮ ॥

કટુકી પર્પટો મુસ્તં ત્રાયમાણા ચ વાલકમ્ ॥ નિબઃ પુષ્કરમૂલં ચ મધુયષ્ટી ચ વત્સકમ્ ॥ ૨૯ ॥

યવાનીંદ્રયવો ભાર્ગ્વી શિષુભીજં મુરાશ્રજા ॥ વચા ત્વક્પદ્મકોશીરં ચંદનાતિવિષાબલાઃ ॥ ૩૦ ॥

શાલિપર્ણી પૃષ્ઠિપર્ણી વિઢંગં તગરં તથા ॥ ચિત્રકો દેવકાષ્ઠં ચ ચવ્યં પત્રં પટોલજમ્ ॥ ૩૧ ॥

જીવકર્ષભકૌ ચૈવ લવંગં વંશરોચના ॥ પુંડરીકં ચ કાકોલી પત્રકં જાતિપત્રકમ્ ॥ ૩૨ ॥

તાલીસપત્રં ચ તથા સમમાગાનિ ચૂર્ણયેત્ ॥ સર્વચૂર્ણસ્ય ચાર્ધોશં કૈરાતં નિક્ષિપેત્સુધીઃ ॥ ૩૩ ॥

એતત્સુદર્શનં નામ ચૂર્ણં દોષત્રયાપહમ્ ॥ જ્વરાંશ્ચ નિશ્ચિલાન્ હન્યાન્નાત્ર કાર્યા વિચારણા ॥ ૩૪ ॥

પૃથક્તદ્વાગન્તુજાંશ્ચ ધાતુસ્થાન્ વિષમજ્વરાન્ ॥ સન્નિપાતોદ્ભવાંશ્ચાપિ માનસાનપિ નાશયેત્ ॥ ૩૫ ॥

શીતજ્વરૈકાહિકાદીન્મોહં તન્દ્રાં ભ્રમં તૃષામ્ ॥ શ્વાસં કાસં ચ પાંડુ ચ હ્રદ્રોગં હંતિ કામલામ્ ॥ ૩૬ ॥

ત્રિકપ્પુષ્પકટીજાનુપાશ્વચ્છલનિવારણમ્ ॥ શીતાંબુના પિવંદ્વીમાન્સર્વજ્વરનિવૃત્તયે ॥ ૩૭ ॥

સુદર્શનં યથા ચક્રં દાનવાનાં વિનાશનમ્ ॥ તદ્વજ્જ્વરાણાં સર્વેષામિદં ચૂર્ણં પ્રણાશનમ્ ॥ ૩૮ ॥

હરડાં, ખેહડાં, આમ્બાળાં, હળદર, દારુહળદર, ઉભીભોંરિંગણી, ખેડીભોંરિંગણી, કચ્છરો, શુણ્ઠ, મરી, લીણ્ડીખીપર, પીપલીમૂળના ગણ્ડોડા, મૂર્વા-મોરવેલ, ગળો, ધમાસો, કટુ, ખડ-સલિયો, નાગરમોથ, ત્રાયમાણ વાળો, લિમ્બાડાની ઝાલ, પુષ્કરમૂલ-શાહતર (યુનાની), જેડી-મધ, કડાઝાલ, અજમા, ઇન્દ્રજવ, ભારીંગની ઝાલ, શરગવાનાં ખી, ફૂલાવેલી ફટકી, ઘોડાવજ, તગર, પદ્મકનું લાકડું, કાળો વાળો, સુખડ, અતિવિપની કળી, બલદાણાનાં-ખરેડીનાં મૂળ, મુગન્ધી સમેરવો, સમેરવો, વાવડિંજ, તગર, ચિત્રો, દેવદાર, ચવક, પટોલનાં-કડવાં પરવરનાં પાંદડાં, જ્યવક-ભોંયકોહોળું-ફગવેલાનો કન્દ, ઋપલક-ભોંયકોહોળું-ફગવેલાનો કન્દ, લવંગ, વંશલોચન, સફેત કમલ, કોકાલી-આખસન્ધ, તમાલપત્ર, જવંત્રી અને તાલીસપત્ર, એ ત્રેપને ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, એ સર્વનો અર્ધો ભાગ કરિયાતું, એ સર્વ ઔષધોની સાથે ભેળીને તેમનું ચૂર્ણ કરવું. એ સુદર્શન ચૂર્ણ, ત્રિદોષ તથા સર્વ પ્રકારના જ્વરો મટાડે છે, એમાં કંઈ વિચાર કરવા જેવું નથી. વાતજ્વર, પિત્તજ્વર, કફજ્વર, વાતપિત્તજ્વર, વાતકફજ્વર, પિત્ત-કફજ્વર, આગન્તુકજ્વર, ધાતુજ્વર, વિષમજ્વર, સન્નિપાતજ્વર, માનસજ્વર, શીતજ્વર, ઔકાલિકજ્વર, મોહ, તન્દ્રા, ભ્રમ, તૃષા, શ્વાસ, કામ, પાણુ, હૃદરોગ અને કામલારોગ મટાડે છે. ત્રિક, પૃષ્ઠ, કટી, જ્વનુ અને પાશ્વ, એ જગોમાંનાં શ્લેષો પણ મટાડે છે. બુદ્ધિમાનો સર્વ જ્વરો મટાડવા સાર, આ ચૂર્ણ ટાઢા પાણીમાં જ પીએ છે. સુદર્શન ચક્ર જેવી રીતે સર્વ રાક્ષસોનો નાશ કર્યો છે, તેવી જ રીતે આ સુદર્શન ચૂર્ણ પણ સર્વ જ્વરનો નાશ કરનારું છે.

ત્રિક્ષાપિપ્પલીચૂર્ણ

કાસશ્વાસજ્વરહરા ત્રિફળા પિપ્પલીયુતા ॥

ચૂર્ણિતા મધુના લીઢા મેદિની ચામિબોધિની ॥ ૩૯ ॥

હરડાં, બેહેડાં, આગળાં અને લીણીપીપર, એ ચારે ઔષધોનું ચૂર્ણ મધની સાથે ચાટવાથી કાસ, શ્વાસ અને જ્વર મટે છે, મલ ભેદન થાય છે અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

કટ્ફલં મુસ્તકં તિક્તા શટી શૃંગી ચ પૌષ્કરમ્ ॥^૧
કટ્ફલાદિ ચૂર્ણં ચૂર્ણમેષાં ચ મધુના શૃંગવેરરસેન વા ॥ ૪૦ ॥

લિહેજ્જ્વરહરં કેઠયં કાસશ્વાસારુચીર્જયેત્ ॥ વાયું છર્દિં તથા શૂલં ક્ષયં ચૈવ વ્યપોહતિ ॥ ૪૧ ॥

કાયકળ, નાગરમોથ, કકુ, કચૂરો, કાકડાશિંગી અને પુષ્કરમૂળ-શાહતર (યુનાની), આ છએ ઔષધોનું ચૂર્ણ, મધ અથવા આદાના રસની સાથે ચાટવાથી જ્વર, કાસ, શ્વાસ, અરુચિ, વાત, છર્દિ, શૂલ અને ક્ષય મટે છે તથા આ ચૂર્ણ કણ્ઠ્ય પણુ છે.

કટ્ફલં પૌષ્કરં શૃંગી મુસ્તા ત્રિકટુકં શટી ॥
સમસ્તાન્યેકશો વાપિ સૂક્ષ્મચૂર્ણાનિ કારયેત્ ॥ ૪૨ ॥

આર્દ્રકસ્વરસક્ષૌદ્રિલ્લિશાત્કફવિનાશનમ્ ॥ શૂલનિલારુચિચ્છર્દિકાસશ્વાસક્ષયાપહમ્ ॥ ૪૩ ॥

કાયકળ, પુષ્કરમૂળ-શાહતર (યુનાની), કાકડાશિંગી, નાગરમોથ, શુણ્ઠ, મરી, લીણીપીપર અને કચૂરો એ આઠે ઔષધો જૂદાં જૂદાં અથવા ભેગાં કુટીને તેનું આરીક ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ આદાના રસની અથવા મધની સાથે ચાટવાથી કફ, શૂળ, વાત, અરુચિ, છર્દિ, કાસ અને ક્ષય મટે છે.

કટ્ફલાદિ ચૂર્ણં કટ્ફલં પૌષ્કરં કૃષ્ણા શૃંગી ચ મધુના સહ ॥
શ્વાસકાસજ્વરહરઃ શ્રેષ્ઠો લેહઃ કફાન્તકૃત્ ॥ ૪૪ ॥

કાયકળ, પુષ્કરમૂળ-શાહતર (યુનાની), લીણીપીપર અને કાકડાશિંગી, એ ચારે ઔષધોનું ચૂર્ણ, મધની સાથે ચાટવાથી શ્વાસ, કાસ તથા જ્વર મટે છે. આ ચૂર્ણ, કફનો નાશ કરવામાં પણુ ઉત્તમ છે.

શૃંગી પ્રતિવિષા કૃષ્ણા ચૂર્ણિતા મધુના લિહેત્ ॥
શિશોઃ કાસજ્વરચ્છર્દિશન્ત્યૈ વા કેદલા વિષા ॥ ૪૫ ॥

કાકડાશિંગી, અતિવિપત્તી કળી અને લીણીપીપર, એ ત્રણે ઔષધોનું ચૂર્ણ આલકને મધની સાથે ચટાડવાથી કાસ, જ્વર અને છર્દિ રોગ મટે છે.

અતિવિપત્તી કળીનું ચૂર્ણ આલકને મધની સાથે ચટાડવાથી સાક, જ્વર અને છર્દિ રોગ મટે છે.

યવક્ષારાદિ ચૂર્ણં ચૂર્ણં ક્ષૌદ્રયુતં લીઢં પંચકાસાઞ્જયેચ્છિશ્ચોઃ ॥ ૪૬ ॥

જવખાર, અતિવિપત્તી કળી, કાકડાશિંગી, લીણીપીપર અને પુષ્કરમૂળ-શાહતર (યુનાની), આ પાંચે ઔષધોનું ચૂર્ણ, મધની સાથે ચટાડવાથી આલકની પાંચે કાસ મટે છે

૧ તિક્તા શટી ને બદલે તિક્તા શુળ્ઠી એવો પાઠ છે. એટલે શતનો અર્થ કચૂરો છે ત્યાં શુણ્ઠીને અર્થ શુણ્ઠ કરવો.

શુંઠ્યાદિ ચૂર્ણ

શુંઠીપ્રતિવિષાદિર્હિગુમુસ્તાકુટજચિત્રકૈઃ ॥

ચૂર્ણમુષ્ણાંબુના પીતમામાતીસારનાશનમ્ ॥ ૪૭ ॥

શુદ્ધ, અતિવિષની કળી, સેકલી હિજૂં, નાગરમોથ, કડાઝાલ અને ચિત્રો, એ છએ ઔષધોનું ચૂર્ણ, ઉના પાણીની સાથે ખાવાથી આમાતિસાર મટી જાય છે.

હરીતકી પ્રતિવિષા સિન્ધુ સૌવર્ચલં વચા ॥

હરીતક્યાદિ ચૂર્ણ

હિંગુ ચેતિ કૃતં ચૂર્ણ પિબેદુષ્ણેન વારિણા ॥ ૪૮ ॥

આમાતીસારશમનં પ્રાહિચામિપ્રબોધનમ્

હરડે, અતિવિષની કળી, સિન્ધાણુ, સંયળ, ઘોડાવજ અને સેકલી હિજૂં, એ છએ ઔષધોનું ચૂર્ણ, ઉના પાણીની સાથે ખાવાથી આમાતિસાર મટે છે, મત્રાદિ ગ્રાહી થાય છે અને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

લઘુગંગાધર ચૂર્ણ

મુસ્તર્મિદ્રયવં બિલ્વં લોધ્રં મોચરસં તથા ॥ ૪૯ ॥

ધાતર્કીં ચૂર્ણયેત્તક્રગુડામ્બ્યાં પાયયેત્સુધીઃ ॥

સર્વાતીસારશમનં નિરુણદિ પ્રવાહિકામ્ ॥ ૫૦ ॥ લઘુગંગાધરં નામ ચૂર્ણ સંપ્રાહકં પરમ્ ॥

નાગરમોથ, ઇન્દ્રજય, ખીલી, લોદર, મોચરસ અને ધાવણીનાં ફૂલ, એ છએ ઔષધોનું ચૂર્ણ, ઘાશ તથા ગોળની સાથે ખાવાથી સર્વ પ્રકારના અતિસાર તથા પ્રવાહિકા રોગ મટે છે. આને લઘુગંગાધર ચૂર્ણ કહે છે. આ ચૂર્ણ સંગ્રાહક છે, મલને સારી રીતે અટકાવનારું છે.

વૃદ્ધગંગાધર ચૂર્ણ

મુસ્તારલુકશુંઠીભિર્ધાતકીલોધ્રવાલકૈઃ ॥ ૫૧ ॥

બિલ્વમોચરસામ્બ્યાં ચ પાટેન્દ્રયવવત્સકૈઃ ॥

આમ્રબીજં પ્રતિવિષા લજ્જાહરિતિ ચૂર્ણિતમ્ ॥ ૫૨ ॥ ક્ષૌદ્રતંડુલગાનીયૈઃ પીતૈર્યાતિપ્રવાહિકા ॥

સર્વાતિસારા ગ્રહણી પ્રશમં યાતિ વેગતઃ ॥ ૫૩ ॥ વૃદ્ધગંગાધરં ચૂર્ણ સરિદ્વેગવિબંધકમ્ ॥

નાગરમોથ, અરૂંશી, શુદ્ધ, ધાવણીનાં ફૂલ, લોદર, વાળો, ખીલી, મોચરસ, કાળીપાટ, ઇન્દ્રજય, કડાઝાલ, આમ્બ્યાની ગોટલી, અતિવિષની કળી અને રિસામણી, એ ચૌદે ઔષધોનું ચૂર્ણ, મધ તથા ચોખાના ધોણુની સાથે પીવાથી પ્રવાહિકા, સર્વ પ્રકારના અતિસારો અને ગ્રહણી જલદીથી મટે છે. આને વૃદ્ધગંગાધર ચૂર્ણ કહે છે. આ ચૂર્ણ નદીના વેગ સરખા અતિસારને પણ મટાડે છે.

અજમોદાદિ ચૂર્ણ

અજમોદામોચરસં સશ્વંગવેરં સધાતકીકુસુમમ્ ॥ ૫૪ ॥

ગોદધિમથિતયુક્તં ગંગામપિ વાહિનીં હંચ્યાત્ ॥

અજમોદ, મોચરસ, આદું અને ધાવણીનાં ફૂલ, એ ચારે ઔષધોનું ચૂર્ણ ગાયના દહીંના મન્યની સાથે ખાવાથી, ગંગાના પ્રવાહના વેગ સરખો અતિસારનો વેગ હોય તો પણ તે મટી જાય છે.

તત્રેળ યઃ પિબેન્નિત્યં ચૂર્ણ મરિચસંભવમ્ ॥ ૫૫ ॥

મરિચાદિ ચૂર્ણ

ચિત્રસૌવર્ચલોપેતં ગ્રહણી તસ્ય નશ્યતિ ॥

ઉદરહીમંદામિગુલ્માશોનાશનં ભવેત્ ॥ ૫૬ ॥

મરી, ચિત્રા અને સંયળ, એ ત્રણે ઔષધોનું ચૂર્ણ હાશની સાથે જે નિત્ય ખાય, તેના અહણી, ઉદરરોગ, પ્લીહારોગ, મન્દાગ્નિરોગ, ગુદ્મરોગ અને અર્શરોગ પણ મટે છે.

કપિત્થાષ્ટક ચૂર્ણ

અષ્ટૌ ભાગાઃ કપિત્થસ્ય ષડ્ભાગા શર્કરા મતા ॥

દાહિમં તિન્તિહીકં ચ શ્રીફલં ઘાતકી તથા ॥ ૫૭ ॥

અજમોદા ચ પિપ્પલ્યઃ પ્રત્યેકં સ્યુસ્ત્રિભાગિકાઃ ॥ મરિચં જીરકં ધાન્યં ગ્રંથિકં વાલકં તથા ॥ ૫૮ ॥
સૌવર્ચલં યવાની ચ ચાતુર્જાતં સચિત્રકમ્ ॥ નાગરં ચૈકભાગાઃ સ્યુઃ પ્રત્યેકં સૂક્ષ્મચૂર્ણિતમ્ ॥ ૫૯ ॥
કપિત્થાષ્ટકસંજ્ઞં સ્યાચ્ચૂર્ણમેતદ્ગ્લામયાન્ ॥ અતિસારં ક્ષયં ગુલ્મં ગ્રહણીં ચ વ્યપોહતિ ॥ ૬૦ ॥

કોણક, આઠ ભાગ; શાકર, છ ભાગ; દાડમની છાલ, આમ્બલી, ખીલી, ધાવણીનાં ફૂલ, ખોડી અજમોદા અને લીણીપીપર, એ છએ ઔષધો ત્રણ ત્રણ ભાગ; મરી, છારું ધાણા, પીપલીમૂળના ગણ્ઠોડા, વાળો, સંયળ, અજમા, એલચી, તજ, તમાલપત્ર, નાગકંકશર, ચિત્રા, અને શુણ્ઠ, એ તેરે ઔષધો એક એક ભાગ લેવાં, પછી એ બધાં ઔષધોનું ઝીણું ચૂર્ણ કરવું, આ કપિત્થાષ્ટક ચૂર્ણ ખાવાથી ગલરોગ, અતિસાર, ક્ષય, ગુદ્મ અને અહણી મરી જાય છે.

દાહિમી દ્વિપલા ગ્રાહ્યા खंडा चाष्टपलानि च ॥

દાહિમાષ્ટક ચૂર્ણ

ત્રિગંધસ્ય પલં ચૈકં ત્રિકટુ સ્યાત્પલત્રયમ્ ॥ ૬૧ ॥

एतदेकीकृतं सर्वं चूर्णं स्याद्दाहिमाष्टकम् ॥ रुचिकृदीपनं कंठयं ग्राहि कासज्वरापहम् ॥ ६२ ॥

દાડમની છાલ, બે પલ; સાકર, આઠ પલ; એલચી, તજ અને તમાલપત્ર, એ ત્રણે ઔષધો મળીને એક પલ; શુણ્ઠ, મરી અને લીણીપીપર, એ ત્રણે ઔષધો મળીને ત્રણ પલ લેવાં; પછી એ બધાં ઔષધોનું ચૂર્ણ કરવું. આ દાહિમાષ્ટક ચૂર્ણ, રુચિકર, દીપન, કણ્ઠ્ય અને ગ્રાહિ છે તથા કાસ અને જ્વરને મટાડનાર છે.

બૃહદ્દાહિમાષ્ટક ચૂર્ણ

દાહિમસ્ય પલાન્યષ્ટૌ શર્કરાયાઃ પલાષ્ટકમ્ ॥

પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલં યવાની મરિચં તથા ॥ ૬૩ ॥

धान्यकं जीरकं शुंठी प्रत्येकं पलसमितम् ॥ कर्षमात्रा तुगाक्षीरी त्वक्पत्रैलाथ्र केसरम् ॥ ६४ ॥

પ્રત્યેકં કોલમાત્રાઃ સ્યુસ્તચ્ચૂર્ણ દાહિમાષ્ટકમ્ ॥ અતિસારં ક્ષયં ગુલ્મં ગ્રહણીં ચ ગલ્મગ્રહમ્ ॥ ૬૫ ॥
મંદાગ્નિ પીનસં કાસં ચૂર્ણમેતત્ વ્યપોહતિ ॥

દાડમની છાલ, આઠ પલ; શાકર, આઠ પલ; લીણીપીપર, પીપલીમૂળના ગણ્ઠોડા, અજમા, મરી, ધાણા, છારું અને શુણ્ઠ, એ સાતે ઔષધો એક એક પલ; વંશલોચન, એક કુર્પ; તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને નાગકંકશર, એ ચારે ઔષધો એક એક પલ લેવાં. પછી એ બધાં ઔષધોનું ચૂર્ણ કરવું. એ બૃહદ્દાહિમાષ્ટક ચૂર્ણ અતિસાર, ક્ષય, ગુદ્મ, અહણી, ગલગ્રહ, મન્દાગ્નિ, પીનસ અને કાસ મટાડે છે.

પિપ્પલ્યાદિ ચૂર્ણ

પિપ્પલી વૃહતી વ્યાગ્રી યવક્ષારકર્લિંગકાઃ ॥ ૬૬ ॥

ચિત્રકં સારિવાપાઠા શઠી લવણપંચકમ્ ॥

तच्चूण पाययेद्गन्ना सुरयोष्णांबुनापि वा ॥ ६७ ॥ मन्तप्रहणीदोषशमनं परमं हितम् ॥

લીણીપીપર, ઉભીભોરિંગણી, બેડીભોરિંગણી, જવખાર, ધન્દજવ, ચિત્રો, કપુરીમધુરી, કાળીપાટ, કચુરો, સિન્ધાલુણુ, સંચળ, ખિડલવણુ, મીંદુ અને વડાગરું મીંદુ, એ ચૌદે ઔષધોનું ચૂર્ણ, દહીંની સાથે અથવા સુરા-મઘની સાથે અથવા ઉના પાણીની સાથે ખાવાથી વાત-સંગ્રહણી મટી જાય છે.

તાલીસાદિ ચૂર્ણ તાલીસં મરિચં શુઠી પિપ્પલી વંશરોચના ॥ ૬૮ ॥

एकद्वित्रिचतुःपंचकर्षैर्भागान्प्रकल्पयेत् ॥

एलात्वचोस्तु कर्षार्धं प्रत्येकं भागमावहत् ॥ ६९ ॥ मृतं वंगं मृतं ताम्रं समभागानि कारयेत् ॥
द्वात्रिंशत्कर्षतुलितं प्रदेया शर्करा बुधैः ॥ ७० ॥ तालीसाद्यमिदं चूर्णं रोचनं पाचनं स्मृतम् ॥
कासश्वासज्वरहरं छर्द्यतीसारनाशनम् ॥ ७१ ॥ शोषाध्मानहरं स्त्रीहृप्रहणीपांडुरोगजित् ॥

તાલીસપત્ર, એક કર્પ; મરી, એ કર્પ; શુણ્ઠ, ત્રણ કર્પ; લીણીપીપર, ચાર કર્પ; વંશલોચન, પાંચ કર્પ; એલચી તથા તજ, એ બંને ઔષધો અર્ધો અર્ધો કર્પ; બંગ (કલી) ભરમ આઠ કર્પ; તામ્રભરમ, આઠ કર્પ; અને સાકર, અત્રીશ કર્પ; એ પ્રમાણે સર્વે ઔષધો લેવાં. પછી પ્રથમ કાષ્ઠ ઔષધિઓનું ચૂર્ણ કરીને પછી તેમાં સાકર તથા ભરમો ભેળવવી. આ તાલીસાદિ ચૂર્ણ, રોચન તથા પાચન છે. કાસ, શ્વાસ, જ્વર, છર્દિ, અતિસાર, શોષ, આધ્માન વાત, પ્લીહા, ગ્રહણી અને પાણ્ડુરોગ મટાડનાર છે.

લવંગાદિ ચૂર્ણ લવંગં શુદ્ધકર્પૂરમેલાત્વડ્નાગકેશરમ્ ॥ ૭૨ ॥

जातीफलमुशीरं च नागरं कृष्णजीरकम् ॥

कृष्णागरस्तुगाक्षीरी मांसी नीलोत्पलं कणा ॥ ७३ ॥ चंदनं तगरं बालं कंकोलं चेति चूर्णयेत् ॥
समभागानि सर्वाणि सर्वेभ्योऽर्धां सित्ता भवेत् ॥ ७४ ॥ लवंगाद्यमिदं चूर्णं राजार्हं वह्निदीपनम् ॥
रोचनं तर्पणं वृष्यं त्रिदोषघ्नं बलप्रदम् ॥ ७५ ॥ हृद्दोगं कंठरोगं च कासं हिक्कां च पीनसम् ॥
यक्ष्माणं तमकश्वासमतीसारमुःक्षतम् ॥ ७६ ॥ प्रमेहारुचिगुल्मादीन् ग्रहणीमपि नाशयेत् ॥

લવંગ, શુદ્ધ કર્પૂર, એલચી, તજ, નાગકેશર, જ્યેષ્ઠળ, કાળો વાળો, શુણ્ઠ, શાલજીરું, કૃષ્ણાગર-કાળું અગર, વંશલોચન, આલછડ, કાળું કમળ, લીણીપીપર, સુખડ, તગર, વાળો અને ચણકપાખ, એ અઢારે ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણનો અર્ધો ભાગ સાકર આણી, તેનું પણ ચૂર્ણ કરીને, ઉપલાં ઔષધમાં સાથે ભેળવવું. એ લવંગાદિ ચૂર્ણ રાગને ખવરાવવા લાયક છે. એ ચૂર્ણ દીપન, રોચન, તર્પણ, વ્રજ્ય, ત્રિદોષ મટાડનાર, બલ આપનાર, હૃદરોગ, કંઠરોગ, કાસ, હિક્કા, પીનસ, યક્ષ્માણુ, તમક શ્વાસ, અતિસાર, ઉરઃક્ષત, પ્રમેહ, અરુચિ, ગુલ્મ અને ગ્રહણી મટાડે છે.

जातीफललवंगैलापत्रत्वड्नागकेशरैः ॥ ७७ ॥

જાતીફલાદિ ચૂર્ણ કર્પૂરચન્દનતિલૈસ્ત્વક્ષીરીતગરામલૈઃ ॥

तालीसपिप्पलीपथ्यास्थूलजीरकचित्रकैः ॥ ७८ ॥

शुंठी विडंगमरिचैः समभागविचूर्णितैः ॥ यावन्त्येतानि सर्वाणि कुर्याद्भ्रंगां च तावतीम् ॥ ७९ ॥

સર્વચૂર્ણસમા દેયા શર્કરા ચ મિષગર્વૈઃ ॥ કર્ષમાત્રં તતઃ શ્વાદેન્મધુના પ્લાવિતં સુધીઃ ॥ ૮૦ ॥

અસ્ય પ્રભાવાત્ ગ્રહણીકાસશ્વાસારુચિક્ષયાઃ ॥ વાતશ્લેષ્મપ્રતિશ્યાયાઃ પ્રશમં યાંતિ વેગતઃ ॥ ૮૧ ॥

જળકૃણ, લવંગ, એલચી, તમાલપત્ર, તજ, નાગકેશર, કપૂર, સુખડ, કાળા તલ, વંશલોચન, તગર, આમ્બળા, તાલીસપત્ર, લીણીપીપર, હરડે કલોછીરું, ચિત્રો, શુણ્ઠ, વાવડિફું અને મરી; એ વીશે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તે સર્વ ઔષધોના જેટલી ભાંગ તે સર્વ ઔષધોના સાથે ભેળી તેમનું ચૂર્ણ કરવું. પછી તે ચૂર્ણના બરોબર સાકર તે ચૂર્ણની સાથે ભેળવવી. એ ચૂર્ણ એક કર્પ સુધી મધની સાથે ચાટવું. આના પ્રભાવથી ગ્રહણી, કાસ, શ્વાસ, અરુચિ, ક્ષય, વાત, શ્લેષ્મ અને પ્રતિશ્યાય જલદીથી મટે છે.

મહાખાણ્ડવ ચૂર્ણ

મરિચં નાગપુષ્પાણિ તાલીસં લવણાનિ ચ ॥

પ્રત્યેકમેકભાગાઃ સ્યુઃ પિપ્પલીમૂલચિત્રકૈઃ ॥ ૮૨ ॥

ત્વક્ષ્ણા તિન્તિલીકં ચ જીરકં ચ દ્વિભાગિકમ્ ॥ ધાન્યામ્લવેતસૌ વિશ્વં મંદ્રેલા બદરાણિ ચ ॥ ૮૩ ॥

અજમોદા જલધરઃ પ્રત્યેકં સ્યુત્ત્રિભાગિકાઃ ॥ સર્વૌષધિચતુર્થાંશં દાહિમસ્ય ફલં ભવેત્ ॥ ૮૪ ॥

દ્રવ્યેભ્યો નિશ્ચિલેભ્યશ્ચ સિતા દેયાઽર્ધમાત્રયા ॥ મહારાંડવસંજ્ઞં સ્યાચ્ચૂર્ણમેતત્સુરોચનમ્ ॥ ૮૫ ॥

અમિદીપ્તિકરં હૃદયં કાસાતીસારનાશનમ્ ॥ હ્રોગકંઠજટરમુખરોગપ્રણાશનમ્ ॥ ૮૬ ॥

વિષ્ણુચિકાં તથાઽઽધ્માનમશૌગુલ્મકૃમીનપિ ॥ છર્દિં પંચવિધાં શ્વાસં ચૂર્ણમેતત્ વ્યપોહતિ ॥ ૮૭ ॥

મરી, નાગકેશર, તાલીસપત્ર, સિન્ધાલુણુ, સંયળ, બિડલવણુ, મીઠું અને વડગરુ મીઠું, એ આઠે ઔષધો એક એક ભાગ; પીપરીમૂળના ગણ્ઠોડા, ચિત્રો, તજ, લીણીપીપર, આમ્બલીની છાલ અને છીરું, એ છએ ઔષધો બે બે ભાગ; ધાણા, અમ્લવેતસફલ, શુણ્ઠ, મોટી એલચી(એલચા)ના દાણા, નાનાં ચણિયાં બેર, બોટી અજમોદ અને નાગરમોથ, એ સાતે ઔષધો ત્રણ ત્રણ ભાગ અને ઉપલાં બધાં ઔષધોનો ચોથો ભાગ દાડમની છાલ લઈને પછી તેઓનું ચૂર્ણ કરવું. પછી તે બધાં ચૂર્ણનો અર્ધો ભાગ સાકર લઈ, તે જ ચૂર્ણની સાથે ભેળવવી. આ મહાખાણ્ડવ ચૂર્ણ સુરોચન, અમિદીપન અને હૃદય છે તથા કાસ, અનિસાર, હૃદરોગ, કણ્ઠરોગ, જઠરરોગ, મુખરોગ, વિષ્ણુચિકા, આધ્માનવાત, અર્શ, ગુલ્મ, કૃમિ, છર્દિ અને પાંચે શ્વાસો મટાડે છે.

નારાયણ ચૂર્ણ

ચિત્રકલ્પિફલા વ્યોષં જીરકં હપુષા વચા ॥

યવાની પિપ્પલીમૂલં શતપુષ્પાઽજગંધિકા ॥ ૮૮ ॥

અજમોદા શટી ધાન્યં બિડંગં સ્થૂલજીરકમ્ ॥ હેમાહ્વા પૌષ્કરં મૂલં ક્ષારૌ લવણપંચકમ્ ॥ ૮૯ ॥

કુષ્ઠં ચેતિ સમાંશાનિ વિશાલા સ્યાત્ દ્વિભાગિકા ॥ ત્રિવૃત્તિભાગા વિજ્ઞેયા દન્ત્યા ભાગત્રયં ભવેત્ ॥

ચતુર્ભાગા સાતલા સ્યાત્સર્વાણ્યેકત્ર ચૂર્ણયેત્ ॥ પાચનસ્નેહનાયૈશ્ચ સ્નિગ્ધકોષ્ઠસ્ય રોગિણઃ ॥ ૯૧ ॥

દયાચ્ચૂર્ણ વિરેકાય સર્વરોગપ્રણાશનમ્ ॥ હ્રોગે પાંડુરોગે ચ કાસે શ્વાસે ભગંદરે ॥ ૯૨ ॥

મંદેઽપ્તૌ ચ જ્વરે કુષ્ઠે ગ્રહણ્યાં ચ ગલ્મ્બહે ॥ દયાશુક્તાનુપાનેન તથાઽઽધ્માને સુરાદિભિઃ ॥ ૯૩ ॥

ગુલ્મે બદરનીરેણ વિદ્ભંગે દધિમસ્તુના ॥ ઉષ્ણાંબુભિરજીર્ણે ચ વૃક્ષામ્લૈઃ પરિકર્તિષુ ॥ ૯૪ ॥

ઝટ્ટીદુઘ્ધેનોદરેષુ તથા તક્રેણ વા ગત્તમ્ ॥ પ્રસન્નયા વાતરોગે દાહિમાંભોમિરશસિ ॥ ૧૫ ॥
દ્વિવિધે ચ વિષે દયાત્ વૃત્તેન વિષનાશનમ્ ॥ ચૂર્ણ નારાયણં નામ દુષ્ટરોગગણપદમ્ ॥ ૧૬ ॥

ચિત્રા, હરડાં, ખેહુડાં, આમ્બાળાં, શુણ્ઠ, મરી, લીણ્ડીપીપર, છુન્ડ, પલાંશી, ઘોડાવજ, અજમા, પીપરીમૂળના ગણ્ડોડા, વરિયાળી, તલવણી, ખોડી અજમોદ, કચ્છરો, ધાણા, વાવડિંગ, કલોંછજીરું, દારુડી, પુષ્કરમૂળ-શાહતર (યુનાની), સાજખાર, જવખાર, સિન્ધાતુણુ, સંચળ, બિડલવણુ, મીઠું. વડાગરું મીઠું અને કઠ, એ ઝોગણુત્રીશે ઔષધો એક એક ભાગ; ઇન્દ્ર-વાણિયાનાં મૂળ એ ભાગ; નસોતર ત્રણ ભાગ; નેપાળાનાં મૂળ ત્રણ ભાગ; સાતલાનું-પીળા થોરનું-કણ્ડાળા થોરનું મૂળ ચાર ભાગ; એ પ્રમાણે સર્વે ઔષધો એકઠાં કરીને તેઓનું ચૂર્ણ કરવું. પછી પાચન રત્નેહતાદિ ઔષધોથી રોગીનો કોહો ઝિનજ્ય કરીને તેને જીલાય લાવવા સારુ આ ચૂર્ણ આપવાથી, તેના બધા રોગો મરી જાય છે. વળી હૃદ્દરોગ, પાણ્ડુરોગ, કાસ, શ્વાસ, ભગન્દર, મન્દાગ્નિ, જ્વર, કુષ્ઠ, ગ્રહણી, અને ગલગ્રહ, આ સર્વ રોગોપર, યોગ્ય અનુપાનની સાથે આ ચૂર્ણ ખવરાવવું. વળી આ ચૂર્ણ, આધ્મન વાતપર સુરાદિ મદ્યમાં; શુભ્મપર ખોરડીના મૂળના ક્વાથમાં; વિડ્ભંગપર-ગાણ્ડા ગડ્યા સાથે પાણી પડવું હોય એવા પ્રકારના ઝાડાપર દહીંની તરમાં; અજીર્ણપર ઉંના પાણીમાં; પરિકર્તિ રોગપર-ગુદાના મુખપર કાતરવા સરખી પીડા થતી હોય એવા રોગપર આમ્બલીના ઝાડની છાલના ક્વાથમાં; ઉદરરોગપર ઉણ્ડીના દૂધમાં વા ગાયત્રી છાસમાં; વાતરોગપર મદ્યમાં; અર્શપર દાડમના રસમાં અને સ્થાવર જંગમ વિપર ધીમાં આપવું. એ રીતે આ નારાયણ ચૂર્ણ, દુષ્ટ રોગોના સમૂહનો નાશ કરનારું છે.

હુપુષાદિ ચૂર્ણ હુપુષા ત્રિફલા ચૈવ ત્રાયમાણા ચ પિપ્પલી ॥
હેમક્ષીરી ત્રિવૃષૈવ સાતલા કટુકા વચા ॥ ૧૭ ॥

નીલીની સૈન્ધવં કૃષ્ણં લવણં ચેતિ ચૂર્ણયેત્ ॥ ઊષ્ણોદકેન સૂત્રેણ દાહિમત્રિફલારસૈઃ ॥ ૧૮ ॥
તથા માંસરસેનાપિ યથાયોગ્યં પિવેન્નરઃ ॥ અઝીર્ઞે ક્ષીહિ ગુલ્મેષુ શોફાશોવિષમામિષુ ॥ ૧૯ ॥

પલાંશી, હરડાં, ખેહુડાં, આમ્બાળાં, ત્રાયમણુ, લીણ્ડીપીપર, દારુડીનું મૂળ, નસોતર, સાતલાનું-પીળા થોરનું-કણ્ડાળા થોરનું મૂળ, કડુ, ઘોડાવજ, ગળીનો છોડ, સિન્ધાતુણુ અને સંચળ એ ચૌદે ઔષધોનું ચૂર્ણ, ઉંનું પાણી, ગૌમૂત્ર, દાડમનો રસ, હરડાં, ખેહુડાં અને આમ્બાળાનો ક્વાથ અથવા હરણાદિના માંસનો રસ, આ અનુપાનોમાંનું જે અનુપાન રોગીને યોગ્ય લાગે તે અનુપાનની સાથે આપવાથી, અજીર્ણ, પ્લીહા, ગુદમ, શોફ, અર્શ, વિષમાગ્નિ રોગ, હલીમક, કામગ્ના, પાણ્ડુ રોગ, કુષ્ઠ, આધ્મન વાત અને ઉદર રોગ મરી જાય છે.

પંચસમ ચૂર્ણ હલીમકામલાપાંડુકુષ્ઠાધ્માનોદરેષ્વપિ ॥
શુંઠી હરીતકી કૃષ્ણા ત્રિવૃત્સૌવર્ચલં તથા ॥ ૧૦૦ ॥

સમભાગાનિ સર્વાણિ સૂક્ષ્મચૂર્ણાણિ કારયેત્ ॥ જ્ઞેયં પંચસમં ચૂર્ણમેતચ્છલહરં પરમ્ ॥ ૧૦૧ ॥
આધ્માનજઠરાશોઘ્નમામવાતહરં સ્મૃતમ્ ॥

શુષ્ક, હરરે, લીણીપીપર, નસોતર અને સંયળ એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઇને તેમનું ઝીણું ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણને પંચસમ ચૂર્ણ કહે છે. આ ચૂર્ણ, શ્વેત આધ્માન વાત, જઠર રોગ, અર્શ અને આમવાત મટાડે છે.

કૃષ્ણાદિ ચૂર્ણ

કર્ષમાત્રા ભવેત્કૃષ્ણા ત્રિવૃતા સ્યાત્પલોન્મિતા ॥ ૧૦૨ ॥

લ્વણઢાત્પલં ચ વિજ્ઞેયં ચૂર્ણમેકત્ર કારયેત્ ॥

કર્ષોન્મિતં લિહેદેતક્ષૌદ્રિણાધ્માનનાશનમ્ ॥ ૧૦૩ ॥ ગાઢવિટ્કોદરકફાન્ પિત્તશૂલં ચ નાશયેત્ ॥

લીણીપીપર એક કર્ષ, નસોતર એક પલ અને ખાણ્ડ એક પલ, એ પ્રમાણે એ ત્રણે ઔષધો ભેગાં કરીને તેમનું ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ, મધની સાથે એક કર્ષ સ્પર્ધી આટવાથી આધ્માન વાત, ગાઢવિટ્કરોગ, ઉદરરોગ, કફરોગ અને પિત્તશૂલ મટી જાય છે.

લવણત્રિતાદી ચૂર્ણ

લવણત્રિતયં ક્ષારૌ શતપુષ્પાદ્વયં વચા ॥ ૧૦૪ ॥

અજમોદાજગન્ધા ચ હપુષા જીરકદ્વયમ્ ॥

મરિચં પિપ્પલીમૂલં પિપ્પલી ગજપિપ્પલી ॥ ૧૦૫ ॥ હિંગુશ્ચ હિંગુપત્રી ચ શટી પાટોપકુંચિકા ॥

શુષ્કી ચિત્રકચન્ડયાનિ વિઙંઙં ચામ્લવેતસમ્ ॥ ૧૦૬ ॥ દાહિમં તિન્તિડીકં ચ ત્રિવૃદ્ધન્તી શતાવરી ॥

હન્દ્રવાશ્નિકા માર્જી દેવદાર્યવાનિકા ॥ ૧૦૭ ॥ કુસ્તુંબસ્તુંબરૂપી પૌષ્કરં બદરાણિ ચ ॥

શિવા ચેતિ સમાંશાનિ ચૂર્ણમેકત્ર કારયેત્ ॥ ૧૦૮ ॥ ભાવયેદાર્દ્રકરસૈર્બીજપૂરસૈસ્તથા ॥

તત્પિવેત્સર્પિષો જીર્ણમયેનોષ્ણોદકેન વા ॥ ૧૦૯ ॥ કોલાંમસા વા તક્ષેણ દુग्ધેનોષ્ટ્રેણ મસ્તુના ॥

ચક્રત્લીહકટીશૂલગુદકુક્ષિહદામયાન્ ॥ ૧૧૦ ॥ અશૌવિષ્ટમ્મમન્દામ્નિગુલ્માષ્ટીલોદરાણિ ચ ॥

હિક્કાધ્માનશ્વાસકાસાશ્વયેદેતાન્ સંશયઃ ॥ ૧૧૧ ॥ ઐતૈરૈવૌષધૈઃ સમ્યગ્વૃતં વા સાધયેત્સુધીઃ ॥

સિન્ધાવૃણ, સંયળ, ખીડલવૃણ, સાછખાર, જવખાર, વરિયાળી, સૂવા, ઘોડાવજ, ખોડી અજમોદ, તલવણી, પલાંચી, જીરું, શાહજીરું, મરી, પીપરીમૂળના ગણેડા, લીણીપીપર, ગજ-પીપર, સેંકલી હિંડી, હિંગુપત્રી-ખાદી, કચ્છરો, કાળીપાટ, કલોજજીરું, શુષ્ક, ચિત્રો, ચવક, વાવડિંગ, અરસલેતસ ફળ, દાડમની જાલ, આમ્બલીની જાલ, નસોતર, નેપાળાનાં મૂળ, શતાવરી, ભાંડીનાં મૂળ, દેવદાર, અજમા, ધાણુ, તુઅર-ચિરફળ, પુષ્કરમૂળ-શાહતર (યુનાની), ખોરડીનાં મૂળ અને હિમજ, એ એકતાલીસે ઔષધો સરખે ભાગે લઇને તેઓનું ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણને, આદાના રસની તથા ખીજોરાના રસની ભાવના દેવી. એ ચૂર્ણ, સ્વકાષ્ઠ ગયા પછી, ઘી, જીરું મધ, ઉનું પાણી, ખોરડીનાં મૂળનો ક્વાથ, ગાયના દૂધની જાસ, ઉણટીનું દૂધ અને દહીંની તર, આ અનુપાનોમાંનું જે અનુપાત યોગ્ય હોય, તે અનુપાતની સાથે આપવાથી ચક્રત્, પ્લીહા, કટીશૂલ, ગુદરોગ, કુક્ષિરોગ, હૃદયરોગ, અર્શ, અવિષ્ટમ્, મન્દામ્નિ, ગુલ્મ, અશ્લીલા વાત, ઉદર રોગ, હિક્કા, આધ્માન વાત, શ્વાસ અને કાસ મટી જાય છે, એમાં કંઈ પણ સંશય નથી. આ ચૂર્ણ, સારી પેટે ઘીની અન્દર સોંતળીને-સેંકીને ખાવાથી, ઉપર કહેલા સર્વ રોગો મટી જાય છે.

તુઅર્વાદિ ચૂર્ણ

તુમ્બરૂપિ ત્રિલવણં યવાની પુષ્કરાહ્યમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

યવક્ષારાભયાદિક્કુચિઙ્ગાનિ સમાનિ ચ ॥

ત્રિવૃત્તિભાગા વિજ્ઞેયા સૂક્ષ્મચૂર્ણાનિ કારયેત્ ॥ ૧૧૩ ॥ પિબેદુષ્ણેન તોયેન યવક્રાથેન વા પિબેત્ ॥
જયેત્સર્વાણિ શૂલાનિ ગુલ્માધ્માનોદરાણિ ચ ॥ ૧૧૪ ॥

તુચ્ચરુ-ચિરરૂઢ, સિન્ધાલુણુ, સંયળ, ખીડલવણુ, અજમા, પુષ્કરમૂળ-શાહતર
(યુનાતી), જવખાર, હરડે, સેકેલી હિંડું અને વાવડિંગ, એ દશે ઔષધો એક એક ભાગ તથા
નસોતર ત્રણ ભાગ લઈને પછી એ બધાં ઔષધોનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ, ઉંના પાણી
સાથે અથવા જવના ક્વાથની સાથે પીવાથી, સર્વે પ્રકારનાં શૂલો, ગુદમરોગ, આધ્માન વાત
અને ઉદરરોગ મટી જાય છે.

ચિત્રકાદિ ચૂર્ણ

ચિત્રકો નાગરં હિંગુ પિપ્પલી પિપ્પલીજટા ॥

ચવ્યાજમોદામરિચં પ્રત્યેકં કર્ષસંમિતમ્ ॥ ૧૧૫ ॥

સ્વર્જિકા ચ યવક્ષાઃ સિન્ધુ સૌવર્ચલં વિઢમ્ ॥ સામુદ્રિકં રોમકં ચ કોલમાત્રાણિ કારયેત્ ॥ ૧૧૬ ॥

એકીકૃત્યાસ્થિલં ચૂર્ણં ભાવયેન્માતુલુંગજૈઃ ॥ રસૈર્દાહિમજૈર્વાપિ શોષયેદાતપેન ચ ॥ ૧૧૭ ॥

એતદ્દૂર્ણં જયેત્ ગુલ્મં પ્રહૃણીમામજાં રુઝમ્ ॥ અગ્નિં ચ કુરુતે દીપ્તં રુચિકૃત્કફનાશનમ્ ॥ ૧૧૮ ॥

ચિત્રો, શુણ્ઠ, સેકેલી હિંગ, લીણ્ડીપીપર, પીપરીમૂળના ગણ્ડોડા, ચવક, ખોડી અજમોદા
અને મરી, એ આઠે ઔષધો એક એક કર્પ, સાજખાર, જવખાર, સિન્ધાલુણુ, સંયળ, ખીડ
લવણુ, મીઠું અને વડાગરૂં મીઠું, એ સાતે દ્વારો એક એક કોલ લઈ, એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરવું.
પછી એ ચૂર્ણને ખીન્દીરાના ફલના રસની અથવા દાડમના ખીના રસની ભાવના દઈને તડકામાં
સૂકવવું. એ ચૂર્ણ, ગુદમ સંત્રાહણી તથા આમવાત પીડા મટાડે છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે, રુચિ
ઉત્પન્ન કરે છે અને કફનો નાશ કરે છે.

સૈન્ધવં પિપ્પલીમૂલં પિપ્પલી ચન્યચિત્રકમ્ ॥

વડવાનલ ચૂર્ણ

શુણ્ઠી હરીતકી ચેતિ ક્રમવૃદ્ધાનિ ચૂર્ણયેત્ ॥ ૧૧૯ ॥

વડવાનલ્નામૈતત્ત્વર્ણં સ્યાદમિદીપનમ્ ॥

સિન્ધાલુણુ એક ભાગ, પીપરીમૂળના ગણ્ડોડા એ ભાગ, લીણ્ડીપીપર ત્રણ ભાગ, ચવક
ચાર ભાગ, ચિત્રો પાંચ ભાગ, શુણ્ઠ છ ભાગ અને હરડે સાત ભાગ, એ પ્રમાણે એ સાતે
ઔષધો લઈને તેમનું ચૂર્ણ કરવું. આ વડવાનલ ચૂર્ણ ખાવાથી આગ્નિ દીપન થાય છે.

અજમોદાદિ ચૂર્ણ

અજમોદા વિઢંગાનિ સૈન્ધવં દેવદારુ ચ ॥ ૧૨૦ ॥

ચિત્રકઃ પિપ્પલીમૂલં શતપુષ્પા ચ પિપ્પલી ॥

મરિચં ચેતિ કર્ષાંશં પ્રત્યેકં કારયેત્ બુધઃ ॥ ૧૨૧ ॥ કર્ષાસ્તુ પંચ પથ્યાયા દશ સ્યુર્વૈદ્વદારુકાત્ ॥
નાગરાચ્ચ દશૈવ સ્યુઃ સર્વાર્ણયેકત્ર ચૂર્ણયેત્ ॥ ૧૨૨ ॥ પિબેત્કોષ્ણજલેનૈવ ચૂર્ણં શ્વવથુનાશનમ્ ॥
આમવાતરુજં હન્તિ સન્ધિપીઢાં ચ ગુપ્તસીમ્ ॥ ૧૨૩ ॥ કટીષ્ઠગુદસ્થાં ચ જંઘયોરચ રુજં જયેત્ ॥
તૂર્નીં પ્રતૂર્નીં વિશ્વાર્ચીં કફવાતામયાનં જયેત્ ॥ ૧૨૪ ॥ સમેન વા ગુઢેનાસ્ય વટકાન્કારયેત્ મિષ્કા ॥

ખોડી અજમોદા, વાવડિંગ સિન્ધાલુણુ, દેવદારુ, ચિત્રો, પીપરીમૂળના ગણ્ડોડા, વરિયાળી,
લીણ્ડીપીપર અને મરી, એ નવે ઔષધો એક એક કર્પ, હરડે, પાંચ કર્પ; વરધારો, દશ કર્પ

અને શુષ્ક, દશ કર્પ લઘ એ સર્વે ઔષધોનું ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ ઉંના પાણી સાથે ખાવાથી સ્વપથુ, આમવાત, સન્ધિવાતપીડા, ગુદ્રસીવાત, કટિશ્વળ, પૃથ્થશ્વળ, ગુદશ્વળ, જંઘાશ્વળ, ત્વની વાત, પ્રત્વનીવાત, વિશ્વાચી વાત અને કફવાત રોગ મટી જાય છે.

ઉપર કહેલાં સર્વે ઔષધોનું ચૂર્ણ કર્યા પછી એ ચૂર્ણ જેટલો ગોળ અજમોદાદિ ગુટિકા લઈ, ચૂર્ણની સાથે ભેળીને તેમની ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી ઉંના પાણી સાથે ખાવાથી, ઉપર કહેલા સર્વ રોગ મટી જાય છે.

શુષ્કચાદિ ચૂર્ણ શુષ્કી સૌર્વર્ચલં હિંગુ દાડિમં ચામ્લવેતસમ્ ॥ ૧૨૫ ॥
ચૂર્ણમુષ્ણાંબુના પેયં શ્વાસહ્રોગશાન્તયે ॥

શુષ્ક, સંચળ, સેકલી હિર્જ, દાડમ અને અમ્લવેતસ ફળ, એ પાંચે ઔષધોનું ચૂર્ણ, ઉંના પાણીની સાથે પીવાથી શ્વાસ, તથા હૃદરોગ મટી જાય છે.

હિંગુ પાઠાડમયા ધાન્યં દાડિમં ચિત્રકઃ શટી ॥ ૧૨૬ ॥

હિંગ્વાદિ ચૂર્ણ અજમોદા ત્રિકટુકં હપુષા ચામ્લવેતસમ્ ॥
અજગન્ધા તિન્તિડીકં જીરકં પૌષ્કરં વચા ॥ ૧૨૭ ॥

ચવ્યં ક્ષારદ્વયં પંચલવણાનિ વિચૂર્ણયેત્ ॥ પ્રાગ્ભોજનસ્ય મધ્યે વા ચૂર્ણમેતત્પ્રયોજયેત્ ॥ ૧૨૮ ॥

પિંબેદ્રા જીર્ણમધેન ત્રેક્ષોળ્ણોદકેન વા ॥ ગુલ્મે વાતક્રોધ્નૂતે હ્રોગેડટ્ટીલિકાસુ ચ ॥ ૧૨૯ ॥

હૃદસ્તિપાદર્વશ્લેષુ શ્લેષે ચ ગુદયોનિજે ॥ મૂત્રકૃચ્છ્રે તથાડડનાહે પાંડુરોગેડચ્ચૌ તથા ॥ ૧૩૦ ॥

દિક્ષાયાં યદ્વતિ ઠીદિ કાસે શ્વાસે ગલ્પ્રહે ॥ પ્રહૃણ્યશૌંવિકારેષુ ચૂર્ણમેતત્પ્રશસ્યતે ॥ ૧૩૧ ॥

માવિતં માતુલ્યસ્ય બહુશઃ સ્વરસેન વા ॥ કુર્યાચ્ચ ગુટિકાં વૈદ્યો વાતરલેખમ્જ્વરાપહામ્ ॥ ૧૩૨ ॥

સેકલી હિંગ, કાળીપાટ, હરોટ, ધાણા, દાડમની છાલ, ચિત્રા, કચૂરો, ખોડી અજમોદ, શુષ્ક, મરી, લીણીપીપર, પલાંશી, અમ્લવેતસ ફળ, તલવણી, આમ્બલીની છાલ, જીરું, પુષ્કર-મૂળ-શાહતર (ચુનાની), ઘોડાવજ, ચવક, સાજખાર, જવખાર, સિન્ધાલુણ, સંચળ, ખીર-લવણ, મીઠું અને વડાગરુ મીઠું, એ છત્રીશે ઔષધો સરખે ભાગે લઈને તેમનું ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ જમવાની અગાઉ અથવા અર્ધ જમ્યા પછી જીનું મંત્ર, છાસ વા ઉંનું પાણી, આ અનુપાનોમાંના કોઈ પણ અનુપાનની સાથે ખાવાથી, વાતકફજ્વર, વાતકફથી થયેલ ગુદમ-રોગ, હૃદરોગ અષ્ઠીલિકાવાત, હૃદયશ્વળ, અસ્તિશ્વળ, પાર્શ્વશ્વળ, ગુદશ્વળ, યોનિશ્વળ, મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગ, આનાહ, રોગ, પાણુરોગ, અરુચિ, હિક્કા, યદ્વત, પ્લીહા, કાસ, શ્વાસ, ગલગ્રહ રોગ, ગ્રહણી અને અર્શ મટી જાય છે.

હિંગ્વાદિ ગુટિકા ઉપર કહેલાં છત્રીશે ઔષધો સરખે ભાગે લઈને તેમનું ચૂર્ણ કરીને એ ચૂર્ણને ઘણું કરી ખીન્નેરાંના રસની ઘણી ભાવનાઓ આપીને પછી તેની ગોળીઓ બનાવવી. એ ગોળી ખાવાથી, ઉપર કહેલા સર્વ રોગો મટી જાય છે.

ચવાનીખાંડવ ચૂર્ણ ચવાની દાડિમં શુષ્કી તિન્તિડીકામ્લવેતસૌ ॥
વદરામ્લં ચ કુર્બીત ચતુઃશાળમિતાનિ ચ ॥ ૧૩૩ ॥

સાર્ધદ્વિશાળં મરિચં પિપ્પલી દશશાળિકા ॥ ત્વક્સૌર્વર્ચલધાન્યાકં જીરકં દ્વિદ્વિશાળકમ્ ॥ ૧૩૪ ॥

ચતુઃષ્ઠિમિતૈઃ શાળૈઃ શર્કરામત્ર યોજયેત્ ॥ ચૂર્ણિતં સર્વમેકત્ર યવાનીં શાંઢવામિધમ્ ॥ ૧૩૫ ॥
 ચૂર્ણં જયેત્પાંડુરોગં હ્રદ્રોગં પ્રહર્ણીં જ્વરમ્ ॥ છર્દિશોષાતિસારાંશ્ચ ક્ષીહાનાહવિબંધતાઃ ॥ ૧૩૬ ॥
 અરુચિં શૂલ્મંદામિમશોંજિહ્વાગલામયાન્ ॥

અજમા, દાડમની છાલ, શુણ્ઠ, આમ્બલીની છાલ, અમ્બલેતસ ફળ અને ખાટાં ખોર, એ છએ ઔષધો ચાર ચાર શાણુ; મરી, અટ્ટી શાણુ; લીણ્ડીપીપર, દશ શાણુ; તજ, સંચળ, ધાણુ અને જીરું, એ ચારે ઔષધો એ એ શાણુ અને સાકર ચોસઠ શાણુ; એ પ્રમાણે એ સર્વે ઔષધો ભેગાં કરીને તેમનું ચૂર્ણ કરવું. એ યવાનીખાણ્ડવ ચૂર્ણ, પાણ્ડુરોગ, હ્રદ્રોગ, ગ્રહણી, જ્વર, છર્દિ, શોષ, અતિસાર, પ્લીહા, આનાહ રોગ, વિખન્ધતા રોગ, અરુચિ, શૂલ, મન્દામિ અર્શ, ગિહ્વા રોગ અને ગલરોગ મટાડે છે.

તાલીસં મરીચં શુણ્ઠી પિપ્પલી વંશરોચના ॥ ૧૩૭ ॥
 તાલીસાદિ ચૂર્ણં

એકત્રિચિત્રતુઃપંચકર્ષૈર્ભાગાન્ પ્રકલ્પયેત્ ॥
 એલાત્વચોસ્તુ કર્ષાર્ધં પ્રત્યેકં ભાગમાવહેત્ ॥ ૧૩૮ ॥ દ્વાત્રિંશત્કર્ષતુલિતા પ્રદેયા શર્કરા બુધૈઃ ॥
 તાલીસાદ્યમિદં ચૂર્ણં રોચનં પાચનં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૩૯ ॥ કાસશ્વાસજ્વરહરં છર્ચીતીસારનાશનમ્ ॥
 શોષાધ્માનહરં ક્ષીહગ્રહણીપાંડુરોગજિત્ ॥ ૧૪૦ ॥ પત્તવા વા શર્કરાં ચૂર્ણં ક્ષિપેત્સ્યાદ્દુટિકા યથા ॥
 તાલીસપત્ર એક કર્ષ, મરી એ કર્ષ, શુણ્ઠ ત્રણ કર્ષ, લીણ્ડીપીપર ચાર કર્ષ, વંશલોચન પાંચ કર્ષ, એલચી તથા તજ, એ બન્ને ઔષધો અર્ધો અર્ધો કર્ષ અને સાકર બત્રીશ કર્ષ, એ પ્રમાણે એ સર્વે ઔષધો લઈને તેમનું ચૂર્ણ કરવું. એ તાલિસાદિ ચૂર્ણ, રોચન અને પાચન કરનાર છે, તથા કાસ, શ્વાસ, જ્વર, છર્દિ, અતિસાર, શોષ, આધ્માન વાત, પ્લીહા, ગ્રહણી અને પાણ્ડુરોગ મટાડે છે.

તાલીસાદિ શુટિકા ઉપર ક્રહેલાં ઔષધો લઈને તેમનું ચૂર્ણ કર્યા પછી બત્રીશ કર્ષ સાકર લઈ, તેની ચાસણી કરી, તે ચાસણીની અન્દર ઉપલું ચૂર્ણ નાંખીને તેની ગોળી કરવી. આ ગોળી, રોચન અને પાચન કરનાર છે તથા ઉપર ક્રહેલા સર્વ રોગો મટાડે છે.

સિતોપલા ષોડશ સ્યાદદ્યૌસ્યાદ્વંશરોચના ॥ ૧૪૧ ॥
 સિતોપલાદિ ચૂર્ણં

પિપ્પલી સ્યાચ્ચતુષ્કર્ષા સ્યાદેલા ચ દ્વિકાર્ષિકી ॥
 એકઃ કર્ષસ્ત્વચઃ કાર્યશ્ચૂર્ણયેત્સર્વમેકતઃ ॥ ૧૪૨ ॥
 સિતોપલાદિકં ચૂર્ણં મધુસર્પિયુંતં પિબેત્ ॥ શ્વાસકાસક્ષયહરં હસ્તપાદાંગદાહજિત્ ॥ ૧૪૩ ॥
 મંદામિં સુતજિહ્વત્ત્વં પાર્શ્વશૂલ્મરોચકમ્ ॥ જ્વરમૂર્ચ્વગતં રક્તં પિત્તમાશુ વ્યપોહતિ ॥ ૧૪૪ ॥
 સાકર સોલ કર્ષ, વંશલોચન આઠ કર્ષ, લીણ્ડીપીપર ચાર કર્ષ, એલચી એ કર્ષ અને તજ એક કર્ષ, એ પ્રમાણે એ સર્વે ઔષધો લઈને તેઓનું ચૂર્ણ કરવું. એ સિતોપલાદિ ચૂર્ણ, મધ અને ઘીની સાથે ખાવાથી, શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, હાથ પગની અન્દર થતી દાહ, મન્દામિ, સુમન્નિહ્વ, પાર્શ્વશૂલ, અરોચક, જ્વર અને ઉર્ધ્વગત રક્તપિત્ત રોગ જલદી મટી જાય છે.

ભાસ્કરલવણ ચૂર્ણ

સામુદ્રલવણ કાર્યમષ્ટકર્ષમિતં બુધૈઃ ॥

પંચ સૌવર્ચલં ગ્રાહ્યં વિઙ્ગં સૈન્ધવધાન્યકે ॥ ૧૪૫ ॥

પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં કૃષ્ણજીરકપત્રકમ્ ॥ નાગકેશરતાલીસમન્લવેતસકં તથા ॥ ૧૪૬ ॥

દ્વિકર્ષમાત્રાણ્યેતાનિ પ્રત્યેકં કારયેદ્બુધઃ ॥ મરિચં જીરકં વિશ્વમેકૈકં કર્ષમાત્રકમ્ ॥ ૧૪૭ ॥

દાહિમં સ્યાન્નતુષ્કર્ષ ત્વગેલા ચાર્ધકાર્ષિકી ॥ એતચ્ચૂર્ણીકૃતં સર્વં લવણં ભાસ્કરામિધમ્ ॥ ૧૪૮ ॥

શાળપ્રમાણં દેયં તુ મસ્તુતકમુરાસવૈઃ ॥ વાતરલેપ્પમભવં ગુલ્મં શ્રીહાનમુદરં ક્ષયમ્ ॥ ૧૪૯ ॥

અર્શોસિ ગ્રહણીં કુષ્ઠં વિબંધં ચ ભગંદરમ્ ॥ શોફં શૂલં શ્વાસકાસમામવાતં ચ હૃદયમ્ ॥ ૧૫૦ ॥

મંદાર્મિ નાશયેદતદ્દીપનં પાચનં પરમ્ ॥ સર્વલોકહિતાર્થાય ભાસ્કરેણોદિતં પુરા ॥ ૧૫૧ ॥

મીઠું આદિ કર્પ, સંચળ પાંચ કર્પ, બીડલવણુ, સિન્ધાલુણુ, ધાણા, લીણીપીપર, પીપરી-
મૃળના ગણેડા, શાહજીર, તમાલપત્ર, નાગકેશર, તાલીસપત્ર અને અન્નલવેતસ ફળ, એ દશે
ઔષધો એ એ કર્પ; મરી, જીરું, અને શુણ્ઠી, એ ત્રણે ઔષધો એક એક કર્પ; દાડમની છાલ,
ચાર કર્પ; તળ અને એલચી, એ બન્ને ઔષધો અર્ધો અર્ધો કર્પ, એ પ્રમાણે સંયં ઔષધો
એકઠા કરીને તેઓનું ચૂર્ણ કરવું. એ ભાસ્કરલવણુ ચૂર્ણ, દહીંની તર, છાસ, સુરા વા આસવ,
એમાંના કોઈની સાથે એક શાણુ સુધી ખાવાથી, વાતકર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુદ્મરોગ, પ્લીહા,
ઉદરરોગ, ક્ષય, અર્શ, ગ્રહણી, કુષ્ઠ, વિપ્પન્ધ, ભગંદર, શોફ, શૂલ, શ્વાસ, કાસ, આમવાત,
હૃદરોગ અને મન્દાર્મિ મટે છે તથા દીપન અને પાચન થાય છે. સર્વ લોકના હિતને સારુ
ભાસ્કરચાર્યે આ ચૂર્ણ કહેલ છે.

એલાદિ ચૂર્ણ

એલાપ્રિયંગુમસ્તાનિ કોલમજ્જા ચ પિપ્પલી ॥

શ્રીચન્દનં તથા લાજા લવંગં નાગકેશરમ્ ॥ ૧૫૨ ॥

એતચ્ચૂર્ણીકૃતં સર્વં સિતાક્ષૌર્યુતં લિહેત્ ॥ વાતપિત્તકફોદ્ભૂતાં છર્દિં હંત્યતિવેગતઃ ॥ ૧૫૩ ॥

એલચી, ઘઉંલા, નાગરમેાથ, ખેરની છાલ, લીણીપીપર, સુખડ, શાળની ધાણી,
લવિંજું અને નાગકેશર, એ નવે ઔષધોનું ચૂર્ણ, સાકર અને મધની સાથે ચાટવાથી, વાત,
પિત્ત અને કફથી થયેલા છર્દિ રોગ તરત મટી જાય છે.

પંચનિબ્ધ ચૂર્ણ

મૂલં પત્રં ફલં પુષ્પં ત્વચં નિંબાત્સમાહરેત્ ॥

સૂક્ષ્મચૂર્ણમિદં કુર્યાત્પલૈઃ પંચદશોન્મિતૈઃ ॥ ૧૫૪ ॥

લોહમસમહરીતકચૌ ચક્રમર્દકચિત્રકૌ ॥ મહાતકવિઙ્ગાનિ શર્કરાડ્ડમલકં નિશા ॥ ૧૫૫ ॥

પિપ્પલી મરિચં શુણ્ઠી બાકુચી કૃતમાલકઃ ॥ ગોક્ષુરશ્ચ પલોન્માનમેકૈકં કારયેદ્બુધઃ ॥ ૧૫૬ ॥

સર્વમેકીકૃતં ચૂર્ણં મૃક્કારાજેન ભાવયેત્ ॥ અષ્ટભાગાવશિષ્ઠેન શ્વદિરાસનવારિણા ॥ ૧૫૭ ॥

ભાવયિત્વા ચ સંશુષ્કં કર્ષમાત્રં તતઃ પિબેત્ ॥ શ્વદિરાસનતોયેન સર્પિષા પયસાડ્ધવા ॥ ૧૫૮ ॥

માસેન સર્વકુષ્ઠાનિ વિનિહંતિ રસાયનમ્ ॥ પંચનિબમિદં ચૂર્ણં સર્વરોગપ્રણાશનમ્ ॥ ૧૫૯ ॥

લિપ્પાણાં મૂળ, પાન્દડાં, ફળ-લિપ્પોળી, ફૂલ અને છાલ, એ પાંચે અંગો સરખે
આગે લપને તેમનું ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ, પન્દર પલ, લોહભસ્મ, હરડે, કુંવાડિયાનાં ખી, ચિત્રા,

ભિલામું, વાવડિંજું, શાકર, આખ્યાળાં, હળદર, લીણીપીપર, મરી, શુણ્ઠ, બાખચીનાં બી, ગરમાળાનો ગોળ અને ગોખર, એ પન્દરે ઔષધો એક એક પલ લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરીને, પછી એ ચૂર્ણને, લિખ્યાડાના પંચાંગનાં ચૂર્ણની સાથે ભેળવવું. એ બન્ને ચૂર્ણોં મિશ્ર કરીને, પછી તે ચૂર્ણને ભાંગરાના રસની ભાવના દેવી. તે સૂકાયા પછી ખીયાની છાલનો ક્વાથ, અષ્ટ-માંશ રહે ત્યારે ઉતારીને તેની પણ એક ભાવના દેવી. તે સૂકાયા પછી ખીયાની છાલનો ક્વાથ અષ્ટમાંશ રહે ત્યારે ઉતારીને તેની પણ એક ભાવના દેવી. ભાવના દીધા પછી એ ચૂર્ણ સાવ સૂકાઈ જાય ત્યારે, એક કર્પ લઈ, ખેરની છાલનો ક્વાથ, ખીયાની છાલનો ક્વાથ, ઘી વા દૂધ, એમાંના કોઈની સાથે પી જવાથી, એક માસમાં સર્વ પ્રકારનાં કુષ્ઠો મટી જાય છે. આ પંચ-નિઘ્ન ચૂર્ણ રસાયન છે અને સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે.

શતાવર્યાદિ ચૂર્ણ શતાવરી ગોક્ષુરચ બીજં ચ કપિકચ્છુજમ્ ॥
ગાંગેરુકી ચાતિબલા બીજમિશુરકોદ્ભવમ્ ॥ ૧૬૦ ॥

ચૂર્ણિતં સર્વમેકત્ર ગોદુગ્ધેન પિબેન્નિશિ ॥ ન તૃપ્તિં યાતિ નારીર્મિરરચ્છૂર્ણપ્રમાવતઃ ॥ ૧૬૧ ॥
શતાવરી, ગોખર, કઉચાં, ગાંગેરુકી—ગંગેટી, અતિબલા—ખપાટ અને એખરો, એ છએ ઔષ્ધોનું ચૂર્ણ, ગાયના દૂધમાં પીએ તો એ ચૂર્ણના પ્રભાવથી, ઘણી સ્ત્રીઓ ભોગવ્યા છતાં પણ પુરુષને તૃપ્તિ ન થાય.

અશ્વગંધાદિ ચૂર્ણ અશ્વગંધા દશપલા તન્માત્રો વૃદ્ધદારુકઃ ॥
ચૂર્ણીકૃત્યોમયં વિદ્વાન્ ધૃતમાંહે નિધાપયેત્ ॥ ૧૬૨ ॥

કર્ષેનં પયસા પીત્વા નારીર્મિનૈવ તૃપ્યતિ ॥ અગત્વા પ્રમદાં મૂયો વલિપલ્લિતર્જિતઃ ॥ ૧૬૩ ॥
આખસન્ધ અને વરધારો, એ બન્ને ઔષ્ધો દશ દશ પલ લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરીને પછી તેને ઘીવાળા માટલામાં રાખવું. એ ચૂર્ણ એક કર્પ લેઈ, ગાયના દૂધમાં નાંખીને પીએ તો ઘણી સ્ત્રીઓ ભોગવ્યા છતાં પણ તે પુરુષને તૃપ્તિ ન થાય. વળી આ ચૂર્ણ ખાનારો પુરુષ, જો સ્ત્રી પાસે ન જાય તો શરીર પર પડેલી કરચલી મટી જાય અને તેના ધોળા વાળ કાળા થાય.

મુસલીકંદચૂર્ણ તુ ગુઢ્ઘીસત્ત્વસંયુતમ્ ॥
મૂસલ્યાદિ ચૂર્ણ વાનરીગોક્ષુરામ્યાં ચ શાલ્મલીશર્કરામલૈઃ ॥ ૧૬૪ ॥
આલોબ્ય ધૃતદુગ્ધેન પાયયેત્કામવર્ધનમ્ ॥

ધોળી મુસલી, ગળાનું સત્ત્વ, કઉચાં, ગોખર, શેમળાનું મૂળ, સાકર અને આખ્યાળાં, એ સાતે ઔષ્ધોનું ચૂર્ણ, ઘી ભેળવેલા ગાયના દૂધમાં ખાવાથી કામવૃદ્ધિ થાય છે.

ચિત્રકાદિ ચૂર્ણ ચિત્રકં ત્રિફલા મુસ્તં વિઙ્ગં ત્ર્યૂષણાનિ ચ ॥ ૧૬૫ ॥
સમભાગાનિ કાર્યાણિ નવભાગા હતાયસઃ ॥

एतदेकीकृतं चूर्णं मधुसर्पियुतं लिहेत् ॥ १६६ ॥ गोमूत्रमथवा तक्रमनुपाने प्रशस्यते ॥
પાંડુરોગં જયત્યુગ્રં હ્રોગં ચ મગ્દરમ્ ॥ ૧૬૭ ॥ शोधकुष्ठोदराशौंसि मंदामिमरुचिं कृमीन् ॥

ચિત્રો, હરડાં, ખેહુડાં, આખ્યાળાં, નાગરમેથ, વાવડિંજું, શુણ્ઠ, મરી અને લીણીપીપર, એ નવે ઔષ્ધો સરખે ભાગેલઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તેની સાથે તેના જ જેટલી લોહભરમ ભેળવવી

એ ચૂર્ણ, મધ તથા ઘી સાથે ચાટી, તેના પર ગૌમૂત્ર વા ઝાશ પીવાથી ઉગ્ર પાણ્ડુરોગ, હૃદરોગ, લગ્નન્દર, શોથ, કુષ્ઠ, ઉદરરોગ, અર્શ, મન્દાગ્નિ રોગ, અરુચિ અને કૃમિરોગ મટી જાય છે.

આકારકરમઃ શુણ્ઠી કંકોલં કુંકુમં કળા ॥ ૧૬૮ ॥
જાતીફલં લવંગં ચ ચંદનં ચેતિ કાર્ષિકાન્ ॥

ચૂર્ણાનિ માનતઃ કુર્યાદહિષેનપલોન્મિતમ્ ॥ ૧૬૯ ॥ સર્વમેકીકૃતં ચૂર્ણં માષૈકં મધુના લિહેત ॥
શુક્તસ્તંભકરં ચૂર્ણં પુંસામાનંદકારકમ્ ॥ ૧૭૦ ॥ નારીણાં પ્રીતિજનનં સેવેત નિશિ કામુકઃ ॥

અક્કલકરો, શુણ્ઠ, ચણકબાળ, કેશર, લીણ્ડીપીપર, જાયફળ, લવિંગ અને સુખડ, એ આઠે ઔષધો, એક એક કર્ષ લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તેની સાથે એક પલ અશીણુ ભેળવવું. એ ચૂર્ણ મધની સાથે એક માપા સૂધી ચાટવાથી, શુક્રનું સ્તંભન થવા સાથે પુરુષોને આનન્દ કરનારું અને પુરુષ પર સ્ત્રીઓને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનારું છે, એટલા માટે કામી જનોએ આ ચૂર્ણ રાત્રિના સેવન કરવું.

એ રીતે દામોદરના પુત્ર શાર્દૂલધર રચેલી શાર્દૂલધર સંહિતાને વિષે મધ્યમ ખણ્ડના ચિકિત્સાસ્થાનમાંનાં ચૂર્ણ ઔષધો નામે છઠ્ઠા અધ્યાયની શુર્જર દીક્ષા સમ્પૂર્ણ.

—૪:૦:—

અધ્યાય ૭ મો, વટક ઔષધો

ગોળા કરવાની વિધિ લેહવત્સાધ્યતે વહૌ ગુડો વા શર્કરાડયવા ॥
ગુગુલુર્વા ક્ષિપેત્તત્ર ચૂર્ણં તન્નિર્મિતા વટી ॥ ૧ ॥

કુર્યાદવહ્નિસિદ્ધેન કચ્છિદુર્ગુલુના વટીમ્ ॥ દ્રવેણ મધુનાવાડપિ ગુટિકાં કારયેદ્વિધઃ ॥ ૨ ॥

અગ્નિના પર ગોળનો, શાકરનો અથવા ગુગળનો, અવલેહના સરખો પાક કરી, તેની અન્દર ચૂર્ણ નાંખીને ગોળી કરવી. પકાવ્યા (પાક કર્યા) વગર જો ગોળી કરવી હોય તો, ગુગળને શોષી, તેની અન્દર ચૂર્ણ નાંખીને ગોળી કરવી. તેમ જ પ્રવાહી પદાર્થની અન્દર અને મધની અન્દર પણ ચૂર્ણ નાંખીને ગોળી કરવી.

ગોળાનાં ખીનં નામો વટકાશ્વાથ કથ્યંતે તન્નામ ગુટિકા વટી ॥

મોદકો વટિકા પિંડી ગુડો વર્તિસ્તથોચ્યતે ॥ ૩ ॥

વટક, ગુટિકા, વટી, મોદક, વટિકા, પિણ્ડી, ગુડ અને વર્તિ, એ આઠ નામો ગોળીનાં જાણવાં.

સિતા ચતુર્ગુણા દેયા

ગોળા વાળવામાં સાકર સાકરમાં ગોળી વાળવી હોય તો, ઔષધોના ચૂર્ણથી યોગણી સાકર લેવી.

વટીષુ દ્વિગુણો ગુડઃ ॥

ગોળા વાળવામાં ગોળ ગોળમાં ગોળી વાળવી હોય તો, ઔષધોના ચૂર્ણથી ખમણો ગોળ લેવો.

एतच्चूर्णीकृतं युञ्ज्यादष्टकर्षगुडेन हि ॥ १४ ॥ शाणप्रमाणां गुटिकां कृत्वा वक्त्रे विधारयेत् ॥

अस्याः प्रभावात्सर्वेऽपि कासा यांत्येवसंक्षयम् ॥ १५ ॥

મરી એક કર્પ, લીણીપીપર એક કર્પ, જવખાર અર્ધો કર્પ અને દાડમની છાલ એ કર્પ, એ પ્રમાણે એ ચારે ઔષધો લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તેની સાથે આઠ કર્પ ગોળ મેળવીને એક શાણુ પ્રમાણની ગોળી બનાવવી. એ ગોળી મોઢામાં રાખવાથી સર્વ પ્રકારના કાસ રોગ મટી જાય છે.

गुडादि गुटिका

गुडगुण्ठीशिवामुस्तैर्गुटिकां धारयेन्मुखे ॥

श्वासकासेषु सर्वेषु केवलं वा विभीतकम् ॥ १६ ॥

શુદ્ધ, હિમજ અને નાગરમોથ, એ ત્રણે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણથી બમણો ગોળ, આ ચૂર્ણની સાથે બેળીને તેની ગોળી કરવી. એ ગોળી મોંમાં રાખવાથી, સર્વ પ્રકારના શ્વાસો તથા કાસો મટી જાય છે.

प्रिलातक

બેહુડાંની છાલ ફક્ત મોંમાં રાખવાથી, સર્વ પ્રકારના શ્વાસો તથા કાસો મટી જાય છે.

आमलं कमलं कुष्ठं लाजाश्च वटरोहकम् ॥

आमलादि गुटिका

एतच्चूर्णस्य मधुना गुटिकां धारयेन्मुखे ॥ १७ ॥

तृष्णां प्रवृद्धાં હંત્યેષા મુખશોષં ચ દારુણમ્ ॥

આમળાં, કમળ (ફૂલ), કડ, શાળની ધાણી અને વડની વડવાઈનાં કમળિયાં, એ પાંચે ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી, તેની અંદર મધ નાંખીને તેની ગોળી કરવી. એ ગોળી મોંમાં રાખવાથી, સારી પેટે વૃદ્ધિ પામેલી તૃષ્ણા તથા દારુણ મુખશોષ મટી જાય છે.

विडंगं नागरं कृष्णा पथ्यामलविभीतकौ ॥ १८ ॥

સંજીવનીગુટિકા

वचा गुडूची भृङ्गातं सविषं चात्र योजयेत् ॥

एतानि समभागानि गोमूत्रेणैव पेयेत् ॥ १९ ॥

ગુંજામા ગુટિકા કાર્યા દયાદારકજૈ રસેઃ ॥ एकामजीर्णगुल्मेषु द्वे विषूच्यां च दापयेत् ॥ २० ॥

તિલ્લશ્ચ સર્પદંત્રે તુ ચત્તલઃ સાંનિપાતિકં ॥ वटी संजीवनी नाम्ना संजीवयति मानवम् ॥ २१ ॥

વાવડિડું, શુદ્ધ, લીણીપીપર, હરડાં, બેહુડાં, આમળાં, ઘોડાવજ, ગળો ભિલામું અને શોધેલો વછનાગ, એ દશે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને ગાયના મૂત્રમાં વાટીને-ખરલ કરીને, તેની એક ગુંજ પ્રમાણની ગોળી કરવી. એ ગોળી આદાના રસની અંદર નીચે પ્રમાણે આપવીઃ-અજૂર્ણ અને ગુલ્મ રોગપર એક એક ગોળી, વિષૂચી-પર બે ગોળી, સર્પવિપર ત્રણ ગોળી અને સન્નિપાતપર ચાર ગોળી આપવી. આ ગોળીનું નામ સંજીવની વડી છે, કારણ કે, આ ગોળી માણસને જીવાડે છે.

व्योषादि गुटिका

व्योषाम्लवेतसं चव्यं तालीसं चित्रकस्तथा ॥

जीरकं तिंतिडीकं च प्रत्येकं कर्षभागकम् ॥ २२ ॥

ત્રિસુગંધ ત્રિશાળં સ્યાદ્ઘટ્ટઃ સ્યાત્કર્ષવિંશતિઃ॥ યોષાદિગુટિકા સામપીનસશ્વાસકાસજિત્ ॥ ૨૩ ॥
રુચિસ્વરકરા ક્યાતાપ્રતિશ્યાયપ્રણાશિની ॥

શુણ્ઠ, મરી, લીણ્ડીપીપર, અમ્લવેતસ ફલ, ચવક, તાલીસપત્ર, ચિત્રો, જીરું અને આમ્બલીની છાલ, એ નવે ઔષધો એક એક કર્પે તથા તજ, તમાલપત્ર અને એલચી એ ત્રણે ઔષધો ત્રણ ત્રણ શાણુ; એ પ્રમાણે સર્વે ઔષધો લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણથી બમણો એટલે વીશ કર્પે ગોળ લઈ, ગોળની સાથે ઉપલું ચૂર્ણ મિશ્ર કરીને, તેની ગોળી વાળવી; એ ગોળીનું નામ યોષાદિ ગુટિકા છે. એ ગોળી આમ, પીનસ, શ્વાસ, કાસ અને પ્રતિશ્યાય મટાડે છે, રુચિ કરે છે તથા સ્વર સુધારે છે.

વૃદ્ધદારુકમદ્ધાતશુષ્ઠીચૂર્ણેન યોજિતઃ ॥ ૨૪ ॥

મોદરુઃ સગુહો હન્યાત્ ષડ્વિધાર્શઃકૃતાં રુજમ્ ॥

વરધારો, ભિલામું અને શુણ્ઠ, એ ત્રણેનું ચૂર્ણ કરી, તેનાથી બમણો ગોળ, તે ચૂર્ણની સાથે ભેળીને તેની ગોળી કરવી. એ ગોળી ખાવાથી છએ જાતના અર્શ રોગો મટી જાય છે.

આમેષુ સગુહાં શુષ્ઠીમ્
શુણ્ઠ એક ભાગ અને ગોળ એ ભાગ લઈ, તેમની ગોળી કરીને

ખાવાથી આમ મટી જાય છે.

અર્જીર્ણે ગુહપિપ્પલીમ્ ॥ ૨૫ ॥

લીણ્ડીપીપર એક ભાગ અને ગોળ એ ભાગ લઈ તેમની ગોળી કરીને ખાવાથી અજીર્ણ મટી જાય છે.

કૃચ્છ્રે જીરગુહં દયાત્

જીરું એક ભાગ અને ગોળ એ ભાગ લઈ, તેમની ગોળી કરીને ખાવાથી મૃત્તકૃચ્છ્ર રોગ મટી જાય છે.

અર્શસ્સુ સગુહામયામ્ ॥

હરડે એક ભાગ અને ગોળ એ ભાગ લઈ, તેમની ગોળી કરીને ખાવાથી, અર્શ રોગ મટી જાય છે.

શુષ્કસૂરણચૂર્ણસ્ય ભાગાન્વાત્રિશદાહરેત્ ॥ ૨૬ ॥

માગાન્ ષોડશ ચિત્રસ્ય શુંઘ્યા ભાગચતુષ્ઠયમ્ ॥

દ્વૌ ભાગૌ મરિચસ્યાપિ સર્વાણ્યેકત્ર ચૂર્ણયેત્ ॥ ૨૭ ॥ ગુહેન પિંડીકાં કુર્યાદર્શસાં નાશિનીં પરામ્ ॥

સૂકા સૂરણનું ચૂર્ણ બત્રીશ ભાગ, ચિત્રો સોલ ભાગ, શુણ્ઠ ચાર ભાગ અને મરી એ ભાગ, એ પ્રમાણે એ સર્વે ઔષધો એકઠાં કરી, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તેનાથી બમણો ગોળ લઈ, તેને ચૂર્ણની સાથે ભેળી, તેની ગોળી કરીને ખાવાથી, અર્શ રોગ નાશ પામે છે.

સૂરણો વૃદ્ધદારુચ્ચ ભાગૈઃ ષોડશભિઃ પૃથક્ ॥ ૨૮ ॥

પૃથક્સૂરણવટકં મુસલીચિત્રકૌ જ્ઞેયાવૃષ્ઠભાગમિતૌ પૃથક્ ॥

શિવા વિમીતકો ધાત્રી વિડંગં નાગરં કળા ॥ ૨૯ ॥

મહત્તઃ પિપ્પલીમૂલં તાલીસં ચ પૃથક્ પૃથક્ ॥ ચતુર્ભાગપ્રમાણાનિ ત્વગેલા મરીચં તથા ॥ ૩૦ ॥
 દ્વિભાગમાત્રાણિ પૃથક્ તતસ્ત્વેકત્ર ચૂર્ણયેત્ ॥ દ્વિગુણેન ગુઢેનાથ વટકાન્ કારયેત્ બુધઃ ॥ ૩૧ ॥
 પ્રવલાડમ્બિકરા એતે તથાડશૌનાશનાઃ પરાઃ ॥ ગ્રહર્ણી વાતકફજાં શ્વાસં કાસં ક્ષયામયં ॥ ૩૨ ॥
 શ્રીહાનં શ્લીપદં શોથં હિક્કાં મેહં ભગંદરમ્ ॥ નિહન્યુઃ પલિતં વૃષ્યાસ્તથા મેઘ્યા રસાયનાઃ ॥ ૩૩ ॥

સૂકું સૂરણુ અને વરધારો, એ અને ઔષધો સોલ સોલ ભાગ; મુસલી અને ચિત્રો, એ અને ઔષધો આઠ આઠ ભાગ; હરડાં, બેહેડાં, આમ્બળાં, વાવડિંગ, શુણ્ઠ, લીણીપીપર, ભિલામું, પીપરીમૂળના ગણ્ડોડા અને તાલીસપત્ર, એ નવે ઔષધો ચાર ચાર ભાગ તથા તજ, એલચી અને મરી, એ ત્રણે ઔષધો એ એ ભાગ; એ પ્રમાણે એ સર્વે ઔષધો ભેગાં કરી, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણથી અમણો ગોળ, તે ચૂર્ણની સાથે ભેળીને તેની ગોળી કરવી. એ ગોળી ખાવાથી જઠરાગ્નિ બળવાન થાય છે, અને અર્શ, વાત, કફજન્ય સંગ્રહણી, શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, પ્લીહા, શ્લીપદ, શોથ, હિક્કા, મેહ અને ભગંદર મટે છે. ધોળા વાળ કાળા થાય છે. આ ગોળી વૃધ, મેઘ અને રસાયન છે.

ત્રિફલા ટ્ર્યૂષણં ચવ્યં પિપ્પલીમૂલચિત્રકૌ ॥

મણ્ડરવટઃ

દારુમાક્ષિકધાતુસ્ત્વગ્દાર્બી મુસ્તં વિઙ્ગકમ્ ॥ ૩૪ ॥

પ્રત્યેકં કર્ષમાત્રાણિ સર્વં દ્વિગુણિતં તથા ॥ મંદૂરં ચૂર્ણયેચ્છુદ્ધં ગોમૂત્રેડટ્રગુણે ક્ષિપેત્ ॥ ૩૫ ॥
 પત્તવા ચ વટકાન્કૃત્વા દયાત્તકાનુપાનતઃ ॥ કામલાપાંડુમેહાર્શિઃ શોથકુષ્ઠકામયાન્ ॥ ૩૬ ॥
 ઋસ્તંભમર્જીષં ચ શ્રીહાનં નાશયંતિ વા ॥

હરડાં, બેહેડાં, આમ્બળાં, શુણ્ઠ, મરી, લીણીપીપર, ચવડ, પીપરીમૂળના ગણ્ડોડા, ચિત્રો, દેવદાર, સુવર્ણમાક્ષિક ભરમ, તજ, દારુલગદર, નાગરમોથ અને વાવડિંગ, એ પન્નરે ઔષધો એક એક કર્પલદ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે સર્વ ઔષધોથી અમણી મણ્ડરભરમ, ઉપરનાં ચૂર્ણ સાથે ભેળી, તે સર્વથી આઠગણું ગૌમૂત્ર લઈ, તેની અંદર ઉપરનું સર્વ ચૂર્ણ નાંખી, તેમને પકાવી તેની ગોળી કરવી. એ ગોળી છાસની સાથે ખાવાથી, કામલા પાણ્ડુ, મેહ, અર્શ, શોથ, કુષ્ઠ, કંક, ઊરસ્તમ્ભ, અજીર્ણ અને પ્લીહા મટે છે.

ક્ષૌદ્રાદ્વિગુણિતં સર્પિર્ઘૃતાદ્વિગુણપિપ્પલી ॥ ૩૭ ॥

પિપ્પલીભોદકઃ

સિતા દ્વિગુણિતા તસ્યાઃ ક્ષીરં દેયં ચતુર્ગુણં ॥

ચાતુર્જાતં ક્ષૌદ્રતુલ્યં પત્તવા કુર્યાન્ન મોદકાન્ ॥ ૩૮ ॥

ધાતુસ્યાઞ્જ્વરાન્સર્વાન્ શ્વાસં કાસં ચ પાંડુતામ્ ॥ ધાતુક્ષયં વહ્નિમાંથં પિપ્પલીમોદકો જયેત્ ॥ ૩૯ ॥

મધ એક ભાગ; ઘી એ ભાગ; લીણીપીપર ચાર ભાગ; સાકર આઠ ભાગ; દૂધ અત્રીશ ભાગ તથા તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને નાગકેશર, એ ચારે ઔષધો એક ભાગ; એ પ્રમાણે સર્વે ઔષધો એકઠાં કરી તેમને પકાવીને તેમની ગોળી કરવી. એ ગોળી, ધાતુગત સર્વ પ્રકારના જ્વરો, શ્વાસ, કાસ, શુણ્ઠ, ધાતુક્ષય અને અગ્નિમાંઘ્ર રોગ મટાડે છે. એ ગોળીનું નામ પિપ્પલીભોદક છે.

ચન્દ્રપ્રભાદિ ગુટિકા

ચંદ્રપ્રભા વચા મુસ્તં મૂર્નિવાડમૃતદારુકમ્ ॥

હરિદ્રાડતિવિષા દાર્વી પિપ્પલીમૂલચિત્રકૌ ॥ ૪૦ ॥

ધાન્યાકં ત્રિફલા ચવ્યં વિઢંગં ગજપિપ્પલી ॥ વ્યોષં માક્ષિકધાતુશ્ચ દ્વૌ ક્ષારૌ લ્વણત્રયમ્ ॥ ૪૧ ॥

એતાનિ શાળમાત્રાણિ પ્રત્યેકં કારયેત્ બુધઃ ॥ ત્રિવૃદ્ધંતી પત્રકં ચ ત્વગેલા વંશરોચના ॥ ૪૨ ॥

પ્રત્યેકં કર્ષમાત્રાણિ કુર્યાદિતાનિ બુદ્ધિમાન્ ॥ દ્વિકર્ષં હતલોહં સ્યાચ્ચતુષ્કર્ષાં સિતા ભવેત્ ॥ ૪૩ ॥

શિલાજત્ત્વષ્ટકર્ષં સ્યાદદૃઢૌ કર્ષાશ્ચ ગુરુગુલોઃ ॥ એમિરેકત્ર સંક્ષુણ્ઘૈઃ કર્તવ્ય્યા ગુટિકા શુભા ॥ ૪૪ ॥

ચંદ્રપ્રમેતિ વિખ્યાતા સર્વરોગપ્રણાશિની ॥ પ્રમેહાન્ વિશંતિં કૃચ્છ્રં મૂત્રાઘાતં તથાઞ્જમરીમ્ ॥ ૪૫ ॥

વિવંધાનાહશૂલાનિ મેહનગ્રંથિમર્બુદમ્ ॥ અંડવૃદ્ધિં તથા પાંડું કામલાં ચ હલીમકમ્ ॥ ૪૬ ॥

અંત્રવૃદ્ધિં કટીશૂલં શ્વાસં કાસં વિચર્ચિકામ્ ॥ કુષ્ઠાન્યશૌંસિ કણ્ઠું ચ ક્ષીહોદરભગંદરમ્ ॥ ૪૭ ॥

દંતરોગં નેત્રરોગં સ્ત્રીણામાર્તવજાં રુજમ્ ॥ પુંસાં શુક્લગતાન્ દોષાન્મંદાગ્નિમરુચિં તથા ॥ ૪૮ ॥

વાયું પિત્તં કર્કં હન્યાત્ બલ્યા વૃષ્યા રસાયની ॥ ચન્દ્રપ્રભાયાં કર્ષસ્તુચતુઃશાણો વિધીયતે ॥ ૪૯ ॥

કચ્ચરો, ઘોડાવળ, નાગરમોથ, કરિયાતું, ગળો, દેવદાર, હળદર, અતિવિષની કળી, દારહળદર, પીપરીમૂળના ગણ્ડોડા, ચિત્રો, ધાણા, હરડાં, ખેલુડાં, આમ્બળાં, ચવક, વાવડિડું, ગળપીપર, શુણ્ઠ, મરી, લીણડીપીપર, સુવર્ણમાક્ષિકભસ્મ, જવખાર, સાજખાર, સિન્ધા-
લુણ, બીડલવણ અને સંચળ, એ સત્તાવિશે ઔષધો, એક એક શાણુ; નસોતર, નેપાળાનું
મૂળ, તમાલપત્ર, તજ, એલચી અને વંશલોચન, એ છએ ઔષધો એક એક કર્પ; લોહભસ્મ
એ કર્પ, સાકર ચાર કર્પ, શિલાજિત આઠ કર્પ, શોધેલો ગુગળ આઠ કર્પ; એ પ્રમાણે એ સંધે
ઔષધો એકડાં કરી, તેમનું સારી રીતે ચૂર્ણ કરીને, તેની ગોળી કરવી. એ ગોળીનું નામ
ચન્દ્રપ્રભા છે. એ ગોળી સર્વ રોગનો નાશ કરવામાં પ્રસિદ્ધ છે. એ ગોળી ખાવાથી, વીશ
વ્રતતના પ્રમેહો, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાઘાત, અશ્મરી, વિગ્રંથ, આનાહ, શ્વલ, મેહન, અર્ધુદ ગાણ્ડઃ
અણ્ડવૃદ્ધિ, પાણ્ડુ, કામલા, હલીમક, અન્ત્રવૃદ્ધિ, કટીશૂલ, શ્વાસ, કાસ, વિચર્યિકા, કુષ્ઠ-
અશૌં, કણ્ઠ, પ્લીહા, ઉદર, ભગ્નદર, દંતરોગ, નેત્રરોગ, સ્ત્રીના આર્તવરોગ, પુરુષના શુક્રગત-
દોષ, મન્દાગ્નિ, અરુચિ, વાત, પિત્ત અને કફ મટે છે. એ ગોળી, બધ્યા, વૃધ્યા અને રસાયની
છે. આ ચન્દ્રપ્રભા ગોળીના ઔષધોનાં વળન કરતી વખતે ચાર શાણુનો એક કર્પ ગણવો.

યવાની જીરકં ધાન્યં મરિચં ગિરિકર્ણિકા ॥

કાંકાયનગુટિકા

અજમોદોપકુંચી ચ ચતુઃશાણાઃ પૃથક્ પૃથક્ ॥ ૫૦ ॥

હિંગુ ષટ્શાણિકં કાર્યં ક્ષારૌ લ્વણપંચકમ્ ॥ ત્રિવૃદ્ધાષ્ટમૈતૈઃ શાણૈઃ પ્રત્યેકં કલ્પયેત્સુધીઃ ॥ ૫૧ ॥

દંતી શટી પૌષ્કરં ચ વિઢંગં દાહિમં શિવા ॥ ચિત્રોઞ્મલ્લવેતસઃ શુંઠી શાણૈઃ ષોડશભિઃ પૃથક્ ॥ ૫૨ ॥

બીજપૂરરસેનેષાં ગુટિકાં કારયેત્ બુધઃ ॥ ષૃતેન પયસા મથૈરમ્લૈરુણોદકેન વા ॥ ૫૩ ॥

પિબેત્કાંકાયનપ્રોક્તાં ગુટિકાં ગુલ્મનાશિનીમ્ ॥ મથેન વાતિકં ગુલ્મં ગોક્ષીરેણ ચ પૈત્તિકમ્ ॥ ૫૪ ॥

મૂત્રેણ કફગુલ્મં ચ દશમૂલૈશ્વિદોષજમ્ ॥ ડઘ્રીદુગ્ધેન નારીણાં રક્તગુલ્મં નિવારયેત્ ॥ ૫૫ ॥

હ્રોગં પ્રહર્ણી શૂલં ક્રિમીનશૌંસિ નાશયેત્ ॥

અજમા, જીરું, ધાણા, મરી, ગરણીનાં બી, બોડી અજમોદ, અને કલોજીજીરું, એ સાતે ઔષધો ચાર ચાર શાણુ; મેકલી હિંગ છ શાણુ; જવખાર, સાજખાર, સિન્ધાલુણુ, સંચળ, બીડલવણુ, મીઠું, વડાગરું મીઠું અને નસોતર, એ આઠે ઔષધો આઠ આઠ શાણુ; નેપાળાનું મૂળ, કચ્છરો, પુષ્કરમૂળ—શાહતર (યુનાની), વાવડિજી, દાડમની છાલ, હિમજ, ચિત્રો, અમ્લવેતસફળ અને શુણ્ઠ, એ નવે ઔષધો સોલ સોલ શાણુ, એ પ્રમાણે ઉપર લખેલાં સર્વે ઔષધો લઇ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણની બીજેરાં લીમ્બુનાં રસમાં, ગોળી વાળવી. એ ગોળી કાંકાયન મુનિએ કહેલ હોવાથી, એ ગોળીને કાંકાયન ગુટિકા કહે છે. એ ગોળી ઘી, દૂધ, ખાટું મધ વા ઉણ્ણોદક, એ અનુપાનો સાથે ખાવાથી ગુલ્મ રોગ મટે છે; મધ સાથે ખાવાથી વાતગુલ્મ; ગાયના દૂધ સાથે ખાવાથી પિત્તગુલ્મ; ગાયના મૂત્ર સાથે ખાવાથી કફગુલ્મ; દશમૂળના કવાથ સાથે ખાવાથી ત્રિદોષગુલ્મ અને ઉણ્ણટીનાં દૂધની સાથે ખાવાથી સ્ત્રીઓને થનારો રક્તગુલ્મ મટી જાય છે. વળી આ ગોળી ખાવાથી હૃદયોગ, ગ્રહણી, શ્વેત, કૃમિરોગ અને અર્શ રોગ મટી જાય છે.

નાગરં પિપ્પલીમૂલં પિપ્પલી ચબ્યચિત્રકૌ ॥ ૫૬ ॥

યોગરાજગુગુલુ

ચૃષ્ટં હિંગ્વજમોદં ચ સર્ષપા જીરકદ્વયમ્ ॥

રેણુકેન્દ્રયવાઃ પાઠા વિહંગં ગજપિપ્પલી ॥ ૫૭ ॥

કટુકાપ્તિવિષાભાઙ્ગી વચા મૂર્વેતિ ભાગતઃ ॥ પ્રત્યેકં શાણિકાનિ સ્યુર્દ્રવ્યાણીમાનિ વિંશતિઃ ॥ ૫૮ ॥
 દ્રવ્યેભ્યઃ સકલેભ્યશ્ચ ત્રિફલા દ્વિગુણા ભવેત્ ॥ એમિશ્ચૂર્ણીકૃતૈઃ સર્વૈઃ સમો દેયશ્ચ ગુગુલુઃ ॥ ૫૯ ॥
 વંગં રૌપ્યં ચ નાગં ચ લોહસારસ્તથાડપ્રક્રમ્ ॥ મંદૂરં રસસિન્દૂરં પ્રત્યેકં પલસંમિતમ્ ॥ ૬૦ ॥
 ગુડપાક્સમં કૃત્વા ઇમં દયાયથોચિતમ્ ॥ એકપિંડે તતઃ કૃત્વા ધારયેત્ ઘૃતભાજને ॥ ૬૧ ॥
 ગુટિકાઃ શાણામાત્રાસ્તુ કૃત્વા પ્રાઘ્ના યથોચિતાઃ ॥ ગુગુલુચોગરાજોડયં ત્રિદોષમ્નોરસાયનઃ ॥ ૬૨ ॥
 મૈથુનાહારપાનાનાં ત્યાગો નૈવાત્ર વિચયે ॥ સર્વાન્વાતામયાન્કુશ્નશોસિ પ્રહણીગદમ્ ॥ ૬૩ ॥
 પ્રમેહં વાતરક્તં ચ નામિશ્વલં મગંદરમ્ ॥ ઉદાર્વત્ ક્ષયં ગુલ્મમપ્સ્મારમુરોગ્રહમ્ ॥ ૬૪ ॥
 મંદામિશ્રાસકાસાંશ્ચ નાશયેદદશ્ચિં તથા ॥ રેતોદોષહરઃ પુંસાં રજોદોષહરઃ સ્ત્રિયામ્ ॥ ૬૫ ॥
 પુંસામપત્યજનકો વંધ્યાનાં ગર્ભદસ્તથા ॥ રાક્ષાદિક્વાથસંયુક્તો વિવિધં હંતિ માસ્તમ્ ॥ ૬૬ ॥
 કાકોલ્યાદિશ્વતાત્પિત્તં કફમારગ્વધાદિના ॥ દાર્વીશ્વતેન મેહાંશ્ચ ગોમૂત્રેણ ચ પાંડુતામ્ ॥ ૬૭ ॥
 મેદોવૃદ્ધિં ચ મધુના કુણ્ઠં નિબશ્વતેન વા ॥ છિન્નાક્રાથેન વાતાસં શોથં શૂલં કળાશ્વતાત્ ॥ ૬૮ ॥
 પાટલાક્રાથસહિતો વિષં મૂષકજં જયેત્ ॥ ત્રિફલાક્રાથસહિતો નેત્રાર્તિં હંતિ દારુણમ્ ॥ ૬૯ ॥
 પુનર્નવાદિક્રાથેન હન્યાત્સર્વોદરાણ્યપિ ॥

શુણ્ઠ, પીપરીમૂળના ગણ્ડોડા, લીપ્ડીપીપર, ચવક, ચિત્રો, મેકલી હિંગ, બોડી અજ-
 મોદ, સર્ષવ, જીરું, શાહજીરું, રેણુકમૂળ, ઇન્દ્રજવ, કાળીપાટ, વાવડિંગ, ગજપીપર, કડુ, અતિ-
 વિષની કળી, ભાઙ્ગીની છાલ, ઘોડાવજ અને મૂર્વા—મોરવેલ, આ વીશે ઔષધો એક એક
 શાણુ તથા હરડાં, બેહેડાં અને આખ્યાનાં, એ ત્રણે ઔષધો ચાલીશ શાણુ, એ પ્રમાણે એ

સર્વે ઔષધો એકઠાં કરીને, તેમનું ચૂર્ણ કરવું. પછી એ ચૂર્ણના જેટલો શુદ્ધ ભેંસોગુગળ લઇ, તેને ગોળના પાકના સરખો પાતળો કરીને, તેની અંદર ઉપરનાં બધાં ઔષધોનું ચૂર્ણ તથા તે ઉપરાંત બંગલરમ, રૌપ્યભરમ, નાગભરમ, લોહભરમ, અબ્રકભરમ, મણ્ડરભરમ અને શોધેલો રસસિન્દૂર, એ સાતે ઔષધો એક એક પલ નાંખી, તે સર્વ જાણુસો ગુગળના પાકની સાથે મિશ્ર કરીને, તેમનો એક પિંડ (પિંડો) બનાવીને ઘીના વાસણમાં મૂકવો. એ પિંડમાંથી એક એક શાણુની ગોળી બનાવી, જે અનુપાનની સાથે ખાવામાં અનુકૂળ આવે, તે અનુપાનની સાથે લેવી. આ યોગરાજ ગુગ્ગુલુ, ત્રિદોષ મટાડનારો અને રસાયન કહેવાય છે. આ ગોળી ખાનારને મૈથુન કરવાની તથા ખાવાપીવાની છૂટ છે, તે છતાં પણ જે પથ્ય પાળે તો વધારે સારું. આ ગોળી સર્વ પ્રકારના વાતરોગો, કુષ્ઠો, અર્શ, ગ્રહણી, પ્રમેહ, વાતરક્ત, નાભિશૂલ, ભગન્દર, ઉદાવર્ત, ક્ષય, ગુદમ, અપરમાર, ઉરોગ્રહ, મંદામિ, શ્વાસ, કાસ અને અરુચિ મટાડે છે. પુરુષના રેતોદોષને મટાડે છે. સ્ત્રીઓનાં રજોદોષ (અટકાવના વિકાર)ને મટાડે છે. પુરુષની ધાતુને શુદ્ધ કરી, વધારીને છોકરું ઉત્પન્ન થઇ શકે, એવી બનાવે છે. વાંઝણી સ્ત્રીના ગર્ભાશયને ગર્ભ ધારણ કરી શકે, એવું બનાવે છે. આ ગોળી, વિવિધ પ્રકારના વાત રોગોપર રાત્રનાદિ ક્વાથમાં; પિત્ત રોગપર કકાલ્યાદિ શૃતમાં;* કફ રોગપર આર્યવધાદિ ક્વાથમાં; મેહ રોગપર દાર્વી શૃતમાં; પાણુરોગપર ગૌમૂત્રમાં; મેદો-વૃદ્ધિપર મધમાં; કુષ્ઠપર નિઝશૃતમાં; વાતરક્તપર છિન્ના ક્વાથમાં; શોથ તથા શૂલપર કણાશૃતમાં; મૂષક વિષપર પાટલા ક્વાથમાં; દારુણ એવી નેત્રાર્તિપર ત્રિફલા ક્વાથમાં અને સર્વે ઉદર રોગપર પુનર્નવાદિ ક્વાથમાં ખાવી.

ત્રિફલાયાન્નયઃ પ્રસ્થાઃ પ્રસૈકમમૃતા મવેત્ ॥ ૭૦ ॥

કૌશારગુગ્ગુલ

સંકુચ્ય લોહપાત્રે તુ સાર્ધદ્રોણામ્બુના પચેત્ ॥

જલમર્ધશ્યંતે જ્ઞાત્વા ગૃહ્ણીયાદ્વલ્લગાલ્તિમ્ ॥ ૭૧ ॥

તતઃ ક્રાથે ક્ષિપેચ્છુદ્ધં ગુગ્ગુલું પ્રસ્થસંમિતમ્ ॥ પુનઃ પચેદયઃપાત્રે દર્વ્યા સંઘટ્ટેન્મુદુઃ ॥ ૭૨ ॥
સાંદ્રીભૂતં ચ તં જ્ઞાત્વા ગુડપાકસમાકૃતિમ્ ॥ ચૂર્ણીકૃત્ય તતસ્તત્ર દ્રવ્યાણીમાનિ નિશ્કિપેત્ ॥ ૭૩ ॥
ત્રિફલાડર્બપલા જ્ઞેયા ગુહ્વચી પલિકા મતા ॥ ષડક્ષં ટ્રયૂષણં પ્રોક્તં વિદંગાનાં પલાર્ધકમ્ ॥ ૭૪ ॥
દંતી કર્ષમિતા કાર્યા ત્રિવૃત્કર્ષમિતા સ્મૃતા ॥ તતઃ પિળ્ડીકૃતં સર્વં ઘૃતપાત્રે વિનિશ્કિપેત્ ॥ ૭૫ ॥
ગુટિકાઃ શાળિકાઃ કાર્યા યંજ્યાદ્દોષાયપેક્ષયા ॥ અનુપાને મિષગદ્યાત્કોણં નીરં પયોડથવા ॥ ૭૬ ॥
મંજિષ્ઠાદિશ્યંતં વાપિ યુક્તિયુક્તમતઃપરમ્ ॥ જયેત્સર્વાણિ કુષ્ઠાનિ વાતરક્તં ત્રિદોષજમ્ ॥ ૭૭ ॥
સર્વવ્રણાંશ્ચ ગુલ્માંશ્ચ પ્રમેહપિટિકાસ્તથા ॥ પ્રમેહોદરમન્દામિકાસશ્વયથુપાન્ડુજાન્ ॥ ૭૮ ॥

* કાકાલ્યાદિ ક્વાથ

કાકોલ્યાલ્યાડમૃતાકાર્થં પિબેત્કોણં યયાભલમ્ ॥

પથ્યમોજી ત્રિસપ્તાહાન્ મુચ્યતે વાતરોગિતાત્ ॥

અર્થઃ—કાકાલી—આખસન્ધ અને ગળો, એનો ક્વાથ, રોગીનું બળ, વિગેરે ભેદને કૈંક ઉત્તો પાવો. એ રોગી જે પથ્ય વસ્તુનો ખાનારો હશે, તો ૨૧ દિવસમાં વાતરક્ત મટશે (નિઃ પૃષ્ઠ ૮૭૨).

હન્તિ સર્વામયાત્રિત્યસુપયુક્તો રસાયનઃ ॥ કૈશોરકામિધાનોડયં ગુગ્ગુલુઃ કાન્તિકારકઃ ॥ ૭૧ ॥
 વાસાદિના નેત્રગદાન્ ગુલ્માદીન્ વરુણાદિના ॥ કાથેન લ્હદિસ્સ્યાપિ વ્રણકુશ્માનિ નાશયેત્ ॥ ૮૦ ॥
 અમ્લં તીક્ષ્ણમર્જીર્ણં ચ વ્યવાયં શ્રમમાતપમ્ ॥ મયં રોષં ત્યજેત્સમ્યગ્ગુણાર્થી પુરસેવકઃ ॥ ૮૧ ॥

હરડાં, બેહેડાં, આમ્બળાં અને ગળો, એ ચારે ઔષધો એક એક પ્રસ્થ લઈ, એ સર્વે ઔષધોને સારી પેઠે અધકચરાં કરી, લોઢાની કઢાઈમાં રોઢ દ્રોણ પાણી નાંખી, તેમાં ઉપરનાં અધકચરાં ઔષધો નાંખીને તે ઔષધોનો કાઢો કરવો અને કાઢાનું અર્ધું પાણી બળી જાય ત્યારે તે કાઢાને વસ્ત્રથી ગાળી લેવો. એ ગાળી લીધેલું પાણી, પાછું કઢાઈમાં નાંખી, તેની અન્દર શોધેલો ગુગળ એક પ્રસ્થ નાંખીને પાછો તેનો કાઢો કરવો, તે વખતે ગુગળ બળી ન જાય તેટલા માટે, લોઢાનો તવીથો વારંવાર ચારે બાજુ લોઢાની કઢાઈની અન્દર ફેરવ્યા કરવો, અને ગોળના પાકના સરખો ઘાટો કાઢો થાય ત્યાંસુધી તે કાઢાને ઉકાળવો. પછી હરડાં, બેહેડાં, અને આમ્બળાં, એ ત્રણે ઔષધો અર્ધો અર્ધો પલ; ગળો એક પલ; શુદ્ધ, મરી, લીણીપીપર અને વાવડિંગ, એ ચારે ઔષધો અર્ધો અર્ધો પલ; નેપાળાનાં મૂળ અને નસોતર, એ બન્ને ઔષધો એક એક કર્પ; એ પ્રમાણે એ સર્વે ઔષધો લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરીને ઉપરનાં ઘાટા કાઢામાં નાંખવું. એ રીતે ઔષધો, ઘાટા કાઢામાં નાંખ્યા પછી તવીથાથી કાઢાની સાથે ઔષધોને મિશ્ર કરી, તેમનો એક પિંડ (પિણ્ડો) અનાવીને ઘીના વાસણમાં મૂકવો. આની ગોળી એક શાણુની કરવી. પછી રોગીના વાતાદિ દોષોના પ્રમાણમાં આ ગોળી આપવી. આ ગોળી, કેકે ઉંનું પાણી, દૂધ, વા મંજિષ્ઠાદિ કવાય, એ ત્રણ અનુપાતોમાં અથવા વૈદને યોગ્ય લાગે તે ઔષધના અનુપાતમાં નિત્ય આપવાથી, સર્વ પ્રકારનાં કુષ્ઠો, ત્રિદોષજન્ય વાતરક્ત, સર્વ પ્રકારનાં વ્રણો, ગુદમરોગ, પ્રમેહપિટ્તકા, મેહ, ઉદર, મંદાક્ષિ, કાસ, શ્વેતધુ અને પાંડુ, એ સર્વે રોગો મટી જાય છે. આ કૈશોરગુગ્ગુલ રસાયન હોવાથી કાંતિ વધારનારો છે. આ ગુગળ, નેત્રરોગપર, વાસાદિક કાઢા સાથે ખાવો, ગુદ્માદિ રોગપર, વરુણાદિ કાઢા સાથે ખાવો; તથા ત્રણ અને કુદરોગપર, ખેરની જાલના કાઢા સાથે ખાવો. નિરોગી થવાની ઇચ્છા રાખનારા એવા આ ગુગળનું સેવન કરનારે ખાટા, તીક્ષ્ણ અને અણ્ણુ કરનારા પદાર્થોનો, વ્યવાયનો-સ્ત્રીસંગનો, શ્રમનો, તડકામાં ફરવાનો, મધ પીવાનો અને રોષનો સાવ ભાગ કરવો.

ત્રિપલં ત્રિફલાચૂર્ણં કૃષ્ણાચૂર્ણં પલોન્મિતમ્ ॥
 ગુગ્ગુલુઃ પંચપલિકઃ ક્ષોદયેત્સર્વમેકતઃ ॥ ૮૨ ॥

તતસ્તુ ગુટિકાં કૃત્વા પ્રયંજ્યાદ્વહ્નયપેક્ષયા ॥ મગંદરં ગુલ્મશોથાવશોસિ ચ વિનાશયેત્ ॥ ૮૩ ॥

હરડાં, બેહેડાં, આમ્બળાં અને લીણીપીપર, એ ચારે ઔષધો એક એક પલ લઈને પછી તેમનું ચૂર્ણ કરવું. પછી શુદ્ધ કરેલો ગુગળ પાંચ પલ લઈ, તેને વાટી, તેની અન્દર ઉપરનું ચૂર્ણ મિશ્ર કરીને તેમની ગોળી કરવી. પછી રોગીના જડરાશિના પ્રમાણમાં આ ગોળી ખાવાથી ભગન્દર, ગુદ્મ, શોથ અને અર્શ રોગ મટી જાય છે.

અષ્ટાવિંશતિસંખ્યાનિ પલન્યાનીય ગોક્ષુરાત્ ॥
ગોક્ષુરાદિ ગુગુલુ વિપચેત્ ષડ્ગુણે નીરે ક્ષાથો પ્રાહ્યોડર્થશેષિતઃ ॥ ૮૪ ॥

તતઃ પુનઃ પચેતત્ર પુરં સપ્તપલં ક્ષિપેત્ ॥ ગુડપાકસમાકારં જ્ઞાત્વા તત્ર વિનિક્ષિપેત્ ॥ ૮૫ ॥
ત્રિકટુત્રિફલામુસ્તં ચૂર્ણિતં પલસપ્તકમ્ ॥ તતઃ પિષ્ટીકૃતં ચાસ્ય ગુટિકામુપયોજયેત્ ॥ ૮૬ ॥
હન્યાત્પ્રમેહં કૃચ્છ્રં ચ પ્રદરં મૂત્રઘાતકમ્ ॥ વાતાસં વાતરોગાંશ્ચ શુક્રદોષં તથાડ્ઝમરીમ્ ॥ ૮૭ ॥

ગોખરુ અધ્વાનીશ પલ આણી, તેને અધકચરાં કરી, તેનાથી છગણું પાણી, તેની અન્દર રેડીને તેનો કાઢો કરવો. કાઢાનું અર્ધું પાણી બળી બન્ય ત્યારે તે કાઢાને ગાળી લઈ, તેની અન્દર શુદ્ધ કરેલો ગુગળ, સાત પલ નાંખીને પાછો કાઢો કરવો. તે વખતે ગુગળ બળી ન બન્ય તેટલા મઠે, તરીથી વારંવાર કઢાઈતી અન્દર ચારે બાજુ ફેરવ્યા કરવો અને ગોળના પાકના સરખો ઘાટો કાઢો થાય ત્યાંસુધી તે કાઢાને ઉકાળવો. પછી શુણ્ઠ, મરી, લીણીપીપર, હરડાં, ખેહુડાં, આમ્બાનાં અને નાગરમોથ, એ સાતે ઔષધો એક એક પળ લઈ તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને તે કયાથની સાથે મિશ્ર કરી, તેનો એક પિંડ (પિંડો) બનાવીને પછી તેની ગોળા કરવી. એ ગોળી, પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રદર, મૂત્રઘાતક, વાતરકત, વાતરોગ, શુક્રદોષ અને અરમરી રોગ મટાડે છે.

ત્રિફલામોદક ત્રિફલાઽષ્ટપલા કાર્યા મજ્જાતં ચ ચતુષ્પલમ્ ॥
બાકુચી પંચપલિકા વિઙ્ગજ્ઞાનાં ચતુષ્પલમ્ ॥ ૮૮ ॥

હતલોહં ત્રિવૃષ્ટૈવ ગુગુલુશ્ચ શિલાજતુ ॥ એકૈકં પલમાત્રં સ્યાત્પલાર્ધં પૌષ્કરં ભવેત્ ॥ ૮૯ ॥
ચિત્રકસ્ય પલાર્ધં સ્યાત્ દ્વિશાળં મરિચં ભવેત્ ॥ નાગરં પિપ્પલી મુસ્તં ત્વંગેલાપત્રકુંકુમમ્ ॥ ૯૦ ॥
શાળોન્મિતં સ્યાદેકૈકં ચૂર્ણેત્સર્વમેકતઃ ॥ તતસ્તત્રક્ષિપેત્ચૂર્ણં પક્ષ્વગ્ધે ચ તત્તમે ॥ ૯૧ ॥
મોદકાન્ પલિકાન્ કૃત્વા પ્રયુજીત યથોચિતાન્ ॥ હન્યુઃ સર્વાંગિ કુઝાનિ ત્રિદોષપ્રભવામયાન્ ॥ ૯૨ ॥
મંગદરહીહગુલ્માન્ જિહ્વાતાહુગલમયાન્ ॥ શિરોઽક્ષિપ્તગતાન્ રોગાન્ મન્યાપૃષ્ઠગતાનપિ ॥ ૯૩ ॥
પ્રાગ્ભોજનસ્ય દેયં સ્યાદધઃકાયસ્થિતં ગદં ॥ મેષજં મક્તમધ્યે ચ રોગે જટરસંસ્થિતે ॥ ૯૪ ॥
ભોજનસ્યોપરિ ગ્રાશ્યમૂર્ધ્વજત્રુગદેષુ ચ ॥

હરડાં, ખેહુડાં અને આમ્બાનાં, એ ત્રણે ઔષધો આઠ પલ; શિલામું ચાર પલ; આબચી પાંચ પળ; વાવડિંગ ચાર પળ; લોહભરમ, નસોતર, શોધેલો ગુગળ અને શિલાજિત્, એ ચારે ઔષધો એક એક પળ; પુષ્કરમૂળ—શાહતર (યુનાની), અર્ધો પલ; ચિત્રા અર્ધો લખ મરી બે શાણુ; શુણ્ઠ, લીણીપીપર, નાગરમોથ, તજ, એલચી તમાલપત્ર અને નાગકિશર, એ સાતે ઔષધો એક એક શાણુ લઈ, એ બધાં ઔષધોને ભેગાં કરી, તેમનું ચૂર્ણ કરી, એ ચૂર્ણના બેટલી શાકર લઈને તેની ચાસણી કરવી. ચાસણી થવામાં જરાક વાર હોય ત્યારે ઉપલું ચૂર્ણ તેની અન્દર નાંખીને તરીથાથી લલાવવું. પાક સરખું થાય ત્યારે હેડે ઉતારી લઈને, તેનો એક પળનો મોદક વાળવો. આ મોદક, રોગના પ્રમાણમાં ખાવાથી, સર્વ પ્રકારનાં કુષો, ત્રિદોષથી ઉત્પન્ન થયેલ રોગ, ભગન્દર, પ્લીહા, ગુલ્મ, ગિહ્વારોગ, તાલુરોગ, ગલરોગ,

શિરોરોગ, અક્ષિરોગ, ભ્રૂરોગ, મન્યારોગ અને પૃથ્વગત રોગ મટી જાય છે. અધઃકાયસ્થિત રોગમાં જમવાની પહેલાં આ મોદક ખાવો, જરૂરની અન્દરના રોગમાં જમવા ટાણે ભાતના કાળિયા સાથે આ મોદક ખાવો અને ઉર્ધ્વજતુ રોગમાં જમી રહ્યા પછી આ મોદક ખાવો.

કાંચનારત્વચો ગ્રાહ્યં પલનાં દશકં બુધૈઃ ॥ ૯૫ ॥

કાંચનારગુગ્ગલ

ત્રિફલા ષટ્પલા કાર્યા ત્રિકટુ સ્યાત્પલ્લવયમ્ ॥

પલૈકં વરુણં કુર્યદિલા ત્વકૃ પત્રકં તથા ॥ ૯૬ ॥

એકૈકં કર્ષમાત્રં સ્યાત્સર્વાણ્યેકત્ર ચૂર્ણયેત્ ॥ યાવત્ચૂર્ણમિદં સર્વં તાવન્માત્રસ્તુ ગુગ્ગુલુઃ ॥ ૯૭ ॥

સંકુચ્ય સર્વમેકત્ર પિણ્ડં કૃત્વા ચ ધારયેત્ ॥ ગુટિકાઃ શાણિકાઃ કાર્યા પ્રાતર્પ્રાંઘ્યા યથોચિતાઃ ॥ ૯૮ ॥

ગણ્ડમાલાં જયત્યુગ્રામપચીમર્બુદાનિ ચ ॥ ગન્ધીન્ વ્રણાંશ્ચ ગુલ્માંશ્ચ કુષ્ઠાનિ ચ મગંદરમ્ ॥ ૯૯ ॥

પ્રદેયશ્ચાનુપાનાર્થં કાથો મુંઢનિકામવઃ ॥ કાથઃ સ્વદિરસારસ્ય પથ્યાકાથોળ્લકં જલમ્ ॥ ૧૦૦ ॥

કાંચનાર—ચરપાકાડી વ્રક્ષની છાલ, દશ પલ; હરડાં, બેહુડાં અને આમળાં, એ ત્રણે ઔષધો ત્રણ પલ; વરુણો એક પલ; એલચી તજ અને તમાલપત્ર, એ ત્રણે ઔષધો એક એક કર્પ; એ પ્રમાણે સર્વે ઔષધો એકઠાં કરીને તેમનું ચૂર્ણ કરવું. પછી આ ચૂર્ણના જેટલો શોષિલો ભેંસોગુગળ લઈ, ઉપલા ચૂર્ણની સાથે ભેળી, તે સર્વને પાટ પર સારી રીતે લદીને, તેનો એક પિંડ (પિંડો) કરવો, એ પિંડની એક એક શાણુની ગોળી કરવી. એ ગોળી અનુકૂલ અનુપાનની સાથે સવારમાં ખાવાથી, ભયંકર ગણ્ડમાલા, અપચી, અર્બુદ, ગ્રન્થિ, વ્રણ, ગુલ્મ, કુષ્ઠ અને ભગન્દર રોગ મટી જાય છે. આ ગોળી, ગોરખમુણીનો ક્વાથ, ખેરસારનો ક્વાથ, હરડેનો ક્વાથ વા ઊંનું પાણી, એ ચાર અનુપાનોમાંનાં યોગ્ય અનુપાનની સાથે આપવી.

નિસ્તુષ્પં માષચૂર્ણં સ્યાત્તથા ગોધૂમસમ્ભવમ્ ॥

માષાદિ મોદક

નિસ્તુષ્પં યવચૂર્ણં ચ શાલિતંડુલજં તથા ॥ ૧૦૧ ॥

સુક્ષ્મં ચ પિપ્પલીચૂર્ણં પલિકાન્યુપકલ્પયેત્ ॥ એતદેકીકૃતં સર્વં મર્જયેદ્ગોષ્ઠતેન ચ ॥ ૧૦૨ ॥

અર્ધમાત્રેણ સર્વેભ્યસ્તતઃ સ્વણ્ડં સમં ક્ષિપેત્ ॥ જલં ચ દ્વિગુણં દત્ત્વા પાચયેત્તં શનૈઃ શનૈઃ ॥ ૧૦૩ ॥

તતઃ પક્કં સમુદ્ભૂત્ય વૃત્તાન્ કુર્વીતમોદકાન્ ॥ મુક્ત્ત્વા સાયં પલૈકં ચ પિવેત્ ક્ષીરં ચતુર્ગુણમ્ ॥ ૧૦૪ ॥

વર્જનીયૌ વિશેષેણ ક્ષારામ્લૌ દ્વૌ રસાવપિ ॥ કૃત્વૈવં રમયેન્નારીર્વહ્નીર્ન ક્ષીયતે નરઃ ॥ ૧૦૫ ॥

અડદની છડિયાળ(છડીદાળ)નો લોટ, ઘઉંનો મેદો (પડસૂળીનો લોટ), જવનો લોટ, આખાનો લોટ અને લીણીપીપરનું ચૂર્ણ, એ પાંચે વાનાં એક એક પળ લઈને મિશ્ર કરવાં. પછી અઢી પળ ગાયનું ઘી લઈ, તેની અંદર ઉપરનાં પાંચે વાનાનો ભૂંડા નાંખીને સેકવો. સેકાઈરહેકે તરત તેની અંદર સાડા સાત પળ સાકર અને પત્તર પળ પાણી નાંખીને ધીમેતાપે ઉકાળવું. જ્યારે પાક થઈ જાય ત્યારે હેંડું ઉતારીને તેના ગોળ મોદક વાળવા. એ લાડુ સાંજના નિદ્રા ટાણે એક પળ ભાર ખાઈને, તેના પર ચાર પળ દૂધ પીવું. એ લાડુ ખાનારે ઘણું કરીને ખાતું, ખારું, ખાતું નહિ. એ પ્રમાણે આ લાડુ ખાનારો, ઘણી સ્ત્રીઓ સાથે રમવા છતાં, ક્ષીણ થતો નથી.

એ રીતે હામેદરના પુત્ર શાર્દૂલધરે રચેલી શાર્દૂલધર સંહિતાને વિષે મધ્યમ ખણ્ડના ચિકિત્સા-સ્થાનમાંનાં વટક ઔષધો નામે સાતમા અધ્યાયની શુર્જર ટીકા સમ્પૂર્ણ.

અધ્યાય ૮ મો, અવલેહ ઔષધો

અવલેહ કરવાની વિધિ

કાથાદીનાં પુનઃ પાકાદ્યનત્વં

આ મધ્યમ ખણના આગલા અધ્યાયોમાં આવેલાં ક્વાથાદિ ઔષધોને પાછાં ઉકાળીને પાકના સરખાં ઘાટાં બનાવવાં. એ ઔષધો ઘાટાં થાય સારે તેને રસક્રિયા કહે છે.

અવલેહનાં નામો

સા રસક્રિયા ॥ સોડ્વલેહશ્ચ લેહઃ સ્યાત્

એ રસક્રિયાનાં નામો અવલેહ વા લેહ જાણવાં.

અવલેહ ખાવાની

તન્માત્રા સ્યાત્પલોન્મિતા ॥ ૧ ॥

માત્રા

અવલેહ ખાવાની માત્રા, એક પળની જ જાણવી.

અવલેહમાં સાકર

સિતા ચતુર્ગુણા કાર્યા ચૂર્ણાન્ન દ્વિગુણો ગુઢઃ ॥

કેટલી નાંખવી ?

અવલેહની અન્દર સાકર નાંખવી હોય તો, અવલેહની અન્દર પડનારાં ઔષધોના ચૂર્ણથી યોગણી નાંખવી.

અવલેહમાં ગોળ

અવલેહની અન્દર ગોળ નાંખવો હોય તો, અવલેહની અન્દર પડનારાં ઔષધના ચૂર્ણથી અમલો નાંખવો.

કેટલો નાંખવો ?

દ્રવં ચતુર્ગુણં દશાદિતિ સર્વત્ર નિશ્ચયઃ ॥ ૨ ॥

અવલેહમાં પ્રવાહી

અવલેહની અન્દર પ્રવાહી પદાર્થો નાંખવા હોય તો, અવલેહની અન્દર પડનારાં ઔષધના ચૂર્ણથી યોગણુ નાંખવા. એ રીતે સર્વ અવલેહોમાં નિશ્ચય કરેલો છે.

પદાર્થ કેટલો નાંખવો ?

સુષકે તંતુમત્ત્વં સ્યાદવલેહેઽપ્સુ મજ્જનં ॥

પરિપક્વ થયેલા અવ-

સ્થરત્વં પીઢિતે મુદ્રાગંધવર્ણરસોદ્ભવઃ ॥ ૩ ॥

લેહની પરિક્ષા

સારી રીતે અવલેહનો પાક થઈ ગયા પછી તે પાકને તવીથાથી

ઉંચો કરતાં, લાળના સરખો તાર આવે છે; પાણીમાં નાખવાથી ઘૂરી જાય છે; ચપટીમાં લપટને દાખવાથી કડળુ અને ચીકણો લાગે છે. વળી જે ઔષધના રસમાંથી બનાવ્યો હોય, તે ઔષધના સરખી સુગન્ધ, તેના સરખો રંગ અને તેના સરખો રસ ઉત્પન્ન થાય છે.

અવલેહનાં અનુપાનનું

દુગ્ધમિશ્તુરસો યૃષો પંચમૂલકષાયજઃ ॥

વર્ણન

વાસાકાથો યથાયોગ્યમનુપાનં પ્રશસ્યતે ॥ ૪ ॥

દૂધ, શેરડીનો રસ, પંચમૂલના (સુગન્ધી સમેરવો, સમેરવો, ઉભી ભોંરિગણી, બેડીભોંરિગણી અને ગોખરુ એ પાંચેના મૂળના) કષાયનો ચૂપ અને અરક્ષીનો ક્વાથ એ અનુપાનોમાંથી જે અનુપાન અનુકૂળ આવે તેની યોજના કરવાથી તે ગુણવાહ થાય છે.

કંકટકાર્યવલેહ

કંટકારીતુલાં નીરદ્રોણે પત્તવા કષાયકમ્ ॥

પાદશેષં ગૃહીત્વા ચ તસ્મિન્ ચૂર્ણાનિ દાપયેત્ ॥ ૫ ॥

પૃથક્પલાનિ ચૈતાનિ ગુઢ્વીચવ્યચિત્રકાઃ ॥ મુસ્તં કર્કટશૃંગી ચ ટ્ર્યુષણં ધન્વયાસકઃ ॥ ૬ ॥

માર્જી રાક્ષા શટી ચૈવ શર્કરા પલવિંશતિઃ ॥ પ્રત્યેકં ચ પલાન્યટૌ પ્રદયાત ઘૃતતૈલયોઃ ॥ ૭ ॥
પક્ષ્વા લેહત્વમાનીય શીતે મધુ પલાઘ્રકમ્ ॥ ચતુષ્પલં તુગાક્ષીર્યાઃ પિપ્પલીનાં ચતુષ્પલમ્ ॥ ૮ ॥
ક્ષિપ્ત્વા નિદઘ્યાત્સુદૃઢે મૃષ્મયે ભાજને શુભે ॥ લેહોડ્યં હંતિ દિક્કાર્તિશ્વાસકાસાનશેષતઃ ॥ ૯ ॥

એક તુલા અધકચરી ખેડીભોરિંગણી લઈ, તેમાં એક દ્રોણ પાણી નાંખીને તેને ઉકાળવા મૂકવું. ઉકળતાં ઉકળતાં એથે ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે હેંડે ઉતારીને ગાળી લેવું. એ ગાળી લીધેલા કાઠાની અન્દર નીચે લખેલાં ઔષધો નાંખવાં. ગળો, ચવક, ચિત્રા, નાગર-મોથ, કાકડાશિંગી, શુણ્ઠ, મરી, લીણીપીપર, ધમાસો, ભાર્જી, રાસ્ના અને કચૂરો, એ બારે ઔષધો એક એક પલ; સાકર વીસ પલ, ઘી આઠ પલ અને તેલ આઠ પલ લેવું. પછી પ્રથ-મનાં બારે ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને ઉપરના ક્વાથમાં નાંખવું. ચૂર્ણ નાંખ્યા પછી સાકર અને બાકીના એ પ્રવાહી પદાર્થો, ઉપરના ક્વાથમાં નાંખીને પાછો ઉપરનો ક્વાથ ઉકાળવો અને પાકના સરખો ઘટ્ટ થાય ત્યારે હેંડે ઉતારવો. ટાઢો થયા પછી તેની અન્દર મધ આઠ પળ નાંખવું અને વંશલોચન તથા લીણીપીપર, એ બન્ને ઔષધો ચાર ચાર પળ લઈ, તેનું ચૂર્ણ કરીને નાંખવું. પછે તે અવલેહને તરીયાથી હલાવીને માટીના સ્વચ્છ મગજૂત માટલામાં ભરવો. આ અવલેહ ચાટવાથી, હિષ્કા, શ્વાસ અને કાસ એ સર્વથા ઘાતું કરીને મટી જાય છે.

અથ વનપ્રાશાવલેહ પાટલાડરણિકાશ્મર્યવિલ્વારલુકગોધુરાઃ ॥

(જવન)

પર્ણ્યૌં બૃહત્યૌં પિપ્પલ્યઃ શ્રંગીદ્રાક્ષામૃતામયાઃ ॥ ૧૦ ॥

બલા ભૂમ્યામલી વાસા ઋદ્ધી જીવન્તિકા શટી ॥ જીવકર્ષભકૌ મુસ્તં પૌષ્કરં કાકનાસિકા ॥ ૧૧ ॥
મુદ્ગપર્ણી માષપર્ણી વિદારી ચ પુનર્નવા ॥ કાકોલ્યૌં કમલં મેદે સુક્ષ્મૈલાડગરુચન્દનમ્ ॥ ૧૨ ॥
એકેકં પલસંમાનં સ્થૂલચૂર્ણિતમૌષધમ્ ॥ એકીકૃત્ય બૃહત્પાત્રે પંચામલશતાનિ ચ ॥ ૧૩ ॥
પચેત્ દ્રોણજલે ક્ષિપ્ત્વા ગ્રાહ્યમઘાંશશેષિતમ્ ॥ તત્સત્તુ તાન્યામલાનિ નિશ્કુલીકૃત્ય વાસસા ॥ ૧૪ ॥
દૃઢહસ્તેન સંમર્ય ક્ષિપ્ત્વા તત્ર તતો ઘૃતમ્ ॥ પલસપ્તમિતં તાનિ કિંચિત્ શુષ્કાડ્વપવહ્નિના ॥ ૧૫ ॥
તતસ્તત્ર ક્ષિપેત્કાથં સ્વંદં ચાર્ધતુલોન્મિતમ્ ॥ લેહવત્સાધયિત્વા ચ ચૂર્ણાનીમાનિ દાપયેત્ ॥ ૧૬ ॥
પિપ્પલી દ્વિપલા જ્ઞેયા તુગાક્ષીરી ચતુષ્પલા ॥ પ્રત્યેકં ચ ત્રિશાળાઃ સ્યુસ્ત્વગેલાપત્રકેશરાઃ ॥ ૧૭ ॥
તતસ્ત્વેકીકૃતેતસ્મિન્ ક્ષિપેત્ ક્ષૌદ્રં ચ ષટ્પલમ્ ॥ હત્યેતત્ ચ્યવનપ્રોક્તં ચ્યવનપ્રાશસંજ્ઞિકમ્ ॥ ૧૮ ॥
લેહં વહિર્બલં દૃષ્ટાં શ્વાદેત્ ક્ષીણો રસાયનમ્ ॥ બાલવૃદ્ધશ્વતક્ષીણા નારીક્ષીણાશ્ચ શોષિણઃ ॥ ૧૯ ॥
હ્રોગિણઃ સ્વરક્ષીણા યે નરાસ્તેષુ યુજ્યેતે ॥ કાસં શ્વાસં પિપાસાં ચ વાતાત્સમુસો ગ્રહમ્ ॥ ૨૦ ॥
વાતપિત્તં શુક્રદોષં મૂત્રદોષં ચ નાશયેત્ ॥ મેઘાં સ્મૃતિં સ્ત્રોષુ હર્ષં કાંતિં વર્ણં પ્રસન્નતામ્ ॥ ૨૧ ॥
અસ્ય પ્રયોગાદાપ્રોતિ નરોડ્ઞજીર્ણવિવર્જિતઃ ॥

પાટલા-પાડળ, અરણી, શવન, ખીલી, અરલુક-અરડૂશો, ગોખર, સુગન્ધી સમેરવો, સમેરવો, ઉભીભોરિંગણી અને ખેડીભોરિંગણી, એઓનાં મૂળ, લીણીપીપર, કાકડાશિંગી, દ્રાક્ષ, ગળો, હરડો, બલાનાં-ખરેડીનાં મૂળ, ભોંયઆમલી, અરડૂશી, ઋદ્ધિ-કુમ્મરકન્દ, વૃદ્ધિ-કુમ્મરકન્દ, મીઠી ખરબોડી, કચૂરો, જવક-વિદારીકન્દ-ફગવેલાનો કન્દ, ઋષભક-વિદારીકન્દ

ફગવેલાનો કન્દ, નાગરમેથ, પુષ્કરમુળ-શાહતર (યુનાની), સ્તરિયાના વેલાનાં મુળ, રાતી મગ, રાતી અડદ, વિદારીકન્દ-ફગવેલાનો કન્દ, સાટોડી, કાકાલી-આખસન્ધ, ક્ષીરકાકાલી-આખસન્ધ, કમળ, મેદા-શતાવરી; મહામેદા-શતાવરી; ઝીણી એલચી અને કાળું અગર, એ આડત્રીશે ઔપધો એક એક પલ લઈને તેમનો જાડ ચૂર્ણના સરખો ભૂંકા કરવો. એ રીતે તૈયાર કરેલો ઉપરનો ભૂંકા તથા પાંચસો મોટાં આખ્યાનાં એક મોટા વાસણમાં નાંખવાં. પછે તેમાં એક દ્રોણ પાણી નાંખીને ઉકાળવા મૂકવું; અને ઉકળતાં ઉકળતાં આહમે ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે હેડે ઉતારીને ગાળી લેવું. ત્યારબાદ કાઢામાંનાં ઔપધોના ભૂંકા સાથેનાં પાંચસો આખ્યામાંથી ઠળિયા કાઢી નાંખવા. પછી એક કપડાંને એક વાંસણના મોંપર બાંધીને પછી ઠળિયા વગરની આખ્યાનાં છાલના ગર્ભને કપડાની સાથે, હાથથી ખૂબ જોર દઈને મસળવો. મસળતાં મસળતાં તે છાલવાળો ગર્ભ કપડામાંથી ગળાઈ જાય કે તરત કપડું છોડી લઈને, છાલવાળા ગર્ભનો વાસણની અન્દર પડેલો જે શિરા જેવો લોંઘા, તેને કઢાઈમાં નાંખવો; પછી તે જ કઢાઈમાં સાત પળ ઘી નાંખીને, તે આખ્યાનાં ગર્ભના લોંઘાને ધીમે ધીમે તાપે સેકી કાઢવો. ત્યારબાદ ઉપલા ગાળી લીધેલા કાઢામાં આખ્યાનાં છાલના ગર્ભનો સેકી મૂકેલો લોંઘો તથા અર્ધ તુલા ખાંડ નાંખીને, તે જ ઉકાળાને પાછો ઉકાળવો અને પાકના સરખો ઘાટ થાય ત્યારે હેડે ઉતારવો. પછે લીણીપીપર એ પલ; વંશલેચન ચાર પલ તથા તજ, એલચી, તમાલપત્ર અને નાગકેશર, એ ચારે ઔપધો ત્રણ ત્રણ શાણ લઈ, તે સર્વનું ચૂર્ણ કરી, ઉપરના પાકમાં નાંખીને, તે સર્વને તવીથાથી હલાવીને પાકની સાથે ભેળી દેવું. ત્યારપછી છ પલ મધ તે પાકની અન્દર નાંખવું. એ રીતે આ અવલેહ અવન ઋષિએ કહ્યો છે, તેથી તે અવનપ્રાશ કહેવાય છે. આ અવલેહ રસાયન છે, માટે ક્ષીણ મનુષ્યે અગ્નિના બળના પ્રમાણમાં પચે તેટલો ખાવો. વળી બાળ, વૃદ્ધ, ક્ષતક્ષીણ, નારીક્ષીણ, શોષી, હૃદ્રોગી અને સ્વરક્ષીણ, એવા નરોને આ અવલેહ ખવરાવવો. આ અવલેહ ખાવાથી કાસ, શ્વાસ, પીપાસા, વાતરક્ત, ઉરોગ્રાહ, વાતપિત્ત, શુક્રદોષ અને મૂત્રદોષ મટી જાય છે. વળી આ અવલેહ ખાવાથી બુદ્ધિ વૃદ્ધિ પામે, રમરણશક્તિમાં વધારો થાય, સ્ત્રીમાં હર્ષ થાય, કંતિ વધે, વર્ણ સારો થાય અને મન પ્રસન્ન રહે છે; પણ તે મનુષ્યે યોતાને અછર્ણ થવા દેવું નહિ.

નિષ્કુલીકૃત્ય કૂખ્માંડલંડાન્ પલશતં પચેત્ ॥ ૨૨ ॥

કુખ્માંડકાવલેહ

નિશ્કિપ્ય દ્વિતુલં નીરમર્થશિષ્ટં ચ ગૃહ્યતે ॥

તાનિ કૂખ્માંડલંડાનિ પીઢયેત્ દૃઢવાસસા ॥ ૨૩ ॥ આતપે શોષયેત્કિંચિચ્છૂલાર્થૈર્બહુશો વ્યયેત્ ॥ ક્ષિપ્ત્વા તામ્રકટાહે ચ દયાદૃષ્ટપલં ધૃતમ્ ॥ ૨૪ ॥ તેન કિંચિદ્વૈજયિત્વા પૂર્વોક્તં ચ શૃતં ક્ષિપેત્ ॥ લંડં પલશતં દત્ત્વા સર્વમેકત્ર પાચયેત્ ॥ ૨૫ ॥ મુપકે પિપ્પલીશુંડીજીરાણાં દ્વિપલં પૃથક્ ॥ પૃથક્પલાર્ધં ધાન્યાકં પત્રૈલા મરિચં ત્વચમ્ ॥ ૨૬ ॥ ચૂર્ણીકૃત્ય ક્ષિપેત્તત્ર ધૃતાર્ધં ક્ષૌદ્રમાવહેત્ ॥ ક્ષાદેદમ્બિબલં દૃષ્ટ્વા રક્તપિત્તી જ્વરી ક્ષયી ॥ ૨૭ ॥ શોષતૃષ્ણાભ્રમચ્છર્દિશ્વાસકાસક્ષતાતુરઃ ॥ કૂખ્માંડકાવલેહોઽયં બાલવૃદ્ધેષુ યુજ્યતે ॥ ૨૮ ॥ ઊરઃસંધાનકૃત્ વૃષ્યો વૃંહણો બલક્રમતઃ ॥

મગ્નનું ભૂરું કોહોળું આણી, તેની છાલ ઉતારી, પછી તેને નિષ્કુલીકૃત્ય એટલે ઠળિયા વગરનું કરીને તેના ઝીણા ઝીણા કટકા કરવા. એ રીતે તૈયાર કરેલા ભૂરા કોહોળાના કટકા સો પલ લઇ, તેની અન્દર બે તુલા પાણી નાંખીને ઉકાળવા મૂકવા. ઉકળતાં ઉકળતાં અધું પાણી આકી રહે સારે હેઠે ઉતારીને ગાળી લેવા. તે અફાયલા કોહોળાના કટકાઓને જાડા કપડામાં નાંખી, દબાવીને તેમાંથી પાણી કાઢી નાંખવું. પછી કોહોળાના કટકાઓને જરાતરા તડકામાં સૂકાવા મૂકવા અને જરાતરા સૂકાય કે, તે દરેક કટકાને સોયાથી સારી પેટે વિંધવા. સારઆદ તે કટકાઓને, ત્રાગ્યાની કઢાઇમાં નાંખી, તેની અન્દર આઠ પળ ઘીનાંખીને જરાતરા સેકવા, સારઆદ ઉપલા ગાળી લીધેલા કઢામાં ઘીની અન્દર સેકાયલા કોહોળાના કટકાઓ તથા સો પલ ખાંડ નાંખીને, તે જ ઉકાળાને પાછો ઉકાળવો અને પાકના સરખો ઘાટો થાય ત્યારે હેઠે ઉતારવો. પછી લીણીપીપર, શુણ્ઠ અને જીરું, એ ત્રણે ઔષધો બે બે પલ તથા ધાણા, તમાલપત્ર, એલચી, મરી અને તજ, એ પાંચે ઔષધો અર્ધો અર્ધો પલ લઇ, તે સર્વેનું ચૂર્ણ કરી, ઉપરના પાકમાં નાંખી, તે સર્વેને તવીથાથી હલાવીને પાકની સાથે ભેળી દેવું. સાર પછી ચાર પલ મધ તે પાકની અન્દર નાંખવું. એ રીતે બનાવેલા અવલેહને કુષ્માણ્ડકાવલેહ કહે છે. એ અવલેહ જટરાગ્નિના બળના પ્રમાણમાં ખાવાથી, રક્તપિત્ત, જ્વર, ક્ષય, શોષ, તૃષ્ણા, બ્રમ, છર્દિ, શ્વાસ, કાસ અને ક્ષત રોગીના રોગ મટી જાય છે. આ અવલેહ, બાળ અને વૃદ્ધ, બન્નેને ઉપયોગી, ઉરઃસન્ધાનકરનાર, વૃધ્ય અને બળદેનાર છે.

સૂરણાવલેહ

યુક્ત્યા કુષ્માંઢચંદસ્ય સૂરણં વિપચેત્સુધીઃ ॥ ૨૯ ॥

અર્શસાં મૂઢવાતાનાં મંદામીનાં ચ શમ્યતે ॥

સારી બુદ્ધિવાળા માણસે કુષ્માણ્ડકાવલેહની ક્રિયા પ્રમાણે સૂરણનો પણ અવલેહ તૈયાર કરીને ખાવાથી, અર્શ, મૂઢવાત અને મન્દાગ્નિ મટી જાય છે.

હરીતકીશતં મદ્રં યવાનામાઢકં તથા ॥ ૩૦ ॥

અગસ્ત્યહરિતક્યાવલેહ પલાનિ દશમૂલસ્ય વિંશતિશ્ચ નિયોજયેત્ ॥

ચિત્રકઃ પિપ્પલીમૂલમપામાર્ગઃ શટી તથા ॥ ૩૧ ॥

કપિકચ્છુઃ શંખપુષ્પી માર્જી ચ ગજપિપ્પલી ॥ બલા પુષ્કરમૂલં ચ પૃથગ્વિપ્પલમાત્રયા ॥ ૩૨ ॥

પચેત્પંચાઢકે નીરે યવૈઃ સ્વિન્નૈઃ શ્વેતં નયેત્ ॥ તત્ત્વાભયા શતં દયાત્કાથે તસ્મિન્નવિચક્ષણઃ ॥ ૩૩ ॥

સર્પિસ્તૈલાષ્ટપલકં ક્ષિપેત્ ગુડતુલાં તથા ॥ પત્ત્વા લેહત્વમાનીય સિદ્ધે શીતે પૃથક્પૃથક્ ॥ ૩૪ ॥

ક્ષોદ્રં ચ પિપ્પલીચૂર્ણં દયાત્કુઢવમાત્રયા ॥ હરીતકીદ્વયં શ્વાદેત્તેન લેહેન નિત્યશઃ ॥ ૩૫ ॥

ક્ષયં કાસં જ્વરં શ્વાસં દિક્કાશોઽશ્ચિપીનસાન્ ॥ નાશયેદેષ પ્રહર્ણી વલીપલિતનાશનઃ ॥ ૩૬ ॥

બલવર્ણકરઃ પુંસામવલેહો રસાયનમ્ ॥ વિહિતોઽગસ્ત્યમુનિના સર્વરોગપ્રણાશનઃ ॥ ૩૭ ॥

શ્રેષ્ઠ સો હરડે, એક આઢક જવ, સુગન્ધી સમેરવો, સમેરવો, ઉભીભોરિંગણી, એડી ભોરિંગણી, ગોખરુ, બીલી, અરણી, શ્યાનાક—અરડૂશો, શવન અને પાઠલા—પાડળ, એ દશે ઔષધો બે બે પલ; ચિત્રે, પીપરીમૂળના ગણડોડા, અધેડા, કચ્છરો, કઉચાં, શંખપુષ્પી—ધોળ

ફૂલની શંખાવળીની ભાજી, ભાજીની ઝાલ, ગજપીપર, બદાનાં—ખરેટીનાં મૂળ અને પુષ્કરમૂળ શાહતર (કુનાની), એ દશે ઔષધો બે બે પલ; એ રીતે ઉપર જે બાવીશ ઔષધો કહ્યાં, તેમાંથી હરેડે તથા યવ, એ બે ઔષધો કાઢીને જૂદાં રાખવાં. પછી વીશે ઔષધોને અધકચરાં કરી, તેમની અન્દર પાંચ આઠક પાણી નાંખીને તેમનો કવાથ કરવો. કવાથ તૈયાર થાય કે તરત તે કવાથને ગાળી લેવો. પછી ઉપર જૂદા રાખેલા એક આઠક જવ લઈ, તેને ઉકાળવા અને બકાઈ જાય એટલે તેને ગાળી લેવા. પછી આ ગાળેલું પાણી, ઉપરના ગાળી લીધેલા કવાથનાં પાણીની સાથે ભેળી દેવું. હવે ઉપરનાં ગાળી લીધેલાં બન્ને કવાથનાં મિશ્ર પાણીની અન્દર, જૂદી રાખેલી આખી સો હરેડે, ધી તથા તેલ, એ બન્ને આઠ આઠ પળ અને ગોળ એક તુલા, એ સર્વ નાંખીને, તે કાઢીને પાછો ઉકાળવો અને પાકના સરખો ધાટો થાય ત્યારે હેડે ઉતારવો અને ટાઢો થાય ત્યારે તેની અન્દર મધ અને લીણડીપીપરનું ચૂર્ણ, એ બન્ને એક એક કુડવ નાંખી, તેમને તવીથાથી હલાવીને પાકની સાથે ભેળી દેવું. પછી આ અવલેહમાંની બે હરેડે, આ અવલેહ સાથે હમ્મેશાં ખાવાથી, કાસ, જ્વર, શ્વાસ, હિક્કા, અર્શ, અરચિ પીનસ અને સંગ્રહણી મટી જાય છે. શરીરપર પડેલી કરચલી મટી જાય છે, ઘોળા વાળ કાળા થાય છે, બળ વધે છે અને શરીરનો વર્ણ સારો થાય છે. આ અવલેહ રસાયન છે. અગત્ય મુનીએ કહ્યો છે, તેથી તેને અગત્યહરીતકયાવલેહ કહે છે અને સર્વ રોગ મટાડે છે.

કુટબવલેહ

કુટજત્વક્તુલાં દ્રોણે જલસ્ય વિપચેત્સુધીઃ ॥

કષાયં પાદશેષં ચ ગૃહ્ણીયાદ્વલ્લગાલ્તિમ્ ॥ ૩૮ ॥

ત્રિંશત્પલં ગુહસ્યાત્ર દત્ત્વા ચ વિપચેત્પુનઃ ॥ સાન્દ્રત્વમાગતં જ્ઞાત્વા ચૂર્ણાનીમાનિદાપયેત્ ॥ ૩૯ ॥
રસાંજનં મોચરસં ત્રિકટુ ત્રિફલં તથા ॥ લઙ્ગાલં ચિત્રકં પાઠાં વિલ્વમિન્દ્રયવાનું વચામ્ ॥ ૪૦ ॥
મહાતકં પ્રતિવિષાં વિઢંગાનિ ચ વાલક્રમ્ ॥ પ્રત્યેકં પલસંમાનં ઘૃતસ્ય કુઢવં તથા ॥ ૪૧ ॥
સિદ્ધશીતે તતો દયાન્મધુનઃ કુઢવં તથા ॥ જયેદેષોઽવલેહસ્તુ સર્વાણ્યર્શોસિ વેગતઃ ॥ ૪૨ ॥
દુર્નામપ્રભવાન્ રોગાનતીસારમરોચકમ્ ॥ ગ્રહણીં પાંડુરોગં ચ રક્તપિત્તં ચ કામલામ્ ॥ ૪૩ ॥
અમ્લપિત્તં તથા શોષં કાર્કર્યં ચૈવ પ્રવાહિકામ્ ॥ અનુપાને પ્રયોક્ત્યમાજં તત્કં પયોદધિ ॥ ૪૪ ॥
ઘૃતં જલં વા જીર્ણં ચ પથ્યમોજી મવેષ્વરઃ ॥

એક તુલા અધકચરી કડાઝાલ લઈ, તેમાં એક દ્રોણ પાણી નાંખીને ઉકાળવા શુક્રું અને ઉકળતાં ઉકળતાં ચોથો ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે હેડે ઉતારીને ગાળી લેવું. એ ગાળી લીધેલા કાઢીની અન્દર ત્રીસ પલ ગોળ નાંખીને, પાછો એ ગાળી લીધેલો કાઢો ઉકાળવો અને ધાટો થવા આવે ત્યારે, રસવન્તી, મોચરસ, શુણ્ઠ, મરી, લીણડીપીપર, હરડાં, બેહેડાં, આમ્બળાં, રીસામણી, ચિત્રા, કાળીપાટ, બીલી, ઇન્દ્રજવ, ધોડાવજ, ભીલામું, અતિવિષની કળી, વાવડિજું અને વાળો, એ અઢારે ઔષધો એક એક પલ લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરીને તેની અન્દર નાંખવું. ત્યાર પછી એક કુડવ ઘી, ઉપરના પાકમાં નાંખી તેને તવીથાથી હલાવીને હેડે ઉતારવો. એ અવલેહ હણેડો થયા પછી તેની અન્દર એક કુડવ મધ નાંખવું. આ અવ-

લેહ ત્વરાથી સર્વ પ્રકારના અર્શો, અર્શ સમ્બન્ધની રોગો, અતિસાર, અરોચક, ગ્રહણી, પાણુ, રક્તપિત્ત, કામલા, અમ્લપિત્ત, શોક, કાર્શ્ય અને પ્રવાહિકા મટાડે છે. હવે આ અવલેહ બકરીનાં દૂધની છાશ, દૂધ, દહીં, ઘી વા જલ, એ અનુપાનોમાંનાં યોગ્ય અનુપાન સાથે ખાવો. વળી આ અવલેહ પચી ગયા પછી પણ પથ્ય પદાર્થ ખાવો, અપથ્ય પદાર્થ ખાવો નહિ.

કુટજત્વક્તુલામાર્દ્રો દ્રોણનીરે વિપાચયેત્ ॥ ૪૫ ॥

આદ્ર કુટજવલેહ

પાદરોષં શૃતં નીત્વા ચૂર્ણાન્યેતાનિ દાપયેત્ ॥

લજ્જાલુધર્તાકી બિલ્વં પાઠા મોચરસસ્તથા ॥ ૪૬ ॥ મુસ્તં પ્રતિવિષા ચૈવ પ્રત્યેકં સ્યાત્પલં પલમ્ ॥ તતસ્તુ વિપચેત્ ભૂયો યાવદ્દર્વીપ્રલેપનમ્ ॥ ૪૭ ॥ જલેન છાગદુગ્ધેન પીતો મંઢેન વા જયેત્ ॥ સર્વાત્તિસારાન્ ધોરાંસ્તુ નાનાવર્ણાન્ સવેદનાન્ ॥ ૪૮ ॥ અસુગદરં સમસ્તં ચ સર્વાર્શોસિ પ્રવાહિકામ્ ॥

લીલી કડાછાલ એક તુલા લઇ, તેને અધકચરી કરી, તેમાં એક દ્રોણ પાણી નાંખીને ઉકાળવા મૂકવું અને ઉકળતાં ઉકળતાં એથો ભાગ પાણી આકી રહે ત્યારે હેઠે ઉતારીને ગાળી લેવું. એ ગાળી લીધેલા કાઠાની અન્દર નીચે લખેલાં ઔષધો નાંખવાં. રીસામણીનાં મૂળ, ધાવણીનાં ફૂલ, ખીલી, કાળીપાટ, મોચરસ, નાગરમોથ અને અતિવિષની કળી, એ સાંતે ઔષધો એક એક પલ લઇ, તેમનું ચૂર્ણ કરીને ઉપરના ક્વાથમાં નાંખવું, ત્યાર પછી ઉપરના ક્વાથને પાછો ઉકાળવો અને તે ક્વાથ તવીથાને ચોટવા માંડે ત્યારે હેઠે ઉતારવો. આ અવલેહ, પાણી, બકરીનું દૂધ વા મણુ, એ અનુપાનોમાંનાં યોગ્ય અનુપાન સાથે પીવાથી, જૂદી જૂદી જાતની વેદનાવાળા સર્વે ધોર અતિસારો, સ્ત્રીઓનાં સર્વ પ્રકારનાં રક્તપ્રદરો, સર્વ પ્રકારના અર્શો અને પ્રવાહિકા, એ સર્વે રોગો મટી જાય છે.

એ રીતે દામોદરના પુત્ર શાર્દૂલગદ્યે રચેલી શાર્દૂલગદ્ય સંહિતાને વિષે મધ્યમખણડના ચિકિત્સા-સ્થાનમાંનાં અવલેહ ઔષધો નામે આઠમા અધ્યાયની ગુર્જર દીકા સમ્પૂર્ણ.

અધ્યાય ૯ મો, ઘૃતાદી ઔષધો

ક્લ્કાચ્ચતુર્ગુણીકૃત્ય ઘૃતં વા તૈલમેવ ચ ॥ ચતુર્ગુણે દ્રવે સાધ્યં

કલ્કયુક્ત સિદ્ધ ઘૃત
સ્નેહની તથા કલ્કયુક્ત
સિદ્ધ તૈલની વિધિ

કલ્ક એક ભાગ, ઘી ચાર ભાગ અને દ્રવ-પ્રવાહી પદાર્થ સાંત ભાગ લઇ, એ ત્રણે પદાર્થોને એકત્ર કરીને ઉકાળવા અને તેની અન્દરનો દ્રવ પદાર્થ બળી જઇને જ્યારે ઘી આકી રહે કે તરત, તે ઘીને ગાળી લેવું. આનું નામ સિદ્ધ ઘૃતસ્નેહ જાણવું.

કલ્કયુક્ત સિદ્ધ તૈલ
સ્નેહની વિધિ.

ઉપર પ્રમાણે ઘીને બદલે તૈલ લઇને બનાવેલા તૈલને સિદ્ધ તૈલ સ્નેહ કહે છે.

સ્નેહ પદાર્થ ખાવાની
માત્રા

તસ્ય માત્રા પલોન્મિતા ॥ ૧ ॥

આ સ્નેહ પદાર્થો-સિદ્ધ ઘૃતાદિ સ્નેહો ખાવાની માત્રા એક પલની છે.

કવાયયુક્ત સ્નેહ કેમ કરવો ? નિશ્ચિપ્ય ક્વાયયેત્તોયં ક્વાથદ્રવ્યાચ્ચતુર્ગુણમ્ ॥
પાદશિષ્ટં ગૃહીત્વા ચ સ્નેહં તેનૈવ સાધયેત્ ॥ ૨ ॥

ઉકાળો કરવાના પદાર્થો એક ભાગ તથા પાણી ચાર ભાગ, એ અન્નેને એકત્ર કરીને ઉકાળવાં અને ચોથો ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે તેની અન્દર ઘૂતાદિ સ્નેહ નાંખીને પાછાં ઉકાળવાં. તેની અન્દરનું પાણી બળી ગયલું જણાય કે, તરત તે ઘૂતાદિ સ્નેહને તૈયાર થયેલો માની, હેઠે ઉતારીને ગાળી લેવો.

મૃદુ દ્રવ્યવાળા કાઢામાં ચતુર્ગુણં મૃદુદ્રવ્યે
પાણી કેટલું નાંખવું ? ક્વાથમાં કુણી ઔષધીઓ હોય તો ચોગણું પાણી નાંખવું.

કઠિન દ્રવ્યવાળા કાઢામાં કઠિનેઽષ્ટગુણં જલમ્ ॥
પાણી કેટલું નાંખવું ? ક્વાથમાં કઠણુ ઔષધીઓ હોય તો આઠગણું પાણી નાંખવું.

મધ્યમ દ્રવ્યવાળા કાઢામાં તથા ચ મધ્યમે દ્રવ્યે દ્વાદશગુણં પયઃ ॥ ૩ ॥
પાણી કેટલું નાંખવું ? ક્વાથમાં મધ્યમ ઔષધીઓ હોય તો આઠગણું પાણી નાંખવું.

અત્યન્ત કઠણુ દ્રવ્યના અત્યન્તકઠિને દ્રવ્યે નીરં ષોડશિકં મતમ્ ॥
કાઢામાં પાણી કેટલું નાંખવું ? ક્વાથમાં અત્યન્ત કઠણુ ઔષધીઓ હોય તો સોલગણું પાણી નાંખવું.

કર્પથી પલ સુધી વજનના ક્વાથમાં પાણી કર્પાદિતઃ પલં યાવત્ ક્ષિપેત્ ષોડશિકં જલમ્ ॥ ૪ ॥
કેટલું નાંખવું ? સ્નેહ પદાર્થમાં કર્પથી આરંભીને પલ નામનાં વજન સુધી ઔષધોનો કાઠો કરવો હોય તો, તે ક્વાથની અન્દર સોલગણું પાણી નાંખવું.

પ્રસૂતિથી કુડવસુધી વજનના ક્વાથમાં પાણી તદ્ધર્ષ્વં કુડવં યાવત્ ભવેદઘ્નગુણં પયઃ ॥
કેટલું નાંખવું ? સ્નેહ પદાર્થમાં પ્રસૂતિથી આરંભીને કુડવ નામનાં વજન સુધી ઔષધોનો કાઠો કરવો હોય તો, તે ક્વાથની અન્દર આઠગણું પાણી નાંખવું.

પ્રસ્થથી ખારી સુધી વજનના ક્વાથમાં પાણી પ્રસ્થાદિતઃ ક્ષિપેન્નીરં ચારી યાવત્ચતુર્ગુણમ્ ॥ ૫ ॥
કેટલું નાંખવું ? સ્નેહ પદાર્થમાં પ્રસ્થથી આરંભીને ખારી નામનાં વજન સુધી ઔષધોનો કાઠો કરવો હોય તો તે, ક્વાથની અન્દર ચારગણું પાણી નાંખવું.

પાણીમાં કરવાના સ્નેહમાં કલ્ક કેટલો નાંખવો ? અંબુક્વાથરસૈયત્રં પૃથક્ક્ષેહસ્ય સાધનમ્ ॥
કલ્કસ્યાંશં તત્ર દયાચ્ચતુર્થં ષષ્ઠમષ્ટમમ્ ॥ ૬ ॥
પાણીની અન્દર સ્નેહપદાર્થ તૈયાર કરવો હોય તો, સ્નેહપદાર્થનો ચોથો ભાગ કલ્ક લેવો.

ક્વાથમાં કરવાના સ્નેહમાં કલ્ક કેટલો નાંખવો ? ક્વાથની અન્દર સ્નેહ પદાર્થ તૈયાર કરવો હોય તો, તે સ્નેહ પદાર્થનો છઠ્ઠો ભાગ કલ્ક લેવો.

રસમાં કરવાના સ્નેહમાં રસની અન્દર સ્નેહ પદાર્થ તૈયાર કરવો હોય તો, સ્નેહ પદાર્થનો કલ્ક કેટલો નાંખવો ? આઠમો ભાગ કલ્ક લેવો.

- दूधादिमां करवाना स्ने-
हमां क्लृप्तो नो भवो ?
दुग्धे दग्नि रसे तत्रे कल्को देयोऽष्टमांशकः ॥
दूधमां, दहीमां, वनस्पतिना रसमां अथवा छाशमां स्नेह पदार्थ
तैयार करवो होय तो, स्नेह पदार्थनो आठमो भाग क्लृप्त लेवो.
कल्कस्य सम्यक्पाकार्थं तोयमत्र चतुर्गुणम् ॥ ७ ॥
कल्कनो सारी रीते पाक करवा भाटे क्लृप्ता करतां योगाणुं पाणी
क्लृप्तमां नांभुं.
- स्नेहमां पांयथी वधारे
द्रवो क्लृप्ता नो भवो ?
द्रवाणि यत्र स्नेहेषु पंचादीनि भवन्ति हि ॥ तत्र स्नेहसमान्याहुः
स्नेह पदार्थनी अन्दर, पांयथी वधारे द्रव पदार्थो नांभवा होय तो,
ते ठेकाणुं जेटलो स्नेह पदार्थ होय तेना जेटला ७ द्रव पदार्थो लेवा.
यथा पूर्वं चतुर्गुणम् ॥ ८ ॥ द्रवेण केवलेनैव स्नेहपाको भवेद्यदि ॥
स्नेह पदार्थनी अन्दर, डेवण पांयथी ओछा अर्थात् ऐक्यी यार
सुधी द्रव पदार्थ नांभवां होय तो ते द्रव पदार्थो स्नेह पदार्थथी
योगाणु नांभवा.
- स्नेहमां ऐक्यी यार
सुधी द्रवो क्लृप्ता
नो भवो ?
तत्रांशुपिष्टः कल्कः स्याज्जलं चात्र चतुर्गुणम् ॥ ९ ॥
जे ठेकाणुं स्नेह पदार्थने, पाणीमां वाटेला क्लृप्ती साथे, डेवण
काढां ७, तैयार करवो होय तो, ते ठेकाणुं ते स्नेह पदार्थथी
योगाणुं पाणी लेवुं.
- पाणीमा वाटेला क्लृप्त-
युक्त क्वाथवाणा स्नेहमां
पाणी नांभवानी मात्रा.
काथेन केवलेनैव पाको यत्ररितः क्वचित् ॥
काथद्रव्यस्य कल्कोऽपि तत्र स्नेहे प्रयुज्यते ॥ १० ॥
काथ ठेकाणुं डेवण काढानी अन्दर स्नेह पदार्थ, तैयार करवानुं क्लृप्तुं
होय तो ते ठेकाणुं, काढां द्रव्योनो क्लृप्त करी, पछी ते क्लृप्ते, ते स्नेह पदार्थमां नांभीने,
पछी ते स्नेह पदार्थने सिद्ध करवो-पकाववो.
- क्लृप्तरहित स्नेह क्लृप्त
भवाववो ?
कल्कहीनस्तु यः स्नेहः स साध्यः केवले द्रवे ॥
जे स्नेह पदार्थ क्लृप्त वगरनो करवो लभ्यो होय, ते स्नेह पदार्थ
ने, मात्र द्रव पदार्थमां ७ पकाववो. (द्रव पदार्थ अणी गय के ते स्नेह
पदार्थने तैयार थयलो मानीने हेंडे उतारी लेवो.)
- पुष्पक्लृप्तवाणा स्नेहमां
पाणी क्लृप्तुं नांभुं ?
पुष्पकल्कस्तु यः स्नेहस्तत्र तोयं चतुर्गुणम् ॥ ११ ॥
जे स्नेह पदार्थमां पुष्पक्लृप्त नांभवानो लभ्यो होय, ते स्नेह
पदार्थमां स्नेह पदार्थथी योगाणुं पाणी नांभुं.
- स्नेहमां पुष्पक्लृप्त
क्लृप्तो नांभवो ?
स्नेहे स्नेहाष्टमांशश्च पुष्पकल्कः प्रयुज्यते ॥
स्नेह पदार्थना पाकनी अन्दर, क्लृप्तो क्लृप्त नांभवो लभ्यो होय
तो, ते क्लृप्तो क्लृप्त, स्नेह पदार्थनो आठमो भाग नांभवो.

સિદ્ધ સ્નેહનાં લક્ષણે

વર્તિવત્સેહકલ્કઃ સ્યાદ્યદાંડગુલ્યા વિમર્દિતઃ ॥ ૧૨ ॥

શબ્દહીનોડમિનિક્ષિપ્તઃ ભેહઃ સિદ્ધો ભવેત્તદા ॥

સ્નેહની અન્દર નાંખેલા કલ્કને ચપટીથી દબાવી બેઠએ ત્યારે, તે કલ્કની વાટ વણાય; અને તે કલ્કને અગ્નિપર નાંખીએ ત્યારે તે કલ્ક છમ્છમ ન થાય ત્યારે સ્નેહ સિદ્ધ થયેલ છે એમ જાણવું.

સિદ્ધ તેલ સ્નેહનાં
અને સિદ્ધ ધૂતસ્નેહનાં
લક્ષણે

યદા ફેનોદ્રમસ્તૈલે ફેનશાંતિશ્ચ સર્પિષિ ॥ ૧૩ ॥

ગંધવર્ણરસોત્પત્તિઃ ભેહસિદ્ધિસ્તદા ભવેત્ ॥

તેલ સ્નેહના પાકપર શીણ ચઢી આવે, સારી ગંધ આવવા માટે, ઉત્તમ રંગ ચઢેલો દેખાય અને ઉત્તમ રસ નીકળેલો જણાય, ત્યારે

તેલ સ્નેહ સિદ્ધ થયેલ છે, એમ જાણવું. આજ પ્રમાણે ધૂતને પણ સ્નેહસિદ્ધ થયેલ જાણવું.

ભેહપાકસ્ત્રિધા પ્રોક્તો મૃદુર્મધ્યઃ સ્વસ્તથા ॥ ૧૪ ॥

મૃદુ, મધ્ય અને ખર, એ રીતે ત્રણ જાતનો સ્નેહ બનાવવામાં આવે છે.

સ્નેહની અન્દરના મૃદુ
પાકનાં લક્ષણે

ઈષત્સરસકલ્કસ્તુ ભેહપાકો મૃદુર્ભવેત્ ॥

જે સ્નેહના પાકની અન્દરનો કલ્ક પાણીથી જરાતરા ભીનો જણાય તે પાકને મૃદુ જાણવો.

સ્નેહની અન્દરના
મધ્ય પાકનાં લક્ષણે

મધ્યપાકસ્ય સિદ્ધિશ્ચ કલ્કે નીરસકોમલે ॥ ૧૫ ॥

જે સ્નેહના પાકની અન્દરનો કલ્ક મૃદુ હોવા છતાં, પાણીને અંશ ન રહે તે પાકને મધ્ય જાણવો.

સ્નેહની અન્દરના ખર
પાકનાં લક્ષણે

ઈષત્કટિનકલ્કશ્ચ ભેહપાકો ભવેત્સ્વરઃ ॥

જે સ્નેહના પાકની અન્દરનો કલ્ક, જરાતરા કડણ થયો હોય. તે પાકને ખર જાણવો.

સ્નેહની અન્દરના દબ્ધ
પાકનાં લક્ષણે

તદ્ધર્ષ દગ્ધપાકઃ સ્યાદ્દાહકૃન્નિષ્પ્રયોજનઃ ॥ ૧૬ ॥

જે સ્નેહના પાકની અન્દરનો કલ્ક, ખર પાક કરતાં પણ વધારે કડણ થયો હોય, તે પાક બળી ગયેલો અને દાહ કરનારો હોવાથી નિરપયોગી છે.

સ્નેહની અન્દરના
આમ પાકનાં લક્ષણે

આમપાકશ્ચ નિર્વીર્યો વહ્નિમાંચકરો ગુરુઃ ॥

જે સ્નેહના પાકની અન્દરનો કલ્ક કાચો રહી ગયો હોય, તો તે પાક પરાક્રમ વગરનો, જઠરાગ્નિને મન્દ કરનારો અને ભારે છે.

સ્નેહના મૃદુ પાકના
ઉપયોગનું વર્ણન

નસ્યાર્યે સ્યાન્મૃદુઃ પાકો

સ્નેહનો મૃદુ પાક, નાકની અન્દર નસ્ય દેવામાં વાપરવો.

સ્નેહના મધ્ય પાકનાં

મધ્યમઃ સર્વકર્મસુ ॥ ૧૭ ॥

ઉપયોગનું વર્ણન સ્નેહનો મધ્ય પાક, સર્વ કામમાં વાપરવો.
 સ્નેહના ખર પાકના અભ્યંગાર્થે સ્નેહનો મધ્ય પાક, સર્વ કામમાં વાપરવો.
 ઉપયોગનું વર્ણન સ્નેહનો ખર પાક, અભ્યંગ કરવાના કામમાં વાપરવો.
 ધી, તેલ અનેગોળાદિ ઘૃતતૈલગુડાદીંશ્ચ સાધયેન્નૈકવાસરે ॥ ૧૮
 દ્રવ્યો, ઉષિત (વાસી) પ્રકુર્વત્યુષિતા હોતે વિશેષાદુગ્ધસંચયમ્ ॥
 વાપરવાનાં ધાતુ ધી, ગોળ અને તેલ આદિ દ્રવ્યોનો સ્નેહ, એક દિવસમાં તૈયાર કરવો નહિ, પણ વાસી રાખીને એટલે એક રાત, તે બધાંને રાખી મૂકીને બીજે દિવસે સ્નેહ કરવાનો આરંભ કર્યો હોય તો તેમાં વિશેષ ગુણુ ઉત્પન્ન થાય છે.
 પિપ્પલાદિ ક્ષીરધૃત પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલચવ્યચિત્રકનાગરૈઃ ॥ ૧૯ ॥
 સસૈન્ધવૈશ્વ પલિકૈર્ઘૃતપ્રસ્થં વિપાચયેત્ ॥

ક્ષીરં ચતુર્ગુણં દત્વા તત્ ઘૃતં સ્ત્રીહનાશનમ્ ॥ ૨૦ ॥ વિષમજ્જરમંદામિહરં રુચિકરં પરમ્ ॥
 લીંડીપીપર, પીપરીમૂળના ગણ્ડોડા, ચિત્રા, શુણ્ઠ અને સિન્ધાલુણુ, એ છએ ઔષ્ધો એક એક પલ લઈને, તેમનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક છ પલ, ધી એક પ્રસ્થ અને દૂધ ચાર પ્રસ્થ લેવું. એ ઉપરાંત કલ્કનો સારો પાક થવા માટે ધીથી યોગણું પાણી નાંખી, પછી એ ચારે પદાર્થોને એકત્ર કરી, ધી બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે ધીને ગાળી લેવું. આ પિપ્પલાદિ ક્ષીરધૃત, પીંડા, વિપમજ્જર અને મંદાશિ મટાડે છે તથા સારી રીતે રુચિકર છે.

ચાંગેરી ધૃત પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં ચિત્રકો હસ્તિપિપ્પલી ॥ ૨૧ ॥
 શ્વદંષ્ટ્રા નાગરં ધાન્યં પાઠા બિલ્વં ચવાનિકા ॥

દ્રવ્યૈશ્ચ પલકૈરૈતૈશ્વતુઃષષ્ટિપલં ઘૃતમ્ ॥ ૨૨ ॥ ઘૃતાચતુર્ગુણં દયાચાંગેરીસ્વરસં બુધઃ ॥
 તથા ચતુર્ગુણં દત્વા દધિસર્પિર્વિપાચયેત્ ॥ ૨૩ ॥ શનૈશ્શનૈર્વિપક્તવ્યં ચાંગેરીઘૃતસુતમમ્ ॥
 તત્ ઘૃતં કફવાતપ્રં પ્રહણ્યશૌંવિકારનુત્ ॥ ૨૪ ॥ હંત્યાનાહગુદબ્રંશં મૂત્રકૃચ્છ્રં પ્રવાહિકામ્ ॥

લીંડીપીપર, પીપરીમૂળના ગણ્ડોડા, ચિત્રા, ગજપીપર, ગોખર, શુણ્ઠ, ધાણુ, કાળી-પાટ, બીલી અને બોડી અજબોદ, એ દશે ઔષ્ધો, એક એક પલ લઈને, તેમનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક દશ પલ; ધી ચોંસઠ પલ; બાકી ભાજનો રસ, દહીં અને પાણી એ ત્રણે પદાર્થો બરસો છાપન પલ લઈ, એ પાંચે પદાર્થોને એકત્ર કરીને ધીથી ધીથી આંચે ધી બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે ધીને ગાળી લેવું. આ ધીને ચાંગેરીઘૃત કહે છે. આ ધૃત કફવાત, ગ્રહણી, અર્શ આનાહ, ગુદબ્રંશ, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને પ્રવાહિકા રોગ મટાડે છે.

મસુરાણાં પલશતં નીરદ્રોણે વિપાચયેત્ ॥ ૨૫ ॥
 પાદશેષં શૃતં નીત્વા દત્વા બિલ્વપલાયકમ્ ॥

પ્રહર્ણી મિત્રવિદુકં ચ નાશયેન્ન પ્રવાહિકામ્ ॥ ઘૃતપ્રસ્થં પચેત્તેન સર્વાતીસારનાશનમ્ ॥ ૨૬ ॥

મસૂર સો પલ લઈ, તેની અન્દર એક દ્રોણુ પાણી નાંખીને, તેને ઉકાળવા અને ચોથો ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે, તેને હેડે ઉતારીને ગાળી લેવા. એ ગાળી લીધેલા પાણીની

અન્દર ખીલીનો કલક આઠ પલ તથા ઘી એક પ્રથ નાંખી તે પદાર્થોને એકત્ર કરી, ઘી બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે ઘીને ગાળી લેવું. આ મસૂરધૂત સર્વાતિસાર, ગ્રહણી, ભિન્નવિકા અને પ્રવહિકા રોગ મટાડે છે.

કામદેવધૂત

અશ્વગંધા તુલૈકા સ્યાત્તદર્થો ગોધુરઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૭ ॥

બલાઽમૃતા શાલિપર્ણી વિદારી ચ શતાવરી ॥

પુનર્નવાઽશ્વત્થશુષ્ઠી કાશમર્યાસ્તુ ફલાન્યપિ ॥ ૨૮ ॥ પદ્મવીજં માષવીજં દયાદ્દશપલં પૃથક્ ॥
ચતુર્દ્રોણેઽમસાં પક્ત્વા પાદશેષં મૃતં નયેત્ ॥ ૨૯ ॥ જીવનીયગણઃ કુષ્ઠં પદ્મકં રક્તચંદનમ્ ॥
પત્રકં પિપ્પલી દ્રાક્ષા કપિકચ્છુફલં તથા ॥ ૩૦ ॥ નીલોત્પલં નાગપુષ્પં સારિવે દ્વે બલે તથા ॥
પૃથક્કર્ષસમા ભાગાઃ શર્કરાયાઃ પલદ્વયમ્ ॥ ૩૧ ॥ રસદ્વચ પૌંડ્રકેશૂનામાઢકૈકં સમાહરેત્ ॥
ઘૃતસ્ય ચાઢકં દત્ત્વા પાચયેન્મૃદનાઽમ્નિના ॥ ૩૨ ॥ ઘૃતમેતન્નિહંત્યાશુ રક્તપિત્તમુરઃક્ષતમ્ ॥
હલીમકં પાંડુરોગં વર્ણમેદં સ્વરક્ષયમ્ ॥ ૩૩ ॥ વાતરક્તં મૂત્રકૃચ્છ્રં પાર્શ્વશૂલં ચ કામલામ્ ॥
શુક્લક્ષયમુરોદાહં કાશ્યમોજઃક્ષયં તથા ॥ સ્ત્રીणां ચૈવાપ્રજાતાનાં ગર્ભદં શુક્રદં નૃગામ્ ॥
કામદેવધૂતં નામ હૃયં બલ્યં રસાયનમ્ ॥ ૩૫ ॥

આખસન્ધ એક તુલા; ગોખરુ અર્ધ તુલા; બલાનાં-ખરેડીનાં મૂળ, ગળા, સુગન્ધી સમેરવો, વિદારીકન્દ, ભોંયકાહોળું-ફગવેલાનો કન્દ, શતાવરી, સાટોડી, પીપળનાં મૂળ, શુણ્ઠ શવનનાં ફળ, કમળકાકડી અને અડદ, એ અગ્નિ આપધો દશ દશ પલ, એ પ્રમાણે એ તેરે આપધોને એકઠાં કરી, અધકચરાં કરી, તેમની અન્દર ચાર દ્રોણ પાણીનાંખીને, તેમને ઉકાળવાં, અને ચોથો ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમને હેડે ઉતારીને ગાળી લેવાં. ત્યાર-બાદ મેદા-શતાવરી, કોકોલી-આખસન્ધ, ક્ષીરકોકોલી-આખસન્ધ, જીવક-ફગવેલાનો કન્દ, ઝપલક-ફગવેલાનો કન્દ, જીવંતી-મીઠી ખોરખડી, જેડીમધ, રાત્રી મગ, રાત્રી અડદ, કઠ પદ્મક, રતાંજલિ, તમાલપત્ર, લીણડીપીપર, દ્રાક્ષ, કઉચાં, કાળું કમળ, નાગકેશર, ધોળી કપુરીમધુરી, કાળી કપુરીમધુરી, બલા-ખરેડી અને નાગબલા-ગંગેટી, એ ત્રેવીશ આપધો એક એક કર્ષ લાઇને તેમનો કલક કરવો. કછી ઉપરના ગાળી લીધેલા કવાથના પાણીની અન્દર ઉપરનો કલક ત્રેવીશ કર્ષ, સાકર બે પલ તથા ધોળી શેરડીનો રસ અને ઘી એ બંને એક એક આઠક નાંખીને, તે સર્વ વસ્તુને ધીમે ધીમે તાપે ઘી બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે ઘીને ગાળી લેવું. આ કામદેવધૂતના સેવનથી રક્તપિત્ત, ઉરઃક્ષત, હલી-મક, પાણુરોગ, વર્ણભેદ, સ્વરક્ષય, વાતરક્ત, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પાર્શ્વશૂલ, કામલા, શુક્લક્ષ, ઉરોદાહ કાશ્ય અને ઓજઃક્ષય રોગો મટે છે, અગ્રજ એટલે જે સ્ત્રીને ગર્ભ ન રહેતો હોય તેને ગર્ભ રહે અને પુરુષનું વીર્ય વધે. આ કામદેવ ધૂત હૃદય, બલ્ય અને રસાયન છે.

પાનીયકલ્યાણધૂત

ત્રિફલા દ્વે નિશે કૌન્તી સારિવે દ્વે પ્રિયંગુકા ॥

શાલીપર્ણી પૃષ્ઠિપર્ણી દેવદાર્વેલવાલુકમ્ ॥ ૩૬ ॥

નતં વિશાલા દંતી ચ દાડિમં નાગકેશરમ્ ॥ નીલોત્પલૈલા મંજિષ્ઠા વિઙ્ગં કુષ્ઠપદ્મકમ્ ॥ ૩૭ ॥

જાતિપુષ્પં ચંદનં ચ તાલીસં વૃહતી તથા ॥ એતૈઃ કર્ષસમૈઃ કલ્કૈર્જલં દત્ત્વા ચતુર્ગુણમ્ ॥ ૩૮ ॥
 ઘૃતપ્રસ્થં પચેદ્દીમાનપસ્મારે જ્વરે ક્ષયે ॥ ઉન્માદે વાતરક્તે ચ કાસે મંદાનલે તથા ॥ ૩૯ ॥
 પ્રતિશ્વાયે કટીશૂલે તૃતીયકચતુર્થકે ॥ મૂત્રકૃચ્છ્રે વિસર્પે ચ કંઙ્કાપાંડ્વમયે તથા ॥ ૪૦ ॥
 વિષદ્વયે પ્રમેહેષુ સર્વથૈવોપયુજ્યતે ॥ બંધ્યાનાં પુત્રદં મૃતયક્ષરક્ષોદરં સ્મૃતમ્ ॥ ૪૧ ॥

હરડાં, બેહેડાં, આમળાં, હળદર, દારુહળદર, રેણુકળીજ, ઘોળી કપુરીમધુરી, કાળી કપુરીમધુરી, ઘઉંલા, સુગન્ધી સમેરવો, દેવદારુ, એલવાલુક સુગન્ધી પદાર્થ, તગર, મોટી ઇન્દ્રવારુણીનું મૂળ, દાડમ, નાગકેશર, કાળુ કમળ, એલચી, મજ્જા, વાવડિંગ, કક, પદ્મક, જાળાં પુલ સુખડ, તાલીસપત્ર અને ઉભીભોંરિંગાણી, એ અઠ્યાવીશ ઔષધો એક એક કર્ષ લધને તેમનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક અઠ્યાવીશ કર્ષ, ઘી એક પ્રસ્થ અને પાણી ચાર પ્રસ્થ લઈ, એ ત્રણે પદાર્થોને એકત્ર કરી, ઘી આછા રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે ઘીને ગાળી લેવું. આ ઘૃત, અપરમાર, જ્વર, ક્ષય, ઉન્માદ, વાતરક્ત, કાસ, મંદાનલ, પ્રતિશ્વાય, કટીશૂલ, તૃતીયક જ્વર, ચતુર્થક જ્વર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વિસર્પ, કણ્ઠ, પાણ્ડુ, બે જાતનાં વિષો અને પ્રમેહ રોગો મટાડે છે; વાંઝણી સ્ત્રીને પુત્ર આપે છે અને ભૂત, યક્ષ અને રક્ષને—રાક્ષસને હરનારું છે.

અમૃતાઘૃત

અમૃતાકવાથકલ્કામ્ન્યાં સક્ષીરં વિપચેત્ ઘૃતં ॥

વાતરક્તં જયત્યાશુ કુષ્ઠં જયતિ દુસ્તરમ્ ॥ ૪૨ ॥

અધકચરી ગળો સોલ ભાગ તથા પાણી ચોંસઠ ભાગ લઈ, એ બન્ને પદાર્થોને એકત્ર કરીને ઉકાળવા, અને ચોથો ભાગ પાણી આછી રહે ત્યારે તેમને હેઠે ઉતારીને ગાળી લેવા. એ રીતે તૈયાર કરેલો ગળોનો કાઢો સોલ ભાગ, દૂધ સોલ ભાગ, ઘી ચાર ભાગ અને ગળોનો કલ્ક એક ભાગ લઈ, એ બધા પદાર્થોને એકત્ર કરી, ઘી આછી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે ઘીને ગાળી લેવું. આ ઘી વાતરક્ત રોગ તથા દુસ્તર કુદ રોગ ઝટ મટાડે છે.

મહાતિક્તઘૃત

સપ્તચ્છદઃ પ્રતિવિષા શમ્યાકઃ કટુરોહિણી ॥

પાઠા મુસ્તમુશીરં ચ ત્રિફળા પર્યટસ્તથા ॥ ૪૩ ॥

પટોલનિબમંજિષ્ઠાઃ પિપ્પલી પદ્મકં શટી ॥ ચંદનં ધન્વયાસશ્ચ વિશાલા દ્વે નિશં તથા ॥ ૪૪ ॥

ગુહ્ચી સારિવે દ્વે ચ મૂર્વા વાસા શતાવરી ॥ ત્રાયંતીન્દ્રયવા યષ્ઠી મૂનિંબશ્ચાક્ષમાગિકાઃ ॥ ૪૫ ॥

ઘૃતં ચતુર્ગુણં દદ્યાત્ ઘૃતાદામલકીરસઃ ॥ દ્વિગુણઃ સર્પિષશ્ચાત્ર જલમષ્ટગુણં ભવેત્ ॥ ૪૬ ॥

તત્સિદ્ધં પાયયેત્સર્પિર્વાતરકેષુ સર્વથા ॥ કુષ્ઠાનિ રક્તપિત્તં ચ રક્તાશોસિ ચ પાંડુતામ્ ॥ ૪૭ ॥

હ્રોગગુલ્મવિસર્પપ્રદરાન્ ગંડમાલિકામ્ ॥ ક્ષુદ્રોગાન્ જ્વરાંશ્ચૈવ મહાતિક્તમિદં જયેત્ ॥ ૪૮ ॥

સાતવણીની છાલ, અતિવિષની કળી, ગરમાળાનો ગોળ, કડુ, કાળીપાટ, નાગરમોથ, વાળો, હરડાં, બેહેડાં, આમળાં, ખડસલિથો, પટોલ—કડવાં પરવર, લિપ્પડાની છાલ, મજ્જા, લીણીપીપર, પદ્મક, કચૂરો, સુખડ, ધમાસો, મહેન્દ્રવારુણી, હળદર, દારુહળદર, ગળો, ઘોળી કપુરીમધુરી, કાળી કપુરીમધુરી, મુર્વા—મોરવેલ, અરૂણી, શતાવરી, ત્રાયમાણુ, ઇન્દ્રજવ, જ્વેદીમધ અને કરિયાતું એ બન્ને ઔષધો એક એક અક્ષ (કર્ષ) લધને તેમનો કલ્ક કરવો;

એ કલક બત્રીશ કર્ષ, ધી એક સો અઢાવીશ કર્ષ, આખ્યાનાં રસ બસો છપ્પન કર્ષ અને પાણી એક હજાર ને ચોવીસ કર્ષ લઈ, એ ચારે પદાર્થોને એકત્ર કરી, ધી બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે ધીને ગાળી લેવું. આ મહાતિક્તધૂત, ઘણું કરી વાતરકતપર પાવું. વળી આ ધીથી કુષ્ઠ, રક્તપિત્ત, રક્તાશો, પાણુ, હૃદ્રોગ, ગુલ્મ, વિસર્પ, પ્રદર, ગણ્ડમાલિકા, ક્ષુદ્રરોગો અને જવર રોગ મટે છે.

કાસીસાદીધૂત કાસીસં દ્વે નિશે મુસ્તં હરિતાલં મનઃશિલામ્ ॥

કંપિલ્લકં ગંધકં ચ વિઙ્ગં ગુગુલું તથા ॥ ૪૯ ॥

સિન્ધુકં મરિચં કુષ્ઠં તુલ્યકં ગૌરસર્ષપાન્ ॥ રસાંજનં ચ સિન્દૂરં શ્રીવાસા રક્તચંદનમ્ ॥ ૫૦ ॥

ઈરિમેદં નિવબત્રં કરંજં સારિવાં વચામ્ ॥ મંજિષ્ઠાં મધુકં માંસીં શિરીષં લોઘપદ્મકમ્ ॥ ૫૧ ॥

હરીતકીં પ્રપુત્રાટં ચૂર્ણયેત્ કાર્ષિકાન્ ધૃષક્ ॥ તતસ્તત્ ચૂર્ણમાલોઙ્ચ ત્રિંશત્પલમિતે ધૃતે ॥ ૫૨ ॥

સ્થાપયેત્તામ્રપાત્રે ચ ઘર્મે સપ્તદિનાનિ વૈ ॥ અસ્યામ્યંગેન કુષ્ઠાનિ દ્વૃપામાવિચર્ચિકાઃ ॥ ૫૩ ॥

શુકલોષા વિસર્પાશ્ચ વિસ્ફોટા વાતરક્તજાઃ ॥ શિરસ્ફોટોપદંશાશ્ચ નાડીદુષ્ટવ્રણાનિ ચ ॥ ૫૪ ॥

શોથો મગ્નદરશ્ચૈવ લૂતાઃ શામ્યંતિ દેહિનામ્ ॥ શોધનં રોપણં ચૈવ સર્વવર્ણકરં ધૂતમ્ ॥ ૫૫ ॥

હીરાકરી, હળદર, દારુહળદર, નાગરમોથ, હરતાલ, મનશિલ, કપિલા, ગન્ધક, વાવ-ડિંક, ગુગળ, મીણુ, મરી, કઠ, મોરથુથુ, સર્પવ, રસવંતી, સિન્દૂર, ગંધાભેરજ્જે, રતાંજલી, ધરિમેદ-દુર્ગન્ધી ખેરનો કાથો, લિખ્યાનાં પાંદડાં, કરંજનાં બી, કપુરીમધુરી, ઘોડાવજ, મજ્જક, જેડીમધ, આલછડ, શરસાની છાલ, લોદર, પદ્મક, હરડે, અને કુવાડિયાનાં બી, એ બત્રીશ કર્ષ તથા ધી ત્રીશ પલ લઈ, એ બન્નેને ત્રાંબાનાં વાસણની અન્દર નાંખી, એકરસ કરીને સાત દિવસ પર્યંત તડકામાં રાખી મૂકવાં. આ ધી શરીરે ચોળવાથી સર્વે કુષ્ઠો, દંદુ, પામા, વિચાયકા, શુક્રરોગ, વિસર્પ, વાતરક્તવિસ્ફોટ, ઉપદંશ, શિરફોટ, નાડી પ્રણુ, દુષ્ટપ્રણુ, શોથ, ભગન્દર અને લૂતા રોગ મટી જાય છે. આ ધી પ્રણાદિનું શોધન અને રોપણ કરે છે તથા પ્રણવાળી જગાને શરીરના વર્ણ સરખી કરે છે.

જાતીનિવપટોલાશ્ચ દ્વે નિશે કટુરોહિણી ॥

જાત્યાદિ ધૂત મંજિષ્ઠા મધુકં સિન્ધુકં કરંજોશીરસારિવાઃ ॥ ૫૬ ॥

તુલ્યં ચ વિપચેત્સમ્યક્તૈરભિર્વૃતં બુધઃ ॥

અસ્ય લેપાત્પ્રરોહંતિ સૂક્ષ્મનાડીવ્રણા અપિ ॥ ૫૭ ॥ મર્માશ્રિતાઃ ક્લેદિનશ્ચ ગંભીરાઃ સર્જ્જો વ્રણાઃ ॥

જાલ, લિખ્યાડો અને પટોલ-કડવાં પરવર, એ ત્રણેનાં પાંદડાં, હળદર, દારુહળદર, કડુ, મજ્જક, જેડીમધ, મીણુ, કરંજનાં બી, વાળો, કપુરીમધુરી અને મોરથુથુ, એ તેરે ઔષધો સરખે વજને લઈને તેમનો કલક કરવો. એ કલક એક ભાગ અને ધી ચાર ભાગ લઈ, એ બન્નેને ત્રાંબાનાં વાસણમાં નાંખી, એક રસ કરીને અગ્નિપર તપાવવાં. આ ધીના લેપનથી સૂક્ષ્મ નાડીપ્રણો તથા મર્મસ્થાનમાં રહેલાં, પરુ વહેનારાં, ભયંકર દેખાવાનાં અને વેદનાવાળાં પ્રણો પણ મટે છે.

ખિન્દધૃત

ચિત્રકઃ શંખિની પથ્યા કંપિલ્લિચ્છિવૃતાયુગ્મ ॥ ૫૮ ॥

વૃદ્ધદાસ્થ શમ્યાકો દન્તી દન્તીફલં તથા ॥

કોશાતકી દેવદાલી નીલિની ગિરિકર્ણિકા ॥ ૫૯ ॥ સાતલા પિપ્પલીમૂલં વિઢંગં કટુકી તથા ॥
 હેમક્ષીરી ચ વિપચેત્કલ્કૈરેભિઃ પિચ્ચન્મિતૈઃ ॥ ૬૦ ॥ ઘૃતપ્રસ્થં સ્તુહીક્ષીરે ષટ્પલે તુ પલદ્વયે ॥
 અર્કક્ષીરસ્ય મતિમાન્ તત્તિસદ્દં ગુલ્મકુષ્ઠહૃત્ ॥ ૬૧ ॥ હંતિ શૂલ્મુદાવર્તે શોથાધ્માનં ભગંદરમ્ ॥
 શમયત્યુદરાણ્યઘ્નૌ નિપીતં બિન્દુસંલ્ચયા ॥ ૬૨ ॥ ગોદુગ્ધેનોષ્ટ્રદુગ્ધેન કૌલ્ત્યેન શૃતેન વા ॥
 ઊષ્ણોદકેન વા પીત્વા બિન્દુવેગૈર્વિરચયેત્ ॥ ૬૩ ॥ એતદ્વિન્દુઘૃતં નામ નામિલેપાદ્વિરચયેત્ ॥

ચિત્રો, શંખિની-ઘોળાં ફૂલની શંખાવળીની લાજી, હરડે, કપિલો, ઘોળું નસોતર, કાળું નસોતર, વરધારો, ગરમાળાનો ગોળ, નેપાળાનું મૂળ, નેપાળો, કડવા તુરિયાના વેલાનું મૂળ, કુકડવેલાં, ગળી, ગરણીનાં ખી, સાતલા-પીળો થોર, -કણ્ટાળો થોર, પીપરીમૂળના ગણ્ડોડા, વાવડિડું, કડુ અને દારડીનાં મૂળ, એ ઓગણીશો ઔષધો એક એક પિયુ (કર્પ) લઈને તેમનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક ઓગણીશો કર્પ, ઘી એક પ્રસ્થ, દાંડલિયા થોરનું દૂધ છ પલ, આકડાનું દૂધ એ પલ અને પાણી ચાર પ્રસ્થ લઈ, એ પાંચે પદાર્થોને એકત્ર કરી, ઘી બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે ઘીને ગાળી લેવું. આ ઘીથી ગુલ્મ, કુષ્ઠ, શૂલ ઉદાવર્ત વાત, શોથ, આધ્માન વાત, ભગદર અને આઠ જાતના ઉદર રોગ મટે છે. વળી ગાયનું દૂધ, ઉંટડીનું દૂધ, કળથીનો કવાથ અને ઉંનું પાણી, એ અનુપાનોમાંથી રોગીના રોગને જે અનુપાન યોગ્ય જણાય, તે અનુપાનની સાથે, આ ખિન્દુધૃતના જેટલાં ટીપાં નાંખીને પાઘએ, તેટલા જ જીલાય રોગીને લાગે છે. વળી આ ધૃતનો નાભિપર લેપ કરવાથી પણ રોગીને જીલાય લાગે છે.

ત્રિફલાયા રસપ્રસ્થં પ્રસ્થં વાસારસોદ્ભવમ્ ॥ ૬૪ ॥

ત્રિફલાધૃત

મુંગરાજરસપ્રસ્થં પ્રસ્થમાજં પયઃ સ્મૃતમ્ ॥

દત્ત્વા તત્ર ઘૃતપ્રસ્થં કલ્કૈઃ કર્ષમિતૈઃ પૃથક્ ॥ ૬૫ ॥

ત્રિફલા પિપ્પલી દ્રાક્ષા ચંદનં સૈન્ધવં બલા ॥ કાકોલી ક્ષીરકાકોલી મેદા મરિચનાગરમ્ ॥ ૬૬ ॥
 શર્કરા પુંડરીકં ચ કમલં ચ પુનર્નવા ॥ નિશાયુગ્મં ચ મધુકં સૈવૈરેભિર્વિપાચયેત્ ॥ ૬૭ ॥
 નક્તાંધ્યં નકુલાંધ્યં ચ કંઠં પિલ્લં તથૈવ ચ ॥ નેત્રસ્તાવં ચ પટલં તિમિરં વાજકં જયેત્ ॥ ૬૮ ॥
 અન્વેડપિપ્રશમં યાંતિ નેત્રરોગાઃ સુદારુણાઃ ॥ ત્રિફલાઘૃતમેતદ્ધિ પાને નસ્યાદિષ્ટચિતમ્ ॥ ૬૯ ॥

હરડાં, બેહેડાં અને આખ્યાળાં, એ ત્રણેનો સ્વરસ, અરડ્ડીનો રસ, ભાંગારનો રસ, બકરીનું દૂધ અને ઘી, એ પાંચે પદાર્થો એક એક પ્રસ્થ લેવા. પછી હરડાં, બેહેડાં, આખ્યાળાં, લીણ્ડીપીપર, દ્રાક્ષ, સુખડ, સિન્ધાણુ, બલા-ખરેટી, કાકાલી-આખસન્ધ, ક્ષીરકાકાલી-આખસન્ધ, મેદા-શતાવરી, મરી, શુણ્ઠ, શાકર, ઘોળું કમળ, સાટોડી, હળદર, દારહળદર અને જેઠીમધ, એ વીશે ઔષધો એક એક કર્પ લઈ, તેમનો કલ્ક કરી, એ કલ્કને ઉપરના પાંચ પદાર્થોની સાથે મેળવી, ઘી બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે ઘીને ગાળી લેવું. આ ઘીના ખાવાથી નક્તાંધ્ય, નકુલાંધ્ય, કંઠ, પિલ્લ, નેત્રસ્તાવ, પટલ, તિમિર અને અજક

રોગ મટે છે, અને બીજા પણ સારી પેટે લયંકર નેત્ર રોગો મટે છે. આ ત્રિકલા ધૃત પેટમાં ખાવામાં અને નાકમાં નાખવામાં ઉપયોગી છે.

ગૌર્યાધધૃત

દ્વે હરિદ્રે સ્થિરા મૂર્વા સારિવાચંદનદ્વયૈઃ ॥

મધુપર્ણી ચ મધુકં પદ્મકેશરપદ્મકૈઃ ॥ ૭૦ ॥

ઉત્પલોશીરમેદામિશ્નિફલાપંચવલ્કલૈઃ ॥ કલ્કૈઃ કર્ષમિતૈરતૈર્ઘૃતપ્રસ્થં વિપાચયેત્ ॥ ૭૧ ॥

વિસર્પલ્તાવિસ્ફોટવિષ્કોટત્રણાપદ્મ ॥ ગૌર્યાધમિતિ વિશ્વ્યાતં સર્પિર્વિષહરં પરમ્ ॥ ૭૨ ॥

હળદર, દારહળદર, સુગન્ધી સમેરવો, મૂર્વા-મોરવેલ, કપુરીમંતુરી, સુખડ, રતાંજલી, ગળો, જેડીમંથ, કમળ, નાગકેશર, પદ્મક, કાળું કમળ, વાળો, મેદા-શતાવરી, હરડાં, ખેહુડાં, આમળાં, વડની ઢાલ, ઉમ્પરાની ઢાલ, પીપળાની ઢાલ અને પારસપીપળાની ઢાલ. એ ત્રેવીશે ઔષ્ધો એક એક કર્પ લઈને તેમનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક ત્રેવીશ કર્પ, ઘી એક પ્રસ્થ અને પાણી ચાર પ્રસ્થ લઈ, એ ત્રણે પદાર્થોને એકત્ર કરી, ઘી બાકી રહે ત્ય સુધી ઉકાળીને પછી તે ઘીને ગાળી લેવું. આ ધૃત વિસર્પ, લૂતા, વિસ્ફોટ, વિષદોષ, કાટ વિકાર અને ત્રણ રોગ મટાડે છે. આ ગૌર્યાધ ધૃત પ્રસિદ્ધ છે, અને તે બધા વિષદોષને હરે છે.

મધુરધૃત

વલામધુકરાસ્નાભિદંશમૂલફલત્રિકૈઃ ॥

પૃથગ્વિપલિકૈરેભિર્ગોળનીરેણ પાચયેત્ ॥ ૭૩ ॥

મયૂરં પક્ષપિતાન્ત્રયકૃત્પાદાસ્યવર્જિતમ્ ॥ પાદશેષં શૃતં નીત્વા ક્ષીરં દત્ત્વા ચ તત્સમમ્ ॥ ૭૪ ॥

ઘૃતપ્રસ્થં પચેત્સમ્યગ્જીવનીયૈઃ પિત્તુન્મિતૈઃ ॥ તત્તિસદ્દં શિરસઃ પીઢાં મન્યાષ્ટપ્રહં તથા ॥ ૭૫ ॥

અર્દિતં કર્ણનાસાક્ષિજિહ્વાગલ્લજો જયેત્ ॥ પાને નસ્યે તથામ્યંગે કર્ણપુરેષુ યુજ્યતે ॥ ૭૬ ॥

હેમંતકાલે શિશિરે વસંતેષુ ચ શસ્યતે ॥

ખલા-ખરેટી, જેડીમંથ, રાત્ના, સુગન્ધી સમેરવો, સમેરવો, ઉભીભોંરિંગણી, ખેડી-ભોંરિંગણી, ગોખરુ, બીલી, અરણી, શ્યોનાક-અરફૂરો, શવન, પાટલા-પાડળ, હરડાં, ખેહુડાં અને આમળાં, એ સોલે ઔષ્ધો બે બે પલ લઈ અધકચરાં કરવાં. ચારપછી મોરને મારી, મોરની પાંખો, કાળગંનું પિત્ત, આંતરડાં, યકૃત, પગ, સુખ, આમડી તથા બીજા જે હાડકાંઓ છે તે સર્વેને કાઢી નાંખીને આખા મોરનું એકલું શુદ્ધ માંસ જ કાઢવું. પછી ઉપર વર્ણવેલ અધકચરાં ઔષ્ધો બેત્રીશ પલ, આખા મોરનું શુદ્ધ માંસ તથા પાણી એક દ્રોણ, એ ત્રણેને એકત્ર કરીને ઉકાળવાં અને પા દ્રોણ પાણી બાકી રહે ત્યારે હેડે ઉતારીને ગાળી લેવાં. ચાર-બાદ મેદા-શતાવરી, મકામેદા-શતાવરી, કોકાલી-આખસન્ધ, ક્ષીરકોકાલી-આખસન્ધ, જીવક-વિદારીકન્દ, ઋષભક-વિદારીકન્દ-ફગવેલાનો કન્દ, મીડી ખરખોડી, જેડીમંથ, રાતી મળ અને રાતી અડદ, એ દશે ઔષ્ધો એક એક પિચ્ચ (અક્ષ) લઈને તેમનો કલ્ક કરવો. આ કલ્ક દશ અક્ષ, ઉપરનો ગાળી લીધેલો કાદો પા દ્રોણ, દૂધ પા દ્રોણ અને ઘી એક પ્રસ્થ લઈ, એ ચારે પદાર્થોને એકત્ર કરી, ઘી બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે ઘીને ગાળી લેવું. આ ઘી પાન કરવામાં, નરય લેવામાં, અભ્યંગ કરવામાં અને કાનની અન્દર નાંખવામાં વાપરે

તો શિરસપીડા, મન્યાગ્રહ, પૃષ્ઠગ્રહ, અર્દિત વાત, કર્ણ રોગ, નાસા રોગ, અક્ષિરોગ, જિહ્વારોગ અને ગલ રોગ મટે છે. આ ધીનું સેવન હેમંત, શિશિર અને વસંત ઋતુમાં કરવાથી વિશેષ ફાયદો થાય છે.

ફલધૃત

ત્રિફળા મધુકં કુષ્ઠં દ્વે નિશે કટુરોહિણી ॥ ૭૭ ॥

વિઙંગં પિપ્પલી મુસ્તં વિશાલા કટ્ફલં વચા ॥

દ્વે મેદે દ્વે ચ કાકોલ્યૌ સારિવે દ્વે પ્રિયંગુકા ॥ ૭૮ ॥ શતપુષ્પા હિંગુ રાસ્ના ચંદનં રક્તચંદનમ્ ॥
જાતીપુષ્પં તુગાક્ષીરી કમલં શર્કરા તથા ॥ ૭૯ ॥ અજમોદા ચ દંતી ચ કલ્કૈરેતૈશ્વ કાર્ષિકૈઃ ॥
જીવદ્વત્સૈકવર્ણાયા ઘૃતપ્રસ્થં ચ ગોઃ ક્ષિપેત્ ॥ ૮૦ ॥ ચતુર્ગુણેન પયસા પચેદારણ્યગોમયૈઃ ॥
સુતિથૌ પુણ્યનક્ષત્રે મૃદ્ધાંદે તામ્રજે તથા ॥ ૮૧ ॥ તતઃ પિવેચ્છુભદિને નારી વા પુરુષોઽથવા ॥
એતત્સર્પિર્નરઃ પીત્વા સ્ત્રીષુ નિત્યં વૃષાયતે ॥ ૮૨ ॥ પુત્રાનુત્પાદયેદ્ધીમાન્ વંધ્યાઽપિ લભતે સુતમ્ ॥
અનાયુષં યા જનયેદ્યા ચ સુતા પુનઃ સ્થિતા ॥ ૮૩ ॥ પુત્રં પ્રાપ્નોતિ સા નારી બુદ્ધિમંતં શતાયુષમ્ ॥
એતત્ફલવૃતં નામ ભારદ્વાજેન ભાષિતમ્ ॥ ૮૪ ॥ અનુક્તં લક્ષ્મણામૂલં ક્ષિપેત્તત્ર ચિકિત્સકઃ ॥

હરડાં, ખેહડાં, આમ્બળાં, જેડીમધ, કક, હળદર, દારુહળદર, કકુ, વાવડિજીં, લીણડી-
પીપર, નાગરમોથ, મોટી ઇન્દ્રવારણી, કાયફળ, ઘોડાવળ, મેદા-શતાવરી મહામેદા-શતાવરી,
કાંકાલી-આખસન્ધ, ક્ષીરકાંકાલી-આખસન્ધ, ઘોળી કુપુરીમધુરી, કાળી કુપુરીમધુરી, ઘઉંલા,
સૂવા, હિજીં, રાસ્ના, સુખડ રતાંજલી, જાઈનાં ફૂલ, વંશલોચન, કમલ, સાકર, ખોડી અજ-
મોદ અને નેપાળાનાં મૂળ, એ બીજીશે ઔષધો એક એક કર્પ લઈને તેમનો કલ્ક કરવો. એ
કલ્ક બીજીશ કર્પ, જીવતાં વાછડાંવાળી એક જ રંગની ગાયનું ઘી એક પ્રસ્થ દૂધ ચાર પ્રસ્થ
અને પાણી ચાર પ્રસ્થ લઈ, એ ચારે વસ્તુને એકત્ર કરી, માટીનાં અથવા ત્રાંખાનાં વાસણમાં
નાંખી, તે વાસણને પુણ્ય નક્ષત્રયુક્ત શુભ તિથિવાળા દિવસે અડધાં જાણાંના અગ્નિપર
ઘી બાફી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે ઘીને ગાળી લેવું. સ્ત્રી અથવા પુરુષે સારે દિવસે
આ ઘી ખાવાને આરંભ કરવો. આ ઘી ખાનારો પુરુષ નિત્ય સ્ત્રીસંગ કરવા સાથે બુદ્ધિમાન્
છોકરો ઉત્પન્ન કરનારો થાય. વાંઝણી સ્ત્રી, જે આ ધીનું સેવન કરે, તે તેને પુત્રની પ્રાપ્તિ
થાય. જે સ્ત્રીને મુલેલું છોકરું અવતરતું હોય અથવા જે સ્ત્રીને છોકરું આવીને મરી
જતું હોય, તેવી સ્ત્રીને આ ધીના સેવનથી, સો વર્ષની આવરદાવાળો બુદ્ધિમાન્ છોકરો થાય.
આ ફલધૃત ભારદ્વાજ ઋષિએ કહ્યું છે, પણ તે ઋષિએ જે કે આ ધીમાં ઘોળી ખેડીભોંરિં
ગણીનાં મૂળ નાંખવાનું લખ્યું નથી, તેપણ શાઈગધરાચાર્યના મન પ્રમાણે તે વૈદ્યે ઘોળી
ખેડીભોંરિંગણીનાં મૂળ આ ધીમાં નાંખવાં.

ઘૃષ્ણિન્વાસૃતાવ્યાગ્રીપટોલાનાં શૃટેન ચ ॥ ૮૫ ॥

પૃષ્ઠાદિ ધૃત

કલ્કેન પક્કં સર્પિસ્તુ નિહન્યાદ્વિષમજ્જવાન્ ॥

પાંડું કુષ્ઠં વિસર્પં ચ કૃમીનશીસિ નાશયેત્ ॥ ૮૬ ॥

અરફ્ફી, લિમ્ડો, ગળો, ખેડીભોંરિંગણી અને પટોલ-કડવાં પરવર, એ પાંચે ઔષધો
સરખે ભાગે લઈ, તેમનો ક્વાથ કરીને તે ક્વાથને ગાળી લેવો. પછી એ ક્વાથનાં ઔષધોને

કદક એક ભાગ, ઘી ચાર ભાગ અને ઉપલા કાઢાનું પાણી સોલ ભાગ લઇ, એ ત્રણે પદાર્થોને મિશ્ર કરી, ઘી બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે ઘીને ગાળી લેવું. આ ઘી વિપમજ્વર, પાંડુ, કુષ્ઠ, વિસર્પ, કૃમિ અને અર્શ રોગ મટાડે છે.

લઘુફલધૂત

સહચરે દ્વે ત્રિફલાં ગુઢર્ચીં સપુનર્નવામ્ ॥

શુકનાસાં હરિદ્રે દ્વે રાસ્નાં મેદાં શતાવરીમ્ ॥ ૮૭ ॥

કલ્કીકૃત્ય ઘૃતં પ્રસ્થં પચેત્ ક્ષીરં ચતુર્ગુણે ॥ તત્સિદ્ધં પાયયેન્નારીં યોનિશ્ચલનિપીઢિતામ્ ॥ ૮૮ ॥
પીઢિતા ચલિતા યા ચ નિઃસૃતા વિવૃતા ચ યા ॥ પિત્તયોનિશ્ચ વિવ્રાંતા ષંઢયોનિશ્ચ યા સ્મૃતા ॥ ૮૯ ॥
પ્રપચંતે હિ તાઃ સ્થાનં ગર્ભં ગૃહ્ણંતિ ચાસકૃત્ ॥ એતત્ફલધૂતં નામ યોનિદોષહરં પરમ્ ॥ ૯૦ ॥

પીળો કાણ્ટાઅશેળિયો, કાળો કાણ્ટાઅશેળિયો, હરડાં, બેહેડાં, આમ્બળાં, ગળો, સાટાડી, શુકનાસા-અરૂંશો, હળદર, દારૂહળદર, રાસ્ના, મેદા-શતાવરી અને શતાવરી, એ તેરે ઔષધો પા (૦૧) પ્રસ્થ લઇને તેમનો કદક કરવો. એ કદક પા (૦૧) પ્રસ્થ, ઘી એક પ્રસ્થ, ગાયનું દૂધ ચાર પ્રસ્થ અને પાણી ચાર પ્રસ્થ લઇ, એ ચારે પદાર્થોને એકત્ર કરી, ઘી બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે ઘીને ગાળી લેવું. આ ઘી જે સ્ત્રીને યોનિશ્ચલ હોય તેને આપવું. પીડિતાયોનિ, ચલિતાયોનિ, નિઃસૃતાયોનિ, વિવૃતાયોનિ, પિત્તયોનિ, વિવ્રાતયોનિ અને ષંઢયોનિ, એવા પ્રકારના રોગોવાળી સ્ત્રીઓને આ ઘી આપ્યુંહોયતો ઉપલા રોગો મટી જાય, યોનિ પોતાને સ્થાનકે આવીને વારંવાર ગર્ભને ધારણ કરી શકે છે. આ ફલધૂત યોનિ-દોષ મટાડવામાં શ્રેષ્ઠ છે.

લાક્ષાદિ તૈલ

લાક્ષાઢકં ક્ષાથયિત્વા જલસ્ય ચતુરાઢકૈઃ ॥

ચતુર્થાંશં શૃત્વં નીત્વા તૈલપ્રસ્થં વિનિક્ષિપેત્ ॥ ૯૧ ॥

મસ્ત્વાઢકં ચ ગોદ્વસ્ત્રૈવ વિનિયોજયેત્ ॥ શતપુષ્પામશ્વગંધાં હરિદ્રાં દેવદારુ ચ ॥ ૯૨ ॥
કટુર્કો રેણુકાં મૂર્વાં કુણ્ઠં ચ મધુયષ્ટિકામ્ ॥ ચંદનં મુસ્તકં રાસ્નાં પૃથક્ કર્ષપ્રમાણતઃ ॥ ૯૩ ॥
તૂર્ણયેત્તત્ર નિક્ષિપ્ય સાધયેન્મૃદુવહ્નિના ॥ અસ્યાઽમ્યંગાત્પ્રશામ્યંતિ સર્વેઽપિ વિષમજ્વરાઃ ॥ ૯૪ ॥
કાસશ્વાસપ્રતિદયાયત્રિકપૃષ્ઠપ્રહાસ્તાથા ॥ વાતં પિત્તમપસ્મારમુન્માદં ચક્ષરાક્ષસાન્ ॥ ૯૫ ॥
કંઙ્ગં શૂલં ચ દૌર્ગન્ધ્યં ગાત્રાણાં સ્ફુરણં જયેત્ ॥ પુષ્પગર્ભાં ભવેદસ્ય ગમ્ભિણ્યમ્યંગતો મૃશમ્ ॥ ૯૬ ॥

ભોરડીની વા પીપળાની લાખ એક આઢક લઇ, તેની અન્દર ચાર આઢક પાણી નાંખીને તેને ઉકાળવી અને ચોથો ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે તેને હેડે ઉતારીને ગાળી લેવી. એ ગાળી લીધેલા લાખના કાઢાના પાણીની અન્દર તલનું તેલ એક પ્રસ્થ અને ગાયનાં દહીંની આઠ-દહીંપરનું પાણી એક આઢક નાંખવાં. એ ઉપરાંત સૂવા, આખસન્ધ, હળદર, દેવદારુ, કક, રેણુંક ખીજ, મૂર્વા-ભોરવેલ, કક, જેડીમધ, સુખડ, નાગરમોથ અને રાસ્ના, એ ચારે ઔષધો એક એક કર્ષ લઇ, તેમનો કદક કરી, એ કદકને પણ ઉપરના પ્રવાહી પદાર્થોની સાથે મિશ્ર કરી, ધીમે ધીમે તાપે તેલ બાકી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલ શરીરે યોગવાથી સર્વ પ્રકારના વિપમજ્વરો, કાસ,

સ્વાસ, પ્રતિશ્વાય, ત્રિકાશ્લ, પૃથ્વશ્લ, વાતરોગ, પિત્તરોગ, અપસ્માર, ઉન્માદ, યક્ષોન્માદ, રાક્ષસોન્માદ, કંક્ર, શ્વલ, દૌર્ગન્ધ્ય રોગ અને ગાત્રસ્પંડરણુ રોગ મટે છે. આ તેલ જે ગર્ભિણી સ્ત્રીને શરીરે યોગવામાં આવે છે, તે સ્ત્રીનો ગર્ભ પુષ્ટ થાય છે.

અંગારકતૈલ

મૂર્વા લાક્ષા હરિદ્રે દ્વે મંજિષ્ઠા સેન્દ્રવાણી ॥

બૃહતી સૈન્ધવં કુઠં રાસ્ના માંસી શતાવરી ॥ ૯૭ ॥

આરનાલાઢકે તત્ર તૈલપ્રસ્થં વિપાચયેત્ ॥ તૈલમંગારકં નામ સર્વજ્વરવિમોક્ષણમ્ ॥ ૯૮ ॥

મૂર્વા-મોરવેલ, મોરડીની વા પીપળાની લાખ, હળદર, દારુહળદર, મજ્જા, ઇન્દ્રવાણી, ઉભીભોરિંગણી, સિન્ધાલુણ, કઠ, રાસ્ના, બાલછડ અને શતાવરી, એ બારે ઔષધો એ પ્રસૂતિ લાધને તેમનો કદક કરવો. એ કદક એ પ્રસૂતિ, તલનું તેલ એક પ્રસ્થ તથા યોખાનું વાસી ઓસામણ એક આઢક લઈ, એ ત્રણે પદાર્થોને મિશ્ર કરી, તેલ બાકી રહે ત્યાંસધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ અંગારક નામનું તેલ સર્વ પ્રકારના તાવ મટાડે છે.

નારાયણતૈલ

અશ્વગંધા બલા ચિલ્વં પાટલા બૃહતીદ્વયમ્ ॥

શ્વદંષ્ટ્રાડતિબલા નિંબઃ સ્યોનાકં ચ પુનર્નવા ॥ ૯૯ ॥

પ્રસારિણીમમ્નિમંથઃ કુર્યાદ્દશપલં પૃથક્ ॥ ચતુર્દ્વોળે જલે પત્ત્વા પાદશેષં શૃતં નયેત્ ॥ ૧૦૦ ॥

તૈલાઢકેન સંયોજ્ય શતાવર્યા રસાઢકમ્ ॥ ક્ષિપેત્તત્ર ચ ગોક્ષીરં તૈલાત્તસ્માચ્ચતુર્ગુણમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

શનૈર્વિપાચયેદેભિઃ કલ્કૈર્દ્વિપલિકૈઃ પૃથક્ ॥ કુઠૈલા ચંદનં મૂર્વા વચા માંસી સસૈન્ધવૈઃ ॥ ૧૦૨ ॥

અશ્વગંધાબલારાસ્નાશતપુષ્પેન્દ્રદાહમિઃ ॥ પર્ણીચતુષ્ટયેનૈવ તગેરેણ ચ સાધયેત્ ॥ ૧૦૩ ॥

તતૈલં નાવનેડ્મ્યંગે પાને બસ્તી ચ યોજયેત્ ॥ પક્ષાઘાતં હનુસ્તંભં મન્યાસ્તમ્મં ગલ્પ્રહમ્ ॥ ૧૦૪ ॥

કુબ્જસ્ત્વં બધિરત્ત્વં ચ ગતિમંગં કટિપ્રહમ્ ॥ ગાત્રશોષેન્દ્રિયઘ્વંસૌ નષ્ટશુક્રજ્વરક્ષયાન્ ॥ ૧૦૫ ॥

અંત્રવૃદ્ધિં કુરંડં ચ દંતરોગં શિરોપ્રહમ્ ॥ પાર્શ્વશૂલં ચ પાંગુલ્યં બુદ્ધિહારિં ચ ગૃષ્ણીમ્ ॥ ૧૦૬ ॥

અન્યાંદિં ચ વિષમાન્ વાતાન્ જયેત્સર્વાંગસંશ્રયાન્ ॥ અસ્ય પ્રમાવાદ્વંધ્યાપિ નારી પુત્રં પ્રસૂયતે ॥

મત્યો ગજો વા તુરગસ્તૈલાદસ્માત્સુખી ભવેત્ ॥ યથા નારાયણો દેવો દુષ્ટદૈત્યવિનાશનઃ ॥ ૧૦૮ ॥

તથૈવ વાતરોગાનાં નાશનં તૈલમુત્તમમ્ ॥

આખસન્ધ, બલાનાં-ખરેડીનાં મૂળ, બીલી, પાટલાનાં-પાડળનાં મૂળ, ઉભીભોરિંગણી, બેડીભોરિંગણી, ગોખરુ, અતિબલા-ખપાટ, લિખ્મણની છાલ, શ્યોનાક-અરકુશો, સાટોડીનાં મૂળ, પ્રસારિણી-નારીવેલ અને અરણી, આ તેરે ઔષધો, દશ દશ પલ લઈ, તેઓને અધકચરાં કરી, તેમની અન્દર ચાર દ્રોણ પાણી નાંખીને પછી તેમને ઉકાળવાં અને યોથો ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમને હેડે ઉતારીને ગાળી લેવાં. પછી તેની અન્દર તલનું તેલ એક આઢક, શતાવરીનો સ્વરસ એક આઢક અને ગાયનું દૂધ ચાર આઢક લાધને એ ત્રણે પ્રવાહી પદાર્થોને નાંખવા. એ ઉપરાંત કઠ, એલચી, સુખડ, મૂર્વા-મોરવેલ, ઘોડાવજ, બાલછડ, સિન્ધાલુણ, આખસન્ધ, બલાનાં-ખરેડીનાં મૂળ, રાસ્ના, વરિયાળી, દેવદારુ સુગન્ધી સમેરવો, રાની મગ, રાની અડદ અને તગર, એ સત્તરે ઔષધો એ એ પલ લઈ, તેમનો કદક કરી,

એ કદકને પણ ઉપરના પ્રવાહી પદાર્થોની સાથે મિશ્ર કરી, ધીમે ધીમે તાપે તેલ આકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલ નસ્ય કર્મમાં, અભ્યંગ કરવામાં, પીવામાં અને અસ્તિ કર્મમાં વાપરવું. આ તેલથી પક્ષાઘાત, હનુસ્તંભ, મન્યાસ્તંભ, ગલગ્રહ, કુખ્જત્વ, અધિરત્વ, ગતિભંગ, કટિગ્રહ, ગાત્રશોષ, ઇન્દ્રિયધ્વંસ, નષ્ટશુક્ર, જ્વર, ક્ષય, અંતઃક્રિદ્ધિ, કુરંડ-વૃષણક્રિદ્ધિ, દંતરોગ, શિરોગ્રહ, પાર્શ્વશૂલ, પાંચુલ્ય, બુદ્ધિહાનિ વાત, ગુપ્તસી અને બીજા આખા અંગમાં થનારા વિષમ વાતો મટે છે. આ તેલના પ્રભાવથી વાંઝણી સ્ત્રીને પુત્ર આવે છે. આ તેલના અભ્યંગથી મનુષ્યને સુખ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ હાથી અને ઘોડાને પણ આ તેલ ચોળવાથી સુખ થાય છે. જેમ નારાયણ દેવ દુષ્ટ દૈત્યોનો નાશ કરે છે, તેમ આ નારાયણ તેલ અધા વાત રોગોનો નાશ કરે છે.

વાસ્પ્ર્યા ઔત્તરં મૂલં કુટ્તિતં તુ પલત્રયમ્ ॥ ૧૦૯ ॥

પલ્લદાશકં તૈલં ક્ષણં વહૌ વિપાચિતમ્ ॥

નિષ્કત્રયં ભક્તયુતં સેવેતાસ્માદ્વિનિદયતિ ॥ ૧૧૦ ॥ હસ્તકંપઃ શિરઃકંપઃ કંપો મન્યાશિરામવઃ ॥

ઇન્દ્રવારુણીના વેલાનું ઉત્તર દિશાની કોરનું મૂળ આણી, તેને કુટીને તેનો કદક કરવો. એ કદક ત્રણ પલ, તલનું તેલ આર પલ અને પાણી અડતાલીશ પલ લઇ, એ ત્રણે પદાર્થોને એકત્ર કરી, તેલ આકી રહે ત્યાંસુધી ફાણવાર અગ્નિપર ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલ ત્રણ નિષ્ક લઇ, રાંધેલા ચોખાની-ભાતની સાથે ખાવાથી હસ્તકમ્પ, શિરઃકમ્પ અને મન્યાશિરાકમ્પ રોગ મટે છે.

બલામૂલકષાયેણ દશમૂલશ્રતેન ચ ॥ ૧૧૧ ॥

અલાતૈલ કુલિત્થયવકોલાનાં ક્ષાયેન પચસા તથા ॥

અષ્ટાષ્ટભાગયુક્તેન ભાગમેકં ચ તૈલકમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

ગણેન જીવનીયેન શતાવર્યેન્દ્રદારુણા ॥ મંજિષ્ઠાકુષ્ઠશૈલેયતગરાગસ્તૈન્ધૈઃ ॥ ૧૧૩ ॥

વચાપુનર્નવામાંસીસારિવાદ્વયપત્રકૈઃ ॥ શતપુષ્પાઞ્જવગંધામ્યામેલયા ચ વિપાચયેત્ ॥ ૧૧૪ ॥

ગર્ભાર્થિનીનાં નારીનાં નરાણાં ક્ષીણેતસામ્ ॥ વ્યાયામક્ષીણગાત્રાણાં સુતિકાનાં ચ યુજ્યતે ॥ ૧૧૫ ॥

રાજ્ઞાં યોગ્યમિદં તૈલં સુખિનાં ચ વિશેષતઃ ॥ બલાતૈલમિતિહ્યતં સર્વવાતામયાપહમ્ ॥ ૧૧૬ ॥

અધકચરં અલાનાં-અરેટીનાં મૂળ આઠ ભાગ તથા પાણી બત્રીશ ભાગ લઇ, એ બન્ને પદાર્થોને એકત્ર કરીને ઉકાળવા અને ચોથો ભાગ પાણી આકી રહે ત્યારે તેમને હેઠે ઉતારીને ગાળી લેવા. સુગન્ધી સમેરવો, સમેરવો, ઉભીલોરિંગણી, ખેડીલોરિંગણી, ગોખર, બીલી, ચરણી, શ્યોનાક-ચરફશો, શવન અને પાટલા-પાડળ, એ દશે ઔષધોનાં અધકચરં મૂલો આઠ ભાગ તથા પાણી બત્રીશ ભાગ લઇ, એ બન્ને પદાર્થોને એકત્ર કરીને ઉકાળવા અને ચોથો ભાગ પાણી આકી રહે ત્યારે તેમને હેઠે ઉતારીને ગાળી લેવા. કળથી, જવ અને ખોરના ઠળિયાની અંદરનું બીજ, એ ત્રણે ઔષધોમાંનાં દરેક ઔષધો, આઠ ભાગ લઈ તથા તે દરેક ઔષધોમાં બત્રીશ ભાગ પાણી નાંખી, એ ત્રણે ઔષધોને જુદાં જુદાં ઉકાળી, ચોથો

ભાગ પાણી આકા રહે ત્યારે હેડે ઉતારીને પછી તેમને જૂઠાં જૂઠાં ગાળવાં. એ રીતે પાંચે કાઢાનાં ગાળી લીધેલાં પાણીને ભેગાં કરીને, તેમની અન્દર ગાયનું દૂધ આઠ ભાગ તથા તેલનું તેલ એક ભાગ નાંખવાં. એ ઉપરાંત મેદા-શતાવરી, મહામેદા-શતાવરી, કાકાલી-આખસન્ધ, ક્ષીરકાકાલી-આખસન્ધ, જીવક-ભોંયકોહોળું-ફગવેલાનો કન્દ, ઋષભક-ભોંય-કોહોળું-ફગવેલાનો કન્દ, મીઠી ખરખોડી, જેઠીમધ, રાની મગ, રાની અડદ, શતાવરી, દેવદારુ મજીઠ, કઠ, પથ્થરફૂલ, તગર, અગરચંદન, સિન્ધાલુણુ, ઘોડાવજ, સાટોડી, આલછડ, ઘોળી કપુરીમધુરી, કાળી કપુરીમધુરી, તમાલપત્ર, સૂવા, આખસન્ધ અને એલચી, એ સતાવીશે ઔષધો, તેલનો ચોથો ભાગ લઈ, તેમનો કલ્ક કરી, તે કલ્કને ઉપરના પ્રવાહી પદાર્થો સાથે મિશ્ર કરી, તેલ આકા રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલને, ગર્ભની ઇચ્છાવાળી સ્ત્રીએ, ધાતુ ક્ષીણવાળા પુરુષે, વ્યાયામને લીધે ક્ષીણ થયેલા ગાત્રવાળાએ અને સૂવાવડી સ્ત્રીએ શરીર ચોળવું. ધણુકરીને-વિશેષે કરીને આ તેલ રાગબોને અને સૂખી મનુષ્યોને યોગ્ય છે. આ બધા તૈલ, સર્વ વાત રોગનો નાશ કરવામાં એ રીતે પ્રખ્યાત છે.

પ્રસારિણી તૈલ

પ્રસારિણીપલ્લશતં જલદ્રોણે વિપાચયેત્ ॥

પાદશિષ્ટઃ શ્વતો ગ્રાહ્યસ્તૈલં દધિ ચ તત્સમમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

કાંજિકં ચ સમં તૈલાત્ ક્ષીરં તૈલાત્તુર્ગુણમ્ ॥ તૈલાત્તયાષ્ટમાંશેન સર્વકલ્કાનિ યોજયેત્ ॥ ૧૧૮ ॥
મધુકં પિપ્પલીમૂલં ચિત્રકઃ સૈન્ધવં વચા ॥ પ્રસારિણી દેવદારુ રાસ્ના ચ ગજપિપ્પલી ॥ ૧૧૯ ॥
મજ્જાતઃ શતપુષ્પા ચ માંસી ચૈર્ભિર્વિપાચયેત્ ॥ એતતૈલં વરં પક્કં વાતશ્લેષ્મામયાન્ જયેત્ ॥ ૧૨૦ ॥
કૌબ્જ્યં પંગુત્વચંજત્વે ગૃધ્રસીમર્દિતં તથા ॥ હનુષ્ઠશિરોગ્રીવાકટિસ્તંભં ચ નાશયેત્ ॥ ૧૨૧ ॥
અન્યાંશ્ચ વિષમાન્ વાતાન્ સર્વાનાશુ વ્યપોહતિ ॥

પ્રસારિણી-નારીવેલ સો પલ લઈ, તેની અન્દર એક દ્રોણ પાણી નાંખીને, તેને ઉકાળવી અને ચોથો ભાગ પાણી આકા રહે ત્યારે તેને હેડે ઉતારીને ગાળી લેવી. એ ગાળી લીધેલા કાઢાની અન્દર તેલ, દહીં અને કાંજિક-કાંજી, એ ત્રણે પદાર્થો પા પા દ્રોણ નાંખવાં તથા ગાયનું દૂધ એક દ્રોણ નાંખવું. પછી જેઠીમધ, પીપરીમૂળના ગણકોડ, ચિત્રો, સિન્ધાલુણુ, ઘોડાવજ, પ્રસારિણી-નારીવેલ, દેવદારુ, રાસ્ના, ગજપીપર, ભીલામું, સૂવા અને આલછડ, એ આરે ઔષધો, તેલનો આઠમો ભાગ લઈ, તેમનો કલ્ક કરી, એ કલ્કને ઉપરના પ્રવાહી પદાર્થો સાથે મિશ્ર કરી, તેલ આકા રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તૈયાર કરેલું ઉત્તમ તેલ શરીર ચોળવાથી વાતકફ રોગ, કૌબ્જ્ય, પંગુત્વ, ખંજત્વ, ગૃધ્રસીવાત, આદતવાત, હનુસ્તમ્ભવાત, પૃષ્ઠસ્તમ્ભવાત, શિરોસ્તમ્ભવાત, ગ્રીવાસ્તમ્ભવાત અને કટિસ્તમ્ભવાત મટે છે તથા બીજા વિષમ વાત રોગો પણ ઝટ મટે છે-

માષા યવાતસી ક્ષુદ્રા મર્કટી ચ કુરંદકઃ ॥ ૧૨૨ ॥

માપાદિ તેલ

ગોકંટપૃષ્ઠકૃષ્ણાં પ્રત્યેકં પલસપ્તકમ્ ॥

ચતુર્ગુણંબુના પક્ષ્વા પાદશેષં શ્વતં નયેત્ ॥ ૧૨૩ ॥

કાર્પાસાસ્થીનિ બદરં ઘણબીજં કુલિત્થકમ્ ॥ પૃથક્ચતુર્દશપલં ચતુર્ગુણજલે પચેત્ ॥ ૧૨૪ ॥

ચતુર્થોશાવશિષ્ટં ચ ગૃહીયાત્કાથમુત્તમમ્ ॥ પ્રસ્થૈકં છાગમાંસસ્ય ચતુઃષ્ટિપલે જલે ॥ ૧૨૫ ॥
નિક્ષિપ્ય પાચયેદ્દીમાન્ પાદશેષં શ્યંતં નયેત્ ॥ તૈલપ્રસ્થે તતઃ કાથાન્સર્વાનિતાન્ વિનિક્ષિપેત્ ॥ ૧૨૬ ॥
કલ્કૈરેમિશ્વ વિપચેદ્મૃતાકુછનાગૈઃ ॥ રાસ્નાપુનર્નવૈરણૈઃ પિપ્પલ્યા શતપુષ્પયા ॥ ૧૨૭ ॥
બલા પ્રસારિણીમ્યાં ચ માંસ્યા કટુકયા તથા ॥ પૃથગર્ધપલૈરતૈઃ સાધયેન્મૃદુનામિના ॥ ૧૨૮ ॥
હન્યાતૈલમિદં શીઘ્રં પ્રીવાસ્તંભાપબાહુકૌ ॥ અર્ધોગશોષમાક્ષેપમૂસ્તંભાપતાનકૌ ॥ ૧૨૯ ॥
શાસ્ત્રાકંપં શિરઃકંપં વિશ્વાત્વીમર્દિતં તથા ॥ માષાદિક્રમિદં તૈલં સર્વવાતવિકારનુત્ ॥ ૧૩૦ ॥

અદઃ, જવ, અળશી, બેડીભોરિંગણી, કુંડિયાં, કાણ્ટાચશેળિયો, ગોખરુ અને દુણ્દુક
—અરડ્ડશો, એ આઠે ઔષધો સાત સાત પલ લઈ, તેમને અધકચરાં કરી, તેમની અન્દર પાણી
અસો ચોવીશ પલ નાંખીને પછી તેમને ઉકાળવાં અને ચોથો ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે
તેમને હેડે ઉતારીને ગાળી લેવાં. કપાસિયાનો સરકો, બોરનો ઠળિયો, શણનાં બી અને કળથી
એ ચારે ઔષધો, ચૌદ પલ લઈ, તેમને અધકચરાં કરી, તેમની અન્દર પાણી અસો ચોવીશ
પલ નાંખીને પછી તેમને ઉકાળવાં અને ચોથો ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમને હેડે
ઉતારીને ગાળી લેવાં. બકરાનું માંસ એક પ્રસ્થ તથા પાણી ચૌસઠ પલ લઈ, એ બન્નેને
એકત્ર કરીને ઉકાળવાં અને ચોથો ભાગ કાઢો બાકી રહે ત્યારે તેમને હેડે ઉતારીને ગાળી
લેવાં. એ ગાળી લીધેલા ત્રણે કાઢાનાં પાણી તથા તલનું તેલ એક પ્રસ્થ લઈ, એ બધાને મિશ્ર
કરવાં. પછી ગળો, કઠ, શુણ્ઠ, રાસ્ના, સાટોડી, એરંડાનું મૂળ, લીણડીપીપર, સૂવા બલાનાં—
ખરેટીનાં મૂળ, પ્રસારિણી—નારીવેલ, બાલજી અને કડુ, એ ચારે ઔષધો અર્ધો અર્ધો પલ
લઈ, તેમનો કલ્ક કરી, એ કલ્કને પણ ઉપરના પ્રવાહી પદાર્થો સાથે મિશ્ર કરીને ધીમે ધીમે
તાપે, તેલ બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ માપાદિક તેલ શરીરે
ચાળવાથી ગ્રીવાસ્તંભ, અપઆલુક, અર્ધોગવાત, શોષ રોગ, આક્ષેપક, ઉરસ્તંભ, અપતાનકવાત,
શાખાકંપ વાત, શિરઃકંપ વાત, વિશ્વાત્વી વાત અને અર્દિત વાત, એ સર્વે વાતરોગ મટે છે.

શતાવરી બલાયુગ્મં પર્ણ્યૌ ગંધર્વહસ્તકઃ ॥

શતાવરીતૈલ

અશ્વગંધા શ્વદંત્રા ચ બિલ્વઃ કાશઃ કુરંટકઃ ॥ ૧૩૧ ॥

- એવાં સાર્ધપલાન્ ભાગાન્ કલ્પયેન્ન વિપાચયેત્ ॥ ચતુર્ગુણેન નીરણ પાદશેષં શ્યંતં નયેત્ ॥ ૧૩૨ ॥
નિયોજ્ય તૈલપ્રસ્થે ચ હીરપ્રસ્થં વિનિક્ષિપેત્ ॥ શતાવરીરસપ્રસ્થં જલપ્રસ્થં ચ યોજયેત્ ॥ ૧૩૩ ॥
શતાવરીદેવદાર્શ્માંસીતગરચન્દનમ્ ॥ શતપુષ્પા બલા કુષ્ઠમેલા શૈલેયમુત્પલમ્ ॥ ૧૩૪ ॥
ઋદ્ધિર્મેદા ચ મધુકં કાકોલી જીવકસ્તથા ॥ એવાં કર્ષસમૈઃ કલ્કૈસ્તૈલં ગોમયવહ્નિના ॥ ૧૩૫ ॥
પચેત્તૈનૈવ તૈલેન નરઃ સ્ત્રીષુ વૃષાયતે ॥ નારી ચ લભતે પુત્રં યોનિશૂલં ચ નશ્યતિ ॥ ૧૩૬ ॥
અંગશૂલં શિરઃશૂલં કામલાં પાંડુતાં ગરમ્ ॥ ગૃધ્રસીંહીહશોષાંશ્વ મેહાન્ દંડાપતાનકમ્ ॥ ૧૩૭ ॥
સદાહં વાતરક્તં ચ વાતપિત્તગદાર્દિતમ્ ॥ અસૃગ્દરં તથાધ્માનં રક્તપિત્તં ચ નશ્યતિ ॥ ૧૩૮ ॥
શતાવરીતૈલમિદં કૃષ્ણાત્રેયેણ ભાષિતમ્ ॥ ઽન્નારાયણ્યૈસ્વાહા ॥ ઉત્તરામિમુલો મૂત્વા સ્વનેનલદિરશંકુના
ઽન્સર્વવ્યાધિનાશિન્યૈ સ્વાહા ॥ હત્યુત્પાટનમંત્રઃ ॥ ઽન્કુમારજીવિન્યૈ સ્વાહા ॥ ઇતિ પાચનમંત્રઃ ॥

શતાવરી, બલાનાં-ખરેડીનાં મૂળ, અતિબલાનાં-ખપાટનાં મૂળ, સુગન્ધી સમેરવાનાં મૂળ, સમેરવાનાં મૂળ, એરંડાનું મૂળ, આખસન્ધ, ગોખરુ, ખીલીના ઝાડનાં મૂળ, કાંસ-કાંસડો અને કાણ્ટાઅશોળિયો, એ અગ્યારે ઔષધો ડોઢ ડોઢ પલ લઈ, તેમને અધકચરાં કરી, પછી તેમની અન્દર પાણી છાસઠ પલ નાંખીને પછી એ બન્નેને ઉકાળવાં અને ચોથો ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમને હેડે ઉતારીને ગાળી લેવાં. એ ગાળી લીધેલા કાઠાના પાણીની અન્દર તલનું તેલ, ગાયનું દૂધ, શતાવરીનો સ્વરસ અને પાણી, એ ચારે પ્રવાહી પદાર્થો એક એક પ્રસ્થ નાંખવા. એ ઉપરાંત શતાવરી, દેવદારુ, બાલછડ, તગર, સુખડ, સ્વવા, બલાનાં-ખરેડીનાં મૂળ, કઠ, એલચી, પથ્થરફૂલ, કમળ, ઋક્ષિ-વારાહીકન્દ, મેદા-શતાવરી, જેડીમધ, કોઠાલી-આખસન્ધ અને જીવક-વિદારીકન્દ-ફગવેલાનો કન્દ, એ સોડે ઔષધો એક એક કર્ષ લઈ, તેમનો કલ્ક કરી, એ કલ્કને પણ ઉપરના પ્રવાહી પદાર્થોમાં નાંખી, એ સર્વેને મિશ્ર કરીને ગાયના છાણના છાણના અમિપર તેલ બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલને પુરુષ શરીરે ચોળે તો તેને નિત્ય સ્ત્રીસંગ કરવાનું સામર્થ્ય આવે છે; તથા સ્ત્રી શરીરે ચોળે તો તેને છોકરો થાય છે. વળી આ તેલથી યોનિશ્ચલ, અંગ-શ્ચલ, શિરાશ્ચલ કામલા, પાંડુરોગ, વિપદોષ, ગૃધ્રસી વાત, પ્લીહા, શોષ, મેહ, દંડાપતાનક વાત, દાહયુક્ત વાતરક્ત, વાતપિત્તજન્યવિકાર, અર્દિતવાત, રક્તપ્રદર, આધ્માન વાત અને રક્ત-પિત્ત રોગ મટે છે. આ શતાવરી તૈલ કૃષ્ણાત્રેય ઋષિએ કહેલ છે.

આ તેલ બનાવવાને માટે જંગલમાંથી શતાવરી કેમ લાવવી? તેનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કરું છું. ઐ નારાયણ્યૈ સ્વાહા, એ મંત્ર લાણી, નમસ્કાર કરી, ઉત્તર દિશામાં મુખ રાખીને ખેરના ખીલાથી શતાવરીને ખોદવી; પછી ઐ સર્વવ્યાધિનાશિન્યૈ સ્વાહા, એ મંત્ર લાણી, નમસ્કાર કરી, શતાવરીને ઉપાડી, અને ઐ કુમારજીવિન્યૈ સ્વાહા, એ મંત્ર લાણી, નમસ્કાર કરી, શતાવરીને તેલના પાકના ઉપયોગમાં લેવી.

કાસીસં લાંગલી કુષ્ઠં શુષ્ઠી કૃષ્ણા ચ સૈન્ધવમ્ ॥

કાસીસં લાંગલી કુષ્ઠં શુષ્ઠી કૃષ્ણા ચ સૈન્ધવમ્ ॥ ૧૪૦ ॥

દંતી કોશાતક્રીબીજં હેમાહ્વા હરિતાલકઃ ॥ કલ્કૈઃ કર્ષમિતૈરૈસ્તૈલપ્રસ્થં વિપાચયેત્ ॥ ૧૪૧ ॥

સ્નુશ્વર્ણપચસી દવાતૃપ્થશ્ચિદ્વપલસંમિતે ॥ ચતુર્ગુણં ગવાં મૂત્રં દત્ત્વા સમ્યકપ્રસાધયેત્ ॥ ૧૪૨ ॥

કથિતં ચરનાદેન તૈલમશોવિનાશનમ્ ॥ ક્ષારવત્પાતયત્યેતદશોસ્યમ્યંગતો મૃશમ્ ॥ ૧૪૩ ॥

વલીનં દૂષયત્યેતત્ક્ષારકર્મકરં સ્મૃતમ્ ॥

હિરાકશી, દૂધિયો વજનાગ, કઠ, શુણ્ઠ, લીણીપીપર, સિન્ધાવુણ, મનશિલ, કણેર, વાવડિંગ, ચિત્રો, અરકુશી, નેપાળાના મૂળ, કડવાં તુરિયાનાં બી, દારુડીનું મૂળ અને હરતાલ, એ પન્નરે ઔષધો એક એક કર્ષ લઈને તેમનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક પન્નર કર્ષ, તલનું તેલ એક પ્રસ્થ, દાંડલિયા થોરનું દૂધ તથા આકડાનું દૂધ, એ બન્ને બે બે પલ અને ગૌમૂત્ર ચાર પ્રસ્થ લઈ, એ પાંચે પદાર્થોને એકત્ર કરી, તેલ બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને

ગાળી લેવું. આ તેલ ખરનાદ ઋષિએ કહેલ છે. આ તેલને અર્શનાંપર જેમ ક્ષાર લગાડીએ છીએ તેમ ચોપડવું એટલે અર્શ ખરી પડે છે. વળી આ તેલ, ક્ષારની માફક કામ કરે છે તે છતાં, ગુદાના મુખની અન્દર આવેલી ત્રિવલી(કુડલી-આમણ)ને પીડા કરતું નથી.

પિણ્ડતૈલ

મંજિષ્ઠાસારિવાસજયષ્ટીસિક્કથૈઃ પલોન્મિતૈઃ ॥ ૧૪૪ ॥

પિંડાલ્યં સાધયેતૈભૈરંડં વાતરક્તનુત્ ॥

મજ્જા, કપુરીમધુરી, રાળ, જેડીમધ અને મીણ, એ પાંચે ઔષધો એક એક પલ લઈ, તેમનો કલ્ક કરી, એ કલ્કને વીશ પલ એરંડિયા તેલમાં ખદખદાવીને પછી તેનો મલમ કરવો. આ પિંડતૈલ મલમથી વાતરક્ત રોગ મટે છે.

અર્ધપત્રરસતૈલ

અર્કપત્રરસે પક્વં હરિદ્રાકલ્કસંયુતમ્ ॥૧૪૫॥

નાશયેત્સાર્ષપં તૈલં પામાં કચ્છં વિચર્ચિકામ્ ॥

હળદરનો કલ્ક એક ભાગ, સર્પવનું તેલ ચાર ભાગ અને આકડાનાં પાન્દડાંનો સ્વરસ સોલ ભાગ લઈ, એ ત્રણે પદાર્થોને એકત્ર કરી, તેલ બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલ ચોળવાથી પામા, કચ્છ અને વિચર્યિકા રોગ મટે છે.

મરિચં હરિતાલં ચ ત્રિઘ્નં રક્તચંદનમ્ ॥ ૧૪૬ ॥

મરિચાદિ તૈલ

મુસ્તં મનઃશિલા માંસી દ્વે નિશે દેવદાર ચ ॥

વિશાલા કરવીરં ચ કુષ્ઠમર્કપયસ્તથા ॥ ૧૪૭ ॥

તથૈવ ગોમયરસં કુર્યાત્કર્ષમિતાનુ પૃથક્ ॥ વિષં ચાર્ધપલં દેયં પ્રસ્થં ચ કટુતૈલકમ્ ॥ ૧૪૮ ॥

ગોમુત્રં દ્વિગુણં દયાજ્વલં ચ દ્વિગુણં ભવેત્ ॥ મરિચાદ્યમિદં તૈલં સિધ્ધમકુષ્ઠપ્રણાશનમ્ ॥ ૧૪૯ ॥

જયેત્કુશ્માનિ સર્વાણિ પુંડરીકં વિચર્ચિકામ્ ॥ પામાં ચિત્રાણિ રક્તં ચ કંઠં કચ્છં પ્રણાશયેત્ ॥૧૫૦॥

મરી, હરતાલ, નસોતર, રતાંજલી, નાગરમોથ, મનશિલ, બાલહડ, હળદર, દારુહળદર, દેવદાર, મોટી ઇન્દ્રવારણીનાં મૂળ, કણેરનાં મૂળ, કડ, આંકડાનો ક્ષીર અને ગાયના છાણુનો રસ, એ પત્રરે પદાર્થો એક એક કર્પ તથા શોધેલો વછનાગ અર્ધ પલ લઈને પછી એ સોલે ઔષધોનો કલ્ક કરવો. પછી સરસિયું તેલ એક પ્રસ્થ, ગૌમૂત્ર બે પ્રસ્થ અને પાણી બે પ્રસ્થ લઈ, એ ત્રણે પદાર્થોની અન્દર ઉપરનો કલ્ક ભિન્ન કરી, તેલ બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ મરિચાદિ તૈલ શરીરે ચોળવાથી વિધ્મકુષ્ઠ, સર્વપ્રકારનાં કુડો, પુંડરીક કુષ્ઠ, વિચર્યિકા કુષ્ઠ, પામા, ચિત્રકુષ્ઠ, રક્તકુષ્ઠ, કણ્ઠ અને કચ્છ રોગ મટે છે.

ત્રિક્ષ્ણાદિ તૈલ

ત્રિકલાડરિષ્ટમૂર્નિબં દ્વે નિશે રક્તચંદનમ્ ॥

ૐતૈઃ સિદ્ધમરુષીણાં તૈલમમ્યંજને હિતમ્ ॥ ૧૫૧ ॥

હરણ, બેહેડાં, આમ્બળાં, લિમ્બડો, કરિયાતું, હળદર, દારુહળદર અને રતાંજલી એ આઠે ઔષધો સરખે ભાગે લઈને તેમનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક એક ભાગ, તલનું તેલ ચાર ભાગ અને પાણી સોલ ભાગ લઈ, એ ત્રણે પદાર્થોને એકત્ર કરી, તેલ બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલ ચોપડવાથી અરુંધી રોગ મટે છે.

ભાવયેન્નિબ્બીજાનિ મુંગરાજરસેન હિ ॥

નિમ્બખીજતેલ

તથાઽસનસ્ય તોયેન તત્તૈલં હંતિ નસ્યતઃ ॥ ૧૫૨ ॥

અકાલપલિતં સઘઃ પુંસાં દુઘાન્નમોજિનામ્ ॥

લિમ્બખીજાની લિમ્બખીજાને પ્રથમ ભાંગરાના રસની ભાવના દેવી અને સૂકાયા પછી પાછી ખીયાની છાલના કાઢાની ભાવના દેવી. એ રીતે ભાવના દીધેલી લિમ્બખીજાનું તેલ કાઢવું. આ તેલનું, દૂધ ભાત ખાનારા પુરુષે નર્ય લેવાથી, ક્વખતે ધોળા થયેલા વાળ જલદી કાળા થાય છે.

ચઘ્નીમધુતેલ

ચઘ્નીમધુકક્ષીરામ્યાં નવધાત્રીફલૈઃ શ્યતમ્ ॥ ૧૫૩ ॥

તૈલં નસ્યકૃતં કુર્યાત્ કેશાન્ શ્મશ્રૂણિ સર્વશઃ ॥

જેઠીમધ અને ઠંળિયા કાઢેલાં લીલાં આમ્બખાં, એ બંને ઔષધો સરખે ભાગે લઇને તેમનો કલક કરવો. એ કલક એક ભાગ, તેલનું તેલ ચાર ભાગ, ગાયનું દૂધ સોલ ભાગ અને પાણી સોલ ભાગ લઈ એ ચારે પદાર્થોને એકત્ર કરી, તેલ બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલનું નર્ય લેવાથી માથું, મુંઝ અને ડાઢીએથી જતા રહેલા વાળ પાછા આવે છે.

કરંજનદિ તૈલ

કરંજશ્ચિત્રકો જાતી કરવીરશ્વ પાચિતમ્ ॥૧૫૪ ॥

તૈલમેમિદ્રુતં હન્યાદમ્યંગાદિન્દ્રણ્ણકમ્ ॥

કરંજની છાલ, ચિત્રો, ગળદનાં પાંદડાં અને કણેરનાં મૂળ, એ ચારે ઔષધો સરખે ભાગે લઇને તેમનો કલક કરવો. એ કલક એક ભાગ, તેલનું તેલ ચાર ભાગ અને પાણી સોલ ભાગ લઈ, એ ત્રણે પદાર્થોને એકત્ર કરી, તેલ બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલ ચોળવાથી ઇન્દ્રિયરોગ જલદી નાશ પામે છે.

નીલાકાદિ તૈલ

નીલિકા કેતકીકન્દં મુંગરાજઃ કુરંટકઃ ॥ ૧૫૫ ॥

તથાઽર્જુનસ્ય પુષ્પાણિ બીજકાત્કુસુમાન્યપિ ॥

કૃષ્ણાસ્તિલાશ્ચ તગરં સમૂલં કમલં તથા ॥ ૧૫૬ ॥ અયોરજઃ પ્રિયંગુશ્ચ દાહિમત્વગુહ્ચિકા ॥

ત્રિફળપદ્મપંકજ કલકૈરેભિઃ પૃથક્પૃથક્ ॥ ૧૫૭ ॥ કર્ષમાત્રં પચેતૈલં ત્રિફળાક્રાથસંયુતમ્ ॥

મુંગરાજસેનૈવ સિદ્ધં કેશસ્થિરીકૃતમ્ ॥ ૧૫૮ ॥ અકાલપલિતં હંતિ દારુણં ચોપજિહ્વિકામ્ ॥

ગળી, કેવડાનો કન્દ, ભાંગેરો, કાણ્ટાચશેળિયો, અર્જુન વૃક્ષનાં-અર્જુન સાદડાનાં-ધોળાં સાજડના ફૂલ, ખીયાનાં ફૂલ, કાળા તેલ, તગર, કન્દ સહિત કમલફૂલ, લોઢાનો ભૂંકો, ધણીલા, દારુમની છાલ, ગજો, હરડાં, બેહેડાં, આમ્બખાં અને કમળની નીચેનો ગારો-કાદવ, એ સત્તરે ઔષધો કર્ષ કર્ષ લઇને તેમનો કલક કરવો. એ કલક સત્તર કર્ષ; તેલનું તેલ અઽસઠ કર્ષ; હરડાં, બેહેડાં અને આમ્બખાનો કવાથ બસો બોતેર કર્ષ અને ભાઈશનો રસ બસો બોતેર કર્ષ લઈ, એ ચારે પદાર્થોને એકત્ર કરી, તેલ બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે ગાળી લેવું. આ તેલ ચોપડવાથી કેશ સ્થિર થાય છે અર્થાત ખરી પડતા નથી; ક્વખતે થયેલા ધોળા વાળ કાળા થાય છે તથા દારુણ કપાલરોગ અને ઉપજિહ્વિકા ગિહ્વરોગ મટે છે.

મુંગરાજરસેનૈવ લોહકિંટ્વ ફલત્રિકમ્ ॥ ૧૫૧ ॥

ભુંગરાજતૈલ

સારિવાં ચ પચેત્કલ્કૈસ્તૈલં દારુણાશનમ્ ॥

અકાલપલિતં કંઢમિન્દ્રલુપ્તં ચ નાશયેત્ ॥ ૧૬૦ ॥

લોહાના ભૂંકા, હરડાં, ખેહુડાં, આગ્ન્યાં અને કપુરીમધુરી, એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઈને તેમનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક એક ભાગ, તલનું તેલ ચાર ભાગ અને ભાંગરાનો રસ સોલ ભાગ લઈ, એ ત્રણે પદાર્થોને એકત્ર કરી, તેલ આડી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલ મસ્તકપર યોગવાથી દારુણ કપાલ રોગ, કબૂર વાત અને ઇન્દ્રલુપ્ત કપાલ રોગ મટ છે તથા ક્યપ્તને થયેલા ઘોળા વાળ કાળા થાય છે.

ઈરિમેદત્વચં ક્ષુણ્ણં પચેચ્છત્પલોન્મિતામ્ ॥

ઈરિમેદાદિ તૈલ

જલદ્રોણેન તત્કવાથં ગૃહ્ણીયાત્પાદશેષિતમ્ ॥ ૧૬૧ ॥

તૈલસ્યાર્ધાઢકં દત્ત્વા કલ્કૈઃ કર્ષમિતૈઃ પચેત્ ॥

ઈરિમેદલવંગામ્યાં ગૈરિકાગરપદ્મકૈઃ ॥ ૧૬૨ ॥ મંજિષ્ઠાલોઘ્રમધુકૈર્લોક્ષાન્યગ્રોધમુસ્તકૈઃ ॥

ત્વગ્જાતિફલકર્પૂરકંકોલલદિરૈસ્તથા ॥ ૧૬૩ ॥ પતંગઘાતક્રીપુષ્પસૂક્ષ્મૈલાનાગકેશરૈઃ ॥

કટ્ફલેન ચ સંસિદ્ધં તૈલં મુલરુજં જયેત્ ॥ ૧૬૪ ॥ પ્રદુષ્ટમાંસં પલિતં શીર્ણદન્તં ચ સૌષિરમ્ ॥

શ્યાવદંતં પ્રહર્ષં ચ વિદ્રધિં કૃમિદન્તકમ્ ॥ ૧૬૫ ॥ દન્તસ્ફુટનદૌર્ગન્ધ્યજિહ્વાતાલ્વોષ્ઠજાં રુમ્ ॥

અધકચરી દુર્ગન્ધી ખેરતી છાલ સો પલ તથા પાણી એક દ્રોણ લઈ, એ અને પદાર્થોને એકત્ર કરીને ઉકાળવા, અને યોથો ભાગ પાણી આડી રહે ત્યારે તેમને હેડે ઉતારીને ગાળી લેવા. એ ગાળી લીધેલા કાઢાના પાણીની અન્દર, તલનું તેલ અર્ધો આઢક નાખવું. એ ઉપરાંત દુર્ગન્ધી ખેરતી છાલ, લવંગ, ગેરુ, અગરચંદન, પદ્મક, મજીઠ, લોદર, જેડીમધ, લાખ વડતી છાલ, નાગરમોથ, તજ, જયફલ, કપૂર, ચણકઆખ, ખેરતી છાલ, પતંગ, ધાવણીનાં ફૂલ, જીળી એલચી, નાગકેશર અને કાયફળ. એ એકવીશે ઔષધો એક એક કર્ષ લઈ તેમનો કલ્ક કરી, એ કલ્કને પણ ઉપરના કાઢાના પાણીમાં નાંખી, એ ત્રણે પદાર્થોને એકત્ર કરી, તેલ આડી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલ મુખરોગ, પ્રદુષ્ટ માંસદન્ત રોગ, પલિત કપાલ રોગ, શીર્ણદન્ત રોગ, સૌષિર દન્તમૂલ રોગ, શ્યાવદન્ત રોગ, દન્તહર્ષ રોગ, દન્તવિદ્રધિ રોગ, કૃમિદન્તક દન્ત રોગ, દન્તસ્ફુટન રોગ, દન્તદૌર્ગન્ધ્ય રોગ, જિહ્વા રોગ, તાલુ રોગ અને ઓષ્ઠ રોગ મટાડે છે.

જાતિનિવપટોલાનાં નકમાલસ્ય પલ્લવાઃ ॥ ૧૬૬ ॥

સિક્ચં સમધુકં કુઠં દ્વે નિશે કટુરોહિણી ॥

મંજિષ્ઠા પદ્મકં લોઘ્રમમયા નીલમુત્પલમ્ ॥ ૧૬૭ ॥ તુત્થકં સારિવા વીજં નકમાલસ્ય દાપચેત્ ॥

પ્તાનિ સમભાગાનિ પિષ્ટા તૈલં વિપાચયેત્ ॥ ૧૬૮ ॥ નાડીત્રણે સમુત્પન્ને સ્ફોટકે કચ્છુરોગિણુ ॥

સયઃ શક્ત્રપ્રહારેષુ દમ્બવિદેષુ ચૈવ હિ ॥ ૧૬૯ ॥ નલ્લદંતક્ષતે દેહે ત્રણે દુષ્ટે પ્રશસ્યતે ॥

જાઈ, લિખડો. પટોલ-કડવાં પરવર અને કરંજ, એ ચારેનાં પાન્દડાંઓ; મીણુ, જેડીમધ, કંઠ, હળદર, દારુહળદર, કડુ, મજીઠ, પદ્મક, લોદર, હરડે, કાળું કમળ, મોરચુથુ,

કપુરીમધુરી અને કરંજનાં બી, એ અઢારે ઔષધો સરખે ભાગે લધને તેમનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક એક ભાગ, તલનું તેલ ચાર ભાગ અને પાણી સોલ ભાગ લઈ, એ ત્રણે પદાર્થોને એકત્ર કરી, તેલ બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલ નાડીવણ, રફોટક રોગ, કચ્છુ રોગ, તરત થયેલો શસ્ત્રપ્રહાર, દગ્ધ રોગ, વિદ્ધ રોગ, નખક્ષત, દંતક્ષત અને દેહની અન્દરનાં દુષ્ટ પ્રણો મટાડે છે.

હિંગ્વાદિ તેલ

હિંગુતુંબુરુશુંઠીમિઃ કટુતૈલં વિપાચયેત્ ॥ ૧૭૦ ॥

તસ્ય પૂરણમાત્રેણ કર્ણશૂલં પ્રણયતિ ॥

હિજું, તુંબરુ—ચિરફળ અને શુણ્ઠ, એ ત્રણે ઔષધો સરખે ભાગે લધને તેમનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક એક ભાગ, સરસિયું તેલ ચાર ભાગ અને પાણી સોલ ભાગ લઈ એ ત્રણે પદાર્થોને એકત્ર કરી, તેલ બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલ કાનમાં રેડવાથી કર્ણશૂલ મટી જાય છે.

બાલબિલ્વાદિ તેલ

બાલબિલ્વાનિ ગોમૂત્રે પિષ્ટા તૈલં વિપાચયેત્ ॥ ૧૭૧ ॥

સાજક્ષીરં ચ નીરં ચ બાધિર્યં હંતિ પૂરણાત્ ॥

કુણીબીલીને ગોમૂત્રમાંવાટીને તેનો કલ્ક કરવો. એ બીલીનો કલ્ક એક ભાગ, તલનું તેલ ચાર ભાગ, બકરીનું દૂધ સોલ ભાગ અને પાણી સોલ ભાગ લઈ, એ ચારે પદાર્થોને એકત્ર કરી, તેલ બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલ કાનમાં રેડવાથી બાધિર્ય રોગ મટે છે.

ક્ષારતૈલ

બાલમૂલકર્શિબીનાં ક્ષારઃ ક્ષારયુગં તથા ॥ ૧૭૨ ॥

લવણાનિ ચ પંચૈવ હિંગુ શિમુ મહૌષધમ્ ॥

દેવદાર વચા કુંઠં શતપુષ્પા રસાંજનમ્ ॥ ૧૭૩ ॥ ગ્રંથિકં મદ્રમુસ્તં ચ કલ્કૈઃ કર્ષમિતૈઃ પ્રથક્ ॥

તૈલપ્રસ્થં ચ વિપચેત્કદલીબીજપૂરયોઃ ॥ ૧૭૪ ॥ રસામ્ન્યાં મધુસૂક્તેન ચાતુર્ગુણ્યમિતેન ચ ॥

પૂયસ્ત્રાવં કર્ણનાદં શૂલં બધિરતાં કૂમીન્ ॥ ૧૭૫ ॥ અન્યાંશ્ચ કર્ણજાન્ રોગાન્મુલરોગાંશ્ચ નાશયેત્ ॥

ઝીણા મૂળાની શિંગ—મોગરી—મોગરા (મૂલાકળી)નો ક્ષાર, જવખાર, સાણખાર, સિન્ધા—લુણ, સંયળ, બિડલવણ, વડાગરું મીઠું, દરિયાનું મીઠું, હિજું, શરગવાની છાલ, શુણ્ઠ, દેવદાર, ઘોડાવજ, કઠ, સ્વપ્ના, રસવંતી, પીપરીમૂળના ગણ્ઠોડા અને નાગરમોથ, એ અઢારે ઔષધો એક એક કર્ષે લધને તેમનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક અઢાર કર્ષ, તલનું તેલ એક પ્રસ્થ, કેળના કન્દનો રસ, બીજોરાં લીઝમુનો રસ અને મધુસૂક્ત, એ ત્રણે ઔષધો ચાર ચાર પ્રસ્થ લઈ, એ સર્વ પદાર્થોને એકત્ર કરી, તેલ બાકી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલ પૂયસ્ત્રાવ, કર્ણનાદ, કર્ણશૂલ, બધિરતા, કૂમરોગ, બીજા કર્ણરોગો અને મુખરોગોને મટાડે છે.

અધુસૂક્ત કરવાની વિધિ જંબીરાણાં ફલરસઃ પ્રસૈકઃ કુઢ્ઢોન્મિતમ્ ॥

માક્ષિકં તત્ર દાતવ્યં પલૈકા પિપ્પલી સ્મૃતા ॥

દ્વેષ્ઠક્રીકૃતં સર્વં મૃદ્ધાંઢે ચ નિધાપયેત્ ॥ ધાન્યરાશિસ્થિતં માસં મધુસૂક્તમુદાહૃતમ્ ॥

કાગડી લીઝમુનો રસ એક પ્રસ્થ, મધ એક કુડવ અને લીણીપીપરનું ચૂર્ણ એક પલ લઈ, એ ત્રણે પદાર્થોને મિશ્ર કરી, માટીના ઘડામાં નાંખી, માટીના ઘડાનાં મોઢાંને કપડાં

તથા માટીવતી છાંદી લઇને, પછી તે ઘડાને અનાજના ઢગલાની અન્દર એક મહિના સૂધી ઝાટી મૂકવો. આ મધુસૂક્ત દવા, ઉપરના ક્ષાર તૈલમાં આવેલ છે, તેથી અહીં આપી છે.

પાઠાદિ તૈલ

પાઠા દ્વે ચ નિશે મૂર્વાપિપ્પલીજાતિપલ્લવૈઃ ॥ ૧૭૬ ॥

દંત્યા ચ તૈલં સંસિદ્ધં નસ્યં સ્યાત્ દુષ્ટીનસે ॥

કાળીપાટ, હળદર, દારુહળદર, મૂર્વા-મોરવેલ, લીણ્ડીપીપર, જાઘનાં પાંદડાં અને નેપાળાનાં મૃળ, એ સાતે ઔષધો સરખે ભાગે લઇ, તેમનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક એક ભાગ, તલનું તેલ ચાર ભાગ અને પાણી સોલ ભાગ લઈ, એ ત્રણે પદાર્થોને એકત્ર કરી, તેલ બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળી, પછી તે તેલ ગાળી લેવું. આ તેલનું નસ્ય લીધાથી દુષ્ટ પીનસ રોગ મટે છે.

કુષ્ઠાદિ તૈલ

કુષ્ઠં બિલ્વકળાશુંડીદ્રાક્ષાકલ્કકષાયવત્ ॥ ૧૭૭ ॥

સાધિતં તૈલમાજ્યં વા નસ્યાત્ક્ષવથુનાશનમ્ ॥

કઠ, ખીલી, લીણ્ડીપીપર, શુણ્ઠ અને દ્રાક્ષ, એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઇને તેમનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક એક ભાગ, તલનું તેલ ચાર ભાગ અને પાણી સોલ ભાગ લઈ, એ ત્રણે પદાર્થોને એકત્ર કરી, તેલ બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલનું નસ્ય લેવાથી ક્ષવથુ રોગ નાશ પામે છે.

કુષ્ઠાદિ ધૂત

ઉપરના જ પદાર્થોને તલના તેલને બદલે ઘીમાં એ જ પ્રમાણમાં લેઇને એજ રીતિએ ઘી બનાવાય છે.

વ્યાઘ્રયા તૈલ

વ્યાઘ્રીદંતીવચાશિષ્ણુતુલસીવ્યોષસૈન્ધવૈઃ ॥ ૧૭૮ ॥

કલ્કૈદ્વચ પાચનં તૈલં પૂતિનાસાગદાપહમ્ ॥

બેડીલોરિંગણી, નેપાળાનાં મૃળ, ઘોડાવજ, શરગવાની છાલ, તુલસીનાં પાન્દડાં, શુણ્ઠ, મરી, લીણ્ડીપીપર અને સિન્ધાલુણુ, એ નવે ઔષધો સરખે ભાગે લઇને તેમનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક એક ભાગ, તલનું તેલ ચાર ભાગ અને પાણી સોલ ભાગ લઈ, એ ત્રણે પદાર્થોને એકત્ર કરી, તેલ બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછે તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલ સૂંઘવાથી, પૂતિ નાસા રોગ મટે છે.

ગૃહધૂમકાદિ તૈલ

ગૃહધૂમકળાદારુક્ષારનક્તાહસૈન્ધવૈઃ ॥ ૧૭૯ ॥

સિદ્ધં શિખરીબીજૈશ્ચ તૈલં નાસાર્શં હિતમ્ ॥

ધુંસ, લીણ્ડીપીપર, દેવદાર, જવખાર, કરંજ, સિન્ધાલુણુ અને અધેડાનાં ખી, એ સાતે ઔષધો સરખે ભાગે લઇને તેમનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક એક ભાગ, તલનું તેલ ચાર ભાગ અને પાણી સોલ ભાગ લઈ, એ ત્રણે પદાર્થોને એકત્ર કરી, તેલ બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછે તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલ નાસાર્શ રોગ મટાડે છે.

બજ્રતૈલ

વજ્રીક્ષીરં રવિક્ષીરં દ્રવં ધતૂરચિત્રકમ્ ॥ ૧૮૦ ॥

મહિષીવિઙ્મવં દ્રાવં સર્વોશં તિલતૈલકમ્ ॥

પવેતૈલાવશેષં ચ ગોમૂત્રેઽથ ચતુર્ગુણે ॥ ૧૮૧ ॥

તૈલાવશેષં પ્રપચા ચ તતૈલં પ્રસ્યમાત્રકમ્ ॥ ગંધકામિશિલાતાલં વિઙ્ગાતિવિષાવિષમ્ ॥ ૧૮૨ ॥

તિક્તકોશાત્કી કુઠ્ઠં વચા માંસી કટુત્રયમ્ ॥ પીતદારુ ચ યષ્ઠયાહ્નં સર્જિકાક્ષારજીરકમ્ ॥ ૧૮૩ ॥
 દેવદારુ ચ કર્ષીશં ચૂર્ણં તૈલે વિનિક્ષિપેત્ ॥ વજ્રતૈલમિદં સ્થ્યાતમમ્બ્યંગાત્સર્વકુષ્ઠતુ ॥ ૧૮૪ ॥

દાણડલિયા થોરનું દૂધ, આંકડાનું દૂધ, ધંતુરાનો રસ, ચિત્રાનો રસ અને ભેંસના ઊણુનો રસ. એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમની અન્દર તલનું તેલ, તે પાંચેની ખેરા-ખર નાંખીને, પછી તેમને તેલ આડી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળવાં. ત્યારબાદ તેલથી યોગણું ગાયનું મૂત્ર, ઉપરના તેલમાં નાંખીને, તેમને પાછાં તેલ આડી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. પછી ગન્ધક, ચિત્રા, મનશિલ, હરતાલ, વાવડિફ, અતિવિષની કળી, શુદ્ધ કુરેલો વછનાગ, કડવાં તુરિયાં, કડ, ઘોડાવજ, બાલછડ, શુણ્ઠ, મરી, લીણીપીપર, દારુહળદર જેઠીમધ, સાણખાર, જીરું અને દેવદારુ, એ ઓગણીશે ઔષધો એક એક કર્પે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરીને પછી તે ચૂર્ણને એક પ્રથ તેલની અન્દર મેળવવું. આ વજ્રતૈલ, શરીરે યોગવાથી, સર્વે પ્રકારનાં કુષ્ઠો મટે છે.

કરવીરાદિ તૈલ કરવીરશિષાં દંતી ત્રિવૃત્તકોશાત્કીફલમ્ ॥

રંમાક્ષારોદકે તૈલં પ્રશસ્તં લોમશાતનમ્ ॥ ૧૮૫ ॥

કુરેણુના મૂળ, નેપાળાનાં મૂળ, નસોતર અને કડવાં તુરિયાં. એ ચારે ઔષધો સરખે ભાગે લઈને તેમનો કલક કરવો. એ કલક એક ભાગ, તલનું તેલ ચાર ભાગ અને કેળના ક્ષારનું પાણી સોલ ભાગ લઈ, એ ત્રણે પદાર્થોને એકત્ર કરી, તેલ આડી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલ, જે જગ્યાએથી વાળ કાઢી નાંખવા હોય, ત્યાં યોગવાથી વાળ નીકળી જાય છે.

ચંદનાદિ તૈલ ચંદનાંબુ નલં વાપ્યં યષ્ઠી શૈલેયપદ્મકમ્ ॥

મંજિષ્ઠા સરલં દારુ સઠયેલા પૂતિકેશરમ્ ॥ ૧૮૬ ॥

પત્રં સેવ્યં મુરા માંસી કંકોલં વનિતાંબુદમ્ ॥ હરિદ્રે સારિવે તિક્ત્વા લવંગામ્બુકુંકુમમ્ ॥ ૧૮૭ ॥

ત્વષ્ઠેણુનલિકાશ્ચૈમિસ્તૈલં મસ્તુ ચતુર્ગુણમ્ ॥ લાક્ષારસસમં સિદ્ધં પ્રહ્નં બલવર્ધનમ્ ॥ ૧૮૮ ॥

રક્તપિત્તક્ષતક્ષીણશ્વાસકાસવિનાશનમ્ ॥ આયુઃપુષ્ટિકરં ચૈવ વશીકરણમુત્તમમ્ ॥ ૧૮૯ ॥

વિશેષાત્ક્ષયરોગઘ્નં અપસ્મારજ્વરં હરમ્ ॥

સુખડ, વાળો, નખલા, કડ, જેઠીમધ, પથ્થરફૂલ, પદ્મક, મજીઠ, ગન્ધોખેરજો, દેવદારુ, કપૂરકાચલી, એલચી, જખાદ કસ્તૂરી, તમાલપત્ર, કાળો વાળો, મુરા-એકાંગીમુરા, બાલ-છડ, ચણકબાબ, ધઉલા, નાગરમોથ, હળદર, દારુહળદર, ઘોળી કપુરીમધુરી, કાળી કપુરીમધુરી, કડુ. લવિંગ, અગરચન્દન, કેશર, તજ, રેણુકખીજ અને નલિકા, એ એક-ત્રીશે ઔષધો સરખે ભાગે લઈને તેમનો, કલક કરવો, એ કલક એક ભાગ, તલનું તેલ ચાર ભાગ, દહીંની તર સોલ ભાગ અને અળનો સોલ ભાગ લઈ, એ ચારે પદાર્થોને એકત્ર કરી, તેલ આડી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલ, ગ્રહન તથા બલવર્ધન છે. વળી રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષીણ, શ્વાસ અને કાસ રોગ મટાડનારું, આયુષ્ય વધારનારું અને ઉત્તમ પ્રકારનું વર્ષીકરણ કરનારું, ક્ષયરોગ, અપસ્માર અને જ્વર રોગ મટાડનારું છે.

લાક્ષારસ-અળતો
કરવાની વિધિ

લાક્ષારસ્યોષ્ઠગુણજલે દત્ત્વા પાદાવશિષ્ઠતૈલસમો લાક્ષારસો ગ્રાહ્યઃ ॥

અથવા ષડ્ગુણજલેન એકવિંશતિવારાન્ ગાલયિત્વા રસો ગ્રાહ્યઃ ॥

એક પ્રસ્થ લાખને આઠ પ્રસ્થ પાણીની અન્દર નાંખીને ઉકાળવી અને એ પ્રસ્થ પાણી બાકી રહે સારે હેડે ઉતારીને ગાળી લેવી. એ ગાળી લીધેલા પાણીનું નામ અળતો-લાક્ષારસ બાલુવું. અથવા એક પ્રસ્થ લાખની અન્દર છ પ્રસ્થ પાણી નાંખીને લાખનું પાણી કરવું અને એ પાણીને એકવીશ વાર ગાળવું. એ ગાળી લીધેલા પાણીનું નામ અળતો-લાક્ષારસ બાલુવું.

પચાદિ તૈલ

વર્ષા સર્વે હરિદ્રે દ્વે દેવદારુમહૌષધી ॥ ૧૯૦ ॥

હરીતકીમતિવિષામુસ્તકેન્દ્રયવાન્સમાન્ ॥

એતાન્દશપલાન્ ભાગાન્ ચતુર્દોષેઽન્મસઃ પચેત્ ॥ ૧૯૧ ॥ ચક્રમર્દરસૈસ્તૈલં કટુકં મૃદુનાઽમ્નિના ॥ પાદશેષે વિનિક્ષિપ્ય સિન્દૂરમિવ તારયેત્ ॥ ૧૯૨ ॥ એતૈલં નિહંત્યાશ્ચ ગંડમાલં સુદારુણામ્ ॥

ઘોડાવળ, કપુરકાચલી, હળદર, દારુહળદર, દેવદારુ, શુણ્ઠ, હરડે, અતિવિષની કળી, મોથ અને ઇન્દ્રજય, એ દશે ઔષધો દશ દશ પલ લઈને તેમનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક સો પલ તથા પાણી ચાર દ્રોણુ લઈ, એ બન્નેને એકત્ર કરીને ઉકાળવાં અને ચોથો ભાગ પાણી બાકી રહે સારે તેમને હેડે ઉતારીને ગાળી લેવાં. એ ગાળી લીધેલા કાઢાના પાણીની અન્દર સરસિયું તેલ ચારસો પલ તથા કુંવાડિયાનાં પાન્દડાંનો રસ સોલસો પલ નાંખીને, તેમને ધીમે ધીમે તાપે, તેલ બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. પછી તેની અન્દર સિન્દૂર નાંખીને તે સિન્દૂરને ઘૂંટવો. આ તેલ, ભયંકર ગંડમાલા રોગ તરત મટાડે છે.

નિર્ગુણ્ડી તૈલ

નિર્ગુણ્ડીસ્વરસે તૈલં લાઙ્ગલીમૂલકલ્કત્તમ્ ॥

તૈલં નસ્યાન્નિહંત્યાશ્ચ ગંડમાલં સુદારુણામ્ ॥

દૂધિયાવછનાગના મૂલનો કલ્ક એક ભાગ, તલનું તેલ ચાર ભાગ, નગડનો રસ સોલ ભાગ તથા પાણી સોલ ભાગ લઈ, એ સર્વેને મિશ્ર કરી, તેલ બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળીને પછી તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલનું નરય આપવાથી, જલદી દારુણ ગણ્ડમાલા રોગ મટી જાય છે.

એ રીતે દામોદરના પુત્ર શાર્દૂલધર રચેલી શાર્દૂલધર સંહિતાને વિષે મધ્યમખણ્ડના ચિકિત્સા-સ્થાનમાંનાં ધૃતાદિ ઔષધો નામે નવમા અધ્યાયની ગુર્જર દીકા સમ્પૂર્ણા.

અધ્યાય ૧૦ મો, આસવાદિ ઔષધો

પરિપક્વ આસવાદિનાં
લક્ષણુ

દ્રવેષુ ચિરકાલસ્થં દ્રવ્યં યત્સંચિતં ભવેત્ ॥

ધણો વખત સુધી પ્રવાહી પદાર્થોની અંદર રહેલાં ઔષધોમાં આથો આવે ત્યારે તે આસવાદિને તૈયાર થયેલા બાલુવા.

આસવારિષ્ઠમેદૈસ્તુ પ્રોચ્યતે મેષજોચિતમ્ ॥ ૧ ॥

આસવાદિનાં નામે

ઉપરનો પ્રવાહી પદાર્થ, આસવ અને અરિષ્ટ એ બે પ્રકારથી ઔષધોમાં ઉત્તમ કહેવાય છે.

- આસવ** બનાવવાની વિધિ
 યદપક્ષૌષધાં બુઘ્યાંસિદ્ધં મયં સ આસવઃ ॥
 પાણીની અંદર, કાયાં ઔષધોનું તૈયાર કરેલું જે મધ, તેનું નામ આસવ બાણુવું.
- અરિષ્ટ** બનાવવાની વિધિ
 અરિષ્ટઃ કાથસાઘ્યઃ સ્યાત્ ॥
 જેમ ક્વાથ કરીએ છીએ, તેમ ક્વાથ કરીને, તે ક્વાથના પ્રવાહીમાં નાંખેલાં ઔષધોનો જે ઉભરો આવવો, તેનું નામ અરિષ્ટ બાણુવું.
- આસવ** અને **અરિષ્ટ** પીવાની માત્રા
 તયોર્માનં પલોન્મિતમ્ ॥ ૨ ॥
 આસવ અને અરિષ્ટ પીવાની માત્રા એક પલની બાણુવી.
- અરિષ્ટ**માં નાંખવાના પદાર્થોની માત્રા
 અનુક્તમાનારિષ્ટેષુ દ્રવદ્રોણે તુલાં ગુઢમ્ ॥
 ક્ષૌદ્રં ક્ષિપેદ્ગુઢાદર્થં પ્રક્ષેપં દશમાંશકમ્ ॥ ૩ ॥
 જે અરિષ્ટના પ્રયોગમાં નાંખવાના પદાર્થોનું વજન ન લખ્યું હોય તે અરિષ્ટના પ્રયોગમાં જે દ્રવ પદાર્થ એક દ્રોણ સૂધી નાંખવાનો હોય તો ગોળ એક તુલા નાંખવો. ગોળનો અર્ધો ભાગ મધ નાંખવું અને તેની અંદર ઔષધોનું ચૂર્ણ ગોળનો દશમે ભાગ નાંખવું.
- શીતરસસીધુ** બનાવવાની વિધિ
 જ્ઞેયઃ શીતરસઃ સીધુરપક્વમધુરદ્રવૈઃ ॥
 સિદ્ધઃ પક્વરસઃ સીધુઃ સંપક્વમધુરદ્રવૈઃ ॥ ૪ ॥
 ન પાકેલા એવા શેરડીના રસ આદિ મીઠા પદાર્થોનો બનાવેલો જે મધ, તે શીતરસસીધુ કહેવાય છે.
- પકવરસસીધુ** બનાવવાની વિધિ
 સારી રીતે પાકેલા એવા મીઠા પ્રવાહી પદાર્થોનો બનાવેલો જે મધ, તે પકવરસસીધુ કહેવાય છે.
- સુરા** બનાવવાની વિધિ
 પરિપક્વાન્નસંધાનસમુત્પન્નાં સુરાં જગુઃ ॥
 ચોખા આદિ રાધેલાં અન્નોમાંથી, અગ્નિવટે યન્ત્રદ્વારા કાઢવામાં આવેલું જે મધ, તેને સુરા કહે છે.
- પ્રસન્નાનાં લક્ષણ**
 સુરામંઢઃ પ્રસન્ના સ્યાત્
 તે સુરાનો જે મણડ અર્થાત્ પાતળો ભાગ, તેનું નામ પ્રસન્ના બાણુવું.
- કાદમ્બરીનાં લક્ષણ**
 તતઃ કાદંબરી ઘના ॥ ૫ ॥
 તે પ્રસન્નાથી જે ઘાટો ભાગ, તેનું નામ કાદમ્બરી બાણુવું.
- જગલનાં લક્ષણ**
 તદયો જગલો જ્ઞેયો
 સુરાની નીચેના ઘાટા પદાર્થનું નામ જગલ બાણુવું.
- મેદકનાં લક્ષણ**
 મેદકો જગલાદ્યતઃ ॥
 જગલની નીચેના ઘાટા પદાર્થનું નામ મેદક બાણુવું.

- સુરાખિજ વા કિણ્વ-
કનાં લક્ષણુ પક્વોસૌ હૃતસારઃ સ્યાત્સુરાબીજં ચ કિણ્વક્રમ્ ॥ ૬ ॥
મેદકને પકાવીને તેમાંથી સાર કાઢતાં, જે આકી રહે, તેનું નામ સુરાખિજ અથવા કિણ્વક્ર જાણવું.
- વારુણી કરવાની વિધિ યત્તાલ્લર્જૂરસૈઃ સંધિતા સા દિ વારુણી ॥
તાડને રસ (તાડી) અને ખજૂરીનો રસ, એઓમાંથી અગ્નિ સંયોગવડે યન્ત્રદ્વારા કાઢવામાં આવેલાં મઝનું નામ વારુણી જાણવું.
- સ્વકૃત કરવાની વિધિ કંદમૂલફલાદીનિ સક્ષેહલવણાનિ ચ ॥ ૭ ॥
યત્ર દ્રવેડમિષૂયંતે તત્સૂક્તમભિધીયતે ॥
કન્દ, મૂલ, ફલ, તેલાદિક શેષ અને લવણ, એ સર્વે પદાર્થોને, પાણી આદિ પ્રવાહી પદાર્થોની અન્દર નાંખીને તેઓમાંથી કાઢવામાં આવેલાં મઝનું નામ સ્વકૃત જાણવું.
- ચુક્ર કરવાની વિધિ વિનષ્ટમમ્લતાં યાતં મધુ વા મધુરદ્રવઃ ॥ ૮ ॥
વિનષ્ટઃ સંધિતો યસ્તુ તત્ત્વુક્તમભિધીયતે ॥
અગડી જઈને ખાટા થઈ ગયેલાં મંચને અથવા અગડી ગયેલા મીઠા પ્રવાહી પદાર્થોને આથવાથી બનેલાં મઝનું નામ ચુક્ર જાણવું.
- ગુડાશુક્ર કરવાની વિધિ ગુડાંબુના સતૈલેન કંદમૂલફલૈસ્તથા ॥ ૯ ॥
સંધિતં ચામ્લતાં યાતં ગુડસૂક્તં પ્રવક્ષતે ॥
ગોળ, પાણી, તેલ, કન્દ, મૂળ અને ફલ એ સર્વે પદાર્થોને એકત્ર કરીને આથવાથી ખટાશ આવેલા પદાર્થનું નામ ગુડાશુક્ર જાણવું.
- ધક્ષુશુક્ર કરવાની વિધિ એવમેવેશુસૂક્તં સ્યાત્
શેરડી, પાણી, તેલ, કન્દ, મૂળ અને ફલ. એ સર્વે પદાર્થોને એકત્ર કરીને આથવાથી ખટાશ આવેલા પદાર્થનું નામ ધક્ષુશુક્ર જાણવું.
- મૃદ્વીકાશુક્ર કરવાની વિધિ મૃદ્વીકાસંભવં તથા ॥ ૧૦ ॥
દ્રાક્ષ, પાણી, તેલ, કન્દ, મૂળ અને ફલ, એ સર્વે પદાર્થોને એકત્ર કરીને આથવાથી ખટાશ આવેલા પદાર્થનું નામ મૃદ્વીકાશુક્ર જાણવું.
- તુષાંશુ કરવાની વિધિ તુષાંશુ સંધિતં જ્ઞેયમામૈર્વિદલિતૈર્યૈઃ ॥
કાચા, ભરડેલા અને ફેતરાંવાળા જવને પાણીમાં આથ્યા પછી તેમાં આવેલા આથાનું નામ તુષાંશુ જાણવું.
- સૌવીર કરવાની વિધિ યૈવૈસ્તુ નિસ્તુષૈઃ પૈઃ સૌવીરં સંધિતં ભવેત્ ॥ ૧૧ ॥
ફેતરાંવગરના જવને, રાંધીને આથવાથી, તેમાં આવેલા આથાનું નામ સૌવીર જાણવું.
- કાંજિક કરવાની વિધિ કુલ્માષધાન્યમંડાદિ સંધિતં કાંજિકં વિદુઃ ॥
કળથી અથવા ઓખાને પાણીમાં રાંધી, તેનું ઓસામણ કાઢી,

પછી તેમાં શુદ્ધ, રાધ, શ્રુ, હિંગ, સિન્ધાલુણ અને હળદર વગેરે પદાર્થો નાખીને પછી તેને ચાર દિવસ સુધી આથી રાખ્યા પછી આવેલા આથાનું નામ કાંગિક જાણવું.

શંકાકી કરવાની વિધિ શંકાકી સંધિતા જ્ઞેયા મૂલકૈઃ સર્ષપાદિભિઃ ॥ ૧૨ ॥
મૂળાનાં પંચાંગોને તથા રાધ, હળદર, હિંગ, સિન્ધાલુણ, શ્રુ અને શુદ્ધ, એ સર્વેનાં ચૂર્ણને પાણીની અન્દર નાંખી, વાસણનું મોઢું બંધ કરીને ત્રણ ચાર દિવસ સુધી આથી રાખવાથી, આવેલા આથાનું નામ શંકાકી જાણવું.

उशीरं बालकं पद्मं कादमरीं नीलमुत्पलम् ॥

ઉશીરાસવ પ્રિયંગુઃ પદ્મકં લોધ્રં મંજિષ્ઠાં ધન્વયાસકમ્ ॥ ૧૩ ॥

पाठां किराततित्कं च न्यग्रोधोदुम्बरं शटीम् ॥

પર્પટં પુંડરીકં ચ પટોલં કાંચનારકમ્ ॥ ૧૪ ॥ જંતું શાલ્મલિનિર્યાસં પ્રત્યેકં પલસંમિતાન્ ॥
માગાન્સુચૂર્ણિતાન્કૃત્વા દ્રાક્ષાયાઃ પલવિંશતિઃ ॥ ૧૫ ॥ ધાતર્કી ષોડશપલં જલદ્રોણદ્વયે ક્ષિપેત્ ॥
શર્કરાયાસ્તુલાં દત્વા ક્ષોદ્રસ્યૈકતુલાં તથા ॥ ૧૬ ॥ માસં ચ સ્થાપયેદ્ભાંડે માંસીમરિચધૂપિતે ॥
उशीरासव इत्येष रक्तपित्तविनाशनः ॥ ૧૭ ॥ પાંડુકુષ્ઠપ્રમેહાર્શઃકૃમિશોથહરસ્તથા ॥

ડાળો વાળો, વાળો, રાતું કમળ, શવન મૂળ, કાળું કમળ, ધઉંલા, પદ્મક, લોદર, મજી, ધમાસો કાળીપાટ, કરિયાતું કડુ, વડની છાલ, ઉંચરાની છાલ, કચુરો ખડસત્રિયો, ધોળું કમળ, પટોલ—કડવાં પરવર, કાંચનારનાં—ચમ્પાકાકીનાં ઝાડની છાલ, બાંધનાં ઝાડની છાલ અને મોચરસ શેમળાનો ગુન્દ, એ આવીશો ઔષધો એક એક પલ, દ્રાક્ષ વીશ પલ તથા ધાવણીના ફૂલ સોલ પલ લઈ, એ ચોવીશો ઔષધોમાંથી દ્રાક્ષને જુદી કાઢી લઈને આકાનાં ત્રેવીશ ઔષધોનું આરીક ચૂર્ણ કરવું. પછી ઉપરનું, દ્રાક્ષ સહિત ચૂર્ણ શાકર એક તુલા, મધ એક તુલા તથા પાણી બે દ્રોણ લઈ, એ સર્વે પદાર્થોને, બાલહડ અને મરીનો ધૂંવાડો દીધેલાં માટલામાં નાંખી, તેનું મોઢું કપડછન્દથી બન્ધ કરી, તે દવાને એક માસ સુધી તેની અન્દર રાખવી. એ રીતે તૈયાર કરેલો આ ઉશીરાસવ, રક્તપિત્ત, પાંડુ, કુષ્ઠ, પ્રમેહ, અર્શ, કૃમિ અને શોથ રોગ મટાડે છે.

કુમાર્યાસવ સુપક્વરસસંશુદ્ધં કુમાર્યાઃ પત્રમાહરેત્ ॥ ૧૮ ॥

यत्नेन रसमादाय पात्रे पाषाणमृन्मये ॥

દ્રોણે ગુઢતુલાં દત્વા ઘૃતભાંડે નિધાયેત્ ॥ ૧૯ ॥ માક્ષિકં પલ્લોહં ચ તસ્મિન્નર્થતુલાં ક્ષિપેત્ ॥
કટુત્રિકં લવંગં ચ ચાતુર્જાતકમેવ ચ ॥ ૨૦ ॥ ચિત્રકં પિપ્પલીમૂલં વિઙ્ગં ગજપિપ્પલી ॥
ચવિકં દ્રુપ્પા ધાન્યં ક્રમુકં કટુરોહિણી ॥ ૨૧ ॥ મુસ્તા ફલત્રિકં રાસ્ના દેવદાર નિશાદ્રવ્યં ॥
મૂર્વા મધુરસા દંતી મૂલં પુલ્કરસંભવમ્ ॥ ૨૨ ॥ બલા ચાતિબલા ચૈવ કપિકચ્છુત્રિકંટકમ્ ॥
શતપુષ્પા હિંગુપત્રી આકલ્લકમુટીજ્ઞપમ્ ॥ ૨૩ ॥ પુનર્નવાદ્રવ્યં લોધ્રં ધાતુમાક્ષિકમેવ ચ ॥
एषां चार्धपलं दत्वा धातक्यास्तु पलायकम् ॥ ૨૪ ॥ પલં ચાર્ધપલં ચૈવ પલદ્વયમુદાહતં ॥
वपुर्वयःप्रमाणेन बलवर्णाभिदीपनम् ॥ ૨૫ ॥ બુંદ્હણં રોચનં કૃષ્યં પક્તિશૂનિશરણમ્ ॥

અઘ્રાતુદરજાન્ રોગાન્ ક્ષયમુમં ચ નાશયેત્ ॥ ૨૬ ॥ વિંશતિં મેહજાન્ રોગાનુદાવર્તમપસ્મૃતિમ્ ॥

મૂત્રકૃચ્છ્રમપસ્માર્ શુક્રદોષં તથાઽઽમરીમ્ ॥ ૨૭ ॥ કૃમિજં રક્તપિત્તં ચ નાશયેતુ ન સંશયઃ ॥

. સારી રીતે પાકેલી ચોખ્ખા રસવાળી કુવારને આણીને, યતની પત્થર અથવા માટીનાં વાસણમાં કુંવારનો ગર્ભ એક દ્રોણ કાઢવો. પછી ઘીનાં રીઠાં માટલામાં એક દ્રોણ કુંવારનો ગર્ભ અને એક તુલા ગોળ નાંખવો. ત્યારબાદ મધ અર્ધો તુલા; લોહભસ્મ અર્ધો તુલાનો પાઠ છતાં અર્ધો પલ; શુદ્ધ, મરી, લીણ્ડીપીપર, લવિંગ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેશર, ચિત્રા, પીપરીમૂળના ગણ્ડોડા, વાવડિંગ, ગજપીપર, ચવક, પલાંસી, ધાણા સોપારી, કકુ, નાગરમોથ, હરડાં, ખેહુડાં આમ્મળા, રાતના, દેવદારુ, હળદર, દારુહળદર, મૂર્વા-મોરવેલ, જેઠી-મધ, નેપાળાનું મૂળ, પુષ્કરમૂળ-શાહતર (યુનાની), કમળકાકડી, બલા-ખરેટી, અતિબલા-ખપાટ, કઊચાં, ગોખરુ, સૂવા, હિંગુપત્રી-આફળી, અક્કલકરો, ઓટીંગણ, સાંટોડી, લોદર, પઠાણી લોદર અને માક્ષિકભસ્મ, એ બેન્ટાલીશે ઔષધો અર્ધો અર્ધો પલ અને ધાવણીના ફૂલ આઠ પલ લઇ, આ પીસતાલીશે ઔષધોમાંથી મધ, માક્ષિકભસ્મ તથા લોહભસ્મ, એ ત્રણને જૂદાં કાઢી લઇને ખાકીનાં બેન્ટાલીશ ઔષધોનું ખારીક ચૂર્ણ કરવું. પછી મધ, માક્ષિકભસ્મ તથા લોહભસ્મ સહિત ઉપરનું ચૂર્ણ, પ્રથમ જેમાં કુંવારનો રસ તથા ગોળ નાંખેલ છે, તેની અન્દર નાંખી, તે માટલાનું મોઢું કપડાંજાંથી બંધ કરી, તે દવાને એક માસ સૂધી તેની અન્દર રાખવી. એ રીતે તૈયાર કરેલો આ કુમાર્યાસવ શરીર અને ઉમ્મરના પ્રમાણમાં અર્ધા પલથી બે પલ સૂધી પીવાથી, બળ આવે, શરીરને વર્ણ સારો થાય અને જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય. વળી આ આસવ, બૃહલ્લુ, રોચન અને વૃષ્ય છે. પક્તિશ્લેષ, આઠ ઉદરરોગ, ઉગ્ર ક્ષયરોગ, વીશ જાતના મેહો, ઉદાવર્ત, અપરસ્મૃતિપાણું-વિસ્મૃતિપાણું મૂત્રકૃચ્છ્ર, અપરમાર, શુક્રદોષ, અશ્મરી, કૃમિજ અને રક્તપિત્ત રોગ મટાડે છે, એમાં કેં પણ સંશય નથી.

પિપ્પલી મરિચં ચઞ્ચં હરિદ્રા ચિત્રકો ઘનઃ ॥ ૨૮ ॥

પિપ્પલ્યાસવ

વિઙ્ગં ક્રમુકો લોઘ્રઃ પાઠા ધાત્ર્યેલવાલુકમ્ ॥

ઉશીરં ચંદનં કુષ્ઠં લવંગં તગરં તથા ॥ ૨૯ ॥

માંસી ત્વગેલા પત્રં ચ પ્રિયંગુનાર્ગકેશરમ્ ॥ ણ્ણામર્ધપલાન્ ભાગાન્સુક્ષ્મચૂર્ણીકૃતાન્ શુભાન્ ॥ ૩૦ ॥

જલદ્રોણદ્વયે ક્ષિત્વા દશાદૃઢતુલાત્રયમ્ ॥ પલાનિ દશ ધાતકયા દ્રાક્ષા ષષ્ટિપલા ભવેત્ ॥ ૩૧ ॥

ઐતાન્યેકત્ર સંયોજ્ય મૃદ્ધાઢે ચ વિનિક્ષિપેત્ ॥ જ્ઞાત્વા ગતરસં સર્વં પાયયેદમ્પ્રયપેક્ષયા ॥ ૩૨ ॥

ક્ષયં ગુલ્મોદરં કાર્શ્યં પ્રઘ્ણીં પાંડુતાં તથા ॥ અશૌંસિ નાશયેચ્છીઘ્રં પિપ્પલ્યાયાસવસ્ત્વયમ્ ॥ ૩૩ ॥

લીણ્ડીપીપર, મરી, ચવક, હળદર, ચિત્રા, નાગરમોથ, વાવડિંગ, સોપારી, લોદર, કાળીપાટ, આમ્મળાં, એલવાલુક નામે સુગન્ધી પદાર્થ, વાળો, સુખડ, કઠ, લવિંગ, તગર, આલછડ, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, ઘઉંલા અને નાગકેશર. એ ત્રેવીશ ઔષધો અર્ધો અર્ધો પલ, ગોળ ત્રણ તુલા, ધાવણીનાં ફૂલ દશ પલ અને દ્રાક્ષ સાઠ પલ લઇ, એ છઠ્ઠીશે ઔષધોમાંથી ગોળને તથા દ્રાક્ષને જૂદી કાઢી લઇને ખાકીનાં ચોવીશ ઔષધોનું ખારીક ચૂર્ણ

કરવું. પછી ગોળ તથા દ્રાક્ષ સહિત ઉપરનું ચૂર્ણ અને એ દ્રોણ પાણી, એ સર્વે પદાર્થોને, એકત્ર કરી, માટીના વાસણમાં નાંખી, તેનું મોઢું કપડાંદથી બંધ કરી, તે દવાને એક માસ સૂધી તેની અન્દર રાખવાથી, તે દવામાંનો રસ, ઉત્તમ થયેલો સમગ્રય ત્યારે તે દવાને બહાર કાઢવી. એ રીતે તૈયાર થયેલો આ પિપ્પલ્યાસવ જઠરાશિના પ્રમાણમાં પીવાથી, ક્ષય, ગુદમ ઉદરરોગ, કાર્શ્ય, ગ્રહણી, પાંડુ અને અર્શો જલદીથી મટી જાય છે.

લોહાસવ

લોહચૂર્ણ ત્રિકટુકં ત્રિફલાં ચ ચવાનિકામ્ ॥

વિઢંગં મુસ્તકં ચિત્રં ચતુઃસંખ્યાપલં પૃથક્ ॥ ૩૪ ॥

ઘાતકીકુસુમાનાં તુ પ્રક્ષિપેત્પલવિંશતિમ્ ॥ ચૂર્ણીકૃત્ય તતઃ ક્ષૌદ્રં ચતુઃષ્ટિપલં ક્ષિપેત્ ॥ ૩૫ ॥

દયાદ્રુહતુલાં તત્ર જલદ્રોણદ્વયં તથા ॥ ઘૃતમાંઢે વિનિક્ષિપ્ય નિદધ્યાન્માસમાત્રકમ્ ॥ ૩૬ ॥

લોહાસવમમું મર્ત્યઃ પિબેદ્વહિકરં પરમ્ ॥ પાંડુશ્વયથુગુલ્માનિ જઠરાણ્યર્શસાં રુજમ્ ॥ ૩૭ ॥

કુષ્ઠં હ્રીહામયં કંઠં કાસં શ્વાસં મગ્ધરમ્ ॥ અરોચકં ચ ગ્રહ્ણીં હ્રદ્રોગં ચ વિનાશયેત્ ॥ ૩૮ ॥

લોહભસ્મ, શુદ્ધ, મરી, લીણ્ડીપીપર, હરડાં, બેહેડાં, આમ્બળાં, બોડી અજમોદ, વાવડિંજ, નાગરમોથ અને ચિત્રા. એ અગ્યારે ઔષધો ચાર ચાર પલ તથા ધાવણીનાં ફૂલ વીશ પલ લઇને પછી એ ચારે ઔષધોનું બારીક ચૂર્ણ કરવું. એ રીતે તૈયાર કરેલું ઉપલું ચૂર્ણ, ચોસઠ પલ મધ, એક તુલા ગોળ અને એ દ્રોણ પાણી લઈ, એ સર્વે પદાર્થોને એકત્ર કરી, ઘીનાં રીઠાં માટલામાં નાંખી, તેનું મોઢું કપડાંદથી બંધ કરી, તે દવાને એક માસ સૂધી તેની અન્દર રાખવી. એ રીતે તૈયાર કરેલો આ લોહાસવ, જે માણસ પીએ, તેની જઠરાશિ પ્રદીપ્ત થાય છે. વળી આ આસવ, પાંડુ, શ્વયથુ, ગુદમ, ઉદર; અર્શ, કુષ્ઠ, પ્લીહા, કણ્ઠ, કાસ, શ્વાસ, લગન્દર, અરોચક, ગ્રહણી અને હૃદ્રોગ મટાડે છે.

મૃદ્વીકારિષ્ઠ

મૃદ્વીકાયાઃ પલશતં ચતુર્દ્રોણેઽમ્ભસઃ પચેત્ ॥

દ્રોણશેષે મુશીતે ચ પૂતે તસ્મિન્પ્રદાપયેત્ ॥ ૩૯ ॥

તુલે દ્વે ક્ષૌદ્રલંકામ્બ્યાં ઘાતકયાઃ પ્રસ્થમેવ ચ ॥ કંકોલકં લવંગં ચ ફલં જાત્યાસ્તથૈવ ચ ॥ ૪૦ ॥

પલાંશકં ચ મૈરિચં ત્વગેલાપત્રકેશરાઃ ॥ પિપ્પલી ચિત્રકં ચગ્વ્યં પિપ્પલીમૂલરેણુકે ॥ ૪૧ ॥

પૃથક્પલોન્મિતૈર્ભાગેઃ સૂક્ષ્મચૂર્ણં ચ કારયેત્ ॥ ઘૃતમાંઢે વિનિક્ષિપ્ય ચંદનાગઢ્વૃપિતે ॥ ૪૨ ॥

કર્પૂરવાસિતે શ્લેષ ગ્રહ્ણ્યા દીપનઃ પરઃ ॥ અર્શસાં નાશને શ્રેષ્ઠ ઉદાવર્તસ્ય ગુલ્મનુત્ ॥ ૪૩ ॥

જઠરક્રિમિકુઠ્ઠાનિ ત્રણાનિ વિવિધાનિ ચ ॥ અક્ષિરોગશિરોરોગગલ્લરોગાંશ્ચ નાશયેત્ ॥ ૪૪ ॥

દ્રાક્ષ સો પલ અને પાણી ચાર દ્રોણ લઈ, એ બન્ને પદાર્થોને એકત્ર કરીને ઉકાળવા, અને એક દ્રોણ પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમને હેડે ઉતારીને ગાળી લેવા. એ હેડે ઉતારીને ગાળી લીધેલા એક દ્રોણ પ્રવાહી પદાર્થની અન્દર આવેલો ઉભરો ઉતરી જાય ત્યારે તેની અન્દર, મધ તથા ખાંડ એક એક તુલા નાંખવાં. તે ઉપરાંત ધાવણીનાં ફૂલ એક પ્રસ્થ, ચણકબાબ, લવંગ, જયફળ, કપૂરકાચલી, મરી, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, કેશર, લીણ્ડી-પીપર, ચિત્રા, ચવક, પીપરીમૂળના ગણ્ડાડા અને રેણુકખીજ, એ ચૌદે ઔષધો એક એક

પલ લઈ તેમનું આરીક ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને પણ ઉપરનાં ઔષધોની સાથે મિશ્ર કરીને પછી તે સર્વે પદાર્થોને, ચન્દન તથા અગરચન્દનનો ધૂપ દીધેલાં અને કપૂરની વાસવાળાં ઘીનાં રીઠાં માટલામાં નાંખી, તેનું મોઢું કપડાંછંદથી બન્ધ કરી, તે દવાને એક માસ સૂધી તેની અન્દર રાખવી. એ રીતે તૈયાર કરેલો આ મુદ્ગીકારિષ્ઠ, ગ્રહણી મટાડે છે, પરમ દીપન છે તથા અર્શ અને ઉદાવર્ત વાતનો નાશ કરવામાં શ્રેષ્ઠ છે. વળી ગુલ્મ, જઠર, કૃમિકુષ્ઠ, જૂદી જૂદી જ્વતનાં ત્રણો, અક્ષિરોગ, શિરોરોગ અને ગલરોગ મટાડે છે.

તુલાં કુટજમૂલસ્ય મુદ્ગીકાર્થતુલાં તથા ॥

કુટજગરિષ્ઠ

મધુકણ્ઠકાદમયૌ ભાગાન્દશપલોન્મિતાન્ ॥ ૪૫ ॥

ચતુર્દોષેષ્મસઃ પક્ત્વા કાષે દ્રોણાવશેષિતે ॥ ધાતકયા વિંશતિપલં ગુલ્મસ્ય ચ તુલાં ક્ષિપેત્ ॥ ૪૬ ॥
માસમાત્રં સ્થિતો માંઢે કુટજારિષ્ઠસંજિતઃ ॥ જ્વરાન્ પ્રશમયેત્સર્વાન્ કુર્યાત્તીક્ષ્ણં ધનંજયમ્ ॥ ૪૭ ॥

કડાછાલ એક તુલા, દ્રાક્ષ અર્ધી તુલા, મહુડાનાં પુલ તથા શવનનાં મૂળ, એ બન્ને ઔષધો દશ દશ પલ લઈ, એ સર્વેને અધકચરાં કરી, ચાર દ્રોણ પાણીમાં નાંખીને ઉકાળવા અને એક દ્રોણ પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમને હેડે ઉતારીને ગાળી લેવાં. એ ગાળી લીધેલા કાઢાના પાણીની અન્દર ધાવણીનાં ફૂલનું ચૂર્ણ વીશ પલ તથા ગોળ એક તુલા નાંખી, તે સર્વેને મિશ્ર કરી, માટલામાં નાંખી, તેનું મોઢું કપડાંછંદથી બન્ધ કરી, તે દવાને એક માસ સૂધી તેની અન્દર રાખવી. એ રીતે તૈયાર કરેલો આ કુટજગરિષ્ઠ, સર્વ પ્રકારના જ્વરો મટાડે છે અને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે.

વિઢંગં પ્રંથિકં રાક્ષા કુટજત્વક્ષ્પલાનિ ચ ॥

વિઢંગારિષ્ઠ

પાઠૈલવાલુકં ધાત્રી ભાગાન્ પંચપલાન્ પૃથક્ ॥ ૪૮ ॥

અષ્ટદોષેષ્મસઃ પક્ત્વા કુર્યાત્ દ્રોણાવશેષિતમ્ ॥

પૂતે શીતે ક્ષિપેત્તત્ર ક્ષૌદ્રં પલશતત્રયમ્ ॥ ૪૯ ॥ ધાતર્કી વિંશતિપલાં ત્રિજાતં દ્વિપલં તથા ॥
પ્રિયંગુકાંચનારાણાં સલોધ્રાણાં પલં પલમ્ ॥ ૫૦ ॥ વ્યોષસ્ય ચ પલાન્યઘૌ ચૂર્ણીકૃત્ય પ્રદાપયેત્ ॥
ઘૃતમાંઢે વિનિક્ષિપ્ય માસમેકં વિધારયેત્ ॥ ૫૧ ॥ તતઃ પિવેદ્યથાર્હં તુ જયેદ્વિદ્રધિમૃચ્છિતમ્ ॥
ઋસ્તંભાદમરીમેહાન્ પ્રત્યઘ્નીલાભગંદરાન્ ॥ ૫૨ ॥ ગંડમાલાં હનુસ્તંભં વિઢંગારિષ્ઠસંજિતઃ ॥

વાવડિર્જું, પીપરીમૂળના ગણ્ઠોડા, રાતના, કડાછાલ, ઈંદ્રજવ, કાળીપાટ, એલવાલુક નામે સુગન્ધી પદાર્થ અને આર્યળાં, એ આઠે ઔષધો પાંચ પાંચ પલ લઈ, તેમને અધકચરાં કરી, આઠ દ્રોણ પાણીની અન્દર ઉકાળવાં અને એક દ્રોણ પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમને હેડે ઉતારીને ગાળી લેવાં. એ ગાળી લીધેલા એક દ્રોણ પ્રવાહી પદાર્થની અન્દર આવેલો ઉલરો ઉતારીને તે ટાઢો થાય ત્યારે તેની અન્દર, મધ ત્રણસો પલ નાંખવું. એ પછી ધાવણીનાં ફૂલ વીશ પલ, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી, એ ત્રણે ઔષધો મળીને બે પલ; ધઉલા, કાંચનાર-ચમ્પાકાઠી અને લોદર એ ત્રણે ઔષધો એક એક પલ; શુષ્ક મરી અને લીણડીપીપર, એ ત્રણે ઔષધો મળીને આઠ પલ, એ રીતે એ સર્વ ઔષધો લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, એ ચૂર્ણને

પણ ઉપરના પ્રવાહી પદાર્થોની સાથે મિશ્ર કરી, પછી તે સર્વે પદાર્થોને ઘીનાં રીઠાં માટલાંની અન્દર નાંખી, તેનું મોઢું કપડાંછન્દથી બન્ધ કરી, તે દવાને એક માસ સૂધી તેની અન્દર રાખવી. એ રીતે તૈયાર કરેલો આ વિઙ્ગારિષ્ટ પીવાયોગ્ય રીતિએ પીવાથી, ઘણો વધેલો વિદ્રાધિ, ગરુસ્તંભ, અશ્મરી, મેહ, પ્રત્યઘીલા વાત, લગ્નન્દર, ગણડમાલા અને હનુસ્તંભ વાત મરી જાય છે.

દેવદારિષ્ટ

તુલાર્ધે દેવદારુ સ્યાદ્વાસા ચ પલર્વિંશતિઃ ॥ ૫૩ ॥

મંજિષ્ઠન્દ્રયવા દંતી તગરં રજનીદ્વયમ્ ॥

રાક્ષા ક્રુમિન્નં મુસ્તં ચ શિરીષં ચ દિરાર્જુનૌ ॥ ૫૪ ॥ ભાગાન્દશપલાન્દયાયવાન્યા વત્સકસ્ય ચ ॥
ચંદનસ્ય ગુહ્યચાશ્ચ રોહિણ્યાશ્ચિત્રકસ્ય ચ ॥ ૫૫ ॥ ભાગાનષ્ટપલાનેતાનષ્ટ્રોણેડમ્મસઃ પચેત્ ॥
દ્રોણશેષે કષાયે ચ પૂતે શીતે પ્રદાપયેત્ ॥ ૫૬ ॥ ધાતકયાઃ ષોડશપલં માક્ષિકસ્ય તુલાત્રયમ્ ॥
વ્યોષસ્ય દ્વિપલં દયાત્ ત્રિજાતકચતુષ્પલમ્ ॥ ૫૭ ॥ ચતુષ્પલં પ્રિયંગોશ્ચ દ્વિપલં નાગકેશરમ્ ॥
સર્વાણ્યેતાનિ સંચૂર્ણ્ય ઘૃતમાંહે નિધાપયેત્ ॥ ૫૮ ॥ માસાદ્ધર્ષ પિબેદેનં પ્રમેહં હંતિ દુર્જયમ્ ॥
વાતરોગાન્ ગ્રહણ્યશૌમૂત્રકૃચ્છ્રાણિ નાશયેત્ ॥ ૫૯ ॥ દેવદાર્વાદિકોડરિષ્ટઃ કળ્દુકુષ્ઠવિનાશનઃ ॥

દેવદારુ અર્ધી તુલા, અરઝૂશી વીશ પલ, મજ્જા, ઇન્દ્રજવ, નેપાળાનું મૂળ, તગર, હળદર, દારુહળદર. રાક્ષા, વાવરિંગ, નાગરમોથ, શરસડાની અંતરછાલ, ખેરની છાલ અને અર્જુનવૃક્ષની-અર્જુન સાદડાની-ધોળા સાગડાની છાલ, એ બારે ઔષધો દશદશ પલ, અજમા, કડાછાલ, રતાંજલી, ગળો, કડુ અને ચિત્રો, એ છએ ઔષધો આઠ આઠ પલ, એ રીતે એ સર્વે ઔષધોને લઈ, તેમને અધકચરાં કરી, આઠ દ્રોણ પાણીની અન્દર ઉકાળવાં અને એક દ્રોણ પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમને હેઠે ઉતારીને ગાળી લેવાં. એ ગાળી લીધેલા એક દ્રોણ પ્રવાહી પદાર્થની અન્દર આવેલો ઉભરો ઉતરી જઈને તે ટાઢો થાય ત્યારે, તેની અન્દર, ધાવણીનાં ફૂલ સોલ પલ, મધ ત્રણ તુલા, શુણ્ઠ, મરી અને લીણીપીપર, એ ત્રણે ઔષધો મળીને બે પલ, તજ, તમાલપત્ર, અને એલચી એ ત્રણે ઔષધો મળીને ચાર પલ, ઘઉંલા ચાર પલ અને નાગકેશર બે પલ લઈ, પછી એ દશે ઔષધોમાંથી મધને જીંદું કઢી લઈને બાકીનાં નવે ઔષધોનું બારીક ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ મધ સાથે નાંખી, તે સર્વે ઔષધોને મિશ્ર કરી, ઘીનાં રીઠાં માટલામાં નાંખી, તેનું મોઢું કપડાંછન્દથી બન્ધ કરી તે દવાને એક માસ સૂધી તેની અન્દર રાખવી. એ રીતે એક માસ પછી આ દેવદારિષ્ટ પીવાથી, દુર્ગંધ પ્રમેહ, વાતરોગ, ગ્રહણી, અર્શ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, કણ્ઠ અને કુષ્ઠ મટે છે.

અદિરાશિષ્ટ

ચદિરસ્ય તુલાર્ધે તુ દેવદારુ ચ તત્સમમ્ ॥ ૬૦ ॥

ચાકુલી દ્વાદશપલા દાર્વી સ્યાત્પલર્વિંશતિઃ ॥

ત્રિપલા વિંશતિપલા હાષ્ટદ્રોણેડમ્મસઃ પચેત્ ॥ ૬૧ ॥ કષાયે દ્રોણશેષે ચ પૂતે શીતે વિનિક્ષિપેત્ ॥
તુલાદ્વયં માક્ષિકસ્ય તુલૈકા શર્કરા મતા ॥ ૬૨ ॥ ધાતકયા વિંશતિપલં કંકોલં નાગકેશરમ્ ॥
જાતીફલં લવંગૈલાત્વકપત્રાણિ પૃથક્ પૃથક્ ॥ ૬૩ ॥ પલોન્મિતાનિ કૃષ્ણાયા વયાત્પલચતુષ્પલમ્ ॥

ઘૃતભાંડે વિનિક્ષિપ્ય માસાદ્ધર્વ પિબેત્તતઃ ॥ ૬૪ ॥ મહાકુષ્ઠાનિ હ્રદ્રોગં પાંડુરોગાર્બુદે તથા ॥
ગુલ્મં ગ્રંથિં કૃમીન્ કાસં શ્વાસં સ્ત્રીહોદરં જયેત્ ॥ ૬૫ ॥ એષ વૈ ચક્રિરાશિઃ સર્વકુષ્ઠાનિવારણઃ ॥

ખેરની છાલ અર્ધે તુલા, દેવદારુ અર્ધે તુલા, આબચીનાં ખી આર પલ, દારુહળદર વીશ પલ, હરંડાં, બેહેડાં અને આગ્રખાં, એ ત્રણે ઔષધો મળીને વીશ પલ, એ રીતે એ સર્વે ઔષધોને લઈ, તેમને અધકચરી કરી, આઠ દ્રોણ પાણીની અન્દર ઉકાળવાં અને એક દ્રોણ પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમને હેડે ઉતારીને ગાળી લેવાં. એ ગાળી લીધેલા એક દ્રોણ પ્રવાહી પદાર્થની અન્દર આવેલો ઉલ્લેશ ઉતરી જઈને તે ટાઢો થાય ત્યારે તેની અન્દર, મધ બે તુલા, શાકર એક તુલા, ધાવણીનાં ફૂલ વીશ પલ, ચણકબાબ, નાગકેશર, જયફળ, લવિંગ, એલચી, તજ અને તમાલપત્ર, એ સાતે ઔષધો એક એક પલ, તથા લીણીપીપર ચાર પલ લઈ, પછી એ અગ્નિમાં ઔષધોમાંથી મધને જુદું કાઢી લઈને બાકીનાં દશે ઔષધોનું બારીક ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ મધ સાથે નાંખી, તે સર્વે ઔષધોને મિશ્ર કરી, ઘીના રીઠાં માટલામાં નાંખી, તેનું મોઢું કપડાંબદ્ધી બન્ધ કરી, તે દવાને એક માસ સુધી તેની અન્દર રાખવી. એ રીતે એક માસ પછી આ ખદિરાશિષ્ટ પીધાથી, મહાકુષ્ઠ, હ્રદ્રોગ, પાંડુરોગ, અર્બુદરોગ, ગુલ્મ, ગ્રંથિ, કૃમિરોગ, કાસ, શ્વાસ, પ્લીહા ઉદરરોગ તથા સર્વ કુષ્ઠો મટે છે.

અબ્બલાશિષ્ટ

તુલાદ્વયં તુ વઙ્ગુલ્યાશ્વતુદ્રોગે જલે પચેત્ ॥ ૬૬ ॥

દ્રોણશેષે રસે શીતે ગુહસ્ય ત્રિતુલાં ક્ષિપેત્ ॥

ઘાતર્કી ષોડશપલં કૃષ્ણાં ચ દ્વિપલં તથા ॥ ૬૭ ॥

જાતીફલાનિ કંકોલમેલાત્વકપત્રકેશરમ્ ॥ લઙ્ગં મરિચં ચૈવ પલિકાન્યુપકલ્પયેત્ ॥ ૬૮ ॥

માસં માળે સ્થિતસ્ત્વેષ વઙ્ગુલારિષ્ટકો જયેત્ ॥ ક્ષયં કુષ્ઠમતીસારં પ્રમેહશ્વાસકાસનુત્ ॥ ૬૯ ॥

આવળની અન્તરછાલ બે તુલા લઈ, તેને અધકચરી કરીને ચાર દ્રોણ પાણીની અન્દર ઉકાળવી અને એક દ્રોણ પાણી બાકી રહે ત્યારે તેને હેડે ઉતારીને ગાળી લેવી. આ ગાળી લીધેલો કાઢો ટાઢો થયા પછી, તેની અન્દર, ગોળ ત્રણ તુલા, ધાવણીનાં ફૂલ સોલ પલ, લીણીપીપર બે પલ, જયફળ, ચણકબાબ, એલચી, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેશર, લવિંગ અને મરી એ આઠે ઔષધો એક એક પલ લઈ પછી એ અગ્નિમાં ઔષધોમાંથી ગોળને જુદો કાઢી લઈને, બાકીનાં દશે ઔષધોનું બારીક ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ ગોળ સાથે નાંખી, તે સર્વે ઔષધોને મિશ્ર કરી. માટલામાં નાંખી તેનું મોઢું કપડાંબદ્ધી બન્ધ કરી, તે દવાને એક માસ સુધી તેની અન્દર રાખવી. એ રીતે તૈયાર કરેલો આ અબ્બલાશિષ્ટ ક્ષય, કુષ્ઠ, અતિસાર, પ્રમેહ, શ્વાસ અને કાસ મટાડે છે.

દ્રાક્ષાશિષ્ટ

દ્રાક્ષાતુલાર્થં દ્વિદ્રોણે જલસ્ય વિપચેત્સુધીઃ

પાદશેષે કષાયે ચ પૂતે શીતે વિનિક્ષિપેત્ ॥ ૭૦ ॥

ગુહસ્ય દ્વિતુલાં તત્ર ત્વગેલાપત્રકેશરમ્ ॥ પ્રિયંગુર્મરિચં કૃષ્ણાં વિઙ્ગં ચેતિ ચૂર્ણયેત્ ॥ ૭૧ ॥

પૃથક્પલોન્મિતૈર્ભાગૈસ્તતો ભાંડે નિષાપયેત્ ॥ સમતતો ષટ્થિત્વા પિબેજાતરસં તતઃ ॥ ૭૨ ॥

ઊરઃક્ષતં ક્ષયં હંતિ કાલશ્વાસમ્બલમયાન્ ॥ દ્રાક્ષાશિષ્ટાદ્યઃ પ્રોક્તો બલકૃન્મલચીષકઃ ॥ ૭૩ ॥

દ્રાક્ષ અર્ધાં તુલા લઘને તેને એ દ્રોણ પાણીની અન્દર ઉકાળવી અને અર્ધો દ્રોણ પાણી આફી રહે ત્યારે તેને હેઠે ઉતારીને ગાળી લેવી. એ ગાળી લીધેલા અર્ધાં દ્રોણ પ્રવાહી પદાર્થની અન્દર આવેલો ઉભરો ઉતરીને તે ટાટો થાય ત્યારે, તેની અન્દર, ગોળ એ તુલા તથા તજ, એલચી તમાલપત્ર, નાગકેશર, ઘઉંલા, મરી, લીણીપીપર અને વાવડિંગ, એ આઠે ઔષધોં એક એક પલ લઘને તેમનું આરીક ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ ઉપર લખેલા ગોળ સાથે નાંખી તે સર્વે ઔષધોંને મિશ્ર કરી, માટલામાં નાંખી, તેનું મોઢું કપડછન્દથી બન્ધ કરી, તે દવાને એક માસ સૂધી તેની અન્દર રાખવી. પછી આ દ્રાક્ષારિષ્ટના રસને હલાવીને પીવાથી, ઉરઃ ક્ષત, ક્ષય, કાસ, સ્વાસ અને ગલરોગ મટે છે. વળી આ અરિષ્ટ બલ દેનારે અને મલશોધન છે.

રોહિતકારિષ્ટ

રોહિતકતુલામેકાં ચતુર્દોળે જલે પચેત્ ॥

પાદશેષે રસે શીતે ધ્રુતે પલ્લશતદ્વયમ્ ॥ ૭૪ ॥

દયાદુહસ્ય ધાતકયાઃ પલ્લોહશિકા મતા ॥ પંચકોલં ત્રિજાતં ચ ત્રિફળં ચ વિનિક્ષિપેત્ ॥ ૭૫ ॥
તૂર્ણચિત્વા પલાંશેન તતો માંડે નિષાપયેત્ ॥ માસાદ્ધર્વ્વં ચ પિબતાં ગુદજા યાંતિ સંક્ષયમ્ ॥ ૭૬ ॥
પ્રહળીપાંડુહ્રોગહ્રીહગુલ્મોદરાણિ ચ ॥ કુછશોષારુચિહરો રોહિતારિષ્ટસંજિતઃ ॥ ૭૭ ॥

રગતરોહિણીની અન્તરછાલ એક તુલા લઘ, તેને અધકચરી કરીને ચાર દ્રોણ પાણીની અન્દર ઉકાળવી અને એક દ્રોણ પાણી આફી રહે ત્યારે તેને હેઠે ઉતારીને ગાળી લેવી. એ ગાળી લીધેલા એક દ્રોણ પ્રવાહી પદાર્થની અન્દર આવેલો ઉભરો ઉતરીને તે ટાટો થાય ત્યારે તેની અન્દર ગોળ બસો પલ, ધાવણીનાં ફૂલ સોલ પલ, લીણીપીપર, પાપરીમૂળના ગણડોડા, ચવક, ચિત્રો, શુદ્ધ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, હરડાં, બેહેડાં અને આમળાં, એ અગ્યારે ઔષધો એક એક પલ લઈ, પછી આ તેરે ઔષધોમાંથી ગોળને જોડે કાઢી લઘને, આફીનાં આરે ઔષધોનું આરીક ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ ગોળ સાથે નાંખી, તે સર્વે ઔષધોંને મિશ્ર કરી, માટલામાં નાંખી, તેનું મોઢું કપડછન્દથી બન્ધ કરી, તે દવાને એક માસ સૂધી તેની અન્દર રાખવી. એ રીતે એક માસ વીત્યા બાદ આ રોહિતારિષ્ટ પીવાથી હર્ષ, સંત્રહણી, પાંડુ, હ્રોગ, પ્લીહા, ગુલ્મ, ઉદરરોગ, કુષ્ઠ, શોફ અને અરચિ મટે છે.

પર્યૌં બૃહત્યૌં ગોકંટો બિલ્વોડમિમંથકોડરલઃ ॥

દશમૂલારિષ્ટ

પાટલા કાદમરી ચેતિ દશમૂલમિહોચ્યતે ॥ ૭૮ ॥

દશમૂલાનિ કુર્વીત ભાગૈઃ પંચપલૈઃ પૃથક્ ॥

પંચવિંશત્પલં કુર્યાંચિત્રકં પૌષ્કરં તથા ॥ ૭૯ ॥ કુર્યાંદ્વિંશત્પલં લોધ્રં ગુહ્વત્ત્વં તત્સમા ભવેત્ ॥
પલૈઃ શોભશમિર્ધાત્રી રવિસંલ્લયૈર્દુરાલભા ॥ ૮૦ ॥ ચદિરો બીજસારદ્વં પથ્યા ચેતિ પૃથક્પલૈઃ ॥
અષ્ટમિર્ગુણિતૈઃ કુષ્ઠં મંજિષ્ઠા દેવદાર ચ ॥ ૮૧ ॥ વિડંગં મધુકં માર્જી કપિત્થોડ્કશઃ પુનર્નવા ॥
ચન્ચં માંસી પ્રિયંગુશ્ચ સારિવાકૃષ્ણજીરકઃ ॥ ૮૨ ॥ ત્રિવૃતા રેણુકા રાક્ષા પિપ્પલી ક્રમુકઃ શટી ॥
હરિદ્રા શતપુષ્પા ચ પદ્મકં નાગકેશરમ્ ॥ ૮૩ ॥ મુસ્તમિન્દ્રયવાઃ શૃંગી જીવકર્ષભકૌ તથા ॥
મેદા ચાન્યા મહામેદા કાકોલ્યૌં શ્લક્ષ્મિકે ॥ ૮૪ ॥ કુર્યાંત્પૃથક્પલિકાન્ પચેદ્દશુળે જલે ॥

ચતુર્થાંશં શૃતં નીત્વા મૃદ્ધાંઢે સંનિધાપયેત્ ॥ ૮૫ ॥ ચતુઃષ્ટિપલાં દ્રાક્ષાં પચેત્રીરે ચતુર્ગુણે ॥
 ત્રિપાદશેષં શીતં ચ પૂર્વકાયે શૃતં ક્ષિપેત્ ॥ ૮૬ ॥ દ્વાત્રિંશત્પલિકં ક્ષૌદ્રં દશાદુઢચતુઃશતમ્ ॥
 ત્રિંશત્પલિનિ ધાતકયાઃ કંક્રોલં જલચંદનમ્ ॥ ૮૭ ॥ જાતીફલં લવંગં ચ ત્વગેલાપત્રકેશરમ્ ॥
 પિપ્પલી ચેતિ સંચૂર્ય ભાગૈર્દ્વિપલિકૈઃ પૃથક્ ॥ ૮૮ ॥ શાળમાત્રાં ચ કસ્તૂરીં સર્વમેકત્ર નિક્ષિપેત્ ॥
 મૃમૌ નિખાતયેદ્ધાંઢં તતો જાતરસં પિબેત્ ॥ ૮૯ ॥ કતકસ્ય ફલં ક્ષિપ્ત્વા રસં નિર્મલતાં નયેત્ ॥
 પ્રહ્ણીમહર્ષિ ચૂલં શ્વાસં કાસં મંગદરમ્ ॥ ૯૦ ॥ વાતવ્યાધિં ક્ષયં છર્દિં પાંડુરોગં ચ કામલામ્ ॥
 કુઠાન્યશૌંસિ મેહાંશ્ચ મંદામિમુદરાણિ ચ ॥ ૯૧ ॥ શર્કરામશ્મરીં મૂત્રકૃચ્છ્રં ધાતુક્ષયં જયેત્ ॥
 કૃશ્ણાનાં પુષ્ટિજનનો વંધ્યાનાં ગર્ભદઃ પરઃ ॥ ૯૨ ॥ અરિષ્ટો દશમૂલાશ્વસ્તેજઃશુક્રબલપ્રદઃ ॥

સુગન્ધી સમેરવો, સમેરવો, ઉબી ભોરિંગણી, બેડી ભોરિંગણી ગોખરુ, ખીલી, અરણી, અરણુ-અરણુશો, પાટલા-પાડળ અને શવન, એ દશે ઔષધોનાં મૂલો પાંચ પાંચ પલ, ચિત્રો પચ્ચીશ પલ, પુષ્કરમૂલ-શાહતર (યુનાની), પચ્ચીશ પલ, લોદર વીશ પલ, ગળો વીશ પલ, આમ્બળાં સોલ પલ, ધમાસો આર પલ, ખેરની છાલ, ખીયાની છાલ અને હરડે, એ ત્રણે ઔષધો આઠ આઠ પલ; કઠ મજીડ, દેવદારુ, વાવર્જિંગ, જેડીમધ, ભાર્જીની છાલ, કોંઠ, બેહેડાં, સાટોડીનાં મૂળ, ચવક, બાલછડ, ઘઉંલા, કપુરીમધુરી, શાહજીરું, નસોતર, રેણુક-ખીજ, રાસ્તા, લીણીપીપર, સોપારી, કચૂરો, હળદર, વરિયાળી, પદ્મક, નાગકેશર, નાગર-મોથ, ઇન્દ્રજય, કાકડાશિંગી, જીવક-વિકારીકન્દ-ફગવેલાનો કન્દ, ઋષલક-વિદારીકન્દ-ફગવેલાનો કન્દ, મેદા-શતાવરી, મહામેદા-શતાવરી, કાકોલી-આખસન્ધ, ક્ષીરકાકોલી-આખસન્ધ, ઋદ્ધિ-વારાહી કન્દ અને વૃદ્ધિ-વારાહી કન્દ, એ પાંત્રીશે ઔષધો બે બે પલ લઈ, તેમને અધકચરાં કરીને આશ્વળાં પાણીની અન્દર ઉકાળવાં અને ચોથો ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમને હેડે ઉતારીને ગાળી લેવાં. એ ગાળી લીધેલા ક્વાથનું પાણી માટીના વાસણમાં નાંખવું. પછી દ્રાક્ષ ચોંસઠ પલ લઈને બસો ને છપ્પન પલ પાણીની અન્દર ઉકાળવી અને ચોથો ભાગ પાણી બાકી જઈને ત્રણ ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે તેને હેડે ઉતારીને ગાળી લેવી. એ ગાળી લીધેલું દ્રાક્ષના ક્વાથનું પાણી, ટાઢું થયા પછી, ઉપરના માટીના વાસણમાં, ક્વાથની સાથે નાંખવું, પછી મિશ્ર કરેલા એ બન્ને કાઢાની અન્દર, મધ બત્રીસ પલ, ગોળ ચાર સો પલ, ધાવણીનાં ફૂલ ત્રીશ પલ, ચણકબાબ, વાળો, સુખડ, જયફળ, લવિંગ, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેશર અને લીણીપીપર, એ દશે ઔષધો બે બે પલ લઈ, પછી એ તેરે ઔષધોમાંથી મધ તથા ગોળને જુદાં કાઢી લઈને બાકીનાં અગ્યારે ઔષધોનું બારીક ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ મધ તથા ગોળની સાથે નાંખવું. ત્યારબાદ એક શાણુ કસ્તૂરીનું ચૂર્ણ નાંખી, તરત તેનું મોઢું કપડાંબદ્ધી બન્ધ કરીને તેને જમીનની અન્દર ડાટવું. ડાટ્યે એક મહિનો થાય ત્યારે તેનો ઉત્તમ રસ થયો. જાણી, તેને જમીનમાંથી બહાર કાઢી, મોઢાપરથી કપડાંબદ્ધ કાઢી નાંખીને, તેની અન્દર કતકજળનું ચૂર્ણ નાંખવાથી, આ રસ ચોખ્ખો નિર્મળ થાય છે. એ રીતે તૈયાર કરેલો આ દશમૂલારિષ્ટ પીવાથી, મહણી, અરણિ શલ,

સ્વાસ, કાસ, ભગન્દર, વ્યાતવ્યાધિ, ક્ષય, છર્દિ, પાંડુ, કામલા, કુષ્ઠો, અર્શો, મેહો, મંદાગ્નિ, ઉદરરોગ, શર્કરા, અશ્મરી, મુત્રકૃચ્છ્ર અને ધાતુક્ષય રોગ મટે છે. કૃશ પુષ્ટ થાય છે. વાંઝણી સ્ત્રી ગર્ભવતી થાય છે તથા તેજ, શુક્ર અને બલ વધે છે.

એ રીતે દામોદરના પુત્ર શાર્દૂલધરે રચેલી શાર્દૂલધર સંહિતાને વિષે મધ્યમ ખણ્ડના ચિકિત્સા-સ્થાનમાંનાં આસનાદિ ઔષધો નામે દશમા અધ્યાયની શુર્જર ટીકા સમ્પૂર્ણા.

—૨:૦:—

અધ્યાય ૧૧ મો, - ધાતુશોધનમારણ ઔષધો

સ્વર્ણ તારં તામ્રમારં નાગવંગૌ ચ તીક્ષ્ણકમ્ ॥ ધાતવઃ સપ્ત વિજ્ઞેયાઃ
સાત ધાતુનાં નામે સોનું, રૂપું, ત્રામ્બું, પીતળ, સીસું, કલઈ અને પોલાદનું લોહું-
ગળવેલ, એ સાતે ધાતુઓ ગણવી.

સ્વર્ણ-સોનાનું શોધન તતસ્તાન શોધયેત્ બુવઃ ॥૧॥ સ્વર્ણતારારતામ્રાયઃ પત્રાણ્યમૌ પ્રતાપયેત્ ॥
નિષિષ્ણેત્તત્તપ્તાનિ તૈલે તક્રે ચ કાંજિકે ॥ ૨ ॥

ગોમુત્રે ચ કુલિત્યાનાં કષાયે ચ ત્રિધા ત્રિધા ॥ એવં સ્વર્ણદિલોહાનાં વિશુદ્ધિઃ સંપ્રજાયતે ॥ ૩ ॥

એ ધાતુઓને શુદ્ધિમાનો નીચે પ્રમાણે શોધે છેઃ સોનાની ધાતુનાં પત્રાં કરી, તે પત્રાંને અગ્નિમાં તપાવીને પહેલી વાર તેલમાં બોળવાં; પછી તેલમાંથી કાઢી, પાછાં તે પત્રાંને અગ્નિમાં તપાવીને બીજી વાર તેલમાં બોળવાં; પછી તેલમાંથી કાઢી, પાછાં તે પત્રાંને અગ્નિમાં તપાવીને ત્રીજી વાર તેલમાં બોળવાં. એ રીતે ત્રણ વાર તેલમાં બોળ્યા પછી, પાછી આ ધાતુને તપાવીને તેલમાં બોળ્યાની રીતિએ જ છાશમાં, કાળમાં, ગોમુત્રમાં અને કળથીના કાઢામાં ત્રણ ત્રણ વાર બોળવી. એ રીતે બોળવાથી આ સોનાની ધાતુનું શોધન થાય છે.

તાર-રૂપાનું શોધન રૂપાંતી ધાતુનું શોધન, સોનાની ધાતુના શોધન પ્રમાણે કરવું.

આર-પીતળનું શોધન પીતળની ધાતુનું શોધન, સોનાની ધાતુનાં પ્રમાણે કરવું.

તામ્ર-ત્રાંબાનું શોધન ત્રાંબાની ધાતુનું શોધન, સોનાની ધાતુના શોધન પ્રમાણે કરવું.

અથ-લોહાનું શોધન લોહાની ધાતુનું શોધન, સોનાની ધાતુના શોધન પ્રમાણે કરવું.

એ પ્રમાણે સોનું, રૂપું, પીતળ, ત્રામ્બું અને લોહું, એ પાંચે ધાતુનું શોધન એક સરખું થાય છે.

નાગ-સીસાનું શોધન નાગવંગૌ પ્રતસૌ ચ ગાલિતૌ તૌ નિષેચયેત્ ॥

ત્રિધા ત્રિધા વિશુદ્ધિઃ સ્યાદ્રવિદુરધેન ચ ત્રિધા ॥ ૪ ॥

સીસાનાં કટકાને એક કુરડીમાં ભરી, તે કુરડીને અગ્નિપર તપાવી, તેનો રસ કરીને તે રસને પહેલીવાર તેલની અન્દર^૧ રેડવો. પછી તેલમાંથી કાઢી, પાછું તે સીસાને કુરડીમાં

૧ રેડતી વખતે સીસું ઉડીને રેડનારના અંગપર પડે છે, માટે તેલના ટોપપર ઘણીનું પડ મૂકી તે ઘણીના પડનાં બિદ્રાદ્વારા રસ રેડવો. જો કે ઉપર ઘણીનું પડ મૂક્યું છે, તે છતાં પણ ખાસે ઉભા રહીને રસ રેડવો નહિ, પણ જોમ અને તેમ દૂરથી રસ રેડવો. તે એ રીતે કે, કુરડીમાંના રસ એટલે કલબના આકારમાં રેડી, તે કલબાબંડે ઘણીમાં બિદ્રામાં રસને રેડવો અથવા ખાસ લાંબી સાણસી કરાવી, તે સાણસીથી કુરડીને પકડીને ઘણીના બિદ્રામાં રસને રેડવો.

ભરી, તે કુરડીને અગ્નિપર તપાવી, તેનો રસ કરીને, તે રસને બીજ વાર તેલની અન્દર રેડવો. પછી તે સીસાને તેલમાંથી કાઢી, પાછું કુરડીમાં ભરી, તે કુરડીને અગ્નિપર તપાવી, તેનો રસ કરીને, તે રસને ત્રીજ વાર તેલની અન્દર રેડવો. એ રીતે ત્રણ વાર તેલમાં રેડ્યા પછી, આ ધાતુને તપાવીને, તેલમાં બોળ્યાની રીતિએ જ છાશમાં, કાંજમાં, ગોમુત્રમાં, કળ-થીના કાઢામાં અને આંકડાના દૂધમાં ત્રણ વાર રેડવી. એ રીતે રેડવાથી આ સીસાની ધાતુનું શોધન થાય છે.

અર્જુ-કલ્પનું શોધન કલાઈની ધાતુનું શોધન, સીસાંની ધાતુના શોધન પ્રમાણે કરવું.
સ્વર્ણાન્ન દ્વિગુણં સૂતમમ્લેન સહ મર્દયેત્ ॥
રવર્ણ-સોનાની ભસ્મ- તદ્ગોલકે સમં ગન્ધં નિદધ્યાદધરોત્તરમ્ ॥ ૫ ॥
ની પહેલી વિધિ ગોલકં ચ તતો રંધ્યાચ્છરાવદ્દસંપુટે ॥

ત્રિંશદ્વનોત્પલૈર્દયાત્પુટાન્થેવં ચતુર્દશ ॥ ૬ ॥ નિરુત્થં જાયતે ભસ્મ ગંધો દેયઃ પુનઃ પુનઃ ॥

શુદ્ધ કરેલું સોનાનું ચૂર્ણ એક ભાગ તથા શુદ્ધ કરેલો પારો એ ભાગ લઈ, એ બન્નેને લિમ્ચુના રસમાં ખરલની અન્દર ઘુંટીને એમનો ગોળો વાળવો. પછી એ ગોળાના વજન જેટલો શોધેલો આમલસારો ગન્ધક લઈને તેનો બારીક ભૂંકા કરવો. ત્યારબાદ માટીનાં એ મગ્નપૂત કાડિયાં લઈ તે એ કાડિયાંમાંથી એક કાડિયાંની અન્દર અર્ધો ગન્ધક નાંખી, તેની ઉપર ગોળો મૂકીને, બાકી અર્ધો ગન્ધક ગોળાની ઉપર નાંખી-પાથરી, તેની ઉપર બીજું કાડિયું ઉંઘું વાળી, તે બન્ને કાડિયાંની સાંધપર લુગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીંટીને, પછી તે લુગડાંની અને સૂતરની ઉપર ભીંની માટીનો લેપ કરવો. પછી ત્રીશ મોટાં અડાયાં છાણાં લઈ, તેના પ્રમાણમાં ખાંડો ખોદી અર્ધો છાણાં નીચે તથા અર્ધો ઉપર નાંખી, તે છાણાંની મધ્યમાં કપડાજંદ કરેલું કાડિયાનું સંપુટ મૂકીને અગ્નિ દેવો. એ અગ્નિ ઠરી જાય કે તરત સંપુટને બહાર કાઢી લેવો. ત્યારબાદ પહેલા પુટની ક્રિયા પ્રમાણે બધા મળીને ચૌદ પુટો દેવા. એ રીતે જે ચૌદ પુટો દેવાનું લખ્યું, તેમાં પ્રથમ પુટ દીધા પછી ઠરી ગયેલા સમ્પુટની અન્દરના ગન્ધક મિશ્ર ગોળાને, લિમ્ચુના રસમાં ઘુંટીને પાછો તેનો ગોળો વાળવો. એ ગોળાને તેરે વખત સમ્પુટમાં મૂકવા ટાણે ગન્ધક તો નવો નવો નાંખવાથી સોનાની ભસ્મ નિરુત્થ થાય છે અર્થાત્ પાછી જીવતી થતી નથી.

રવર્ણ-સોનાની ભસ્મ- કાંચને ગાલિતે નાગં ષોડશાંશેન નિશ્કિપેત્ ॥ ૭ ॥
ની બીજી વિધિ ચૂર્ણયિત્વા તથામ્લેન ઘૃષ્ટા કૃત્વા ચ ગોલકમ્ ॥
ગોલકેન સમં ગંધં દત્ત્વા ચૈવાધરોત્તરમ્ ॥ ૮ ॥

શરાવસંપુટે ધૃત્વા પુટં ત્રિંશદ્વનોત્પલૈઃ ॥ એવં સપ્તપુટૈર્હેમ નિરુત્થં ભસ્મ જાયતે ॥ ૯ ॥

સોનાનો રસ સોલ ભાગ તથા સીસું એક ભાગ લઈ, એ બન્નેને સોનું ગાળવાની કુરડીમાં નાંખીને અગ્નિપર ગાળવા મુકવાં અને તે બન્ને ધાતુઓ ઓગળી જાય કે તરત તેમનો, ખાંડી ભૂંકા કરી એ ભૂંકાને ખરલની અન્દર નાંખી, લિમ્ચુના રસમાં ઘુંટીને, એનો ગોળો વાળવો.

પછી એ ગોળાના વજન જેટલો શોધેલો અમલસારો ગન્ધક લઈ, તેનો આરીક ભુંકા કરવો. ત્યારબાદ માટીના એ મળ્યૂત કાડિયાં લઈ, તે એ કાડિયાંમાંથી એક કાડિયાંની અન્દર અર્ધો ગન્ધક નાંખી, તેની ઉપર ગોળો મુકીને આકી રહેલો અર્ધો ગન્ધક ગોળાની ઉપર નાંખી-પાથરી, તેની ઉપર બીજું કાડિયું ઉંધું વાળી તે અન્ને કાડિયાંની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેના પર સૂતર વીંટીને, પછી તે લૂગડાંની અન્ને સૂતરની ઉપર ભીંની માટીનો લેપ કરવો. પછી ત્રીશ મોટાં અડાયાં છાણાં લઈ, તેના પ્રમાણમાં ખાડો ખોદી, અર્ધાં છાણાં નીચે તથા અર્ધાં છાણાં ઉપર નાંખી, તે છાણાંની મધ્યમાં કપડાં કંદેલું કાડિયાંનું સંપુટ મુકીને અગ્નિ દેવો, એ અગ્નિ ઠરી જાય કે તરત સંપુટને બહાર કાઢી લેવો. ત્યારબાદ પહેલા પુટની ક્રિયા પ્રમાણે બધાં મળીને સાત પુટો દેવાથી, સોનાની ભસ્મ નિસ્તથ થાય છે અર્થાત્ પાછી જીવતી થતી નથી.

કાંચનારસૈષ્ટ્ય સમસૂતકાંધયોઃ ॥

સ્વર્ણ-સોનાની ભસ્મ-
ની ત્રીજી વિધિ

કજ્જલીહેમપત્રાણિ લેપયેત્સમમાત્રયા ॥ ૧૦ ॥

કાંચનારત્વચઃ કલ્કં મૂષાયુગ્મં પ્રકલ્પયેત્ ॥

ધૃત્વા તત્સંપુટે ગોલં મૃન્મૂષાસંપુટે ચ તત્ ॥ ૧૧ ॥ નિષાય સંધિરોધં ચ કૃત્વા સંશોષ્ય ગોમયૈઃ ॥
બહિં ચરતરં કુર્યદિવં દયાત્પુટત્રયમ્ ॥ ૧૨ ॥ નિસ્તથં જાયતે ભસ્મ સર્વકાર્યેષુ યોજયેત્ ॥

શુદ્ધ કરેલો પારો તથા શુદ્ધ કરેલો આમલસારો ગન્ધક, એ બન્ને એક એક ભાગ લઈ તે બન્નેને મિશ્ર કરી, ખરલની અન્દર નાંખી, કાંચનાર-ચમ્પાકાડી વૃક્ષની જાલના રસમાં ઘુટીને તેમની કજ્જલી કરવી. પછી એ કજ્જલીના વજન જેટલાં સોનાનાં પત્રાં લઈને, તે પત્રાંનીપર કજ્જલીનો લેપ કરવો. ત્યારબાદ કાંચનાર-ચમ્પાકાડી વૃક્ષની જાલનો કદક કરીને તે કદકની બે મૂષા કરવી. એ કાંચનાર-ચમ્પાકાડી વૃક્ષની જાલના કદકની એક મૂષામાં કજ્જલીનો લેપ કરેલાં સોનાનાં પત્રા રાખી-મૂકી, તેની ઉપર કાંચનાર-ચમ્પાકાડી વૃક્ષની જાલના કદકની બીજી મૂષા ઉંધી વાળી. તે અન્ને મૂષાની સાંધને મેળવી દઈને તેમનો ગોળો વાળવો. ત્યારબાદ માટીનાં એ કાડિયાં લઈ, તે એ કાડિયાંમાંના એકની અન્દર ઉપરો ગોળો રાખી-મૂકી, તેની ઉપર માટીનું બીજું કાડિયું ઉંધું વાળી, તે બન્ને કાડિયાંની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેના પર સૂતર વીંટીને, પછી તે લૂગડાંની અન્ને સૂતરની ઉપર ભીંની માટીનો લેપ કરવો. એ લેપ સારી રીતે સૂકાયા પછી, મોટાં અડાયાં છાણાં લઈ, તેના પ્રમાણમાં ખાડો ખોદી, અર્ધાં છાણાં નીચે તથા અર્ધાં છાણાં ઉપર નાંખી, તે છાણાંની મધ્યમાં કપડાં કંદેલું કાડિયાંનું સંપુટ મૂકીને ખરતર એટલે આકરો અગ્નિ દેવો. એ અગ્નિ ઠરી જાય કે તરત સંપુટને બહાર કાઢી લેવી. ત્યારબાદ પહેલા પુટની ક્રિયા પ્રમાણે બધાં મળીને ત્રણ પુટો દેવાથી સોનાની ભસ્મ નિસ્તથ થાય છે અર્થાત્ પાછી જીવતી થતી નથી.

કાંચનારપ્રકારેણ લાંગલી હંતિ કાંચનમ્ ॥ ૧૩ ॥

સ્વર્ણ-સોનાની ભસ્મ-
ની ચોથી વિધિ

કાંચનાર-ચમ્પાકાડી વૃક્ષની જાલના રસમાં કરેલ સ્વર્ણભસ્મ પ્રમાણે, દ્વિધિયા વજનાથના વેલાના મૂળના રસમાં સોનાની ભસ્મ કરવી.

સ્વર્ણ-સોનાની ભરમની જ્વાલામુખી તથા હન્યાત્ ॥

પાંચમી વિધિ કાંચનાર-ચમ્પાકાડી વૃક્ષની છાલના રસમાં કરેલ સ્વર્ણભરમ પ્રમાણે, ન્વાલામુખી-ભાટબમ્ભળી-ડુંગરી-વેલરિયાં બમ્બૂના રસમાં સોનાની ભરમ કરવી.

સ્વર્ણ સોનાની ભરમની તથા હંતિ મનઃશિલા ॥

છઠ્ઠી વિધિ કાંચનાર-ચમ્પાકાડી વૃક્ષની છાલના રસમાં કરેલ સ્વર્ણભરમ પ્રમાણે, મનશીલમાં સોનાની ભરમ કરવી.

સ્વર્ણ-સોનાની ભરમની શિલાસિન્દૂરયોદર્ચ્વણ સમયોરેકદુઘઘકૈઃ ॥ ૧૪ ॥

સાતમી વિધિ સતૈવ ભાવના દયાચ્છોષયેચ્છ પુનઃ પુનઃ ॥

તતસ્તુ ગલિતે હેન્નિ કલ્કોઽયં દીયતે સમઃ ॥ ૧૫ ॥

પુનર્ધમેદતિતરાં યથા કલ્કો વિલીયતે ॥ એવં વેલાત્રયં દયાત્કલ્કં હેમમૃતિર્મેવેત્ ॥ ૧૬ ॥

શુદ્ધ કરેલો મનશીલ તથા શુદ્ધ કરેલો સિન્દૂર, એ બન્ને એક એક ભાગ લઇ, તે બન્નેનું ચૂર્ણ કરવું; આંકડાના દૂધમાં સૂકાયેલાં સૂધી તેને ખરલ કરવી, આ રીતે ખરલ કરવી તેનું નામ ભાવના બાળવું. એ રીતે સાત ભાવના દીધા પછી સોનાને ગાળીને તેનો રસ કરવો. એ રસ તથા ઉપલું ચૂર્ણ એક એક ભાગ લઇ, તે બન્નેને, સોનું ગાળવાની કુરડીમાં નાંખી, અગ્નિ પર મૂકીને ખૂબ ઠુંકવું. એ પ્રમાણે ત્રણ વખત સોનાની સાથે ચૂર્ણ નાંખીને ઠુંકવાથી સોનાની ભરમ થાય છે.

સ્વર્ણ-સોનાની ભરમની પારાવતમલૈર્લિમ્પેદથવા કુક્કુટોદ્ભવૈઃ ॥

આઠમી વિધિ હેમપત્રાણિ તેષાં ચ પ્રદયાદધરોત્તરમ્ ॥ ૧૭ ॥

ગંધર્વૃણ સમં દત્વા શરાવયુગસંપુટે ॥ પ્રદયાત્કુક્કુટપુટં પંચમિર્ગોમયોત્પલૈઃ ॥ ૧૮ ॥

એવં નવપુટં દયાદ્દશમં ચ મહાપુટમ્ ॥ ત્રિંશદ્વનોત્પલૈર્દેયં જાયતે હેમમસ્મકમ્ ॥ ૧૯ ॥

ખબૂતરની ચરક, સોનાનાં પત્રાંની બન્ને બાજુ પર ચોપડવી. પછી શુદ્ધ કરેલો આમલ-સારો ગન્ધક ખબૂતરની ચરક ચોપડેલાં સોનાનાં પત્રાંનાં વચ્ચે નેટલો લઇને, તેનો આરીક ભૂંકા કરવો. આર્યાદ માટીનાં બે મળખૂત કોડિયાં લઇ, તે બે કોડિયાંમાંથી એક કોડિયાની અન્દર અર્ધો ગન્ધક નાંખી, તેની ઉપર ઉપલાં પત્રાં મૂકીને, આકી રહેલો અર્ધો ગન્ધક, તે પત્રાંની ઉપર નાંખી-પાથરી, તેની ઉપર બીજું કોડિયું ઉંધું વાળી, તે બન્ને કોડિયાંની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેના પર સૂતર વીંટીને, પછી તે લૂગડાંની અંતે સૂતરની ઉપર ભીંની માટીનો લેપ કરવો. પછી ગાયના છાણનાં પાંચ અડાયાં-છાણાંનો કુકકુટપુટ આપવો. એ પ્રમાણે બધા મળીને નવ પુટા દેવા. એ રીતે નવ પુટ દીધા બાદ, દશમો મહાપુટ ત્રીશ અડાયા છાણાંનો દેવાથી, સોનાની ભરમ તૈયાર થાય છે.

વિતસ્તિમાત્રિકે ખાતે કથિતં કુક્કુટં પુટમ્ ॥

કુકકુટપુટ વિધિ

ધનચોરસ એટલે સાધારણ કદના માણસની એક વેંતનો ઉપર, નીચે તથા ચારે કોર ફરતો ખાડો ખોદી, તે ખાડાને અડાયાં છાણાંથી અર્ધો ભરી, તેની ઉપર

મધ્યભાગમાં કપડાં કહેલું કાઢ્યાનું સમ્પુટ મૂકીને પછી બાકી રહેલા અર્ધા ખાડાને અડાયાં જાણાંથી માથા સૂધી ભરીને જે અગ્નિ દેવો, તેનું નામ કુકકુટપુટ બાણું. આ પુટ ઉપરની ભસ્મમાં હોવાથી અહીં લખ્યો છે.

સ્વર્ણ-સોનાની સિદ્ધિ ખજૂતરની ચરકમાં કરેલ સ્વર્ણભસ્મ પ્રમાણે, કુકકાની ચરકમાં ભસ્મની નવમી વિધિ પણ સોનાની ભસ્મ કરવામાં આવે છે.

સ્વર્ણ-સોનાની ભસ્મ-
ના ગુણ

સુવર્ણં ચ ભવેત્સ્વાદુ તિક્તં ક્ષિપ્તં હિમં ગુરુ ॥

બુદ્ધિવિદ્યાસ્મૃતિકરં વિષહારિ રસાયનમ્ ॥ ૨૦ ॥

આ સોનાની ભસ્મ, સ્વાદિષ્ટ, કડવી, સ્નિગ્ધ, ટાઢી અને ભારે છે. વળી આ સુવર્ણભસ્મ, બુદ્ધિ તથા વિદ્યાને વધારનારી, સ્મરણશક્તિ ખીલવનારી, વિષ હરનારી અને રસાયન છે.

સ્વર્ણ-સોનાની અપ-
કવ ભસ્મના અવગુણ

બલં ચ વીર્યં હરતે નરાણાં રોગવ્રજાન્ પોષયતીહ કાયે ॥

અસૌખ્યકાર્યં ચ સદૈવ હેમાપકં સદોષં મરણં કરોતિ ॥ ૨૧ ॥

સોનાની દોષવાળી અપકવ ભસ્મ, પુરુષોનાં બલ અને વીર્યનો નાશ કરીને તથા શરીરની અન્દર રોગના સમુદાયને ઉત્પન્ન કરીને, શરીરને હસ્તેશાં અસુખાકારી રાખે છે અને છેવટે મરણ પમાડે છે.

તાર રૂપાની ભસ્મની
પહેલી વિધિ

માર્ગેકં તાલકં મર્ચં યામમમ્લેન કેનચિત્ ॥

તેન ભાગવ્રયં તારપત્રાણિ પરિલેપયેત્ ॥ ૨૧ ॥

ધૃત્વા મુષાપુટે રુઢ્વા પુટેત્ ત્રિંશદ્વનોત્પલૈઃ ॥

સમુદ્ઘૃત્ય પુનસ્તાલં દત્ત્વા રુઢ્વા પુટે પચેત્ ॥ ૨૨ ॥ एवं चतुर्दशपुटैस्तारं भस्म प्रजायते ॥

શુદ્ધ કરેલી હરતાલ એક ભાગ લઈ, ખરલની અન્દર નાંખીને, તેને લિમ્બુના અથવા કાઈ પણ ખાટા પદાર્થના રસમાં, એક પહોર સૂધી ઘુંટીને, તેનો કલ્ક કરવો. પછી રૂપાનાં પત્રાં ત્રણ ભાગ લઈને, તે પત્રાં પર હરતાલના કલ્કનો લેપ કરવો. ત્યારબાદ માટીની બે મજબૂત મૂપ લઈ, એક મૂપની અન્દર કલ્કનો લેપ કરેલાં રૂપાનાં પત્ર રાખી-મૂકી તેની ઉપર માટીની બીજી મૂપ ઊંધી વાળી, તે બંને મૂપની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીંટીને પછી તે લૂગડાંની અને સૂતરની ઉપર ભીંની માટીનો લેપ કરવો. પછી ત્રીશ મોટાં અડાયાં જાણાં લઈ, તેના પ્રમાણમાં ખાડો ખોદી, અર્ધા જાણાં નીચ તથા અર્ધા જાણાં ઉપર નાંખી, તે જાણાંની મધ્યમાં કપડાં કહેલું મૂપનું સંપુટ મૂકીને અગ્નિ દેવો; એ અગ્નિ સાવ દૂરી બીજા કે તરત સંપુટને બહાર કાઢી લેવો, ત્યારબાદ પહેલા પુટની ક્રિયા પ્રમાણે બધા મળીને ચૌદ પુટો દેવાથી, રૂપાની ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

તાર-રૂપાની ભસ્મની
બીજી વિધિ

સ્તુહીક્ષીરેણ સંપિષ્ટં માક્ષિકં તેન લેપયેત્ ॥ ૨૩ ॥

તાલકસ્ય પ્રકારેણ તારપત્રાણિ બુદ્ધિમાન્ ॥

પુટેચતુર્દશપુટૈસ્તારં ભસ્મ પ્રજાયતે ॥ ૨૪ ॥

શુદ્ધ કરેલી સોનામુખી ઉપધાતુ એક ભાગ લઇ, ખરલની અન્દર નાંખીને, તેને દાંડલીઆ થોરના દ્વધમાં, એક પહોર સુધી ઘુંટીને તેનો કદક કરવો. ત્યારબાદ માટીનાં એ મજબૂત કોડિયાં લઇ, એક કોડિયાંની અન્દર કદકનો લેપ કરેલાં રૂપાનાં પત્રાં રાખી-મૂકી, તેની ઉપર માટીનું બીજું કોડિયું ઉન્ધું વાળી, તે બન્ને કોડીયાંની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેનાપર સ્વતર વીંટીને, પછી તે લૂગડાંની અને સૂતરની ઉપર બીની માટીનો લેપ કરવો. પછી ત્રીશ મોટાં અડધાં છાણાં લઇ, તેના પ્રમાણમાં ખોડો ખોદી, અર્ધાં છાણાં નીચે તથા અર્ધાં છાણાં ઉપર નાંખી, તે છાણાંની મધ્યમાં કપડછંદ કરેલું કોડિયાનું સંપુટ મૂકીને અગ્નિ ઠરી ગયે કે તરત સંપુટને બહાર કાઢી લેવો. ત્યારબાદ પહેલા પુટની ક્રિયા પ્રમાણે અધા મળીને ચૌદ પુટો દેવાથી, રૂપાની ઉત્તમ ભરમ થાય છે.

રૌપ્યં શીતં કષાયં ચ સ્વાદુપાકરસં સરમ્ ॥
 વયસઃ સ્થાપનં સ્નિગ્ધં લેખનં વાતપિત્તજિત્ ॥
 પ્રમેહાદિકરોગાંશ્ચ નાશયત્યચિરાત્ ધ્રુવમ્ ॥ ૧૧

આ રૂપાની ભરમ, ટાઢી, તુરી, પાકી ગયા પછી રસમાં સ્વાદિષ્ઠ, ઝાડો લાવનારી, અવસ્થાને ગળવનારી, સ્નિગ્ધ, મળને ખણીને-ખોતરીને કાઢનારી, વાતનો નાશ કરનારી અને થોડા કાળમાં પ્રમેહાદિક રોગોને ટાળનારી છે.

અશુદ્ધં રજતં કુર્યાત્પાંડુકંડુગલપ્રહાન્ ॥
 વિવંધં વીર્યનાશં ચ બલહાનિં શિરોરુજમ્ ॥
 રૂપાની અપકવ ભરમ, પાંડુરોગ. ખરજ, ગળાનું પકડાવું, અંધ-
 દ્રોશ-ઝાડો અંધ થવાનો રોગ, વીર્યનો નાશ, બળનો નાશ, અને શિરારોગ કરે છે.

સૂક્ષ્માણિ તામ્રપત્રાણિ કૃત્વાસંસ્વેદયેદ્વધઃ ॥
 વાસરત્રયમમ્લેન તતઃ સ્વલ્પે વિનિક્ષિપેત્ ॥ ૨૫ ॥
 પાદાંશં સૂતકં દત્વા યામમ્લેન મર્દયેત્ ॥

તત ઉદ્વલ્ય પત્રાણિ લેપયેદ્વિગુણેન ચ ॥ ૨૬ ॥ ગંધકેનામ્લઘૃષ્ટેન તસ્ય કુર્યાંચ ગોલકમ્ ॥
 તતઃ પિષ્ટા ચ મોનાર્ક્ષીં ચાંગેરીં વા પુનર્નવામ્ ॥ ૨૭ ॥ તત્કલ્કેન બપિર્ગોલં લેપયેદંગુલોન્મિતમ્ ॥
 ધૃત્વા તદ્ગોલકં માંઢે શરાવેણ ચ રોધયેત્ ॥ ૨૮ ॥ વાલુકામ્નિઃ પ્રપૂર્યાથ વિમૂતિલવણાંબુમિઃ ॥
 દત્ત્વા માણ્ડમુલે મુદ્રાં તત્તદ્વચુલ્યાં વિપાચયેત્ ॥ ૨૯ ॥ ક્રમશઃક્રમ્યામિના સમ્યગ્યાવધામચતુષ્ટયમ્ ॥
 સ્વાંગશીતલમુદ્રત્ય મર્દયેત્સૂરણદ્રવૈઃ ॥ ૩૦ ॥ દિનેકં ગોલકં કુર્યાદર્ધગંધેન લેપયેત્ ॥
 સઘૃતેન તતો મૂષાં પુટે ગજપુટે પચેત્ ॥ ૩૧ ॥ સ્વાંગશીતં સમુદ્વલ્ય મૃતં તામ્રં શુભં ભવેત્ ॥

શુદ્ધિમાનું વૈદ્યે ત્રામ્યાનાં આરીકમાં આરીક પત્રાં કરી, તે પત્રાંને, ત્રણ દિવસ સુધી લીમ્બુના રસમાં ધીમા તાપે સારી રીતે ઉકાળવાં. તે પછી તે પત્રાં ચાર ભાગ અને શુદ્ધ કરેલો પારો એક ભાગ લઇ, તે બન્નેને મિશ્ર કરી, ખરલની અન્દર નાંખી, લીમ્બુના રસમાં

એક પહોર સુધી ઘુણ્ટવાં. ત્યારબાદ તે પત્રાંનું જેટલું વજન થાય, તેટલા વજનથી બમણો શુદ્ધ કરેલો આમલસારો ગન્ધક લઈ, તેને ખરલની અન્દર નાંખી, લીચ્છુના રસમાં ઘુટી, તેનો કલ્ક કરી, તે કલ્કને તે પત્રાંપર ચોપડીને, તેનો ગોળો વાળવો. એ પછી ગાણડવાળા ધ્રો, ચુકાની ભાજી-ખાટી ભાજી અથવા સાટોડી, આ ત્રણ વનસ્પતિમાંથી જે વનસ્પતિ મળે, તેને વાટીને તેનો કલ્ક કરવો. એ કલ્કનો ઉપરના ત્રામ્યાનાં પત્રાના ગોળાપર, ચારે કોર ફરતો એક આંગળનો થર કરી, તે ગોળાને એક માટલાંની-હાંડલાંની અન્દર રાખી, તે ગોળાપર ઉન્ધું કોડિયું ઢાંકી, તે કોડિયાંની સાંધને ભીંજવેલ રાખ અને મીઠાથી છાંદી લેવી. પછી તે કોડિયાંથી તે છેક માટલાનાં મોઢાં સૂધી રેતી ભરી, પાછું તે માટલાનાં મોઢાંને પણ ભીંજવેલ રાખ અને મીઠાથી છાંદી લઈને પછી તેને ચૂલાપર મૂકવું. પછી ધીમે ધીમે વધતા વધતા તાપથી ચાર પહોર સૂધી સારી રીતે તપાવવું. ત્યારબાદ રેતી સહિત તે આખું હાંડલું ટાંકું થાય ત્યારે, તે ગોળાને હાંડલામાંથી કાઢી લઈને, એક દિવસ પર્વન્ત સૂરણના રસમાં ઘુણ્ટીને, તેનો ગોળો વાળવો. પછી શુદ્ધ કરેલો આમલસારો ગન્ધક, ઉપરના ગોળાના વજનથી અર્ધો લઈ, ખરલની અન્દર નાંખી, તેને ઘીની અન્દર ઘુણ્ટીને, તેનો કલ્ક કરવો. એ કલ્કનો ઉપલા ગોળાપર લેપ કરવો. એ રીતે લેપ કરેલો ઉપલા ગોળો એક કોડિયામાં રાખી-મૂકી, તેની ઉપર બીજું કોડિયું ઉન્ધું વાળી, તે અને કોડિયાંની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીંટીને, પછી તે લૂગડાંની અને સૂતરની ઉપર ભીંતી માટીનો લેપ કરવો. પછી ગળપુટ અગ્નિ દેવો. એ અગ્નિ ઠરી જઈને સંપુટ પણ ઠરી જવા આવેકે તરત સંપુટને બહાર કાઢીને, તેની અન્દરથી તામ્રભરમને કાઢી લેવી. એ રીતે મારેલી તામ્રભરમ સારી થાય છે.

ગળપુટ વિધિ

घनचौरसकेसार्द्धहस्ते चैव तु गर्तके ॥

पूर्ववत् दीयते चामिस्तत् पुटं गजसंज्ञितम् ॥

ઘનચોરસ એટલે સાધારણ કદના માણસના ડોઢ હાથ ઉપર, નીચે તથા ચારે કોર ફરતો ખાડો ખોદી, તે ખાડાને અડાયાં જાણાંથી અર્ધો ભરી, તેની ઉપર મધ્ય ભાગમાં કપડા-છન્દ કરેલું કોડિયાનું સમપુટ મૂકીને પછી ખાડી રહેલા અર્ધો ખાડાને અડાયાં જાણાંથી મોઢા સૂધી ભરીને જે અગ્નિ દેવો, તેનું નામ ગળપુટ બાળવું. આ ગળપુટ ઉપરની ભરમમાં હોવાથી અહીં લખ્યો છે.

તામ્ર-ત્રાંબાની ભરમ-
ની પરીક્ષા

वांति भ्रान्ति क्लमं मूर्च्छां न करोति कदाचन ॥ ૩૨ ॥

મારેલી અથવા સિદ્ધ કરેલી તામ્રભરમ, ઉલટી, ભ્રાંતિ (બ્રમ), ગ્લાની અને મૂર્છા કોઈ પણ દિવસ કરતી નથી.

ताम्रं कषायं मधुरं सत्तिकमम्लं च पाके कटु सारकं च ॥

૧ તામ્ર-ત્રાંબાની પકવ
ભરમના શુણ્

पित्तापहं श्लेष्महरं च शीतं तद्रोपणं स्याल्लघुलेखनं च ॥

પાંદૂરાશોજ્વરકુષ્ઠકાસશ્વાસક્ષયાન્પીનસમમ્લપિત્તમ્ ॥

શોથ કૃમિ શૂલમપાકરોતિ ગ્રાહુર્બુધા વંહણમલ્પમેતત્ ॥

ત્રાંયાની ભસ્મ, તુરી, મીઠી, કડવી, ખાટી, પાકી ગયા પછી તીખી, ઝાડો લાવનારી, પિત્ત મટાડનારી, કફ હરનારી, ટાઢી, વળુ રુઝાવનારી અને હલકી છે તથા મસને ખણીને-ખોતરીને કાઢનારી છે. પાંડુ, ઉદરરોગ, અર્શ, જવર, કુષ્ઠ, કાસ, ક્ષય, શ્વાસ, પીનસ, અમ્લપિત્ત, શોથ, કૃમિ તથા શ્વેત, એ સર્વ રોગોને મટાડે છે. વળી બુદ્ધિમાનોનું એવું કહેવું છે કે, આ ત્રાંયાની ભસ્મ અદ્યપ્યંહણ કરે છે.

૧ તામ્ર-ત્રાંયાની અપ-
કવ ભસ્મના અવગુણુ
एको दोषो विषे ताम्रे त्वसम्यग्मारिते पुनः ॥
દાહઃ સ્વેદોઽરુચિર્મૂર્च्छा क्लेदो रेको वमिर्भ्रमः ॥
ઝેરની અન્દર તો એક દોષ-અવગુણુ છે, પણ સારી રીતે ન મરા-
યેલી એટલે કાચી તામ્રભસ્મ દાહ, સ્વેદ, અરુચિ, મૂર્છા, ગ્લાનિ, બુલાખ, ઉલટી અને ભ્રમ,
એટલા દોષો-અવગુણુ કરે છે.

૧ આર-પીત્તળની ઉપ-
ધાતુની ઉત્પત્તિનું વર્ણન
रीतिर्हि चोपधातुः स्यात्ताम्रस्य जसदस्य च ॥
પીત્તળ, એ ઉપધાતુ છે અને ત્રાંયા તથા જસતમાંથી બને છે.
એ બે ધાતુઓમાં ત્રાંયુ બે ભાગ અને જસત એક ભાગ લઈ, એ
બન્નેને, મિશ્ર કરીને રસ કરવાથી, પીત્તળ નામની ઉપધાતુ થાય છે.

આર-પીત્તળ શોધવાની
વિધિ
२ अर्कक्षीरेण संपिष्टो गंधकस्तेन लेपयेत् ॥
સમેનારસ્ય પત્રાણિ शुद्धान्यम्लद्रवैर्मुहुः ॥ ૩૩ ॥
પીત્તળનાં પત્રાં કરી, તે પત્રાંને અગ્નિમાં તપાવી, લીંચુના રસમાં
વારંવાર અર્થાત્ ત્રણ અથવા સાત વખત બોળીને શુદ્ધ કરવાં.

૩ આર-પીત્તળની ભસ્મ-
ની પહેલી વિધિ
ततो मूषापुटे धृत्वा पुटेद्वज्जपुटेन च ॥
एवं पुटद्वयेनैव भस्मारं भवति ध्रुवम् ॥ ૩४ ॥
શુદ્ધ કરેલો આમ્રસારો ગંધક એક ભાગ લઈ, તેને ખરલની
અન્દર નાંખી, આકડાના ક્ષીરમાં-દૂધમાં ઘુણીને તેનો કલ્ક કરવો. પછી એ કલ્કના વજન
જેટલાં શુદ્ધ કરેલાં પીત્તળનાં પત્રાં લઈને, તે પત્રાંની પર કલ્કનો લેપ કરવો. ત્યારબાદ માટીનાં
બે મળવ્યત કોડિયાં લઈ, એક કોડિયાંની અન્દર કલ્કનાં લેપવાળાં પીત્તળનાં પત્રાં રાખી-
મૂકી, તેની ઉપર બીજું કોડિયું ઉન્ધું વાળી, તે બન્ને કોડિયાંની સાંધપર લૂગડું લપેટી
તેનાપર સૂતર વીંટીને, પછી તે લૂગડાની અને સૂતરની ઉપર ભીંની માટીનો લેપ કરવો.
પછી ગળપુટ અગ્નિ દેવો. એ અગ્નિ હરી જાય કે તરત સંપુટને બહાર કાઢી લેવો. ત્યારબાદ
પહેલા પુટની ક્રિયા પ્રમાણે બધા મળી બે પુટો દેવાથી પીત્તળની ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

૧ બીજા ગ્રન્થનો પાઠ છે.

૨ આર્કક્ષીરેણ સંપિષ્ટો ગંધકસ્તેન લેપયેત ॥ સમેન આટલા શબ્દોનો અર્થ, પીત્તળની ભસ્મ કર-
વાની પહેલી વિધિમાં લીધો છે અને તે પછીના શબ્દોનો અર્થ આ ઠેકાણે શોધનની અન્દર લીધો છે.

૩ આ ગ્રન્થકારે પીત્તળને ધાતુની અન્દર ગણી છે, પરંતુ પીત્તળ ઉપધાતુ છે.

૧૨૫૧-પીતળની પકવ
ભસ્મના ગુણ

રીતિકા તુ ભવેદૂક્ષા સતિત્તા લગ્નના રસે ॥
શોધિની પાંડુરોગઘ્ની કૃમિહૃન્નાતિલેખિની ॥

પીતળની ભસ્મ, રુક્ષ, સારી પેટે કડવી, રસમાં ખારી, શોધન કરનારી—ઝાડો લાવનારી, પાંડુ રોગ હરનારી અને કૃમિનો નાશ કરનારી છે તથા મલને ધણે ખાણીને—ખોતરીને કાઢતી નથી અર્થાત્ મલને સામાન્ય રીતે ખાણીને—ખોતરીને કાઢે છે.

૧૨૫૨-પીતળની અપ- વિવિધરોગચયં કુરુતે ભ્રમં ગુદરુજં દ્યુતિમેહરુજાંગણમ્ ॥
કવ ભસ્મના અવગુણ વિવિધતાપક્રમાતનુતે તનાવમૃતમારકમાશુ હિ મૃત્યુદમ્ ॥

પીતળની અપકવ ભસ્મ, બૃદા બૃદા રોગોનો સમુદાય, ભ્રમ, અર્શ, સર્પ પ્રકારના પ્રમેહો અને શરીરમાં અનેક પ્રકારના દાહો ઉત્પન્ન કરીને નિશ્ચય તરત મૃત્યુને પમાડે છે.

૧૨૫૩-કાંસાનું ૧પત્તલીકૃતપત્રાણિ કાંસ્યસ્યામૌ પ્રતાપયેત્ ॥
શોધન નિષિંચેત્તત્તપ્તાનિ તૈલે તકે ચ કાંજિકે ॥

એમૂત્રે ચ કુલ્ત્યાનાં કષાયં ચ ત્રિધા ત્રિધા ॥ એવં છદનકાંસ્યસ્ય વિશુદ્ધિઃ સંપ્રજાયતે ॥

કાંસાનાં પત્રાં કરી, તે પત્રાંને અગ્નિમાં તપાવીને પહેલી વાર તેલમાં બોળવાં. પછી તેલમાંથી કાઢી, પાછાં તે પત્રાંને અગ્નિમાં તપાવીને બીજી વાર તેલમાં બોળવાં; પછી તેલમાંથી કાઢી, પાછાં તે પત્રાંને અગ્નિમાં તપાવીને ત્રીજી વાર તેલમાં બોળવાં. એ રીતે ત્રણ વાર તેલમાં બોળ્યા પછી, પાછી આ ધાતુને તપાવીને, ત્રણ વાર તેલમાં બોળ્યા પ્રમાણે છાસમાં, કાંજીમાં, ગોમૂત્રમાં અને કળથીના કાદામાં ત્રણ ત્રણ વાર બોળવી. એ રીતે બોળવાથી, આ કાંસાની ઉપધાતુનું શોધન થાય છે.

કાંસ્ય-કાંસા ઉપધા- અષ્ટભાગેન તામ્રેણ દ્વિભાગં કુટિલં યુતમ્ ॥
તુની ઉત્પત્તિનું વર્ણન એકત્ર દ્રાવિતં તસ્માત્કાંસ્યં સ્યાદ્ભાજને શુભમ્ ॥

આઠ ભાગ ત્રાંબું અને બે ભાગ કલિ, એ બન્ને ધાતુઓ એકત્ર કરીને રસ કરવાથી, કાંસાની ઉપધાતુ થાય છે. વળી કાંસાનું ભોજનપાત્ર પણ શુભકારક છે.

૨કાંસ્ય-કાંસ્યાની પકવ આરવત્કાંસ્યમપ્યેવં ભસ્મતાં યાતિ નિશ્ચિતમ્ ॥

કાંસ્યાની ભસ્મની પહેલી વિધિ, આર-પિત્તળની ભસ્મની પહેલી વિધિ પ્રમાણે બાળવી.

કાંસ્ય-કાંસાની પકવ કાંસ્યં કષાયં તીક્ષ્ણોષ્ણ લેખનં વિશદં સરમ્ ॥
ભસ્મના ગુણ ગુરુ નેત્રહિતં રુક્ષં કફપિત્તહરં પરમ્ ॥

કાંસાની ભસ્મ, તુરી, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ-ગરમ, મળને ખાણીને—ખોતરીને કાઢનારી, વિશદ એટલે શરીરને સ્વચ્છ કરનારી, ઝાડો લાવનારી, ભારે, નેત્રને ક્ષિતકારી, રુક્ષ અને કઠ, પિત્તનો નાશ કરનારીમાં શ્રેષ્ઠ છે.

૧ બીજા ગ્રંથનો પાઠ છે.

૨ આ ગ્રંથકારે કાંસાનું શોધન જણાવ્યા વગર, કાંસાની ધાતુ બનાવવાનું લખ્યું છે, એથી એ અહીં પાંચું શોધન લખ્યું છે.

૩ આ ગ્રંથકારે, કાંસાને ધાતુની અન્દર ગણેલ છે, પરંતુ કાંસુ, પીતળની જેમ, ઉપધાતુ છે.

કાંસ્ય-કાંસાની અપ-
કવ ભરમના અવગુણ

વિવિધરોગચયં કુરુતે ભ્રમં ગુદરુજં ત્યતિમેહરુજાં ગણમ્ ॥

વિવિધતાપકમાતનુતે તનાવમૃતકંસકમાશુ હિ મૃત્યુદમ્ ॥

કાંસાની અપકવ ભરમ, જૂદા જૂદા રોગોના સમુદાય, ભ્રમ, અર્શ, સર્વ પ્રકારના પ્રમેહો અને શરીરમાં અનેક પ્રકારના દાહો ઉત્પન્ન કરીને નિશ્ચય તરત મૃત્યુને પમાડે છે.

તામ્ર-ત્રાંઆની ભરમ-
ની બીજી વીધિ

અર્કક્ષીરં વટક્ષીરં નિર્ગુણડી ક્ષીરિકા તથા ॥ ૩૫ ॥

તામ્રરીતિધ્વનિવધે સમગંધકયોગતઃ ॥

શુદ્ધ કરેલો આમલસારો ગન્ધક એક ભાગ લઇ, તેને ખરલની અન્દર નાંખીને આંકડાના ક્ષીરમાં, વડાના ક્ષીરમાં, નગડાના રસમાં વા ગાયના દૂધમાં ઘુણટીને તેનો કદક કરવો. પછી એ કદકના વજન જેટલાં શુદ્ધ કરેલાં ત્રાંઆનાં પત્રાં લઇને, તે પત્રાં પર કદકનો લેપ કરવો. ત્યારબાદ માટીનાં એ મજબૂત ડાડિયાં લઈ, એક ડાડિયાની અન્દર કદકનો લેપ કરેલાં ત્રાંઆનાં પત્રાં રાખી-મૂકી, તેની ઉપર બીજાં ડાડિયું ઉંધું વાળી, તે અન્ને ડાડિયાંની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીંટીને પછી તે લૂગડાંની અને સૂતરની ઉપર ભીંની માટીનો લેપ કરવો. પછી ગજપુટ અગ્નિ દેવો. એ અગ્નિ ઠરી જાય કે તરત સંપુટ અહાર કાઢી લેવો. ત્યારબાદ પહેલા પુટની ક્રિયા પ્રમાણે અથા મળીને એ પુટો દેવાથી, ત્રામ્યાની ઉત્તમ ભરમ થાય છે.

આર-પીતળની ભરમ-
ની બીજી વીધિ

આર-પીતળની ભરમની બીજી વીધિ, તામ્ર-ત્રામ્યાની ભરમની બીજી વીધિ પ્રમાણે જાણવી.

કાંસ્ય-કાંસાની ભરમની
બીજી વીધિ

કાંસ્ય-કાંસાની ભરમની બીજી વીધિ, તામ્ર-તામ્યાની ભરમની બીજી વીધિ પ્રમાણે જાણવી.

નાગ-સીસાંની ભરમ-
ની પહેલી વીધિ

તાંબૂલીરસસંપિષ્ઠશિલાલેપાત્પુનઃ પુનઃ ॥ ૩૬ ॥

દ્રાવિંશદ્વિઃ પુટૈર્નાગો નિરુત્થો યાતિ ભસ્મતામ્ ॥

શુદ્ધ કરેલો મનશીલ એક ભાગ લઇ, તેનું ચૂર્ણ કરી, ખરલની અન્દર નાંખી, નાગરવેલના પાનના રસમાં ઘુટીને, તેનો કદક કરવો. પછી એ કદકના વજન જેટલાં શુદ્ધ કરેલાં સીસાનાં પત્રાં લઇ, તે પત્રાં પર કદકનો લેપ કરવો. ત્યારબાદ માટીનાં એ મજબૂત ડાડિયાં લઈ, એક ડાડિયાની અન્દર કદકનો લેપ કરેલાં સીસાનાં પત્રાં રાખી-મૂકી, તેની ઉપર બીજાં ડાડિયું ઉંધું વાળી, તે અન્ને ડાડિયાંની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેના પર સૂતર વીંટીને પછી તે લૂગડાંની અને સૂતરની ઉપર ભીંની માટીનો લેપ કરવો. પછી ગજપુટ અગ્નિ દેવો. એ અગ્નિ ઠરી જાય કે તરત સંપુટને અહાર કાઢી લેવો. ત્યારબાદ પહેલા પુટની ક્રિયા પ્રમાણે અથા મળીને અત્રીશ પુટો દેવાથી સીસાંની ભરમ નિરુત્થ થાય છે અર્થાત્ પાછી જીવતી થતી નથી.

નાગ-સીસાંની ભરમ-
ની બીજી વીધિ

અશ્વત્થર્ચિચાત્વક્ચૂર્ણ ચતુર્થાંશેન નિક્ષિપેત્ ॥ ૩૭ ॥

મૃત્પાત્રે દ્રાવિતે નાગે લોહદર્બ્યા પ્રચાલયેત્ ॥

યામૈકેન ભવેદ્ભસ્મ તત્તુલ્યાં ચ મનઃશિલામ્ ॥ ૩૮ ॥ કાંજિકેન દ્વયં પિટ્ટા પચેત્ દૃઢપુટેન ચ ॥
સ્વાંગશીતં પુનઃ પિટ્ટા શિલયા કાંજિકેન ચ ॥ ૩૯ ॥ પુનઃ પુટંચ્છાવામ્યામેવં ષષ્ટિપુટૈર્મૃતિઃ ॥

પીપળાની છાલ એક ભાગ તથા આમ્બલીની છાલ એક ભાગ લઈ, તે બન્નેને મિશ્ર કરીને, તેમનું ચૂર્ણ કરવું. પછી શુદ્ધ કરેલા સીસાંના કટકા આઠ ભાગ લઈ, તેને માટીના વાસણમાં ભરી, તે માટીના વાસણને અગ્નિપર તપાવી, તેનો રસ કરવો. જેવો સીસાંનો રસ થઈ જાય કે તરત ઉપલાં ચૂર્ણને, રસની અન્દર નાંખી, લોઢાના તવિથા(કડછી)થી, એક પહોર હલાવવાને લીધે સીસાંની ભસ્મ થાય છે અર્થાત્ સીસાંનો ભૂકા થઈ જાય છે. પછી શુદ્ધ કરેલો મનરીંધ આઠભાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી, સીસાંના ભુકાની સાથે મિશ્ર કરી ખરલની અન્દર નાંખી, કાંજીના રસમાં લઈને-ધુંટીને તેનો ગોળો વાળવો. ત્યારબાદ માટીનાં બે મજબૂત કોડિયાં લઈ એક કોડિયાંની અન્દર ઉપલો ગોળો રાખી-મૂકી તેની ઉપર માટીનું ખીભુ કોડિયું ઉંધું વાળી, તે બન્ને કોડિયાંની સાંધપર લૂગડું લપેટી તેનાપર સૂતર વીંટીને પછી તે લૂગડાંની અંતે સૂતરની ઉપર ભીંની માટીનો લેપ કરવો. પછી દૃઢપુટ-ગજપુટ અગ્નિ દેવો. એ અગ્નિ ઠરી જાય કે તરત સંપુટને બહાર કાઢી લેવો, ત્યારબાદ પહેલા પુટની ક્રિયા પ્રમાણે બધા મળી સાઠ પુટો દેવાથી સીસાંની ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

^૧નાગ-સીસાંની
પકવ ભસ્મના ગુણ

સીસં રંગગુણં જ્ઞેયં વિશેષાન્મેહનાશનમ્ ॥

નાગસ્તુ નાગશતતુલ્યબલં દદાતિ વ્યાર્ધિં ચ નાશયતિ જીવનમાતનોતિ ॥
વહ્નિં પ્રદીપયતિ કામબલં કરોતિ મૃત્યું ચ નાશયતિ સંતતસેવિતઃ સઃ ॥

સીસાંની ભસ્મ, કલાઈની ભસ્મના જેવોજ ગુણ કરનારી, ઘણું કરી પ્રમેહનો નાશ કરનારી, સો હાથીના જેટલું બળ દેનારી, સર્વ રોગોનો નાશ કરનારી, જીવન વધારનારી, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ કરનારી, કામના બળને વધારનારી અને હસ્તેશાં સેવન કરવાથી મૃત્યુનો નાશ કરનારી, અર્થાત્ આયુષ્ય વધારનારી છે.

^૧નાગ-સીસાંની અપ-
કવ ભસ્મના અવગુણ

કુષ્ઠાનિ ગુલ્મારુચિપાંડુરોગાન્ ક્ષયં કફં રક્તવિકારકૃચ્છ્રમ્ ॥

જ્વરાશ્મરીશ્લભગંદરાદ્યં નાગં ત્વપક્વં કુરુતે નરાણામ્ ॥

સીસાંની કાચી ભસ્મ, કૃષ્ણ, ગુલ્મ, અરુચિ, પાંડુરોગ, ક્ષય, કફ, રક્તાવિકાર-ચોડીવિકાર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, જ્વર, અશ્મરી, શ્વેત અને ભગન્દર, એ સર્વ રોગો પેદા કરે છે.

અર્જુન-કલઈની ભસ્મની
પહેલી વિધિ

મૃત્પાત્રે દ્રાવિતે વંગે ચિંચાઙ્ગવત્યત્વચો રજઃ ॥ ૪૦ ॥

ક્ષિપ્ત્વા તેન ચતુર્થાશમયોદ્વ્યાં પ્રચાલયેત્ ॥

તતો દ્વિયામમાત્રેણ વંગમસ્મ પ્રજાયતે ॥ ૪૧ ॥

અથ ભસ્મસમં તાલં ક્ષિત્ત્વાઙ્ગમેન પ્રમર્દયેત્ ॥ તતો ગજપુટે પક્ત્વા પુનઃસ્મેન મર્દયેત્ ॥ ૪૨ ॥

તાલેન દશમશેન યામમેકં તતઃ પુટેત્ ॥ एवं दशपुटैः पक्वो बंगस्तु म्रियते ध्रुवम् ॥ ४३ ॥

આમ્મલીની છાલ સળ્વા ભાગ તથા પીપળાની છાલ સળ્વા ભાગ લઇ, તે બન્ને મિશ્ર કરી, તેમનું ચૂર્ણ કરવું. પછી શુદ્ધ કરેલા કલાઇના કટકા દશ ભાગ લઇ, તેને માટીના વાસણમાં ભરી, તે માટીના વાસણને અગ્નિપર તપાવી, તેને રસ કરવો. જેવો કલાઇનો રસ થઈ જાય કે તરત ઉપલા ચૂર્ણ, રસની અન્દર નાંખી, લોઢાના તવિયા(કડછી)થી, એ પહોર સુધી હલાવવાથી, કલાઇની ભસ્મ થાય છે અર્થાત્ કલાઇનાં કટકાનો ભૂકા થઈ જાય છે, પછી શુદ્ધ કરેલી હરતાલ દશ ભાગ લઇ, તેનું ચૂર્ણ કરી, કલાઇના ભૂકાની સાથે મિશ્ર કરી, ખરલની અન્દર નાંખી, લીચ્છુ (ખાટા પદાર્થ)ના રસમાં લઢી-ધુંટી, તેનો ગોળો વાળવો. ત્યારબાદ માટીનાં એ મજબૂત કાડિયાં લઇ, એક કાડિયાનાં અન્દર ઉપસો ગોળો રાખી-મૂકી તેની ઉપર માટીનું ખીજીતું કાડિયું ઉધું વાળી, તે બન્ને કાડિયાંની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેના પર સુતર વીંટી, પછી તે લૂગડાંની અને સુતરની ઉપર ભીંની માટીનો લેપ કરવો. પછી ગળપુટ અગ્નિ દેવો. એ અગ્નિ ઠરી જાય કે તરત સંપુટ બહાર કાઢી લેવો. ત્યારબાદ પહેલા પુટની ક્રિયા પ્રમાણે બીજા મળી દશ પુટો દેવાથી, નિશ્ચય કલાઇની ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

વંગ લઘુ સરં રુક્ષં કુષ્ઠં મેહકફઘ્નમીન ॥

૧અર્જ-કલાઇની પકવ

નિહંતિ પાંડુ સશ્વાસં નેત્ર્યમીષત્તુ પિત્તલમ્ ॥

ભસ્મના શુણ્

સિંહો ગજૌઘં તુ યથા નિહંતિ તથૈવ વંગોઽલિલમેહવર્ગમ્ ॥

દેહસ્ય સૌખ્યં પ્રબલેન્દ્રિયત્વં નરસ્ય પુષ્ટિં વિદધાતિ નૂનમ્ ॥

કલાઇની ભસ્મ, હલકી, ઝોડો લાવનારી અને રુક્ષ છે. કુષ્ઠ, પ્રમેહ, કફ, કૃમિ (શ્વગા), પાંડુ, શ્વાસ તથા નેત્ર રોગ મટાડે છે પણ કૈક-જરાતરા પિત્તને કરે-વધારે છે. જેવી રીતે સિંહ, હાથીના સમૂહ(જથ્થા)નો નાશ કરે છે, તેવી રીતે આ કલાઇની ભસ્મ પણ સર્વ જાતના પ્રમેહનો નાશ કરી, ઇન્દ્રિયોને બલવાન કરી, નક્કી મનુષ્યના દેહને સુખી કરીને પુષ્ટ કરે છે.

૧અર્જ-કલાઇની અપકવ

પાકેન હીનઃ સ્વલુ વંગકોસૌ કુષ્ઠાનિ ગુલ્માનિ મહાતિરોગાન્ ॥

ભસ્મના અવશુણ્

પાંડુપ્રમેહાપચિવાતશોણિતં બલાપહારં કુરુતે નરાણામ્ ॥

કલાઇની કાચી ભસ્મ, કુષ્ઠો, ગુસ્મરોગો, મોટા રોગો, પાંડુ, પ્રમેહ અપચિ અને વાતરક્ત, એ સર્વ રોગોને પેદા કરે છે અને મનુષ્યના બલનો નાશ કરે છે.

અય-લોઢાની ભસ્મની

શુદ્ધં લોહમવં ચૂર્ણં પાતાલ્મહુદીરસૈઃ ॥

પહેલી વિધિ

મર્દયિત્વા પુટેદ્વહૌ દશાદેવં પુટત્રયમ્ ॥ ૪૪ ॥

પુટત્રયં કુમાર્યાં ચ કુઠારચ્છિન્નિકારસૈઃ ॥પુટષ્ટકં તતો દશાદેવં તીક્ષ્ણમૃતિર્ભવેત્ ॥ ૪૫ ॥

શુદ્ધ કરેલા પોલાદ નામના લોઢાનું ચૂર્ણ લઇ, તેને ખરલની અન્દર નાંખી, મનુષ્યના નાના-કાં વેવડીના-સૂં વસન્તવેલના-વાસણવેલના રસમાં ધુંટીને તેનો ગોળો વાળવો. ત્યારબાદ માટીનાં એ મજબૂત કાડિયાં લઇ, એક કાડિયાંની અન્દર ઉપસો ગોળો રાખી-મૂકી,

તેની ઉપર બીજું કોડિયું ઉંધું વાળી, તે બન્ને કોડિયાની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેના પર સૂતર વીંટીને, પછી તે લૂગડાંની બન્ને સૂતરની ઉપર ભીંની માટીનો લેપ કરવો. પછી ગજપુટ અગ્નિ દેવો. એ અગ્નિ ઠરી જાય કે, તરત સંપુટને બહાર કાઢી લેવો. એ રીતે બધા મળી વેવડીના રસના ત્રણ ગજપુટ અગ્નિ આપ્યા પછી, કુમારના રસના ત્રણ ગજપુટ અગ્નિ તથા રાની તુલસીના રસના છ ગજપુટ અગ્નિ, વેવડીના રસના ગજપુટ અગ્નિ પ્રમાણે આપવા. એ રીતે બધા મળીને બાર પુટો દેવાથી, લોહાની ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

અય-લોહાની ભસ્મની ત્રીજી વિધિ
ક્ષિપેતુ દ્વાદશાંશેન દરદં તીક્ષ્ણચૂર્ણતઃ ॥
મર્દયેત્કન્યકાદ્રાવૈર્યામયુગ્મં તતઃ પુટત્ ॥ ૪૬ ॥
एवं सप्तपुटैर्मृत्युं लोहचूर्णमवाप्नुयात् ॥

શુદ્ધ કરેલ પોલાદ નામે લોહાનું ચૂર્ણ બાર ભાગ તથા શુદ્ધ કરેલો હિંગળો એક ભાગ લઈ, એ બન્નેને મિશ્ર કરી, ખરલની અન્દર નાંખી, કુંવારના રસમાં બે પહોર સૂધી ઘુંટી, તેમનો ગોળો વાળવો. સ્વારબાદ માટીનાં બે મજબૂત કોડિયાં લઈ, એક કોડિયાંની અન્દર ઉપલો ગોળો રાખી-મૂકી, તેની ઉપર બીજું કોડિયું ઉંધું વાળી, તે બન્ને કોડિયાંની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેના પર સૂતર વીંટીને, પછી તે લૂગડાંની બન્ને સૂતરની ઉપર ભીંની માટીનો લેપ કરવો. પછી ગજપુટ અગ્નિ દેવો. એ અગ્નિ ઠરી જાય કે તરત સંપુટને બહાર કાઢી લેવો. સ્વાર બાદ પહેલા પુટની ક્રિયા પ્રમાણે બધા મળીને સાત પુટો દેવાથી, લોહાની ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

અય-લોહાની ભસ્મની ત્રીજી વિધિ
रसैः कुठारच्छिन्नायाः पातालगह्वरीरसैः ॥ ४७ ॥
स्तन्येन चार्कंदुरधेन तीक्ष्णस्थैर्बं मृतिर्भवेत् ॥

શુદ્ધ કરેલ પોલાદ નામે લોહાનું ચૂર્ણ લઈ, તેને ખરલની અન્દર નાંખી, રાની તુલસીના રસમાં ઘુંટી, તેનો ગોળો વાળવો. સ્વારબાદ માટીનાં બે મજબૂત કોડિયાં લઈ, એક કોડિયાંની અન્દર ઉપલો ગોળો રાખી-મૂકી, તેની ઉપર બીજું કોડિયું ઉંધું વાળી, તે બન્ને કોડિયાંની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેના પર સૂતર વીંટી પછી તે લૂગડાંની બન્ને સૂતરની ઉપર ભીંની માટીનો લેપ કરવો. પછી ગજપુટ અગ્નિ દેવો. એ અગ્નિ ઠરી જાય કે તરત સંપુટ બહાર કાઢી લેવો. એ રીતે બધા મળી રાની તુલસીના રસના સાત ગજપુટ અગ્નિ આપ્યા પછી, વેવડીના રસના સાત ગજપુટ અગ્નિ, સ્ત્રીનાં ધાવણના સાત ગજપુટ અગ્નિ અને આંકડાના ક્ષીરના સાત ગજપુટ અગ્નિ, રાની તુલસીના રસના ગજપુટ અગ્નિ પ્રમાણે આપવા. આ રીતે બધા મળી અઠ્યાવીશ પુટો દેવાથી, લોહાની ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

અય-લોહાની ભસ્મની ચોથી વિધિ
सुतकाद्विगुणं गंधं दत्त्वा कुर्याच्च कज्जलीम् ॥ ४८ ॥
द्वयोः समं लोहचूर्णं मर्दयेत्कन्यकाद्रवैः ॥
यामयुग્मं ततः पिंडं कृत्वा ताम्रस्य पात्रके ॥ ४९ ॥

ધર્મે ધૃત્વા ઋતુકસ્ય પત્રૈરાચ્છાદયેત્ બુધઃ ॥ યામાર્ધેનોષ્ણતાં મૃયાદ્વાન્યરાશૌ ન્યસેત્તતઃ ॥ ૫૦ ॥
दत्त्वोपरि शरावं तु त्रिदिनान्ते समुद्धरेत् ॥ पिष्ट्वा च गालयेद्ब्रह्मादेवं वारितं भवेत् ॥ ५१ ॥

શુદ્ધ કરેલો પારો એક ભાગ તથા શુદ્ધ કરેલો આમલસારો ગન્ધક બે ભાગ લઇ, આ બન્નેને મિશ્ર કરી, ખરલની અન્દર ઘુંટી. તેમની કન્જલી કરવી. પછી આ કન્જલીના વજન બેટલું શુદ્ધ કરેલ પોલાદ નામે લોઢાનું ચૂર્ણ લેવું, ત્યારબાદ કન્જલી તથા પોલાદનું ચૂર્ણ એકતું કરી, ખરલની અન્દર નાંખી, કુંવારના રસમાં બે પહોર સૂધી ઘુંટી, તેમને ગોળો વાળવો. ત્યાર બાદ ડાહ્યા મનુષ્યે, એ ગોળાને, બે ત્રણ એરંડાનાં પાન્દડામાં લપેટી, ત્રાગ્યાના વાસણમાં મૂકી, અર્ધા પહોર સૂધી તડકામાં રાખવો. એ રીતે તડકામાં રાખ્યા પછી, ત્રાગ્યાના વાસણમાં મૂકેલા ગોળાપર એક કોડિયું ઉંધું વાળી, ત્રાગ્યામાંના વાસણને અરેલી કોડિયાની કારને માટીથી છાંટી લીધા બાદ, એ ગોળાવાળા ત્રાગ્યાના વાસણને ત્રણ દિવસ પર્યન્ત અનાજના ઢગલામાં રાખી-ભારી, પછી કાઢી લેવું. ત્યારબાદ એ ગોળાને ખરલની અન્દર નાંખી, તેની ખરલ કરી, તેનું ચૂર્ણ કરવું, એ ચૂર્ણને લગડાવતી ચાળી લેવાથી, લોઢાની ઉત્તમ એવી વારિતર-પાણીમાં તરનારી ભરમ થાય છે.

અય-લોઢાની પકવ લોહં તિક્તં સરં શીતં કષાયં મધુર ગુરુ ॥

ભરમના શુણ્ઘુ રુક્ષં વયસ્યં ચક્ષુસ્યં લેખનં વાતલં જયેત્ ॥

કર્કં પિત્તં ગરં શૂલં શોફાર્શ્લીહપાંડુતા ॥ મેદોમેહક્રિમીન્ કુષ્ઠં હરંત્યેવ ન સંશયઃ ॥

આ લોહભરમ, કડવી, ઝાંડો લાવનારી, ટાઢી, તુરી, મીઠી, ભારે, રુક્ષ, અવરથાને ગળળવી રાખનારી, નેત્રને હિતકારી, મળને ખણી-ખોતરીને કાઢનારી અને વાતો નાશ કરનારી છે. વળી કફ, પિત્ત, વિષ, શ્વેત, શોફ, અર્શ, ખરલ, પાંડુ, મેદ, પ્રમેહ, કૃમિ (જવડા) અને કુષ્ઠ, એ સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે, એમાં કૈં પણ સંશય નથી.

૧ અય-લોઢાની અપકવ ષંઢત્વકુષ્ઠામયમૃત્યુર્દં ભવેત્ હ્રદ્રોગશૂલૌ કુરુતેશ્મરૌ ચ ॥

ભરમના અવશુણ્ઘુ નાનારુજાનાં ચ તથા પ્રકોપં કરોતિ હૃલ્લાસમશુદ્ધલોહમ્ ॥

જીવહારિમદ્રકારિચાયસં દેહશુદ્ધિમદસંસ્કૃતં ધ્રુવમ્ ॥ પાટવં ન તન્નુતે શરીરકે દારુણાં હૃદિરુજાં ચ ચચ્છતિ ॥

લોઢાની અપકવ ભરમ, ષંઢપાણું, કોઢ, મૃત્યુ, હૃદ્રોગ, શ્વેત અશ્મરી, નાના પ્રકારના રોગો અને હૃદ્વ્રાસરોગ, એ સર્વ રોગોને ઉત્પન્ન કરનારી, જીવહારી, મદને કરનારી, દેહની અન્દર અશુદ્ધપાણું કરનારી, શરીરને અશક્ત કરનારી અને હૃદયની અન્દર દારુણ-ભયંકર પીડા કરનારી છે.

૧ અય-લોઢાની ભરમ ગુંજામેકાં સમારમ્ય યાવત્સ્યુર્નવ રક્તિકાઃ ॥

ખાવાની માત્રા તાવલ્લોહં સમશ્રીયાદયથા દોષાનલં નરઃ ॥

નરે, કફાદિ દોષોના પ્રમાણમાં એક ગુંગથી આરંભીને, નવ રતિસુધી લોઢાની ભરમ ખાવી.

અય-લોઢાની ભરમ કૃષ્માઢં તિલતૈલં ચ માષાન્ન રાજિકાં તથા ॥

ખાનારે, ક્યો ક્યો પદાર્થ મધમમ્લરસં ચૈવ વર્જયેલ્લોહસેવકઃ ॥

ન ખાવો ?

લોહભરમ ખાનારાને કોળું, તલનું તેલ, અડદની બનાવેલી વસ્તુ, રાઇ, મધ અને ખાટા પદાર્થોનો રસ, એ સર્વ વસ્તુનો ત્યાગ કરવો અર્થાત્ એ સર્વ વસ્તુ ખાવી નહિ.

ચશદ-જસતનું
શોધન

ચશદ-જસતની પકવ
ભસ્મની પહેલી વિધિ

૧ ચશદ-જસતની ભ-
સ્મના ગુણ

૧ ચશદ-જસતની અપ-
કવ ભસ્મના અવગુણ

સ્વર્ણ-સોનાની ભસ્મ
ની દશમી વિધિ

એ રીતે સર્વે લોહ અને સુવર્ણાદિ સર્વ ધાતુઓ મારવાનું જો કે કહ્યું છે તથાપિ સર્વ ધાતુઓ મારવાનો બીજો પ્રકાર નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:- શુદ્ધ કરેલો મનશીલ એક ભાગ તથા શુદ્ધ કરેલો આમલસારો ગન્ધક એક ભાગ લઈ, એ બન્નેનું ચૂર્ણ કરી, ખરલની અન્દર નાંખી, આકાશના ક્ષીરમાં ઘુણ્ટી, તેમનો કલ્ક કરવો. પછી એ કલ્કના વજન જેટલાં સોનાનાં પત્રાં લઈ, તે પત્રાંનીપર કલ્કનો લેપ કરવો. ત્યારબાદ માટીનાં બે મજબૂત કોડિયાં લઈ, એક કોડિયાની અન્દર કલ્કનો લેપ કરેલાં સોનાનાં પત્રાં રાખી-મૂકી, તેની ઉપર બીજું કોડિયું ઉંચું વાળી, તે બન્ને કોડિયાંની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેનાપર સુતર વીંટીને પછી તે લૂગડાંની અને સુતરની ઉપર લીંની માટીનો લેપ કરવો. પછી ગજપુટ અગ્નિ દેવો. એ અગ્નિ દરો જ્યાં કે તરત સમ્પુટને બહાર કાઢી લેવો. ત્યારબાદ પહેલાં પુટની ક્રિયા પ્રમાણે બધા મળી બાર પુટો દેવાથી સોનાની ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

તાર-રૂપાની ભસ્મની તાર-રૂપાની ભસ્મની ત્રીજી વિધિ, સોનાની ભસ્મની દશમી વિધિ ત્રીજી વિધિ પ્રમાણે જાણવી.

૧ બીજા ગ્રન્થનો પાઠ છે.

૨ ચશદ શોધનમાં બંગના અવગુણ પ્રમાણે અવગુણ જણાવવા લખ્યાથી અહીં બંગ પ્રમાણે અવગુણ લખ્યા છે.

ચશદં ગિરિજં તસ્ય દોષાઃ શોધનમરણે ॥ વંગસ્યેવ હિ બોદ્ધવ્યા

કુર્કુરમાં થયેલી ચશદ-જસતની ભસ્મના દોષો, શોધન કરવાની વિધિ અને મારણ કરવાની વિધિ, બંગના-કલ્કના પ્રમાણે જાણવી અર્થાત્ આ ચશદનું-જસતનું શોધન, બંગશોધન પ્રમાણે જાણવું. ચશદ-જસતની ભસ્મની પહેલી વિધિ, બંગ ભસ્મની પહેલી વિધિ પ્રમાણે જાણવી.

ગુણાસ્તુ ગણયામ્યથ ॥

ચશદં ચ સરં તિક્તં શીતલં કફપિત્તહત્ ॥

ચક્ષુષ્યં પરમં મેહાન્ પાણ્ડુ શ્વાસં ચ નાશયેત્ ॥

હવે ચશદ-જસત ભસ્મના ગુણ કહ્યું છે:- જસત ભસ્મ, ઝાડો લાવનારી, કડવી, ટાઢી, કડ્ડ મટાડનારી, પિત્ત મટાડનારી અને નેત્રને બહુ જ દિતકારી છે. વળી પ્રમેહ, પાણ્ડુ અને શ્વાસ રોગનો નાશ કરે છે.

૨ ચશદની-જસતની કાચી ભસ્મ, કુષ્ઠો, ગુલ્મ રોગો, મોટા રોગો, પાંડુ, પ્રમેહ, અપચિ અને વાતરક્ત, એ રોગોને પેદા કરીને મનુષ્યના બલનો નાશ કરે છે.

एवं सर्वाणि लोहानि स्वर्णादीन्यपि मारयेत् ॥

शिलागंधार्कदुग्धोक्ताः स्वर्णाद्याः सर्वधातवः ॥ ५२ ॥

મિચન્ટે દ્વાદશપુટૈઃ સત્યં ગુરુવચો યથા ॥

તામ્ર-ત્રામ્યાની ભરમ- ની ત્રીજી વિધિ	તામ્ર-ત્રામ્યાની ભરમની ત્રીજી વિધિ, સોનાની ભરમની દશમી વિધિ પ્રમાણે જાણવી.
આર-પિતળની ભરમ- ની ત્રીજી વિધિ	આર-પિતળની ભરમની ત્રીજી વિધિ, સોનાની ભરમની દશમી વિધિ પ્રમાણે જાણવી.
કાંચ-કાંસાની ભરમની ત્રીજી વિધિ	કાંચ-કાંસાની ભરમની ત્રીજી વિધિ, સોનાની ભરમની દશમી વિધિ પ્રમાણે જાણવી.
નાગ-સીસાંની ભરમ- ની ત્રીજી વિધિ	નાગ-સીસાંની ભરમની ત્રીજી વિધિ, સોનાની ભરમની દશમી વિધિ પ્રમાણે જાણવી.
અંગ-કલ્પની ભરમની બીજી વિધિ	અંગ-કલ્પની ભરમની બીજી વિધિ, સોનાની ભરમની દશમી વિધિ પ્રમાણે જાણવી.
અય-લોહાની ભરમની પાંચમી વિધિ	અય-લોહાની ભરમની પાંચમી વિધિ, સોનાની ભરમની દશમી વિધિ પ્રમાણે જાણવી.
યશદ-જસતની ભરમ- ની બીજી વિધિ	યશદ-જસત ભરમની બીજી વિધિ, સોનાની ભરમની દશમી વિધિ પ્રમાણે જાણવી.
સાત ઉપધાતુનાં નામો	માક્ષિકં તુત્યકામ્રૌ ચ નીલાંજનશિલાલકાઃ ॥ ૫૩ ॥ રસકથ્રેતિ વિજ્ઞેયા એતે સત્તોપધાતવઃ ॥

સ્વર્ણમાક્ષિક-સોનામખી, મોરથુથુ, અબ્રક-અભરક, સુરમો, મનશીલ, હરતાલ અને ખાપરિયું, એ સાતે ઉપધાતુઓ જાણવી.

સ્વર્ણમાક્ષિક-સોના- માક્ષિકસ્ય ત્રયો ભાગા ભાગૈકં સૈન્વવસ્ય ચ ॥ ૫૪ ॥
મખીનું શોધન માતુલુંગદ્રવૈર્વાથ જંબીરોત્થદ્રવૈઃ પચેત્ ॥

ચાલચ્છોદ્ધજે પાત્રે યાવત્પાત્રં તુ લોહિતમ્ ॥ ૫૫ ॥ ભવેત્તતસ્તુ સંગુદ્ધિઃ સ્વર્ણમાક્ષિકમૃચ્છતિ ॥

સોનામખી ઉપધાતુ ત્રણ ભાગ અને સિન્ધાલુણ એક ભાગ લઇ, એ બન્નેને મિશ્ર કરીને તેમનું ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણને, લોહાની કડાઇ માં નાંખી, પછી એ કડાઇને ચૂલાપર મૂકી, તે કડાઇના તળે તાપ કરીને પછી એ ચૂર્ણમાં બીજ્જેરનો રસ અથવા કાગદી લીંચુનો રસ, ચૂર્ણ ભીંજી જાય તેટલો નાંખી, બ્યાંસૂધી કડાઇ લાલચોળ અગ્નિ જેવી થાય ત્યાંસૂધી કડાઇની અન્દરનાં ચૂર્ણને લોહાના તવિયાથી હલાવી ઘૂંટી, પછી કડાઇ હેડે ઉતારી લેવી. ત્યાર-બાદ કડાઇની અન્દર રહેલું સોનામખી ઉપધાતુનું ચૂર્ણ ઠરી ગયા પછી અહાર કાઢી લેવું. આ રીતે કરવાથી આ સોનામખી ઉપધાતુનું શોધન થાય છે.

સ્વર્ણમાક્ષિક-સોનામ- કુલ્તચસ્ય કષાયેળ છૂટ્ટા તૈલેન વા પુટેત્ ॥ ૫૬ ॥

ખીની ભરમની પહેલી તરૂળે વાજમૂત્રેળ મિચરે સ્વર્ણમાક્ષિકમ્ ॥

વિધિ ઉપર પ્રમાણે શોધેલી સોનામખી ઉપધાતુને, ખરલની અન્દર નાંખી, કળથીના કાઢામાં, ખરલ કરી, તેનો ગોળો વાળવો. પછી માટીનાં એ મજબૂત કોડિયા

લઇ, એક કોડિયાની અન્દર ઉપલો ગોળો મુદ્રા તેની ઉપર ખીજી કોડિયું ઉંધું વાળી, તેઅને કોડિયાની સાંધપર લગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીંટી, પછી તે લગડાંની અંતે સૂતરની ઉપર ભીંની માટીનો લેપ કરવો. પછી ગજપુટ અગ્નિ દેવાથી, સોનામખી ઉપધાતુની ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

સ્વર્ણમાક્ષિક-સોનામ-ખીની ભસ્મની ખીજ વિધિ શોધેલ સ્વર્ણમાક્ષિક-સોનામખી ઉપધાતુની, તલના તેલમાં ભસ્મ કરવાની ખીજ વિધિ, સ્વર્ણમાક્ષિક-સોનામખી ઉપધાતુની ભસ્મની પહેલી વિધિ પ્રમાણે જાણવી.

સ્વર્ણમાક્ષિક-સોનામ-ખીની ભસ્મની ત્રીજી વિધિ શોધેલ સ્વર્ણમાક્ષિક-સોનામખી ઉપધાતુની, ઝાશમાં ભસ્મ કરવાની ત્રીજી વિધિ, સ્વર્ણમાક્ષિક-સોનામખી ઉપધાતુની ભસ્મની પહેલી વિધિ પ્રમાણે જાણવી.

સ્વર્ણમાક્ષિક-સોનામ-ખીની ભસ્મની ચોથી વિધિ શોધેલ સ્વર્ણમાક્ષિક-સોનામખી ઉપધાતુની, ગાંમૂત્રમાં ભસ્મ કરવાની ચોથી વિધિ, સ્વર્ણમાક્ષિક-સોનામખી ઉપધાતુની ભસ્મની પહેલી વિધિ પ્રમાણે જાણવી.

સ્વર્ણમાક્ષિક-સોનામખીની પક્વ ભસ્મના ગુણ સુવર્ણમાક્ષિક સ્વાદુ તિક્તકં કૃષ્યં રસાયનમ્ ॥
ચક્ષુર્ગ્યં વર્તિહત્કંઠં પાંડુમેહવિષોદરમ્ ॥
અર્શઃ શોફં ક્ષયં કંઠં ત્રિદોષાન્નપિ નાશયેત્ ॥

સોનામખી ઉપધાતુની સિદ્ધ ભસ્મ, સ્વાદિષ્ટ, કડવી, વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર, રસાયન અને નેત્રને હિતકારક છે. વળી લિંગવર્તિ રોગ, કંઠ રોગ, પાંડુ રોગ, પ્રમેહ રોગ, વિષ રોગ, ઉદર રોગ, અર્શ રોગ, શેક, ક્ષય રોગ, કંઠ રોગ અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે.

સ્વર્ણમાક્ષિક-સોનામખીની અપક્વ ભસ્મના અવગુણ મંદાનલ્લત્વં બલહાનિમુષાં વિઘ્નમિતાં નેત્રગદાન્ સકુષાન્ ॥
તથૈવ માલાં વ્રણપૂર્વિકાં ચ શુઘ્યાદિહીનં સ્વલુ માક્ષિકં તુ ॥
સોનામખીની અપક્વ ભસ્મ, ગડરાગ્નિ મન્દ કરે છે, બળની હાનિ કરે છે, ઉગ્ર છે અને ઝાડને કપાજ કરે છે. વળી નેત્ર રોગ, કુષ્ટ રોગ અને ત્રણવાળી કંઠમાળા, એટલા રોગોને નિશ્ચય ઉત્પન્ન કરે છે.

તારમાક્ષિક-રૂપામ-ખીનું શોધન કર્કોટીમેષશ્ચંદ્રચુર્ત્થદ્રવૈર્જંમ્બીરજૈર્દિનમ્ ॥ ૫૭ ॥
ભાવચેદાતપે તીવ્રે વિમલા શુષ્કયતિ ધ્રુવમ્ ॥

રૂપામખી ઉપધાતુનું ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણને કપ્ટોલાના વેલાના રસમાં પલાળી, ખરલ કરીને એક દિવસ તડકામાં સૂકવવું. તેવી જ રીતે ચમારદૂધલીના વેલાના રસમાં તથા કાગદી લીરખુના રસમાં એક એક દિવસ પલાળી, ખરલ કરીને એક એક દિવસ તડકામાં સૂકવવાથી, રૂપામખી ઉપધાતુનું શોધન થાય છે.

તારમાક્ષિક-રૂપામ-ખીની ભસ્મની પહેલી વિધિ સ્વર્ણમાક્ષિકવત્ જ્યેયં તારમાક્ષિકમારણમ્ ॥
તારમાક્ષિક-રૂપામખી ઉપધાતુની ભસ્મની પહેલી વિધિ, સ્વર્ણમાક્ષિક ઉપધાતુની ભસ્મની પહેલી વિધિ પ્રમાણે જાણવી.

તારમાક્ષિક-રૂપામખીની તારમાક્ષિક-રૂપામખી ઉપધાતુની ભરમની ખીજ વિધિ, ત્રીજ ભરમની ખીજવિધિ, ત્રીજ વિધિ, અને ચોથી વિધિ એ દરેક વિધિ સ્વર્ણમાક્ષિક ઉપધાતુની વિધિ અને ચોથી વિધિ ભરમની અનુક્રમે ખીજ, ત્રીજ અને ચોથી વિધિ પ્રમાણે બાળવી.

તારમાક્ષિક-રૂપામખી- સુતારમાક્ષિકં સ્વાદુ તિલ્લં વૃણ્યં રસાયનમ્ ॥

ની પકવ ભરમનાં ચક્ષુષ્યં વર્તિહત્કંઠયં પાંડુમેહવિષોદરમ્ ॥

ગુણુ^૧

અર્શઃ શોફં ક્ષયં કંઠં ત્રિદોષાનપિ નાશયેત્ ॥

રૂપામખી ઉપધાતુની ભરમ, સ્વાદિષ્ટ, કડવી, વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર, રસાયન અને નેત્રને હિતકારક છે. વળી લિંગવર્તિ રોગ, કંઠ રોગ, પાંડુ રોગ, વિપ રોગ, ઉદર રોગ, અર્શ રોગ, શોફ, ક્ષય રોગ અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે.

તારમાક્ષિક-રૂપામખી- મંદાનલ્લવં બલહાનિમુગ્રાં વિઘ્નમિતાં નેત્રગદાન્ સક્ષુઘાન્ ॥

ની અપકવ ભરમના તથૈવ માલાં વ્રણપૂર્વિકાં ચ શુષ્યાદિહીનં સ્વદુ માક્ષિકં તુ ॥

અવગુણુ^૧

રૂપામખીની અપકવ ભરમ, જઠરાગ્નિ મન્દ કરે છે, બળની હાનિ કરે છે, ઉગ્ર છે અને ઝાડાને કબજ કરે છે. વળી નેત્ર રોગ, કુષ્ઠ રોગ અને વ્રણવાળી કંઠમાળા, એટલા રોગોને નિશ્ચય ઉત્પન્ન કરે છે.

તુત્ય-મોરથુથુનું શોધન

વિઠયા મર્દયેતુત્યં માર્જારિકકપોતયોઃ ॥ ૫૮ ॥

દશાંશં દંતકણં દત્ત્વા પચેન્મૃદુપુટે તતઃ ॥ પુટં દદ્મા પુટં ક્ષૌદ્રૈર્યં તુત્યવિશુદ્ધયે ।

મોરથુથુ એ ભાગ, મીન્દડાનું ચ એક ભાગ તથા હોલાની ચરક એક ભાગ લઈ, એ ત્રણેને મિશ્ર કરીને ખરલ કરવાં. ચારઆદ તેની અન્દર મોરથુથુનો દશમે ભાગ પાટિયો દંકણુખાર નાંખી, ફરી ખરલ કરીને તેમનો ગોળો વાળવો; પછી માટીનાં એ મળખૂત કોડિયાં લઈ, એક કોડિયાની અન્દર ઉપલો ગોળો મૂકી, તેની ઉપર ખીજનું કોડિયું ઉંધું વાળી, તે અને કોડિયાંની સાંધપર લગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીંટી, પછી તે લગડાંની અને સૂતરની ઉપર ભીંની માટીનો લેપ કરવો. પછી અડધાં જાણાંના હલકા પુટનો અગ્નિ દેવો. એ રીતે પ્રથમ પુટ દીધા પછી, ફરી ગયેલા સંપુટની અન્દરના ગોળાને ખરલની અન્દર નાખી, દહીંની અન્દર ઘૂંટી, પાછો તેનો ગોળો વાળી, તે ગોળાને માટીના કુરડાના સંપુટમાં મૂકી, કપડુંકડ કરી, ઉપર પ્રમાણે અગ્નિ દેવો. એ પ્રમાણે ખીજને પુટ દીધા પછી ફરી ગયેલા સંપુટની અન્દરના ગોળાને ખરલની અન્દર નાંખી, મધની અન્દર ઘૂંટી, પાછો તેનો ગોળો વાળી, તે ગોળાને માટીના કુરડાના સંપુટમાં મૂકી, કપડુંકડ કરી, ઉપર પ્રમાણે અગ્નિ દેવાથી, મોરથુથુનું શોધન થાય છે.

તુત્ય-મોરથુથુની ભરમ

કરવાની વિધિ^૧

કિંચિન્મારણમપ્યુક્તં તુત્યક્ત્ય યથાક્રમમ્ ॥

ગંધારમટંકણં યુક્તં લક્ષુચદ્રાવમર્દિતમ્ ॥

અંધમૂષાગતં ત્રિત્રિકુલૈર્મૈતિમાપ્નુયાત્ ॥

હવે હું મોરથુથુનું ક્રમ પ્રમાણે કાંઈક મારણ નીચે પ્રમાણે કહું છું:-શોધેલો અમલ-
સારો ગંધક, શોધેલો પાટિયો ટંકણખાર અને ચુકા-ખાટી ભાજનો રસ, એ ત્રણે પદા-
થોને સરખે ભાગે લઈ, ખરલની અન્દર નાખી, મિશ્ર કરવા પછી એ ત્રણે પદા-
થોથી અમણા શુદ્ધ કરેલા મોરથુથુને, ખરલની અન્દરનાં ત્રણે ઔષધોની સાથે મિશ્ર કરી,
ઘૂંટી, તેમનો ગોળો વાળવો. પછી અંધમૂખામાં-નીચે ઝીણું છિદ્રવાળી આખી કુરડીમાં તે
ગોળો મૂકી, તે કુરડીના છિદ્રની ઉપર ઠીંકરાનો કટકા મૂકી, તેના ઉપર લુગડું લપેટી, તેના
પર સૂતર વીંટી, પછી તે લુગડાંની અને સૂતરની ઉપર ભીંની માટીનો લેપ કરવો. પછી
કુશ્મુટપુટ અગ્નિ દેવો. એ અગ્નિ ઠરી જાય કે તરત કપડાંદ કચેલી અંધમૂખાને બહાર કાઢી
લેવી. ત્યારબાદ પહેલા પુટની ક્રિયા પ્રમાણે બધા મળીને એ અથવા ત્રણ કુશ્મુટપુટો દેવાથી
મોરથુથુની ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

તુત્ય-મોરથુથુની
ભસ્મના ગુણ^૧

તુત્યકં કટુકં ક્ષારં કષાયં વિષદં લઘુ ॥

લેખનં મેદિ ચક્ષુષ્યં કંઠકૃમિવિષાપહમ્ ॥

મોરથુથુની ભસ્મ, તીખી, ખારી, તુરી, સ્વચ્છ અને હલકી
છે. શોધન કરનારી, મળને ભેદીને બહાર કાઢનારી અને નેત્રને હિતકારક છે તથા કંઠ રોગ,
કૃમિ રોગ તથા વિષ, એટલાનો નાશ કરે છે.

અબ્રકનું શોધન

કૃષ્ણાબ્રકં ધમેદ્રહૌ તતઃ ક્ષીરં વિનિક્ષિપેત્ ॥

મિત્રપત્રં તુ તત્કૃત્વા તંડુલીયામ્લયોદ્રવૈઃ ॥ ૬૦ ॥ ભાવયેદષ્ટયામં તદેવં શુદ્ધયતિ ચાબ્રકમ્ ॥

કાળા અબ્રકને અગ્નિમાં તપાવી, ગાયના દૂધમાં ઘોળવો. પછી તેનાં છૂટાં છૂટાં પત્રાં
કરી, તે પત્રાંને, તાંજલજની ભાજના અને લીમ્બુના-ખાટા પદાર્થના મિશ્ર રસમાં આઠ
પહોર સુધી ભીંજવવાથી અબ્રક શુદ્ધ થાય છે.

ધાન્યાબ્રક કરવાની
વિધિ^૨

પાદાંશશાલિસંયુક્તમત્રં બધ્વાથ કંબલે ॥

ત્રિરાત્રં સ્થાપયેન્નીરે તત્ કિલ્બં મર્દયેત્કરૈઃ ॥

તન્નીરે એવ યત્નેન યાવત્સર્વં સ્થવેત્તતઃ ॥

કંબલાદ્રલિતં સૂક્ષ્મં વાલુકાસદૃશં ચ યત્ ॥ તદ્ધાન્યાબ્રમિતિ પ્રોક્તમત્રમારણસિદ્ધયે ॥

શુદ્ધ કરેલો અબ્રક ચાર ભાગ તથા કમોદ એક ભાગ લઈ, એ બન્નેને મિશ્ર કરી,
કાંબળામાં બાંધી, ત્રણ રાત સુધી પાણીમાં ભીંજવવાં. પછી અબ્રક તથા કમોદ બાંધેલા તે
કાંબળાને પાણીથી ભરેલા વાસણમાં મૂકી ઘોળવા માંડવાથી, રેતીના સરખી ઝીણી અબ્રક
થઈને જે પાણીમાં નીકળી પડે છે તેનું નામ ધાન્યાબ્રક જાણવું.

અબ્રકની ભસ્મની

કૃત્વા ધાન્યાબ્રકં તત્તુ શોષયિત્વાડ્ય મર્દયેત્ ॥ ૬૧ ॥

પહેલી વિધિ

અર્કક્ષીરૈર્દિનં સ્થલે ચક્ષાકારં ચ કારયેત્ ॥

વેષ્ટયેદર્કપત્રૈશ્ચ સમ્યગ્ગજપુટે પચેત્ ॥ ૬૨ ॥ પુનર્મથ પુનઃ પાચ્યં સપ્તવારં પ્રયત્નતઃ ॥

તતો, વટજડાકાથૈસ્તદ્વદેયં પુટત્રયમ્ ॥ ૬૩ ॥ ત્રિયત્તે નાત્ર સંવેદઃ

ધાન્યાબ્રક કરવાની જે વિધિ ઉપર કહેલ છે, તે વિધિ પ્રમાણે ધાન્યાબ્રક કર્યા પછી તે ધાન્યાબ્રકને આંકડાના ક્ષીરમાં એક દિન પર્યન્ત ખરલ કરી, તેની ગોળ થેપલી કરવી. પછી તે થેપલીની ઉપર તથા નીચે આંકડાનું પાન્દડું મૂકી, પછી તે થેપલીને એક કોડિયામાં મૂકી, તેની ઉપર ખીજું કોડિયું ઉંધું વાળી, તે બન્ને કોડિયાની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીંટી, પછી તે લૂગડાની અને સૂતરની ઉપર ભીંની માટીનો લેપ કરવો. પછી ગજપુટ અગ્નિ દેવો. એ અગ્નિ ઠરી નય કે તરત સંપુટને બહાર કાઢી લેવો. ત્યારબાદ પહેલા પુટની ક્રિયા પ્રમાણે બધા મળીને સાત પુટો આપ્યા પછી વડવાઈના કાઠામાં ચાર પહોર ઘુણ્ટી, તેની થેપલી કરી, તે થેપલીની ઉપર તથા નીચે આંકડાના પાન્દડાં મૂકી, પછી તે થેપલીને સંપુટમાં મૂકી, કપડાંબદ કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવો. ત્યારબાદ વડવાઈના પહેલા પુટની ક્રિયા પ્રમાણે બધા મળી વડવાઈના કાઠાના ત્રણ પુટો દેવા. એ રીતે બધા મળી દશ પુટો દેવાથી, અબ્રકની ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે, એમાં કે પણ સંશય નથી.

અબ્રકભસ્મના સામા- સર્વયોગેષુ યોજયેત્ ॥ મૃતં ત્વં હરેન્મૃત્યું જરાપલિતનાશનમ્ ૬૪ ॥

ન્ય ગુણુ

અનુપાનૈશ્વ સંયુક્તં તત્તદ્વોગહરં પરમ્ ॥

અબ્રક ભસ્મ, સર્વ રોગને વિષે વાપરવામાં આવે છે અને તે મૃત્યુનું હરણ કરે છે. વૃદ્ધાવસ્થા મટાડીને ધોળા વાળને કાળા કરે છે અને જે જે અનુપાનની સાથે આપવામાં આવે છે, તે તે અનુપાનના જેવો ગુણુ કરીને તે તે બાધિને મટાડે છે.

અબ્રક ભસ્મની ખીજ શુદ્ધ ધાન્યાબ્રકં મુસ્તં શુદ્ધીષ્ઠ્ઠભાગયોજિતમ્ ॥ ૬૫ ॥

વિધિ

મર્દયેત્ કાંજિકેનૈવ દિનં ચિત્રકજૈ રસૈઃ ॥

તત્તો ગજપુટં દયાતસ્માદુદ્ભૂત્ય મર્દયેત્ ॥ ૬૬ ॥ ત્રિકલાવારિણા તદ્વત્પુટેદેવં પુટૈશ્ચિમિઃ ॥

બલાગોમૃત્રમુસલીતુલસીસૂરણદ્વૈઃ ॥ ૬૭ ॥ મર્દિતં પુટિતં વહ્નૌ ત્રિત્રિવેલં વ્રજેન્મૃતિમ્ ॥

ધાન્યાબ્રક કરવાની જે વિધિ ઉપર કહેલ છે, તે વિધિ પ્રમાણે ધાન્યાબ્રક કરવો. પછી ધાન્યાબ્રક છ ભાગ અને નાગરમોથ તથા શુણ્ઠ એ બન્ને એક એક ભાગ લઈ, એ ત્રણેને મિશ્ર કરી, કાંજીની અન્દર એક દિન સૂધી ઘુણ્ટવાં અને ખીજે દિવસે ચિત્રાના રસમાં એક દિન સૂધી ઘુણ્ટી, તેમની ગોળ થેપલી કરવી. પછી તે થેપલીની ઉપર તથા નીચે આંકડાનું પાન્દડું મૂકી પછી તે થેપલીને એક કોડિયામાં મૂકી, તેની ઉપર ખીજું કોડિયું ઉંધું વાળી, તે બન્ને કોડિયાની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીંટી, પછી તે લૂગડાની અને સૂતરની ઉપર ભીંની માટીનો લેપ કરવો. પછી ગજપુટ અગ્નિ દેવો. એ અગ્નિ ઠરી નય કે તરત સંપુટ બહાર કાઢી, સંપુટની અન્દરની થેપલી ઠરી ગયા પછી, તે થેપલીને ખરલની અન્દર નાંખી, ત્રિકલાના કાઠામાં ચાર પહોર ઘુણ્ટી, તેની થેપલી કરી, તે થેપલીની ઉપર તથા નીચે આંકડાનાં પાન્દડાં મૂકી, પછી તે થેપલીને સંપુટમાં મૂકી, કપડાંબદ કરી, ગજપુટ અગ્નિ આપવો. ત્યારબાદ ત્રિકલાના પહેલા પુટની ક્રિયા પ્રમાણે બધા મળી ત્રિકલાના કાઠાના ત્રણ પુટો દેવા. એ પ્રમાણે ત્રિકલાના ત્રણ પુટો દીધા પછી બલાના-બલદાણાના-ખરેટીના રસના

કે કાઢાના, મુસલીના કાઢાના, ગોમૂત્રના, તુલસીના રસના અને સૂરણના કન્દના રસના, એ પાંચેમાંના દરેકના ત્રણ ત્રણ પુટો, અર્થાત્ બધા મળી પન્દર પુટો, ત્રિકાલાના કાઢાના પુટની વિધિ પ્રમાણે આપવાથી, અબ્રકની ઉત્તમ ભરમ થાય છે.

અબ્રક ભરમના ગુણ^૧ અબ્રં કષાયં મધુરં સુશીતમાયુષ્કરં ધાતુવિવર્ધનં ચ ॥

હન્યાન્નિદોષં વ્રણમેહકુષ્ઠં શ્લીહોદરપ્રશ્નિવિષકર્મીશ્ચ ॥

રોગાન્ હંતિ દૃઢયતિ વપુર્વીર્યવૃદ્ધિં વિધતે ॥ તારુણ્યાઢયં રમયતિ શતં યોષિતાં નિત્યમેવ ॥

દીર્ઘાયુષ્કાન્ જનયતિ સુતાન્ સિંહતુલ્યપ્રમાવાત ॥ મૃત્યોર્મીતિં હરતિ સુતરાં સેવ્યમાનં મૃતાશ્રમ્ ॥

અબ્રક ભરમ, તુરી, મધુર અને ટાઢી છે. આયુષ્ય તથા ધાતુની વૃદ્ધિ કરે છે. ત્રિદોષ, ત્રણ, પ્રમેહ, કુષ્ઠ, પ્લીહા, ઉદરની ગાંઠ, ઝેર અને કૃમિ રોગનો નાશ કરે છે. જે અબ્રક ભરમનું નિરંતર સેવન પુરુષ કરે તો રોગો મટે છે, શરીર દૃઢ થાય છે, વીર્ય વૃદ્ધિ પામે છે, હસ્તેશાં બુવાન રહે છે, સો સ્ત્રીઓની સાથે રમણુ કરી શકે છે, મોટી આવરદાવાળા સિંહના સરખા પરાક્રમી પુત્રો પેદા કરે છે અને સારી રીતે મૃત્યુનો ભય પણ નાશ પામે છે.

પીઢાં વિધતે વિવિધાં નરાણાં કુષ્ઠં ક્ષયં પાંડુદં ચ કુર્યાત્ ॥

**અબ્રકની અપકવ
ભરમના અવગુણ**^૧

હૃત્પાશ્વર્ષીપીઢાં ચ કરોત્યસદ્ધામશુદ્ધમશ્રં ગુરુવહિહૃત્સ્યાત્ ॥

અબ્રકની અપકવ ભરમ, મનુષ્યોના શરીરમાં વિવિધ પ્રકારની પીડા કરે છે, કાઠ, ક્ષય અને પાણુ એ રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે, હૃદય અને પડખામાં અસહ્ય પીડા ઉત્પન્ન કરે છે, પાચન થવામાં બહુ ભારે છે અને જઠરાગ્નિનો નાશ કરે છે.

ક્ષારામ્લં દ્વિદલં ચૈવ કર્કટી કારવેલ્લક્ષ્મ્ ॥

**અબ્રક ભરમ ખાનારે
કયો કયો પદાર્થ ન
ખાવો?**^૧

વૃંતાર્કં ચ કરીરં ચ તૈલં ચાષ્ટ્રે વિવર્જયેત્ ॥

અબ્રક ભરમ ખાનારે, ખારા અને ખાટા પદાર્થો, દાળો, કાકડી, કારેલાં, રીંગણાં, કેરડાં અને તેલ, એ સર્વ પદાર્થો ખાવા નહિ.

નીલાંજનં ચૂર્ણયિત્વા જમ્બીરદ્રવમાવિતમ્ ॥ ૬૮ ॥

**નીલાંજન-કાળા સુર-
માનું શોધન**

દિનૈકમાત્રપે શુદ્ધં સર્વકાર્યેષુ યોજયેત્ ॥

કાળા સુરમાનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને કાગદી લીમ્બુના રસમાં ડૂબાડી ખરલ કરી, એક દિવસ તડકામાં સૂકવવાથી, તે કાળા સુરમાનું ચૂર્ણ શુદ્ધ થઈ બધાં કાર્યોમાં વાપરવા યોગ્ય થાય છે.

કાળા સુરમાના ગુણ^૧ નીલાંજનં નીલવર્ણં સ્લિગ્ધં ગુફ્તરં સ્મૃતમ્ ॥

સર્વાણ્યેતાન્યંજનાનિ નેત્રાણાં ચ હિતાનિ વૈ ॥ વિષગ્નાનિ વિશેષાશ્ચ હિધ્માધ્માનહરાણિ ચ ॥

કાળો સુરમે, કાળા રંગનો, સ્નિગ્ધ અને જડ છે તથા સર્વ પ્રકારનાં અંજનો, નેત્રને પરમ હિતકારક, વિષનો નાશ કરનાર તથા હિધ્મા-હેડકી અને આધ્માન વાતનો નાશ કરનાર છે.

ગૈરિક-ગેરુનું, કાસીસ-
હીરાકસીનું, ટંકણ-ટંક-
ણખારનું, વરાટિકા-કો-
ડીનું, તોરી-ફટકીનું, શં-
ખનું અને કુંકુદ-ખોદાર
કાંકરાનું શોધન

एवं गैरिककासीसटंकणानि वराटिका ॥६९॥

તોરી શંખં ચ કંકુદં શુદ્ધિમાયાતિ નિશ્ચિત્તમ્ ॥

ગેરુનું શોધન, કાળા સુરમાના શોધન પ્રમાણે કરવું. હીરાકસીનું-
પાટિયા ટંકણખારનું, કોડીઓનું, ફટકીનું, શંખનું અને ખોદારકાંક-
રાનું એ દરેકનું શોધન, કાળા સુરમાના શોધન પ્રમાણે કરવું.

गैरिकं रक्तपित्तास्रकफहृक्काविषापहम् ॥

ચક્ષુષ્યમન્યદ્વલ્યં ચ વિશેષાજ્જ્વરનાશનમ્ ॥

ગૈરિક-ગેરુના ગુણ^૧

શોધેલો ગેરુ, રક્તપિત્ત, લોહીનો વિકાર, કફ અને હેડકા એ સર્વ રોગોને મટાડે છે.
વિષનો નાશ કરે છે, આંખ સમ્યન્ધી રોગોને હિતકારક છે, વધારે બલ આપે છે અને વિશે-
ષમાં જ્વર મટાડવાની શક્તિ પણ ધરાવે છે.

કાસીસ-હીરાકસીના
ગુણ^૧

काशीशमम्लमुष्णं च तिक्तं च तुवरं तथा ॥

વાતશ્લેષ્મહરં કેશ્યં નેત્રકંઙ્કુવિષપ્રણુત્ ॥

મૂત્રકૃચ્છાશ્મરીશ્વિન્નનાશનં પરિકીર્તિતમ્ ॥

શોધેલી હીરાકસી, ખાટી, ગરમ, કડવી અને તૂરી છે. વળી તે વાત કફને હરનારી,
કેશની વૃદ્ધિ કરનારી, નેત્રરોગ, કણ્ઠ રોગ, વિષરોગ, મૂત્રકૃચ્છ રોગ, અશ્મરી રોગ અને
શ્વિન્ન રોગનો નાશ કરનારી છે.

ટંકણ-ટંકણખારના
ગુણ^૧

टंकणोऽमिकरो रूक्षः कफघ्नो वातपित्तकृत् ॥

શોધેલો પાટિયો ટંકણખાર, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર તથા રૂક્ષ
છે, કફનો નાશ કરનાર છે અને વાત અને પિત્ત કરનારો છે.

कपर्दिका हिमा नेत्रहितास्फोटक्षयापहा ॥

કર્ણસ્ત્રાવામિમાંઘ્રી પિત્તાસ્રકફનાશિની ॥

વરાટિકા-કોડીના
ગુણ^૧

શુદ્ધ કરેલી કોડીની ભરમ, ડહાડી છે. નેત્ર રોગ, વિસ્ફોટક રોગ,
ક્ષય રોગ, કર્ણસ્ત્રાવરોગ, અગ્નિમાંઘ્રરોગ, પિત્તરોગ, લોહીવિકારરોગ અને કફરોગનો નાશ કરે છે.

स्फटिका तु कषायोष्णा वातपित्तकफघ्नान् ॥

તોરી-ફટકીના ગુણ^૧

निहंति श्वित्रवीसर्पान् योनिसंकोचकारिणी ॥

શોધેલી ફટકી, તૂરી, ઉષ્ણ, વાત, પિત્ત, કફ, ક્રોધ, વ્રણ અને વિસર્પનો નાશ કરનારી
તથા યોનિનો સંકોચ કરનારી છે.

શંખના ગુણ^૧

शंखः क्षारो हिमो घ्राही ग्रहणीरेचनाशनः ॥

નેત્રપુષ્પહરો વર્ણસ્ત્રાવરોગપિટિકાપ્રણુત્ ॥

શંખની ભરમ, ટાઢી અને ગ્રાહી છે. વળી તે સંગ્રહણી રોગ મટાડે છે, રેચને બન્ધ કરે
છે, પુલું મટાડે છે, શરીરનો વર્ણ સારો કરે છે અને મોઢાપરના ખીલને મટાડે છે.

કંકુષ્ઠ-ખોદારકાંકરોના
ગુણ^૧

કંકુષ્ઠં તિક્તકટુકં વીર્યં ચોષ્ણં પ્રકીર્તિતમ્ ॥

ગુલ્મોદાવર્તશૂલઘ્નં રસરંજં વ્રણાપહમ્ ॥

શુદ્ધ કરેલો ખોદારકાંકરો, કડવો તથા તીખો છે, વીર્યને વિષે ઉષ્ણ કહ્યો છે, વળી ગુલ્મરોગ, ઉદાવર્તરોગ, શૂલરોગ તથા વ્રણરોગ પણ મટાડે છે અને રસને રંગે છે.

દોલાયંત્રનું વર્ણન^૧ નિબદ્ધમૌષધં શોધ્યં દદે તત્ત્રિગુણાંબરે ॥

ગદપોટલિકાં કાષ્ઠે દદં બધ્વા ગુણેન હિ ॥ પ્રવાહિપૂર્ણકુંભાંતઃ સ્વાલંબનસંસ્થિતમ્ ॥

અધસ્તાજ્જ્વાલયેદમ્ તત્તદુક્તક્રમેણ હિ ॥ દોલાયંત્રમિદં રચ્યાતં વૈદ્યૈર્વિમલબુદ્ધિભિઃ ॥

જે પ્રવાહી પદાર્થમાં ઔષધ શોધવાનું લખ્યું હોય તે પ્રવાહી પદાર્થને એક માટલામાં ભરવો. પછી જે ઔષધ શોધવાનું હોય, તે ઔષધની ત્રેવડા લૂગડામાં પોટલી બાંધવી. ત્યારબાદ માટલાપર એક લાકડી આડી મૂકી, તે લાકડીને દોરાનો એક કારનો છેડો બાંધી, તે દોરાનો બીજો કારનો છેડો પોટલી સાથે બાંધી, તે પોટલીને માટલાની અન્દરના પ્રવાહી પદાર્થની મધ્યમાં લટકતી રાખવી. પછી તે માટલાને ચૂલાપર મૂકી, જેટલા દિવસ સૂધી જે પ્રમાણે અગ્નિ આપવો કહ્યો હોય, તેટલા દિવસ સૂધી તે પ્રમાણે અગ્નિ આપવો તેનું નામ બુદ્ધિમાન વૈદ્યોએ દોલાયંત્ર પાડ્યું છે.

મનઃશિલ-મનશીલનું પચેત્ત્રયહમજામૃતૈર્દોલાયંત્રે મનઃશિલામ્ ॥ ૭૦ ॥

શોધન

માવયેત્સપ્તા પિત્તૈરજાયાઃ શુદ્ધિમ્ચ્છતિ ॥

મનશીલના કટકા કરી, તેમની ત્રેવડા લૂગડામાં પોટલી બાંધી, તે પોટલી દોલાયંત્રની અન્દર બકરીના મૂત્રમાં ત્રણ દિવસ સૂધી અગ્નિ આપી, પછી તે મનશીલ બહાર કાઢી લેવો. પછી મનશીલને ખરલની અન્દર નાંખી, બકરીનાં ક્લેશ્મના પિત્તમાં ભીંજવી, પછી તેની ખરલ બકરીના ક્લેશ્મનું પિત્ત સુકાઈ ગય ત્યાંસુધી કરવી. ત્યારબાદ પહેલી ભાવના પ્રમાણે બધી મળીને સાત ભાવના દેવાથી મનશીલનું શોધન થાય છે.

મનઃશિલ-મનશીલ- મનઃશિલા ગુરુર્વર્ણ્યા સરોષ્ણા લેલની કટુઃ ॥

ના ગુણ^૧

તિક્ત્વા ક્ષિપ્ત્વા વિષશ્વાસકાસમૂતવિષાસનુત્ ॥

શુદ્ધ કરેલો મનશીલ, ભારે, શરીરના વર્ણને-વાનને સુંદર કરનાર, દસ્ત સાફ કરનાર, ઉષ્ણ, લેખન-ખોતરીને દોષને શુદ્ધ કરનાર, તીખો, કડવો અને ક્ષિત્તિય છે; વળી વિષ રોગ, શ્વાસ, કાસ, ભુતનો ઉપદ્રવ અને રક્તજન્ય વિકાર એ સર્વનો નાશ કરે છે.

તાલ-હરતાલનું શોધન તાલકં કળશઃ કૃત્વા તચ્ચૂર્ણં કાંજિકે ક્ષિપેત્ ॥ ૭૧ ॥

દોલાયંત્રેણ યામૈકં તતઃ કુપ્માંડજૈર્દ્રવૈઃ ॥

તિલતૈલે પચેદ્યામં યામં ચ ત્રિફળાજલૈઃ ॥ ૭૨ ॥ एवं યંત્રે ચતુર્યામં પાચ્યં શુદ્ધયતિ તાલકમ્ ॥

હરતાલના કટકા કરી, તે કટકાઓની ત્રેવડા લૂગડામાં પોટલી બાંધી, તે પોટલી દોલાયંત્રની અન્દર કાંજમાં એક પહોર સૂધી અગ્નિ આપી, પછી તે હરતાલના કટકા બાંધેલી

પોટલી બહાર કાઢી લેવી. હવે કાંછની અન્દર, દોલાયંત્રમાં એક પહોર સૂધી હરતાલને અગ્નિ આપ્યા પ્રમાણે જ, કોહોળાના રસની અન્દર, તલના તેલની અન્દર અને ત્રિકલાના કાઢાની અન્દર દોલાયંત્રમાં એક એક પહોર સૂધી હરતાલને અગ્નિ આપવો. એ પ્રમાણે જુદા જુદા ચારે પ્રવાહી પદાર્થોની અન્દર દોલાયંત્રમાં એક એક પહોર સૂધી એટલે ચાર પહોર સૂધી અગ્નિ આપવાથી, હરતાલ શુદ્ધ થાય છે.

તાલ-હરતાલની ભરમની પહેલી વિધિ^૧ સદલં તાલકં શુદ્ધં પુનર્નવારસેન તુ ॥
 સ્વલ્વે વિમર્દયેદેકં દિનં પશ્ચાદ્વિશોષયેત્ ॥
 સંશોષ્ય ગોલકં તસ્ય કુર્યાત્તં ચ વિશોષયેત્ ॥

તતઃ પુનર્નવાક્ષીરૈઃ સ્થાલ્યર્થે તુ પ્રપૂરયેત્ ॥ તત્ર તં ગોલકં ધૃત્વા પુનસ્તેનૈવ પૂરયેત્ ॥
 આકંઠે પિઠરં તસ્ય પિધાનં ધારયેન્મુખે ॥ દિનાન્યંતરશૂન્યાનિ પંચવર્તિ પ્રદીપયેત્ ॥
 સ્થાલીં ચુલ્યાં સમારોપ્ય ક્રમાદ્વર્તિં વિવર્ધયેત્ ॥ एवं તુ ત્રિયતે તાલમ્

શુદ્ધ કરેલી પડવાળી હરતાલના કટકાઓને, સાટોડીના રસમાં, એક દિવસ સૂધી ખરલ કરી, તેનો ગોળો વાળી, પછી તે ગોળાને સૂકવવો. પછી માટીનો ઘડો લઈ, તે ઘડાને સાટોડીના રસથી અર્ધો ભરી, તેની અન્દર હરતાલને સૂકાયેલો ગોળો મૂકી, પછી તે ઘડો સાટોડીના રસથી પૂર્ણ ભરી, તેના મોંપર કોડિયું ઢાંકી, તેને ચૂલાપર મૂકી, રાત્રિદિવસ પાંચ દિવસ પર્યંત ચાલુ અગ્નિ આપવો. તે અગ્નિ ધીમેધીમે વધારતાં જવો. એ રીતે અગ્નિ આપવાથી હરતાલની ઉત્તમ ભરમ થાય છે.

તાલ-હરતાલ ભરમ માત્રા તસ્યૈવ રક્તિકા
 ખાવાની માત્રા હરતાલ ભરમની માત્રા એક રતિની કહેલ છે.
 તાલ-હરતાલ ભરમના ગુણ^૨ શ્લેષ્મરક્તવિષવાતમૂત્રાનુત્ત્વે કેવલં ચ સ્વલુ પુષ્પહૃત્તિભ્રિયાઃ ॥
 સ્નિગ્ધમુષ્ણકટુકં ચ દીપનં કુઠ્ઠહારિહરિતાલમુચ્યતે ॥

હરતાલ ભરમ એકલી આપવાથી સ્ત્રીઓનાં પુષ્પનો-અટકાવનો નાશ કરે છે; અને અનુપાન સાથે આપવાથી કફરોગ, રક્તવિકાર, વિષરોગ, વાતરોગ અને ભૂત આધાનો નાશ કરે છે; વળી સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ અને તીખી છે, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે અને કુષ્ઠ રોગનો નાશ કરે છે.

અર્પર-આપરિયું શોધ- તૃમૂત્રે વાથ ગોમૂત્રે સપ્તાહં રસકં પચેત્ ॥ ૭૩ ॥
 વાની પહેલી વિધિ દોલાયંત્રેણ શુદ્ધિઃ સ્યાત્તતઃ કાર્યેષુ યોજયેત્ ॥

કાળાં આપરિયાના કટકા કરી, તેમની ત્રેવડા લૂગડામાં પોટલી બાંધી, પછી તે પોટલીને દોલાયંત્રની અન્દર મનુષ્યના મૂત્રમાં રાત્રિ દિવસ સાત દિવસ પર્યંત ભીંજવી રાખવી અને રોજ મૂત્ર પાણુ નવું નાંખવું. એથી કાળું આપરિયું શુદ્ધ થાય છે. એ શુદ્ધ થયેલું કાળું આપરિયું બધા કામની અન્દર વાપરવું.

અપર-આપરિયું શોધ- ગાયના મૂત્રમાં આપરિયું શોધવાની આ બીજી વિધિ, પુરુષના
વાળી બીજી વિધિ મૂત્રમાં આપરિયું શોધવાની પહેલી વિધિ પ્રમાણે બાણવી.

અપર-આપરિયાના શર્પરં કટુકં ક્ષારં કષાયં વામકં લઘુ ॥
શુભ્ર^૧ લેખનં મેદનં શીતં ચક્ષુઃ કફપિત્તહત્ ॥ વિષાદમ ક્ષયકંઠનાં નાશનં પરમં મતમ્

શુદ્ધ કરેલું આપરિયું તીખું, ક્ષારવાળું, તુરું, વમન કરાવનારું, હલકું, લેખન કરનારું,
મેદન કરનારું, ટાઢું (ડંડું), આંખના રોગને હિનકારક, કફ, પિત્તનો નાશ કરનારું, વિવરોગ,
પથરી, કાઠ અને કણ્ઠરોગ મટાડવામાં પરમ શ્રેષ્ઠ છે.

સર્વે ધાતુઆનું સત્ત્વ લાક્ષમીનપયદ્ધાગં ટંકુણં મૃગશ્યંકમ્ ॥ ૭૪ ॥
કાઠવાની વિધિ પિણ્યાકં સર્ષપાઃ શિમુગુંજોર્ણગુડસૈન્ધવમ્ ॥
યવતિક્તા ઘૃતં ક્ષૌદ્રં યથાલામં વિવૃર્ણયેત્ ॥ ૭૫ ॥

અભિર્વિમિત્રિતાઃ સર્વે ધાતવો ગાઢવહિના ॥ મૃષાધ્માતાઃ પ્રજાયંતે મુક્તસત્ત્વા ન સંશયઃ ॥ ૭૬ ॥

જે ધાતુનું સત્ત્વ કાઠનું હોય તે ધાતુ, લાખ, માછડું, ગાયનું દૂધ, બકરાનું માંસ,
શુદ્ધ પાટિયો ટંકણુઅર, હરણુશિંગ-હરણુનું શિંગડું, તલનો ખેળા, સર્પવ, શરગવાનાં બી,
ચણાડી, ઉંન-ધેણાના વાળ, ગોળ, સિન્ધાણુ, જવ-યવ, કકુ, ઘી અને મધ, એ સત્ત્વ
ઔષધોમાંથી જેટલાં ઔષધો મળે તે સર્વે ઔષધો એકડાં કરવાં. પછી સત્ત્વ કાઠવાની ધાતુને,
અને આઠમો ભાગ પ્રત્યેક ઔષધ લઈ તેમનું ચૂર્ણ કરી પછી તે ચૂર્ણને અને ધાતુને ખરલની
અન્દર નાંખી સારી રીતે ઘુણી, તેમનો ગોળો વાળવો. પછી એ ગોળો એક મૂષમાં-ઠીક-
રાની કુરડીમાં મૂકી, તે મૂષને આકરા અભિપર મૂકી, ભુંગળીથી સારી રીતે કુંકવાથી, તે
ધાતુમાંથી સત્ત્વ નીકળે છે, એમાં કાંઈ સંશય નથી.

કુલ્પકોદ્રવકાર્થેદૌલાયંત્રે વિપાચયેત્ ॥
૫૭ હીરાનું શોધન વ્યાગ્રીકન્દગતં વજ્રં ત્રિદિનં શુદ્ધિમૃચ્છતિ ॥ ૭૭ ॥

હીરાને હુક્કરકન્દની અન્દર ખોસીને તે હીરા ખોસેલા હુક્કરકન્દની ત્રેવડા લગડામાં
પોટકી બાન્ધી, પછી તે પોટકી દોલાયંત્રની અન્દર કળથી તથા કાદરા નામે ધાન્યના
કાઠામાં નાંખી, પછી તેને ત્રણ દિવસ પર્યંત અગ્નિ આપવાથી, હીરાનું શોધન થાય છે.

તપ્તં તપ્તં તુ તદ્વજ્રં ચરમૃતૈર્નિષેચયેત્ ॥
૫૮-હીરાની ભસ્મથી પુનઃસ્તાપ્યં પુનઃ સેચ્યમેવં કુર્યાન્ત્રિસપ્તથા ॥ ૭૮ ॥
પહેલી વિધિ મત્કુળૈસ્તાલકં પિષ્ટા યાવદ્ભવતિ ગોલકમ્ ॥

તદ્ગોળે નિહિતં વજ્રં તદ્ગોળં વહ્નિના ધમેત્ ॥ ૭૯ ॥ સિંચયેદશ્વમૂત્રેણ તદ્ગોળે ચ ક્ષિપેત્પુનઃ ॥

રુઢ્વા ધ્માતં પુનઃ સેચ્યમેવં કુર્યાન્ત્રિસપ્તથા ॥ ૮૦ ॥ एवं च त्रियते वज्रं चूर्णं सर्वत्र योजयेत् ॥

એ રીતે શુદ્ધ કરેલા હીરા(પહેલા રત્ન)ને અગ્નિમાં તપાવી, પહેલી વાર ગધેડાનાં
મૂત્રમાં બોળવો. પછી ગધેડાના મૂત્રમાંથી કાઢી, પાછો તે હીરાને તપાવી, બીજી વાર

ગધેડાના મૂત્રમાં બોળવો; એ રીતે પહેલી તથા બીજી વખતે હીરાને તપાવી, ગધેડાનાં મૂત્રમાં બોળ્યા પ્રમાણે એકવીશ વાર તપાવી તપાવીને, ગધેડાનાં મૂત્રમાં બોળવો. સ્વાર્યાદ હડતાલને માંકડની સાથે છુરડી-લઢી, તેનો ગોળો વાળી, તે ગોળામાં હીરાને બોલી, એ ગોળાને મૂપમાં ધાલી, તે મૂપને કાલસાની વચમાં મૂકી, પછી તેને ભૂગળીથી ઇંકવી; અને જેવો ગોળો લાલચોળ થાય કે તરત તેને ઘોડાના મૂત્રમાં બોળવો. પછી એ હીરાને બહાર કાઢી લઈ, પાછી હરતાલને માંકડની સાથે લઢી, તેનો ગોળો વાળી, તે ગોળામાં હીરાને બોલી, એ ગોળાને મૂપમાં ધાલી, તે મૂપને કાલસાની વચમાં મૂકી, પછી તેને, ભૂગળીથી ઇંકવી અને જેવો ગોળો લાલચોળ થાય કે, તરત તેને ઘોડાનાં મૂત્રમાં બોળવો. એ રીતે પહેલી તથા બીજી વાર હરતાલના ગોળામાં હીરાને બોલી, તે ગોળાને મૂપમાં ધાલી. તપાવીને ઘોડાનાં મૂત્રમાં બોળ્યાની રીતિએ જ સાત વાર તપાવી તપાવી, ઘોડાનાં મૂત્રમાં બોળવાથી, હીરાની ઉત્તમ ભરમ થાય છે. એ-ભરમને વાટી, તેનું ચૂર્ણ કરી, પછી તે ચૂર્ણને સર્વ પ્રયાગમાં વાપરવું.

૧૪-હીરાની ભરમની બીજી વિધિ
 હિંગુસૈન્ધવસંયુક્તે ક્ષાથે કૌલ્તથજે ક્ષિપેત્ ॥ ૮૧ ॥
 તત્ત તત્તં પુનર્વજ્રં મૂયાચ્ચૂર્ણ ત્રિસપ્તથા ॥

કળથી લઈ, તેનો કાટો કરી, તેની અન્દર હિંગ તથા સિન્ધાલુણ મેળવી, તેની અન્દર શુદ્ધ કરેલા હીરા(પહેલા રત્ન)ને અગ્નિમાં તપાવી, પહેલીવાર બોળવો. પાછો તે હીરાને તે કાઢામાંથી બહાર કાઢી, તેને પાછો તપાવીને બીજીવાર તે જ કાઢામાં બોળવો. એ રીતે પહેલી તથા બીજી વખતે હીરાને તપાવી, ઉપરના કાઢામાં બોળ્યાની રીતિએ જ એકવીશ વાર તપાવી તપાવી, ઉપરના કાઢામાં બોળવાથી, હીરાની ઉત્તમ ભરમ થાય છે.

૧૫-હીરાની ભરમની ત્રીજી વિધિ
 મંદૂકં કાંસ્યજે પાત્રે નિગુચ્છ સ્થાપયેત્સૂધીઃ ॥ ૮૨ ॥
 સ મીતો મૂત્રયેત્તત્ર તન્મૂત્રે વજ્રમાવપેત્ ॥
 તત્ત તત્તં ચ બહુધા વજ્રસ્યૈવં મૃતિર્મેવેત્ ॥ ૮૩ ॥

દેડકાંને પકડી કાંસાના વાસણપર ધરવું કે તરત તે દેડકું લયને લીધે તે વાસણની અન્દર સૂનરી પડે છે. તે પછી શુદ્ધ કરેલા હીરાને અગ્નિમાં તપાવી, ઉપરના મૂત્રમાં પહેલી-વાર બોળવો. પાછો તે હીરાને મૂત્રમાંથી બહાર કાઢી, તેને પુનઃ તપાવીને, બીજી વાર ઉપરના મૂત્રમાં બોળવો. એ રીતે પહેલી તથા બીજી વખતે હીરાને તપાવી, ઉપરના મૂત્રમાં બોળ્યાની રીતિએ જ ઘણી વખત અર્થાત્ એકવીશ વાર તપાવી તપાવીને, ઉપરના મૂત્રમાં બોળવાથી હીરાની ઉત્તમ ભરમ થાય છે.

વૈકાન્ત-તરમરીનું શોધન
 વૈકાન્તં વજ્રવચ્છોદ્યમ્ વૈકાન્ત-તરમરી(પહેલા ઉપરત્ન)નું શોધન, હીરાના પ્રથમ શોધન પ્રમાણે કરવું.

નીલ-નીલમનું શોધન
 નીલં વા નીલ-નીલમ(સાતમા રત્ન)નું શોધન, હીરાના પ્રથમ શોધન પ્રમાણે કરવું.

લોહિત-માણિક્યું લોહિતં તથા ॥ લોહિત-માણિક્ય(ખીજી રત્ન)નું શોધન,
શોધન હીરાના પ્રથમ શોધન પ્રમાણે કરવું.

વૈકાન્ત-તરમરીની ભ- હયમૂત્રેણ તત્સેચ્ય તત્તં તત્તં દ્વિસપ્તધા ॥ ૮૪ ॥

રમરી પહેલી વિધિ તતસ્તુ મેષઞ્ચયાસ્તુ પંચાંગે ગોલકે ક્ષિપેત્ ॥

પુટેન્મૂષાપુટે છઠ્ઠા કુર્યદિવં ચ સપ્તધા ॥ ૮૫ ॥ વૈકાન્તં ભસ્મતાં યાતિ વજ્રસ્થાને નિયોજયેત્ ॥

એ રીતે શુદ્ધ કરેલા વૈકાન્ત-તરમરી(પહેલા ઉપરત્ન)ને અગ્નિમાં તપાવી, પહેલી વાર ઘોડાના મૂત્રમાં ઓળવો. પાછો તે તરમરીને ઘોડાનાં મૂત્રમાંથી કાઢી, તેને પુનઃ તપાવી, બીજી વાર ઘોડાના મૂત્રમાં ઓળવો. એ રીતે પહેલી તથા બીજી વખતે તરમરીને તપાવીને ઘોડાના મૂત્રમાં ઓળ્યાની રીતિએ જ ચૌદ વાર તપાવી તપાવીને ઘોડાના મૂત્રમાં ઓળવો. ત્યારબાદ ચમારદૂધલીના વેલાનાં પંચાંગો(મૂળ, છાલ, કૂલ, દળ અને પાણ્ડાંગો)ને ઘુંટીને-લઢીને, તેનો ગોળો વાળવો. પછી એ ચમારદૂધલીના ગોળામાં તરમરીને ઓળવો, ત્યારબાદ માટીનાં બે મળ્મૂત્ર કોડિયાં લઈ, એક કોડિયાની અન્દર ઉપરો ગોળો મૂકી, તેની ઉપર બીજું કોડિયું ઉંચું વાળી, તે બન્ને કોડિયાંની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીંટી, પછી તે લૂગડાંની અને સૂતરની ઉપર ભીની માટીનો લેપ કરવો. પછી અડધાં-છાણાંનો પુટ આપવો. એ અગ્નિ દૂરી ગય કે તરત સંપુટને બહાર કાઢી લેવો. ત્યારબાદ પહેલા પુટની ક્રિયા પ્રમાણે બીજા મૂળી, સાત પુટો દેવાથી તરમરીની ભસ્મ થાય છે. એ ભસ્મને હીરાની ભસ્મનાં ટેકાણે વાપરવી.

મણિ-સૂર્યકાન્તનું
શોધન

સ્વેદયેદ્દોલિકાર્યંત્રે જયન્ત્યાઃ સ્વરસેન ચ ॥ ૮૬ ॥

મણિમુક્તાપ્રવાલાનાં યામૈકં શોધનં ભવેત્ ॥

સૂર્યકાન્ત મણિ(ખીજી ઉપરત્ન)ને દોલાયન્ત્રની અન્દર ગળાના

રસમાં એક પહેર અગ્નિ આપવાથી, સૂર્યકાન્ત મણિનું શોધન થાય છે.

મુક્તા-મોતીનું, પ્રવાલ-
પરવાળા મરજત-લીલા
પાના, પુષ્પરાગ-પોષ
રાજ, ગોમેદ-રાહુરત્ન,
વૈદ્ય-કેતુ રત્ન, અન્દ્ર-
કાન્ત મણિ, સ્ફટિક મ-
ણિ, પેરાજ-પોરોજ,
અને રાજવર્તનું શોધન
કરવાની, તથા વજ્ર-
હીરા, લોહિત-માણિક્ય,
નીલ-નીલમ, અને
વૈકાન્ત-તરમરીને શોધ-
વાની બીજી વિધિ

મોતી(ત્રીજી રત્ન)નું, પરવાળા(ચોથા રત્ન)નું, લીલાં પાના-
(પાંચમા રત્ન)નું, પોષરાજ(છઠ્ઠા રત્ન)નું, ગોમેદ(આઠમા
રત્ન)નું વૈદ્ય-કેતુ(નવમા રત્ન)નું, અન્દ્રકાન્ત મણિ(ત્રીજી ઉપ
રત્ન)નું, સ્ફટિક મણિ(ચોથા ઉપરત્ન)નું, પેરાજ મણિ(પાંચમા
ઉપરત્ન)નું, રાજવર્ત મણિ(છઠ્ઠા ઉપરત્ન)નું એ દરેકનું શોધન
કરવાની પહેલી વિધિ, તથા હીરા(પહેલા રત્ન)નું, માણિક્ય(બીજી
રત્ન)નું, નીલ-નીલમ મણિ(સાતમા રત્ન)નું, અને વૈકાન્ત-તર-
મરી(પહેલા ઉપરત્ન)નું એ દરેક રત્ન તથા ઉપરત્નનું શોધન
કરવાની બીજી વિધિ સૂર્યકાન્ત મણિના શોધન પ્રમાણે જાણવી.

મણિ-સૂર્યકાન્તની ભ- કુમાર્યાસ્તણ્ડુલીયેન સ્તન્યેન ચ નિષેચયેત્ ॥ ૮૭ ॥
રમની પહેલી વિધિ પ્રત્યેકં સપ્તવેલં ચ તપ્તતપ્તાનિ કૃત્ત્વશઃ ॥

મૌક્તિકાનિ પ્રવાલોનિ તથા રત્નાન્યશેષતઃ ॥ ૮૮ ॥ ક્ષણાદ્વિધવર્ણાનિ મ્રિયન્તે નાત્ર સંશયઃ ॥

શુદ્ધ કરેલા સૂર્યકાન્ત મણિ(ખીગ્ન ઉપરત્ન)ને અગ્નિમાં તપાવી, પહેલી વાર કુંવારના રસમાં ઓળવે. પછી તે સૂર્યકાન્ત મણિને કુંવારના રસમાંથી કાઢી, તેને પાછો તપાવી, ખીજી વાર કુંવારના રસમાં ઓળવે. એ રીતે પહેલી તથા ખીજી વાર કુંવારના રસમાં ઓળવાની રીતિએ જ સાત વાર કુંવારના રસમાં ઓળવે. એ રીતે કુંવારના રસમાં સાત વાર ઓળવા પછી પાછા એ મણિને તાંજલગ્નની ભાજના રસમાં અને સ્ત્રીઓના ધાવણમાં સાત સાત વાર ઓળવાથી, ક્ષણ ક્ષણમાં રંગ ફરી જઈને સૂર્યકાન્ત મણિની ઉત્તમ ભરમ થાય છે, એમાં કે પણ સંશય નથી.

મુક્તા-મોતીની, પ્રવાલ-પરવાળાની, લોહિત-માણેકની, મરક્ત-લીલાં પાનાંની, પુષ્પ-રાગ-પોખરાજની, નીલ-નીલમની, ગોમેદ-રાહુરત્નની, વૈદ્ય-કેતુરત્નની, ચન્દ્રકાન્ત-મણિની, રક્ષ્ટિક મણિની, પેરાજ-પેરાજની, અને રાજવર્તની એ દરેકની ભરમની પહેલી તથા વજ્ર-હીરાની ભરમની ચોથી તથા વૈકાન્ત-તરમરીની ભરમની ખીજી વિધિ

મુક્તા-મોતી(ત્રીગ્ન રત્ન)ની ભરમ, પ્રવાલ-પરવાળા(ચોથા રત્ન)ની ભરમ, માણેક(ખીગ્ન રત્ન)ની ભરમ, લીલાં પાનાં(પાંચમા રત્ન)ની ભરમ, પોખરાજ(છઠ્ઠા રત્ન)ની ભરમ, નીલ-નીલમ મણિ(સાતમા રત્ન)ની ભરમ, ગોમેદ(આઠમા રત્ન)ની ભરમ, વૈદ્ય-કેતુ રત્ન(નવમા રત્ન)ની ભરમ, ચન્દ્રકાન્ત મણિ(ત્રીગ્ન ઉપરત્ન)ની ભરમ, રક્ષ્ટિક મણિ(ચોથા ઉપરત્ન)ની ભરમ, પેરાજ મણિ(પાંચમા ઉપરત્ન)ની ભરમ, રાજવર્ત મણિ(છઠ્ઠા ઉપરત્ન)ની ભરમ, એ દરેક રત્નો તથા ઉપરત્નોની ભરમો સૂર્યકાન્ત મણિની ભરમની પહેલી વિધિ પ્રમાણે કરવી.

વજ્ર-હીરા(પહેલા રત્ન)ની ભરમની ચોથી વિધિ તથા વૈકાન્ત-તરમરી(પહેલા ઉપરત્ન)ની ભરમની ખીજી વિધિ એ દરેકની ભરમ કરવાની વિધિ સૂર્યકાન્ત મણિની ભરમ પ્રમાણે કરવી.

મુક્તા-મોતીની, પ્રવાલ-પરવાળાની, લોહિત-માણેકની, મરક્ત-લીલાં પાનાંની, પુષ્પ-રાગ-પોખરાજની, નીલ-નીલમની, ગોમેદ-રાહુરત્નની, વૈદ્ય-કેતુરત્નની, ચન્દ્રકાન્ત મણિની, રક્ષ્ટિક મણિની,

ઉક્તમાક્ષિકવન્મુક્તાઃ પ્રવાલોનિ ચ મારયેત્ ॥ ૮૯ ॥

મુક્તા-મોતી(ત્રીગ્ન રત્ન)ની ભરમની, પ્રવાલ-પરવાળા(ચોથા રત્ન)ની ભરમની, માણેક(ખીગ્ન રત્ન)ની ભરમની, લીલાં પાનાં(પાંચમા રત્ન)ની ભરમની, પોખરાજ(છઠ્ઠા રત્ન)ની ભરમની, નીલ-નીલમ મણિ(સાતમા રત્ન)ની ભરમની, ગોમેદ(આઠમા રત્ન)ની ભરમની, વૈદ્ય-કેતુ રત્ન(નવમા રત્ન)ની ભરમની, ચન્દ્રકાન્ત મણિ(ત્રીગ્ન ઉપરત્ન)ની ભરમની, રક્ષ્ટિક મણિની(ચોથા ઉપરત્ન)ની ભરમની, પેરાજ મણિ(પાંચમા ઉપરત્ન)ની ભરમની રાજવર્ત મણિ(છઠ્ઠા

પૈરાજ-પીરાજની, રા-
જવર્તની, તથા મણિ-
મણિ-સૂર્યકાન્તની, એ
દરેકની ભસ્મની બીજી,
ત્રીજી, ચોથી તથા પાંચ-
મી વિધિ તથા વજ્ર
હીરાની ભસ્મની પાંચ-
મી, છઠ્ઠી, સાતમી તથા
આઠમી વિધિ

વૈકાન્ત તરમરીની ભ-
સ્મની ત્રીજી, ચોથી,
પાંચમી તથા છઠ્ઠી વિધિ
મુક્તા-મોતી^૧ પ્રવાલ-
પરવાળું, મરકત-લીલું
પાનું, પુષ્પરાગ-પોખ-
રાજ^૨, ગોમેદ-રાહુરત્ન
વૈદ્ય-કેતુરત્ન^૩, મણિ-
સૂર્યકાન્ત, ચન્દ્રકાન્ત
સ્ફટિક, પૈરાજ-પીરાજ
તથા રાજવર્ત એ દરેકને
શોધવાની બીજી વિધિ
લોહિત-માણિકની મુ-
ક્તા-મોતીની, પ્રવાલપર-
વાળાની, મરકત-લીલાં
પાનાંની, પુષ્પરાગ-પો-
ખરાજની, નીલ-નીલ-
મની, ગોમેદ-રાહુરત્નની
વૈદ્ય-કેતુરત્નની, મણિ-
સૂર્યકાન્તની, ચન્દ્રકાન્ત-
મણિની, સ્ફટિક મણિ-
ની, પૈરાજ-પીરાજની-
તથા રાજવર્તની એ દરે-
કની ભસ્મની છઠ્ઠી, સાત-
મી તથા આઠમી વિધિ

ઉપરત્ન)ની ભસ્મની તથા મણિ-સૂર્યકાન્ત(બીજા ઉપરત્ન)ની
ભસ્મની એ દરેક રત્નો તથા ઉપરત્નોની ભસ્મોની બીજી, ત્રીજી,
ચોથી તથા પાંચમી એ દરેક વિધિ, અનુક્રમે સોનામખી ઉપધાતુની
ભસ્મની પહેલી, બીજી, ત્રીજી તથા ચોથી વિધિ પ્રમાણે જાણવી.
તથા વજ્ર-હીરા(પહેલાંરત્ન)ની ભસ્મની પાંચમી વિધિ, છઠ્ઠી વિધિ,
સાતમી વિધિ તથા આઠમી વિધિ એ દરેક વિધિ, સોનામખીની
ભસ્મની અનુક્રમે પહેલી, બીજી, ત્રીજી તથા ચોથી વિધિ પ્રમાણે
જાણવી.

વૈકાન્ત-તરમરી(પહેલાં ઉપરત્ન)ની ભસ્મની ત્રીજી વિધિ, ચોથી
વિધિ, પાંચમી વિધિ તથા છઠ્ઠી વિધિ, એ દરેક વિધિ અનુક્રમે સોના-
મખીની ભસ્મની પહેલી, બીજી, ત્રીજી તથા ચોથી વિધિ પ્રમાણે જાણવી.

વજ્રવત્સર્વરત્નાનિ શોધયેન્મારયેત્થા ॥

મોતી (ત્રીજું રત્ન), પ્રવાલ (ચોથું રત્ન), લીલું પાનું (પાંચમું
રત્ન), પોખરાજ (છઠ્ઠું રત્ન), ગોમેદ (આઠમું રત્ન) વૈદ્ય-કેતુ
રત્ન (નવમું રત્ન), સૂર્યકાન્ત મણિ, (બીજું ઉપરત્ન) ચન્દ્રકાન્ત
મણિ (ત્રીજું ઉપરત્ન) સ્ફટિક મણિ, (ચોથું ઉપરત્ન) પીરાજું મણિ
(પાંચમું ઉપરત્ન) તથા રાજવર્ત મણિ (છઠ્ઠું ઉપરત્ન) એ દરેક
રત્ન તથા ઉપરત્ન શોધવાની બીજી વિધિ હીરાના પ્રથમ શોધન
પ્રમાણે જાણવી.

માણિક(બીજા રત્ન)ની ભસ્મની, મોતી, (ત્રીજા રત્ન)ની ભસ્મની,
પ્રવાલ(ચોથા રત્ન)ની ભસ્મની, લીલાં પાનાં(પાંચમા રત્ન)ની
ભસ્મની, પોખરાજ(છઠ્ઠા રત્ન)ની ભસ્મની, નીલ-નીલમ મણિ
(સાતમા રત્ન)ની, ગોમેદ(આઠમા રત્ન)ની ભસ્મની, વૈદ્ય-કેતુરત્ન
(નવમા રત્ન)ની ભસ્મની, સૂર્યકાન્ત મણિ(બીજા ઉપરત્ન)ની ભસ્મની,
ચન્દ્રકાન્ત મણિ(ત્રીજા ઉપરત્ન)ની ભસ્મની, સ્ફટિક મણિ (ચોથા
ઉપરત્ન)ની ભસ્મની, પીરાજ(પાંચમા ઉપરત્ન)ની ભસ્મની,
તથા રાજવર્ત(છઠ્ઠા ઉપરત્ન)ની ભસ્મની એ દરેક રત્નો તથા
ઉપરત્નોની ભસ્મોની છઠ્ઠી, સાતમી અને આઠમી વિધિ, હીરા
ની ભસ્મની અનુક્રમે પહેલી, બીજી અને ત્રીજી વિધિ પ્રમાણે
જાણવી.

૧ લોહિત-માણિક (બીજું રત્ન) શોધવાની પહેલી વિધિ,

૨ નીલ-નીલમ (સાતમું રત્ન) શોધવાની પહેલી વિધિ,

૩ વૈકાન્ત-તરમરી (પહેલું ઉપરત્ન) શોધવાની પહેલી વિધિ, એ દરેકના શોધનની હીરાના શોધન
ની પહેલી વિધિ પ્રમાણે આવી ગયાથી અહીં દરેકનું શોધન લખ્યું નથી.

વૈકાંત-તરમરીની ભ-
મની સાતમી, આઠમી,
નવમી વિધિ

વૈકાંત-તરમરી (પહેલાઉપરત્ન)ની ભરમની સાતમી, આઠમી,
અને નવમી વિધિ, હીરાની ભરમની અનુક્રમે પહેલી, બીજી અને
ત્રીજી વિધિ પ્રમાણે જાણવી.

વજ્ર-હીરાની ભરમના
ગુણ^૧

આયુઃ પુષ્ટિં બલં વીર્યં વર્ણં સૌખ્યં કરોતિ ચ ॥

સેવિતં સર્વરોગપ્રં મૃતં વજ્રં ન સંશયઃ ॥

હીરાની ભરમ, આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનારી, શરીરને પુષ્ટ કરનારી,
બલ દેનારી, વીર્યની વૃદ્ધિ કરનારી, શરીરનો વર્ણ સારો કરનારી અને સુખ આપનારી છે.
વળી આ ભરમનું સેવન કરવાથી સર્વ પ્રકારના રોગો નાશ પામે છે, એમાંકે પણ સંશય નથી.

વજ્ર-હીરાની અપકવ
ભરમના અવગુણ^૧

પીઢાં વિષત્તે વિવિધાં નરાણાં કુષ્ટં ક્ષયં પાંડુગદં ચ દુષ્ટમ્ ॥

હૃત્પાર્શ્વપીઢાં કુરુતેતિ દુસ્સહામશ્લક્ષ્ણં ગુરુવાત્મહં ત્યજેત્ ॥

હીરાની અપકવ ભરમ, મનુષ્યોને વિવિધ પ્રકારની પીડા, કુષ્ટ,
ક્ષય, દુષ્ટ એવો પાણ્ડુરોગ તથા હૃદય અને પડખાંની અન્દર અસહ્ય પીડા કરે છે. વળી ભારે
અને પ્રાણનો નાશ કરનારી હોવાથી અપકવ ભરમનો ત્યાગ કરવો અર્થાત્ ખાવી જ નહિ.

વૈકાન્ત-તરમરીની
ભરમના ગુણ^૧

વૈકાન્તસ્તુ ત્રિદોષપ્રઃ ષડ્સો દેહદાઢ્યકૃત્ ॥

પાંદુરજ્વરશ્વાસકાસયક્ષ્મપ્રમેહનુત્ ॥

વૈકાન્ત-તરમરીની ભરમ, વાત, પિત્ત અને કફ(ત્રિદોષ)નો
નાશ કરનારી, જ રસવાળી, શરીરને મજબૂત કરનારી તથા પાણ્ડુ, ઉદરરોગ, જ્વર, શ્વાસ,
કાસ, યક્ષ્મ અને પ્રમેહ રોગનો નાશ કરનારી છે.

વૈકાન્ત-તરમરીની અ-
પકવ ભરમના અવગુણ

અશુદ્ધો વજ્રવૈકાંતો કિલાસં દાહસંતતમ્ ॥

પાંડુરોગં પાર્શ્વપીઢાં કુરુતેતો વિશોધયેત્ ॥

વૈકાન્ત-તરમરીની અપકવ ભરમ, કિલાસ નામે કુષ્ટ રોગ, દાહ,
સંતતજ્વર, પાણ્ડુરોગ અને પડખાંની અન્દર પીડા કરે છે, એટલા માટે જ એને શોધવો.

લોહિત-માણિકની
ભરમના ગુણ^૧

માણિક્યં મધુરં ક્ષિગ્ધં વાતપિત્તવિનાશનમ્ ॥

રત્નપ્રયોગે પ્રજ્ઞાતં રસાયનકરં પરમ્ ॥

માણિક(ચુની)ની ભરમ, મીઠી અને સ્નિગ્ધ-ચીકાસવાળી છે.
વળી તે વાત તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. રત્નના પ્રયોગોને વિષે, રસાયનની અન્દર, આ
માણિક(ચુની)ની ભરમ ઉત્તમ રીતે પ્રસિદ્ધ છે.

મુક્તા-મોતીની ભરમ-
ના ગુણ^૧

મૌક્તિકં ચ મધુરં મુશીતલં દષ્ટિરોગશમનં વિષાપહમ્ ॥

રાજયક્ષ્મમુલ્લરોગનાશનં ક્ષીણવીર્યબલપુષ્ટિવર્દનમ્ ॥

મોતીની ભરમ, મીઠી, સારી રીતે-પેડે ટાઢી, નેત્રના રોગનું શમન
કરનારી-નેત્રના રોગને મટાડનારી, વિષનો નાશ કરનારી, રાજયક્ષ્મ તથા મુખરોગને મટાડ-
નારી, ક્ષીણ થયેલા વીર્યની વૃદ્ધિ કરનારી, બળ આપનારી તથા શરીરને પુષ્ટ કરનારી છે.

પ્રવાલ-પરવાળાની
ભસ્મના ગુણ^૧ ક્ષયપિત્તાસ્રકાસનં દીપનં પાચનં લઘુ ॥
વિષમૃતાદિશમનં વિદ્રુમં નેત્રરોગહત્ ॥
પરવાળાની ભસ્મ, ક્ષય, પિત્ત, રક્ત અને કાસ રોગ મટાડે છે,
જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે, અન્નનું પાચન કરે છે અને હલકી છે. વળી વિષરોગ, ભૂતબાધા
રોગ અને નેત્રરોગ પણ મટાડે છે.

મરકત-લીલાં પાનાંની
ભસ્મના ગુણ^૧ મરકતં हि विषघ्नं शीतलं मधुरं रसे ॥
આમપિત્તહરં रुच्यं पुष्टिदं भूतनाशनम् ॥
લીલાં પાનાંની ભસ્મ, વિષનો નાશ કરનારી, ટાઢી અને રસની
અન્દર મીઠી છે. વળી આમ તથા પિત્તનો નાશ કરનારી, રુચિકારક, પુષ્ટ કરનારી અને
ભૂતબાધા રોગનો નાશ કરનારી છે.

પુષ્પરાગ-પોખરાજની
ભસ્મના ગુણ^૧ पुष्परागं विषछर्दिकफवाताग्निमांघजित् ॥
दाहकुष्ठार्शशमनं दीपनं लघुपाचनम् ॥
પુષ્પરાગ-પોખરાજની ભસ્મ, વિષરોગ, છર્દિરોગ, કફરોગ, વાત
રોગ, અગ્નિમાંઘ રોગ, દાહ, કુષ્ઠ અને અર્શ રોગને મટાડનારી, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનારી,
હલકી અને અન્નનું પાચન કરનારી છે.

નીલ-નીલમ મણિની
ભસ્મના ગુણ^૧ नीलः सतिष्कक्रोष्णश्च कफपित्तानिलापहः ॥
यो दधाति शरीरे स्यात्सौरि मंगलदो भवेत् ॥
નીલ-નીલમ મણિની ભસ્મ, કડવી અને કૈંક ઉંની છે. વળી તે
કફ, પિત્ત અને વાતનો નાશ કરે છે. જે મનુષ્ય, આ નીલ-નીલમ મણિને શરીરને વિષે
ધારણુ કરે છે, તે મનુષ્યને શનિ નામનો ગ્રહ કલ્યાણ કરનારો થાય છે.

ગોમેદ-રાહુરત્નની
ભસ્મના ગુણ^૧ गोमेदकोम्ल उष्णश्च वातकोपविकारजित् ॥
दीपनः पाचनश्चैव धृतोऽयं गणनाशनः ॥
ગોમેદ (ગાયનાં મૂત્રનાં સરખાં પીળાં રંગના રાહુનાં) રત્નની
ભસ્મ, ખાટી અને ઉષ્ણ-ઉની-ગરમ છે. વળી તે વાત પ્રકાપના વિકારને મટાડનારી, જઠ-
રાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારી અને અન્નનું પાચન કરનારી છે. એ ગોમેદ રત્ન શરીરે ધારણુ કર-
વાથી પાપનો નાશ થાય છે.

પૈદ્ય-કેતુરત્નની ભસ્મ-
ના ગુણ^૧ वैदूर्यमुष्णमम्लं च कफमारुतनाशनम् ॥
गुल्मादिदोषशमनं भूषितं च शुभावहम् ॥
લસણિયા (મીન્ડાનાં આંખના જેવાં રંગવાળાં) રત્નની ભસ્મ,
ઉષ્ણ-ઉની-ગરમ અને ખાટી છે; વળી તે કફ, વાતનો નાશ કરનારી અને ગુલ્માદિ દોષોનું
શમન કરનારી છે. આ પૈદ્ય શરીરે ધારણુ કરવાથી કલ્યાણુ કરે છે.

મહિન્દ્રયકાંત મહિની
ભરમના ગુણ^૧ સૂર્યકાંતો ભવેદુષ્ણો નિર્મલ્લચ રસાયનઃ ॥
વાતશ્લેષ્મહરો મેઘ્યઃ પૂજનાદ્રવિતુષ્ઠિદઃ ॥
સૂર્યકાંત મહિની ભરમ, ઉષ્ણ-હિની-ગરમ, સ્વચ્છ નિર્મળ
અને રસાયન છે. વળી તે વાત, શ્લેષ્મને મટાડનારી અને શુદ્ધિને વધારનારી છે. એ સૂર્યકાંત
મહિના પૂજનથી સૂર્યદેવ પ્રસન્ન થાય છે,
ચંદ્રકાંતસ્તુ શિશિરઃ સ્નિગ્ધઃ પિત્તાસ્રતાપહત્ ॥
ચંદ્રકાંત મહિની ભરમના ગુણ^૧ શિવપ્રીતિકરસ્વચ્છો પ્રહાલક્ષ્મીવિનાશકૃત્ ॥
ચંદ્રકાંત મહિની ભરમ ટાઢી અને ચીકણી-રિતગ્ધ છે. વળી તે
પિત્ત અને રક્તદાહને મટાડે છે. આ ચંદ્રકાંત મહિ શિવને પ્રીતિકારક તથા સ્વચ્છ છે
અને ગ્રહની પીડા તથા ધરની દરિદ્રતાનો નાશ કરે છે.

સ્ફટિક મહિની
ભરમના ગુણ^૧ સ્ફટિકઃ સમવીર્યશ્ચ પિત્તદાહાર્તિશોષનુત્ ॥
તસ્યાક્ષમાલા જપતાં દત્તે કોટિગુણં ફલમ્ ॥
સ્ફટિક મહિની ભરમ, રસ વીર્યવાળી છે. વળી તે પિત્ત, દાહની
પીડા અને શોષને મટાડે છે. સ્ફટિક મહિની માળાથી જપ કરવાને લીધે કોટીગણ પુણ્ય થાય છે.

પેરેજ-પીરેજની
ભરમના ગુણ^૧ પેરોજં સુકષાયં સ્યાન્મધુરં દીપનં પરમ્ ॥
સ્થાવરં જંગમં ચૈવ સંયોગાન્ન યથા વિષમ્ ॥
તત્સર્વં નાશયેચ્છીઘ્રં શૂલંભૂતાદિદોષજમ્ ॥
પેરેજની ભરમ. સારી રીતે તુરી, મીઠી અને જઠરાગ્નિને સારી રીતે પ્રદીપ્ત કરનારી
છે. વળી સંયોગને લીધે થયેલું સ્થાવર તથા જંગમ વિષ, શૂલ રોગ તથા ભૂતઆધાદિ
રોગનો જલદી નાશ કરે છે

રાજાવર્ત મહિની
ભરમના ગુણ^૧ રાજાવર્તઃ કટુ સ્નિગ્ધઃ શિશિરઃ પિત્તનાશનઃ ॥
સૌભાગ્યં કુરુતે નૃણાં મૂષણેષુ પ્રયોજિતઃ ॥
રાજાવર્તની ભરમ. તીખી, રિતગ્ધ-ચીકણી. ટાઢી અને પિત્તનો
નાશ કરનારી છે. આ રાજાવર્તને ઘરેણામાં ધાલવાથી, તે સૌભાગ્ય આપે છે.

શિલાજિતની ઉત્પત્તિ-
તું વર્ણન શિલાજતુ સમાનીય ગ્રીષ્મતપ્તશિલાચ્યુતમ્ ॥ ૧૦ ॥
ગ્રીષ્મ ઋતુને વિષે, સપ્ત તડકા પડવાથી. પર્વતપરની મોટી
શિલાઓ ઓગળીને, તે શિલાઓ પરથી જે રસ ઝરે છે, તે રસને શિલાજિત કહે છે.

શિલાજિતનું શોધન ગોદુગ્ધૈન્નિફલા કાર્થૈર્મૃગ્નદ્રાવૈશ્વ મર્દયેત્ ॥
આતપે દિનમેકૈકં તચ્છુષ્કં શુદ્ધતાં વ્રજેત્ ॥ ૧૧ ॥
ગાયત્રી દૂધ, ત્રિક્લ્લાં-હરડાં, ખેહડાં, આમળાં તથા ભાંગરાનો રસ, એ ત્રણેની અન્દર
એક એક દિવસ જૂદો જૂદો તે શિલાજિતને સૂકાઈ જાય ત્યાંસુધી તેને ખરલ કરીને તડકામાં
સૂકવવાથી, તે શિલાજિત શુદ્ધ થાય છે.

શિલાજિત અનાવવા- મુખ્યાં શિલાજતુશિલાં સૂક્ષ્મખંડપ્રકલ્પિતામ્ ॥

ની વિધિ નિશ્ચિન્યાત્યુષ્ણપાનીયે યામૈકં સ્થાપયેત્સુધીઃ ॥ ૯૨ ॥

મર્દયિત્વા તતો નીરં ગૃહ્ણીયાદ્વલ્લગાલિતમ્ ॥ સ્થાપયિત્વા ચ મૃત્પાત્રે ધારયેદાતપે બુધઃ ॥ ૯૩ ॥

ઉપરિસ્થં ઘનં યત્સ્થાત્તત્ક્ષિપેદન્યપાત્રકે ॥ ધારયેદાતપે ધીમાનુપરિસ્થં ઘનં નયેત્ ॥ ૯૪ ॥

एवं पुनः पुनर्नीत्वा द्विमासाभ्यां जिलाजतु ॥ भूयत्कार्यक्षमं

જે શિલા(કાળમીઠી પાટ)માંથી શિલાજિત ઉત્પન્ન થાય છે, તે શિલાને આણી, તેની ઝીણી ઝીણી કરચુ કરી, તે કરચુને અતિ કડકડના પાણીમાં એક પહોર સુધી રાખી, પછી તે કરચુને તે જ પાણીની અન્દર વાટી, તે પાણીને લૂગડાંથી ગાળી, માટીના વાસણમાં નાખી, તડકામાં મૂકવું, અને ઉપરનાં પાણીપર પાણીની જે થરી જામે, તે પાણીની થરીને ખીજા વાસણમાં નાંખી, તે વાસણ પણ તડકામાં મૂકવું, આ પ્રમાણે ઉપર ઉપરની પાણીની થરી એ મહિના સુધી લીધા કરવાથી, એ મહિને સુંદર શિલાજિત તૈયાર થાય છે.

शुद्धं शिलाजितनी बह्वौ क्षिप्तं लिङ्गोपमं भवेत् ॥ ९५ ॥

પરિક્ષા નિર્ઘૂમં ચ તતઃ શુદ્ધં સર્વકર્મસુ યોજયેત્ ॥

જે શિલાજિતને અગ્નિપર મૂકવાથી ધુંવાડો ન નિકળતાં, લિંગનાં સરખો આકાર થાય, તે શિલાજિતને શુદ્ધ જાણીને સર્વ કામમાં વાપરવો.

अधःस्थितं च यच्छेषं तस्मिन्नीरं विनिक्षिपेत् ॥ ९६ ॥

પ્રથમના ગાળવામાં રહે લા ગાળાનો શિલાજિત વિમર્ચ ધારયેદમ્ પૂર્વવચૈવ તજયેત્ ॥

પ્રથમ ગાળવા ટાણે આકરી વધેલા ગાળાની અન્દર ખીજું પાણી નાંખી, તે ગાળને સારી રીતે લદીને તડકામાં મૂકવો, અને ઉપરના પાણીપર જે પાણીની થરી જામે, તે પાણીની થરીમાંથી શિલાજિત અનાવવાની પહેલી વિધિ પ્રમાણે શિલાજિત અનાવવો.

शिलाजतु स्मृतं तिक्तं कटुषणं कटुपाकि च ॥

રસાયનં યોગવાહિ શ્લેષ્મમેહાશ્મશર્કરાઃ ॥

મૂત્રકૃચ્છ્રં ક્ષયં શ્વાસં શોથમર્શોસિ પાંડુતામ્ ॥ વાતરક્તં તથા કુષ્ઠમપસ્મારોદરં હરેત્ ॥

શોધિલો શિલાજિત કડવો, તીખો, ઉષ્ણ, પાક કાળે તીખો, રસાયન અને યોગવાહી છે. અને તે, શ્લેષ્મ, પ્રમેહ, અશ્મરી, શર્કરા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ક્ષય, શ્વાસ, શોથ, અર્શો, પાણકુ, વાતરક્ત, કુષ્ઠ, અપરમાર અને ઉદરરોગ, એ સર્વે રોગ મટાડે છે.

ध्मायमानस्य लोहस्य मलो मंडूर उच्यते ॥

મળદૂર-લોહાના કી- લોહાને તપાવીને ઓગાળવાથી, જે મેલનીકળે, તેનું નામ મળદૂર લોહાનો કાટોડો જાણવું.

મણ્ડર-લોહાનો કાટો-
ડા ભસ્મમાં કેવો
વાપરવો ?^૧

અકોટરં ગુરુ સ્નિગ્ધં દઢં શતસમાધિકમ્ ॥

ચિરોત્થિતજનસ્થાને સંસ્થિતં કિટ્મહરેત્ ॥

સો વર્ષપરનાશ પામેલાં બુનાં શંહેરની જમીનની અન્દરના, કાણાં વગરના, ભારે, સિનગ્ધ અને ઘટ્ટ એવા કિટ્ની-લોહાના કાટની ભસ્મ કરવી.

મણ્ડર લોહાના કાટો-
ડાનું શોધન

અક્ષાંગારૈર્ધમેત્કિટં લોહજં તદ્વાંજલૈઃ ॥ ૧૭ ॥

સેચયેત્સતત્સં તત્સત્ત્વારં પુનઃ પુનઃ ॥

બેહેડાના લાકડાના દેવતાની અન્દર લોહાના કાટોડાને મૂકીને પુંક-ણીથી દેવતાને પુંકવો અને જેવો કાટોડો લાલચોળ થાય કે, તરત તેને બહાર કાઢી ગાયના મૂત્રમાં ઓળવો. એ રીતે લોહાના કાટોડાને બેહેડાના લાકડાના દેવતામાં સાત વખત તપાવી, ગાયના મૂત્રમાં સાત વખત ઓળવાથી લોહાના કાટોડાનું શોધન થાય છે.

મણ્ડર-લોહાના કાટો-
ડાની ભસ્મની પહેલી
વિધિ

ચૂર્ણયિત્વા તતઃ કાર્થૈર્દ્રિગુણૈસ્ત્રિફલામૈઃ ॥ ૧૮ ॥

આલોઙ્ય ભર્જયેદ્દ્વૌ મંદૂરં જાયતે વરમ્ ॥

શુદ્ધ કરેલો લોહાનો કાટોડો એક ભાગ લઈ, તેનું ચૂર્ણ કરવું. ત્યાર બાદ હરડાં, બેહેડાં અને આમળાં, એ ત્રણે ઔષધો એકઠાં કરી, કાટોડાના ચૂર્ણથી બમણું લઈ, તેમનો કાઠો કરી, તે કાઠાને એક માટલામાં રેડી-ભરી, પછી ઉપલા કાટોડાના ચૂર્ણને, માટલામાં ભરેલા કાઠામાં નાખીને ડોહાવવું-હલાવવું. પછી માટલાનાં મોઢાપર છપ્પણુ-મોઢું કાઢિયું મૂકી, તે માટલાના મોઢાંની કાર તથા છપ્પણુની કારપર ફગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીટી, પછી તે ફગડાંની અને સૂતરની ઉપર ભીની માટીનો લેપ કરવો. પછી ગજપુટ અગ્નિ દેવાથી, ઉત્તમ મણ્ડર-લોહાના કાટોડાની ભસ્મ થાય છે.

મણ્ડર-લોહાના કાટો-
ડાની ભસ્મના ગુણ^૨

કિટં કષાયં શિશિરં પાંડુશ્વયથુશોફજિત્ ॥

હલીમકં કામલાં ચ હરતે કુંભકામલામ્ ॥

આ કિટ્-મંડર ભસ્મ, તૂરી અને ટાઢી છે. પાંડુરોગનો સોજો, શોષ દક્ષીમક રોગ, કામલા રોગ અને કુંભકામલા રોગ મટાડે છે.

મણ્ડર-લોહાના કાટો-
ડાની અપકવ ભસ્મના
અવગુણ^૩

૨ પંઢત્વકુષ્ઠામયમૃત્યુકારીં હ્રોગશૂલૌ કુરુતેડશ્મરીં ચ ॥

નાનારુજાનાં ચ તથા પ્રકોપં કુર્યાન્ન હ્રાસમશુદ્ધકિટ્મ્ ॥

મણ્ડરની-કિટ્ની અપકવ ભસ્મ પંઢપાણું, કુટ, મૃત્યુ, હ્રોગ, શૂલ, અશ્મરી, નાના પ્રકારના રોગો અને હ્રાસ રોગ, એ સર્વ રોગને ઉત્પન્ન કરે છે.

ક્ષાર કાઠવાની વિધિ ક્ષારશ્લેષ્મ કાષ્ટાનિ શુષ્કાણ્યમૌ પ્રદીપયેત્ ॥ ૧૯ ॥

નીત્વા તદ્ભસ્મ મૃત્નાત્રે ક્ષિત્વા નીરે ચતુર્ગુણે ॥ વિમર્ય ધારયેદ્રાત્રૌ પ્રાતરચ્ઠં જલં નયેત્ ॥ ૧૦૦ ॥

તત્રીરં કાર્થયેદ્દ્વૌ યાવત્સર્વં વિશુભ્યતિ ॥ તતઃ પાત્રાત્સમુશ્લિખ્ય ક્ષારો ગ્રાહ્યઃ સિતપ્રભઃ ॥ ૧૦૧ ॥

૧ બીલ ગ્રન્થનો પાઠ છે.

૨ લાવપ્રકાશમાં લોહભસ્મ પ્રમાણે લોહાના કાટોડાના ગુણો જાણવા, એવો પાઠ હોવાથી લોહાની અપકવ ભસ્મના અવગુણ પ્રમાણે લોહાના કાટોડાની અપકવ ભસ્મના અવગુણ લખ્યા છે.

જે વૃક્ષનો ક્ષાર કાઢવાનો હોય, તે વૃક્ષનાં લાકડાં આણી, તેને આળી, તેની રાખ કરી, તે રાખ માટીના હાંડલામાં ભરી, તે રાખથી ચોગણું પાણી લઈ, તે રાખની અન્દર નાંખી, પછી તે રાખને પાણીની અન્દર સારી પેઠે ડાહી, આખી રાત તેમની તેમ રાખી મૂકવી. પછી બીજે દિવસે સવારના પહોરમાં રાખ નીચે બેસી જઈને જે પાણી આછરી રહ્યું હોય, તે આછરી રહેલાં પાણીને લોહાની કડાઈમાં નાંખી, ચૂલાપર મૂકી, તેની નીચે તાપ કરવાથી, કડાઈમાંનું પાણી બળી જઈ, કડાઈના તળિયામાં ધોળા ચૂર્ણના ભૂકા સરખો ધોળા ભૂકા ચોટી જાય છે, તે ભૂકાને તવિયાથી કાઢી લેવો. એ ધોળા ભૂકાનું નામ ક્ષાર જાણવું.

ધોળા ક્ષારનું નામ ચૂર્ણમઃ પ્રતિસાર્યઃ સ્યાત્ ધોળા ચૂર્ણના ભૂકા સરખો જે ક્ષાર હોય, તે ક્ષારને પ્રતિસાર્ય^૧ કહે છે.

પ્રવાહી ક્ષારનું નામ પેયઃ સ્યાત્કાથવત્સ્થિતઃ ॥ કાઢાના પાણીના સરખો જે ક્ષાર હોય, તે ક્ષારને “પેય” કહે છે

અન્ને ક્ષારે વાપરવાનો ઇતિ ક્ષારદ્વયં ધીમાન્ યુક્તકાર્યેષુ યોજયેત્
ખુલાસો એ રીતે બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે, બન્ને પ્રકારના ક્ષારોનો યોગ્ય કાર્યમાં ઉપયોગ કરવો. જે પ્રતિસાર્ય નામનો ક્ષાર કહ્યો તે ક્ષાર શ્વાસાદિક ઉપર વાપરવામાં આવે છે. એ રીતે હામોદરના પુત્ર શાર્દૂલધર રચેલી શાર્દૂલધર સંહિતાને વિષે મધ્યમ ખણડના ચિકિત્સા સ્થાનમાંનાં ધાતુશોધનમારણ ઔષધો નામે અગ્યારમા અધ્યાયની શુર્જર ટીકા સમ્પૂર્ણ

અધ્યાય ૧૨ મો-રસાદિ ઔષધો

પારદઃ સર્વરોગાણાં જેતા પુષ્ટિકરઃ સ્મૃતઃ ॥
પારાના સામાન્ય ગુણ મુક્તેન સાધિતઃ કુર્યાત્સિદ્ધિં દેહલોહયોઃ ॥ ૧ ॥

પારો, એ સર્વ રોગનો નાશ કરનારો તથા શરીરને પુષ્ટ કરનારો છે. તે પારો વિદ્વાન્ વૈદ્યે સાધ્યો હોય તો દેહની તથા લોહાદિ ધાતુઓની સારી રીતે સિદ્ધિ કરે છે.

પારાનાં નામો રસેન્દ્રઃ પારદઃ સૂતો હરજઃ સૂતકો રસઃ ॥
મુકુન્દશ્વેતિ નામાનિ જ્ઞેયાનિ રસકર્મસુ ॥ ૨ ॥

રસેન્દ્ર, પારદ, સૂત, હરજ, સૂતક, રસ અને મુકુન્દ, એ સાતે નામો પારાનાં છે અને તે હરકોઈ પણ રસપ્રયોગમાં આવે છે.

તામ્રાદિ ધાતુઓને તામ્રતારારનાગાશ્વ હેમવંગૌ ચ તીક્ષ્ણકમ્ ॥
આપેલાં, ચૂર્ણાદિ નવ કાંસ્યકં કાંતલોહં ચ ધાતવો નવ યે સ્મૃતાઃ ॥ ૩ ॥
અહોનાં નામો સૂર્યાદીનાં પ્રહાણાં તે કથિતા નામભિઃ ક્રમાત્ ॥

તામ્ર, રૂપું, પીતળ, સીસું, મોનું, કલિ, પોલાદ-લોહ, કાંસું અને કાંતલોહ, એ નવે ધાતુઓને સૂર્યાદિ નવ અહના નામ પ્રમાણે કહેલ છે, તે નીચે પ્રમાણે કહું છું:-તામ્રું તે

સૂર્ય, સુપું તે ચન્દ્ર, પીતળ તે મંગળ, સીસું તે શુધ, સોનું તે ગુરુ, કલિ તે શુક્ર, પોલાહ-
લોહ તે શનિ, કાંસુ તે રાહુ અને કાંતલોહ તે કેતુ. એ રીતે નવે ગ્રહોનાં નામે જાણવાં.

પારાનું શોધન

રાજીરસોનમૂષાયાં રસં ક્ષિપ્ત્વા વિબન્ધયેત્ ॥૪॥

વસ્ત્રેણ દોલિકાયન્ત્રે સ્વેદયેત્કાંજિકૈશ્ચયદ્ધમ્ ॥

દિનૈકં મર્દયેત્સૂતં કુમારીસંભવૈર્દ્રવૈઃ ॥ ૫ ॥ તથા ચિત્રકજૈઃ કાયૈર્મર્દયેદેકવાસરમ્ ॥

કાકમાચીરસૈસ્તદ્વદિનમેકં ચ મર્દયેત્ ॥ ૬ ॥ ત્રિફલાયાસ્તથા ક્વાથૈ રસો મર્દયઃ પ્રયત્નતઃ ॥

તતસ્તેભ્યઃ પૃથક્કુર્યાત્સૂતં પ્રક્ષાલ્ય કાંજિકૈઃ ॥૭॥ તતઃ ક્ષિપ્ત્વા રસં સ્વલ્પે રસાદર્ધં ચ સૈન્ધવમ્ ॥

મર્દયેન્નિમ્બુકરસૈર્દિનમેકમનારતમ્ ॥ ૮ ॥ તતો રાજીરસોન્નશ્ચ મુખ્યશ્ચ નવસાદરઃ ॥

एतैरससमैस्तद्वत्सूतो मर्दयस्तुषांबुना ॥ ९ ॥ ततः संशोष्य चक्रामं कृत्वा लिप्त्वा च हिंगुना ॥

द्विस्थालीसंपुटे धृत्वा पूरयेत्त्वणेन च ॥ १०॥ अथ स्थालीं ततो मुद्रां दद्याद् दृढतरां बुधः ॥

विशोष्याग्निं विधायधो निषिचेदम्बुनोपरि ॥ ११॥ ततस्तु कुर्यात्तीव્રાग्નિં તદધઃ પ્રહરત્રયમ્ ॥

एवं निपातयेदूर्ध्वं रसो दोषविवर्जितः ॥ १२ ॥ अथोर्ध्वपिठरीमध्ये लघो ग्राह्यो रसोत्तमः ॥

એક ભાગ રાઇ અને એક ભાગ લસણ લઇ, એ બન્નેને મિશ્ર કરી, તેમને વાટી, તેમની મૂષ કરી, તેમાં પારો ભરી, મૂષનું મોઢું મેળવી દઇ, તે મૂષની ત્રેવડા લૂગડામાં પોટલી બાન્ધી, તે પોટલીને દોલાયંત્રની અન્દર ત્રણ દિવસ સૂકી કાંજીમાં ચાલુ અગ્નિ આપી, ઉકાળવી-આફવી. પછી તે મૂષમાંથી પારાને કાઢી, ખરલમાં નાંખી, કુંવારના રસમાં એક દિવસ ખરલ કરવો. તે પછી પાછો ચિત્રાના કાઠામાં એક દિવસ ખરલ કરવો. તે પછી પીલુડીના રસમાં એક દિવસ ખરલ કરવો. તે પછી હરડાં, ખેડેડાં અને આમળાં(ત્રિકલા)ના કાઠામાં એક દિવસ પ્રયત્નથી ખરલ કરવો. સારઆદ તે પારાને કાંજીની અન્દર સારી રીતે ઘોઇ, તે પારાની અન્દરનાં ઔષધો કાઢી નાંખવાં. તે પછી એક ભાગ પારો તથા અર્ધો ભાગ સિન્ધાલુણ લઇ, તે બન્નેને ખરલમાં નાંખી, લિમ્બુના રસની અન્દર એક દિવસ પર્યંત વિસામે ખાધા વગર ચાલુ ઘુણ્ટવાં. તે પછી રાઇ, લસણ અને નવસાર, એ ત્રણે ઔષધો એક એક ભાગ લઇ, પારાની સાથે મિશ્ર કરી, ખરલમાં નાંખી, પછી તે સર્વ ઔષધોની, તુપામ્બુની અન્દર ખરલ કરવી, અને સૂકાઈ ગયા આદ, તેમની ગોળ થેપલી કરી, તે થેપલીની ચારે કોર ફરતો હિંગના લેપ કરી, પછી તે થેપલીને હાંડલામાં મૂકી, તેની પર મીઠું ભરી, તે હાંડલાંની પર બીજું હાંડલું ઉધું વાળવું. તે વખતે ઉપલાં હાંડલાંના કાંડા, તળેના હાંડલાંની ડોકમાં જોશી, તેના પર લૂગડું લપેટી, તેના પર સૂતર વીંટી પછી તેના પર ભીની માટીનો લેપ કરવો, અને માટી સૂકાઈ ગયા આદ, તે માટલાંને ચૂલા પર મૂકી, તેની નીચે અગ્નિ કરવો. તે વખતે એ ધ્યાન રાખવું કે, ઉપરનું માટલું તપી, ફાટી જઇ તેમાંથી પારો નીકળી જાય નહિ, એટલા માટે, તે માટલા પર પાણી રેખા કરવું અથવા માટલા પર પાણીથી ટપકતું લૂગડું રાખી મૂકવું અર્થાત્ લૂગડાંમાંથી પાણી ટપકતું બંધ ન થાય, તેવી રીતે લૂગડું મૂકી, પછી ત્રણ પહોર સૂકી ખૂબ આકરો અગ્નિ આપવો અને માટલું ટાઢું થાય સારે

મોદાપરનું કપડાં હલકે હાથે ઉખેડી, પછી ઉપરનાં માટલાંને હળવેથી કાઢી લઇ, તેમાં જે પારો ચોટી ગયો હોય, તે કાઢી લેવો. આ પ્રમાણે ગંધર્વપાતન કરી કાઢેલો પારો દોપ રહિત, ઉત્તમ અને સમ્પૂર્ણ કાર્ય કરનારો બાણવો.

ગંધસ્તું શોધન

લોહપાત્રે વિનિક્ષિપ્ય ઘૂતમમ્નૌ પ્રતાપયેત્ ॥ ૧૩ ॥

તસે ઘૂતે તત્સમાનં ક્ષિપેદ્ગન્ધકજં રજઃ ॥

વિદ્રુતં ગન્ધકં જ્ઞાત્વા દુગ્ધમધ્યે વિનિક્ષિપેત્ ॥ ૧૪ ॥ एवं ગંધકશુદ્ધિઃ સ્યાત્સર્વકાર્યેષુ યોજયેત્ ॥

લોહાની કડાઈમાં ઘી નાંખી, પછી તે ઘીને ચૂલાપર ઉંનું કરવું. ઘી ઉંનું થાયકે તરત ઘીના વજનના જેટલો આમલસારા ગન્ધકનો ભૂકો તેમાં નાંખવો. જેવો ગન્ધક ઓગળીને ઘીની સાથે ભળી જાય કે તરત, એક વાસણમાં દૂધ ભરી, તેના મોંપર ઝળવાળિયાં લૂગડાંનો કટકો બાંધી ગન્ધક રેડવાથી, ગન્ધક સ્તરી, દૂધમાં પડીને જે કણિયુ કણિયુ થઇ જાય, તેને કાઢી લેવો. આ પ્રમાણે ગન્ધકને શોધી, પછી તે ગન્ધક બધાં કામમાં વાપરવો.

શોધેલા ગંધકના

ગુણ^૧

ગંધકઃ કટુકસ્તિક્તો વીર્યોષ્ણસ્તુવરઃ સરઃ ॥

પિત્તલઃ કટુકઃ પાકે કંઙ્કવિસર્પજન્તુજિત્ ॥

હંતિ કુટક્ષયશ્લીહકફવાતાન્ રસાયનઃ ॥

શોધેલો ગન્ધક, તીખો, કડવો, ઉષ્ણ વીર્ય, તુરો, ઝાડો સાદું લાવનારો, પિત્ત કરનારો. પાકમાં તીખો અને રસાયન છે. તે કણ્ઠ, વિસર્પ, કૃમિ, કુષ્ઠ, ક્ષય, પ્લીહ, કફ અને વાત, એ સર્વ રોગોને મટાડે છે.

અશુદ્ધ ગંધકના

અવગુણ^૧

અશુદ્ધો ગંધકઃ કુર્યાત્કુલં પિત્તરુજં ભ્રમમ્ ॥

હંતિ વીર્યં વલંરૂપં તસ્માચ્છુદ્ધઃ પ્રયુજ્યતે ॥

અશુદ્ધ ગન્ધક, કુષ્ઠ, પિત્ત રોગ અને ભ્રમને ઉત્પન્ન કરે છે તથા વીર્ય, બલ અને રૂપ, એ સર્વનો નાશ કરે છે, એટલા માટે શોધેલો ગન્ધક વાપરવો.

હિંગળાનું શોધન

મેપીક્ષીરેણ દરદમમ્લર્વગૈશ્ચ ભાવિતમ્ ॥ ૧૫ ॥

સતવારં પ્રયત્નેન શુદ્ધિમાયાતિ નિશ્ચિતમ્ ॥

હિંગળાને ગાડરના દૂધની સાત લાવના અને લિમ્બુના રસની સાત લાવના પ્રયત્નવડે આપવાથી, નક્કી હિંગળાની શુદ્ધિ થાય છે.

શોધેલા હિંગળાના

ગુણ^૧

તિક્તં કષાયં કટુ હિંગુલં સ્યાન્નેત્રામયગ્નં કફપિત્તહારિ ॥

હ્રાસકંઙ્કજ્વરકામલાશ્ચ પ્લીહામવાતૌ ચ ગરં નિહન્તિ ॥

શોધેલો હિંગળો, તુરો અને તીખો છે. વળી-તે, નેત્રરોગ, કફ રોગ, પિત્ત રોગ, હ્રાસ રોગ, કણ્ઠ, જ્વર, કામલા, પ્લીહ અને આમવાત રોગ મટાડે છે તથા ગરને-ઝેરને પણ ઉતારે છે.

હિંગળામાંથી પારો

કાઢવાની વિધિ

નિમ્બરસૈર્નિમ્બપત્રરસૈર્વા યામમાત્રકમ્ ॥ ૧૬ ॥

પિષ્ટા દરદમૂર્ચ્વં ચ પાતયેત્સૂતયુક્તિવત્ ॥

તતઃ શુદ્ધરસં તસ્માન્નીત્વા કાર્યેષુ યોજયેત્ ॥ ૧૭ ॥

હિંગળાને ખરલની અન્દર નાંખીને પછી તેને લિમ્બુના રસમાં અથવા લિમ્બાડાના પાન્ડાના રસમાં એક પહોર સૂધી ઘુણીને પછી તે હિંગળાને, નીચે રાખવાના હાડલાના તળિયામાં પાતળો પાતળો ચોમેર ચોપડી, તે હાંડલાની પર ખીજી હાંડલું ઉંધું વાળવું, તે વખતે ઉપલા હાંડલાના કાંઠા, તળેના હાંડલાની ડોકમાં ખોરી, તે અને કાંઠાઓની સાંધ પર લૂગડું લપેટી, તેના પર સૂતર વીંટી, પછી તેના પર ભીંની માટીનો લેપ કરવો અને માટી સ્કાઈગયા બાદ તે માટલાંને ચૂલા પર મૂકી, તેની નીચે અગ્નિ કરવો. તે વખતે એટલું ધ્યાન રાખવું કે, ઉપરનું માટલું, તપી, ફાટી જઈ, તેમાંથી પારો નીકળી ગય નહિ, એટલા માટે તે માટલા પર પાણી રેચા કરવું વા માટલા પર પાણીથી ટપકતું લૂગડું રાખી મૂકવું અને જેવું પાણી ટપકતું બંધ થાય કે તરત તે લૂગડાં પર પાણું પાડી રેડી, તે લૂગડાંને ટપકતું રાખીને ત્રણ પહોર સૂધી ખૂબ આકરો અગ્નિ આપવો અને માટલું ટાઢું થાય સારે મોઢા પરનું કપડાં ધીમે ધીમે કાઢી, ઉપરનાં માટલાંને હળવેથી કાઢી લખને, પછી ઉપરના માટલામાં જે પારો ચોટી ગયો હોય, તે પારાને છરીવતી અથવા હાથેથી કાઢી લેવો. તે પારો શુદ્ધ હોય છે, તેથી તે પારાને સર્વ કામની અન્દર વાપરવો.

નવ પ્રકારના વિષો કાલકૂટો વત્સનામઃ શૃંગકથ પ્રદીપકઃ ॥

હાલાહલો બ્રહ્મપુત્રો હારિદઃ સક્તુકસ્તથા ॥ ૧૮ ॥ સૌરાષ્ટ્રિક્કેતિ પ્રોક્તા વિષમેદા અમી નવ ॥

૧ કાલકૂટ વિષ, ૨ વછનાગ વિષ, ૩ શૃંગક વિષ, ૪ પ્રદીપક વિષ, ૫ હાલાહલ વિષ, ૬ બ્રહ્મપુત્ર વિષ, ૭ હારિદ્ર વિષ, ૮ સક્તુક વિષ અને ૯ સૌરાષ્ટ્રિક વિષ, એ નવે મહા વિષો જાણવાં.

કાલકૂટ વિષવર્ણન^૧ દેવાસુરરણે દેવેર્હતસ્ય પૃથુમાલિનઃ ॥

દૈત્યસ્ય ધધિરાજાતસ્તદ્દશસ્વત્થસંનિમઃ ॥

નિર્યાસઃ કાલકૂટોઽસ્ય મુનિભિઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ સોડહિશ્વેત્રે શૃંગવેરે કોકળે મલચે ભવેત્ ॥

દેવ તથા દૈત્યોના યુદ્ધ વખતે દેવોએ મારેલા જે પૃથુમાલી દૈત્ય, તેના લોહીમાંથી પીપળાના વૃક્ષના સરખું એક ઝાડ ઉત્પન્ન થયું, તે ઝાડમાંથી રસ વહી જઈને શુંદના સરખો જે પોચો ગાંગડો બાધે, તે ગાંગડાનું નામ “કાલકૂટ વિષ” જાણવું. આ કાલકૂટ વિષનું ઝાડ, અહિકેત્ર, શૃંગવેર, કોકળ અને મલચ દેશમાં થાય છે.

વછનાગવિષવર્ણન^૧ સિન્દુવાસદકૃપત્રો વત્સનામ્યાકૃતિસ્તથા ॥

યત્પાર્થે ન તરોર્વૃદ્ધિર્વત્સનામઃ સ ભાષિતઃ ॥

વાછડાની નાલિના સરખા આકારવાળું, નગડા સરખાં પાંદડાંવાળું તથા જેની આસપાસ કોઈ વૃક્ષ ઉગતું નથી, તેનું નામ “વત્સનાલ-વછનાગ વિષ” જાણવું.

શૃંગકવિષવર્ણન^૧ યસ્મિન્ ગોશૃંગકે બદ્ધે દર્થઃ ભવતિ લોહિતમ્ ॥

સ શૃંગકઃ કૈતિ પ્રોક્તો દ્રવ્યતત્ત્વવિચારકૈઃ ॥

ગાયનાં શિંગડાને બાંધવા માત્રમાં જ ગાયનાં દૂધને લોહીના સરખું કરનારું જે વિષ, તે વિષનું નામ “શૃંગક વિષ” જાણવું, એમ પદાર્થ તત્ત્વજ્ઞાન જાણનારાઓએ કહ્યું છે.

અથવા જે વિષ ગાયના શિંગડાંઓની મધ્યમાં કપાલપર આંધવા માત્રથી જ નાકમાંથી* લોહી પડવા માટે, તેનું નામ “શૃંગક વિષ” જાણવું.

પ્રદીપકવિષવર્ણન*

વર્ણતો લોહિતો યઃ સ્યાત્ દીપ્તિમાન્દહનપ્રભઃ ॥

મહાદાહકરઃ પૂર્વેઃ કથિતઃ સ પ્રદીપનઃ ॥

ઝળઝળાટ બળતા એવા અગ્નિના અંગારા સરખાં, સારી રીતે પ્રકાશવાળાં, રાતા રંગનાં અને ઘણો દાહ કરનારાં વિષને પૂર્વના વિદ્વાનોએ “પ્રદીપક-પ્રદીપન વિષ” નામ આપ્યું છે.

હાલાહલવિષવર્ણન*

ગોસ્તનામફલો ગુચ્છસ્તાલપત્રચ્છદસ્તથા ॥

તેજસા યસ્ય દહ્યન્તે સમીપસ્થા હુમાદયઃ ॥

અસૌ હાલાહલો જ્ઞેયઃ કિંકિધાયાં હિમાલયે ॥ દક્ષિણાબ્ધિતટે દેશે કોંકણેડપિ ચ જાયતે ॥

તાડનાં પાંદડાંના સરખાં પાંદડાંવાળું, ગાયના આંચળના સરખાં ફલોવાળું-કન્દવાળું અને આબુઆબુનાં વૃક્ષોને પોતાના તેજથી બાળી નાખનારું જે વિષ, તેનું નામ “હાલાહલ વિષ” જાણવું. આ હાલાહલ વિષ, કિંકિન્ધા, હિમાલય, કાકણ અને દક્ષિણ સમુદ્રના કિનારાના દેશમાં ધણું કરી થાય છે.

બ્રહ્મપુત્રવિષવર્ણન*

વર્ણતઃ કપિલો યઃ સ્યાત્ તથા ભવતિ સારતઃ ॥

બ્રહ્મપુત્રઃ સ વિજ્ઞેયો જાયતે મલયાચલે ॥

ઝાડમાંથી સવવા ટાણે જે વિષ કપિલ રંગનું થઈ જાય, તેનું નામ “બ્રહ્મપુત્ર વિષ” જાણવું. આ બ્રહ્મપુત્ર વિષ, મલયાચલની આસપાસ ધણું કરી થાય છે.

હારિદ્રવિષવર્ણન*

હરિદ્રાતુલ્યમૂલો યો હારિદઃ સ ઉદાહતઃ ॥

હળદરના ગાંઠિયા સરખી ગાંઠવાળું જે વિષ, તેનું નામ “હારિદ્ર વિષ” જાણવું.

સકતુકવિષવર્ણન*

યત્ પ્રન્થિઃ સક્તુકેનેવ પૂર્ણમધ્યઃ સ સક્તુકઃ ॥

જવના સરખા આકારનું અને અન્દરથી ઘોળું એવું જે વિષ તેનું નામ “સકતુક વિષ” જાણવું.

સૌરાષ્ટ્રિકવિષવર્ણન*

સુરાષ્ટ્રવિષયે યઃ સ્યાત્સ સૌરાષ્ટ્રિક ઉચ્ચતે ॥

સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં થનારું જે વિષ, તેનું નામ “સૌરાષ્ટ્રિક વિષ” જાણવું.

સાત પ્રકારનાં ઉપવિષો

અર્કસેહુંડષતૂરલાંગલીકરવીરકમ્ ॥ ૧૯ ॥

ગુંજાહિફેનાશ્લેષેતાઃ સપોષવિષજાતયઃ ॥

આકડો, થોર, ધનુરો, દ્વિધિયો વછનાગ, કણેર, ચણોડી અને અરીણ, એ સાતે ઉપવિષની બાંધમાં ગણાય છે.

નવે વિષોનું શોધન*

વિષભાગાંશ્વ કળવત્સ્થૂલાન્કૃત્વા તુ ભાજને ॥

તત્ર ગોમૂત્રકં ક્ષિત્વા પ્રત્યહં નિત્યનૂતનમ્ ॥

શોષયેત્ત્રિદિનાદુર્ધ્વ કૃત્વા તીવ્રાતપે તતઃ ॥ પ્રયોગેષુ પ્રયુજીત ભાગમાનેન તદ્વિષમ્ ॥

* ગોઝુંગમિત્તિનિશ્ચિતો નાસાયસુકપ્રવર્તે ॥

૧ બીજા અન્થનો પાઠ છે.

વિષ આણી, તેના ઝીણા કટકા કરી, વાસણમાં ભરી, પછી તે કટકા ફાળી જાય, ત્યાં સુધી તેનાં અંદર ગૌમૂત્ર રેડી, તેને આકરા તડકામાં મૂકવું. બીજો દિવસે, વિષની અંદર રેડેલું ગૌમૂત્ર કાઢી નાંખી, બીજું તાજું ગૌમૂત્ર રેડી, તેને પાછું આકરા તડકામાં મૂકવું. એ પ્રમાણે બીજો દિવસે, વિષની અંદર રેડેલાં ગૌમૂત્રની પેઠે તાજું ગૌમૂત્ર રેડી, આકરા તડકામાં બધા મગીને ચાર દિવસ સુધી, નિત્ય રાખી, પછી ગૌમૂત્રને કાઢી નાંખી, તે વિષના કટકાને તડકામાં સૂકવી, તેના ઝીણા ભૂકા કરી, તે ભૂકાને લૂગડાંથી ચાળી લેવો. એ પ્રમાણે તૈયાર કરેલો વિષનો ભૂકા વજન પ્રમાણે પ્રયોગની અંદર વાપરવો.

નવે વિષોના ગુણ^૧ વિષે પ્રાણહરં પ્રોક્તં વ્યવાયિ ચ વિકાસિ ચ ॥
આમેયં વાતકફહૃત્ યોગવાહિ મદાવહમ્ ॥

તદેવ યુક્તિયુક્તં તુ પ્રાણદાયિ રસાયનમ્ ॥ પચ્યાશિનાં ત્રિદોષઘ્નં વૃંહણં વીર્યવર્દનમ્ ॥

વિષ, પ્રાણહર, વ્યવાયિ, વિકાસિ, આગ્નેય, વાતકફ મટાડનાર, યોગવાહિ અને માદક છે. તે જ યુક્તિયુક્ત સેવન કરવાથી, પ્રાણ બળ દેનારું, રસાયન, પથ્ય ખાનારાના ત્રિદોષને મટાડનારું, બૃહણ અને વીર્યને વધારનારું છે.

વજનાગ શોધવાની વિષં તુ લંકશઃ કૃત્વા વસ્ત્રલંકેન બંધયેત્ ॥
પહેલી વિધિ^૧ ગોમૂત્રમધ્યે નિક્ષિપ્ય સ્થાપયેદાતપે ટ્રયહમ્ ॥
ગોમૂત્રં ચ પ્રદાતવ્યં નૂતનં પ્રત્યહં બુધૈઃ ॥

ત્રયહેજ્જીતે તસુદૃશ્ય શોષયેન્મૃદુ પેષયેત્ ॥ શુદ્ધત્યેવં વિષં સર્વયોગ્યં ભવતિ ચાર્તિજિત્ ॥

વજનાગ આણી, તેના કટકા કરી, પછી તે કટકાની, લૂગડાંની અંદર પોટલી બાંધવી. પછી માટીના વાસણમાં ગૌમૂત્ર ભરી, ઉપલી પોટલીને, તેની અંદર ફાળી રાખી, તે વાસણ તડકામાં મૂકવું. બીજો દિવસે વાસણની અંદરનું વાસી ગૌમૂત્ર કાઢી નાંખી, બીજું તાજું ગૌમૂત્ર રેડી, તેને પાછું તડકામાં મૂકવું. તેમ ત્રીજો દિવસે પણ વાસણની અંદરનું વાસી ગૌમૂત્ર કાઢી નાંખી, બીજું તાજું ગૌમૂત્ર રેડી, તેને પાછું તડકામાં મૂકવું. પછી ચોથો દિવસે ગૌમૂત્રની અંદરની પોટલી બહાર કાઢી તે પોટલીની અંદરના વજનાગના કટકા તડકાની અંદર સૂકવી, પછી તેનું ચૂર્ણ કરી, તેને લૂગડાંથી ચાળી લેવું. એ પ્રમાણે કરવાથી એ વજનાગ સારી રીતે શુદ્ધ થઈ, રોગ મટાડવામાં સર્વ પ્રકારે યોગ્ય થાય છે.

લંકીકૃત્ય વિષં વસ્ત્રપરિબદ્ધં તુ દોલ્પ્યા ॥
વજનાગ શોધવાની બજાપયસિ સંસ્વિન્નં યામતઃ શુદ્ધિમાપ્નુયાત્ ॥
બીજી વિધિ^૧ અજાદુર્ગધાભાવતસ્તુ ગન્ધક્ષીરેણ શોષયેત્ ॥

વજનાગના કટકા કરી, પછી તે કટકાની, ત્રેવડા લૂગડામાં પોટલી બાંધવી. પછી તે પોટલીને દોલાયંત્રની અંદર બકરીના દૂધમાં એક પહોર અગ્નિ આપી, તેમાંના વજનાગને બાફવાથી, તે શુદ્ધ થાય છે. કદી બકરીનું દૂધ ન મળે તો પછી ગાયના દૂધમાં શોધવો.

શોધેલા વછનાગના
ગુણ^૧

વત્સનામોડતિમધુરઃ સોષ્ણો વાતકફાપહઃ ॥
કંઠરુક્સંનિપાતઃ પિત્તસંશોધનોડપિ ચ ॥

શોધેલો વછનાગ, અતિ મીઠો અને ઉપ્પુ છે. વળી તે વાત કફ રોગોનો નાશ કરે છે, કફ રોગ અને સન્નિપાત રોગ મટાડે છે અને પિત્તનું સારી રીતે શોધન કરે છે.

આંકડા નામે ઉપ-
વિષનું શોધન^૧

પંચગવ્યેષુ શુદ્ધં તુ દેયમર્કદ્વયં તથા ॥

ગાયનું મૂતર, ગાયનું છાણુ, ગાયનું દૂધ, ગાયનું દહીં અને ગાયનું ઘી, એ પાંચે સરખે ભાગે લઈ, મિશ્ર કરી, તેમાં, આંકડાને એક દિવસ રાખી મુકવાથી, તે શુદ્ધ થાય છે. એ રીતે શુદ્ધ કરેલા અને આંકડાઓ, સર્વ કામમાં વાપરવા.

આંકડા નામે-ઉપવિ-
ષના ગુણ^૧

અર્કદ્વયં સરં વાતકુષ્ઠકણ્ઠવિષાપહમ્ ॥

વિહન્તિ ધીહગુલ્માશોયકૃચ્છ્મોદરકુમીન ॥

શુદ્ધ કરેલા અને આંકડાઓ, સર-સારક છે. વળી તે વાત, કુષ્ઠ, કણ્ઠ વિષ, પિલહા ગુદમ, અર્શ યકૃત, રસેન્દ્રોદર અને કૃમિ, એ સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે.

થોર નામે ઉપવિષ-
ના દૂધનું શોધન^૧

પંચગવ્યેષુ કર્તવ્યં સ્તુક્ષીરસ્ય તુ શોધનમ્ ॥

ગાયનું મૂતર, ગાયનું છાણુ, ગાયનું દૂધ, ગાયનું દહીં અને ગાયનું ઘી, એ પાંચે સરખે ભાગે લઈ, મિશ્ર કરી હાગાંથી ગાળી લેવાં. ત્યારબાદ તે પંચગવ્યના પ્રમાણમાં થોરનું દૂધ અન્દર નાંખી એક દિવસ રાખવાથી, તે થોરનું દૂધ પંચગવ્ય સાથે મિશ્ર થઈ જશે. એ રીતે પંચગવ્ય સાથે મિશ્ર થયેલું થોરનું દૂધ સર્વ કાર્યમાં વાપરવા લાયક થાય છે. (હવે પંચગવ્યને મિશ્ર કરી હાગાંથી ગાળી લેખવું. જે પંચગવ્ય પાંચ તોલા હોય અને તેમાં થોરનું દૂધ પડવાથી તે છ તોલા થાય તો એક તોલા થોરનું દૂધ શુદ્ધ થયેલું જાણવું. હવે જે ઔષધમાં એક તોલા થોરનું દૂધ નાંખવું હોય ત્યાં પંચગવ્ય સાથે છ તોલા થોરનું દૂધ નાંખવું, તેથી થોરનાં દૂધની અન્દરનું જે વિષ, તે પંચગવ્યને લીધે નુકસાન કરતું નથી.)

શોધેલા થોરના
દૂધના ગુણ^૧

સ્તુહીક્ષીરં વિષાધ્માનં ગુલ્મોદરહરં પરમ્ ॥

થોરનું દૂધ, વિષ, આધ્માન અને ગુલ્મોદરનો સારી રીતે નાશ કરે છે.

ધંતુરા નામે ઉપવિષ
નું શોધન^૧

ધનૂરબીજં ગોમૂત્રે ચતુર્યામોષિતં પુનઃ ॥

કંઠિતં નિસ્તુષ્પં કૃત્વા યોગેષુ વિનિયોજયેત્ ॥

ધનૂરાનાં બીજ, ચાર પહોર સુધી ગાયના મૂતરમાં પલાળી-લીંજવી, તેને કાઢી લેવાં અને જરાતરાસ્રકાય કે ખાણડી, પછી તેને સૂપડાંવતી ઝાટકી ઉપરનાં ફેતરાં કાઢી નાંખવાં અને અન્દરનાં જે બી રહે તે બી, સર્વ પ્રયોગની અન્દર વાપરવાં.

શોધેલા ધનૂરા નામે
ઉપવિષના ગુણ

ધનૂરઃ કટુરુષ્ણશ્ચ કાંતિકારી વળાર્તિનુત્ ॥

કુષ્ઠાનિ હંતિ લેપેન પ્રભાવેણ જ્વરં જયેત્ ॥

ત્વગ્દોષકૃચ્છ્રકંઠ્ઠિતિજ્વરહારી શ્રમાવહઃ ॥

શુદ્ધ કરેલો ધન્વરો, તીખો, ઉષ્ણ, કાંતિ વધારનાર, વ્રણની પીડાનો નાશ કરનાર, લેપ કરવાથી કુષોનો નાશ કરનાર તથા પ્રભાવ વડે કરીને જ્વરનો નાશ કરનાર છે. વળી તે આમડીના દોષ, મૃતકૃચ્છ્ર રોગ, કણ્ઠ, જ્વર અને બ્રમ એ રોગો મટાડે છે.

લાંગલી શુદ્ધિમાયાતિ દિનં ગોમૂત્રસંસ્થિતા ॥
દુધિયા વછનાગ નામે ઉપવિષનું શોધન^૧ દુધિયા વછનાગના કટકાઓને એક દિવસ ગાયના મૂત્રમાં રાખવાથી, તે શુદ્ધ થાય છે.

શોધેલા દુધિયા વછનાગ નામે ઉપવિષના ગુણ કલિકારી સરા કુઠાશોફાશોવ્રણશૂલનુત્ત ॥
તીક્ષ્ણોષ્ણકૃમિહૃદ્ધવી પિત્તલા ગર્ભપાતિની ॥
શુદ્ધ કરેલો દુધિયો વછનાગ, સારક, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, લઘુ અને પિત્તકર છે. વળી તે કુષ, શોક, અર્શ વ્રણ, શૂલ અને કૃમિ રોગ મટાડે છે તથા ગર્ભનો પાત કરે છે.

હયારિર્વિષવચ્છોધ્યો ગોદુરધે દોલકેન તુ ॥
કણ્ઠર નામે ઉપવિષનું શોધન^૧ કણ્ઠર લઇને, તેની ત્રેવડા લૂગડામાં પોટલી બાંધવી. પછી તે પોટલીને દોલાયંત્રની* અન્દર અકરીના દૂધમાં* એક પહોર સૂધી આફવાથી, પોટલીની અન્દરનું કણ્ઠર શુદ્ધ થાય છે.

કરવીરદ્રયં નેત્રરોગકુઠ્ઠવ્રણાપહમ્ ॥
શોધેલી કણ્ઠર નામે ઉપવિષના ગુણ^૧ લઘુષ્ણં કૃમિકંઢેન્નં ભક્ષિતં વિષવન્મતમ્ ॥
શુદ્ધ કરેલ અને કણ્ઠર, લઘુ અને ઉષ્ણ છે. વળી તે, નેત્ર રોગ, કુષરોગ, વ્રણ, કૃમિ અને કણ્ઠ રોગનો નાશ કરનારી તથા આંધી હોય તો એરના સરખી છે. ગુંજાકાંજિકસંસ્થિત્વા પ્રહરાચ્છુદ્યતિ ધ્રુવમ્ ॥

ચણ્ણોડી નામે ઉપવિષનું શોધન^૧ ચણ્ણોડી લઇ, તેની ત્રેવડા લૂગડામાં પોટલી બાંધવી. પછી તે પોટલીને દોલ યંત્રની* અન્દર કાંજમાં એક પહોર સૂધી આફવાથી, પોટલીની અન્દરની ચણ્ણોડી શુદ્ધ થાય છે.

ગુંજા લઘુર્હિમા રૂક્ષા મેદિની શ્વાસકાસજિત્ ॥
શોધેલી ચણ્ણોડી નામે ઉપવિષના ગુણ^૧ કૃષ્ણાકૃષ્ણકુષ્ઠકંઢૃશ્લેષ્મપિત્તવ્રણાપહા ॥
શુદ્ધ કરેલ ચણ્ણોડી લઘુ, ટાઢી, રૂક્ષ તથા ભેદન કરનારી છે. વળી તે, શ્વાસ, કાસ, કાળુ કુષ, શ્વેત કુષ્ઠ કણ્ઠ, શ્લેશ્મ પિત્ત, અને વ્રણ રોગનો નાશ કરે છે. અહિકેનં શૃંગવેરસૈર્માન્વ્યં ત્રિસપ્તથા ॥

અશીલુ નામે ઉપવિષનું શોધન^૧ શુદ્ધયુક્તેષુ યોગેષુ યોજયેત્તદ્વિધાનતઃ ॥
અશીલુને ખરલની અન્દર નાંખી, તેને આદાના રસમાં ભીંજવી, એક દિવસ ખરલ કરવું. પાછું બીજે દિવસે અશીલુ આદાના રસમાં ભીંજવી, એક દિવસ

૧ બીજા અન્યના પાઠ છે.

* લંડીકૃત્ય વિષં વક્ત્રપરિવદં તુ દોલયા ॥ અજાપયસિ સંસ્થિત્વં યામતઃ શુદ્ધિમાપ્નુયાત્ ॥
(આ દોલાયંત્રનું વર્ણન પૃષ્ઠ ૧૬૮ મેં છે.)

ખરલ કરવું. એ રીતે પહેલે તથા બીજે દિવસે અદિણીની ખરલ કર્યા પ્રમાણે એકવીશ દિવસ સુધી ભીંજવીને ખરલ કરવાથી અદિણી શુદ્ધ થાય છે. એ રીતે શુદ્ધ કરેલું અદિણી વિધિ-પુરસ્સર પ્રયોગમાં વાપરવું.

શોધેલા અદિણી નામે અફૂકં શોષણં ગ્રાહિ શ્લેષ્મઘ્નં વાતપિત્તલમ્ ॥

ઉપવિષના ગુણુ' મદકૃદાહકૃચ્છુકસ્તંભનાયાસમેહકૃત્ ॥

અતિસારે ગ્રહણ્યાં ચ હિતં દીપનપાચનમ્ ॥ સેવિતં દિવસૈઃ કૈશ્ચિત્ ભ્રમયત્યન્યથાડર્તિકૃત્ ॥

શુદ્ધ કરેલું અરીણુ, શોષક-શોષણુ કરનારું, ગ્રાહી, વાતકર, પિત્તકર અને મદકારી છે. વળી તે કફ, દાહ, શુક્રતેલ, આયાસ અને મેહ (પ્રમેહ), એ સર્વ રોગને ઉત્પન્ન કરે છે તથા તે અતિસાર અને સંગ્રહણી રોગપર હિતકારક છે, દીપન પાચન કરે છે અને હૃદયેશાં ખાનારનું ચિત્ત ફેરે છે અને જો હૃદયેશાં ખાનારને વખતસર ન મળે તો શરીરમાં પીડા પળુ થાય છે. નેપાળાનું શોધન'

જૈપાલં રહિતં ત્વગંકુરસજ્ઞામિર્મલે માદિષે ॥

નિક્ષિપ્તં ત્ર્યહમુષ્ણતોયવિમલં ચત્વે સવાસોર્દિતમ્ ॥

લિપ્તં નૂતનલવંરેષુ વિગતસ્નેહં રજઃસન્નિભમ્ ॥ નિર્બુકાંબુવિભવિતં ચ બદુશઃ શુદ્ધં ગુણાદયં ભવેત્ ॥

નેપાળાનાં બીની છાલ કાઢી નાંખી, અંદરનાં બીની, કપડાંની અંદર પોટલી બાંધી, તે પોટલીને ભેંસના છાણના ઢગલાની મધ્યમાં ત્રણ દિવસ સુધી રાખી મૂકવી. પછી એથે દિવસે તે પોટલી બહાર કાઢી, પોટલીની અંદરનાં બીને ઉનાં પાણીથી સ્વચ્છ ધોઈ નાંખી, પછી તે બીપર ઉગેલા કોટા, તે બીપરની છાલ અને તે બીની અંદરની રસજા-શુભલિયો-રેખાઓ કાઢી નાંખી, પછી એકલા ગર્ભને સ્વચ્છ કપડાંના ટુકડાની સાથે ખરલની અંદર નાંખી, ઘુણ્ટવો. (કપડાના ટુકડાની સાથે ઘુણ્ટવાનું કારણ એટલું જ છે કે, ગર્ભની અંદરનું તેલ કપડું પી નળ્ય છે.) પછી તે ગર્ભને, ખરલમાંથી બહાર કાઢી, કારા દીપડામાં ચોપડવો એટલે તે ગર્ભ, સ્નેહ-તેલ રહિત થઈને ધૂળના સરખો થઈ નળ્ય છે. પછી એ ધૂળના સરખા નેપાળાના બીના ગર્ભને, લિચ્છુના રસની ઘણીક-સાતેક ભાવનાઓ આપવાથી, તે ગર્ભ, શુદ્ધ થઈને ગુણુકારી થાય છે.

શોધેલા નેપાળાના જૈપાલઃ કટુરુષ્ણશ્ચ કૃમિહારી વિરેચનઃ ॥

ગુણુ' દીપનઃ કફવાતઘ્નો જઠરામયશોધનઃ ॥

શોધેલો નેપાળો, તીખો, ઉષ્ણ, કરમને મટાડનારો, ઝાડો લાવનારો, જઠરાગ્નિ, પ્રદીપ્ત કરનારો, કફવાતનો નાશ કરનારો અને ઉદર રોગને મટાડનારો છે.

શોધેલા પારાને મુખ એતૈર્વિમર્દિતઃ સુતશિષ્ણપક્ષઃ પ્રજાયતે ॥ ૨૦ ॥

લાવવાની પહેલી વિધિ સુખં ચ જાયતે તસ્ય ધાતૃશ્ચ પ્રસતે ક્ષણાત્ ॥

પ્રથમ પારો લઈ ખરલમાં નાંખવો. સારખાદ ઉપર જે નવ વિષો^૨ અને સાત ઉપવિષો^૩ ગણાવ્યાં, તેમાંથી પ્રથમ શુદ્ધ કરેલું એક વિષ લઈ, તેને ખરલની

૧ બીજા ગ્રન્થનો પાઠ છે.

૨-૧ કાલકૃટ વિષ, ૨ વછનાગ વિષ, ૩ શૃંગક વિષ, ૪ પ્રદીપક વિષ, ૫ હાલાહલ વિષ, ૬ બ્રહ્મપુત્ર વિષ, ૭ હારિદ્ર વિષ, ૮ સકતુક વિષ અને ૯ સોરાષ્ટ્રિક વિષ, એ નવ વિષો.

૩-૧ આકટો, ૨ ચોર, ૩ ધનુરો, ૪ દૂધિયો વછનાગ, ૫ કણેર, ૬ ચણાઠી, અને ૭ અરીણુ એ સાત ઉપવિષો.

અંદરના પારાની સાથે મિશ્ર કરી, પછી તે બન્નેને સાત દિવસ સુધી ખરલ કરવાં. ત્યાર બાદ પારામાંથી વિષો કાઢી નાંખવા માટે પારાને કાંજથી ઘોઘ નાંખવો. ત્યારબાદ શુદ્ધ કરેલા બીજા વિષની સાથે સાત દિવસ સુધી પારાને ખરલ કરી, પાછો પારાને કાંજથી ઘોઘ નાંખવો. એ પ્રમાણે શુદ્ધ કરેલાં નવે વિષો અને સાતે ઉપવિષોની અન્દરનાં જેટલાં વિષો અને ઉપવિષો મળે, તેટલાં વિષો અને ઉપવિષોની અન્દર સાત સાત દિવસ ખરલ કરી, કાંજની અન્દર ઘોઘ નાંખવાથી પારાના પક્ષનું છેદન થાય છે અર્થાત્ પારો ઉડી ન જતાં, તેને મુખ ફૂટી, પછી તે પારો, સુવર્ણાદિ ધાતુઓને ક્ષણ વારમાં ખાઈ જાય છે અર્થાત્ ક્ષણ વારમાં મારે છે.

તમ ખલ્લનું વર્ણન^૧

અજાશકૃતુષાર્મીસ્તુ ગતે તત્ત્રિતયં ક્ષિપેત્ ॥

તસ્યોપરિ સ્થિતં સ્થલં તમ સ્થલમિદં ભવેત્ ॥

પૃથ્વીમાં ખરલ સમાઈ શકે, એવડો ખાડો ખોદી, તેની અન્દર બકરીની લીંણડી તથા શાળનાં ફેતરાં નાંખી, તેમને અમિથી સળગાવી, તેની ઉપર જે ખરલ મૂકવી, તેનું નામ તમ ખલ્લ-ખરલ ગણવું. આ તમ ખરલનું નામ નીચેના ૨૩ માં શ્લોકમાં હોવાથી અહીં વર્ણન લખવું પડ્યું છે.

શોધેલા પારાને મુખ લાવવાની બીજી વિધિ

અથવા ત્રિકલ્પ ક્ષારૌ રાજી લવણપંચકમ્ ॥ ૨૧ ॥

રસોનો નવસારશ્ચ શિમુરચ્ચૈકત્ર ચૂર્ણિતૈઃ ॥

સમાંશૈઃ પારદાદેતૈર્જમ્બીરેણ દ્રવેણ વા ॥ ૨૨ ॥

નિમ્બુતોયૈઃ કાંજિકૈર્વા સોળાસલ્લે બિમદંયેત્ ॥ અહોરાત્રત્રયેણ સ્યાદ્રસે ધાતુચરં મુક્તમ્ ॥ ૨૩ ॥

શુદ્ધ, મરી, લીંણડીપીપર, જવખાર, સાજખાર, રાઈ, સિન્ધાલુણ, સંચળ, બિડલવણ, મીઠું, વડાગંઠ મીઠું, લસણ, નવસાર અને શરગવાની છાલ, એ ચૌદે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરવું. પછી એક ભાગ ઉપલું ચૂર્ણ અને એક ભાગ શુદ્ધ કરેલો પારો લઈ, એ બન્નેને મિશ્ર કરી, તમ ખરલમાં નાંખી, જમ્બીર એટલે કાગડી લિમ્બુના રસમાં, લિમ્બુના રસમાં વા કાંજમાં, ત્રણ દિવસરાત્રિ પર્યંત લઢવાથી-વાટવાથી, સુવર્ણાદિક ધાતુ ભક્ષણ કરવામાં અર્થાત્ મારવામાં પારાને મુખ થાય છે એટલે પારો ઉડી જતો નથી.

શોધેલા પારાને મુખ લાવવાની ત્રીજી વિધિ

અથવા બિન્દુલીકીટૈ રસો મર્દચ્છિવાસરમ્ ॥

લવણામ્લૈર્મુખં તસ્ય જાયતે ધાતુષ્મરણમ્ ॥ ૨૪ ॥

બિન્દુલી નામે કીડો કે જેને કાઠિયાવાડમાં ટપકાવાળુ ફૂંડું (જે ફંદા હોય છે: દરેક પાંખમાં ત્રણ ત્રણ ટપકાંવાળો, પગવાળો, કાળા રંગનો અને લામ્બો જીવડો), કહે છે તથા જેને સૂરતમાં સાપનો ગોવાળો કહે છે, તેને તથા પારાને ખરલમાં નાંખી, મિશ્ર કરી, ત્રણ દિવસરાત્રિ પર્યંત લઢીને-વાટીને, પછી પાછો તે પારાને, સિન્ધાલુણ અને લિમ્બુના રસમાં ત્રણ દિવસરાત્રિ પર્યંત ખરલની અન્દર લઢવાથી-વાટવાથી, સુવર્ણાદિક ધાતુ ભક્ષણ કરવામાં અર્થાત્ મારવામાં પારાને મુખ થાય છે એટલે પારો ઉડી જતો નથી.

કચ્છપ યંત્ર કરવાની
વિધિ^૧

સ્વર્પરં પૃથક્ સમ્યક્ વિસ્તારં તસ્ય મધ્યતઃ ॥

આલવાલં પુટે કૃત્વા તન્મધ્યે પારદં ક્ષિપેત્ ॥

ઝર્વાધસ્તુ વિઙ્ગં દત્વા મલ્લેનારુઘ્ય યત્નતઃ ॥

ઝર્વાધેયં પુટં તસ્ય યંત્રં કચ્છપસંજ્ઞકમ્ ॥ જારણાર્થં રસસ્યોક્તં ગંધાદીનાં વિશેષતઃ ॥

હાંડાંનું (કુણ્ડાના આકારનું) હીપડું લઈ, તેની મધ્યમાં ભીની માટીની એક આંગળની કોડિયાના જેટલી પહોળી ફરતી પાળ કરી, પછી તે પાળની અન્દર યિડલવણુ પાથરી, તેની ઉપર પારો પાથરી, પાછું તે પારાની પર યિડલવણુ પાથરવું. પછી હીપડાંની અન્દર કરેલી પાળની કારને બરાબર અડે તેમ, તે યિડલવણુપર ઉંધું પાત્ર અર્થાત્ ઉંધું કોડિયું મૂકી, હીપડાંની અન્દર કરેલી પાળ તથા કોડિયાં વચ્ચેની સાંધપર લૂગડું લપેટી, પછી તે લૂગડાંપર ભીની માટીનો લેપ કરવો. એ લેપ કરેલી ભીની માટી સૂકાઈ ગયા બાદ કપડાંન્દર કરેલા પારાની ઉપર તે હીપડામાં જેટલાં અડાયાં-છાણાં સમાઈ શકે, તેટલાં મૂકી, સળગાવવાં, એનું નામ કચ્છપ યંત્ર બાલવું. આ કચ્છપ યંત્ર, પારાની ભરમ કરવામાં ગન્ધકના ગરણુની અન્દર અર્થાત્ ગન્ધકના આળવામાં વિશેષે કરીને વપરાય છે.

કચ્છપ યંત્રદ્વારા ગંધકના મૃત્કુળે નિશ્ચિપેત્રીરં તન્મધ્યે ચ શરાવકમ્ ॥

રણુવાળા પારાની વિધિ- મહત્કુંડપિધાનામં મધ્યે મેઘલયા યુતમ્ ॥ ૨૫ ॥

લિપ્ત્વા ચ મેઘલામધ્યં ચૂર્ણનાત્ર રસં ક્ષિપેત્ ॥ રસસ્યોપરિ ગંધસ્ય રજો દયાત્સમાંશકમ્ ॥ ૩૨ ॥

દત્તોપરિ શરાવં ચ મસ્મુદ્ધાં પ્રદાપયેત્ ॥ તસ્યોપરિ પુટં દયાત્તુર્ભિર્ગોમયોત્પલૈઃ ॥ ૨૭ ॥

एवं पुनः पुनर्गन्धं षड्गुणं जारयेत् बुधः ॥ गन्धे जीर्णं भवेत्सूतस्तीक्ष्णामिः सर्वकर्मकृत् ॥ २८ ॥

પહોળાં મોઢાંનું માટીનું એક કુણ્ડું લઈ, તે કુણ્ડાની મધ્યમ ભાગમાં એક ચતુ કોડિયું મૂકી, પછી તે કોડિયાંની કાર સૂકી, તે મોઢા કુણ્ડામાં પાણી ભરવું. ત્યારબાદ એક બીજું મોઢા કુણ્ડાનાં ઢાંકણના જેવડું કોડિયું લઈ, તેની મધ્યમાં ભીની માટીની એક આંગળની કોડિયાના જેટલી પહોળી ફરતી પાળ કરી, પછી તે પાળ કરેલાં કુણ્ડાના ઢાંકણવાળા કોડિયાના તળિયાંનો મધ્ય ભાગ, પાણીથી ભરેલાં કુણ્ડાંની અન્દર મૂકેલાં કોડિયાના ઢાંકાને અડે તેમ તે ઢાંકણવાળાં કોડિયાંને ઉંધું મુકતી વખતે મધ્યમાં કરેલી ગોળપાળમાં ચૂનો ચોપડી, તેનીપર પારો પાથરી અને પારાના જેટલો જ શુદ્ધ કરેલો અમલસારો ગન્ધક લઈ, તે ગન્ધકને પારાપર પાથરવો. પછી ઢાંકણવાળાં કોડિયાંની અન્દર કરેલી ફરતી પાળને બરાબર અડે તેમ, તે આમલસારો ગન્ધકપર બીજું ઉંધું કોડિયું મૂકી, ઢાંકણવાળાં કોડિયાંની અન્દર કરેલી પાળ તથા કોડિયાં વચ્ચેની સાંધપર લૂગડું લપેટીને પછી તે લૂગડાંપર ભીની રાખનો લેપ કરવો. એ લેપ કરેલી ભીની રાખ સૂકાઈ ગયા બાદ, કપડાંન્દર કરેલ ઢાંકણવાળું કોડિયું પાણીથી ભરેલાં કુણ્ડાપર ઉંધું મૂકી, પછી તે ઢાંકણવાળાં કોડિયાંપર ચાર અડાયાં છાણાં

૧ બીજા ગ્રન્થનો પાઠ છે.

૨ મરાઠી ટીકાકારો સિન્ધાલુણ અને રાખ ચોપડવાનું લખે છે, પણ સંસ્કૃતમાં સિન્ધાલુણ નથી.

મૂકી, સળગાવવાં. એ છાણું સળગીને હરી ગયા બાદ, ઢાંકણવાળું કોડિયું પણ હરી જાય ત્યારે, તે કોડિયામાંની પાળ તથા કોડિયાની સાંધ પર જે કપડાં છન્દ કર્યું હોય તે કાઢી નાંખી તે પાળની અન્દરના પારા પર ખીન્ને નવો ગન્ધક પાથરી, તેના પર પ્રથમ કલા પ્રમાણે કપડાં છન્દ કરી અગ્નિ આપવો. એ પ્રમાણે પહેલી તથા બીજી વાર પ્રમાણે છ વખત પારા પર નવો નવો ગન્ધક નાંખી કપડાં છન્દ કરી, ગન્ધક બાળવાથી, પારાની ભરમ અગ્નિ સરખી તીક્ષ્ણ થાય છે અને તે સર્વ કામ કરે છે.

વાલુકા યંત્ર કરવાની માંહે વૈતસ્તિગંભીરે મધ્યે નિહિતકૃપિકા ॥

વિધિ^૧ કૃપિકા કંઠપર્યન્તં વાલુકામિશ્ર પૂરિતે ॥

મેષજં કૃપિકાસંસ્થં વહ્નિના યત્ર પચ્યતે ॥ વાલુકાયંત્રમેતદ્દિ યંત્રં તત્ર વૃષૈઃ સ્મૃતમ્ ॥

એક શીંશી લઈ, તેની અન્દર દવા ભરી, શીંશીના મોઢાને બુચ દઈ, શીંશીની ફરતું ચારે કાર લગડું લપેટી, પછી તે લગડાંની અને મોઢાંની ઉપર ભીંની માટીનો લેપ કરવો. એ લેપ સૂકાયા બાદ તે શીંશીને હાંડલાંની મધ્યમાં મૂકી, તે હાંડલાંના મોઢા મૂકી રેતી ભરી, પછી તે હાંડલું ચૂલા પર મૂકી, તેની નીચે શીંશી ન ફાટે તેમ અગ્નિની ધીમી આંચ આપી, ઔષધ પકાવવું, એનું નામ બુદ્ધિમાનોએ વાલુકા યંત્ર કહેવું છે.

ધૂમસારં રસં તોરીં ગન્ધકં નવસાદરમ્ ॥

વાલુકાયંત્રદ્વારા પારાની યામૈકં મર્દયેદમ્લૈભાગં કૃત્વા સમં સમમ્ ॥ ૨૧ ॥

ભરમની પહેલી વિધિ

કાચકુખ્યાં વિનિઃક્ષિપ્ય તાં ચ મૃદ્રત્રમુદ્રયા ॥

વિલિપ્ય પરિતો વક્ત્રં મુદ્રાં દત્વા ચ શોષયેત્ ॥ ૨૦ ॥ અથઃ સચ્છિદ્રપિઠરીં મધ્યે કૂર્પીં નિવેશયેત્ ॥

પિઠરીં વાલુકાપૂરૈર્મૃત્વા ચાકૃપિકાગલમ્ ॥ ૨૧ ॥ નિવેશ્ય ચૂલ્યાં તદ્વઃ કુર્યાદ્વહ્નિં શનૈઃ શનૈઃ ॥

તસ્માદપ્યધિકં કિંચિત્પાવકં જ્વલયેત્ક્રમાત્ ॥ ૨૨ ॥ એવં દ્વાદશમિર્યામૈર્મિરિયતે સુતકોત્તમઃ ॥

સ્ફોટયેત્સ્વાંગશીતં તમુધ્વર્ગંગંધકંત્યજેત્ ॥ ૨૩ ॥ અથસ્થં મૃતસૂતં ચ સર્વકર્મસુ યોજયેત્ ॥

ધુંસ (ધુંવાડાની ધુંસ), પારો, ફૂલાવેલી ફટકી, શોધેલો આમલસારો ગન્ધક અને નવસાર, એ પાંચે ઔષધો, સરખે ભાગે લઈ ખરલમાં નાંખી, એક પહોર મૂકી લીમ્બુના રસમાં ઘુણ્ટી, પછી તે પાંચે ઔષધોને કાચની શીંશીમાં ભરી, પછી આખી શીંશી પર લગડું લપેટી, તેના પર ભીની માટીનો લેપ કરી, મોઢા પર બુચનો દાટો દઈ, તેના પર લગડું વીટી, તેના પર ભીની માટીનો લેપ કરી, પછી તેને સૂકવવી. પછી તળિયામાં કાણાવાળાં હાંડલાંની અન્દર શીંશી મૂકી, તે શીંશીના ગળા સૂધી ચારે કાર રેતી ભરી દઈ, પછી તે હાંડલું ચૂલા પર મૂકવું. ત્યારબાદ તે હાંડલાં તળે અગ્નિની ધીમી આંચ આપવી શરુ કરી, શીંશી ન ફાટે તેમ કેક વધારે અગ્નિની આંચ ક્રમ પ્રમાણે આપવી. એ રીતે ચાર પહોર અગ્નિ આપવાથી, ઉત્તમ રીતે પારો ભરી જાય છે અર્થાત્ પારાની ઉત્તમ ભરમ થાય છે. પછી શીંશી હરીને ટાઢી થાય ત્યારે તેને હાંડલાંમાંથી બહાર કાઢી, હલકા હાથથી

ફેડી, મોઢાપર ચોટી ગયેલો ગન્ધક કાઢી નાંખી, તળિયે રહેલી પારાની ભસ્મ લઈ સર્વ કામમાં વાપરવી.

પારાની ભસ્મની
બીજી વિધિ

અપામાર્ગસ્ય बीजानां मूषायुग्मं प्रकल्पयेत् ॥ ૩૪ ॥

तत्संपुटे न्यसेत्सूतं मलयदुग्धमिश्रितम् ॥

द्रोणपुष्पीप्रसूनानि विडंगमिरिमेदकः ॥ ૩૫ ॥

एतन्वृण्मधोर्ध्वं च दत्वा मुद्रां प्रदीयते ॥ तं गोलं संधयेत्सम्यङ् मृन्मूषासंपुटे सूधीः ॥ ૩૬ ॥

मुद्रां दत्वा शोषयित्वा ततो गजपुटे पचेत् ॥ एवमेकપુટેનૈવ જાયતે ભસ્મસૂતકમ્ ॥ ૩૭ ॥

અધેડાનાં બી વાટીને, તેનાં બે કુરડાંઓ કરવાં. પછી કુખાનાં ફૂલ, વાવડિંગ અને ખેરની ગંધિલા ખેરની છાલ, એ ત્રણે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, પછી તે ચૂર્ણને અર્ધો ભાગ એક કુરડામાં પાથરી, તેનાપર, કાળા ઉખરાના ક્ષીરની અન્દર મિશ્ર કરેલા પારાને મૂકી, બાકી રહેલું અર્ધું ચૂર્ણ પારાની પર પાથરી, તેનાપર બીજું કુરડું ઉંધું વાળી તે બન્ને કુરડાંની સાંધને સારી પેઠે મેળવી દઈ, તેનો ગોળો વાળવો. તે ગોળાને એક કોડિયા માં મૂકી, તેનાપર બીજું કોડિયું ઉંધું વાળી, તે બન્ને કોડિયાંની સાંધપર લગડું લપેટી, તેના પર સૂતર વીંટી પછી તેનાપર બીની માટીનો લેપ કરી, તેને સૂકવીને અડાયાં-છાણાંનો એક ગળપુટ અગ્નિ આપવાથી, એક પુટની અન્દરજ પારાની ભસ્મ થાય છે.

પારાની ભસ્મની
ત્રીજી વિધિ.

काकोदुम्बरिकादुग्धै रसं किञ्चिद्विमर्दयेत् ॥

तद्दुग्धघृष्टहिं गोश्च मूषायुग्मं प्रकल्पयेत् ॥ ૩૮ ॥

क्षिप्त्वा તત્સંપુટે સૂતં તત્ર મુદ્રાં પ્રદાપયેત્ ॥ ૩૯ ॥

જૂત્વા તં ગોલકં પ્રાજ્ઞો મૂન્મૂષાસંપુટેધિકે ॥ પચેન્મૃદુપુટેનૈવ સૂતકો યાતિ ભસ્મતામ્ ॥

શુદ્ધ કરેલા પારાને ખરલની અન્દર નાંખી, થોડીક વાર કાળા ઉખરાના ક્ષીરમાં ઘુણ્ટવો. ત્યારબાદ કાળા ઉખરાના ક્ષીરમાં હિંગને વાટી, તેનાં બે કુરડાંઓ કરી, તે બે કુરડામાંનાં એક કુરડાંની અન્દર, ઉપરનો ખરલ કરેલો પારો મૂકી, તેની ઉપર બીજું કુરડું ઉંધું વાળી, તે બન્ને કુરડાંની સાંધને સારી પેઠે મેળવી દઈ, તેનો ગોળો કરી, તે ગોળાને માટીના એક કોડિયામાં મૂકી તેની ઉપર બીજું કોડિયું ઉંધું મૂકી, તે બન્ને કોડિયાંની સાંધપર સૂતર વીંટી, પછી તેનાપર બીની માટીનો લેપ કરી, તેને સૂકવીને અડાયાં છાણાંનો હલકા પુટનો અગ્નિ આપવો એટલે પારાની ભસ્મ થાય છે.

પારાની ભસ્મની ચોથી
વિધિ

नागवल्लीरसैर्घृष्टः कर्कोटीकन्दगर्भितः ॥ ૪૦ ॥

मृन्मूषासंपुटे पक्त्वा सूतो यात्येव ભસ્મતામ્ ॥

શુદ્ધ કરેલો પારો ખરલની અન્દર નાંખી, નાગરવેલના પાનના રસમાં ઘુણ્ટી, નરકણ્ડેલાનો કન્દ આણી, તે કન્દની અન્દરથી ડાળી કાઢી, તે કન્દના છિદ્રમાં ઉપરનો ખરલ કરેલો પારો ઘાલી, તેની ઉપર ડાળી ખેસાડી તે કન્દને ફરતું લગડું લપેટી તેનાપર સૂતર વીંટી, પછી તેનાપર બીની માટીનો લેપ કરી, તેને સૂકવી, માટીના એક

કોડિયામાં મૂકી, તેની ઉપર બીજું કોડિયું ઉંધું વાળી-મૂકી, તે બન્ને કોડિયાંની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીટી, પછી તેનાપર બીની માટીનો લેપ કરી, તેને સૂકવીને અડાયાં છાણાંનો મધ્યમ પ્રકારના પુટનો અગ્નિ આપવો એટલે પારાની ભરમ થાય છે.

જ્વરાંકુશ રસ

સંહિતં મૃગશૃંગં ચ જ્વાલામુલ્યા રસૈઃ સમમ્ ॥ ૪૧ ॥

રુઢ્વા માંહે પચેન્નુલલ્યાં યામયુગ્મં તતો નયેત્ ॥ અષ્ટાંશં ત્રિકટું દયાન્નિષ્કમાત્રં ચ મક્ષયેત્ ॥ ૪૨ ॥

નાગવલ્યારસૈઃ સાર્ધં વાતપિત્તજ્વરાપહમ્ ॥ અયં જ્વરાંકુશો નામ રસઃ સર્વજ્વરાપહઃ ॥ ૪૩ ॥

હરણનાં શિંગડાં લઈ, તેના આરીકમાં આરીક કટકા કરવા. પછી એ હરણનાં શિંગડાં ના કટકાને અને વેલરિયાં જંબૂતા રસને હાંડલામાં ભરી, હાંડલાનાં મોંપર ઉંધું કોડિયું રાખી હાંડલાની અને કોડિયાંની વચ્ચેની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીટી, પછી તેના પર બીની માટીનો લેપ કરવો. એ માટીનો લેપ સૂકાઈ જાય કે તરત તે માટલાંને ચૂલાપર મૂકી, તેની તળે અગ્નિનો તાપ કરી એ પહોર સુધી હરણના શિંગડાંના કટકાને હાંડલામાં ના રસની અન્દર ઉકાળી, પછી તેને બહાર કાઢી, તે કટકાનું ચૂર્ણ કરી નાંખવું. ત્યારબાદ શુંડ, મરી અને લીંડિપીપર લઈને, તેનું પાણુ ચૂર્ણ કરવું. પછી આઠ ભાગ હરણનાં શિંગડાંનું ચૂર્ણ અને એક ભાગ શુંડ, મરી અને લીંડિપીપરનું ચૂર્ણ લઈ, તે બન્ને ચૂર્ણને, ખરલમાં નાંખી, મિશ્ર થાય ત્યાંસુધી લઢવાં. એ રીતે તૈયાર કરેલાં આ ઔષધનું નામ જ્વરાંકુશ છે. એ જ્વરાંકુશ ખાવાની માત્રા એક નિષ્ક—ચાર માસાની જાણવી. આ જ્વરાંકુશ, નાગરવેલના પાનના રસની સાથે ખાવાથી, વાતપિત્તજ્વર નાશ પામે છે. વળી આ જ્વરાંકુશ નામે રસ સર્વ પ્રકારના જ્વરાનો નાશ કરે છે.

જ્વરારિ રસ

પારદં રસકં તાલં તુત્થં ટંકર્ણમધકે ॥

સર્વમેતત્સમં શુદ્ધં કારલ્યા રસૈર્દિનમ્ ॥ ૪૪ ॥

મર્દયેલ્લેપયેત્તેન તામ્રપાત્રોદરં મિષક્ ॥ અંગુલ્યર્ધપ્રણેન તતો રુઢ્વા ચ તન્મુલ્લમ્ ॥ ૪૫ ॥

પચેત્તં વાલુકાયંત્રે ક્ષિત્વાધાન્યાનિ તન્મુલ્લે ॥ યદા ફુટન્તિ ધાન્યાનિ તદા સિદ્ધં વિનિર્દિશેત્ ॥ ૪૬ ॥

તતો નયેત્સ્વાંગશીતં તામ્રપાત્રોદરાદ્મિષક્ ॥ રસં જ્વરારિનામાનં વિચૂર્ણ્ય મરિચૈઃ સમમ્ ॥ ૪૭ ॥

માષૈકં પર્ણસંઢેન મક્ષયેન્નાશયેજ્જ્વરમ્ ॥ ત્રિદિનૈર્વિષમં તીવ્રમેકદ્વિત્રિચતુર્થકમ્ ॥ ૪૮ ॥

શુદ્ધ કરેલો પારો, શુદ્ધ કરેલું ખાપરિયું, શુદ્ધ કરેલી હરતાલ, શુદ્ધ કરેલો મોર-થુથુ, શુદ્ધ કરેલો પાટિયો ટંકણખાર અને શુદ્ધ કરેલો આમલસારો ગંધક, એ છએ ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, ખરલમાં નાંખી, કારેલાના વેલાના પાંદડાના રસમાં એક દિવસ ખરલ કરી, પછી ત્રાંયાનું પહોળાં મોઢાનું કટોદાન લઈ, તેની અન્દર ઉપલાં ઔષધોનો, અર્ધા આંગળનો જોડો લેપ કરી, કટોદાનનું ઢાંકણું ઢાંકી, હાંડલાની અન્દર તે કટોદાનને મૂકી, તેની ચારે કાર રેતી ભરી, પછી તે હાંડલાને ચૂલાપર મૂકી, તેની નીચે અગ્નિ કરવો. અગ્નિ કર્યા પછી તે માટલાના મોઢાપર શાળવાળા ચોખા પલાળીને મૂકવા અને શાળ ફૂટીને જેવી શાળની ધાણી ફૂટવા માંડે કે તરત ઔષધને તૈયાર થયેલું જાણી,

તે ઔષધની નીચેના અગ્નિને ઠારી નાંખવો. પછી કટોદાન ઠારી ગયા કેડે, તેને હાંડલામાંથી બહાર કાઢીને તેની અન્દર ચોપડેલાં ઔષધને કાઢી લેવું, એ ઔષધનું નામ જવરારિ રસ કહેવાય છે. હવે જવરારિ રસ તથા મરીનું ચૂર્ણ એ બન્ને ઔષધો એક એક લાગ લઈ, એ બન્નેને ખરલમાં નાંખી, સારી રીતે ઘુણીને એક શીશીમાં ભરી મૂકવાં. પછી તેમાંથી એક માપાભાર આ ઔષધ નાગરવેલના પાનના ટુકડામાં ખાવાથી, ઔકાલિક જવર, દ્રુચાલિક જવર, ત્ર્યાલિક જવર અને ચાતુર્થિક જવર, એ બધા ત્રીણ વિષમ જવરો ત્રણ દિવસમાં નાશ પામે છે.

શીતજવરારિ રસ

તાલકં તુત્થકં તામ્રં રસં ગન્ધં મનઃશિલામ્ ॥

કર્ષ કર્ષ પ્રયોક્ત્યં મર્દયેત્ત્રિફલાંબુમિઃ ॥ ૪૯ ॥

ગોલં ન્યસેત્સંપુટકે પુટં દયાતપ્રયત્નતઃ ॥ તતો નીત્વાઝકંદુગ્ધેન વજ્રીદુગ્ધેન સપથા ॥ ૫૦ ॥

કાથેન દંભ્યાઃ શ્યામાયા માત્રયેત્સપથા પુનઃ ॥ માષમાત્રં રસં દિવ્યં પંચાશન્મરિચૈર્યુત્મ્ ॥ ૫૧ ॥

ગુડગચાળકં ચૈવ તુલસીદલયુગ્મકમ્ ॥ મક્ષયેત્ત્રિદિનં મક્ત્યા શીતારિદુર્લભઃ પરઃ ॥ ૫૨ ॥

પથ્યં દુર્ગધોદનં દેયં વિષમં શીતપૂર્વકમ્ ॥ દાહપૂર્વં હરત્યાશુ તૃતીયકચતુર્થકૌ ॥ ૫૩ ॥

દ્વ્યાહિકં સતતં ચૈવ વૈવર્ણ્યં ચ નિયચ્છતિ ॥

શોધેલો હરતાલ શોધેલો મોરચુચુ, તામ્રભસ્મ, શોધેલો પારો, શોધેલો આમલસારો ગન્ધક અને શોધેલો મનશીલ, એ છએ ઔષધો એક એક કર્ષ પ્રમાણુ લઈ, તેમને ખર-લમાં નાંખી, હરડાં, બેહેડાં અને આમળાના-નિઝલાના કાઢામાં ઘુંટીને તેમનો ગોળો વાળવો. તે ગોળાને માટીના કાડિયામાં મૂકી, તેની ઉપર બીજું કાડિયું ઉંધું પાડી, તે બન્ને કાડિયાંની સાંધપર ડગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીટીને પછી તેનાપર બીની માટીનો લેપ કરવો. એ માટીનો લેપ સૂકાઈ જાય કે તરત પ્રયત્નથી અડાયાં-છાણાના સારા પુટનો અગ્નિ આપવો. પછી અગ્નિની અન્દરનું સંપુટ ઠારી જાય ત્યારે તેને બહાર કાઢી, સંપુટને ઉખેડી, તેની અન્દરના ગોળાને ખરલની અન્દર નાંખી પછી તે ગોળાને આંકડાનું ક્ષીર, થોરનું દૂધ, નેપાળનાં મૂળનો કાદો અને નસોતરનો કાદો. એ ચારે પ્રવાહી પદાર્થોમાંના દરેક પ્રવાહી પદાર્થની સાત સાત લાવના આપી, પછી તેની એક એક માપાની જે ગોળી કરવી, તેનું નામ શીતારિ રસ-શીતજવરારિ રસ જાણવું. પછી એ રસની એક માપાની એક ગોળી, પચાસ મરીના દાણા, છ માપા ગોળ અને બે તુલસીનાં પાંદડા, એ ચારે પદાર્થને મિશ્ર કરીને મોટી ભંકિતથી ખાવા. એ પ્રમાણુ એ રસને મિશ્ર કરીને ત્રણ દિવસ સેવન કરવો; તેટલો વખત પથ તરિકે દૂધ ભાત ખાવા. એથી કરીને શીતપૂર્વક વિષમજવર, દાહપૂર્વક જવર, તૃતીયક જવર, ચાતુર્થિક જવર, દ્રુચાલિક જવર અને સતત જવર, એ બધા જવરો જલદી ઉતરી જઈને શરીરમાંનું નિસ્તેજપણું દૂર થાય છે.

જવરધ્રી શુટિકા

માર્ગૈકઃ સ્યાદ્રસાચ્છુદ્ધાદૈલેયઃ પિપ્પલી શિવા ॥ ૫૪ ॥

આકારકરમો ગંધઃ કદુતૈલેન શોધિતઃ ॥

ફલાનિ ચેન્દ્રવારુણ્યાશ્વતુર્ભાગમિતા અમી ॥ ૫૫ ॥ એકત્ર મર્દચેચ્ચૂર્ણમિન્દ્રવારુણિકારસૈઃ ॥
માષોગ્મિતાં ગુટીં કૃત્વા દદ્યાત્સયોજ્વરે બુધઃ ॥ ૫૬ ॥ છિન્નારસાનુપાનેન ઝવરઘ્ની ગુટિકા મતા ॥

શુદ્ધ કરેલો પારો એક લાગ, એળિયો, લીલડીપીપર, હીમજ, અક્કલકરો, સરસિયા તેલમાં શોધેલો આલમસારો ગન્ધક, ઇન્દ્રવારુણીનાં ફેલો—ઇન્દ્રવાણિયાંઓ, એ ૭એ ઔષધો ચાર ચાર લાગ લઈ, પછી તેમાંથી, સરસિયા તેલની અન્દર શોધેલા ગન્ધકને બુદ્ધો કાઢી, ખાડીનાં પાંચે ઔષધો મિશ્ર કરી, તેમનું ચૂર્ણ કરવું. પછી ઉપર કહેલો પારો તથા ગન્ધક, એ બન્ને, ખરલમાં નાંખી, તેમની ખરલ કરી, પછી ઉપર કહેલી પાંચે ઔષધીનું ચૂર્ણ પારો તથા ગન્ધકની સાથે ભેળવી, ઇન્દ્રવારુણીનાં ફેલોના—ઇન્દ્રાવણાના રસમાં ખરલ કરી, પછી તેમની એક એક માપાની જે ગોળી કરવી, તેનું નામ જ્વરઘ્ની ગુટિકા બાળવું. ડાહ્યા પુરુષે, આ ગોળીમાંની એક ગોળી, ગળેના રસના અનુપાન સાથે આપવાથી, સર્વે પ્રકારના જ્વરો તથા સઘોજ્વર જલદીથી મટી જાય છે.

લોહનાથ રસ શુદ્ધો બુબુક્ષિતઃ સૂતો ભાગદ્વયમિતો ભવેત્ ॥ ૫૭ ॥

તથા ગંધસ્ય ભાગૌ દ્વૌ કુર્યાત્કજ્જલિકાં તયોઃ ॥ સૂતાચ્છતુર્ગુણેષ્વેવ કષ્ઠેષુ વિનિક્ષિપેત્ ॥ ૫૮ ॥
ભાગૈકં ટંકણં ત્વા ગોક્ષીરેણ વિમર્દયેત્ ॥ તથા શંખસ્ય ખંડાનાં ભાગાનઘૌ પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૫૯ ॥
ક્ષિપ્તસર્વં પુટસ્યાંતરચૂર્ણસશરાવયોઃ ॥ ગતેં હસ્તોન્મિતે ધૃત્વા પચેદ્ગપુટન ચ ॥ ૬૦ ॥
સ્વાંગશીતં સમુદ્વયં પિષ્ટા તત્સર્વમેકતઃ ॥ ષડ્ગુંજાસંમિતં ચૂર્ણમેકોનત્રિશદ્ષળેઃ ॥ ૬૧ ॥
ઘૃતેન વાતજે દયાન્નવનીતેન પિત્તજે ॥ ક્ષૌદ્રેણ શ્લેષ્મજે દયાદતીસારે ક્ષયે તથા ॥ ૬૨ ॥
અરુચૌ પ્રહળીરોગે કાર્દયે મન્દાનલે તથા ॥ કાસે શ્વાસેષુ ગુલ્મેષુ લોકનાથો રસો હિતઃ ॥ ૬૩ ॥
તસ્યોપરિ ઘૃતાન્નં ચ મુંજીત કવલત્રયમ્ ॥ મંચે ક્ષણેકમુત્તાનઃ શયીતાનુપધાનકે ॥ ૬૪ ॥
અનમ્લમન્નં સઘૃતં મુંજીત મધુરં દધિ ॥ પ્રાયેણ જાંગલં માસં પ્રદેયં ઘૃતપાચિતમ્ ॥ ૬૫ ॥
સદુગ્ધમક્તં દદ્યાચ્છ જાતેડમૌ સાંધ્યભોજને ॥ સઘૃતાન્ મુદ્ગશ્લકાન્ વ્યંજનેષ્વવચારયેત્ ॥ ૬૬ ॥
તિલામલકકલ્કેન છાપયેત્સર્પિષાડ્યવા ॥ અભ્યંજયેત્સર્પિષા ચ જ્ઞાનં કોષ્ણોદકેન ચ ॥ ૬૭ ॥
કચ્છિત્તિલં ન ગૃહીયાત્ ન ચિલ્વં કારવેલ્લકમ્ ॥ વાર્તાકં શર્કરીં ચિંચાં ત્યજેત્ વ્યાયામમૈથુનમ્ ॥ ૬૮ ॥
મઘં સંધાનકં હિંગુ શુંઠીં માષાન્ મસૂરકાન્ ॥ કૃષ્માંડં રાજિકાં કોપં કાંજિકં ચૈવ વર્જયેત્ ॥ ૬૯ ॥
ત્યજેદ્યુક્તિન્નિદ્રાં ચ કાંસ્યપાત્રે ચ ભોજનમ્ ॥ કકારાદિયુતં સર્વં ત્યજેત્ શાકફલાદિકમ્ ॥ ૭૦ ॥
પથ્યોડ્યં લોકનાથસ્તુ શુભનક્ષત્રવાસરે ॥ પૂર્ણાંતિથૌ શુક્રપક્ષે જાતે ચન્દ્રબલે તથા ॥ ૭૧ ॥
પૂજયિત્વા લોકનાથં કુમારીં ભોજયેત્તતઃ ॥ દાનં દદ્યાત્ દ્વિઘટિકામધ્યે ગ્રાહ્યો રસોત્તમઃ ॥ ૭૨ ॥
રસાત્સંજાયતે તાપસ્તદા શર્કરયા યુતમ્ ॥ સત્ત્વં ગુહ્યં ગૃહીયાદ્વંશરોચનયા યુતમ્ ॥ ૭૩ ॥
ખર્જૂરં દાડિમં દ્રાક્ષામિશ્નુલંડાનિ ચારયેત્ ॥ અરુચૌ નિસ્તુષ્પં ધાન્યં ઘૃતમૃદ્ધં સશર્કરમ્ ॥ ૭૪ ॥
દદ્યાત્તથા જ્વરે ધાન્યગુહ્યચીકાથમાહરેત્ ॥ ઊશીરવાસકકાથં દદ્યાત્સમધુશર્કરમ્ ॥ ૭૫ ॥
સ્તપિત્તે કપે શ્વાસે કાસે ચ સ્વરસંક્ષયે ॥ અમિષ્ટજયાચૂર્ણં મધુના નિશિ દીયતે ॥ ૭૬ ॥
નિદ્રાનાશોડતિસારે ચ પ્રહળ્યાં મન્દપાવકે ॥ સૌવર્ચલાભયાકૃષ્ણાચૂર્ણમુષ્ણજલૈઃ પિબેત્ ॥ ૭૭ ॥

સૂતેડ્ડજીને તથા કૃષ્ણા મધુયુક્તા જ્વરે હિતા ॥ ળીહોદરે વાતરક્તે છર્ચી ચૈવ ગુદાંકુરે ॥ ૭૮ ॥
 નાસિકાદિષુ રક્તેષુ રસં દાહિમપુષ્પજમ્ ॥ દૂર્વાયાઃ સ્વરસં નસ્યે પ્રદશાચ્છર્કરાયુતમ્ ॥ ૭૯ ॥
 કોલમજ્જાકળા બર્હિપક્ષમસ્મ સશર્કરમ્ ॥ મધુના લેહયેચ્છર્દિહિક્કાકોપસ્ય શાંતયે ॥ ૮૦ ॥
 વિધિરેષ પ્રયોજ્યસ્તુ સર્વસ્મિન્ પોટલીરસે ॥ મૃગાંકે હેમગર્ભે ચ મૌક્તિકાશ્યે રસેષુ ચ ॥ ૮૧ ॥
 હૃત્યયં લોકનાથાશ્યો રસઃ સર્વરુજો જયેત્ ॥

શુદ્ધ અને યુબુક્ષિત-મુખ કૂટીને સુવર્ણાદિ ધાતુને મારનારો પારો તથા શોધેલો આમલસારો ગન્ધક, એ અને ઔષધો બેબેભાગ લઇ, એ બન્નેને ખરલમાં નાંખી, તેમની કળગલી કરવી. પછી આઠ ભાગ ક્રાડી-ક્રાડાં લઇ, તેની અન્દર પારા તથા ગન્ધકની કળગલી ભરવી. સારઆદ શોધેલો પાટિયો ટંકણખાર એક ભાગલઇ, તેને ખરલની અન્દર નાંખી, સારી પેટે ગાયનાં દૂધમાં ઘુણ્ટી-કળગલી ભરેલ ક્રાડીઓનાં-ક્રાડાંઓનાં મોઢાંપર તેનો લેપ કરવો. પછી આઠ ભાગ શંખના કટકાલઇ, માટીનાં બેક્રાડિયામાં ચુનો ચોપડી, એક ક્રાડિયાની અન્દર ચાર ભાગ શંખના કટકા પાથરી, તેની ઉપર તૈયાર કરેલી ઉપરની ક્રાડીઓ મૂકી, તેનાપર ખાકીના ચાર ભાગ શંખના કટકા પાથરી, તેનીપર બીજું ક્રાડિયું ઉંધું મૂકી, બન્ને ક્રાડિયાંની સાંધપર લગડું લપેટી, તેનાપર સૂતરવીટી, પછી તેનાપર લીની માટીનો લેપ કરવો. પછી પૃથ્વીમાં એક હાથ ઉણ્ડો એવો સમ ચોરસ ખોડો ખોદી, તેને અડાયાં છાણાંનો ગજપુટ અગ્નિ આપવો. પછી સંપુટ ટાડું થયા બાદ, તેને બહાર કાઢી, તેનાપરનું કપડાં કાઢી નાંખી, અન્દરનાં સર્વ ઔષધો ખરલમાં નાંખી, સારી રીતે જે ઘુટવાં, તેનું નામ લોકનાથ રસ જાણવું. આ લોકનાથ રસ છ ગુંગ ભાર અને ઓગણત્રીશ મરીના દાણાંનું ચૂર્ણ, એ બન્નેને મિશ્ર કરી, ઘીની સાથે ચાટવાથી વાતરોગ મટે છે, માંખણની સાથે ચાટવાથી પિત્તરોગ મટે છે, મધની સાથે ચાટવાથી કફરોગ મટે છે. વળી અતિસાર, ક્ષય, અરુચિ, સંગ્રહણી, કાર્શ્ય(કૃશતા), મન્દાનલ (અગ્નિમાન્ધ), કાસ, શ્વાસ અને ગુદમ, એ રોગોપર પણ આ લોકનાથ રસ હિતકારી છે. આ લોકનાથ રસ ખાઇ, તેનાપર ઘી તથા રાંધેલા અન્નના-ભાતના ત્રણ ક્રાણિયા ખાઇ, પછી તરત ખાટલા પર ઓશિડું લીધા વગર જ એકદાણુ-ચાર મીનીટ સૂધી ચતાં સૂઈ રહેવું. વળી આ રસ સેવન કરનારે અનશ્વ એટલે ખટાશ વગરના-મીઠા પદાર્થો જ ખાવા. (પણ ખાટા પદાર્થો ખાવા નહિ.) રાંધેલા ચોખા ઘીની સાથે ખાવા અને મીઠું-ખટાશ વગરનું-દહીં પણ રાંધેલા ભાતની સાથે ખાવું. ઘણું કરી જંગલનાં (હરણાદિ) પ્રાણીઓનું માંસ ઘીમાં તળી જમવામાં સાથે ખાવું. સાંજના જે ભૂખ લાગે તો દૂધભાત ખાવા. મગના ભોટનાં વડાં, ઘીમાં તળી, મસાલામાં રંગોળી અર્થાત્ મરી, મીઠું ભરભરાવી-ભભરાવી ખાવાં, તલ અને આંખ-ળાંનો કડક કરી, તે કડક શરીરે ચોળી જે નહાવું અથવા મસ્તકપર ધીનો અબ્ધંગ કરીને જે નહાવું, તે નહાવામાં કૈંક ઉંનું પાણી લેવું અર્થાત્ કૈંક ઉંના પાણીથી નહાવું. જરા જેટલું-છાંટો તેલ, કાઈ પણ કામની અન્દર વાપરવું નહિ. બીલી, કારેલાં, રીંગણાં, શકરી

માછલીઓ અને આગ્નલી, એ પદાર્થો ખાવા નહિ. વ્યાયામ તથા મૈથુન કરવું નહિ. મધ, સંધાનક (ખાટું આથલું), હિંગ, શુંડ, અડદ, મસૂર, ભૂરું કોહોળું અને રાઈ, એ પદાર્થો ખાવા નહિ. કોપ (ક્રોધ) કરવો નહિ. કાંજી પણ પીવી નહિ. દિવસે સૂવું નહિ. કાંસાના વાસણમાં જમવું નહિ. પહેલો અક્ષર “ક” વાળાં શાક, ફલાદિ ખાવાં નહિ. એ રીતે આ રસ ખાનારાએ પથ્ય પાળવું. શુભ નક્ષત્રવાળી, સારા વારવાળી અને યજ્ઞવાન્ ચન્દ્રવાળી શુકલ પક્ષની પૂર્ણા તિથિએ—પૂર્ણિમાદિ તિથિએ, લોકનાથની—ઈશ્વરની પૂજા કરી, તે પછી કુમારિકાઓને ભોજન કરાવી, બ્રાહ્મણોને દાન આપી, એ ઘટિકા સૂર્ય ઉગ્યાની પહેલાં રસમાં ઉત્તમ એવો આ લોકનાથ રસ ખાવો. કદી આ રસ ખાવાથી શરીરમાં થયેલો સન્તાપ મટાડવા માટે શાકર અને વંશલોચન સાથે ગળોનું સત્ત્વ ખાવું. તથા ખજૂર, દાડમ, દ્રાક્ષ અને શેરડીના કટકા, એ સર્વે પદાર્થો થોડા થોડા ખાવા. અરુચિ થઈ હોય તો તે મટાડવા માટે ધાણા ખાંડી, તેનાં ફેતરાં કાઢી નાંખી, તેને ઘીમાં સેકી, તેમાં સાકર ભેળી, પછી તેની સાથે લોકનાથ રસ ખાવો. જ્યાર આગ્યો હોય તો તે મટાડવા માટે ધાણા અને ગળોના કવાથમાં આ રસ ખાવો. રક્તપિત્ત, કફ, શ્વાસ, કાસ અને સ્વરસંકલ્પ—સ્વરભંગ રોગ, એટલા રોગોમાંથી જો કોઈ પણ રોગ થયો હોય, તો તે મટાડવા માટે વાળો અને અરૂંડરીના કવાથમાં મધ તથા સાકર નાંખી, તેની સાથે આ લોકનાથ રસ ખાવો. નિદ્રા આવતી ન હોય તો અથવા અતિસાર, સંગ્રહણી અને અગ્નિમાંલ રોગ, એટલા રોગોમાંથી જો કોઈ રોગ થયો હોય તો, તે મટાડવા માટે ભાંગેને શેકી, તેનું ચૂર્ણ કરી, તેની સાથે આ રસ મેળવી, મધની સાથે રાત્રિના ખાવો. શૂળ તથા અજીર્ણ, એ રોગોમાંથી જો કોઈ રોગ થયો હોય તે મટાડવા માટે સંચળ, હીમજ, હરડાં અને લોંડિપીપર, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી, તેની સાથે આ રસ મેળવી, ઉના પાણીમાં લેવો. જ્યાર, પ્લીહોદર, વાતરક્ત, છર્દિ અને ગુદાકુર રોગ, એટલા રોગોમાંથી જો કોઈ રોગ થયો હોય તો તે મટાડવા માટે લોંડિપીપરનું ચૂર્ણ કરી, તેની સાથે આ રસ મેળવી, મધની સાથે ખાવો. નાક આદિમાંથી અર્થાત્ નાક અને મોંમાંથી લોહી પડતું હોય તો તે મટાડવા માટે દાડમના ફૂલના રસની સાથે આ રસ ખાવો અથવા દૂવાંતો—ધ્રોતો સ્વરસ કાઢી, તેની અન્દર શાકર નાખી. નાકમાં નસ્ય આપવું. છર્દિ તથા હિક્કા રોગ જો પ્રકાપ પામ્યો હોય તો તે મટાડવા માટે ખોરના ઠીંગિયાની અન્દરનો મગજ, લોંડિપીપર અને મોરપિચ્છની ભસ્મ, એ ત્રણને એકઠાં કરી, તેની અન્દર શાકર, મધ, તથા આ રસ નાંખી, એ સર્વ મિશ્ર કરી ખાવાં. આ લોકનાથ રસની સમ્પૂર્ણ વિધિ, સર્વ પોટલી રસોમાં લેવી, તેમાંથી પણ મૃગાંકરસ, હેમગર્ભ રસ અને મૌકિતકાખ્ય (ખીજા હેમગર્ભ) રસની અન્દર તો અવશ્ય લેવી. એ રીતે આ લોકનાથ રસ સર્વ રોગ મટાડે છે.

લાઘુ લોકનાથ રસ વરાટમસ્મ મંહૂરં ચૂર્ણયિત્વા ઘૃતે પચેત્ ॥ ૮૨ ॥

તત્સમં મરિચં ચૂર્ણં નાગવલ્યા વિભાવિતમ્ ॥ તત્ચૂર્ણં મધુના લેહ્યમથવા નવનીતકૈઃ ॥ ૮૩ ॥

માષમાત્રં ક્ષયં હંતિ યામે યામે ચ મક્ષિતમ્ ॥ લોકનાથરસો લેષ મંડલાગ્રાજયક્ષ્મનુત્ ॥ ૮૪ ॥

કાડીની ભસ્મ અને મણ્ડર, એ બન્ને ઔષધો સરખે ભાગે લઇ, તે બન્નેને ખર-
લની અન્દર નાંખી, સારી રીતે ઘુણી, પછી તેમને ઘીમાં પકાવવાં. પછી ઘીમાં પકાવેલાં
ઉપરના ચૂર્ણના જેટલો મરીનો ભૂકા લઇ, તે બન્નેને મિશ્ર કરી, ખરલની અન્દર નાંખી,
નાગરવેલના પાનના રસની ભાવના દઇને સૂકવવું. ત્યારબાદ એ ચૂર્ણ એક માષા ભાર એક
એક પહોરે મધ અથવા માંખણની અન્દર ખાવાથી, ક્ષયરોગ મટી જાય છે. આ લઘુ લોક-
નાથ રસ, એક મણ્ડલ પર્યંત નિરંતર ખવાથી, રાજ્યક્ષમા રોગ મટી જાય છે.

મૃગાંકપોટલી રસ મૂર્જવત્તનુપત્રાણિ હેન્નઃ સૂક્ષ્માણિ કારયેત્ ॥
તુલ્યાનિ તાનિ સૂતેન ચલ્વે ક્ષિત્વા વિમદંયેત્ ॥ ૮૫ ॥

કાંચનારસેનૈવ જ્વાલામુખ્યા રસેન વા ॥ લાંગલ્યા વા રસૈસ્તાવચાવદ્ભવતિ પિષ્ટિકા ॥ ૮૬ ॥
તતો હેન્નશ્વતુર્થાંશં ટંકણં તત્ર નિક્ષિપેત્ ॥ પિષ્ટમૌક્તિકચૂર્ણં ચ હેમદ્વિગુણમાવપેત્ ॥ ૮૭ ॥
તેષુ સર્વસમં ગંધં ક્ષિપ્ત્વા ચૈકત્ર મદંયેત્ ॥ તેષાં કૃત્વા તતો ગોલં વાસોભિઃ પરિવેષ્ટયેત્ ॥ ૮૮ ॥
પશ્ચાન્મૃદા વેષ્ટયિત્વા શોષયિત્વા ચ ધારયેત્ ॥ શરાવસંપુટસ્યાંતે તત્ર મુદ્રાં પ્રદાપયેત્ ॥ ૮૯ ॥
લવણાપૂરિતે માંઢે ધારયેત્ ચ સંપુટમ્ ॥ મુદ્રાં દત્વા શોષયિત્વા બહુભિર્ગોમયૈઃ પુટેત્ ॥ ૯૦ ॥
તતઃ શીતે સમાહૃત્ય ગંધં સૂતસમં ક્ષિપેત્ ॥ ઘૃષ્ટા ચ પૂર્વવત્ ચલ્વે પુટેદ્ભજપુટેન ચ ॥ ૯૧ ॥
સ્વાંગશીતં તતો નીત્વા ગુંજાયુમ્મં પ્રકલ્પયેત્ ॥ અષ્ટભિર્મરિચૈર્યુક્તઃ કૃષ્ણાત્રયયુતોઽથવા ॥ ૯૨ ॥
વિલોક્ય દેયો દોષાદીનેકૈકા રસરક્તિકા ॥ સર્પિષા મધુના વાપિ દદ્યાદોષાણ્યપેક્ષયા ॥ ૯૩ ॥
લોકનાથસમં પથ્યં કુર્યાત્સ્વસ્થમનાઃ શુચિઃ ॥ શ્લેષ્માણં પ્રહર્ણી કાસં શ્વાસં ક્ષયમરોચકમ્ ॥ ૯૪ ॥
મૃગાંકોઽયં રસો હન્યાત્કૃશત્વં બલહાનિતામ્ ॥

ભોજપત્રના સરખાં સોનાનાં પાતળાં પત્રાં તથા શુદ્ધ કરેલો પારો એ બન્ને પદાર્થો
સરખે ભાગે લઇ, તેમને ખરલમાં નાંખી, સંઠ કાંચનારના-ગૃંચ અપાકાડીના રસમાં અથવા
સંઠ જવાલામુખીના ગૃંચ ડુંગરી-વેલરિયાં જામ્બૂનાં રસમાં અથવા દૃધિયા વછનાગના રસમાં,
લોટના સરખો ભૂકા થઇ જાય ત્યાંસુધી, ખરલ કરવા. પછી સોનાનો ચોથો ભાગ શુદ્ધ કરેલો
પાટિયો ટંકણખાર, સોનાથી બમણું ઝીણું મોતીનું ચૂર્ણ તથા ઉપરનાં સર્વે ઔષધોના બરો-
ખર શોધેલો આમલસારો ગન્ધક લઇ, એ ત્રણે ઔષધો, ખરલની અન્દરના પદાર્થોની
સાથે મિશ્ર કરી, તેમને લઢીને તેમનો ગોળો વાળવો. એ ગોળાની ફરતું લગતું વિટાળી,
તેનાપર સૂતર વીટી, પછી તેનાપર ભીની માટીનો લેપ કરી, તે ગોળાને સૂકવી, પછી તે
ગોળાને માટીના એક કાડિયામાં મૂકી, તેનાપર માટીનું બીજું કાડિયું ઉન્ધું વાળી, તે બન્ને
કાડિયામાં સાંધપર લગતું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીટી, પછી તેનાપર ભીની માટીનો લેપ કરી,
તેને સૂકવવું. પછી મોંઢાંથી ભરેલાં અર્ધો હાંડલાંની અન્દર ઉપલું સમ્પુટ મૂકી, તેનાપર મોઢા
સુધી પાછું મોંઢું ભરી, તેના મોંપર કાડિયું ઢાંકી, તે બન્નેની સાંધપર લગતું લપેટી, તેના-
પર સૂતર વીટી, પછી તેનાપર ભીની માટીનો લેપ સૂકાયા બાદ એ હાંડલાંને ઘણાં અડધાં
છાણાંનો ગજપુટના કરતાં જરાક મોટો ગજપુટ અગ્નિ આપવો. પછી હાંડલું ફરી ગયા બાદ

અન્દરનાં ઔષધને બહાર કાઢી, ખરલમાં નાંખી, પાછો પારાના જેટલો જ શોધેલો આમ-લસારો ગન્ધક લઈ, તેને પણ ખરલની અન્દર નાંખી, પ્રથમ જે વનસ્પતિના રસમાં ખરલ કર્યું હોય, તે જ વનસ્પતિના રસમાં ખરલ કરી, તેનો ગોળો વાળી, તે ગોળાને પ્રથમ પ્રમાણે કપડાં કરી, તેને માટીના કોડિયાના સમુટમાં મૂકી, તે સમુટને કપડાં કરી, તે સમુટને મીઠાંથી ભરેલાં હાડલાંની મધ્યમાં મૂકી, હાડલાં પર કોડિયું ઢાંકી, હાડલાંની તથા કોડિયાના ઢાંકણની સાંધપર કપડાં કરી, તે હાડલાંને અડાયાં છાણાંનો ગળપુટ અગ્નિ આપવો. પછી હાડણું ઠરી ગયા બાદ અન્દરનાં ઔષધને બહાર કાઢી જે ખરલ કરવું, તેનું નામ મૃગાંકપોટલી રસ જાણવું. એ ગુંગ ભાર આ રસ, આઠ મરીના દાણાના ચૂર્ણની સાથે અથવા ત્રણ લીણીપીપરના ચૂર્ણની સાથે ખાવો અથવા દોષાદિકના પ્રમાણમાં એક એક ગુંગ ભાર પણ ખાવો. જે પ્રકારનો દોષ હોય, તે દોષાદિકના પ્રમાણમાં ઘી અથવા મથના અનુપાનની સાથે ખાવો. આ રસ ખાધા બાદ અન્તઃકરણ સ્વસ્થ રાખી, પવિત્ર થઈને રહેવું તથા લોકનાથ રસમાં જે પથ્ય પાળવાનું કહ્યું છે, તે સધળું પથ્ય આ મૃગાંકપોટલી રસમાં પાળવાથી, કફ, સંત્રહણી, કાસ, શ્વાસ, ક્ષય, અરોચક, કૃશત્વ અને બલહાનિ, એ સર્વે રોગો મટી જાય છે.

ભૂધરચંદ્ર કરવાની
વિધિ

વાલુકામિ: સમસ્તાંગં ગતેં મૂષાં રસાન્વિતામ્ ॥

દીપ્તોત્પલે: સંવૃણયાદ્યંત્રં મુધરનામકમ્ ॥

મૂષની અન્દર શુદ્ધ કરેલો પારો ઘાલી, તેનાપર ઉન્ધું કોડિયું મૂકી, તે બંનેની સાંધપર હાડણું લપેટી, તેનાપર સ્તર વીટી, પછી તેનાપર ભીની માટીનો લેપ કરવો. પછી એક મોટો ખાડો કરી, તેની અન્દર બીજો નાનો ખાડો કરી, તે નાના ખાડાની અન્દર ઉપલી કપડાં કરેલી મૂષ મૂકી, તે મૂષના મોઢાપર રેતી પાથરીને પછી તેનાપર સળગાવેલાં અડાયાં છાણાંનો જે અગ્નિ આપવો, તેનું નામ ભૂધરચંદ્ર જાણવું.

હૃમ્ભર્ગ પોટલી રસ— સુતાત્પાદપ્રમાણેન હેત્ર: પિષ્ટં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૧૫ ॥

પહેલી વિધિ

તયો: સ્યાત્ દ્વિગુણો ગન્ધો મર્દયેત્કાંચનારિણા ॥

કૃત્વા ગોલં ક્ષિપેન્મૂષાસંપુટે મુદ્રયેત્તત: ॥ ૧૬ ॥ પચેદ્ભૂધરચંત્રેણ વાસરત્રિતયં બુધ: ॥

તત ઉદૃત્ય તત્સર્વં દયાદ્રંધં ચ તત્સમમ્ ॥ ૧૭ ॥ મર્દયેન્નાર્દકસૈ: ચિત્રકસ્વરસેન ચ ॥

સ્થૂળતીવરાદાંશ્ચ પૂરેયેત્તેન યુક્તિ: ॥ ૧૮ ॥ એતસ્માદૌષધાત્કુર્યાદષ્ટમાંશેન ટંકણમ્ ॥

ટંકણાર્ધં વિષં દત્વા પિષ્ટા સેહુંદુગ્ધકૈ: ॥ ૧૯ ॥ મુદ્રયેત્તેન કલ્કેન વરાદાનાં મુખાનિ ચ ॥

માંહે ચૂર્ણપ્રલિપ્તેષ્ય ધૃત્વા મુદ્રાં પ્રદાપયેત્ ॥ ૧૦૦ ॥ ગતેં હસ્તોન્મિતે ધૃત્વા પુટેદ્રજપુટેન ચ ॥

સ્વાંગશીતં રસં જ્ઞાત્વા પ્રદયાલોકનાથવત્ ॥ ૧૦૧ ॥ પથ્યં મૃગાંકવજ્રેયં ત્રિદિનં લવણં ત્યજેત્ ॥

યદા હર્દિર્મૈત્રેત્સ્ય દયાન્ધિજ્ઞાશ્યં તદા ॥ ૧૦૨ ॥ મધુયુત્તં તથા શ્લેષ્મકોપે દયાત્ ગુડાર્દકમ્ ॥

વિરેકે મર્જિતા મંગા પ્રદેયા દધિસંયુતા ॥ ૧૦૩ ॥ જયેત્કાસં ક્ષયં શ્વાસં પ્રહ્ણીમરુચિં તથા ॥

અગ્નિં ચ કુરુતે દીપ્તં કફવાતં નિયચ્છતિ ॥ ૧૦૪ ॥ હેમર્મ્ભ: પરો જ્ઞેયો રસ: પોટલિકામિધ: ॥

શુદ્ધ કરેલો પારો એક ભાગ તથા પારાનો ચોથો ભાગ ઝીણું સોનાનું ચૂર્ણ તથા તે બંનેનાથી બમણો શોધેલો આમલસારો ગન્ધક લઈ, તે ત્રણેને ખરલમાં નાંખી, સંઠ કાંચ-

નારના—ચૂં ચંપાકાઠીના રસમાં ખરલ કરી, તેમનો ગોળો વાળી, તે ગોળાને એક કાડિયામાં મૂકી, તેનાપર બીજું કાડિયું ઉંધું વાળી, તે બન્ને કાડિયાની સાંધપર લગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીટી, પછી તેનાપર બીની માટીનો લેપ કરવો. એ માટી સૂકાઈ જાય એટલે લૂધર યંત્રમાં મૂકી, તેને ત્રણ દિવસ સૂધી અગ્નિ આપવો. પછી સંપુટ ટાઢું થયા બાદ અન્દરના ઔષધને બહાર કાઢી, તેના બરાબર શોધેલો આમલસારો બંધક લઈ, તે બન્નેને પ્રથમ આદાના રસમાં ખરલ કરી, પછી ચિત્રાના સ્વરસમાં ખરલ કરવાં. પછી પીળા રંગની મોટી કાડીઓ લઈ, તેની અન્દર યુક્તિથી એ ઔષધને ભરી, પછી એ કાડિયામાં ભરેલાં ઔષધનો આઠમો ભાગ શોધેલો પાટિયો ટંકણખાર તથા પાટિયા ટંકણખારથી અર્ધો શોધેલો વછનાગ લઈ, તે બન્નેને થોરના દૂધમાં ખરલ કરી, તેમનો કલક કરી, તે કલકથી કાડિયાનાં મોઢાં છાંદવાં. પછી હાંડલાંની અન્દર ચૂનો ચોપડી, તેની અન્દર ઉપલી કાડિયો મૂકી, પછી માટલાંનાં મોંપર કાડિયું ઢાંકી, તે બન્નેની સાંધપર લગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીટી, પછી તેનાપર બીની માટીનો લેપ કરી, તેમને સૂકવવો. પછી એક હાથ સમ ચોરસ ચોરસ ઉંડો ખાડો ખોદી, તેની અન્દર કપડાં કરેલું હાડલું મૂકી, ગજપુટ અગ્નિ આપવો. પછી હાંડલું ટાઢું થઈ જાય તેને બહાર કાઢી, તેની અન્દરનાં ઔષધને ખરલમાં નાંખી, લઢીને જે ભૂકા કરવો, તેનું નામ હેમગર્ભ પોટલી રસ જાણવું. આ રસ, લોકનાથ રસ પ્રમાણે ખાવો. મૃગાંકપોટલી રસ પ્રમાણે આ રસમાં પથ્થ પાળવું. વળી આ રસ ખાનારે ત્રણ દિવસ સૂધી મીઠું પણ ખાવું નહિ. આ રસ ખાવાથી, હર્દિ થતી હોય તો ગળાનો કાઢો મધ નાંખીને પીવો, કફ પ્રક્રાપ પામ્યો હોય તો ગોળ અને આદું ભેળું કરીને ખાવું અથવા વિરેક—ઝાડ થતા હોય તો ભાંગને સેકીને દહીંની અન્દર ખાવી. એ પ્રમાણે આ રસ ખાવાથી, કાસ, ક્ષય, શ્વાસ, સંગ્રહણી અને અરચિ, એ સર્વ રોગો મટી જાય છે. અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને કફવાતનો પ્રક્રાપ પણ શાંત થાય છે.

હેમગર્ભ પોટલીરસ— રસસ્ય ભાગાશ્ચત્વારસ્તાવન્તઃ કનકસ્ય ચ ॥ ૧૦૫ ॥

બીજી વિધિ તયોરચ પિષ્ટિકાં કૃત્વા ગંધો દ્વાદશભાગકઃ ॥

કુર્યાત્કજ્જલિકાં તેષાં મુક્તાભાગાશ્ચ ષોડશ ॥ ૧૦૬ ॥ ચતુર્વિંશત્ શંખસ્ય ભાગૈકં ટંકણસ્ય ચ ॥

એકત્ર મર્દયેત્સર્વ પક્વનિમ્બકૃજૈ રસૈઃ ॥ ૧૦૭ ॥ કૃત્વા તેષાં તતો ગોલં મૃષાસંપુટકે ન્યસેત્ ॥

મુદ્રાં દત્ત્વા તતો હસ્તમાત્રે ગતૈં ચ ગોમયૈઃ ॥ ૧૦૮ ॥ પુટેદ્ગજપુટેનૈવ સ્વાંગશીતં સમુદ્ધરેત્ ॥

પિષ્ટા ગુંજાચતુર્માનંદયાદ્રવ્યાજ્યસંયુતમ્ ॥ ૧૦૯ ॥ એકોનત્રિંશદુન્માનમરિચૈઃ સહ દીયતે ॥

રાજતે મૃન્મયે પાત્રે કાચજે વાડવલેહયેત્ ॥ ૧૧૦ ॥ લોકનાથસમં પથ્યં કુર્યાન્ન સ્વસ્થમાનસઃ ॥

કાસે શ્વાસે ક્ષયે વાતે કફે પ્રહણિકાગદે ॥ ૧૧૧ ॥ અતિસારે પ્રયોક્તવ્યા પોટલી હેમગર્ભિકા ॥

શુદ્ધ કરેલો પારે તથા સોનાનું ચૂર્ણ, એ બન્ને પદાર્થો ચાર ચાર ભાગ લઈ, એ બન્નેને ખરલમાં નાંખી, લોટના સરખા બારિક થાય ત્યાંસૂધી ખરલ કરી, તેમની અન્દર

શોધેલો આલમસારો ગંધક પાર ભાગ નાંખી, તેમની ખરલ કરી કળ્જલી કરવી. પછી મોતીનો ભૂકા સોલ ભાગ, શંખનો ભૂકા ચોવીશ ભાગ અને શોધેલો પાટિયો ટંકણુખાર એક ભાગ લઈ, એ ત્રણે ઔષધો, કળ્જલીની સાથે મિશ્ર કરી, પછી તે સર્વ ઔષધોને, પાકી ગયેલા લીમ્બુના રસમાં ખરલ કરીને, તેમનો ગોળો વાળવો. પછી માટીનું એક કોડિયું લઈ, તેની અન્દર ઉપલો ગોળો મૂકી, તે ગોળાની પર ખીજું કોડિયું ઉધું વાળી, તે બન્ને કોડિયાની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીટી, પછી તેનાપર ભીની માટીનો લેપ કરી, તેને સૂકવવો. પછી એક હાથ સમ ચોરસ ઉડો ખાડો ખોદી, તેની અન્દર કપડાંછંદ કરેલું સંપુટ મૂકી, અડાયાં છાણાનો ગજપુટ અગ્નિ આપવો. પછી સંપુટ ટાડું થઈ જાય કે, તેને બહાર કાઢી, તેની અન્દરના ગોળાને ખરલમાં નાંખી, લઢીને જે ભૂકા કરવો, તેનું નામ હેમગર્ભ પોટલી રસ જાણવું. આ રસ ચાર ગુંજ ભાર લઈ, તેની સાથે ઓગણત્રીસ મરીનો ભૂકા મેળવી, તે બન્નેને રૂપાના, માટીના અથવા કાચના વાસણની અન્દર નાંખી, ગાયના ધીમાં કાલવી-મેળવીને ખાવો અને અન્તઃકરણ સ્વસ્થ રાખીને લોકનાથ રસના પ્રમાણે પથ્ય પાળવું. એ પ્રમાણે કાસ, શ્વાસ, ક્ષય, વાત, કફ, સંગ્રહણી અને અતિસાર, એ સર્વ રોગોપર આ હેમગર્ભ પોટલી રસ ખવરાવવો.

મહાજ્વરાંકુશ

શુદ્ધસૂતો વિષં ગન્ધઃ પ્રત્યેકં શાણસન્મિતાઃ ॥ ૧૧૨ ॥

ધૂર્તર્જં જં ત્રિશાણં સ્યાત્સર્વેભ્યો દ્વિગુણા ભવેત્ ॥ હેમાહ્વા કારયેદેષાં સૂક્ષ્મચૂર્ણં પ્રયત્નતઃ ॥ ૧૧૩ ॥
 દેયં જંબીરમજ્જામિશ્ચૂર્ણં ગુંજાદ્વયોન્મિતમ્ ॥ આર્દ્રકસ્વરસૈર્વાપિ જ્વરં હંતિ ત્રિદોષજમ્ ॥ ૧૧૪ ॥
 એકાહિકં દ્વયાહિકં વા ત્રયાહિકં વા ચતુર્થકમ્ ॥ વિષમં ચ જ્વરં હન્યાદ્વિઘ્ન્યાતોડયં જ્વરાંકુશઃ ૧૧૫

શુદ્ધ કરેલો પારો, શોધેલો વછનાગ અને શુદ્ધ કરેલો આમલસારો ગન્ધક, એ ત્રણે ઔષધો એક એક શાણ, ધનુરાનાં શુદ્ધ કરેલાં ખી ત્રણ શાણ અને દારુડીનાં મૂળ બધાં ઔષધોથી ખમણાં, એ પ્રમાણે સર્વે ઔષધો લેવાં. પારો તથા આમલસારો ગન્ધક લઈ, એ બન્નેની કળ્જલી કરી, પછી પાકીનાં ઔષધોનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ, ઉપલી કળ્જલીની સાથે ભેળી, તેમને ખરલ કરી, જે સૂકવવું, તેનું નામ મહાજ્વરાંકુશ જાણવું. આ ચૂર્ણ, બે ગુંજ ભાર, કાગદી લીમ્બુના રસની સાથે અથવા આદાના સ્વરસની સાથે આપવાથી, ત્રિદોષજ્વર, ઔકાલિક જ્વર, દ્વાલિક જ્વર, ત્ર્યાલિક જ્વર, ચાતુર્થિક જ્વર અને વિષમ જ્વર, એ સર્વે પ્રકારના જ્વરો મટી જાય છે. આ મહાજ્વરાંકુશ તાવ ઉતારવામાં પ્રખ્યાત છે.

આનન્દભૈરવ રસ

દરદં વત્સનામં ચ મરિચં ટંકણં કળા ॥

ચૂર્ણયેત્સમભાગેન રસો હ્યાનન્દભૈરવઃ ॥ ૧૧૬ ॥ ગુંજૈકં વા દ્વિગુંજં વા બલં જ્ઞાત્વા પ્રયોજયેત્ ॥
 મધુના લેહયેન્નાનુ કુટજસ્ય ફલં ત્વચમ્ ॥ ૧૧૭ ॥ ચૂર્ણિતં કર્ષમાત્રં તુ ત્રિદોષોત્થાતિસારનુત્ ॥
 દષ્યન્નં દાપયેત્ પથ્યં ગવાજ્યં તક્તમેષ ચ ॥ ૧૧૮ ॥ પિપાસાયાં જલં શીતં વિજયા ચ હિતા નિશિ ॥

શોધેલો હિંગળો, શુદ્ધ કરેલો વછનાગ, મરી, શોધેલો પાટિયો ટંકણુખાર અને લીણ્ડી પીપર, એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને ખરલમાં નાંખી, સારી પેડે લઢી, લોટના

સરખો જે ખારીક ભૂંકા કરવો, તેનું નામ આનન્દભૈરવ રસ જાણવું. આ રસ, એક અથવા બે ગુંજ સુધી રોગીનું બલ જોઇ, કડાખાલ અને ઇન્દ્રજવનો ભૂંકા કરી, તેમાંથી એક કર્પ ભૂંકાની સાથે મધની અન્દર ચાટવાથી ત્રિદોષજન્ય અતિસાર મટી જાય છે. પથ્થની અન્દર ગાયનું દહીં અને ભાત અથવા ગાયનું ધી અને ભાત અથવા ગાયની છાશ અને ભાત ખવરાવવાં. તરશ લાગી હોય તો ટાઢું પાણી પાવું અને શુદ્ધ કરેલી થોડી ભાંગ રાત્રિના ખવરાવવી.

લઘુચ્ચિકાભરણ રસ વિષં પલમિતં સૂતઃ શાણિકચ્ચૈર્ણયેત્ દ્વયમ્ ॥ ૧૧૯ ॥

તચ્ચૈર્ણ સંપુટે ક્ષિપ્ત્વા કાચલિપ્તશરાવયોઃ ॥ મુદ્રાં દત્ત્વા ચ સંશોષ્ય તતચ્ચૂલ્લ્યાં નિવેશયેત્ ॥ ૧૨૦ ॥

વર્હિ શનૈઃ શનૈઃ કુર્યાત્પ્રહરદ્વયસંખ્યયા ॥ તત ઉદ્ઘાટયેન્મુદ્રામુપરિસ્થાં શરાવકાત્ ॥ ૧૨૧ ॥

સંલમ્બો યો ભવેત્સૂતસ્તં ગૃહ્ણીયાચ્છનૈઃ શનૈઃ ॥ વાયુસ્પર્શો યથા ન સ્યાત્તથા કુપ્યાં નિવેશયેત્ ॥ ૧૨૨ ॥

ચાવત્સૂચ્યા મુખે લમ્બં કૂપ્યા નિર્યાતિ ભેષજં ॥ તાવન્માત્રો રસો દેયો મૂર્ચ્છિતે સંનિપાતિતિ ॥ ૧૨૩ ॥

ક્ષીરેણ પ્રસ્થિતે મૂર્ધ્નિ તત્રાંગુલ્યા ચ ઘર્ષયેત્ ॥ રક્તભેષજસંપર્કાન્મૂર્ચ્છિતોઽપિ દિ જીવતિ ॥ ૧૨૪ ॥

તથૈવ સર્પદંટસ્તુ મૃતાવસ્થોઽપિ જીવતિ ॥ યદા તાપો ભવેત્તસ્ય મધુરં તત્ર દીયતે ॥ ૧૨૫ ॥

શોધેલો વછનાગ એક પલ અને શુદ્ધ કરેલો પારો એક શાણુ લઇ, તે બન્નેને મિશ્ર કરી, ખરલ કરવાં. પછી માટીના બે પ્યાલાની અન્દર કાચલવણુ-અંગડખાર ચોપડીને તે બન્નેને સૂકવવાં. એ રીતે સૂકવી તૈયાર કરેલા બે પ્યાલામાંથી એક પ્યાલામાં, ખરલમાંનું ઉપલું ચૂર્ણ નાખી, તેની ઉપર બીજો પ્યાલો ઉઘો પાડી, તેની સાન્ધપર લપડું લપેટી, તેના પર સૂતર વીટી, પછી તેનાપર બીની માટીનો લેપ કરી તેને સૂકવવો. પછી એ સંપુટને ચૂલાપર મૂકી ધીમી ધીમી આંચે બે પહોર સુધી અગ્નિ આપવો. પછી સંપુટ ટાઢું થયા બાદ તેને હેઠે ઉતારી, કપડાંદ કાઢી નાખી, ઉપરના પ્યાલામાં વળગી રહેલો પારો ધીમે ધીમે હલકા હાથે યુક્તિથી કાઢી, તે પારાને પવન ન લાગે તેવી રીતે શીંશીમાં ભરી મજબૂત બૂચ દેવો. જે મનુષ્યને સન્નિપાતની અન્દર મૂર્ચ્છા આવી હોય, તે મનુષ્યના મસ્તક પરના તાળવાના કેશ અસ્ત્રાથી-સજૈયાથી સારી રીતે કાઢી, પછી શીંશીમાં સોઇ ધાલી, સોઇની અણીને જેટલું ઔષધ ચોટીને બહાર આવે, તેટલું લઇ, વાળ કાઢેલી જગાપર મૂકી, આંગળી વડે ઔષધ ચોળવા-ધસવા માણડવાથી, લોહીની સાથે જેવું ઔષધ ભળે કે, તરત મૂર્ચ્છા વળીને મનુષ્ય સાવધ થાય છે. મનુષ્યને સર્પ કરડવાથી મૂર્ચ્છા આવીને જે મરણાવસ્થા પ્રાપ્ત થઇ હોય તો પણુ ઉપર પ્રમાણે ઉપાય કરવાથી ઝેર ઉતરી જઈ, મૂર્ચ્છા વળીને મનુષ્ય જીવે છે. આ ઉપાય કરવાથી જે અંગની અન્દર દાહ થવા માટે તો દ્રાક્ષાદિ મધુર પદાર્થો ખાવા આપવાથી દાહ શાંત થાય છે.

જલચૂડામણિ રસ મસ્મસૂતસમં ગંધં ગંધાત્પાદં મનઃશિલા ॥

માક્ષિકં પિપ્પલી વ્યોષં પ્રત્યેકં શિલયા સમમ્ ॥ ૧૨૬ ॥ ચૂર્ણયેદ્ધાવયેત્પિતૈર્મત્સ્યમાયુરસંમૈઃ ॥

સત્તથા માવયેચ્છુબ્ધં દેયં ગુન્જાદ્વયં દિતમ્ ॥ ૧૨૭ ॥ તાલગર્ણીરસશ્વાનુ પંચકોલમ્હોઽયથા ॥

જલચૂડો રસો નામ સન્નિપાતં નિચ્છતિ ॥ ૧૨૮ ॥ જલયોગશ્ચ કર્તવ્યસ્તેન વીર્યં મહેદ્રસે ॥

પારાની ભરમ તથા શુદ્ધ કરેલો આમલસારો ગંધક, એ બન્ને ઔષધો ચાર ચાર ભાગ, શોધેલો મનશીલ, સોનામુખી-સુવર્ણમાક્ષિક ભરમ, લીંડીપીપર, શુંદ, મરી અને લીંડી-પીપર, એ છએ ઔષધો એક એક ભાગ લઈ પછી તે સર્વનું ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણને, માછ-લાંના કાળાગંની અન્દરના પિત્તની અને મોરના કાળાગંની અન્દરના પિત્તની સાત સાત ભાવના દઈ જે સૂકવવું, તેનું નામ જલચૂડામણિ રસ જાણવું. આ રસ એ ગુંગા ભાર તાલપર્ણીના-વરિયાળીના રસમાં અથવા પંચકાલ(લીંડીપીપર, પીપરીમૂળના ગંડોડા, ચવક, ચિત્રો અને શુંદ)ના કાઢામાં આપવાથી અને રોગીની પાસે પાણીનો યોગ-પ્રયોગ કરવાથી (રોગીની આસપાસ ટાઢા પાણીનાં વાસણો ભરી રાખવાથી અને થોડું થોડું ટાઢું પાણી પાવાથી) રસમાં વીર્ય આવીને સન્નિપાત રોગ મટી જાય છે.

પંચવક્ત્ર રસ

શુદ્ધસૂતં વિષં ગન્ધં મરિચં ટંકણં કણા ॥ ૧૨૯ ॥

મર્દયેદ્દૂર્તજદ્રાવૈર્દિનમેકં તુ શોષયેત્ ॥

પંચવક્ત્રો રસો નામ દ્વિગુંજઃ સન્નિપાતહા ॥ ૧૩૦ ॥ અર્કમૂલકષાયં તુ સત્ર્યૂષમનુપાયયેત્ ॥

યુક્તં દધ્યોદનં પથ્યં જલયોગં ચ કારયેત્ ॥ ૧૩૧ ॥ રસેનાનેન શામ્યંતિ સક્ષૌદ્રેણ કફાદયઃ ॥

મધ્વાર્દ્રકરસં ચાનુ પિવેદમિવિવૃદ્ધયે ॥ ૧૩૨ ॥ યથેષ્ટં ઘૃતમાંસાશી શક્તો ભવતિ પાવકઃ ॥

શોધેલો પારો, શોધેલો વછનાગ, શોધેલો આમલસારો ગંધક, મરી, કૂલાવેલો પાટિયે ટંકણખાર અને લીંડીપીપર, એ છએ ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને ખરલની અન્દર નાંખી, ધન્ટૂરાના રસમાં એક દિવસ ખરલ કરી જે સૂકવવું, તેનું નામ પંચવક્ત્ર રસ જાણવું. શોધેલા આકડાનાં મૂળનો કાઢો કરી, તેની અન્દર શુંદ, મરી અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ તથા એ ગુંગા ભાર આ રસ નાંખી ખાવાથી, સન્નિપાત રોગ મટી જાય છે. પથ્ય પાળવામાં દહીં ભાત ખાવા અને રોગીની પાસે પાણીનો પ્રયોગ કરવો. આ રસ મધની સાથે ચાટવાથી કફાદિક વિકાર મટી જાય છે. આદાના રસની સાથે મધ અને આ રસને મેળવી ખાવાથી, જઠરાગ્નિ વૃદ્ધિ પામે છે. આ પ્રમાણે આ રસ ખાઈ, પછી ઘી અને માંસનું ઇચ્છા પ્રમાણે લક્ષણ કુર્યું હોય તો તેમને પચાવવામાં જઠરાગ્નિ સમર્થ થાય છે.

ઉન્મત્ત રસ

રસગંધકતુલ્યાંશૌ ધતૂરફલજૈ રસૈઃ ॥ ૧૩૩ ॥

મર્દયેદ્દિનમેકં ચ તતુલ્યં ત્રિકટું ક્ષિપેત્ ॥ ઉન્મત્તાલ્ખ્યો રસો નામ નસ્યે સ્યાત્સન્નિપાતજિત્ ॥ ૧૩૪ ॥

શુદ્ધ કરેલો પારો અને શુદ્ધ કરેલો આમલસારો ગંધક, એ બન્ને વસ્તુ સરખે ભાગે લઈ તથા તેના બરોબર શુંદ, મરી અને લીંડીપીપર, આ ત્રણે ઔષધો લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણ પછી ઉપલા ઔષધની સાથે મેળવી. તે સર્વને ખરલમાં નાંખી, ધન્ટૂરાના ફલના રસમાં એક દિવસ ખરલ કરી, તેમને જે ઝીણો ભૂકા કરવો, તેનું નામ ઉન્મત્ત રસ જાણવું. આ ઉન્મત્ત રસનું, સન્નિપાત થયેલાને નસ્ય આપવાથી સન્નિપાત મટે છે.

અંબજન રસ નિસ્ત્વજૈપાલબીજં ચ દશનિષ્કં વિચૂર્ણયેત્ ॥

અંબજન રસ

મરિચં પિપ્પલીસૂતં પ્રતિનિષ્કં વિમિશ્રયેત્ ॥ ૧૩૫ ॥

માવ્યો જંબીરજૈર્દ્રાવૈઃ સપ્તાહં સપ્રયત્નતઃ ॥ રસોડ્યમંજને દત્તઃ સન્નિપાતં વિનાશયેત્ ॥ ૧૩૬ ॥

નેપાળાનાં છાલ કાઢેલાં ખીજ દશ નિષ્ક, મરી, લીણીપીપર અને શોધેલો પારો, એ ત્રણે ઔષધો એક એક નિષ્ક લઈ, એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને ખરલમાં નાંખી, કાગદી લિખ્તુના રસમાં સારી પેઠે સાત લાવના આપી, તેને જે સૂકવવો, તેનું નામ અંબજન રસ બાળવું. આ અંબજન રસ, જે મનુષ્યને સન્નિપાત થયો હોય, તે મનુષ્યની આંખમાં આંજવાથી સન્નિપાત મટી જાય છે.

નારાય રસ

સૂતટંકણકં તુલ્યં મરિચં સૂતતુલ્યકમ્ ॥

ગંધકં પિપ્પલીં શુંઠોં દ્વૌ દ્વૌ ભાગૌ વિચૂર્ણયેત્ ॥ ૧૩૭ ॥ સર્વતુલ્યં ક્ષીપેદ્વન્તીબીજં નિસ્તુષિતં મિષક્ ॥

દ્વિગુંજં રેચનં સિદ્ધં નારાચોડ્યં મહારસઃ ॥ ૧૩૮ ॥ આઘ્માનં શૂલવિષ્ટંમમુદાવર્તં ચ નાશયેત્ ॥

શુદ્ધ કરેલો પારો, કૂલાવેલો પાટિયો ટંકણખાર અને મરી, એ ત્રણે ઔષધો એક એક ભાગ, શોધેલો આમલસારો ગન્ધક, લીણીપીપર અને શુંઠ. એ ત્રણે ઔષધો એ એ ભાગ અને શોધેલો નેપાળાનાં છાલ કાઢેલાં ખીજ, ઉપરનાં સર્વ ઔષધોના સમ ભાગે અર્થાત્ નવ ભાગે લઈ, એ સર્વે ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી, તેમને ખરલમાં નાંખી, ઘૂંટી જે ખારિક ભૂકા કરવો, તેનું નામ નારાય રસ બાળવું. આ રસ, એ ગુંગ ભાર ખાવાથી બુલાખ લાગે છે. વળી આ રસ, આઘ્માન વાત, શૂલ, વિષ્ટલ અને ઉદાવર્ત, એ સર્વે રોગ મટાડે છે.

ધૃચ્છાભેદી રસ

દરદં ટંકણં શુંઠી પિપ્પલી ચેતિ કાર્ષિકાઃ ॥ ૧૩૯ ॥

હેમાહ્વા પત્રમાલા સ્યાદ્વન્તીબીજં ચ તત્સમમ્ ॥

વિશોબ્યૈકત્ર સર્વાણિ ગોદુરધેનૈવ પાયયેત્ ॥ ૧૪૦ ॥ ત્રિગુંજં રેચનં દયાદ્વિષ્ટંઆઘ્માનરોગિષુ ॥

શોધેલો હિંગળો, કૂલાવેલો પાટિયો ટંકણખાર, શુંઠ અને લીણીપીપર, એ ચારે ઔષધો એક એક કર્પ, દારુડીનાં મૂળ એક પલ અને શુદ્ધ કરેલાં નેપાળાનાં ખી એક પલ લઈ, એ સર્વને એકઠાં કરી, તેમને ખરલની અન્દર સારી પેઠેલદીને તેમનો જે ભૂકા કરવો, તેનું નામ ધૃચ્છાભેદી રસ બાળવું. આ રસ બુલાખ લાગવા સારુ અર્થાત્ ઝાડો આવવા સારુ ગાયના દૂધમાં ત્રણ ગુંગ ભાર ખાવાથી, ઝાડો આવીને વિષ્ટલ તથા આઘ્માન રોગ મટી જાય છે.

૨૧જમૃગાંક રસ

મસ્મસૂતત્રયો ભાગા ભાગૈકં હેમમસ્મકમ્ ॥ ૧૪૧ ॥

મૃતાશ્રસ્ય ચ ભાગૈકં શિલાગન્ધકતાલકમ્ ॥

પ્રતિભાગદ્વયં શુદ્ધમેકીકૃત્ય વિચૂર્ણયેત્ ॥ ૧૪૨ ॥ વરાટાન્ પૂરયેત્તેન છાગીક્ષીરેણ ટંકણમ્ ॥

પિટ્ટા તેન મુર્ચ્છા રુઝા મૃદ્ધાંદિ તન્નિરોધયેત્ ॥ ૧૪૩ ॥ શુષ્કં ગજપુટં પક્ત્વા ચૂર્ણયેત્સ્વાંગશીતલમ્ ॥

રસો રાજમૃગાંકોડ્યં ચતુર્ગુજઃ ક્ષયાપહઃ ॥ ૧૪૪ ॥ દશપિપ્પલિકા કૌદ્રૈરેકોનત્રિશદૂષણૈઃ ॥

પારાની ભરમ ત્રણ ભાગ, સોનાની ભરમ તથા અબ્રકની ભરમ એક એક ભાગ, શોધેલો મનશીલ, શોધેલો આમલસારો ગન્ધક અને શોધેલો હરતાલ, એ ત્રણે ઔષધો એ

એ ભાગ લઈ, તે સર્વે ઔષધોને મિશ્ર કરી, તેમનું ચૂર્ણ કરવું. પછી મોટી કોડીઓ લઈ, તેમાં તે ભૂકા ભરી, ફૂલાવેલા પાટિયા ટંકણુ ખારને યકરીના દૂધમાં વાટી, તેનાથી, તે કોડિયોનાં મોઢાં છાંદી, પછે તે કોડિયોને માટલામાં મૂકી, તેનાપર ઉંચું કોડિયું ઢાંકી, તેની સાંધપર લૂગડું લપેટી તેનાપર સૂતર વીટી, પછી તેનાપર ભીની માટીનો લેપ કરવો. એ લેપ સૂકાયા બાદ એ માટલાને અડાયાં છાણાનો ગળપુટ અગ્નિ આપવો અને માટલું ટાટું થયા બાદ અન્દરનાં ઔષધને ટાઢી, તેને ખરલમાં નાંખીને તેનો જે આરિક ભૂકા કરવો, તેનું નામ રાજમૃગાંક રસ ગણવું. ચાર ગુંળ ભાર આ રસને, દશ લીણીપીપર અને ઓગણત્રીશ મરીના દાણાના ચૂર્ણની સાથે મેળવીને મધની અન્દર ચાટવાથી, ક્ષય રોગ મટી જાય છે.

૨૪મમ્ભિ રસ

શુદ્ધ સૂતં દ્વિધા ગંધં કુર્યાત્ સ્ખલેન કજ્જલીમ્ ॥ ૧૪૫ ॥

તયોઃ સમં તીક્ષ્ણચૂર્ણં મર્દયેત્કન્યકાદ્રવૈઃ ॥

દ્વિયામાતે કૃતં ગોલં તામ્રપાત્રે વિનિક્ષિપેત્ ॥ ૧૪૬ ॥ આન્છાયૈરંડપત્રેણ યામાર્ધેડ્યુષ્ણતાં ભવેત્ ॥

ધાન્યરાશૌ ન્યસેત્પશ્ચાદ્દોરાત્રાત્સમુદ્ધરેત્ ॥ ૧૪૭ ॥ સંચૂર્ણ્ય ગાલયેદ્વલ્લે સત્યં વારિતરં ભવેત્ ॥

ભાવયેત્કન્યકાદ્રાવૈઃ સપ્તધા મુંગજૈસ્તથા ॥ ૧૪૮ ॥ કાકમાત્રીકુરંટોત્થદ્રવૈર્મુઝ્યાપુનર્નવૈઃ ॥

સહદેવ્યમૃતાનીલીનિર્ગુડીચિત્રજૈસ્તથા ॥ ૧૪૯ ॥ સપ્તધાતુપૃથગ્દ્રાવૈર્માઘ્યં શોષ્યં તથાડસ્ટપે ॥

સિદ્ધયોગો હ્યયં ક્લ્યાતઃ સિદ્ધાનાં ચ મુખાગતઃ ॥ ૧૫૦ ॥ અનુસૂતો મયા સત્યં સર્વરોગગણાપહઃ ॥

સ્વર્ણાદીન્મારયેદેવં ચૂર્ણીકૃત્ય તુ લોહવત્ ॥ ૧૫૧ ॥ ત્રિફલામધુસંયુક્તઃ સર્વરોગેષુ યોજયેત્ ॥

ત્રિકટુત્રિફલૈભિર્જાતીફલલવંગકૈઃ ॥ ૧૫૨ ॥ નવભાગોન્મિતૈરૈતૈઃ સમઃ પૂર્વરસો ભવેત્ ॥

સંચૂર્ણ્ય લોહયેત્ ક્ષૌદ્રૈર્ભક્ષ્યં નિષ્કલ્લયં દ્વયમ્ ॥ ૧૫૩ ॥ સ્વયમગ્નિરસો નાત્રા ક્ષયકાસનિકૃત્નઃ ॥

શુદ્ધ કરેલો પારો એક ભાગ તથા શુદ્ધ કરેલો આમલસારો ગન્ધક એ ભાગ લઈ, એ બન્નેને ખરલમાં નાંખી, તેમની કજ્જલી કરવી. પછી કજ્જલીના જેટલું શોષેલી પોલાદનું ચૂર્ણ લઈ, તેને કજ્જલીની અંદર મેળવી, કુંડારના રસમાં એ પહોર સ્વધી ધુંડી, તેમનો ગોળો વાળી, તે ગોળાને ત્રાંખાના છાલિયામાં મૂકી, તેની ઉપર એરડાનું પાંદડું ઢાંકી, અર્ધા પહોર સ્વધી તડકામાં રાખી, અતિ ઉષ્ણ થાય ત્યારે પાછો અનાજના ઢગલામાં એક દિવસ તથા રાત્રી ખોસી રાખવો. પછી બીજે દિવસે તે ગોળાને બહાર કાઢી, તેનો ઝીણા ભૂકા કરી, તે ભૂકાને લૂગડાંથી ચાળીને પાણીપર નાંખવો. જે ભૂકા પાણીપર તરે, તે તેને ખરલમાં નાંખી, કુંવારં, ભાંગેરો, પીણડી, કાંટાઅરોળિયો, મુંડી-ગોરખમુંડી, સાટોડી, સહદેવી-મોટી ખપાટ, ગળો, ગળી, નગડ અને ચિત્રો, એ અગ્યારે ઔષધોના રસની સાત સાત ભાવના આપી, દરેક ભાવનાને અન્તે તે ભૂકાને તડકામાં સૂકવવો એટલે આ રસ સિદ્ધ થાય છે. એ રીતે તૈયાર કરેલા આ રસનું નામ સ્વયમગ્નિરસ ગણવું. સિદ્ધ પુરુષોના મુખથી કહેવાયેલો એવો આ રસ પ્રખ્યાત થયેલો છે. સર્વ રોગોના સમૂહનો નાશ કરનારા આ રસનો મેં બરાબર અનુભવ લીધો છે. સ્વાર્ણદિ-સોનાં આદિ ધાતુઓનું ચૂર્ણ કરી, પછી તે ધાતુ-

ઓને પણ, આ સ્વયમભિ રસની પેટે જ મારવી. આ સ્વયમભિ રસને, હરડાં, બેહેડાં અને આંખળાંના—ત્રિફલાના ચૂર્ણની સાથે ભેળવી, મધની સાથે મિશ્ર કરી, સર્વ રોગને વિષે વાપરવો. વળી શુંઠ, મરી, લીણીપીપર, હરડા, બેહેડાં, આંખળાં, એલચી, જાયફલ અને લવિંગ, એ નવે ઔષધો એક એક ભાગ લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને ખરલમાં નાંખી તથા નવ ભાગ આ રસ લઈ, તેને ઉપરનાં ચૂર્ણની સાથે મિશ્ર કરી, મધની અંદર ઘુંટી, પછી તેમાંથી રોગીના બલાબલ પ્રમાણે બે બે નિષ્ક ભાર (પ્રમાણ બહુ વધુ છે, માટે રોગીની શક્તિ પ્રમાણે) આપવાથી, ક્ષય તથા કાસ રોગ મટી જાય છે.

૨૪. શલિકા યંત્ર કરવા- અથ સ્થાલ્યાં રસં ક્ષિપ્ત્વા નિદધ્યાત્ તન્મુલોપરિ ॥
ની વિધિ^૧ સ્થાલીમૂર્ધ્વમુર્ધ્વી સમ્યક્ નિરુદ્ધ્ય મૃદુમૃત્ત્વયા ॥

ઋધ્વસ્થાલ્યાં જલં ક્ષિપ્ત્વા હુઘ્રયામારોપ્ય યત્નતઃ ॥ અધસ્તાત્ જ્વાલયેદર્મિં યાવત્ પ્રહરપંચકમ્ ॥
સ્વાંગશીતં તતો યંત્રાદ્ ગૃહ્ણીયાદ્રસમુત્તમમ્ ॥ વિદ્યાધરાભિધં યંત્રમેતત્ જજ્ઞૈરુદાહતમ્ ॥

એક હાંડલામાં (થાળીમાં) પાશે નાંખી, એ હાંડલાના (થાળીના) મોઢાપર બીજું ચત્તું હાંડલું (થાળી) મૂકી, પછી નીચલા હાંડલાના (થાળીના) મુખની તથા ઉપરનાં હાંડલાના (થાળીના) તળિયાંના સાંધાપર ઢગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીટી, પછી તેનાપર બીની માટીનો લેપ કરવો. એ લેપ સૂકાય ત્યારે ઉપરના હાંડલામાં (થાળીમાં) પાણી ભરી, પછી તે માટલાંને (થાળીને) ચૂલાપર મૂકી, પાંચ પહોર સાવધતાથી અગ્નિ આપવો. પછી હાંડલું (થાળી) ટાટું થાય ત્યારે તેને ચૂલાપરથી હેઠે ઉતારી, કપડાંદ કાઢી નાખી, ઉપરનાં હાંડલાંને (થાળીને) તળિયે ચોટેલો પાશે કાઢી લેવો. આ રીતે તૈયાર કરેલા આ પારાના યંત્રનું નામ સ્થાલિકા અથવા વિદ્યાધર યંત્ર જાણવું.

સૂર્યાવર્ત રસ સૂતાર્ધો ગંધકો મર્યો યામૈકં કન્યકાદ્રૈઃ ॥ ૧૫૪ ॥
દ્વયોસ્તુલ્યં તામ્રપત્રં પૂર્વકલ્પેન લેપયેત્ ॥

દિનૈકં સ્થાલિકાયંત્રે પક્ત્વા ચાદાય ચૂર્ણયેત્ ॥ ૧૫૫ ॥ સૂર્યાવર્તો રસો હ્યેષ દ્વિગુંજઃ શ્વાસજિત્ ભવેત્ ॥

શુદ્ધ કરેલો પાશે એક ભાગ તથા શુદ્ધ કરેલો આમલસારો ગન્ધક અર્ધો ભાગ લઈ, તે બન્નેને ખરલની અન્દર નાંખી, કુંવારના રસમાં એક પહોર પર્યન્ત ખરલ કરી, તેમનો કલ્ક કરી, પછી એ કલ્કના જેટલાં ત્રાંચાનાં શુદ્ધ કરેલાં પત્રાં લઈ, તે પત્રાંપર-એ કલ્કનો લેપ કરી, પછી તે પત્રાંને સ્થાલિકા યંત્રની અન્દર ઘાલીને એક દિવસ સાવધતાથી અગ્નિ આપવો. પછી હાંડલું ટાટું થાય ત્યારે તેને ચૂલાપરથી હેઠે ઉતારી, કપડાંદ કાઢી નાંખી, હાંડલાની અન્દરના પત્રાંને ખરલમાં મૂકી, ખૂબ લઢીને તેનો જે બારીક ભૂંકા કરવો, તેનું નામ સૂર્યાવર્ત રસ જાણવું. આ રસ બે ગુંજ ભાર શ્વાસવાળા રોગીને આપવાથી, શ્વાસ મટી જાય છે.

૨૫. ચન્દ્રભૈરવ રસ શુદ્ધસૂતં મૃતં લોહં તાપ્યં ગન્ધકતાલકમ્ ॥ ૧૫૬ ॥

પથ્યામિમંથં નિર્ગુહી ટ્રયૂષણં ટંકણં વિષમ્ ॥ તુલ્યાંશં મર્દયેત્ સ્તલ્ભે દિનં નિર્ગુહિકાદ્રૈઃ ॥ ૧૫૭ ॥

મુંડીદ્રાવૈર્દિનૈકં તુ દ્વિગુંજં વટકીકૃતમ્ ॥ મક્ષયેદ્વાતરોગાર્તો નામ્ના સ્વચ્છંદમૈરવમ્ ॥ ૧૫૮ ॥

રાત્રામૃતાદેવદાહુંડીવાતારિજં શ્યતમ્ ॥ સગુગુલું પિબેત્કોષ્ણમનુપાનં સુખાવહમ્ ॥ ૧૫૯ ॥

શોધેલો પારો, લોહ ભસ્મ, સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, શોધેલો આમલસારો ગન્ધક, શોધેલી હરતાલ, હરડાં, અરણી, નગડનાં મૂળ, શુંઠ, મરી, લીંડિપીપર, ફૂલાવેલો પાટિયો ટંકણુખાર અને શોધેલો વછનાગ, એ તેરે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનો પારીક ભૂકા કરી, તે ભૂકાને ખરલમાં નાંખી, નગડના રસમાં તથા મુંડીના-ગોરખમુંડીના રસમાં એકક દિવસ ખરલ કરી, તેમની બેબે ગુંગળી જે ગોળીઓ વાળવી તેનું નામ સ્વચ્છંદ ભૈરવ રસ જાણવું. રાત્રના, ગળો, દેવદાર, શુંઠ અને એરડાનું મૂળ, એ પાંચ ઔષધનો કાઢો કરી, તેની અન્દર ગુગળ મેળવી, પછી કૈંક ઉંના એવા તે કાઢાની સાથે આ રસ, જે વાયુથી પીડિત મનુષ્ય ખાય, તે તેનો વાયુવિકાર મટી જાય છે.

હુંસપોટલી રસ

દગ્ધાન્ કપર્દિકાન્ પિષ્ટા ઋષ્ણં ટંકણં વિષમ્ ॥

ગંધકં શુદ્ધસૂતં ચ તુલ્યં જંબીરજૈર્દ્રવૈઃ ॥ ૧૬૦ ॥

મર્દયેત્ મક્ષયેન્માષં મરિચાજ્યં લિહેદનુ ॥ નિર્હંતિ ગ્રહણીરોગં પથ્યં તક્રોદનં હિતમ્ ॥ ૧૬૧ ॥

કાઠાંની રાખ, શુંઠ, મરી, લીંડિપીપર, ફૂલાવેલો પાટિયો ટંકણુખાર, શોધેલો વછનાગ, શોધેલો આમલસારો ગન્ધક અને શોધેલો પારો, એ આઠે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેનો પારીક ભૂકા કરી, તે ભૂકાને ખરલમાં નાંખી, કાગદી લિગ્જુના રસમાં મર્દન કરી-ધુંડી-લદીને, તેની એક એક માયાની જે ગોળી વાળવી, તેનું નામ હુંસપોટલી રસ જાણવું. આ ગોળી, મરીના ચૂર્ણની સાથે ઘીમાં ચાટવાથી અને પથ્યમાં દહીં ભાત ખાવાથી સંગ્રહણી રોગ મટી જાય છે.

ત્રિવિક્રમ રસ

મૃતં તામ્રમજાક્ષીરૈઃ પાચ્યં તુલ્યૈર્ગતદ્રવમ્ ॥

તત્તામ્રં શુદ્ધસૂતં ચ ગંધકં ચ સમં સમમ્ ॥ ૧૬૨ ॥

નિર્ગુંડીસ્વરસૈર્મર્ચ્યં દિનં તદ્દોલકં કૃતમ્ ॥ યામૈકં વાલુકાયત્રે પાચ્યં યોજ્યં દ્વિગુંજકમ્ ॥ ૧૬૩ ॥

વીજપૂરસ્ય મૂલં તુ સજલ ચાનુપાયયેત્ ॥ રસસ્ત્રિવિક્રમો નામ્ના માસૈકેનાશ્મરીપ્રણુત્ ॥ ૧૬૪ ॥

તામ્રભસ્મ તથા બકરીનું દૂધ, એ બન્ને પદાર્થો સરખે ભાગે લઈ, તે બન્નેને કઢાઈની અન્દર નાંખી, જ્યાંસૂધી દૂધનો માવો થાય ત્યાંસૂધી નવિથાથી હલાવવા. પછી માવાવાળી તે તામ્રભસ્મ, શોધેલો પારો અને શોધેલો આમલસારો ગન્ધક, એ ત્રણે પદાર્થો સરખે ભાગે લઈ, ખરલની અન્દર નાંખી, નગડના રસમાં એક દિવસ મર્દન કરી-લદી, તેનો ગોળો કરી, તે ગોળાને વાલુકાયત્રની અન્દર ધાલી એક પહોર સૂધી પકાવવો. પછે તે ટાઢું થયા બાદ તેની અન્દરના ગોળાને બહાર કાઢી, તે ગોળાને ખરલમાં નાંખીને જે ઘુણ્ટવો, તેનું નામ ત્રિવિક્રમ રસ જાણવું. પછી બીજેરનાં મૂળને પાણીમાં ધસી, તેના ધસારાની સાથે બે ગુંગળ ભાર આ રસ દરરોજ ખાવાથી, એક માસની અન્દર અશ્મરી રોગ મટી જાય છે.

મહાતાલેશ્વર રસ

તાલં તાપ્યં શિલા સૂતં શુદ્ધં સૈન્ધવટંકણમ્ ॥

સમાંશં ચૂર્ણયેત્ સ્ત્રલ્લે સૂતાત્ દ્વિગુણગંધકમ્ ॥ ૧૬૫ ॥ ગંધતુલ્યં મૃતં તામ્રં જંબીરૈર્દિનયંચકમ્ ॥

મર્ધ ષઢ્મિઃ પુટૈઃ પાન્ચ્યં મૂધરે સંપુટોદરે ॥ ૧૬૬ ॥ પુટે પુટે દ્વૈર્મર્ધ્યં સર્વમેતત્ત્વ ષટ્પલ્મ્ ॥
 દ્વિપલં મારિતં તામ્રં લોહમ્સમ ચતુષ્પલ્મ્ ॥ ૧૬૭ ॥ જંબીરામ્લેન તત્ત્વર્વં દિનં મર્ધ્યં પુટેશ્ચ ॥
 ત્રિશદંશં વિષં ચાસ્ય ક્ષિપ્ત્વા સર્વં વિચૂર્ણયેત્ ॥ ૧૬૮ ॥ માહિષાઝ્યેન સંમિશ્રં નિષ્કાર્ધં મક્ષયેત્સદા ॥
 મધ્વાજ્યૈર્બાકુલીચૂર્ણં કર્મમાત્રં લિહેદનુ ॥ ૧૬૯ ॥ સર્વકુશ્માનિ હંત્યાશુ મહાતાલેશ્વરો રસઃ ॥

શોધેલી હરતાલ, સુવર્ણમાક્ષિક ભરમ, શોધેલો મનશીલ, શોધેલો પારો, સિન્ધાલુણુ અને કૂલાવેલો પાટિયો ટંકણુખાર, એ જ્યે ઔષધો સરખે વળને લેવાં. પછી પારાથી બમણો શોધેલો આમલસારો ગન્ધક તથા ગન્ધકના જેટલી તામ્રભરમ લઈ, એ સર્વ ઔષધોને ખરલની અન્દર નાંખી, કાગદી લિમ્બુના રસમાં પાંચ દિવસ સૂધી ઘુણી, તેનો ગોળો વાળી, તે ગોળાને માટીના એક કોડિયામાં મૂકી, તેનીપર માટીનું બીજું કોડિયું ઉન્ધું વાળી, તે બન્ને કોડિયાની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીટી, પછી તેનાપર બીની માટીનો લેપ કરવો. પછી કપડાંબદ કરેલા સમ્પુટને ભૂધરયંત્રમાં મૂકી અડાયાં છાણાંનો પુટ આપવો. પછી સમ્પુટ ટાઢું થયા બાદ અન્દરનાં ઔષધોને બહાર કાઢી, ખરલની અન્દર નાંખી, કાગદી લિમ્બુના રસમાં પાંચ દિવસ સૂધી ઘુણી, તેનો ગોળો વાળી, તે ગોળાને સમ્પુટમાં મૂકી, તે સમ્પુટને કપડાંબદ કરવું. પછી કપડાંબદ કરેલાં સમ્પુટને પ્રથમ પ્રમાણે ભૂધરયંત્રમાં મૂકીને અડાયાં છાણાંનો પુટ આપવો. એ રીતે ભૂધરયંત્રમાં આપેલા અડાયાં છાણાંના પુટની પેઠે બધા મળીને ભૂધરયંત્રની અન્દરના છ ગજપુટો આપવાથી, ઉપરનાં સર્વે ઔષધોની ભરમ થાય છે. એ સર્વ ઔષધોની ભરમ છ પલ, ત્રામ્યાની ભરમ બે પલ અને લોહભરમ ચાર પલ લઈ, એ ત્રણે ભરમને ખરલની અન્દર નાંખી, મિશ્ર કરી, કાગદી લિમ્બુના રસમાં એક દિવસ ઘુણી. તેનો ગોળો વાળી, તે ગોળાને માટીના કોડિયાની અન્દર મૂકી, તેની ઉપર માટીનું બીજું કોડિયું ઉન્ધું વાળી, તે બન્ને કોડિયાંની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીટી, પછી તેનાપર બીની માટીનો લેપ કરવો. એ સમ્પુટપરનો લેપ સૂકાય ત્યારે, તે સમ્પુટને અડાયાં છાણાંનો હલકા પુટનો અગ્નિ આપવો. પછી સમ્પુટ ટાઢું થયા બાદ અન્દરના ગોળાને બહાર કાઢી, તે ગોળાને ખરલની અન્દર નાંખી તથા તે ગોળાનો ત્રીશમો ભાગ શોધેલો વજનાગ લઈ, તેને ખરલની અન્દરના ગોળાની સાથે મિશ્ર કરી, લદીને જે પારીક ભૂકા કરવો, તેનું નામ મહાતાલેશ્વર રસ બાળવું. આ રસ, ભેંસના ઘીમાં અર્ધ નિષ્ક ભાર હમ્મેશાં ખાવાથી અથવા મધ અને ઘી એક વાસણમાં મિશ્ર કરી તેની અન્દર ખાવ્યીનું ચૂર્ણ એક ઈપ મેળવીને, ઉપરું ઔષધ ચાટવાથી, સર્વ પ્રકારનાં કુષ્ઠો તરત મટી જાય છે.

કુષ્ઠકાર રસ

મસ્મસૂતસમો ગંધો મૃતાયસ્તામ્રગુમ્બુલ ॥૧૭૦॥

ત્રિફલા ચ મહાનિવશ્ચિત્રકશ્ચ શિલાજતુ ॥ इत्येतच्चूर्णितं कुर्यात् प्रत्येकं शाणषोडश ॥ ૧૭૧ ॥

चतुःषष्टिः करंजस्य बीजचूर्णं प्रकल्पयेत् ॥ चतुःषष्टिर्मुतं चात्रं मध्वाज्याभ्यां विलोडयेत् ॥ ૧૭૨ ॥

स्निग्धभाण्डे घृतं खादेत् द्विनिष्कं सर्वकुशुत ॥ रसः कुष्ठकुशरोयं गलत्कुष्ठनिवारणः ॥ ૧૭૩ ॥

પારાની ભરમ, શોધેલો ગન્ધક, લોહભરમ, તામ્રભરમ, ગુગળ, હરડાં, બેહુડાં, આંબળાં, કાન્ની છાલ, ચિત્રા અને શિલાગિત, એ અગ્યારે ઔષધો સોલ સોલ શાણુ લઈ, તે સર્વને

મિશ્ર કરી, તેમનું ચૂર્ણ કરવું. પછી કરંજના બીનું ચૂર્ણ તથા અમ્લક ભરમ, એ બન્ને ઔષધો ચોસઠ ચોસઠ શાણ લઈ, ઉપલાં ચૂર્ણની સાથે ભેળવી, તે સર્વ ચૂર્ણને, મધ તથા ઘીની સાથે કાલવી—મિશ્ર કરીને ઘી ભરવાનાં—ચિકાસવાળાં વાસણમાં ભરવું. એ રીતે તૈયાર કરેલા આ રસનું નામ કુષકુઠાર રસ જાણવું. આ રસ, એ નિષ્ક ભાર ખાવાથી, સર્વ પ્રકારનાં કુષ્ઠો તથા ગલતકુષ મટી જાય છે.

ઉદયાદિત્ય રસ

શુદ્ધ સૂતં દ્વિધા ગંધં મર્યં કન્યાદ્રવૈર્દિનમ્ ॥

તદ્ગોલં પિઠ્ઠીમધ્યે તામ્રપાત્રેણ રોધયેત્ ॥ ૧૭૪ ॥

સૂતકાત્ દ્વિગુણૈવ શુદ્ધેનાધોમુલેન ચ ॥ પાર્શ્વે ભસ્મ નિધાયાય પાત્રોર્ધ્વં ગોમયં જલમ્ ॥ ૧૭૫ ॥

કિંચિત્ કિંચિત્ પ્રદાતવ્યં ચુલ્લયાં યામદ્વયં પચેત્ ॥ ચંડામિના તદુદ્ઘૃત્ય સ્વાંગશીતં વિચૂર્ણયેત્ ॥ ૧૭૬ ॥

કાષ્ઠોદુસ્મરિકાવહ્નિત્રિફલારાજવૃક્ષકમ્ ॥ વિઙ્ગબાકુચીબીજં ક્વાથયેત્તેન ભાવયેત્ ॥ ૧૭૭ ॥

દિનૈકમુદયાદિત્યો રસો દેયો દ્વિગુંજકઃ ॥ વિચર્ચિકાં દદુકુઠં વાતરક્તં ચ નાશયેત્ ॥ ૧૭૮ ॥

અનુપાનં ચ કર્તવ્યં બાકુચીફલચૂર્ણકમ્ ॥ સ્વદિરસ્ય કષાયેણ સમેન પરિપાચિતમ્ ॥ ૧૭૯ ॥

ત્રિશાણં તદ્ગંધારૈઃ ક્વાથૈર્વા ત્રિફલૈઃ પિવેત્ ॥ ત્રિદિનાન્તે ભવેત્સ્ફોટઃ સપ્તાહાદ્વા કિલાસકે ॥ ૧૮૦ ॥

નીલી ગુંગાશ્ચ કાશીસં ધતૂરં હંસપાદિકા ॥ સૂર્યમક્તા ચ ચાંગેરી પિષ્ટા મૂલાનિ લેપયેત્ ॥ ૧૮૧ ॥

સ્ફોટસ્થાનપ્રશાન્ત્યર્થં સપ્તરાત્રં પુનઃ પુનઃ ॥ શ્વેતકુષ્ઠાનિ હંત્યાશુ સાધ્યાસાધ્યં ન સંશયઃ ॥ ૧૮૨ ॥

શોધેલો પારો એક ભાગ તથા શોધેલો આમલસારો ગન્ધક એ ભાગ લઈ, એ બન્નેને ખરલમાં નાંખી, મિશ્ર કરી, કુંવારના રસમાં એક દિવસ ઘુણ્ટી, તેનો ગોળો વાળી, તે ગોળાને માટલામાં મૂકી, પારાથી અમણા વજનની, શુદ્ધ કરેલાં ત્રામ્યાનાં પત્રાંની વાટકી કરી, તે વાટકીને તે ગોળાપર ઉન્ધી ઢાંકીને, તેની સાંધપર જાણાંની રાખ દાખવી. પછી ગાયનું જાણુ પાણીમાં કાલવી તે જાણુને, વાટકીના પર ફરતો જરાતરા લેપ કરવો. એ લેપ સૂકાયા બાદ તે માટલાંને ચૂલાપર મૂકીને, તેની તળે એ પહોર સૂધી ઘણો આકરો અગ્નિ કરવો. પછી હાંડલું ટાંકું થયા બાદ હાંડલાંને હેડે ઉતારી, વાટકીની અન્દરના ગોળાને તથા વાટકીને ખરલની અન્દર નાંખી, સારી રીતે લઢીને તેમનો ભૂકો કરવો. પછી કાળા ઉખરાતી જાલ ચિત્રા, હરડાં, બેહેડાં, આંબળાં, ગરમાળાનો ગોળ, વાવડિંગ અને ખાખચી, એ આઠે ઔષધોનો કાઢો કરી, તે કાઢાને, ઉપલા ખરલની અન્દરના ભૂકામાં રેડી, તે ભૂકાને એક દિવસ ખરલ કરીને જે સૂકવવો, તેનું નામ ઉદયાદિત્ય રસ જાણવું. પછી ખાખચીનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણના જેટલી ખેરની જાલ લઈ, તેનો કાઢો કરી, તેમાં ખાખચીનાં ચૂર્ણને રાંધીને કાઢી લેવું. પછી તે રાંધેલું ખાખચીનું ચૂર્ણ ત્રણ શાણ લઈ તથા આ રસ એ ગુંગભાર લઈ, એ બન્નેને મિશ્ર કરી, ગાયના દૂધમાં અથવા હરડાં, બેહેડાં અને આંબળાંના કાઢામાં ખાવાથી, વિચર્યિકા, દદુ, કુષ અને વાતરક્ત રોગ મટી જાય છે. જે મનુષ્યને કિલાસક—શ્વેતકુષ રોગ થયો હોય તે મનુષ્યને, આ રસ ખાવા માટે શરુ કરેલા દિવસથી ત્રીજા દિવસને અંતે, ચોથે દિવસે અથવા સાતમે દિવસે શરીરપર ફેડલા થાય છે. એ ફેડલાપર, ગળી, ચણોડી, હીરાકસી,

ધન્વરો, કાળી દાણડીનો હંસરાજ, સૂરજમૂખી ફૂલ અને ખાટી ભાજી, એ સાત ઔષધોનાં મૂળ સરખે ભાગે લઈ, જીણાં વાટીને-લઢીને તેમની ચટણી કરવી. એ ચટણીનો લેપ, સાત દિવસ પર્યંત પુનઃ પુનઃ અર્થાત્ બીનો સૂકા ચોપડ્યા કરવાથી, એ ફેડલા બેશી જઈ-મટી જઈ, સાધ્ય અથવા અસાધ્ય એવો કિલાસક-શ્વેતકુષ્ઠ રોગ મટી જાયછે, એમાં સંશય નથી.

અપરઃ શ્વિત્રલેપોઽપિ કથ્યતેઽત્ર મિષગર્વૈઃ ॥

ગુંબદિ ચૂર્ણ

ગુંજાફલામિચૂર્ણં ચ પ્રલેપઃ શ્વેતકુષ્ઠનુત્ ॥ ૧૮૩ ॥

વિદ્વાન્ પૈઘોએ કહેલા શ્વિત્રનો-શ્વેતકુષ્ઠનો ખીજો ઉપાય કહું છું. ચણેડી અને ચિત્રો એ બન્ને પદાર્થને પાણીની અન્દર જીણાં વાટી-લઢી, તેની ચટણી કરીને જે તેનો લેપ કર્યો હોય તો શ્વિત્ર-શ્વેતકુષ્ઠ મટી જાય છે.

શિલાદિ ચૂર્ણ

શિલાપામાર્ગમસ્માપિ લિપ્તં શ્વિત્રં વિનાશયેત્ ॥

મનરીલ અને અધેડાની રાખને પાણીમાં વાટી-લઢી, તેમની લુપ્પટી-થેપલી કરી જે તેનો લેપ કર્યો હોય તો શ્વિત્ર-શ્વેતકુષ્ઠ મટી જાય છે.

સર્વેશ્વર રસ

શુદ્ધં સૂતં ચતુર્ગન્ધં પલં યામં વિચૂર્ણયેત્ ॥ ૧૮૪ ॥

મૃતતામ્રાત્રલોહાનિ દરદં ચ પલં પલમ્ ॥ સુવર્ણં રજતં ચૈવ પ્રત્યેકં દશનિષ્કકમ્ ॥ ૧૮૫ ॥

માષૈકં મૃતવજ્રં ચ તાલં શુદ્ધં પલદ્વયમ્ ॥ જંબીરોન્મત્તવાસાભિઃ સ્તુભ્યર્કવિષમુષ્ટિભિઃ ॥ ૧૮૬ ॥

મર્યં હ્યારિજૈર્દ્રાવૈઃ પ્રત્યેકેન દિનં દિનમ્ ॥ એવં સપ્તદિનં મર્યં તદ્દોલં વસ્ત્રવેષ્ટિતમ્ ॥ ૧૮૭ ॥

વાલુકાયત્રગં સ્વેદ્યં ત્રિદિનં લઘુવહ્નિના ॥ આદાય ચૂર્ણયેત્ શ્લક્ષ્ણં પલૈકં યોજયેદ્વિષમ્ ॥ ૧૮૮ ॥

દ્વિપલં પિપ્પલીચૂર્ણં મિશ્રં સર્વેશ્વરો રસઃ ॥ દ્વિગુંજો લિપ્તયે ક્ષૌદ્રૈઃ સુપ્તિમંડલકુષ્ઠનુત્ ॥ ૧૮૯ ॥

બાકુલી દેવકાષ્ઠં ચ કર્ષમાત્રં સુચૂર્ણયેત્ ॥ લિહેદેરંડતૈલાક્તમનુપાનં સુલાવહમ્ ॥ ૧૯૦ ॥

શોધેલો પારો ચાર પલ તથા શોધેલો આમત્રસારો ગન્ધક એક પલ લઈ, એ બન્નેને મિશ્ર કરી, ખરલની અન્દર નાંખી એક પહેર પર્યંત લઢી તેમની કળજલી કરવી. પછી તામ્ર ભસ્મ, અબ્રક ભસ્મ, લોહ ભસ્મ અને શોધેલો હિંગળો, એ ચારે ઔષધો એક એક પલ; સોનાની તથા રૂપાની ભસ્મ દશ દશ નિષ્ક; હીરાની ભસ્મ એક માપા અને શોધેલો હરતાલ બે પલ લઈ, એ સર્વે ઔષધોને મિશ્ર કરી. ઉપરની કળજલીમાં ભેળવી, પછી કાગડી લિચ્છુનો રસ, ધન્વરાનો રસ, અરઝૂશીનો રસ, થેરનો ક્ષીર, આકડાનો ક્ષીર, બકાનનો રસ અને કણુરના મૂળનો રસ, એ સાતે રસમાંના દરેક રસની એક એક ભાવના આપીને તે તે ભાવનાને અન્તે આખો દિવસ ખરલ કરી કરી, પછી તેનો ગોળો વાળી, તે ગોળાને માટીના એક કોડિયામાં મૂકી, તેનાપર ખીજું કોડિયું ઉન્ધું વાળી, તે બન્ને કોડિયાંની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીટી, પછી તે લૂગડાંની અને સૂતરની ઉપર બીની માટીનો લેપ કરવો. એ લેપ સૂકાયા બાદ તે સંપુટને વાલુકાયત્રમાં ઘાલી, જૂલાપર મૂકી, અગ્નિની ધામી આંચ ત્રણ દિવસ સૂધી આપીને ઔષધને પકાવવું. પછી હાંડલું ટાકું થયા બાદ સંપુટની અન્દરના ગોળાને બહાર કાઢી, તે ગોળાને ખરલમાં નાંખી, તેનો

પારિક ભૂકા કરી, તે ભૂકાની અન્દર શોધેલા વછનાગનું ચૂર્ણ એક પલ તથા લીણિડીપીપરનું ચૂર્ણ એ પલ નાંખી, તે સર્વને ખરલની અન્દર ઘુણ્ટી જે એકરસ કરવું, તેનું નામ સર્વેશ્વર રસ જાણવું. આ રસ એ ગુંગા ભાર મધની સાથે ચાટી, પછી તેનાપર બાબચી અને દેવદાર, એ બન્ને ઔષધોનું એક કર્પ ભાર ચૂર્ણ એરંગિયા તેલમાં મેળવીને ખાવાથી સુષ્પિ કુષ્ટ અને મંડલકુષ્ટ મરી જાય છે.

સ્વર્ણક્ષીરી રસ

હેમાહ્વાં પંચપલિકાં ક્ષિત્વા તકઘટે પચેત્ ॥

તકે જીળે સમાહૃત્ય પુનઃ ક્ષીરઘટે પચેત્ ॥ ૧૯૧ ॥

ક્ષીરે જીળે સમુદૃત્ય ક્ષાલયિત્વા વિશેષતઃ ॥ તત્ત્વર્ણ પંચપલિકં મરિચાનાં પલદ્વયમ્ ॥ ૧૯૨ ॥
પલ્લૈકં મૂર્ચ્છિતં સૂતમેકીકૃત્ય તુ મધ્યયેત્ ॥ નિષ્કૈકં સુષ્પિકૃષ્ણતઃ સ્વર્ણક્ષીરીરસો હ્યયમ્ ॥ ૧૯૩ ॥

માટીનાં હાંડલામાં ઘાશ નાંખી, તેની અન્દર દારુડીનાં મૃગ પાંચ પલ નાંખી, તેને ઉકાળવાં અને ઘાશ બળી જાય એટલે તે મૃગને કાઢી લઈ, પછી માટલામાં દૂધ નાંખી તેની અન્દર ઉપલાં મૃગિયાં પાછાં નાંખીને તેને ઉકાળવાં અને દૂધ બળી જાય એટલે તે મૃગ કાઢી લઈ, પછી પાણીથી સારી પેડે ધોઈને સૂકવવાં. એ રીતે સૂકવેલી દારુડીનાં મૃગનું ચૂર્ણ પાંચ પલ લઈ, તે ચૂર્ણની સાથે મરીનું ચૂર્ણ એ પલ તથા પારાની ભસ્મ એક પલ મેળવી, ખરલની અન્દર નાંખી, સારી પેડે ઘુણ્ટી જે મિશ્ર કરવું, તેનું નામ સ્વર્ણક્ષીરી રસ જાણવું. આ રસ એક નિષ્ક ભાર ખાવાથી સુષ્પિ કુષ્ટ મરી જાય છે.

મેહબદ્ધ રસ

ભસ્મસૂતં મૃતં કાન્તં મુંડભસ્મ શિલાજતુ ॥

શુદ્ધં તાપ્યં શિલા વ્યોષં ત્રિફળં કોલ્લીજકમ્ ॥ ૧૯૪ ॥

કપિત્થં રજનીર્ચૂર્ણ મુંગરાજેન ભાવયેત્ ॥ વિંશદ્વારં વિશેષ્યાથ મધુયુક્તં લિહેત્સદા ॥ ૧૯૫ ॥
નિષ્કમાત્રં હરેન્મેહાન્ મેહબદ્ધરસો મહાન્ ॥ મહાનિબસ્ય બીજાનિ પિષ્ટા ષડસંમિતાનિ ચ ॥ ૧૯૬ ॥
પલતંડુલ્લોચેન ઘૃતનિષ્કદ્વયેન ચ ॥ એકીકૃત્ય પિષ્તેચ્છાનુ હંતિ મેહં ચિરંતનમ્ ॥ ૧૯૭ ॥

પારાની ભસ્મ, કાન્ત લોહભસ્મ, લોહભસ્મ, શિલાજિત, સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, શોધેલો મનશીલ, શુણ્ઠ, મરી, લીણિડીપીપર, હરડાં, એહેડાં, આંબળાં, અંકાલના ફળ (અંકાલા)નાં બીજ, કોંડ અને હળદર એ પત્તરે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમાંની સર્વે ભસ્મેને જૂદી રાખી, આકાના ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી, પછી તે ચૂર્ણને જૂદી રાખેલ ભસ્મની અન્દર ભેળી, પછી તે સર્વને ખરલની અન્દર નાંખી, ભાંગરાના રસની વીશ ભાવનાએ આપવી. તે દરેક ભાવના આપતી વખતે ઉપરનાં ઔષધને ભાંગરાના રસમાં બીજવી, આખો દિવસ ખરલ કરીને સૂકવવાથી આ રસ તૈયાર થાય છે અને તેને મેહબદ્ધ રસ કહે છે. એક નિષ્કભાર આ રસ, મધની અન્દર ચાટવાથી, સર્વ પ્રકારના પ્રમેહના રોગો મરી જાય છે અથવા યકાનનાં છ બીજ લઈ, તેને વાટી-લઢી, તેની ચટણી કરી, તે ચટણીને, એક પલ ચોખાનાં ઘોણની અને એ નિષ્ક ધીની સાથે મેળવી, તેમની અન્દર એક નિષ્ક ભાર આ રસ ખાવાથી, ઘણા દિવસનો પ્રમેહ રોગ મરી જાય છે.

મહાવલ્લિ રસ

ચતુઃસૂતસ્ય ગંધાઘ્રૌ રજની ત્રિફલા શિવા ॥

પ્રત્યેકં ચ દ્વિભાગં સ્યાત્ ત્રિવૃજૈપાલચિત્રકમ્ ॥ ૧૯૮ ॥

પ્રત્યેકં ચ ત્રિભાગં સ્યાત્ ત્ર્યૂષણં દંતિજીરકમ્ ॥ પ્રત્યેકમષ્ટભાગં સ્યાદેકીકૃત્ય વિચૂર્ણયેત્ ॥ ૧૯૯ ॥

જયન્તી સ્તુક્પયોમૃગવહ્નિવાતારિતૈલકૈઃ ॥ પ્રત્યેકેન ક્રમાદ્ ભાગ્યં સસવારં પૃથક્ પૃથક્ ॥ ૨૦૦ ॥

મહાવહ્નિસો નામ નિષ્કમુષ્ણજલૈઃ પિબેત્ ॥ વિરેચનં ભવેત્તેન તક્રમકં સસૈન્ધવમ્ ॥ ૨૦૧ ॥

દિનાંતે દાપયેત્ પથ્યં વર્જયેચ્છીતલં જલમ્ ॥ સર્વોદરહરઃ પ્રોક્તો મૃદવાતહરઃ પરઃ ॥ ૨૦૨ ॥

શોધેલો પારો ચાર ભાગ; શોધેલો આમલસારો ગન્ધક આઠ ભાગ; હળદર, હરડાં, ખેરુંડાં, આંખળાં અને હીમજ, એ પાંચે ઔષધોએ ભાગ; નશોતર, શોધેલો નેપાળો અને ચિત્રો, એ ત્રણે ઔષધો ત્રણ ત્રણ ભાગ; શુણ્ઠ, મરી, લીણ્ડીપીપર, નેપાળાનું મૃળ અને છરું, એ પાંચે ઔષધો આઠ આઠ ભાગ લઈ; એ સર્વે ઔષધોને મિશ્ર કરી, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને ખરલમાં નાંખી, પછી જ્યંતિનો-અરણીનો રસ, થોરનો ક્ષીર, ભાંગરાનો રસ, ચિત્રાનો રસ અને એરંડિયું તેલ, એ પાંચે રસમાંના દરેક રસની સાત સાત ભાવના આપી, તે તે ભાવનાને અન્તે આખો દિવસ ખરલ કરી, પછી તેનો ગોળો વાળી જે સૂકવવો, તેનું નામ મહાવલ્લિ રસ જાણવું. આ રસની, એક એક નિષ્કની ગોળી દરેક રોજ ઊંના પાણીમાં લીધાથી રોગ લાગે છે. એ રોગ લાગી રહ્યા પછી, તેના પર પથ્થ તરીકે સિન્ધાગુણ સાથે છાશ ભાત ખાવાથી અને તેના પર ટાંડું પાણી ન પીતાં ઉનું પાણી પીવાથી, સર્વે પ્રકારના ઉદરરોગ અને મૃદવાત મટી જાય છે.

વિદ્યાધર રસ

ગંધકં તાલકં તાપ્યં મૃતતામ્રં મનઃશિલામ્ ॥

શુદ્ધં સૂતં ચ તુલ્યાંશં મર્દયેત્ ભાવયેદ્દિનમ્ ॥ ૨૦૩ ॥ પિપ્પલ્યાસ્તુ કષાયેણ વઙ્ગીક્ષીરેણ ભાવયેત્ ॥ નિષ્કાર્ધં ભક્ષયેત્ ક્ષૌદ્રૈર્ગુલ્મં ક્ષીઠાદિકં જયેત્ ॥ ૨૦૪ ॥ રસો વિદ્યાધરો નામ ગોમૂત્રં ચ પિવેદનુ ॥

શોધેલો આમલસારો ગન્ધક, શોધેલી હરતાલ, સુવર્ણભાક્ષિક ભરમ, તામ્રભરમ, શોધેલો મનશીલ અને શોધેલો પારો, એ છએ ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને ખરલની અન્દર નાંખી, લીણ્ડીપીપરના કાદામાં તથા થોરના દૂધમાં-ક્ષીરમાં એકેક દિવસ ખરલ કરી, તેને જે સૂકવવું, તેનું નામ વિદ્યાધર રસ જાણવું. અર્ધ નિષ્ક ભાર આ રસ, મધની અન્દર ચાટી, તરત તેના પર ગોમૂત્ર પીએ તો શુભ તથા પ્લીહા રોગ મટી જાય છે.

ત્રિનેત્રાખ્ય રસ

ટંકણં હારિણં કૃંગં સ્વર્ણં શુલ્બં મૃતં રસમ્ ॥ ૨૦૫ ॥

દિનૈકમાર્દ્રકદ્વાર્વૈર્મર્યં રથ્વા પુટે પચેત્ ॥ ત્રિનેત્રાલ્પરસસ્યૈકં માષં મધ્વાજ્યકૈર્લિહેત્ ॥ ૨૦૬ ॥ સૈન્ધવં જીરકં હિંદુ મધ્વાજ્યામ્ન્યાં લિહેદનુ ॥ પંક્તિશૂલહરઃ રુચ્યાતો માસમાત્રાત્ર સંશયઃ ॥ ૨૦૭ ॥

કૂલાવેલો પાટિયો ટંકણખાર, હરણનું શિંગડું, સુવર્ણ ભરમ, તામ્રભરમ અને પારાની ભરમ, એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને મિશ્ર કરી, ખરલની અન્દર નાંખી, આદાના રસમાં એક દિવસ ખરલ કરી, તેમનો ગોળો વાળી, તે ગોળાને માટીના એક કાડિયામાં મૂકી, તેના પર માટીનું બીજું કાડિયું ઉંધું વાળી, તે બન્ને કાડિયાંની સાંધ પર ઢગડું લપેટી, તેના પર સૂતર વીટી, પછી તેના પર બીની માટીનો લેપ કરવો. એ લેપ સૂકાયા

આદ, તે સમ્પુટને ગજપુટ અગ્નિ આપવો. પછી સમ્પુટ ટાઢું થાય ત્યારે તેને બહાર કાઢી, તેની અન્દરના ગોળાને ખરલની અન્દર નાંખી, લઢીને તેનો જે આરીક ભૂકા કરવો, તેનું નામ ત્રિનેત્રાખ્ય રસ બાળવું. મધ અને ઘીને મિશ્ર કરી, તેમની અન્દર એક માષા ભાર આ રસ ચાટી, પછી તેનાપર સિન્ધાલુણુ, જીરું અને સેકેલી હિંગ, એ ત્રણે ઔષધો સરખે વળને લઇ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને, ઘી તથા મધની સાથે ચાટવાથી, પંકિતશુદ્ધ-પરિ-ણામશુદ્ધ એક મહિનામાં મટી જાય છે, એમાં સંશય નથી.

ગજકેસરી રસ

શુદ્ધસૂતં દ્વિધા ગંધં યામૈકં મર્દયેદ્ દઢમ્ ॥

દ્વયોસ્તુલ્યશુદ્ધતામ્રસંપુટે તન્નિરોધયેત્ ॥ ૨૦૮ ॥

ઋર્વાધો લવણં દત્ત્વા મૃદ્માઢે ધારયેત્ મિષક્ ॥ તતો ગજપુટે વક્ત્વા સ્વાંગશીતં સમુદ્ધરેત્ ॥ ૨૦૯ ॥

સંપુટં ચૂર્ણયેત્ સૂક્ષ્મં પર્ણલંઢે દ્વિગુંજકમ્ ॥ મક્ષયેત્ સર્વશુભાતોં હિંચુ શુંઢીસજીરકમ્ ॥ ૨૧૦ ॥

વચામરિચજં ચૂર્ણં કર્ષમુષ્ણજલૈઃ પિવેત્ ॥ અસાગ્ર્યં નાશયેન્દ્વલં રસોડ્યં ગજકેસરી ॥ ૨૧૧ ॥

શોધેલો પારો એક ભાગ તથા શોધેલો આમલસારો ગન્ધક બે ભાગ લઇ, એ બન્નેને મિશ્ર કરી, ખરલમાં નાંખી, એક પહોર સુધી સારી પેઢે ઘુણ્ટવાં. પછી તે બન્નેના સમાન શોધેલું ત્રાંબું લઇ, તેનું કટોદાન કરાવી, તે કટોદાનની અન્દર ઉપલું ઔષધ નાંખી, તેનું સારી પેઢે મજબૂત ઢાંકણું ઢાંકવું; પછી માટીનું હાંડણું લઇ, તે હાંડણાંના મધ્ય ભાગ સુધી મીઠું ભરી, તેનાપર ઉપલું કટોદાન મૂકી, પછી તે હાંડણાંના મોઢા સુધી મીઠું ભરી, તેનાપર ઢાંકણું ઢાંકી, તે બન્નેની સાંધપર લગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીટી, પછી તેનાપર ભીની માટીનો લેપ કરવો. એ લેપ સૂકાયા બાદ તે હાંડણાંને ગજપુટ અગ્નિ આપવો. હાંડણું ટાઢું થાય ત્યારે તેની અન્દરનાં કટોદાનને બહાર કાઢી, ઔષધ ભરેલાં તે કટોદાનને ખરલની અન્દર નાંખી, તેનો જે આરીક ભૂકા કરવો, તેનું નામ ગજકેસરી રસ બાળવું. જે મનુષ્ય સર્વ પ્રકારનાં શુદ્ધતી પીડાતો હોય, તે મનુષ્યે બે ગુંગા ભાર આ રસ, નાગરવેલના પાનના ટુકડા સાથે ખાઇ, તેનાપર સેકેલી હિંગ, શુણ્ઢ, જીરું, અને ઘોડાવજ મરી, એ પાંચે ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણની અન્દરથી એક કર્પ ભાર ચૂર્ણ ઉંના પાણીની સાથે ખાવાથી, અસાધ્ય શુદ્ધ પણ મટી જાય છે.

અગ્નિપુણ્ડી વઢી

શુદ્ધસૂતં વિષં ગંધમજમોદાં ફલત્રયમ્ ॥

સ્વર્જિક્ષારં યવક્ષારં વહ્નિસૈન્ધવજીરકમ્ ॥ ૨૧૨ ॥ સૌવર્ચલં વિંઢગાનિ સામુદ્રં ત્ર્યૂષણં સમમ્ ॥

વિષમુષ્ટિં સર્વતુલ્યાં જંબીરામ્લેન મર્દયેત્ ॥ ૨૧૩ ॥ મરિચામાં વટોં ધાદેત્ સર્વાંગીર્ણપ્રશાંતયે ॥

શોધેલો પારો, શોધેલો વઢનાગ, શોધેલો આમલસારો ગન્ધક, બોડી અજમોદ, હરડાં, બેહડાં, આંબળાં, સાજખાર, જવખાર, ચિત્રો, સિન્ધાલુણુ, જીરું, સંચળ, વાવડિંગ, મીઠું, શુણ્ઢ, મરી અને લીણ્ડીપીપર, એ અઢારે ઔષધો સરખે ભાગે લઇ તથા બકાનનાં બી, તે સર્વ ઔષધોના સરખાં લઇ, પછી તે સર્વ ઔષધોને એકડાં કરી, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને ખરલની અન્દર નાંખી, કાગઢી લિખુના રસમાં ઘુણ્ડી, મરીના જેવડી ગોળી ઠાળવી. એ ગોળી, એક એક ખાવાથી, સર્વ પ્રકારના અજીર્ણ રોગો મટી જાય છે.

અબ્જીકુશ્ક ૨૨૪ શુદ્ધસૂતં વિષં ગંધં સમં સર્વં વિચૂર્ણયેત્ ॥ ૨૧૪ ॥

મરિચં સર્વતુલ્યાંશં કંટકાર્યાઃ ફલદ્રવૈઃ ॥ મર્દયેત્ ભાવયેત્ સર્વમેકવિંશતિવારકમ્ ॥ ૨૧૫ ॥

વર્ટી ગુંજાત્રયં શ્વાદેત્ સર્વાજીર્ણપ્રશાંતયે ॥ અજીર્ણકંટકશ્ચાયં રસો હંતિ વિષૂચિકામ્ ॥ ૨૧૬ ॥

શોધેલો પારો, શોધેલો વછનાગ અને શોધેલો આમલસારો ગન્ધક, એ ત્રણે ઔષધો સ્ત્રમ ભાગ લઈ અને તે સર્વે ઔષધોનાં ઢેટલાં મરી લઈ, તે સર્વને મિશ્ર કરી, તેમનું ચૂર્ણ કરી, પછી તે ચૂર્ણને ખરલની અન્દર નાંખી ઉભીભોરીંગણીના ડોડવા(ફલ)ના રસમાં ઘુણ્ટીને સૂકવવું. એ રીતે ઉભીભોરીંગણીના ફલના રસની એકવીશ ભાવના આપી, પછી તેની જે ગોળી વાળવી, તેનું નામ અબ્જીકુશ્ક ૨૨૪ જાણવું. આ રસની ત્રણ ગુંગન ભારની એક એક ગોળી ખાવાથી, સર્વે પ્રકારના અબ્જી રોગો અને વિષૂચિકા રોગ મટી જાય છે.

મૃતં સૂતં મૃતં તામ્રં હિંગુ પુષ્કરમૂલકમ્ ॥
અન્થાનુભૈરવ ૨૨૫

સૈન્ધવં ગંધકં તાલં કટુર્કી ચૂર્ણયેત્ સમમ્ ॥ ૨૧૭ ॥

પુનર્નવાદેવદાલીનિર્ગુહીતંજુલીચકૈઃ ॥ તિક્તકોશાતકીદ્રાવૈર્દિનૈકં મર્દયેદ્ દૃઢમ્ ॥ ૨૧૮ ॥

માષમાત્રં લિહેત્ ક્ષૌદ્રે રસં મંથાનુભૈરવમ્ ॥ કફરોગપ્રશાન્ત્યર્થં નિબક્વાથં પિવેદનુ ॥ ૨૧૯ ॥

પારાની ભરમ, તામ્રભરમ, સંકેલી હિંગ, પુષ્કરમૂલ-શાલ્તર (યુનાની), સિન્ધાલુણ, શોધેલો આમલસારો ગન્ધક, શોધેલો હરતાલ અને કુકુ, એ આડે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ તથા ભરમ સિવાયનાં યાકીનાં ઔષધોનો ઝીણો ભૂકા કરી, તે ભૂકાને ભરમની સાથે મિશ્ર કરી, પછી તે સર્વે ઔષધોને ખરલની અન્દર નાંખી તે પછી, સાટોડીનો રસ, કુકુડેલાનો રસ, નગડનો રસ, તાંજલજનો રસ અને કડવાં તુરિયાનો રસ, એ પાંચે રસ-માંના દરેક રસની એક એક ભાવના આપી, પછી તે દરેક ભાવનાને અન્તે, તેને આખો દિવસ સારી પેઠે લઈ, તેનો જે પારીક ભૂકા કરવો, તેનું નામ મંથાનુભૈરવ રસ જાણવું. એક માષા ભાર આ રસ, મધની અન્દર ચાટી, તેનાપર કડવા સિમ્પડાની અન્ત-છાલનો કાઠો પીવાથી કફરોગ મટી જાય છે.

વાતનાશન રસ સૂતહાટકવજ્રાણિ તામ્રં લોહં ચ માક્ષિકમ્ ॥

તાલં નીલાંજનં તુલ્યમહિષેનં સમાશકમ્ ॥ ૨૨૦ ॥ પંચાનાં લવણાનાં ચ ભાગમેકં વિમર્દયેત્ ॥

વજ્રીક્ષીરૈર્દિનૈકં તુ રુઘ્વાડ્યોમૂધૃરં પચેત્ ॥ ૨૨૧ ॥ માષેકમાદ્રંકદ્રાવૈર્લેહ્યેદ્રાતનાશનમ્ ॥

પિપ્પલીમૂલજકાથં સકૃષ્ણમનુપાયયેત્ ॥ ૨૨૨ ॥ સર્વાન્ વાતવિકારાંસ્તુ નિહંત્યાક્ષેપકાદિકાન્ ॥

પારાની ભરમ, સોનાની ભરમ, હીરાની ભરમ, તામ્રભરમ, લોહ ભરમ, સુવર્ણમા-ક્ષિક ભરમ, શોધેલો હરતાલ, શોધેલો સુરમો, મોરથુથુની ભરમ અને અશીણ, એ દશે ઔષધો એક એક ભાગ; સિન્ધાલુણ, સંચળ, ખિડલવણ, મીઠું અને વડાગરં મીઠું, એ પાંચે લવણો મળીને એક ભાગ; એ પ્રમાણે સર્વે ઔષધો લઈ, તેમને ખરલની અન્દર નાંખી, મિશ્ર કરી, થોરના ક્ષીરમાં એક દિવસ ઘુણ્ટી, તેમનો ગોળો વાળી, તે ગોળાને માટીના એક કોડિયામાં મૂકી તેનાપર માટીનું ખીજું કોડિયું ઉંધું વાળી, તે બન્ને કોડિયાંની સાંધ-પર લૂગડું લપેટી, તેના પર સૂતર વીટી, પછી તેનાપર ભીની માટીનો લેપ કરી, તે લેપને

સૂકવવો. પછી એક મોટો ખાડો કરી, તેની અન્દર ખીજો નાનો ખાડો કરી, તે નાનો ખાડાની અન્દર ઉપલું કપડછન્દ કરેલું સમ્પુટ મૂકી, સમ્પુટના મોઢાપર રેતી પાથરી, પછી તેનાપર સળગાવેલાં અગ્રાયાં છાણાંનો ગજપુટ અગ્નિ આપવો. પછી સમ્પુટ ઠરી ગયા આદ, તેની અન્દરનાં ઔષધને બહાર કાઢી. ખરલની અન્દર નાંખી, તેનો જે ભૂકા કરવો, તેનું નામ વાતનાશન રસ જાણવું. એક માપા ભાર આ રસ, આદાના રસમાં ખાધ, પછી તેનાપર, પીપળીમૂળના ગણ્ડોડાનો કાઢો કરી, તે કાઢાની અન્દર લીણીપીપરનું ચૂર્ણ મેળવી પીવાથી, આક્ષેપકાદિ સર્વ વાતવિકારો મટી જાય છે.

રોગહર રસ કનકસ્યાષ્ટશાળાઃ સ્યુઃ સૂતો દ્વાદશભિર્મતઃ ॥ ૨૨૩ ॥

ગંધોડપિ દ્વાદશ પ્રોક્તસ્તાં શાળાદ્વયોન્મિતમ્ ॥ અન્નકસ્ય ચતુઃશાળં માક્ષિકં ચ દ્વિશાણિકમ્ ॥ ૨૨૪ ॥

વંગો દ્વિશાળઃ સૌવીરં ત્રિશાળં લોહમષ્ટકમ્ ॥ વિષં ત્રિશાણિકં કુર્યાત્ લાંગલી પલસંમિતા ॥ ૨૨૫ ॥

મર્દયેત્ દિનમેકં ચ રસૈરમ્લફલોદ્ભવૈઃ ॥ દયાન્મૃદુપુટં વહ્નો તતઃ સૂક્ષ્મં વિચૂર્ણયેત્ ॥ ૨૨૬ ॥

માષમાત્રો રસો દેયઃ સન્નિગતે સુદારણે ॥ આર્દ્રકસ્વરસેનૈવ રસોનસ્ય રસેન વા ॥ ૨૨૭ ॥

કિલાસં સર્વકુષ્ઠાનિ વિસર્પં ચ ભગંદરમ્ ॥ જ્વરં ગરમજીર્ણં ચ જયેદ્રોગહરો રસઃ ॥ ૨૨૮ ॥

ધનુરાનાં શોધેલાં ખી આડ શાણુ; શોધેલો પારો તથા શોધેલો ગન્ધક આર આર શાણુ; તાન્નભરમ જે શાણુ; અન્નક ભરમ ચાર શાણુ; સુવર્ણમાક્ષિક ભરમ તથા બંગભરમ જે જે શાણુ; શુદ્ધ કરેલો સુરમો ત્રણ શાણુ; લોહ ભરમ આડ શાણુ; શોધેલો વછનાગ ત્રણ શાણુ અને દૂધિયા વછનાગનાં મૂળ એક પત્ત; એ અગ્યારે ઔષધોમાંની ભરમ સિવાયનાં બાકીના ઔષધોનો ભૂકા કરી, તે ભૂકાને ઉપરની સર્વ ભરમો સાથે મેળવી, પછી તે સર્વને ખરલની અન્દર નાંખી. લિમ્બુના રસમાં એક દિવસ ખરલ કરી, તેનો ગોળો વાળી, તે ગોળાને માટીના એક કાડિયામાં મૂકી, તેનીપર માટીનું ખીજું કાડિયું ઊંચું વાળી, તે બન્ને કાડિયાની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીટી, પછી તેનાપર ભીની માટીનો લેપ કરી તે લેપને સૂકવવો. પછી તે સમ્પુટને અગ્રાયાં છાણાંનો હલકો પુટ આપવો. પછી સમ્પુટ ઠરી ગયા આદ, તેની અન્દરનાં ઔષધને ખરલની અન્દર નાંખી, સારી પેટે ઘુણટી, જે જીણો ભૂકા કરવો, તેનું નામ રોગહર રસ જાણવું. આ રસ, આદાના રસની સાથે અથવા લસણના રસની સાથે એક માપા ભાર આપવાથી, દારણુ સન્નિપાત મટી જાય છે. વળી કિલાસ કુષ્ઠ-શ્વેત કુષ્ઠ, ખીજા સર્વ પ્રકારનાં કુષ્ઠો, વિસર્પ, ભગન્દર, જ્વર, કૃત્રિમ વિષ અને અજીર્ણ રોગ, એ સર્વ રોગો મટી જાય છે.

સન્નિપાતભૈરવ રસ રસો ગંધસ્ત્રિણિકર્ષો કુર્યાત્ કજ્જલિકાં દ્વયોઃ ॥

તારાન્નતામ્રવંગાહિસારાશ્ચૈકૈકકાર્ષિકાઃ ॥ ૨૨૯ ॥

શિમુજ્વાલામુખીશુંઠીબિલ્વેન્મ્યસ્તંડુલીયકાત્ ॥ પ્રત્યેકં સ્વરસૈઃ કુર્યાદામૈકૈકં વિમર્દનમ્ ॥ ૨૩૦ ॥

કૃત્વા ગોલં શૂતં વજ્રૈર્લવણાપૂરિતે ન્યસેત્ ॥ કાચમાંડે તતઃ સ્થાલ્યાં કાચકૃપીં નિવેશયેત્ ॥ ૨૩૧ ॥

વાલુકાભિઃ પ્રપૂર્યાંઽથ વહિર્યામદ્વયં ભવેત્ ॥ તત્ ઉદ્ઘૃત્ય તં ગોલં ચૂર્ણયિત્વા વિમિશ્રયેત્ ॥ ૨૩૨ ॥

પ્રવાલચૂર્ણકર્ષેણ શાળમાત્રવિષેણ ચ ॥ કૃષ્ણસર્પસ્ય ગરલૈર્દિવસં ભાવયેત્તથા ॥ ૨૩૩ ॥

તગરં મુસલી માંસી હેમાહ્વા વેતસઃ કળા ॥ નીલિની પત્રકં ચૈલા ચિત્રકરચ કુઠેરકઃ ॥ ૨૩૪ ॥
 શતપુષ્પા દેવદાલી ધતૂરાગસ્ય મુંઢિકાઃ ॥ મધૂકજાતિ મદનરસૈરેષાં વિમર્દયેત્ ॥ ૨૩૫ ॥
 પ્રત્યેકમેકવેલં ચ તતઃ સંશોષ્ય ધારયેત્ ॥ બીજપૂરાદ્દ્રાવૈર્મરિચૈઃ ષોડશોન્મિતૈઃ ॥ ૨૩૬ ॥
 રસો દ્વિગુંજાપ્રમિતઃ સન્નિપાતસ્ય દીયતે ॥ પ્રસિદ્ધોડ્યં રસો નાત્રા સન્નિપાતસ્ય ભૈરવઃ ॥ ૨૩૭ ॥

શોધેલો પારો તથા શોધેલો આમલસારો ગન્ધક ત્રણ ત્રણ કર્પ લઈ, એ બન્નેને ખર-
 ની અન્દર નાંખી, સારી પેટે ઘુણ્ટી, મિશ્ર કરી તેમની કળગલી કરવી. પછી રૂપાની-
 ભરમ, અબ્રક ભરમ, તામ્ર ભરમ, ળંગ ભરમ, સીસાંની ભરમ અને લોહ ભરમ, એ છએ
 ભરમો, એક એક કર્પ ભાર લઈ, તેમને ઉપલી કળગલીની સાથે મિશ્ર કરી પછી તેને
 શરગવાની અન્તર્છાલનો રસ, વેલરિયાં જામ્બૂની અન્તર્છાલનો રસ, શુણ્ઠનો કાઠો, બીલીનો
 કાઠો અને તાંદલજની ભાજનો રસ, એ પાંચે રસમાંના દરેક રસની અન્દર એક એક પહોર
 સૂધી ઘુણ્ટી, પછી તેનો ગોળો વાળી, તે ગોળાને ફરતું લૂગડું લપેટી, પછી તેના પર સૂતર
 વીટવું. પછી કાચના પ્યાલામાં મીઠું ભરી, તેના પર લૂગડું લપેટેલો ગોળો મૂકી, તેના પર
 પાણું મીઠું દાખી, તેના પર કાચનો બીજો પ્યાલો ઉંધો પાડી, તે બન્ને પ્યાલાની સાંધ પર
 લૂગડું લપેટી, તેના પર સૂતર વીટી, પછી તેના પર ભીની માટીનો લેપ કરી સૂકવવો. પછી
 એક હાંડલું લઈ, તે હાંડલાના અર્ધા ભાગ સૂધી રેતી ભરી, તેની અન્દર ઉપરનું કપડછન્દ
 ફેરેલું કાચના પ્યાલાનું સમ્પુટ મૂકી, પછી તે હાંડલાના મોઢા સૂધી રેતી ભરી, તે હાંડલાને
 ચૂલાપર મૂકી બે પહોર સૂધી અગ્નિ આપવો. પછી હાંડલાંની અન્દરનું સમ્પુટ ટાંટું થાય
 ત્યારે તેની અન્દરના ગોળાને બહાર કાઢી, તેનો ઝીણો ભૂંકા કરી, પછી તે ભૂંકાની સાથે
 શોધેલાં પરવાળાં(પ્રવાલ)નો ભૂંકા એક કર્પ અને શોધેલા વજનાગનો ભૂંકા એક શાણ
 મેળવી, તે ત્રણેને કાળોતરા (કાળા) સર્પના ઝેરની લાવના આપી, એક દિવસ ખરલ કરી,
 પછી એ ઔષધોને, તગળ, મુસળી, બાલછડ, દારુડીનાં મૂળ, જલજામ્બવો, લીણ્ડીપીપર,
 ગળી, તમાલ પત્ર, એલચી, ચિત્રો, જંગલી તુલસી, વરિયાળી કુકડવેલાં, ધન્તૂરો, અગથિયો,
 મુંડી-ગોરખમુંડી, મહુડો, જાંબ અને મીઠાળ, એ ઓગણીશે ઔષધોઓના રસમાંના દરેક
 રસની અન્દર બે બે પહોર સૂધી ઘુણ્ટીને દરેક ઘુણ્ટવાને અન્તે સૂકવવું. એ રીતે તૈયાર
 ફેરેલા આ રસનું નામ સન્નિપાતભૈરવ રસ જાણવું. મોલ મરીના દાણાના ચૂર્ણની સાથે બે
 ગુંજ ભાર આ રસ મિશ્ર કરીને પછી તે, બીજોરાં લિમ્બુના રસની અને આદાના રસની
 સાથે સન્નિપાતવાળાને ચટાડવાથી, સન્નિપાત રોગ મટી જાય છે. વળી આ સન્નિપાત ભૈરવ
 રસ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

અહણીકપાટ રસ

તારમૌક્તિકહેમાનિ સારચૈકૈકભાગકાઃ ॥

દ્વિભાગો ગંધકઃ સૂતલ્લિભાગો મર્દયેદિમાન્ ॥ ૨૩૮ ॥

કપિત્થસ્વરસૈર્ગાઢં મૃગશૃંગે તતઃ ક્ષિપેત્ ॥ પુટેન્મધ્યપુટેનૈવ તત્ત ઉદ્ધૃત્ય મર્દયેત્ ॥ ૨૩૯ ॥

બલારસૈઃ સપ્તવેલ્મપામાર્ગરસૈલ્લિધા ॥ લોઘ્રપ્રતિવિષામુસ્તધાતર્કીદ્રયવામૃતાઃ ॥ ૨૪૦ ॥

પ્રત્યેકમેષાં સ્વરસૈર્માવના સ્યાત્ ત્રિધા ત્રિધા ॥ માષમાત્રો રસો દેયો મધુના મરિચૈસ્તથા ૨૪૧
હન્યાત્સર્વાનત્રીસારાન્ પ્રહર્ણીં સર્વજામપિ ॥ કપાટો પ્રહ્ણીરોગે રસોડયં વહ્નિદીપનઃ ॥ ૨૪૨ ॥

રૂપાંતી ભરમ, શોધેલો મોતી, સુવર્ણ ભરમ અને લોહ ભરમ, એ ચારે ઔષધો એક એક ભાગ; શોધેલો આમલસારો ગન્ધક એ ભાગ; અને શુદ્ધ કરેલો પારો ત્રણ ભાગ; એ પ્રમાણે એ સર્વે ઔષધો લઈ, તેમને ખરલની અન્દર નાંખી કાંઠાના રસની અન્દર સારી પેટે ઘુણ્ટી, પછી તેને હરણુના શિંગડામાં ભરી, તે શિંગડાપર લૂગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીંટી પછી તેનાપર ભીતી માટીનો લેપ કરવો. એ લેપ સૂકાયા પાદ કપડાં કહેલાં તે શિંગડાને અડાયાં છાણાંનો મધ્યમ પુટ આપવો. પછી કપડાં કહેલાં શિંગડું ટાંકું થાય ત્યારે તે શિંગડાપરનું કપડાં કાઢી નાંખી, તે શિંગડાને ખરલની અન્દર નાંખી, સારી પેટે ઘુણ્ટી તેનો ભૂકા કરી, પછી તે ભૂકાને બઘાના-અઘદાણાના-ખરેટીના છોડના મૂળના રસની સાત ભાવના તથા અધેરો, લોદર, અતિવિપ, નાગરમોથ, ધાવણી, ઇન્દ્રજવ અને ગજો, એ સાતે વનસ્પતિ(રસ ન નીકળતો હોય, તો તેના કાઢા)ની ત્રણ ત્રણ ભાવના આપવી. એ રીતે તૈયાર કરેલા આ રસનું નામ અહણીકપાટ રસ બન્યું. આ રસ, એક માષા ભાર, મરીના ચૂર્ણની સાથે મધની અન્દર ચાટવાથી, સર્વે અનિસારો અને સર્વે પ્રકારના સંગ્રહણી રોગો મટી જાય છે અને જરૂરિ પ્રદિત થાય છે.

વજ્રકપાટ રસ મૃતસૂતાશ્રકં ગંધં યવકારં સટંકણમ્ ॥

અમિમંથં વચાં કુર્યાત્સૂતતુલ્યાનિમાન્સુધીઃ ॥ ૨૪૩ ॥ તતો જડૈઃ જંબીરમંગદ્રાવૈર્વિમદંદયે ॥

ત્રિવાસરં તતો ગોલં કૃત્વા સંશોષ્ય ધારયેત્ ॥ ૨૪૪ ॥ લોહપાત્રે શરાવં ચ દત્ત્વોપરિ વિમુદ્રયેત્ ॥

અથોલ્લિં શનૈઃ કુર્યાંચામાર્થં તત ઉદ્ધરેત્ ॥ ૨૪૫ ॥ રસતુલ્યાં પ્રતિવિરાં દવાન્મોક્ષં તથા ॥

કપિત્થવિજયાદ્રાવૈર્માવિયેત્સપ્તા મિષક્ ॥ ૨૪૬ ॥ ધાતકીન્દ્રયવા મુસ્તા લોધ્રં વિલ્વં ગુહ્નચિકા ॥

એતદ્રસૈર્માવયિત્વા વૈલૈકૈકં ચ શોષયેત્ ॥ ૨૪૭ ॥ રસં વજ્રકપાટાલ્યં શાળૈકં મધુના લિંહેત્ ॥

વહ્નિં શુટ્ટીં વિઙં વિલ્વં લઘ્ણં ચૂર્ણયેત્સમમ્ ॥ ૨૪૮ ॥ પિંવેદુષ્ણાંબુના ચાનુ સર્વજાં પ્રહર્ણીં જયેત્ ॥

પારાંતી ભરમ, અબ્રક ભરમ, શોધેલો આમલસારો ગન્ધક, જવખાર, ટંકણખાર, અરણીનું મૂળ અને ઘોડાવજ, એ સાતે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, ખરલની અન્દર નાંખી, મિશ્ર કરી, તેમને અરણીનો રસ, કાગડી લિમ્બુનો રસ અને ભાંગરાનો રસ, એ ત્રણે રસ-માંના દરેક રસની અન્દર એક એક દિવસ ખરલ કરવાં. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ ખરલ કરી, તેમને ગોળો વાળી, તે ગોળાને સૂકવવો. ગોળો સૂકાઈ જાય એટલે તે ગોળાને લોહાની કઢા-ધમાં મૂકી, તેનાપર ઉંચું કાણિયું ઢાંકી, પછી કઢાધનાં તળિયાંની અને કાણિયાંની વચ્ચેની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીંટી, પછી તેનાપર ભીતી માટીનો લેપ કરવો. એ લેપ સૂકાય એટલે, તે કઢાધને ચૂલાપર મૂકી તેની નીચે ધીમો ધીમો અગ્નિ અર્ધા પહોર સૂધી આપવો. પછી તે કઢાધ ટાઢી થાય ત્યારે તેની અન્દરના ગોળાને બહાર કાઢી, તેને ખરલની અન્દર નાંખી, તેના જેટલું જ અતિવિપનું ચૂર્ણ તથા તેટલું જ મોચરસનું ચૂર્ણ લઈ, તે બન્ને

ચૂર્ણને, ખરલની અન્દર નાંખેલા ઉપલા ગોળાની સાથે મિશ્ર કરી, પછી તેમને કોઠના રસની સાત લાવના; લાંગના રસની સાત લાવના; તથા ધાવણીનાં ફૂલ, ઇન્દ્રજ્ય, નાગરમોથા, લોદર, ખીલી અને ગળો, એ છએ ઔષધોના જૂદા જૂદા રસ કાઢી અથવા જેમના રસ ન નીકળી શકતા હોય, તેમના જૂદા જૂદા કાઢા કરી, તે દરેકની એક એક લાવના આપવી. એ રીતે બધી મળીને જે વીશ લાવનાઓ આપવાનું કહ્યું, તેમાં દરેક લાવના આપીને, તે દરેક લાવનાને અન્તે તે ઔષધને સૂકવવું. એ રીતે તૈયાર કરેલા આ રસનું નામ વજ્રકપાટ રસ જાણવું. એક શાણુ ભાર આ રસ, મધની સાથે ચાટીને પછી તેનાપર ચિત્રા, શુણ્ઠ, બિડલવણુ, ખીલી અને સિન્ધાલુણુ, એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરીને ઉંના પાણીની સાથે કાકવાથી, સર્વે પ્રકારના દોષોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો સંગ્રહણી રોગ મટી જાય છે.

મદનકામદેવ રસ

તારં વજ્રં સુવર્ણં ચ તામ્રં સૂતકાંધકમ્ ॥ ૨૪૯ ॥

લોહં ક્રમવિકૃદ્ધાનિ કુર્યાદિતાનિ માત્રયા ॥

વિમર્યં કન્યકાદ્રાવૈર્યસેત્કાચમયે ઘટે ॥ ૨૫૦ ॥ વિમુચ્ચ પિઠરીમચ્ચે ધારયેત્ સૈન્ધવાતૃતે ॥

પિઠરીં મુદ્રયેત્સમ્યક્ તત્તરચૂલ્યાં નિવેશયેત્ ॥ ૨૫૧ ॥ વહ્નિં શનૈઃ શનૈઃ કુર્યાત્ દિનૈકં તત ઉદ્ધેરેત્ ॥

સ્વાંગશીતં ચ સંચૂર્ણ્ય ભાવયેદકંદુગધકૈઃ ॥ ૨૫૨ ॥ અશ્વગંધા ચ કાકોલી વાનરી મુસલી કુરા ॥

ત્રિત્રિવેલં રસૈરેષાં શતાવર્યાશ્ચ ભાવયેત્ ॥ ૨૫૩ ॥ પદ્મકંદકસેરૂણાં રસૈઃ કાશસ્ય ભાવયેત્ ॥

કસ્તૂરીવ્યોષકપૂરકંકોલૈલલવંગકમ્ ॥ ૨૫૪ ॥ પૂર્વચૂર્ણાદટ્માંશમેતત્ચૂર્ણં વિમિશ્રયેત્ ॥

સર્વૈઃ સમાં શર્કરાં ચ દત્ત્વા શાણોન્મિતં પિવેત્ ॥ ૨૫૫ ॥ ગોદુગધદ્વિપલૈર્નૈવ મધુરાહારસેવકઃ ॥

અસ્ય પ્રમાવાત્સૌન્દર્યં સ લભેન્નાત્ર સંશયઃ ॥ ૨૫૬ ॥ તરુણી રમયેદ્ બહીઃ શુક્રહાનિ નં જાયતે ॥

રૂપાંતી ભરમ એક ભાગ; હીરાની ભરમ બે ભાગ; સુવર્ણુ ભરમ ત્રણ ભાગ; તામ્ર-ભરમ ચાર ભાગ; પારાની ભરમ પાંચ ભાગ; શોધેલો આમલસારો ગન્ધક છ ભાગ; અને લોહભરમ સાત ભાગ, એ પ્રમાણે દરેક ઔષધ એક એકથી એક એક ભાગ વધારે લઈ, એ સર્વને ખરલની અન્દર નાંખી, મિશ્ર કરી, કુંવારના રસમાં ઘુંટી એટલે લાવના દઈ, તેમને કાચના શીશામાં ભરી, તે શીશાના મોઢાંપર ખુચ દઈ, પછી તે આખા શીશાપર લૂગડું લપેટી, તેનાપર સુતર વીટી, પછી તેનાપર ભીની માટીનો લેપ કરી સૂકવવો. પછી એક હાંડલું લઈ, તે હાંડલાંના અર્ધાભાગ સૂધી સિન્ધાલુણુ ભરી, તેનાપર કપડાંન્દ્ર કરેલો શિંશો મૂટી, પછી હાંડલાંના મોઢા સૂધી સિન્ધાલુણુ ભરી, તેનાપર ઉંધું ટ્રાડિયું ઢાંટી, પછી તે હાંડલાંની અને ટ્રાડિયાની વચ્ચેની સાંધપર લૂગડું લપેટી, તેનાપર સુતર વીટી, પછી તેનાપર ભીની માટીનો લેપ કરવો. એ લેપ સૂકાયા પછી તે હાંડલાંને ચૂલાપર મૂટી તેની નીચે એક દિવસ પર્યન્ત ધીમે ધીમે અગ્નિ રાખવો. પછી તે હાંડલું ટાડું થાય ત્યારે તેને હોંડે ઉતારી, હાંડલામાંના શીશાની અન્દરનાં ઔષધને બહાર કાઢી, ખરલની અન્દર નાંખી, તેનો ઝીણો ભૂંડા કરી, પછી તે ભૂકાને આંકડાના ક્ષીરની લાવના આપવી. (કુંવારના રસની લાવના આપ્યા પછી જ આંકડાના ક્ષીરની લાવના આપી, પછી ઔષધને શીશામાં ભરી, અગ્નિ આપીને ઔષધને તૈયાર કરવું, એ વધારે ઉત્તમ છે. પણ ઔષધ તૈયાર થયા પછી આપેલી આ આંકડાના ક્ષીરની લાવ-

નાથી ઉલટી પણ થાય છે, માટે પ્રથમ આંકડાના ક્ષીરની ભાવના આપવી એ ઉત્તમ રસો છે.) પછી આખસન્ધ, કાકોલી-આખસન્ધ, કૌયાં, મુસલી, એ ખરો, શતાવલી, કમલકન્દ (લોહ), કચ્છરો અને કાંસ-કાંસડો, આ નવે ઔષધોના જૂદા જૂદા રસ કાઢી અથવા જેમના રસ ન નીકળી શકતા હોય, તેમના જૂદા જૂદા કાઢા કરીને, તે દરેકની ત્રણ ત્રણ ભાવનાઓ આપવી. એ રીતે જે ભાવનાઓ આપવાનું કહ્યું, તે તે ભાવનાઓ આપી રહ્યા પછી, કસ્તૂરી, શુક્ર, મરી, લીંડીપીપર, કપૂર, ચણકુઆળ, એલચી અને લવિંગ, એ આઠે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, પછી તે ચૂર્ણ, ઉપરનાં રસાયનનો આઠમો ભાગ લઈ, ઉપરનાં રસાયનની અન્દર મેળવી, પછી તે સર્વનાં જેટલી સાકર લઈ, તેનો ભૂંડા કરી, તે ભૂંડાને ઉપરનાં ઔષધોની સાથે મિશ્ર કરવો. એ રીતે તૈયાર કરેલા આ રસનું નામ મદન કામદેવ રસ જાણવું. એક શાણુ ભાર આ રસ, એ પલ ભાર ગાયના દૂધની અન્દર ખાધને પછી તેનાપર મીઠા (દૂધ, ઘી, શાકર, શીરો, મિષ્ટાન્ન વગેરે) પદાર્થનું ભોજન કરવાને લીધે, આ રસાયનના પ્રભાવથી શરીર અતિશય રૂપાળું થાય છે અને ઘણી જુવાન સ્ત્રીઓ સાથે રંગભાગ રમ્યા છતાં પણ ધાતુનો ક્ષય થતો નથી.

કન્દર્પસુંદર રસ સૂતો વજ્રમહિમુક્તા તારં હેમાસિતાવ્રકમ્ ॥૨૫૭॥

રસૈઃ કર્ષોશકાનેતાન્ મર્દયેદિરિમેદજૈઃ ॥

પ્રવાલચૂર્ણ ગંધશ્ચ દ્વિત્વિકર્ષૌ વિમિશ્રયેત્ ॥ ૨૫૮ ॥ તતોશ્વગંધાસ્વરસૈર્વિમર્યં મૃગશૃંગકે ॥
ક્ષિપ્ત્વા મૃદુપુટં પત્ત્વા ભાવયેદ્વાતકીરસૈઃ ॥ ૨૫૯ ॥ કાકોલીમધુકં માંસીં બલાત્રયવિસેહુદમ્ ॥
દ્રાક્ષાપિપ્પલિવંદાકં વરીં પર્ણીચતુષ્ટયમ્ ॥ ૨૬૦ ॥ પરુષકં કસેરુશ્ચ મધુકં વાનરીં તથા ॥
ભાવયિત્વા રસૈરષાં શોષયિત્વા વિચૂર્ણયેત્ ॥ ૨૬૧ ॥ એલા ત્વક્ પત્રકં વાંશીં લવંગાગરુકેશરમ્ ॥
મુસ્તં મૃગમદઃ કૃણ્વા જલં ચંદ્રશ્ચ મિશ્રયેત્ ॥ ૨૬૨ ॥ એતચ્ચૂર્ણેઃ શાળમિતે રસે કંદર્પસુંદરમ્ ॥
સ્વાદેત્ શાળમિતં રાત્રૌ સિતા ધાત્રી વિદારિકા ॥ ૨૬૩ ॥ એતેષાં કર્ષચૂર્ણેન સર્પિઃ કર્ષેણ સંયુતમ્ ॥
તસ્યાનુદ્વિપલં ક્ષીરં પિબેત્ સુસ્થિતમાનસઃ ॥ ૨૬૪ ॥ રમણી રમયેદ્બહ્વીઃ શુક્રહાનિર્ન જાયતે ॥

પારાની ભરમ, હીરાની ભરમ, સીસાંની ભરમ, શોધેલાં મોતી, રૂપાની ભરમ, સુવર્ણ ભરમ અને કૃષ્ણાવ્રક (કાળા અવ્રક) ની ભરમ, એ સાતે ઔષધો એક એક કર્પે લઈ, તે સર્વને મિશ્ર કરી, ખરલની અન્દર નાંખી, ખરની ઊલના કાઢાની અન્દર ઘુણ્ટવાં. પછી શુદ્ધ કરેલાં પરવાળાનું ચૂર્ણ તથા શુદ્ધ કરેલો આમત્રસારો ગન્ધક, એ એ કર્પે લઈ, તે બન્નેને ઉપલાં ઔષધની સાથે મેળવી, પછી તે સર્વને આખસન્ધના સ્વરસની અન્દર ખરલ કરી, તેમને હરણના શિંગડામાં ભરી, તે શિંગડાંપર ઢગું લપેટી, તેનાપર સ્વતર વીટી, પછી તેનાપર ભીતી માટીનો લેપ કરવો. એ લેપ સૂકાયા બાદ કપડાંજન્દ કરેલાં તે શિંગડાંને અડાયાં ઊણાંને હલકા પુટ આપવો. પછી કપડાંજન્દ કરેલું શિંગડું ટાંકું થાય ત્યારે તે શિંગડાં પરની કાપડાટી કાઢી નાંખી, તે શિંગડાંને ખરલની અન્દર નાંખી, સારી પેઠે ઘુણ્ટી તેનો ભૂંડા કરી, પછી તે ભૂંડાને, ધાવણીનાં ફૂલ, કાકોલી-આખસન્ધ, જેડીમધ, બાલછડ, બલાના-બલદાણાના-ખરેડીના છોડાં મૂળ, મલાબલા-સહદેવા-સહદેવી-મોટી ખપાટનાં

મૂળ, અતિબલ્લાનાં-અપાટનાં મૂળ, કમળનું નાળવું-દીણિયું, ઇંગિરિયું, દ્રાક્ષ-દ્રાખ, લીણ્ડીપીપર, વંદાક-આંબા આદિના ઝાડ ઉપરની ઝાળીપર થયેલી જે ગાંઠ (ગુમડો) તે, શતાવરી, સુગંધી સમેરવો, સમેરવો, અડબાઉ મગ, અડબાઉ અડદ, ફાલસા, કચ્છરો, જેડી-મધ અને કૌચાં, એ એકવીશે ઔષધોના જુદા જુદા રસ કાઢી અથવા જેમના રસ ન નીકળી શકતા હોય તેમના જુદા જુદા કાઢા કરી, તે દરેકની એક એક ભાવના આપી, પછી તેને સૂકવી, ખરલની અન્દર નાંખી, તેનો આરીક ભૂંકા કરવો. પછી એલચી, તજ, તમાલપત્ર, વંશલોચન, લવંગ, અગરચન્દન, કેશર, નાગરમેથ, કરતૂરી, લીણ્ડીપીપર, વાળો અને કપૂર, એ આરે ઔષધો એક એક શાણુ ભાર લઈ, તેનો ઝીણા ભૂંકા કરી, પછી તે ભૂકાને ઉપલા ભૂકાની સાથે ભેળી, ખરલ કરી, જે એકરસ કરવો તેનું નામ કન્દર્પસુન્દર રસ જાણવું. પછી શાકર, આંબળાં અને વિદારીકન્દ-ફગવેલાનો કન્દ, એ ત્રણે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણમાંથી એક કર્પ ભાર ચૂર્ણ લઈ, તેની સાથે એક શાણુ ભાર, આ રસ ભેળવીને પછી તેમને, એક કર્પ ભાર ઘીની અન્દર રાત્રીના આડી તેનાપર તરત બે પલ ભાર દૂધ પીને અને પ્રસન્ન અન્તઃકરણ રાખીને, જે પુરુષ ઘણી સ્ત્રીઓ સાથે રમે છે, તે પુરુષની શુક્ર ધાતુનો પણ હાય થતો નથી.

લોહ રસ

શુદ્ધ રસેન્દ્ર ભાગેકં દ્વિભાગં શુદ્ધગંધકમ્ ॥ ૨૬૫ ॥

ક્ષિપેત્કજ્જલિકાં કુર્યાત્તત્ર તીક્ષ્ણસવં રજઃ ॥

ક્ષિપ્ત્વા કજ્જલિકાતુલ્યંપ્રહરેકં વિમર્દયેત્ ॥૨૬૬॥ તત્ર કન્યાદ્રવેઃ સ્ત્રવે ત્રિદિનં પરિમર્દયેત્ ॥ તતઃ સંજાયતે તસ્ય સોષ્ણો ધૂમોદ્રુમો મહાન્ ॥૨૬૭॥ અત્યન્તં પિંડિતં કૃત્વા તામ્રપાત્રે નિધાય ચ ॥ મધ્યે ધાન્યૈકશૂકસ્ય ત્રિદિનં ધારયેત્ વુષઃ ॥૨૬૮॥ ઉદ્ઘૃત્ય તસ્માત્સત્ત્વે ચ ક્ષિપ્ત્વા ધર્મે નિવાય ચ ॥ રસૈઃ કુટારચ્છિનાયાસ્ત્રિવેલં પરિભાવયેત્ ॥૨૬૯॥ સંશોષ્ય ધર્મે ક્વાથૈશ્ચ ભાવયેત્ ત્રિકટોસ્ત્રિધા ॥ વાસામૃતાચ્ચિત્રકાણંરસૈર્ભાવ્યં કમાત્ ત્રિધા ॥૨૭૦॥ લોહપાત્રે તતઃ ક્ષિપ્ત્વા ભાવયેત્ ત્રિફલાજલૈઃ ॥ નિર્ગુડીદાડિમત્વગ્નિર્મિર્વિસમૃંગકુરંટકૈઃ ॥૨૭૧॥ પલાશકદલીદ્રાવૈર્બીજકસ્ય શ્રુતેન વા ॥ નીલીકાલંત્રુષા દ્રાવૈર્બુબ્બૂલફલિકારસૈઃ ॥૨૭૨॥ ત્રિત્રિવેલં યથાભમં ભાવયેદ્ભિરૌષધૈઃ ॥ તતઃપ્રાતર્લિહેત્ ક્ષૌદ્રશૃતામ્બ્યાં કોલમાત્રકમ્ ॥૨૭૩॥ પલમાત્રં વરાક્રાથં પિવેદસ્યાંબુપાનકમ્ ॥ માસત્રયં શીલિતં સ્યાદ્વલીપલિતનાશનમ્ ॥૨૭૪॥ મંદારિમં શ્વાસકાસૌ ચ પાંડુતાં કફમાસ્તૌ ॥ પિપ્પલીમધુસંયુક્તં હન્યાદેતન્ન સંશયઃ ॥૨૭૫॥ વાતાલં મૂત્રદોષાંશ્ચ પ્રહર્ણીં તોયજાં રુજમ્ ॥ અંડવૃદ્ધિં જયેદેત્ચ્છિન્નાસત્ત્વમધુપ્તુતમ્ ॥૨૭૬॥ બલવર્ણકરં વૃણ્યમાયુષ્યં પરમં સ્મૃતમ્ ॥ કૃષ્માંડં તિલતૈલં ચ માષાન્નં રાજિકા તથા ॥ ૨૭૭ ॥ મધમમ્લરસં ચૈવ ત્યજેજ્ઞોહસ્ય સેવકઃ ॥

શુદ્ધ કરેલો પારો એક ભાગ તથા શુદ્ધ કરેલો આમ્રસારો ગન્ધક બે ભાગ લઈ, એ બન્નેને ખરલની અન્દર નાંખી, મિશ્ર કરી, તેમની કળગલી કરી, પછી તેની અન્દર ત્રણ ભાગ પોલાદનો શુદ્ધ કરેલો ભૂંકા નાંખી, એક પહોર સૂધી તે સર્વને ઘુણ્ટી, મિશ્ર કરી, કુંવારના રસમાં ત્રણ દિવસ સૂધી સારી પેઠે જોરથી ચાલુ ઘુણ્ટ્યા જ કરવું એટલે તેની

અન્દરથી ઉત્તો ઉત્તો મોટો-ગોટમોટ ધુંવાડો નીકળવા મોઢે કે તરત તેનો અતિ કઠણુ ગોળો વાળી, તે ગોળાને ત્રામ્યાના કટોદાનમાં મૂકી, તેના મોપર ઢાંકણું ઢાંકી પછી તે કટોદાનને શાળવાળા ચોખાના ઢગલાની મધ્યમાં ત્રણ દિવસ સૂધી ઝાટી રાખવું. ચોથે દિવસે તે કટોદાનને બહાર કાઢી, તેની અન્દરના ગોળાને, ખરલની અન્દર મૂકી પછી તેને તડકામાં રાખવો. પછી તે ગોળાને, કુદારછિન્નાના-જંગલી તુલસીના રસની ત્રણ લાવના આપવી. લાવના આપતી વખતે, દરેક લાવનાને અન્તે તેને તડકામાં સૂકવી, વળી પાછી તેને શુંક, મરી અને લીણીપીપર, એ ત્રણે ઔષધોના જૂદા જૂદા કાઢા કરી, તે દરેક કાઢાની એક એક લાવના આપી તથા અરૂંચી, ગજો અને ચિત્રો, એ ત્રણે ઔષધોના જૂદા જૂદા રસ કાઢી, તે દરેક રસની ત્રણ ત્રણ લાવના આપી, પછી તેને લોદાની કઢાઈમાં મૂકી, પાછી તેને હરડાં, બેહેડાં અને આંબળાં-ત્રિકલાં, નગડ, દાડમની છાલ, કમળનું નાલ-દીટ, ભાંગરો પીજો કાંટાઅશોગિયો, ખાખરો, કેળનો કન્દ, ખીયો, ગળી, મુંડી-ગોરખમુણી અને આવળની શીંગ-આવળના પર-ડિયા, એ બારે ઔષધોના જૂદા જૂદા રસ કાઢી અથવા જેમના રસ ન નીકળી શકતા હોય, તેમના જૂદા જૂદા કાઢા કરી, તે દરેકની ત્રણ ત્રણ લાવનાઓ આપવી. એ રીતે તૈયાર કરેલા આ રસનું નામ લોહરસ બાળવું. સવારના પહોરમાં મધ અને ઘી સરખે ભાગે લઈ, એ બન્નેને મિશ્ર કરી તેની અન્દર એક કાલ ભાર આ રસાયન ખાઈ, તે જ વખતે તેનાપર હરડાં, બેહેડાં અને આંબળાં, એ ત્રણે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનો કાઢો કરી એક પલ ભાર પી જવો. એ પ્રમાણે ત્રણ મહિના સૂધી આ રસાયન ચાલુ ખાવાથી, અંગપરની કરચલી મટી જઈને ઘોળા વાળ પણ કાળા થઈ જાય છે. વળી આ રસાયનને લીંડીપીપરના ભૂકાની સાથે મેળવીને મંચની અન્દર ચાટવાથી, મન્દાગ્નિ રોગ, શ્વાસ, કાસ, પાંદુરોગ અને કફવાત રોગ મટી જાય છે, એમાં કે પણ સંશય નથી. ગજોનાં સત્વની સાથે આ રસાયનને મિશ્ર કરીને પછી તેને મંચની અન્દર ચાટવાથી, વાતરક્ત, મૂત્રદોષ, ગ્રહણીરોગ, પાણીમાંથી થયેલો વિકાર અને અંડવૃદ્ધિ રોગ મટી જાય છે. વળી આ રસાયન, શરીરમાં બળ આપે છે, તેજ વધારે છે, વૃધ્વ-વીર્યની વૃદ્ધિ કરે છે અને આયુષ્યને પણ વધારે છે. આ લોહરસ ખાનારે, ભૂંરું કાહોળું, તલનું તેલ, અડદ, રાઈ, મધ અને ખાટા રસો, એટલાં વાનાં ખાવાં નહિ.

એ રીતે ઠામોદરના પુત્ર શાર્દૂલધરે રચેલી શાર્દૂલધર સંહિતાને વિષે મધ્યમ ખણડના ચિકિત્સા-સ્થાનમાંનાં રસાદિ ઔષધો નામે ખારમા અધ્યાયની ગુર્જર દીકા સમ્પૂર્ણ.

શ્રી શાર્દૂધરસંહિતા

ઉત્તરખાણુ

૦૦

અધ્યાય પહેલો, સ્નેહપાન વિધિ

- સ્નેહનાં નામ** સ્નેહશ્વતુર્વિધઃ પ્રોક્તો ઘૃતં તૈલં વસા તથા ॥ મજ્જા ચ ધી, તેલ, વસા (માંસનો સ્નેહ-ચરબી) અને મજ્જા (હાડકાંતે। સ્નેહ), એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના સ્નેહ છે.
- સ્નેહ પીવાનો વખત** તં પિવેન્મર્ત્યઃ કિંચિદમ્યુરિતે રવૌ ॥ ૧ ॥ એ ચાર જાતનાં સ્નેહમાંથી હરેકોઈ સ્નેહ, સવારના પહોરમાં કૈંક સૂર્યોદય થાય ત્યારે મનુષ્યે પીવે.
- સ્નેહના એ બેદ** સ્થાવરં જંગમં ચૈવ દ્વિયોનિઃ સ્નેહ ઉચ્યતે ॥ સ્નેહની ઉત્પત્તિપરથી, સ્થાવર અને જંગમ, એમ એ બેદ કલ્પેલા છે.
- પ્રધાન સ્થાવર સ્નેહ** તિલતૈલં સ્થાવરેષુ સ્થાવર પદાર્થના સ્નેહની અન્દર તલનું તેલ શ્રેષ્ઠ છે.
- પ્રધાન જંગમ સ્નેહ** જંગમેષુ ઘૃતં વરમ્ ॥ ૨ ॥ જંગમ પદાર્થના સ્નેહની અન્દર ઘી જ ઉત્તમ છે.
- યમક** દ્વામ્યાં ત્રિમિશ્વતુર્મિસ્તૈર્યમકસ્ત્રિવૃતો મહાન્ ॥ ધી અને તેલ, એ એ સ્નેહ પદાર્થને જે મિશ્ર કરવા, તેનું નામ યમક જાણવું.
- ત્રિવૃત** ધી, તેલ અને વસા, એ ત્રણ સ્નેહ પદાર્થને જે મિશ્ર કરવા, તેનું નામ ત્રિવૃત જાણવું.
- મહાન્** ધી, તેલ, વસા અને મજ્જા, એ ચાર સ્નેહ પદાર્થને જે મિશ્ર કરવા, તેનું નામ મહાન્ જાણવું.
- ધી કેટલા દિવસ પીવું?** પિંક્ત્ર ચ્ચહં રોગ દૂર થવા માટે ધી નામે સ્નેહપદાર્થ ત્રણ દિવસ પીવે.
- તેલ કેટલા દિવસ પીવું?** ચતુરહં રોગ દૂર થવા માટે તેલ નામે સ્નેહપદાર્થ ચાર દિવસ પીવે.
- વસા કેટલા દિવસ પીવી** પંચાહં રોગ દૂર થવા માટે વસા નામે સ્નેહપદાર્થ પાંચ દિવસ પીવે.
- મજ્જા કેટલા દિવસ પીવી?** ષઢહં તથા ॥૩॥ રોગ દૂર થવા માટે મજ્જા નામે સ્નેહ પદાર્થ છ દિવસ પીવે.

સ્નેહનો સાત્ત્વ થવા- સત્તરાત્રાત્પરં ભેદઃ સાત્ત્મીભવતિ સેવિતઃ ॥
 નો કાલ સાત દિવસ પછી ધૃતાદિ સ્નેહ પદાર્થ પીધા હોય તો તેઓ સાત્ત્વ
 થાય છે અર્થાત્ આહારના સરખા થઈ જાય છે અને તેનાથી ગુણ કે અવગુણ કશો થતો નથી.

સ્નેહોની માત્રા દોષકાલામિવયસાં બલં દૃષ્ટ્વા પ્રયોજયેત્ ॥ ૪ ॥
 હીનાં ચ મધ્યમાં જ્યેષ્ઠાં માત્રાં ભેદસ્ય બુદ્ધિમાન્ ॥

વાતાદિ દોષો, શીતાદિ કાલો, જરૂરાશિ અને આત્માદિ વય, એ સર્વનું બલાબલ જોઈને
 ધૃતાદિ સ્નેહો પીવાની હીન (અલ્પ) માત્રા, મધ્યમ માત્રા અને જ્યેષ્ઠ (ઉત્તમ) માત્રાઓમાંથી,
 જે પ્રકારની માત્રા આપવી યોગ્ય લાગે, તે પ્રકારની, બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે માત્રા આપવી.

માત્રા વિના સ્નેહો પી- અમાત્રયા તથાઙ્કાલે મિથ્યાહારવિહારતઃ ॥ ૫ ॥
 વાથી થનારા રોગો ભેદઃ કરોતિ શોફાર્ષસ્તન્દ્રાનિદ્રાવિસંજ્ઞતાઃ ॥

ધી, તેલ, વસા અને મજ્જા, એ સ્નેહ પદાર્થો પીવાની માત્રા પાછલા શ્લોકમાં કહી
 છે, તે કરતાં ઓછું અધિક પીવાથી, વા કહેલો વખત છોડીને ગમે તે વખતે પીવાથી અને
 સ્નેહ પીધા બાદ મિથ્યા આહારવિહાર કરવાથી, શોક, અર્થ, તન્દ્રા, નિદ્રા અને વિસંજ્ઞતા
 (મૂરછા) રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

દીપ્તાશિવાળાએ સ્નેહ દેયા દીપ્તામયે માત્રા ભેદસ્ય પલસંમિતા ॥ ૬ ॥
 કેટલો પીવો? પ્રદીપ્ત જરૂરાશિવાળાને, સ્નેહ પીવાની માત્રા એક પલ સૂધી આપવી.

મધ્યમાશિવાળાએ મધ્યમાય ત્રિકર્ષા સ્યાત્
 સ્નેહ કેટલો પીવો? મધ્યમ જરૂરાશિવાળાને, સ્નેહ પીવાની માત્રા ત્રણ કર્ષ સૂધી આપવી.

મન્દાશિવાળાએ સ્નેહ જઘ્નયાય દ્વિકાર્ષિકી ॥
 કેટલો પીવો? મન્દ જરૂરાશિવાળાને, સ્નેહ પીવાની માત્રા બે કર્ષ સૂધી આપવી.

મહતી સ્નેહમાત્રા અથવા ભેદમાત્રાઃ સ્યુસ્તિસ્વોઙ્ન્યાઃ સર્વસંમતાઃ ॥૭ ॥ અહોરાત્રેણ મહતી
 સર્વ વિદ્વાનોમાં માન્ય એવી સ્નેહ પીવાની બીજી ત્રણ પ્રકારની
 માત્રાઓનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કરું છું;-સ્નેહની જે માત્રા, દિવસરાત્રિની અન્દર પચન
 થાય છે, તે મહતી (ઉત્તમ) કહેવાય છે.

મધ્યમા સ્નેહમાત્રા જીર્યત્યહિ તુ મધ્યમા
 સ્નેહની જે માત્રા, આખા દિવસ(પાર કલાક)ની અન્દર પચન
 થાય છે, તે મધ્યમ કહેવાય છે.

અલ્પા સ્નેહમાત્રા જીર્યત્યલ્પા દિનાર્થેન સા વિજ્ઞેયા સુખાવહા ॥ ૮ ॥
 સ્નેહની જે માત્રા, અર્ધા દિવસની અન્દર પચન થાય છે, તે અલ્પા
 કહેવાય છે. તે અલ્પા માત્રા જ શરીરને સુખ કરનારી અર્થાત્ બલ દેનારી બાણી.

અલ્પા માત્રાના ગુણ અલ્પા સ્યાદીપની કૃષ્યા સ્વલ્પદોષેષુ પૂજિતા ॥
 સ્નેહની અલ્પા માત્રા, જરૂરાશિને પ્રદીપ્ત કરનારી, શક્તિ દેનારી
 અને વાતાદિ દોષ થોડા પ્રમાણમાં કોપાયમાન્ થયા હોય તો તેનું શમન કરનારી છે.

અધ્યમા માત્રાના ગુણ મધ્યમા લેહની જોયા બુંહળી ધ્રમહારિણી ॥ ૯ ॥
સ્નેહની મધ્યમા માત્રા, શરીરને સ્નિગ્ધ કરનારી, શરીરને પુષ્ટ કરનારી અને ભ્રમને દૂર કરનારી છે.

જ્યેષ્ઠા માત્રાના ગુણ જ્યેષ્ઠા કુષ્ઠવિષોન્માદપ્રહાપસ્મારનાશિની ॥
સ્નેહની જ્યેષ્ઠા માત્રા, કુષ્ઠરોગ, વિપ્વખાધા, ઉન્માદરોગ, ભૂતાદિ ગ્રહ-પીડા અને અપરમાર રોગનો નાશ કરનારી છે.

પીતાદિના પ્રકાપપર કેવલં પૈત્તિકે સર્પિર્વાતિકે લવણાન્વિતમ્ ॥ ૧૦ ॥

કેવા પ્રકારે ઘી ખાવું? દેયં બહુક્રમે વાપિ વ્યોષક્ષારસમન્વિતમ્ ॥

પિત્તપ્રકાપ થયો હોય તો એકલું ઘી ખાવું. વાતપ્રકાપ થયો હોય તો સિન્ધાલુણની સાથે ઘી ખાવું અને કફપ્રકાપ થયો હોય તો શુણ્ઠ, મરી, લીણીપીપર અને જવખાર, એ ચારે ઔષધો સરખે લાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણની સાથે ઘી ખાવું.

કેવા રોગોને ઘી ખાવું? રૂક્ષક્ષતવિષાતાર્નાં વાતપિત્તવિકારિણામ્ ॥ ૧૧ ॥

હીનમેઘાસ્મૃતીનાં ચ સર્પિઃપાનં પ્રશસ્યતે ॥

રૂક્ષ શરીરથી, ક્ષત રોગથી અને વિપવિકારથી જેનું શરીર પીડાતું હોય, જેને વાત-પિત્તનો વિકાર થયો હોય, જેની મેઘા-ધારણાશક્તિ અને સ્મરણશક્તિ ઓછી થઈ હોય, તે સર્વ મનુષ્યે ઘી પીવું, એ જ ઉત્તમ છે.

કેવા રોગોને તેલ ખાવું? કૃમિકોષ્ઠાનિલાવિષ્ટાઃ પ્રવૃદ્ધકફમેદસઃ ॥ ૧૨ ॥

પિવેયુસ્તૈલસાત્મ્યા યે તૈલં દીપ્તાગ્રયસ્તુ ચે ॥

જેના પેટની અન્દર કૃમિ-કરમ પડ્યાં હોય, જેનું શરીર વાયુથી ભરેલું હોય, જેના શરીરની અન્દર કફ અને મેદ બહુ જ વધેલા હોય, જેની પ્રકૃતિને તેલ અનુકૂળ હોય અર્થાત્ સદતું હોય અને જેનો જઠરાગ્ની પ્રદીપ્ત હોય, તે મનુષ્યે તેલ પીવું.

વસાસ્નેહકાણે પીવો? વ્યાયામકર્ષિતાઃ શુષ્કરેતોરક્તા મહારુજઃ ॥ ૧૩ ॥

મહાગ્નિમારુતપ્રાણા વસાયોગ્યા નરાઃ સ્મૃતાઃ ॥

વ્યાયામ કરી કરીને દુર્બળ થઈ ગયેલાએ, શુષ્કધાતુ અને રક્ત-લોહી સુકાઈ ગયેલાએ, શરીરમાં ઘણીક પીડા થનારાએ, પ્રયત્ન જઠરાગ્નિવાળાએ, શરીરમાં ઘણા વાતવાળાએ અને મોટા બળવાળાએ વસા નામે સ્નેહ પીવો.

મજ્જાસ્નેહકાણે પીવો? કૂરાશયાઃ ક્લેશસહા વાતાત્તા દીપ્તવહ્નયઃ ॥ ૧૪ ॥

મજ્જાનં ચ પિવેયુસ્તે

આમ, અગ્નિ, કફ, મૂત્ર, યકૃત, પ્લીહા, હૃદય, જલ અને ધૃત્વુસ, એ નવ પ્રકારનાં કૂર આશયોવાળાએ, ક્લેશ સહન કરી શકનારે, વાયુથી પીડિતે અને પ્રદીપ્ત જઠરાગ્નિવાળાએ મજ્જા નામે સ્નેહ પીવો.

ધી કાણે પીવું? સર્પિર્વા સર્વતો હિતમ્ ॥

અથવા સર્વ પ્રકારનાં રોગોપર ઘી પાવું, એ શરીરને હિતકારક છે.

શીત કાળમાં સ્નેહ શીતકાલે દિવા સ્નેહ
 ક્યારે પીવો ? શીતકાળને વિષે દિવસે જ સ્નેહ પીવો.
ઉષ્ણ કાળમાં સ્નેહ ઉષ્ણકાલે પિબેન્નિશિ ॥ ૧૫ ॥
 ક્યારે પીવો ? ઉષ્ણ કાળને વિષે રાત્રે જ સ્નેહ પીવો.
વધારે વાતપિત્તવાળા- વાતાપિત્તાધિકે રાત્રી
 એ સ્નેહ ક્યારે પીવો ? વધારે વાતપિત્તવાળાએ રાત્રે જ સ્નેહ પીવો.
વધારે વાતકફવાળાએ વાતશ્લેષ્માધિકે દિવા ॥
 સ્નેહ ક્યારે પીવો ? વધારે વાતકફવાળાએ દિવસે જ સ્નેહ પીવો.
ધી તેલ ક્યાં વાપરવાં ? નસ્યામ્યંજનગંઢુષમૂર્ધકર્ણાક્ષિતર્પણે ॥ ૧૬ ॥
 તૈલં ઘૃતં વા યુંજીત દૃષ્ટા દોષબલાબલમ્ ॥

નાકમાં રેડવા માટે, શરીરે ઓળવા માટે, કાગળા કરવા માટે, માથે ઘસવા માટે, કાનમાં રેડવા માટે, અને આંખની તૃપ્તિ માટે, વાતાદિક દોષોનું બલાબલ બેદને તેલ અથવા ધીને વાપરવાં. ધીનું અનુપાન ઘૃતે ક્રોળજલં પેયં ધી પીધા પછી, તેના પર કૈંક ઉનું પાણી પીવું. તેલનું અનુપાન તૈલે યુષ્ઠઃ પ્રશસ્યતે ॥ ૧૭ ॥ તેલ પીધા પછી, તેના પર યુષ્ઠ પીવો. વસામજનોઃ પિવેન્મંડમનુપાનં સુખાવહમ્ ॥

વસા સ્નેહનું અનુપાન વસા (માંસ) સ્નેહ પીધા પછી તેના પર મણ (તણકુલમણ) પીવો. મન્ન (અસ્થિ) સ્નેહ પીધા પછી તેના પર મણ (તણકુલ મણ) પીવો. એ પ્રમાણે આ અનુપાનો સુખ આપનારાં છે.

સ્નેહ ન પી શકે એવાં સ્નેહદ્વિષઃ શિશૂન્ વૃદ્ધાન્ સુકુમારાન્કુશાનપિ ॥ ૧૮ ॥
 મનુષ્યોને સ્નેહ ક્યારે અને કેમ પાવો ? તૃણાતુરાતુળ કાલે સદ્મક્તેન પાયયેત્ ॥
 સ્નેહનો દ્રેપ કરનારને, બાળકને, વૃદ્ધને, સુકુમારને, કૃશને અને તરસ્યાને ઉનાળામાં ભાત (રાંધેલા ઓખા)ની સાથે સ્નેહ પીવરાવવો.

સઘઃ સ્નેહન યવાય સર્પિષ્મતી બહુતિલા યવાયઃ સ્વલ્પતણ્ડુલા ॥ ૧૯ ॥
 સુલોળા સેવ્યમાના તુ સઘઃ સ્નેહનકારિણી ॥

ધણાક તલ લઈ, તેને ખાણી, તેની ઉપરનાં ફેાતરાં કાઢી નાખી, પછી તેની અન્દર થોડાક ઓખા નાંખી, તે બન્નેને ધી તથા પાણીની અન્દર ઉકાળી, રાંધીને તેમની પાતળી રાખ કરવી, તેનું નામ ધી, તલવાળી યવાય બાણુયું. તે યવાય કૈંક ની ઉની પીધી હોય તો તે વખતે જ શરીરને સ્નિગ્ધ કરે છે.

સઘઃ સ્નેહન કંથ શર્કરાચૂર્ણસંયુતે દોહનસ્યે ઘૃતે તુ ગામ્ ॥ ૨૦ ॥
 દુગ્ધવા ક્ષીરં પિબેદુળં સઘઃ સ્નેહનમુચ્યતે ॥

સાકરનું ચૂર્ણ તથા ધી, એ બન્નેને ગાયનું દૂધ દોહવાના વાસણમાં નાંખી પછી તે વાસણને ચૂલાપર મૂકી, તેની નીચે અગ્નિ સળગાવવો અને સાકર તથા ધી ઓગળી બન્ય

કે તરત તે જ વાસણમાં ગાયનું દૂધ દોહીને, તે શેડ કદયું ઉનું દૂધ પીવાથી તે જ વખતે શરીરમાં ધાતુ ઉત્પન્ન કરીને શરીરને સ્નિગ્ધ કરે છે.

સ્નેહાઞ્જલુનો ઉપાય મિથ્યાચારાદ્વહુત્વાદ્વા यस્ય સ્નેહો ન જીર્યતિ ॥ ૨૧ ॥
વિષ્ણુમ્ય વાપિ જીર્યેત વારિણોષ્ણેન વામયેત્ ॥

સ્નેહ પદાર્થ પીધા પછી તેના પર ફેંકાણા વગરનો આહારવિહાર થયેલાને અથવા ઘણો સ્નેહ પીધાથી તે સ્નેહ ન પચનારને અથવા ઝાડો કપજ થવા સાથે સ્નેહ પચી ગયેલાને ઉનું પાણી પાછને ઉલટી કરાવવી એટલે અઞ્જલુનો દોષ મટી જાય છે.

સ્નેહાઞ્જલુની શંકાનો ઉપાય સ્નેહસ્યાર્જીર્ણશંકાયાં પિબેદુષ્ણોદકં નરઃ ॥ ૨૨ ॥
તેનોદ્વારો મંબેચ્છુદ્ધો મક્તં પ્રતિ રુચિસ્તથા ॥

સ્નેહ પદાર્થ પીધા પછી, પીધેલો સ્નેહ પદાર્થ પચ્યો નથી, એવી જે શંકા થાય તો, તેના પર ઉનું પાણી પીવું એટલે તેના યોગથી શુદ્ધ (સ્નેહ પદાર્થની વાસ વગરનો) એકાકાર આવતીને અન્ન ખાવાની રુચિ-મરચા થાય, સારે જ સ્નેહ પદાર્થનું અઞ્જલું મટી ગયું છે, એમ જાણવું.

સ્નેહજન્ય તૃષ્ણાનો ઉપાય સ્નેહેન પૈત્તિકસ્યામિર્યદા તીક્ષ્ણતરીકૃતઃ ॥ ૨૩ ॥
તદાઽસ્યોદીરયેતૃષ્ણાં વિષમાં તસ્ય પાયયેત્ ॥

શીતં જલં વામયેચ્ પિપાસા તેન શામ્યતિ ॥ ૨૪ ॥
સ્નેહ પદાર્થ પીવાને લીધે, પિત્ત પ્રકૃતિવાળા મનુષ્યનો જડરાશિ ઘણો તીક્ષ્ણ થઈને, જે તે મનુષ્યને ખૂબ તરશ લાગે, તો તે તરશ શમાવવા માટે તે મનુષ્યને ટાઢું પાણી પાછને ઉલટી કરાવવી એટલે તરત તે મનુષ્યની તરશ શમી જશે.

કયા કયા મનુષ્યને સ્નેહપાન કરાવવું? અર્જીર્ણ વર્જયેત્સ્નેહમુદરી તરુણજ્વરી ॥
દુર્બલોઽરોચકી સ્થૂલો મૂર્છાતો મદપીઢિતઃ ॥ ૨૫ ॥

તત્ત્વસ્તિર્વિરિક્તશ્ચ વાંતિતૃષ્ણાસમન્વિતઃ ॥ અકાલપ્રસવા નારી
જેને અઞ્જલું થયું હોય, જેને ઉદર રોગ થયો હોય, જેને તરણ (નવો પ્રથમ) જ્વર આવ્યો હોય, જે શરીરે દુબળો હોય, જેને અન્ન ખાવા પર અપ્રીતિ થઈ હોય, જે શરીરની અન્દર જ્વરો હોય, જે વારંવાર મૂર્છા આવવાને લીધે પીડાતો હોય, જેને અસ્તિ આપેલી હોય અને જે સ્ત્રીએ કવખતે જન્મ્યું હોય, તેટલાં મનુષ્યોને સ્નેહપાન કરાવવું નહિ.

કયે વખતે સ્નેહપાન ન કરવું? દુર્દિને ચ વિવર્જયેત્ ॥ ૨૬ ॥
જે દિવસે વાદળોથી સૂર્ય દંકાઈ ગયો હોય તે દિવસે પણ સ્નેહ-પાન કરવું નહિ.

કયા કયા મનુષ્યને સ્નેહપાન કરાવવું? સ્વેદસંશોધ્યમદસ્ત્રીવ્યાયામાસક્તચિન્તકાઃ ॥
વૃદ્ધા બાલાઃ કૃશા રુક્ષાઃ ક્ષીણાસ્તાઃ ક્ષીણેરત્સઃ ॥ ૨૭ ॥
વાતાતિતિમિરાર્તાં યે તેષાં સ્નેહનમુત્તમમ્ ॥

જેના શરીરમાંથી આંધોપચારે કરી પરસેવો કાઢેલો હોય, જેનું શરીર જુલાબથી વા ઉલટીથી શોષ્યું હોય, જે હઝમેશાં દારૂ પીતો હોય, જે સ્ત્રી સાથે સંભોગ કરતો હોય, જે

વ્યાયામ કરતો હોય; જે ચિન્તાતુર હોય; જે ધરડો થયો હોય; જે બાળક હોય; જે શરીર દુબળો હોય; જે શરીરે રુક્ષ હોય; જેના શરીરમાંથી લોહી નાશ પામ્યું હોય; જેના શરીર-માંથી વીર્ય નાશ પામ્યું હોય; જે વાયુથી પીડાતો હોય અને જે તિમિર-નેત્રરોગથી પીડાતો હોય તે સર્વ મનુષ્યોને સ્નેહપાન કરાવવું એ ઉત્તમ એટલે હિતકારક છે.

સારી રીતે સ્નિગ્ધ
થવાનાં લક્ષણ

વાતાનુલોમ્યં દીપ્તોડમિર્વર્ચઃ સ્નિગ્ધમસંહતમ્ ॥૨૮॥

મૃદુસ્નિગ્ધાંગતા ગ્લાનિઃ સ્નેહાલેગોડય લાઘવમ્ ॥

વિમલેન્દ્રિયતા સમ્યક્ સ્નિગ્ધે

સ્નેહપાન કરનારા મનુષ્યનું શરીર સ્નિગ્ધ થવાનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે કહું છું:- શરીરની અન્દરનો વાયુ અનુલોમ થાય છે અર્થાત્ પોતાના માર્ગે ગમન કરે છે; જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, જાડો ચીકાશવાળો થઈને ખુલાસેથી આવે છે; શરીર મૃદુ(કામળ)અને સ્નિગ્ધ થાય છે; ગ્લાનિ થતી નથી; પીધેલા સ્નેહનો ઉપદ્રવ થતો નથી; શરીર હલકું-ફેરું થાય છે અને ઇન્દ્રિયો નિર્મળ થાય છે. એ પ્રમાણે સારી રીતે સ્નિગ્ધ થવાનાં લક્ષણો છે.

રુક્ષે વિપર્યયઃ ॥ ૨૯ ॥

સારી રીતે રુક્ષ
થવાનાં લક્ષણ

સ્નેહપાન કરનારા મનુષ્યનું શરીર રુક્ષ હોવાનાં લક્ષણો નીચે

પ્રમાણે કહું છું:-શરીરની અન્દરનો વાયુ પ્રતિલોમ થાય છે અર્થાત્ પોતાના માર્ગે ગમન કરતો નથી; જઠરાગ્નિ મન્દ થાય છે; જાડો કઠણ થઈને બન્ધ થઈ જાય છે; શરીર કઠણ અને રુક્ષ થાય છે; ગ્લાનિ થાય છે; પીધેલા સ્નેહનો ઉપદ્રવ થાય છે; શરીર ભારે થાય છે અને ઇન્દ્રિયો નિર્મળ થતી નથી. એ પ્રમાણે સારી રીતે રુક્ષ થવાનાં લક્ષણો છે.

સ્નેહપાનજન્ય ઉપદ્રવ મજ્જેષો મુક્તસ્રાવો ગુદે દાહઃ પ્રવાહિકા ॥

તંદ્રાડતિસારઃ પાંડુત્વં મૃશં સ્નિગ્ધસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૩૦ ॥

સ્નેહપાન કરવાથી શરીરે અતિ સ્નિગ્ધ થવાનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે કહું છું:-અત્ત આવાપર અસચિ થાય છે, મોઢામાંથી લાળ ગળે છે, ગુદાની અન્દર દાહ થાય છે, ધોળો પાતળો જાડો આવે છે, આંખે અન્ધારાં આવે છે, અતિસાર રોગ થાય છે અને શરીર ધોળું થઈ જાય છે. એ પ્રમાણે આ વિકારો અતિ સ્નિગ્ધ થયેલાને થાય છે.

રુક્ષસ્ય સ્નેહનં સ્નેહૈરતિસ્નિગ્ધસ્ય રુક્ષણમ્ ॥

રુક્ષને સ્નિગ્ધ કર-
વાના ઉપચારો

શ્યામાકચ્છનકાર્યશ્ચ તક્ષપિણ્યાકસક્તુભિઃ ॥ ૩૧ ॥

જે રુક્ષ હોય, તેને માખણવાળી છાશ, તેલવાળો ખોળ-સાની અને જવનો સાથવો, એ સ્નેહયુક્ત પદાર્થથી સ્નિગ્ધ કરવો.

સ્નિગ્ધને રુક્ષ કર-
વાના ઉપચારો

જે મનુષ્ય સ્નિગ્ધ હોય, તેને શ્યામો અને ચણો, એ રુક્ષ પદાર્થથી રુક્ષ કરવો.

સ્નેહપદાર્થ સેવન કર-
વાનું ફળ

દીપ્તામિઃ શુદ્ધકોષ્ટશ્ચ પુષ્ટધાતુર્જિતેન્દ્રિયઃ ॥

નિર્જરો બલવર્ણાઢ્યઃ સ્નેહસેવી ભવેન્નરઃ ॥ ૩૨ ॥

સ્નેહ સેવન કરનારા મનુષ્યનો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે; કોઠો શુદ્ધ થાય છે; શરીરની અન્દરના રસાદિક ધાતુ પુષ્ટ થાય છે અર્થાત્ વૃદ્ધિ પામે છે, ઇન્દ્રિયો સ્વાધીન રહે છે; વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થતી નથી, તેમજ બળ અને ક્રાંતિ વૃદ્ધિ પામે છે.

સ્નેહે વ્યાયામસંશીતવેગાઘાતપ્રજાગરાન્ ॥
 સ્નેહ પદાર્થ પીના- દિવાસ્વપ્નમભિષ્યન્દિ રૂક્ષાન્નં ચ વિવર્જयेत् ॥ ૩૨ ॥
 રાગે ક્યા ક્યા પદાર્થો ભાગ કરવા ? સ્નેહ પદાર્થ પીનારા મનુષ્યે વ્યાયામ કરવો નહિ, અતિ શીત

પદાર્થ ખાવો નહિ, મધમૂત્રાદિકના વેગને રોકવો નહિ, રાત્રે જાગરણ કરવું નહિ, દિવસે નિદ્રા કરવી નહિ, અભિષ્યન્દિ (કફકારક) પદાર્થ ખાવા નહિ અને રૂક્ષ અન્ન પણ ખાવું નહિ.

એ રીતે દામોદરના પુત્ર શાર્દૂલધર સ્વેદી શાર્દૂલધર સંહિતાને વિષે ઉત્તરખણના ચિકિત્સા-સ્થાનમાંનાં સ્નેહપાન વિધિ નામે પહેલા અધ્યાયની શુર્જર દીકા સમ્પૂર્ણ.

અધ્યાય ૨ જો. સ્વેદવિધિ

પરસેવાનાં નામે સ્વેદશ્વતુર્વિધઃ પ્રોક્તસ્તાપોષ્મૌ સ્વેદસંજિતૌ ॥ ઉપનાહો દ્રવઃ સ્વેદઃ
 તાપસ્વેદ, ઉષ્માસ્વેદ, ઉપનાહસ્વેદ અને દ્રવસ્વેદ, એ રીતે ચાર જાતના પરસેવો લાવવાના પ્રયોગો કહ્યા છે.

પરસેવાનાં સામાન્ય સર્વે વાતાર્તિહારિણઃ ॥ ૧ ॥ [મટાડનારા છે.
 ગુણ એ ચારે જાતના પરસેવો લાવવાના પ્રયોગો, વાયુની પીડાને તાપસ્વેદના ગુણ સ્વેદૌ તાપોષ્મજૌ પ્રાયઃ શ્લેષ્મઘ્નૌ સમુદીરિતૌ ॥

તાપસ્વેદ (આ સ્વેદનું વર્ણન આ અધ્યાયના પત્રરમા શ્લોક પછી કર્યું છે.) ધણું કરીને કફયુક્ત વાયુનો નાશ કરે છે.

ઉષ્મા સ્વેદના ગુણ ઉષ્મા સ્વેદ (આ સ્વેદનું વર્ણન આ અધ્યાયના પત્રરમા શ્લોક પછી કર્યું છે.) ધણું કરીને કફયુક્ત વાયુનો નાશ કરે છે.

ઉપનાહ સ્વેદના ગુણ ઉપનાહસ્તુ વાતઘ્નઃ ઉપનાહ સ્વેદ, એકલા વાયુનો નાશ કરે છે.
 દ્રવ સ્વેદના ગુણ પિત્તસંગે દ્રવો મતઃ ॥ ૨ ॥ દ્રવ સ્વેદ, પિત્તયુક્ત વાયુનો નાશ કરે છે.

અધિક, અલ્પ અને મહાબલે મહાવ્યાધૌ શીતે સ્વેદો મહાન્ સ્મૃતઃ ॥
 મધ્યમ બળવાળાને પર- સેવો લાવવાની યોજના

દુર્બલે દુર્બલઃ સ્વેદો મધ્યે મધ્યતમો મતઃ ॥ ૩ ॥
 મોટાં બલવાન મનુષ્યને મોટો વાતવ્યાધિ થયો હોય તો તેને ઘણો પરસેવો લાવવો, દુર્બળાં મનુષ્યને દુર્બલ વાતવ્યાધિ થયો હોય તો, તેને હલકો પરસેવો લાવવો અને મધ્યમ બળવાળાં મનુષ્યને મધ્યમ વાતવ્યાધિ થયો હોય તો તેને મધ્યમ પ્રકારનો પરસેવો લાવવો.

કફ રોગીને પરસેવો બલાસે રૂક્ષણઃ સ્વેદો [માંથી પરસેવો કાઢવો.
 લાવવાની યોજના કફનો પ્રકોપ થયો હોય તો રૂક્ષ પદાર્થ(રેતી આદિ)વડે શરીર-

કફવાત રોગીને પરસે-
વો લાવવાની યોજના

રુક્ષલિગ્ધઃ કફાનિલે ॥

કફવાતનો પ્રકાપ થયો હોય તો રુક્ષ પદાર્થ(રેતી આદિ)વડે
અને સ્નિગ્ધ પદાર્થવડે શરીરમાંથી પરસેવો કાઢવો.

કફમેદ્યુક્ત વાતરોગીને
પરસેવો લાવવાની
યોજના

કફમેદાઢતે વાતે કોળ્ળગેહં રવેઃ કરાન્ ॥ ૪ ॥

નિયુદ્ધં માર્ગમનં ગુહપ્રાવરણં ધ્રુવમ્ ॥

ચિન્તાબ્યાયામભારાંદચ સેવેતામયમુક્તયે ॥ ૫ ॥

કફમેદ્યુક્ત વાયુનો પ્રકાપ થયો હોય તો, ધરના અન્દરના ભાગમાંજે ઠેકાણે અતિશે
ગરમી થતી હોય, તેવે ઠેકાણે ખેસવાથી; સૂર્યના તડકામાં ખેસવાથી; કુસ્તી કરવાથી; રસ્તા-
પર થોડું થોડું ચાલવાથી; ગોઠડું વગેરે વજનદાર ઓઢવાનું લૂગડું ફરતું ઓઢવાથી; ચિન્તા
કરવાથી; મહેનત કરવાથી અને શરીરે થોડોક ભાર ઉપાડવાથી; શરીરે પરસેવો વળીને-
આવીને કફમેદ્યુક્ત વાતરોગ મટી જાય છે.

પ્રથમ પરસેવો ક્યા
ક્યા પ્રયોગમાં લાવવો ?

યેષાં નસ્યં વિષાતવ્યં બસ્તિચાપિ હિ દેહિનામ્ ॥

શોધનીયાશ્ચ યે કેચિત્પૂર્વ સ્વેચાશ્ચ તે મતાઃ ॥ ૬ ॥

જેને નસ્ય આપવાનું હોય; જેને અસ્તિ આપવાની હોય અને
જેને શોધન (વમન, પિરેયન) કરાવવાનું હોય, તેને પ્રથમ પરસેવો લાવવો અર્થાત પ્રથમ
પરસેવો લાવ્યા પછી જ નસ્ય, અસ્તિ અથવા શોધન આપવું.

પ્રથમ પરસેવો કાઢવા
લાયક રોગીનાં નામ

સ્વેચાઃ પૂર્વ ત્રયોડ્વીહ મગ્દયેશીસી તથા ॥

અશ્મર્યા ચાતુરો જન્તુઃ શમયેચ્છલ્લક્ષ્મર્મણા ॥ ૭ ॥

ભગન્દર રોગથી, અર્શરોગથી અને પથરીથી-પાણુવીથી પીડાતાં
એવાં ત્રણે મનુષ્ય પ્રાણીઓને પ્રથમ પરસેવો લાવીને પછી શસ્ત્ર કર્મવડે તે રોગીને મટાડવા.

પાછળથી પરસેવો કેવી
સ્ત્રીને કાઢવો ?

પશ્ચાત્ સ્વેચા ગતે શલ્યે મૂઢગર્ભગદે તથા ॥

કાલે પ્રજાતાકાલે વા પશ્ચાત્ સ્વેચા નિતંબિની ॥ ૮ ॥

જે સ્ત્રીના ઉદરની અન્દર શલ્ય-છોડ અથવા મૂઢગર્ભ-સૂકાયલો
છોડ હોય, તો તેમના પડી ગયા પછી, તે સ્ત્રીના શરીરમાંથી પરસેવો કાઢવો, પણ પ્રથમથી
પરસેવો કાઢવો નહિ. તેમ જ ગર્ભિણી સ્ત્રી વખતસર (નવ મહિને) અથવા વખત વગર
(નવ મહિનાની અગાઉ) જો જણે, તો તેના જણ્યા પછી તે સ્ત્રીના શરીરમાંથી પરસેવો
કાઢવો પણ પ્રથમથી પરસેવો કાઢવો નહિ.

પરસેવો ક્યે રથળે અને
ક્યે વખતે કાઢવો ?

સર્વાન્ સ્વેદાન્ નિવાતે ચ જીર્ણાહારે ચ કારયેત્ ॥

આધેદું અન્ન પચી ગયા પછી જો જગ્યામાં પવન ન હોય તેવી
જગ્યાની અન્દર સર્વ પ્રકારનો પરસેવો કાઢવો.

સ્નેહ્યાનનું ફલ

સ્વેદાદ્વાતુસ્થિતા દોષાઃ સ્નેહલિગ્ધસ્ય દેહિનઃ ॥ ૯ ॥

દ્રવત્વં પ્રાપ્ય કોષ્ઠાંતર્ગતા યાંતિ વિરેકતામ્ ॥

પ્રથમથી ર્નેહપાન કરીને સ્નિગ્ધ થયેલાં મનુષ્યના શરીરમાંથી પરસેવો કાઢવાવડે કરીને શરીરની અન્દરના રસાદિ ધાતુમાં રહેલા દોષો, પાતળા થઈ જઈ, કોડાની અન્દર પ્રવેશ કરીને ગુદાદ્વારા ઝાડાવાડે બહાર પડે છે.

પરસેવો લાવતી વખતના ઉપચારો
સ્વિચ્છમાનશરીરસ્ય હૃદયં શીતલૈઃ સ્પૃશેત્ ॥ ૧૦ ॥
સ્નેહામ્યક્તશરીરસ્ય શીતૈરાચ્છાદ્ય ચક્ષુષી ॥

પ્રથમ શરીરને તેલ, ધી આદિ ર્નેહ ચોપડીને પછી નેત્રપર ઠુંડક કરવા સારું ઠુંડો પદાર્થ મૂકીને અર્થાત્ નેત્રપર કમળનું કિંવા કેળનું પાંદડું મૂકીને પછી શરીરમાંથી પરસેવો કાઢવો; તે પરસેવો કાઢતી વખતે, તેની છાતી પર ચંદનાદિ શીતલ પદાર્થ ચોપડવાથી શરીરે સુખાકારી થાય છે.

કયા કયા રોગીને પરસેવો ન કાઢવો?
અજીર્ણી દુર્બલો મેહી ક્ષતક્ષીણી પિપાસિતઃ ॥ ૧૧ ॥
અતિસારી રક્તપિત્તી પાંડુરોગી તથોદરી ॥
મદાર્તો ગર્ભિણી ચૈવ નહિ સ્વેચ્ચા વિજાનતા ॥ ૧૨ ॥

અજીર્ણ થયેલાં, દુબળાં, પ્રમેહ રોગવાળાં, ક્ષત (છિદ્ર) પડવાને લીધે ક્ષીણ થઈ ગયેલાં, તરશથી પીડાયેલાં, અતિસાર રોગવાળાં, રક્તપિત્ત રોગવાળાં, પાંડુ રોગવાળાં, ઉદર રોગવાળાં, મદવાળાં અને ગર્ભિણી સ્ત્રી, એ સર્વેના શરીરમાંથી વિદ્વાન વૈદ્યે પરસેવો કાઢવો નહિ.

કયા કયા રોગીને થોડો પરસેવો કાઢવો?
एतानपि मृदुस्वैदैः स्वेदसाध्यानुपाचरेत् ॥
અજીર્ણ થયેલાં, દુબળાં, પ્રમેહ રોગવાળાં, ક્ષત (છિદ્ર) પડવાને લીધે ક્ષીણ થઈ ગયેલાં, તરશથી પીડાયેલાં, અતિસાર રોગવાળાં, રક્તપિત્ત રોગવાળાં, પાંડુ રોગવાળાં, ઉદર રોગવાળાં, મદવાળાં અને ગર્ભિણી સ્ત્રી, એ સર્વેને જો પરસેવો લાવ્યાથી જ સારું થાય એમ હોય તો, તે સર્વેના શરીરમાંથી થોડોક પરસેવો કાઢવો.

થોડો પરસેવો લાવવાનાં ઠેકાણાં
मृदुस्वेदैः प्रयुंजीत तथा हन्मुष्कदृष्टिषु ॥ ૧૩ ॥
હૃદય, વૃષણ અને આંખના ડોળા, એ ત્રણે ઠેકાણેથી જો પરસેવો કાઢવો હોય તો, હલકો પરસેવો કાઢવો.

અતિ પરસેવો લાવવાથી થતા ઉપદ્રવો
अतिस्वेदात् संधिपीडा दाहस्तृष्णा क्लमो भ्रमः ॥ पित्तासृक्पिटिकाकोपः
શરીરમાંથી ઘણો પરસેવો લાવવાને લીધે, સર્વ સાન્ધ્યાઓમાં પીડા થાય છે, દાહ થાય છે, તરશ લાગે છે, ઝાનિ આવે છે, ભ્રમ થાય છે, રક્તપિત્તનો પ્રકોપ થાય છે અને શરીરપર પિટિકા ઉત્પન્ન થાય છે.

અતિ પરસેવો લાવવાથી થતા ઉપદ્રવોનું વાચલું
तत्र शीतैरुपाचरेत् ॥ ૧૪ ॥
સાંધ્યાઓમાં પીડા, દાહ, તરશ, ઝાનિ, ભ્રમ, રક્તપિત્ત પ્રકોપ અને શરીરપર ફેડલીઓ, એ સર્વે ઉપદ્રવોપર શીતળ ઉપચારો કરવા.

તાપરવેલી વિધિ
तेषु तापामिधः स्वेदो बालुकावस्त्रपाणिभिः ।
કપાલકંદુકાંગારિયથાયોગ્યં પ્રજાયતે ॥ ૧૫ ॥

ચાર પ્રકારના સ્વેદોમાંનો તાપસ્વેદ કઈ રીતે આપવો ? તે નીચે જણાવું છું:—રેતી, લૂગડાંનો ગોટો, હાથ, ડિંચડું, ચીન્થરાંનો દડો અને દેવતા, આ છ પદાર્થોવડે, જેનામાં જેવી શક્તિ અને રોગ હોય, તેને તેવો સેક કરીને, જે પરસેવો લાવવો, તેનું નામ તાપસ્વેદ જાણવું. એ છએ પદાર્થોનો જુદો જુદો સેક લોકોની અન્દર જેવી રીતે કરવામાં આવે છે, તે નીચે પ્રમાણે જણાવું છું:—હિંચડામાં રેતી ભરી, તે રેતીને અંગારાપર સેકી, પછી તે રેતીને લૂગડામાં પોટલી બાંધી, તે પોટલીથી શરીરે સેક કરવો. અંગારાપર લોઢી મૂકી, તે લોઢીપર લૂગડાંનો ગોટો ઉતો કરીને પછી તે ગોટાથી શરીર પર સેક કરવો. દેવતાપર હાથ ધરી, તે હાથને ઉતો કરી પછી તે હાથથી શરીરપર સેક કરવો. ડિંચડામાં દેવતા ભરી, તે ડિંચડાને ગરમ કરીને, પછે તે ડિંચડાથી શરીર પર સેક કરવો. ચીન્થરાંના દડાને દેવતાપર સેકી, તે દડાને ઉતો કરીને પછી તે દડાથી શરીરપર સેક કરવો અને દેવતાની પાસે બેસીને દેવતાથી શરીર સેકવું. એ રીતે છ પ્રકારે સેક કરીને જે પરસેવો કાઢવામાં આવે, તેનું નામ તાપસ્વેદ જાણવું.

ઊષ્મા સ્વેદઃ પ્રયોક્તવ્યો લોહપિષ્ઠેષ્ટિકાદિભિઃ ॥
 ઊષ્માસ્વેદની વિધિ

પ્રતપ્તૈરમ્લસિક્તૈશ્ચ કાયે રક્તક્રવેષ્ટિતે ॥ ૧૬ ॥

અથવા વાતનિર્નાશિદ્રવ્યક્ષાયરસાદિભિઃ ॥ ઉષ્ણેર્ધટં પૂરયિત્વા પાદૃવેં છિદ્રં નિધાય ચ ॥ ૧૭ ॥
 વિમુદ્ધાસ્યં ત્રિલંબં ચ ધાતુજાં કાષ્ઠવંશજામ્ ॥ ષડંગુલાસ્યાં ગોપુચ્છાં નલીં યુજ્યાદ્ દ્વિહસ્તિકામ્ ॥ ૧૮ ॥
 મુલોપવિંદ્રે સ્વમ્યક્તં ગુરુપ્રાવરણાવૃત્તમ્ ॥ હસ્તિશુંઢિકયા નાઙ્યા સ્વેદયેદ્વાતરોગિણમ્ ॥ ૧૯ ॥
 પુરુષાયમમાત્રાં વા ભૂમિમુલ્કીર્યં શ્વાદિરૈઃ ॥ કાષ્ઠૈર્દૃશ્વા તથાડમ્યુક્ષ્યક્ષીરધાન્યામ્લવારિભિઃ ॥ ૨૦ ॥
 વાતવૃષ્ટૈરાચ્છાય શયાને સ્વેદયેન્નરમ્ ॥ એવં માષાદિભિઃ સ્વિન્નૈઃ શયાનેઃ સ્વેદમાચરેત્ ॥ ૨૧ ॥

ઊષ્માસ્વેદઃ—ઉંની બાફ આપવાનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે જણાવું છું. લોઢાના ગોળાને અથવા ઇંટને તપાવી, પછી રોગીને તેના ગળા સુધી ધાખળો વીંટાળી—ઓઢાડી, તે ઉતો ગોળો અથવા ઉંની ઇંટ, તેના મોં આગળ, ઓઢાલા ધાખળાની અન્દર મૂકી, ધાખળામાં હાથ ધાલીને પછી વૈદ્યે તે લોઢાના ગોળા અથવા ઇંટપર ખાટો રસ (છાશ આદિ) છાંંવે એટલે તે લોઢાના ગોળા અથવા ઇંટમાંથી ધૂમાડારૂપે બાફ નીકળવાથી, રોગીનું શરીર સેકાઈને પરસેવો આવવા—વળવા માણે છે.

માટીનો એક ઘડો લઈ, તે ઘડાના પડખામાં—પેટાળમાં કાણું પાડવું. પછી ત્રણ સાન્ધાવાળી, છ આંગળ પહોળાં મુખવાળી, ગાયના પુંછડાંની પેઠે અનુક્રમે પાતળી, છેક છેડે પકતાં મોઢાંવાળી, અન્દર છીદ્રવાળી, બે હાથ લાંબી અને હાથીની શુણ્ઢના સરખા ઘાટવાળી અર્થાત્ ગાગરના છિદ્રથી એક મુંડીના એક કટકાવડે આડી વાળેલી, લાંથી હેઠેના ભાગમાં જમીનથી થોડેક ઉંચે રહે લાંસૂધીના બીજા કટકાવડે સીધી કરેલી અને લાંથી પાછી ત્રીજા કટકાવડે વાંકી વાળીને ઉંચા મુખવાળી કરેલી ધાતુની, લાકડાંની કે વાંસની નળી, તે માટીના ઘડાના કાણાંની અન્દર ખોસીને પછી તે નળીના તથા ઘડાના છિદ્રની સન્ધિપર પાણીમાં ભીંજવેલો લોટ—કણુક ચોપડી પછી તે ઘડામાં ઔષધો(નગડ આદિ)નો ઉંનો કાઢો અથવા

ઉત્તર સ્વરસ ભરી, તે ઘડના મોંપર ઉંધું કોડિયું ઢાંકી, ઘડા તથા કોડિયાંની સાંધપર ફરતું લૂગડું લપેટી, તેનાપર સૂતર વીટી, પછી તેનાપર ભીની માટીનો લેપ કરવો. એ લેપ સૂકાય એટલે એ ઘડને અંગારાપર મૂકવો. પછી વાયુથી પીડિત એવા મનુષ્યના શરીરપર તેલ, ઘી વગેરે ચોપડી, પછી તે મનુષ્યને સારી રીતે બેસાડી પછી તેના શરીરપર ફરતો ધાબળો ઓઢાડીને પછી તે ધાબળાની અન્દર ઘડમાં ખોસેલી નળીનું મોઢું રાખવું એટલે નળીદ્વારા આફ આવવાથી રોગીનું શરીર સેકાઈને પરસેવો આવવા-વળવા માણે છે.

રોગીના શરીરના વિસ્તાર પ્રમાણે લાંબો, પહોળો અને ઉંડો ખાડો ખોદી, તેની અંદર ખેરનાં લાકડાં આળી, પછી તે ખાડામાંથી અધો અગ્નિ બહાર કાઢી લઈને પછી તે જમીનના પર દૂધ, ધાન્યાગ્લ-કાંજ આદિ પ્રવાહી પદાર્થો છાંટી, તે ખાડામાં વાયુહારક ઔષધો-(નગડ આદિ)નાં પાંદડાં પાથરી, તેનાપર રોગીને સૂવાડીને પછી તેના શરીરપર ધાબળો ઓઢાડવો એટલે તે ખાડામાં છાંટેલાં દૂધ, ધાન્યાગ્લ-કાંજ આદિની ધૂમાડરૂપે આફથી તથા પાંદડાંની આફથી રોગીનું શરીર સેકાઈને પરસેવો આવવા-વળવા માણે છે.

રોગીના શરીરના વિસ્તાર પ્રમાણે લાંબો, પહોળો અને ઉંડો ખાડો ખોદી, તેની અન્દર ખેરનાં લાકડાં આળી પછી તે ખાડામાંથી અધો અગ્નિ બહાર કાઢી લેવો. પછી અડધ લઈ, તેને અર્ધા કાચા આશી, તેને ઉપલા ખાડામાં પાથરી, તેનાપર વાયુહારક ઔષધો-(નગડ આદિ)નાં પાંદડાં પાથરી, તેનાપર રોગીને સૂવાડીને પછી તેના શરીરપર ધાબળો ઓઢાડવો એટલે તે ખાડામાં પાથરેલા અડધની આફથી તથા પાંદડાંની આફથી રોગીનું શરીર સેકાઈને પરસેવો આવવા-વળવા માંડે છે. એ રીતે ઉગ્મા સ્વેદ-ઉંની આફ આપવાનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો જાણવાં.

અથોપનાહસ્વેદં ચ કુર્યાદ્વાતહરૌષધૈઃ ॥

ઉપનાહસ્વેદની વિધિ પ્રદિશ્ય દેહં વાતાર્ત ક્ષીરમાંસરસાન્વિતૈઃ ॥૨૨॥

અમ્લપિષ્ટૈઃ સલ્વજૈઃ સુસ્તોષ્ણૈઃ સ્નેહસંયુતૈઃ ॥

ઉપનાહ સ્વેદનું-લેપનું અંધારણુ કઈ કઈ રીતે કરવું? તે નીચે જણાવું છું:-વાતહારક ઔષધો(નગડ આદિ)ને આણી, તેને સારી પેટે કુટી, પછી તેને દૂધ તથા માંસના રસની અંદર નાંખી, તે સર્વને મિશ્ર કરી, પછી તેમને થોડાંક ગરમ કરી, વાયુથી પીડિત એવા અંગના ભાગપર સહન થઈ શકે એવો ઘાટો લેપ કરીને, પછી તે લેપ ઉપર પાટો બાંધવો એટલે તે ઉબ્બુ લેપની ઉબ્બુતાથી રોગીનું શરીર સેકાઈને તેમાંથી પરસેવો આવવા-વળવા માણે છે.

વાતહારક ઔષધો(નગડ આદિ)ને આણી, તેમને અમલ પ્રવાહી (કાંજ અથવા હાશમાં વાટી, તેની અંદર થોડુંક સિન્ધાલુણુ અને સ્નેહ (તલનું તેલ) નાંખી, તે સર્વને મિશ્ર કરી, પછે તેમને થોડાંક ગરમ કરી, વાયુથી પીડિત એવા અંગના ભાગપર સહન થઈ શકે એવો ઘાટો લેપ કરીને પછી તે લેપ ઉપર પાટો બાંધવો એટલે તે ઉબ્બુ લેપની ઉબ્બુતાથી રોગીનું શરીર સેકાઈને તેમાંથી પરસેવો આવવા-વળવા માણે છે.

महाशास्त्रवेदनी उपग्राम्यानुपमासैर्जीवनीयगणेन च ॥ २३ ॥

विधि दधिसौवीरकक्षारैर्वीरतर्वादिना तथा ॥

कुलित्यमाषगोधूमैरतसीतिलसर्पैः ॥ २४ ॥ शतपुष्पादेवदारुशेकालीस्थूलजीरकैः ॥

गरुडमूलवीजैश्च रास्नामूलकशिग्रुभिः ॥ २५ ॥ मिश्रिष्णुकुठैश्च लवणैरम्लसंयुतैः ॥

प्रसारण्यश्वगंधाभ्यां बलाभिर्दशमूलकैः ॥ २६ ॥ गुडचीवानवीबीजैर्यथालाभं समाहृतैः क्षुण्णैः ॥

स्विन्नैश्च वस्त्रेण बद्धैः संस्वेदयेन्नरम् ॥ २७ ॥ महाशाल्वणसंज्ञोऽयं योगः सर्वानिलार्तिजित् ॥

पोटीशनुं अंधारणुं करवानी विधि नीये जलानुं धुं:-आम्र्य मांस-गामभां रहेनारां अकरां आदिनुं मांस; आनूपमांस-पाण्डीमां रहेनारां माछलां आदि जलचरोनुं मांस; अवनिय गलुनां औषधोः-कडावी-आभसंध, क्षीरकडावी-आभसंध, अच-इगवेलातो कन्द, ऋषभ-इगवेलातो कन्द, मेदा-शतावरी, मडाभेदा-सतावरी, मीरी भरभोडी, जेहीमध, जंगली मग अने जंगली अउद; गायनुं दही; सौवीर; क्षारो-साछपार अने जवपार; वीरतर्वादि गलुनां औषधोः-अर्जुन वृक्षनी-अर्जुन सादउनी-घोणा साजउनी छाल घोणा साजउपर थनारी गाण्ड, कांसरो, घोणा कांटाअशेणियो, काणा कांटाअशेणियो, मोटा दल, नानो दल, नाणी, गुन्दा-गुण्डासिनी-लघु गोण्डाण-जीऊवो घास; अकपुष्पा-शिवर्णिगी-अगथियो, अरणीनां मृण, मृयां-भोरवेद, लाडडियो पापाणुमेद, श्योनाक-अरइशो, गोभर, अघेरा, कमण अने आत्मी; कण्ठी, अउद धड, अणशी, तल, सर्पव, वरियाणी, देवदार, नगड, कलौछुरुं, अेरंनुं मृण, अेरंटी, रास्ना, मृणा, सरगवो, सूवा, वीण्डीपीपर, जंगली तुलसी; पांय मीडांयोः-सिन्धातुलु, संयण, मिडलवलु, वडागरुं मीडुं अने मीडुं; प्रसारिणी-नारीवेल, आभसंध; त्रणु अलाः-अला-अलदाला-अरेटी; मडाअला-सलदेवी-भोटी अपाट अने अतिअला अपाट; दश मृणनां औषधोः-समेरवो, सुगन्धी समेरवो, उन्नी लौरिंगणी, मेरी लौरिंगणी, गोभर, मीली, अरणी, श्योनाक-अरइशो, शवन अने पाटला-पाउण, गणो अने कौयां, अे सर्व औषधोमांथी जेटलां औषधो मणे, तेदलांते आणी, ते सर्वने कुटी, तेनुं थुर्लुं करी, ते सर्वने अम्भरस(छास आदि)मां अदअदावी, पक्षी तेमने वृगडांता अे पउनी वयमां पाथरी, पक्षी ते वृगडांते वायुथी पीडित अेवा अंगना भागपर, सल्लन थछ शङ्क अेनुं गरम आधनुं अेटले ते उण्णु पोटीशना अंधारणुथी रोगीनुं शरीर सेकाधने तेमांथी परसेवो आववा-वणवा मांउ छे.

द्रवस्वेदनी विधि द्रवस्वेदस्तु वातघ्नद्वयकाथेन पूरिते ॥ २८ ॥

कटाहं कोष्ठके वाऽपि सुपविष्टोऽवगाहयेत् ॥ नाम्नेः षडंगुलं यावन्ममः काथस्य धारया ॥ २९ ॥

कोष्ठके स्कन्धयोः सिक्तस्तिष्ठेत्स्निग्धतनुर्नरः ॥ एवं तैलेन दुग्धेन सर्पिषा स्वेदयेन्नरम् ॥ ३० ॥

एकांतरे ह्यन्तरे वा स्नेहो युक्तोऽवगाहने ॥ शिरामुखै रोमकूपैर्धमनीभिश्च तर्पयेत् ॥ ३१ ॥

शरीरे बलमाधत्ते युक्तः स्नेहोऽवगाहने ॥ जलसिक्तस्य वर्षन्ते यथा मूलेऽङ्कुरास्तरोः ॥ ३२ ॥

तथा धातुविद्वद्धिर्हि स्नेहसिक्तस्य जायते ॥ नातः परतरः कश्चिदुपायो वातनाशनः ॥ ३३ ॥

પ્રવાહી પદાર્થની આદ્ર આપવાની જૂદી જૂદી વિધિ નીચે જણાવું છું:—વાતહારક ઔષધોનો કાઢો કરી, પછી તે કાઢો, છઞ્વીશ^૧ આંગળની પહોળાઇવાળી, છઞ્વીશ આંગળની ઉંચાઇવાળી, ચાર ખુણાવાળી. અને લીસી—સુંવાળી એવી લોઢાની કઢાઇમાં—લાકડાંની પીપમાં કાંઠા સૂધી ભરવો. રોગીને શરીરે તેલ કિંવા ઘી ચોળીને, ઉપરનો ગરમ કાઢો, સહન થઇ શકે એવો ટાઢો થાય ત્યારે, રોગીને તે કાઢાની અન્દર બેસાડવો એટલે એ ઉષ્ણ ક્વાથના સેકથી રોગીનું શરીર સેકાઇને તેમાંથી પરસેવો આવવા-વળવા માંડે છે.

અથવા રોગીના શરીરે તેલ કિંવા ઘી ચોળીને પછી છઞ્વીશ આંગળની પહોળાઇવાળી, છઞ્વીશ આંગળની ઉંચાઇવાળી,^૨ ચાર ખુણાવાળી, અને લીસી—સુંવાળી એવી લોઢાના^૩ વા લાકડાંના પીપમાં—કાઠીમાં રોગીને બેસાડી,^૪ પછી તે રોગીના બન્ને ખભાપર, એ ઉષ્ણ કાઢાની ધાર કર્યા કરવી અને જેવો તે કાઢો રોગીની દુણ્ડીનાપર છ આંગળ સૂધી ઉંચો આવે એટલે તે કાઢાની ધાર બન્ધ કરવી એટલે એ ઉષ્ણ ક્વાથના સેકથી રોગીનું શરીર સેકાઇને તેમાંથી પરસેવો આવવા-વળવા માંડે છે.

ઉપર પ્રમાણે, પીપમાં—કાઠીમાં રોગીને બેસાડીને પછી તે રોગીના બન્ને ખભાપર એ ઉષ્ણ તેલની, દૂધની અથવા ઘીની ધાર કર્યા કરવી અને જેવું એ ઉષ્ણ તેલ, દૂધ અથવા ઘી, રોગીની દુણ્ડીના પર છ આંગળ સૂધી ઉંચું આવે એટલે તે તેલ, દૂધ વા ઘીની ધાર બન્ધ કરવી. એ રીતે એ ઉષ્ણ તેલ, દૂધ અથવા ઘીના સેકથી રોગીનું શરીર સેકાઇને તેમાંથી પરસેવો આવવા-વળવા માંડે છે.

એ રીતે તેલ, દૂધ અથવા ઘીની ધારથી રોગીને પરસેવો આણવો. એ પ્રમાણે વ્યયમાં વ્યયમાં એક અથવા બે દિવસનો અન્તર રાખીને રોગીને સ્નેહ પદાર્થમાં બેસાડવાથી તે સ્નેહ પદાર્થો, શિરામુખ (નાડી—નસો) દ્વારા, રોમરન્દ્ર (રૂંવાડાંઓનાં છિદ્ર—કાણાં) દ્વારા અને ધમની (મોટી નાડીઓ—નસો) દ્વારા શરીરમાં પ્રવેશ કરી, શરીરને તૃપ્ત કરીને બળ આપે છે.

ઝાડના મૂળમાં પાણી રેડવાથી, જેવી રીતે તે ઝાડને નવા કોટા ફૂટે છે, તેવી રીતે નેલાદિકમાં મનુષ્યને બેસાડવાથી, તેના રસાદિ સાતે ધાતુઓ વૃદ્ધિ પામીને વાયુનો નાશ કરે છે. વાયુનો નાશ કરવામાં, આ ઉપાયના કરતાં બીજા કાઠિ પણ ઉપાય ઉત્તમ નથી.

શીતશુલાયુપરમે સ્તંભગૌરવનિગ્રહે ॥

પરસેવો કાઢવાનું ક્યારે
બન્ધ કરવું ?

દીપ્તેઽમૌ માર્દવં જાતે સ્વંદનાદિરતિમંતા ॥ ૩૪ ॥

પરસેવો લાવવાને—કાઢવાને લીધે જ્યારે રોગીના શરીરની અન્દરથી ટાઢ ઉડી જાય; શરીરમાંથી શુળ નીકળતાં બન્ધ થાય; શરીરમાંથી વેદના શમી જાય;

૧ કોષ્ઠકન્ત્ર કુર્વિતે ચ્છ્રયે ષડ્વિશદંગુલ ॥ માયામે ચ તદેવમ્યા તુષ્કોણં ત્રિક્કણમ્ ॥ ૨ સાઠ આંગળ ઉંચાઇવાળા માણસને માટે આ ઉંચાઇ લખી છે. ૩ કટાહ શબ્દનો અર્થ લોઢાની કઢાઈ થાય છે, પરંતુ લોઢાની કાઠી એવો અર્થ કરવો. ૪ ડુબકી મરાવવી આવો અર્થ છે, પરંતુ બીજા ગ્રન્થકારે એ શબ્દપર “અયમર્થઃ પ્રથમતો જાગ્રદ્રવ્યસ્વાયેન જાગ્રઠપૂતિ કોષ્ઠે કયાહેવા સ્પષ્ટિષ્ઠિષ્ઠે” આ ટીકા લખીને “બેસાડવો” એવો અર્થ કરવાની સૂચના કરી છે.

સ્તમ્ભ-શૂન્ય થયેલું શરીર હલવા માટે; ભારે થઇ ગયેલું શરીર હળવું જણાય; જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થયેલો જણાય અને હાથ ફેરવતાં શરીર સુંવાળું-લીસું લાગે, એ સર્વ લક્ષણો જણાય ત્યારે પરસેવો લાવવાનું-કાઢવાનું બંધ કરવું.

પરસેવો કાઢ્યા પછી સમ્યક્સ્વિન્નં વિમૃદિતં સ્નાનમુષ્ણાંબુધિઃ જ્ઞૈઃ ॥

ક્યા ઉપચારો કરવા? મોજયેશ્વાનભિષ્યંદિ વ્યાયામં ચ ન કારયેત્ ॥ ૩૫ ॥

જે મનુષ્યના શરીરમાંથી સારી રીતે પરસેવો કાઢેલો હોય, તે મનુષ્યને, ઉંતાં પાણીથી ધીમે ધીમે સ્નાન કરાવીને પછી કદ ન કરનારા પદાર્થોનું ભોજન કરાવવું અને પરિશ્રમ ન કરાવવો.

એ રીતે દામોદરના પુત્ર શાર્દૂલધરે રચેલી શાર્દૂલધર સંહિતાને વિષે ઉત્તરખણ્ડના ચિકિત્સા સ્થાનમાંના સ્વેદવિધિ નામે ખીલ અધ્યાયની ગુર્જર ટીકા સમ્પૂર્ણ.

—:૦:—

અધ્યાય ૩ જો, વમનવિધિ

કે કે ઋતુમાં ઉલટી શરત્કાલે વસંતે ચ પ્રાતૃટ્કાલે ચ દેહિનામ્ ॥

કરાવવી? વમનં રેચનં ચૈવ કારયેત્કુશલો ભિષક્ ॥ ૧ ॥

કુશળ વૈદ્યે, શરદ્ ઋતુમાં, વસન્ત ઋતુમાં અને પ્રાતૃ-વર્ષાઋતુમાં ઉલટી કરાવવી.

કે કે ઋતુમાં રેચ તેમજ શરદ્ ઋતુમાં, વસન્ત ઋતુમાં અને પ્રાતૃ-વર્ષા ઋતુમાં

આપવો? રેચ-બુલાય આપવો.

કેવાં મનુષ્યને ઉલટી બલવન્તં કફવ્યાસં હૃદ્યાસાર્તિનિપીડિતમ્ ॥

કરાવવી? તથા વમનસાત્પ્ત્યં ચ ધીરચિત્તં ચ વામયેત્ ॥ ૨ ॥

જે મનુષ્ય બલવાન તથા કફથી વ્યાપ્ત હોય; જે મનુષ્યને ઉલટી થવા માટે હીર્ષકા-ઉજાળો આવીને મોઢામાં મોળમોળ થતું હોય, જે મનુષ્યની પ્રકૃતિને ઉલટી અનુકૂળ હોય અને જે મનુષ્ય ધીર ચિત્તવાળો હોય, તેવાં મનુષ્યોને ઉલટી કરાવવી.

વિષદોષે સ્તન્યરોગે મંદેડ્મૌ શ્લીપદેડ્વુદે ॥

ક્યા રોગોપર ઉલટી હ્રદ્રોગકુષ્ઠવિસર્પમેહાજીર્ણશ્રમેષુ ચ ॥ ૩ ॥

કરાવવી? વિદારિકાપત્તીકાસશ્વાસપીનસવૃદ્ધિષુ ॥

અપસ્મારજ્વરોન્માદં તથા રક્તાતિસારિષુ ॥ ૪ ॥ નાસાતાલ્વોષ્ણકેષુ કર્ણસાવે દ્વિજિહ્વકે ॥

ગલગુંબ્યામતીસારં પિત્તશ્લેષ્મગદે તથા ॥ ૫ ॥ મેદોગદેડ્ઠ્ઠૌ ચૈવ વમનં કારયેદ્વિષક્ ॥

વિપદોષ, સ્તન્યરોગ, અગ્નિમાંઘ, શ્લીપદ, અર્બુદ, હ્રદ્રોગ, કુષ્ઠ, વિસપ, મેહ, અશ્વર્ણ, બ્રમ, વિદારિકા, અપચી, કાસ, શ્વાસ, પીનસ, અંડવૃદ્ધિ, અપરમાર, જ્વર, ઉન્માદ, રક્તાતિસાર, નાસાપાક, તાલુપાક, ઓઠપાક, કર્ણસાવ, દ્વિજિહ્વક, ગલગુંડી, અતિસાર, પિત્તકફરોગ, મેદોરોગ અને અરુચિ, આ સર્વ રોગોમાંનો કોઇ પણ રોગ, જેને થયો હોય, તેને વૈદ્યે ઉલટી કરાવવી.

કથા કથા રોગીને ઉલટી ન વામનીયસ્તિમિરી ન ગુલ્મી નોદરી કૃશઃ ॥ ૬ ॥
નાતિવૃદ્ધો ગર્ભિણી ચ ન ચ સ્થૂલઃ ક્ષતાતુરઃ ॥
મદાત્તો બાલકો રુક્ષઃ ક્ષુધિતશ્ચ નિરુહિતઃ ॥ ૭ ॥

ઉદાવર્ત્યધ્વરક્તી ચ દુરહર્દિઃ કેવલાનિલી ॥ પાંડુરોગી કૃમિન્યાસઃ પટનાત્સ્વરણાતકઃ ॥ ૮ ॥
નિમિરરોગી, ગુલ્મરોગી, ઉદરરોગી, કૃશ, અતિવૃદ્ધ, ગર્ભિણી સ્ત્રી, સ્થૂલ, ક્ષતધી
પીડાયેલ, મદવટે વ્યામ, આલક, રુક્ષ, ક્ષુધિત, નિરુહ બસ્તિ આપેલો, ઉદાવર્ત રોગી,
ઉધ્વરક્તી, દુરહર્દી, ક્ષત વાતરોગી, પાંડુરોગી, કૃમિન્યામરોગી, લણવાને લીધે જેનો સ્વર-
સાદ બેસી ગયો હોય એવો રોગી, એ સર્વ રોગીને ઉલટી કરાવવી નહિ.

ઉપરના રોગીને ક્યારે એતેડ્યજીર્ણવ્યથિતા વામ્યા યે વિષપીડિતાઃ ॥
ઉલટી કરાવવી ? કફન્યાસાશ્ચ તે વામ્યા મધુકાથપ્રપાનતઃ ॥ ૯ ॥
ઉલટી ન કરાવવા લાયક ઉપલા રોગીઓ, જે અછર્ણથી વિપથી
કિંવા કકથી વ્યામ હોય, તે તે રોગીઓને, જેડીમધનો કાઢો પાછને ઉલટી કરાવવી.

ઉલટી ન કરાવવા યોગ્ય શેરોગીનાં નામો સુકુમારં કૃશં બાલ વૃદ્ધં મીરં ન દામ્યેત ॥
જે મનુષ્ય, શરીરે નાબુક, કૃશ,^૧ આલક,^૨ વૃદ્ધ^૩ અને બીકાળ
હોય, તેવાં મનુષ્યને ઉલટી કરાવવી જ નહિ.

પીત્વા યવાઘૃમાકંઠે ક્ષીરતકદ્ધોનિ વા ॥ ૧૦ ॥
ઉલટી કરાવવાનો ઉપાય અસાત્મ્યૈઃ શ્લેષ્મલૈર્મોજ્યૈર્દોષાતુત્કિર્ય દેહિનઃ ॥
સ્નિગ્ધસ્વિન્નાય વમનં દન્તં સમ્યક્પ્રવર્તેતે ॥ ૧૧ ॥

જેને ઉલટી કરાવવી હોય, તેને પ્રથમ યવાઘૃ, દૂધ, ઊશ કિંવા દહીં, એ ચાર પદાર-
થોમાંથી, ગમે તે એક પદાર્થ, ગળાં સુધી પાછ, પછી તેનાપર ઉલટીનું ઔષધ આપવું.
અથવા જેને ઉલટી કરાવવી હોય, તેને પ્રથમ ધૃતાદિક સ્નેહપદાર્થ પાછ, સ્નિગ્ધ કરી, પર-
સેવો કાઢવાની ક્રિયાવટે તેના શરીરમાંથી પરસેવો કાઢી-લાવી, પછી તેને પ્રકૃતિને અનુકૂલ
ન આવનારું ભોજન ખવરાવવું એટલે તેનો કકદોષ વધીને ઉપર આવે. કે તરત તેને ઉલટી
થવાનું ઔષધ આપવું. એ રીતે ઉલટીનું ઔષધ આપવાથી, સારી રીતે ઉલટી થાય છે.

ઉલટી માટે હિતકારક વમનેષુ ચ સર્વેષુ સૈન્ધવં મધુ વા હિતમ્ ॥ [મિશ્રણ હિતકારક છે.
મિશ્રણ કયું ? સર્વ પ્રકારની ઉલટીના પ્રયોગને વિષે સિન્ધાતુલુ અથવા મધનું

ઉલટી માટે કેવાં ઔ- બીમત્સં વમનં દયાત્
ષધ વાપરવાં ? ઉલટી કરાવવા માટે સૂગ ચટનારાં ઔષધો વાપરવાં.

બુલાખ માટે કેવાં વિપરીતં વિરેચનમ્ ॥ ૧૨ ॥
ઔષધ વાપરવાં ? બુલાખ લાવવા માટે રુચિકર ઔષધો વાપરવાં.

^૧ કૃશ, આલક અને વૃદ્ધ, આ ત્રણેને પ્રથમથી જ ઉલટી ન કરાવવાનું લખ્યું છે, છતાં કરી પાછું
ઉલટી ન કરાવવાનું લખ્યું, એ ઉપરથી એ ત્રણેને ઉલટી ન જ કરાવવી, એનું સિદ્ધ થાય છે; તથાપિ કાઠિ-
યાવાડમાં ત્યારે કકથી છોકરું લરાય છે, ત્યારે તે છોકરાંને ઉલટી કરાવવાનો રીવાજ છે.

ઉલટી માટેના કાઠાની કાથવ્યસ્ય કુઢવં શ્રપયિત્વા જલાઢકે ॥

વિધિ અર્ધમાગાવશિષ્ટં ચ વમનેષ્વવચારયેત્ ॥ ૧૩ ॥

કાઠો કરવાનાં ઔષધો એક કુડવ લઇ, તેમને અધકચર્યા કરી, તેની અન્દર એક આઢક પાણી નાંખી, પછી તેને ઉકાળવું; અને જ્યારે અર્ધ પાણી બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળી, પછી તેને લગરેથી ગાળી લેઇને ઉલટી કરાવવા માટે પીવા આપવું.

ઉલટી માટેના કાઠાની કાથવાને નવ પ્રસ્થા જ્યેષ્ઠા માત્રા પ્રકીર્તિતા ॥

માત્રાનું પ્રમાણ મધ્યમા ષષ્મિતા પ્રોક્તા ત્રિપ્રસ્થા ચ કનીયસી ॥ ૧૪ ॥

ઉલટી કરાવવા માટે જે નવ પ્રસ્થ^૧ કાઠો પાયો હોય, તે તે જ્યેષ્ઠા માત્રા કહેવાય છે; છ પ્રસ્થ કાઠો પાયો હોય તે તે મધ્યમા માત્રા કહેવાય છે અને ત્રણ પ્રસ્થ કાઠો પાયો હોય તે તે કનિષ્ઠા માત્રા કહેવાય છે.

ઉલટી કરાવવા માટેના કલ્કચૂર્ણાવલેહાનાં ત્રિપલં શ્રેષ્ઠમાત્રયા ॥

૨૮૬, ચૂર્ણ અને અવલેહ- મધ્યમં દ્વિપલં વિદ્યાત્કનીયસ્તુ પલં ભવેત્ ॥ ૧૫ ॥

હી માત્રા

ઉલટી કરાવવા માટે ૨૮૬, ચૂર્ણ અને અવલેહ, એ ત્રણ માંથી જે ઔષધ ત્રણ પલ અવરાવ્યું હોય તે, તે શ્રેષ્ઠ-મોટી માત્રા કહેવાય છે. એ પલ અવરાવ્યું હોય તે, મધ્યમ માત્રા કહેવાય છે અને એક પલ અવરાવ્યું હોય તે તે કનિષ્ઠ માત્રા કહેવાય છે.

ઉલટીના વેગ પરથી વમને ચાપિ વેગાઃ સ્યુરથૌ પિત્તાંતમુત્તમાઃ ॥

ઉત્તમ ઉલટી જાણવાનું ષડ્વેગા મધ્યવેગાશ્ચ ચત્વારસ્ત્વવરા મતાઃ ॥ ૧૬ ॥

પ્રમાણ

જેને ઉલટી થવાનું ઔષધ આપ્યું હોય, તેને જે આઠ ઉલટી થાય અને આઠમી ઉલટીમાં પિત્ત નીકળી જાય તે તે ઉત્તમ ઉલટી જાણવી; જે છ ઉલટી થાય અને છઠ્ઠી ઉલટીમાં પિત્ત નીકળી જાય, તે તે મધ્યમ ઉલટી જાણવી; અથવા જે ચાર જ ઉલટી થાય અને ચોથી ઉલટીમાં પિત્ત નીકળી જાય, તે તે કનિષ્ઠ ઉલટી જાણવી.

ઉલટીના ઔષધોમાં કે- વમને ચ વિરેકે ચ તથા શોણિતમોક્ષણે ॥

૪૯૫ પલનો પ્રસ્થ લેવો? સાર્ધત્રયોદશપલં પ્રસ્થમાહુર્મનીષિણઃ ॥ ૧૭ ॥

ઉલટી કરાવવાનાં ઔષધોનું પ્રસ્થ નામનું જે વજન કહ્યું છે, તે પ્રસ્થ નામનું વજન, સાડા તેર પલનું જાણવું, એમ વિદ્વાનોનું કહેવું છે.

જીલાબમાં પ્રસ્થ કેમ જીલાબ લાગવાનાં ઔષધોનું પ્રસ્થ નામનું જે વજન કહ્યું છે, તે પ્રસ્થ નામનું વજન સાડા તેર પલનું જાણવું, એમ વિદ્વાનોનું કહેવું છે.

લોહી કાઠવામાં પ્રસ્થ નંસ-ફસ, ખોલીને લોહી કાઠવાનું પ્રસ્થ નામનું જે વજન કહ્યું છે કેમ લેવો? તે પ્રસ્થ નામનું વજન સાડા તેર પલનું વિદ્વાનો કહે છે.

કફવાળાને રાશી ઉલટી કફ કટુક્તીક્ષ્ણેન

કરાવવી?

કફવાળાને તીખા અને તીક્ષ્ણ રસનાં ઔષધોથી ઉલટી કરાવવી.

૧ સાડા તેર પલનો એક પ્રસ્થ જાણવો, એમ સત્તરમા શ્લોકમાં ખુલાસો કરેલો છે.

પિત્તવાળાને શાથી
ઉલટી કરાવવી ?

પિત્તં સ્વાદુહિમૈર્જયેત્ ॥

પિત્તવાળાને મીઠા અને ટાઢા રસનાં ઔષધોથી ઉલટી કરાવવી.

વાતકફવાળાને શાથી
ઉલટી કરાવવી ?

સસ્વાદુલવણામ્લોષ્ઠૈઃ સંસૃષ્ટં વાયુના કફમ્ ॥ ૧૮ ॥

વાતકફવાળાને કૈંક મીઠા, ખારા, ખાટા અને ઉણુ રસનાં ઔષધોથી ઉલટી કરાવવી.

કૃણ્ણાદિ વામક ચૂર્ણ

કૃણ્ણારાઠફલૈઃ સિન્ધુ કફે કોષ્ણજલૈઃ પિબેત્ ॥

લીંડિપીપર, મીંઢાળ અને સિન્ધાલુણુ, એ ત્રણે ઔષધો, સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને કૈંક ઉના પાણીમાં મેળવી-ઢોહી, જે મનુષ્યને કફનો પ્રકાપ થયો હોય તે મનુષ્યને પાનું એટલે ઉલટી થઈને કફ નીકળી જશે.

પટોલકાદિ વામક ચૂર્ણ

પટોલવાસાનિર્બૈશ્વ પિત્તે શીતજલં પિબેત્ ॥ ૧૯ ॥

પટોલ-કડવાં પરવર, અરઢ્દ્રશી અને કડવા લિંખડાનાં પાંદડાં, એ ત્રણે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને ટાઢા પાણીમાં મેળવી-ઢોહી, જે મનુષ્યને પિત્તનો પ્રકાપ થયો હોય તે મનુષ્યને પાનું એટલે ઉલટી થઈને કફ નીકળી જશે.

મદન વામક ચૂર્ણ

સલ્લેષ્મવાતપીડાયાં સક્ષીરં મદનં પિબેત્ ॥

મીંઢાળ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને દૂધમાં મેળવી-ઢોહી, જે મનુષ્યને કફવાતનો પ્રકાપ થયો હોય, તે મનુષ્યને પાનું એટલે ઉલટી થઈને કફવાત નીકળી જશે.

સિન્ધુ વામક ચૂર્ણ

અર્જીળે કોષ્ણપાનીયં સિન્ધુ પીત્વા વમેત્સુધીઃ ॥ ૨૦ ॥

સિન્ધાલુણુ લઈ, તેનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને ઉના પાણીમાં મેળવી-ઢોહી, જે મનુષ્યને અછર્ણ થયું હોય તે મનુષ્યને પાનું એટલે ઉલટી થઈને અછર્ણ મટી જશે.

ઉલટી કરાવવા બાબ-
ના ઉપચારો

વમનં પાયયિત્વા ચ જાનુમાત્રાસને સ્થિતમ્ ॥

કંઠમેરંડનાલેન સ્પૃશન્તં વામયેદ્વિષક્ ॥ ૨૧ ॥

લલાટં વમતઃ પુંસઃ પાદ્મૈઃ દ્વૌ ચ પ્રબોધયેત્ ॥

રોગીને ઉલટીનું ઔષધ પાછ, પછી તેને ઉલટક અથવા ગોઠણુના જેટલા ઉંચા આસન પર બેસાડી, પછી એરંગનાં પાંદડાંનું દીપટીયું તે રોગીનાં મોમાં ખોસીને ગળાને અંદરે તેવી રીતે હલકા હાથથી, વૈદ્ય વારંવાર ગળાંની અંદર તથા બહાર ફેરવીને રોગીને ઉલટી કરાવવી. આવી રીતે ઉલટી કરાવવા ટાણે રોગીનાં બન્ને હમણાં તથા બન્ને પડખાં ખૂબ નેરથી દાબીને પકડી રાખવાં.

ખરાબ ઉલટીનાં
લક્ષણો

પ્રસેકો હૃદ્ગ્રહઃ કોઠઃ કંઠુર્દુર્લ્લહિતામ્લવેત્ ॥ ૨૨ ॥

એ રીતે ઉલટીનું ઔષધ ખવરાવ્યા છતાં જેવી જેછાએ તેવી ઉલટી જે રોગીને ન થઈ હોય તે રોગીને, ખરાબર ઉલટી ન થવાને લીધે અને દોષ ઉપર આવીને પચી જવાને લીધે, મોઢામાંથી પાણી છૂટે, છાતી લીંસાય, શરીરે મોઢાં મોઢાં ધ્રામઢાં ઉપડી આવે અને ખરજ પણુ આવે.

અતિ ઉલટીનાં લક્ષણે અતિવાંતે ભવેત્તૃષ્ણા હિલ્કોદ્ગારૌ વિસંજ્ઞતા ॥

જિહ્વાનિઃસર્પણં ચાક્ષ્ણોર્વ્યવૃત્તિર્હનુસંહતિઃ ॥ ૨૩ ॥ રક્તચ્છર્દિઃ ક્ષીવનં ચ કંઠે પીડા ચ જાયતે ॥

જે રોગીને અડુ જ ઉલટી થઈ હોય, તે રોગીને તરસ અડુ લાગે, હેડકી તથા ઓડ-કાર આવે, બેશુદ્ધ થઈ જાય, જીભ અહાર નીકળી પડે, આંખો ચક્રવકળ ફરવા માણે; ડાહી ઠરડાઈ જાય, લોહીની ઉલટી થાય, વારંવાર થુંક આવ્યા કરે અને કણમાં પીડા થાય.

અતિ ઉલટીનો ઉપાય વમનસ્યાતિયોગેન મૃદુ કુર્યાદ્વિરચનમ્ ॥ ૨૪ ॥

ઉલટીનો અતિયોગ અર્થાત્ અડુ જ ઉલટી થતી હોય તેને હલંકા જુલાળ આપવો.

અતિ ઉલટીથી ઉડી વમનાંતઃપ્રવિષ્ટાયાં જિહ્વાયાં કવલ્પગ્રહઃ ॥

ઉતરેલી જીભને સ્વ-સ્નિગ્ધામ્લલગ્નૈર્હૃદયં વૃત્તક્ષીરરસૈર્હિતઃ ॥ ૨૫ ॥

સ્થાને કેમ લાવવી? ફલાન્યમ્લાનિ શ્વાદયુસ્તસ્ય ચાન્યેષ્પ્રતો નરાઃ ॥

અતિશય ઉલટી થવાથી જે મનુષ્યની જીભ ઉડી ઉતરી ગઈ હોય તે મનુષ્યને, સ્નિગ્ધ, ખાટા અને ખારા પદાર્થો; ધી, દૂધ તથા માંસનો રસ, એ સર્વ પદાર્થોને મિશ્ર કરીને, તેમના હિતકારી દ્રાગિયા (આ ખણના દશમા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી આપવા દ્રાગિયા) લરાવવા: તે વખતે રોગીની પાસે ખીજનં માણસોએ ખાટાં ફળો ખાવાં એટલે રોગીની જીભમાંથી પાણી છૂટીને પાછી જીભ ઠેકાણે આવે છે.

અતિ ઉલટીથી અહાર નીકળેલી જીભને સ્વ-સ્થાને કેમ લાવવી?

નિઃસ્રતાં તુ તિલદાક્ષાકલ્કલિપ્તાં પ્રવેશયેત્ ॥ ૨૬ ॥

અતિશય ઉલટી થવાથી જે મનુષ્યની જીભ અહાર નીકળી પડી હોય તે મનુષ્યની અહાર નીકળી પડેલી જીભપર, તલ અને દ્રાક્ષનો કલ્ક ચોપડીને, તેને અન્દર પેસાડવી.

અતિ ઉલટીથી ચક્રવ-કળ થતી આંખને સ્વ-સ્થાને કેમ લાવવી?

વ્યાઘ્રતાક્ષિણ ધૃતામ્યક્તે પીડયેષ્ઠ શનૈઃ શનૈઃ ॥

અતિશય ઉલટી થવાથી જે મનુષ્યની આંખ ચક્રવકળ ફરવા માણે હોય તે મનુષ્યની ચક્રવકળ ફરવા માણેલી આંખપર લલકા લાથથી ધી ચોપડી, પછી તે ધીને ચોળવું.

અતિ ઉલટીથી ઠરડા-યેલી ડાહીને સ્વસ્થાને કેમ લાવવી?

હનુમોક્ષે સ્મૃતઃ સ્વેદો નસ્યં ચ શ્લેષ્મવાતહૃત્ ॥ ૨૭ ॥

અતિશય ઉલટી થવાથી જે મનુષ્યની ડાહી ઠરડાઈ ગઈ હોય તે મનુષ્યના શરીરે તેલ ચોપડી, તેના શરીરમાંથી પરસેવો કાઢીને પછી તેને કફવાતહારક ઔષધોનું નસ્ય આપવું.

અતિ ઉલટીને લીધે પડતાં એવાં રક્તને કેમ અટકાવવું?

રક્તપિત્તવિધાનેન રક્તચ્છર્દિમુપાચરેત્ ॥

અતિશય ઉલટી થવાને લીધે જે મનુષ્યના મોઢામાંથી લોહી પડવા માણે, તે મનુષ્યની લોહીની ઉલટી, રક્તપિત્ત રોગપર જે ઉપાયો કહ્યા છે, તે ઉપાયો દ્વારા અન્ધ કરવી.

ધાત્ર્યાદિ મન્ય

ધાત્રીરસાંજનોશીરલાજચંદનવારિભિઃ ॥ ૨૮ ॥

મંયં કૃત્વાપાયયેષ્ઠ સધૃતક્ષોદ્રશર્કરમ્ ॥ શામ્યંત્યનેન તૃષ્ણાયાઃ પીડાશ્છર્દિસમુદ્રવાઃ ॥ ૨૯ ॥

આંખળાં, રસવન્તી, વાળો, શાળની ધાણી, રતાંજલી અને વાળો, એ છએ ઔષધોનો મધ કરી, તેની અન્દર ઘી, મધ અને સાકર^૧ નાંખીને પીવું, એટલે ઉલટીથી ઉત્પન્ન થયેલાં તૃણાદિ રોગો મટી જાય છે.

હૃત્કંઠશિરસાં શુદ્ધિર્દીપ્તામિત્ત્વં ચ લાઘવમ્ ॥
કફપિત્તવિનાશશ્ચ સમ્યગ્વાંતસ્ય ચેષ્ટિતમ્ ॥ ૩૦ ॥

હૃદય, કંઠ અને માથાંની શુદ્ધિ થાય, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય, શરીર સ્વસ્થ—ફેરું થાય તથા કફ અને પિત્ત દોષનો નાશ થાય, ત્યારે સારી ઉલટી જાણવી.

તતોડરાઢે દીપ્તામિં મુદ્રણઢિકશાલિમિઃ ॥
હૃદયેશ્ચ જાંગલસૈઃ કૃત્વા યૂષં ચ મોજયેત્ ॥ ૩૧ ॥

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સારી રીતે રોગીને ઉલટી થયા પછી, અપરાહણ કાલે—અપેરે, રોગીની જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થયા પછી, મગ અને સાકર દિવસે પાકનારા ચોખાને રાંધી, પછી તેનું, રોગીનાં મનને પ્રિય એવાં હરણુ આદિ જનાવરોના માંસના ચૂપની સાથે ભોજન કરાવવું.

તન્દ્રા નિદ્રાઢ્ઢસ્યદ્રૌર્ગન્ધ્યં કંઢુશ્ચ ગ્રહણીવિષમ્ ॥
ઉલટીના કાયદાનું ફલ સુવાન્તસ્ય ન પીડાયે ભવન્ત્યેતે કદાચન ॥ ૩૨ ॥

નિદ્રાની માફક આંખે આવતાં અન્ધારાં, નિદ્રા, મુખનું દુર્ગન્ધીપણું, શરીરે ખરજ, સંગ્રહણી રોગ અને વિપદોષ, એ સર્વ રોગો, જે મનુષ્યને સારી પેઠે ઉલટી થઇ હોય તે મનુષ્યને કદી પીડા કરતા નથી.

ઉલટી થયા પછી કયા અર્જીર્ણ શીતપાનીયં વ્યામં મૈથુનં તથા ॥
કયા પદાર્થો ત્યાગ સ્નેહામ્યંગં પ્રકોપં ચ દિનૈકં વર્જયેત્પુષીઃ ॥ ૩૩ ॥
કરવા? સારી રીતે ઉલટી કરેલાં મનુષ્યે, એક દિવસ પર્યન્ત ન પચે એવો પદાર્થ ખાવો નહિ, ટાઢાં પાણીએ નહાવું નહિ, વ્યાયામ—મહેનત કરવી નહિ, મૈથુન કરવું નહિ, શરીરે તેલાદિ સ્નેહ પદાર્થ ચોપડવો નહિ અને ક્રોધ કરવો નહિ.

એ રીતે દામોદરના પુત્ર શાર્દૂલધરે રચેલી શાર્દૂલધર સંહિતાને વિષે ઉત્તરખણડના ચિકિત્સા-સ્થાનમાંનાં વમનવિધિ નામે ત્રીજા અધ્યાયની શુર્જર દીક્ષા સમ્પૂર્ણ

—:૦:—

અધ્યાય ૪ થો, વિરેચનવિધિ

સ્નિગ્ધસ્વિન્નસ્ય વાન્તસ્ય દવાત્સમ્યગ્વિરેચનમ્ ॥
કે કે ક્રિયા કરીને જીવા- જે મનુષ્યને રેચ—જીલાય આપવો હોય તે મનુષ્યને પ્રથમ પહેલાં
ખ આપવો? ઘી આદિ સ્નેહપદાર્થ પાઈ, સ્નિગ્ધ કરી, પછી તેના શરીરમાંથી
પરસેવો કાઢવાની વિધિથી—ક્રિયાથી પરસેવો કાઢી, પછી ઉલટી કરાવવાની વિધિથી—ક્રિયાથી
ઉલટી કરાવીને પછી સારો રેચ—જીલાય આપવો.

૧ ઘી, મધ, સાકર, એ પદાર્થો કાઢા પ્રમાણે નાંખવા.

ઉલટી કરાવ્યા વગર
જુલાય આપવાથી
શું અવગુણ થાય?

અવાન્તસ્ય ત્વચઃ સ્વસ્તો ગ્રહણી છાપયેત્કાઃ ॥ ૧ ॥

મન્દાર્મિ ગૌરવં કુર્યાન્નયેદ્વા પ્રવાહિકામ્ ॥

ઉલટી કરાવ્યા વગરનાં મનુષ્યને જે રેચ-જુલાય આપવામાં આવે તો, અધોભાગમાં ગયેલો કફ, ગ્રહણી(અગ્નિને ધારણ કરનારી જટ્ટી કલા)ને ઢાંકી દે છે. તેને લીધે અગ્નિમાંથી રોગ થઈને શરીર ભારે થાય છે અથવા પ્રવાહિકા રોગ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે ઉલટી કરાવ્યા સિવાય રેચ-જુલાય આપવો નહિ.

કે કે ક્રિયા પછી જુલાય
આપવો ?

અથવા પાચનૈરામં બલાસં ચ વિદાચયેત્ ॥ ૨ ॥

સ્તિગ્ધસ્ય સ્નેહનૈઃ કાર્યં સ્વદૈઃ સ્વિન્નસ્ય રેચનમ્ ॥

અથવા ઉલટી કરાવ્યા વગર જે મનુષ્યને રેચ-જુલાય આપવો હોય તે મનુષ્યનાં આમ તથા કફને પાચન ઔષધોદ્વારા પાચન કરી, પછી ઘી, દૂધ આદિ સ્નેહપદાર્થવડે સ્તિગ્ધ કરી, તેના શરીરમાંથી પરસેવો કાઢવાની વિધિથી-ક્રિયાથી પરસેવો કાઢી, પછી સારો રેચ-જુલાય આપવો.

જુલાય આપવાનો
વખત

શરદ્ઘૃતૌ વસન્તે ચ દેહશુદ્ધયૈ વિરેચયેત્ ॥ ૩ ॥

અન્યદાઽઽત્યયિકે કાલે શોધનં શીલયેદ્બુધઃ ॥

શરદ્ ઋતુમાં અને વસન્ત ઋતુમાં શરીરની શુદ્ધિ કરવા સારુ રોગીને રેચ-જુલાય આપવો; પરન્તુ એ જે ઋતુ સિવાય બીજે કાષ્ઠ વખતે જે રોગ ઉત્પન્ન થયો હોય તો તે વખતે પણ કાષ્ઠા વૈદ્યે શોધનનું ઔષધ આપવું અર્થાત્ રેચ-જુલાય આપવો.

આસ જુલાય આપ-
વા યોગ્ય રોગોનાં નામ

પિત્તે વિરેચનં દયાદામોદ્ભૂતે ગદે તથા ॥ ૪ ॥

ઉદરે ચ તથાઽઽભમાને કોષ્ઠાશુદ્ધૌ વિશેષતઃ ॥

પિત્તવિકાર, આમવાત રોગ, ઉદરરોગ, આધ્માન વાત અને બદ્ધ ક્રાશ્ઠના, એ રોગોપર તો વિશેષે કરીને રેચ-જુલાય આપવો.

વાતાદિ દોષોના શમ-
નનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય

દોષાઃ કદાચિત્કુપ્યન્તિ જિતા લંઘનપાચનૈઃ ॥ ૫ ॥

યે તુ સંશોધનૈઃ શુદ્ધા ન તેષાં પુનરુદ્ભવઃ ॥

વાત, પિત્ત અને કફ, એ ત્રણેદોષો લંઘનના અથવા પાચનના, ઉપચારો વડે શમાવ્યા હોય તો પણ કાષ્ઠ દહાડો ક્રોધાયમાન થાય છે. પરંતુ જે દોષો-રેચ જુલાયદ્વારા શરીરમાંથી કાઢી નાંખ્યા હોય, તે દોષો પાછા કદી પણ પ્રકાપ પામતા નથી. એટલા માટે શરીરની અન્દરના દોષો, રેચ-જુલાયદ્વારા જ કાઢી નાંખવા.

કયા રોગપર જુલાય
આપવો ?

જીર્ણજ્વરી ગરબ્યાસો વાતરક્તી ભગન્દરી ॥ ૬ ॥

અર્શઃપાંડુદરમ્થિહ્રોગારુચિપીડિતાઃ ॥

યોનિરોગપ્રમેહાર્તા ગુલ્મપ્લીહ્રવ્ણાર્દિતાઃ ॥ ૭ ॥

વિદ્રધિછર્દિવિસ્ફોટવિષૂચીકુલસંયુતાઃ ॥ કર્ણનાસાશિરોવક્ત્રગુદમેદ્રામયાન્વિતાઃ ॥ ૮ ॥

ચક્ર્ણ્ણોથાક્ષિરોગાર્તાઃ કૃમિક્ષારાનિલાર્દિતાઃ ॥ શુલ્લિનો મૂત્રવાતાર્તા વિરેકાર્હા નરઃ મતાઃ ॥ ૯ ॥

જીર્ણવર, વિષદોષ, વાતરક્ત, ભગન્દર, અર્શ, પાણુ ઉદરરોગ, અન્થિ, હૃદ્રોગ, અરુચિ, ચેનિ રોગ, પ્રમેહ, ગુદમ, પ્લીહા, ઘણુ, વિદ્રધિ, છર્દિ, વિસ્ફોટ, વિષ્ણી, કુષ્ઠ, કર્ણ-રોગ, નાસારોગ, શિરોરોગ, મુખરોગ, ગુદરોગ, શિશ્નરોગ, યકૃતરોગ, શોથરોગ, નેત્રરોગ, કૃમિરોગ, ક્ષારજન્યવિકાર, વાતરોગ, શ્વલરોગ અને મૂત્રધાતરોગ, એટલા રોગોમાંથી કોઈ પણ રોગ જે મનુષ્યને થયો હોય તે મનુષ્યને, રેચ-જીલાય આપવો.

કેવાં મનુષ્યને જીલાય બાલશ્વદ્વાવતિસ્નાગધઃ ક્ષતક્ષીણો મયાન્વિતઃ ॥

ન આપવો ? શ્રાન્તસ્તુષાર્તઃ સ્થૂલચ્ચ ગર્ભિણી ચ નવજ્વરી ॥ ૧૦ ॥

નવપ્રસૂતા નારી ચ મન્દામિશ્ર મદાલયી ॥ શલ્યાર્દિતશ્ચ રૂક્ષશ્ચ ન વિરેચ્યા વિજાનતા ॥ ૧૧ ॥

જે મનુષ્ય બાલક, વૃદ્ધ, રોગપાનાદિકે કરીને અતિ રિનગ્ધ થયેલો, ઉરઃક્ષતને લીધે ક્ષીણ થયેલો, ભયથી વ્યાપ્ત, પરિશ્રમથી થાકી ગયેલો, તરશથી પીડાયેલો, શરીરે સ્થૂલ, ગર્ભિણી સ્ત્રી, નવજ્વરી-તરતનો તાળે તાવ આવેલ, તરતની-તાઘી જણેલી, મન્દ જઠરામિવાળો, મદાલય રોગથી પીડિત, શલ્ય (કાંટો, નખ ખીલો, સૂક્ષ્મ હથિયારની અણી, એ વસ્તુઓનું શરીરની અન્દર જે રહી જવું તેનું નામ શલ્ય)થી પીડાયેલો અને રૂક્ષ શરીરવાળો, આવી જાતનાં મનુષ્યને, વિદ્વાન્ પૈદ્યે રેચ-જીલાય આપવો નહિ.

મૃદ કોષ્ઠ-કોઠાનું વર્ણન બહુપિત્તો મૃદુઃ કોષ્ઠો

જે મનુષ્યના કોઠાની અન્દર ઘણું પિત્ત હોય, તે મનુષ્યનો કોઠો, મૃદુ-હલકો કહેવાય છે.

મધ્યમ કોષ્ઠ-કોઠાનું બહુશ્લેષ્મા ચ મધ્યમઃ [મધ્યમ કહેવાય છે.

વર્ણન જે મનુષ્યના કોઠાની અન્દર ઘણો કફ હોય, તે મનુષ્યનો કોઠો

કૂર કોઠાનું વર્ણન બહુવાતઃ કૂરકોષ્ઠો દુર્વિરેચ્યઃ સ કથ્યતે ॥ ૧૨ ॥

જે મનુષ્યના કોઠાની અન્દર ઘણો વાયુ હોય, તે મનુષ્યનો કોઠો કૂર કહેવાય છે; તે કૂર કોઠાવાળાં મનુષ્યને, જીલાય-રેચ આપવા છતાં પણ ઘણાં કષ્ટે જીલાય લાગે છે, પણ સુખથી જીલાય લાગતો નથી.

મૃદ કોઠાવાળાને કેવી મૃદ્રો માત્રા મૃદો કોષ્ઠે મધ્યકોષ્ઠે ચ મધ્યમા ॥

માત્રા આપવી ? કૂરે તીક્ષ્ણા મતા તજ્જ્ઞૈર્મૃદુમધ્યમતીક્ષ્ણકૈઃ ॥ ૧૩ ॥

મૃદુ કોઠાવાળાને મૃદુ ઔષધની અલ્પ માત્રા આપવી.

મધ્યમ કોઠાવાળાને જે મનુષ્યનો કોઠો મધ્યમ હોય, તે મનુષ્યને મધ્યમ ઔષધની મધ્યમ માત્રા આપવી.

કૂર કોઠાવાળાને કેવી જે મનુષ્યનો કોઠો કૂર હોય, તે મનુષ્યને, તીક્ષ્ણ ઔષધની તીક્ષ્ણ માત્રા આપવી.

મૃદુ કોઠાવાળાને રોનો મૃદુર્દ્રાક્ષાપ્યશ્વંચુતૈર્લૈરપિ વિરિચ્યતે ॥

જે મનુષ્યનો કોઠો મૃદુ હોય, તે મનુષ્યને કાળી દ્રાક્ષ, દૂધ અને એરંડિયું તેલ; એ ઔષધોનો પણ જીલાય-રેચ લાગે છે.

મધ્યમ કોઠાવાળાને
શેનો જીલાખ લાગે ?

મધ્યમસ્થિત્વાતિકારાજઘૃક્ષૈર્વિરિચ્યતે ॥ ૧૪ ॥

જે મનુષ્યનો કોઠો મધ્યમ હોય, તે મનુષ્યને નસોતર, કડુ અને ગરમાળાનો ગોળ, એ ઔષધોનો પણ જીલાખ-રેચ લાગે છે.

કૂર કોઠાવાળાને શેનો
જીલાખ લાગે ?

કૂર: સ્તુરુપયસા હેમક્ષીરીદંતીફલાદિભિઃ ॥

જે મનુષ્યનો કોઠો કૂર હોય, તે મનુષ્યને થોરનું દૂધ, દારુડી અને નેપાળો, એ ઔષધોનો પણ જીલાખ-રેચ લાગે છે.

માત્રોત્તમા વિરેકસ્ય ત્રિશદ્વૈઃ કફાન્તિકા ॥૧૫॥

જીલાખની ઉત્તમ, મધ્યમ અને હીન માત્રાનું
વર્ણન

વૈગૈર્વિંશતિભિર્મધ્યા હીનોક્તા દશવેગિકા ॥

રેચનાં-જીલાખનાં જે ઔષધથી, ત્રીશ સૂધી ઝાડ થઈને જે ત્રીશમાં ઝાડમાં કફ પડે તો, તે જીલાખનાં-રેચનાં ઔષધની ઉત્તમ

માત્રા જાણવી. વીશ સૂધી ઝાડ થઈને જે વીશમાં ઝાડમાં કફ પડે તો, તે જીલાખનાં-રેચનાં ઔષધની મધ્યમ માત્રા જાણવી. દશ સૂધી ઝાડ થઈને જે દશમાં ઝાડમાં કફ પડે તો, તે જીલાખનાં-રેચનાં ઔષધની હીન માત્રા જાણવી.

જીલાખ માટે કાઠો પા-
વાની ઉત્તમ, મધ્યમ અ-
ને કનિષ્ઠ માત્રાનું પ્રમાણ

દ્વિપલં શ્રેષ્ઠમાભ્યાતં મધ્યમં ચ પલં ભવેત્ ॥ ૧૬ ॥

પલાર્ધં ચ કષાયાણાં કનીયસ્તુ વિરેચનમ્ ॥

રેચ-જીલાખ લાગવા માટે, જે જીલાખનાં ઔષધોનો જે પલ કાઠો પાયો હોય, તો તે ઉત્તમ માત્રા કહેવાય છે. એક પલ કાઠો પાયો હોય, તો તે મધ્યમ માત્રા કહેવાય છે અને અર્ધો પલ કાઠો પાયો હોય, તો તે કનિષ્ઠ માત્રા કહેવાય છે.

જીલાખ માટે કદક, મો-
દક અને ચૂર્ણની માત્રા-
નું પ્રમાણ

કલ્કમોદકચૂર્ણાનાં કર્ષ મધ્વાજ્યલેહતઃ ॥ ૧૭ ॥

કર્ષદ્વયં પલં વાપિ વયોરોગાદ્યપેક્ષયા ॥

જીલાખનાં-રેચનાં ઔષધોના કદક, મોદક અને ચૂર્ણ, એ ત્રણ-માંથી જે ઔષધ ખાવાનું હોય, તે ઔષધ એક કર્ષ સૂધી લઈ, મધ તથા લીની સાથે મેળવીને ખવરાવવું અથવા વય અને રોગના પ્રમાણમાં જે કર્ષ અથવા એક પલ પર્યન્ત ખવરાવવું.

ત્રિવિચૂર્ણ

પિત્તોત્તરે ત્રિવૃચ્ચૂર્ણ દ્રાક્ષાક્વાયાદિભિઃ પિબેત્ ॥ ૧૮ ॥

જીલાખને માટે દ્રાક્ષ આદિના ક્વાથની સાથે નસોતરનું ચૂર્ણ ખાવાથી, પિત્તપ્રકોપ મટી જાય છે.

ત્ર્યોષચૂર્ણ

ત્રિફલાકાયગોમુત્રૈઃ પિબેદ્વયોષં કફાર્દિતઃ ॥

જીલાખને માટે હરડાં, ખેહરડાં અને આંખળાનો કાઠો કરી, તે કાઠાની તથા ગૌમૂત્રની સાથે શુંઠ, મરી અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ખાવાથી, કફપ્રકોપ મટી જાય છે.

ત્રિવૃતાદિ ચૂર્ણ

ત્રિવૃત્સૈન્ધવશુંઠીનાં ચૂર્ણમમ્લૈઃ પિબેન્નરઃ ॥ ૧૯ ॥

વાતાદિતો વિરેકાય જાંગલાનાં રસેન વા ॥

જીલાખને માટે ખાટા (કાંજામાં ડિંવા લીંચુના) રસમાં અથવા હરણના માંસના રસમાં, નસોતર, સિન્ધાણુ અને શુરડનું ચૂર્ણ ખાવાથી, વાતપ્રકોપ મટી જાય છે.

એરણ્ડતૈલ-વિરેચન એરંડતૈલં ત્રિફલાક્વાથેન દ્વિગુણેન ચ ॥ ૨૦ ॥

પહેલું યુક્તં પીત્વા પયોભિર્વા ન ચિરેણ વિરિચ્યતે ॥

એરંડિયું તેલ એક ભાગ તથા હરડાં, ખેહુડાં અને આંબળાનો કાઢો એ ભાગ લઈ, તે અન્નેને મિશ્ર કરી, પીવાથી સારી રીતે જીલાય લાગે છે.

એરણ્ડતૈલ-વિરેચન- એરંડિયું તેલ એક ભાગ તથા દૂધ એ ભાગ લઈ, તે અન્નેને મિશ્ર કરી, પીવાથી સારી રીતે રેચ-જીલાય લાગે છે.

બીજું

ત્રિવૃતા કૌટંજં બીજં પિપ્પલી વિશ્વમેષજમ્ ॥ ૨૧ ॥

વર્ષાત્રિવૃતાદિ ચૂર્ણ

સમૃદ્ધીકારસક્ષૌદ્રં વર્ષાકાલે વિરેચનમ્ ॥

નસોતર, ઇન્દ્રજય, લીણડીપીપર અને શુંડ, એ ચારે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, પછી તે ચૂર્ણને દ્રાક્ષના રસની અને મધની સાથે વર્ષાઋતુમાં રેચ-જીલાય લાગવા માટે આપવું.

શરદ્ત્રિવૃતાદિ ચૂર્ણ

ત્રિવૃત્ત દુરલભા મુસ્તા શર્કરોદીચ્યચંદનમ્ ॥ ૨૨ ॥

દ્રાક્ષામ્બુના સયષ્ટીકં શીતલં ચ ઘનાત્યયે ॥

નસોતર, ધમાસો, નાગરમોથ, સાકર, વાળો, સુખડ અને જોડીમધ, એ સાતે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, પછી તે ચૂર્ણને દ્રાક્ષના પાણીની સાથે શરદ્ઋતુમાં રેચ-જીલાય લાગવા માટે આપવું. આ જીલાયનું ચૂર્ણ ટાકું છે.

હેમન્તત્રિવૃતાદિ ચૂર્ણ

ત્રિવૃતાં ચિત્રકં પાઠામજર્જીં સરલં વચામ્ ॥ ૨૩ ॥

હેમક્ષીરીં ચ હેમન્તે ચૂર્ણમુણાંબુના પિવેત્ ॥

નસોતર, ચિત્રો, કાલિપાટ, જીરું, દેવદારુ, ઘોડાવજ અને દારુડી, એ સાતે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, પછી તે ચૂર્ણને ઉનાં પાણીની સાથે હેમન્ત ઋતુમાં રેચ-જીલાય લાગવા માટે આપવું.

શિશિરવસન્તપિપ્પ-

પિપ્પલી નાગરં સિન્ધુ શ્યામા ત્રિવૃત્તયા સહ ॥ ૨૪ ॥

લ્યાદિ ચૂર્ણ

લિહેત્ ક્ષૌદ્રેણ શિશિરે વસન્તે ચ વિરેચનમ્ ॥

લીણડીપીપર, શુંડ, સિન્ધાગુણુ, કાગું નસોતર અને રાતું નસોતર, એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, પછી તે ચૂર્ણને મધની સાથે શિશિર ઋતુમાં અને વસન્ત ઋતુમાં રેચ-જીલાય લાગવા માટે આપવાથી જીલાય લાગે છે.

ત્રિવૃતા શર્કરાતુલ્યા પ્રીષ્મકાલે વિરેચનમ્ ॥ ૨૫ ॥

ગ્રીષ્મ ત્રિવૃચૂર્ણ

નસોતર આણી, તેનું ચૂર્ણ કરી, પછી તે ચૂર્ણને સાકરની સાથે

ગ્રીષ્મ ઋતુમાં રેચ-જીલાય લાગવા માટે આપવું.

અભયાદિ મોઢક

અમયા મરિચં શુણ્ઠી વિઙ્ગામલકાનિ ચ ॥

પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં ત્વક્પત્રં મુસ્તમેવ ચ ॥ ૨૬ ॥

પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં ત્વક્પત્રં મુસ્તમેવ ચ ॥ ૨૬ ॥

પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં ત્વક્પત્રં મુસ્તમેવ ચ ॥ ૨૬ ॥

પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં ત્વક્પત્રં મુસ્તમેવ ચ ॥ ૨૬ ॥

પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં ત્વક્પત્રં મુસ્તમેવ ચ ॥ ૨૬ ॥

પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં ત્વક્પત્રં મુસ્તમેવ ચ ॥ ૨૬ ॥

પાનાદારવિહારેષુ ભવેન્નિર્યન્ત્રણઃ સદા ॥૨૯॥ વિષમજ્વરમંદામિપાંડુકાસમગંદરાન્ ॥
 દુર્નામકુષ્ઠગુલ્માશૌગલાંઢવ્રણોદરાન્ ॥ ૩૦ ॥ વિદાહશ્લીહસેહાંચ યક્ષમાર્ણ નયનામયાન્ ॥
 વાતરોગં તથાધ્માનં મૂત્રકૃન્ધ્રાણિ ચાશ્મરીમ્ ॥ ૩૧ ॥ પૃષ્ઠપાદર્વોરુજઘનકટ્યૂદરરુજં જયેત્ ॥
 સતતં શીલનાદેષ પલ્લિતાનિ વિનાશયેત્ ॥ ૩૨ ॥ અભયામોદકાત્થેતે રસાયનવરાઃ સ્મૃતાઃ ॥

હરડે, મરી, શુણ્ઠ, વાવડિંગ, આખળાં, લીણ્ડીપીપર, પીપરીમૂલના ગંઢોડા, તજ, તમાલપત્ર અને નાગરમોથ, એ દશે ઔષધો એક એક ભાગ; નેપાળાનાં મૂળ એ ભાગ તથા નસોતર આઠ ભાગ; એ પ્રમાણે એ સર્વે ઔષધો લઇ, તેમનું ચૂર્ણ કરવું. પછી એ ચૂર્ણની અન્દર છ ભાગ સાકર નાંખી, તે સર્વને મિશ્ર કરી, તેમની અન્દર મધ નાંખી, એક એક કર્પની ગોળી વાળવી-મોદક વાળવો. પછી તે ગોળીમાંથી એક ગોળી, સવારના પહોરમાં ખાઇ, તેનાપર થોડુંક ટાઢું પાણી પીવું. એ ગોળી ખાધા પછી જ્યાંસુધી ઉષ્ણ પદાર્થ ખાવામાં આવે નહિ, ત્યાંસુધી રેચ-જીલાય લાગ્યા કરે છે. આ લાડુ (ગોળી) ખાનાર, ખાવાપીવામાં અને વિહાર કરવામાં હમ્મેશાં સ્વતંત્ર રહી શકે છે અર્થાત્ તેને કરી-પથ્થ પાળવાની જરૂર રહેતી નથી. આ મોદક ખાવાથી વિષમજ્વર, અગ્નિમાંઘ; પાંડુરોગ, કાસ, ભગન્દર, દુર્નામ અર્શરોગ, કુષ્ઠ, ગુદમ, અર્શ, ગલગણ્ડ, વ્રણ, ઉદરરોગ, વિદાહ, પ્લીહા, મેહ, રાજ્યક્ષ્મા, નેત્રરોગ, વાતરોગ, આધ્માન વાત, મૂત્રકૃન્ધ્રરોગ, અશ્મરી રોગ, પૃષ્ઠવાંસો પાર્શ્વ-પડખાં, ઉર-છાતી, જઘન-સાથળ, કટિ-કડ અને ઉદર-પેટ, એટલે ઠેકાણે થનારી વાતપીડા, એ સર્વ રોગો મટી જાય છે. આ લાડુઓનું નિલ સેવન કરવાથી, ઘોળા થયેલા ક્રશ કાળા થઈ જાય છે. આ અભયામોદક નામે લાડુ રસાયનોમાં ઉત્તમ કહેવાય છે.

જીલાય લીધા પછી પીત્વા વિરેચનં શીતજલૈઃ સંસિચ્ય ચક્ષુષી ॥૩૩॥

શું કરવું ? સુગંધિ કિંચિદામ્નાય તાંત્રુલં શીલયેન્નરઃ ॥

જીલાયનું ઔષધ પીધા પછી, આંખોપર ટાઢું પાણી, છાંટી, જરાક સુગંધી પદાર્થ સુંઘીને પાન ખાવું.

જીલાય લીધા પછી નિર્વાત્થો ન વેગાંશ્ચ ધારયેન્ન સ્વપેત્તથા ॥૩૪॥

કેમ વર્તવું ? શીતાંશુ ન સ્પૃશેત્ ક્વાપિ કોષ્ણનીરં પિબેન્મુહુઃ ॥

મનુષ્યે જીલાયનું ઔષધ પીધા પછી, પવન વગરની જગ્યામાં બેસવું, મલ મૂત્રના વેગને અટકાવવો નહિ, સ્તંભ રહેવું નહિ, ટાઢા પાણીનો જરા પણ સ્પર્શ કરવો નહિ અને વારંવાર જરાતરા ઉંનું પાણી પીધા કરવું.

ઉલટીનું ઔષધ ખાધા બલાસૌષધપિત્તાનિ વાયુર્વાન્તે યથા વ્રજેત્ ॥ ૩૫ ॥

પછી શું થાય છે ? ઉલટીનું ઔષધ ખાધું હોય તો તેનાથી કંક, ખાધેલું ઔષધ પિત્ત અને વાત, એ સર્વે પદાર્થો, અનુક્રમે ઉલટીની સાથે બહાર પડે છે

જીલાયનું ઔષધ ખાધા રેકાત્તથા મલં પિત્તં ભેષજં ચ કપ્તો વ્રજેત્ ॥

પછી શું થાય છે ? જીલાયનું ઔષધ ખાધું હોય તો તેનાથી, પેટની અન્દરનો મલ, પિત્ત, ખાધેલું ઔષધ અને કંક, એ સર્વે પદાર્થો અનુક્રમે જીલાયની સાથે બહાર પડે છે.

જુલાબ ન લાગવાથી
શું થાય છે?

દુર્વિરિક્તસ્ય નામેસ્તુ સ્તબ્ધત્વં કુક્ષિશૂલતા ॥ ૩૬ ॥

પુરીષવાતસંગદ્ય કંઠમંડલગૌરવાઃ ॥

વિદાહોઽરુચિરાધ્માનં ભ્રમચ્છર્દિશ્ચ જાયતે ॥ ૩૭ ॥

જુલાબનું ઔષધ આધા છતાં પણ સારી પેટે જે જુલાબ લાગે નહિ તો, તેનાથી નાભીની અન્દર સ્તબ્ધતા—દુઃખાવો થાય, કાબની અન્દર શૂળ નીકળે, મલ અને વાતનું મિશ્ર થવું અર્થાત્ મલ અને વાતની અપ્રવૃત્તિ થાય, શરીરે ખંજવાળ આવે, શરીરપર મંડળ ચકરડાં—કુંડાળાં પડે અને શરીર ભારે થઈ જાય તથા દાહ, અરુચિ, આધ્માન વાત, ભ્રમ અને છર્દિ, એટલી જાતના વિકારો ઉત્પન્ન થાય.

જુલાબ ન લાગવાથી તં પુનઃ પાચનૈઃ સ્નેહૈઃ પક્ત્વા સંસ્નેષ્ય રેચયેત્ ॥

થનારા વિકારોનુશમન તેનાસ્યોપદ્રવા યાન્તિ દીપ્તોઽમિલ્લેષુતા ભવેત્ ॥ ૩૮ ॥

જુલાબનું ઔષધ આપ્યા છતાં, જે મનુષ્યને યરોબર જુલાબ ન લાગ્યો હોય, તે મનુષ્યને પાચન થવાનું ઔષધ આપી, આમનું પાચન કરી, ઘૂતાદિ સ્નેહપાનથી કોહો સ્નિગ્ધ કરીને પછી તેને પાછો જુલાબ આપવો, એટલે તેનાથી જુલાબ થઈ, તેના સર્વ વિકારો મટી જઈને જરૂરામિ પ્રદીપ્ત થાય અને શરીર હલકું ફેરું થાય.

અતિ જુલાબથી શું
થાય?

વિરેકસ્યાતિયોગેન મૂર્છાં શ્વેતો ગુદસ્ય ચ ॥

શૂલં કફાતિયોગઃ સ્યાન્માંસધાવનસન્નિમ્મ ॥ ૩૯ ॥

મેદોનિમં જલામાસં રક્તં ચાપિ વિરિચ્યતે ॥

ધણા જુલાબ થયા હોય તો તેથી મૂર્છા, આમણનું બહાર નીકળી આવવું અને શૂલ, એટલા ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થાય; ઝાડની અન્દર ધણો કફ બહાર પડે, માસની અન્દરથી ધોણુના સરખું, મેદના—ચરખીના સરખું કે પાણીના જેવું લોહી ગુદાદ્વારથી બહાર પડે.

શીતાશ્ચ વિરેચન
વારણ

તસ્ય શીતાંબુમિઃ સિક્તં શરીરં તંડુલાંબુમિઃ ॥ ૪૦ ॥

મધુમિશ્રેસ્તથા શીતૈઃ કારયેદ્વમનં મૃદુ ॥

જુલાબનું ઔષધ આપવાને લીધે જે ધણા ઝાડા થઈને ઝાડાની લોહી પડવા માટે, તો તે મનુષ્યના શરીરને, ટાઢા પાણીથી ભીંજવું એટલે ઝાડા બંધ થશે.

તણ્ડુલાશ્ચ વિરેચન
વારણ

અથવા ચોખાના ટાઢા ધોણુમાં મધ મેળવી, પછી તે ધોણુને પાછને હલકી ઊલટી કરાવવી એટલે ઝાડા બંધ થશે જ.

સહકારત્વચ્ચક્રક વિરે-
ચન વારણ

સહકારત્વચ્ચઃ કલ્કો દમ્પ્રો સૌવીરકેળ વા ॥ ૪૧ ॥

પિષ્ઠો નામિપ્રલેપેન હંત્યતીસારમુલ્ત્વજમ્ ॥

આંખાના ઝાડની છાલ આણી, તેને ગાયના દહીંની અન્દર અથવા સૌવીરની અન્દર વાટી—લઢી, તેનો કલ્ક કરીને પછી તે કલ્કનો, નાભીની—દુંડીની પર લેપ કરવો એટલે ધણા ઝાડા થતા હશે તોપણ બંધ થશે.

અનક્ષીર વિરેચન
વારણુ

અજાક્ષીરં પિવેદ્રાપિ વૈષ્ઠિકરં હારિણં તથા ॥ ૪૨ ॥

શાલિભિઃ શષ્ટિકૈઃ સ્વલ્પં મસૂરૈર્વાપિ ભોજયેત્ ॥

શીતૈઃ સંપ્રાહિર્મિદ્રાબૈઃ કુર્યાત્ સંગ્રહણં મિષક્ ॥ ૪૩ ॥

જીલાખનું ઔષધ ખવરાવવાથી જો ધણુ ઝાડ થયા હોય, તો તે ઝાડ બંધ થવા
સારુ બકરીનું દૂધ પાતું એટલે ઝાડ બંધ થશે.

વૈષ્ઠિકરમાંસરસ વિરે-
ચન વારણુ

વૈષ્ઠિકર એટલે પગથી પૃથ્વીને ખોદીને જે પક્ષીઓ ધાન્યાદિક ખાય
છે તે, જેવાં કે તેન્તર, ચકલી, કુકડા, કર્પિજલ, વર્તિક, લાવાં આદિ
પક્ષીઓનાં માંસનો રસ ખાવો એટલે ઝાડ બંધ થશે.

માંસ વિરેચન વારણુ

હરણુના માંસનો રસ પીવાથી પણ ઝાડ બંધ થશે.

શણિકશાલિ વિરેચન
વારણુ

સાડ દિવસે પાકેલા ચોખ્ખાને રાંધી, તેનો ભાત કરીને પછી તે
ભાત થોડોક ખાવો એટલે ઝાડ બંધ થશે.

મસુર વિરેચન વારણુ

મસુરની દાળ કરીને તે દાળ થોડીક ખાવી એટલે ઝાડ બંધ થશે.

શીતસંગ્રાહિ દ્રવ્ય
વિરેચન વારણુ

ટાઢા અને ઝાડને કબજ કરનારા દાડમ આદિ પદાર્થો ખાવા
એટલે ઝાડ બંધ થશે.

સુવિરેચન લક્ષણુ

લાઘવે મનસસ્તુષ્ટ્યામનુલોમે ગતેડનિલે ॥ સુવિરિક્તં નરં જ્ઞાત્વા

શરીરનું હલકાપણું, મનનું પ્રસન્નપણું અને વાયુનું પોતાને રસ્તે ગમન થવું, એટલાં
લક્ષણો શરીરની અન્દર જણાય, ત્યારે સારી રીતે રેચ લાગ્યો છે એમ જાણવું.

સારી રીતે રેચ લાગ્યા
પછી શું કરવું?

પાચનં પાયયેન્નિશિ ॥ ૪૪ ॥

એ પ્રમાણે જેને સારી રીતે રેચ લાગ્યો હોય, તેને રાત્રિના
પાચન કરનારું ઔષધ ખવરાવવું.

વિરેચન ક્ષ

ઇન્દ્રિયાણાં બલં વુદ્ધેઃ પ્રસાદો વહ્નિદીપ્તતા ॥

ધાતુસ્થૈર્યં વચઃસ્થૈર્યં ભવેદ્રેચનસેવનાત્ ॥ ૪૫ ॥

જે મનુષ્યે જીલાખ લીધા હોય તે મનુષ્યને સારી રીતે જીલાખ લાગ્યા પછી, તેની
ઇન્દ્રિયમાં બળ આવે છે, બુદ્ધિ પ્રસન્ન રહે છે, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, શરીરની અન્દર
ધાતુઓ સ્થિરપણે રહે છે અને તારુણ્યાદિ અવસ્થા ટકી રહે છે.

જીલાખ લાગ્યા પછી

પ્રવાતસેવા શીતામ્બુ સ્નેહાભ્યંગમર્જીણતામ્ ॥

કેમ વર્તવું?

વ્યાયામં મૈથુનં ચૈવ ન સેવેત વિરેચિતઃ ॥ ૪૬ ॥

જીલાખ લીધા પછી જે પ્રમાણે જીલાખ થયા હોય, તેના પ્રમાણમાં બે ત્રણ દિવસ
પર્યન્ત ઝાડો પવન ખાવો નહિ, ટાઢા પાણીથી નહાવું નહિ, તેલાદિકનો અભ્યંગ કરવો નહિ,
અજીવું કરનાર પદાર્થો ખાવા નહિ, વ્યાયામ-પરિશ્રમ કરવો નહિ અને મૈથુન પણ કરવું નહિ.

જીલાખ લાગ્યા પછી

શાલિષષ્ટિકમુદ્રાચૈર્યવાગ્મં ભોજયેત્કૃતામ્ ॥

શું શું ખાવું?

જાંગલૈર્વિષ્કિરાણાં વા રસૈઃ શાલ્યોદનં હિતમ્ ॥ ૪૭ ॥

ઝાડા આવી ગયા પછી શાળવાળા ચોખાની, સાઠ દિવસે પાકેલા ચોખાની કે મગની યવાગ્ર કરીને ખાવી; અથવા જંગલમાં વસનારાં હરિણાદિ જનાવરોનાં માંસના રસાની સાથે રાંધેલા ચોખા ખાવા; અથવા વિઠ્ઠિકર એટલે કુકડાં આદિ પક્ષીઓનાં માંસના રસાની સાથે રાંધેલા ચોખા ખાવા.

अे रीते ढाढोढरना पुत्र शाईगुधर रयेढी शाईगुधर संहिताने विषे उत्तर ढण्डुना यिकित्सा-
स्थानढानां विरेचनविधि नामे योथा अथायनी ढदृढत गुढर टीका सढ्पुर्णा.

—:0:—

અધ્યાય ૫ મો, સ્નેહબસ્તિવિધિ

अस्तिनां नामो बस्तिर्द्विधाऽनुवासारव्यो निरूहश्च ततः परम् ॥

અનુવાસન અસ્તિ અને નિરજાલ અસ્તિ, એવી રીતે એ જાતની અસ્તિઓ છે.

यः स्नेहैर्दीयते स स्यादनुवासननामकः ॥ १ ॥

મારવી, તેનું નામ અનુવાસન ખસિત કહેવાય છે.

कषायक्षारतैल्यो निरुहः स निगद्यते ॥

કોદો, દૂધ અને એરડિયું તેલ ઇત્યાદિ પદાર્થની જે પીચકારી
મારવી, તેનું નામ નિરુલ યસ્તિ કહેવાય છે.

बस्तिभिर्दीयते यस्मात्तस्माद्वस्तिरिति स्मृतः ॥ २ ॥

મૃગ આદિના મૃતશયની કાથળી લઈ, તેને નળી વગેરે લગાડીને તેનાથી જે પીચકારી મારવામાં આવે છે, તેને અસ્તિ એમ કહે છે.

आस्तनां कृमवार नाम्ना तत्रानुवासनाख्यो हि बस्तिर्यः सोऽत्र कथ्यते ॥
पूर्वमेव ततो बस्तिर्निरुहाख्यो भविष्यति ॥

निरूहादुत्तरं चैव बस्तिः स्यादुत्तराभिधः ॥ अनुवासनभेदश्च मात्राबस्तिरुदीरितः ॥ ४ ॥

એમાં પ્રથમ અનુવાસન અસ્તિ કહીને પછી નિસ્ત્વ અસ્તિ અને નિસ્ત્વ અસ્તિ કહ્યા બાદ ઉત્તર અસ્તિ કહેવામાં આવશે. વળી અનુવાસન અસ્તિનો ભેદ માત્રા અસ્તિ નામે છે.

पलद्वयं तस्य मात्रा तस्मादर्थापि वा भवेत् ॥

અસ્તિમાં સ્તોત્ર આદિ ઔપધની માત્રાનું પ્રમાણ એ પલનું
અથવા એક પલનું જાણવું.

अनुवास्यस्तु रुक्षः स्यात्तीक्ष्णाम्निः केवलानिली ॥ ५ ॥

જે મનુષ્ય શરીરે રુક્ષ, તીક્ષ્ણ, જઠરાગ્નિવાળો અને કેવળ
વાત રોગવાળો હોય, તેને અનુવાસન અસ્તિ આપવી.

नानुवास्यस्तु कुष्ठी स्यान्मेही स्थूलस्तथोदरी ॥

नास्थाप्या नानुवास्याः स्युरजीर्णोन्मादतृड्युताः ॥ ६ ॥

शोकमूच्छरुचिभयश्वासकासक्षयातुराः ॥

કુષ્ઠ રોગી, મેહ રોગી, સ્થૂલ, ઉદર રોગી, આસ્થાપન-નિસ્ક્રુઅસ્તિ ન મારી શકાય તેવા રોગી, અજીર્ણ, ઉન્માદ, તુર રોગ, શોક રોગ, મૂચ્છા, અરુચિ, લય, શ્વાસ, કાસ અને ક્ષય, આ સર્વ રોગોમાંથી જે કાષ્ઠ રોગ થયો હોય તે રોગી, આ સર્વેને અનુવાસન અસ્તિ મારવી નહિ.

નળી રોની કરવી ? નેત્રં કાર્યં સુવર્ણાદિધાતુભિર્વૃક્ષવેણુભિઃ ॥ ૭ ॥
નલૈર્દન્તૈર્વિષાણાગ્રૈર્મણિભિર્વા વિધીયતે ॥

સુવર્ણાદિ ધાતુ, વાંસ, નાલીવાંસ, લાથીદાન્ત, શિંગડાના અગ્રભાગ અને સૂર્યકાન્તાદિ મણિ એ પદાર્થમાંના કાષ્ઠ પણુ પદાર્થની નેત્ર એટલે પીચકારી મારવાની નળી બનાવવી.

નળીની લંબાઈ કેવડી એકવર્ષાન્તુ ષડ્વર્ષયાવન્માનં ષડંગુલમ્ ॥ ૮ ॥
તતો દ્વાદશકં યાવન્માનં સ્યાદષ્ટસંયુતમ્ ॥
તતઃ પરં દ્વાદશભિરંગુલૈર્નેત્રદીર્ઘતા ॥ ૯ ॥

એક વર્ષથી તે છ વર્ષ સૂધીનાં આલકને અસ્તિની નળી છ આંગળ લાંબી નેષ્ટએ. છ વર્ષ પછીનાં અને બાર વર્ષ સૂધીનાં છોકરાઓને, અસ્તિની નળી આઠ આંગળ લાંબી નેષ્ટએ અને બાર વર્ષની ઉપરનાં માણસોને અસ્તિની નળી બાર આંગળ લાંબી નેષ્ટએ.

નળીનાં છિદ્રો કેવડાં મુદ્ગચ્છિદ્રં કલાયામં છિદ્રં કોલાસ્થિસન્નિભમ્ ॥
કરવાં ? જે અસ્તિની નળી છ આંગળ લાંબી હોય, તેની અન્દર મગના દાણા જેવડું છિદ્ર રાખવું. જે અસ્તિની નળી આઠ આંગળ લાંબી હોય, તેની અન્દર મટાણા-વટાણા જેવડું છિદ્ર રાખવું અને જે અસ્તિની નળી બાર આંગળ લાંબી હોય, તેની અન્દર ખોરના ઠળિયા જેવડું છિદ્ર રાખવું.

નળી કેવી કરવી ? યથાસંખ્યં ભવેન્નેત્રં શ્લક્ષ્ણં ગોપુચ્છસન્નિભમ્ ॥ ૧૦ ॥
આતુરાંગુષ્ઠમાનેન મૂલે સ્થૂલં વિધીયતે ॥ કનિષ્ઠિકાપરીણાહમગ્રે ચ ગુટિકામુખમ્ ॥ ૧૧ ॥

એ અસ્તિની નળી લીસી, ગાયના પુંછડાના આકારની, મૂળના ભાગમાં રોગીના અંગુઠા જેવડી જડી, આગળના ભાગમાં કનિષ્ઠિકા-ટચડી આંગળીના જેવી ઝીણી અને ગોળ મોઢાની બનાવવી.

નળીની કર્ણિકા કેવી કરવી ? તન્મૂલે કર્ણિકે દ્વે ચ કાર્યે ભાગાન્નતુર્યકાત્ ॥
એ અસ્તિની નળીના મોઢાની કારના ત્રણ ભાગ છોડીને, મૂળની તરફના ચોથા ભાગમાં ગાય આદિના કાન જેવા એ કાન કરવા.
યોજયેત્તત્ર વસ્તિ ચ બન્ધદ્વયવિવાનતઃ ॥ ૧૨ ॥

નળીના કાન સાથે નળીના કાન સાથે હરણાદિનાં મૂત્રકોશની અસ્તિ રાખી, તે અસ્તિને બન્ધે કાનોનાં બન્ધે ઠેકાણાં સાથે બાંધીને સંધિને મેળવવી.

અસ્તિ માટે કયા જના-મૃગાજસુકરગવાં મહિષસ્યાપિ વા ભવેત્ ॥
વડેના મૂત્રકોશ લેવા ? મૂત્રકોશસ્ય વસ્તિસ્તુ તદભામેન ચર્મજઃ ॥ ૧૩ ॥

હરણુ, અકરો, કુક્કર,—ભૂંડ, બળદ અને પાડો એટલાં જનાવરોના અણુની અસ્તિ વાપરવી અથવા એ જનાવરોનો અણુકોશ ન મળે તો, તે જનાવરોનાં આમડાંની અસ્તિ બનાવવી.

કેવા પ્રકારની અસ્તિ વાપરવી ?

કષાયરક્તઃ સુમુદુર્બસ્તિઃ સ્નિગ્ધો દ્વદો દ્વિતઃ ॥

આ અસ્તિ, કષાય એટલે બોર અને આવળ છત્યાદિની છાલના કાઢામાં રંગેલી હોવા છતાં કામળ, સ્નિગ્ધ અને દઢ હોવી જોઈએ.

પ્રણુ અસ્તિ કેવી વાપરવી ?

વ્રણવસ્તેસ્તુ નેત્રં સ્યાત્ શ્લક્ષ્ણમદ્યાંગુલોન્મિતમ્ ॥ ૧૪ ॥

મુદ્ગચ્છિદ્રં ગૃધ્રપક્ષનલિકાપરિણાદિ ચ ॥

પ્રણુ માટે વાપરવાની અસ્તિની નળી, લીસી, આઠ આંગળ લાંબી, મગના જેવડાં છિદ્રવાળી અને ગીધ પક્ષીની પાંખની નસના જેવડી જડી જોઈએ.

અસ્તિ મારવાનું કલ શું ?

શરીરોપચયં વર્ણં બલમારોગ્યમાયુષઃ ॥ ૧૫ ॥

કુરુતે પરિવૃદ્ધિં ચ વસ્તિઃ સમ્યગ્સુપાસિતઃ ॥

જો અસ્તિનું સારી રીતે સેવન કર્યું હોય તો, શરીર વૃદ્ધિ પામે, શરીરનો વર્ણ તેજસ્વી થાય, બળ વધે, શરીર નિરોગી રહે અને આયુષ્ય વધે.

અસ્તિ ક્યારે મારવી ?

દિવસાંતે વસંતે ચ સ્નેહવસ્તિઃ પ્રદીયતે ॥ ૧૬ ॥

ગ્રીષ્મવર્ષાશરત્કાલે રાત્રૌ સ્યાદનુવાસનમ્ ॥

વસન્ત ઋતુમાં સાયંકાળે સ્નેહઅસ્તિ-અનુવાસન અસ્તિ મારવી; ગ્રીષ્મ, વર્ષા અને શરદ્ ઋતુમાં રાત્રે અનુવાસન અસ્તિ મારવી.

અસ્તિ ક્યારે ન મારવી ?

ન ચાતિસ્નિગ્ધમશનં મોજયિત્વાડનુવાસયેત્ ॥ ૧૭ ॥

જો રોગીને અતિ સ્નિગ્ધ પદાર્થનું ભોજન કરાવ્યું હોય તો અનુવાસન અસ્તિ મારવી નહીં.

સ્નેહભોજન કરેલાને અસ્તિથી કયા રોગ થાય ?

મદં મૂર્છાં ચ જનયેત્ દ્વિધા સ્નેહઃ પ્રયોજિતઃ ॥

ભોજનમાંનો સ્નેહ અને અસ્તિમાંનો સ્નેહ, એમ બેવડા સ્નેહ પદાર્થ શરીરમાં જવાથી, મઃ અને મૂર્છા ઉત્પન્ન થાય છે.

અસ્તિ કાને ન મારવી ?

રુક્ષં મુક્તવતોઽપ્યન્નં વર્ણં ચ હીયતે ॥ ૧૮ ॥

રુક્ષાન્ન અથવા અતિ અન્ન ખાનારાને અસ્તિ મારવી નહિ.

રુક્ષ અને અતિભોજને અસ્તિથી શી હાનિ ?

રુક્ષાન્ન અથવા અતિ અન્ન ખાનારાને અસ્તિ મારવાથી, તેનાં બલ તથા કાન્તિ નાશ પામ છે.

અનુવાસનની હીન માત્રાથી શી હાનિ ?

હીનમાત્રાવુમૌ વસ્તી નાતિકાર્યકરૌ સ્મૃતૌ ॥

જો અનુવાસન અસ્તિ ઓછી માત્રાથી મારવામાં આવે તો, તેનાથી જેવું જોઈએ તેવું કામ થતું નથી.

નિરુહ અસ્તિની હીન માત્રાથી શી હાનિ ?

જો નિરુહ અસ્તિ ઓછી માત્રાથી મારવામાં આવે તો, તેનાથી જેવું જોઈએ તેવું કામ થતું નથી.

અનુવાસનની અતિ માત્રાથી શી હાનિ ?

અતિમાત્રૌ તથાઽનાહૃત્માતીસારકારકૌ ॥ ૧૯ ॥

જો અનુવાસન અસ્તિ વધુ માત્રાથી મારવામાં આવે તો, તેનાથી આનાહ, કલમ-ગ્લાનિ અને અતિસાર, એ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે.

નિરુદ્ધ અસ્તિત્વા અતિ ળે નિરુદ્ધ અસ્તિ વધુ માત્રાથી મારવામાં આવે તો, તેનાથી માત્રાથી શી હાનિ ? આનાહ, કલમ ગ્લાનિ અને અતિસાર, એ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે.

અનુવાસન અસ્તિમાં ઉત્તમસ્ય પલૈઃ ષટ્તિર્મધ્યમેસ્ય પલૈસ્ત્રિભિઃ ॥
સ્નેહ કેમ દેવો ? પલાયર્થેન હીનસ્ય યુક્તા માત્રાઽનુવાસને ॥૨૦॥

ઘણા બલવાન મનુષ્યને અનુવાસન અસ્તિના સ્નેહની માત્રા છ પલની; મધ્યમ બળવાળા મનુષ્યને ત્રણ પલની અને હીન બળવાળા મનુષ્યને ડોઢ પલની આપવી.

શતાહ્વાદિ ચૂર્ણને ઉત્ત- શતાહ્વાતૈન્ધવામ્યાં ચ દેયં સ્નેહે ચ ચૂર્ણકમ્ ॥
માદિ માત્રા તન્માત્રોત્તમમધ્યાંત્યાઃ ષટ્ચતુર્દ્વયમાપકૈઃ ॥ ૨૧ ॥

અનુવાસન અસ્તિના સ્નેહમાં શતાવરી અને સિન્ધાલુણું જે ચૂર્ણ નાંખવાનું, તે ચૂર્ણ છ માસા ભાર નાંખવાથી ઉત્તમ માત્રા થાય છે, ચાર માસા ભાર નાંખવાથી મધ્યમ માત્રા થાય છે અને એ માસા ભાર નાંખવાથી કનિષ્ઠ માત્રા થાય છે.

અનુવાસન અસ્તિ વિરેચનાત્સપ્તરાત્રે ગતે જાતબલાય ચ ॥
ક્યારે મારવી ? મુક્તાશ્વાયાનુવાસ્યાય વસ્તિર્દેયોઽનુવાસનઃ ॥ ૨૨ ॥

પ્રથમ રોચ આપીને પછી તે રોચને સાત દિવસ રાત્રિ પૂરાં થયા પછી પૂર્વ પ્રમાણે તેના શરીરમાં બળ આવે ત્યારે, તેને જમાડીને અનુવાસન અસ્તિ મારવી.

અનુવાસન અસ્તિ મા- અથાનુવાસ્યં સ્વમ્યક્તમુષ્ણાંબુસ્વેદિતં શનૈઃ ॥
રવા પહેલાં શું કરવું ? મોજયિત્વા યથાશાસ્ત્રં કૃતચંક્રમણં તતઃ ॥ ૨૩ ॥

ઉત્સૃષ્ટાનિલવિષ્ણમૂત્રં યોજયેત્સ્નેહવસ્તિના ॥
અનુવાસન અસ્તિ મારવી હોય તે દિવસે તેના શરીરે તેલ ચોપડી, ધીમે ધીમે ઉંના પાણીથી શરીર શેકો, પરમેવો કાઢી, શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે ભોજન કરાવી. પગેથી ચલાવી, ગુદાદ્વારે પવન કઢાવી, તથા ઝાડો, પેશાબ કરાવીને પછી અનુવાસન અસ્તિ મારવી.

મુત્તસ્ય વામપાર્શ્વેન વામજંઘાપ્રસારિણઃ ॥ ૨૪ ॥
અનુવાસન અસ્તિ મા- કુંચિતાપરજંઘસ્ય નેત્રં સ્નિગ્ધે ગુદં ન્યસેત્ ॥

રવા ટાણે કેમ વર્તવું ? રોગીને ડાબા પડખાભર સૂવડાવી, ડાબો પગ લાંબો કરાવી તથા જમણા પગને વાંકો વાળી, પકડી રાખીને, ગુદાને તેલ વા ઘીથી સ્નિગ્ધ કરવી.

અનુવાસન અસ્તિ કેમ બધ્વા વસ્તિમુખં સૂત્રં વામહસ્તેન ધારયેત્ ॥ ૨૫ ॥
મારવી ? પીઢયેદ્દક્ષિણેનૈવ મધ્યવેગેન ધીરધીઃ ॥

પછી ધીરજવાળી બુદ્ધિવાળા વૈદ્યે, અસ્તિની નળીને અસ્તિના મુખની સાથે દોરાથી આંધી, તે નળીનું મોઢું ગુદામાં રાખી, તે નળીને ડાબા હાથથી પકડી રાખીને જમણા હાથે તે અસ્તિને મધ્યમ વેગથી દાબવી, એવી રીતે અસ્તિ મારવાની રીતિ સમજવી.

અસ્તિ મારવા ટાણે જૃંભાકાસક્ષવાર્દૈશ્વ વસ્તિકાલે ન કારયેત્ ॥ ૨૬ ॥ [ખાવાં નહિ.
રોગીએ શું શું કરવું ? અસ્તિ મારવા ટાણે રોગીએ, બગાસું, ઉધરસ અને છીંક આદિ

અસ્તિ મારવામાં
કેટલો કાળ લાગે?

ત્રિશન્માત્રામિતઃ કાલઃ પ્રોક્તો વસ્તેસ્તુ વીડને ॥

અસ્તિ મારવાની અન્દર ત્રીશ માત્રા સૂધીનો વખત લાગે છે.

અસ્તિ માર્યા પછી
કેટલો વાર ચતું સહું?

તતઃ પ્રણિહિતઃ સ્નેહ ઉત્તાનો વાક્શતં ભવેત્ ॥ ૨૭ ॥

અસ્તિ માર્યા બાદ સ્નેહ પદાર્થના અન્દર ગયા પછી, સો આંકડા બોલાય ત્યાંસૂધી ચતું સૂધ રહેતું.

માત્રાના કાળનું વર્ણન

જાનુમંડલમાવેષ્ટ્ય કુર્યાચ્છોટિકયા યુતમ્ ॥

एका मात्रा भवेदेषा सर्वत्रैष विनिश्चयः ॥ २८ ॥

એક વાર ગોઠણની ફરતો હાથ ફેરવીને તરત એક ચપટી વગાડવાની અન્દર જેટલો વખત લાગે, તેટલા વખતને એક માત્રા કહે છે. એ રીતે આ માત્રાનો નિશ્ચય સર્વ ઠેકાણે બાળુવો.

અસ્તિ માર્યા પછી શા પ્રસારિતૈઃ સર્વગાત્રૈર્યથાવીર્યં પ્રસર્પતિ ॥

શા ઉપચારો કરવા? તાઢયેત્તલયોરનં ત્રીન્વારાંશ્ચ શનૈઃ શનૈઃ ॥ ૨૯ ॥

સ્ફિવોશ્ચૈવં તતઃ શ્રોણીં શય્યાં ચૈવોત્ક્ષિપેત્તતઃ ॥ જાતે વિધાને તુ તતઃ કુર્યાન્નિદ્રાં યથાસુખમ્ ॥ ૩૦ ॥

ઉપર પ્રમાણે અસ્તિ માર્યા પછી હાથ, પગ આદિ સર્વ ગાત્રો દીડાં મૂકીને લાંબાં કરવાથી સ્નેહાદિ ઔષધોનું વીર્ય શરીરમાં જશે. તે પછી વૈદ્ય, રોગીના હાથપગનાં તળિયાં પોતાની હથેળીથી ત્રણ ત્રણ વાર હળવે હળવે થાબડવાં. તેવી જ રીતે સ્ત્રિયોઃ એટલે બન્ને કુલાને અને શ્રોણિ એટલે કેડની પછવાડેના ભાગ(કુડાની ઉપરના ભાગ)ને પણ પોતાની હથેળીથી ત્રણ ત્રણ વાર હળવે હળવે થાબડવા. એ રીતે વૈદ્ય થાબડી રહે એટલે રોગીએ પોતાના પગ તથા પેનીને શય્યાપર પાડાડવાં. આ પ્રમાણે સર્વ વિધિ થયા બાદ રોગીએ જેમ શરીરે સુખ થાય તેમ નિદ્ર કરવી.

ઉત્તમ અનુવાસન બ- સાનિલઃ સપુરીષ્ઠ સ્નેહઃ પ્રત્યેતિ યસ્ય તુ ॥

સ્તિનું લક્ષણ શું? ઉપદ્રવં વિના શીઘ્રં સ સમ્યગનુવાસિતઃ ॥ ૩૧ ॥

એ પ્રમાણે અનુવાસન અસ્તિ માર્યા પછી, રોગીની ગુદામાં ગફેલો સ્નેહ, પવન અને વિદ્યાની સાથે કે પણ ઉપદ્રવ થયા વિના તુરત પાછો નીકળે, તે મનુષ્યને સારી રીતે અનુવાસન અસ્તિ અપાયલી છે, એમ સમજવું.

અનુવાસન અસ્તિ આ- જીર્ણાન્નમથ સાયાહ્ને સ્નેહે પ્રત્યાગતે પુનઃ ॥

પેલાને કેવું ભોજન લઘ્વન્નં મોજયેત્કામં દીપ્તામિસ્તુ નરો યદિ ॥ ૩૧ ॥

અવરાવવું?

ગુદાદ્વારથી બધો સ્નેહ બહાર આવ્યા પછી અને બાધેલું અન્ન

પચી ગયા પછી જો રોગીનો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો હોય તો તે રોગીને સાચકાળે જીનું એવું હલકું

અનુવાસન અસ્તિ આ- અનુવાસિતાય દેયં સ્યાદિતરંડહિ સુખોદકમ્ ॥ [ભોજન દેવું.

પેલાને બીજે દિવસે કેવું ધાન્યશુંડીકષાયો વા સ્નેહવ્યાપત્તિનાશનમ્ ॥ ૩૩ ॥

પાનાદિ દેવું?

અનુવાસન અસ્તિ આપેલાં મનુષ્યને દિવસે સુખોદક એટલે

જરાતર ઊણુ પાણી પીવા આપવું અથવા ધાણુ અને શુણ્ડનો કાઢો કરીને પાવો. આ પ્રમાણે કરવાથી સ્નેહનો સધળો વિકાર મટી જાય છે.

સર્વ મળીને કેટલી અ-
સ્તિ આપવી ?
અનેન વિધિના ષડ્વા સપ્ત ચાષ્ટી નવાપિ વા ॥ વિધેયા વસ્તયઃ
એ જ વિધિ પ્રમાણે દોષના પ્રમાણમાં છ, સાત, આઠ અથવા
નવ અનુવાસન અસ્તિ આપવી.

નિરુહ અસ્તિ ક્યારે
આપવી ?
તેષામંતે ચૈવ નિરુહણમ્ ॥ ૩૪ ॥
તે અસ્તિઓ આપ્યા પાદ સ્રોતસની શુદ્ધિ માટે નિરુહ અસ્તિ આપવી.

અસ્તિ મારવાના શુભ દત્તસ્તુ પ્રથમો વસ્તિઃ સ્નેહયેદ્વસ્તિવંક્ષણૈઃ ॥
સમ્યગ્દત્તો દ્વિતીયસ્તુ મૂર્ધસ્થમનિલં જયેત્ ॥ ૩૫ ॥ બલં વર્ણં ચ જનયેત્ત્રીયસ્તુ પ્રયોજિતઃ ॥
ચતુર્ધર્ષચમૌ દત્તૌ સ્નેહયેતાં રસામૃજી ॥ ૩૬ ॥ ષષ્ઠો માંસં સ્નેહયતિ સપ્તમો મેદ એવ ચ ॥
અષ્ટમો નવમશ્ચપિ મજ્જાનં ચ યથાક્રમમ્ ॥ ૩૭ ॥ એવં શુક્રાગતાન્ દોષાન્ દ્વિગુણઃ સાધુ સાધયેત્ ॥
અષ્ટાદશાષ્ટાદશકાન્ વસ્તીનાં યો નિષેવતે ॥ ૩૮ ॥ સ કુંજરબલોડ્વ્યશ્ચં જયેતુલ્યોડ્મરપ્રભઃ ॥

પહેલી વાર આપેલી અસ્તિ, શરીરની અન્દરના મૂત્રાશયને અને વંદાણુને—અણુસ-
ન્ધિને સ્નિગ્ધ કરે છે. સારી રીતે આપેલી બીજી અસ્તિ, મસ્તકના વાયુને દૂર કરે છે.
ત્રીજી વાર આપેલી અસ્તિ, શરીરના બલને તથા કાન્તિને વધારે છે. ચોથી વાર અને
પાંચમી વાર આપેલી અસ્તિઓ, રસ ધાતુને તથા લોહીને સ્નિગ્ધ કરે છે. છઠી વાર આપેલી
અસ્તિ, માંસને સ્નિગ્ધ કરે છે. સાતમી વાર આપેલી અસ્તિ, મેદને સ્નિગ્ધ કરે છે. આઠમી
વાર અને નવમી વાર આપેલી અસ્તિઓ, મજ્જાન ધાતુને તથા શુક્ર ધાતુને સ્નિગ્ધ કરે છે. આ
પ્રમાણે અમણી એટલે અઢાર અસ્તિઓ આપવામાં આવે તો, વીર્યના દોષો પણ સારી
રીતે ટળી જાય છે. એવી જ રીતે જો છત્રીશ અસ્તિઓ આપવામાં આવે તો, તે મનુષ્ય
હાથીના સરખા બળવાળો થાય છે, ઘોડાને જેવો છે અને દેવતાના સરખા કાંતિવાળો થાય છે.

અનુવાસન (સ્નેહ)
અસ્તિ અને નિરુહ
અસ્તિ કાને મારવી ?
રૂક્ષાય બહુવાતાય સ્નેહવસ્તિ દિને દિને ॥ ૩૯ ॥
દ્વાદૈવસ્થાન્યેષામન્યાં બાધામપાહરેત્ ॥
સ્નેહોડ્વપમાત્રો રૂક્ષાણાં દીર્ઘકાલમનત્યયઃ ॥ ૪૦ ॥
તથા નિરુહઃ સ્નિગ્ધાનામલ્પમાત્રઃ પ્રશસ્યતે ॥

રૂક્ષ હોવા છતાં ઘણા વાયુથી પીડાયલા મનુષ્યને વૈદ્યે, દરરોજ સ્નેહ અસ્તિ—અનુ-
વાસન અસ્તિ આપવી. સ્નિગ્ધ અને સ્થૂલ મનુષ્યને દરરોજ અન્ય અસ્તિ—નિરુહ અસ્તિ આપી
ને તેનો દોષ દૂર કરવો. રૂક્ષ શરીરવાળાં મનુષ્યને સ્નેહ અસ્તિની—અનુવાસન અસ્તિની હલકી
માત્રા આપી હોય અને તે શરીરની અન્દર ઘણો વખત સૂધી રહી હોય તો પણ તેનાથી કોઈ
જાતનો વિકાર થતો નથી તેવી જ રીતે સ્નિગ્ધ શરીરવાળાં મનુષ્યને નિરુહ અસ્તિ, અલ્પ
માત્રાથી આપી હોય તો તે સારી કહેવાય છે.

ગુદામાં નાંખેલા સ્નેહ અથવા યસ્ય તત્કાલં સ્નેહો નિર્યાતિ કેવલઃ ॥ ૪૧ ॥
એકલો બહાર આવે તો તસ્યાન્યોડ્વન્યતરો દેયો નહિ સ્નિહ્યત્યતિષ્ઠતિ ॥

શું કરવું ?
અથવા જે મનુષ્યને સ્નેહ અસ્તિ આપ્યા પછી જો એકલો સ્નેહ
(મલ વગર) અન્દર ન રહેતાં તરત બહાર આવે, તે મનુષ્યને બીજી સ્નેહ અસ્તિ આપવી;
કારણ કે, સ્નેહ શરીરમાં જરા વાર રહ્યા વગર સ્નેહાદિક કાર્ય કરી શકતા નથી.

ગુદામાં નાંખેલા સ્નેહ અશુદ્ધસ્ય મલોન્મિશ્રઃ સ્નેહો નૈતિ યદા પુનઃ ॥૪૨॥
 બહાર ન નીકળવાથી તથા શૈથિલ્યમાધ્માનં શૂલં શ્વાસથ જાયતે ॥ પકાશયે ગુફત્વં ચ
 શા ઉપદ્રવો થાય છે ? ઉલટી અથવા બુદ્ધાબના ઔષધથી શોધન ન કરેલાં મનુષ્યને,
 જે સ્નેહઅસ્તિ-અનુવાસન અસ્તિ આપે અને તે સ્નેહ મગ્નની સાથે પાછો બહાર નીકળે નહિ
 તો, તે મનુષ્યને શિથિલપાણું, આધ્માન વાત, શ્વેલ, શ્વાસ, અને પકવાશયમાં ભારેપાણું થાય છે.
 ઉપરના રોગો મટાડવા તત્ર દયાન્નિરૂહણમ્ ॥ ૪૩ ॥

માટે શું કરવું ? તીક્ષ્ણં તીક્ષ્ણૌષધિયુતા ફલવર્તિર્હિતા તથા ॥
 યથાજ્વલોમનં વાયુર્મલં સ્નેહશ્ચ જાયતે ॥૪૪॥ તથા વિરેચનં દયાતીક્ષ્ણં નસ્યં ચ શસ્યતે ॥
 ઉપરના રોગને મટાડવા માટે તીક્ષ્ણ નિસ્પહ અસ્તિ આપવી; તેવી જ રીતે તીક્ષ્ણ ઔષધ,
 હ્રગ્ગાંત્રી બીડી વાટમાં ભરીને પછી તે ઔષધવાળી વાટને ગુદામાં ધાલવી; કે જેથી કરીને વાયુ
 અનુલોભ થાય અર્થાત નીચેને માર્ગથી બહાર નીસરે અને વિષ્ટા સહિત સ્નેહ પણ બહાર
 નીકળે. તેમ આબ્રામના રોગીને તીક્ષ્ણ બુદ્ધાબ અને તીક્ષ્ણ નસ્ય દેવું પણ સારું કહેવાય છે.
 ગુદાની અન્દરનો સ્નેહ યસ્ય નોપદ્રવં કુર્યાત્સ્નેહસ્તિરનિઃસ્રુતઃ ॥૪૫॥
 ક્યારે બહાર ન કાઢવો ? સર્વોડ્વલો વા વૃત્તેરૌક્ષ્યાદુપેક્ષ્યઃ સ વિજાનતા ॥

સ્નેહ અસ્તિ-અનુવાસન અસ્તિ આપેલા રોગીને, તેના ગુદાનાં ઢાંકણના રક્ષણપણાને
 લીધે, જે સ્નેહ બહાર આવવો જોઈએ, તે સ્નેહ પાછો બહાર ન આવતાં તે બધો સ્નેહ
 શરીરમાં રહે અથવા તેનો ભાગ શરીરમાં રહે, તોપણ તેનાથી જે કાઈ પણ બ્રાહ્મણે ઉપદ્રવ
 રોગીને ન થાય તો ચતુર વૈદે, તે સ્નેહને પાછો કાઢવાનો યત્ન કરવો નહિ.

ગુદામાંનાં સ્નેહને બીજા અનાયાતે ત્વહોરાત્રે સ્નેહં સંશોધનૈર્હરેત્ ॥૪૬॥
 ઉપાયથી ક્યારે કાઢવો ? સ્નેહસ્તાવનાયાતે નાન્યઃ સ્નેહો વિધીયતે ॥

રોગીને સ્નેહઅસ્તિ-અનુવાસન અસ્તિ આપ્યા પછી એક દિવસ
 રાત્રિની અન્દર, જે તે સ્નેહ શરીરમાંથી પાછો બહાર ન નીકળે તો પછી તેને શોધનના (વિરેચ-
 નાદિના) ઉપાયથી પાછો કાઢવો, પણ બીજાવાર સ્નેહઅસ્તિ-અનુવાસન અસ્તિ આપવી નહિ.

અનુવાસન તેલ ક્રિયા ગુદ્ધચેરંડપૃતીકમાર્જીવૃષકરોહિષમ્ ॥૪૭॥
 શતાવરી સહચરં કાકનાસા પલોન્મિતમ્ ॥

યવમાષાતસીકોલકુલિત્યાન્ પ્રસૂતોન્મિતાન્ ॥૪૮॥ ચતુર્દ્રોણામ્મસા પક્ત્વા દ્રોણશેષેણ તેન ચ ॥
 પચૈતૈલાલકં પેષ્યૈર્જીવનીયૈઃ પલોન્મિતૈઃ ॥૪૯॥ અનુવાસનમેતદ્દિ સર્વવાતવિકારનુત્ ॥

ગળો, એરંડાનું મૂળ, કરંજની છાલ, ભાગનું મૂળ, અરૂણી, રોશ નામે ખડ, શતા-
 વરી, કાંટાઅશેળિયો અને સૂડિયાના વેલાનાં મૂળ, એ નવે ઔષધો એક એક પલ; જવ,
 અડદ, અળશી, બોરના ઠળિયાનો મગજ અને કળથી, એ પાંચે ઔષધો બે બે પલ; એ
 પ્રમાણે સર્વે ઔષધો લઈ તેમને અધકચર્યા કરી, ચાર દ્રોણ પાણીમાં નાંખીને ઉકાળવાં
 અને એક દ્રોણ પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉકાળનું બંધ કરીને ગાળી લેવું. પછી એ કાઢાની
 અન્દર એક આઢક ચાર પ્રસ્થ તલનું તેલ નાંખીને જીવનીય ગણનાં ઔષધો જેવાં કે:-

કોકિલી-આખસન્ધ, ક્ષીરકોકિલી આખસન્ધ, જીવક ફગવેલાનો કન્દ, ઋષભક-ફગવેલાનો કન્દ, મેદા-શતાવરી, મહામેદા-શતાવરી, મીઠી ખરખોડી, જેઠીમધ, વગડાઉ મગ અને વગડાઉ અડદ, એ દશે ઔષધો એક એક પલ લઈ, તેમનો કલ્ક કરી, તે કલ્કને ઉપલા કાઢામાં નાખીને પાછો તે કાઢાને ઉકાળવો અને કાઢો બળી જઈને તેલ બાકી રહે એટલે તે તેલને હેઠે ઉતારી ગાળી લેવું, તેનું નામ અનુવાસન તેલ કહેવાય છે. આ તેલ અનુવાસન અસ્તિમાં વાપરવાથી, સર્વ વાતવિકારો મટી જાય છે.

અનુવાસન અસ્તિથી ષટ્સપ્તતિવ્યાપાદસ્તુ જાયન્તે ચસ્તિકર્મણઃ ॥ ૫૦ ॥

ક્યા રોગો થાય છે ?

દૂષિતાત્સમુદાયેન તાશ્ચિકિત્સ્યાસ્તુ સુશ્રુતાત્ ॥

અનુવાસન અસ્તિના કર્મેની અન્દર કે પણુ વિપરીતપણું એટલે વિરુદ્ધ કર્મ થવાથી, છયોતેર પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે; માટે જો એ રોગો ઉત્પન્ન થયા હોય તો સુશ્રુતાચાર્યના સુશ્રુત ગ્રન્થમાં કહ્યા પ્રમાણે ઔષધોપચાર કરવા.

પાનાહારવિહારશ્ચ પરિહારશ્ચ કૃત્સ્નશઃ ॥ ૫૧ ॥

અસ્તિ મશાવનારે કેવી રીતે પથ્ય પાળવું ?

સ્નેહપાનસમાઃ કાર્યા નાત્ર કાર્યા વિચારણા ॥

ઉદકાદિ પાન, આહાર, વિહાર અને પરિહાર એટલે ત્યાગ કરવા લાયક પદાર્થો તથા ત્યાગ કરવા લાયક કર્મો, એ સર્વ, જે પ્રમાણે સ્નેહપાનની બાબતમાં કહેલ છે તે પ્રમાણે જ તે સર્વ પથ્ય, આ અનુવાસન અસ્તિમાં પાળવું, તેમાં સંશય રાખવો નહિ. એ રીતે દામોદરના પુત્ર શાર્દૂલધર રચેલી શાર્દૂલધર સંહિતાને વિષે ઉત્તરખણ્ડના ચિકિત્સા-સ્થાનમાંનાં સ્નેહઅસ્તિ વિધિ નામે પાંચમા અધ્યાયની ભદ્રકૃત ગુર્જર ટીકા સમ્પૂર્ણા.

—:૦:—

અધ્યાય ૬ ટો, નિરૂહઅસ્તિવિધિ

નિરૂહઅસ્તિના ભેદો-
નાં કારણુ

નિરૂહચસ્તિર્બહુધા મિથ્યતે કારણાન્તરૈઃ ॥

તૈરેવ તસ્ય નામાનિ કૃતાનિ મુનિપુંગવૈઃ ॥ ૧ ॥

નિરૂહ અસ્તિ, કારણુના ભેદથી ઘણા પ્રકારની થાય છે અને તે કારણુના ભેદથી જ, શ્રેષ્ઠ મુનિઓએ તે અસ્તિનાં જૂદા જૂદા પ્રકારનાં તેવાં નામો આપ્યાં છે.

નિરૂહ હસ્તિનું બીજું
નામ

નિરૂહસ્યાપરં નામ પ્રોક્તમાસ્થાપનં બુધૈઃ ॥

વિદ્વાન્ વૈદ્યોએ નિરૂહ અસ્તિનું બીજું નામ આસ્થાપન પાડેલું છે. હંમેશાં દોષને હરણુ કરે છે, તેથી તેને નિરૂહ અસ્તિ કહે છે.

આસ્થાપન શબ્દનું
સ્પષ્ટાકરણુ

સ્વસ્થાનસ્થાપનાદ્દોષધાતૃનાં સ્થાપનં મતમ્ ॥ ૨ ॥

દોષો અને ધાતુઓને પોતપોતાને ઠેકાણે સ્થાપન કરે છે તેથી જ તેને આસ્થાપન અસ્તિ કહે છે.

નિરૂહ અસ્તિની ઉત્ત-
માદિ માત્રાનું વર્ણન

નિરૂહસ્ય પ્રમાણં તુ પ્રસ્થઃ પાદોત્તરં મતમ્ ॥

મધ્યમં પ્રસ્થમુદિષ્ટં હીનસ્ય કુઢવાચ્ચયઃ ॥ ૩ ॥

નિરૂહ અસ્તિના ઔષધની સત્વા પ્રસ્થની માત્રા ઉત્તમ જાણવી, એક પ્રસ્થની માત્રા મધ્યમ જાણવી અને ત્રણ કુડવની કનિષ્ઠ જાણવી.

નિરૂહ અસ્તિ કોને અતિસ્નિગ્ધોત્ક્રિષ્ટદોષૌક્ષતોરસ્કઃ કૃશસ્તથા ॥

ન મારવી ? આધ્માનચ્છર્દિહિકાર્શઃ કાસશ્વાસપ્રપીડિતઃ ॥૪॥

ગુદશોફાતિસારાતો વિષૂચીકુછસંયુતઃ ॥ ગર્ભિણી મધુમેહી ચ નાસ્થાપ્યથ જલોદરી ॥૫॥

અતિ સ્નિગ્ધ, જેના દોષો ઉપર આવેલા હોય તે, ઉરઃક્ષતથી પીડાતો, કૃશ, અધ્માન વાત, છર્દી, હિક્કા, અર્શ, કાસ, શ્વાસ, ગુદરોગ, શોફ, અતિસાર, વિષૂચી અને કુષ, એ રોગોથી પીડાયલાં મનુષ્યો, ગર્ભિણી સ્ત્રી, મધુપ્રમેહવાળો અને જલોદરવાળો, એ સર્વ રોગી-ઓને, આસ્થાપન-નિરૂહ અસ્તિ મારવી નહિ.

નિરૂહ અસ્તિ કોને વાતવ્યાધાવુદાવર્તે વાતાસુગ્વિષમજ્વરે ॥

મારવી ? મૂર્ચ્છાતૃણોદરાનાહમૂત્રકૃચ્છ્રાદમરીષુ ચ ॥૬॥

વૃદ્ધાસુદરમન્દાગ્નિપ્રમેહેષુ નિરૂહણમ્ ॥ શૂલેઽમ્લપિતે હ્રદોગે યોજયેદ્વિધિવદ્બુધઃ ॥ ૭ ॥

વાતવ્યાધિ, ઉદાવર્તરોગ, વાતરક્ત, વિષમજ્વર, મૂર્ચ્છા, તૃણા, ઉદરરોગ, આનાહ-વાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, વૃક્ષાવસ્થા, રક્તપ્રદર, મન્દાગ્નિ, પ્રમેહ, શૂલ, અશ્વપન અને હૃદ્રોગ, એ સર્વ રોગપર સમજી પૈઘે, વિધિપૂર્વક નિરૂહ અસ્તિ આપવી.

નિરૂહ અસ્તિ કેમ ઉત્સુષ્ઠાનિલવિષમૂત્ર સ્નિગ્ધ સ્વિન્નમમોજિતમ્ ॥

મારવી ? મધ્યોહ્નિ ગૃહમધ્યે ચ યથાયોગ્ય નિરૂહયેત્ ॥ ૮ ॥

સ્નેહવસ્તિવિધાનેન બુધઃ કુર્યાન્નિરૂહણમ્ ॥

જે મનુષ્યને નિરૂહઅસ્તિ આપવાની હોય તે મનુષ્યને, અધોવાયુ (પાદજી છૂટતું હોય તો) નીકળતો હોય, તો તે અધોવાયુ (પાદજી) નીકળી ગયા પછી અથવા ઝાડા, પેશાબ લાગ્યાં હોય તો તે ઝાડા, પેશાબ આવી ગયા પછી તેના શરીર તેલ, ઘી અદિ સ્નેહ પદાર્થ ચોપડી, પરસેવો કાઢવાની ક્રિયાથી પરસેવો કાઢી તેને ભૂખ્યો રાખીને પછી મધ્યાહ્ન ધરના અન્દર યથાયોગ્ય એટલે જે રોગપર જે ઔષધની અસ્તિ આપવાની હોય તે ઔષધની, અનુવાસન અસ્તિ પ્રમાણે પૈઘે નિરૂહ અસ્તિ આપવી.

નિરૂહ અસ્તિ બહાર જાતે નિરૂહે ચ તતો મંબેદુલ્કટકાસનઃ ॥ ૯ ॥

આવવામાટે કેમ બેસવું? તિષ્ઠન્મૂર્ત્તમાત્રં ચ નિરૂહાગમનેચ્છયા ॥

નિરૂહ અસ્તિ આખ્યા પછી તે નિરૂહ અસ્તિનું ઔષધાદિ બહાર લાવવા માટે રોગીને એક મુક્ત-એ ધડી સુધી ઉભડક-ઝાડે ફરવાની રીતે બેસાડે.

અનાયાતં મુહૂત તુ નિરૂહં શોધનૈર્હરત્ ॥ ૧૦ ॥

નિરૂહ અસ્તિનું ઔષ-

ધાદિ બહાર ન આવે

તો શું કરવું?

નિરૂહૈરેવ મતિમાન્ ક્ષારમૂત્રામ્લસૈન્ધવૈઃ ॥

એક મુક્ત-એ ધડીની અન્દર જો નિરૂહઅસ્તિનું ઔષધાદિ બહાર ન આવે તો શોધન કરનારા જ્યપ્તાર, ગૌમૂત્ર, લિમ્બુના વા

કાગદી લિચ્છુનો રસ અને સિન્ધાલુણ એ પદાર્થોની નિરુહ અસ્તિ આપીને બુદ્ધિમાન્ વૈદે પ્રથમ આપેલી નિરુહ અસ્તિનાં ઔષધાદિ બહાર કાઢવાં.

સારી રીતે નિરુહ અ- यस्य क्रमेण गच्छन्ति विट्पित्तकफवायवः ॥ ૧૧ ॥

સ્તિ અપાયાનું લક્ષણ લાઘવં ચોપજાયેત સુનિરૂહં તમાદિશેત્ ॥

જે મનુષ્યને નિરુહ અસ્તિ આપ્યા પછી, જોગુદાદ્વારથી વિષા, પિત્ત, કફ અને વાયુ, એ સર્વ, ક્રમ પ્રમાણે બહાર નીકળી જાય અને શરીર, હલકું-ફારું થઈ જાય, તો તે મનુષ્યને નિરુહ અસ્તિ બરોબર રીતે અપાયેલી છે, એમ સમજવું.

સારી રીતે નિરુહ અ- यस्य स्याद्वस्तिरल्पाल्पवेगो हीनमलानिलः ॥ ૧૨ ॥

સ્તિ ન અપાયાનું વર્ણન મૂત્રાર્તિજાઘ્યારુચિમાન્ દુર્નિરૂહં તમાદિશેત્ ॥

જે મનુષ્યને, નિરુહ અસ્તિ આપી હોય, અને તે નિરુહ અસ્તિનાં ઔષધોનો બહાર આવવાનો વેગ થોડામાં થોડો થઈ જાય, તેને લીધે વિષા અને વાયુ, જેટલા બહાર નીકળવાં જોઈએ તેટલાં બહાર ન નીકળતાં, થોડાંક નીકળે, પેશાબની અન્દર વેદના થાય, શરીર જડ થઈ જાય અને મોઢામાં અરુચિ ઉત્પન્ન થાય, એટલાં લક્ષણો જણાય ત્યારે તે મનુષ્યને નિરુહ અસ્તિ બરોબર રીતે અપાયેલી નથી, એમ સમજવું.

અનુવાસન-સ્નેહ અ- विविक्तता मनस्तुष्टिः स्निग्धता व्याधिनिग्रहः ॥ ૧૩ ॥

સ્તિનાં ઉત્તમ લક્ષણ આસ્થાપનઃ સ્નેહસ્ત્યોઃ સમ્યગ્દાને તુ લક્ષણમ્ ॥

દેહની સારી રીતે શુદ્ધિ, મનની અન્દર પ્રસન્નતા, શરીરે સ્નિગ્ધપાણું અને રોગનો નાશ એ સર્વ લક્ષણો, અનુવાસન-સ્નેહ અસ્તિ સારી રીતે દેવાયાનાં જાણવાં.

નિરુહ-આસ્થાપન દેહની સારી રીતે શુદ્ધિ, મનની અન્દર પ્રસન્નતા, શરીરે સ્નિગ્ધપાણું
અસ્તિનાં ઉત્તમ લક્ષણ અને રોગનો નાશ, એ સર્વ લક્ષણો, નિરુહ-આસ્થાપન અસ્તિ
સારી રીતે દેવાયાનાં જાણવાં.

નિરુહ અસ્તિ કેમ अनेन विधिना युज्यान्निरूहं बस्तिदानवित् ॥ ૧૪ ॥

આપવી ?

અસ્તિ આપવામાં યથાર્થ સમજનારા વૈદે, અનેન વિધિના અર્થાત્ અગાઉ લખેલી વિધિ પ્રમાણે, નિરુહ અસ્તિ આપવી.

નિરુહ અસ્તિ કેટલી

આપવી ?

द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा यथोचितम् ॥

હવે તે નિરુહ અસ્તિ, દોષના પ્રમાણમાં જેમ યોગ્ય લાગે તેમ એ વાર, ત્રણ વાર અથવા ચાર વાર મારવી.

વાતપર નિરુહ અસ્તિ

કેટલી મારવી ?

सस्नेह एकः पवने

વાત રોગવાળાને, સ્નેહવાળી એક જ નિરુહ અસ્તિ આપવી.

પિત્તપર નિરુહ અસ્તિ

કેટલી મારવી ?

पित्ते द्वौ पयसा सह ॥ ૧૫ ॥

પિત્ત રોગવાળાને, દૂધવાળી એ નિરુહ અસ્તિ આપવી.

- કંકર નિરુહ અસ્તિ
કેટલી મારવી? કષાયકટુરુક્ષાઘાઃ કફે કોષ્ણાન્નયો મતાઃ ॥
કંક રોગવાળાને તુરા,^૧ તીખા અને રુક્ષ,^૨ આદિ પદાર્થોના કંક ઉંના કાઢાની ત્રણ નિરુહ અસ્તિ આપવી.
- પિત્તપર શેની નિરુહ
અસ્તિ મારવી? પિત્તશ્લેષ્માનિલાવિષ્ટ ક્ષીરયુષરસૈઃ ક્રમાત્ ॥ ૧૬ ॥
કંકર શેની નિરુહ અસ્તિ મારવી? પિત્ત રોગવાળાને, દૂધની નિરુહ અસ્તિ આપવી.
- વાતપર શેની નિરુહ
અસ્તિ આપવી? કંક રોગવાળાને, ઘૂખની નિરુહ અસ્તિ આપવી.
- અનુવાસન અસ્તિ
ક્યારે આપવી? વાત રોગવાળાને, માંસરસની નિરુહ અસ્તિ આપવી.
- મૃદ નિરુહ અસ્તિ
કોને મારવી? નિરુહં યોજયિત્વા ચ તતસ્તદનુવાસયેત્ ।
એ પ્રમાણે નિરુહ અસ્તિ આપ્યા પછી, અનુવાસન અસ્તિ આપવી.
- તીક્ષ્ણ નિરુહ અસ્તિ
કોને ન મારવી? સુકુમારસ્ય વૃદ્ધસ્ય બાલસ્ય ચ મૃદુર્હિતઃ ॥ ૧૭ ॥
સુકુમાર-નાન્યુક શરીરવાળાને, વૃદ્ધને અને બાલકને, મૃદુ-હલકી અસ્તિ આપવી, એ હિતકારક છે.
- ઉત્કલેશન અસ્તિ ક્યારે
આપવી? બસ્તિસ્તીક્ષ્ણઃ પ્રયુક્તસ્તુ તેષાં હન્યાદ્વલાયુષી ॥
પણ જો એઓને તીક્ષ્ણ-આકરી-જલદ અસ્તિ દેવામાં આવે તો તે અસ્તિ તેઓનાં બળનો અને આયુષ્યનો નાશ કરે છે.
- દોષહર અસ્તિ ક્યારે
આપવી? દયાદુત્કલેશનં પૂર્વ
પ્રથમ સોથી પહેલાં ઉત્કલેશન (દોષને ઉપર લાવનારી) અસ્તિ
મધ્યે દોષહરં તતઃ ॥ ૧૮ ॥ [આપવી.
- સંશમનીય અસ્તિ
ક્યારે આપવી? મધ્યમાં એટલે તે પછી, દોષહર અસ્તિ આપવી.
- ઉત્કલેશન અસ્તિની
વિધિ પશ્ચાત્સંશમનીયં ચ દયાદુત્કલેશનં વિચક્ષણઃ ॥
અને છેવટે સમજુ પૈલે, સંશમનીય (વમન કરનારી) અસ્તિ આપવી.
- એરંડી, જેડીમધ, લીંડીપીપર, સિન્ધાલુણુ, ઘોડાવજ અને પલાંશીનાં ફળ એ છએ
પેડે લઈને તેની ચટણી કરવી. પછી એ ચટણીને ઉંના પાણીમાં ડોહીને, તે ઉંના પાણીની
જે અસ્તિ આપવી, તેનું નામ ઉત્કલેશન અસ્તિ બાણુનું.
- દોષહર અસ્તિની વિધિ શતાહા મધુકં બિલ્વં કૌટંજં ફલમેવ ચ ॥ ૨૦ ॥
સકાંજિકઃ સગોમૂત્રો બસ્તિર્દોષહરઃ સ્મૃતઃ ॥

^૧ તુરા પદાર્થો-હરકાં, ખેડેડાં અને આંબળાં આદિ. ^૨ તીખા પદાર્થો-શુક્ર, મરી અને લીંડી-પીપર આદિ. ^૩ રુક્ષ પદાર્થો-જવ, કળથી આદિ.

શતાવરી, જેઠીમધ, ખીલી અને ઇન્દ્રજવ એ ચારે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને, કાંછમાં વાટી, પછી તેને ગાયના મૂત્રમાં ડોહી, તે ગાયના મૂત્રની જે અસ્તિ આપવી, તેનું નામ દોપહર અસ્તિ જાણવું.

શોધનઅસ્તિની વિધિ શોધનદ્રવ્યનિકાથૈસ્તત્કલ્કૈઃ લેહસૈન્ધવૈઃ ॥ ૨૧ ॥
યુક્ત્યા યજેન મથિતા વસ્તયઃ શોધનાઃ સ્મૃતાઃ ॥

શોધન(નસોતર આદિ)ઔષધ લઈ, તેનો કાઢો કરી, પછી તેને ગાળી લઈ તેના કુચાની ચટણી કરવી. પછી તે ચટણી, ર્નેહ(તેલાદિ પદાર્થ) અને સિન્ધાણુ, એ ત્રણે પદાર્થો, ગાળી લીધેલા કાઢામાં નાંખી, તેમને કડછી અથવા રવાઈ વડે સારી રીતે યુક્તિથી વંડાવી તેમની જે અસ્તિ આપવી, તેનું નામ શોધન અસ્તિ જાણવું.

શમનઅસ્તિની વિધિ પ્રિયંગુર્મધુકો મુસ્તા તથૈવ ચ રસાંજનમ્ ॥ ૨૨ ॥
સક્ષીરઃ શસ્યતે વસ્તિર્દોષાણાં શમને સ્મૃતઃ ॥

ધઉંલા, જેઠીમધ, નાગરમેથ અને રસવન્તી, એ ચારે ઔષધોની દૂધની અન્દર ચટણી વાટી, પછી તે ચટણીને દૂધમાં ડોહી, તેમની જે અસ્તિ આપવી, તેનું નામ શમન (દોષોનો શમન કરનારી) અસ્તિ જાણવું.

લેખનઅસ્તિની વિધિ ત્રિફલાકાથગોમૂત્રક્ષૌદ્રક્ષારસમાયુતાઃ ॥ ૨૩ ॥
ઝયકાદિપ્રતીવાપૈર્વસ્તયો લેખનાઃ સ્મૃતાઃ ॥

પ્રથમ હરડાં, ખેલેડાં અને આંખળાં લઈ, એ ત્રણેને અધકચરાં કરી તેમનો કાઢો કરવો. ત્યારબાદ ગાયનું મૂત્ર, મધ, જવખાર અને ઊષકાદિ ગણચૂર્ણ, એ ચારે પદાર્થોને ઉપલા કાઢામાં નાંખી તેની સાથે મિશ્ર કરી, પછી તેની જે અસ્તિ આપવી, તેનું નામ લેખન (દોષોને કૂશ કરનારી) અસ્તિ જાણવું.

બુંદણ અસ્તિની વિધિ બુંદણદ્રવ્યનિકાથૈઃ કલ્કૈર્મધુરકૈર્યુતાઃ ॥ ૨૪ ॥
સર્પિર્મૌસરસોપેતા વસ્તયો બુંદણા મતાઃ ॥

બુંદણ દ્રવ્યો(મુસલી, ગોખર, કૌચાં આદિ પૌષ્ટિક પદાર્થો)ને ચાણી, તેમને અધકચરાં કરી તેઓનો કાઢો કરવો. ત્યારબાદ મધુર-મીઠા પદાર્થો(દાક્ષ, દાડમ, મહુડાનાં ફલ આદિ)નો કડક, ઘી અને માંસનો રસ, એ ત્રણે પદાર્થોને, ઉપલા કાઢામાં નાંખી, તેની સાથે મિશ્ર કરી પછી તેની જે અસ્તિ આપવી, તેનું નામ બુંદણ અસ્તિ જાણવું.

પિચ્છિલ અસ્તિની વિધિ વદયૈરાવતીશેલશાલ્મલીધન્વનાગરાઃ ॥ ૨૫ ॥
ક્ષીરસિદ્ધાઃ ક્ષૌદ્રયુક્તા નામ્ના પિચ્છિલસંજ્ઞિતાઃ ॥
અજોરઐરઘધિરૈર્યુક્તા દેયા વિવક્ષણૈઃ ॥ ૨૬ ॥

ખોરડી, નારંગી, ગુંદા અને શેમળો(ખોયરસનું ઝાડ), એ ચારે ઝાડની અન્તર્હલ, ધમાસો અને શુંદ, એ છએ ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને અધકચરાં કરી પછી તેમને દૂધમાં બાફવાં. ત્યારબાદ મધ, અકરાનું લોહી, ઘેટાનું લોહી, તથા કાળા હરણનું લોહી,

એ ચારે પદાર્થોને, ઉપલા આફેલા પદાર્થોની સાથે મેળવી, પછી તેની જે અસ્તિ આપવી, તેનું નામ પિચ્છલ અસ્તિ જાણવું.

પિચ્છલ અસ્તિની માત્રા પિચ્છલબસ્તીનાં પલૈર્દ્વાદશમિમતાઃ ॥
માત્રા કેટલી ફેવી? આ પિચ્છલ અસ્તિ મારવાની માત્રા, ચાર પલની જાણવી.

નિરુહ અસ્તિની દત્વાડડૌ સૈન્ધવસ્યાક્ષં મધુનઃ પ્રસૃતિદ્વયમ્ ॥ ૨૭ ॥
માત્રા કેટલી ફેવી? વિનિર્મધ્ય તતો દયાત્ સ્નેહસ્ય પ્રસૃતિત્રયમ્ ॥
એકીમૂતે તતઃ સ્નેહે કલ્કસ્ય પ્રસૃતિ ક્ષિપેત્ ॥ ૨૮ ॥

સંમૂર્ચિતે કષાયં તુ ચતુઃપ્રસૃતિસંમિતમ્ ॥ ક્ષિત્વા વિમધ્ય દયાચ્ચ નિરુહં કુશલો મિષક્ ॥ ૨૯ ॥

પ્રથમ એક અક્ષ (કર્પ) સિન્ધાણુ લઈ, તેને ખરલની અન્દર નાંખી, પછી તેમાં એ પ્રસૃતિ(ચાર પલ)મંચ નાંખી, તે બન્નેને સારી પેઠે ઘુણી, મિશ્ર કરવાં. પછી તેમાં સ્નેહ (ઘૃતાદિ)પદાર્થ ત્રણ પ્રસૃતિ(છ પલ)નાંખી, તે સ્નેહને સારી પેઠે ઘુણી, મિશ્ર કરવો. પછી તેમાં જે ઔષધોનો કલ્ક એક પ્રસૃતિ (એ પલ) નાંખવો હોય, તેમનો કલ્ક નાંખી. તે કલ્કને ઘુણી મિશ્ર કરવો. પછી તેમાં ચાર પ્રસૃતિ (આઠ પલ), જે ઔષધોનો કાઢો નાંખવો હોય, તેમનો કાઢો નાંખી, તે સર્વને સારી પેઠે મધી-ઘુણી, પછી સમજી વેંદે તેની નિરુહ અસ્તિ આપવી.

વાતપર નિરુહમાં મધ વાતે ચતુઃપલં ક્ષૌદ્રં દયાત્સ્નેહસ્ય ષટ્પલમ્ ॥
સ્નેહ કેટલાં નાંખવા? વાતરોગપરની નિરુહ અસ્તિમાં મધ ચાર પલ અને સ્નેહ (ઘી આદિ પદાર્થ) છ પલ નાંખી, નિરુહ અસ્તિ આપવી.

પિત્તપર નિરુહમાં પિત્તે ચતુઃપલં ક્ષૌદ્રં સ્નેહસ્ય ચ પલત્રયમ્ ॥ ૩૦ ॥
મધ, સ્નેહ કેટલાં પિત્તરોગપરની નિરુહ અસ્તિમાં મધ ચાર પલ અને સ્નેહ (ઘી આદિ પદાર્થ)ત્રણ પલ નાંખી નિરુહ અસ્તિ આપવી.

કફપર નિરુહમાં મધ, કફે ષટ્પલિકં ક્ષૌદ્રં સ્નેહસ્યૈવ ચતુઃપલમ્ ॥
સ્નેહ કેટલાં નાંખવા? કફરોગપરની નિરુહ અસ્તિમાં મધ છ પલ અને સ્નેહ (ઘી આદિ પદાર્થ) ચાર પલ નાંખી, નિરુહ અસ્તિ આપવી.

માધુતૈલિક અસ્તિ ઇરણ્ડકાચતુલ્યાંશં મધુતૈલં પલાટકમ્ ॥ ૩૧ ॥

શતપુષ્પાપલાર્ધેન સૈન્ધવાર્ધેન સંયુતમ્ ॥ માધુતૈલિકસંજ્ઞોડ્યં બસ્તિઃ સ્વજવિલોહિતઃ ॥ ૩૨ ॥

મેદોગુલ્મકૃમિહીહમલોદાવર્તનાશનઃ ॥ બલવર્ણકરશ્ચૈવ ઘૃણ્યો વૃંહણદીપનઃ ॥ ૩૩ ॥

* એરંડાના મળનો કાઢો આઠ પલ, મધ ચાર પલ, તલનું તેલ ચાર પલ, વરીઆળી અર્ધો પલ અને સિન્ધાણુ પા પલ (એક કર્પ), એ પ્રમાણે સર્વે ઔષધો લઈ, તેમને કડીથી ડાહી તેમની જે અસ્તિ આપવી, તેનું નામ માધુતૈલિક અસ્તિ જાણવું. આ અસ્તિ આપવાથી મેદોરોગ, ગુલ્મ, કૃમિ, ખીહા, મંચ અને ઉદાવર્ત વાત નાશ પામે છે. બલ વધે છે, શરીરનો વર્ણ સારો થાય છે, ધાતુની વૃદ્ધિ થાય છે, શરીર પુષ્ટ થાય છે અને જરૂરિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

દીપન અસ્તિ

ક્ષૌદ્રાજ્યક્ષીરતૈલનાં પ્રસૂતિઃ પ્રસૂતિર્ભવેત્ ॥

હવુષા સૈન્ધવક્ષાંશૌ બસ્તિઃ સ્યાદ્દીપનઃ પરઃ ॥૩૪॥

મધ, ઘી, દૂધ અને તેલ એ ચારે ઔષધો એક એક પ્રસૂતિ (એએપલ) તથા પલાંશી અને સિન્ધાલુણુ એ બન્ને ઔષધો એક એક અક્ષાંક (એક એક કર્પ) લઈ તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને ઉપરના પ્રવાહી પદાર્થો સાથે મિશ્ર કરી, તેમની અસ્તિ આપવાથી સારી રીતે જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, તેથી જ તે દીપન અસ્તિ કહેવાય છે.

યુક્તરથ અસ્તિ

ઈરંડમૂલનિઃક્રાથો મધુતૈલં સસૈન્ધવમ્ ॥

ઈષ યુક્તરથો બસ્તિઃ સવચાપિપ્પલીફલઃ ॥ ૩૫ ॥

એરંડાના મૂળનો કાઢો કરી, તેની અન્દર મધ અને તેલ નાંખવાં. પછી સિન્ધાલુણુ, ઘોડાવજ, લીણ્ડીપીપર અને મીણ્ડોળ, એ ચારે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણને ઉપલા પ્રવાહી પદાર્થોની અન્દર ડોહી તેમની જે અસ્તિ આપવી, તેનું નામ યુક્તરથ અસ્તિ જાણવું.

સિદ્ધ અસ્તિ

પંચમૂલસ્ય નિઃક્રાથસ્તૈલં માગધિકામધુ ॥

સસૈન્ધવઃ સમધુકઃ સિદ્ધબસ્તિરિતિ સ્મૃતઃ ॥ ૩૬ ॥

ખીલી, અરણી, અરૂંશો, શવન અને સં૦ પાટલા-મં૦ પાડળ, એ પાંચે ઝાડનાં મૂળ (પંચ મૂલ)નો કાઢો કરવો. પછી તલનું તેલ, લીણ્ડીપીપરનું ચૂર્ણ, મધ, સિન્ધાલુણુ અને જેડીમધનું ચૂર્ણ, એ પાંચે ઔષધો ઉપલા કાઢાની અન્દર ડોહી, તેમની જે અસ્તિ આપવી તેનું નામ સિદ્ધ અસ્તિ જાણવું. આ અસ્તિ સર્વ રોગોપર આપવા લાયક છે.

અસ્તિ આપ્યા પછી જ્ઞાનમુષ્ણોદકૈઃ કુર્યાદિવાસ્વપ્નમર્જીર્ણતામ્ ॥

કેમ વર્તવું ?

વર્જયેદપરં સર્વમાચરેત્સ્નેહવસ્તિવત્ ॥ ૩૭ ॥

અસ્તિ આપેલા રોગીએ, ઉના પાણીથી સ્નાન કરવું-નહાવું, દિવસે સૂવું નહિ, અજીર્ણ થવા દેવું નહિ તથા ખીજાં સર્પ આચરણો સ્નેહ અસ્તિ પ્રમાણે જ આચરવાં.

એ રીતે હામોદરના પુત્ર શાર્ફગધરે રચેલી શાર્ફગધર સંહિતાને વિષે ઉત્તરખણ્ડના ચિકિત્સા-સ્થાનમાંનાં નિરૂહઅસ્તિવિધિ નામે છઠ્ઠા અધ્યાયની ગુર્જર દીકા સમ્પૂર્ણા.

—:૦:—

અધ્યાય ૭ મો, ઉત્તરઅસ્તિાવધિ

ઉત્તર અસ્તિ કેવી

અતઃ પરં પ્રવક્ષ્યામિ બસ્તિમુત્તરસંજિતમ્ ॥

અનાવવી ?

દ્વાદશાંગુલકં નેત્રં મધ્યે ચ કૃતકર્ણિકમ્ ॥ ૧ ॥

માલ્તીપુષ્પવૃંતામં છિદ્રં સર્ષપનિર્ગમમ્ ॥

હવે ઉત્તર અસ્તિ એટલે પુરુષના લિંગમાં અને સ્ત્રીઓની યોનિમાં મારવાની જે પિચ-કારી, તેનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કરું છું:—આ ઉત્તર અસ્તિની નળી, સુવર્ણાદિ ધાતુની અથવા કાચની, બાર આંગળ લાંબી, મધ્ય ભાગમાં કર્ણિકાવાળી (કાનના સરખા આકારવાળી),

બાધનાં ફૂલની કળીના સરખી સુંવાળી અને નળીના મુખના છિદ્રમાંથી સર્પવનો દાણે
નીકળી શકે એવાં બારીક છિદ્રવાળી હોવી જોઈએ.

ઉત્તર અસ્તિની માત્રા પંચવિંશતિવર્ષાણામધો માત્રા દ્વિકાર્ષિકી ॥ ૨ ॥

કેટલી આપવી ? તદ્ધર્ષ પલમાનં ચ સ્નેહસ્યોક્તા વિચક્ષણૈઃ ॥

ડાહ્યા વૈધે, પચ્ચીશ વર્ષની અન્દરનાં મનુષ્યને, સ્નેહરૂપ ઔષધની ઉત્તર અસ્તિની માત્રા, એ કર્ષ સૂધીની આપવી અને પચ્ચીશ વર્ષની ઉપરનાં મનુષ્યને, સ્નેહરૂપ ઔષધની ઉત્તર અસ્તિની માત્રા, એક પલ સૂધીની આપવી.

ઉત્તર અસ્તિ આપ્યા અથાસ્થાપનશુદ્ધસ્ય તૃત્તસ્ય જ્ઞાનમોજનૈઃ ॥ ૩ ॥

પૂર્વે શી ક્રિયા કરવી ? જે મનુષ્યને ઉત્તર અસ્તિ આપવી હોય, તે મનુષ્યને પ્રથમ આસ્થા-પન-નિરુહઅસ્તિ આપી, તેનાથી તેનો ક્રોડો શુદ્ધ કરી, તેને જ્ઞાન કરાવી પછી તેને જમાડવો.

ઉત્તર અસ્તિ મારવાનો સ્થિતસ્ય જાનુમાત્રે ચ પીટે ત્વિષ્ણલાકયા ॥

પ્રકાર સ્નિગ્ધયા મેદુમાર્ગે ચ તતો નેત્રં નિયોજયેત્ ॥ ૪ ॥

જનૈઃ શનૈર્ઘૃતામ્યક્તં મેદુરન્દ્રેડુલાનિ ષટ્ ॥ તતોડવપીડયેદ્વસ્તિ શનૈર્નેત્રં ચ નિર્હરેત્ ॥ ૫ ॥

તે પછી તે પુરુષને ગોઠણુ જેટલા ઉંચા આસનપર ઉભાક બેસાડી, તેના લિંગમાં ખોસવા લાયક સળી લઈ, તેને સ્નેહ ચોપડી, લિંગમાં ખોસીને પછી કાઢી લેવી. ત્યારબાદ અસ્તિની નળી લઈ, તેને ઘી આદિક સ્નેહ પદાર્થ ચોપડી, તેની અન્દર સ્નેહરૂપ ઔષધ નાંખીને પછી તે નળીને લિંગનાં છિદ્રની અન્દર આરતે આરતે છ આંગળા પર્યંત ખોસી, અસ્તિને દવાવવાથી, અસ્તિમાંનો સ્નેહ અન્દર દાખલ થાય એટલે તે નળીને ધીમે ધીમે બહાર કાઢી લેવી.

ઉત્તર અસ્તિ આપ્યા પ- તતઃ પ્રત્યાગતે સ્નેહે સ્નેહવસ્તિક્રમો હિતઃ ॥

છીક્યા ઉપચારો કરવા ? એ પ્રમાણે ઉત્તર અસ્તિ મારેલા રોગીની ઇન્દ્રિયમાંથી સ્નેહ બહાર આવ્યા બાદ, અનુવાસન અસ્તિપર કહેલા ઉપચારો કરવા એ હિતકારક છે.

સ્ત્રીનાં કનિષ્ઠિકાસ્થૂલં નેત્રં કુર્યાદશાંગુલમ્ ॥ ૬ ॥ મુદ્ગપ્રવેશં યોજ્યં

સ્ત્રી માટે કેવી ઉત્તર અસ્તિ બનાવવી ? સ્ત્રીઓને ઉત્તર અસ્તિ મારવા માટે, જે નળી કરવાની હોય, તે નળી, સ્ત્રીની ટચલી આંગળીના જેવી જાડી, દશ આંગળા લાંબી

અને મુખના છિદ્રમાં મળતો દાણો પેસી શકે એવાં છિદ્રવાળી બનાવવી.

ચ યોન્યંતશ્ચતુરંગુલમ્ ॥

યોનિમાં ઉત્તર અસ્તિ કેમ મારવી ?

એ બનાવેલી ઉત્તર અસ્તિની નળી, સ્ત્રીની યોનિમાં-ગર્ભાશયના માર્ગમાં ચાર આંગળા પર્યંત ઘાલી, પછી પીચકારી મારવી.

દ્વયંગુલં મૂત્રમાર્ગે ચ સુક્ષ્મં નેત્રં નિયોજયેત્ ॥ ૭ ॥

સ્ત્રીના મૂત્રમાર્ગમાં ઉત્તર અસ્તિ કેમ મારવી ?

સ્ત્રીઓના મૂત્રમાર્ગમાં પુરુષ પ્રમાણે બારીક નળી ગોઠવી, તે નળી એ આંગળા પર્યંત મૂત્રમાર્ગમાં ખોસી, પછી પીચકારી મારવી.

આલાના મૂત્રમાર્ગમાં મૂત્રકૃચ્છ્રવિકારેષુ બાલાનાં ત્વેકમંગુલમ્ ॥

ઉત્તરઅસ્તિ કેમ મારવી શનૈર્નિઃકંપમાધેયં સૂક્ષ્મનેત્રં વિચક્ષણૈઃ ॥ ૮ ॥

નાની છોકરીઓને બે મૂત્રકૃચ્છ્રવિકાર-ઉત્તર થયો તો (વૈદે) હાથ ન ધ્રુગ્નવતાં, આરીક નળી. એક આંગળ સૂધી, મૂત્રમાર્ગમાં ખોસી, પછી પીચકારી મારવી.

યોનિની અસ્તિમાં કેટલો યોનિમાર્ગેષુ નારીણાં સ્નેહમાત્રા દ્વિપાલિકી ॥

લો સ્નેહ નાંખવો? સ્ત્રીઓના યોનિમાર્ગમાં અસ્તિ આપવા માટે સ્નેહની માત્રા બે

સ્ત્રીના મૂત્રમાર્ગની મૂત્રમાર્ગે પલોન્માના [પલની બાણવી.

અસ્તિમાં કેટલો સ્નેહ સ્ત્રીઓના મૂત્રમાર્ગમાં અસ્તિ આપવા માટે, સ્નેહની માત્રા એક પલની બાણવી.

આલાના મૂત્રમાર્ગની બાલાનાં ચ દ્વિકાર્ષિકી ॥ ૯ ॥

અસ્તિમાં કેટલો સ્નેહ આલાઓના મૂત્રમાર્ગમાં અસ્તિ આપવા માટે સ્નેહની માત્રા બે કર્પની બાણવી.

ઉત્તરઅસ્તિ મારવા ઉત્તાનાયૈ સ્ત્રિયૈ દયાદૂર્ધ્વજાન્વૈ વિચક્ષણઃ ॥

ઢાણે સ્ત્રીને કેમ ડાહ્યા વૈદે, સ્ત્રીઓને ચત્તી ચુવાડી, તેના ગોઠણ ઉંચા કરાવીને પછી અસ્તિની નળી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે યોનિમાં ખોસીને પીચકારી મારવી.

ઉત્તર અસ્તિનું સ્નેહ અપ્રત્યાગચ્છતિ મિષ્ઠબસ્તાવુત્તરસંજ્ઞકે ॥ ૧૦ ॥

અહાર કેમ કાઢવું? મૂયો બસ્તિ નિદધ્યાચ્ચ સંયુક્તઃ શોધનૈર્ગણૈઃ ॥

ફલ્ગર્તિ નિદધ્યાદ્વા યોનિમાર્ગે દ્વદાં મિષ્ઠ ॥ ૧૧ ॥ સૂત્રૈર્વિનિર્મિતાં સ્ત્રિગ્ધાંશોધનદ્રવ્યસંયુતામ્ ॥

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ઉત્તર અસ્તિ માર્યા પછી બે ઘડીની અન્દર બે તે સ્નેહ પાછો અહાર ન આવે તો શોધન દ્રવ્ય(હરડાં, બેહેડાં આંગળાં, એરંડી આદિ) એકડાં કરી તેનો કદક અથવા કાદો કરી તેમની ફરી પાછી અસ્તિ આપી, પહેલાંનો સ્નેહ પાછો અહાર આવે તેમ કરવું અથવા શોધન દ્રવ્યોને અને સ્નેહને ઘૂગડાંના કટકામાં પાથરી તેની વાટ વણીને પછી વૈદે તે વાટને યોનિમાર્ગમાં સારી રીતે ખોસી, પહેલાંનો સ્નેહ પાછો અહાર આવે તેમ કરવું.

અસ્તિથી થયેલા દાહ- દહ્યમાને તથા બસ્તૌ દયાત્ બસ્તિ વિચક્ષણઃ ॥ ૧૨ ॥

ના શા ઉપાયો કરવા? ક્ષીરિવૃક્ષકષાયેણ પયસા શીતલેન ચ ॥

એ પ્રમાણે અસ્તિ મારવાથી બે સ્ત્રીઓના યોનિમાર્ગમાં દાહ-બળત્રા થાય તો ક્ષીર-ત્રાળાં(પીપળો, ઉંચરો, વડ, પારસપીપળો અને પીપર આદિ)ની જાલનો કાદો કરી, તેમની પીચકારી મારવી; અથવા ટાઢાં દૂધની પીચકારી મારવી એટલે દાહ-બળત્રા શાંત થશે.

ઉત્તર અસ્તિથી ક્યા બસ્તિઃ શુક્રરુજઃ પુંસાં સ્ત્રીણામાર્તવજાં રુજઃ ॥ ૧૩ ॥

ક્યા રોગો મટે? હન્યાદુત્તરબસ્તિસ્તુ

વીર્ય સમ્યન્ધી દોષવાળા પુરુષને ઉત્તર અસ્તિ આપવાથી તેના શુક્ર સમ્યન્ધી સર્વ દોષો દૂર થાય છે; તેમ આર્તવ સમ્યન્ધી દોષવાળી સ્ત્રીને ઉત્તર અસ્તિ આપવાથી તેના આર્તવ સમ્યન્ધી સર્વ દોષો દૂર થાય છે.

- મેહ રોગીને અસ્તિ નોચિતો મેહિનાં કચિત્ ॥
શા માટે ન મારવી ? પ્રમેહના રોગવાળાને આ ઉત્તર અસ્તિ લેશ ભાર ઉપયોગી નથી.
- ઉત્તર અસ્તિથી ક્યો રોગ શમે ? સમ્યગ્દત્તસ્ય લિંગાનિ વ્યાપદઃ શમ એવ ચ ॥ ૧૪ ॥
મનુષ્યને, શુદ્ધ ધાતુ સમ્બન્ધી ઉપદ્રવોનાં જે ચિહ્નો હોય, તે ચિહ્નો સારી રીતે આપેલી ઉત્તર અસ્તિથી શમી જાય છે.
- ઉત્તર અસ્તિથી થયેલા અવશુભ્રુકેમ મટાડવા ? વસ્તેરુત્તરસંજ્ઞસ્ય શમનં લેહ્યવસ્તિના ॥
ઉત્તર અસ્તિ મારવાથી જે કાંઈ ઉપદ્રવ થયા હોય, તે ઉપદ્રવો સ્નેહ અસ્તિ આપીને શમાવવા-મટાડવા.
- ફલવર્તિ બનાવવાની વિધિ ધૃતામ્યકે ગુદે ક્ષેપ્યા શ્લક્ષ્ણા સ્વાંગુષ્ઠસમિમા ॥ ૧૫ ॥
મલમ્વર્તિની વર્તિઃ ફલવર્તિશ્ચ સા સ્મૃતા ॥
કપડાંના કટકાને ઓરડી આદિ ઔષધોનો કદક ચોપડી તેની રોગીના અંગુઠાના જેવડી બાંધી, લાંબી અને સુંવાળી એવી વાટ કરવી. પછી રોગીની ગુદામાં ધી ચોપડી, તેને ઝાટા આવવા સારુ તે વાટને ગુદાની અન્દર જે ખોસવી તેનું નામ ફલવર્તિ કહેવાય છે.
- એ રીતે દામોદરના પુત્ર શાર્દૂલગદ્યે રચેલી શાર્દૂલગદ્ય સંહિતાને વિષે ઉત્તરખણના ચિકિત્સા-સ્થાનમાંના ઉત્તરઅસ્તિ નામે સાતમા અધ્યાયની ગુર્જર દીકા સમ્બ્રણી.

—:૦:—

અધ્યાય ૮ મો, નસ્યવિધિ

- નસ્ય શબ્દનો ખુલાસો નસ્યં તત્કથ્યતે ધીરૈર્નાસામ્રાજ્યં યદૌષધમ્ ॥
જે ઔષધો નાકમાં ધાલવાનાં હોય, તે ઔષધને વિદ્વાન લોકો નસ્ય કહે છે.
- નસ્યનાં નામો નાવનં નસ્ય કર્મેતિ તસ્ય નામદ્વયં મતમ્ ॥ ૧ ॥
તે નસ્યનાં નાવન અને નસ્યકર્મ એવાં બે નામો છે.
- નસ્યના ભેદો નસ્યમેદો દ્વિધા પ્રોક્તો રેચનં સ્નેહનં તથા ॥
એ નસ્યના રેચન અને સ્નેહન નામે બે ભેદ છે.
- રેચન નસ્ય કોને કહેવું ? રેચનં કર્ષણં પ્રોક્તં
જે રેચન નસ્ય છે, તે કર્ષણ કરનારું અર્થાત્ દોષોને કૃશ કરનારું છે.
- સ્નેહન નસ્ય કોને કહેવું ? સ્નેહનં બૃહ્ણં મતમ્ ॥ ૨ ॥
જે સ્નેહન નસ્ય છે, તે બૃહ્ણ કરનારું અર્થાત્ શરીરને પુષ્ટ કરનારું છે.
- નસ્ય ક્યે ક્યે વખતે લેવું ? કફપિત્તાનિલઙ્ગસે પૂર્વમધ્યાપરાહ્ને ॥
દિનસ્ય ગૃહ્યતે નસ્યં રાત્રૌ વાયુત્કટે ગદે ॥ ૩ ॥
કફનો નાશ કરવા સારુ, પ્રાતઃકાળે નાકની અન્દર ઔષધ નાંખવું; પિત્તનો નાશ કરવા સારુ, મધ્યાહ્ને નાકની અન્દર ઔષધ નાંખવું. વાયુનો નાશ કરવા સારુ, સાયંકાળે નાકની અન્દર ઔષધ નાંખવું અને રોગનું ધણું જોર થયું હોય તો રાત્રિના પણ, નાકની અન્દર ઔષધ નાંખવું.

નસ્ય ક્યે ક્યે વખતે
ન લેવું? નસ્યં ત્યજેદ્ભોજનાન્તે દુર્દિને ચાપતર્પणे ॥
જમ્યા પછીના વખતે, વાદગાંથી ઘેરાયેલો સૂર્ય હોય ત્યારે અ-
થવા લાંધણુ કરી હોય તે દિવસે, નાકની અન્દર ઔષધ નાંખવું નહિ.
કોણે કોણે નસ્ય ન તથા નવપ્રતિહયાયી ગર્ભિણી ગરદ્વષિતઃ ॥ ૪ ॥
લેવું? અજીર્ણી દત્તવસ્તિશ્ચ પીતસ્નેહોદકાસવઃ ॥

ક્રુદ્ધઃ શોકાભિમૂતશ્ચ તૃષાર્તો વૃદ્ધબાલકૌ ॥ ૫ ॥ વેગાવરોધી સ્નાતશ્ચ સ્નાતુકામશ્ચ વર્જयेत् ॥
નવો પ્રતિશ્યાય રોગવાળો, ગર્ભિણી સ્ત્રી, વિપદોપથી પીડાયેલો, અજીર્ણવાળો, અસ્તિ
આપેલો, સ્નેહપાન કરેલો, પાણી પીધેલો, આસવ પીધેલો, ક્રોધાયમાન થયેલો, શોકથી
પીડાયેલો, તૃષાતુર, વૃદ્ધ, બાલક, ઝાઝપિશામના વેગને રોકનારો, સ્નાન કરેલો-નાહેલો
અને સ્નાન કરવાની ઇચ્છાવાળો, એ સર્વ મનુષ્યોએ નાકમાં ઔષધ નાંખવું નહિ.

કેટલાં વર્ષથી કેટલાં વર્ષ અષ્ટવર્ષસ્ય બાલસ્ય નસ્યકર્મ સમાચરેત્ ॥ ૬ ॥

સૂધી નસ્ય લેવું? અશીતિર્વાદ્ધર્ચ્વે ચ નાબનં નૈવ દીયતે ॥

આઠ વર્ષનાં બાલકને નસ્યકર્મ કરવું, પણ આઠ વર્ષની અન્દરનાં નસ્યકર્મ કરવું
નહિ; તેથી જ રીતે ઐશી વર્ષની ઉપરનાં મનુષ્યને નસ્યકર્મ કરવું નહિ, પણ ઐશી વર્ષ
સૂધીનાં મનુષ્યને જ નસ્યકર્મ કરવું.

વૈરેચન નસ્યનું વર્ણન અથ વૈરેચનં નસ્યં પ્રાઢ્યં તૈલૈઃ સુતીક્ષ્ણકૈઃ ॥ ૭ ॥
તીક્ષ્ણમેષજસિદ્ધૈર્વા ભૈઃ ક્વાથૈ રસૈસ્તથા ॥

તીક્ષ્ણ ઔષધોનાં તેલો, તીક્ષ્ણ ઔષધ નાંખીને તૈયાર કરેલા સ્નેહો, તીક્ષ્ણ ઔષ-
ધોના ક્વાથો અને તીક્ષ્ણ ઔષધોના રસો, એ સર્વ ઔષધોમાંથી, જે મનુષ્યને જે ઔષધ
અનુકૂલ આવતું હોય, તે મનુષ્યને તે ઔષધનું નાકની અન્દર નસ્ય કરાવવું એટલે તેનાથી
દોષાનો સ્વાવ થાય છે અને તે પરથી જ તે, વિરેચન નસ્ય કહેવાય છે.

ઉત્તમ, મધ્યમ અને ક- નાસિકારન્ધ્રયોરઘૌ ષટ્ ચત્વારશ્ચ બિન્દવઃ ॥ ૮ ॥

નિષ્ઠ વિરેચન માત્રા પ્રત્યેકં રેચને યોજ્યા મુખ્યમધ્યાન્ત્યમાત્રયા ॥

નાકનાં દરેક છિદ્રની અન્દર, રેચન નસ્ય ઔષધનાં આઠ ટીપાં નાંખવાં, એ ઉત્તમ
માત્રા કહેવાય છે; છ ટીપાં નાંખવાં, એ મધ્યમ માત્રા કહેવાય છે અને ચાર ટીપાં નાંખવાં
એ કનિષ્ઠ માત્રા કહેવાય છે.

નસ્યમાં જુદાં જુદાં નસ્યકર્મણિ દાતવ્યં શાળૈકં તીક્ષ્ણમૌષધમ્ ॥ ૯ ॥

ઔષધો કેટલાં નાંખવાં? હિંચુ સ્યાદ્યન્નમાત્રં તુ માષૈકં સૈન્ધવં મતમ્ ॥

ક્ષીરં ચૈવાષ્ટશાળં સ્યાત્પાનીયં ચ ત્રિકાર્ષિકમ્ ॥ ૧૦ ॥ કાર્ષિકં મધુરં દ્રવ્યં નસ્યકર્મણિ યોજयेत् ॥

નસ્યકર્મની અન્દર, તીક્ષ્ણ ઔષધો, એક શાળુ પ્રમાણુ લેવાં; હિંચુ, એક યવ ભાર
લેવી; સિન્ધાલુણુ, એક માપા ભાર લેવું, દૂધ આઠ શાળુ લેવું, પાણી ત્રણ કર્ષ ભાર લેવું
અને મધુર દ્રવ્ય(શાકર આદિ) એક કર્ષ ભાર લેવાં. એ પ્રમાણુ નસ્યકર્મની અન્દર આ
સર્વ ઔષધો વાપરવાં.

- વૈરેચન નસ્ય બેઢ** અવપીડઃ પ્રથમનં દ્વૌ મેદાવપરૌ સ્મૃતૌ ॥ ૧૧ ॥
તે વિરેચન નસ્યના અવપીડ અને પ્રથમન નામે બીજા બે બેદો છે.
શિરોવિરેચનસ્થાને તૌ તુ દેયૌ યથાયથમ્ ॥
- અવપીડ નસ્ય શાપર વાપરવું?** એ અવપીડ નામે વિરેચનનો, માથાનું શોધન કરવું હોય ત્યારે, જેમ યોગ્ય લાગે તેમ ઉપયોગ કરવો.
- પ્રથમન નસ્ય શાપર વાપરવું?** એ પ્રથમન નામે વિરેચનનો, માથાનું શોધન કરવું હોય ત્યારે જેમ યોગ્ય લાગે તેમ ઉપયોગ કરવો.
- અવપીડ વિરેચનનાં લક્ષણ** કલ્કીકૃતાદૌષધાયઃ પીડિતો નિઃસૃતો રસઃ ॥ ૧૨ ॥
સોવપીડઃ સમુદ્દિષ્ટસ્તીક્ષ્ણદ્રવ્યસમુદ્ભવઃ ॥
તીક્ષ્ણ ઔષધો(શુદ્ધ, મરી, વગ્ આદિ)ને પાણીની અન્દર વાડી, સારી રીતે લટી, તેનો કડક કરી, તે કડકને દબાવીને-નીચેથીને જે રસ કાઢવામાં આવે છે તે રસનાં નાકમાં જે ટીપાં પાડવાં, તેનું નામ અવપીડ વિરેચન બાલુવું.
- પ્રથમન વિરેચનનાં લક્ષણ** ષટ્કુલા દ્વિવક્ત્રા યા નાડી ચૂર્ણ તથા ધમેત્ ॥ ૧૩ ॥
તીક્ષ્ણં કાલમિતં વક્ત્રવાતૈઃ પ્રથમનં હિ તત્ ॥
છ આંગળ લાંબી અને બે મોઢાંની નળી બનાવી, તેની અન્દર તીક્ષ્ણ ઔષધોનું ઝીણું ચૂર્ણ એક કાલ ભાર ભરી, પછી તે નળીનાં બન્ને મુખો, રોગીના નાકમાં દરેક છિદ્રમાં બેરોચર રાખી, પછી વૈદ્યે મુખથી, નળીના પછવાડેના મુખમાંથી જે ડુંક મારવી, તેનું નામ પ્રથમન વિરેચન બાલુવું.
- કયા કયા રોગોમાં વૈરેચન નસ્ય વાપરવું?** ऊर्ध्वजत्रुगते रोगे कफजे स्वरसंक्षये ॥ ૧૪ ॥
अरोचकं प्रतिशयाये शिरःशूले च पीनसे ॥
શોફાપસ્મારકુષ્ઠેષુ નસ્યં વૈરેચનં હિતમ્ ॥ ૧૫ ॥
ડોકની હાંશડીના ઉપરના ભાગમાં થનારા રોગો, કફથી થયેલો સ્વરભંગ રોગ, અરોચક, પ્રતિશ્યાય, શિરઃશૂલ-મસ્તકશૂલ, પીનસ રોગ, શોફ, અપસ્માર અને કુષ્ઠ, આ સર્વ રોગપર વિરેચન નસ્ય આપવું, એ હિતકારી છે.
- કેાને કોને સ્નેહન નસ્ય આપવું?** मीरुखीकृशबालानां नस्यं स्नेहेन दीयते ॥ [સ્નેહન નસ્ય આપવું.
બીકણ મનુષ્ય, સ્ત્રી, કૃશ-દુર્બળ અને બાલક. એટલાં બાળાંને ગલરોગે સન્નિપાતે નિદ્રાયાં વિષમજ્વરે ॥ ૧૬ ॥
- અવપીડ નસ્ય કયા કયા રોગોપર દેવું?** मनोविकारे कृमिषु युज्यते चावपीडनम् ॥
ગલરોગ, સન્નિપાત રોગ, બળી નિદ્રા, વિષમ જ્વર, મનોવિકાર માનસ રોગ અને કૃમિરોગ, એ સર્વ રોગોપર અવપીડન નસ્ય વાપરવું.
- પ્રથમન નસ્ય કયા કયા રોગોપર દેવું?** अत्यंतोत्कटदोषेषु विसंज्ञेषु च दीयते ॥ ૧૭ ॥
ચૂર્ણ પ્રથમનં ધીરેસ્તદ્ધિ તીક્ષ્ણતરં યતઃ ॥

શરીરની અન્દર વાતાદિ દોષો અત્યન્ત ક્રોધાયમાન થયા હોય અથવા દોષો કુપિત થઇને મનુષ્ય ચેષ્ટા-સંસાર રહિત થઇ ગયો હોય તો તેવા રોગોમાં, ધીર વૈદ્યોએ, શુષ્ક, મરી અને વંજ આદિ તીક્ષ્ણ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને પ્રથમન નસ્ય આપવું અર્થાત્ નળીથી ફૂંકવું કારણ કે, આ નસ્ય સર્વ પ્રકારના નસ્યમાં અતિ તીક્ષ્ણ છે.

નસ્યં સ્યાત્ ગુહ્યં ટીમ્યાં પિપ્પલીસૈન્ધવેન ચ ॥ ૧૮ ॥
 ગુહ્યં નસ્ય ક્યા ક્યા જલપિષ્ટેન તેનાક્ષિકર્ણનાસાશિરોગદાઃ ॥
 રોગોપર દેવું?

હનુમન્યાગલોદ્ભૂતા નસ્યન્તિ મુજઞ્છજાઃ ॥ ૧૯ ॥
 શુષ્કને જરાતરા ઉના પાણીમાં ધરી, તેની અન્દર ગોળ ભેળવીને પછી તેનું નાકમાં નસ્ય દેવું, એથી અક્ષિ, કર્ણ, નાસા, મસ્તક-શિર, હનુ, માન્યાશિરા, ગલકણ્ઠ અને પૃષ્ઠ એટલે કે કાણે થયેલા રોગો મટી જાય છે.

પિપ્પલ્યાદિ નસ્ય ક્યા લીણીપીપર અને સિન્ધાલુણુ, એ બન્ને ઔષધોને મેંજસાજ ઉના ક્યા રોગોપર દેવું? પાણીમાં ધરી તેનું નાકમાં નસ્ય દેવું. એથી અક્ષિ, કર્ણ, નાસા, મસ્તક-શિર, હનુ, મન્યાશિરા, ગલ-કણ્ઠ, ભુજ અને પૃષ્ઠ, એટલે કે કાણે થયેલા રોગો મટી જાય છે.

મધૂકસારાદિ નસ્ય ક્યા મધૂકસારકૃષ્ણામ્યાં વચામરિચસૈન્ધવૈઃ ॥
 ક્યા રોગોપર દેવું? નસ્યં કોષ્ણજલે પિષ્ટં દયાત્સંજ્ઞાપ્રબોધનમ્ ॥ ૨૦ ॥
 અપસ્મારે તથોન્માદે સન્નિપાતેપતન્ત્રકે ॥

મધુકાનાં લાકડાંનો ગર્ભ-સાર, લીણીપીપર, ઘોડાવજ, મરી અને સિન્ધાલુણુ, એ પાંચે ઔષધોને કેંક ઉના પાણીમાં વાટી, સારી પેટે લટીને પછી તેનું નાકમાં નસ્ય દેવું એથી અપસ્માર, ઉન્માદ, સન્નિપાત અને અપતન્ત્રક વાત, એ સર્વ રોગથી ચેષ્ટારહિત થયેલો મનુષ્ય, જલદી સાવધ થાય છે.

સૈન્ધવાદિ નસ્ય ક્યા સૈન્ધવં શ્રેતમરિચં સર્ષપાઃ કુષ્ઠમેવ ચ ॥ ૨૧ ॥
 ક્યા રોગોપર દેવું? બસ્તમૂત્રેણ પિષ્ટાનિ નસ્યં તન્દ્રાનિવારણમ્ ॥

સિન્ધાલુણુ, શરગવાનાં ખી, સર્પવ અને કઠ, એ ચારે ઔષધોને બકરાના મૂત્રમાં વાટીને-લટીને પછી તેના રસનાં નાકની અન્દર ટીપાં પાડવાં, એથી તન્દ્રા મટી જાય છે.

રોહિતમત્સ્યપિત્તેન ભવિતં સૈન્ધવં વચા ॥ ૨૨ ॥
 પ્રથમન નસ્ય ક્યા ક્યા મરિચં પિપ્પલી ટુંટી કંકોલં લજ્જતં પુરમ્ ॥
 રોગોપર દેવું?

કટ્ફલં ચેતિ તત્ત્વર્ણં દેયં પ્રથમનં બુધૈઃ ॥ ૨૩ ॥

સિન્ધાલુણુ, ઘોડાવજ, મરી, લીણીપીપર, શુષ્ક, ચણકઆળ, લસણુ, ગુગળ અને કાયકળ, એ નવે ઔષધોનું આરિક ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણને, રોહિત નામે માછલાંના કાળગની અન્દરના પીત્તની ભાવના આપી સૂકવવું. સૂકાયા પછી તે ચૂર્ણને અગાઉ કહ્યા પ્રમાણે નળીની અન્દર ભરી, નાકની અન્દર જે ફૂંકવું, તેનું નામ પ્રથમન નસ્ય કહેવાય છે. (આ ઔષધથી પ્રથમ કહેલા અપસ્મારાદિક રોગો મટી જાય છે.)

બૃહણ નસ્યના ભેદાનાં અથ વૃહણનસ્યસ્ય કલ્પના કથ્યતેऽધુના ॥
નામે મર્શશ્ચ પ્રતિમર્શશ્ચ દ્વૌ મેદૌ ભેદને મતૌ ॥ ૨૪ ॥

હવે બૃહણ-રનેહન નસ્યની કલ્પના નીચે પ્રમાણે કહું છું. એ રનેહન-બૃહણ નામે નસ્યના મર્શ અને પ્રતિમર્શ નામે બે ભેદો માનેલા છે.

મર્શબૃહણ-રનેહન મર્શસ્ય તર્પણી માત્રા મુખ્યા શાળૈઃ સ્મૃતાઽષ્ટભિઃ ॥
નસ્યની માત્રાનું વર્ણન મધ્યમા ચ ચતુઃશાળૈર્હીના શાળમિતા સ્મૃતા ॥ ૨૫ ॥

(ઘી આદિ રનેહનું નસ્ય જે મોટા પ્રમાણમાં દેવું, તેનું નામ મર્શ જાણવું, અને જે અલ્પ પ્રમાણમાં દેવું તેનું નામ પ્રતિમર્શ જાણવું.) મર્શ નામે નસ્યની માત્રા રસાદિ ધાતુને તુલ્ય કરનારી છે; અને તેની, આઠ શાળની ઉત્તમ માત્રા કહેવાય છે, ચાર શાળની મધ્યમ માત્રા કહેવાય છે અને એક શાળની હીન-કનિષ્ઠ માત્રા કહેવાય છે.

મર્શ બૃહણ નસ્યની એકૈકર્ષિમસ્તુ માત્રેયં દેયા નાસાપુટે બુધૈઃ ॥
માત્રા કેટલી વાર મર્શસ્ય દ્વિત્રિવેલં વા વીક્ષ્ય દોષબલાબલમ્ ॥ ૨૬ ॥
નાંખવી? સમજી વૈદ્યે, દોષોનું અસામ્ય જોઈને, પછી મર્શ બૃહણ-રનેહન નસ્યની કાંઈ પણ માત્રા, નાકના દરેક છિદ્રમાં બે ત્રણ વખત નાંખવી.

એકાન્તરં દ્વયન્તરં વા નસ્યં દયાદ્વિક્ષણઃ ॥
મર્શ નસ્ય કેટલે કેટલે ત્ર્યહં પંચાહમથવા સપ્તાહં વા મુચન્ત્રિતે ॥ ૨૭ ॥
દિવસે નાકમાં નાંખવું? ડાહ્યા વૈદ્યે, રોગીને વસ્ત્રાદિક વીંટીને પછી, એક દિવસને આંતરે, બે દિવસને આંતરે, ત્રણ દિવસને આંતરે, પાંચ દિવસને આંતરે અથવા સાત દિવસને આંતરે, નાકના દરેક છિદ્રમાં, મર્શ નામના નસ્યની માત્રા ઉપર કહ્યા પ્રમાણે નાંખવી.

મર્શો શિરોવિરેકે ચ વ્યાપદો વિવિધાઃ સ્મૃતાઃ ॥
મર્શની માત્રા વધુ દેવા- દોષોત્કલેશાત્કયાચૈવ વિજ્ઞેયાસ્તા યથાક્રમમ્ ॥ ૨૮ ॥
થી શું થાય છે? મર્શ નામે નસ્યની માત્રાનું પ્રમાણ વધારે થઈ જાય ત્યારે દોષો ઉછળી આવે, પછી તેનાથી, દોષોની વૃદ્ધિના નિમિત્તરૂપ અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવો થાય છે.

શિરોવિરેચન નસ્યની શિરોવિરેચન નામે નસ્યની માત્રાનું પ્રમાણ વધારે થઈ જાય
માત્રા વધુ દેવાથી શું ત્યારે, દોષોનો ધણો સ્વાય થઈ જઈને પછી તેનાથી, દોષોના ક્ષયના
થાય છે નિમિત્તરૂપ અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવો થાય છે.

દોષોત્કલેશનિમિતાસુ યંજ્યાદ્વમનશોધનમ્ ॥
મર્શની માત્રા વધુ મર્શ નામે નસ્યની માત્રાનું પ્રમાણ વધારે થઈ જાય ત્યારે દોષો
અપાઈ હોય ત્યારે ઉછળી આવવાના-વધવાના નિમિત્તરૂપ ઉપદ્રવોપર વમન અને
શું કરવું? શોધન કરનારું ઔષધ વાપરવું-આપવું.

શિરોવિરેચનની માત્રા
વધુ અપાઈ હોય ત્યારે
શું કરવું?

કયા કયા રોગોપર બું-
હણ નસ્ય આપવું?

અથ ક્ષયનિમિત્તાણુ યથાસ્વં બૃહ્ણં મતમ્ ॥ ૨૯ ॥

શિરોવિરેચન નામે નસ્યની માત્રાનું પ્રમાણ વધારે થઈ જાય ત્યારે દોષોનો, બહુ સાવ થઈ જવાના, ક્ષયના નિમિત્તરૂપ ઉપદ્રવોપર, જેમ યોગ્ય લાગે તેમ બુંહણ-પુષ્ટ કરનારાં ઔષધો વાપરવાં, આપવાં. શિરોનાસાક્ષિરોગેષુ સૂર્યાવર્તાધિમેદકે ॥

દંતરોગે બલે હીને મન્યાબાહ્સજે ગદે ॥ ૩૦ ॥

મુલશોષે કર્ણનાદે વાતપિત્તગદે તથા ॥

અકાલપલિતે ચૈવ કેશહમધુપ્રપાતને ॥ ૩૧ ॥ યુજ્યતે બૃહ્ણં નસ્યં સ્નેહૈર્વા મધુરદ્રવૈઃ ॥

શિરો(મસ્તક)રોગ, નાસા રોગ, અક્ષિ(નેત્ર)રોગ, સૂર્યાવર્ત રોગ, અર્ધમેદક રોગ, દન્ત રોગ, બલહીનતા, મન્યા(ગરદનનો)રોગ, બાહુ રોગ, અંસ(ખભાનો)રોગ, મુખશોષ રોગ, કર્ણનાદ રોગ, વાતપિત્ત વિકાર, અકાલ પલિત(કવખતે ધોળા વાળ થવાનો)રોગ અને કેશહમધુપ્રપાતન(કાઠીના વાળ ખરી પડવાનો)રોગ, એ સર્વ રોગોપર, ઘી આદિ સ્નેહન પદાર્થો વડે અથવા સાકર આદિ મધુર પદાર્થો વડે બુંહણ નામે નસ્ય આપવું.

માધાદિ નસ્ય કયા કયા માષાત્મગુમારાભામિર્બલારૂઘકરોહિયૈઃ ॥ ૩૨ ॥

રોગોપર દેવું? કૃતોઽચગંધયા કાથો હિંગુસૈન્ધવસંયુતઃ ॥

કોળ્ણો નસ્યપ્રયોગેણ પક્ષાઘાતં સંકંપનમ્ ॥ ૩૩ ॥ જયેદર્શિતવાતં ચ મન્યાસ્તંભાવબાહુકૌ ॥

અડદ, કૌચાં (ભેરવની શીંગનાં બી), રાસ્ના, બલાનાં-બલદાણાનાં-ખરેટીનાં મૂળ, એરંડાનું મૂળ, રોંપ નામે ખડ અને આખસન્ધ એ સાતે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને કાઢો કરી, તે કાઢાની અન્દર સંકેલી હિંગનું અને સિન્ધાણુનું ચૂર્ણ નાંખવું. પછી તે કાઢો જરાતરા-કૈંક ઉતો રહે એટલે તેનું નસ્ય આપવું. એ રીતે નસ્ય આપવાથી, પક્ષાઘાત, (કમ્પ) વાત, અર્ધિત વાત, મન્યાસ્તમ્બ વાત અને અપબાહુક વાત મટી જાય છે.

પ્રતિમર્શ નસ્યમાં કઠ- પ્રતિમર્શસ્ય માત્રા તુ દ્વિદ્વિબિન્દુમિતા મતા ॥ ૩૪ ॥

લાં ટીપાં નાંખવાં? પ્રત્યેકશો નસ્તકયોઃ સ્નેહેનેતિ વિનિશ્ચિતમ્ ॥

પ્રતિમર્શ નામે સ્નેહનું જે નસ્ય કહી ગયા છીએ, તે જ પ્રતિમર્શ નામે સ્નેહન નસ્યનાં બળમે ટીપાં નાકના દરેક છિદ્રમાં નક્કી-ચોક્કસ રીતે જે નાંખવાં, તેનું નામ પ્રતિમર્શ નામે નસ્યની માત્રા માનેલી છે.

બિન્દુ માત્રાનું પ્રમાણ સ્નેહે ગ્રંથિદ્વયં યાવન્નિમમા ચોદ્ધતા તતઃ ॥ ૩૫ ॥

તર્જની ચં સ્વેદ્વિન્દું સા માત્રા બિન્દુસંજ્ઞિતા ॥

ઘી, તેલ આદિ સ્નેહ પદાર્થની અન્દર તર્જની (અંગુઠાની જોડની) આંગળીને, એ કાપા-સાંધા સુધી બોળી, તેને બહાર કાઢીને જે ટીપું પાડવું તેનું નામ બિન્દુમાત્રા જાણવું.

કેટલાં ટીપાં શાણુ એવંચિદ્વિન્દુસંજ્ઞૈરષ્ટમિઃ જ્ઞાણ ઉચ્યતે ॥ ૩૬ ॥

કહેવાય?

ઉપર પ્રમાણેનાં આઠ ટીપાંનો એક શાણુ થાય છે.

મર્શ નસ્યમાં કૃષ્ણાં
ટીપાં નાંખવાં?

પ્રતિમર્શ નસ્યના
ટીપાંનું વર્ણન

પ્રતિમર્શ નસ્ય ક્યે ક્યે
વખતે આપવું?

સ દેયો મર્શનસ્યે તુ

શાણુ પ્રમાણની માત્રા, મર્શ નામે નસ્યની અન્દર આપવી.

પ્રતિમર્શો દ્વિચિન્દુકઃ ॥

ઉપર જે પ્રકારના ચિન્દુનું-ટીપાંનું વર્ણન કર્યું, તે પ્રકારના ચિન્દુનાં, બે ચિન્દુ-ટીપાં, પ્રતિમર્શ નામે નસ્યની અન્દર આપવાં.

સમયાઃ પ્રતિમર્શસ્ય બુધૈઃ પ્રોક્તાશ્ચતુર્દશ ॥ ૩૭ ॥

પ્રમાતે દન્તકાષ્ટાન્તે ગૃહાન્નિર્ગમને તથા ॥

વ્યાયામાધ્વવ્યવાયાંતે વિષ્ણુત્રાંતેઽજનેકૃતે ॥ ૩૮ ॥

કવલાન્તે મોજનાંતે દિવાસ્વપ્રોત્થિતે તથા ॥ વમનાંતે તથા સાયં પ્રતિમર્શઃ પ્રયુજ્યતે ॥ ૩૯ ॥

બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે, પ્રતિમર્શ નામે નસ્ય આપવાના ચૌદ વખતો નીચે પ્રમાણે જણાવ્યા છેઃ-૧ સવારના પહોરમાં ઉઠવા ટાણે, ૨ દાતણ ક્યાં પછી, ૩ ધરમાંથી બહાર નીકળવા ટાણે, ૪ પરિશ્રમ કર્યા પછી, ૫ રસ્તેથી ચાલી આવ્યા પછી, ૬ મૈથુન કર્યા પછી, ૭ સાક્ર ઝાડો આવ્યા પછી, ૮ સાક્ર પેશાબ આવ્યા પછી, ૯ નેત્રની અન્દર અંજન આંજ્યા પછી, ૧૦ એક કાળિયો અનાજ ખાધા પછી, ૧૧ જમી રહ્યા પછી, ૧૨ દિવસે સૂઈને ઉઠ્યા પછી, ૧૩ ઉલટી કર્યા પછી અને ૧૪ સાયંકાળને ટાણે, એ સર્વ વખતે પ્રતિમર્શ નામે નસ્ય આપવું.

પ્રતિમર્શ નસ્ય અરોઘર ઈષદુચ્છિન્દનાત્ત્રેહો યદા વકત્રં પ્રપચતે ॥

અપાયું ક્યારે જાણવું? નસ્યે નિષ્કિંતં તં વિદ્યાત્પ્રતિમર્શ પ્રમાણતઃ ॥ ૪૦ ॥

મનુષ્યને પ્રતિમર્શ નામે નસ્યની માત્રા આપી હોય, તે મનુષ્યે, ખોંખારો ખાવાથી, જ્યારે તેને ગળાની અન્દર સ્નેહ ઉતરે, ત્યારે પ્રતિમર્શ નામે નસ્ય પ્રમાણસર-અરોઘર અપાયલું છે, એમ સમજવું.

પ્રતિમર્શ નસ્ય ક્યારે યુક્તું? ઉચ્છિન્દન્નપિવંચૈતન્નિષ્ઠીવેન્મુખમાગતમ્ ॥

ખોંખારો ખાવાને લીધે ગળામાં ઉતરેલો પ્રતિમર્શ નામે નસ્યનો સ્નેહ ગળી જવો નહિ પણ યુક્તો જ નાંખવો.

ક્યા રોગપર પ્રતિમર્શ ક્ષીણે તૃણાસ્યશોષાતેં બાલે વૃદ્ધે ચ યુજ્યતે ॥ ૪૧ ॥

ધાતુક્ષીણ, તૃણાતુર, મોઢામાં શોષ પડેલો, બાલક અને વૃદ્ધ, એ સર્વ મનુષ્યોને, પ્રતિમર્શ નામે નસ્ય આપવું.

પ્રતિમર્શેન શામ્યન્તિ રોગાથૈર્વોર્ધ્વજત્રુજાઃ ॥

વલીપલિતનાશથ્થ બલમિન્દ્રિયજં ભવેત્ ॥ ૪૨ ॥

આ પ્રતિમર્શ નામે નસ્ય આપવાથી, ડોકની હાંસડીના ઉપરના ભાગપર થયેલા રોગો શાન્ત થાય છે, શરીરે પડેલી કરચલી મટી જાય છે; ધોળા થઇ ગયેલા વાળ કાળા થાય છે અને ઇન્દ્રિયોની અન્દર બળ આવે છે.

ખિલીત નસ્ય

વિમીતનિમ્બગંભારી શિવા શેલુષ્ઠ કાકિની ॥

એકૈકતૈલનસ્યેન પલિતં નશ્યતિ ધ્રુવમ્ ॥ ૪૩ ॥

નિમ્બ નસ્ય

એહેડાંના તેલનું નસ્ય આપવાથી, તેના ઘોળા વાળ નક્કી કાળા થશે.

અમ્ભારી નસ્ય

લિમ્બડાની લીમ્બોળીના તેલના નસ્યથી, ઘોળા વાળ નક્કી કાળા થાય છે.

શિવા નસ્ય

શવનના ફલના તેલના નસ્યથી, ઘોળા વાળ નક્કી કાળા થાય છે.

શેલુ નસ્ય

હરડેના તેલનું નસ્ય આપવાથી, ઘોળા વાળ નક્કી કાળા થાય છે.

કાકિની નસ્ય

ચુન્દાના તેલનું નસ્ય આપવાથી, ઘોળા વાળ નક્કી કાળા થાય છે.

શરિયાની ડોડીના તેલનું નસ્ય આપવાથી, ઘોળા વાળ નક્કી કાળા થાય છે. (એ પ્રમાણે એકેકા ઔપધીનું તેલ કાઢીને નસ્ય આપવાથી, ઘોળા વાળ નક્કી કાળા થાય છે.)

કેવી જગ્યામાં નસ્ય

અથ નસ્યવિધિં વક્ષ્યે નસ્યગ્રહણહેતવે ॥ દેશે વાતરજોમુક્તે

આપવું?

હવે નસ્ય આપવા સારુ નસ્ય આપવાની વિધિ નીચે પ્રમાણે કહું

છું:—જે મનુષ્યને નસ્ય આપવું હોય તેને, જે જગ્યામાં વાયુ પ્રવેશ

કરી શકતો ન હોય તથા ધૂળ પણ ન હોય, તેવી જગ્યામાં લઈ જવો.

નસ્ય આપવા વખતે

કૃતદન્તનિર્ઘર્ષણમ્ ॥ ૪૪ ॥ વિશુદ્ધ ધૂમપાનેન સ્વિન્નમાલ્ગલં તથા ॥

રોગીને કેમ બસાવવો?

ઉત્તાનશાયિનં કિંચિત્પ્રલંબશિરસં નરમ્ ॥ ૪૫ ॥

આસ્તીર્ણહસ્તપાદં ચ વસ્ત્રાચ્છાદિતલોચનમ્ ॥ સમુન્નમિતનાસાગ્રં

જે રોગીને નસ્ય આપવું હોય, તેના દાન્ત દાતણથી સાફ કરી, તેને ધૂમ્રપાન કરાવવા વડે કણ્ઠ તથા કપાળને શુદ્ધ કરીને તથા પરસેવો વગે તેવી રીતે સ્વેદ આપી, પછી તેને ચત્તો સ્વાડીને, તેનાં માથાને કંકલટકતું લાગ્યુ-રખાવવું, તેના હાથ, પગ પહોળા કરાવવા, તેનાં નેત્રને વસ્ત્રથી ઢાંકી દેવાં તથા નાકની અણી ઉંચી કરાવવી-રખાવવી.

વૈદેશા વડે નસ્ય રેડવું? વૈદ્યો નસ્યેન યોજયેત્ ॥ ૪૬ ॥

કોળ્પમચ્છિન્નધારં ચ હેમતારાદિશુક્તિભિઃ ॥ શુક્ત્યા વા યત્ર યુક્ત્યા વા ઘોતૈર્વા નસ્યમાચરેત્ ॥ ૪૭ ॥

વૈદે, સોનાંની અથવા રૂપાં આદિની છીપથી, છીપથી, કોઈ યુક્તિથી અથવા લગડાંના કટકાથી ધાર ન ત્રૂટી બળ એવી રીતે જરાતરા ઉનું નસ્ય રોગીના નાકની અન્દર રેડવું.

નસ્યેષ્વાસિચ્યમાનેષુ શિરો નૈવ પ્રકંપયેત્ ॥

નસ્ય નાંખવા ટાણે

ન કુપ્યેન્ન પ્રમાષેત નોચ્છિદેન્ન હસેત્તથા ॥ ૪૮ ॥

રોગીએ કેમ વર્તવું?

નાકની અન્દર નસ્ય નાંખવા ટાણે રોગીએ માથું ધુણાવવું નહિ;

કોપાયમાન્ થવું નહિ; કોષની સાથે બોલવું નહિ; ખોંખારો ખાવો નહિ અને હસવું નહિ.

નસ્ય નાંખવા ટાણે

एतैर्हि विहितः स्नेहो नैवान्तः संप्रपद्यते ॥

ખરોબર ન વર્તવાથી

ततः कासप्रतिक्षयाय शिरोक्षिणदंसंभवः ॥ ४९ ॥

કયા કયા રોગો થાય છે?

એ પ્રમાણે ન વર્તે તો અર્થાત્ માથું ધુણાવવા આદિ ક્રિયા કરે

તો તેથી નાકમાં રેડેલો સ્નેહ, માથાની અન્દર સારી રીતે જતો નથી તેને લીધેજ કાસ, પ્રતિશ્વાસ, શિરોરોગ અને અક્ષિ રોગ, એ સર્વ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે.

નસ્યને કેમ ધારણ કરવું? ઋંગાટકમમિલાબ્ય સ્થાપયેત્

શુંગાટક એટલે નાકના મૂળમાં અને ભમરના મધ્ય ભાગને વિષે રહેલાં ચાર રસ્તાના— ચૌટાના આકારનાં હાડકાંને, નાકમાં રેડેલાં નસ્યથી ભીજવી, પછી તે નસ્યને તેવી જ રીતે ધારણ કરવું.

નસ્ય ક્યારે ન ગળવું ? ન ગિલેદ્રવમ્ ॥ એ રીતે ધારણ કરેલા નસ્યને ગળી જવું નહિ.

પંચ સત્તદશૈવ સ્યુર્માત્રા નસ્યસ્ય ધારણે ॥ ૫૦ ॥

નસ્યને કેટલો વખત

સૂધી ધારણ કરવું ?

આ નસ્ય, પાંચ માત્રા, સાત માત્રા અથવા દશ માત્રાના વખત સૂધી ધારણ કરી રાખવું.

નસ્યના દ્રવ્યને કે

આળુ થુંકવો ?

ઉપવિશ્યાથ નિષ્ઠીવેક્ષસાવક્ત્રગતં દ્રવમ્ ॥

વામદક્ષિણપાર્શ્વાભ્યાં નિષ્ઠીવેત્સમ્મુખે ન હિ ॥ ૫૧ ॥

પછી બેઠા થઈને, નાક તથા મોઝામાં આવેલા નસ્યનો દ્રવ, જમણે વા ડાબે પડબે થુંકવો, પણ સામો—સીધો થુંકવો નહિ.

નસ્ય કર્મ પછી કેમ

વર્તવું ?

નસ્યે નીતે મનસ્તાપં રજઃ ક્રોધં ચ સંત્યજેત્ ॥

શયીત નિદ્રાં ત્યક્ત્વા ચ ઉત્તાનો વાક્ષતં નરઃ ॥ ૫૨ ॥

નસ્ય લીધા પછી, રોગીએ મનમાં સન્તાપ કરવો નહિ, ધૂળ ઉડતી હોય એવી જગ્યામાં બેસવું નહિ, કોપ—ક્રોધ કરવો નહિ અને સો આંકડાનો ઉચ્ચાર થાય તેટલો વખત સૂધી નિદ્રા ન કરતાં ચતુઃ સ્પર્શ રહેવું.

વૈરેચન નસ્ય પછી શું
ક્રિયા કરવી ?

તથા વૈરચનશ્ચાન્તે ધૂમો વા કવલો દિતઃ ॥

હવે વિરેચન નસ્ય આપ્યા પછી શોધન કરનારું ધૂમ્રપાન કરવું વા યોગ્ય ઔષધોનો કાળિયો ખાવો, એ અને દિતકારક છે.

નસ્યના યોગોનાં નામ

નસ્યે ત્રીણ્યુપદિષ્ટાનિ લક્ષણાનિ સમાસતઃ ॥ ૫૩ ॥

શુદ્ધિહીનાતિયોગાનિ વિશેષાચ્છાસ્ત્વચિન્તકૈઃ ॥

નસ્ય કર્મના પ્રયોગની અન્દર શાસ્ત્ર જાણનારાઓએ મુખ્યત્વે કરી સંક્ષેપની અન્દર ત્રણ લક્ષણો કહ્યાં છે તે નીચે પ્રમાણે જાણવાં—શુદ્ધિ (સમ) યોગ, હીનયોગ અને અતિયોગ એ ત્રણે યોગનાં લક્ષણો આગળ શ્લોકોમાં કહ્યાં છે.

શુદ્ધિ યોગ ક્યારે

જણાય ?

લાઘવં મનસઃ શુદ્ધિઃ સ્રોતસાં વ્યાધિસંક્ષયઃ ॥ ૫૪ ॥

ચિત્તેન્દ્રિયપ્રસાદશ્ચ શિરસઃ શુદ્ધિલક્ષણમ્ ॥

નસ્ય આપવાને લીધે માથાની શુદ્ધિ થઈ હોય તો તેથી શરીર દલકું થાય છે, મન શુદ્ધ થાય છે, સ્રોતનું એટલે મુખ, કાન, ગુદા આદિ દ્વારોનું શોધન થાય છે, જે વ્યાધિપર નસ્ય આપ્યું હોય તે વ્યાધિનો નાશ થાય છે, ચિત્ત પ્રસન્ન રહે છે અને ચક્ષુઆદિ ઇન્દ્રિયો પણ પ્રસન્ન રહે છે. એ રીતે માથાની શુદ્ધિ થવાને લીધે આ યોગનું નામ શુદ્ધિયોગ કહેવાય છે.

હીન શુદ્ધિ યોગ કણ્ઠપદ્ધે ગુફતા સ્તોતસાં કફસંલવઃ ॥ ૫૫ ॥
ક્યારે જણાય ? મૂર્ધ્નિ હીનવિશુદ્ધે તુ લક્ષણં પરિકીર્તિતમ્ ॥

નસ્ય આપવાના હીન યોગને લીધે માથાંની હીન શુદ્ધિ થઈ હોય તો શરીરે ખરજ આવે છે, શરીર ચીકણું, ભારે અને જડ થઈ જાય છે તથા સ્તોતસોમાંથી અર્થાત્ મુખ, કાન, તથા નાક આદિમાંથી કફ પડે છે. એ સર્વ લક્ષણો થાય છે.

અતિ શુદ્ધિ ક્યારે જણાય ? મસ્તુલંગાગમો વાતશ્ચદિરિન્દ્રિયવિભ્રમઃ ॥ ૫૬ ॥
 શૂન્યતા શિરસશ્ચાપિ મૂર્ધ્નિ ગાઢં ચિરચિતે ॥

નસ્ય આપવાના અતિ યોગને લીધે માથાંની અતિ શુદ્ધિ થઈ હોય તો માથાંમાંનો ભગજ નાકવાટે સ્તવવા મારે છે, વાયુની વૃદ્ધિ થાય છે, ઇન્દ્રિયોને ભ્રમ થાય છે અર્થાત્ પોતપોતાના વિષયોને યરોબર રીતે ગ્રહણ કરી શકતી નથી અને માથું શૂન્ય-જડ થઈ જાય છે. એ સર્વ લક્ષણો થાય છે.

મસ્તકની હીન શુદ્ધિ યોગપર શું કરવું ? હીનાતિશુદ્ધે શિરસિ કફવાતભ્રમાચરેત્ ॥ ૫૭ ॥
 નસ્ય આપવાની અન્દર હીનશુદ્ધિ યોગ થયો હોય અર્થાત્ માથાંની અન્દર ઓછું નસ્ય અપાયું હોય તો, તેનાપર કફનાશક નસ્ય આપવું.

મસ્તકની અતિ શુદ્ધિ યોગપર શું કરવું ? નસ્ય આપવામાં અતિશુદ્ધિયોગ થયો હોય તો અર્થાત્ માથું ખડુ જ ખાલી થઈ ગયું હોય તો તેનાપર વાતહારક નસ્ય આપવું. સમ્યગ્વિશુદ્ધે શિરસિ સર્પિર્નસ્યે નિષેચયેત્ ॥

મસ્તકની સારી શુદ્ધિ પર શું કરવું ? નસ્ય આપવાને લીધે માથાંની સારી રીતે શુદ્ધિ થઈ હોય તો તેનાપર ઘીનું નસ્ય આપવું.

અતિ સ્નિગ્ધ મસ્તક કેમ જણાય ? કફપ્રસેકઃ શિરસો ગુરુતેન્દ્રિયવિભ્રમઃ ॥ ૫૮ ॥
 લક્ષણં તદતિભ્રિગ્ધે

નસ્ય આપવાને લીધે મસ્તક અતિ સ્નિગ્ધ થઈ જાય ત્યારે કફનો સ્ત્રાવ થાય, માથું જડ થાય અને ઇન્દ્રિયોમાં ભ્રમ થાય અર્થાત્ પોતપોતાના વિષયોને યરોબર રીતે ગ્રહણ કરી શકે નહિ. એ સર્વ લક્ષણો, નસ્ય આપવાથી, અતિ સ્નિગ્ધ થયેલાં મસ્તકનાં કહેલાં છે.

અતિ સ્નિગ્ધ મસ્તક પર શો ઉપાય કરવો ? રૂક્ષં તત્ર પ્રદાપયેત્ ॥
 નસ્ય આપવાને લીધે મસ્તક અતિ સ્નિગ્ધ થઈ ગયું હોય તો તેનાપર રૂક્ષ પદાર્થોનું ભોજન કરાવવું.

નસ્ય વાળાએ શું પથ્ય પાળવું ? મોજયેજ્ઞાનભિષ્યન્દિ
 ઉપર પ્રમાણે નસ્યનો પ્રયોગ જેને કર્યો હોય તેને અનભિષ્યન્દિ એટલે કફનાશક પદાર્થોનું ભોજન કરાવવું.

નસ્ય વાળાએ શો આચાર પાળવો ? નસ્યાચરિકમાદિશેત્ ॥ ૫૯ ॥

નસ્ય લેનારાએ, શિષ્ટોએ કહેલા આચારનું આચરણ કરવું.

પાંચ ક્રમાંનું પુનઃ વમનં રેચનં નસ્યં નિરૂહમનુવાસનમ્ ॥
નામ કથનં એતાનિ પંચ કર્માણિ કથિતાનિ મુનીશ્વરેઃ ॥ ૬૦ ॥

વમન, વિરેચન, નસ્ય, નિરૂહઅસ્તિ અને અનુવાસન અસ્તિ, આ પાંચેને મુનીશ્વરે પંચકર્મ કહે છે.

એ રીતે દામોદરના પુત્ર શાર્ફગધરે રચેલી શાર્ફગધર સંહિતાને વિષે ઉત્તરખણડના ચિકિત્સાસ્થાનમાંનાં નસ્યવિધિ નામે આઠમા અધ્યાયની સદ્વૃત્ત ગુર્જર દીકા સમ્પૂર્ણા.

—:૦:—

અધ્યાય ૯, મો ધૂમપાનવિધિ

ધૂમપાનના ભેદો ધૂમસ્તુ ષડ્વિધઃ પ્રોક્તઃ શમનો બૃહણસ્તથા ॥
રેચનઃ કાસહા ચૈવ વામનો વ્રણધૂપનઃ ॥ ૧ ॥

શમન, બૃંહણ, રેચન, કાસહા, વામન અને વ્રણધૂપન, એ રીતે ધૂમનાં-ધૂમાડના છ ભેદો કહ્યા છે.

શમન ધૂમનાં બીજાં શમનસ્ય તુ પર્યાયૌ મધ્યઃ પ્રાયોગિકસ્તથા ॥
નામે મધ્ય અને પ્રાયોગિક, એ બે, શમન ધૂમનાં બીજાં નામે છે.

બૃંહણ ધૂમનાં બીજાં બૃહણસ્યાપિ પર્યાયૌ સ્નેહનો મૃદુરેવ ચ ॥ ૨ ॥
નામે સ્નેહન અને મૃદુ, એ બે, બૃંહણ ધૂમનાં બીજાં નામે છે.

રેચન ધૂમનાં બીજાં રેચનસ્યાપિ પર્યાયૌ શોધનસ્તીક્ષ્ણ એ ચ ॥
નામે શોધન અને તીક્ષ્ણ, એ બે, રેચન ધૂમનાં બીજાં નામે છે.

કેાણે ધૂમપાન કરવું? અધૂમાર્હાશ્ચ ચલ્લેવેતે શ્રાંતો મીરુશ્ચ દુઃસ્થિતઃ ॥ ૩ ॥
દત્તવસ્તિર્વિરિક્તશ્ચ રાત્રૌ જાગરિતસ્તથા । પિપાસિતશ્ચ દાહાતંસ્તાલ્લશોષી તથોદરી ॥ ૪ ॥

શિરોભિનાપી તિમિરી છર્યાધ્માનપ્રવીઢતઃ ॥ ક્ષતોરસ્કઃ પ્રમેહાતં પાંડુરોમી ચ ગર્ભિણી ॥ ૫ ॥
રુક્ષઃ ક્ષીણોઽમ્યવહતક્ષીરકૌદ્રવૃતાસવઃ ॥ મુક્તાન્નદધિમત્સ્યશ્ચ બાલો વૃદ્ધઃ કૃશસ્તથા ॥ ૬ ॥

પરિશ્રમ કરવાને લીધે થાકી ગયેલ, બીકણ, દુઃખી, પીયડારી મારેલો, જીલાળ થયેલો, રાત્રિના જાગનારો, તરફ્યો, બળત્રાથી પીડાયેલો, નાળવાને વિષે શોષવાળો, ઉદરરોગી, માથાના દુઃખથી અતિશય વેદનાવાળો, તિમિરરોગી, ઉલટીથી પીડાયેલો, આધ્માન વાતવાળો, ઉર-ક્ષતરોગી, પ્રમેહરોગી, પાણુરોગી, ગર્ભિણી સ્ત્રી, રુક્ષ, ધાતુક્ષીણ થયેલો, દૂધ પીધેલો, મધ પીધેલો, ઘી પીધેલો, આસવ પીધેલો, અન્ન, દહીં અને માછલાં ખાધેલો, બાલક, વૃદ્ધ અને દુર્બળ શરીરવાળો, એ સર્વ મનુષ્યોએ ધૂમપાન કરવું નહિ.

કવખતે ધૂમપાન કરવા- અકાલે ચાતિપીતશ્ચ ધૂમઃ કુર્યાદુપદ્રવાન્ ॥
થી શું થાય? ઉપરના રોગીઓએ ધૂમપાન કરવાથી તેમ જ બીજા મનુષ્યોએ કવખતે ધૂમપાન કરવાથી ઉપદ્રવો થાય છે.

અતિ ધૂમપાન કરવાથી
શું થાય?

અતિ ધૂમપાન કરવાથી પણ ઉપદ્રવો થાય છે.

ધૂમપાનથી થયેલા ઉ-
પદ્રવો શાથી મટે?

તત્રેષ્ટં સર્પિષઃ પાનં નાવનાંજનતપ્તમ્ ॥ ૭ ॥

સર્પિરિધુરસં દ્રાક્ષાં પયો વા શર્કરાંબુ વા ॥

મધુરામ્લૌ રસૌ વાપિ શમનાય પ્રદાપયેત્ ॥ ૮ ॥

ધૂમપાન કરવાથી કાંઈ પણ ઉપદ્રવ થયો હોય તો, તેને શાંત કરવા સારુ, ઘી પાવું, નાકની અન્દર નર્ય આપવું, આંખની અન્દર અંજન આંજવું, દેહને તૃપ કરનારા પદાર્થો નીચે પ્રમાણે ખવરાવવાઃ—ઘી (ધૂમપાન કરવાને લીધે થયેલા ઉપદ્રવોને શાંત કરવામાં પ્રાધાન્ય વસ્તુ ઘી જ છે, એમ સૂચના કરવા સારુ આ ગ્રન્થકારે ઘી પાવાનું બે વાર લખ્યું), શેરડીનો રસ, દ્રાક્ષ, દૂધ અને સાકરનું પાણી, એ પદાર્થો ખવરાવવા અથવા મીઠા અને ખાટા રસોને એકત્ર કરીને પાવા, તેથી તે ઉપદ્રવો શાંત થાય છે.

ધૂમપાન કોણે કરવું?

ધૂમશ્ચ દ્વાદશાદ્વર્ષાત્ ગૃહ્યતેડશીતિકાન્ન ચ ॥

પ્યાર વર્ષથી તે એંશી વર્ષ સુધી ધૂમપાન કરવું, પછી કરવું નહિ.

સારી રીતે ધૂમપાનથી
કયા રોગો મટે છે?

કાસશ્વાસપ્રતિશ્વાયાન્મન્યાહનુશિરોરુજઃ ॥ ૯ ॥

વાતશ્લેષ્મવિકારાંશ્ચ હન્યાત્ ધૂમઃ સુયોજિતઃ ॥

તે ધૂમપાન કરવાનો ઉપયોગ સારી રીતે થયો હોય, તો તેથી કાસ, શ્વાસ, પ્રતિશ્વાય, મન્યા—એડ—કાંધ, હનુ—ડાઢી, શિર—માથું, એ ત્રણેમાં પીડા અને વાતકફ સંબંધી વિકાર, એ સર્વ રોગો મટી જાય છે.

ધૂમપાનથી શું ફલ?

ધૂમોપયોગાત્પુરુષઃ પ્રસન્નેન્દ્રિયવાહ્મનઃ ॥ ૧૦ ॥

દૃઢકેશદ્વિજશ્મશ્રુઃ સુગંધિવદનો ભવેત્ ॥

હઝમેશાં ધૂમપાન કરવાથી, બધી ઇન્દ્રિયો, વાણી અને મન, એ પ્રસન્ન રહે છે; માથાંના કેશ, ઢાંત, ડાઢી અને મુંછના વાળ, એ સર્વ મજબૂત થાય છે; અને મોઢું સુગંધી થાય છે.

ધૂમપાનની નળા કેવી
કરવી?

ધૂમનાડી ભવેત્તત્ર ત્રિલંકા ચ ત્રિપર્વિકા ॥ ૧૧ ॥

કનિષ્ઠિકાપરીણાહા રાજમાષાગમાંતરા ॥

ધૂમપાન કરવાની નળા (સુવર્ણાદિક ધાતુની), ત્રણ ભાગવાળી, ત્રણ પેચવાળી—સાંધાવાળી, ટચલી આંગળીના જેવડી જડી અને ચોળાનો દાણો પેશી જાય એવાં છિદ્રવાળી બનાવવી.

શમન ધૂમપાનની નળા
કેવી કરવી?

ધૂમનાડી ભવેદ્દીર્ઘા શમને રોગિણોડગૃહૈઃ ॥ ૧૨ ॥

શમન ધૂમપાન કરવા સારુ, ઉપર કહેલી નળા, રોગીના ચાલીશ આંગળ સુધીની લાંબી કરવી.

તદ્વદ્ દ્વાર્ત્રિશદ્વિર્મદૌ સ્મૃતા ॥

મૃદુ ધૂમપાનની નળા
કેવી કરવી?

મૃદુ (બૃહણ) ધૂમપાન કરવા સારુ, ઉપર કહેલી નળા, રોગીનાં બત્રીશ આંગળ સુધીની લાંબી કરવી.

તીક્ષ્ણ ધૂમપાનની
નળી કેવડી કરવી?

તીક્ષ્ણે ચતુર્વિંશતિભિઃ

તીક્ષ્ણુ (રેચન) ધૂમપાન કરવા સારુ, ઉપર કહેલી નળી રોગીનાં
ચોવીશ આંગળ સુધીની લાંબી કરવી.

કાસન્ને ષોડશોન્મિતૈઃ ॥ ૧૩ ॥

કાસહા ધૂમપાનની
નળી કેવડી કરવી?

કાસહા ધૂમપાન કરવા સારુ, ઉપર કહેલી નળી રોગીનાં સોઢ
આંગળ સુધીની લાંબી કરવી.

વામનીય ધૂમપાનની
નળી કેવડી કરવી?

દશાંગુલૈર્વામનીયે

વામન-વામનીય ધૂમપાન કરવા સારુ, ઉપર કહેલી નળી,
રોગીનાં દશ આંગળ સુધીની લાંબી કરવી.

ત્રણધૂપન નળી કેવી
કરવી?

તથા સ્યાત્ વ્રણનાડિકા ॥

કલાયમંડલસ્થૂલા કુલ્તિથાગમરંધ્રિકા ॥ ૧૪ ॥

ત્રણને ધૂમ દેવા સારુ, જે નળી બનાવવી હોય, તે નળી રોગીનાં દશ આંગળ સુધીની
લાંબી, મટાણાના-વટાણાના જેવી જાડી અને કથળીતો દાણો જન્ય એવાં છિદ્રવાળી બનાવવી.

ધૂમપાનની ઘણિકા
કેવી કરવી?

અંથેષિકાં પ્રલિમ્પેચ્ચ મુશ્લક્ષ્ણાં દ્વાદશાંગુલામ્ ॥

ધૂમદ્રવ્યસ્ય કલ્કેન લેપશ્ચાષ્ટાંગુલઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૫ ॥

કલ્કં કર્ષમિતં લિપ્ત્વા છાયાગુળ્કં ચ કારયેત્ ॥ ર્ષિકામપનીયાથ ભેદાક્તાં વર્તિમાદરાત્ ॥ ૧૬ ॥

લીસી અને આર આંગળ લાંબી એવી શરકાંડ નામે (ખાણનાં થોથાનાં) ખડતી સળી
લેવી; પછી ધૂમપાનને માટે જે ઔપધ હોય, તે ઔપધનો કડક, એક કર્ષ લઇ, ઉપલી
સળીપર આઠ આંગળ સુધી ચોપડીને પછી તે કડકવાળી સળીને છાયાગામાં મૂકવી અને
ઉપર ચોપડેલો કડક સૂકાઇ જાય ત્યારે તે સળીને કડકની અન્દરથી કાઢી લઇ પછી તે
સળીની અન્દરના છિદ્રમાં ધીવાળી વાટને ધણી સંભાળથી ખોસવી.

ઘણિકાનું ધૂમપાન કેમ
કરવું?

અંગારૈર્દીપિતાં કૃત્વા કૃત્વા નેત્રસ્ય રંધ્રકે ॥

વદનેન પિબેદ્દમં વદનેનૈવ સંત્યજેત્ ॥ ૧૭ ॥

નાસિકામ્યાં તતઃ પીત્વા મુખેનૈવ વમેત્સુધીઃ ॥

ઘીની વાટ ખોસેલી સળીને અગ્નિથી સળગાવીને નળીના છિદ્રમાં ખોસવી; પછી તે
નળીથી મુખદ્વારા ધુંવાડો પીને મોઢાથી જ ધુંવાડો કાઢવો અને નાકદ્વારા ધુંવાડો પીને
પંજુ મોઢાથી જ ધુંવાડો કાઢવો, પણ નાકદ્વારા ધુંવાડો કાઢવો નહિ.

ત્રણને ધૂમ કેમ
આપવો?

શરાવસંપુટે ક્ષિપ્ત્વા કલ્કમંગારદીપિતમ્ ॥ ૧૮ ॥

છિદ્રે નેત્રં મુવેશ્યાથ વ્રણં તેનૈવ ધૂપયેત્ ॥

હવે ત્રણને ધુંવાડી દેવી હોય સારે, એક કોઝિયામાં ન હરે એવા અંગારા નાંખી,
તેનાપર, ધુંવાડી દેવાનાં ઔપધનો કડક પાથરી, તેનાપર મધ્ય ભાગમાં છિદ્ર પાડેલાં બીજાં
કોઝિયાને ઉધું ઢાંકી, તે કોઝિયાના છિદ્રની સાથે નળીનું છિદ્ર મેળવીને પછી તે નળીદ્વારા
ત્રણને ધુંવાડી આપવી.

એલાદિ ગણુ કલકૃ

એલાતગરકુહમાંસીધ્યામકત્વકપત્રનાગપુષ્પપ્રિયદ્ગુહરેણકાવ્યાપ્રનસ્ય શુક્તિ-
ચળ્ડાસ્થૌનેયકશ્રીવેષ્ટકવોચચોરકવાલકગુગુલસર્જરસતુલ્લકકુન્દુકાડા-

રુસ્પ્રકોશીરમશ્દારકુહ્કુમાનિ પુત્રાગકેશરથેતિ ॥ એલાદિકો વાતકફૌ નિહન્યાત્ વિષમેવ ચ ॥

વર્ણપ્રસાદનઃ કળ્પપિઢકાકોઠનાશનઃ ॥

એલચી, તગર, કઠ, આલછડ, રોંસખડ, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેશર, ઘઉંલા, રેણુક-
ખીજ, વ્યાધનખ-મૃદનખ-વાધનખ, શુક્તિ-અદપનખ-નખલા, ચણ-છુવારી અજ-
મોદ, સ્થૌણેયક-યુનેર, શ્રીવેષ્ટક-ગ-ધોખેરજો, ચોચઃ-જંગલી તજ, ચોરક-ગડોના, વાજો,
ગુગળ, રાજ, શેલારસ, કિન્દરુ-છશિપ, અગર, રંપુક્ષા-લિં. અસવરગ; મ. કપુરીમધુરી નામે
છોડ, કાજો વાજો, દેવદાર, કેશર પુત્રાગ-મ. ઉણી અને કેશર-પુષ્પરેણુ, આ બધાં ઔષ-
ધોનો કલક, વાત, કદ અને વિષનું નાશ કરનારો, શરીરના વર્ણને સ્વચ્છ કરવાવાજો,
કણ્ઠ, પિડકા-ઝીણી ફોડલીઓ અને કોઠ (મધમાંખીના ડંશના જેવી ખરજ આવીઆવીને
કદવાતને લીધે લોહીના સરખાં જે રાતારાતાં ચામ્લાં તરત ઉડી આવે છે અને જે પાછાં
તરત મટે છે, તે) રોગને મટાડનારો છે. (નીચેનો એલાદિ ગણુ કલક સમજવા સારુ

એલાદિ ગણુ કલક

એલાદિકલ્કં શમને [આ કલક લખ્યો છે.)

શમનધૂમપાન કરવાની અન્દર, એલાદિગણુ ઔષધોનો કલક વાપરવો.

શ્લિગ્ધં સર્જરસં મૃદૌ ॥ ૧૧ ॥

રિનઞ્ચ સર્જરસ
ઔષધ

મૃદુ-મૃદુલ ધૂમપાન કરાવવાની અન્દર, મૃતાદિક રનેહવાજો
શેલારસ વાપરવો.

તીક્ષ્ણુ કલક

રેચને તીક્ષ્ણકલ્કં ચ

[વાપરવો.

રેચન ધૂમપાન કરાવવાની અન્દર, તીક્ષ્ણુ ઔષધોને (મરી, રાઈ આદિનો) કલક

શુદ્રિકાપણુ કલક

કાસઘે શુદ્રિકોષણમ્ ॥

[નો કલક વાપરવો.

કાસઘ ધૂમપાન કરાવવાની અન્દર, એડી ભોંયરિંગણીના ડોડવા અને મરી એ બન્ને-

સ્નાયુચર્માધ કલક

વામને સ્નાયુચર્માયં દશદ્ધૂમસ્ય પાનકમ્ ॥ ૨૦ ॥

વામન ધૂમપાન કરાવવાની અન્દર, દરણાદિકના સ્નાયુ-નસો, ચામડાં આદિનો
કલક વાપરવો. એ રીતે તે તે ધુમેાનું પાન કરાવવું.

નિખવચાધ કલક

વ્રણે નિખવચાધં ચ ધૂપનં સપ્રચક્ષતે ॥

[ધુવાડી આપવી.

વ્રણને ધૂણી દેવા માટે કડવો લિંબડો અને ઘોડાવળ આદિનો કલક કરીને પછે વ્રણને

ખીજ ધૂમેા કરવાનું

અન્યેપિ ધૂમા ગેહેષુ કર્તવ્યા રોગશાંતયે ॥ ૨૧ ॥

કારણુ

રોગોની શાંતિ માટે, ખીજ ધૂમેા (ખીજ ધૂવાડીઓ) પણ કરવા.

મયરપિચ્છાદિ ધૂપ

મયૂરપિચ્છં નિખસ્ય પત્રાણિ બ્રહ્મતીફલમ્ ॥

મરિચં દિંશુ માંસી ચ બીજં કાર્પાસસંભવમ્ ॥ ૨૨ ॥

છાગરોમાહિનિમોંકં વિષ્ણુઃ ચૈકાલિકી તથા ॥ ગજદંતશ્ચ તચ્ચૂર્ણં કિંચિત્ ધૃતવિમિશ્રિતમ્ ॥ ૨૩ ॥

ગેહેષુ ધૂપનં દત્તં સર્વાન્બાલપ્રહાનં જયેત્ ॥ પિશાચાન્ રાક્ષસાન્ જિત્વા સર્વજ્વરહરં ભવેત્ ॥ ૨૪ ॥

ભોરપિંછ, કડવા લિખ્મડાનાં પાદડાં, ઉભીભોંરિંગણીના ડોડવા, મરી, હિંગ, બાલછડ, કપાસિયા, બકરાંના વાળ, સાપની કાંચળી, મીંદડાંની વિશ્વા અને હાથીદાંત, આ અચ્ચારે ઔષધોના ચૂર્ણમાં થોડુંક ઘી નાંખીને, પછી તેમની ધરમાં ધૂવાડી દેવાથી, સઘળા બાલ-મોહો, પિશાચો અને રાક્ષસો, એ સર્વના ઉપદ્રવો અને સર્વ પ્રકારના જ્વરો મટી જાય છે.

પરિહારસ્તુ ધૂમેષુ કાર્યો રેચનનસ્યવત્ ॥
ધૂમપાનમાં પથ્યાપથ્ય રેચન નરયમાં કહેલા પરિહાર-પથ્ય, અપથ્ય પ્રમાણે જ, ધૂમ-પાનમાં પથ્યાપથ્ય પાળવું.

હીન વા અતિયોગ રેચન નરયમાં કહેલા હીનયોગ અને અતિયોગ વડે થયેલા ઉપ-ધૂમપાનમાં શો ઉપાય કરવો ? દ્રવોનો નાશ કરવા કહેલા ઉપાયો હીન વા અતિયોગથી ધૂમપાનના ઉપદ્રવો મારે કરવો.

નેત્રાણિ ધાતુજાન્યાહુર્નલવંશાદિજ્વાન્યપિ ॥ ૨૫ ॥
ધૂમપાનની નળી શેની ધૂમપાપાન કરવાને મારે જે નળી કરવાની, તે, સુવર્ણાદિ ધાતુની, નળી (વાંસની તથા ઉગનારા) વાંસની અથવા વાંસ આદિની બનાવવી.

એ રીતે દામોદરના પુત્ર શાર્દૂલધરે રચેલી શાર્દૂલધર સંહિતાને વિષે ઉત્તરખણના ચિકિત્સા-સ્થાનમાંનાં ધૂમપાનવિધિ નામે પાંચમા અધ્યાયની ભદ્રકૃત ગુર્જર દીક્ષા સમ્પૂર્ણા.

—:૦:—

અધ્યાય ૧૦ મો-ગણ્ડૂષાદિવિધિ

ગણ્ડૂષ ભેદ ચતુર્વિધઃ સ્યાદ્રઢ્ઢષઃ લૈહિકઃ શમનસ્તથા ॥ શોધનો રોપણશ્ચ ર્નેહિક-રનેહન. શમન, શોધન અને રોપણ, એ રીતે કાગળાના ચાર ભેદો છે.

કુવલ ભેદ કવલશ્ચાપિ તદ્વિધઃ ॥ ૧ ॥
ર્નેહિક-રનેહન, શમન, શોધન અને રોપણ, એવી રીતે કાગળાના પાંચ ચાર ભેદો છે.
સ્નિગ્ધોષ્ણૈઃ લૈહિકો વાતે

રનેહિક ગણ્ડૂષ વાતવિકારપર સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ પદાર્થોથી જે ગણ્ડૂષ-કાગળા કરવા, તે કાગળા, ર્નેહિક ગણ્ડૂષ કહેવાય છે.

પ્રસાદન-શમન ગણ્ડૂષ સ્વાદુશીતૈઃ પ્રસાદનઃ ॥ પિત્તે પિત્તવિકારપર, સ્વાદુ-મધુર અને શીત પદાર્થોથી જે ગણ્ડૂષ કાગળા કરવા, તે કાગળા, પ્રસાદન-શમન ગણ્ડૂષ કહેવાય છે.

સંશોધન ગણ્ડૂષ કટ્વમ્લલ્લવૈરુષ્ણૈઃ સંશોધનઃ કફે ॥ ૨ ॥
કફ વિકારપર, તીખા, ખાટા, ખારા અને ઉષ્ણ પદાર્થોથી જે ગણ્ડૂષ-કાગળા કરવા, તે કાગળા, સંશોધન ગણ્ડૂષ કહેવાય છે.

- રોપણ ગણ્ડપ કષાયતિક્તમધુરૈઃ કદળ્ળો રોપણો વ્રણે ॥ ચતુઃપ્રકારો ગણ્ડપઃ
 વણુ થયું હોય તો તે વણુનેતુરા, કડવા, મધુર-મીઠા અને જરાતરા ઉણુ પદાર્થોના
 ગણ્ડપ-કોગળાવડે જે ધોવું, તે કોગળા, રોપણ ગણ્ડપ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના
 સ્નેહિક કવલ કવલશ્ચાપિ કીર્તિતઃ ॥ ૩ ॥ [ગણ્ડપો કહેલા છે.
 વાતવિકારપર સ્નિગ્ધ અને ઉણુ પદાર્થોના જે કવલ-કોગળિયા,
 અહણુ કરવા-ખાવા, તે કોગળિયા, સ્નેહિક કવલ કહેવાય છે.
 પ્રસાદન-શમન કવલ પિત્તવિકારપર સ્વાદુ-મધુર અને શીત પદાર્થોના જે કવલ-કોગળિયા
 અહણુ કરવા-ખાવા, તે કોગળિયા, પ્રસાદન-શમન કવલ કહેવાય છે.
 સંશોધન કવલ કફવિકારપર, તીખા, ખાટા, ખારા અને ઉણુ પદાર્થોના જે કવલ-
 કોગળિયા અહણુ કરવા-ખાવા, તે કોગળિયા, સંશોધન કવલ કહેવાય છે.
 રોપણ કવલ વણુનાપર, તુરા, કડવા, મધુર-મીઠા અને જરાતરા ઉણુ પદાર્થોના
 મુકલા જે કવલ-કોગળિયા, તે કોગળિયા રોપણ કવલ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના
 ગણ્ડપ લક્ષણ અસંચારી મુલ્કે પૂર્ણે ગંઢપઃ કવલશ્ચરઃ ॥ [કવલો કહેલા છે.
 તત્ર દ્રવણ ગંઢપઃ કલ્કેન કવલઃ સ્મૃતઃ ॥ ૪ ॥
 કહેલા પદાર્થોનો કાઢો-રસ આદિ પાતળો પદાર્થ બનાવી-કરી, પછી તેને મુખની
 અન્દર, એકે આળુ ફેરવી ન શકાય એવી રીતે, કોગળિયો ભરીને કેટલોક વખત પછી જે કોગળો
 કરવો, તેનું નામ ગણ્ડપ કહેવાય છે.
 કવલ લક્ષણ કહેલા પદાર્થોનો કલ્ક કરી, પછી તે કલ્કનો, મુખની અન્દર, ચારે કોર
 ફેરવી શકાય એવી રીતે જે કોગળિયો ભરવો, તેનું નામ કવલ કહેવાય છે.
 ગણ્ડપમાં ચૂર્ણ કેટલું દયાત્ દ્રવેષુ ચૂર્ણ ચ ગંઢપે કોલમાત્રકમ્ ॥
 નાંખવું? ગણ્ડપ-કોગળા કરવા માટે, કહેલા કાઠા આદિ પ્રવાહી પદાર્થમાં
 ચૂર્ણ, એક કોલ ભાર જ નાંખવું.
 કવલમાં કલ્ક કેટલો કર્ષપ્રમાણઃ કલ્કઃચ દીયતે કવલે બુધૈઃ ॥ ૫ ॥
 નાંખવો? કવલની અન્દર કલ્ક, એક કર્ષ વજન સૂધી નાંખવો.
 કેટલી ઉમ્મરનાએ ધાર્યતે પંચમાદ્વર્ષાદ્ગંઢપકવલાદયઃ ॥ [કરવા નહિ.
 ગણ્ડપ કરવા? પાંચ વર્ષ થયા પછી કોગળા કરવા, પણ તેથી નાનાએ કોગળા
 કેટલી ઉમ્મરનાએ કવલ પાંચ વર્ષ થયા પછી કવલ-કોગળિયો ભરવો, પણ તેથી નાનાએ
 ખાવા? કોગળિયા ભરવા નહિ.
 કેટલી ઉમ્મરનાએ પાંચ વર્ષ પછીનાએ, મુખની અન્દરના રોગપર કલ્ક, અવલેહ
 પ્રતિસારણુ કરવું? અથવા ચૂર્ણાદિ ઔષધોને, આંગળીનાં ટેરવાંથી ચોપડીને ચોળવું.
 ગણ્ડપ કેવી રીતે અને ગંઢપાન્સુસ્થિતઃ કુર્યાત્સ્વિષ્ણમાલ્મલાદિકઃ ॥ ૬ ॥
 કેટલા કરવા? મનુષ્યસ્ત્રીન્ તથા પંચ સપ્ત વા દોષનાશનાન્ ॥

મનુષ્યે સ્વરથ અન્તઃકરણથી નિશ્ચિન્ત મનથી બેસી, કપાળ, ગળા અને ગાલ આદિપર થોડો પરસેવો વળે તેમ કરી અને કપાલાદિને જરાક મર્દન કરીને પછી ત્રણ, પાંચ અથવા સાત કોગળા કરવા.

મુખમાં કંઠલો વખત કફપૂર્ણાસ્યતા યાવત્ છેદો દોષસ્ય વા ભવેત્ ॥ ૭ ॥

ગણ્ડૂષ રાખવો? નેત્રઘ્રાણસ્તુતિર્યાવિત્તાવદ્ગંઢૂષધારણમ્ ॥

કંઠથી મોઢું ભરાઈ જાય, વા દોષોનું છેદન થઈ જાય, વા નેત્ર અને નાકમાંથી પાણી ઝરવા માટે લાંસુધી મોઢાની અન્દર કોગળા ભરી રાખવો.

સ્નૈહિક ગણ્ડૂષ

તિલકલ્કોદકં ક્ષીરં સ્નેહો વા સ્નૈહિકે હિતઃ ॥ ૮ ॥

તલના કલ્કનું પાણી, દૂધ અથવા ઘી આદિ સ્નેહ, એ સર્વ પદાર્થોનો કિંવા એ પદાર્થોથી મિશ્રિત ગણ્ડૂષ, સ્નૈહિક ગણ્ડૂષ કહેવાય છે.

શમન ગણ્ડૂષ

તિલા નીલોત્પલં સર્પિઃ શર્કરા ક્ષીરમેવ ચ ॥

સક્ષૌદ્રો હનુવક્ત્રસ્યો ગંઢૂષો દાહનાશનઃ ॥ ૯ ॥

તલ, કાળું કમળ, ઘી, સાકર અને દૂધ, એ સર્વ પદાર્થો એકત્ર કરી, તેમની અન્દર મધ નાંખીને પછી તેમના કોગળા કરવાથી, હોઠ અને મુખમાં થયેલો દાહ શાંત થાય છે. તેથી તે, શમન ગણ્ડૂષ કહેવાય છે.

વૈશ્યં જનયત્યાસ્યે સંદધાતિ મુલત્રણાન્ ॥

મધુ ગણ્ડૂષ

દાહતુળ્ણાપ્રશમનં મધુગંઢૂષધારણમ્ ॥ ૧૦ ॥

મુખમાં મધનો કોગળા ભરવાથી, મોઢું સ્વચ્છ થાય છે, મોઢામાં થયેલાં મસો સારાં થાય છે, દાહ શાન્ત થાય છે અને તરશ પાણુ મરી જાય છે.

સર્પિ ગણ્ડૂષ

વિષક્ષારાગ્નિદગ્ધે ચ સર્પિર્ધાર્ય

વિષ ભક્ષણ કરવાને લીધે, ક્ષાર ભક્ષણ કરવાને લીધે અથવા અગ્નિને લીધે, મુખ દાઝી ગયું હોય, તો ઘીના કોગળા કરવા.

પય ગણ્ડૂષ

પયોડયવા ॥

[ગયું હોય, તો દૂધના કોગળા કરવા.

વિષ ભક્ષણ કરવાને લીધે, ક્ષાર ભક્ષણ કરવાને લીધે અથવા અગ્નિને લીધે, મુખ દાઝી

તૈલસૈન્ધવ ગણ્ડૂષ

તૈલસૈન્ધવગંઢૂષો દન્તચાલે પ્રશસ્યતે ॥ ૧૧ ॥

દાંત હાલતા હોય તો તેનાપર, તલના તેલમાં સિન્ધાલુણ નાંખીને જે કોગળા કરવા, તે કોગળા અતિ ઉત્તમ કહેવાય છે.

કાંજિક ગણ્ડૂષ

શોષં મુલ્કસ્ય વૈરસ્યં ગંઢૂષઃ કાંજિકો જયેત્ ॥

[મરી જાય છે.

મુખની અન્દરનો શોષ અને મુખનું વૈરસ્ય—બદસ્વાદપણું; એ કાંજના કોગળા કરવાથી

સૈન્ધવાદિ ગણ્ડૂષ

સિન્ધુત્રિકદુરાજીમિરાદ્રિકેણ કફે હિતઃ ॥ ૧૨ ॥

સિન્ધાલુણ, શુદ્ધ, મરી, લીણીપીપર અને રાઈ, એ પાંચે ઔષધોનાં ચૂર્ણને આદાના રસમાં મેળવીને, પછી તેમના કોગળા કરવાથી, કફ પ્રકાપ મટે છે.

ત્રિકલમધુ ગણ્ડપ ત્રિકલમધુગણ્ડપઃ કફાસુકૃપિત્તાશનઃ ॥

હરડાં, બેહેડાં અને આંબળાના ચૂર્ણની (વા કાઢાની) સાથે મધ મેળવીને, પછી તેમના કાગળા કરવાથી, કફનો તથા રક્તપિત્તનો પ્રકોપ મટી જાય છે.

દાબીદિ ગણ્ડપ દાવી ગુહ્વચી ત્રિકલા દ્રાક્ષા જાત્યાશ્વ પલ્લવાઃ ॥

યવાસથેતિ તત્કથાથઃ ષષ્ઠાશ્લોકસંયુતઃ ॥ શીતો મુલે ધૃતો હન્યાનુલ્ખપાકં ત્રિદોષજમ્ ॥ ૧૪ ॥

દારુહળદર, ગળો, હરડાં, બેહેડાં, આંબળાં, દ્રાક્ષ-દ્રાખ, બનબનાં પાંદડાં અને ધમાસો, એ આઠે ઔષધો સરખે ભાગે લઇ તેમનો કાઢો કરવો. પછી તે કાઢો ટાઢો થાય ત્યારે તે કાઢાની અન્દર, તે કાઢાનો છડો ભાગ મધ નાંખીને પછી તેનો કાગળો મોઢાની અન્દર ભરી રાખવાથી, ત્રિદોષજન્ય મુખપાક મટી જાય છે.

પ્રતિસારણનાં ઔષધો યસ્યૌષધસ્ય ગણ્ડપસ્તથૈવ પ્રતિસારણમ્ ॥

કયાં? જે ઔષધોના ગણ્ડપ કહેલા છે, તે જ ઔષધોનું પ્રતિસારણ પણ કરવું. (પ્રતિસારણ એટલે પાંચ વર્ષ પછીનાએ, મુખની અન્દરના રોગપર કદક, અવસેહ અથવા ચૂર્ણદિ ઔષધોને, આંગળોનાં ટેરવાંથી ચોપડીને ચોળવાં.) એમ શાર્દૂલધરાચાર્યે દૂકામાં કહ્યું છે, પરંતુ હું વિસ્તારથી નીચે લખું છું:-

પ્રતિસારણ ભેદ^૧

સ્નૈહિક-સ્નેહન, શમન, શોધન અને રોપણ, એવી રીતે પ્રતિસારણના પણ ચાર ભેદો છે.

સ્નૈહિક પ્રતિસારણ^૨

વાતવિકારપર સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ પદાર્થોનું જે પ્રતિસારણ કરવું, તે સ્નૈહિક પ્રતિસારણ કહેવાય છે.

પ્રસાદન-શમન

પ્રતિસારણ^૨

પિત્તવિકારપર સ્વાદુ-મંદુર અને શીત પદાર્થોનું જે પ્રતિસારણ કરવું, તે, પ્રસાદન-શમન પ્રતિસારણ કહેવાય છે.

સંશોધન પ્રતિસારણ^૨

કફ વિકારપર તીખા, ખાટા, ખારા અને ઉષ્ણ પદાર્થોનું જે પ્રતિસારણ કરવું, તે, સંશોધન પ્રતિસારણ કહેવાય છે.

રોપણ પ્રતિસારણ^૨

ત્રણ થયું હોય તો તે ત્રણના પરતુરા, કડવા, મંદુર-મીઠા અને જરાતરા ઉષ્ણ પદાર્થોવડે જે પ્રતિસારણ કરવું, તે રોપણ પ્રતિસારણ કહેવાય છે.

પ્રતિસારણમાં ચૂર્ણ

કેટલું નાંખવું? ^૩

પ્રતિસારણ કરવા માટે કહેલા કદક, અવસેહ અથવા ચૂર્ણ, એ ત્રણે પદાર્થોની અન્દર જે ચૂર્ણ નાંખવાનું કહ્યું હોય, તે ચૂર્ણ, એક કાલ ભાર જ નાંખવું.

પ્રતિસારણ કેવી રીતે

અને કેટલું કરવું? ^૩

મનુષ્યે સ્વસ્થ અન્તઃકરણથી બેસી, કપાળ, ગળાં અને ગાલ આદિપર થોડો પસીનો-પરસવો વળે-આવે. તેમ કરી અને કપાલાદિને જરાક મર્દન કરીને પછી ત્રણ, પાંચ અથવા સાત વાર પ્રતિસારણ કરવું.

૧ પ્રતિસારણના ભેદો શાર્દૂલધરાચાર્યે જણાવ્યા નથી, તથાપિ ગણ્ડપ અને કવલના ભેદોનાં નામો એક હોવાથી, પ્રતિસારણના ભેદોનાં નામો પણ તે જ હોવાં જોઈએ, એમ ધારીને અત્રે લખેલાં છે. ૨ પ્રતિસારણના ભેદોનાં ઔષધો પણ આ ગ્રન્થકારે અધ્યાહાર રાખેલાં હોવાં જોઈએ, એમ ધારીને અત્રે લખેલાં છે. ૩ ઉત્તરખણ્ડના અધ્યાય ૧૦ માંના સ્લોક ૫ માંથી દસમી.

- મુખમાં કંઠલો વખત પ્રતિસારણ કરવું ?^૧** કફથી મોઢું ભરાઈ જાય, વા દોષોનું છેદન થઈ જાય, વા નેત્ર અને નાકમાંથી પાણી ઝરવા માટે, ત્યાંસુધી મોઢાની અન્દર પ્રતિસારણ કરવું. તલના કલ્કનું પાણી, દૂધ અથવા ઘી આદિ રનેહ, એ સર્વ પદાર્થોનો કિંવા એ પદાર્થોનું (અવલેહ દ્વારા) મિશ્રિત પ્રતિસારણ, ર્નેહિક પ્રતિસારણ કહેવાય છે.
- શમન પ્રતિસારણ^૧** તલ, કાળું કમળ, ઘી, સાકર અને દૂધ, એ સર્વ પદાર્થો એકત્ર કરી, તેની અન્દર મંત્ર નાંખીને પછી તે સર્વ પદાર્થોનું (કલ્ક અથવા અવલેહ) મિશ્રિત પ્રતિસારણ કરવાથી, હેઠ અને મુખમાં થયેલો દાહ શાન્ત થાય છે; તેથી તે, શમન પ્રતિસારણ કહેવાય છે.
- મધુ પ્રતિસારણ^૨** મુખમાં મંત્રનું પ્રતિસારણ કરવાથી—મધ ચોપડીને ચોળવાથી, મોઢું સ્વચ્છ થાય છે, મોઢામાં પડેલાં ગ્રાહાં સારાં થાય છે, દાહ શાન્ત થાય છે અને તરશ પણ મરી જાય છે.
- સર્પિ પ્રતિસારણ^૨** વિષ ભક્ષણ કરવાને લીધે, ક્ષાર ભક્ષણ કરવાને લીધે અથવા અગ્નિને લીધે મુખ દાઝી ગયું હોય તો, મુખની અન્દર ઘીનું પ્રતિસારણ કરવું—ઘી ચોપડીને ચોળવું.
- પથ પ્રતિસારણ^૨** વિષ ભક્ષણ કરવાને લીધે, ક્ષાર ભક્ષણ કરવાને લીધે અથવા અગ્નિને લીધે, મુખ દાઝી ગયું હોય તો, મુખની અન્દર દૂધનું પ્રતિસારણ કરવું—દૂધ ચોપડીને ચોળવું.
- તૈલસંધવ પ્રતિસારણ^૨** દાંત હાલતા હોય તો તેના પર, તલના તેલમાં સિન્ધાલુણ નાંખીને પછી તે તેલને જે ચોળવું, તે, અતિ ઉત્તમ પ્રતિસારણ કહેવાય છે.
- કાંજિક પ્રતિસારણ^૨** મુખની અન્દરનો શોષ અને મુખનું વૈરસ્ય—ખદસ્વાદપાણું, એ મુખની અન્દર કાંજને ચોપડીને ચોળવાથી, મરી જાય છે.
- સૈંધવાદિ પ્રતિસારણ^૨** સિન્ધાલુણ, શુંઠ, મરી, લીણડીપીપર અને રાઈ, એ પાંચે ઔષધોનાં ચૂર્ણને આદાના રસમાં મેળવી, પછી તેને મુખની અન્દર ચોપડીને ચોળવાથી, કફ પ્રકાપ મટે છે.
- ત્રિક્લામધુ પ્રતિ-સારણ^૨** હરડાં, ખેહુડાં અને આંખળાંના ચૂર્ણની સાથે મધ મેળવી પછી તેને, મુખની અન્દર ચોપડીને ચોળવાથી, કફનો તથા રક્તપિત્તનો પ્રકાપ મરી જાય છે.
- દાઝ્યાદિ પ્રતિસારણ^૨** દારુહળદર, ગજો, હરડાં, ખેહુડાં, આંખળાં, દ્રાક્ષ—ત્રાખ, જાહનાં પાંદડાં અને ધમાસો, એ આઠે ઔષધો સરખે ભાગે લઈને તેમનો અવલેહ કરવો. પછી તે અવલેહ ટાઢો થાય ત્યારે તે અવલેહની અન્દર, તે અવલેહનો છટ્ટો ભાગ મંત્ર નાંખીને, પછી તેને મોઢાંની અન્દર ચોપડીને ચોળવાથી, ત્રિદોષજન્ય મુખપાક મરી જાય છે.
- કવચનાં ઔષધો કયાં ?** કવલજ્વાપિ તસ્યૈવ જ્ઞેયોઽન્ન કુશલૈર્નરૈઃ ॥ ૧૫ ॥

જે ઔષધોના ગણ-કાગળા કરાવવાનું કહ્યું છે, તે જ ઔષધોના કવલ-કાગળા કરાવવાનું કુશલ મનુષ્યે સમજી લેવું અર્થાત્ તે જ ઔષધના કાગળા કરાવવા એમ શાર્દૂલધરાચાર્યે દ્રુકામાં કહ્યું, તે જ હું વિસ્તારથી નીચે લખું છું.

કવલ કેવી રીતે અને કેટલા ભરવા ? મનુષ્યે સ્વસ્થ અંતઃકરણથી ખેસી, કપાલ, ગળાં અને ગાલ આદિ પર થોડો પસીનો-પરસેલો વળે-આવે તેમ કરી અને કપાલાદિને જરાક મર્દન કરીને પછી ત્રણ, પાંચ અથવા સાત વાર કાગળા ભરવા.

મુખમાં કેટલો વખત કવલ રાખવો ? કફથી મોટું ભરાઈ જાય, વાદોષોનું છેદન થઈ જાય, વાતેત્ર અને નાક-માંથી પાણી ઝરવા માટે ત્યાં સુધી, મોઢાંની અન્દર કાગળો રાખી મૂકવો.

સ્નેહિક કવલ ? તલના કલકનું પાણી, દૂધ અથવા ઘી આદિ રતેલ, એ સર્વ પદાર્થોનો કિંવા એ પદાર્થોથી મિશ્રિત કવલ, સ્નેહિક કવલ કહેવાય છે.

શમન કવલ ? તલ, કાળું કમળ, ઘી, સાકર અને દૂધ, એ સર્વ પદાર્થો એકત્ર કરી, તેમની અન્દર મધ નાંખીને પછી તેમના કાગળા ભરવાથી, હોઠ અને મુખમાં થયેલો દાહ શાંત થાય છે; તેથી તે શમન કવલ કહેવાય છે.

મધુ કવલ ? મુખમાં મધનો કાગળો ભરવાથી, મોટું સ્વચ્છ થાય છે, મોઢામાં પડેલાં ચાઠાંઓ સારાં થાય છે, દાહ શાંત થાય છે અને તરશ પણ મરી જાય છે.

સર્પિ કવલ ? વિષ ભક્ષણ કરવાને લીધે, ક્ષાર ભક્ષણ કરવાને લીધે અથવા અગ્નિને લીધે, મુખ દાઝી ગયું હોય તો ઘીના કાગળા ભરવા.

પચ કવલ ? વિષ ભક્ષણ કરવાને લીધે, ક્ષાર ભક્ષણ કરવાને લીધે અથવા અગ્નિને લીધે, મુખ દાઝી ગયું હોય, તો દૂધને ગરમ કરી, તેની મજાઈ અથવા માવો કરીને પછી તેમના કાગળા ભરવા.

તૈલસૈન્ધવ કવલ ? દાંત હાલતા હોય તો, તેના પર, તલના તેલમાં સિન્ધાલુ નાંખી, પછી તેને અગ્નિ પર મૂકી, સારી પેઠે ઘટ્ટ બનાવીને, પછી તેના જે કાગળા ભરવા, તે કાગળા અતિ ઉત્તમ કહેવાય છે.

કાંજિલ કવલ ? મુખની અન્દરનો શોષ અને મુખનું વૈરસ્ય-બદસ્વાદ પાણું, એ, કાંજીને ઉકાળી, ઘાટી બનાવીને પછી તેમના કાગળા ભરવાથી, મરી જાય છે.

સૈન્ધવાદી કવલ ? સિન્ધાલુ, શુણ્ઠ, મરી, લીણડી પીપર અને રાઈ, એ પાંચે ઔષધોનાં ચૂર્ણને આદાના રસમાં મેળવીને પછી તેમના કાગળા ભરવાથી, કફ પ્રકાપ મટે છે.

ત્રિકલામધુ કવલ ? હરડાં, બેહેડાં અને આંબળાંના ચૂર્ણની સાથે મધ મેળવીને, પછી તેમના કાગળા ભરવાથી, કફનો અને રક્તપિત્તનો પ્રકાપ મરી જાય છે.

દાઝાદિ કવલ ? દારહળદર, ગળો, હરડાં, બેહેડાં, આંબળાં, દ્રાક્ષ દ્રાક્ષ, જાંબનાં પાંદડાં અને ધમાસો, એ આઠે ઔષધો સરખે ભાગે લઈને, તેમનો ઘાટો

૧ ઉત્તરખણ્ડના અધ્યાય ૧૦ માના શ્લોક ૬ ઠાથી ૮ સુધી.

૨ ઉત્તરખણ્ડના અધ્યાય ૧૦ માના શ્લોક ૮ થી ૧૪ સુધી.

અવલેહ બનાવવો. પછી તે અવલેહ, ટાઢો થાય ત્યારે, તે અવલેહની અન્દર, તે અવલેહનો છઠ્ઠો ભાગ મધ નાંખીને પછી તેનો ડ્રાળિયો મુખની અન્દર ભરવાથી, ત્રિદોષજન્ય મુખપાક

કેશરં માતુલુંગસ્ય સૈન્ધવગ્યોષસંયુતમ્ ॥ [મટે છે.

માતુલુંગાદિ ક્વલ

હન્યાત્કવલ્લો જાડ્યમરુચિં કફવાતજામ્ ॥૧૬॥

ખીન્નેરાનાં કેશરો, સિન્ધાલુણુ, શુણ્ઠ, મરી અને લીણ્ડીપીપર. એ સર્વ ઔષધો એકઠાં કરી, તેમનું ચૂર્ણ કરીને પછી તેમના ડ્રાળિયા ભરવાથી, મુખનું જડપાણું અને કફવાતથી થયેલી અરુચિ, એ રોગો મટી જાય છે.

પ્રતિસારણુના ભેદાનાં કલ્કોડવલેહચૂર્ણં ચ ત્રિવિધં પ્રતિસારણમ્ ॥ [કહેવાય છે.

નામ

કલ્ક, અવલેહ અને ચૂર્ણ, એ ભેદોવડે ત્રણ પ્રકારનું પ્રતિસારણુ અંગુલ્યગ્રયહીતં ચ યથાસ્વં મુખરોગિણામ્ ॥ ૧૭ ॥

પ્રતિસારણુનું ૨૫ષ્ટી-કરણુ

મનુષ્યનાં મુખની અન્દર જે જે રોગ થયો હોય, તે તે રોગપરનાં ઔષધોના કલ્કાદિ કરી, આંગળીના અબ્રભાગથી-ટેરવાંથી, તે કલ્કાદિ

ઔષધને લઈ, તે તે રોગોપર લગાડી-ચોપડીને જે ચોળવું, તેનું નામ પ્રતિસારણુ કહેવાય છે.

કુષ્ઠાદિ પ્રતિસારણુ કુષ્ઠં દાર્વી સમંગા ચ પાઠા તિક્ષા ચ પીતિકા ॥

તેજની મુસ્તલોઘ્રં ચ ચૂર્ણં સ્યાત્પ્રતિસારણમ્ ॥૧૮॥ રક્તક્ષુતિં દન્તર્ષાઢાં શોથં દાહં ચ નાશયેત્ ॥

કઠ, દારુહળદર, ધાવણીનાં ફૂલ, ડ્રાળિપાટ, કડુ, હળદર. તેજગળ, નાગરમોથ અને લોદર, આ નવે ઔષધો સરખે ભાગે લઈને તેમનું ચૂર્ણ કરવું. પછી એ ચૂર્ણને આંગળીના ટેરવાંથી લઈને, જીભપર અને આખા મોઢામાં લગાડીને ચોળવાથી, દાંતના પેદામાંથી પડતું લોહી બન્ધ થઈ જશે, દાંતની અન્દર થતી પીગ મટી જશે. પેદાંતો સોળે ઉતરી જશે અને દાહ શાન્ત થઈ જશે.

હીનયોગ ગણ્ઢપનાં લક્ષણુ

હીનયોગાત્કફોલ્લેશો રસાજ્ઞાનારુચી તથા ॥ ૧૯ ॥

ગણ્ઢપ-ક્રાગળો કરવામાં હીનયોગ-અદ્યયોગ થવાથી, કફ ઉપર ચઢી આવે છે, જીભને રસોનું જ્ઞાન થતું નથી અર્થાત્ જીભથી રસો વર્તી શકાતા નથી અને અરુચિ પણ થાય છે.

હીનયોગ ક્વલનાં લક્ષણુ

ક્રાળિયો ભરવામાં હીનયોગ-અદ્યયોગ થવાથી કફ ઉપર ચઢી આવે છે, જીભને રસોનું જ્ઞાન થતું નથી અર્થાત્ જીભથી રસો વર્તી શકાતા નથી અને અરુચિ પણ થાય છે.

હીનયોગ પ્રતિસારણુ-નાં લક્ષણુ

કલ્કાદિ દવા ચોપડીને ચોળવામાં હીનયોગ-અદ્યયોગ થવાથી, કફ ઉપર ચઢી આવે છે, જીભને રસોનું જ્ઞાન થતું નથી અર્થાત્ જીભથી રસો વર્તી શકાતા નથી અને અરુચિ પણ થાય છે.

અતિયોગાન્મુલે પાકઃ શોષસ્તૂળ્ણા ક્લમો ભવેત્ ॥

અતિયોગ ગણ્ઢપનાં લક્ષણુ

ગણ્ઢપ-ક્રાગળો કરવામાં અતિયોગ થવાથી, મોઢું પાકી પડે છે. ચ્વકાઈ પણ જાય છે, તરશ પણ લાગે છે અને કલમ-ગ્લાનિ થાય છે.

અતિયોગ ક્વલનાં લક્ષણ કાળિયો ભરવામાં અતિયોગ થવાથી, મોટું પાકી પડે છે, સૂકાઈ પાણી જાય છે, તરશ પાણી લાગે છે અને કલમ-ગ્લાનિ થાય છે.
 અતિયોગ પ્રતિસારણનાં લક્ષણ કલ્કાદિ દવા ચોપડીને ચોળવામાં અતિયોગ થવાથી, મોટું પાકી પડે છે, સૂકાઈ પાણી જાય છે, તરશ પાણી લાગે છે અને કલમ-ગ્લાનિ થાય છે.
 શુદ્ધ ગંડૂપનાં લક્ષણ વ્યાધેરપચયસ્તુષ્ટિવૈશ્યં વક્ત્રલાઘવમ્ ॥ ૨૦ ॥
 ઇન્દ્રિયાણાં પ્રસાદશ્ચ ગંઢુષે શુદ્ધિલક્ષણમ્ ॥

કાળજો કરવામાં સમયોગ થવાથી મુખની સારી રીતે શુદ્ધિ થવાને લીધે વ્યાધિ ઓછી થાય છે, મન રાજી રહે છે, મુખ સ્વચ્છ અને હલકું થાય છે અને ઇન્દ્રિયો પ્રસન્ન થાય છે, એ સર્વ લક્ષણો શુદ્ધ ગુણ્ડૂપનાં જાણવાં.

શુદ્ધ ક્વલના લક્ષણ કાળિયો ભરવામાં સમયોગ થવાથી, મુખની સારી રીતે શુદ્ધિ થવાને લીધે વ્યાધિ ઓછી થાય છે, મન રાજી રહે છે, મુખ સ્વચ્છ અને હલકું થાય છે અને ઇન્દ્રિયો પ્રસન્ન થાય છે, એ સર્વ લક્ષણો શુદ્ધ ક્વલનાં જાણવાં.

શુદ્ધ પ્રતિસારણનાં લક્ષણ કલ્કાદિ દવા ચોપડીને ચોળવામાં સમયોગ થવાથી, મુખની સારી રીતે શુદ્ધિ થવાને લીધે વ્યાધિ ઓછી થાય છે, મન રાજી રહે છે, મુખ સ્વચ્છ અને હલકું થાય છે અને ઇન્દ્રિયો પ્રસન્ન થાય છે, એ સર્વ લક્ષણો શુદ્ધ પ્રતિસારણનાં જાણવાં.

એ રીતે દામોદરના પુત્ર શાર્દૂલગધરે રચેલી શાર્દૂલગધર સંહિતાને વિષે ઉત્તરખણ્ડના ચિકિત્સા સ્થાનમાંના ગણ્ડૂપાદિવિધિ નામે નવમા અધ્યાયની શુર્જર દીક્ષા સમ્પૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૧ મો, લેપાદિવિધિ

આલેપસ્ય ચ નામાનિ લિપ્તો લેપશ્ચ લેપનમ્ ॥
 લેપનાં બીજાં નામ લિપ્ત, લેપ અને લેપન, એ રીતે આ લેપનાં નામો છે.
 લેપના ભેદનાં નામ દોષઘ્નો વિષહા વર્ણ્યો મુખલેપસ્ત્રિધા મતઃ ॥ ૧ ॥
 દોષઘ્ન (સોગ પગેરે દોષને દૂર કરનાર), વિષહા (ઝેરનું ઉપશમ કરનાર) અને વર્ણ્ય (મુખ અને ચાંમડીના વર્ણને સારો કરનાર), એ રીતે લેપના ત્રણ ભેદો કહ્યા છે.
 દોષઘ્ન લેપનાં લક્ષણ ત્રિપ્રમાણશ્ચતુર્માસત્રિમાસાર્ધોગુલોષતઃ ॥ [જાણવો.
 આંગળીના જેટલો જે જાડો થર કરવો, તેનું નામ દોષઘ્ન લેપ
 આંગળીના ત્રીજા ભાગ જેટલો જે જાડો થર કરવો, તેનું નામ
 વિષહા લેપનાં લક્ષણ વિષહા લેપ જાણવો.
 આંગળીના અર્ધા ભાગ જેટલો જે જાડો થર કરવો તેનું નામ
 વર્ણ્ય લેપનાં લક્ષણ વર્ણ્ય લેપ જાણવો.

આદ્ર લેપ શું ગુણ કરે? આદ્રો વ્યાધિહરઃ સ સ્યાત્ [લગાડવો.
 બીનો લેપ શરીરના વ્યાધિને મટાડે છે, માટે બીનો લેપ જ
 શુભ લેપ શું અવગુણ કરે? શુભો દૂષયતિ છવિમ્ ॥ ૨ ॥ [નહિ.
 સૂકો લેપ શરીરની કાંતિનો નાશ કરે છે, માટે સૂકો લેપ લગાડવો.
 દોષધ લેપ પુનર્નવાં દારુ શુંઠીં સિદ્ધાર્થ શિમ્ભમેવ ચ ॥
 પિટ્ટા ચૈવારનાલેન પ્રલેપઃ સર્વશાયહા ॥ ૩ ॥

સાટોડી, દેવદારુ, શુણ્ઠ, સર્પેવ અને શરગવાની છાલ, એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને કાંછીની અન્દર આરીક વાટીને, પછી તેમનો સોળપર લેપ કરવાથી, સધળા પ્રકારના સોળ મટી જાય છે.

બિભીતફલમન્ન લેપ બિભીતફલમન્નસ્તુ લેપો દાહાર્તિનાશનઃ ॥ [ની પીડાશાન્ત થાય છે.
 બેહેડાંના ફલના મગજને બહુ જ ઝીણું વાટીને-લઢીને પછી તેનો લેપ કરવાથી, દાહ દશાંગ લેપ શિરીષં મધુયષ્ટી ચ તગરં રક્તચન્દનમ્ ॥ ૪ ॥

પલા માંસી નિશાયુર્મ્મં કુષ્ઠં વાલકમેવ ચ ॥ इति संचूर्ण्य लेपोऽयं पंचमांशघृतप्लुतः ॥ ૫ ॥

જલેન ક્રિયતે સુક્ષ્મદશાંગ इति संज्ञितः ॥ विसर्पान् विषविस्फोटान् शोथदुष्टव्रणान् जयेत् ॥ ૬ ॥

શિરીષ-શરપડો, જેઠીમધ, તગર, રતાંજલી, એકઝી, બાલહડ, હળદર, દારુહળદર, કઠ અને વાળો, એ દશે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું આરીક ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને પાણીમાં લઢી, તેની અન્દર તે ઔષધોના ચૂર્ણનો પાંચમો ભાગ ધી મેળવીને પછી તેનો જે લેપ કરવો, તેનું નામ દશાંગ લેપ કહેવાય છે. આ લેપ કરવાથી, વિશર્પ, વિષવિકાર, વિરેકેટક, શોથ અને દુષ્ટ પ્રણો, સર્વ એ રોગો મટી જાય છે.

અજાદુગ્ધતિલ (પહેલો) અજાદુગ્ધતિલેપો નવનીતેન સંયુતઃ ॥

વિષધ) લેપ શોથમારુઠ્ઠકરં હંતિ લેપો વા કૃષ્ણમૃત્તિકૈઃ ॥ ૭ ॥

બકરીના દૂધની અન્દર તલને આરીક વાટી-લઢી, તેની અન્દર માખણ મેળવીને પછી તેનો લેપ કરવાથી, બીલામું ઉડવાથી થયેલો સોળે મટી જાય છે.

કાળીમાટીનો ભૂકા કરી, તેને લૂગડાંથી ચાળી લઈ, પછી પાણી-કૃષ્ણમૃત્તિકા (બીજો) ની અન્દર ખૂબ લઢી-વાટી, તેની અન્દર માખણ મેળવીને પછી તેનો લેપ કરવાથી. બીલામું ઉડવાથી થયેલો સોળે મટી જાય છે.

લાંગલ્યાદિ (ત્રીજો) લાંગલ્યતિવિષાલાબૂજાલિનીબીજમૂલકૈઃ ॥

વિષધ) લેપ લેપો ધાન્યાંબુસંપિષ્ટઃ કીટવિસ્ફોટનાશનઃ ॥ ૮ ॥

દૂધિયો વછનાગ, અતિવિષ, કડવાં દૂધિયાનાં બી, કડવાં વૂરીયાનાં બી અને મૂળાનાં બી, એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને ધાન્યાંબુ(કાંછ)માં વાટીને લેપ કરવાથી, કીટવિષવિકાર અને વિરેકેટક રોગ, એ બન્ને રોગો મટી જાય છે.

રક્તચંદનમંજિષ્ઠા લોધ્રકુષ્ઠપ્રિયંગવઃ ॥
રક્તચંદનાદિ લેપ કટાંકુરા મસૂરાશ્ચ વ્યંગમ્ના મુલ્લકાંતિદાઃ ॥ ૧ ॥

રતાંજલી, મજ્જા, લોદર, કઠ, ઘઉંલા, વડની વડવાઘનાં કુંપળિયાં-કોંટા અને મસૂર, એ સાતે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને પાણીમાં વાટીને-લઢીને, પછે તેનો લેપ કરવાથી, વ્યંગરોગ મટી જાય છે અને મુખ તેજસ્વી થાય છે.

માતુલુંગજટા સર્પિઃ શિલા ગોશકૃતો રસઃ ॥
માતુલુંગાદિ લેપ મુલ્લકાંતિકરો લેપઃ પિટિકાવ્યંગકાલજિત્ ॥ ૧૦ ॥

ખીજેરાનાં ઝાડનાં મૂળ, ધી, મનશીલ અને ગાયનાં છાણનો રસ, એ ચારે ઔષધોને એકઠાં કરી, તેમને સારી પેઠે વાટીને-લઢીને, પછી તેનો લેપ કરવાથી, મુખપર કાંતિ આવે છે અને પિટિકા, વ્યંગ તથા કાલ-નીલિકા રોગો મટી જાય છે.

લોધ્રાદિ લેપ લોધ્રધાન્યવચાલેપસ્તારુણ્યપિટિકાપહઃ ॥

લોદર, ધાણા અને ઘોડાવજ, એ ત્રણે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને સારી પેઠે પાણીની અન્દર વાટીને-લઢીને, પછી તેનો લેપ કરવાથી, મુખપર થયેલો તારુણ્ય પિટિકા તદ્દ્વદ્વેરોચનાયુક્તં મરીચં મુલ્લેપનમ્ ॥ ૧૧ ॥ શિંગ મટી જાય છે.

ગોરોચનાદિ લેપ સિદ્ધાર્થકવચાલોધ્રસૈન્ધવૈશ્વ પ્રલેપનમ્ ॥

ગોરોચન અને મરી, એ બન્ને ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને સારી પેઠે પાણીની અન્દર વાટીને-લઢીને, પછી તેનો લેપ કરવાથી, મુખપર થયેલો તારુણ્યપિટિકા રોગ મટી જાય છે.

સર્પવ, ઘોડાવજ, લોદર અને સિન્ધાણુ, એ ચારે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને સારી પેઠે પાણીની અન્દર લઢીને-વાટીને, પછી તેનો લેપ કરવાથી, મુખપર થયેલો તારુણ્યપિટિકા રોગ મટી જાય છે.

વ્યંગેષુ ચાર્જુનત્વગ્વા મંજિષ્ઠા વા સમાક્ષિકઃ ॥ ૧૨ ॥

અર્જુનત્વ લેપ સંઠ અર્જુન વૃક્ષની-મઠ અર્જુન સાદડાની-ગૂઠ ઘોળા સાજડની છાલને મધની અન્દર વાટીને-લઢીને, પછી તેનો લેપ કરવાથી, વ્યંગ રોગ મટી જાય છે.

મજ્જા લેપ મજ્જાને મધની અન્દર વાટીને-લઢીને પછી તેનો લેપ કરવાથી વ્યંગ રોગ મટી જાય છે.

શ્યેતાશ્વખુરજમધીલેપ લેપઃ સનવનીતો વા શ્વેતાશ્વખુરજા મધી ॥

ઘોળા ઘોડાની ખરીને ખાળી, તેના કોલસા કરી, તે કોલસાને માંખણમાં વાટીને-લઢીને, પછી તેનો લેપ કરવાથી, વ્યંગ રોગ મટી જાય છે.

અર્કક્ષીરહરિદ્રામ્ન્યાં મર્દયિત્વા વિલેપનાત્ ॥ ૧૩ ॥

અર્કક્ષીરાદિ લેપ મુલ્લકાણ્ય શમં યાતિ ચિરકાલોદ્ભવં ધ્રુવમ્ ॥

આંકડાના ક્ષીરમાં-દૂધમાં હળદરને વાટીને-લઢીને પછી તેનો લેપ કરવાથી, ધણે વખત થયા થયેલી મોઢાપરની કાળાશ નક્કી મટી જાય છે.

પટપત્રાદિ લેપ વટસ્ય પાંડુપત્રાણિ માલતી રક્તચન્દનમ્ ॥ ૧૪ ॥

કુષ્ઠં કાલીયકં લોધ્રમેભિલેપં પ્રયોજયેત્ ॥ તારુણ્યપિટિકાબ્યંગનીલિકાદિવિનાશનમ્ ॥ ૧૫ ॥

વડનાં પાણ્ડુરંગવાળાં-પાંડલાં પાંદડાં, જાંઘનાં પાંદડાં, રતાંજલી, કડ, દારુણદર અને લોદર, એ છએ ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને પાણીની અદર સારી પેટે વાટીને-લઢીને, પછી તેનો લેપ કરવાથી, તારુણ્યપિટિકા, બ્યંગ અને નીલિકા આદિ રોગો મટી જાય છે.

પિણ્ડયાકાદિ લેપ પુરાણમથ પિણ્યાકં પુરીષં કુક્કુટસ્ય ચ ॥
મૂત્રપિષ્ટઃ પ્રલેપોયં શીઘ્રં હન્યાદરંષિકામ્ ॥ ૧૬ ॥

તલનો જૂનો ખોળ અને કુકડાંની ચરક, એ બન્ને ઔષધોને, ગાયના મૂત્રની અન્દર સારી પેટે વાટીને-લઢીને, પછી તેનો લેપ કરવાથી, અરંપિકા રોગ મટી જાય છે.

ખદિરાદિ લેપ ચદિરારિષ્ટજંબૂનાં ત્વગિભર્વા મૂત્રસંયુતૈઃ ॥
કુટજત્વક્સૈન્ધવં વા લેપો હન્યાદરંષિકામ્ ॥ ૧૭ ॥

ખેર, કડવો લિમ્બડો અને જામ્બુ, એ ત્રણે વૃક્ષોની છાલને, ગાયનાં મૂત્રની અન્દર સારી પેટે વાટીને-લઢીને, પછી તેનો લેપ કરવાથી, અરંપિકારોગ મટી જાય છે.

કુટજત્વકાદિ લેપ કડાછાલ અને સિન્ધાલુણુ, એ બન્ને ઔષધોને, ગાયનાં મૂત્રની અન્દર સારી પેટે વાટીને-લઢીને, પછી તેનો લેપ કરવાથી, અરંપિકા રોગ મટી જાય છે.

પ્રિયાલબીજાદિ લેપ પ્રિયાલબીજમધુકકુષ્માષૈઃ સસૈન્ધવૈઃ ॥
કાર્યો દારુણકે મૂર્ધ્નિ પ્રલેપો મધુસંયુતઃ ॥ ૧૮ ॥

ચારોલી, જેડીમધ, કડ, અડદ અને સિન્ધાલુણુ, એ પાંચે ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી તેને મધમાં કાલવીને-મેળવીને, પછી તેનો લેપ કરવાથી, માંથાનો દારુણ રોગ મટી જાય છે.

ખાખસખીજ લેપ દુર્ગ્ધેન શાકસં વીજં પ્રલેપાદારુણં જયેત્ ॥ [રોગ મટી જાય છે.

ખસખસને દૂધની અન્દર સારી પેટે વાટીને-લઢીને, પછી તેનો લેપ કરવાથી, દારુણ

આમ્રખીજાદિ લેપ આમ્રખીજસ્ય ચૂર્ણં તુ શિવાચૂર્ણં સમં દ્વયમ્ ॥ ૧૯ ॥
દુર્ગ્ધપિષ્ટઃ પ્રલેપોયં દારુણં હંતિ દારુણમ્ ॥

આંખાના ગોડલાની અન્દરની ગોડલી અને હીમજ, એ બન્ને ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને દૂધની અન્દર સારી પેટે વાટીને-લઢીને, પછી તેનો લેપ કરવાથી, માંથાની અન્દરનો ભયંકર દારુણ રોગ મટી જાય છે.

તિક્ષપટોલપત્રરસલેપ રસસ્તિક્ષપટોલસ્ય પત્રાણાં તદ્વિલેપનાત્ ॥ ૨૦ ॥
સ્નિગ્ધલુપં શમં યાતિ ત્રિભિરેવ દિનૈર્ધ્રુવમ્ ॥

સં૦ તિક્ષ પટોલનાં-૨૦ કડયાં પરવરનાં પાંદડાંનો રસ કાઢીને પછી તેનો, ત્રણ દિવસ સુધી લેપ કરવાથી, નક્કી ધન્દ્રલુપ રોગ નાશ પામે છે.

ખૃદ્ધતી રસ લેપ સ્નિગ્ધસાપહો લેપો મધુના વૃહતીરસઃ ॥ ૨૧ ॥
ગુંગામૂલફલં વાપિ ભક્ષાતકરસોપિ વા ॥ [લુપ્ત રોગ નાશ પામે છે.

ઉભી બોંયરિંગણીનો રસ કાઢી, તેની અન્દર મધ નાંખીને પછી તેનો લેપ કરવાથી, ધન્દ્ર

ગુંતમ્બલકલ લેપ ચણોડી અને ચણોડીના વેલાના મૂળ, એ બન્ને પદાર્થોનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને પાણીની અન્દર સારી પેઠે વાટી-લટી, તેની અન્દર મધ મેળવીને પછી તેનો લેપ કરવાથી, ઇન્દ્રલુપ રોગ મટી જાય છે.

ભક્ષાતકરસ લેપ બીલામાંના ઝાડની છાલનો રસ કાઢી, તેની અન્દર મધ નાંખીને, પછી તેનો લેપ કરવાથી, ઇન્દ્રલુપ રોગ મટી જાય છે.

ગોશુરાદિ લેપ ગોશુરસ્તિલપુષ્પાણિ તુલ્યે ચ મધુસર્પિષી ॥ ૨૨ ॥
શિરઃપ્રલેપનં તેન કેશસંવર્ધનં પરમ્ ॥

ગોખરુ અને તલનાં ફૂલો, એ બન્ને ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી, તેની અન્દર સમ ભાગે મધ અને ઘી કાલવીને પછી તેનો મસ્તકપર લેપ કરવાથી, સારી રીતે વાળ વધે છે.

હસ્તિદંતમધ્યાદિ લેપ હસ્તિદંતમર્ષી કૃત્વા છાગીદુગ્ધં રસાંજનમ્ ॥ ૨૩ ॥
રોમાણ્યનેન જાયંતે લેપાત્પાણિતલેષ્વપિ ॥

હાથીદંતને આળીને કરેલા કાલસા અને રસવન્તી, એ બન્ને ઔષધોને બકરીના દૂધમાં વાટીને-લટીને, જે જગાએથી વાળ ગયા હોય, તે જગાપર લેપ કરવાથી, વાળ ઉગે છે. વળી આ લેપ હથેળીમાં કર્યો હોય તો પલ્લુ વાળ ઉગે છે, ત્યારે વાળ ઉગવાની જગાએ લેપ કરે, તો નિશ્ચય ચટ્ટયાદિ લેપ યટ્ટીન્દ્રીવરમૃદ્વીકાતૈલાજ્યક્ષીરલેપનૈઃ ॥ ૨૪ ॥ [વાળ આવે જ.

જેડીમધ, કાળું કમલ અને દ્રાક્ષ-ધ્રાખ, એ ત્રણે ઔષધોને આરીક વાટી, તેમની અન્દર તલનું તેલ, ગાયનું ઘી અને ગાયનું દૂધ, એ ત્રણે પદાર્થો સરખે ભાગે નાંખી, સારી પેઠે કાલવીને, પછી તેનો લેપ કરવાથી, ઇન્દ્રલુપ રોગ મટીને વાળ ઘાટા અને મજબૂત થાય છે.
અતુષ્પદત્વગાદિ ભસ્મ ચતુષ્પદાનાં ત્વગ્રોમનસ્વધ્વંગાસ્થિમદ્મમિઃ ॥ ૨૫ ॥
લેપ તૈલેન સહ લેપોયં રોમસંજનનઃ પરઃ ॥

બકરાં આદિ ચાર પગવાળાં જનાવરેની ચામડી, ફેવાડાં, તખ, શિંગડાં અને હાડકાં, એ સર્વે પદાર્થોની રાખ કરી, એ રાખને, તેલમાં કાલવીને મોવાળા ગયેલી જગ્યાપર ચોપડી; કારણ કે, આ રાખનો લેપ મોવાળા ઉગાડવામાં ઉત્તમ છે.

ઇન્દ્રવારુણિકા બીજ ઇન્દ્રવારુણિકાબીજતૈલેનામ્બ્યંગમાચરેત્ ॥ ૨૬ ॥
તૈલ લેપ પ્રત્યહં તેન કાલામિસન્નિમાઃ કુંતલા અલમ્ ॥

ઇન્દ્રવારુણિકા-ઇન્દ્રવારુણિકાનાં બીજનું તેલ, પાનાલ ચંત્રથી કાઢી, પછી તેને, સફેદ વાળ પર હમ્મેશાં ચોપડ્યા કરવાથી, તે ધોળા ફેશ, સારી પેઠે કાળા થાય છે.

અયોરજો ભૂંગરાજલ્લિફલા કૃષ્ણમૃત્તિકા ॥ ૨૭ ॥
સ્થિતમિશ્નુરસે માસં લેપનાત્ પલિતં જયેત્ ॥

લોઢાનો કાટ-કાટોડો, ભાંગરો, હરડાં, બેહુડાં, આંખળાં અને કાળી માટી, એ છએ ઔષધોનું આરીક ચૂર્ણ કરી, તેને શેરડીના રસમાં એક માસ સુધી રૂપાડીને પછી તે ચૂર્ણનો લેપ કરવાથી, ધોળા વાળ કાળા થાય છે.

ધાત્રીફલાદિ લેપ

ધાત્રીફલત્રયં પચ્ચે દ્વે તથૈકં વિભીતકમ્ ॥ ૨૮ ॥

પંચાન્નમજ્ઞા લોહસ્ય કર્ષૈકં ચ પ્રદીયતે ॥

પિષ્ટા લોહમયે માળ્હે સ્થાપયેદુષિતં નિશિ ॥ ૨૯ ॥ લેપોયં હંતિ ન ચિરાદકાલપલ્લિતં મહત્ ॥

ત્રણ આંબળાં, એ હરડાં, એક બેહેડું, પાંચ આંબાના ગોઠલાની અન્દરની ગોઠલી અને લોઢાનો કીટ-કાટોડો એક કર્ષ, એ સર્વે ઔષધોને લોઢાના વાસણમાં સારી પેટે બારીક વાટી, આખી રાત એમનાં એમ રાખી મૂકીને પછી બીજે દિવસે તેમનો લેપ કરવાથી, અકાલે ધોળા થયેલા વાળ, જલદી કાળા થાય છે.

ત્રિફલાદિ પહેલા લેપ

ત્રિફલા નીલિકાપત્રં લોહં મુંગરજઃ સમમ્ ॥ ૩૦ ॥

અજામૂત્રેણ સંપિષ્ટં લેપાત્કૃષ્ણીકરં સ્મૃતમ્ ॥

હરડાં, બેહેડાં, આંબળાં, ગળીનાં પાંદડાં, લોઢાનો કીટ-કાટોડો અને ભાંગરો, એ સર્વે ઔષધોને, સરખે ભાગે લઈ, બકરીના મૂત્રમાં વાટી પછી તેનો લેપ કરવાથી, ધોળા, થયેલા વાળ, કાળા થાય છે.

ત્રિફલાદિ બીજો લેપ

ત્રિફલા લોહચૂર્ણં ચ દાહિમત્વચ્ચિસં તથા ॥ ૩૧ ॥

પ્રત્યેકં પંચપલિકં ચૂર્ણં કુર્યાદ્વિચક્ષણઃ ॥

મુંગરાજરસસ્યાપિ પ્રસ્થષટ્કં પ્રદાપયેત્ ॥૩૨॥ ક્ષિપ્ત્વા લોહમયે પાત્રે મૂમિમધ્યે નિધાપયેત્ ॥ માસમેકં તતઃ કુર્યાન્છાગીદુર્ગ્ધેન લેપનમ્ ॥૩૩॥ કૂર્ચે શિરસિ રાત્રૌ ચ સંવેષ્ટયૈંડપત્રકૈઃ ॥ સ્વપેતપ્રાતસ્તતઃ કુર્યાત્ક્ષાનં તેન ચ જાયતે ॥૩૪॥ પલ્લિતસ્ય વિનાશશ્ચ ત્રિભિર્લેપૈર્ન સંશયઃ ॥

હરડાં, બેહેડાં, આંબળાં, લોઢાનો કીટ-કાટોડો, દાડમની ઝાલ અને કમળનું નાળ-દોટિયુ, એ દરેક ઔષધ, પાંચ પાંચ પલ લઈને પછે તેમનું ડાહ્યા વૈદ્યે ચૂર્ણ કરવું. પછી છ પ્રસ્થ ભાંગરાના રસની સાથે ઉપરનું ચૂર્ણ લોઢાના વાસણમાં નાંખીને પછી તે લોઢાનાં વાસણને એક મહિના સુધી જમીનમાં ડાટી રાખવું. પછી તે વાસણને બહાર કાઢી તેની અન્દરનાં ઔષધોને બકરીના દૂધમાં કાલવી તેમનો, માંથાપરના કેશપર રાત્રિના લેપ કરી, તેનાપર એરડાનું પાંદડું બાંધીને સુઈ જવું; પછી વળતે દિવસે સવારના પહોરમાં ઉઠીને સ્નાન કરવું. એ પ્રમાણે ત્રણ લેપ કરવાથી, ધોળા થયેલા કેશ, કાળા થાય છે, એમાં શંખચૂર્ણાદિ લેપ શંખચૂર્ણસ્ય માર્ગૌ દ્વૌ હરિતાલં ચ માગિકમ્ ॥ ૩૫ ॥ [સંશય નથી.

મનઃશિલા વાર્ધમાળા સ્વર્જિકા ચૈકમાગિકા ॥ લેપોડયં વારિપિષ્ટસ્તુ કેશાનુત્પાદ્ય દીયતે ॥૩૬॥ અનયા લેપયુક્ત્યા ચ સપ્તવેલં પ્રયુક્ત્યા ॥ નિર્મૂલકેશસ્થાનં સ્યાતક્ષણસ્ય શિરો યથા ॥ ૩૭ ॥

શંખ ચૂર્ણ એ ભાગ, હરતાલ એક ભાગ, મનશિલ અર્ધો ભાગ અને સાણખાર એક ભાગ, એ ચારે ઔષધોને પાણીની અન્દર ઝીણાં વાટવાં, પછી જે જગાના વાળ કાઢી નાંખવા હોય, તે જગાના વાળને છાંટી લઈ લઈને (અસ્થાથી કાઢીને) પછી તે જ જગાપર, આ લેપ ચોપડવો. આ યુક્તિ પ્રમાણે સાત વાર લેપ ચોપડવાથી, તે જગાના વાળો મૂળ-માંથી નાશ પામે છે અને હજમત કરાવેલાનું માંથું જેવું લીસું દેખાય છે, તેવું જ તે સ્થાન, હમ્મેશાં લીસું રહે છે.

તાલકાદિ પહેલે લેખ તાલકં શાળયુગં સ્યાત્ ષટ્શાળં શંખચૂર્ણકમ્ ॥
દ્વિશાળિકં પલાશસ્ય ક્ષારં દત્વા પ્રમર્દયેત્ ॥ ૩૮ ॥

કદલીદંડતોયેન રવિપત્રરસેન વા ॥ અસ્યાપિ સપ્તભિર્લેપૌર્ભાં શાતનમુત્તમમ્ ॥ ૩૯ ॥

હરતાલ એ શાણુ, શંખચૂર્ણુ છ શાણુ અને આખરાનો ક્ષાર એ શાણુ, એ ત્રણે
ઔષધોને, કેળનાં છોટલાંના પાણીમાં અથવા આકડાંના પાંદડાંના રસમાં બારીક લટીને,
પછી તેમનો, કેશ કાઢી નાંખવાની જગાપર સાત વાર લેપ કરવો; કારણ કે, આ લેપ,
વાળ કાઢવાની બાબતમાં ઉત્તમ છે.

સુવર્ણપુષ્પાદિ લેખ સુવર્ણપુષ્પી કાશીસં વિઙ્ગાનિ મનઃશિલા ॥
રોચના સૈન્ધવં ચૈવ લેપનાત્ શ્વિત્રનાશનમ્ ॥ ૪૦ ॥

પીળી ભાઈ, હિરાકસી, વાવડિંગ, મનશીલ, ગોરોચન અને સિન્ધાણુ, એ છએ
ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને ગોમૂત્રની અન્દર વાડીને પછી તેમનો લેપ કરવાથી, શ્વિત્રકુષ્ઠ

વાયરયાદિ લેખ વાયસ્યેઢગજાકુષ્ઠકૃષ્ણાભિર્ગુટિકા કૃતા ॥ [મટી જાય છે.
બસ્તમૂત્રેણ સંપિષ્ટા પ્રલેપાત્ શ્વિત્રનાશિની ॥ ૪૧ ॥

શુડિયાની ડોડીનાં બી, કુંવાડિયાનાં બી, કઠ અને લીણીપીપર, એ ચારે ઔષધોને
બકરીના મૂત્રમાં વાડીને તેમની ગોળી વાળવી. પછી એ ગોળીને, બકરાના મૂત્રમાં ઘસીને
તેનો લેપ કરવાથી, શ્વિત્રકુષ્ઠ મટી જાય છે.

તાલકાદિ બીજે લેખ તાલકં શાળમાત્રં સ્યાચ્ચતુઃશાળા ચ બાકુચી ॥
ગોમૂત્રપિષ્ટં તત્ત્વચૂર્ણ લેપનાચ્છિત્રનાશનમ્ ॥ ૪૨ ॥

હરતાલ એક શાણુ અને બાવચી ચાર શાણુ લઈ, તેમનું ચૂર્ણુ કરી, પછી તે ચૂર્ણુને
ગોમૂત્રની અન્દર વાડીને લેપ કરવાથી, શ્વિત્રકુષ્ઠ મટી જાય છે.

બાકુચી વેતસો લાક્ષા કાકોદુંબરિકા કળા ॥
આકુચ્યાદિ લેખ રસાંજનમયચૂર્ણ તિલાઃ કૃષ્ણાસ્તદેકતઃ ॥ ૪૩ ॥

ચૂર્ણયિત્વા ગવાં પિતૈઃ પિષ્ટા ચ ગુટિકા કૃતા ॥ અસ્યાઃ પ્રલેપાત્ શ્વિત્રાણિ પ્રણયંત્યતિવેગતઃ ॥ ૪૪ ॥

બાવચી, સંઠ અમ્લવેતસ-હિંઠ અમ્લવેત ફલ, લાખ, કાળો ઉમ્બરો, લીણીપીપર,
રસવન્તી, લોઠાનો કોટ-કોટોડો અને કાળા તલ, એ આઠે ઔષધો, સરખે ભાગે લઈ, તેમનું
ચૂર્ણુ કરી, તેને ગાયના પિત્તમાં વાડીને પછી તેમની ગોળી બનાવવી. એ ગોળીનો, ગાયના
મૂત્રમાં વાડીને લેપ કરવાથી, શ્વિત્રકુષ્ઠ ઘણી જ ઉતાવળથી નાશ પામે છે.

ધાત્રી સર્જરસથૈવ યવક્ષારશ્ચ ચૂર્ણિતૈઃ ॥
ધાત્ર્યાદિ લેખ સૌવીરેણ પ્રલેપોડયં પ્રયોજ્યઃ સિધ્ધનાશને ॥ ૪૫ ॥

આંબળાં, રાજ અને જવખાર, એ ત્રણે ઔષધોને સૌવીર(કાંચિ)માં વાડીને, પછી
તેમનો લેપ કરવાથી, સિધ્ધકુષ્ઠ મટી જાય છે.

દાર્વીમૂલકવીજાનિ તાલકં સુરદાર ચ ॥
દાઠ્યાદિ લેખ તાંબૂલપત્રં સર્વાણિ કાર્ષિકાણિ પૃથક્ પૃથક્ ॥ ૪૬ ॥

શંખચૂર્ણ શાળમાત્રં સર્વાણ્યેકત્ર ચૂર્ણયેત્ ॥ લેપોયં વારિણા પિષ્ટઃ સિધ્ધમાનાં નાશનઃ પરઃ ॥ ૪૭ ॥

દારુહળદર, મૃગાનાં બી, હરતાલ, દેવદારુ અને નાગરવેલનાં પાન એ પાંચે ઔષધો એક એક કર્પ, અને શંખચૂર્ણ એક શાણુ, એ પ્રમાણે સર્વે ઔષધો લઈ, પછી તેમનું ચૂર્ણ કરી, એ ચૂર્ણને પાણીમાં વાટીને લેપ કરવાથી, સિધ્ધમકુષ્ઠ ઉત્તમ રીતે મટી જાય છે.

હરીતકી સૈન્ધવં ચ ગૈરિકં ચ રસાજ્ઞનમ્ ॥
હરીતક્યાદિ લેપ

બિડાલકો જલે પિષ્ટઃ સર્વેન્નેત્રમયાપહઃ ॥ ૪૮ ॥

હરડાં, સિન્ધાણુણુ, ગેરુ અને રસવન્તી, એ ચારે ઔષધો સરખે ભાગે, લઈ તેમને પાણીની અન્દર વાટીને પછી તેમનો ખિડાલકના-રોગાની બહારના ભાગપર લેપ કરવાથી, સર્વ નેત્ર રસાંજનં વ્યોષયુતં સંપિષ્ટં વટકીકૃતમ્ ॥ શિગો મટી જાય છે.

રસાંજનાદિ લેપ

કંઢૂપાકાન્વિતાં હંતિ લેપાદંજનનામિકામ્ ॥ ૪૯ ॥

રસવન્તી, શુણ્ઠ, મરી અને લીણીપીપર, એ ચારે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને પાણીની અન્દર વાટીને પછી તેમની ગોળી વાળવી. તે ગોળીને પાણીમાં ઓગાળીને, લેપ કરવાથી, ખરજ આવે એવી અને પાંદડી અંજનનામિકા મટી જાય છે.

પ્રપુષ્પાટબીજદિ લેપ પ્રપુષ્પાટસ્ય बीजानि बाकुची सर्षपास्तिलाः ॥

કુષ્ઠે નિશાદ્વયં સુસ્તિ પિષ્ટા તંક્રેણ લેપતઃ ॥ ૫૦ ॥ પ્રલેપાદસ્ય નર્યંતિ કંઢૂદદ્રુવિચર્ચિકાઃ ॥

કુંવાડિયાનાં બી, આખચી, સર્પવ, તલ, કડ, હળદર, દારુહળદર અને મોથ, એ આડે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તેમને ઊશમાં વાટીને લેપ કરવાથી, કણ્ઠફૂડ અને વિચર્ચિકા, રોગો મટી જાય છે.

હેમક્ષીર્યાદિ લેપ હેમક્ષીરી વિઙ્ગાનિ દરદં ગંધકસ્તથા ॥ ૫૧ ॥

દદુઘ્રઃ કુષ્ઠસિન્દૂરં સર્વાણ્યેકત્ર મર્દયેત્ ॥ ધતૂરનિવતાંબૂલીપત્રાણાં સ્વરસૈઃ પૃથક્ ॥ ૫૨ ॥

અસ્ય પ્રલેપમાત્રેણ પામાદદ્રુવિચર્ચિકાઃ ॥ કંઢૂશ્વરકસથૈવ પ્રશમં યાંતિ વેગતઃ ॥ ૫૩ ॥

દારુડી, વાવડિંગ, હિંગો, ગન્ધક, કુંવાડિયાનાં બી, કડ અને સિન્દૂર, એ સાતે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરવું. પછી ધન્તૂરાનાં પાંદડાં, કડવા લિગ્ગાનાં પાંદડાં અને નાગરવેલનાં પાન આણી, એ ત્રણે પાંદડાંએનો જૂદો જૂદો રસ કાઢીને, પછી તે એકેકા રસની અન્દર તે ચૂર્ણને વાટીને લેપ કરવાથી, પામા, દદ્રુ, વિચર્ચિકા, કણ્ઠ અને ચરકસ, એ સર્વ રોગો જલદી મટી જાય છે.

દૂર્વાદિ પહેલો લેપ દૂર્વાડમયા સૈન્ધવં ચ ચક્રમર્દઃ કુટેરકઃ ॥

અમિસ્તકયુતો લેપઃ કંઢૂદદ્રુવિનાશનઃ ॥ ૫૪ ॥

દૂર્વા-ધ્રો, હરડે, સિન્ધાણુણુ, કુંવાડિયાનાં બી અને રાતી તુલસી, એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને ઊસની અન્દર વાટીને પછી તેમનો લેપ કરવાથી, કણ્ઠ અને દદ્રુ

દૂર્વાદિ બીજો લેપ દૂર્વાનિશાયુતો લેપઃ કણ્ઠપામાવિનાશનઃ ॥ શિગ મટી જાય છે.
કૃમિદદ્રુહરશ્ચ શીતપિત્તાપહઃ સ્મૃતઃ ॥ ૫૬ ॥

ધ્રો-દૂર્વા અને હળદર લઈ, એ બન્ને ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને વાટીને પછી તેનો લેપ કરવાથી, કણ્ઠ, પામા, કૃમિ, દદ્રુ અને શીતપિત્ત, એ સર્વ રોગો મટી જાય છે.

અન્દનાદિ લેપ

ચન્દનોશીરચઢ્યાહ્નબલાન્યાગ્રનચોત્પલૈઃ ॥

ક્ષીરપિષ્ટૈઃ પ્રલેપઃ સ્યાદ્વક્તપિત્તશિરોરુજિ ॥ ૫૬ ॥

રતાંજલી, વાળો, જેડીમધ, બલા-બલદાણુ-ખપાટ. વાધનખ અને કમળ, એ જીએ ઔષધો સરખે ભાગે લઇ, તેમને દૂધની અન્દર વાટીને, પછી તેમનો લેપ કરવાથી, રક્ત-પિત્તથડી થયેલી મસ્તકની પીડા શાંત થાય છે.

સિદ્ધાર્થાદિ લેપ

સિદ્ધાર્થરજનીકુષ્ઠપ્રપુત્રાટતિલૈઃ સહ ॥

કટુતૈલેન સંમિશ્રમુદર્દનં પ્રલેપનમ્ ॥ ૫૭ ॥

સર્પવ, હળદર, કઠ, કુંવાડિયાનાં બી અને તલ, એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઇ તેમનું ખારીક ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને સરસિયાં તેલની અન્દર કાલવીને પછી તેનો લેપ કરવાથી, શીતપિત્ત રોગનો ઉદ્દર રોગ નામે બેદ મટી જાય છે.

રાસ્નાદિ લેપ

રાસ્ના નીલોત્પલં દારુ ચંદનં મધુકં બલા ॥

ઘૃતક્ષીરચુતો લેપો વાતવીસર્પનાશનઃ ॥ ૫૮ ॥

રાસ્ના, કાળું કમળ, દેવદાર, રતાંજલી, જેડીમધ અને સં બલાનાં-બલદાણુનાં-ખરેડીનાં મૂળ, એ જીએ ઔષધો સરખે ભાગે લઇ, તેમનું ખારીક ચૂર્ણ કરી, તેમને ઘી તથા દૂધની અન્દર સરખે ભાગે કાલવીને પછી તેનો લેપ કરવાથી, વાતવિસર્પ રોગ મટી જાય છે.

મૃણાલાદિ લેપ

મૃણાલં ચન્દનં લોઘ્રમુશીરં કમલોત્પલમ્ ॥

સારિવાડ્ડમલકી પથ્યા લેપઃ પિત્તવિસર્પનુત્ ॥ ૫૯ ॥

કમળનું દીટિયું-નાળયું, રતાંજલી, લોદર, વાળો, કમળ, કાળું કમળ, કપુરીમધુરી નામે વેલાનાં મૂળ, આંબળાં અને હરડાં, એ નવે ઔષધો સરખે ભાગે લઇ, તેમને પાણીની અન્દર વાટીને, પછી તેમનો લેપ કરવાથી, પિત્તવિસર્પ રોગ મટી જાય છે.

ત્રિફલાદિ લેપ

ત્રિફલા પદ્મકોશીરં સમંગા કરવીરકમ્ ॥

નલમૂલમનંતા ચ લેપઃ શ્લેષ્મવિસર્પહા ॥ ૬૦ ॥

હરડાં, બેહેડાં, આંબળાં, પદ્મકનું લાકડું, વાળો, મજ્જા, ઘોળી કણેર, મોટા નાળી વાંસનાં મૂળ અને ધમાસો, એ નવે ઔષધો સરખે ભાગે લઇ, તેમને પાણીની અન્દર વાટીને પછી તેમનો લેપ કરવાથી, કફવિસર્પ રોગ મટી જાય છે.

માંસ્યાદિ લેપ

માંસી સર્જરસો લોઘ્રં મધુકં સહરેણુકમ્ ॥

મૂર્વા નીલોત્પલં પદ્મ શિરીષકુસુમૈઃ સહ ॥ ૬૧ ॥ પ્રલેપઃ પિત્તવાતાસે શતઘૌતઘૃતપ્લુતઃ ॥

બાલજીર, રાળ, લોદર, જેડીમધ, રેણુકખીજ, સં મૂર્વા-મં મોરવેલ, કાળું કમળ, રાતું કમળ અને શરસડાનાં ફૂલો, એ નવે ઔષધો સરખે ભાગે લઇ, તેમનું ખારીક ચૂર્ણ કરવું ત્યારબાદ ઘી લઇ, તે ઘીને સો વાર પાણીથી ઘોઇ, તેની અન્દર ઉપરનાં ચૂર્ણને કાલવીને પછી તેનો લેપ કરવાથી, પિત્તવાતરક્ત રોગ મટી જાય છે.

મૂર્વાદિ લેપ

મૂર્વા નીલોત્પલં પદ્મ શિરીષકુસુમૈઃ સહ ॥ ૬૨ ॥

પ્રલેપઃ પિત્તવાતાસે શતઘૌતઘૃતપ્લુતઃ ॥

સં૦ મૂર્વા-મ૦ મોરવેલ, કાળું કમળ, રાતું કમળ અને શરસડાનાં ફૂલો, એ ચારે ઔષધો સરખે વળને, લઇને, તેમનું ખારીક ચૂર્ણ કરવું. ત્યારબાદ ઘી લઈ, તેઘીને સો વાર પાણીથી ધોઈ, તેની અન્દર ઉપરનાં ચૂર્ણને, કાલવીને પછી તેનો લેપ કરવાથી, પિત્તવાતરક્ત

આમલકી લેપ આમલં ઘૃતમૃદં તુ પિષ્ટં કાંજિકવારિભિઃ ॥૬૩॥ [શિંગ મટી જાય છે.
જયેન્મૂર્ધ્નિ પ્રલંપેન રક્તં નાસિકયા સૂતમ્ ॥

ઘીની અન્દર આંખળાને સેકી તેને કાંજિમાં વાટીને, તેનો માથાંપર લેપ કરવાથી નાકમાંથી પડતું લોહી બન્ધ થઈ જાય છે.

કુષ્ઠાદિ લેપ કુષ્ઠમેરુદતૈલેન લેપાત્કાંજિકપેષિતમ્ ॥ ૬૪ ॥
શિરોર્તિં વાતજાં હન્યાત્પુષ્પં વા મુચુકુંદજમ્ ॥

કઠને કાંજિની અન્દર વાટી, તેની અન્દર એરંડિયું તેલ મેળવીને પછી તેનો લેપ કરવાથી, વાયુથકી થયેલ મસ્તક શ્વલ મટી જાય છે.

મુચુકુંદાદિ લેપ મુચુકુંદનાં ફૂલને કાંજિની અન્દર વાટી, તેની અન્દર એરંડિયું તેલ મેળવીને, પછી તેનો લેપ કરવાથી, વાતજન્ય મસ્તકશ્વલ મટી જાય છે.

દેવદારુઆદિ લેપ દેવદારુ નતં કુષ્ઠં નલદં વિશ્વમેષજમ્ ॥ ૬૫ ॥
સકાંજિકઃ સ્નેહયુક્તો લેપો વાતશિરોર્તિનુત્ ॥

દેવદારુ, તગર, કઠ, વાળો અને શુણ્ઠ, એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને કાંજિની અન્દર વાટી, તેની અન્દર સ્નેહ-એરંડિયું તેલ મેળવીને, પછી તેનો લેપ કરવાથી, વાયુથકી થયેલ મસ્તકપીડા(શ્વલ) મટી જાય છે.

ધાત્રીઆદિ લેપ ધાત્રીકસેરુહીવિરપદ્મપદ્મકચન્દનૈઃ ॥ ૬૬ ॥
દૂર્વોશીરનલાનાં ત્ર મૂલૈઃ કુર્યાત્પ્રલેનનમ્ ॥ શિરોર્તિં પિત્તજાં હન્યાદ્રક્તપિત્તરુજં તથા ॥ ૬૭ ॥

આંખળા, ભદ્રમોથ, વાળો, કમળ, પદ્મકનું લાકડું, રતાંજલી, ધ્રોના-દૂર્વાનાં મૂળ, કાળો વાળો અને નાલી વાંસ, એ નવે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને પાણીની અન્દર વાટીને પછી તેમનો લેપ કરવાથી, પિત્તજન્ય મસ્તકપીડા અને રક્તપિત્તની પીડા મટી

હરેણુવાદિ લેપ હરેણુનતશૈલેયમુસ્તૈલાગરુદારુભિઃ ॥ [જાય છે.
માંસીરાભ્રારુવૃક્ષૈશ્ચ કોષ્ઠો લેપઃ કફાર્તિનુત્ ॥ ૬૮ ॥

રેણુકમ્બીજ, તગર, પથ્થરફૂલ, નાગરમોથ, એલચી, અગર, દેવદારુ, ખાલછડ, રાસ્ના અને એરંડાનું મૂળ, એ દશે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને જરાતરા ગરમ પાણીમાં વાટીને પછી તેમનો લેપ કરવાથી, કફજન્ય મસ્તક પીડા મટી જાય છે.

શુંઠિઆદિ લેપ શુંઠીકુષ્ઠપ્રપુષ્પાટદેવકાષ્ઠૈઃ સરોહિષૈઃ ॥
મૂત્રપિષ્ટૈઃ સુલોર્ણશ્ચ લેપઃ શ્લેષ્મશિરોર્તિનુત્ ॥ ૬૯ ॥

શુણ્ઠ, કઠ, કુંવાડિયાનાં બી, દેવદારુ અને રોંપ નામે સુગન્ધી ખડ, એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને ગાયના મૂત્રની અન્દર વાટી, જરાતરા ગરમ કરીને પછી તેમનો લેપ કરવાથી, કફજન્ય મસ્તક પીડા મટી જાય છે.

સારિવાદિ લેપ

સારિવાકુલમધુકં વચા કૃષ્ણોત્પલં તથા ॥

લેપઃ સકાંજિકસ્નેહઃ સૂર્યાવર્તાધિમેદયોઃ ॥ ૭૦ ॥

કપુરીમધુરી નામે વેલાનાં મૂળ, કઠ, જેડીમધ, ઘોડાવજ, લીણડીપીપર અને કાળું કમળ, એ છએ ઔષધોને કાંજની અન્દર વાટી, તેની અન્દર સ્નેહ-ધી મેળવીને, પછી તેમનો મસ્તકપર લેપ કરવાથી, સૂર્યાવર્ત અને અર્ધભેદ રોગો મટી જાય છે.

વચાદિ લેપ

વરી નીલોત્પલં દૂર્વા તિલાઃ કૃષ્ણાઃ પુનર્નવા ॥

શંખકેડનંતવાતે ચ લેપઃ સર્વશિરોર્તિજિત ॥ ૭૧ ॥

શતાવરી, કાળું કમળ, ધ્રો-દૂર્વા, કાળા તલ અને સાટોડી, એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને પાણીની અન્દર વાટીને પછી તેમનો લેપ કરવાથી, શંખક રોગ, અનંત-વાત અને સર્વ પ્રકારની મસ્તકપીડા, એ સર્વ રોગો મટી જાય છે.

લેપનાં ભેદોનાં નામ

અથ લેપવિધિશ્વાન્યઃ પ્રોચ્યતે મુજ્જસંમતઃ ॥

દ્વૌ તસ્ય કથિતૌ મેદૌ પ્રલેપારવ્યપ્રદેહકૌ ॥ ૭૨ ॥

હવે વિદ્વાનોએ માન્ય કરેલી એવી લેપની બીજી વિધિ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે. આ લેપના, પ્રલેપક અને પ્રદેહક નામે બે ભેદો કહ્યા છે.

પ્રલેપક અને પ્રદેહક
લેપોની જડાઈનું વર્ણન

ચર્માર્દ્રં માહિષં યદ્વત્પ્રોઘ્નતં સા મિતિસ્તયોઃ ॥

ભેંસનાં આળાં ચામડાં જેટલાં જડાં હોય, તેટલો જડો જે લેપ કરવો, તેવું નામ પ્રલેપક અને પ્રદેહક લેપ જાણવું.

પ્રલેપક લેપકાને કહેવો?

શીતસ્તુત્તુર્નિર્વિષી ચ પ્રલેપઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૭૩ ॥

શીતવીર્ય, હલકા અને વિષ વગરના લેપનું નામ, પ્રલેપક લેપ જાણવું.

પ્રલેહક લેપના ગુણ

આ લેપ પિત્તનાશક છે.

પ્રદેહક લેપકાને કહેવો?

આર્દ્રો ઘનસ્તથોજ્ઞઃ સ્યાત્

આર્દ્ર, જડ અને ઉજળ લેપનું નામ પ્રદેહક લેપ જાણવું.

પ્રદેહક લેપના ગુણ

પ્રદેહઃ શ્લેષ્મવાતહા ॥ આ પ્રદેહક લેપ, કફવાતનો નાશ કરનારો છે.

પ્રલેપક લેપ કે આબ્દ-
થી ચોપડવો ?

રોમાભિમુખમાદેયૌ પ્રલેપારવ્યપ્રદેહકૌ ॥ ૭૪ ॥

શરીરપરનાં રૂંવાડાં જે આબુ નમી ગયાં હોય, તેની કારથી, રૂંવાડાં ઉભાં થઈ જાય, તેવી રીતે લેપ કરવો.

પ્રદેહક લેપ કે આબ્દથી
ચોપડવો ?

શરીરપરનાં રૂંવાડાં, જે આબુ નમી ગયાં હોય, તેની કારથી, રૂંવાડાં ઉભાં થઈ જાય તેવી રીતે લેપ કરવો.

નમી થેગલાં રૂંવાડાંની
આબુથી લેપ ચોળવાથી
શું ગુણ ?

વીર્યં સમ્યક્ વિશત્યાશુ રોમકૃષ્ણૈઃ શિરામુલ્લૈઃ ॥

ઉપર પ્રમાણે લેપ ચોળવાથી, શિરાનાં-નસોનાં મુખરૂપ એવાં રૂંવાડાંનાં મૂળનાં છિદ્રોદ્ધારા, લેપનું વીર્ય-સત્ત્વ સારી રીતે અન્દર

લેપ આરે ન કરવો ?

ન રાત્રૌ લેપનં કુર્યાત્

રાત્રિયે લેપ કરવો નહિ.

[પ્રવેશ કરી શકે છે.

ચોપડેલો લેપ ક્યારે
કાઢવો?

શુભ્યમાણં ન ધારયેત્ ॥ ૭૫ ॥

શરીરપર ચોપડેલો લેપ સ્વકાર્થ જન્ય કે તરત ખેરી નાંખવો.

પ્રદેહક લેપ રાખવો કે
નહિ?

શુભ્યમાણમુપેક્ષેત પ્રદેહં પીઢનં પ્રતિ ॥

પરન્તુ પ્રણુને પીડા કરનારો જે પ્રદેહક લેપ કહ્યો છે, તે લેપ, સ્વકાર્થ ગયા પછી પણ તેમનો તેમ રાખી મૂકવો (કાઢવો નહિ.)

રાત્રિએ લેપ શા માટે
ન કરવો?

તમસા પિહિતો ભૂષ્મા રોમકૂપમુખે સ્થિતઃ ॥ ૭૬ ॥

વિના લેપેન નિર્ચાતિ રાત્રૌ નો લેપયેત્તતઃ ॥

રાત્રિને વિષે અન્ધારને લીધે શરીરની અન્દરની ગરમી, ઢંકાર જઈને રૂવાડાંના છિદ્રના મોઢામાં રહે છે અને તેનાપર લેપ કર્યા વગર જ, તે બહાર નીકળે છે, એટલામાટે રાત્રિના રાત્રિના લેપ ક્યારેગ- રાત્રાવપિ પ્રલેપાદિવિધિઃ કાર્યો વિવક્ષણૈઃ ॥૭૭॥ [લેપ કરવો નહિ.
પર કરવો? અપાકિશોથે ગંભીરે રક્તશ્લેષ્મસમુદ્ભવે ॥

ડાહ્યા પૈદ્યે, કાચા સોજાપર અને રક્ત (લોહી) કફપડે ઉત્પન્ન થયેલાં ગમ્ભીર પ્રણુપર, રાત્રિના પણ લેપ આદિ ઉપચારો કરવા.

પ્રણુપર સાત પ્રકારના
લેપો કરવાનું વર્ણન

આદૌ શોથહરો લેપો દ્વિતીયો રક્તસેચનઃ ॥ ૭૮ ॥

તૃતીયશ્ચોપનાહઃ સ્યાચ્ચતુર્થઃ પાટનક્રમઃ ॥

પંચમઃ શોષનો મૂયાત્ ષષ્ઠો રોપણ ઇચ્ચતે ॥ ૭૯ ॥ સપ્તમો વર્ણકરણો વ્રણસ્યૈતે ક્રમા મતાઃ ॥

પ્રણુ થવાની જગાપર પ્રથમ સોજા આવે છે, તે સોજા મટાડવા માટે પહેલો લેપ કરવો. પ્રણુની જગાપર જે લોહી જામે છે, તે લોહી તોડવા માટે બીજો લેપ કરવો. પ્રણુને પકાવવા સારુ, ઉપનાહ નામે (પોટીશ વગેરે આંધવાનો) ત્રીજો લેપ કરવો. પાકેલાં પ્રણુને ફેડી નાંખે એવો પાટન નામે (પ્રણુને ફેડનારો) ચોથો લેપ કરવો. ફૂટેલાં પ્રણુની અન્દર રહેલાં પરુ આદિનું શોધન કરનાર શોધન નામે (પરુ આદિનું શોધન કરનારો) પાંચમો લેપ કરવો. પ્રણુને ભરનારો રોપણ નામે (પ્રણુને ભરનારો) છઠો લેપ કરવો અને પ્રણુની જગાપર કાંતિ આણનારો પ્રણુકરણ નામે (પ્રણુની જગાપર કાંતિ આણનારો) સાતમો લેપ કરવો. એ રીતે પ્રણુને મટાડવા માટેના સાત પ્રકારના લેપો નીચે પ્રમાણે કહું છું.

બીજપૂરજટાદિ લેપ

બીજપૂરજટાદિ હિંસા દેવદાર મહૌષધમ્ ॥ ૮૦ ॥

રાક્ષાડમિમંથો લેપોઽયં વાતશોથવિનાશનઃ ॥

બીજોરાંના ઝાડનાં મૂળ, આલછડ, દેવદાર, શુદ્ધ, રાસ્ના અને અરણીનાં મૂળ, એ છએ ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને પાણીની અન્દર વાટીને, પછી તેમનો લેપ કરવાથી, વાત (જન્ય પ્રણુ) શોથ મટી જાય છે.

મધુકાદિ લેપ

મધુકં ચંદનં મૂર્વા નલમૂલં ચ પદ્મકમ્ ॥ ૮૧ ॥

ઉશીરં વાલકં પદ્મં પિત્તશોથે પ્રલેપનમ્ ॥

જેઠીમધ, રતાંજલી, મૂર્વા-મ. મોરવેલ, નાલી વાંસનાં મૂળ, પદ્મકનું લાકડું, વાળો, કાળો વાળો અને કમળ, એ આડે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને પાણીની અન્દર વાટીને, પછી તેમનો લેપ કરવાથી, પિત્ત (જન્ય વ્રણ) શોથ મટી જાય છે.

કૃષ્ણાદિ લેપ

કૃષ્ણા પુરાણપિચ્ચાકં શિષ્ટુત્વક્ સિકતા શિવા ॥ ૮૨ ॥

મૂત્રપિષ્ઠઃ સુખોષ્ણોયં પ્રદેહઃ ક્ષ્લેષ્મશોથહૃત્ ॥

લીણીપીપર, તલનો જીનો ખોળ, શરગવાની, હાલ, રેતી-વેળ અને હીમજ, એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને ગાયના મૂત્રમાં વાટીને-લઠીને, જરાતરા જે ઉનું કરવું, તેનું નામ પ્રદેહ લેપ જાણવો. એ રીતે જરાતરા ઉનો ઉનો આ લેપ ચોપડવાથી કફ (જન્ય વ્રણ) શોથ મટી જાય છે.

નિશાદિ લેપ

દ્વે નિશે ચન્દને દ્વે ચ શિવા દૂર્વા પુનર્નવા ॥ ૮૩ ॥

અશીરં પદ્મકં લોઘં ગૈરિકં ચ રસાંજનમ્ ॥ આગંતુજે રક્તજે ચ શોથે કુર્યાત્પ્રલેપનમ્ ॥ ૮૪ ॥

હળદર, દારુહળદર, સુખડ, રતાંજલી, હરેડે, ધ્રો-દૂર્વા, સાટોડી, વાળો, પદ્મકનું લાકડું, લોદર, ગેરુ અને રસવન્તી, એ આરે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને પાણીમાં વાટીને, પછી તેમનો લેપ કરવાથી, આગંતુક શોથ અને રક્તજન્ય શોથ મટી જાય છે.

શાણુબીજાદિ લેપ

શાણમૂલકશિષૂળાં ફલાનિ તિલસર્ષપાઃ ॥

સક્તવઃ કિષ્કિન્ધમતસીપ્રદેહઃ પાચનઃ સ્મૃતઃ ॥ ૮૫ ॥

શાણુનાં બી, મૂળાનાં બી, શરગવાનાં બી, તલ, સર્ષપ, જવ, લોદાનો કીટ-કાટોડો અને અળસી, એ આડે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને પાણીની અન્દર વાટીને જે લેપ બનાવવો, તે લેપનું નામ પ્રદેહ લેપ જાણવું. એ રીતે વ્રણને પકાવવા માટે આ લેપ ચોપડવાથી,

દંતી ચિત્રકમૂલત્વક્ સ્તુર્ધર્કપયસી ગુહઃ ॥ [વ્રણ પાકી જાય છે.

દંત્યાદિ લેપ

મહાતકશ્ચ કાસીસં સૈન્ધવં દારણે સ્મૃતઃ ॥ ૮૬ ॥

નેપાળાનું મૂળ, ચિત્રાનાં મૂળની હાલ, થોરનો છીર-દૂધ, આંકડાનો છીર-દૂધ, ગોળ, બિલામું, હીરાકસી અને સિન્ધાપાણુ, એ આડે ઔષધો મિશ્ર કરી, તેમને સારી રીતે વાટીને પછી તેમનો લેપ કરવાથી, પાકેલું વ્રણ ફટી જાય છે.

ચિરિબિલ્વાદિ લેપ

ચિરિબિલ્વોઽમ્લિકો દંતી ચિત્રકો હયમારકઃ ॥

કપોતકંકઠાણાં મલં લેપેન દારણમ્ ॥ ૮૭ ॥

કરંજનાં બી, બિલામું, નેપાળાનાં મૂળ, ચિત્રો, કણેરનાં મૂળ, અબ્જતરની ચરક, કંક-પક્ષીની ચરક અને ગીધપક્ષીની ચરક, એ આડે ઔષધોને મિશ્ર કરી, તેમને સારી પેઠે વાટીને, પછી તેમનો લેપ કરવાથી, પાકેલું વ્રણ ફટી જાય છે.

સ્વર્જિક્ષારાદિ લેપ

સ્વર્જિકાયાવશ્નુકાઢ્યાઃ ક્ષારા લેપેન દારણાઃ ॥

સાણખાર અને જવખાર, એ બન્ને ક્ષારોની સાથે બીજા કાઈ પણ ક્ષારનો લેપ કરવાથી, દારણુ-પાકેલું વ્રણ ફટી જાય છે.

હૃદયક્ષીરી લેપ

હેમક્ષીયાંસ્તથા લેપો વ્રણે પરમદારણઃ ॥૮૮॥

દારુડીનો લેપ કરવાથી, પાકિયું વ્રણ સારી રીતે ફૂટી જાય છે.

તિલાદિ લેપ

તિલસૈન્ધવચટ્યાહ્નિંબપત્રનિશાયુગૈઃ ॥

ત્રિવૃદ્ધૃતયુતૈઃ પિષ્ટૈઃ પ્રલેપો વ્રણશોધનઃ ॥૮૯॥

તલ, સિન્ધાલુણ, કડવા લિમ્બડાનાં પાંદડાં, હળદર, દારુહળદર અને નસોતર, એ સાતે ઔષધોને મિશ્ર કરી, તેમને સારી રીતે ઝીણું લટી, તેમની અન્દર ઘી મેળવીને પછી તેમનો ફૂટી ગયેલાં વ્રણપર લેપ કરવાથી, વ્રણનું શોધન થાય છે.

નિંબપત્રાદિ લેપ

નિંબપત્રવૃતક્ષૌદ્રદાર્વીમધુકસંયુતઃ ॥

તિલૈશ્વ સહ સંયુક્તો લેપઃ શોધનરોપણઃ ॥૯૦॥

કડવા લિમ્બડાનાં પાંદડાં, દારુહળદર, જેઠીમધ અને તલ, એ ચારે ઔષધોને મિશ્ર કરી, સારી રીતે લટીને, પછી તેમને ઘી તથા મધની અન્દર કાલવીને ફૂટી ગયેલાં વ્રણપર તેમનો લેપ કરવાથી, વ્રણનું શોધન થઇને પછી રોપણ થાય છે અર્થાત્ વ્રણ ભરાઈ આવે છે.

કરંજાદિ લેપ

કરંજારિષ્ટનિર્ગુહીલેપો હન્યાત્ વ્રણક્રમીન ॥

લશુનત્યાયવા લેપો હિંગુનિંબમ્બોડયવા ॥૯૧॥

કરંજ, કડવો લિમ્બડો અને નગડ, એ ત્રણે વૃક્ષોનાં પાંદડાંને વાટીને, પછી તેમનો લેપ કરવાથી, વ્રણની અન્દરના કીડાઓ મરી જાય છે.

લશુન લેપ

લસણ લેઇ, તેને વાટીને, પછી તેમનો લેપ કરવાથી, વ્રણની અન્દરના કીડાઓ મરી જાય છે.

હિંગ્વાદિ લેપ

હિંગ અને કડવા લિમ્બડાનાં પાંદડાં લઇ, તે બન્નેને મિશ્ર કરી, સારી પેઠે વાટીને, પછી તેમનો લેપ કરવાથી, વ્રણની અન્દરના કીડાઓ મરી જાય છે.

નિંબપત્રાદિ લેપ બીજો

નિંબપત્રં તિલા દંતી ત્રિકૃત્સૈન્ધવમાક્ષિકં ॥

દુષ્ટવ્રણપ્રશમનો લેપઃ શોધનરોપણઃ ॥ ૯૨ ॥

કડવા લિમ્બડાનાં પાંદડાં, તલ, નેપાળાનાં મૂળ, નસોતર અને સિન્ધાલુણ, એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઇ, બારીક વાટી, મધની અન્દર કાલવી, પછી દુષ્ટ વ્રણપર તેનો લેપ કરવાથી, દુષ્ટ વ્રણનું શોધન થઇને પછી રોપણ થાય છે અર્થાત્ ભરાઈ આવે છે.

અદનકૃક્ષાદિ લેપ

મદનસ્ય ફલં તિક્ત્વાં પિષ્ટ્વા કાંજિકવારિણા ॥

કોષ્ઠણં કુર્યાન્નામિલેપં શૂલશાંતિર્ભવેત્તતઃ ॥૯૩॥

મિંઠોળ અને કડુ, એ બન્ને ઔષધો સરખે ભાગે લઇ, તેમને કાંજીની અન્દર વાટી થોડાંક ગરમ કરી, પછી તેમનો દુંડીપર લેપ કરવાથી, ઉદર શુભ મટી જાય છે.

શિશુત્વગાદિ લેપ

શિશુશેફાલિકૈરંડયવગોધૂમમુદકૈઃ ॥

સુસ્થોષ્ણો બહ્લો લેપઃ પ્રયોજ્યો વાતવિદ્રવૌ ॥૯૪॥

શરગવાની ઊલ, નગડનાં પાંદડાં, એરંડાનું મૃગિયું, જવ, ધઉ અને મગ, એ છઠ્ઠે ઔષધો સરખે ભાગે લઇ, તેમને પાણીની અન્દર વાટી, સહન થઈ શકે તેવું ગરમ કરીને પછી તેમનો સારી રીતે બડો લેપ કરવાથી, વાતવિદ્રવિ રોગ મટી જાય છે.

લાઝાદિ લેપ

પૈત્તિકે સર્પિષા લાજામધુકૈઃ શર્કરાન્વિતૈઃ ॥

પ્રલિપેત ક્ષીરપિષ્ટૈર્વા પચસ્યોશીરચન્દનૈઃ ॥૧૫॥

શાળની ધાણી અને જેડીમધ, એ બન્ને ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી, તેમની અન્દર સાકર મેળવી, પછી તે સર્વને, ધીની અન્દર કાલવીને લેપ કરવાથી, પિત્તવિદ્રધિ મટી જાય છે.

પચસ્યાદિ લેપ

ક્ષીરકાકાલી-આખસન્ધ, વાળો અને રતાંજલી, એ ત્રણે ઔષધોને દૂધની અન્દર વાટી, પછી તેમનો લેપ કરવાથી, પિત્તવિદ્રધિ મટી જાય છે.

ધૃષ્ટિકાદિ લેપ

દૃષ્ટિકા સિકતા લોહકિંટ્વં ગોશકૃતા સહ ॥

સુલોણ્ણચ્ચ પ્રદેહોયં મૂત્રૈઃ સ્યાત્ શ્લેષ્મવિદ્રવૌ ॥૧૬॥

ઈંટ, રેતી-વેળુ, લોદાનો કીટ-કોટોડો અને ગાયનું છાણ એ ચારે ઔષધોને ગાયના મૂત્રની અન્દર વાટી, તેમને જે થોડાંક ગરમ કરવાં, તેનું નામ પ્રદેહ લેપ જાણવું. એ લેપથી

રક્તચન્દનાદિ લેપ

રક્તચન્દનમંજિષ્ઠા નિશામધુકૌરિકૈઃ ॥ [કફવિદ્રધિ મટી જાય છે.

ક્ષીરેણ વિદ્રવૌ લેપો રક્તાગન્તુનિમિત્તજે ॥૧૭॥

રતાંજલી, મજ્જક, હળદર, જેડીમધ અને ગેરુ એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઇ, તેમને દૂધની અન્દર વાટીને પછી તેમનો લેપ કરવાથી, રક્તવિદ્રધિ તથા અભિધાતાદિકથી રક્તદોષવાળુ થઇને થયેલો આગન્તુકવિદ્રધિ, એ રોગો મટી જાય છે.

નિચુલાદિ લેપ

નિચુલઃ શિમ્બીજાનિ દશમૂલમથાપિ વા ॥

પ્રદેહો વાતગંઢેષુ સુલોણ્ણઃ સંપ્રદીયતે ॥ ૧૮ ॥

જલજામ્બવો અને શરગવાનાં ખી, એ બન્ને ઔષધોને પાણીની અન્દર વાટીને પછી જરા-તરા જે ગરમ કરવાં, તેમનું નામ પ્રદેહ લેપ જાણવું, એ લેપ કરવાથી વાતગલગણ્ડ મટી જાય છે.

દશમૂલાદિ લેપ

સમેરવો, સુગન્ધી સમેરવો, ઉભી ભોંયરિંગણી, ખેડી ભોંયરિંગણી,

ગોખરુ, ખીલી, અરણી, અરૂંશી, શવન અને પાટલા-પાડળ, એ દશે ઔષધોને પાણીની અન્દર વાટી, પછી તેમને જરાતરા જે ગરમ કરવાં, તેમનું નામ પ્રદેહ લેપ જાણવું. એ લેપ કરવાથી, વાતગણ્ડ મટી જાય છે.

દેવદાર્વાદિ લેપ

દેવદારુ વિશાલા ચ કફગંઢે પ્રદેહકઃ ॥

દેવદારુ અને ઇન્દ્રવારણી-ઇન્દ્રવાણીઆના વેલાનાં મૂળ, એ બન્ને ઔષધોને પાણીમાં વાટીને પછી તેમને જે જરાતરા ગરમ કરવાં, તેનું નામ પ્રદેહક લેપ જાણવું. એ લેપ કરવાથી, કફજન્ય ગલગણ્ડ મટી જાય છે.

સર્ષપાદિ લેપ પહેલો

સર્ષપારિષ્ટપત્રાણિ દગ્ધ્વાં ભક્ષાતકૈઃ સહ ॥૧૯॥

છાગમૂત્રેણ સંપિષ્ટમપચીઘ્નં પ્રલેપનમ્ ॥

સર્ષવ, કડવા લીમ્બડાનાં પાંદડાં અને ભિલામું, એ ત્રણે ઔષધો સરખે ભાગે લઇ તેમને ખાળી, રાખ કરી બકરાના મૂત્રમાં વાટીને લેપ કરવાથી, અપચી રોગ મટી જાય છે.

સર્ષપાદિ લેપ બીજો

સર્ષપાઃ શિમ્બીજાનિ શળ્બીજાતસીચવાઃ ॥૧૦૦॥

મૂલકસ્ય ચ બીજાનિ તન્નેગમ્ભેન પેષયેત્ ॥ગંડમાલાડર્બુદં ગંડં લેપેનાનેન શામ્યતિ ॥૧૦૧॥

સર્પવ, શરગવાનાં બી, શણુનાં બી, અળશી, જવ અને મૂળાનાં બી, એ છએ ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને ખાટી જાશમાં વાટીને પછી તેમનો લેપ કરવાથી, ગણ્ડ-માલા, અર્બુદ અને ગણ્ડગણ્ડ, એ સર્વ રોગો મટી જાય છે.

ગુંગાદિ લેપ

તક્ષયિત્વા ધુરેણાંગં કેવલાનિલપીઢિતમ્ ॥

તત્ર પ્રદેહં દયાચ્ચ પિષ્ટં ગુંગાફલૈઃ કૃતમ્ ॥૧૦૨॥

તેનાપચાહુજા પીઢા વિશ્વાચી ગૃધ્રસી તથા ॥ અન્યાપિ વાતજા પીઢા પ્રશમં યાતિ વેગતઃ ॥૧૦૩॥

કેવળ માત્ર વાયુને લીધે જે અંગ દુઃખતું હોય, તે અંગને લૂગડાંથી ધસી, પછી તે જગેથી વાળ કાઢી નાંખવા. ત્યારબાદ ચણેડીને પાણીની અંદર વાટવી તેનું નામ પ્રદેહ લેપ જાણવું. એ લેપથી, અત્રબાહુક વાયુ, વિશ્વાચી, ગૃધ્રસી વાત અને બીજે ઠેકાણે થયેલી વાત પીડા

ધન્તૂરાદિ લેપ

ધન્તૂરૈરંડનિર્ગુઢી વર્ષામૂશિમુસર્ષપૈઃ ॥ [જલદીથી મટી જાય છે.

પ્રલેપઃ શ્લીપદં હન્તિ ચિરોત્થમપિ દારુણમ્ ॥૧૦૪॥

ધન્તૂરાનાં પાંદડાં, એરંડાનાં પાંદડાં, મૂળ સહિત સાટોડી, શરગવાની જાલ અને સર્પવ એ છએ ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને વાટીને, પછી તેમનો લેપ કરવાથી ઘણા દિવસનો મોટો ભયંકર શ્લીપદ રોગ મટી જાય છે.

અબળાદિ લેપ

અજાજી હપુષા કુષ્ઠમેરંડવદરાન્વિતમ્ ॥

કાંજિકેન તુ સંપિષ્ટં કુરંઢમ્ પ્રલેપનમ્ ॥૧૦૫॥

જીરું, પલાંશી, કઠ, એરંડાનું મૂળ અને બોરડીની જાલ, એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને કાંજીની અંદર વાટીને પછી તેમનો લેપ કરવાથી, કુરણ્ડ-અણ્ડવૃદ્ધિ રોગ મટી જાય છે.

કરવીરમૂલ લેપ

કરવીરસ્ય મૂલેન પરિપિષ્ટેન વારિણા ॥

અસાધ્યાડપિ જહત્યાશુ લિંગોત્થા સ્કૂપ્રલેપનાત્ ॥૧૦૬॥

કણેરનાં મૂળને પાણીમાં વાટીને પછી તેનો લિંગપર લેપ કરવાથી, ઉપદંશ સમ્બન્ધી લિંગ રોગ અસાધ્ય હોય તો પણ જલદી મટી જાય છે.

ત્રિફલામધી લેપ

દહેત્કટાહે ત્રિફલાં સા મષી મધુસંયુતા ॥

ઉપદંશે પ્રલેપોયં સયો રોપયતિ વ્રણમ્ ॥૧૦૭॥

હરડાં, ખેલેડાં અને આંખળાં એ ત્રણેને કડાઈની અંદર નાંખી પછી તેને આળીને તેમની રાખ કરવી. તે રાખને મધની અંદર કાલવીને, ઉપદંશ સમ્બન્ધી લિંગપર જે વ્રણ થાય છે તેપર ચોપડવાથી તે વ્રણ જલદી રોપણ થાય છે અર્થાત્ જલદી ભરાઈ આવે છે.

રસાંજનાદિ લેપ

રસાંજનં શિરીષેણ પથ્યયા ચ સમન્વિતમ્ ॥

સક્ષૌદ્રં લેપનં યોજ્યમુપદંશગદાપહમ્ ॥૧૦૮॥

રસવન્તી, શરપડા અને હરડે, એ ત્રણે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને ખારીક વાટી, પછી તેમને મધની અંદર કાલવીને, લિંગપર થયેલા ઉપદંશ સમ્બન્ધી રોગપર ચોપડવાથી, તે ઉપદંશ રોગ મટી જાય છે.

તુગાક્ષીયાદિ લેખ અમિદગ્ધે તુગાક્ષીરીક્ષચંદનગૈરિકૈઃ ॥

સામૃતૈઃ સર્પિષા ભિગ્ધૈરાલેપં કારયેદ્વિષક્ ॥૧૦૯॥ તંદુલીયકષાયૈર્વા ઘૃતમિથ્રૈઃ પ્રલેપયેત્ ॥

વંશલોચન, પીપર, રતાંજલી, ગેરુ અને ગળો, એ પાંચે ઔષધનું ખારીક ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણને ઘીની અન્દર કાલવીને શરીરનો જે ભાગ બળી ગયો હોય, તે પર ચોપડવાથી, તે બળેલો ભાગ સારો થાય છે.

તણ્ડુલીયકષાય લેખ અથવા તાંજલગ્નની ભાજનો કાઢો કરી, તેની અન્દર ઘી નાંખીને શરીરનો જે ભાગ બળી ગયો હોય, તે પર ચોપડવાથી, તે બળેલો ભાગ સારો થાય છે.

યવમધી લેખ યવાન્દગ્ધ્વા મધીં કાર્યાં તૈલેન યુતયા તયા ॥૧૧૦

દયાત્સર્વામિદગ્ધેષુ પ્રલેપો વ્રણરોપણઃ ॥

જવને ખાળી, તેની કાળી રાખ કરી, તે રાખને તલના તેલમાં કાલવીને, કાઠપણ પ્રકારે બળેલાં શરીરપર ચોપડવાથી, બળવાને લીધે થયેલાં વ્રણો રાપણ થાય છે અર્થાત્

પલાશકૃદ્વાદિ લેખ પલાશોદુંબરફલૈસ્તિલતૈલ્સમન્વિતૈઃ ॥૧૧૧॥ [ભરાઈ આવે છે. મધુના યોનિમાર્લિપેદ્વાદીકરણમુત્તમમ્ ॥

ખાખરાનાં ફળ અને ઉંખરાનાં ફળ, એ બન્નેનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને તલના તેલમાં કાલવી, તેની અન્દર મધ મેળવીને પછી તેમનો યોનિની અન્દર લેપ કરવાથી, પોચી થઈ ગયેલી યોનિ, સારી રીતે કાઠુ થાય છે.

માકંદફલસંયુક્તમધુકર્પૂરલેપનાત્ ॥૧૧૨॥

ગતેડપિ યૌવને સ્ત્રીણાં યોનિર્ગાઢાડતિજાયતે ॥

માયાં અને કપૂર, એ બન્નેનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને મધની અન્દર કાલવીને, પછી તેમનો યોનિની અન્દર લેપ કરવાથી, બુવાની ગયેલી સ્ત્રીની યોનિ પણ ઘણી જ કાઠુ બની

કાર્પાસમૂલ ક્વાથ કાર્પાસસ્ય ચ મૂલાનિ ક્વાથયેન્મૃદુવહ્નિના ॥૧૧૩॥ [ગાય છે.

યોનિં પ્રક્ષાલયેન્નિત્યં ગાઢત્વમુપજાયતે ॥

વણુના છોડનાં મૂળને, ધીમી આંચવાળા અગ્નિપર ઉકાળીને તેમનો કાઢો કરવો. એ કાઢાની છાલક વડે હમ્મેશાં યોનિ ધોવાથી, પોચી થઈ ગયેલી યોનિ, કાઠુ થાય છે.

મરિચાદિ લેખ મરિચં સૈન્ધવં કૃષ્ણા તગરં બૃહતીફલમ્ ॥૧૧૪॥

અપામાર્ગસ્તિલાઃ કુઠ્ઠં યવા માષાશ્ચ સર્ષપાઃ ॥ અશ્વગંધા ચ તત્ત્વર્ચ્વૈ મધુના સહ યોજયેત્ ॥૧૧૫॥ અસ્ય સંતતલેપેન મર્દનાન્ન પ્રજાયતે ॥ લિંગવૃદ્ધિઃ સ્તનોત્સેધઃ સંહતિર્મુજકર્ણયોઃ ॥૧૧૬॥

મરી, સિન્ધાણુણુ, લીણ્ડીપીપર, તગર, ઉભી ભોંયરિંગણીના ડોડવા, અધેડાનાં બી, કાળા તલ, કઠ, જવ, અડદ, સર્પય અને આખસન્ધ, એ આરે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને મધની અન્દર કાલવી, દરરોજ શિશ્નપર ચોપડીને ચોળવાથી, શિશ્ન મોટો થાય છે. અથવા સ્ત્રીઓનાં સ્તનોપર લેપ ચોપડીને, પછી તે સ્તનોને ચોળવાથી,

સ્તનો મોટાં અને ઉંચા થાય છે. અથવા દરરોજ હાથપર લેપ કરીને ચોળવાથી, હાથો મોટા અને લાંબા થાય છે. અથવા દરરોજ કાનપર લેપ ચોપડીને ચોળવાથી, કાનો પણ મોટા

સિતાશ્વગંધાદિધૂતલેપ સિતાશ્વગંધાસિન્ધૂત્થછાગક્ષીરૈર્ધૂતં પચેત્ ॥ [અને લાંબા થાય છે. તલ્લેપાન્મર્દનાલ્લિંગવૃદ્ધિઃ સંજાયતે પરા ॥ ૧૧૭ ॥

ઘોળાં ફૂલની આખસન્ધ અને સિન્ધાલુણ, એ બન્ને ઔષધોને ખારીક વાડીને તેમનો કદક કરવો. પછી એ કદક એક ભાગ, ઘી ચાર ભાગ અને ગાડરનું દૂધ શોલ ભાગ લઈ, એ સર્વને મિશ્ર કરી, ચૂલાપર ચૂકીને પછી નીચે તાપ કરવો; અને અન્દરનું દૂધ મળી ગળ કે તરત નીચે ઉતારીને ઘીને ગાળી લેવું. એ ઘીને, હમ્મેશાં શિશ્નપર ચોપડીને ચોળવાથી, શિશ્ન ધણો મોટો થાય છે.

સૂતલેપ ઇન્દ્રવાણિકાપત્રરસૈઃ સુતં વિમર્દયેત્ ॥

રક્તસ્ય કરવીરસ્ય કાષ્ઠેન ચ મુદુર્મુદુઃ ॥ ૧૧૮ ॥ તલ્લિપ્તલિંગસંયોગાદ્યોન્નિદ્રાવોડમિજાયતે ॥

ખરલની અન્દર પ્રારો નાંખી, પછી તેની અન્દર ઇન્દ્રવાણી-ઇન્દ્રવાણિયાના વેલાનાં પાંદડાંનો રસ રેડીને, પછી તે પારાને રાતાં ફૂલની કણેરના ધોંકાથી ખરલ કરીને અન્દર નાંખેલા રસને સૂકાવી નાંખવો. તે રસ સૂકાયા બાદ વારંવાર પાંચ અથવા સાત વાર પારા પર તે રસ રેડી, એ જ ધોંકાથી ખરલ કરીને અન્દરના રસને સૂકાવી નાંખવો. એ પ્રમાણે ક્રિયા કરીને તૈયાર કરેલો પારાનો લેપ, શિશ્નપર ચોપડીને, પછી તે શિશ્નનો સ્ત્રીની યોનિની સાથે જોવો સંયોગ થાય કે તરત, સ્ત્રીનું વીર્ય જલદીથી સ્ખલિત થઈને પછી તે સ્ત્રી હત-

તાંબૂલપત્રાદિ લેપ તાંબૂલપત્રચૂર્ણં તુ ચૂર્ણં કુણ્ડશિવામવમ્ ॥ ૧૧૯ ॥ [વીર્ય થઈ ગળ્ય છે. વારિણા લેપનં કુર્યાદ્વાત્રદૌર્ગન્ધ્યનાશનમ્ ॥

નાગરવેલનાં પાન, કઠ અને હરડે, એ ત્રણે ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને પાણીની અન્દર કાલવીને, પછી તેમનો શરીરે લેપ કરવાથી, શરીરપરની દુર્ગન્ધોનો નાશ થાય છે.

કુલિત્થસક્ત્વાદિ લેપ કુલિત્થસક્ત્વઃ કુણ્ડં માંસી ચંદનજં રજઃ ॥ ૧૨૦ ॥

સક્તવશ્વળકસ્યૈવ ત્વક્ચૈવૈકત્ર કારયેત્ ॥ સ્વેનદૌર્ગન્ધ્યનાશશ્ચ જાયતેઽસ્યાવધૂલનાત્ ॥

કળથીનો સાથવો (સેકેલી કળથીનો લોટ); કઠ, બાલછડ અને સુખડ, એ ત્રણે ઔષધોનું ચૂર્ણ તથા ફોતરાં સાથેના ચણ્યાનો સાથવો (ફોતરાં સાથેના સેકેલા ચણ્યાનો લોટ); એ સર્વને મિશ્ર કરીને, પછી તેમને શરીરે ચોળવાથી, શરીરની અન્દરના ખરાબ પરસેવાનો

વચાદિ લેપ વચા સૌવર્ચલં કુણ્ડં રજન્યૌ મરિચાનિ ચ ॥ [નાશ થાય છે. એતલ્લેપપ્રભાવેન વશીકરણમુત્તમમ્ ॥ ૧૨૨ ॥

ઘોડાવજ, સંચળ, કઠ, હળદર, દારુહળદર અને મરી, એ છએ ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને પાણીની અન્દર વાડીને પછી તેમનો લેપ કરવાથી, સારી રીતે લોહિા વશ થાય છે.

મસ્તકપર કેટલા પ્રકારે અન્યંગઃ પરિષેકશ્ચ પિચુર્બસ્તિરિત્તિક્રમાત્ ॥

તેલ ચોળવું? મૂર્ધતૈલં ચતુર્ધાસ્યાદ્ધલવચ્ચ યથોત્તરમ્ ॥ ૧૨૩ ॥

અભ્યંગ અર્થાત્ મસ્તકપર જે તેલ ધસવું તે; પરિષેક અર્થાત્ મસ્તકપર જે તેલ ચોપડવું, તે; પિચુ અર્થાત્ સ્નાના પોલને વા કપડાના ટુકડાને તેલની અન્દર બોળીને પછી જે મથિ મૂકવું, તે; અસ્તિ અર્થાત્ શિરોઅસ્તિ આગળના શ્લોક ૧૨૪ મામાં કહ્યા પ્રમાણે જે મથિ પહેરેવી તે. આ ચારે પ્રકારે માંથાપર તેલ ધારણ કરવાના છે, તે દરેક પ્રકાર, ઉત્તરોત્તર એકથી એક બળવાન છે, એમ સમજવું.

અભ્યંગાદિ ત્રણું ત્રયોઽભ્યંગાદયઃ પૂર્વે પ્રસિદ્ધાઃ સર્વતઃ સ્મૃતાઃ ॥

વર્ણન શા માટે અભ્યંગ, પરિષેક અને પિચુ, એ ત્રણે, તેલ ધાલવાના પ્રકારે, પૂર્વથી સર્વ ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ છે.

અસ્તિ વર્ણન ? શિરોબસ્તિવિધિશ્ચાત્ર પ્રોચ્યતે સુજ્ઞસંમતઃ ॥ ૧૨૪ ॥ [કહું છું.

સારીરીતેજાણનારા પુરુષોને માન્ય એવી શિરોઅસ્તિની વિધિ, હવે પછીના શ્લોકોમાં

અસ્તિની-શિરોઅસ્તિ શિરોબસ્તિશ્ચર્મણઃ સ્યાદ્વિમુખો દ્વાદશાંગુલઃ ॥
ની વિધિ શિરઃપ્રમાણં તં બદ્ધ્વા મસ્તકે માષપિષ્ટકૈઃ ॥ ૧૨૫ ॥
સંધિરોધં વિધાયારૌ સ્નેહૈઃ કોળ્ણૈઃ પ્રપૂરયેત્ ॥

શિરોઅસ્તિ અર્થાત્ માથાપર પહેરવાની ટોપી, હરણુ આદિનાં ચામડાંની, બાર આંગળની ઉંચાઈની અને ટોપીના સરખા આકારની બનાવીને પછી તે ટોપીનાં બે મોઢાં બનાવવાં; એ બે મોઢામાંનું નીચલું મોઢું માંથામાં પેશી શકે એવડું પહોળું રાખવું અને ઉપરનું મોઢું કૂક નાનું રાખવું. એ પ્રમાણે ટોપી બનાવીને તે ટોપીને માંથામાં પહેરવી. પછી અડદના લોટને ગરમ પાણીમાં મસળી, તે લોટનો ટોપીની કારપર ફરતો લેપ કરીને, તે ટોપીની સાંધને, પૂરી દેવી. પછી રોગને અનુકૂલ તેલ આદિ સ્નેહ લઈ, તે સ્નેહને, સહન થઈ શકે એવો જરાક ગરમ કરીને, મોવાળાના ઠેકાણુથી એક આંગળસૂધી ઉંચે ચઢે, ત્યાંસૂધી, તે સ્નેહની ટોપીના (અસ્તિના) ઉપરના મુખમાં ધાર કરવી.

માથાપર તેલ કેટલો તાવદાર્યસ્તુ યાવત્સ્યાન્નાસાનેત્રમુખસ્રુતિ ॥ ૧૨૬ ॥

વખત રાખવું ? વેદનોપશ્મો વાપિ માત્રાણાં વા સહસ્રકમ્ ॥

નાકમાંથી, આંખમાંથી અને મોઢામાંથી પાણી પડે ત્યાંસૂધી અથવા માંથાની વેદના શાન્ત થાય ત્યાંસૂધી અથવા એક હજાર માત્રા (આ ખણ્ડના અધ્યાય પાંચમાનો શ્લોક ૨૮ માંનો તથા અધ્યાય ૧૧ માંનો શ્લોક ૧૩૧ મો.) જેટલો વખત થાય, ત્યાંસૂધી શિરોઅસ્તિમાંનાં સ્નેહને મસ્તકપર ધારણ કરવું.

શિરોઅસ્તિ દ્વારા તેલ વિના મોજનમેવાત્ર શિરોબસ્તિઃ પ્રશસ્યતે ॥ ૧૨૭ ॥

ક્યે વખતે નાંખવું ? શિરોઅસ્તિવડે માંથાની અન્દર જે તેલ નાંખવાનું કહ્યું છે, તે તેલ; જમાજ્યા અગાઉ શિરોઅસ્તિ દ્વારા માંથાની અન્દર નાંખવું.

પ્રયોજ્યસ્તુ શિરોબસ્તિઃ પંચસપ્તાહમેવ વા ॥

શિરોઅસ્તિ દ્વારા તેલ શિરોઅસ્તિવડે માંથાની અન્દર જે તેલ નાંખવાનું કહ્યું છે, તે તેલ, પાંચ અથવા સાત દિવસે નાંખવું.

શિરોઅસ્તિ કેમ
છોડવી ?

વિમોચ્ય શિરસો વસ્તિ ગૃહ્ણીયાચ્ચ સમંતતઃ ॥ ૧૨૮ ॥

મસ્તકપર આંધેલી શિરોઅસ્તિ છોડવાનો વખત થાય, ત્યારે હલકા હાથથી તેને છોડી, બરોબર પકડીને ઉપાડી લેવી.

શિરોઅસ્તિ છોડ્યા પ
છી કેવી ક્રિયા કરવી ?

ઋર્ધ્વકાયે તતઃ કોષ્ણનીરૈઃ સ્નાનં સમાચરેત્ ॥

એ રીતે શિરોઅસ્તિ છોડ્યા બાદ, જરાતરા ગરમ પાણીથી માથાંને ધોવું (તથા માફક આવે એવું ભોજન ખવરાવવું).

શિરોઅસ્તિથી ક્યા
ક્યા રોગો મટે છે ?

અનેન દુર્જયા રોગા વાતજાયાંતિ સંક્ષયમ્ ॥ ૧૨૯ ॥ શિરઃકંપાદયસ્તેન આ શિરોઅસ્તિના પ્રયોગથી ન મટી શકે એવા શિરઃકંપાદિ (શિરઃકંપ, પ્રસૂતિ, અર્દિત આદિ) રોગો અને વાતજન્ય રોગ નાશ પામે છે.

શિરોઅસ્તિ ક્યારે
આપવી ?

સર્વકાલેષુ યુજ્યતે ॥

આ શિરોઅસ્તિ સર્વ કાલની અન્દર આપવી.

કાનમાં દીપું પાડવા
ટાણે શી ક્રિયા કરવી

સ્વેદયેત્કર્ણદેશં તુ કિંચિન્નુઃ પાર્શ્વશાયિનઃ ॥ ૧૩૦ ॥

જે વખતે કાનની અન્દર દીપું પાડવું હોય, તે વખતે, રોગી મનુષ્યને જરા પડખાબર કરીને પછી કાનની ફરતો થોડોક પરસેવો વળે, તેમ કરીને પરસેવો આણવો.

ક્યા ક્યા પદાર્થોનાં
કાનમાં દીપાં નાંખવાં?

મૂત્રૈઃ સ્નેહૈ રસૈઃ કોષ્ણૈસ્તતઃ કર્ણં પ્રપૂરયેત્ ॥

ઉપર પ્રમાણે સુવાડી, પરસેવો આણીને પછી ગાયનું મૂત્ર, તેલાદિ સ્નેહ પદાર્થ અને ઔષધોના રસ, એઓને જરાક ઉંના કરીને, પછી તેલનાં દીપાં પાડવાં.

કાનમાં પાડેલાં દીપાં
કેટલા વખત સુધી ક્યા

કર્ણં તુ પૂરિતં રક્ષેત્ શતં પંચશતાનિ વા ॥ ૧૩૧ ॥

સહસ્રં વાપિ માત્રાણાં શ્રોત્રકંઠશિરોગદે ॥

રોગમાં રાખવાં?

કર્ણરોગ, કંઠરોગ અને મસ્તકરોગ, એ રોગોનો નાશ કરવા માટે, કાનની અન્દર ઔષધનાં જે દીપાં નાંખ્યાં હોય, તે દીપાં, સો માત્રા જેટલા વખત સુધી, પાંચ સો માત્રા જેટલા વખત સુધી અથવા એક હજાર માત્રા જેટલા વખત સુધી, કાનની અન્દર રાખવાં. એ એક માત્રાના કાળનો વખત નીચેનાં પ્રલોકમાં કહું છું.

કેટલા વખતની માત્રા?

સ્વજાનુનઃ કરાવર્ત કુર્યાન્છોટિકયા યુતમ્ ॥ ૧૩૨ ॥

एषा मात्रा भवेदेका सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥

પોતાના ગોઠણની ફરતો હાથ ફેરવીને ટચકી-ચપકી વગાડવામાં જેટલો વખત લાગે, તેટલા વખતની એક માત્રા થાય છે, એ પ્રમાણે બધે ટેકાણે નિશ્ચય કરેલો છે.

કાનમાં રસાદિનાં
દીપાં ક્યારે પાડવાં ?

રસાયૈઃ પૂરણં કર્ણે ભોજનાત્પ્રાકશસ્યતે ॥ ૧૩૩ ॥

જે ઔષધોના રસ આદિનાં દીપાં કાનની અન્દર નાંખવાં હોય, તે દીપાં, જમવાની અગાઉ નાંખવાં.

કાનમાં તેલાદિનાં
દીપાં ક્યારે પાડવાં ?

તૈલાદૈઃ પૂરણં કર્ણે માસ્કરેડ્સ્તમુપાગતે ॥

તેલ આદિ સ્નેહનાં જે દીપાં કાનની અન્દર નાંખવાં હોય, તે દીપાં સૂર્ય અસ્ત થયા પછી, રાત્રિના નાંખવાં.

અર્કપત્ર રસ

પીતાર્કપત્રમાજ્યેન લિસમમ્નૌ પ્રતાપયેત્ ॥૧૩૪॥

તદ્રસઃ શ્રવણે ક્ષિપ્તઃ કર્ણશૂલહરઃ પરઃ ॥

આંકડાનાં પાંદડાં પાંદડાં આણી, તેનાપર ધી ચોપડી, પછી તેને અગ્નિપર તપાવી, તે પાંદડાંનો રસ કાઢી, પછી તેને કાનમાં નાંખવાથી, કર્ણશૂલ મટી જાય છે.

અસ્તમૂત્ર પ્રયોગ

કર્ણશૂલાતુરે કોણં બસ્તમૂત્રં સસૈન્ધવમ્ ॥૧૩૫॥

નિક્ષિપેત્તેન શામ્યન્તિ શૂલપાકાદિકા રુજઃ ॥

અકરાનું મૂત્ર આણી, તેની અન્દર સિન્ધાણુ નાંખી, પછી તે મૂત્રને જરાતરા ગરમ કરીને કાનની અન્દર રેડવાથી, કર્ણશૂલ અને શૂલપાકાદિ (મણુ પાકી, ફૂટી અને તેમાંથી પર પડેલા આદિ) વિકારો મટી જાય છે.

શૃંગબેરાદિ રસ

શૃંગબેરં ચ મધુકં મધુસૈન્ધવમામલમ્ ॥૧૩૬॥

તિલપર્ણીરસસ્તૈલ ટંકર્ણં નિવુકદ્રવમ્ ॥ કદુર્ણં કર્ણયોદૈયમેતદ્વા વેદનાપદમ્ ॥૧૩૭॥

આદાંનો રસ, જેડીમધ, મધ, સિન્ધાણુ, આંખળાં, તલવણીનો રસ, તલનું તેલ, ટંકણુખાર અને લિઝુનો રસ, એ નવે ઔષધોને મિશ્ર કરી, તેમને જરાક ગરમ કરીને કાનમાં રેડવાથી, કાનની વેદના મટી જાય છે.

કપિત્થાદિ રસ

કપિત્થમાતુલુંગામ્લશૃંગબેરરસૈઃ શુભૈઃ ॥

સુસ્વોષ્ણૈઃ પૂરયેત્કર્ણં કર્ણશૂલોપશાંતયે ॥૧૩૮॥

કાપુરનો રસ, ખીજેરાં લિઝુનો રસ, અમ્લવેતસ નામે ફલનો રસ અને આદાંનો રસ, એ ચારે રસોને ભેગા કરી, સુખ થાય તે પ્રમાણે જરાક ગરમ કરીને, પછી તેમને કાનમાં રેડવાથી, કર્ણશૂલની શાન્તિ થાય છે.

અર્કાકુરાદિ પુટપાક

અર્કાકુરાનમ્લપિષ્ઠાન્ તૈલાક્ષાન્ લવણાન્વિતાન્ ॥

સન્નિદધ્યાત્સ્તુહીકાંઢે કોરિતે તચ્છદાઢૃતે ॥૧૩૯॥

પુટપાકક્રમે કૃત્વા રસૈસ્તત્ત્વ પ્રપૂરયેત્ ॥ સુસ્વોષ્ણૈસ્તેન શામ્યન્તિ કર્ણપીઢાઃ સુદારુણાઃ ॥૧૪૦॥

આંકડાની કુણી કુણી ડાંખળીઓને, લિઝુના રસની અન્દર વાટી-લદી, પછી તેમાં થોડુંક તલનું તેલ અને સિન્ધાણુ ભેળવીને પછી તેમનો ગોળો વાળવો. પછી ત્રિધારા અથવા ચોધારા થોરનો લીલો કટકા આણી, તેને મધ્ય ભાગમાંથી ફારી, તેની અન્દર ઉપરનો ગોળો ઘાલીને, તે થોરના કટકાપર એ જ થોરનાં પાંદડાં વિણાળી, તેનાપર સૂતર વીંટીને પછી તેનાપર ભીની માટીનો લેપ કરવો. એ લેપ સૂકાય કે તરત તેને, પુટપાકના ક્રમ પ્રમાણે અડાયાં છાણોનો અગ્નિ આપવો, એ અગ્નિ ફરી જાય ત્યારે પુટ આપેલા તે થોરને બહાર કાઢી, તેનાપરની માટી તથા પાંદડાં કાઢી નાંખવાં. ત્યાર બાદ ઔષધના ગોળાવાળા તે થોરના કટકાને પીલીને તેની અન્દરથી રસ કાઢવો. એ રસ, સહેવાઈ શકે એવો ગરમ રહે ત્યારે કાનની અન્દર રેડવાથી, કાનની અન્દરની ઘણીક ભયંકર વેદના મટી જાય છે.

દીપિકા તૈલ

મહતઃ પંચમૂલસ્ય કાંઠાન્યઘાંગુલાનિ તુ ॥

ક્ષૌમેળાવેષ્ઠ સંસિચ્ય તૈલેનાદીપયેત્તતઃ ॥૧૪૧॥ યતૈલં ચ્યવતે તેમ્યઃ સુસ્ત્રોષ્ણં તેન પૂરયેત ॥

જ્યેયં તદ્દીપિકાતૈલં સયો ગૃહ્ણતિ વેદનામ્ ॥૧૪૨॥ एवं स्यात् दीपिकातैलं

ખીલી, અરણી, અરૂશો, શવન અને પાટલા મં પાડળ, એ પાંચે ઝાડની ડાંખ-
ળાઓ, આઠ આઠ આંગળ લાંબી લઈ, તેમને રેશમી કટકામાં વિંટાળી, તલના તેલમાં ઘોળી,
દીવાવડે સળગાવીને ઉભી પકડી રાખવી, એટલે તે ડાંખળાઓ યળીને તેમાંથી જે તેલ, નીચે
ઝરે, તે તેલ, જરાતરા ગરમ રહે કે તરત તેને, કાનની અન્દર રેડવાથી, તે જ વખતે કર્ણુ-
શ્વલની વેદના મટી જાય છે. આ તેલનું નામ દીપિકા તેલ કહેવાય છે.

કુષ્ઠ તેલ

कुष्ठे देवतरौ तथा ॥

આઠ આંગળની લમ્બાઈનો કહનો કટકા લઈ, તેને રેશમના કટકામાં વિંટાળી, તલના
તેલમાં ઘોળી, દીવાવડે સળગાવીને ઉભો પકડી રાખવો. એટલે તે કટકા યળીને તેમાંથી જે
તેલ, નીચે ઝરે, તે તેલ, જરાતરા ગરમ રહે કે તરત તેને કાનની અન્દર રેડવાથી, તે જ
વખતે કર્ણુશ્વલની વેદના મટી જાય છે.

દેવતરુ તેલ

આઠ આંગળની લમ્બાઈનો દેવદારનાં ઝાડનો કટકા લઈ, તેને રેશ-

મના કટકામાં વિંટાળી, તલના તેલમાં ઘોળી, દીવાવડે સળગાવીને ઉભો
પકડી રાખવો, એટલે તે કટકા યળીને તેમાંથી જે તેલ નીચે ઝરે, તે તેલ, જરાતરા ગરમ રહે
કે તરત તેને, કાનની અન્દર રેડવાથી, તે જ વખતે કર્ણુશ્વલની વેદના મટી જાય છે.

કેયોનાકપ્તલ તેલ

तैलं स्योनाकमूलेन मंदेऽम्रौ परिपाचितम् ॥૧૪૩॥

हरेदाशु त्रिदोषोत्थं कर्णशूलं प्रपूरणात् ॥

અરૂશાનાં મૂળ લઈ, તેને ખારીક વાટીને પછી તેનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક એક
ભાગ, તલનું તેલ ચાર ભાગ અને પાણી સોલ ભાગ લઈ, એ ત્રણેને મિશ્ર કરીને ધીમા
અગ્નિપર ઉકાળવા મૂકવાં અને અન્દર નાંખેલું પાણી યળી જાય કે તરત તેને હુંડે ઉતારી
લઈને, તેમની અન્દરનાં તેલને ગાળી લેવું. આ તેલનાં ટીપાં કાનમાં પડવાથી, ત્રિદોષકર્ણુશ્વલ
જલદી મટી જાય છે.

યષ્ઠ્યાહ્વાદિક તેલ

कल्कक्वाथेन यष्ट्याह्वाकाकोलीमाषधान्यकैः ॥ ૧૪૪ ॥

सुकरस्य वसां पक्त्वा कर्णनादार्तिहारिणी ॥

જેઠીમંથ, કાકીલી-આખસંધ, અડદ અને ધાણા, એ ચારે ઔષધો સરખે ભાગે
લઈ, તેમને અધકચર્યા કરી, પછી તેમનો કાઠો કરીને તે કાઠાને ગાળી લેવો અને અન્દર
રહેલા કુચાનો કલ્ક કરવો. ભારબાદ એ ગાળી લીધેલો કાઠો, સોલ ભાગ, કુચ્છરની વસા
(માંસરનેહ), ચાર ભાગ અને ઉપલો કલ્ક એક ભાગ લઈ, એ સર્વને મિશ્ર કરીને ધીમા
અગ્નિપર ઉકાળવા મૂકવાં અને અન્દરનો કાઠો યળી જાય કે તરત હુંડે ઉતારી લઈને, તેમની
અન્દરના રનેહને ગાળી લેવો. એ રનેહ, કાનની અન્દર રેડવાથી, કર્ણુનાદ રોગ મટી જાય છે.

સ્વર્ગિકાદિ તેલ સ્વર્ગિકા મૂલકં શુભકં દિગુકૃષ્ણાસમન્વિતમ્ ॥૧૪૫॥

શતપુષ્પા ચ તૈસ્તૈલં પક્વં સુક્તચતુર્ગુણમ્ ॥ પ્રણાદં શૂલભાધિર્યં દ્વાવં કર્ણસ્ય નાશયેત્ ॥ ૧૪૬ ॥

સાજીખાર, સૂકા મૂળા, હિંગ, લીણડીપીપર અને વરિયાળી, એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઈને પછી તેમનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક એક ભાગ, તેલનું તેલ ચાર ભાગ અને સૂકત સોલ ભાગ લઈ, એ ત્રણેને મિશ્ર કરીને અગ્નિપર ઉકાળવા મૂકવાં અને અન્દર નાંખેલું સૂકત બળી જાય કે તરત હેઠે ઉતારી લઈને, તેમની અન્દરનાં તેલને ગાળી લેવું. એ તેલનાં ટીપાં કાનની અન્દર નાંખવાથી, કર્ણપ્રણાદ, કર્ણશ્વળ, આધિર્યતા અને કર્ણસ્ત્રાવ, એ સર્વ રોગો

અપામાર્ગદ્વારજલે તત્ક્ષારં કલ્પિતં ક્ષિપેત્ ॥ [મટી જાય છે.

અપામાર્ગદ્વાર તેલ તેન પક્વં જયેતૈલં બાધિર્યં કર્ણનાદકમ્ ॥૧૪૭॥

અધેડાની રાખ કરી, એ રાખથી ચોગાળું પાણી લઈ, તેની અન્દર તે રાખને ડોહીને ચાર પહોર સૂધી એમની એમ રાખી મૂકવી અને જેવી તે રાખ આછરીને નીચે ખેસી જાય કે તરત ઉપરનું નિર્મળું-આછરેલું પાણી લેઈ લેવું. પછી અધેડાનો દ્વાર એક ભાગ, તેલનું તેલ ચાર ભાગ અને ઉપરનું આછરેલું પાણી સોલ ભાગ લઈ, એ ત્રણેને મિશ્ર કરીને અગ્નિ પર ઉકાળવા મૂકવાં અને અન્દર નાંખેલું આછરેલું પાણી બળી જાય કે તરત હેઠે ઉતારી લઈને, તેમની અન્દરનાં તેલને ગાળી લેવું. એ તેલનાં ટીપાં કાનની અન્દર નાંખવાથી આધિર્યતા અને કર્ણનાદ રોગો મટી જાય છે.

શંબુકમાંસ તેલ શંબુકસ્ય તુ માંસેન પચેતૈલં તુ સાર્ષપમ્ ॥

તસ્ય પૂરણમાત્રેણ કર્ણનાડી પ્રશામ્યતિ ॥ ૧૪૮ ॥

છીપતી અન્દર રહેલા જીવડાનું માંસ એક ભાગ અને સરશિયું તેલ ચાર ભાગ લઈ, પછી તે તેલની અન્દર ઉપરનું માંસ તળીને, તે તેલને ગાળી લેવું. આ તેલનાં ટીપાં કાનની અન્દર નાંખવાથી, કાનની અન્દરનું નાડીવળુ સારું થાય છે.

પંચકષાય ચૂર્ણ તિન્દુકાન્યમયા લોઘ્રઃ સમંગા ચામલક્યપિ ॥

જ્ઞેયાઃ પંચકષાયાસ્તુ કર્મણ્યસ્મિન્ મિષયવરૈઃ ॥ ૧૪૯ ॥

ચૂર્ણ પંચકષાયાણાં કપિત્થરસમેવ ચ ॥ કર્ણસ્ત્રાવે પ્રશંસંતિ પૂરણં મધુના સહ ॥ ૧૫૦ ॥

ટીમ્બરુ, હરડે, લોદર, મજીઠ અને આંબળાં, એ પાંચે ઔષધોને ઉત્તમ વૈદ્યોએ આ પ્રયોગના કાર્યની અન્દર પંચકષાયને નામે કહેલાં છે. એ પાંચે ઔષધોનું બારીક ચૂર્ણ, કોંઠનાં ઝાડનાં પાંદડાંનો રસ અને મધ, એ ત્રણેને ભેગાં કરીને કાનની અન્દર નાંખવાથી, કર્ણસ્ત્રાવ રોગ મટી જાય છે.

બીજપૂર રસ સર્ગિકાચૂર્ણસંયુક્તં બીજપૂરરસં ક્ષિપેત્ ॥

કર્ણસ્ત્રાવરુજાદાહાઃ પ્રણશ્યન્તિ ન સંશયઃ ॥ ૧૫૧ ॥

બીજેરાં લિમ્બુના રસની અન્દર સાજીખારનો ભૂકા મેળવીને, પછી તે રસનાં કાનની અન્દર ટીપાં નાંખવાથી, કર્ણસ્ત્રાવ, કર્ણવેદના અને કર્ણદાહ, એ સર્વ રોગો નિરસંશય મટી જાય છે.

આઆદિ તૈલ

આમ્રજંબૂપ્રવાલાનિ મધૂકસ્ય વટસ્ય ચ ॥

અમિઃ સંસાધિતં તૈલં પૃતિકર્ણોપશાંતિક્ષ્ણ ॥ ૧૫૨ ॥

આમ્રો, જામ્બૂ, મહુદો અને વડ એ ચારે વૃક્ષનાં ફુલોં પાંદડાં આણી, તેમને ખારીક વાટીને પછી તેમનો કલ્ક કરવો. એ કલ્ક એક ભાગ, તલનું તેલ ચાર ભાગ અને પાણી મોલ ભાગ લઈ, એ ત્રણેને મિશ્ર કરીને અગ્નિપર ઉકાળવાં મૂકવાં અને અન્દર નાંખેલું પાણી બળી જાય કે તરત હેડે ઉતારી લઈને, તેમની અન્દરનાં તેલને ગાળી લેવું. આ તેલનાં ટીપાં કાનની અન્દર નાંખવાથી પૃતિકર્ણ રોગ મટી જાય છે.

હરિતાલાદિ પ્રરણ

પૂરણં હરિતાલેન ગવાં મૂત્રયુતેન ચ ॥

અથવા સાર્ષપં તૈલં કર્ણકીટહરં પરમ્ ॥ ૧૫૩ ॥

હરતાલને ગાયના મૂત્રની અન્દર ઘસીને, પછી તેને કાનમાં નાંખવાથી, કર્ણકીટ રોગ મટી જાય છે.

સાર્ષપ તૈલ

સરસિયા તેલનાં ટીપાં કાનમાં નાંખવાથી, કર્ણકીટ રોગ મટે છે.

શિયુમ્બુલાદિ રસ

સ્વરસં શિયુમૂલસ્ય સૂર્યાવતરસં તથા ॥

ત્ર્યુષણં ચૂર્ણિતં ચૈવ કપિકચ્છુરસં તથા ॥ ૧૫૪ ॥ કૃત્વૈકત્ર ક્ષિપેત્કર્ણે કર્ણકીટહરં પરમ્ ॥

શરગવાનાં મૂલનો રસ, સ્વરજમ્બૂની ફૂલનો રસ અને ખાજવણીનાં મૂળનો રસ, એ ત્રણે ઔષ્ધોનો રસ એકત્ર કરી, તેમની અન્દર શુણ્ઠ, મરી અને લીણીપીપરનું ચૂર્ણ નાંખી, તે ચૂર્ણને સારી પેટે મિશ્ર કરીને પછી તેમનાં ટીપાં નાંખવાથી, કર્ણકીટ રોગ મટી જાય છે.

એ રીતે દામોદરના પુત્ર શાર્ંગધરે રચેલી શાર્ંગધર સંહિતાને વિષે ઉત્તરખણના ચિકિત્સા-સ્થાનમાંનાં લેખાદિવિધિ નામે અગ્યારમા અધ્યાયની ગુર્જર ટીકા સમ્પૂર્ણ.

—:૦:—

અધ્યાય ૧૨ મો, રકતસાવવિધિ

શરીરમાંથી લોહી

શોણિતં લાવયેજ્જન્તોરામયં પ્રસમીક્ષ્ય ચ ॥

ક્યારે કાઢવું ?

મનુષ્યના શરીરમાંથી લોહી કાઢવાને લાયકનો રોગ થયો હોય

કિંવા થનારો હોય, તો તેનો સારી રીતે વિચાર કરીને પછી શરીરની અન્દરથી લોહી કાઢવું.

લોહી કેટલું કાઢવું ?

પ્રસ્થં પ્રસ્થાર્ધકં વાપિ પ્રસ્થાર્ધધેમયાપિ વા ॥ ૧ ॥

તે લોહી, એક પ્રસ્થ, અર્ધો પ્રસ્થ અથવા પા પ્રસ્થ સુધી જ કાઢવું.

કે ઋતુમાં લોહી

શરત્કાલે સ્વભાવેન કુર્યાદ્રક્તલુપ્તિં નરઃ ॥

કાઢવું ?

સ્વાભાવિક રીતે અર્થાત રોગ ન હોય તો પણ, શરદ ઋતુની

અન્દર મનુષ્યે લોહી કાઢવું.

લોહી કાઢવાથી ક્યા

ત્વગદોષપ્રન્થિશોથાયા ન સ્યુ રક્તલુપ્તેયંતઃ ॥ ૨ ॥

રોગો ન થાય ?

લોહી કાઢવાથી ત્વગદોષરોગ, અન્થિ અને શોથ આદિ રોગો થતા નથી.

લોહીના સ્વરૂપનાં લક્ષણ મહુરં વર્ણતો રક્તમશીતોર્ણ તથા ગુરુ ॥
 સ્થોષિતં સ્નિગ્ધવિષ્ણં સ્યાદ્વિદાહશ્વાસ્ય પિત્તત્રત્ ॥ ૩ ॥

લોહી, મધુર-મીઠું, રાતું અને જરાતરા ઉણુ વીર્યવાળું છે. વળી તે લોહી, ભારે, સ્નિગ્ધ-ચીકાસવાળું, કાચા પદાર્થના સરખી ગન્ધવાળું અને પિત્તના જેવો દાહ કરનારું છે.

લોહીની અન્દરના પંચભૂતોના ગુણ વિસ્તતા દ્રવત રાગશ્ચલનં વિલયસ્તથા ॥
 મુમ્યાદિપંચભૂતાનામેતે રક્તગુણાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૪ ॥

એ લોહીની અન્દર, કાચા પદાર્થના સરખો જે ગન્ધ, તે પૃથ્વીનો ગુણ; પાતળાપણું, તે પાણીનો ગુણ; રતાસ, તે અગ્નિનો ગુણ; ચાલવાપણું, તે વાયુનો ગુણ અને વિલય-શબ્દ તે આકાશનો ગુણ. એ રીતે પૃથિવ્યાદિ પંચભૂતના ગુણો, લોહીમાં રહેલા છે.

દુષ્ટ રક્તનાં લક્ષણ રક્તે દુષ્ટે વેદના સ્યાત્પાકો દાહશ્ચ જાયતે ॥
 રક્તમંડલતા કણ્ઠઃ શોથશ્ચ પિટિકોદ્રમઃ ॥ ૫ ॥

લોહી અગટેલા શરીરમાં વેદના થાય, શરીર થાકી ગયા સરખું થાય, બળતરા થાય, રાતાં મણ્ડલ-ધ્રામણં થાય, ચળ આવે, સોજા થાય અને ફેડાલીઓ પણ થાય.

વૃદ્ધ રક્તનાં લક્ષણ વૃદ્ધે રક્તાંગનેત્રત્વં શિરાણાં પૂરણં તથા ॥
 ગાત્રાણાં ગૌરવં નિદ્રા મદો દાહશ્ચ જાયતે ॥ ૬ ॥

શરીરમાં લોહી વધ્યું તો, અંગ અને આંખો લાલ થઈ જાય; શિરા-નસો, લોહીથી ભરાઈ જઈને ફૂલી જાય; ગાત્રો-અવયવો જડ થઈ જાય; નિદ્રા આવે, મદ અદે અને દાહ પણ થાય.

ક્ષીણ રક્તનાં લક્ષણ ક્ષીણેન્નમધુરાકાંક્ષા મૂર્ચ્છા ચ ત્વચિ રુક્ષતા ॥
 શૈથિલ્યં ચ શિરાણાં સ્યાદ્વાયોરુન્માર્ગગમિતા ॥ ૭ ॥

શરીરમાંથી લોહી ઘટી ગયું હોય તો, ખાટા અને મીઠા પદાર્થો ખાવાની ઇચ્છા થાય, મૂર્ચ્છા આવી જાય, ચામડી રુક્ષ થઈ જાય, શિરા-નસો શિથિલ થઈ જાય અને વાયુ ઉન્માર્ગગામી-અવળે માર્ગે જનારો, કુપિત થાય.

વાતકૃષ્ટ રક્તનાં લક્ષણ અરુણં ફેનિલં રુક્ષં પરુષં તનુ શ્રીઘ્રગમ્ ॥
 અસ્કંદિ સુચિનિસ્તોદં રક્તં સ્યાદ્વાતકૃષિતમ્ ॥ ૮ ॥

વાયુથી બગડી ગયેલું લોહી, રાતા રંગનું, શીણવાળું, રુક્ષ, કડાણું, હલકું, જલદી ગતિ કરનારું, પાતળું અને સોઈ ટોચ્યાની માફક પીડા કરે છે.

પિત્તકૃષ્ટ રક્તનાં લક્ષણ પિત્તેન પીતં હરિતં નીલશ્યાવં ચ વિસકમ્ ॥
 અસ્કંદ્યુર્ણં મક્ષિકાણાં પિપ્પલીનામનિષ્કમ્ ॥ ૯ ॥

પિત્તથી બગડી ગયેલું લોહી, પીળું, લીલું, નીલ-આશમાની, સ્યાવ-શ્યામ રંગનું કાળું, કાચા પદાર્થના સરખી ગન્ધવાળું, પાતળું અને ઉંનું હોય છે, તેથી માંખીઓ અને કીડીઓને પણ એ લોહી વહાણું નથી.

કંદકૃષ્ટ રક્તનાં લક્ષણ શીતં ચ બહલં સ્નિગ્ધં ગૈરિકોદકસન્નિભમ્ ॥
 માંસપેશીપ્રભં સ્કંદિ મંદગં કપદ્ધિતમ્ ॥ ૧૦ ॥

કુદ્ધથી બગડી ગયેલું લોહી, ઘણું જ ટાઢું હોવા છતાં, ચિકાસવાળું, ગેરનાં પાણીનાં સરખા દેખાવવાળું, માંસની પેશીના જેવું, સ્કંદિ અર્થાત્ જાડું અને મન્દ-ધીમી ગતિવાળું હોય છે. દ્વિફલ રક્તનાં લક્ષણ દ્વિદોષબુદ્ધિ સંસૃષ્ટં

બન્ને દોષોથી બગડી ગયેલું લોહી, બન્ને દોષોથી બગડેલાં લોહીનાં લક્ષણોવાળું હોય છે.

ત્રિફલ રક્તનાં લક્ષણ ત્રિદુષ્ટં પૂતિંગંધકમ્ ॥ સર્વલક્ષણસંયુક્તં કાંજિકામં ચ જાયતે ॥ ૧૧ ॥ ત્રિદોષથી બગડી ગયેલું લોહી, પરુના સરખી ગન્ધવાળું, ત્રિદોષથી બગડેલાં લોહીનાં લક્ષણોવાળું અને કાંછનાં સરખું હોય છે.

વિષફલ રક્તનાં લક્ષણ વિષદુષ્ટં ભવેત્ શ્યાવં નાસિકોન્માર્ગગં તથા ॥ વિલ્લં કાંજિકસંકાશં સર્વકુષ્ટકરં बहु ॥ ૧૨ ॥

વિષથી બગડી ગયેલું લોહી, શ્યાવ-આશમાની રંગનું, ઉપરના ભાગના માર્ગ દ્વારા નાકમાંથી જનારું, કાચા પદાર્થના સરખી ગન્ધવાળું, કાંછનાં જેવું અને ઘણું કરીને સર્વ કુષ્ઠને ઉત્પન્ન કરનારું છે.

સ્વપચ રક્તનાં લક્ષણ ઇન્દ્રગોપપ્રમં જ્ઞેયં પ્રકૃતિસ્થમસંહતમ્ ॥

પ્રકૃતિસ્થ અર્થાત્ કોષ પાણુ જાતના વિકારથી રહીત એવું લોહી, ચોમાસામાં લાલ રંગનો ઇન્દ્રગોપ નામે જે છવડો ઉત્પન્ન થાય છે, તેના રંગ સરખું અને પાતળું હોય છે. કેનાં લોહી કાંઠડું ? શોથે દાહેઝગપાકે ચ રક્તવર્ણેઽસૃજઃ સ્તુતૌ ॥ ૧૩ ॥

વાતરક્તે તથા કુષ્ઠે સપીઢે દુર્જયેઽનિલે ॥ પાણિરોગે શ્લીપદે ચ વિષદુષ્ટે ચ શોણિતે ॥ ૧૪ ॥

પ્રંથ્યર્બુદાપચીક્ષુદ્રોગરક્તાધિમંથિષુ ॥ વિદારીસ્તનરોગેષુ ગાત્રાણાં સાદગૌરવે ॥ ૧૫ ॥

રક્તાભિષ્યંદતંદ્રાયાં પૂતિપ્રાણાસ્યદેહકે ॥ યકૃત્પ્લીહવિસર્પેષુ વિદ્યૌ પિટિકોદ્રમે ॥ ૧૬ ॥

કર્ણોછ્રાણવક્ત્રાણાં પાકે દાહે શિરોરુજિ ॥ રક્તપિત્તે ઉપદંશે રક્તસ્રાવઃ પ્રશસ્યતે ॥ ૧૭ ॥

શોથ, દાહ, અંગપાકરોગ, રક્તવર્ણુ શરીરરોગ, નાકાદિમાંથી લોહી પડવાનો રોગ, વાતરક્ત, કુષ્ઠ, પીડા સાથે ન મટાડી શકાય એવો અનિલ (વાત) રોગ, પાણિરોગ, શ્લી-પદ રોગ, વિષથી બગડેલાં લોહીનો રોગ, અનિય, અર્બુદ, અપચી, શુદ્ર રોગ, રક્તાધિ મન્થ (નેત્ર રોગ વિશેષ) વિદારી રોગ, સ્તન રોગ, ગાત્રો-અવયવો ગળી જવાનો રોગ, ગાત્રો-અવયવો ભારી થઈ જવાનો રોગ, રક્તાભિષ્યન્દ રોગ, તન્દ્રા રોગ; નાક, મોઢું અને શરીર, એ સર્વ ઠેકાણેથી પરુના સરખી દુર્ગન્ધ નીકળવાનો રોગ, યકૃત રોગ, પ્લીહા રોગ, વિસર્પ રોગ. વિદ્રધિ રોગ, શરીરે પિટિકા થવાનો રોગ; કાન, હોઠ, નાક અને મોઢું, એ સર્વ સ્થળો પાકવાનો રોગ; કાન, હોઠ, નાક અને મોઢું, એ સર્વ સ્થળે દાહ-અળત્રા થવાનો રોગ, મસ્તકપીડા રોગ, ઉપદંશ રોગ અને રક્તપિત્ત રોગ, એ સર્વ રોગોવાળા રોગીઓનાં શરીરમાંથી લોહી કાઢવું, એ અતિ ઉત્તમ (ઉપાય) છે.

સ્ત્રાવશાથી ક્ષયો ? એષુ રોગેષુ શૃંગૈર્વા જલૌકાલુકૈરપિ ॥

અથવાપિ શિરામોક્ષઃ કુર્યાદ્રક્તભૂતિ નરઃ ॥ ૧૮ ॥

ઉપર કહેલા રોગવાળા રોગીઓના શરીરમાંથી, શિંગડું મૂકીને લોહી કાઢવું, જોવા વળગાડીને લોહી કાઢવું, તુંબડી મૂકીને લોહી કાઢવું અને છરી ચાકુવડે શિરા-નસ ખોલીને લોહી કાઢવું.

કયા કયા રોગીને ન કુર્વીત શિરામોક્ષં કૃશસ્યાતિબ્યવાયિનઃ ।
શિરામોક્ષ ન કરવો ? ક્લીબસ્ય મીરોર્ગર્ભિણ્યાઃ સૂતિકાપાંદુરોગિણામ્ ॥૧૯॥
પંચકર્મવિશુદ્ધસ્ય પીતસ્નેહસ્ય ચાર્શસામ્ ॥

સર્વોગશોથયુક્તાનામુદરિશ્વાસકાસિનામ્ ॥૨૦॥ છર્થતીસારયુક્તાનામતિસ્વિન્નતનોરપિ ॥

ઝળપોડશર્વર્ષસ્ય ગતસપ્તતિકસ્ય ચ ॥૨૧॥ આઘાતભુતરક્તસ્ય શિરામોક્ષો ન શસ્યતે ॥

કૃશ, અતિ વિષયાસક્ત, નપુંસક, ભીરુ, ગલિણી સ્ત્રી, સૂતિકા રોગી, પાણ્ડુ રોગી, પાંચ કર્મો (૧ વમન, ૨ રક્તોત્સર્ગ, ૩ મલોત્સર્ગ, ૪ સ્વેદોત્સર્ગ અને શ્વાસવિભોયન અથવા ૧ વમન, ૨ વિરેચન, ૩ નસ્ત્ય, ૪ નિરુદ્ધ અસ્તિ અને ૫ અનુવાસન અસ્તિ, એ પાંચ કર્મો)થી શુદ્ધ થયેલો રોગી, સ્નેહપાન કરેલો રોગી, અર્શરોગી, આખે શરીરે સોજવાળો રોગી, ઉદર રોગી, શ્વાસ રોગી, કાસ રોગી, છર્દિ અને અતિસાર રોગી, શરીરની અન્દરથી ધણો પરસેવો કાઢેલો, સોલ વર્ષની અન્દરનો રોગી, સિન્તેર વર્ષની ઉપરનો રોગી, વાગવાને લીધે જેના શરીરમાંથી લોહી નીકળતું હોય તેવો રોગી, એ સર્વ પ્રકારના રોગીઓનાં શરીરની શિરા-નસ, છરી-ચાકુવડે ખોલીને લોહી કાઢવું નહીં.

જોજો વડે ક્યારે લોહી કાઢવું? **एषां चाल्पयिके योगे जलौकामिस्तु निर्हरेत् ॥ २२ ॥**
લોહી ન કાઢવા લાયક ઉપરના રોગીઓને, લોહી કાઢ્યા સિવાય ન મટે એવા વ્યાધિઓ થયા હોય ત્યારે જોજો મૂકીને લોહી કાઢવું.

અસ્ત્રાવડે ક્યારે લોહી કાઢવું? **तथापि विषयुक्तानां शिरामोक्षोऽपि शस्यते ॥**
લોહી ન કાઢવા લાયક ઉપરના રોગીઓનું શરીર, જે વિષવાળું હોય, તો અસ્ત્રાથી-છરીથી નસ ખોલીને લોહી કાઢવું.

વાતદુષ્ટ રક્ત શાથી કાઢવું? **गोशृंगेण जलौकामिरलाबुभिरपि त्रिधा ॥ २३ ॥**

वातपित्तकफैर्दुष्टं शोणितं स्त्रावयेद्बुधः ॥
વાતથી બગડેલું લોહી, ગાયના શિંગડાંથી કાઢવું.

પિત્તદુષ્ટ રક્ત શાથી કાઢવું? **पित्थी अगरेलुं लोही, जलोथी कढवुं.**

કફદુષ્ટ રક્ત શાથી કાઢવું? **कथी अगरेलुं लोही, तुंअडीथी कढवुं.**

દ્વિદોષદુષ્ટ રક્ત શાથી કાઢવું? **द्विदोषाभ्यां तु संसृष्टं त्रिदोषैरपि दूषितम् ॥ २४ ॥**

शोणितं स्त्रावयेद्युक्त्या शिरामोक्षैः पदैस्तथा ॥

દ્વિદોષથી બગડેલું લોહી, યુક્તિવડે અસ્ત્રાથી-છરીથી નસ ખોલીને કાઢવું અથવા પદ અર્થાત્ બગડી ગયેલાં લોહીનાં સ્થાનકની ઉપરનો ભાગ અને નીચેનો ભાગ, લૂગડાં અથવા દોરીવડે ખાંધીને પછી તે બગડેલાં લોહીવાળાં સ્થાનકપર અસ્ત્રા અથવા છરીવડે ટોંચા કરીને-મારીને લોહી કાઢવું.

ત્રિદોષકુલ રક્ત સાથી ત્રિદોષથી બગડેલું લોહી, યુક્તિવડે અસ્ત્રાથી-છરીથી નસ ખોલીને
કરવું ? કાઢવું અથવા પદ અર્થાત્ બગડી ગયેલાં લોહીનાં સ્થાનકની ઉપર-
નો ભાગ અને નીચેનો ભાગ, લૂગડાં અથવા દોરીવડે બાંધીને પછી તે બગડેલાં લોહીવાળાં
સ્થાનકપર અસ્ત્રા અથવા છરીવડે ટોંચા કરીને-મારીને લોહી કાઢવું.

ગાયનું શિંગડું કેટલા ભાગમાંથી લોહી ખેંચે ? ગૃહ્ણતિ શોણિતં શૃંગં દશાંગુલમિતં બલાત્ ॥ ૨૫ ॥
લોહી કાઢવા માટે મૂકલી શિંગડી, પોતાની આસપાસની દશ
આંગળ પર્યન્ત જગ્યાની અન્દરનું લોહી ખેંચી લે છે.

જળો કેટલા ભાગમાં- જલૌકા હસ્તમાત્રં ચ
થી લોહી ખેંચે ? લોહી કાઢવા માટે મૂકલી જળો, પોતાની આસપાસની એક
હાથ પર્યન્ત જગ્યાની અન્દરનું લોહી ખેંચી લે છે.

તુંબડી કેટલા ભાગમાં- તુંબી ચ દ્વાદશાંગુલમ્ ॥
થી લોહી ખેંચે ? લોહી કાઢવા માટે મૂકલી તુંબડી, પોતાની આસપાસની બાર
આંગળ પર્યન્ત જગ્યાની અન્દરનું લોહી ખેંચી લે છે.

પદમંગુલમાત્રેણ પદમંગુલમાત્રેણ
લોહી કાઢવા માટે કરેલું પદ અર્થાત્ બગડી ગયેલાં લોહીના
સ્થાનકની ઉપર નીચેનો ભાગ વસ્ત્ર અથવા દોરીવડે બાંધીને પછી
તે બગડેલાં લોહીવાળાં સ્થાનકપર અસ્ત્રા અથવા છરીના જે ટોંચા કરવા-મારવા, તે ટોંચા,
પોતાની આસપાસની એક આંગળ પર્યન્ત જગ્યાની અન્દરનું લોહી ખેંચી લે છે.

શિરામોક્ષ કેટલા શિરા સર્વોગ્ગશોધિની ॥ ૨૬ ॥
ભાગમાંથી લોહી ખેંચે ? લોહી કાઢવા માટે શિરામોક્ષ કરવાથી અર્થાત્ અસ્ત્રા-છરીવડે
નસ ખોલવાથી, આખા શરીરનું લોહી શુદ્ધ થાય છે.

રક્તશ્રાવ ક્યારે ન થાય ? શીતે નિરન્ને મૂર્ચ્છાયાં તન્દ્રામીતિમદશ્રમેઃ ॥
યુતાનાં ન સ્વેદ્રક્તં તથા વિષ્ણુસંગિનામ્ ॥ ૨૭ ॥

શીત કાળની-ટાઢની અન્દર મનુષ્યના શરીરમાંથી લોહી નીકળતું નથી અર્થાત્
રક્તશ્રાવ થતો નથી.

રક્ત ક્યારે ન નીકળે ? ભુખ્યો, મૃચ્છા આવેલો, તન્દ્રાવાળો, ભયયુક્ત, મદવાળો, શ્રમ-
વાળો અને ઝાડો પેશાબ બંધ થઈ ગયેલો, એ સર્વ લક્ષણવાળો જે
રોગી હોય, તેના શરીરમાંથી લોહી નીકળતું નથી અર્થાત્ રક્તશ્રાવ થતો નથી.

બગડેલું લોહી ક્યા અપ્રવર્તિનિ રક્તે ચ કુછચિત્રક્તૈસ્થવૈઃ ॥
પ્રકારથી બહાર કાઢવું ? મદયેદ્વગ્નવક્ત્રં ચ તેન સમ્યક્ પ્રવર્તેતે ॥ ૨૮ ॥

શરીરની અન્દરનાં બગડેલાં લોહીને, બહાર કાઢવાની ક્રિયાઓ કર્યા છતાં પણ જે તે
બગડેલું લોહી બહાર ન નીકળે તો પછી કઠ, ચિત્રો અને સિન્ધાલુણ, એ ત્રણે ઔષધો

સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરીને, પછી તે ચૂર્ણને, લોહી બહાર નીકળવા માટે કરેલાં વિન્ધના મોઢાપર ઘાળવું એટલે સારી પેટે લોહી સવવા માંડશે.

અગરેલું લોહી ક્યારે તસ્માન્ન શીતે નાત્યુષ્ણે ન સ્વિન્ને નાતિતાપિતે ॥

બહાર કાઢવું? પીત્વા યવાગૂ તૃપ્તસ્ય શોણિતં છાવ્યેદુઘઃ ॥ ૨૯ ॥

જ્યારે બહુ ઠંડી-ટાઢ ન પડતી હોય અને ગરમી ન પડતી હોય, તેવે સમયે રોગીના શરીરમાંથી અગરેલું લોહી કાઢવું.

કેવા રોગીના શરીરમાંથી જે રોગીના શરીરમાંથી પરસેવો કાઢ્યો ન હોય અને શરીર અગરેલું લોહી કાઢવું? ધણું તપેલું ન થયું હોય, તે રોગીના શરીરમાંથી જ અગરેલું લોહી કાઢવું.

રોગીનું અગરેલું લોહી જે રોગીનું અગરેલું લોહી કાઢવું હોય તેને, યવાગૂ પીવરાવી, શું પાદને કાઢવું? તૃપ્ત કરીને, પછી ઘેઘે તેનું અગરેલું લોહી કાઢવું.

અતિશય લોહી ક્યારે વહે છે?

અતિસ્વિન્નસ્યોષ્ણકાલે તથૈવાતિશિરાવ્યધાત્ ॥ અતિપ્રવર્તેતે રક્તં અતિશય પરસેવો કાઢ્યો હોય અથવા ગરમીનો-ઉષ્ણકાલનો-ઉનાળાનો વખત હોય અથવા શિરા-નસ અતિ ચીરાઈ ગઈ હોય

તો, શરીરની અન્દર રહેલું લોહી અતિશય વહેવા માટે છે.

વહેતું લોહી અન્ધ કરવાનો પહેલો ઉપાય તત્ર કુર્યાત્પ્રતિક્રિયામ્ ॥ ૩૦ ॥

અતિપ્રવૃત્તે રક્તે ચ લોપ્રસર્જરસાંજનૈઃ ॥

યવગોધૂમચૂર્ણૈર્વા ધવધન્વનૈર્ગૈરિકૈઃ ॥ ૩૧ ॥

સર્પનિર્મોકચૂર્ણૈર્વા ભસ્મના ક્ષૌમવલ્લયોઃ ॥ મુલં વ્રણસ્ય બઘ્વા ચ શીતૈશ્વોપચરેત્ વ્રણમ્ ॥ ૩૨ ॥

. એ રીતે અતિશય લોહી વહેવા માટે તો તે વહેતું લોહી અન્ધ કરવાની ક્રિયા નીચે પ્રમાણે કહું છું:-લોદર, રાગ અને રસવન્તી, એ ત્રણે ઔષ્ધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને ત્રણના મોઢાપર દબાવી, તેનાપર પાટો બાંધીને પછી તેનાપર શીતોપચાર કરવો અર્થાત્ પાણીની ધાર કરવી કે ચન્દનાદિનો લેપ કરવો, એટલે લોહી વહેતું અન્ધ થશે.

જવ અને ઘઉં લઈ, એ બન્નેનો લોટ કરીને પછી તે લોટને ત્રણના મોઢાપર દબાવી, તેનાપર પાટો બાંધીને પછી તેનાપર શીતોપચાર કરવો, એટલે લોહી વહેતું અન્ધ થશે.

ધાવડો, ધમાસો (ભા. પ્ર. ધન્વરો) અને ગેરુ, એ ત્રણે ઔષ્ધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને ત્રણના મોઢાપર દબાવી તેનાપર પાટો બાંધીને પછી તેનાપર શીતોપચાર કરવો, એટલે લોહી વહેતું અન્ધ થશે.

સર્પની કાંચળીનું ચૂર્ણ એટલે સર્પની કાંચળી લઈ, તેને બાળી, તેની રાખ કરીને, પછી તે રાખને, ત્રણના મોઢાપર દબાવી, તેનાપર પાટો બાંધીને, પછી તેનાપર શીતોપચાર કરવો, એટલે લોહી વહેતું અન્ધ થશે.

- વહેતું લોહી અન્ધ કર-
વાનો પાંચમો ઉપાય
- વહેતું લોહી અંધ કર-
વાનો છઠ્ઠો ઉપાય
- વહેતું લોહી અન્ધ કર-
વાનો સાતમો ઉપાય
- વહેતું લોહી અન્ધ કર-
વાનો આઠમો ઉપાય
- રક્તપ્રભુ સંક્રાન્ત્યાધને
ક્યારે પૂરાય?
- રક્તપ્રભુમાંનું રક્ત
શાથી જામે?
- પર મૂકવું-રેડવું એટલે
- રક્તપ્રભુનું મુખ કયું
ઔષધ બાળે?
- રક્ત વહેનારી શિરા
શાથી સંક્રાન્ત્યાય?
- ડાઝા વૃષણનો સોળો
કેમ ઉતરે?
- રોગીના ડાઝા વૃષણપર જે સોળે ચઢ્યો હોય તો જમણા હાથના અંગુઠાના મૂલની શિરા-નસપર ડાંભ દેવો એટલે વૃષણપરનો સોળો ઉતરી જાય છે.
- જમણા વૃષણનો સોળો
કેમ ઉતરે?
- રોગીના જમણા વૃષણપર જે સોળે ચઢ્યો હોય તો ડાઝા હાથના અંગુઠાના મૂલની શિરા-નસપર ડાંભ દેવો, એટલે વૃષણપરનો સોળો ઉતરી જાય છે. એ પ્રમાણે ડાંભ દેવાથી વૃષણપરનો સોળો ઉતરે છે.
- વિષ્ણુ શાથી મટે?
- રેશમી કે સુતરાઉ કપડું લઈ, તેને બાળી, તેની રાખ કરીને પછી તે રાખને વ્રણના મોઢાપર દબાવી, તેનાપર પાટો બાંધીને પછી તેના-પર શીતોપચાર કરવો, એટલે લોહી વહેતું અન્ધ થશે.
- વિષ્ણુદૂર્ધ્વ શિરાં તાં
- ઉપર પ્રમાણે ઉપચારો કર્યા છતાં પણ જો લોહી અંધ ન થાય તો તે ફેડેલી-ચીરેલી નસને પાછી ઉપલા ભાગમાં ફેડવી એટલે લોહી વહેતું અન્ધ થશે.
- વા દહેત્સારેણ વાડમિના ॥
- જો લોહી અન્ધ ન થાય તો તે ચીરેલી-ફેડેલી નસવાળા વિન્ધપર ટપકણુખારાદિ ક્ષાર મૂકવો, એટલે લોહી વહેતું અન્ધ થશે.
- જો લોહી અન્ધ ન થાય તો તે ચીરેલી-ફેડેલી નસવાળા વિન્ધને અમિથી ડાંભવું એટલે વિન્ધપર અમિનો ડાંભ દેવો, એટલે લોહી વ્રણ કષાયઃ સંધત્તે [વહેતું અન્ધ થશે.
- કપાય (લોઢરાદિ) ઔષધાદિ, લોહી નીકળતાં વિન્ધપર મૂકવું એટલે વિન્ધને સંક્રાન્ત્યાને પૂરે છે, તેથી લોહી વહેતું અન્ધ થાય છે.
- રક્તં સ્કંદયતે હિમમ્ ॥ ૩૩ ॥
- શીતોપચારવાળું ઔષધ (પાણી આદિ), લોહી નીકળતાં વિન્ધ લોહી જામી જાય છે, તેથી લોહી વહેતું અન્ધ થાય છે.
- વ્રણાસ્યં પાચયેત્ ક્ષારો
- ક્ષારાદિ (ટપકણુખારાદિ) ઔષધ, વિન્ધનું મોઢું બાળે છે, તેથી લોહી વહેતું અન્ધ થાય છે.
- દાહઃ સંકોચયેચ્છિરામ્ ॥
- અમિનો ડાંભ દેવાથી લોહી વહેનારી શિરા-નસ સંક્રાન્ત્યાધ જઈને લોહી વહેતું અન્ધ થાય છે.
- વામાંડશોથે દક્ષસ્ય કરસ્યાંગુષ્ઠમૂલજામ્ ॥ ૩૪ ॥
- દહેચ્છિરાં વ્યત્યયે તુ વામાંગુષ્ઠશિરાં દંહેત્ ॥
- શિરાદાહપ્રભાવેન મુષ્કશોથઃ પ્રશામ્યતિ ॥ ૩૫ ॥
- રોગીના ડાઝા વૃષણપર જે સોળે ચઢ્યો હોય તો જમણા હાથના અંગુઠાના મૂલની શિરા-નસપર ડાંભ દેવો, એટલે વૃષણપરનો સોળો ઉતરી જાય છે.
- રોગીના જમણા વૃષણપર જે સોળે ચઢ્યો હોય તો ડાઝા હાથના અંગુઠાના મૂલની શિરા-નસપર ડાંભ દેવો, એટલે વૃષણપરનો સોળો ઉતરી જાય છે. એ પ્રમાણે ડાંભ દેવાથી વૃષણપરનો સોળો ઉતરે છે.
- વિષ્ણુ શાથી મટે?
- વિષ્ણુના પાદદાહેન જાયતેડમઃ પ્રદીપનમ્ ॥
- સંકુર્વતિ યતસ્તેન રસશ્લેષ્મવદ્દાઃ શિરાઃ ॥ ૩૬ ॥

રોગીને જે વિષુચિ રોગ થયો હોય તો રોગીના પગનાં તળિયાંપર-તળીપર (મીઠું નાંખેલી છાશમાં ખોળેલો લૂગડાંનો કટકા વીંટીને, પછી તે કટકાપર) અમ્મિની અન્દર ધગા-વેલો-ગરમ કરેલો તવીથો ફેરવવો. એવી રીતે થોડોક વખત સૂધી વારંવાર (મીઠું નાંખેલી છાશ છાંટીને) ગરમ કરેલો તવીથો ફેરવવાથી, રસ અને કફને વહેનારી ધમની નામની નસ, સંક્રાન્યાઈ જઈને તથા અમ્મિ, પ્રદીપ્ત થઈને વિષુચિ રોગ મટી જાય છે.

યકૃત્ શાથી મટે ? યદા વૃદ્ધિર્યકૃત્પ્લીહોઃ શિશોઃ સંજાયતેઽસૃજઃ ॥

તદા તત્સ્થાનદાહેન સંકુવંત્યસૃજઃ શિરાઃ ॥૩૭॥

આલકનાં પેટની અન્દર જમણી આબુએ યકૃત્-મુંઝારા નામે જે ગાંઠ છે, તે ગાંઠ જે વધવા માટે તો, તે જગાએ ડાંલ દેવા, એટલે તે જગાએ રહેલી મૂળ શિરા-નસ સંક્રાન્યાઈ જઈને પછી તે યકૃત્-મુંઝારાની ગાંઠ મટી જાય છે, ઓસરી જાય છે અર્થાત્ તેના મૂળ રૂપમાં આવી જાય છે.

રક્તીહા શાથી મટે ? આલકનાં પેટની અન્દર ડાબી આબુએ રક્તીહા-અરલ નામે જે ગાંઠ છે, તે ગાંઠ જે વધવા માટે તો, તે જગાએ ડાંલ દેવા, એટલે તે જગાએ રહેલી મૂળ શિરા-નસ સંક્રાન્યાઈ જઈને પછી તે રક્તીહા-અરલની ગાંઠ મટી જાય છે, ઓસરી જાય છે અર્થાત્ તેના મૂળ રૂપમાં આવી જાય છે.

બગરેલું બધું લોહી રક્તે દુષ્ટેઽવશિષ્ટેઽપિ વ્યાધિર્નૈવ પ્રકુચ્યતિ ॥

શા માટે ન કાઢવું ? અતઃ છાન્વ્યં સાવશેષં

શરીરમાંનું બગરેલું લોહી (કાઢવા ટાણે) કદી થોડુંક બાકી રહી જાય, તોપણ વ્યાધિ પ્રકોપ પામતો નથી, એટલા માટે જે બગરેલું લોહી કાઢવું તે, (કાઢતી વખતે જ) થોડું વધારે લોહી શા માટે રક્તે નાતિક્રમો હિતઃ ॥૩૮॥ [રાખીને કાઢવું.

ન કાઢવું ?

કારણ કે વધારે લોહી કાઢવું, એ હિત કરનારું થતું નથી.

વધારે લોહી કાઢવાથી આંધ્યમાક્ષેપકં તૃષ્ણાં તિમિરં શિરસો રુજમ્ ॥

કયા કયા ઉપદ્રવો પક્ષાઘાતં શ્વાસકાસૌ હિક્કાં દાહં ચ પાંડુતામ્ ॥ ૩૯ ॥

થાય છે ?

કુહતેઽતિસ્તં રક્તં મરણં વા કરોતિ ચ ॥

જે શરીરમાંથી બહુ જ લોહી નીકળ્યું હોય તો, આંધ્ય, આક્ષેપક, તૃષ્ણા, તિમિર, શિરો રોગ, પક્ષાઘાત, શ્વાસ, કાસ, હિક્કા, દાહ અને પાણુ રોગ, એ સર્વ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે અથવા મરણ પણુ કરે છે.

શા માટે લોહીનું રક્ષણ દેહસ્યોત્પત્તિરસૃજા દેહસ્તેનૈવ ધાર્યતે ॥ ૪૦ ॥

કરવું ?

વિના તેન વ્રજેન્નીવો રક્ષેદ્રક્તમતો બુધઃ ॥

લોહીથીજ દેહની ઉત્પત્તિ થયેલ છે અને તે જ લોહી, શરીરને ધારણ કરે છે, પણ તે લોહી વગર જીવ રહેતો નથી, એટલા માટે બુદ્ધિમાન વૈદ્યે લોહીનું રક્ષણ કરવું.

લોહી અન્ધ કરવા માટે શીતોપચારથી થયેલા ઉપદ્રવોનો ઉપાય
 શીતોપચારૈઃ કુપિતે છુતરક્તસ્ય મારુતે ॥ ૪૧ ॥
 કોષ્ઠેન સર્પિષા શોથં સન્ન્યથં પરિષેચયેત્ ॥
 શરીરની અન્દર કરેલાં પ્રણુમાંથી ધણું લોહી વહી જતું હોય તો તે પ્રણુપર પ્રથમ કરેલા શીતોપચારથી વાયુ ક્રોધાયમાન થઇને પ્રણુને ઠેકાણે લવક લવક સાથે સોળે થયો હોય તો, તેનાપર જરાતરા ઉંતું કરેલું ઘી રેડવું.

લોહી વહેવાપર કયા કષીણસ્યૈળશશોરબ્રહરિણચ્છાગમાસજઃ ॥ ૪૨ ॥
 કયા જનાવરોનો રસ રસઃ સમુચિતઃ પાને ક્ષીરં વા ષષ્ટિકા હિતાઃ ॥
 પાવો ? શરીરમાંથી લોહી વહેવાને લીધે ક્ષીણ થયેલા રોગીને, કાળીઆર હરણુ, શશલું, ઘેટું, હરણુ અને અકરો, એ સર્વનાં માંસનો રસ પાવાથી સારું થાય છે.

લોહી વહેવાપર શેનું શરીરમાંથી લોહી વહેવાને લીધે ક્ષીણ થયેલા રોગીને, ગાયનું દૂધ પાવું ? દૂધ પાવાથી સારું થાય છે.

કેવા ચોખ્ખાની ખીર શરીરમાંથી લોહી વહેવાને લીધે ક્ષીણ થયેલા રોગીને સાડ દિવસે ખાડેલા ચોખ્ખાની ખીર ખવરાવવાથી સારું થાય છે.

અરોઅર રીતે લોહી પીઢાશાંતિલુત્વં ચ વ્યાધેરુદ્ધેકસંક્ષયઃ ॥ ૪૩ ॥
 કાઢ્યું ક્યારે જાણવું ? મનઃસ્વાસ્થ્યં ભવેચ્છિહં સમ્યગ્વિભાવિતેષ્ટજિ ॥

શરીરની અન્દરથી અરોઅર રીતે લોહી કાઢ્યું હોય તો, શરીરમાંની પીઢા શાંત થાય છે, શરીર હલકું-ફેરું થાય છે, વ્યાધિના વધારાનો સારી રીતે નાશ થાય છે અને મન પણ સ્વસ્થ થાય છે. એ સર્વ ચિહ્નો સારી રીતે લોહી વહેવાના છે.

લોહી કઢાવ્યા પછી વ્યાયામમૈથુનક્રોધશીતજ્ઞાનપ્રવાતકાન્ ॥ ૪૪ ॥
 બળ ન આવે ત્યાં સુધી એકાશનં દિવા નિદ્રાં ક્ષારામ્લકટુભોજનમ્ ॥
 કેમ વર્તવું ? શોકં વાદમર્જીર્ણં ચ ત્યજેદાબલદર્શનાત્ ॥ ૪૫ ॥

લોહી કઢાવ્યા પછી શરીરની અન્દર બળ ન આવ્યું હોય ત્યાં સુધી વ્યાયામ-પરિશ્રમ કરવો નહિ, મૈથુન કરવું નહિ, ક્રોધ પણ કરવો નહિ, ટાઢા પાણીથી નહાવું નહિ, ઘણા સખત પવનમાં બેસવું નહિ, એક વખત ખાવાની ટેવ રાખવી નહિ, દિવસે સૂઈ જવું નહિ, ખારું, ખાટું, તથા તીખું ખાવું નહિ, શોક કરવો નહિ, વાદ કરવો નહિ અને અજીર્ણ પણ થવા દેવું નહિ.

એ રીતે ઠામોઢરના પુત્ર શાર્ફગધરે રચેલી શાર્ફગધર સંહિતાને વિષે ઉત્તરખણડના ચિકિત્સા-સ્થાનમાંનાં રક્તસ્રાવવિધિ નામે ખારમા અધ્યાયની ગુર્જર ટીકા સમ્પૂર્ણા.

અધ્યાય ૧૩ મો, નેત્રકર્મવિધિ

નેત્રપર કરવાનાં સેકાદિ સેક આશ્વોતનં પિણ્ડી બિઢાલસ્તર્પણં તથા ॥
સાત કર્મનાં નામો પુટપાકોડજનં ચૈમિઃ કલ્પૈર્નેત્રમુપાચરેત ॥ ૧ ॥

સેક, આશ્વોતન, પિણ્ડી, બિઢાલ, તર્પણ, પુટપાક અને અંજન, આ સાત કલ્પ અર્થાત્ કલ્પના (કલ્ક) કહેલ છે, આ કલ્પના(કલ્ક)થી નેત્રપર ઉપચાર કરવો.

સેકનાં લક્ષણ સેકસ્તુ સૂક્ષ્મધારામિઃ સર્વસ્મિન્નયને હિતઃ ॥
મીલિતાક્ષસ્ય મર્ત્યસ્ય પ્રદેયશ્ચતુરંગુલાત્ ॥ ૨ ॥

હવે સેકની પહેલી વિધિનાં લક્ષણ કહું છું:-મનુષ્યની દુઃખતી આંખ બંધ કરાવીને પછી આંખના બન્ને ડોળાપર, ચાર આંગળ ઉંચેથી દ્વધાદિ પ્રવાહી પદાર્થની જે ઝીણી ધાર કરવી, તેનું નામ સેક બાણુવું.

સ્નેહન સેક સ ચાપિ સ્નેહનો વાતે
વાતનેત્રરોગ હોય તો અર્થાત્ નેત્રની અન્દર વાયુ ક્રોધાયમાન્ થયો હોય તો, દ્વધાદિ સ્નેહન પદાર્થની જે ઝીણી ધાર કરવી, તેનું નામ સ્નેહન સેક બાણુવું.

રોપણ સેક રક્તે પિત્તે ચ રોપણઃ
બોહિત નેત્રરોગ અથવા પિત્ત નેત્રરોગ હોય તો અર્થાત્ નેત્રની અન્દર લોહીક્રોધાયમાન્ થયું હોય વા નેત્રની અન્દર પિત્તક્રોધાયમાન્ થયું હોય તો, જેડીમધ, લોદર, હરડાં, બેહેડાં અને આંખળાં, એ સર્વ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને, દ્વધાદિ પ્રવાહી પદાર્થમાં વાટી, તેને લૂગડાંવતી ગાળી લઇને, પછી તે પ્રવાહી પદાર્થની જે ઝીણી ધાર કરવી, તેનું નામ રોપણ સેક (પ્રણ ભરીને આણનાર) બાણુવું.

લેખન સેક લેખનશ્ચ કફે કાર્યઃ
કફનેત્રરોગ હોય તો અર્થાત્ નેત્રની અન્દર કફ ક્રોધાયમાન્ થયો હોય તો, શુણ્ઠ અને મરી આદિ તીક્ષ્ણ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને પાણીમાં વાટી, તેને લૂગડાંવતી ગાળી લઇને, તે પ્રવાહી પદાર્થની જે ઝીણી ધાર કરવી, તેનું નામ લેખન સેક બાણુવું.

સ્નેહન સેક કેટલો તસ્ય માત્રાઽધુનોચ્યતે ॥ ૩ ॥
વખત કરવો? ષડ્વાક્ષતૈઃ લેહનેષુ

હવે તે સેક કેટલો વખત સ્પર્શ કરવો? તેનું નીચે પ્રમાણે પ્રમાણ કહું છું:-સ્નેહન સેક, એકથી છસો સ્પર્શનાં આંકડા, જેટલા વખતમાં બોલાઈ રહે, તેટલા વખત સ્પર્શ કરવો.

રોપણ સેક કેટલો વખત ચતુર્મિથૈવ રોપણે ॥
કરવો? રોપણ સેક, એકથી ચારસો સ્પર્શના આંકડા જેટલા વખતમાં બોલાઈ રહે, તેટલા વખત સ્પર્શ કરવો.

लेखनसेकृष्टयो वभत वाक्शतैश्च त्रिभिः कार्यः सेको लेखनकर्मणि ॥ ४ ॥

કરવો ? લેખનસેક, એકથી ત્રણસો સ્વધીના આંકડા જોટલા વખતમાં બોલાઈ રહે, તેટલા વખત સ્વધી કરવો.

सेक अ्यारे अरवो ? कार्यस्तु दिवसे सेको रात्रौ चात्ययिके गदे ॥

રોગે જોર કર્યું હોય તો રાતના પાણી સેક કરવો.

एरण्डत्वक्पत्रमूलैः शृतमाजं पयो हितम् ॥ ५ ॥

सुखोष्णं संचनं नेत्रे वाताभिष्यन्दनाशनम् ॥

એરંડાની જાલ, પાંદડાં અને મૂળિયાં લઇ, એ ત્રણેને ઝીણાં છૂટી, મિશ્ર કરી, બકરીના દૂધમાં ઉકાળી, એએને, લૂગડાંથી ગાળી લઇને, પછી એ ગાળી લીધેલ દૂધ, સહેવાય એવું થાય ત્યારે, તેની ઝીણી ધાર આંખના ડોળાપર કરવાથી, વાતાભિષ્યન્દને ત્રણેગ મટી જાય છે.

परिषेको हितं नेत्रे पयः कोष्णं ससैन्धवम् ॥ ६ ॥

रजनीदारुसिद्धं वा सैन्यवेन समन्वितम् ॥

वाताभिष्यन्दशमनं हितं मास्तपर्यये ॥ ७ ॥ शुष्काक्षिपाके च हितमिदं सेचनकं तथा ॥

બકરીનાં દૂધને ઉકાળી, તેને હેઠે ઉતારીને તેમાં સિન્ધાતુણુ નાંખવું અને સિન્ધાતુણુ ઓગળી જાય કે, તરત તે દૂધને લૂગાંથી ગાળીલધને પછી એ ગાળી લીધેલદૂધ, સહેવાય એવું થાય ત્યારે તેની ઝીણી ધાર, આંખના ડોળાપર કરવાથી, વાતાભિષ્યન્દ, વાતપર્યય અને શુષ્કાક્ષિપાક મટે છે.

૨૪૪૭૫૭ સેક હળદર અને દેવદાર-દેવદાર, એ બન્નેને એકઠાં કરી, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને ઝકરીના દૂધમાં ઉકાળી, એઓને લગાડી ગાળી લખને, પછી એ ગાળી લીધેલ દૂધ સહેવાય એવું થાય ત્યારે, તેની ઝીણી ધાર આંખના ડોળાપર કરવાથી, વાતાભિષ્યન્દ, માસ્તપર્યય-વાતપર્યય અને શુષ્કાક્ષિપાક નેત્ર રોગ મટી જાય છે.

૨૭જી દાવ્યાદિ દુગ્ધ લગ્નદર, દેવદાર અને સિન્ધાલુણ, એ ત્રણેને એકઠાં કરી, તેમનું સેક ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને બકરીના દૂધમાં ઉકાળી, એએને લગડાંથી ગાળી લઇને, પછી એ ગાળી લીધેલ દૂધ, સહેવાય એવું થાય ત્યારે, તેની જીણી ધાર આંખના ડોળાપર કરવાથી, વાતાભિયન્દ, મારુતપર્થય અને શુક્રાક્ષિપાત રોગ મરી નયછે.

साबरं मधुकं तुल्यं घृतभृष्टं सुचूर्णितम् ॥ ८ ॥

छागक्षीरे घृतं सेकात्पित्तरक्ताभिघातजित् ॥

લોહર અને જેઠીમધ, એ બન્ને ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, એમને મિશ્ર કરી, ઘીમાં તળી, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને બકરીના દૂધમાં વાટી-લટી, તેઓને લુગડાંથી છાણી-છાણી લઈને, પછી એ છાણી-છાણી લીધેલાં દૂધની ઝીણી ધાર આંખનાં ડોળાપર કરવાથી, પિત્તવિકાર, રક્તવિકાર અને અભિઘાતજન્યવિકાર રોગ મટી જાય છે.

ત્રિક્ષ્વા શીતાંબુસેકે ત્રિફલોદ્રયષ્ટીભિઃ શર્કરામદ્રમુસ્તકૈઃ ॥ ૧ ॥
પિષ્ટૈઃ શીતાંબુના સેકો રક્તાભિષ્યન્દનાશનઃ ॥

હરડાં, ખેહડાં, આંબળાં, લોદર, જેઠીમધ, શાકર અને નાગરમેાથ, એ સાતે ઔષધો સરખે ભાગે લઇ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને ટાઢા પાણીમાં વાટી-લઢી, તેઓને લગડાંથી છણી-છણી લઇને, પછી એ છણી-છણી લીધેલાં ટાઢાં પાણીની ધાર, આંખના ડોળાપર કરવાથી, રક્તાભિષ્યન્દ નેત્રરોગ મટી જાય છે.

લાક્ષાદિક અમ્બુસેકે લાક્ષામધુકર્મજિષ્ઠા લોદ્રકાલાનુસારિવાઃ ॥ ૧૦ ॥
પુષ્પડરીકયુતઃ સેકો રક્તાભિષ્યન્દનાશનઃ ॥

લાખ (પાપળાની વા ખેરડીની), જેઠીમધ, મજ્જા, લોદર, કપુરીમધુરી નામે વેલાનાં મૂળ અને ધોળું કમળ, એ જ્યે ઔષધો સરખે ભાગે લઇ, તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને ટાઢા પાણીમાં વાટી-લઢી, તેઓને લગડાંથી છણી-છણી લઇને, પછી એ છણી-છણી લીધેલાં ટાઢાં પાણીની ધાર આંખના ડોળાપર કરવાથી, રક્તાભિષ્યન્દ નેત્ર રોગ મટી જાય છે.

શ્વેતલોદ્ર ઇષ્ણુંબુસેકે શ્વેતલોદ્રં ઘૃતે મૃષ્ટં ચૂર્ણિતં પટવિસૃતમ્ ॥ ૧૧ ॥
ઉષ્ણામ્બુના વિમૃદિતં સેકાત્ચૂલદ્રમંબકે ॥

ધોળું લોદર આણી, તેને ઘીમાં તળી, તેનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને લગડાંથી ચાળીને પછી એ ચૂર્ણને, ઊનાં પાણીમાં વાટી-લઢી, તેમને લગડાંથી છણી-છણી લઇને, પછી એ છણી-છણી લીધેલાં ઊનાં પાણીની ધાર, આંખના ડોળાપર કરવાથી, નેત્રશ્વેત રોગ મટી જાય છે.

અથ આશ્વોતનં કાર્યં નિશાયાં ન કથંચન ॥ ૧૨ ॥
આશ્વોતની વિધિ ઉન્મીલિતેઽક્ષિણ દૃષ્ટ્યધ્યે ચિન્દુમિદ્વર્ચગુલાદિતમ્ ॥

હવે આશ્વોતનની વિધિનાં લક્ષણ કહું છુંઃ-રોગીનાં નેત્ર ઉઘાડી, તે નેત્રના ડોળામાં એ આંગળીના જેટલે છેટે દૂધ, કાઢો અથવા રસ ઇત્યાદિનાં જે ટીપાંઓ નાંખવા, તેને આશ્વોતન કહે છે. તે આશ્વોતન કર્મ રાત્રિના કાઠિ દિવસ કરવું નહિ.

લેખન આશ્વોતનમાં ચિન્દવોઽષ્ટૌ લેખનેષુ
કેટલાં ટીપાં નાંખવાં? રોગીના નેત્ર ઉઘાડી, તે નેત્રના ડોળામાં એ આંગળીના જેટલે છેટે
લેખન ઔષધોનાં જે આઠ ટીપાં પાડવાં, તેનું નામ “લેખન આશ્વોતન” જાણવું.

રનેહન આશ્વોતનમાં રેહને દશ ચિન્દવઃ ॥ ૧૩ ॥
કેટલાં ટીપાં નાંખવાં? રોગીનાં નેત્ર ઉઘાડી, તે નેત્રના ડોળામાં એ આંગળીના જેટલે
છેટે રનેહન ઔષધોનાં જે દશ ટીપાં પાડવાં, તેનું નામ “રનેહન આશ્વોતન” જાણવું.

રોપણે દ્વાદશ પ્રોક્તાઃ

રોપણ આશ્વોતનમાં રોગીનાં નેત્ર ઉઘાડી, તે નેત્રના ડોળામાં એ આંગળીના જેટલે
કેટલાં ટીપાં નાંખવાં? છેટે રોપણ ઔષધોનાં જે આઠ ટીપાં પાડવાં, તેનું નામ “રોપણ
આશ્વોતન” જાણવું.

શીતકાળમાં કેવાં ટીપાં
નાંખવાં?

તે શીતે કોણરૂપિણઃ ॥

ઉપર જે ટીપાંઓ પાડવાનાં કહ્યાં, તે ટીપાંઓ, શીત કાળમાં ડોળાથી સહન થઇ શકે એમ કેંકે ઉનાં ઉનાં નાંખવાં.

ઉષ્ણકાળમાં કેવાં ટીપાં
નાંખવાં?

ઊષ્ણે ચ શીતરૂપાઃ સ્યુઃ સર્વત્રૈવૈષ નિશ્ચયઃ ॥ ૧૪ ॥

ઉપર જે ટીપાંઓ પાડવાનાં કહ્યાં, તે ટીપાંઓ, ઉષ્ણ કાળમાં ટાઢાં નાંખવાં. આ પ્રમાણે સર્વ જગોએ નક્કી જાણી લેવું.

તિક્તસ્નિગ્ધ આશ્વો-
તન

વાતે તિક્તં તથા સ્નિગ્ધં

જે રોગીનાં નેત્રને વાત વિકાર થયો હોય, તે રોગીનાં નેત્રમાં બે આંગળનાં જેટલે છેટે કડવા અને ચિકણા પ્રવાહીનાં જે ટીપાંઓ નાંખવાં, તેનું નામ “તિક્ત સ્નિગ્ધ આશ્વોતન” જાણવું.

પિત્તે મધુરશીતલમ્ ॥

મધુરશીતલ આશ્વો-
તન

જે રોગીનાં નેત્રને પિત્ત વિકાર થયો હોય, તે રોગીનાં નેત્રમાં બે આંગળનાં જેટલે છેટે મીઠા અને ટાઢા પ્રવાહીનાં જે ટીપાંઓ નાંખવાં, તેનું નામ “મધુરશીતલ આશ્વોતન” જાણવું,

તિક્તોષ્ણરૂક્ષં ચ કફે ક્રમાદાશ્વોતનં હિતમ્ ॥ ૧૫ ॥

તિક્તોષ્ણરૂક્ષ
આશ્વોતન

જે રોગીનાં નેત્રને કફ વિકાર થયો હોય, તે રોગીનાં નેત્રમાં બે આંગળના જેટલે છેટે કડવા, ઉષ્ણ અને રૂક્ષ પ્રવાહીનાં જે ટીપાંઓ

નાંખવાં, તેનું નામ “તિક્તોષ્ણરૂક્ષ આશ્વોતન” જાણવું. આ પ્રમાણે જૂદા જૂદા પ્રવાહીનાં ટીપાંઓ પડવાથી, તે ટીપાંઓ ગુણકારક થઇ પડે છે.

આશ્વોતન કેટલા વ-
ખત સ્પર્ધી આંખમાં
રાખવું?

આશ્વોતનાનાં સર્વેષાં માત્રા સ્યાદ્વાક્ષતં હિતમ્ ॥

નિમેષોન્મેષણં પુંસામેગુલ્યોશ્છોટિકાઽથવા ॥ ૧૬ ॥

ગુર્વક્ષરોચ્ચારણં વા વાઙ્માત્રેયં સ્મૃતા બુધૈઃ ॥

પાંપણ વીંચિને ઉઘાડવામાં જેટલો કાળ લાગે વા એકવાર ચપટી વગાડવામાં જેટલો કાળ લાગે વા એકવાર ગુરુ અક્ષર બોલવામાં જેટલો કાળ લાગે, તેટલો કાળને શુદ્ધિમાનો એક વાઙ્માત્રા કહે છે, એવી સો વાઙ્માત્રા સ્પર્ધી, સર્વ પ્રકારનાં આશ્વોતનો (આંખમાં નાંખેલાં ઔષધોનાં ટીપાંઓ) ધારણ કરવાં.

બિલ્વાદિપંચમૂલેન બૃહત્યેરંડશિષ્ઠમિઃ ॥ ૧૭ ॥

પંચમૂલાદિ આશ્વોતન

કાથ આશ્વોતને કોણો વાતાભિષ્યન્દનાશનઃ ॥

ખીલી, અરણિ, અરફ્ફો, શવન, પાટલા-મં ૫૦ પાડળ, ઉભી ભોંયરિંગણી અને એરંડો, આ સાત ઔષધોનાં મૂળ અને શરગવાનાં મૂળની છાલ, એ આઠે ઔષધો સરખે ભાગે લઇ, તેનો કાઢો કરી, તે કાઢાને લગ્ગાંથી ગાળી લઇને પછી એ ગાળી લીધેલા ઉકાળાનાં સહેવાય એવાં કેંકે ઉનાં ઉનાં ટીપાં આંખમાં નાંખવાથી, વાતાભિષ્યન્દ રોગ મટી જાય છે.

લોધરસાશ્ચાતન અંબુપિદ્ધિર્નિમ્બપત્રૈસ્ત્વચ્ચ લોધ્રસ્ય લેપયેત્ ॥ ૧૮ ॥
પ્રતાપ્ય વહ્નિના પિષ્ટા તદ્રસો નેત્રપૂરણાત્ ॥ વાતોત્થં રક્તપિત્તોત્થમભિષ્યન્દં વિનાશયેત્ ॥ ૧૯ ॥

કડવા લિખ્ખડાનાં પાંદડાંને પાણીની અન્દર ચટણીના સરખાં બારીક વાટી, પછી તે ચટણીને લોદરની છાલપર ચોપડી, પછી તે છાલને અમ્મિપર તપાવીને, પછી પાછી તે છાલને વાઠી-લઠી, તેનો રસ કાઢી, તે રસને લૂગડાંથી ગાળીને, પછી તે રસનાં ટીપાં આંખની અન્દર નાંખવાથી, વાતજન્ય અને રક્તપિત્તજન્ય અભિષ્યન્દ રોગ મટી જાય છે.

ત્રિફલાશ્ચાતન ત્રિફલાશ્ચોતનં નેત્રે સર્વાભિષ્યન્દનાશનમ્ ॥
હરડાં, ખેહુડાં અને આંખળાં, એ ત્રણે ઔષ્ધો સરખે વજને લઇ, તેઓનો કાઠો કરી, તે કાઠાને લૂગડાંથી ગાળી લઇને પછી એ ગાળી લીધેલા ઉકાળાના સહેવાય એવાં ટીપાં આંખમાં નાંખવાથી, સર્વાભિષ્યન્દ રોગ મટી જાય છે.

સ્ત્રીસ્તન્યાશ્ચાતન સ્ત્રીસ્તન્યાશ્ચોતનં નેત્રે રક્તપિત્તાનિલાર્તિજિત્ ॥ ૨૦ ॥
સ્ત્રીનાં ધાવણું ટીપું આંખમાં નાંખવાથી, રક્તપિત્તજન્ય અને વાતજન્ય પીડા મટી જાય છે.

ક્ષીરસર્પાશ્ચાતન ક્ષીરસર્પિષ્ઠં વાપિ વાતરક્તરૂઝં જયેત્ ॥ [જાય છે.
દૂધની તરનાં ટીપાં આંખમાં નાંખવાથી વાતરક્તજન્ય પીડા મટી
ઘૃતાશ્ચાતન ઘીનાં ટીપાં આંખમાં નાંખવાથી, વાતરક્તજન્ય પીડા મટી જાય છે.

પિણ્ડી લક્ષણ પિણ્ડી કવલિકા પ્રોક્તા બદ્ધયતે પટ્વલ્લકૈઃ ॥ ૨૧ ॥
હવે પિણ્ડીની વિધિનાં લક્ષણ કહું છું:-ઔષધને વાટી, તેની ડાળિયા જેવડી લૂબડી કરી, તે લૂબડીને આંખપર રાખીને-મૂકીને, તેનાપર રેશમનો પાટો બાંધવો, તેનું નામ પિણ્ડી અથવા કવલિકા જાણવું.

કયા રોગપર પિણ્ડી નેત્રાભિષ્યંદયોગ્યા સા વ્રણેષ્વપિ નિબદ્ધયતે ॥ [પર બાંધવી.
બાન્ધવી ? એ પિણ્ડી-લૂબડી, નેત્રાભિષ્યન્દ રોગપર અને નેત્રના વ્રણ-છિદ્ર-

તીક્ષ્ણ શિશિવિરેચ- અભિષ્યન્દેઽધિમન્યે ચ સંજાતે શ્લેષ્મસંભવે ॥ ૨૨ ॥
નાદિ ક્રિયા ક્ષિમ્ધસ્વિન્નોત્તમાંગસ્ય શિરસ્તીક્ષ્ણર્વિરેચયેત્ ॥

કદ્દ પ્રકોપને લીધે જે મનુષ્યને અભિષ્યન્દ અને અધિમન્ય રોગ થયા હોય, તે મનુષ્યના મસ્તકપર તેલાદિ સ્નિગ્ધ પદાર્થ ચોપડી, મસ્તકની અન્દરથી પરસેવો કાઢીને પછી મનુષ્યનાં નાકની અન્દર તીક્ષ્ણ ઔષ્ધોનું નરય આપીને મસ્તકનું શોધન કરવું.

લલાટશિરામોક્ષ અધિમન્યેષુ સર્વેષુ લલાટે વ્યધયેચ્છિરામ્ ॥ ૨૩ ॥
સર્વ પ્રકારના અધિમન્ય રોગોપર, કપાળપરની શિરા-નસ અસ્થાથી ફેડી-ચીરીને રક્ત કાઢવાથી, ઉપરનો તે રોગ મટી જાય છે.

બ્રૂવોરુપરિદાહ અશાન્તે સર્વથા મન્યે બ્રૂવોરુપરિ દાહયેત્ ॥
ઉપર કહેલા સર્વ ઉપયોગથી જે અધિમન્ય રોગો શાન્ત ન થાય, તો પછી ભગ્મરનાપર ડામ દેવો, એટલે અધિમન્ય રોગો મટી જશે.

અભિષ્યન્દ રોગો શાથી મટે છે? અભિષ્યન્દેષુ સર્વેષુ બ્રમીયાત્ પિષ્ટિકાં બુધઃ ॥ ૨૪ ॥
 બુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે, જે જે ઔષધો કહ્યાં હોય, તે તે ઔષધની પિણ્ડી-લુબ્ધી-થેપલી-પોલિયાં કરી, તેને આંખપર મૂકીને પાટાવડે બાંધવાથી, સર્વ અભિષ્યન્દ રોગો મટી જાય છે.

સ્નિગ્ધોષ્ણા પિષ્ટિકા વાતાભિષ્યન્દશાન્ત્યર્થે સ્નિગ્ધોષ્ણા પિંડિકા ભવેત્ ॥ [શાંત થાય છે.
 સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ પિણ્ડી બાંધવાથી, વાતાભિષ્યન્દ નેત્ર રોગ એરણ્ડ પત્રાદિ ઇરંડપત્રમૂલત્વજ્ઞનિર્મિતા વાતનાશિની ॥ ૨૫ ॥
 પિષ્ટિકા એરંડાનાં પાંદડાં, મૂળ અને છાલ એ ત્રણેને સારી પેટે વાટી-લદી, તેમની લુબ્ધી-થેપલી કરી, તેને આંખપર મૂકીને પાટાવડે બાંધવાથી, વાતાભિષ્યન્દ રોગ મટે છે.

ધાત્રીપિણ્ડી પિત્તાભિષ્યન્દનાશાય ધાત્રીપિંડી સુલાવહા ॥
 આંખજાંતે બારીક વાટી-લદી, તેની લુબ્ધી-થેપલી કરી, તેને આંખપર મૂકીને, પાટાવડે બાંધવાથી, પિત્તાભિષ્યન્દ રોગપર સુખ થાય છે.

મહાનિર્બખ્લોદ્ધૃતા પિણ્ડી મહાનિર્બખ્લોદ્ધૃતા પિંડી પિત્તવિનાશિની ॥ ૨૬ ॥
 પિણ્ડી બકાન નામે લીચ્છ્યાંની લીચ્છ્માળીને વાટી-લદી, તેની લુબ્ધી-થેપલી કરી, તેને આંખપર મૂકીને પાટાવડે બાંધવાથી, પિત્તાભિષ્યન્દ રોગ મટે છે.

શિશુપત્રકૃતા પિણ્ડી શિશુપત્રકૃતા પિંડી શ્લેષ્માભિષ્યન્દનાશિની ॥
 શરગવાનાં પાંદડાંને વાટી-લદી, તેની લુબ્ધી-થેપલી કરી, તેને આંખપર મૂકીને પાટાવડે બાંધવાથી, શ્લેષ્માભિષ્યન્દ મટી જાય છે.

નિર્બખ્લકૃતા પિણ્ડી નિર્બખ્લકૃતા પિંડી શ્લેષ્મપિત્તહરા ભવેત્ ॥ ૨૭ ॥
 કડવાલિચ્છ્યાંનાં પાંદડાંને વાટી-લદી, તેની લુબ્ધી-થેપલી કરી, તેને આંખપર મૂકીને પાટાવડે બાંધવાથી, કડ્ડપિત્તાભિષ્યન્દ મટી જાય છે.

ત્રિફલા પિષ્ટિકા ત્રિફલા પિંડિકા પ્રોક્તા નાશને શ્લેષ્મપિત્તયોઃ ॥
 હરડાં, બેહેડાં અને આંખજાં, એ ત્રણે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને બારીક વાટી-લદી, તેમની લુબ્ધી-થેપલી કરી, તેને આંખપર મૂકીને પાટાવડે બાંધવાથી, કડ્ડપિત્તાભિષ્યન્દ મટી જાય છે.

લોઘ્ર પિણ્ડી પિષ્ટિકા કાંજિકતોયેન ઘૃતમૃષ્ટા ચ પિંડિકા ॥ ૨૮ ॥
 લોઘ્રસ્ય હરતિ ક્ષિપ્રમભિષ્યન્દમસૂદરમ્ ॥

લોઘ્રને ઘીની અન્દર તળી, પછી તેને કાંજીની અન્દર વાટી-લદી, તેની લુબ્ધી-થેપલી કરી, તેને આંખપર મૂકીને પાટાવડે બાંધવાથી, રક્તાભિષ્યન્દ જલદી મટી જાય છે.

શુષ્કથાદિ પિણ્ડી શુષ્કીનિબદ્ધેઃ પિંડી સુલોષ્ણા સ્વલ્પસૈન્ધવા ॥ ૨૯ ॥
 ધાર્યાં ચક્ષુષિ સંયોગાત્ શોયકંઠ્યયાપહા ॥

શુણ્ઠ અને કડવા લિખ્તડાનાં પાંદડાં, એ બન્નેને બારીક વાટી-લટી, તેની અન્દર થોડુંક સિન્ધાલુણ મેળવી, પછી તેની લુબ્ધી-થેપલી કરી, તે થેપલીને જરાતરા ઉની કરી, આંખપર મૂકીને પાટાવડે બાંધવાથી, નેત્રશોથ, નેત્રકણ્ઠ અને નેત્રપીડા મટી જાય છે.

વિઙાલકો બહિર્લેપો નેત્રપક્ષમવિવર્જિતઃ ॥ ૩૦ ॥

બિઙાલકલેપનાં લક્ષણ આંખના ડોળા વીંચાવી, પાંપણોને મૂકી દબાવે, નેત્રના ડોળાની ઉપરના બહારના ભાગપર જે લેપ કરવો, તેનું નામ બિઙાલક લેપ કહેવાય છે.

તસ્ય માત્રા પરિજ્ઞેયા મુક્તલેપવિધાનવત્ ॥

લેપની કેટલી માત્રા મોઢાપર લેપ કરવાની (આ ખણ્ડના અગ્યારમા અધ્યાયના પહેલા, બીજા શ્લોકોમાં મુખલેપની-વર્ણ્ય લેપની અર્ધા આંગળની)

જે માત્રા કહેલી છે, તેટલી જ માત્રા આ બિઙાલકની સમજવી-જાણવી.

યદ્યૈરૈરિકસિન્ધૂત્થદાર્વીતાક્ષૈઃ સમાંશકૈઃ ॥ ૩૧ ॥

યથ્યાદિ લેપ જલપિષ્ટૈર્બહિર્લેપઃ સર્વનેત્રામયાપહઃ ॥

જેડીમધ, સોનાગેરુ, સિન્ધાલુણ, દારુહળદર અને રસવન્તી, એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને પાણીની અન્દર વાટીને-લટીને, નેત્રની બહારના ઉપરના ભાગપર લેપ કરવાથી, સર્વ પ્રકારના નેત્રરોગો મટી જાય છે.

રસાંજન લેપ રસાંજનેન વા લેપઃ પથ્યાવિશ્વદલૈરપિ ॥ ૩૨ ॥
કુમારિકામ્નિષત્રૈર્વા દાડિમીપલ્લૈરપિ ॥ વચાહરિદ્રાવિધૈર્વા તથા નાગરૈરિકૈઃ ॥ ૩૩ ॥

રસવન્તીને પાણીની અન્દર વાટી-લટી, પછી તેમનો, નેત્રની બહારના ઉપરના ભાગપર લેપ કરવાથી, સર્વ પ્રકારના નેત્રરોગો મટી જાય છે.

પથ્યાદિ લેપ હરડાં, શુણ્ઠ અને તમાલપત્ર, એ ત્રણે ઔષધો સરખે ભાગે તેમને લઈ, પાણીની અન્દર વાટી-લટી, પછી તેમનો, નેત્રની બહારના ઉપરના ભાગપર લેપ કરવાથી, સર્વ પ્રકારના નેત્રરોગો મટી જાય છે.

કુમારિકાદિ લેપ કુમારનો ગરુડ અને ચિત્રાનાં પાંદડાં, એ બન્ને ઔષધોને સરખે ભાગે લઈ, તેમને પાણીની અન્દર વાટી-લટી, પછી તેમનો નેત્રની બહારના ઉપરના ભાગપર લેપ કરવાથી, સર્વ પ્રકારના નેત્રરોગો મટી જાય છે.

દાડિમીપલ્લવ લેપ દાડમનાં પાંદડાંને પાણીની અન્દર વાટી-લટી, પછી તેનો નેત્રની બહારના ઉપરના ભાગપર લેપ કરવાથી, સર્વ પ્રકારના નેત્રરોગો મટી જાય છે.

વચાદિ લેપ ઘોડાવજ, હળદર અને શુણ્ઠ, એ ત્રણે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને પાણીની અન્દર વાટી-લટી, પછી તેમનો નેત્રની બહારના ઉપરના ભાગપર લેપ કરવાથી, સર્વ પ્રકારના નેત્ર રોગો મટી જાય છે.

નાગરાદિ લેપ શુણ્ઠ અને સોનાગેરુ, એ બન્ને ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને પાણીની અન્દર વાટી-લટી, પછી તેમનો નેત્રની બહારના ઉપરના ભાગપર લેપ કરવાથી, સર્વ પ્રકારના નેત્રરોગો મટી જાય છે.

સૈન્ધવાદિ અંગન

દગ્ધવામ્નૌ સૈન્ધવં લોઘં મધુચ્છિદ્યુતે ઘૃતે ॥

પિષ્ટમંજનલેપામ્યાં સઘો નેત્રજ્જાપહમ્ ॥ ૩૪ ॥

સિન્ધાલુણુ અને લોદર, એ બન્ને ઔષધોને અગ્નિપર સેકીને, એકઠાં કરેલાં મીણુ અને ઘીની અન્દર સારી પેટે વાટી-લઢી, પછી તેમનું નેત્રની અન્દર અંગન કરવાથી, તુરત નેત્રની પીડા નાશ પામશે.

સૈન્ધવાદિ લેપ

સિન્ધાલુણુ અને લોદર, એ બન્ને ઔષધોને અગ્નિપર સેકીને,

એકઠાં કરેલાં મીણુ અને ઘીની અન્દર સારી પેટે વાટી-લઢી, પછી

તેમનો નેત્રની બહારના ઉપરના ભાગપર લેપ કરવાથી, તુરત નેત્રની પીડા મટી જશે.

નિમ્બુરસ લેપ

લોહસ્ય પાત્રે સંઘૃષ્ઠો રસો નિમ્બુફલોદ્ભવઃ ॥

કિંચિદ્ધનો બહિર્લેપાન્નેત્રબાધાં વ્યપોહતિ ॥ ૩૫ ॥

લિગ્ધાના રસને લોઢાની ખરલમાં-લોઢાના વાસણમાં નાંખી, લોઢાના અત્તાથી, જરા-તરા ઘાટે થાય ત્યાંસુધી ઘુંટીને, પછી તેનો નેત્રની બહારના ઉપરના ભાગપર લેપ કરવાથી નેત્રની પીડા મટી જાય છે.

મરિચ લેપ

સંતૃપ્ત્ય મરિચં કેશરાજસ્વરસમર્દનાત્ ॥

લેપનાદર્મણાં નાશં કરોત્યેષ પ્રયોગરાટ્ ॥ ૩૬ ॥

મરીનું સારી પેટે ઝીણું ચૂર્ણ કરી, પછી તે ચૂર્ણને, ભાંગરાના રસની અન્દર લદીને, પછી તેનો નેત્રની બહારના ભાગપર લેપ કરવાથી, અર્ભ રોગ મટી જાય છે.

શિલાદિ પ્રતિસારણુ

સ્વિન્નાં મિત્ત્વા વિનિષ્ણીઙ્ચ મિત્ત્રામંજનનામિકામ્ ॥

શિલૈલ્લાનતસિન્ધુત્થૈઃ સક્ષૌદ્રૈઃ પ્રતિસારયેત્ ॥ ૩૭ ॥

મનશીલ, એલચી, તગર અને સિન્ધાલુણુ, એ ચારે ઔષધો સરખે ભાગે લઇ, તેમને ખારીક વાટીને, પછી તેમને મધની અન્દર કાલવતું હવે પાંપણુપર જે અંગનનામિકા-આંગણી થાય છે, તે આંગણીને પરસેવાની સાથે ફેડીને મસળવી. ત્યારબાદ ઉપરના લેપનું એ આંગણીપર પ્રતિસારણુ કરવું અર્થાત્ આંગળીથી ઉપલા લેપને યોળવો.

તર્પણ કાને કહેવું ?

અથ તર્પણકં વચ્ચિ નેત્રવૃત્તિકરં પરમ્ ॥

આખનેસારી પેટે તૃપ્ત કરનારો પ્રયોગ, તર્પણને નામે કહેવાય છે.

કુપા ક્યા નેત્રરોગોપર

તર્પણનો પ્રયોગ કરવો ?

યદૂક્ષં પરિશુષ્કં ચ નેત્રં કુટિલમાવિલ્મ્ ॥ ૩૮ ॥

શીર્ણપક્ષ્મશિરોત્પાતકૃચ્છ્રોન્મીલનસંયુતમ્ ॥

તિમિરાર્જુનશુક્રાદૈરમિવ્યન્દાધિમંથકૈઃ ॥ ૩૯ ॥

શુષ્કાક્ષિવાકશોથામ્યાં યુક્તં વાતવિપર્યયૈઃ ॥ તન્નેત્રં તર્પણે યોજ્યં નેત્રકર્મવિચારદૈઃ ॥ ૪૦ ॥

રુક્ષ, શુષ્ક, કુટિલ-વક્ર, મેલું અને પાંપણુ ખરી પડેલું જે નેત્ર, તેનાપર; તથા શિરો-ત્પાત, કૃચ્છ્રોન્મીલન, તિમિર, અર્બુન, શુક્ર (ફૂલું), અભિષ્યન્દ, અધિમન્થ, શુષ્કાક્ષિવાક, શોથ અને વાતવિપર્યય, એ સર્વ રોગોવાળું જે નેત્ર, તેનાપર તર્પણનો પ્રયોગ કરવો.

કયા કયા વખતમાં તર્પણુ- દુર્દિનાત્યુષ્ણશીતેષુ ચિન્તાયાસત્રમેષુ ચ ॥
નો પ્રયોગ ન કરવો? અશાંતોપદ્રવે ચાક્ષિણ તર્પણં ન પ્રશસ્યતે ॥ ૪૧ ॥

ધ્રમધૌર વાદળાંવાળા દિવસમાં, અત્યંત ગરમીના દિવસમાં અને અત્યંત ટાઢના દિવસમાં તર્પણુનો પ્રયોગ વખણાતો નથી અર્થાત્ તર્પણુ કરવું નહિ.

કયા કયા રોગોપર તર્પણુ- ચિન્તાવાળા, મહેનત કરેલા, ભ્રમ થયેલા અને નેત્રની અન્દરના નો પ્રયોગ ન કરવો? શ્વાદિક ઉપદ્રવો શાન્ત ન થયેલા મનુષ્યને, તર્પણુનો પ્રયોગ

વાતાતપરજોહીને દેશે [કરવો નહિ.
કેવાં સ્થાનમાં તર્પણુ- ટાઢ, તડકા અને ધૂળ વગરનું જે સ્થાનક હોય, તે સ્થાનકની નો પ્રયોગ કરવો? અન્દર રોગીના નેત્રને વિષે તર્પણુનો પ્રયોગ કરવો.

નેત્રને વિષે તર્પણુના ચોત્તાનશાયિનઃ ॥ આધારૌ માષ્ણચૂર્ણેન ક્ષિન્નેન પરિમંડલૌ ॥ ૪૨ ॥
પ્રયોગની વિધિ સમૌ દઢાવસંબાધૌ કર્તવ્યૌ નેત્રકોશયોઃ ॥

પૂરયેત્ ઘૃતમંડેન વિલીનેન મુલોદકૈઃ ॥ ૪૩ ॥ અથવા શતઘૌતેન સર્પિષા ક્ષીરજેન વા ॥
નિમમાન્યક્ષિપદ્માણિ યાવત્સ્યુસ્તાવદેવ હિ ॥ ૪૪ ॥ પૂરયેન્મીલિતે નેત્રે તત ઉન્મીલયેચ્છનૈઃ ॥

રોગીને ચત્તો સ્વપાવીને, તેની બન્ને આંખોના (ખાડા)પરની કારપર, પાણીમાં ભીંજવેલા અડદના લોટની દઢ-મજ્જાત, ગોળાકારની ફરતી પાળો કરવી. પછી રોગીની આંખો ખીડાવીને, જરાતરા ગરમ કરેલાં પાણીની અન્દર ભેળવેલી ઘીનાપરનીતર અથવા સો વાર પાણીથી ધોએલું ઘી અથવા દૂધમાંથી કાઢી લીધેલું ઘી, પાંપણો બૂડી ગયેલાં સ્વધી ઉપલી પાળોમાં ભરવું. એ પાળો ભરાઈ ગયા પછી ધીરેથી રોગીની આંખો ઉઘડાવવી.

ઔષધ કેટલા વખત ધારયેદ્વર્ત્મરોગેષુ વાઙ્માત્રાણાં શતં બુધઃ ॥ ૪૫ ॥
સ્વચ્છે કફે સંધિરોગે માત્રાપંચશતં હિતમ્ ॥
શુક્રે ચ ષટ્શતં કૃણ્ણરોગે સપ્તશતં મતમ્ ॥ ૪૬ ॥

દષ્ટિરોગેષ્વષ્ટશતમધિમંથે સહસ્રકમ્ ॥ સહસ્રં વાતરોગેષુ ધાર્યમેવં હિ તર્પણમ્ ॥ ૪૭ ॥

વર્ત્મ(પાંપણ)ના રોગવાળાએ, ઉપર કહેલાં તર્પણુ ઔષધને સો વાઙ્માત્રાના કાળ (આ વાઙ્માત્રાનું વર્ણુન આ જ અધ્યાયના સોલમા સ્લોકમાં છે.) સ્વધી ધારણુ કરવું. કેવળ કફરોગવાળાએ અથવા સન્ધિરોગવાળાએ, પાંચસો વાઙ્માત્રાના કાળ સ્વધી; શુકલ રોગવાળાએ, છંસો વાઙ્માત્રાના કાળ સ્વધી; કૃણ્ણરોગવાળાએ, સાતસો વાઙ્માત્રાના કાળ સ્વધી દષ્ટિરોગવાળાએ, આઠસો વાઙ્માત્રાના કાળ સ્વધી, અને વાતરોગવાળાએ તથા અધિમન્ય રોગવાળાએ હજાર વાઙ્માત્રાના કાળ સ્વધી ઉપર કહેલાં તર્પણુ ઔષધને ધારણુ કરવું.

યવપિષ્ઠ ધૂમપાન સ્વિન્નેન યવપિષ્ઠેન ભ્રૂહવીર્યેરિતં તતઃ ॥
યથાસ્વં ધૂમપાનેન કફમસ્ય વિશોધયેત્ ॥ ૪૮ ॥

રોગીને વિષે તર્પણુની ક્રિયા કર્યા પછી, તે તર્પણુના સ્નેહના વીર્યને લીધે કફપ્રક્રાપ થઇ આવે તો, જવને ભીંજવી, પછી તેને વાટીને, તેનું ધૂમપાન કરવાથી, કફનું શોધન થાય છે.

ઉલ્લેખ તર્પણ ક્યારે
થાય ?

एकाहं वा त्र्यहं वापि पंचाहं चेष्ट्यते परम् ॥

ઉપર પ્રમાણે આ તર્પણનો પ્રયોગ, એક દિવસ, ત્રણ દિવસ અથવા
પાંચ દિવસ પર્યંત કરવાથી, ઉત્તમરીતે તર્પણનો પ્રયોગ થાય છે.

तर्पणे तृप्तिर्लिङ्गानि नेत्रेष्वेतानि भावयेत् ॥ ४९ ॥

નેત્ર તૃપ્તિનાં લક્ષણ

मुखस्वप्नावबोधत्वं वैशद्यं वर्णपाटवम् ॥

નિદ્રાતિવ્યાધિશાંતિશ્ચ ક્રિયાલાઘવમેવ ચ ॥ ૫૦ ॥

સુખથી સારી પેટે નિદ્રા કરીને જાગત થવું, આંખના ડોળાનું સ્વચ્છ થવું, ડોળાની
કાંતિનું ચક્રચક્રિત થવું અર્થાત્ ડોળાના તેજનું વધવું, આંખના ડોળાને સુખ થવું, આંખના
રોગની શાંતિ થવી અને આંખથી જેવા ટાણે તથા આંખોને ઉઘાડવું કરવા ટાણે હલકાપણું
લાગવું, એ સર્વ લક્ષણો, તર્પણ પ્રયોગ કર્યા પછી, આંખની અન્દરનો ડોળો તૃપ્ત થયાનાં જાણવાં.

અતિતર્પણ લક્ષણ અથ સાશ્રુ ગુરુ સ્નિગ્ધં નેત્રં સ્યાદતિતર્પણમ્ ॥

આંખને વિષે તર્પણ પ્રયોગ કરવાથી જે અતિતર્પણ થયું હોય તો, આંખમાંથી પાણી
નીકળવા માટે છે અને આંખના ડોળા ભારે તથા સ્નિગ્ધ થઈ જાય છે.

હીનતર્પણ લક્ષણ રૂક્ષમસ્તાવિલં રૂઘં નેત્રં સ્યાત્ હીનતર્પણમ્ ॥ ૫૧ ॥

આંખને વિષે તર્પણ પ્રયોગ કરવાથી જે હીનતર્પણ થયું હોય તો, આંખ રૂક્ષ-તેજ-
હીન, રાતી, રોગથી વ્યાપ્ત અને મેલી-ડોળી થઈ જાય છે.

અતિતર્પણના ઉપાય રૂક્ષસ્નિગ્ધોપચારાભ્યામેતયોઃ સ્યાત્પ્રતિક્રિયા ॥

અતિતર્પણ થવાથી થયેલા રોગો, રૂક્ષ ઉપાયોથી મટે છે.

હીનતર્પણના ઉપાય

હીનતર્પણ થવાથી થયેલા રોગો, સ્નિગ્ધ ઉપાયોથી મટે છે.

પુટપાક ક્રિયા

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पुटपाकस्य साधनम् ॥ ५२ ॥

દ્વો બિલ્વમાત્રૌ માંસસ્ય પિંડોઃ સ્નિગ્ધૌ સુપેષિતૌ ॥ દ્રવ્યાણાં બિલ્વમાત્રં તુ દ્રવાણાં કુઢવો મતઃ ॥ ૫૩ ॥
તદેકસ્થં સમાલોઙ્ય પત્રૈઃ સુપરિવેષ્ટિતમ્ ॥ પુટપાકેન તત્પક્ત્વા ગૃહ્ણીયાત્તદ્રસં વુધઃ ॥ ૫૪ ॥

આ પછી પુટપાક કરવા માટેનું સાધન નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:-હરણ આદિ જનાવરો-
નું માંસ જે પલ લઈને, પછી તે(માંસ)ને ધી આદિ રેનેહ પદાર્થની અન્દર ખૂબ લઈવું; પછી
જે સૂકાં આંખો નાંખવાનાં હોય, તે એક પલ લઈ, તેમનું ચૂર્ણ કરી અને દૂધ આદિ જે
પ્રવાહી પદાર્થ નાંખવાના હોય, તે એક કુડવ-ચાર પલ લઈને તે સર્વ પદાર્થોને ઉપરના લહેલાં
માંસની સાથે લઈને તેમનો ગોળો કરવો. પછી એ ગોળાની ચારે કાર ફરતાં જાણનાં અથવા
આંખનાં પાંદડાં વીંટાળી, તેનાપર સૂતર વીંટીને પછી તેનાપર ભીની માટીને લેપ કરવો. એ
લેપ સૂકાઈ જાય કે તરત તે ગોળાને, મધ્યમ ખણડના પહેલા અધ્યાયના બારીશમા શ્લોકમાં
પુટપાક કરવાની કહેલી વિધિ પ્રમાણે બરાબર સંકીર્ણે બહાર કાઢી લેવો. પછી તેપરનાં માટી
તથા પાંદડાં કાઢી નાંખી, તે ગોળાને નીચાવી બુદ્ધિમાન પૈઠે તેમાંથી રસ કાઢવો.

પુટપાકનો રસ નેત્રમાં તર્પણોક્તવિધાનેન યથાવદુપચારયેત્ ॥

કેમ નાંખવો ?

ઉપર કહેલી તર્પણની ક્રિયા પ્રમાણે ક્રિયા કરી, ઉપરનો રસ

રેડીને પાછી તર્પણ પ્રમાણે જ ક્રિયા કરવી અર્થાત્ રોગીને ચત્તો સૂવડાવીને, તેની બન્ને

આંખોના ખાડાપરની ફારપર, પાણીમાં ભીંજવેલા અડદના લોટની દઢ-મજબૂત ગોળા-કારની ફરતી પાળો કરવી. પછી રોગીની આંખો ખીડાવીને, ઉપરના શ્લોકમાં પુટપાકદ્વારા કાઢેલો રસ, પાંપણો બૂડી બળ ત્યાં સૂધી ઉપલી પાળોમાં ભરવો. એ પાળો ભરાઈ ગયા પછી ધીરેથી રોગીની આંખો ઉઘડાવવી.

પુટપાકનો રસ નેત્રમાં દષ્ટિમધ્યે નિષેચ્યઃ સ્યાન્નિત્યમુત્તાનશાયિનઃ ॥ ૫૫ ॥
કેવી રીતે રેડવો? રોગીને ચત્તો સૂવડાવીને, પછી તેના ડાળામાં પુટપાકનો રસ રેડવો.

પુટપાકના રસના ભેદો લેહનો લેખનશ્ચ રોષણશ્ચેતિ સ ત્રિધા ॥
કેટલા? એ પુટપાકનો રસ, સ્નેહન, લેખન અને રોષણ, એ ભેદોવડે ત્રણ પ્રકારનો બન્યો.

સ્નિગ્ધ પુટપાક રસ દિતઃ સ્નિગ્ધોઽતિરુક્ષસ્ય
અતિ રુક્ષ થયેલા નેત્રના ડાળાપર સ્નિગ્ધ-સ્નેહન પુટપાકનો રસ વાપરવો.

લેખન પુટપાક રસ સ્નિગ્ધસ્યાપિ હિ લેખનઃ ॥ ૫૬ ॥
અતિ સ્નિગ્ધ થયેલા નેત્રના ડાળાપર લેખન પુટપાકનો રસ વાપરવો.

રોષણ પુટપાક રસ દષ્ટર્થલાર્થમિતરઃ પિત્તાસ્રગ્નવાતનુત્ ॥
દષ્ટિને બળ આપવા સાર અને પિત્ત, રક્ત, વળ અને વાયુનો નાશ કરવા સાર
છતર પુટપાકનો રસ અર્થાત્ રોષણ પુટપાકનો રસ વાપરવો.

સપ્તર્થાદિ સ્નેહન પુટ- સર્પિર્મૌસવસામજ્જમેદઃસ્વાદૌષધૈઃ કૃતઃ ॥ ૫૭ ॥
પાક રસવિધિ લેહનઃ પુટપાકઃ

ઘી, હરણાદિ જનાવરોનું માંસ, વસા, મજ્જા, મેદ અને સ્વાદવાળાં (કાકોલી-આખસન્ધ, ક્ષીરકાકોલી-આખસન્ધ, જીવક-ફગવેલાનો કન્દ, ઋષભક-ફગવેલાનો કન્દ, મેદા-શતાવરી, મહામેદા-શતાવરી, મીડી ખરખોડી, જેડીમધ, અડબાઉ મગ અને અડ-બાઉ અડદ, આ જીવનીય ગણનાં આ દશે) ઔષધો લઈ, તેમને મિશ્ર કરી, સારી પેટે વાટી-લઢી તેમનો ગોળો વાળવો. એ ગોળાપર પાંદડાં વીંટાળી, તેનાપર સૂતર વીંટીને પછી તેનાપર ભીની માટીનો લેપ કરવો. એ લેપ સૂકાઈ બળ ત્યારે પુટપાટની ક્રિયા પ્રમાણે, તેને સેંકી, બહાર કાઢી, તેનાપરનાં પાંદડાં અને માટી કાઢી નાંખી, તેને નીચેવાળી જે રસ કાઢવો, તેનું નામ “સપ્તર્થાદિ સ્નેહન પુટપાક રસ” કહેવાય છે.

તુ ધાર્યો દ્વે વાક્ષ્યતે દશોઃ ॥

સપ્તર્થાદિ સ્નેહન પુટ- એ રીતે કાઢેલો સપ્તર્થાદિ સ્નેહન પુટપાક રસ, બસો વાફમાત્રા
પાક રસ નેત્રમાં કેટલો (વાફમાત્રાના કાળનું પ્રમાણ આ અધ્યાયના સોલમાં શ્લોકમાં કહેલ
સમય ધારણ કરવો? છે તે પ્રમાણે) જેટલા વખત સુધી, નેત્રને વિષે ધારણ કરવો.

જાંગલાદિ લેખન પુટ- જાંગલાનાં યજ્ઞમાસૈર્લેખનદ્રવ્યસંયુતૈઃ ॥ ૫૮ ॥

પાક રસવિધિ કૃષ્ણલોહરજસ્તામ્રશંખવિદ્રુમસિન્ધુજૈઃ ॥

સમુદ્રફેનકાસીસસ્તોતોજદધિમસ્તુભિઃ ॥ ૫૯ ॥ લેખનો

જંગલમાં રહેનારાં હરણાદિ જનાવરોનાં યજ્ઞતનું—મુંઝારાનું માંસ, લોહ ચૂર્ણ, તામ્ર-ચૂર્ણ, શંખચૂર્ણ, પ્રવાલચૂર્ણ, સિન્ધાલુણ, સમુદ્રશીણ, હીરાકસી અને સુરભો, એ સર્વ લેખન ઔષધોને, બકરીનાં દૂધના દહીપરની તરમાં વાટીને—લદીને તેમનો ગોળો વાળવો; એ ગોળા-પર પાંદડાં વીંટાળી, સૂતર વીંટીને પછી તેમનાપર ભીની માટીનો લેપ કરવો. એ લેપ સૂકાઈ જાય ત્યારે પુટપાકની ક્રિયા પ્રમાણે, તેને સેકી, બહાર કાઢી, તેનાપરનાં પાંદડાં અને માટી કાઢી નાંખી, તેને નીચોવીને જે રસ કાઢવો, તેનું નામ “જંગલદિ લેખન પુટપાક રસ” કહેવાય છે.

વાક્ષતં ધાર્યસ્તસ્ય તાવદ્વિધારણમ્ ॥

જંગલદિ લેખન પુટ-
પાક રસ નેત્રમાં કેટલો
સમય ધારણ કરવો ?

એ રીતે—કાઢેલો જંગલદિ લેખન પુટપાક રસ, સો વાફમાત્રા (વાફમાત્રાનું વર્ણન સોલમા શ્લોકમાં છે, તે પ્રમાણે) જેટલા વખત સૂધી નેત્રને વિષે ધારણ કરવો.

સ્તન્યજાંગલમધ્વાજ્યતિક્તકદ્ધવ્યપાચિતઃ ॥ ૬૦ ॥

જંગલદિ રોપણ પુટ-
પાક રસવિધિ

જંગલમાં રહેનારાં હરણાદિ જનાવરોનું માંસ, મધ, ઘી અને કડવાં ઔષધો, એ સર્વ ઔષધોને, સ્ત્રીના સ્તનના દૂધમાં—વાટી—લદી, તેમનો ગોળો વાળવો. એ ગોળાપર પાંદડાં વીંટાળી, તેનાપર સૂતર વીંટીને પછી તેનાપર ભીની માટીનો લેપ કરવો, એ લેપ સૂકાઈ જાય ત્યારે પુટપાકની ક્રિયા પ્રમાણે તેને સેકી—બાકી, બહાર કાઢી, તેનાપરનાં પાંદડાં અને માટી કાઢી નાંખી, તેને નીચોવીને જે રસ કાઢવો, તેનું નામ “જંગલદિ રોપણ પુટપાક રસ” કહેવાય છે.

લેખનાત્ત્રિગુણો ધાર્યઃ પુટપાકસ્તુ રોપણઃ ॥

જંગલદિ રોપણ પુટ-
પાક રસ નેત્રમાં કેટલો
સમય ધારણ કરવો ?

એ રીતે કાઢેલો જંગલદિ રોપણ પુટપાક રસ, ત્રણસો વાફમાત્રા (વાફમાત્રાનું વર્ણન સોલમાં શ્લોકમાં છે, તે પ્રમાણે) જેટલા વખત સૂધી, નેત્રને વિષે ધારણ કરવો.

અતિ તર્પણનો ઉપાય

વિતરેત્તર્પણોક્તાં તુ ક્રિયાં વ્યાપત્તિદર્શને ॥ ૬૧ ॥

“વ્યાપત્તિદર્શને” અર્થાત્ પુટપાકનો રસ, અતિ પડવાથી થયેલા રોગો, (અતિ તર્પણ થવાથી થયેલા રોગોનું વર્ણન શ્લોક ૫૧ માં કહ્યા પ્રમાણે) રુદ્ધ ઉપયોગી મટે છે.

હીન તર્પણનો ઉપાય

“વ્યાપત્તિદર્શને” અર્થાત્ પુટપાકનો રસ, હીન પડવાથી થયેલા રોગો

હીન તર્પણ થવાથી થયેલા રોગોનું વર્ણન શ્લોક ૫૧ માં કહ્યા પ્રમાણે) સ્નિગ્ધ ઉપયોગી મટે છે.

નેત્રાંજન ક્યારે આંજવું ?

અથ સંપક્વદોષસ્ય પ્રાસમંજનમાચરેત્ ॥

આંખની અન્દરના દોષો સારી પેઢે પાકી ગયા પછી, આંખ આવ્યા પછી પાંચમે દિવસે દોષો પરિપક્વ થાય ત્યારે જે અંજન આંજવાનું હોય, તે આંજવું.

દરેક ઋતુમાં અંજન
ક્યારે આંજવું ?

હેમંતે શિશિરે ચૈવ મધ્યાહ્નેઽજનમિષ્યતે ॥ ૬૨ ॥

પૂર્વાહ્ને ચાપરાહ્ને ચ પ્રીષ્ઠે શરદિ ચેષ્યતે ॥

વર્ષાસુ નામ્રે નાત્યુષ્ણે વસંતે ચ સદૈવ હિ ॥ ૬૩ ॥

હેમન્ત અને શિશિર ઋતુમાં મધ્યાહ્ન કાળે બે પોહોરે-બપોરે આંખની અન્દર અંજન આંજવું. ગ્રીષ્મ અને શરદ્ ઋતુમાં પૂર્વાહ્ન કાળે સવારના એક પોહોર પૂર્ણ થવા ટાણે અને અપરાહ્ન કાળે સાંજના એક પોહોરની પહેલાં-ત્રીજે પોહોર પૂરે થવા પછી આંખને વિષે અંજન આંજવું. વર્ષા ઋતુમાં વાદળાં ન હોય-વાદળાંથી સૂર્ય ટંકાઈ ન ગયો હોય અને અતિ તડકા પાણુ ન હોય, તેવે વખતે આંખની અન્દર અંજન આંજવું અને વસન્ત ઋતુમાં ગમે તે વખતે આંખની અન્દર અંજન આંજવું.

લેખનં રોપણં ચૈવ તથા તત્સેહનાંજનમ્ ॥

અંજન ભેદ

લેખન, રોપણુ અને સ્નેહન, એ રીતે અંજનના ત્રણ ભેદો કહેવાય છે.

લેખનાંજન લક્ષણુ

લેખન ક્ષારતીક્ષ્ણામ્લસેરંજનમિષ્યતે ॥ ૬૪ ॥

ખારા, તીક્ષ્ણ-તીખા અને ખાટા રસવાળું અંજન, લેખનાંજન કહેવાય છે.

રોપણાંજન લક્ષણુ

કષાયતિત્તરસયુક્તસેહં રોપણં મતમ્ ॥

વૂરા અને કડવા રસવાળું તથા ધૃતાદિક સ્નેહ પદાર્થવાળું અંજન, રોપણુ અંજન કહે-
મધુરસ્નેહસંપન્નમંજનં ચ પ્રસાદનમ્ ॥ ૬૫ ॥ [વાય છે.

પ્રસાદન-સ્નેહાંજન
લક્ષણુ

મીઠા રસવાળું અને ધૃતાદિક સ્નેહ પદાર્થવાળું અંજન, પ્રસાદન-
સ્નેહન અંજન કહેવાય છે.

દરેક અંજનના દેટલા
ભેદો છે ?

ગુટિકારસચૂર્ણાનિ ત્રિવિધાન્યંજનાનિ ચ ॥

ઉપર કહેલાં લેખન, રોપણુ અને સ્નેહન નામે બે અંજનો કહ્યાં છે, તે દરેક અંજનના, ગુટિકા-ગોળી, રસ અને ચૂર્ણ, એ રીતે ત્રણ ત્રણ ભેદો છે.

અંજન શાથી આંજવું? કુર્યાચ્છ્રાકયાંગુલ્યા

એ અંજન જોણે આંજવાનું હોય, તેણે અંજનની અન્દર સળી બોળીને અથવા આંગળી બોળીને આંખની અન્દર આંજવી.

ઉત્તમ, મધ્યમ અને હી-
ન અંજન ક્યા ક્યા છે?

હીનાનિ ચ યથોત્તરમ્ ॥ ૬૬ ॥

તે અંજનો ઉત્તરોત્તર હીન છે અર્થાત્ ગુટિકા-ગોળી ઉત્તમ છે
રસ મધ્યમ છે અને ચૂર્ણ હીન છે.

કેવા રોગોને અંજન ન
આંજવું?

ધ્રાન્તે પ્રરુદિતે ભીતે પીતમયે નવજ્વરે ॥

અર્જીને વેગઘાતે ચ નાંજનં સંપ્રવક્ષતે ॥ ૬૭ ॥

શ્રમ-મહેનત કરવાથી થાકેલો, રોતો, ભય પામેલો, મઘપાન કરેલો, નવજ્વરી-તર-
તનો તાવ આવેલો, અજીર્ણ થયેલો અને મલ તથા મૂત્રના વેગને રોકનારો, એ સર્વ રોગ-
વાળાં મનુષ્યની આંખમાં અંજન આંજવું નહિ.

તીક્ષ્ણાંજન ગુટિકા
કેવડી કરવી?

હરેણુમાત્રાં કુર્વીત ઘૃતૈ તીક્ષ્ણાંજને મિષક્ ॥

તીક્ષ્ણ અંજનની ગોળી, લાંબી વાટના સરખા આકારની
રેણુક બીજના જેવડી મોટી કરવી.

મધ્યમાંજન શુટિકા
કેવડી કરવી ?

પ્રમાણ મધ્યમેડધ્યર્થ

મધ્યમ ઔષધનાં અંજનની ગોળી, લાંબી વાટના સરખા આકારની ડોઢ રેણુક ખીજના જેવડી મોટી કરવી.

મૃદંજન શુટિકા કેવડી
કરવી ?

દ્વિગુણં તુ મૃદૌ મંભેત્ ॥ ૬૮ ॥

મૃદુ ઔષધનાં અંજનની ગોળી, લાંબી વાટના સરખા આકારની એ રેણુક ખીજના જેવડી મોટી કરવી.

રસાંજનની ઉત્તમાદિ
માત્રાનું પ્રમાણ શું ?

રસક્રિયાતુત્તમા સ્યાત્ત્રિવિઙ્ગમિતા હિતા ॥

મધ્યમા દ્વિવિઙ્ગા સ્યાદ્દ્વીના ત્વેકવિઙ્ગિકા ॥ ૬૯ ॥

રસનાં સરખું પાતળું અંજન આંજવાની માત્રાનું પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે :—
રસના સરખું પાતળું, ત્રણ વાવડિંગના જેટલું અંજન, આંખને વિષે જે આંજવું, તે, ઉત્તમ માત્રાનું પ્રમાણ બાળવું, રસના સરખું પાતળું, એ વાવડિંગના જેટલું અંજન, આંખને વિષે જે આંજવું, તે, મધ્યમ માત્રાનું પ્રમાણ બાળવું અને રસના સરખું પાતળું, એક વાવડિંગના જેટલું અંજન, આંખને વિષે જે આંજવું, તે, હીન—કનિષ્ઠ માત્રાનું પ્રમાણ બાળવું.

તીક્ષ્ણ ચૂર્ણાંજન કેટલી વૈરેચનિકચૂર્ણ તુ ત્રિશલાકં વિધીયતે ॥

વાર આંજવું ?

મૃદૌ તુ ત્રિશલાકં સ્યાત્ત્વત્ત્વઃ સ્નેહિકેડજને ॥ ૭૦ ॥

આંખની અન્દર ચૂર્ણના બેદોની માત્રા નાંખવાનું પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે :—
વૈરેચનિક ચૂર્ણ (આંખમાંથી ઘણું પાણી કાઢનાર તીક્ષ્ણ ઔષધોનાં ચૂર્ણ)ની અન્દર ઓસડ આંજવાની સળી બોળી, તે સળીને, આંખની અન્દર આડી ફેરવીને કાઢી લેવી. ચારખાદ તે સળીને, લુહી—લુહી નાંખી, પાછી ચૂર્ણની અન્દર બોળી, આંખની અન્દર આડી ફેરવીને કાઢી લેવી. એ પ્રમાણે એ સળીને, એ વખત ચૂર્ણની અન્દર બોળીને, બન્ને આંખોની અન્દર એ વખત આડી ફેરવીને કાઢી લેવી.

મૃદચૂર્ણાંજનની સળી
કેટલી વાર આંજવી

મૃદૌ તુ ત્રિશલાકં સ્યાત્

તેવી જ રીતે મૃદુ ઔષધોનાં ચૂર્ણની અન્દર, ઓસડ આંજવાની

સળીને, ત્રણ ત્રણ વખત ચૂર્ણની અન્દર બોળીને, બન્ને આંખોની

અન્દર, ત્રણ ત્રણ વખત આડી ફેરવીને કાઢી લેવી.

સ્નેહિક ચૂર્ણાંજનની ચત્ત્વઃ સ્નેહિકેડજને ॥ ૭૧ ॥

સળી કેટલી વાર આંજવી

વળી ઉપર પ્રમાણે જ, સ્નેહિક ચૂર્ણ (ઘી વગેરે સ્નેહ પદાર્થવાળાં

ઔષધોનાં ચૂર્ણ)ની અન્દર, ઓસડ આંજવાની સળીને, ચચાર—ચાર ચાર વખત ચૂર્ણની અન્દર બોળીને, બન્ને આંખોની અન્દર ચચાર—ચાર ચાર વખત આડી ફેરવીને કાઢી લેવી.

સળી કેવી અને શેની મુખ્યોઃ કુંઠિતા શ્લક્ષ્ણા શલાકાડાંગુલોન્મિતા ॥

કરવી ?

અશ્મજા ધાતુજા વા સ્યાત્કલાયપરિમંડલા ॥ ૭૨ ॥

આડ આંગળ લાંબી, ગોળ છેડાઓવાળી, લીસી, મટાણાના—વટાણાના દાણાના ગોળાકાર પ્રમાણે ગોળમટાળ એવી બન્ને છેડાવાળી સળી પથ્થરની અથવા ધાતુઓ (સુવર્ણાદિ ધાતુઓ)ની બનાવવી.

લેખનાંજન કેવી સ- તામ્રલોહાશ્મસંજાતા શલાકા લેખને મતા ॥
ળીથી આંજવું? લેખનાંજનમાં, ત્રાંખાની, લોઢાંતી વા પથ્થરની સળી વાપરવી.
રેનેહનાંજન કેવી સ- સુવર્ણરજતોદ્ભૂતા શલાકા જેહને મતા ॥ ૭૨ ॥
ળીથી આંજવું? રેનેહનાંજનમાં, સોનાંતી વા રૂપાંતી સળી વાપરવી.

રેપણાંજન શેનાથી અંગુલી ચ મૃદુત્વેન કથિતા રોપણે બુધેઃ ॥
આંજવું? બુદ્ધિમાન વૈદ્યોએ, આંગળી, મૃદુ-ક્રામળ હોવાથી, રેપણાંજ-
નમાં આંગળી વાપરવી અર્થાત્ રેપણાંજન આંગળીવડેજ આંજવું, સળીથી આંજવું નહિ.
અંજન આંજવાનો સાયં પ્રાતર્વાજનં સ્યાત્
સમય આંખની અન્દર જે અંજન આંજવું, તે સાંજના અથવા સવા-
અંજન કયારે ન તત્સદા નૈવ કારયેત્ ॥ ૭૪ ॥ [રના આંજવું.
આંજવું? નાતિશીતોષ્ણવાતાશ્રવેલાયાં સંપ્રશસ્યતે ॥

અંજન હામેશાં આંજવું નહિ તેમ અતિ ટાઢ પડતી હોય કે અતિ ગરમી પડતી હોય,
ધણે વાયુ ધુંકાતો હોય અને વાદળાં ચઢ્યાં હોય, તે વખતે, આંખમાં અંજન આંજવું નહિ.
અંજનની સળી કયા કૃષ્ણભાગદઘઃ કુર્યાદપાંગં યાવદંજનમ્ ॥ ૭૫ ॥
ભાગમાં ફેરવવી? આંખની અન્દરની કાળી કીકરીની નીચેના ધોળા ડોળાપર
નાકની કારના ખુણાથી આરમ્ભીને તે છેક લમણાંતી કારના ખુણા સુધી સળી ફેરવવી.
અન્દ્રોદયા વર્તિ શંખનાભિર્બિમ્બીતસ્ય મજ્જા પથ્યા મનઃશિલા ॥
પિપ્પલી મરિચં કુષ્ઠં વચા ચેતિ સમાશકમ્ ॥ ૭૬ ॥

છાગીક્ષોરેણ સંપિષ્ય વર્તિ કુર્યાલ્બોન્મિતામ્ ॥ હરેણમાત્રાં સંઘૃષ્ય જલૈઃ કુર્યાદયાંજનમ્ ॥ ૭૭ ॥
તિમિરં માંસઘ્નિં ચ કાચં પટલમ્બુદમ્ ॥ રાત્ર્યન્ધં વાર્ષિકં પુષ્પં વર્તિશ્ચંદ્રોદયા જયેત્ ॥ ૭૮ ॥
શંખની નાભી-શંખના મધ્ય ભાગનો ગર (ગર્ભ), બેહુડાંના ઠુળિયાની અન્દરનો મગજ,
હરડે, મનશીલ, લીણીપીપર, મરી, કડ અને ઘોડાવજ, એ આઠે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ,
તેમનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને, ખરલની અન્દર ખકરીના દૂધમાં સારી પેંડે વાટી-લઢી, પછી
તેમની જવના દાણા જેવડી ગોળાકારની જે લાંબી વાટ કરવી, તેનું નામ “અન્દ્રોદયા વર્તિ”
ગણવું. રેણુકખીજના જેટલી આ અન્દ્રોદયા વર્તિ લઈ, તેને પાણીની અન્દર ધસીને, પછી
તેને આંખની અન્દર આંજવાથી, તિમિર, માંસઘ્નિ, કાચ, પટલ, અર્બુદ, રાત્ર્યન્ધ અને
વાર્ષિક પુષ્પ, એ સર્વ રોગો મટી જાય છે.

કરંજખીજ વર્તિ પલાશપુષ્પસ્વરસૈર્બહુશઃ પરિમાવિતા ॥
કરંજબીજવર્તિસ્તુ દષ્ટેઃ પુષ્પં વિનાશયેત્ ॥ ૭૯ ॥

કરંજનાં ખીનું ખારીક ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને, કેશુડાંના રસની ધણીક ભાવનાએ
આપી, પછી તેને ખરલની અન્દર નાંખી, સારી પેંડે વાટી-લઢી, પછી તેમની જવના
દાણા જેવડી ગોળાકારની લાંબી વાટ કરવી. રેણુક ખીજના જેટલી આ વાટ પાણીની
અન્દર ધસીને, પછી તેને આંખની અન્દર આંજવાથી, શુક્ર રોગ મટી જાય છે.

સમુદ્રફેનાદિ વર્તિ

સમુદ્રફેનસિન્ધુત્થશંખદક્ષાંડવલ્કલૈઃ ॥

શિમ્બુવીજયુતૈર્વર્તિઃ શુક્રાદીન્ શસ્ત્રવલ્લિલેત્ ॥૮૦॥

સમુદ્રશીણુ, સિન્ધાલુણુ, શંખ, કુકડાનાં ઈંડાંની ઉપરનું પડ એટલે ઈંડાંપરની જાલ અને શરગવાનાં ખી, એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ખારીક ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને ખરલની અન્દર નાંખી, સારી પેટે વાટી-લટી, પછી તેમની જવના દાણા જેવડી ગોળાકારની લાંખી વાટ કરવી. રેણુક ખીજના જેટલી આ વાટ પાણીની અન્દર ધસીને, પછી તેને આંખની અન્દર આંજવાથી, શુક્રાદિ (શુક્ર-કૂંડું, માંસવૃદ્ધિ અને ભૂર-છરી આદિ) રોગો શસ્ત્રથી જાણે કાપીને કાઢ્યા હોયની, તેની પેટે ઝરી જાય છે.

દંતવર્તિ

દંતૈર્દન્તિવરાહોઘ્રગોહયાજસ્રોદ્ભવૈઃ ॥

શંખમુક્તામોધિકેનયુતૈઃ સર્વૈર્વિવૃર્ણિતૈઃ ॥ ૮૧ ॥ દંતવર્તિઃ કૃતા શ્લક્ષ્ણા શુક્રાણાં નાશિની પરા ॥

હાથી, કુકર, ઉંટ, બળદ, ઘેરો, બકરો અને ગધેરો, એ સાતેના દાન્તો, શંખ, મોતી અને સમુદ્રશીણુ, એ દશે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ખારીક ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને પાણીની અન્દર સારી પેટે વાટી-લટી, લીંડું કરીને પછી તેમની જવના દાણા જેવડી ગોળાકારની જે લાંખી વાટ કરવી તેનું નામ 'દંતવર્તિ' જાણવું. એ દંતવર્તિને પાણીની અન્દર ધસીને આંખની અન્દર આંજવાથી, આંખનાં શુક્રો ઝરી જાય છે.

નીલોત્પલાદિ વર્તિ

નીલોત્પલં શિમ્બુવીજં નાગકેશરકં તથા ॥ ૮૨ ॥

एतत्कल्कैः कृता वर्तिरतिंद्रां विनाशयेत् ॥

કાળું કમળ, શરગવાનાં ખી અને નાગકેશર, એ ત્રણે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને પાણીની અન્દર સારી પેટે વાટી-લટી, પછી તેમની જવના દાણા જેવડી ગોળાકારની લાંખી વાટ કરવી, એ વાટને પાણીની અન્દર ધસીને આંખની અન્દર આંજવાથી, અતિતન્દ્રા રોગ નાશ પામે છે.

રેખાણી કુસુમિકા વર્તિ તિલગુણ્ણયશોતિઃ સ્યુઃ ષષ્ટિસંખ્યા કળાકળાઃ ॥૮૩॥

जातीकुसुमपंचाशन् मरिचानि च षोडश ॥ सूक्ष्मं पिष्ट्वा जले वर्तिः कृता कुसुमिकाभिर्धा ॥ ८४ ॥

तिमिरार्जुनशुक्राणां नाशिनी मांसवृद्धिहृत् ॥ एतास्याश्वाजने मात्रा प्रोक्ता सार्धहरेणुका ॥ ८५ ॥

તલનાં પુલ નંગ એંશી, લીણીપીપરના દાણા નંગ સાદ, ગરબનાં ફૂલ નંગ પરચાશ અને મરીના દાણા નંગ સોલ, એ ચારે ઔષધોને પાણીની અન્દર સારી પેટે ઝીણું વાટી-લટી, પછી તેમની જવના દાણા જેવડી ગોળાકારની જે લાંખી વાટ કરવી, તેનું નામ કુસુમિકા વર્તિ જાણવું. આ રોગ રેણુક ખીજના જેટલી કુસુમિકા વર્તિ પાણીની અન્દર ધસીને પછી તેને, આંખની અન્દર આંજવાથી, તિમિર રોગ, અર્જુન રોગ, શુક્ર રોગ અને માંસ-વૃદ્ધિ એ સર્વ રોગો મટી જાય છે.

રસાંજનાદિ વર્તિ

रसांजनं हरिद्रे द्वे मालतीनिबपल्लवाः ॥

गोशकृद्रससंयुक्ता वर्तिर्नकांध्यनाशिनी ॥ ८६ ॥

રસવન્તી, હળદર, દારુહળદર, ચમ્પેલીનાં પાંદડાં અને કડવા લિગ્નપાનાં પાંદડાં, એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, પછી તેમને ગાયના છાણના રસની અન્દર સારી પેટે વાટી-લદી, પછી તેમની જવના દાણા જેવડી ગોળાકારની લાંબી વાટ કરવી. એ વાટને પાણીની અન્દર ધસીને, પછી તેને આંખની અન્દર આંજવાથી નકતાંધ રોગ મટી જાય છે.

સ્નેહની વર્તિ

ધાત્ર્યક્ષપચ્ચાલીજાનિ એકદ્વિત્રિગુણાનિ ચ ॥

પિષ્ટા વર્તિ જલેઃ કુર્યાદંજનં દ્વિરેણુકમ્ ॥ ૮૭ ॥ નેત્રસ્થાવં હરત્યાશુ વાતરક્તજં તથા ॥

આંખાંની અન્દરનાં ખી, એક ભાગ; બેહુડાંની અન્દરનાં ખીનો મગજ, બે ભાગ; હરડેની અન્દરનાં ખીનો મગજ, ત્રણ ભાગ; એ પ્રમાણે ત્રણે ઔષધો, લઈ, તેમને પાણીની અન્દર સારી પેટે ઝીણાં વાટી-લદી પછી તેમની જવના દાણા જેવડી ગોળાકારની જે લાંબી વાટ કરવી, તેનું નામ સ્નેહની વર્તિ જાણવું. બે રેણુક ખીજના જેટલી, આ સ્નેહની વર્તિ પાણીની અન્દર ધસીને, પછી તેને આંખની અન્દર આંજવાથી, નેત્રસ્થાવ અને વાતરક્ત રોગ મટી જાય છે.

લેખની રસક્રિયા

તુત્યમાક્ષિકસિન્ધૂત્યસિતાશંસમનઃશિલાઃ ॥ ૮૮ ॥

ગૈરિકોદધિફેનં ચ મરિચં ચેતિ ચૂર્ણયેત્ ॥

સંયોજ્ય મધુના કુર્યાદંજનાર્થં રસક્રિયામ્ ॥ ૮૯ ॥ વર્ત્મરોગાર્મતિમિરકાચશુક્રહરાં પરામ્ ॥

મોરચુચુ, સુવર્ણમાક્ષિક પથ્થરનો કટકા, સિન્ધાલુણુ, શાકર, શંખ, મનશીલ, સોના-ગેરુ, સમુદ્રશીણુ અને મરી, એ નવે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને સારી પેટે ખાંડી, તેમનું ચૂર્ણ કરીને પછી તેને લગડાંથી ચાળી લેવું. એ ચાળેલાં ચૂર્ણને મધમાં કાલવીને-મેળવીને, આંખની અન્દર જે આંજવું, તે રસક્રિયારૂપ અંજન જાણવું. આ રસક્રિયારૂપ અંજનથી, વર્ત્મરોગ, અર્મરોગ, તિમિર, કાચ અને શુક્ર (ફૂલું), એ સર્વ રોગો મટી જાય છે.

વટક્ષીરાદિ રસક્રિયા

વટક્ષીરેણ સંયુક્તો મુખ્યઃ કર્પૂરજઃ કળઃ ॥ ૯૦ ॥

ક્ષિપ્રમંજનતો હંતિ કુસુમં ચ દ્વિમાસિકમ્ ॥

મુખ્ય કર્પૂર એટલે બીમસેની કર્પૂર લઈ, તેને ખરલની અન્દર નાંખી, વડના ક્ષીરમાં-દૂધમાં સારી પેટે વાટીને-લદીને આંખની અન્દર આંજવો એટલે બે મહિના થયાં થયેલો કુસુમ રોગ જલદીથી મટે છે.

ક્ષૌદ્રાદિ રસક્રિયા

ક્ષૌદ્રાશ્વલ્લાસંષ્ટૈર્મરિચૈર્નૈત્રમંજયેત્ ॥ ૯૧ ॥

અતિનિદ્રા શમં યાતિ તમઃ સૂર્યોદયાદિવ ॥

મધ અને ઘોડાની લાળમાં મરીના દાણાને, સારી પેટે ધસીને પછી તેને આંખની અન્દર આંજવાથી, “સૂર્ય ઉગવાથી જેમ અન્ધારાનો નાશ થાય છે, તેમ” અતિ નિદ્રાનું પણ શમન

જાતીપુષ્પાદિ રસક્રિયા

જાતીપુષ્પં પ્રવાલં ચ મરિચં કટુકી વચા ॥ ૯૨ ॥

[થાય છે.

સૈન્ધવં વસ્તમૂત્રેણ પિષ્ટં તન્દ્રામ્નંજનમ્ ॥

જાળનાં ફૂલ, પરવાળું-પ્રવાલ, મરી, કડુ, ઘોડાવળ અને સિન્ધાલુણુ, એ છએ ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને ખરલની અન્દર નાંખી, પછી બકરાના મૂત્રમાં સારી પેટે વાટીને-લદીને આંખની અન્દર આંજવાથી, તન્દ્રા મટી જાય છે.

શિરીષાદિ રસક્રિયા

શિરીષવીજગોમૂત્રકૃષ્ણામરિચસૈન્ધવૈઃ ॥ ૧૩ ॥

અંજનં સ્યાત્રપ્રબોધાય સરસોનશિલાવૈઃ ॥

શરસડાનાં ખી, લીણીપીપર, મરી, સિન્ધાલુણુ, લસણુ, મનશીત્ર અને ઘોડાવજ, એ સાતે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને ખરલની અન્દર નાંખી, પછી ગાયના મૂત્રની અન્દર સારી પેઠે વાટીને-લદીને, આંખની અન્દર આંજવાથી, સનિપાતાદિકથી બેશુદ્ધ થયેલો રોગી, જલદી સાવધ થાય છે.

દાર્વાદિ રસક્રિયા

દાર્વા પટોલમધુકં સર્નિબપદ્મકોત્પલમ્ ॥ ૧૪ ॥

પ્રપૌંડરીકં ચૈતાનિ પચેતોયે ચતુર્ગુણે ॥ વિપાચ્ય પાદશેષં તુ શ્યતં નીત્વા પુનઃ પચેત્ ॥ ૧૫ ॥
શીતે તસ્મિન્મધુસિતાં દદ્યાત્પાદાંશકાં નરઃ ॥ રસક્રિયૈષા દાહાશુરક્રારાગહજો હરેત્ ॥

દારુહળદર, કડવાં પરવર, જેડીમધ, કડવો લિખરો, પદ્મકનું લાકડું, રાતું કમળ અને ધોળું કમળ, એ સાતે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમને જરાતરા કુટીને પછી તે સર્વને એક હાંડલામાં ભરવાં. તે પછી તે હાંડલામાં, ઔષધોથી ચો-ચારગણું પાણી નાંખીને પછી તેને અગ્નિનાપર ઉકાળવા મૂકવું અને ઉકળતાં ઉકળતાં ચોથો ભાગ પાણી યાદી રહે ત્યારે છેડે ઉતારીને ગાળી લેવું. એ ગાળી લીધેલાં પાણીને પાછું ધાંટું થાય ત્યાંસુધી ઉકાળવું. એ ધાંટું પાણી ટાંટું થાય ત્યારે વૈધે તેની અન્દર તેનો ચોથો ભાગ મધ અને ચોથો ભાગ સાકર ભેળવીને આંખની અન્દર આંજવાથી, દાહ, અશ્રુ અને રક્તવિકારથી આંખમાં થયેલી રતાસ, એ સર્વ રોગો મટી જાય છે.

રસાંજનાદિ રસક્રિયા

રસાંજનં સર્જરસો જાતીપુષ્પં મનઃશિલા ॥

સમુદ્રફેનો લઙ્ગણૈરિકં મરિચાનિ ચ ॥ ૧૬ ॥

एतत्समांशं मधुना पिष्ट्वा प्रक्षिप्तवत्स्मेनि ॥ अंजनं क्लेदकंङ्गप्रं पक्ष्मणां च प्ररोहणम् ॥ ૧૭ ॥

રસવન્તી, રાળ, જાંબનાં ફૂલ, મનશીત્ર, સમુદ્રશીણુ, સિન્ધાલુણુ, સોનાગેરુ અને મરી, એ આઠે ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું યારીક ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને વસ્ત્રથી ચાળી, ખરલની અન્દર નાંખીને પછી મધની અન્દર સારી પેઠે વાટી-લદી, આંખની અન્દર આંજવાથી, પ્રક્રિલવત્તર્મ, કલેદ-ચીપડા અને કણૂ, એ સર્વ રોગો મટી જાય છે અને આંખપરની ખરી ગયેલી પાંપણો પાછી ઉગે છે.

ગુફચીસ્વરસાદિ રસ-

ગુફચીસ્વરસઃ કર્ષઃ ક્ષૌદ્રં સ્યાન્માષકોન્મિતમ્ ॥

ક્રિયા

સૈન્ધવં ક્ષૌદ્રતુલ્યં સ્યાત્સર્વમેકત્ર મર્દયેત્ ॥ ૧૮ ॥

अंजनं नयनं तेन पिष्टमितिमिरं जयेत् ॥ काचं कङ्कं लिंगनाशं शुक्लकृष्णगतान् गदान् ॥ ૧૯ ॥

ગળોનો સ્વરસ-રસ એક કર્ષ; મધ એક માપા અને સિન્ધાલુણુ એક માપા; એ ત્રણે ઔષધો ઉપર પ્રમાણે લઈ, તેમને ખરલની અન્દર નાંખી, સારી પેઠે લદીને આંખની અન્દર આંજવાથી, પિત્ત્વાર્મ, તિમિર, કાચ, કણૂ, લિંગનાશ, શુકલ ભાગપરનો રોગ અને કૃષ્ણ ભાગપરનો રોગ, એ સર્વ રોગો મટી જાય છે.

પુનર્નવા ક્રિયા

દુર્ગધેન કંઙ્ઘ ક્ષૌદ્રેણ નેત્રલાવં ચ સર્પિષા ॥

पुष्पं तैलेन तिमिरं क्रांजिकेन निशोधयताम् ॥ ૧૦૦ ॥ पुनर्नवा जयेदाशु भास्करस्तिमिरं यथा ॥

સાટોડીનાં મૂળને દૂધની અન્દર ધસીને આંખમાં આંજવાથી, જેવી રીતે સૂર્યઅન્ધારનો નાશ કરે છે, તેવી રીતે નેત્રના કણ્ડ રોગનો જલદીથી નાશ થાય છે.

પુનર્નવાક્ષોદ્રાંજન સાટોડીનાં મૂળને મધની અન્દર ધસીને આંખમાં આંજવાથી, જેવી રીતે સૂર્ય અન્ધારનો નાશ કરે છે, તેવી રીતે નેત્રસ્ત્રાવ રોગનો જલદીથી નાશ થાય છે.

પુનર્નવા સર્પ્યાંજન સાટોડીનાં મૂળને ઘીની અન્દર ધસીને આંખમાં આંજવાથી, જેવી રીતે સૂર્ય અન્ધારનો નાશ કરે છે, તેવી રીતે પુષ્પરોગનો જલદીથી નાશ થાય છે.

પુનર્નવા તૈલાંજન સાટોડીનાં મૂળને તેલની અન્દર ધસીને આંખમાં આંજવાથી, જેવી રીતે સૂર્ય, અન્ધારનો નાશ કરે છે, તેવી રીતે તિમિરરોગનો જલદીથી નાશ થાય છે.

પુનર્નવા કાંઞિકાંજન સાટોડીનાં મૂળને કાંઞિકામાં ધસીને આંખમાં આંજવાથી, જેવી રીતે સૂર્ય અન્ધારનો નાશ કરે છે, તેવી રીતે નિંશાન્ધતા રોગ મટે છે.

અમ્બુલદલનિઃકવાથ રસક્રિયા બબ્બુલદલનિઃકાથો લેહીમૃતસ્તદંજનાત્ ॥ ૧૦૧ ॥
નેત્રસ્ત્રાવં જયત્યેષ મધુયુક્તો ન સંશયઃ ॥

આવળનાં પાંદડાંનો કાઠો કરીને પછી તેને ગાળી લેવો. એ ગાળી લીધેલાં પાણીને પાકું ઘાટું થાય ત્યાંસુધી ઉકાળવું. એ ઘાટું પાણી ટાટું થઇ જાય ત્યારે તેમાં થોડુંક મધ ભેળવીને આંખમાં આંજવાથી, નેત્રસ્ત્રાવ રોગ મટી જાય છે, એમાં કે પણ સંશય નથી.

હિજ્જલસ્ય ફલં ઘૃષ્ઠા પાનીયે નિત્યમંજનમ્ ॥ ૧૦૨ ॥
ચક્ષુઃસાવોપશાન્ત્યર્થં કાર્યમેતન્મહૌષધમ્ ॥

ઇંગોરિયાનાં ફલને પાણીની અન્દર ધસીને, આંખની અન્દર નિત્ય આંજવાથી, નેત્રસ્ત્રાવ રોગ મટી જાય છે. આ ઔષધ નેત્રસ્ત્રાવપર અતિ ઉત્તમ છે.

કતકફલાદિ રસક્રિયા કતકસ્ય ફલં ઘૃષ્ઠા મધુના નેત્રમંજયેત્ ॥ ૧૦૩ ॥
ઈષત્કર્પૂરસહિતં સ્મૃતં નેત્રપ્રસાદનમ્ ॥ [થાય છે.

કતકફલને મધમાં ધસી, તેમાં થોડોક કપૂર ધાલીને, આંખમાં આંજવાથી, આંખ ચોખી સર્પિઃ ક્ષોદ્રં વાંજનં સ્યાત્ શિરોત્પાતસ્ય શાંતયે ॥ ૧૦૪ ॥

સર્પ્યાંજન ઘી અને મધ લઇ, એ બન્નેને મિશ્ર કરીને, આંખની અન્દર આંજવાથી નેત્રની અન્દર થયેલો શિરોત્પાત રોગ મટી જાય છે.

કૃષ્ણસર્પ વસાદિ રસ-ક્રિયા કૃષ્ણસર્પવસા શંખઃ કતકાત્ફલમંજનમ્ ॥
રસક્રિયેયમચિરાદંધાનાં દર્શનપ્રદા ॥ ૧૦૫ ॥

કાળા સર્પની-કાળોતરાની વસા-માંસરનેહ, શંખ, કતકફલ અને સુરમો, એ ચારે ઔષધોને મિશ્ર કરી, ખરલની અન્દર નાંખી, સારી પેટે લટીને, આંખની અન્દર આંજવાથી, અન્ધ થયેલો મનુષ્ય જલદી દેખતો થાય છે.

દક્ષાંડત્વકાદિ લેખનાં-જન દક્ષાંડત્વકશિલાકાચૈઃ શંખચંદનગૌરિકૈઃ ॥

દ્રવ્યૈરંજનયોગોડ્યં પુષ્પાર્માદિવિલેખનઃ ॥ ૧૦૬ ॥

કુકડાનાં ઈંડાંપરની ઊલ, મનશીલ, ધોળો કાચ-પથ્થરનો કાચ, શંખ, સુખડ અને સોનાગેર, એ છએ ઔષધો સરખે ભાગે લઈ, તેમનું ખારીક ચૂર્ણ કરી. પછી તેને લૂગડાંથી, ચાળીને આંખની અન્દર આંજવાથી, પુષ્પ (ફૂલ) અને અર્ભ આદિ રોગો મટી જાય છે.

કણાદિ ચૂર્ણાન્ન

કળા છાગયકૃન્મધ્યે પત્તવા તદ્રસપેષિતા ॥

અચિરાદ્દંતિ નક્તોઘ્યં તદ્વત્સક્ષોદ્રમુષણમ્ ॥ ૧૦૭ ॥

લીણીપીપરને બકરાના યકૃત-મુંઝારા નામે ગાણના માંસમાં ખોસી, તે માંસને પકાવીને પછી તેની અન્દરની લીણીપીપરને, ઉપરનાં પકાવેલાં માંસના રસની અન્દર લટીને આંખની અન્દર આંજવાથી, જલદી નક્તાંધ રોગ મટી જાય છે.

ઊષણ ચૂર્ણાન્ન

મરીને મધમાં ઘસીને, આંખમાં આંજવાથી, જલદી નક્તાંધ

શાળાર્ધ મરિચં દ્વૌ ચ પિપ્પલ્યર્ણવફેનયોઃ ॥

[મટે છે.

મરિયાદિ ચૂર્ણાન્ન

શાળાર્ધ સૈન્ધવં શાળં નવ સૌવીરકાંજનાત્ ॥ ૧૦૮ ॥

પિષ્ટં સુસુક્ષ્મં ચિત્રાણાં ચૂર્ણોજનમિદં શુભમ્ ॥ કણ્ઠકાચકફાર્તાનાં મલાનાં ચ વિશોધનમ્ ॥ ૧૦૯ ॥

મરી અર્ધો શાણ, લીણીપીપર એ શાણ, સમુદ્રરીણ એ શાણ, સિન્ધાલુણ અર્ધો શાણ અને સુરમો નવ શાણ, એ પ્રમાણે એ પાંચે ઔષધો સરખે ભાગે લઈને પછી તેમનું, ચિત્રા નક્ષત્રવાળે દિવસે બારીક ચૂર્ણ કરી, પછે તેમને લૂગડાંથી આળીને આંખમાં આંજવાથી, કણ્ઠ, કાચ અને કડ્ઠી પીડાયલી આંખો સારી થાય છે અને નેત્રના મલનું શોધન થાય છે.

રસકમ્પક ચૂર્ણાન્ન

શિલાયાં રસકં પિષ્ટા સમ્યગાપ્લાવ્ય વારિણા ॥

ગૃહ્ણીયાત્તજ્જલં સર્વં ત્યજેચ્ચૂર્ણમધોગતમ્ ॥ ૧૧૦ ॥

શુષ્કં ચ તજ્જલં સર્વં પર્પટીસન્નિમં ભવેત્ ॥ વિચૂર્ણ્ય ભાવયેત્સમ્યક્ ત્રિવેલં ત્રિફલારસૈઃ ॥ ૧૧૧ ॥

કર્પૂરસ્ય રજસ્ત્ર દશમાંશેન નિશ્કિપેત્ ॥ અંજયેન્નયને તેન સર્વદોષહરં હિ તત્ ॥ ૧૧૨ ॥

સર્વરોગહરં ચૂર્ણં ચક્ષુષોઃ સુખકારિ ચ ॥

ખાપરિયું લઈ, તેને પથરાની ખરલમાં નાંખીને અતિ ઝીણું વાટવું. પછી વાસણની અન્દર પાણી ભરી, તેની અન્દર ઉપલાં ચૂર્ણને નાંખી, સારી પેટે ડોહીને, પછી ઉપરનું બધું ડોહોળું પાણી બીજા વાસણમાં ફેલી લેવું અને નીચે જામેલું ચૂર્ણ નાંખી દેવું. એ ડોહોળાં પાણીને, લોન્દા જેવું જાડું થાય ત્યાંસુધી સારી પેટે બાળીને સૂકવવું એટલે તેનાં પોડા બન્ધાશે-બાંધશે. એ પોડાનું ચૂર્ણ કરીને પછી તે ચૂર્ણને હરડાં, બેહેડાં અને આંખનાં કાઢાની ત્રણ ભાવના સારી પેટે આપી, તેમાં તે ચૂર્ણને. દશમો ભાગ કપૂર ભેળવીને તેનું આંખની અન્દર અંજન કરવાથી, નેત્રના સર્વ પ્રકારના દોષો અને સર્વ રોગો મટી જાય છે તથા આંખને સુખ-શાંતિ થાય છે.

સૌવીરાન્ન

અમિતપ્તં ચ સૌવીરં નિષિંચેત્ત્રિફલારસૈઃ ॥ ૧૧૩ ॥

સપ્તવેલં તથા સ્તન્યૈઃ સ્ત્રીણાં સિક્કં વિચૂર્ણિતમ્ ॥

અંજયેન્નયને તેન પ્રત્યહં ચક્ષુષોર્હિતમ્ ॥ ૧૧૪ ॥ સવાનશ્ચિકારાસ્તુ હન્યાદેતન્ન સંશયઃ ॥

સુરમો લઈ, તેને અગ્નિપર તપાવીને, પછી તેનાપર હરડાં, બેહેડાં અને આંખનાં કાઢો, થોડો થોડો રેડીને ટાઢો કરવો. એ પ્રમાણે તે સુરમાને, સાત વાર તપાવીને, હરડાં, બેહેડાં અને આંખનાના કાઢાથી સાત વાર ટાઢો કરવો. એ પ્રમાણે પાછો એ સુરમાને સાત વાર તપાવીને સ્ત્રીનાં ધાવણુથી-દૂધથી સાત વાર ટાઢો કરવો. પછી તે સુરમાનું બારીક ચૂર્ણ કરીને, પછી તેને આંખની અન્દર હમ્મેશાં આંજવાથી, સર્વ પ્રકારના નેત્રરોગો મટી જાય છે. વળી આ અંજન નેત્રને પણ હિતકારક છે, એમાં કંઈ પણ સંશય નથી.

અંજન માટેની સળીનું ત્રિકલામૃગશુંડીનાં રસૈસ્તદ્વચ સર્પિષા ॥ ૧૧૫ ॥

સિંસું કમ શોધવું? ગોમૂત્રમધ્વજાક્ષીરૈઃ સિક્તો નાગઃ પ્રતાપિતઃ ॥

સિંસાના કટકાને એક કુરડીમાં ભરી, તે કુરડીને અગ્નિપર તપાવી, તેનો રસ કરીને, તે રસને પહેલ્લી વાર હરડાં, બેહેડાં અને આંખાંના કાઢામાં રેડવો. પછી તે સિંસાને કાઢામાંથી કાઢી પાછું તેને કુરડીમાં ભરી, તે કુરડીને અગ્નિપર તપાવી, તેનો રસ કરીને બીજી વાર હરડાં, બેહેડાં અને આંખાંના કાઢામાં રેડવો. એ પ્રમાણે સાત વખત હરડાં, બેહેડાં અને આંખાંના કાઢામાં રેડ્યા પછી, પાછો એ જ પ્રમાણે ભાંગરાના રસમાં, શુંઠના કાઢામાં, ધીમાં, ગોમૂત્રમાં, મધમાં અને બકરીના દૂધમાં સાત સાત વખત રેડવો. એ પ્રમાણે અંજનની સળીનું સિંસું શોધવું,

નેત્રાંજનની સળી શું તચ્છલાકા હરત્યેવ સર્વત્રિભવાનુ ગદાન્ ॥ ૧૧૬ ॥

ગુણ કરે છે. શોધેલાં સિંસાની સળી, આંખમાં ફેરવવાથી, સર્થે નેત્રરોગો મટે છે.

આંખ ક્યારે ધોવી? ગતદોષમપેતાશ્રુ સંપદ્યન્સમ્યગંમસિ ॥ પ્રક્ષાલ્યાશ્ચિ

આંખની અન્દરના દોષો, નીકળી ગયા પછી, આંસુ પડતાં અન્ધ થાય છે ત્યારે રોગીએ, ક્ષણભર ટાઢા પાણીમાં સારી રીતે બેઠા રાખીને પછી ટાઢા પાણીથી આંખ ધોવી.

ક્યું પ્રત્યંજન આંજવું? યથાદોષં કાર્યં પ્રત્યંજનં તતઃ ॥ ૧૧૭ ॥

આંખ ધોયા પછી આંખમાં જે પ્રકારનો દોષ હોય, તે પ્રકારનું પ્રત્યંજન કરવું. આંજવું.

આંખ ક્યારે ન ધોવી? ન વાડનિર્ગતદોષેડક્ષિણ ધાવનં સંપ્રયોજયેત્ ॥ [ધોવી નહિ.

આંખની અન્દરના દોષો, નીકળી ગયા વગર, આંખને પાણીથી

પ્રસાદનાંજન ક્યારે પ્રત્યંજનં તીક્ષ્ણત્તે નેત્રે ચૂર્ણઃ પ્રસાદનઃ ॥ ૧૧૮ ॥

આંજવું? તીક્ષ્ણાંજન આંજવાથી, આંખ સારી પેટે તપી ગઈ હોય તો તે આંખની અન્દર પ્રસાદન (શાકર, કપૂર આદિના) ચૂર્ણનું પ્રત્યંજન કરવું.

પ્રત્યંજન ચૂર્ણ શુદ્ધે નાગે દ્રુતે તુલ્યં શુદ્ધં સૂતં વિનિક્ષિપેત્ ॥

કૃષ્ણાંજનં તયોસ્તુલ્યં સર્વમેકત્ર ચૂર્ણયેત્ ॥ ૧૧૫ ॥

દશમાંશેન કર્પૂરં તસ્મિન્ ચૂર્ણે પ્રદાપયેત્ ॥ એતત્પ્રત્યંજનં નેત્રગદ્ગિજ્ઞયનામૃતમ્ ॥ ૧૨૦ ॥

શોધેલું સિંસું એક ભાગ, શોધેલો પારો એક ભાગ અને શોધેલો સુરમેો એ ભાગ લઇ, એ ત્રણેને ખરલની અન્દર સારી પેટે ઘુણીને, તેમનું ચૂર્ણ કરવું; પછી એ સર્વ ચૂર્ણને દશમે ભાગ ભીમસેની કપૂર તે ચૂર્ણની સાથે જે મેળવવો, તેનું નામ ‘પ્રત્યંજન’ બાલવું. આ પ્રત્યંજન ચૂર્ણ, આંખની અન્દર આંજવાથી, આંખને અમૃતના સરખું ગુણકારી થાય છે.

જયપાલસ્ય મજ્ઞાં ચ ભાવયેન્નિબુકદ્રવૈઃ ॥

એકર્વિશતિવેલં તત્તતો વર્તિ પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૧૨૧ ॥

મનુષ્યલાલયા ઘૃષ્ઠા તતો નેત્રે તયાંડજયેત્ ॥ સર્પદટ્ટવિષં જિત્વા સંજીવયતિ માનવમ્ ॥ ૧૨૨ ॥

તેપાળાનાં બીની અન્દરનો ગર્ભ લઇ, તેને ખરલની અન્દર નાંખીને લિચ્છુના રસની એકત્રીશ ભાવના દઈ, સારી પેટે બારીક ભૂંકા થાય ત્યાંસુધી ખરલ કરીને પછી તેની જવના દાણા જેવડી ગોળાકારની લાંબી વાટ કરવી. પછી જે વેળા મનુષ્યને સર્પદંશ થઈને મનુષ્ય

એશુદ્ધ થાય ત્યારે એ વાટને, માણસની લાળની અન્દર ધસીને, આંખની અન્દર આંખ-વાથી, સર્પ કરડવાથી ચઢેલું ઝેર ઉતરી જઈને તે મનુષ્ય જીવતો રહે છે.

પાણિતલસ્પર્શ પ્રયોગ મુક્ત્વા પાણિતલં ઘૃષ્ઠા ચક્ષુષોર્યદિ દીયતે ॥
જાતરોગા વિનશ્યંતિ તિમિરાણિ તથૈવ ચ ॥ ૧૨૩ ॥

મનુષ્યે જમી, હાથ ધોઈને પછી તે ભીના હાથની તળીને ખીજા હાથની તળી સાથે ધસીને પછી તે હાથોની તળીઓને આંખપર ફેરવવાથી, નેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા સાધારણ રોગ અને તિમિરાદિ રોગ મટી જાય છે.

શીતાઢક સેચન ગુણ શીતાંબુપૂરિતમુખઃ પ્રતિવાસરં યઃ કાલત્રયેણ નયનદ્વિતયં જલેન ॥
આસિચ્ચતિ ધ્રુવમસૌ ન કદાચિદક્ષિરોગવ્યથાવિધુરતાં મજતે મનુષ્યઃ ॥

હમ્મેશાં જે મનુષ્ય ત્રણ, વખત-સવાર, બપોર અને સાંજના ઠાઠું પાણી મોંમાં ભરીને પછી ટાઢાં પાણીથી આંખ ધુવે, તો તે મનુષ્યને કાઈ દિવસ કંઈ પણ આંખનો રોગ થતો નથી.

અન્યના સમૂલપણાનું વર્ણન આયુર્વેદસમુદ્રસ્ય ગૃહાર્થમણિસંચયમ્ ॥
જ્ઞાત્વા કૈશ્વિકદ્રુધૈસ્તૈસ્તુ કૃતા વિવિધસંહિતાઃ ॥ ૧૨૫ ॥

કિંચિદર્થં તતો નીત્વા કૃતેયં સંહિતા મયા ॥ કૃપાકટાક્ષવિક્ષેપમસ્યાં કુર્વન્તુ સાધવઃ ॥ ૧૨૬ ॥

બ્રહ્માએ કહેલા, સમુદ્ર સરખા આયુર્વેદની અન્દર ગુપ્ત રહેલા મણિના સરખા અર્થના સમૂહને જાણીને કેટલાક વિદ્વાનોએ (સુશ્રુત, અન્નિવેશ્યાદિ મુનિઓએ) અનેક સંહિતાઓ રચેલી છે, તે સંહિતાઓમાંથી જરાતરા સારાંશ લઈને મેં (શાર્ંગધરશર્માએ) મારા પોતાના નામની આ સંહિતા-શાર્ંગધર સંહિતા રચી છે, તેનાપર સાધુજનોએ કૃપાદૃષ્ટિથી જોવું.

અન્ય પાઠ કરવાનું શું ફળ ? વિવિધગદાર્તિદરિદ્રનાશનં યા હરિરમણીવ કરોતિ યોગરત્નૈઃ ॥
વિલસતુ શાર્ંગધરસ્ય સંહિતા સા કવિહૃદયેષુ સરોજનિર્મલેષુ ॥ ૧૨૭ ॥

કમળમાં રહેનારાં એવાં ભગવાન્ નારાયણનાં સ્ત્રી લક્ષ્મીજી, જેવી રીતે રત્નોવડે દરિ-દ્રોનું દારિદ્ર્ય દૂર કરે છે, તેવી જ રીતે, આ શાર્ંગધરની સંહિતા, રત્ન સરખા ઉન્નૃષ્ટ ઔષ્ધોના પ્રયોગો-ઔષ્ધો આપીને નાના પ્રકારના રોગોની પીડારૂપી દારિદ્ર્યનો નાશ કરે છે, એટલા માટે આ સંહિતા, પૃથ્વિનાં કમળના સરખાં નિર્મળ હૃદયમાં રહીને શોભે.

આ સંહિતા ભણવાનું ફારણ અલ્પાયુષામલ્પધિયામિદાર્ની કૃતં સમસ્તપ્રતિપાટયક્ત્યા ॥
તદ્વત્ર યુક્તં પ્રતિવીજમાત્રમન્યસ્યતામાત્મહિતં પ્રયત્નાત્ ॥ ૧૨૮ ॥

હમણાં-કલિયુગને વિષે, થોડી આવરદાવાળાં અને થોડી બુદ્ધિવાળાં મનુષ્યો હોવાથી, તેમને સમસ્ત આયુર્વેદ સાંભળવાની અને ભણવાની શક્તિ હોતી નથી, એટલા માટે આત્માનું હિત કરનાર, આયુર્વેદના સારાંશરૂપ એવી આ સંહિતાને અપ્રત્યક્ષ સારી રીતે અભ્યાસ કરવો.

એ રીતે હામોદરના પુત્ર શાર્ંગધરે રચેલી શાર્ંગધર સંહિતાને વિષે ઉત્તરખણડના ચિકિત્સા-સ્થાનમાંનાં નેત્રકર્મેવિધિ નામે તેરમા અધ્યાયની ગુર્જર દીકા સમ્પૂર્ણા.

રોગક્રમોપરિ ઔષધક્રમાનુક્રમણિકા.

વિષય **પૃષ્ઠ**
અમ્કાલદન્ત બાલરોગ: રોગ ૭ મો—આ રોગમાં, બાલકોના દાંત કવખતે પડી જઇને પછી બીજા દાંતો ઉગવા માણે છે, તેથી જ્વરાદિ વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. ... ૬૫

સર્વ બાલરોગ શબ્દનાં ઔષધો—
અમ્કાલ પલિત: રોગ ૯ મો—કવખતે થયેલો પલિત કપાલ રોગ. (પલિત કપાલ રોગ શબ્દ જુઓ.) ... ૬૨

અમ્કુપ્પુ કુષ્ઠ: રોગ ૧૮ મો—ધોળો કોઢ. (શિવત્ર કુષ્ઠ શબ્દ જુઓ.) ... ૫૬
અમ્ગદરણુ પિત્તરોગ: રોગ ૧૮ મો—આ રોગમાં પિત્ત પ્રકોપને લીધે શરીરપરની ચામડી ફાટે છે. ... ૫૯

પિત્ત રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
અમ્ગપાક: રોગ ૧૨ મો—અંગપાકતા (પિત્ત-રોગ શબ્દ જુઓ.) ... ૫૯
અમ્ગપાકતા પિત્તરોગ: રોગ ૧૨ મો—આ રોગમાં પિત્તપ્રકોપથી મુખાદિ અંગમાં ફેાડકાઓ થાય છે. ... ૫૯
રક્તસ્રાવ. ૧ ... ૩૪૩

પિત્ત રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
અમ્ગપીડા વાતરોગ: રોગ ૩૭ મો—આ રોગમાં વાત પ્રકોપથી, કોઈ પણ રોગના કારણે કરીને આખા શરીરમાં પીડા થવા માણે છે. ૫૮
વાત રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

સર્વ વાત રોગ શબ્દનાં ઔષધો.
અમ્ગભંગ વાતરોગ: રોગ ૪૨ મો—આ રોગમાં વાતપ્રકોપને લીધે, કોઈ પણ રોગથી આખા શરીરમાં તૂટ થવા માણે છે—શરીર ભાંગે છે. ૫૮

૧ કોનું લોહી કાઢવું.

૨૪

વિષય **પૃષ્ઠ**
વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—
સર્વ " " " " "
અમ્ગભેદ વાતરોગ: રોગ ૨૯ મો—આ રોગમાં વાયુ, શરીરની અન્દર પ્રવેશ કરી, કોપાયમાન થઇને અંગને છૂટું કરતો હોય, તેની પેટે પીડા કરે છે. ... ૫૮

વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—
સર્વ " " " " "
અમ્ગવિભ્રંશ વાતરોગ: રોગ ૪૩ મો—આ રોગમાં, વાત પ્રકોપને લીધે, કોઈ પણ રોગથી શરીરનો કોઈ પણ ભાગ ચેતન વગરનો—લાકડાં સરખો થઇ જાય છે. ... ૫૮

વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—
સર્વ " " " " "
અમ્ગશ્વલ વાતરોગ: રોગ ૩૮ મો—આ રોગ-માં વાતપ્રકોપથી, કોઈ પણ રોગમાં, આખા અંગમાં શ્વળ નીકળવા માણે છે. ... ૫૮
વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—
શતાવરી તૈલ. ... ૧૫૭

સર્વ વાત રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
અમ્ગશોષ વાતરોગ: રોગ ૩૦ મો—આ રોગ-માં વાયુ, આખા શરીરમાં ફેલાઈ, કોપાયમાન થઇને શરીરનું શોષણ કરે છે. ... ૫૮

વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—
સર્વ " " " " "
અમ્ગલીવેષક સામાન્ય ક્ષુદ્ર રોગ: રોગ ૨૭ મો—અધિચ સામાન્ય ક્ષુદ્ર રોગ શબ્દ જુઓ. ૫૬
ક્ષુદ્ર રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

અમ્ગચક્ર: રોગ ૩૦ મો—અમ્ગચક્રનાર (મન્દામ્નિ જઠરામ્નિ વિકાર શબ્દ જુઓ.) ૪૬

વિષય **પૃષ્ઠ**
અગ્નિ કૂરાશયઃ—અગ્નિને રહેવાના સ્થાનનું
જે પ્રકોપ પામવું, તે. (કૂરાશયો શબ્દપરથી
આ શબ્દ લીધો છે.)

મન્મસ્નેહ. ૧ ... ૨૫૪

સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

અગ્નિઘ્ન: રોગ ૧ લો. વહ્નિઘ્ન શબ્દ
જ્યો. ... ૫૫

અગ્નિદીપન: રોગ ૩ જો—અગ્નિ પ્રદીપ કર-
નાર. (મન્દાગ્નિ જઠરાગ્નિ વિકાર શબ્દ જ્યો.) ૪૯

અગ્નિદીપ્તિકર: રોગ ૩ જો—અગ્નિ દીપન.

(મન્દાગ્નિ જઠરાગ્નિ વિકાર શબ્દ જ્યો.) ૪૯

અગ્નિપ્રોધિની: રોગ ૩ જો—અગ્નિ કરનાર.

(મન્દાગ્નિ જઠરાગ્નિ વિકાર શબ્દ જ્યો.) ૪૯

અગ્નિમાંઘજિત: રોગ ૩ જો—મન્દાગ્નિ
મટાડનાર (મન્દાગ્નિ જઠરાગ્નિ વિકાર શબ્દ
જ્યો.) ... ૪૯

અગ્નિશેહિણી સામાન્ય છુદ્દ રોગ: રોગ ૨૧
મો—આ રોગમાં કાખની આસપાસ માંસને
ચીરનારી, અગ્નિના સરખી લાલચોળ, ફેડલીઓ
થવાથી, શરીરમાં દાહ થવા સાથે તાવ આવી
જાય; ત્રિદોષકોપિત આ રોગમાં બરોબર ઉપાયો
ન કર્યા હોય અને વાયુ વિશેષ હોય તો સાત
દિવસમાં, પિત્ત વિશેષ હોય તો બાર દિવસમાં,
અને કફ વિશેષ હોય તો પંચ દિવસમાં મરણ
પામે. આ રોગ અસાધ્ય છે. ... ૫૬

છુદ્દ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

અગ્નિવિવૃદ્ધિ: રોગ ૩ જો—અગ્નિ વધારનાર.
(મન્દાગ્નિ જઠરાગ્નિ વિકાર શબ્દ જ્યો.) ૪૯

અચૈતન્ય કફરોગ: રોગ ૨૦ મો—આ રોગ-
માં, કફ પ્રકોપથી, શરીરમાંનું ચૈતન્ય ઘટે છે. ૫૯

નાગ-સીંસાંની ભરમ.

કફ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

અબજકા નેત્રરોગાન્તર્ગત નેત્રકૃષ્ણગત રોગ:
રોગ ૪ થો. આ રોગમાં રક્તપ્રકોપથી, ડોળાના

વિષય **પૃષ્ઠ**
કાળા ભાગપર, બકરીની લીંણીના સરખી,
ઉચ્છાય ચોટલે મધ્ય ભાગમાં ઉંચી, ચીકાસવાળું
રાતું લોહી વહેનારી, ઘણી પીડા કરનારી અને
જરાતરા રાતા રક્તની ફેડકીઓ થઈ આવે. ૬૩
ત્રિકલા ધૃત. ... ૧૫૦

નેત્રકૃષ્ણગત રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
અબજકલી ખાલ રોગ: રોગ ૨૨ મો—આ
રોગમાં, કફવાત પ્રકોપથી, ખાલકોના શરીરે,
અકચકિત, શરીરના વર્ણુવાળી, ગાણાવાળી,
પીડા વગરની અને મગના દાણા જેવડી ફેડ-
કીઓ થઈ આવે છે. ... ૬૫

સર્વ ખાલ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
અબજોષ્ણ સત્તિપાતજ્વર ભેદ:—આ રોગમાં,
શરીર, બકરા સરખું ગન્ધાય; પાણીના વેગની
પેટે વહે—ઉડીને ફોડે; ગળાનું છિદ્ર સ્પંધાય જાય;
બકરાની પેટે બરાડે અને આંખો રાતી ચોળ
થઈ જાય.

અષ્ટવિધ જ્વર શબ્દનાં ઔષધો—
સર્વ " " "
,, સત્તિપાતજ્વર ભેદ ,, "

અર્જુનનામિકા નેત્રરોગાન્તર્ગત વર્ત્મ રોગ:
રોગ ૧૯ મો—આ રોગમાં, દાહ કરનારી, ખુંચ-
નારી, રાતી, પોચી, મગના દાણા જેવડી અને
થોડી વેદના કરનારી ફેડકીઓ, આંખની પાંપ-
ણપર, મધ્યમાં વા છેડે થઈ આવે છે. તે,
રક્તજન્ય છે. ... ૬૨

રસાંજનાદિ લેપ. ... ૩૨૨

વર્ત્મરોગ (નેત્ર રોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—
શિલાદિ પ્રતિસારણ ... ૩૫૪

અર્જુણ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં ઝાડો,
પેશાબ, બન્ધ થઈ જાય વા ઘણો આવે; બ્લાનિ,
ભ્રમ અને મોહ થાય; પવનનો વેગ અટકી જાય;
પેટ ચઢી આવે; શરીર ભારે થઈ જાય તેમ
શિથિલ પણ થઈ જાય અને કોડો ભારે થઈ
જાય, એમ વાગ્મદ્વાર્યાનું કહેવું છે. વળી અતિ
પાણી પીએ; ન ખાવાના પદાર્થો અતિ ખાય;

૧ મન્મસ્નેહ કાણે પીવે ?

૨ નાગ-સીંસાંની પકવ ભરમના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ
ગ્રાહ તથા પેશાબના વેગને રોકે; ઢિવસે—ભગવા	
ટાંણે સ્વેદ; રાતે—સ્વવા ટાંણે ભગે; અઢિખાધ	
અને દ્વેષ કર્યા કરે; ભય રાખ્યા કરે; ક્રોધાયમાન	
થયા કરે; લોભ કર્યા કરે; શોક કર્યા કરે; ગરીબાઈ	
દેખાડ્યા કરે; એ પ્રમાણે વર્તનારાઓ, પ્રકૃતિને	
અનુકૂલ ભોજન વખતસર કરે, તો પણ તેઓને	
અનાજ પચે જ નહિ ...	૪૭
ગુડપિપ્પલી વટિકા.	૧૨૬
નારાયણ ચૂર્ણ. ...	૧૧૮
પંચવક્ર રસ. ...	૨૩૩
મણ્ડુર વટક. ...	૧૩૦
મુકે સ્વેદોપચાર.	૨૬૦
રોગહર રસ. ...	૨૪૫
લોક્નાથ ,, ...	૨૨૫
વમન પ્રયોગ ...	૨૬૫
” ” ” ...	૨૬૬
સંજીવની ગુટિકા. ...	૧૨૮
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
સર્વાર્ણ્ય રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
સિન્ધુવામક ચૂર્ણ. ...	૨૬૮
હુપુષાદિ ,, ...	૧૧૬
અડદિયો વા: રોગ ૧૨ મો—અર્ધિત વાતરોગ	
શબ્દ જુઓ ...	૫૮
અમ્બુડ વૃદ્ધિ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, વૃષણ	
વધવાથી આનાં કુરણડ અથવા કુરણડક નામો	
પણ છે. આનાં બીજાં લક્ષણો અન્નવૃદ્ધિના	
સરખાં છે. ...	૫૪
અભજ્યાદિ લેપ. ...	૩૩૦
અન્દ્રપ્રભાદિ ગુટિકા. ...	૧૩૧
નિરુહ બરિત. ...	૨૭૮
લોહ રસ. ...	૨૫૦
વમન પ્રયોગ. ...	૨૬૫

- ૧ કયા કયા રોગીને થોડો પરસેવો કાઢવો ?
- ૨ કયા કયા રોગોપર ઉલટી કરાવવી ?
- ૩ ઉપરના રોગીને કયારે ઉલટી કરાવવી ?
- ૪ કયા રોગોપર ઉલટી કરાવવી ?

વિષય	પૃષ્ઠ
વૃદ્ધિ શબ્દનાં ઔષધો—	
અન્તક સન્નિપાતજ્વર ભેદ:—આ રોગમાં,	
ગાણ્ડોથી તથા વાતોદરથી શરીર ભરાઈ જાય;	
શ્વાસોન્ધ્રાસ લીધા કરે; અને નિશ્ચેષ્ઠ થઈ જાય.	
અષ્ટવિધ જ્વર શબ્દનાં ઔષધો—	
સર્વ ” ” ”	
,, સન્નિપાતજ્વર ભેદ શબ્દનાં ઔષધો—	
અન્તરાયામ વાત રોગ: રોગ ૬ હો—આ	
રોગમાં હાથપગની આંગળીઓ, ગોઠણ, પગની	
ધુણીઓ, ગોઠણની ઢાંકણીઓ, પેટ હૃદય—રક્તા-	
શય, વક્ષ:—સ્થલ—છાતી અને ગળું, એ સર્વ	
જગોએ રહેલો વાયુ, વેગવાન થઈને, જેવો	
તે તે સ્થાનોના સ્નાયુઓને ખેંચવા માણે	
છે તે તરત, આંખ ઠરડાઈ જાય; હડપચી	
ખેંચાઈ જાય; પડખાંચો મરડાઈ જાય; પડખાંના	
ભાગમાં પીડા થવા માણે; મોઢામાંથી કંઈ	
પડવા માણે, અને એક કોરથી મોઢું ધનુષ્યાકૃતિ	
પ્રમાણે વાંકું થઈ જાય. ...	૫૮
વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
અન્તર્હાસ સન્નિપાતજ્વર ભેદ:—આ રોગમાં	
શરીર ટાંડું ધોળ થઈ જાય. બહારના ભાગપર	
સોજ થઈ આવે, શરીર જડ થઈ જાય, રવાસ	
ચઢી આવે અને અન્તર્હાસની પીડાથી શરીર	
નક્કી બળી ગયા સરખું લાગે.	
અષ્ટવિધ જ્વર રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
ધાન્યાક હિમ. ...	૧૦૪
સર્વ જ્વર ” ”	
સર્વ સન્નિપાતજ્વર ભેદ ”	
અન્તર્મુખી યોનિ રોગ: રોગ ૧૦ મો—આ	
રોગમાં જે સ્ત્રી, અતિભોજન કરીને, મૈથુન કરવા	
ટાંણે, શરીરે વાંકી ચુંકી પડી રહેવાને લીધે, પાષ્ઠ-	
લાં અન્નથી પીડાયલો વાયુ, યોનિની નસોમાં	
ઢાબલ થઈને અસ્થિ અને માંસ સાથે યોનિનું	
મોઢું અન્દરથી વાંકું કરી નાખે છે. ...	૬૫
યોનિરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	

વિષય	પૃષ્ઠ
અન્તર વિદ્રધિ: રોગ ૬ કા પછીનો છે— આ રોગમાં, કોપાયમાન થયેલા વાતાદિથી વા એકકા થયેલા ત્રિકોષથી શરીરમાં ગુહમની ગાણના સરખી અને કીડીઓના દરપર વળેલા ઉકેરાના સરખી ગાણ થાય. ... ૫૪	૫૪
પુનર્નવાદિ ક્વાથ ... ૮૭	૮૭
વિદ્રધિ શબ્દનાં ઔષધો—	

અતિચરણા યોનિ રોગ: રોગ ૨૦ મો—આ
રોગમાં, વાત રોગવાળી યોનિ, અતિ મૈથુનથી
સારી પેઠે જી નય છે. માધવ:—અતિ મૈથુન
ક્યાં છતાં, પુરુષનું વીર્ય સ્ત્રીના પછી જ સ્ત્રીનું
રેત સ્પલિત થાય છે. ... ૬૫

યોનિ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

અતિબુદ્ધ વાત રોગ: રોગ ૪૭ મો—આ
રોગમાં, વાયુ કોઠાની અન્દર પ્રવેશ કરી, કોપા
ચમાન થઈ, અતિ બગાસાં લાવે છે. ૫૮
વાત રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

અતિતન્દ્રા: રોગ ૧ લો. (તન્દ્રા રોગ શબ્દ
બુઝાવો.) ... ૫૦

અતિદગ્ધ વલ્લિદગ્ધ: રોગ ૨ જો—આ રોગ-
માં, અગ્નિથી શરીર અતિ બળવાને લીધે ચામડી
અને માંસના લોચ્યા લટકી પડે; અવયવો છૂટા
થઈ જાય; શિરા, સ્નાયુઓ, સન્ધિ અને હાડ-
કાંઓ બળી જાય; અતિ વેદના થાય; બહુ ઠણકા
મારે; તાવ આવી જાય; દાહ થાય; ધુતારો આવ્યા
સરખું દેખાય; શોષ પડે; મૂચ્છા આવી જાય;
શ્વાસ થઈ આવે; ઘણું ઉણું પ્રણ પડે; અને છેવટે
મરણ પામે. ... ૫૫

વલ્લિદગ્ધ શબ્દનાં ઔષધો—

અતિ નિદ્રતા કફ રોગ: રોગ ૨ જો—આ
રોગમાં, કફના પ્રકોપ પામવાને લીધે, અતિ
નિદ્રા આવવા માણે છે. ... ૫૯

કફ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

પિપ્પલ્યાદિ ક્ષાય. ... ૮૩
ક્ષૌદ્રાદિ રસક્રિયા. ... ૩૬૩

વિષય	પૃષ્ઠ
અતિ નિદ્રા: રોગ ૨ જો—અતિનિદ્રતા કફ રોગ શબ્દ બુઝાવો. ... ૫૯	૫૯
અતિ પ્રવૃત રક્ત:—લોહીનું જે અતિ વહેતું, તે. અગ્નિદહન. ૧ ... ૩૪૪	૩૪૪
ધવાદિ ચૂર્ણ. ૨ ... ૩૪૩	૩૪૩
થવાદિ „ ૩ ... „	„
લોધ્રાદિ „ ૪ ... „	„
વિધ્યેદ્ધર્વ શિરા. ૫ ... ૩૪૪	૩૪૪
સર્પનિર્મોક ચૂર્ણ. ૬ ... ૩૪૩	૩૪૩
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
ક્ષારદહન. ૭ ... ૩૪૪	૩૪૪
ક્ષૌભવજ્ઞ ભસ્મ. ૮ ... „	„

અતિવેપથુ: રોગ ૫૩ મો—કમ્પ વાતરોગ
શબ્દ બુઝાવો. ... ૫૮

અતિસાર: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, ગુરુ,
અતિ સ્નિગ્ધ, રુક્ષ, ઉષ્ણ, પ્રવાહી, સ્થૂલ અને
ઠાડું ભોજન કરવાથી; દેશની હુમથી; કાલના
ફેરફારથી; પ્રકૃતિ અને ઋતુ, એ બંનેનાથી
વિરક્ષ ભોજન કરવાથી; અજીર્ણમાં જમવાથી;
વિષમ ભોજન કરવાથી, સ્નેહન આદિ ક્રિયાઓ;
વારંવાર ઝોછી વા અતિ કરવાથી; સ્થાવર નિષ
ખાવાથી; ભય આવી પડવાથી; શોક થવાથી;
ખરાબ પાણી પીવાથી; ઝાડું પાણી પી થી;
અતિ મધ પીવાથી; જલકીડા કરવાથી; ઝાડો
ગેશાબ રોકી રાખવાથી; પકવારાચના દોષને
લીધે, કૃમેજન્ય વાતના પ્રકોપથી; રસ, જલ,
મૂત્ર, સ્વેદ, મેદ, કફ, પિત્ત અને રુધિર આદિ
પાતળા ધાતુઓનો જથ્થો વધી જઈ, જઠરાગ્નિને
ઠારી નાંખી, મલની સાથે મળી જઈ, વાયુથી,

૧ વહેતું લોહી બન્ધ કરવાનો આત્મો ઉપાય.	
૨ „ „ „ „ રીંજો „	
૩ „ „ „ „ બીજો „	
૪ „ „ „ „ પહેલો „	
૫ „ „ „ „ છઠ્ઠો „	
૬ વહેતું લોહી બન્ધ કરવાનો ચાથો ઉપાય.	
૭ „ „ „ „ સાતમો „	
૮ „ „ „ „ પાંચમો „	

વિષય	પૃષ્ઠ
ઠેલાવાને લીધે, ગુઢા વાટે વારંવાર ખહાર પડે છે. ...	૪૭
અંકોલમૂલ કલક. ...	૧૦૮
અજમોઢાદિ ચૂર્ણ. ...	૧૧૫
અદ્રીલુ (ઉપવિષ)¹ ...	૨૧૮
આત્રાદિ ફાણ્ટ. ...	૧૦૨
ઉલ્ખાણુતિસાર શબ્દના ઔષધો—	
કપિત્થાપ્લક ચૂર્ણ. ...	૧૧૬
કુટળવલેહ ...	૧૪૧
ચિરોત્થિતાતિસાર શબ્દ જ્યો. તાલીસાદિ ગુટિકા. ...	૧૨૩
„ ચૂર્ણ ...	૧૧૭
„ „ ...	૧૨૩
ખખ્ખુલારિષ્ટ ...	૧૭૩
બુહદાડિમાપ્લક ચૂર્ણ ...	૧૧૬
મહાખાણુવ „ ...	૧૧૮
મુઢ સ્વેદાપચાર.² ...	૨૬૦
ચવાની ખાણુવ ચૂર્ણ. ...	૧૨૨
લવંગાદિ „ ...	૧૧૭
લોક્નાથ રસ. ...	૨૨૫
વમન પ્રયોગ૩ ...	૨૬૫
સરિદ્રેગવિબન્ધક શબ્દનાં ઔષધો—	
સર્વ રોગ „ „	
સર્વાતિસાર „ „	
હેમગર્ભ પોટલી રસ—ખીજ વિધિ. ૨૩૦	
અતિસાર: રોગ ૧ લો—શબ્દ જ્યો. ૪૭	
અવૃત્તિ પિત્તરોગ: રોગ ૧૫ મો—આ રોગમાં જઠરાગ્નિ રૂપે રહેલું એવું પિત્ત, વધી જવાને લીધે, ભોજનની ખાખતમાં મન વૃક્ષ થાય નહિ. અર્થાત્ ખાઈ ખાઈ કર્યા જ કરે છે. ...	૫૬
પિત્ત રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
અત્યુદ્ધાર વાત રોગ: રોગ ૪૮ મો—આ રોગમાં, વાયુ, આમાશયની અન્દર પ્રવેશ કરીને	

વિષય	પૃષ્ઠ
કોપાયમાન થાય છે, તેને લીધે, અતિશય ઓડ-કારો આવવા માણે છે. ...	૫૮
વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
અન્ત્ર કૂળન વાત રોગ: રોગ ૪૬ મો—આ રોગમાં, વાયુ, કોપાયમાન થઈ, પકવા-શયની અન્દર જઈ, તે પછી આન્તરડાંઓની અન્દર દાખલ થઈને ખુરર ખુરર શબ્દ કરવા માણે છે. ...	૫૮
વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
અન્ત્રવૃદ્ધિ: રોગ ૭ મો—આ રોગમાં વાયુ, કોપાયમાન થાય એવા પદાર્થો ખાય, ટાઢા પાણીમાં ડૂબડિયું મારે, મલમૂત્રાદિનો ચાલુ થયે-લો વેગ બન્ધ કરે, જોરથી મલ મૂત્રાદિના વેગને શરૂ કરે; ભારે ભાર ઉંચકે, ઘણું ચાલે, વાંકાચુંકા અવયવો રાખીને ફરે, અને જોર કરીને યુદ્ધ કરે. આવી તરેહનાં ખીજ કરણોથી કોપાય-માન થયેલો વાયુ, નાનકડાં આંતરડાંના કાંઈક ભાગ લઈ, તેને સાંકડાં કરી, અથવા બેવડાં વાળીને પછી તે આંતરડાંને પોતાના સ્થાનમાંથી નીચે ખેંચી નીચે છે અને જે જગોએ બહ થાય છે, તે જગોએ રહીને ગાણુના સરખો સોળો કરે છે. આનાપર જો ઔષધોપચાર ન કરવામાં આવે, તો તે દડાની માફક ફૂલે છે, તેની અન્દર તીવ્ર વેદના થાય છે, અને સખ્ત રીતે ખેંચાય છે. વળી આ અન્ત્રવૃદ્ધિને દબાવીએ ત્યારે તેની અન્દર રહેલો વાયુ, કોં કોં શબ્દ કરેતો, ઉપર ચઢે અને દાખલું છોડી ઘોંકે તરત પાછો તે વાયુ નીચે ઉતરી આવીને પ્રથમની પેઠે આન્તરડાંને ફૂલાવે. ...	૫૪
ચન્દ્રપ્રભાદિ ગુટિકા. ...	૧૩૧
નારાયણુ તૈલ. ...	૧૫૪
મહારાસ્નાદિ કવાથ. ...	૮૬
રાસ્નાદિ શૃત. ...	૬૩
વૃદ્ધિરોગ શબ્દના ઔષધો—	
અન્ત્રાઢ કૃમિ: રોગ ૪ થો—આભયન્તર કૃમિમાંનો કફજન્ય કૃમિ શબ્દ જ્યો. ૪૮	

૧ શોષલ અકીણ નામે ઉપવિષના ગુણ.

૨ કયા કયા રોગીને થોડો પરસેવો કાઢેવો?

૩ કયા રોગોપર ઉલટી કરાવવી?

વિષય **૫૪**
કૃતિ શબ્દના ઔષધો—
અમ્હણ પુરુષોત્તમ સ્ત્રી દોષ રોગ: રોગ ૧ લો—
આ રોગમાં, વ્યવહારને ન જાણનારા ગાણડા પુરુ-
ષની સાથે સમ્બન્ધ થવાથી, સ્ત્રીઓને સન્તાપાદિ
ઉત્પન્ન થઇને પછી સ્ત્રી સમ્બન્ધી હરકોઇ રોગ
થાય છે. ... ૫૬

સ્ત્રીદોષ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
અધ: કાયસ્થિત રોગ:—શરીરની નીચેના
ભાગમાંના રોગો. (બિરુદ્ર આદિ રોગો.)

નિકૃષ્ણ મોહક ૧૩૫
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો
અન્ધતા પિત્ત રોગ: રોગ ૩૪ મો—આ
રોગમાં, પિત્તના કોપાયમાન થવાથી, આંખે
આન્ધળો થઇ જાય છે... ૫૯

કૃષ્ણ સર્પ વસાદિ રસક્રિયા. ૩૬૫
પિત્તરોગ શબ્દનાં ઔષધો—
અન્ધત્વ: રોગ ૩૪ મો—અન્ધતા પિત્તરોગ
શબ્દ બ્ધો—... ૫૯

અન્ધપૂતના બાલગ્રહ રોગ: રોગ ૧૦ મો—
આ રોગમાં ગ્રહથી પીડાયલું બાલક ઓકસા કરે,
તાવ આવી જાય, ઉધરસ થઇ આવે, જઠરાગ્નિ
મન્દ થઇ જાય, જ્વર જ્વર રંગના અને ખરાબ
વાસવાળા પાતળા જાડા થઇ આવે, શરીર સ્વ-
કાંઠ જાય, નજર ટૂંકી થઇ જાય, આંખમાં કઠો
થાય, શરીરે અતિ પીડા થાય, ખરબચડા
કરે, આંખ, ખટકો થવા સાથે રાત્રી ચોળ થઇ
જાય અને પાછી મટી પાણી જાય, હેડકા આવ્યા
કરે, ઉઠાસ થઇ જાય, સ્તનને મોઢું અડાડે નહિ
શરીરનો રંગ બદલાઇ જાય, સ્વર ટીક્ણ થઇ જાય,
શરીર ધૂન્યા કરે તથા માછલાં સરખું ખાંડું ખડસ
શરીર જન્ધાય છે. ... ૬૬

બાલગ્રહ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
અન્ધાલજ સામાન્ય ક્ષુદ્ર રોગ: રોગ ૫
મો—આ રોગમાં કફ અને વાતના પ્રકોપ પામવા-
ને લીધે, મોઢાં વગરની, ઉપસેલી, ઘટ્ટ અને ઝૂળને

વિષય **૫૪**
છેડે કરતાં ચાઠાં પડેલી ફેડલીઓ થઇને પછી,
તે ફેડલીઓમાંથી થોડું થોડું પકે વહે છે. ૫૬
ક્ષુદ્ર રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

અધિજિહ્વા મુખરોગાંતર્ગત જિહ્વારોગ: રોગ
૫ મો—આ રોગમાં, કફ, પિત્ત અને રક્તના
કોપાયમાન થવાથી જીભના મૂળમાં નીચેના
ભાગપર જીભની અણીના સરખો સોળે થઇ
આવે; તે પર માંસના કોટાઓ ફૂટે; તે સોળે
ખેંચાયા કરે; ખડખચણુ લાગે; તેમાંથી લાળ
પડ્યા કરે; દાહ થાય; ઠણકો પાણી મારે, ખરબ
આવ્યા કરે; બોલી શકાય નહિ તેમ ખાઈ પાણી
શકાય નહિ. ... ૬૦

જિહ્વા રોગ (મુખરોગાંતર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો
અધિદન્ત મુખરોગાંતર્ગત દન્તરોગ: રોગ
૭ મો—આ રોગમાં વાતના પ્રકોપ પામવાથી
દાન્તના પર બીજો વધારાનો દાન્ત ઉગે છે; એ
વધારાનો દાન્ત ઉગવા ટાણે અધિક પીડા થવા
માંડે છે, પાણી બધો ઉગ્યા પછી પીડા થતી
નથી. ... ૬૦

દન્ત રોગ (મુખરોગાંતર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—
અધિમન્ય રોગ (નેત્રરોગાંતર્ગત) રોગ ૧
લો—આ રોગમાં વાતાભિવ્યન્દ રોગ થયો હોય
તે છતાં તેની ફરકાર ન કરવાથી તે વધી જઇને
અર્ધુ માથું કોઈ બહારથી ખેંચી કાઢવું હોય, તેના
જેવી આંખમાં વેઠના થવા માણે, આંખની
અન્દર મથવાના સરખી પીડા થાય છે અને અર્ધુ
માથું પાણી કળ્યા કરે.... ૬૪

તર્પણ પ્રયોગ, ૧ ૩૫૪
જીવોરુપરિ કાહ. ૩૫૧
સર્વાધિમન્ય (નેત્રરોગાંતર્ગત) રોગ શબ્દ-
નાં ઔષધો

અધિમાંસ મુખરોગાંતર્ગત દન્તમૂલ રોગ:
રોગ ૫ મો—આ રોગમાં, કફ પ્રકોપથી હડપચીના
છેલ્લા ભાગમાં આવેલી ડાઢોના પેઢોના મૂળમાં
ખીલના આઠાર સરખો મોટો સોળે થઇ આવે;

૧ કયા કયાનેત્ર રોગોપર તર્પણનો પ્રયોગ કરવો?

વિષય પૃષ્ઠ
તે સોભમાં બહુ ઠણકા મારે; હડપચીમાં તથા
કાનની અન્દર વેઢના થયા કરે; મોંમાંથી લાળ
ગળે અને ખાવામાં બહુ અડચણ પડે. ૬૦
ધરિમેઢાદિ તૈલ. ... ૧૬૧
હન્ટમૂલ (મુખરોગાંતર્ગત) રોગ શબ્દનાં
ઔષધો—

અધિમાંસાર્મ નેત્ર રોગાન્તર્ગત નેત્ર શુક્લ
ગત રોગ: રોગ ૬ ક્રો—આ રોગમાં ધોળા ડોળા-
પર ફેલાયલું અને આંજણના સરખું અતિશય
કાળું માંસ વધવા માણ્ડે છે. ... ૬૩
અન્દ્રોઢયાવર્તિ. ૩૬૧

નેત્ર શુક્લ ગત (નેત્રરોગાન્તર્ગત) રોગ
શબ્દનાં ઔષધો—

અધોગત અસ્થિભંગ ભેદ: રોગ ૬ ક્રો—આ
રોગમાં સાન્ધ્યાઓનાં હાડકાં પરસ્પર છૂટાં થઈ
જઈને જરાક શરીરની અન્દર વળી જાય, પીડા
થયા કરે અને સાન્ધ્યાઓમાં બગાડો થાય છે. ૫૫
અસ્થિભર્જુ ભેદ શબ્દનાં ઔષધો—

અધોગ રક્તપિત્ત: રોગ ૨ ભે—આ રોગમાં
આશામાની, રાતું, જરાક ફીણવાળું, પાતળું અને
રુક્ષ એવું ગુદા, શિશ્ન અને યોનિના મોળે સ્વ-
નારું જે લોઢી વહે, તે રક્તપિત્ત, વાતવાળું
જાણવું. હવે ઉપર કહેલું અધોગ રક્તપિત્ત, વાત-
થી થાય છે, તેથી જ વાતરક્તપિત્તનાં લક્ષણો
આ ઠેકાણે લખ્યાં છે. ... ૪૯

રક્તપિત્ત શબ્દનાં ઔષધો—

અધ્યુપિત નેત્રરોગાન્તર્ગત સર્વાક્ષિ રોગ: રોગ
૭ મો—આ રોગમાં મધ્ય ભાગની અન્દરની
આંખ જરાતરા રાતા રંગની ઢેખાવા સાથે ફરતી
કોરપરની રાતી થયેલી આંખી આંખમાં પીળા
ફેડલા થઈ આવે, જરાતરા દાહની સાથે
આંખપર સોજે ચઢી આવે, આંખ ચૂચા કરે
અને ચૂવાને લીધે આંખ અત્યંત ડોળાયેલી
રહે છે. ખાટા પદાર્થો ખાનારાઓને આ રોગ
થાય છે. ... ૬૪

વિષય પૃષ્ઠ
સર્વાક્ષિ રોગ (નેત્ર રોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં
ઔષધો

અધ્વશ્રમ રોગ: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં
અતિ ચાલવાથી થાકી ગયેલા મનુષ્યનાં હાથ
પગ થાકી જાય, શરીર સેકાણા સરખું લૂખું
થઈ જાય, સ્પર્શજ્ઞાન જતું રહે અને ગળું તથા
મોઢું વારંવાર સૂકાં થઈ જાય છે. ... ૪૯

રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

અનન્ત વાત:—ખેચાવું.

વર્ધાદિ લેપ.

૩૨૫

વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

અનવસ્થિત ચિત્તત્વ વાતરોગ: રોગ ૬૫
મો—આ રોગમાં વાયુના કોપાયમાન થવાથી
મનુષ્યનું ચિત્ત ઠેકાણે રહેતું નથી અર્થાત્ મન
ખસી જાય છે. ... ૫૮

વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

અનિલ: રોગ ૧ લો—વાત રોગ શબ્દ
બ્ધ્યો ... ૫૯

અનિલવિષ્મલ:—વાયુનું સરતું બન્ધ થતું તે.
અભયાદિ શૂંત. ... ૮૨

સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

અનુશયી સામાન્ય ક્ષુદ્રરોગ: રોગ ૨૫
મો—આ રોગમાં પગની ઉપરની બાબ્બે ચામડી-
ના સરખા વર્ણવાળી થોડાક સોભવાળી અને
અન્દરના ભાગમાં મોટા વેગથી પાકનારી એવી
ફેડલીઓ થાય છે. ... ૫૬

ક્ષુદ્ર રોગ શબ્દના ઔષધો—

અન્નભ હિક્કા: રોગ ૨ ભે—આ રોગમાં
ઉતાવળથી ઝાડું પાણી પીવાને લીધે, અથવા
ઉતાવળથી ઝાડું અનાજ ખાવાને લીધે વાશુ
એકદમ પીડા પામે છે તેથી “હિક્ક હિક્ક” શબ્દ
નીકળવા માણ્ડે છે ... ૪૯

હિક્કા શબ્દનાં ઔષધો—

અન્નદ્રવ શુલ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં
ખાધેલું અન્ન પચી ગયા પછી પચવાને વખતે
અથવા અજીર્ણ થાય ત્યારે હમ્મેશાં એક સરખું

વિષય	પૃષ્ઠ
શુળ નીકળ્યા કરે. વળી આ શુળ પથ્ય પાળે, અપથ્ય પાળે, જમે અથવા ન જમે તો પાણી નીકળ્યા કરે. ... ૫૧	
શુલ શબ્દનાં ઔષધો—	
અન્યા વાતન પીડા: રોગ ૩ ને—અન્યતો વાત નેત્ર રોગાન્તર્ગત સર્વાક્ષિ રોગ શબ્દ બુઝો ... ૬૪	
અન્યતો વાત નેત્ર રોગાન્તર્ગત સર્વાક્ષિ રોગ: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં તાળવું, કાન, માથું, હડપચી, નેત્ર, ભરમર અને ડોકની બંને પડખાં-ઓની પાછળની શિરાઓ, એ સર્વ સ્થાનો-માંનાં કોઈ પણ એક સ્થાને, વાયુ, રહીને પછી ખીજે ઠેકાણે પીડા કરે, તેને લીધે નેત્રો સંકોચાઈ નય, આંસુ આવ્યા કરે, પણ સોળે થાય નહિ તેમ આંખ પણ ઉઘાડવીય આદિ થયા કરે નહિ. ... ૬૪	
ગુંબફલ લેપ ૩૩૦	
સર્વાક્ષિ રોગ (નેત્રરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—	
અન્યેધુસ્ (ધુ:) નવર: રોગ ૧૦ મો—અન્યેધુલ્ક નવરશબ્દ બુઝો ... ૪૭	
અન્યેધુલ્ક નવર: રોગ ૧૦ મો—આ રોગમાં જમે, તે વખતે આખા દિવસની અંદર એક વાર તાવ ચઢી આવે; તાવ આવવાની અગાઉ ધણું કરીને ઠાઠ વાવા માણે; અને ખાજીના ખીનં બધાં લક્ષણો સન્નિપાત નવર પ્રમાણે થવા માંડે. ... ૪૭	
નવર રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
અપચી ગ્રન્થી: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, ગણ્ડમાલાની અપચી થાય છે; તેની અંદર પ્રથમ કહેલી ગણ્ડમાલાની ગાણ્ડોમાંની કેટલીક પાકીને સ્ત્રવે છે, મટી ગયા સરખા રૂપમાં દેખાઈને વળી પાછી ઉત્પન્ન થાય છે અને ઘણો વખત રહે છે. ... ૫૪	
અલમ્બુષા સ્વરસ ... ૭૩	
કન્યા ,, ... ૭૩	

વિષય	પૃષ્ઠ
કાગ્યનાર ગુગ્ગુલ ૧૩૬	
રક્તસ્રાવ ^૧ ૩૪૦	
વમન પ્રયોગ ^૨ ૨૬૫	
સર્પપાદિ લેપ પહેલો ૩૨૯	
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
અપતન્ત્રક: રોગ ૨૫ મો—અપતન્ત્ર વાત-રોગ શબ્દ બુઝો ... ૫૮	
અપતન્ત્ર મહાવાત: રોગ ૨૫ મો—અપ-તન્ત્ર વાતરોગ શબ્દ બુઝો. ... ૫૮	
અપતન્ત્ર વાતરોગ: રોગ ૨૫ મો—આ રોગ માં, પોતાનાં કારણોથી કોપાયમાન થયેલો વાયુ, પોતાનું સ્થાનક છોડી, ઉપરના ભાગમાં ચઢે, હૃદયમાં પીડા કરીને મસ્તક અને લમણાંની અંદર વેદના કરે, વેગમાં આવી જઈને શરીરના અવયવોને ધનુષ્યના પ્રમાણે નમાવે, ફેંકે અથવા ભાન વગરના કરે; આ પ્રમાણે થવાથી. રોગી અતિ કષ્ટે ઉચ્છ્વાસ લઈ શકે, આંખો ઉંચી ચઢાવી નય, આંખો વીંચી નય, ખજૂતરની પેટે ફૂટી કરીને ગુલાંટ ખાઈ નય અને ભોંય-પર પડીને ખેશુલ્ક પણ થઈ નય. ... ૫૮	
પક્વ કન્ઠ રસોન કંદક ૧૦૬	
પિપ્પલ્યાદિ કષાય ૮૩	
પ્રથમન ^૩ નરય. ૨૯૬	
મધુકસારાદિ ^૪ નરય. ૨૬૭	
વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો	
અપતાનક વાતરોગ: રોગ ૨૮ મો—આ રોગમાં, વાયુના લક્ષણો અપતન્ત્રક વાતની પેટે હોવાથી, આંખ ઠરડાઈ નય, જ્ઞાન નાશ પામે, ગળામાં ખરડ ખરડ અવાજ થાય, હૃદયમાંથી વાયુ આધો ખસે ત્યારે રોગીને શાન્તિ જણાય અને હૃદયમાં વાયુ પાછો ભરાય ત્યારે રોગી ભાન વગરનો થઈ નય. ... ૫૮	

૧ કાનું લોહી કાઢવું ?

૨ કયા રોગોપર ઉલટી કરાવવી ?

૩ પ્રથમન નરય કયા કયા રોગોપર દેવું ?

૪ મધુકસારાદિ નરય કયા કયા રોગોપર દેવું ?

વિષય	પૃષ્ઠ
મહારાસ્નાદિ ક્વાથ.	૮૯
માષાદિ તૈલ.	૧૫૬
વાંત રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
અપખાલુક વાંતરોગ: રોગ ૨૪ મો—આ રોગમાં, વાયુ, ખભાની અન્દર પેસી જઈને તેનાં બન્ધનને શોષી લે છે, તેથી ખભો વળી જાય છે અને તે જગાની શિરાઓ સંકોચાઈ જાય છે. ૫૮	
ગુંગુલક લેપ.	૩૩૦
મહારાસ્નાદિ ક્વાથ.	૮૯
માષાદિ તૈલ.	૧૫૬
માષાદિ નસ્ય. ^૧	૨૯૯
વાંત રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
અપરમાર: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં અન્ધારમાં ફેરી પડ્યા સરખું અથવા ઘેરાયા જેવું લાગે; આંખો, ઉપર નીચે ભય લાગે તેમ ચઢાવે; દોષોના ઉપદ્રવોથી જ્ઞાન નાશ પામે, દાન્ત ચાવે, મોમાં ફીણ આવી જાય, હાથ પગ પોહોળા કરે, અને દોષોનો વેગ ઓછો થાય ત્યારે સાવધ થાય, વળી પાછો તરત ઉપર પ્રમાણે કરવા મરુડી જાય. ... ૫૧	
કુમાર્યાસવ.	૧૬૮
અન્દનાદિ તૈલ.	૧૬૪
પક્વકન્ઠ રસોન કલ્ક.	૧૦૬
પાનીચકલ્યાણ ધૂત.	૧૪૭
પ્રથમન નસ્ય. ^૨	૨૯૬
મધૂકસારાદિ „ ^૩	૨૯૭
યોગરાજ ગુગુલુ.	૧૩૨
લાક્ષાદિ તૈલ.	૧૫૩
વમન પ્રયોગ, ^૪	૨૬૫
વૈરેચન નસ્ય. ^૫	૨૯૬
શિલાજિત. ^૬	૨૦૮

૧ માષાદિ નસ્ય કયા કયા રોગોપર દેવું ?
 ૨ પ્રથમન નસ્ય કયા કયા રોગોપર દેવું ?
 ૩ મધૂકસારાદિ નસ્ય કયા કયા રોગોપર દેવું ?
 ૪ કયા રોગોપર ઉલ્લી કરાવવી ? ૫ કયા કયા રોગોપર વૈરેચન નસ્ય વાપરવું ? ૬ શિલાજિતના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ
સ્નેહજન્ય જ્યેષ્ઠા માત્રા. ^૧	૨૫૪
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
સર્વાપરમાર રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
સર્વોન્માદ „ „ „	
અપરમૃતિ:—વિસ્મૃતિ. શ્વલકલ્પો સ્વભાવ. કુમાર્યાસવ. ૧૬૮	
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
અપીનસ નાસા રોગ: રોગ ૬ દ્વો—આ રોગમાં, નાકની અન્દર કફ, વધીને નસોને બન્ધ કરી દે, બકરાંના નાકની પેટે હામ્મેશાં લીનાશ-વાળું નાક થઈ જઈને પછી તે નાકની અન્દરથી વારંવાર ચીકણુ, પીણું, પાકી ગયેલું અને ધાતું લીણટ વહેવા માણે, શ્વાસ લેતી વખતે ધુરુર ધુરુર શબ્દનો અવાજ થાય, અને લીણટ કાઢવા ટાણે અધિક પીડા થાય. ... ૬૧	
નાસા રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
અપ્રવર્તિની રક્ત:—ન ફરનાર લોહી—ફરવું વહેવું બન્ધ થયેલું લોહી. કુષ્ઠાદિ ચૂર્ણ. ^૨ ૩૪૨	
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
અભિધાતજ નેત્રરોગાન્તર્ગત દષ્ટિરોગ: રોગ ૮ પછીનો—આંખમાં વાગવાથી થયેલો જે રોગ તે. ... ૬૩	
દષ્ટિરોગ (નેત્રરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—	
સાખરાદિ કુચરેક. ૩૪૮	
અભિધાતજ વિસર્પ: રોગ ૯ મો—આ રોગમાં, અભિધાતાદિ બહારનાં અથવા શરીર-પરનાં કારણોને લીધે, શરીરપર જખમ પડે, વાયુ કોપાયમાન થઈ, લોહી સાથે પિત્તને શરીરમાં ફેલાવી, સોળે ઉત્પન્ન કરે, તે સોળપર કળથીના જેવી કાળી ફેાડલીઓ થાય, તે પછી સોળે થાય, તાવ આવી જાય, ઠણુકા મારે, બળત્રા થાય, અને લોહી કાળું થઈ જાય. ભોજનિદાને, આ રોગ અસાધ્ય કહ્યો છે. આનું નામ ક્ષેતજ વિસર્પ પણ છે. ... ૫૭	

૧ જ્યેષ્ઠા માત્રાના ગુણ. ૨ અગડેલું લોહી કયા પ્રકારથી બહાર કાઢવું ?

વિષય **પૃષ્ઠ**
વિસર્પ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
 અભિધાત શોથ ભેદ: રોગ ૮ મો—આ રોગમાં, કાષ્ઠાદિનો શરીરપર માર પડે; શસ્ત્રાદિકથી શરીરનો કોઈ ભાગ ચીરવામાં આવે; શરીરની અન્દર ક્ષત પડે; ટાઢો પવન લાગે; સમુદ્ર કિનારાનો પવન લાગે; ભીલામાનું તેલ લગાડે વા ભેરવની શિંગના રૂવાડાં શરીરે અડે કે તરત શરીરપર ચારે કોર સોળે ચઢી આવે, અત્યન્ત બળત્રા થવા માણડે, રાતા રંગનો સોળે થઈ જાય, અને પિત્તશોથ પ્રમાણે બીજાં લક્ષણો જણાય. ... ૫૩

શોથ ભેદ શબ્દનાં ઔષધો—
 અભિચાર જ્વર: રોગ ૧૩ મો—આ રોગમાં, સ્થેન વગેરે યજ્ઞો કરવાથી અથવા નાશ કરનારા મન્ત્રવડે લોઢાના સ્ત્રવાથી, સર્પાદિક હોમવાનો પ્રયોગ કરવાને લીધે પિત્ત, તપ્ત થઈ જાય છે, શરીર ગરમ થઈ જઈને સર્વ અંગે ફેડલાઓ થાય છે, તરશ લાગ્યા કરે છે, ભ્રમ થાય છે, દાહ થાય છે, મૂચ્છા આવી જાય છે. હુમ્મેશાં તાવ વધતો જાય છે, અને એ સાથે બીજા રોગો પણ ઉત્પન્ન થાય છે... ૪૬
 અષ્ટવિધ જ્વર શબ્દનાં ઔષધો.
 સર્વ જ્વર " "

અભિધ્યન્ન રોગ (નેત્રરોગાન્તર્ગત): રોગ ૧ લો. બધા નેત્રરોગોમાં પ્રથમ કારણરૂપે બે આંખ કુ:ખવા આવે છે, તે રોગ. ૬૩
 તર્પણ પ્રયોગ^૧ ૩૫૪
 પિષ્ટી.^૨ ૩૫૧

સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
 અત્યન્તવિદ્રાધ: રોગ ૬૫છીનો—આ રોગમાં, ત્રિદોષ વિદ્રધિના લક્ષણોવાળી, ઉંચા મોઢાંવાળી, અતિ ભયંકર, ગુહમના સરખી કઠણ, ગાણ્ડો વળી ગચલી, રાફડાના શિખર સરખી

વિષય **પૃષ્ઠ**
 ઉંચી વધનારી, અને અગ્નિ અને શસ્ત્રના સરખી પ્રાણુધાત કરનારી એવી આ ગાણ્ડ છે; તે, નાભિ, બસ્તિ, ગુદા, કુક્ષિ, અણ્ડસન્ધિ, કુક્ષિ-પિણ્ડ, પ્લીહા, ચક્રત્, હૃદય અને કલોમ—પિ-પાસારથાન, એ સ્થાને થાય છે... ૫૪

વરુણાદિ ગણુકવાય. ૯૩
 વિદ્રધિ શબ્દનાં ઔષધો—
 શિશુભવ કવાય. ૯૩

સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
 અમ્બલપિત્ત: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, શરીરની અન્દર પ્રથમથી જ પોતાનાં કારણોને લીધે એકંદ્રુ થઈને રહેલું એવું પિત્ત, વિરુદ્ધ, સડેલું, ખાટું, બળત્રા કરનારું અને પિત્ત વધારનારું ભોજન કરવાથી, બગડી જાય છે. એ રીતે પિત્તના બગડવાથી અન્નનું પાચન ન થાય, જ્વાનિ થઈ આવે, મોઢાંમાં પાણી આવીને હીબકો આવ્યા સરખું થાય, કડવા અને ખાટા ઓડકાર આવે, શરીર જડ થઈ જાય, હૃદય અને કણ્ડમાં બળત્રા થાય, અને અન્ન ખાવાપર અરુચિ થાય, આ અમ્બલપિત્ત, અધોગત અમ્બલપિત્ત અને ઉર્ધ્વગત અમ્બલપિત્ત, એ રીતે બે પ્રકારનું છે, તેમાંના અધોગત અમ્બલપિત્તનાં લક્ષણો:—તરશ લાગ્યાં કરે, દાહ થાય, મૂચ્છા આવી જાય, ભ્રમ તથા મોહ થાય, મોઢાંમાં પાણી આવીને હીબકો આવ્યા સરખું થાય, શરીરપર મંડલાકારે ઝીણી ફેડલાઓ થઈ આવે, જરારાગ્નિ મન્દ થઈ જાય, કાનપર પરસેવો વળે અને શરીર પીળું થઈ જાય. એ ઉપરાન્ત કાળું, રાતું, કુર્ગન્ધવાળું અને અનેક રંગવાળું પિત્ત ગુદાવાટેથી બહાર પડે. ઉર્ધ્વગત અમ્બલપિત્તનાં લક્ષણો:—લીલું, પીળું, આશ્માની, કાળું, રતાશવાળું, રતાશની છાંયાવાળું, અત્યન્ત ખાટું, માંસ ધોયેલાં પાણી સરખું, અત્યન્ત ફેાફાફેા સરખું, સ્વચ્છ, કડવાળું, અને અનેક રસવાળું પિત્ત મુખવાટેથી બહાર પડે, કોઈ કોઈ વખત ખાંધેલું અન્ન એવું ને એવું અથવા પાચન થયેલું ઉલટી થઈને

૧ કયા કયા નેત્રરોગપર તર્પણનો પ્રયોગ કરવો ?

૨ ,, ,, રોગોપર પિષ્ટી બાધવી.

વિષય પૃષ્ઠ
બહાર નીકળે, જમવા બેસવા અગાઉ ઠંડી
અને ખાટી ઉલટી થાય, ઠંડવા તથા ખાટા
ચોડકાર આવે, ગળું પડખાં અને છાતી, એ
સ્થાનોમાં બળત્રા થાય અને માથું કુ:ખે. ૫૮
કુટળવલેહ. ૧૪૧
તામ્ર-ત્રામ્યાની ભરમ. ૧૮૨
નિરુહ અસ્તિ. ૨૮૬
વસન્ત કુસુમાકર રસ. ૨૫૯
સર્વરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

અમ્લપિત્ત વિદગ્ધ નેત્રરોગાન્તર્ગત દષ્ટિ
રોગ: રોગ ૨ ને—આ રોગમાં ખાટા પદાર્થો
અતિ ખાવાથી પિત્ત વધીને અને લોહી સહિત
ઢોષો કુષ્ઠ થઈને ડોળાની અન્દર દાખલ થાય
છે, તેથી આંખ ડોળાઈ જાય છે, ખરજ આવ્યા
કરે છે અને પાણી ઝર્યા કરે છે. ... ૬૩
તર્પણ પ્રયોગ. ૩૫૪
દષ્ટિરોગ (નેત્રરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો
અમ્લવૃક્તવ પિત્તરોગ: રોગ ૧૦ મો—આ
રોગમાં, પિત્તના પ્રકોપ પામવાથી મોઢું ખાટું
થઈ જાય.... ૫૯

પિત્તરોગ શબ્દનાં ઔષધો—
અમ્લરિ પિત્તરોગ: રોગ ૨૨મો—આ રોગ-
માં પિત્તના પ્રકોપ પામવાથી, કોઈ પણ પદાર્થ-
પર પ્રીતિ રહે નહિ. ... ૫૯
મધુકાદિ કાષ્ટ.

,, હિમ.
પિત્ત રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
અમ્લચિ: રોગ ૧ લો—અરોચક શબ્દ
જ્ઞા. ... ૫૦
અમ્લ નિમેષ નેત્ર રોગાન્તર્ગત વર્ત્મ રોગ:
રોગ ૫ મો.—આ રોગમાં, આંખની પાંપણમાં-
નો કોપયમાન થયેલો વાયુ, ઉધાડનારી અને
બન્ધ કરનારી શિશરોમાં પ્રવેશ કરીને, પાંપ-

વિષય પૃષ્ઠ
ણને ઉધાડવીંચ કર્યા કરે, તેથી પાંપણો વાર-
વાર મટકું માર્યા કરે. ... ૬૨
વર્ત્મરોગ (નેત્રરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો
અમ્લચિકાકપાલ રોગ: રોગ ૨ ને—આ રોગ
માં, માથાની નીચેના ભાગની અન્દર, પિત્ત,
રક્ત ક્ક અને જવડાંઓ આદિ કારણોથી છિદ્ર
પડી, તેની અન્દર ઘણાં છિદ્રો પડીને પછી
તેમાંથી બહુ પરુ પહેવા માણે.... ૬૨

કપાલ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
કુટળવલેહ લેપ ૩૧૮
ખટિરાદિ ,, ,,
ત્રિક્વાદિ તૈલ ૧૫૯
પિણ્યાકાદિ લેપ ૩૧૮

અમ્લચી: રોગ ૨ ને અમ્લચિકાકપાલરોગ
શબ્દ જ્ઞા. ... ૬૨
અમ્લચી રોગ:—ભાલામું ઉડવાથી થયેલો
ને સોને તે.

અમ્લકગ્ધતિલ (પહેલો વિષય) લેપ. ૩૧૬
કૃષ્ણમૃત્તિકા (બીજો ,,) ,, ,,
લાંગળ્યાદિ (ત્રીજો ,,) ,, ,,
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

અરોચક: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, જીભ
અને હૃદયની અન્દર વાતાદિ ઢોષો ઉત્પન્ન થવાથી
અન્ન ખાવાપર અરોચિ થાય છે. ... ૫૦

અગસ્ત્ય હરીતક્યાવલેહ. ૧૪૦
અભયાદિ શૃત ૮૨
અમૃતાદિ ,, ૮૧
આમલાદિ ચૂર્ણ ૧૧૦
આર્દ્રક સ્વરસ ૭૨
કટ્ફલાદિ ચૂર્ણ ૧૧૪
,, ,, પાઠાન્તર ,,
,, ,, ,,

કુટળવલેહ ૧૪૧
કુમાર્યાસવ ૧૬૮
ગુરુઆદિ ગણુ કવાથ ૭૯
ચન્દ્રપ્રભાદિ ગુટિકા ૧૩

૧ તામ્ર-ત્રામ્યાની પકવ ભરમના ગુણ.
૨ નિરુહઅસ્તિ કોને મારવી ?
૩ કયા કયા નેત્ર રોગોપર તર્પણ પ્રયોગ કરેલા?

વિષય	પૃષ્ઠ
ચિત્રકાદિ ચૂર્ણ	૧૨૧
” ”	૧૨૫
નતીકલાદિ ”	૧૧૭
ચૂષણ ”	૧૧૧
દશમુલારિષ્ઠ	૧૭૪
દાદિમાષ્ટક ચૂર્ણ	૧૧૬
નિદિગ્ધિકાદિ કવાથ	૮૪
પિપ્પલાદિ કવાથ	૮૩
મૃગાંક પોટલી રસ	૨૨૮
ચવાનીખાણડવ ચૂર્ણ	૧૨૨
ચોગરાજ ગુણુલ	૧૩૨
રોહીતકારિષ્ઠ	૧૭૪
લવંગ્નાદિ ચૂર્ણ	૧૧૭
લોક્નાથ રસ	૨૨૫
લોહાસવ	૧૭૦
વમન ^૧ પ્રયોગ	૨૬૫
વર્ધમાન પિપ્પલી કલ્ક	૧૦૫
વિરેચન ^૨	૨૭૧
વૈરેચન ^૩ નસ્ય	૨૯૬
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
સર્વશિચક ” ”	
સિતોપલાદિ ચૂર્ણ	૧૨૩
હિંગ્વાદિ ગુટિકા	૧૨૨
” ચૂર્ણ	૧૨૨
હેમગર્ભ પોટલી રસ:—પહેલી વિધિ	૨૨૯
હીબિરાદિ કવાથ	૮૬
અર્જુન નેત્રરોગાન્તર્ગત નેત્રશુક્લગત રોગ:	
રોગ ૧૧ મો—આ રોગમાં, ધોળા ડોળાપર	
શશલાના લોહીના સરખું રાતું, ચક્રચક્રિત અને-	
વેદના વગરનું એક ટપકું થાય. ...	૬૩
તર્પણ પ્રયોગ	૩૫૪
નેત્રશુક્લગત રોગ (નેત્રરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં	
ઔષધો—	

૧ કયા રોગોપર ઉલટી કરાવવી ? ૨ કયા રોગોપર જીલાય આપવો ? ૩ કયા કયા રોગોમાં વૈરેચન નસ્ય આપવું ?

વિષય	પૃષ્ઠ
રોપણી કુસુમિકાવતિ.	૩૩૨
અદિત વાતરોગ: રોગ ૧૨ મો—આ રોગ-	
માં જોયે સ્વરે વેદાદિનો પાઠ કરે, અત્યંત કઠણ	
પદાર્થો ખાય, ખડખડાટ હસે, બગાસાં ખાયાં	
કરે, ખડખચડી જમીનપર સ્ત્રવે, પ્રતિકૂલ ભોજન	
કરે, આવાં કારણોથી કોપાયમાન થયેલો વાયુ,	
માથું, નાક, હોઠ, હડપચી, કપાલ અને નેત્રો, એ	
સર્વ સ્થાનોની સન્ધિઓમાં પ્રવેશ કરીને અર્ધા	
મોઠાંને અને ગર્દનને વાંકા કરે; તેને લીધે માંથુ	
ધ્રુવે, બોલી શકાય નહિ, ડોળામાં વેદના થાય,	
ભ્રમર ફરકયા કરે, અને ગાલ વાંકો થઈ જાય;	
જે બાજુ આ વાયુ થાય, તે બાજુની ગર્દન,	
હડપચી અને કન્તાદિ સ્થાનોમાં પીડા થાય. ૫૮	
નિદિગ્ધિકાદિ કવાથ	૮૪
પક્વ કંદરસોનકલ્ક	૧૦૬
પ્રસારિણી તૈલ.	૧૫૬
બૃહત્મંજીકાદિ કવાથ	૯૫
મયૂર ઘૃત	૧૫૧
મહારાસ્નાદિ કવાથ	૮૯
માષાદિ તૈલ	૧૫૬
માષાદિ ^૧ નસ્ય	૨૯૯
વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
શતાવરી તૈલ	૧૫૭
શિરોઅસ્તિ. ^૨	૩૩૪
સર્વ વાત રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
અર્ધભેદ શિરો રોગ: રોગ ૧ લો—અર્ધાવ-	
ભેદક શિરો રોગ શબ્દ જ્યોત્સના ...	૬૨
અર્ધ શિરોરોગ: રોગ ૧ લો—અર્ધાવભેદક	
શિરોરોગ શબ્દ જ્યોત્સના ...	૬૨
અર્ધાંગ વાતરોગ: રોગ ૧૩ મો—પક્ષાઘાત	
વાતરોગ શબ્દ જ્યોત્સના ...	૫૮
અર્ધાવભેદક શિરોરોગ: રોગ ૧૯ મો—આ	
રોગમાં રુક્ષ પદાર્થો ખાય; વારંવાર જમ્યા કરે;	
પૂર્વ તરફનો પવન ખાય; આંકળમાં સ્ત્રવે; મૈથુન	

૧ માષાદિ નસ્ય કયા કયા રોગોપર દેવું ? ૨ શિરોઅસ્તિથી કયા કયા રોગો મટે છે ?

વિષય	પૃષ્ઠ
કર્ણજ કરે; મલ મૂત્રાદિના વેગને રોકે; અતિ મહેનત કરે અને કસરત કરે; એ સર્વ કારણોથી, કોપાયમાન થયેલો એકલો વાયુ અથવા કફની સાથે મિશ્ર થયેલો વાયુ, અર્ધા માથાને ઝાલીને, પછી તે પકડેલાં માથાં તરફની ગર્દનની શિરા, ભમ્બર, લમણાં, કાન, આંખ અને કપાલ, એ સર્વને પકડી, શસ્ત્રથી ચીર્યાં સરખી અથવા રવઘથી મથવા સરખી તીવ્ર પીડા કરે; માથાંના જે ભાગમાં આ રોગ થઈ, અતિ વધીને પીડા કરે, તેની કોર આંખે આંધળો થાય અને કાને બેહેરો થાય. ... ૬૨	
પથ્યાદિ કવાથ	૯૬
બૃહલ્લુ નચ્ય	૨૬૯
શશમુણ્ડ સ્વરસ	૭૩
સર્વ શિરોરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
સારિવાદિ લેપ	૩૨૫
અર્બુદ રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, શરીરના કોઈ પણ ભાગપર, કોપાયમાન થયેલા વાતાદિ દોષો, માંસ તથા લોહીને કોપાયમાન કરી, ગોળ, સ્થિર, થોડી વેદનાવાળી, મોટી અન્દરના ભાગમાં ઉછેડી ગયેલી, ઘણુંક વખતે વધનારી અને લાગળી મુદતે પાકનારી માંસની ગાણ્ટો ઉત્પન્ન કરે; આ ગાંઠ, ગાંઠના કરતાં ઘણી મોટી હોય અને એનાં બીજાં સર્વ લક્ષણો ગાણ્ટના સરખાં હોય, ૫૪	
કાંચનાર ગુચ્ચુલ	૧૩૬
ખદિરાચિષ્ટ.	૧૭૨
ચન્દ્રપ્રભાદિ ગુટિકા	૧૩૧
રક્તસ્રાવર	૩૪૦
વમન પ્રયોગ૩	૨૬૫
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
સર્વાર્બુદ , ,	
અર્બુદ ઓષ્ઠ રોગ: રોગ ૧૧ મો—આ રોગમાં, રક્તજ ઓષ્ઠ રોગ થવાને લીધે,	

૧ કયા કયા રોગોપર બૃહલ્લુ નચ્ય આપવું?
૨ કોનું લોહી કાઢવું? ૩ કયા રોગોપર ઉલટી રાવવી?

વિષય	પૃષ્ઠ
હોઠની અન્દરથી, લોહી વહી જઈને, જ્યારે હોઠ નબળો થઈ જાય, ત્યારે તે હોઠના પર ખારકના જેવડી ગાંઠ બંધાય. ... ૬૦	
સર્વ ઓષ્ઠ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
અર્બુદ કપાલ રોગ: રોગ ૬ કો—આ રોગમાં, ગર્દનના ભાગપર મોટી અને ઉંચી ગાંઠ થઈ આવે, અને તેનાં બીજાં લક્ષણો પ્રથમ કહેલી અર્બુદ ગાંઠના સરખાં જણાય. ... ૬૨	
કપાલ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
અર્બુદ ગલ રોગ: રોગ ૧૩ મો—આ રોગમાં વાતાદિ દોષો પ્રકોપ પામવાથી જીભની અન્દરના છેવટના ભાગમાં, અને કણ્ઠના આગલા ભાગમાં કકળ, રાતા રંગનો, પાકે નહિ એવો, અને વેદના વગરનો સોળો થઈ આવે. ૬૦	
ગલ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
અર્બુદ તાલુ રોગ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, રક્તપ્રકોપ પામવાથી, તાળવાની અન્દર કમળના સરખો સોળો થઈ આવે, અને એનાં બીજાં લક્ષણો રક્તાર્બુદ સરખાં જણાય. ૬૦	
તાલુ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
અર્બુદ નાસા રોગ: રોગ ૧૩ મો—આ રોગમાં વાતાદિ દોષો કોપાયમાન થવાથી નાકની અન્દર ગોળાકાર અને ઉંચી ગાણ્ટ થાય, અને એનાં બીજાં લક્ષણો અર્બુદ રોગનાં સરખાં જણાય. ... ૬૧	
નાસા રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
અર્બુદ નેત્રરોગાન્તર્ગત વર્ત્ત્તરોગ: રોગ ૧૫ મો—આ રોગમાં, આંખના ડોળાની અન્દરની બાજુએ, ગોળાકાર, થોડી વેદના કરનારી, જરાતરા રાતી, અને જલદી વધનારી ગાણ્ટ થઈ આવે. ... ૬૨	
ચન્દ્રોદયાવર્ત્ત. ૩૬૧	
વર્ત્ત્તરોગ(નેત્રરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—	
અર્બુદ મુખાન્ત: સમ્ભવ રોગ: રોગ ૮ મો—આ રોગમાં ગાલના અન્દરના ભાગમાં કફ કોપાયમાન થઈ કાળા અને ધોળા સોળને	

વિષય પૃષ્ઠ
 ઉત્પન્ન કરે, સોળને ચીરે, ફાંડે અથવા મર્દન
 કરે તે તે વધવા માણડે. ... ૧૧
 મુખાન્તઃસ્રવણ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
 અર્મ રોગ: રોગ ૫ મો—શુક્લાર્મ નેત્રરોગા-
 ન્તર્ગત નેત્ર શુક્લગત રોગ શબ્દ જ્યો. ૬૩
 અર્મ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, સાડા પાંચ
 આઝૂળની સ્ત્રીની લગ્નપાઠવાળી શુદ્ધાની અન્દર
 રોગાકૃતિ ત્રિવલી એટલે ત્રણ વાટા છે. પહેલી વલી
 તું નામ પ્રવાહિણી; બીજી વલી તું નામ વિસર્જની
 અને ત્રીજી વલી તું નામ સંવરણી છે; તેઓની
 અન્દર વાતાદિ દોષો કોપાયમાન થઈ, ત્વચા,
 માંસ અને મેઢાદિને ક્રુષ્ક કરીને અનેક પ્રકારના
 માંસના અંકુરો—કોણાઓ ઉત્પન્ન કરે છે. ૪૮

અગત્યહરીતક્યાવલેહ. ૧૪૦
 અભયાદિ મોદક. ૩૦૫
 અથ—લોઢાંની ભસ્મ^૧ ૧૮૯
 આંકડો. ૨ ૨૧૬
 ઉશીરાસવ. ૧૬૮
 કાકાયન ગુટિકા. ૧૩૧
 કારીસાદી તૈલ. ૧૫૮
 ગુડાભયા વટિકા. ૧૨૯
 ચાંગેરી ધૂત. ૧૪૬
 ચિત્રકાદિ ચૂર્ણ. ૧૨૫
 તામ્ર—ત્રામ્બાની ભસ્મ^૩ ૧૮૨
 તારમાક્ષિક—રૂપામખીની ભસ્મ^૪ ૧૯૩
 ત્રિકૃલા ગુગુલ ૧૩૪
 દ્વિધિયા વછનાગ^૫ ૨૧૭
 દેવદારવરિષ્ઠ. ૧૭૨
 નારાયણ ચૂર્ણ. ૧૧૮
 પંચસમ ” ૧૧૯
 પુષ્પરાગ—પોખરાજની ભસ્મ^૬ ૨૦૬

૧ અથ—લોઢાની ભસ્મના ગુણ. ૨ આંકડા નામે
 ઉપવિષના ગુણ. ૩ તામ્ર—ત્રામ્બાની ભસ્મના ગુણ. ૪
 તારમાક્ષિક—રૂપામખીની ભસ્મના ગુણ. ૫
 રોષેલા દ્વિધિયા વછનાગ નામે ઉપવિષના ગુણ. ૬
 પુષ્પરાગ—પોખરાજની ભસ્મ.

વિષય પૃષ્ઠ
 બૃહત્ત્વરણ વટક. ૧૨૯
 ભાસ્કર લવણ ચૂર્ણ. ૧૨૪
 મણ્ડર વટક. ૧૩૦
 મરિચાદિ ચૂર્ણ. ૧૧૫
 મહાખાણડવ ” ૧૧૮
 મુદ્દીકારિષ્ઠ. ૧૭૦
 યવાનીખાણડવ ચૂર્ણ. ૧૨૨
 ચાવચક ક્ષાર^૧ ૧૧૨
 ચોગરાજ ગુગુલ. ૧૩૨
 શોહિતકારિષ્ઠ. ૧૭૪
 લવણત્રયાદિ ચૂર્ણ. ૧૨૦
 લોક્નાથ રસ. ૨૨૫
 લોહાસવ. ૧૭૦
 વર્ધમાનપિપ્પલી કલ્ક. ૧૦૫
 વિરેચન પ્રથોગ. ૨ ૨૭૧
 વૃક્ષાદિ ધૂત. ૧૫૨
 શિલાજિત^૩ ૨૦૮
 સર્વ અર્શ રોગ શબ્દનાં ઔષધો
 ત્વરણ વટક ૧૨૯
 ત્વરણાવલેહ. ૧૪૦
 સૌરણકન્ઠ પુટપાક ૭૭
 સ્વર્જિક ક્ષાર. ૪ ૧૧૨
 સ્વર્ણમાક્ષિક—સોનામખીની ભસ્મ. ૫ ૧૯૨
 હપુપાદિ ચૂર્ણ. ૧૧૯
 હિંગ્વાદિ ગુટિકા. ૧૨૨
 ” ચૂર્ણ. ૧૨૨

અર્શોજ ભગન્દર રોગ: રોગ ૬ કો—આ
 રોગમાં પ્રથમ થયેલા હરસેનો આશ્રય કરેલા
 કંદ પિત્ત, કોપાયમાન થવાથી, હરસના મૂળમાં,
 ખરજ અને દાહની સાથે સોળને ઉત્પન્ન કરે; તે
 સોળ પાકીને ફૂટે ત્યારે અનેક માર્ગેથી હરમેશાં
 વહેનારું મળુ થાય.... ૫૫

૧ સ્વર્જિકાદિ ક્ષાર. ૨ કયા રોગપર જીવાળ ૧
 આપલો ૧ ૩ શિલાજિતના ગુણ. ૪ સ્વર્જિકાદિ ક્ષાર.
 ૫ સ્વર્ણમાક્ષિક—સોનામખીની પકવ ભસ્મના ગુણ.

विषय

४५

સગન્ધર રોગ શબ્દનાં ઔષધો.

अशो वतर्मः राग ८ भो—(वतर्मशि नेत्रशे-
गान्तर्गत वतर्म राग शङ्ख व्युत्थो.) ६२

અલગ નેત્રશાસ્ત્રીગત નેત્રસન્ધિ રોગઃ
રોગ ૮ મો—આ રોગમાં, આંખના ખુણામાં
સોજો થઇ આવે, તેની અન્દર વેદના થાય, સોજા
ખોંચ્યા સરખી પીડા થાય અને દાહ થાય. ૬૨
સર્વાક્ષિરોગ શમ્બદના ઔષધો—

અક્ષજનવરોગાન્તર્ગત વર્ત્મરોગઃ રોગ ૨૩
 મો-આ રોગમાં, લોહીના પ્રકોષ પામવાથી,
 આંખની પાંપણોપર, કઠણ, ઉપસી આવેલ
 અને લાલચોળ ગાણે થઇ આવે, તે ગાણે પાકીને
 ફૂટે ત્યારે તેમાંથી લોહી સાથે પડે વહેવા માણે
 અને તે પાણી બરાબ.... ૬૨

वर्तुषेण (नेत्ररोगान्तर्गत) शङ्खना औषधि-

અલગ પ્રેમહુષિટિકા: રોગ પમે-આ રોગ-
માં રાતા અને કાળા રંગની ધણી ફેડલીઓ
થવા સાથે ધણી ભચકર પીડા થાય... ૫૩
પ્રેમહુષિટિકા શબ્દનાં ઔષધો-

અલગ શુક્ર: રાગ ૧૮ મો—આ રાગમાં,
પ્રથમ પ્રમેહપિટિકામાં વર્ણવેલી અલગ પ્રમાણે
રાતા અને કાળા રંગની ફેાડડીઓ શિશનપર
થવાથી ઢાઢ તથા મોઢ થાય અને તાવ પણ
આવી જાય ૫૬

શુક શબ્દનાં ઔપધો—

અલરકઃ રાગ ૧ હો-આ રાગમાં પે અત્ય-
ન્ત ચઢી આવે, વારંવાર બેશુદ્ધ થઈ જાય, બરાડા
પાડે, અર્જુન થયાને લીધે નીચે જવાને માગે
રૌઠાઈ જવાથી, વાયુ, છાતી અને કણઠાદિકના
ઉપરના સ્થાનકોમાં જઈને ભરાય, ઉપરના
ભાગમાં વાયુના ભરાવાને લીધે અધોવાયુ અને
ઝડો આવતો સાવ બન્ધ થઈ જાય, તરશી
લાગ્યા કરે, અને ઝોડઝાર આવ્યા કરે, ખાધેલાં
અનાજની ઉલટી ન થાય, કોઠાની અન્દરનું
ખાધેલું અનાજ પરિપક્વ ન થતાં જેમનું તેમ
સ્થિર થઈને રહે, રારીરે દર્બલ હોવા સાથે

विषय

৪৫

જાદરાણિ પણ મનઃ થઈ જાય, મલ અને મુરના
વેગને વાયુ રોકે, ઝાડો બન્ધ થવાથી વારમવાર
પેટ ચઢી આવીને ઉપરના ભાગમાં કંઈ જમે,
તેથી તે આજ્ઞ, શલ્યની માફક અન્દરનું અન્દર જ
રહે અને તે આજ્ઞ, ઉલટી ન કરાવતાં અસહ્ય
થવાહિને ઉત્પન્ન કરે.... ૪૭

અજ્ઞાન શબ્દનાં ઔપધે—

અલસક કુઠઃ રાગ ૯ મો-આ રાગમાં,
અતિ ખરજ આવી કરે અને રાતા રાતા
ફોડલાઓ થઈ આવે. ... ૬૬

કુલ શબ્દના ઔષધો—

અલસ મુખરોગાન્તર્ગત જિહ્વારોગઃ રોગ
૪ થો—આ રોગમાં કફ લોહીના પ્રકોપ પામ-
વાથી, જીભની તળેના ભાગમાં ભયંકર સોજો
થઈ આવે, એ સોજો વધવા માણે, તેથી
જીભ ખેંચાવા માણે સોજો પાકે ત્યારે માંછલાં
સરખી વાસ મારે, અને તે સોજવાળી જગ્યાના
મૂળનું માંસ સડી જાય. ... ૬૦

निम्न राग (मुभरागान्तर्गत) शब्दनां
औपम्य—

અલસ સામાન્ય ક્ષુદ્રરોગઃ રોગ ૨૮ મો-
આ રોગમાં, સહેલા કાઢવની અન્દર હુમ્મેશાં
ધણી વખત ફરવાથી પગનાં આંગળાંઓની વચ-
માંની ચામડી સડી જધને તેની અન્દર ખરજ
આવા કુરે, તેમાંથી પાણી ઝરે, તેની અન્દર
બળત્રા થાયઅને તેની અન્દર કણકો પાલમારે.૫૬

क्षुद्ररोग शब्दनां औषधो—

अल्प निद्रता पित्त रोगः रोग ३० मो-
 आ रोगमां, शरीरणी अन्तर रहेलुं पित्त वधी
 नवाथी निद्रा ओधी आवे. ... ५६

पित्त शैथिल्य शब्दनां औषधो—

અલ્પશુક્રતા પિત્તરોગઃ રોગ ૮ મો—આ
રોગમાં, પિત્ત કોષાયમાન થઈ, શુક્ર નામની
ઘાતુમાં પ્રવેશ કરીને, પછી શુક્ર ઘાતુને ઓછી
કરી નાંખે. ૫૯

વિષય **પૃષ્ઠ**
પિત્તરોગ શબ્દનાં ઔષધો—
અહપરોક્ત નેત્રરોગાન્તર્ગત સર્વાક્ષિ રોગઃ
 રોગ ૨ જો—આ રોગમાં, પ્રકોપ પામેલા ત્રણે
 કોષાને લીધે, રોગાની ફરતું ધોળું મણ્ડલ પાકી-
 ને, ઉખરાનાં પાકેલાં ફૂલના સરખું રાતું થઇ
 જવાથી, આંખમાં ખરજ આવ્યાં કરે, આંખ
 ઉઘાડવીંચ થયા કરે, આંખ ચૂચા કરે, આંખમાં
 વેદના થયા કરે, અને આંખનાપર ધણો થોડો
 સોળે ચઢે. ... ૬૪
સર્વાક્ષિ રોગ નેત્રરોગાન્તર્ગત શબ્દનાં
ઔષધો—

અવકલ્પસઘોષણુઃ રોગ ૧ લો—આ રોગ-
 માં શરીરની અન્દરનો કોઇ પણ ભાગ અતિ
 કપાઇ ન ગયો હોય, તેમ અતિ છૂટો પણ ન
 થઇ ગયો હોય, પરન્તુ જરાક કપાઇ જઇને
 જરાક છૂટો થઇ ગયેલો અંગનો જે ભાગ, તેના-
 પર આડુંઅવળું છિદ્ર પડે છે. ... ૫૫

સઘોષણુ શબ્દનાં ઔષધો—

અવપાટિકા શુક્રઃ રોગ ૧૦ મો—આ રોગ-
 માં જે સ્ત્રીની યોનિનું છિદ્ર નાનું હોય, તેની સાથે
 પરાણે સંભોગ કરવાથી, લિંગની કાયળીની ચામ-
 ડીને હાથથી ઉઘટી રીતે ઉપર ચઢાવવાથી, લિંગને
 ચોળવાથી કે દાખવાથી કિંવા વીર્યની ગતિને
 પરાણે ધારણ કરી રાખીને અટકાવવાથી, લિંગ-
 પરની ચામડી ફાટી જઇને આગળ તથા પાછળ
 ખસી જાય છે. આ ક્ષુદ્ર રોગ છે. ૫૬

શુક્ર શબ્દનાં ઔષધો—

અવમન્ય શુક્રઃ રોગ ૪ થો—આ રોગમાં,
 લાગ્યા અને મધ્ય ભાગમાં ફૂટી ગયેલા એવા
 ધણાક ફોરલાઓ, કંઈ રક્તના પ્રકોપથી થાય
 છે, તેની વેદનાને લીધે શરીરપરનાં રુવાડાં ઉભાં
 થઇ જાય છે. ... ૫૬

શુક્ર શબ્દનાં ઔષધો—

અવષ્ટમ્ભઃ રોગ ૧૩મો—(પક્ષાઘાત વાત-
 રોગ શબ્દ જુઓ) ... ૫૮

વિષય **પૃષ્ઠ**
અવષ્ટમ્ભઃ રોગ ૧૩ મો—(પક્ષાઘાત વાત-
 રોગ શબ્દ જુઓ. ... ૫૮

અશ્મરિઃ રોગ ૧ લો—અશ્મરિ શબ્દ જુઓ ૫૩

અશ્મરિઃ રોગ ૧ લો—આ રોગમાં જે વખતે
 વાયુ અસ્તિત્વી અન્દર રહેલાં વીર્યવાળાં કિંવા
 પિત્તવાળાં મૂત્રને અથવા કંઈને સ્કન્ધ નાંખે ત્યારે
 તેમાંથી પાણુવી ઉત્પન્ન થાય છે. જેવી રીતે
 ગાયના માથામાં રહેલાં પિત્તમાંથી ગોરાચન
 જન્મે છે, તે જ પ્રમાણે અસ્તિત્વી અન્દર રહેલાં
 જે વીર્યાદિ સ્કન્ધ જઇને જન્મી જાય, તેનું નામ
 પથરી જાણવું. આ રોગ થયા પછી નાભીની
 અન્દર સેવની એટલે લિંગની નીચેના ભાગમાં
 વૃષણની બે ગોળાઓથી આરમ્ભીને છેક ગુદા
 સુધી બે ચામડી સીવીને ઓઠયા સરખો જે
 સાંધો છે, તેની અન્દર અને પેટની અન્દર શુભો
 નીકળવા માંડે, પથરીને લીધે પેશાબનો માર્ગ
 બંધ થઇ જવાથી, પેશાબની ધાર ફાટી જાય,
 પણ પથરી એક બાજુ ખસી જાય ત્યારે પેશા-
 બનો માર્ગ ખુલ્લો થઇ જવાથી મૂત્રરવા વખતે
 જરા પણ વ્યથા ન થાય, મૂત્રનો રંગ સ્વચ્છ
 માણેકના સરખો થઇ જાય, પથરીને લીધે
 અસ્તિત્વી અન્દર પડેલાં છિદ્રોની અન્દરથી લોહી-
 વાળું મૂત્ર મૂત્રરે, અને નેરથી કણસી-છીને
 મૂત્રરે ત્યારે ધણી પીડા થવા માંડે. ૫૩

અભયાદિ મોઢક ૨૭૪

ઉષકાદિ ગણુ ચૂર્ણ. ૬૪

એલાદિ કવાય. ૬૧

કાસીસ-હીરાકસી^૧ ૧૬૭

કુમાર્યાસિવ. ૧૬૮

ખર્પર-ખાપરિયું. ૨ ૨૦૦

ગોક્ષુરાદિ ગુગ્ગુલ. ૧૩૫

ચન્દ્રપ્રભાદિ ગુટિકા, ૧૩૧

ત્રિવિક્રમ રસ, ૨૩૭

કશમ્બારિષ્ઠ ૧૭૪

૧ કારમ્ભિસ-હીરાકસીના ગુણ. ૨ ખર્પર-ખાપ-
 રિયાના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ
નિરુદ્ધ અસ્તિ ^૧ ...	૨૮૬
ચાવશ્વક ક્ષાર ^૨ ...	૧૧૨
વિડર્જનારિષ્ટ ...	૧૭૧
વીરતર્વાદિ ક્વાથ ...	૯૦
શિલાજિત. ^૩ ...	૨૦૮
સર્વ રોગ શાબ્દનાં ઔષધો—	
સર્વાશ્મરી રોગ ,, ,,	
સ્વર્જિક ક્ષાર ^૪ ...	૧૧૨
અશ્મરીમુત્રકૃચ્છ્ર: રોગ ૮ મો—આ રોગમાં	
પાણી—પથરી થાય છે. ...	૫૩
મુત્રકૃચ્છ્ર શાબ્દનાં ઔષધો—	
અમુનિરોધજ ઉદાવર્ત: રોગ ૯ મો—આ	
રોગમાં, રોગક કિંવા હર્ષ થવાને લીધે, આંખની	
અન્દર વહેવામાણુરેલાં પાણીને અટકાવી રાખ-	
વાથી નેત્રરોગ થાય છે, માંયું બોલો મૂક્યા	
સરખું ભારે શલ થઈ જાય છે, અને પીનસરોગ	
પણ થાય છે. ...	૫૨
ઉદાવર્ત શાબ્દનાં ઔષધો—	
અમુ રોગ: રોગ ૧ લો—આંખમાંથી જે	
પાણી ઝરવું, તે. (જલસ્રાવ નેત્રરોગાન્તર્ગત નેત્ર-	
સન્ધિ રોગ શાબ્દ જુઓ.) ...	૬૨
અમ્બવિધ જ્વરો: રોગ ૧ થી ૭ અને	
૧૩ થી ૨૫—વાતજ્વર, પિત્તજ્વર, કફજ્વર,	
વાતપિત્તજ્વર, વાતકફજ્વર, પિત્તકફજ્વર,	
સન્નિપાતજ્વર અને આગનુકજ્વર, એ રીતે	
આ આઠ જ્વરનાં તાવોનાં નામો લખ્યાં, તેમાં	
સન્નિપાતજ્વર તેર જ્વરના છે, તેથી સન્નિપાત-	
જ્વરલેહ શાબ્દ પર તથા આગનુક જ્વર બાર	
જ્વરના છે, તેથી આગનુક જ્વર શાબ્દ પર	
નીચેનાં ઔષધો લખ્યાં છે. ...	૫૨
સર્વ રોગ શાબ્દનાં ઔષધો—	
હુદ્રાદિ ક્ષાય. ...	૭૬
અષ્ઠોલા: રોગ ૩૪ મો—અષ્ઠીલિકા વાત-	
રોગ શાબ્દ જુઓ ...	૫૮

૧ નિરુદ્ધ અસ્તિ કોને મારવી? ૨-૩ સ્વર્જિક ક્ષાર. ૪ શિલાજિતના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ
અષ્ઠીલિકા વાત: રોગ ૩૪ મો—આ રોગમાં	
કંઠીની નીચેના ભાગમાં થયેલી, ફરનારી, ન	
ફરનારી, વાયુ, મલ અને મૂત્ર, એ ત્રણેને અટ-	
કાવી રાખનારી, ગોળ, લામ્બી, પથરા સરખી	
કઠણ અને ઉપરના ભાગમાં ઉપસી આવેલી	
લામ્બી ગાણ ક્વાથ છે. ...	૫૮
લવણત્રિતાદિ શૂર્ણ. ...	૧૨૦
વાતરોગ શાબ્દનાં ઔષધો—	
સર્વ વાત ,, ,,	
હિંગ્વાદિ ગુટિકા, ...	૧૨૨
,, શૂર્ણ ...	,,
અષ્ઠીલિકાશ્વક: રોગ ૭ મો—આ રોગમાં,	
લિંગનાપર ખરાબ લેપ કરવાથી, વાયુ, કોપાય-	
માન થઈને ગોઠીના આકારની કઠણ ફેડાલીઓ	
ઉત્પન્ન કરે છે. ...	૫૬
શ્વક રોગ શાબ્દનાં ઔષધો—	
અંસ રોગ:—ખભામાં થનારો રોગ.	
બુંદણ નરચ. ^૧ ...	૨૬૯
સર્વ રોગ શાબ્દનાં ઔષધો—	
અસાધ્ય શ્વલરોગ: રોગ ૮ પછીનો—ન મટે	
એવો શ્વલ રોગ ...	૫૧
ગજકેશરી રસ ...	૨૪૩
શ્વલ શાબ્દનાં ઔષધો—	
અમુજ નેત્રરોગાન્તર્ગત લિજ્જનાશ રોગ: રોગ	
૭ મો—આ રોગમાં લોહીથી લિજ્જનાશ રોગ થાય	
છે, તેથી આંખમાંની ક્રીક્રી, રાતી અથવા કાળી	
થઈ જાય, તેમ જ આંખી પણ થઈ જાય, તેથી	
દેખાય નહિ. આ રોગ અસાધ્ય છે. ...	૬૩
લિજ્જનાશ રોગ (નેત્રરોગાન્તર્ગત) શાબ્દનાં	
ઔષધો—	
અમુજ સુત: રોગ ૪ થો—રક્તપ્રતિશ્ચાય	
નાસારોગ શાબ્દ જુઓ ...	૬૧
અમુજર્શી રોગ: ૪ થો—આ રોગમાં પિત્તના	
અશોની સરખી આકૃતિવાળા, વડની વડવાઈનું	
સરખા રાતા રંગના, ચણાડીના સરખા રાતા	

૧ કયા કયા રોગોપર બુંદણ નરચ આપવું?

વિષય પૃષ્ઠ
રંગના અને પરવાળાં સરખા રાતા રંગના અર્શો થઈ આવે છે, કંઠણ ઝાડો આવવાને લીધે અર્શના અંકુરો કબાચાથી એકાએક અત્યંત ખરાબ ઉનું લોહી સ્રવે, અત્યંત લોહી સ્રવવાથી ફેડકાંના સરખી કાન્તિવાળા થઈ જાય, લોહીના સ્રવવાથી ચામડી કંઠણ થઈ જાય, પાણી પીવાની ઇચ્છા થયાં કરે, ટાઢકની ઇચ્છા થાય, એ આદિ કારણોથી પીડાવાને લીધે શરીરનો રંગ બદલાય જાય, બળ ઓછું થઈ જાય, ઉત્સાહ ટળી જાય, ઓળ ધાતુનો નાશ થાય, સર્વ ધન્દ્રિયો આકુળઆકુળ થઈ જાય, કાળો, કંઠણ અને રુક્ષ ઝાડો આવે, અધો વાયુ સ્રવે જ નહિ. ૪૮

અર્શ શબ્દનાં ઔષધો—

અસ્થિગત મસ્ટ્રિકા ક્ષુદ્રરોગઃ રોગ ૧૨ મો— આ રોગમાં, નજરે ન પડે એવી રીતે શરીરપર ઉપસેલા અને જરાતરા ઉપસેલા ફેડલાઓ થવાથી, શરીરનું ભાન રહેતું નથી, વેદના થયા કરે છે, અસ્વસ્થ બને છે, સર્વ હાડકાંઓમાં ભમરાઓ કરડ્યા સરખી વેદના થાય છે, અને આ ફેડલાઓ, મર્મસ્થાનને ભેદીને જલદીથી પ્રાણનો નાશ કરે છે. ... ૫૭

મસ્ટ્રિકા ક્ષુદ્રરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

અસ્થિ અન્યિઃ રોગ ૮ મો— આ રોગમાં હાડકું મરડાઈ જવાથી અથવા બૂકો થઈ જવાથી હાડકાં પર હાડકું ચઢી જઈને ઉપર આવે અથવા નીચે કબાચ. ... ૫૪

અન્યિ શબ્દનાં ઔષધો—

અસ્થિભંગ ભેદઃ રોગ ૧ લો— આ રોગમાં હાથપગનાં કાણાં ખડી જાય, ભાંગી જાય વા ફૂટાં પણ પડી જાય. ... ૫૫
ન્યુત્રોષાદિ ગણકવાય ... ૬૨

સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

અસ્રતાપઃ રોગ ૨ ભે— રક્તજકાહ શબ્દ જ્યો ... ૫૦

અસ્રવિકારઃ રોગ ૧ લો— રક્તવિકાર શબ્દ જ્યો ... ૫૬

વિષય પૃષ્ઠ
અહિપ્રતન બાલરોગ રોગઃ ૮ મો— આ રોગમાં બાલક હજો કે મૂંતરે તે વખતે, તેની ગાણ ૮ ન ધોવાને લીધે અથવા ન લુવાને લીધે અથવા ગુઢાની પાસે અતિશય પરસેવો વળવાને લીધે અથવા નવરાવવાને લીધે લોહીના અને કંદના કોપાયમાન થવાથી, ગુઢાની આસપાસ ખરજ આવવાથી ખંજવાળવા માણડે કે તરત ફેડલીઓ થઈ આવીને પછી તેમાંથી પાણી ઝરવા માણડે છે અને તે સર્વ ફેડલીઓરૂપી પ્રણો એક બીજની સાથે સેળભેળ થઈ જાય છે. ૬૫

બાલરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

અગ્રાધઃ રોગ ૩૪ મો— રાજિકા સામાન્ય ક્ષુદ્રરોગ શબ્દ જ્યો. ... ૫૬

અક્ષિરોગઃ રોગ ૧ લો— દષ્ટિરોગ નેત્રરોગા- ન્તર્ગત શબ્દ જ્યો ... ૬૪

આગન્ટુક જ્વરઃ રોગ ૧૩ થી ૨૫ સુધી— અભિચારજ્વર, ગ્રહાવેશજ્વર, શાપજ્વર, શ્રમ- જ્વર, છેદજ્વર, ક્ષતજ્વર, ઠાહજ્વર, કામજ્વર, ભીતજ્વર, શુચ્ચજ્વર, રોષજ્વર, વિષજ્વર, અને ઔષધગન્ધજ્વર, એ રીતે આ તાવોપર આ- ગન્ટુકજ્વર શબ્દનાં ઔષધો વાપરવાં; કારણ કે એ બધા આગન્ટુકજ્વરો કહેવાય છે. ૪૬

અષ્ટવિધ જ્વર શબ્દનાં ઔષધો—

સર્વ જ્વર ... ૧૧૩

આગન્ટુક વિદ્રધિઃ રોગ ૬ પછીનો— આ રોગમાં, પિત્ત વિદ્રધિ પ્રમાણે ચિન્હો જણાય છે. ... ૫૪

રક્તચન્દનાદિ લેપ ... ૩૨૯

વિદ્રધિ શબ્દનાં ઔષધો—

આગન્ટુક પ્રણુઃ રોગ ૧ લો— સહોત્રણ શબ્દ જ્યો ... ૫૫

આગન્ટુક રોગઃ રોગ ૬ પછીનો— બહારથી થનારો જે સોજો તે. ... ૫૩

નિશાદિ લેપ ... ૩૨૭

વિષય	પૃષ્ઠ
રોથ શબ્દનાં ઔષધો—	
આંબેય: રોગ ૩ જો—અગ્નિ સમ્બન્ધી તેજ	
મન્દાગ્નિ જઠરાગ્નિવિકાર શબ્દ બ્ધ્યો	૪૯
આંબેય રતવા: રોગ ૪ થો—વાતપિત્ત-	
વિસર્પ—અગ્નિવિસર્પ શબ્દ બ્ધ્યો	૫૭
આંબેય: રોગ ૧૯ મો—અંજનનામિકા	
નેત્રરોગાન્તર્ગત વર્ત્તરોગ શબ્દ બ્ધ્યો	૬૨
આંધ્રાશીશી: રોગ ૧ લો—અર્ધાવભેદક	
શિરોરોગ શબ્દ બ્ધ્યો	૬૨
આંધ્રમાન વાતરોગ: રોગ ૬૯ મો—આ	
રોગમાં, વાયુ પ્રકોપ પામી, પક્વાશયની અન્દર	
રહીને પછી, વાયુથી ભરેલી ચામડાંની કોથળાની	
માફક પેટને ફૂલાવી, ગુડગુડ શબ્દ કરીને અ-	
ત્યન્ત પીડા કરે છે. ...	૫૮
અભયાદિ મોઢક...	૨૭૪
ધચ્છભેદી રસ. ...	૨૩૪
કાળો મુરમો. ^૧ ...	૧૯૬
કૃષ્ણાદિ ચૂર્ણ ...	૧૨૦
તાલીસાદિ ગુટિકા ...	૧૨૩
તાલીસાદિ ચૂર્ણ ...	૧૧૭
” ” ...	૧૨૩
તીક્ષ્ણ નિરુહ બસ્તિ ^૨ ...	૨૮૪
તુભવત્તિ ચૂર્ણ ...	૧૨૦
થોરનું દૂધ—ક્ષીર ^૩ ...	૨૧૬
નારાય રસ ...	૨૩૪
નારાયણ ચૂર્ણ ...	૧૭૮
પંચસમ ” ...	૧૧૯
બન્દ ધૂત ...	૧૫૦
મહાખાણડવ ચૂર્ણ ...	૧૧૮
મહારાસ્નાદિ ક્વાથ ...	૮૯
લવણનિતયાદિ ચૂર્ણ ...	૧૨૦
વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
વિરેચન ^૪ ...	૨૭૧

વિષય	પૃષ્ઠ
શતાવરી તૈલ ...	૧૫૭
શાલિપર્ણાદિ શૂત ...	૮૭
વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
હુપુષાદિ ચૂર્ણ ...	૧૧૯
આનાહ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં વાયુનો	
વિકાર થવાને લીધે, કોઠાની અન્દરનો મળ	
અથવા આમ, ક્રમ પ્રમાણે એકઠો થઇને અને	
પાછો ખરાબ વાયુથી બન્ધ થઇને, પોતાને	
માર્ગે પ્રથમ પ્રમાણે ન જઈ શકવાથી પેટ ચઢી	
આવે છે. ...	૫૨
ચન્દ્રપ્રભાદિ ગુટિકા ...	૧૩૧
ચાંગરી ધૂત ...	૧૪૬
નિરુહ બસ્તિ ^૧ ...	૨૮૬
પંચકોલ ચૂર્ણ ...	૧૧૧
ચવાનીખાણડવ ચૂર્ણ ...	૧૨૨
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો:—	
હિંગ્વાદિ ગુટિકા ...	૧૨૨
હિંગ્વાદિ ચૂર્ણ ...	૧૨૨
આબ્યન્તર કૃમિ: રોગ ૨ જો—આ રોગમાં,	
હમ્મેશાં અજીર્ણ હોવા છતાં ખાય, મીઠા પદાર્થો	
ખાય, ખાટા પદાર્થો ખાય, પ્રવાહી પદાર્થો	
ખાય, લોટ ખાય, ગોળ ખાય, મેહનત કરે નહિ,	
દિવસે સ્ત્રોત રહે, વિરુદ્ધ ભોજન કરે, દૂધ અને	
માછલાનો આહાર કરે; આ પ્રમાણે આહારો	
કરવાથી કૃમિ થવાને લીધે તાવ આવી જાય,	
શરીરનો વર્ણ બદલાઈ જાય, શ્વેત નીકળે, હૃદ-	
યમાં પીડા થાય, અંગ યાત્રી જાય, જ્વર થાય,	
અન્ન ખાવાપર અરુચિ થાય, ઉલટી થાય અને	
અતિસાર નામનો ઝાડાનો રોગ થાય ...	૪૮
કૃમિ શબ્દનાં ઔષધો—	
આમ કૂરાશય: આમને રહેવાના સ્થાનનું	
જે પ્રકોપ પામવું, તે. (કૂરાશયો શબ્દ પરથી	
આ શબ્દ લીધો છે.)	
મન્મરનેહ ^૨ ...	૨૫૪

૧ કાળા મુરમાના ગુણ. ૨ ઉપરના રોગો મટાડવા માટે શું કરવું ? ૩ રોપેલા થોરના દૂધના ગુણ. ૪ આસ જુલાબ આપવા ચોક્કસ રોગોનાં નામો

૧ નિરુહ બસ્તિ કોને મારવી ?
૨ મન્મરનેહ કોણે પીવા ?

વિષય	પૃષ્ઠ
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
આમાજ આનાહુ: રોગ ૨ ભે—આ રોગમાં,	
આમાશયની અન્દર આમનો ભરાવો થાય ત્યારે	
તરશ લાગે, સળખમ થઈ આવે, માથામાં ફાહ	
થાય, આમાશય જડ થઈ નય, આમાશયમાં	
શુળ નીકળે, શરીર પણ જડ થઈ નય, હૃદય	
ખેંચાય, હૃદયમાં બળત્રા થાય, બરડો અને કમ્મર	
જકડાઈ નય—ઝલાઈ નય, ઝાડો પેશાબ બન્ધ	
થઈ નય, ઓટકાર આવે નહિ, શરીરની અન્દર	
પણ શુળ નીકળે, મૂર્છા આવી નય, શ્વાસ ચઢી	
આવે અને મળની ઉલટી થાય. ...	૫૨
આનાહુ શબ્દનાં ઔષધો—	
આમણુ: રોગ ૨૦ મો—ગુદબ્રંશ સામાન્ય	
હૃદરોગ શબ્દ બુઝો ...	૫૬
આમપરિણામશુળ: રોગ ૭ મો—પરિણામ-	
શુળનાં લક્ષણો બુઝો ...	૫૧
આમ રોગ:—કાયું-અપક્વ અન્નમાંથી થનારા રોગ	
ગુડશુણી વટિકા ...	૧૨૯
ચિત્રકાદિ ચૂર્ણ ...	૧૨૧
મરકત-લીલાં પાનાંની ભરમ ^૧ ...	૨૦૬
વિરેચન ^૨ ...	૨૭૧
વ્યાધાદિ ગુટિકા ...	૧૨૮
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	

આમવાત: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, વિરુદ્ધ આહાર કરે—ગમે તે ખાય, વિરુદ્ધ વિહાર કરે, જઠરાગ્નિ મન્દ થઈ નય, કસરત ન કરે, સ્નિગ્ધ અન્ન ખાઈને કસરત કરે, આ પ્રમાણે વર્તનારનું આમ—કાચાં અન્નનો રસ વાયુથી ઠેલાઈ, આમાશયની અન્દર જઈ, વાત, પિત્ત અને કફથી પાછો કોપાયમાન થઈને સર્વ નસોને ભરી દે છે. તે આમ, બૂદા બૂદા રંગનું અને ફેાદા ફેાદા હોય છે. તે આમવાત, એકાએક કોપાયમાન થઈ, ત્રિક સન્ધિની અન્દર જઈ, શરીરનાં ગાત્રોને સ્તબ્ધ કરે છે. એ પ્રમાણે શરીરની

વિષય	પૃષ્ઠ
અન્દર આમવાતના ફેલાવાને લીધે સર્વ અંગો	
ફપવા માંડે; અન્ન ખાવાપર અરુચિ રહે; તરશ	
લાગ્યા કરે; આળસ આવ્યા કરે; શરીર જડ	
થઈ નય; તાવ આવે; અનાજ પચે નહિ અને	
શરીરે સોનો ચઢી આવે. ...	૫૧
અજમોઢાદિ ગુટિકા ...	૧૨૨
” ચૂર્ણ ...	૧૨૧
ચિત્રકાદિ ચૂર્ણ ...	૧૨૧
અપણુ ચૂર્ણ ...	૧૧૧
ધાન્યાદિ ક્વાથ ...	૮૬
પંચસમ ચૂર્ણ ...	૧૧૯
બાહુશાલ ગુડ ...	૧૨૭
ભારકલવાણુ ચૂર્ણ ...	૧૨૪
મહારાસ્નાદિ ક્વાથ ...	૮૯
રાસ્નાદિ ” ...	૮૯
રાસ્નાદિ સૂત ...	૮૯
શુણીકલ્ક પુટપાક ...	૭૭
શુણકયાદિ કલ્ક ...	૧૦૭
સત્તમુષ્ટિક ચૂપ ...	૯૨
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
સિદ્ધ ઉષ્ણોદક ^૧ ...	૯૮
હિંગળો ^૨ ...	૨૧૨
આમશુલ: રોગ ૭ મો—આ રોગમાં, પેટની	
અન્દર ગુડગુડ થયા કરે, મોઢામાં પાણી આવીને	
હીબકા આવ્યા સરખું થાય, ઉલટી થાય; શરીર	
જડ થઈ નય; શરીર ભીનું થઈ નય; પેટ ચઢી	
આવે; અને બીજાં બધાં લક્ષણો કફશુલ રોગ	
પ્રમાણે થાય છે. ...	૫૧
આરગ્ગધાદિ ક્વાથ ...	૮૧
ધાન્યાદિ ” ...	૮૫
શુલ શબ્દનાં ઔષધો—	
હીબેરાદિ ક્વાથ ...	૮૬
ક્ષીર પક્વૌષધિ ^૩ ...	૯૮

૧ સિદ્ધ ઉષ્ણોદક કયા કયા રોગોપર દેવું?

૨ શોષેલા હિંગળોના ગુણ. ૩ ક્ષીરપક્વૌષધિ કયા કયા રોગોપર દેવી?

૧ મરકત-લીલા પાનાંની ભરમનાં ગુણ.

૨ ખાસ બુલાય આપવા યોગ્ય રોગોનાં નામો.

વિષય પૃષ્ઠ
આમસંઘ્રહણી: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં, આન્તરંગની અન્દર ધુરધુર શબ્દ થાય; શરીર માં આળસ રહે; શરીર કબળુ થઈ જાય; શરીર થાકી જાય; પાતળો, ઘાટો, ટાઢો, સ્નિગ્ધ, ઘણાં આમવાળો અને છોતાછોતાવાળો ઝાડો આવે; ઝાડો આવવા ટાંણે, ભુક્રુભુક્રુ શબ્દ થવાની સાથે ગુદા તથા કમ્મરની અન્દર વેઢના થાય, એરીતે દરરોજ, દશ દિવસે, પખવાડીએ વા મહિને ઝાડો આવે; આ રોગ, દિવસે પ્રકોપ પામે અને રાત્રે શાન્ત થઈ જાય; આ રોગ વર્તવો જ કઠણ છે, તેથી આ રોગ કષ્ટસાધ્ય કહેવાય છે, અને ઘણા દિવસ સ્વધીદેહની અન્દર રહે છે. કાઠાની અન્દર કાયાં અન્નનો જથ્થો એકઠો થવાથી જ આ રોગ થાય છે. ... ૪૭

ગુક્રુઆદિ કવાય... ૮૭

સંઘ્રહણી શબ્દનાં ઔષધો—

આમાછર્ણુ: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં, પેટ અને શરીર ભારે સલ સરખું થઈ જાય; મોળ આવ્યા કરે; ગાલપર થેથર ખાઝે; આંખનાં ડેડરવા ચઢી આવે; અને જેવું અનાજ ખાધું હોય તેવો ઓડકાર આવે. આ રોગ, કફાછર્ણુથી થાય છે. ૪૭

અછર્ણુ શબ્દનાં ઔષધો—

આમરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

આમાતિસાર: રોગ ૬ ઠો—આ રોગમાં, અન્નનું પાચન ન થવાથી, પોતાના માર્ગથી બ્રહ્મ થયેલા વાતાદિ દોષો, કાઠાની અન્દરના ધાતુઓના સમૂહોને તથા મલને પોતપોતાના સ્થાનકમાંથી ચલાયમાન કરીને અનેક રંગવાળો ઝાડો ગુદાદ્વારા બહાર પાડે છે. તે વખતે પેડુંની અન્દર બહુજ વીણ્ટ આવે છે. ... ૪૭

અતિસાર શબ્દનાં ઔષધો—

વત્સકાદિ શૂત. ... ૮૬
 શુણ્ઠી પુટપાક. ... ૭૭
 શુણ્ઠ્યાદિ ચૂર્ણ. ... ૧૧૫
 હરીતક્યાદિ ,, ... ૧૧૫

વિષય પૃષ્ઠ
આયુષ્કર:—આવરઢા વધારનારાં ઔષધો—
 અબ્રક ભસ્મ. ૧ ... ૧૬૬
 ચન્દનાદિ તૈલ. ... ૧૬૪
 નાગ—સીસાંની ભસ્મ. ૨ ... ૧૮૬
 ક્ષલ ધૂત. ... ૧૫૨
 લોહ રસ. ... ૨૫૦
 વજ—હીરાની ભસ્મ. ૩ ... ૨૦૫
 સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

આરુષ્કર શોથ:—(અરુષ્કર શોથ શબ્દ બુઓ) બીલામું ઉડવાથી થયેલો સોજનો જે રોગ, તે.

આર્તવ રોગ: રોગ ૧ લો—સ્ત્રીઓને દર મહિને જે અટકાવ—દૂર બેસવું આવે છે, તે રોગ. ૬૪
 ઉત્તર ભરિત. ૪ ... ૨૬૩
 ચન્દ્રપ્રભાદિ ગુટિકા. ... ૧૩૧
 યોગરાજ ગુગુલુ... ૧૩૨

સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

આલસ્ય કફરોગ: રોગ ૧૬ મો—આ રોગમાં, ક્ક, પ્રકોપ પામવાથી, અતિ આળસ આવવા માણે. ... ૫૯

કફરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

આવિલ: રોગ ૨ ને—આંખનું ડોળાવું—ડોળી આંખ, (અગમલપિત્ત વિદગ્ધ નેત્રરોગાન્તર્ગત દષ્ટિરોગ શબ્દ બુઓ.) ... ૬૩

આસેકય પુંસ્તવદોષ રોગ: રોગ ૨ ને—આ રોગમાં, માખાપનાં થોડાં વીર્યથી જે પુરુષ ઉત્પન્ન થાય છે, તે પુરુષ, પોતે પોતાના મોંમાં બીબા પાસે મૈથુન કરાવીને પછી તેનાં વીર્યને ગળી જાય છે ત્યારે તે વીર્યને લીધે તેને શરીરની અન્દર ચેતન્ય આવે છે, તેથી મૈથુન કરવાની ઇચ્છા થાય છે. ... ૬૪

વાલકરણ શબ્દનાં ઔષધો—

આસ્ય શોષ: રોગ ૭ મો—(મુખ શોષ પિત્તરોગ શબ્દ બુઓ.) ... ૫૯

૧ અબ્રક ભસ્મના ગુણ. ૨ નાગ—સીસાની ભસ્મના ગુણ. ૩ વજ—હીરાની ભસ્મના ગુણ. ૪ ઉત્તર ભરિતથી કયા કયા રોગો મટે ?

વિષય	પૃષ્ઠ
આક્ષિપકવાતરોગ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં કોપાયમાન થયેલો વાયુ, સર્વ ધમની નાડીમાં ફાપલ થઈને પછી વારંવાર તે સર્વ ધમનીઓ ફરવા માણીને શરીરને વારંવાર ફેંકે છે. ૫૮	
માષાદિ તૈલ. ...	૧૫૬
વાતનાશન રસ. ...	૨૪૪
વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
સર્વ વાત ” ”	
ઇન્દ્રલુપ્ત કપાલ રોગ: રોગ ૭ મો—આ રોગમાં, વાયુ સાથે રહેલું પિત્ત, ફેવાડાંઓના છિદ્રમાં રહીને ફેવાડાંઓને ખેરી નાંખે, તે પછી લોહી સાથે રહેલો કફ, ફેવાડાંઓના છિદ્રમાં પેસીને, ફેવાડાંઓનાં છિદ્રોને ખૂરી દે છે તેથી નવાં ફેવાડાંઓ ઉગતાં નથી. આ રોગ ડાઘી અને મુંઝના સ્થળે થાય છે. ...	૬૨
કપાલરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
કરંભદિ તૈલ. ...	૧૬૦
ગુંળમૂલકલ લેપ. ...	૩૧૯
તિક્તપટોલપત્રરસ લેપ. ...	૩૧૮
બૃહતી રસ ” ...	૩૧૮
ભલ્લાતક રસ ” ...	૩૧૯
ભૂંગરાજ તૈલ. ...	૧૬૧
ચષ્ઠાદિ લેપ. ...	૩૧૯
ઇન્દ્રલુપ્ત: રોગ ૭ મો—ઇન્દ્રલુપ્ત કપાલ રોગ શબ્દ જુઓ. ...	૬૨
ઇન્દ્રલુપ્ત સામાન્ય ક્ષુદ્ર રોગ: રોગ ૨ નો— આ રોગમાં વાત પિત્તના પ્રકોપથી, કમળના ફૂલની અન્દરના ગર્ભકોષની પેઠે મધ્ય ભાગમાં એક ફેાડલો થઈને, પછી તે ફેાડલાના મૂળને છેડે ફરતી ઝીણી ઝીણી ફેાડલીઓ થાય છે. ૫૬	
ક્ષુદ્ર રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
ઇન્દ્રિયજં બલ:—ઇન્દ્રિયોમાં બલ આપનાર (ઇન્દ્રિયધ્વંસ રોગ શબ્દ જુઓ.)	
ઇન્દ્રિયધ્વંસ રોગ: ઇન્દ્રિયોનું જે નાશ પામવું, તે રોગ.	
નારાયણ તૈલ. ...	૧૫૪

વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રતિમર્શ નસ્ય. ૧ ...	૩૦૦
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
કુરિવેલ્લી સામાન્ય ક્ષુદ્રરોગ: રોગ ૧૮ મો— આ રોગમાં, ત્રિદોષ પ્રકોપ પામવાથી, માથાં-પર ગાળાકારની, અત્યંત વેદનાવાળી, તાવ આણનારી અને ત્રણે દોષોનાં લક્ષણોવાળી ફેાડલીઓ થાય છે. ...	૫૬
ક્ષુદ્ર રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
કુક્ષુ મેહ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, પરમેથનારા પદાર્થો ખાવાથી, બસ્તિમાંનો કફ કુપિત થઈને શરીરમાંના મેદ, માંસ અને કલેદ (દ્રવ-ભાગ)ને દૂષિત કરવાથી, શેરડીના રસના સરખો અત્યંત મેલો અને ગદ્યો પેશાખ આવે છે, આ પર ઔષધોપચાર ન કરે તો મધુમેહ થાય છે. ૫૩	
મેહ શબ્દનાં ઔષધો—	
સર્વ મેહ ” ”	
કુર્ચક પુંસ્તવદોષ રોગ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, કોઈ પણ પ્રાણીનો, તેની સ્ત્રીની સાથેનો સમાગમ જેવા માત્રથી જ, તે જેનારો પોતે કામાતુર થઈ જાય છે. ...	૬૪
વાલકરણ શબ્દનાં ઔષધો—	
ઉત્કિલ્પ વર્ત્ત નેત્રરોગાન્તર્ગત વર્ત્ત રોગ: રોગ ૨૪ મો—આ રોગમાં, લોહીના પ્રકોપથી, આંખની પાંપણો, પરવાળાંઓથી ભરાઈ જવાને લીધે, ઉંચી ઉપસી આવે છે, તેથી હાથનો સ્પર્શ પણ સહન થઈ શકતો નથી. ...	૬૨
વર્ત્ત રોગ(નેત્રરોગાન્તર્ગત)શબ્દનાં ઔષધો—	
ઉત્તમાશ્લક: રોગ ૧૪ મો—આ રોગમાં, શિશ્નના પર ચર્મનો વારંવાર ખરાબ રીતે લેપ કરવાથી, રક્ત પિત્ત કોપાયમાન થાય છે, તેથી શિશ્ન પર મગ અને અડના જેવડી લાલચોળ ફેાડલીઓ થાય છે. ...	૫૬
શ્લક શબ્દનાં ઔષધો—	
૧ પ્રતિમર્શ નસ્ય આપવાથી કયા કયા રોગો મટી જાય છે.	

વિષય પૃષ્ઠ
ઉત્પાત કર્ણપાલી રોગ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, કાનની અન્દર વજનદાર અલંકારો પહે-રવાથી, કાનપર કોઈ પણ પદાર્થોના વાગવાથી, અથવા કાનના ઘસાવાથી, પિત્ત અને લોહી, બન્ને કોપાયમાન થઈને, કાનની ફરતી કોરે, આશમાની, કાળો અથવા રાતો સોજો થઈ આવે, તે સોજાની અન્દર બળત્રા થાય, તે સોજાપર ફેડલી-આ થાય, ફેડલીઆ થઈને કૂટી જાય, તેમાંથી પડે વહે અને અતિ ઠણકા થવા માણે. ૬૧

કર્ણ રોગ શબ્દના ઔષધો—

ઉદકમેહ: રોગ ૬ ક્રો-આ રોગમાં, મેહ થનારા પદાર્થો ખાવાથી, બસ્તિની અન્દરનો કંઈ કોપાયમાન થઈને શરીરમાંના મેહ, માંસ અને ક્લેદ (દ્રવભાગ)ને કષિત કરે છે, તેથી, પાણીના સરખો સ્વચ્છ, ઝાઝો, ઘોળો, ટાઢો, ગન્ધ વગરનો, કૈંક મેલો અને ફોદા ફોદા સરખો પેશાબ આવે છે. આપર ઔષધ ન કરે તો મધુમેહ થાય છે. ... ૫૩

મેહ શબ્દના ઔષધો—

સર્વ મેહ ,, ,,

ઉદર રોગ: રોગ ૧ લો-ઉદર રોગ શબ્દ જાણે ... ૫૨

ઉદર રોગ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, અણ્ણ થયા છતાં તબીયતને પ્રતિકૂલ એવા પદાર્થો ખાનારા, જમી ઉઠ્યા કેટે પાછા તરત જમવા બેસનારા અને મન્દ જઠરાગ્નિવાળા, એઆએ અત્યન્ત દોષોને ઉત્પન્ન કરનારાં અન્ન ખાવાથી, કોઠાની અન્દર મલનો અતિશય સંચય થવાને લીધે વાતાદિ દોષો કોપાયમાન થઈ, પરસેવાને કાઢનારાં છિદ્રોને તથા પાણીને વહે નારી નસોને બન્ધ કરીને, પ્રાણવાયુને, અપાન વાયુને અને જઠરાગ્નિને દૂષિત કરવાથી પેટ ચઢી આવે, ચાલવાની તાકાત ન રહે, શરીર કુબળું થઈ જાય, જઠરાગ્નિ મન્દ પડી જાય, શરીરે સોજો ચઢી આવે, શરીર થાકી જાય, પાદણુ છૂટે

વિષય પૃષ્ઠ
નહિ, ઝાટો આવે નહિ, બળત્રા થવા માણે, અને આંખે અન્ધારાં આવવા માંડે. ૫૨

અભ્યાદિક મોદક.	...	૨૭૪
આંકડો (ઉપવિષય).	...	૨૧૬
અબ્રક ભસ્મ. ^૧	૧૬૬
કૃષ્ણાદિ ચૂર્ણ.	૧૨૦
કૈશોર ગુગુલ.	૧૩૩
ખદિરાષ્ટિ.	૧૭૨
ચન્દ્રપ્રભાદિ ગુટિકા.	...	૧૩૧
ચવ્વાદિ ક્વાથ...	...	૧૬૨
ચિત્રકાદિ ચૂર્ણ...	...	૧૨૫
તામ્ર-ત્રામ્બાની ભસ્મ. ^૨	૧૮૨
તારમાક્ષિક-રૂપામખીની ભસ્મ, ^૩	...	૧૬૩
તુમ્બવાદિ ચૂર્ણ...	...	૧૨૦
દશમૂલાશિષ.	૧૭૪
નારાયણ ચૂર્ણ...	...	૧૧૮
નિરુહ બસ્તિ ^૪	૨૮૬
નેપાળો. ^૫	૨૧૮
પંચકોલ ચૂર્ણ.	૧૧૧
પંચસમ ,,	૧૧૬
પથ્યાદિ ક્વાથ.	૬૨
પિપ્પલ્યાસવ.	૧૬૬
પુનર્નવાદિ ક્વાથ	૮૭
ભાસ્કરલવણ ચૂર્ણ.	...	૧૨૪
મરિચાદિ ,,	૧૧૫
મૃદ સ્વેદોપચાર ^૬	૨૬૦
શેલીતકારિષ.	૧૭૪
લવણત્રિતયાદિ ચૂર્ણ.	...	૧૨૦
વર્ધમાનપિપ્પલી કલક.	૧૦૫
વિરેચન. ^૭	૨૭૧

૧ અબ્રક ભસ્મના ગુણ. ૨ તામ્ર-ત્રામ્બાની ભસ્મના ગુણ. ૩ તારમાક્ષિક-રૂપામખીની ભસ્મના ગુણ. ૪ નિરુહ બસ્તિ કોને મારવી? ૫ શે-લેલા નેપાળાના ગુણ. ૬ કયા કયા રોગોને થોડો પરસેવો કાઢવો? ૭ આસ જુલાબ આપવા ચોચ્ય રોગોનાં નામો.

વિષય	પૃષ્ઠ
વિરેચન પ્રયોગ. ૧ ...	૨૭૧
વૈકાન્ત-તરમરીની ભસ્મ. ૨ ...	૨૦૫
શિલાજિત. ૩ ...	૨૦૮
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
સર્વોદર રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
સ્વર્ણમાક્ષિક-સોનામખીની ભસ્મ. ૪	૧૯૨
હપુષાદિ ચૂર્ણ. ...	૧૧૯
ઉદર વાત રોગ: રોગ ૧ લો-વાતોદર શબ્દ	
જ્યો. ...	૫૨
ઉદરાવેષ્ટ: રોગ ૫ મો-આત્મન્ટર કૃમિનો	
કંફજન્ય કૃમિ શબ્દ જ્યો. ...	૪૮
કૃમિ શબ્દનાં ઔષધો—	
ઉદ્ઘર્ષ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, મધમાંખી	
કરડવાથી ચામડીના પર જેવો સોજો થાય છે,	
તેવી રીતનો ચામડીના બહારના ભાગપર સોજો	
થાય છે, ખરજ આવે છે, સોયો ખોંચ્યા સરખી	
પીડા થાય છે અને તેને લીધે ઉલટી થાય છે,	
તાવ આવી જાય છે, શરીરમાં આગ થાય છે,	
કફનો પ્રકોપ થવાથી ચામડીના પર રાતાં ચક્ક	
રડાં થઈ આવે છે, તેની અન્દર ઘણી ખરજ	
આવે છે, તે ચક્કરડાં મધ્ય ભાગમાં ખાડાવાળાં,	
કોરપર ઉપસેલાં અને ફરતાં હોય છે. ૫૮	
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
સિદ્ધાર્થાદિ લેપ. ...	૩૫૭
ઉદાવર્ત: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, મલ,	
મૂત્રાદિના વેગને રોકવાથી ઘેરાયલો વાયુ, વ	
પ્ટોગિયાની પેટે ચકરી ખાય છે. આ રોગ ઘણું	
ફરીને પેટનાં આંતરડાંની અન્દર થાય છે. ૫૨	
કંકુષ-બોદારકાંકરો. ૫ ...	૧૯૮
કુમાર્યાસિવ. ...	૧૯૮
નારાય રસ. ...	૨૩૪
નિરુહ અસ્તિ. ૬ ...	૨૮૬

૧ કયા રોગપર જીલાય આપવો? ૨ વૈકાન્ત-તરમરીની ભસ્મના ગુણ. ૩ શિલાજિતના ગુણ. ૪ સ્વર્ણમાક્ષિક-સોનામખીની ભસ્મના ગુણ. ૫ કંકુષ-બોદારકાંકરોના ગુણ. ૬ નિરુહ અસ્તિ કોને મારવી?

વિષય	પૃષ્ઠ
બિન્દુ ધૃત. ...	૧૫૦
માધુતૈલિક અસ્તિ. ...	૨૯૦
મૃદ્ધીકારિષ્ટ. ...	૧૭૦
યોગરાજ ગુગુલ. ...	૧૩૨
બાધાદિ ચૂર્ણ ...	૧૧૧
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
ઉદ્ઘર: રોગ ૧૪ મો-રક્તજન્ય કૃમિ	
શબ્દ જ્યો. ...	૪૮
કૃમિ શબ્દનાં ઔષધો—	
ઉદ્ઘારનિરોધજીવદાવર્ત: રોગ ૮ મો—	
આ રોગમાં ઓડકાર આવતો અટકાવી રાખ-	
વાથી કણ અને મોઢું ભર્યાં સરખું થઈ જાય,	
સોયો ખોંચ્યા સરખી અતિ પીડા થાય, અસ્પષ્ટ	
બોલાય, શ્વાસોચ્છવાસ લેઈ તથા મૃદ્ધી રોકાય	
નહિ, અને બીજા ઘોર વાતવિકારો ક્ષવધુનિરો-	
ધજી ઉદાવર્ત પ્રમાણે થાય. ...	૫૨
ઉદાવર્ત શબ્દનાં ઔષધો—	
ઉધરસ: રોગ ૧ લો-કાસ શબ્દ જ્યો. ૪૯	
ઉન્માદ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, વિરુદ્ધ,	
કુષ્ટ અને અશુદ્ધ પદાર્થોનું ભોજન કરે; કેવ,	
ગુરુ અને બ્રાહ્મણનો તિરસ્કાર કરે; મોટા ભય-	
થી કે હુર્પથી મનને ધક્કો લાગે; શરીરવડે ગમે	
તેવા ચાળા પાડયા કરે; વધારે બળવાનની સાથે	
લડે, એ પ્રમાણે વર્તવાથી વાતાદિ દોષો, થોડાક	
સત્ત્વગુણવાળાનાં મનને દોષવાળું કરી, મનને	
વહેનારી ધમની નાડીમાં પેશાને મનુષ્યનાં મન-	
ને મોહિત તથા ચંચળ કરે; બુદ્ધિને ભ્રમિત	
કરે; દષ્ટિને પાણી ચંચળ કરે; બીજાં બનાવે	
અને ગમે તેમ લગ્યા કરે. ...	૫૧
પક્વકન્ઠ રસોન કલ્ક. ...	૧૦૬
પાનીય કલ્યાણ ધૃત ...	૧૪૭
પ્રધમન નસ્ય ૧ ...	૨૩૦
મધુકસારાદિ ,, ૨ ...	૨૯૭
લાક્ષાદિતૈલ ...	૨૯૭

૧ પ્રધમન નસ્ય કયા કયા રોગપર દેવું?
૨ મધુકસારાદિ નસ્ય કયા કયા રોગપર દેવું?

વિષય પૃષ્ઠ

વમન પ્રયોગ^૧ ... ૨૬૫

સ્નેહ^૨ ... ૨૫૪

સર્વાન્માદ શબ્દનાં ઔષધો—

ઉન્માર્ગી ભગન્દર: રોગ ૭ મો—આ રોગમાં કંઠા આદિ શલ્યનો જખમ થવાથી અથવા માંસ ખાવાની સાથે હાડકાંનો કટકો પેટની અન્દર જઈ, ગુદા પાસે તીરછો જઈને બેસવાથી ગુદાની પાસે ક્ષત ઉત્પન્ન થાય છે. તેના પર ઔષધોપચાર ન કરવાથી, તે ક્ષત, ફેલાતું ફેલાતું ગુદા સુધી પહોંચે છે. તેની અન્દરનું માંસ સડી જઈને પછી તેમાં કીડા પડે છે. તે કીડાઓ, ગુદાના ફરતા ભાગને ખાઈ જઈને અનેક મોઢાંવાળું ભગન્દર કરે છે. ૫૫

ભગન્દર શબ્દનાં ઔષધો—

ઉપક્રુશ મુખરોગાન્તર્ગત દન્તમૂલ રોગ: રોગ ૨ જો—આ રોગમાં, રક્તપિત્તના પ્રકોપથી આરંભની અન્દર, દાન્તના પેઢામાં વા અવાળુમાં બળત્રા થવા માણે, પછી તે પેઢાં પાકે, પછી કાંત હાલવા માણે, નીચું મોઢું કરે ત્યારે પેઢામાં જરાક વેદના થવા સાથે લોહી પડે, લોહી વહી ગયા પછી અવાળુઓ સ્ત્રી આવે અને મોઢું વાસ મારે. ... ૬૦

દન્ત રોગ (મુખરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો.

ઉપજિહ્વા મુખરોગાન્તર્ગત જિહ્વા રોગ: રોગ ૬ ક્રો—આ રોગમાં, કફ, પિત્ત અને રક્તના પ્રકોપથી, જીભને ઉપરના ભાગમાંથી નીચેના ભાગમાં દબાવીને, પછી તે જગ્યા પર, જીભની અણીના સરખો સોળે થઈ આવ્યા સાથે, બીજાં લક્ષણો અધિજિહ્વા જિહ્વા રોગ પ્રમાણે જણાય છે. ૬૦

જિહ્વા રોગ (મુખરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—

નીલિકાદિ તેલ ... ૧૬૦

ઉપજિહ્વિક: રોગ ૬ ક્રો—ઉપજિહ્વા મુખરોગાન્તર્ગત જિહ્વા રોગ શબ્દ જો ૬૦

૧ કયા કયા રોગો પર ઉલટી કરાવવી? ૨ જ્યેષ્ઠ માત્રાના ગુણ.

વિષય પૃષ્ઠ

ઉપદંશ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, વાતાદિ અનેક કોષોથી વા અનેક પુરુષોના શુક્રથી કુદ થયેલી, મલીન અને રુક્ષ થયેલી, જનાવરનાં સરખી, ઇચ્છા વગરની અગમ્ય અને નવી પ્રજ્જત થયેલી સ્ત્રીની યોનિના સંગથી વા અતિ રતિ-સંગથી, મૈથુન કાર્ય પછી ખરાબ પાણીથી શિશન ધોવાથી શિશનના પરહાથ, નખ અથવા દાન્તના લાગવાથી, અને સર્જમાન્તે શિશન ન ધોવાથી શિશનના પર ચાંદી પડે છે. ... ૫૬

અશ્વત્થાદિ શૃત ... ૯૬

કરવીરમૂલ લેપ ... ૩૩૦

કાસિસાદિ ધૂત ... ૧૪૬

ત્રિક્લમામ્બી (મણ્ડરોપણ) લેપ ૩૩૦

બૃહન્મંજિષ્ઠાદિ કવાથ ... ૯૪

રક્તસ્રાવ^૧ ... ૩૪૦

રસાંજનાદિ લેપ ... ૩૩૦

સર્વરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

ઉપનાહ નેત્રરોગાન્તર્ગત નેત્રસન્ધિ રોગ: રોગ ૭ મો—આ રોગમાં, ઘોળા ડોળા અને પાંપણોની સન્ધિમાંથી, કફને લીધે પાણીની પર ક્ષારના જેવા જે પરપોટા વળે છે, તે પરપોટાના સરખા રંગનો, પોચો, સ્નિગ્ધ, ચક્ચકિત, મોટો અને ખરજ આવવા ભેગો સોળે થઈ આવે છે, તેનાં મૂળ મોટાં હોય છે, તેમ તે પાકતો પણ નથી તેમ ક્ર:ખતો પણ નથી. ... ૬૨

દષ્ટિ રોગ (નેત્રરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—

ઉપક્રુતા યોનિરોગ: રોગ ૧૫ મો—આ રોગમાં વાતકફ જન્ય રોગ થવાને લીધે, વ્યાપ્ત થયેલી યોનિમાંથી ઘોળો અને ચીકણો અટકાવ વહેવા માણે છે. ... ૬૫

યોનિ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

ઉપવિષ્કર્મ ગર્ભજ રોગ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, ગર્ભ રહ્યા પછી, ઉંના ઉંના તીખા પદાર્થો અતિ ખાવાથી, શરીરની અન્દર ગરમી વધી જઈને પછી યોનિમાંથી અતિશય લોહી વહેવા

૧ કાનું લોહી કાઢવું?

વિષય **પૃષ્ઠ**
માણે, લોહી વહેવાથી ગર્ભ, પોતાના વધવાનો
કાળ ગુમાવીને વધવા માટે, પાછો ખીજ કાળની
ધન્ય કરે, તે ગર્ભ પેટની અન્દર જરાતરા
ફરતો રહે, અને નીરાન્તે સ્થિર થઈને ખેસી
રાકે નહિ. ... ૬૫

ગર્ભજ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

ઉપશીર્ષક કપાલ રોગ: રોગ ૧ લો—આ
રોગમાં, મનુષ્ય ગર્ભની અન્દર હોય ત્યારે અથવા
જન્મ્યા પછી કપાલની અન્દર રહેલો વાયુ, કોપા-
યમાન થવાથી, ચામડીના સરખા રંગનો અને
પીડા વગરનો સોજો થઈ આવે ... ૬૨

કપાલ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

ઉપશીર્ષક ખાલ રોગ: રોગ ૧૨ મો—આ
રોગમાં, કોપાયમાન થયેલો વાયુ, બાળકનાં
કપાળપર વેદના વગરનો અને શરીરની ચામ-
ડીના રંગનો સોજો ઉત્પન્ન કરે છે ... ૬૫

ખાલરોગ શબ્દના ઔષધો—

ઉપસર્ગજ તૃષ્ણા રોગ: રોગ ૫ મો—આ
રોગમાં તાવ આવી જાય, મોહ પામે, ક્ષયરોગ
થાય, ઉધરસ આવે, સ્વાસ થઈ આવે, અતિસાર
રોગ થાય, ઇત્યાદિ ખીજ રોગો થાય, સાદખેસી
જાય, મોહું હુકય ગળું અને તાળું સડું થઈ
જાય. ... ૫૦

તૃષ્ણા શબ્દનાં ઔષધો—

ઉપસર્ગનેત્રરોગાન્તર્ગત લિંગનાશ રોગ ૫
મો—આ રોગમાં અલ્પ બળવાળો મનુષ્ય, એકા-
એક અદ્ભુત રૂપ જુએ વા પ્રકાશમાન સ્વર્ચાદિ
તરફ જુએ તેથી વાતાદિ દોષો, તેની દષ્ટિને
આશ્રય કરી, તેની દષ્ટિનાં તેજને શોષી લઈ,
તેની દષ્ટિએ દેખાતું બન્ધ કરીને પછી વૈદ્ય
મણિના રંગના સરખી, સ્થિર, સાજી સારી
હોય તેવી અને પીડા વગરની દષ્ટિ કરે છે. ૬૩

લિંગનાશ રોગ (નેત્રરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં
ઔષધો—

ઉર:પીડા—છાતીમાં થનારો પીડારૂપ જે
રોગ, તે.

વિષય **પૃષ્ઠ**
ઉરોગ્રહ શબ્દનાં ઔષધો—
પક્વકન્ધ રસોન કલ્ક
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
ઉર:પૃષ્ઠકટીપાર્શ્વકુક્ષિપીડા—(આ શબ્દ પૃષ્ઠ
૧૦૬ માં પક્વકન્ધરસોન કલ્કમાં છે. તે એસડ
ઉર:—કટી-કુક્ષિ—પાર્શ્વ અને પૃષ્ઠ એ પાંચ રોગો-
પર લખેલ છે.)

ઉર:સંધાન: રોગ ૧ લો—ઉર:ક્ષતનું જે ભરાઈ
આવતું, તે. (ઉરોગ્રહ શબ્દ જુઓ) ૫૨

ઉર:ક્ષત કાસ: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં
અતિ મૈથુન કરે; ધણો ભાર વહે; ધણું ચાલે;
અને મલ્લયુક્ત કરે; એ પ્રમાણે વર્તનારાનું
શરીર તેજહીન થઈ જાય; વાયુથી શરીરમાં
ક્ષત પડે; ક્ષત પરવાથી સ્વપ્ન ઉધરસ થઈ આવે;
પાછળથી લોહી સાથે કફ પડે; ગળું ધણું જ
કઠિબે; છાતી ફૂટી ગયા સરખી થઈ જાય; સોંધ
ખોંચ્યા સરખી છાતીની અન્દર અતિ વેદના
થાય; છાતી સાથે કોઈ પણ વસ્તુનો સ્પર્શ થવાથી
સહન ન થઈ શકે એવી વેદના થાય; ઉધરસ
આવ્યા કરે; તાવ આવી જાય; તરશ લાગ્યા
કરે, હોલાની માફક કણ્ઠમાંથી અવાજ થાય અને
સર્વ સાન્ધ્યાઓમાં વેદના થાય ... ૪૯

કામદેવ ધૃત ... ૧૪૭

કાસ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કુખાણકાવલેહ ... ૧૩૯

ચન્દનાદિ તૈલ ... ૧૬૪

ચવનપ્રાશાવલેહ (જવન) ... ૧૩૮

દ્રાક્ષારિષ્ટ ... ૧૭૩

લવંગાદિ ચૂર્ણ ... ૧૧૭

વાસાદિ કવાથ ... ૯૬

સર્વ કાસ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

ઉર:ક્ષતક્ષય: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં ઘણી
મેહુનત કરે, ઘણો મોટો ખોજો ઉપાડે, બળ-
વાનગી સાથે યુક્ત કરે, ઉપરથી પડે, ઠોડતા ઘોડા
અથવા બળદને પકડે, મોટા પથરાઓ અને
મોટાં લાકડાંઓ શત્રુના પર ફેંકે, જુઓ પાડીને

વિષય પૃષ્ઠ
વાંચે અથવા ભણે, મોટી નદીને તરે, એ પ્રમાણે વર્તનારનું ઉર ફૂટી નય છે અર્થાત્ છાતીની અન્દર ઘણાં કાણાં પડે છે, કાણાં પડવાથી છાતી બહુ જ દુઃખે છે, પડખાં દુઃખે છે, શરીર સ્વકાંત્ર નય છે, શરીરની અન્દર રહેલું બળ ઓછું થવા માણે છે, કાન્તિ ઝાંખી થવા માણે છે, અન્ન ખાવાપર અરુચિ થાય છે, જઠરાગ્નિ મન્દ થઈ નય છે, તાવ આવી નય છે, ગરીબડો સરખો થઈ નય; કાળો, પીળો, કર્ગન્ધવાળો, ગાણકા ગડકા-વાળો અને લોહીવાળો કફ બહુ જ પડે, શુક્રનો ક્ષય થાય અને ઓજાનો પણ ક્ષય થાય. ૪૯

ઉરઃક્ષત કાસ શબ્દનાં ઔષધો—

સર્વ રોગ	„	„
ક્ષય રોગ	„	„
ક્ષય રોગ	„	„

ઉરોગ્રહ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, લોહી, માંસ ખરલની અને મુંઝારાની ગાંઠો, એ સર્વ રોગોનો વધારો થાય છે, તથા છાતી ખેંચાવા માણે છે. આ રોગ હૃદયોગનો એક ભેદ છે અને વધુ ખુલાસા માટે હરિશ્ચન્દ્રે જ્ઞેષ્ઠો પાડ્યો છે. ૫૨

કુખમાણડકાવલેહુ	૧૩૯
ચ્યવનપ્રાશાવલેહુ (જવન)	૧૩૮
યોગરાજ ગુગ્ગુલુ	૧૩૨
લાક્ષા કલ્ક	૧૦૭
વર્ધમાનપિપ્પલી કલ્ક	૧૦૫

સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

ઉરોગ્રહ: રોગ ૧ લો—છાતીમાં વાગવાથી થનારા રોગો (ઉરોગ્રહ શબ્દ જ્ઞેષ્ઠો) ૫૨

ઉરો ગ્રહ—છાતીમાં થનારો ગ્રહ.

કામદેવ ધૃત ... ૧૪૭

સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

ઉલ્લી: રોગ ૧ લો—છર્દિ શબ્દ જ્ઞેષ્ઠો ૫૦

ઉલ્પ્લુતિસાર: રોગ ૧ લો—પુષ્કળ—સારી પેટે થયેલો અતિસાર રોગ (અતિસાર શબ્દ જ્ઞેષ્ઠો) ... ૪૭

વિષય પૃષ્ઠ
સર્વાતિસાર શબ્દનાં ઔષધો—

સહકારત્વય કલ્ક ... ૨૭૬

ઉષ્ણગ્રીવ ભગન્દર: રોગ ૨ જો—આ રોગમાં, પિત્તકારક પદાર્થો ખાવાથી, પિત્ત, કોપાયમાન થઈ, ગુદાની પાસે રાતો ફેરવેલો ઉત્પન્ન કરે છે, તે ફેરવેલો જલદી પાકીને ફૂટે છે, પછી તેમાંથી ગરમાગરમ પરુવહેવા માણે છે, આ ફેરવેલો આકાર ઉંટની ડાકના સરખો હોય છે. ૫૫

ભગન્દર શબ્દનાં ઔષધો—

ઉષ્ણુવસ્ત્રવિકાર: રોગ ૭ મો—આ રોગમાં, શરીરમાંનું લોહી પ્રકોપ પામવાથી, શરીરની અન્દર ઉષ્ણતા ઉત્પન્ન થાય છે. ... ૫૯

વસ્ત્રવિકાર શબ્દનાં ઔષધો—

ઉષ્ણુમલત્વ પિત્તરોગ: રોગ ૩૭ મો—આ રોગમાં પિત્ત, પ્રકોપ પામવાથી, ગુદાદ્વારા અગ્નિના સરખો ઉષ્ણુ-ગરમ ઝાડો ઉતરે છે. ૫૯

પિત્તરોગ શબ્દનાં ઔષધો—
ઉષ્ણુમૂત્રત્વ પિત્તરોગ: રોગ ૩૬ મો—આ રોગમાં, પિત્ત પ્રકોપ પામવાથી, ઉષ્ણુ-ગરમ પેશાબ આવે છે. ... ૫૯

પિત્ત રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
ઉષ્ણુવાત મૂત્રાઘાત: રોગ ૧૨ મો—આ રોગમાં અત્યન્ત કસરત કરે; ઘણું ચાલે, તીક્ષ્ણ અને ઉના પદાર્થો ખાય; તડકામાં રખડે; આ સર્વ કારણોને લીધે કોપાયમાન થયેલું પિત્ત, વાયુના યોગથી બસ્તિની અન્દર જઈ, બસ્તિ, શિશન અને ગુદા, એ ત્રણે જગોમાં બળત્રા કરે, હળ-દરના સરખો પીળા રંગનો, રાતા રંગનો વા અતિ રાતા રંગનો પેશાબ વારંવાર કષ્ટથી આવે. ૫૨

મૂત્રાઘાત શબ્દનાં ઔષધો—

સમ્બલગોક્ષુર ક્વાથ ... ૯૧

ઉષ્ણુવિદગ્ધક નેત્રરોગાન્તર્ગત દૃષ્ટિરોગ: રોગ ૩ જો—આ રોગમાં, ઉષ્ણુતાને લીધે શરીરના તપી જવાથી, જો એકદમ ઠાઠા પાણીમાં ડૂબી મારે તો તેથી તેના ત્રિકાષો, અને લોહીની સાથે સેજભેજ થયેલ શરીરની અન્દરની ગરમી

વિષય	પૃષ્ઠ
આંખની અન્દરના ઉપલા ભાગમાં દાખલ થવાથી આંખની અન્દર દાહ થવા માણે છે. આંખનો ધોળો ભાગ ડોળાઈ જાય છે, કિવસે ડોળાયેલું કેખાય છે અને રાતના આંખે કેખાય જ નહિ ૬૩	
દષ્ટિ રોગ (નિત્રરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો	
ઉષ્ણસંભીરણ રોગ: ૧ રમો-ઉષ્ણ વાત મૂત્રા-ધાત શબ્દ બ્વચો ૫૨	
ઉષ્ણાંગત્વ પિત્તરોગ: રોગ ૩ બે-આ રોગમાં પિત્ત, પ્રકોપ પામવાથી, આખું શરીર ઉંનું થઈ જાય છે. ૫૬	
પિત્તરોગ શબ્દનાં ઔષધો-	
ઉષ્ણચ્છાકરોગરોગ: ૧૧ મો-શૈત્યાળ્લે-ચ્છાકરોગ શબ્દ બ્વચો ૫૯	
ઉષ્ણોચ્છવાસત્વ પિત્તરોગ: રોગ ૩૫ મો-આ રોગમાં, પિત્ત પ્રકોપ પામવાથી, મોઢાં-માંનો ઉચ્છવાસ મોમાંથી બહાર નીકળનારો પવન ઉંનો ઉંનો લાગે છે. ૫૯	
પિત્ત રોગ શબ્દનાં ઔષધો-	
ઊનવા-ઉષ્ણસંભીર શબ્દ બ્વચો	
ઊરુગ્રહ-સાથળનું જે ઝલાવું, તે.	
અધઃકાયસ્થિત રોગ શબ્દનાં ઔષધો-	
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો-	
ઊરુ રોગ શબ્દનાં ઔષધો-	
રાસ્નાદિ ક્વાથ ૮૬	
ઊરુ પીડા-સાથળમાં થનારો પીડારૂપ જે રોગ, તે. ૮૯	
ઊરુરોગ શબ્દનાં ઔષધો-	
રાસ્નાદિ ક્વાથ ૮૬	
ઊરુ રુજ-સાથળમાંનો રોગ (ઊરુ રોગ શબ્દ બ્વચો)	
ઊરુ રોગ-સાથળમાં થનારો રોગ. *	
અધઃકાયસ્થિત રોગ શબ્દનાં ઔષધો-	
અભયાદિ મોદક ૨૭૪	
ઊરુસ્તમ્ભ વાતરોગ: રોગ ૩ બે-આ રોગમાં ટાઢા, ઉંના, ભારે, અને સ્નિગ્ધ પદાર્થો ખાવાથી, અતિ એકઠો થયેલો કફમેહ સાથેનો આમવાત,	

વિષય	પૃષ્ઠ
પિત્તાદિ બીજી કોષોને કબાવી કઈ, સાથળમાં પ્રવેશ કરે કે તરત તે, સાથળનાં હાડકાંઓને અન્દરથી ભીના કરી ભરી દે છે તેથી સાથળ સ્તબ્ધ, ટાઢા બોળ, ચોટા વગરના, જડ અને અત્યંત પીડાયુક્ત થાય પગમાં કળતર થાય, ઘણા કબ્જથી પગ ઉપાડી શકે અને ચક્રી આવે. આવાં લક્ષણો થવાથી ચિન્તા થાય, શરીર તૂટયાં કરે, ભીંનાં લુગડાંથી વીટાળેલાં સરખું શરીર થઈ જાય, તન્દ્રા રહે, મોઢામાં પાણી આવીને હીબકો આવવા સરખું થાય, ઉલટી થાય, તાવ આવી જાય, આ રોગ થયા છતાં વાત રોગ થયો છે, એમ માની, મૂળ રોગને ન વર્તીને સ્નેહચિકિત્સા એટલે તૈલાદિ ચીક્ષ્ણુ પદાર્થોનો પ્રયોગ કરવામાં આવે તો, આ રોગ વધી જાય છે. ૫૮	
અભયાદિ મોદક. ૨૭૪	
પક્વ કન્ઠ રસોન કર્ક. ૧૦૬	
પિપ્પલ્યાદિ ,, ૧૦૭	
મણ્ડુર વટક. ૧૩૦	
માષાદિ તૈલ. ૧૫૬	
વિટંગારિષ્ટ. ૧૭૧	
વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો-	
સર્વ વાત ,, ,, ,,	
ઊર્ધ્વગ અસ્થિભંગ ભેદ: રોગ ૭ મો-આ રોગમાં, એક હાડકાંની ક્રિયાથી અથવા બન્ને હાડકાંની ક્રિયાથી, બન્ને હાડકાંઓ, એકબીજાથી છૂટાં પડી જઈને, ઉંચાં થઈ જવાને લીધે અત્યંત શૂળ નીકળવા માણે અને હાડકાંમાં વધુ ઓછી પીડા થયા કરે. ૫૫	
અસ્થિભંગ ભેદ શબ્દનાં ઔષધો-	
ઊર્ધ્વગત રક્તપિત્ત: રોગ ૧ લો-ઊર્ધ્વગ રક્તપિત્ત શબ્દ બ્વચો ૪૯	
ઊર્ધ્વગદ મુખરોગાન્તર્ગત મુખાન્ત: સમ્ભવ રોગ: રોગ ૭ મો-આ રોગમાં, અર્શી, ગુલ્મ અને કફ, એ રોગોને લીધે, નીચેના ભાગનો અપાન વાયુ, અટકી જઈને અને પછી ઉપરના ભાગ-	

વિષય પૃષ્ઠ
માં સંચાર કરી, મુખમાં આવીને ડર્ગન્ધી
ઉત્પન્ન કરે.... ૬૧
મુખરોગ (મુખરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો
ઊર્ધ્વગ રક્તપિત્ત: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં
ધાતુ, જરાક ધોળા રંગનું, જરાક પીળા રંગનું,
સ્નેહવાળું ફેદાફેદા, અને ચળકાટ મારતું, મુખ,
નાક અને કાનના માર્ગે સ્રવનાકે જે લોહી વહે,
તે, રક્તપિત્ત કફવાળું બાળતું. આ રોગ કફથી
થાય છે, માટે કફરક્તપિત્તનાં લક્ષણ અહીં
લખ્યાં છે. ... ૪૯

રક્તપિત્ત શબ્દનાં ઔષધો—
સિતોપલાદિ ચૂર્ણ ... ૧૨૩
ઊર્ધ્વ જતુ ગદ:—ગળાંની હાંસડીની ઉપ-
રના ભાગમાં થનારા જે રોગો, તે.
ત્રિક્લા મોહક. ... ૧૩૫
પ્રતિમર્શ નસ્ય. ૧ ... ૩૦૦
વૈરેચન ૨, , ... ૨૯૬
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
ઊર્ધ્વવાત:—ઉદાવર્ત શબ્દ બુચ્ચો—
ઊર્ધ્વશ્વાસ: રોગ ૩ લો-આ રોગમાં; ઘણા
વખત સ્વધી ઉપર ચઢેલા શ્વાસ જલદી નીચે ન
ઉતરે; મુખ, નાક, સોતસ અને સ્વાસોચ્છ્વાસ
લેવાના માર્ગો કફથી લેપાઈ બંધ. નેત્ર ઉંચાં
ચઢાવી જઈને ચંચળ દૃષ્ટિથી આમતેમ ભેંચા
કરે, મુખ સ્વદું થઈ બંધ, અને શરીર અસ્વસ્થ
થઈ બંધ.... ૪૯

શ્વાસ શબ્દનાં ઔષધો—
સર્વ શ્વાસ , ,
ઋતુ ભગન્દર: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં,
વાત કફથી થયેલાં ભગન્દરની ગતિ, સરખી
હોવાથી, વાત કફનાં લક્ષણો પેદા થાય છે. ૫૫
ભગન્દર શબ્દનાં ઔષધો—

૧ પ્રતિમર્શ નસ્ય આપવાથી કયા કયા રોગો
મટી બંધ છે? ૨ કયા કયા રોગોમાં વૈરેચન
નસ્ય વાપરવું?

વિષય પૃષ્ઠ
ઋતુબિહ્ન કુષ: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં,
ખડખડતું, રાતા છેડાવાળું, મધ્ય ભાગમાં કાળું,
વેદનાવાળું, કાળિઆર હરણી જીભના સરખું,
સોંધ ખોચ્યા સરખી વેદનાવાળું, બળત્રાવાળું
અને ભીનાશવાળું કુષ પેદા થાય. ૫૬
કુષ શબ્દનાં ઔષધો—
એક કુષ: રોગ ૭ મો-આ રોગમાં, ઘણી
જગામાં ફેલાનાકે, માછલાંના વાંસાપરના
ભીંગડાં સરખું, ચકાકાર, અબ્રકનાં પતરાં સરખું
અને પરસેવા વગરનું કુષ થાય છે. આ જ કુષ
મોઠા રૂપમાં થાય ત્યારે મહા કુષના નામે ઓળ-
ખાય છે. આપરથી પૃષ્ઠ ૫૬ માંના આ કુષનો
રોગ ૯ મો તથા ૧૫ મો, આ બેનાં લક્ષણો
એક હોવાથી શાર્દૂલધરાચાર્યે અઢાર કુઠો
લખ્યાં છે. ... ૫૬

કુષ શબ્દનાં ઔષધો—
એકાન્તરીઓ તાવ: રોગ ૧૧ મો—તૃતીયક
જવર શબ્દ બુચ્ચો ... ૪૬
એકાંગ વાત રોગ: રોગ ૧૩ મો—પક્ષાઘાત
વાતરોગ શબ્દ બુચ્ચો ... ૫૮
એકાહિક જવર: રોગ ૨૫ પછીનો—રોજ
આવે અને પાછો રોજ ઉતરે એવો જે તાવ, તે
રોજિયો તાવ. ... ૪૬
અષ્ટવિધ જવર શબ્દનાં ઔષધો—
જવરાદિ રસ. ... ૨૨૩
પટોલાદિ ક્વાથ ... ૮૪
પટોલાદિ ક્વાથ. ... ૮૫
મહાજવરાંકુશ. ... ૨૩૧
વિષમજવર શબ્દનાં ઔષધો—
સર્વ જવર , ,
સુદર્શન ચૂર્ણ. ... ૧૧૩
એણીઠાહ સન્નિપાતજવરભેદ: શરીરમાં ધૂળ
છૂટે, ઠાહ થાય અને શરીરનાં ગાંઠો, સર્પ,
પતંગ અને કાળીઆર હરણી પેઠે ગતિ કરે.
અષ્ટવિધ જવર શબ્દનાં ઔષધો—
સર્વ જવર , ,

વિષય	પૃષ્ઠ
,, સન્નિપાતજનવરભેદ ,, ,,	
ઓજઃક્ષય રોગઃ ધાતુસમ્બન્ધી તેજનો જે ક્ષય, તે.	
કામદેવ ધૃત.	૧૪૭
ઓરીઃ-રોગ ૬ ઠો-પિત્ત કફ મચ્છરિકા ક્ષુદ્ર-રોગ શબ્દ જુઓ	૫૭
ઓષ્ઠ દાહઃ રોગ ૨ જો-હોઠમાં જે દાહ થયો તે. (પૈત્તિક મુખરોગાન્તર્ગત ઓષ્ઠરોગ શબ્દ જુઓ)	૬૦
ઓષ્ઠ પાકઃ રોગ ૬ ઠો-હોઠનું જે પાડી પરડું, તે. (ક્ષતજ મુખરોગાન્તર્ગત ઓષ્ઠરોગ શબ્દ જુઓ.)	૬૦
ઓષ્ઠરોગઃ રોગ ૧ લો-(મુખરોગાન્તર્ગત): હોઠપર થનારા જે રોગ, તે.	૬૦
ધરિમેદાદિ તૈલ.	૧૬૧
મુખાન્તસમ્ભવ રોગ (મુખરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો-	
ઔષ્ઠ્યર કુષ્ઠઃ રોગ ૨ જો-આ રોગમાં, શ્વેત નીકળે, દાહ થાય, ચામડી રાતી ચોળ થઈ જાય, ધણી ખરજ આવ્યા કરે, કુષ્ઠવાળી જગ્યા-પરનાં ફેવાડાંઓ જુરાં થઈ જાય અને ઉચ્છરાનાં ફેલના જેવું કુષ્ઠ દેખાય.	૫૬
કુષ્ઠ શબ્દનાં ઔષધો-	
સર્વ કુષ્ઠ શબ્દનાં ઔષધો-	
ઔષધગન્ધ જનરઃ રોગ ૨૫ મો-આ રોગ માં, ઝેર આદિ તીવ્ર ઔષધની વાસ લેવાથી, તાવ આવી જઈને ખૂચાઈ આવે, બને લમણાં ચસકે; મોઢું ફીકડું થઈ જાય; અને છિક આવ્યા કરે.	૪૬
અષ્ટવિધ જનર શબ્દનાં ઔષધો-	
સર્વ ,, ,, ,,	
કંઠેરક કૃમિઃ રોગ ૨૦ મો-શકૂનજન્ય કૃમિ શબ્દ જુઓ	૪૮
કૃમિ શબ્દના ઔષધો-	
કચ્છપિકા પ્રમેહપિટિકાઃ રોગ ૨ જો-આ રોગમાં, કાચબાના વાંસા સરખી કંઠણ, ઉપ-	

વિષય	પૃષ્ઠ
સેલી અને જરાતરા બળત્રા કરનારી ફેડલીઓ થાય છે.	૫૩
પ્રમેહપિટિકા શબ્દનાં ઔષધો-	
કચ્છપી (મુખરોગાન્તર્ગત) તાલુરોગઃ રોગ ૩ જો-આ રોગમાં, કફ, પ્રકોપ પામવાથી, તાળવાની અન્ધર કાચબાની પીઠના સરખો ઉચો સોજો થઈ આવે, તેની અન્ધર થોડી વેઢના થાય, અને તે જલદીથી વધે નહિ.	૬૦
તાલુરોગ (મુખરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો	
કચ્છપી સામાન્ય ક્ષુદ્ર રોગઃ રોગ ૮ મો-આ રોગમાં, કફ વાતના પ્રકોપથી, માંહોમાંહી ગણકાઈ ગયેલી, કાચબાની પીઠના સરખી કંઠણ અને ઉપરના ભાગમાં ઉપસી આવેલી પાંચછ ફેડલીઓ થાય છે.	૫૬
અર્કપત્ર રસ તૈલ.	૧૫૯
નત્યાદિ તૈલ.	૧૬૧
મરિયાદિ તૈલ.	૧૮૯
મર્માશ્રિત ક્લેદિન પ્રણુ શબ્દનાં ઔષધો	
શુદ્ર રોગ શબ્દનાં ઔષધો-	
કચ્છરોગ રોગ ૩૧ મો-વૃષણ કચ્છ સામાન્ય ક્ષુદ્રરોગ શબ્દ જુઓ	૫૬
કટીગ્રહ વાતરોગઃ રોગ ૮ મો-આ રોગમાં, વાયુ પ્રકોપ પામીને કેડને ઝાલી લે છે અર્થાત વાતપ્રકોપથી કેડ ઝલાઈ જાય છે... ..	૫૮
અજમોદાદિ ગુટિકા.	૧૨૨
,, ચૂર્ણ	૧૨૧
અભયાદિ મોઢક.	૨૭૪
ઐરણ્ડાદિ શૂત.	૮૯
નારાયણ તૈલ	૧૫૪
પકવકન્ઠ રસોન કલક.	૧૦૬
પ્રસાદિણી તૈલ.	૧૫૬
રાસ્નાદિ ક્વાથ.	૮૯
વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો-	
કટી પીડાઃ રોગ ૮ મો-કેડમાં થનારી જે પીડા, તે. (કટિગ્રહ વાત રોગ શબ્દ જુઓ) ૫૮	

વિષય	પૃષ્ઠ
કટિપૃષ્ઠગુહસ્થાં જંઘયાશય રજઃ—આ શબ્દ	
પૃષ્ઠ ૧૨૧ માં અજમોઢાદિ ચૂર્ણમાં છે. તેથી	
તે ચૂર્ણનું ઓસડ કટિ—ગુહ—જંઘા—અને પૃષ્ઠ,	
એ ચારનાં રોગપર લખેલ છે.	
કટિ રજઃ રોગ ૮ મો—કટિગ્રહ વાતરોગ	
શબ્દ બ્જ્યો ૫૮	
કટિ વ્યથા: રોગ ૮ મો—કેડમાં થનારી જે	
પીડા, તે (કટિગ્રહ વાતરોગ શબ્દ બ્જ્યો.) ૫૮	
કટિથલ:—કેડમાં નીકળનારું જે થળ, તે	
ચન્દ્રપ્રભાદિ ગુટિકા. ૧૩૧	
પાનીયકલ્યાણ ધૃત ૧૪૭	
લવણનિતયાદિ ચૂર્ણ ૧૨૦	
થલ શબ્દનાં ઔષધો—	
સુદર્શન ચૂર્ણ. ૧૧૩	
ક્રીડીસ્તમ્ભ: રોગ ૮ મો—કેડનું જે જડ થઇ	
જનું, તે (ક્રીડાગ્રહ વાત રોગ શબ્દ બ્જ્યો) ૫૮	
કુણ્ડમાળ ગંઠ: રોગ ૧ લો—ગણ્ડમાલા ગ્રન્થિ	
શબ્દ બ્જ્યો ૫૪	
કુણ્ડ રુદ્ઃ રોગ ૧ લો—(મુખરોગાન્તર્ગત	
ગલ રોગ શબ્દ બ્જ્યો) ૬૦	
કુણ્ડ રોગ: રોગ ૧ લો—ગલ રોગ (મુખરો-	
ગાન્તર્ગત) શબ્દ બ્જ્યો) ૬૦	
કુણ્ડવિરોધન:—ગળું સુધારનાર. (કણ્ડય	
શબ્દ બ્જ્યો.)	
કુણ્ડશોષ પિત્તરોગ: રોગ ૬ ક્રો—આ રોગ	
માં. પિત્ત, પ્રકોપથી પાણીને વહેનારી ધમની	
નાડી સ્વકાર્ધ જવાને લીધે ગળે શોષ પડે છે. ૫૬	
પિત્તરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
કુણ્ડય:—ગળામાંના ઉચ્ચારને સુધારનાર	
ઓસડ.	
કટ્કલાદિ ચૂર્ણ... .. ૧૧૪	
” ” પાઠાન્તર... .. ૧૧૪	
હારિમાલક ચૂર્ણ. ૧૧૬	
વિપ્પલી ” (ખાલકોચિત). ૧૧૦	
ચૂષ. ૧ ૧૦૦	

૧ ચૂષના ગુણો.

વિષય	પૃષ્ઠ
વાટચમણ. ૧૦૧	
સપ્તમુષ્ટિક ચૂષ... .. ૬૭	
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
કડવાણી: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં યોનિ-	
માંથી ઘોળાં પાણી પડે, તેને કાઢ્યાવાડમાં કડ-	
વાણીનું પડડું એમ કહે છે, તે પરથી કડવાણી	
શબ્દ લખ્યો છે. કડવાણીનું સંસ્કૃત નામ શ્વેત	
પ્રહર વા સોમ રોગ છે, તેથી સોમ રોગ શબ્દ	
બ્જ્યો ૫૩	
કણ્ડ કણ્ડરોગ: રોગ ૧૪ મો—આ રોગમાં	
કફની સાથે ભળેલો વાયુ, કાનમાં પ્રવેશ કરીને	
કાનની અન્દર ખરજ ઉત્પન્ન કરે. ૬૧	
કણ્ડ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
કણ્ડ નેત્રરોગ:—આંખમાં જે ખરજ આ-	
વવી. તે રોગ.	
ગુરૂચી સ્વરસાદિ રસક્રિયા... .. ૩૬૪	
નેત્ર રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
પુનર્નવા કુચ્ચંજન. ૩૬૪	
મરિયાદિ ચૂર્ણાન્જન. ૩૬૬	
રસાંજનાદિ રસક્રિયા. ૩૬૪	
શુણ્ઠયાદિ પિણ્ડી. ૩૫૨	
કુણ્ડપાકાન્નિવતા અંજન નામિકા: રોગ ૧૬	
મો—ખરજ આવીને પાકી ગયેલી જે અંજન-	
નામિકા—આંજણી, તે. (અંજન નામિકા નેત્રરો-	
ગાન્તર્ગત વર્ત્ત્મ રોગ શબ્દ બ્જ્યો) ૬૨	
કુણ્ડવાત: રોગ ૭૫ મો—આ રોગમાં, વાયુ	
કોપાયમાન થઇને આખા અર્કમાં ખરજ ઉત્પન્ન	
કરે છે. ૫૮	
આકટો (ઉપવિષ). ^૧ ૨૧૬	
એલાદિમણ્ડ કલક. ૩૦૭	
કણ્ડર (ઉપવિષ). ^૨ ૨૧૭	
કાસીસ—હીરાકસી. ^૩ ૧૬૭	
ખર્પર—ખાપરિયું. ^૪ ૨૦૦	
ગન્ધક (આમલસારો). ^૫ ૨૧૨	

૧ આકટો નામે ઉપવિષના ગુણ. ૨ શોષેલા કણ્ડર નામે ઉપવિષના ગુણ. ૩ કાસીસ—હીરાકસીના ગુણ. ૪ ખર્પર—ખાપરિયાના ગુણ. ૫ શોષેલી ગન્ધકના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ
ચલોહી (ઉપવિષય). ^૧ ...	૨૧૭
ચન્દ્રપ્રભાદિ ગુટિકા. ...	૧૩૧
તારમાક્ષિક-રૂપામખીની ભસ્મ. ^૨ ...	૧૬૩
તુત્થ-મોરથુથુની ભસ્મ. ^૩ ...	૧૬૪
ત્રિક્લવા ધૂત. ...	૧૫૦
ફર્વાદિ પહેલો લેપ. ...	૩૨૨
ફર્વાદિ ખીન્ને લેપ. ...	૩૨૨
કેવદાર્વરિષ્ટ ...	૧૭૨
ધન્તરૌષ (ઉપવિષય). ...	૨૧૬
પટોલાદિ ગણુકવાય. ...	૮૨
પાનીય કંઠ્યાણુ ધૂત. ...	૧૪૭
પ્રપુત્રાટખીન્નદિ લેપ. ...	૩૨૨
ભુંગરાજ તૈલ. ...	૧૬૧
મરિચાદિ ,, ...	૧૫૯
લાક્ષાદિ ,, ...	૧૫૩
લોહાસવ. ...	૧૭૦
વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
સ્વર્ણમાક્ષિક-સોનામખીની ભસ્મ. ...	૧૬૨
હિંડૂગો. ^૫ ...	૨૧૨
હેમક્ષીયાદિ લેપ. ...	૩૨૨
કંદર સામાન્ય ક્ષુદ્ર રોગ: રોગ ૧૪ મો—	
આ રોગમાં રસ્તે ચાલતાં પગમાં, પથરાની કરચ	
વાગીને જે જગોએ ભરાઈ રહે, કાચની કળી	
વાગીને જે જગોએ ભરાઈ રહેવા કાંટાની આણી	
વાગીને જે જગોએ ભરાઈ રહે, તે જગોએ છિદ્ર	
પડીને ચણિયાં ખોરના ઠળિયા સરખી ગાણુ	
ઉત્પન્ન થાય છે. જેને કાઠીયાવાડમાં કપાસી	
કહે છે. ...	૫૬
ક્ષુદ્રરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
કમ્પન:રોગ ૫૩ મો—કમ્પવાતરોગ શબ્દ	
જ્યો ...	૫૮

૧ રોધેલી ચલોહી નામે ઉપવિષયના ગુણ.

૨ તારમાક્ષિક-રૂપામખીની ભસ્મના ગુણ.

૩ તુત્થ-મોરથુથુની ભસ્મના ગુણ.

૪ રોધેલા ધન્તરૌષ નામે ઉપવિષયના ગુણ.

૫ રોધેલા હિંડૂગળાના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ
કમ્પ પ્રસૂતિ રોગ: રોગ ૧ લો.—(સ્ત્રીકા	
રોગ શબ્દ જ્યો) ...	૬૫
કમ્પ વાતરોગ: રોગ ૫૩ મો—આ રોગમાં,	
વાતપ્રકોપથી આખું શરીર કુળે—કમ્પે છે. ૫૮	
પિપ્પલ્યાદિ કષાય (અતિવેપથુ). ૮૩	
માષાદિ ^૧ નસ્ય ...	૨૯૯
વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
વારુણ્યાદિ તૈલ ...	૧૫૫
કપાલિકા કુષ્ઠ: રોગ ૧ લો—કપાલિકા કુષ્ઠ	
રોગ શબ્દ જ્યો ...	૫૬
કપાલિકા (મુખરોગાન્તર્ગત) કન્તરોગ: રોગ	
૧૦ મો—આ રોગમાં, દાન્તના પર પ્રથમ ખરી	
નમે છે અને પછી તે ખરી, પતરીના આકારે એક	
પછી એક ખરવા માણુ છે ...	૬૦
કન્તરોગ (મુખરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—	
લઘુમેઞિષ્ઠાદિ ક્વાથ ...	૯૫
કપાસી: રોગ ૧૪ મો—કંદર સામાન્ય ક્ષુદ્ર	
રોગ શબ્દ જ્યો ...	૫૬
કંદ: રોગ ૧ લો—આ કોષ, શરીરમાં જેટલા	
પ્રમાણમાં જેઘએ, તેટલા પ્રમાણથી ઓછા થાય	
ત્યારે, શરીર લૂખું થઈ જાય; હૃદયમાં દાહ થાય	
આમાશય, ખીન્ન સ્થાનો અને મસ્તક, એ સર્વ	
સ્થલો થઈ જાય; સાન્ધ્યાઓ શિથિલ થઈ	
જાય; તરશ લાગ્યા કરે; શરીર, કુખળું થઈ જાય;	
અને નીદ્રા આવે નહિ; વળી આ કોષ, શરીર	
માં જેટલા પ્રમાણમાં જેઘએ તેટલા પ્રમાણથી	
વધારે થાય ત્યારે શરીર ઘોળું થઈ જાય; ટાહું	
લાગે; સ્થિર થઈ જાય; ભારે થઈ જાય; ગ્લાનિ	
થાય; તન્દ્રા રહે; નિદ્રા આવ્યા કરે; અને હાડ-	
કાંઓમાં તથા સાન્ધ્યાઓમાં કલતર થાય. ૬૬	
અજમોહાદિ ગુટિકા ...	૧૨૨
” ચૂર્ણ ...	૧૨૧
અક્ષીણુ ^૨ (ઉપવિષય) ...	૨૧૮
અય ^૩ —લોહાની ભસ્મ ...	૧૮૯

૧ માષાદિ નસ્ય કયા કયા રોગોપર ફેરું ?

૨ રોધેલા અક્ષીણુ નામે ઉપવિષયના ગુણ.

૩ અય—લોહાની ભસ્મના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
આમલાદિ ચૂર્ણ ...	૧૧૦	ત્રિગન્ધ ચૂર્ણ ...	૧૧૧
ઉષ્મા સ્વેદ. ૧ ...	૨૫૮	ત્રિકલા ,, ...	૧૧૦
ઉષ્કાદિગણ ચૂર્ણ ...	૯૪	,, મધુ કવલ ...	૩૧૩
એલાદિગણ કલ્ક. ...	૩૦૭	,, ,, ગણદ્વય ...	૩૧૧
કટુક્ટીક્ષ્ણ ઔષધ વચન. ૨ ...	૨૬૭	,, ,, પ્રતિસારણ ...	૩૧૨
કંટકલાદિ ક્વાથ ...	૮૩	ચૂષણ ચૂર્ણ ...	૧૧૧
,, ચૂર્ણ. ...	૧૧૪	દશમૂલા(શાલીપર્ણ)દિ ક્વાથ	૮૨
,, ,, ...	,,	ધૂમપાન ૧ ...	૩૦૫
કાલકૃટ વિષ ૩ ...	૨૧૫	નાગ-સીસાંની ભસ્મ ૨ ...	૧૮૬
કાસીસ-હીરાકસી. ૪ ...	૧૮૭	નિમ્બફલ કલ્ક ...	૧૦૬
કાંચ-કાંસાની ભસ્મ ૫ ...	૧૮૪	નીલ-નીલમણિની ભસ્મ ૩ ...	૨૦૬
કૃષ્ણાદિ ચૂર્ણ. ...	૧૧૧	નેપાળો (વિષ) ૪ ...	૨૧૮
,, વામકચૂર્ણ ...	૨૬૮	પંચકોલ ચૂર્ણ ...	૧૧૧
અર્ધર-આપરિયું. ૬ ...	૧૮૮	પંચવૃત્ત રસ ...	૨૩૩
ગન્ધક. ૭ ...	૨૧૨	પુષ્પરાગ-પોખરાજની ભસ્મ ૫ ...	૨૦૬
ગૈરિક-ગેરુ. ૮ ...	૧૮૭	પ્રદીપક વિષ ૬ ...	૨૧૫
ચણાડી (ઉપવિષ). ૯ ...	૨૧૭	પ્રદેહક લેપ ૭ ...	૩૨૫
ચતુર્નત ચૂર્ણ. ...	૧૧૧	પ્રસારિણી તૈલ ...	૧૫૬
ચન્દ્રપ્રભાદિ ગુટિકા. ...	૧૩૧	બર્જી-કલધની ભસ્મ ૮ ...	૧૮૭
ચાંગેરી ધૂત. ...	૧૪૬	બ્રહ્મપુત્ર વિષ ૯ ...	૨૧૫
ચિત્રકાદિ ચૂર્ણ. ...	૧૨૫	મણ્ડર વટક ...	૧૩૦
જાતીફલાદિ ,, ...	૧૧૭	મણિ-સૂર્યકાન્તમણિની ભસ્મ ૧૦ ...	૨૦૭
ટંકણ-ટંકણખાર. ...	૧૮૭	મન્યાનુભેરવ રસ ...	૨૪૪
તાપસ્વેદ. ૧૦ ...	૨૫૮	મહનવામક ચૂર્ણ. ...	૨૬૮
તામ્ર-ત્રામ્યાની ભસ્મ. ૧૧ ...	૧૮૨	મૃગાંકપોટલી રસ. ...	૨૨૮
તાલ-હરતાલ ભસ્મ ૧૨ ...	૧૮૮	ચરાદ-જસતની ભસ્મ. ૧૧ ...	૧૮૦
તૈલ ૧૩ ...	૨૫૪	ચૂષ ...	૧૦૦
તોરી-ફટકી ૧૪ ...	૧૮૭	ચૂષનિરુદ્ધઅરિત. ૧૨ ...	૨૮૮
		ચોગરાજ ગુગ્ગુલ. ...	૧૩૨

૧ ઉષ્મા સ્વેદના ગુણ. ૨ કંકણાને શાથી ઉલટી કરાવવી ? ૩ નવે વિષોના ગુણ. ૪ કાસીસ-હીરાકસીના ગુણ. ૫ કાંચ-કાંસાની ભસ્મના ગુણ. ૬ અર્ધર-આપરિયાના ગુણ. ૭ રોષેલા ગન્ધકના ગુણ. ૮ ગૈરિક-ગેરુના ગુણ. ૯ રોષેલી ચણાડી નામે ઉપવિષના ગુણ. ૧૦ તાપસ્વેદના ગુણ. ૧૧ તામ્ર-ત્રામ્યાની ભસ્મના ગુણ. ૧૨ તાલ-હરતાલ ભસ્મના ગુણ. ૧૩ કેવા રોગીને તૈલ પાડું ? ૧૪ તોરી-ફટકીના ગુણ.

૧ સારી રીતે ધૂમપાનથી કેવા રોગો મટે છે ? ૨ નાગ-સીસાંની ભસ્મના ગુણ. ૩ નીલ-નીલમણિની ભસ્મના ગુણ. ૪ રોષેલા નેપાળોના ગુણ. ૫ પુષ્પરાગ-પોખરાજની ભસ્મના ગુણ. ૬ નવે વિષોના ગુણ. ૭ પ્રદેહક લેપના ગુણ. ૮ બર્જી-કલધની ભસ્મના ગુણ. ૯ નવે વિષોના ગુણ. ૧૦ મણિ-સૂર્યકાન્તમણિની ભસ્મના ગુણ. ૧૧ ચરાદ-જસતની ભસ્મના ગુણ. ૧૨ કંકણરોની નિરુદ્ધઅરિત આરવી ?

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
રુક્ષણ સ્વેદોપચાર. ^૧ ...	૨૫૮	સિદ્ધ ઉષ્ણોદક. ^૧ ...	૯૮
રુક્ષણનિગ્ધ સ્વેદોપચાર. ^૨ ...	૨૫૯	સૈન્ધવાદિ ક્વલ ...	૩૧૩
લાઝમહુડ. ...	૧૦૧	સૈન્ધવાદિ ગણદૂષ. ...	૩૧૦
લોકનાથ રસ. ...	૨૨૫	,, પ્રતિસારણ. ...	૩૧૨
લોહરસ. ...	૨૫૦	સૌરાષ્ટ્રિક વિષ. ^૨ ...	૨૧૫
વછનાગ (વિષ) ^૩ ...	૨૧૬	હારિદ્ર ,, ...	૨૧૪
વત્સનાભ વિષ. ^૪ ...	૨૧૫	હાલાહલ ,, ...	૨૧૪
વમન પ્રયોગ. ^૫ ...	૨૬૫	હિર્ણ્યો. ^૩ ...	૨૧૨
વમન પ્રયોગ. ^૬ ...	૨૬૫	હેમગર્ભપોટલી રસ:-પહેલી વિધિ	૨૨૯
વમન પ્રયોગ. ^૭ ...	૨૬૬	,, ,, બીજી વિધિ	૨૩૦
વરાટિકા-કોડી. ^૮ ...	૧૯૭	કંક કાસ: રોગ ૩ ને-આ રોગમાં, મોઢું	
વરુણાદિગણ ક્વાથ. ...	૯૩	ચીકણું થઇ નય, માથામાં વેદનાં થાય, કંકથી	
વર્ધમાનપિત્તલી કલ્ક. ...	૧૦૫	શરીર ભરાઇ નય, વારંવાર ધોળા રંગનો ધાટા	
વાટયમહુડ. ...	૧૦૧	કંક પડે, અન્નપર અરુચિ થાય, અને શરીર	
વાસકસ્વરસ. ...	૭૧	જડ થઇ નય. ...	૪૯
વૈદ્ય-કેતુરત્નની ભસ્મ. ^૯ ...	૨૦૬	કાસ શબ્દનાં ઔષધો-	
વ્યોષ ચૂર્ણ. ...	૨૭૩	કંક કૂરાશય:-કંકને રહેવાના સ્થાનનું જે	
વ્યોષક્ષાર સર્પિ. ^{૧૦} ...	૨૫૪	પ્રકોપ પામવું, તે. (કૂરાશયો શબ્દ પરથી આ	
શિલાજિત. ^{૧૧} ...	૨૦૮	શબ્દ લીધો છે.)	
શૃંગક વિષ. ^{૧૨} ...	૨૧૫	મન્નરનેહ. ^૪ ...	૨૫૪
સકતુક વિષ. ^{૧૩} ...	૨૧૫	સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો-	
સપંચાર્જ ક્ષુદ્રા પુટપાક. ...	૭૬	કંક ગણ (મુખરોગાન્તર્ગત) ગલ રોગ: રોગ	
સપ્તમુષ્ટિક યુષ. ...	૯૭	૧૭ મો-આ રોગમાં, ચામડીના સરખા રંગની,	
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો		સ્થિર, ખંજવાળ આવ્યા કરે એવી, જડ અને	
સંશોધન ક્વલ. ...	૩૦૯	હાથ અડાડીએ ત્યારે ટાઢી બોળ ગાણ જણાય,	
,, ગણદૂષ. ...	૩૦૮	એ ગાંણ વધે ત્યારે તાળવું અને ગળું કંકથી	
,, પ્રતિસારણ. ...	૩૧૧	લિખાયા સરખું થઇ નય. ...	૬૧
સરવાકલવણામ્બોધણ વમન. ^{૧૪} ...	૨૬૮	ગલ રોગ(મુખરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો-	

૧ કંક રોગીને પરસેવો લાવવાની યોજના. ૨ કંક-વાત રોગીને પરસેવો લાવવાની યોજના. ૩ રોષિલા ભ્રમનાગના ગુણ. ૪ નવે વિષોના ગુણ. ૫ કેવાં મનુષ્યને ઉલટી કરાવવી. ૬ કયા રોગોપર ઉલટી કરાવવી? ૭ ઉપરના રોગીને કયારે ઉલટી કરાવવી? ૮ વરાટિકા-કોડીના ગુણ. ૯ વૈદ્ય-કેતુરત્નની ભસ્મના ગુણ. ૧૦ પિત્તાદિના પ્રકોપપર કેવા પ્રકારે ધી ખાવું? ૧૧ શિલાજિતના ગુણ. ૧૨ નવે વિષોના ગુણ. ૧૩ નવે વિષોના ગુણ. ૧૪ વાત કંકવાળાને શોધી ઉલટી કરાવવી?

કેવડાવ્યાદિ લેપ. ... ૩૨૪

કંક ગુલ્મ: રોગ ૩ ને-આ રોગમાં, ટાઢા જડ અને સ્થિ પદાર્થો ખાધાં કરે, કસરત ન કરે, પેટ ભરાઈ ગયા છતાં પણ ખાખા કયાં કરે, અને દિવસે સ્વપ્ન થાય, તેથી ભીંના લુગ-

૧ સિદ્ધ ઉષ્ણોદક કયા કયા રોગોપર દેવું? ૨ નવે વિષોના ગુણ. ૩ રોષિલા હિર્ણ્યગણના ગુણ. ૪ મન્નરનેહ કોણે પીવો?

વિષય પૃષ્ઠ
ડાંથી વિંટાળેલા જેવું શરીર લાગે, ટાઢ આવીને તાવ ચઢી આવે, શરીર ગારા જેવું થઈ જાય, મોઢામાં પાણી આવીને હીબકો આવવા સરખું થયા કરે, ઉધરસ થઈ આવે. અન્નપર અરુચિ થાય, શરીરભારે શલ અને ટાઢું બોળ થઈ જાય, તેની અન્દર થોડી પીડા થાય અને ગાંઠ કઠણ હોવા છતાં ઉપર ઉપસી આવેલી જણાય. પર કાંકાયત ગુટિકા. ... ૧૩૧

ગુદમ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
કુદ્ અન્યિ: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં, અડી-એ ત્યારે ટાઢી, ખીજ ચામડીના રંગ સરખી, કણકો ન મારે એવી, ઘણી ખરજ આવે એવી, પથ્થરના સરખી કઠણ, ઘણું દિવસે વધનારી અને કૂટયા પછી ધોળું અને નહું પરુ વહેનારી ગાંઠ થાય છે. ... ૫૪

અન્યિ શબ્દનાં ઔષધો—
કુદ્ અથિતક નેત્રરોમાન્તર્ગત નેત્ર શુક્લગત રોગ: રોગ ૧૦ મો—આ રોગમાં, ધોળા ડોળાની અન્દર, એક સરખા રંગનો, મોટા, પોચો, ભારે, સ્નિગ્ધ, વેદના વગરનો અને પાણીનાં ટીપાં સરખો સોળે થઈ આવે છે. ૬૩

નેત્ર શુક્લગત રોગ (નેત્ર રોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—

કુદ્ ચર્મક્રીલ: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં, કદ્ અધિક હોવા સાથે સ્નિગ્ધ, ગુણાયેલા અને શરીરના સરખા વર્ણવાળો ચામડાનો ખીલા સરખો અર્શ થાય છે. ... ૪૮

અર્શ શબ્દનાં ઔષધો—

કુદ્ કાય (નેત્ર રોગાન્તર્ગત) કાય રોગ: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં કદ્ પ્રકોપથી, ઝાંખા થઈ ગયેલા અન્દર, સ્વર્થ અને દીવા આદિના ફેલાવાના સરખું ધોળાસવાળું દષ્ટિએ કેખાય છે. ૬૩

કાયરોગ (નેત્ર રોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—

કુદ્ છર્દિ: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં, તન્દ્રા રહે, મોઢું ગળ્યું થઈ જાય, કદ્ પડે, પેટ ભરાણું સરખું રહે; નિદ્રા આવ્યા કરે, ખાવાપર અરુચિ

વિષય પૃષ્ઠ
થાય; શરીર ભારે થવાથી પીડા થાય; ધોળા, ધાટી અને સ્વાદવાળા ઉલટી થાય; અને ઉલટી થવા ટાણે શરીરે જરાતરા પીડા થવા સાથે ધ્રૂજ થટે. ... ૫૦

છર્દિ શબ્દનાં ઔષધો—
કુદ્ અર્તવ રોગ: રોગ ૩ ને—આ રોગનાં લક્ષણો, કદ્ જ શુક્ર ધાતુ રોગ પ્રમાણે જાણવાં. ... ૬૪

આર્તવ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
કુદ્ જ કર્ણમૂલ રોગ: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં, કદ્ પ્રકોપ પામવાથી, કાનની નીચે કાનના મૂળમાં ગાણું થઈ આવે તેની અન્દર ખરજ આવવા માણે છે. ... ૬૧

કર્ણ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
કુદ્ જ કર્ણ રોગ: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં, કદ્, પ્રકોપ પામવાથી, કાનની અન્દર, કઠણ સોળે થઈ આવે, એ સોળને લીધે હડપથી અને ડોક, એ સર્વ જડ થઈ જાય, તે સોળમાં ખરજ આવે, એ સોળે પાક્યા પછી તેની અન્દરથી ધોળા રંગનું નહું પરુ વહેવાથી અતિ વેદના થાય છે. ... ૬૧

કર્ણ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કુદ્ જ ખાલ રોગ: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં, કદ્ થી દોષવાળું થયેલું દૂધ, પીનારાં છોકરાંએના મોઢામાંથી અતિશય લાળ ગળ્યા કરે, કદ્ ના રોગો થઈ આવે, અતિ નિદ્રા આવ્યા કરે, શરીર જડ થઈ જાય, સોળે થઈ આવે, આંખ ધોળી થઈ જાય, અને ઉલટી થવા માણે છે. ૬૬

ખાલ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કુદ્ જન્ય આલ્યન્તર કૃમિ: રોગ ૩ થી ૬—આ રોગમાં, કદ્ ને લીધે, આમાશયની અન્દર થયેલા કૃમિઓ, મોટા થઈને કોપાયમાન થાય, શરીરની અન્દર ચારેકોર ફરવા માણે છે. આ કૃમિઓમાંના કેટલાક પૃથુ—મોટા, કેટલાક ખમ્મ ચામડાની લતના જેવા, કેટલાક ગંડપ—ખડના જેવા, કેટલાક રુદ્ધ—ફૂલેલા, કેટલાક અનાજના

વિષય પૃષ્ઠ
કોણ્ટા સરખા, કેટલાક ઝીણા અને કેટલાક લાંબા હોય છે, આ જીવડાઓથી મોઢું મોળ આવ્યા સરખું થાય, મોઢામાંથી લાળ પડે, પેટની અન્ધરનું અનાજ કાચું જ રહે, અનાજ ખાવાની ઇચ્છા ન થાય, મૂર્છા આવી નય, ઉલટી આવ્યા કરે, તાવ આવી નય, પેટ ચઢી આવે, શરીર ફળગું થઈ નય, છિંક આવ્યા કરે અને સળખમ થઈ આવે. ... ૪૮

કૃમિ શમ્બનાં ઔષધો—

કંદ જ (મુખ રોગાન્તર્ગત) જિહ્વા રોગ: રોગ ૩ લે—આ રોગમાં, કંદ પ્રકોપ પામવાથી, જીભ જડ અને નડી થવા સાથે તેના પર રોમળાના ગ્રાહના કોણ્ટા સરખા માંસના કાંટાઓ થઈ આવે છે.... ૬૦

જિહ્વા રોગ (મુખ રોગાન્તર્ગત) શમ્બનાં ઔષધો—

કંદ જ શિરો રોગ: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં, અન્ધરના ભાગમાં, માથું કંઈ લીમ્પાયા સરખું જડ, સ્તબ્ધ અને ટાઢું થઈ જઈને પછી તેની અન્ધર શુભ નીકળવા માણે. આંખ સૂળ આવે, અને મોઢું પણ સૂળ આવે છે. ... ૬૨

શુક્રાદિ લેપ ... ૩૨૪

શિરો રોગ શમ્બનાં ઔષધો—

હરેષ્વાદિ લેપ ... ૩૨૪

કંદ જ શુક્રાતુ રોગ: રોગ ૩ લે—આ રોગમાં શુક્ર, ઘોળા રંગનું થઈ નય, તેની અન્ધર અતિ ખરજ આવે, અને થોડી વેદના થાય ૬૪

શુક્ર ધાતુ રોગ શમ્બનાં ઔષધો—

કંદ જ શ્લીપદ: રોગ ૩ લે—આ રોગમાં, જડ, સ્નિગ્ધ, વેદના વગરનો, માંસના અંકુશ-વાળો, મોટા, ઘોળા રંગનો અને પીળા રંગનો સોનો થાય. ... ૫૪

શ્લીપદ રોગ શમ્બનાં ઔષધો—

કંદ જ સ્તન રોગ: રોગ ૩ લે—આ રોગમાં, કંદ પ્રકોપથી, જશતશ વેદના સાથે ખરજ

વિષય પૃષ્ઠ
આવવી, એ આદિ કર્મના ઉપદ્રવો થવા સાથે સ્તન રોગ પ્રમાણે અન્ય લક્ષણો જણાય. ૬૫
સ્તન રોગ શમ્બનાં ઔષધો—

કંદ જ સ્તન રોગ: રોગ ૩ લે—કંદ જ બાલ-રોગ શમ્બ જ્યો. ... ૬૬

સ્તન રોગ શમ્બનાં ઔષધો—

કંદ જ સ્વરસંક્રમ: રોગ ૩ લે—આ શમ્બ પૃષ્ઠ ૩૨૬ માં કયા કયા રોગોમાં વૈરચન નરચ વાપરવું? એ મથાળામાં છે. (કંદ સ્વરભેદ શમ્બ જ્યો.) ... ૫૦

કંદ જ સ્વરસંક્રમ: રોગ ૨ લે—આ રોગમાં, કર્મના ગળકા પડવા માણે, શરીર અતિ ભારે થઈ નય, અત્ર ખાવા પર અરુચિ થાય, ટાઢ વાચા કરે, શરીર સુસ્ત થઈ નય, ઉલટી થયા કરે, મોઢું ચીકણું થઈ નય, જઠરાગ્નિ મંદ પડી નય, શરીર ખલહીન થઈ નય, શરીરે ખરજ આવ્યા કરે, અને ઉંધ આવ્યા કરે... ૫૮

અમ્લપિત શમ્બનાં ઔષધો—

કંદ જ નર: રોગ ૩ લે—આ રોગમાં, ભીંનાં લૂગડાંથી વીંટાળેલાં જેવું શરીર લાગે, ધીમે ધીમે તાવ ચઢે, આળસ આવ્યા કરે, મોઢું ગળગું થઈ નય, ઝાડો, પેશાબ ઘોળાં આવે, ચામડી ધોળી થઈ નય, અંગ જડ થઈ નય, મનમાં ભૂખ ન લાગતાં મન ધરાણા સરખું રહે, અત્ર ખાવાની ઇચ્છા ન થાય, શરીર ભારે શલ જેવું થઈ નય, ટાઢ ચઢી આવે, મોઢું મોળમોળ રહે- ફેવાડાં ઉભાં થઈ નય, નિદ્રા ઘણી આવે, પીનસ રોગ થાય, ફરેક વસ્તુ પર અરુચિ થાય; ઉંધરસ આવે અને આંખો ઘોળી થઈ નય. ... ૪૭

અબ્ધિવિધ નર શમ્બનાં ઔષધો—

નર શમ્બનાં ઔષધો.

ત્રિક્ષ્ણકાદિ ક્ષીરપાક ... ૬૮

પટાલાદિ ક્વાથ ... ૮૪

બીજપૂર શિક્ષાદિ પાચન સૂત ૮૦

બીજપૂરશિક્ષાદિ પાચન સૂત: પાઠાન્તર ૮૧

જનિમ્યાદિ ક્વાથ ... ૮૧

વિષય	પૃષ્ઠ
લોકનાથ રસ	૨૨૫
સુહર્શન ચૂર્ણ	૧૧૩
કંક તિમિર નેત્ર રોગાન્તર્ગત તિમિર રોગ: રોગ ૩ ને-આ રોગમાં, ધણું કરીને દષ્ટિથી ચીકણું અને ઘોળું કેપાય, તેમ જ શંખ, ચન્દ્ર, કુંદનાં ફૂલ અને ઘોળું કમળ, એ સર્વથી વ્યાપ્ત થયેલી દષ્ટિના સરખું જણાય. ...	૬૩
તિમિર રોગ (નેત્રરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો— કંક તૃષ્ણા: રોગ ૩ ને-આ રોગમાં, પોતાની મેળે કંક, કુપિત થવાથી, જઠરાગ્નિ ઢંકાઈ જાય, તેની અન્દર ઢંકાયેલી ગરમીથી પાણીને વહેનારી ધમનીનું શોષણ થાય, તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થાય, નિદ્રા આવવા માણડે, માથું જડ થઈ જાય, મોઢું ગળ્યું થઈ જાય, અને અન્ન ખાવાપર અરુચિ થાય. ૫૦ તૃષ્ણાશબ્દનાં ઔષધો— કંકદુષ્ટ શોણિત:—કંકથી બગડેલું લોહી. અલાયુ ^૧	૩૪૧
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો— કંકનાડીમણ: રોગ ૩ ને-આ રોગમાં, ઘોળુ ધાતુ અને ફોદા ફોદા ધણું પડે નીકલ્યા કરે. ખરજ આવ્યા કરે, પીડા ન થાય અને રાત્રિના ધણું પડે નીકળે.	૫૪
મણ શબ્દનાં ઔષધો— કંકનાડી મણ (મુખરોગાન્તર્ગત) દન્તમૂલ રોગ:રોગ ૧૧ મો-આ રોગમાં, દન્તના પેઢામાં થયેલો રોગ, મટી જાય એવો હોવા છતાં ઔષ- ધોપચાર ન કરવાથી તે જગ્યાપરનો વિકાર અન્દરનો અન્દર જ રહેવાને લીધે, તે સ્થાને ઝાણું મણ થઈ આવે અને બીજાં સર્વ લક્ષણો કંકનાડીમણ પ્રમાણે જણાય. ...	૬૦
મુખરોગ (મુખરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો— કંક નેત્ર રોગ: રોગ ૩ ને-આ શબ્દ પૃષ્ઠ ૩૬૬ માં મરિચાદિ ચૂર્ણજનમાં છે. (કંકા- ભિષ્યન્દ નેત્ર રોગાન્તર્ગત અભિષ્યન્દ શબ્દ જુઓ	૬૩

વિષય	પૃષ્ઠ
કંક પરિણામ શ્વલ: રોગ ૩ ને-આ રોગમાં, હલદી થાય, મોઢામાં પાણી આવીને હીબકો આવવા સરખું થાય, મોહ પામે, ઇન્દ્રિયો નિશ્ચેષ્ટ થઈ જાય, મન વિહ્વલ થઈ જાય, પીડા થોડી થાય અને ઘણા દિવસ સ્વધી શ્વલ નીકળે. ૫૭ શ્વલ શબ્દનાં ઔષધો— કંક પાણ્ડુ: રોગ ૩ ને-આ રોગમાં શરીર પરળી ચામડી, મૂત્ર, ડોળા અને મુખ, એ સર્વ ઘોળાં થઈ જાય, મોઢામાંથી પાણી છૂટે, શરીરે સોજો થાય, તન્દ્રા રહે, આળસ આવ્યા કરે અને શરીર જડ થઈ જાય. ...	૪૮
પાણ્ડુ શબ્દનાં ઔષધો— કંક પિત્તના વિકાર: રોગ ૬ ફો-આ રોગમાં, કંક પિત્તના પ્રકોપથી, તાવ આવી જાય, શરીર ભારે શલ થઈને ખેંચાઈ જાય, નિદ્રા આવે, તન્દ્રા રહે, માથામાંથી શ્વળ નીકળે, શરીર ગળી જાય, હાથ પગ પછાડે, લવારો કરે, અન્નનાપર અરુચિ થાય, ભ્રમ થાય, મૂરછાં આવે, જઠરાગ્નિ મન્દ થઈ જાય, હાડકાંઓ કળે, તરશ લાગ્યા કરે, ઇન્દ્રિયો જડ થઈ જાય, આમ પડે, મુખાદિ સ્ત્રોતસોમાં કંક ભરાઈ જાય, આ સર્વ લક્ષણો સાથે વિસર્પ થાય. આ વિસર્પ ધણું કરીને આમા- શયનાપર ઉત્પન્ન થઈને ચારે કોર ફેલાય, તે સોજો ધણો કુખે નહિ; તેનાપર પીળી, ઘોળી અને રાતી ફોડલીઓ થાય; તે સોજો ચકચકિત સાઈ સરખો કાળો, જરાક મેલો, સ્વજેલો ભારે, અન્દરથી પાકી પડેલો અને અતિ દાહ કરનારો થાય; આંગળીથી દાબી જતાં અન્દર રહેલી રસીથી ભીનો થઈ જાય, તેમાં ચીરા પડે, એ કાઢવના સરખો થઈને પછી તેપરનું માંસ સડી જાય, માંસ સડવાથી શિરા અને રનાયુ ઉધાડાં થઈ જાય, તથા શબના સરખી વાસ મારે. ૫૭ વિસર્પ શબ્દનાં ઔષધો— કંક પિત્ત વિસ્ફોટ ક્ષુદ્રરોગ: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં, કંક પિત્તના પ્રકોપથી, ખરજ આવે	

વિષય પૃષ્ઠ
એવા અને ફાહ કરનારા ફેડલાઓ થવાને લીધે
તાવ આવી નય અને ઉલટી પશુ થાય. ૫૭
વિરફેટ છુદ્રરોગ શબ્દનાં ઔષધો—
કફપ્રતિશ્વાસ નાસા રોગ: રોગ ૩ ને—આ
રોગમાં, નાકની અન્દરથી ઘોળો અને ટાઢો ધણો
ફલેખ ટપકવા માણડયાથી, રોગી ઘોળો ફક્ક થઈ
નય; આંખે ઘોળી છારી વળે; આંખ સ્વલ્પ નય;
માથું ભારે સલ જેવું થઈ નય, ગળું તાળવું, હોઠ
અને માથું એ સર્વ સ્થાનોની અન્દર ખરજ
આવવા માણડે. ... ૬૨
નાસા રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
કફ પ્રવાહિકા: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં,
સ્નિગ્ધ પદાર્થો ખાવાથી ઝાડા થાય; ઝાડા સાથે
કફ પડે અને બીનાં સર્વ લક્ષણો, કફાતિસારની
પેટે થાય. આ રોગપર કફાતિસારનાં ઔષધો
વાપરવાં.... ૪૭

અતિસારશબ્દનાં ઔષધો—

પ્રવાહિકા , ,

કફ મઠ: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં લવારો કરે,
શરીર ઘોળું થઈ નય, ચિન્તાતુર રહે અને
આળસુ થઈ નય. ... ૫૦

મઠ શબ્દનાં ઔષધો—

કફ મઠાત્મય: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં ઉલટી
થવા માણડે, અન્ન ખાવાની ઇચ્છા ન થાય,
મોઢામાં પાણી આવીને હીબકો આવવા સરખું
થાય, તન્દ્રા રહે, ભીનાં લૂગડાંથી વિટાળેલાં જેવું
શરીર થઈ નય; તથા શરીર ભારે અને ટાઢું
બોળ જણાય. ... ૫૦

મઠાત્મય શબ્દનાં ઔષધો—

કફ મસ્તરિકા છુદ્રરોગ: રોગ ૩ ને—આ
રોગમાં, ઘોળા, ચક્ચકિત, અતિ મોઢા, અત્યન્ત
ખંજવાળ આવે એવા, થોડી વેદનાવાળા અને
ધણે કિવસે પાકે એવા ફેડલાઓ થાય, મોઢા-
માંથી કફ પડે, ભીનાં લૂગડાંથી વિટાળેલાં જેવું
શરીર લાગે, શરીરમાં પીડા થાય; શરીર ભારે
થઈ નય, મોઢામાં પાણી આવીને હીબકો આવવા

વિષય પૃષ્ઠ
સરખું થાય, માથામાં થળ નિકળે; અન્ન ખાવા
પર અરુચિ થાય, નિદ્રા તથા આળસ આવ્યા
કરે અને તન્દ્રા રહે. ... ૫૭
છુદ્ર રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
કફ મુખપાક મુખરોગાન્તર્ગત મુખાન્ત સમ્ભવ
રોગ: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં, કફપ્રકોપથી
મોઢું ગળ્યું થવા સાથે મોઢામાં ખરજ આવીને
જરાતરા વેદનાવાળા અને ચીકણા ફેડલાઓ
મોઢાની અન્દર ચારે કોર થાય. ... ૬૧
મુખરોગ (મુખરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—
કફ મૂત્રકૃચ્છ: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં,
શિશ્ન અને બરિત, એ બન્ને ભારે થઈ જવા
સાથે તેમના પર સોળે ચઢે તથા ફેદા ફેદા
સરખું મૂત્ર મૂતરે. ... ૫૩

મૂત્રકૃચ્છ શબ્દનાં ઔષધો—

કફ મૂત્રર્ચા: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં, વાઢ-
ળાંથી છવાયેલાં અને અન્ધકારવાળાં આકાશની
સામે જેવા માત્રમાં મૂત્રર્ચા આવે, ઘણી વારે
મૂત્રર્ચા વળે, તમેગુણી થાય, ભીના ચામ-
ડામાં વિણટાળ્યા સરખું ભારે શરીર થાય અને
મોઢામાંથી પાણી સાથે લાળ પડે.... ૫૦

મૂત્રર્ચા શબ્દનાં ઔષધો—

કફ મેઢાચૃત વાત રોગ:—કફ મેઢની સાથે
થયેલો જે વાત રોગ, તે.

કોષ્ણગૃહવાસોપચાર^૧ ... ૨૫૯

શુક્રપ્રાવરણોપચાર^૧ ... ”

ચિન્તોપચાર^૧ ... ”

નિયુધ્ધોપચાર^૧ ... ”

ભારોપચાર^૧ ... ”

માર્ગમનોપચાર^૧ ... ”

રવેહકરાગમનોપચાર^૧ ... ”

વ્યાયામોપચાર^૧ ... ”

કફ રક્તપ્રદર: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં,
કફના પ્રકોપથી આમવાળું—અપક્વ, રોમળાની

૧ કફમેઢ્યુકત વાતરોગીને પરસેવા લાવવાની
ચોખ્ખા.

વિષય પૃષ્ઠ
છાલના રસ સરખું, છોતા છોતા, જરાક ધોળું
અને કુકડાનાં ઠંડાંની અન્દરનાં પાણી સરખું
લોહી, યોની માંહેથી વહેવા માણે. ૬૪

રક્તપ્રદર શબ્દનાં ઔષધો—

કફ રક્તપ્રલુ: રોગ ૧૧ મો—આ રોગમાં,
કફ તેમ જ રક્ત, એ બેનાં પ્રણનાં લક્ષણોવાળું
પ્રણ થાય. ... ૫૫

કફ રોહિણીકા મુખરોગાન્તર્ગત ગલ રોગ:
આ રોગમાં, કફપ્રકોપથી માંસના કઠણ અંકુરો
થઈ, ગળાના માર્ગને બંધ કરી કંઈને પછી
ધીમે ધીમે પાકે છે. ... ૬૧

ગલરોગ (મુખરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—

કફ લિંગનાશ નેત્રરોગાન્તર્ગત લિજ્જનાશ
રોગ: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં, કમળનાં પાન્દ-
ડાંની પર રહેલાં પાણીનાં ટીપાંની ગેઠે ચંચળ
ઘાટો, ચીકણા અને નજરે દેખાય એવો કફ,
દેખાવું બંધ કરે; ગરમીમાં સંકોચાઈ જાય;
છાયામાં ફેલાવા માણે અને શંખ, કુન્દનાં પૂલ
ચન્દ્રમા, પોચાણ અને સ્ફટિક મણિ, એ સર્વના
સરખી ધોળી કાંતિવાળી દૃષ્ટિ થાય છે. ૬૩

લિંગનાશ (નેત્રરોગાન્તર્ગત) રોગ શબ્દનાં
ઔષધો—

કફવાતબ્દભિષિત: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં
કફવાતનાં મિશ્ર થયેલાં લક્ષણો જણાય છે. ૫૮

અશ્લપિત શબ્દનાં ઔષધો—

કફવાત વિસર્પ રોગ: રોગ ૫ મો—આ રોગ—
માં, વાયુ પોતાની મેળે કોપાયમાન થયેલા કફ-
થી રુન્ધાઈ જાય ત્યારે ઘણું કરીને કફને તોડીને
અથવા વધેલાં લોહીથી રુન્ધાઈ જાય ત્યારે
આમીડી, સીરા, રનાયુ અને માંસ એ સર્વમાંનાં
લોહીને ક્ષિપિત કરીને લાગળી, નાની, ગાળાકાર,
ભરેલી, ખડખડાડી અને રતાશવાળી ગાણી
હાર ઉત્પન્ન કરે, તેની અન્દર ઘણા ઠણુકા મારે,
તીવ્ર જ્વર આવે, શ્વાસ ચઢી આવે, ઉધરસ
થઈ આવે, અતિસાર થાય, મોઢું સ્કાંધ જાય,
હોડા આવે, ઉલટી થાય, ભ્રમ થાય, શરીરનું

વિષય પૃષ્ઠ
ભાન ન રહે, શરીરનો વર્ણ ફરી જાય, તમસ
આવે, કળતર થાય અને જઠરાગ્નિ મન્દ પડી
જાય. ... ૫૭

વિસર્પ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કફવિદ્રધિ: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં, માટી
નાં કોડીઆના સરખી, પાણુ રંગની, ટાઢી,
ચીકણી, થોડી વેઢના કરનારી, ઘણું વખતે ઉત્પન્ન
થનારી, ઘણું વખતે પાકનારી અને પાક્યા પછી
પરને વહેનારી ગાણો થાય છે. ... ૫૪

ધણિકાદિ લેપ. ... ૩૨૯

વિદ્રધિ શબ્દનાં ઔષધો—

કફ વિષ્ણુચી: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં, શરીર
જડ થઈ જાય, બોલી શકાય નહિ, થુંક આવ્યા
કરે, તથા બીજાં સર્વ લક્ષણો વિષ્ણુચી પ્રમાણે
જણાય. ... ૪૭

વિષ્ણુચી શબ્દનાં ઔષધો—

કફ વિસર્પ રોગ: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં,
કફજ્વરનાં લક્ષણો થવા સાથે ચક્રચકિત સોજા
થઈ આવીને પછી તેની અન્દર અતિ ખરજ
આવ્યા કરે. ... ૫૭

ત્રિક્ષાદિ લેપ. ... ૩૨૩

વિસર્પ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કફવિરક્ષેટકક્ષુદ્રરોગ: રોગ ૩ ને—આ રોગ-
માં, કફપ્રકોપથી, ધોળા, કઠણ, ખરજ આવે
એવા, ઠણુકો ન મારનારા અને ઘણું કિવસે પાક
નારા ફેડલાઓ થાય, ઉલટી આવે, અન્ન ખાવા
પર અરુચિ થાય અને શરીર જડ થઈ જાય. ૫૭

વિરક્ષેટ ક્ષુદ્રરોગ શબ્દના ઔષધો—

કફવૃક્ષિ: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં કફ પ્રકોપ-
થી વૃક્ષિ થયા પછી, વૃક્ષિ પામેલો વૃષણ, ટાઢો,
ભારે, સ્નિગ્ધ અને કઠણ થઈ જાય, તેના પર ચળ
આવ્યા કરે અને તેમાં થોડી પીડા થાય. ૫૪

વૃક્ષિ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કફવ્યંજ ક્ષુદ્રરોગ: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં,
કફ, અધિક પ્રકોપ પામે અને બીજાં બધાં લક્ષણો
વાતવ્યંજ પ્રમાણે થવા માણે. ... ૫૭

વિષય

પૃષ્ઠ

અંગ શુદ્ધ રોગ શબ્દના ઔષધો—

કુફ્રજલુ: રોગ ૩ જો—આ રોગમાં, અત્યંત ફાઠાફાટા સરખી રસીવાળું, જડ, ચીકણું, સ્થિર, થોડી વેદનાવાળું, પાણુ રંગનું, થોડી થોડી રસીને વહેનારું અને ઘણું ઠાલે પાકનારું મળુ થાય છે. ... ૫૫

મળુ શબ્દના ઔષધો—

કુફ્રથલ: રોગ ૩ જો—આ રોગમાં, ઉઠકની પાસે રહેનારાં પક્ષીઓનાં માંસ બળી, છાશ, જહીં, ધી, માંબળ, માંસ, રોરડીનો રસ, લોટ ના પઢાર્યો, ખીચડી, તેલ, જલેખી, એ સર્વ તથા ખીબ કુફ્રત પઢાર્યો ખાવાથી, કફ કોપા-ચમાન થઈને આમાશયની અન્દર થળ ઉત્પન્ન કરે; મોઢામાં પાણી આવીને હીબકો આવવા સરખું થાય; ઉધરસ આવ્યા કરે; થાકી નય; અન્ન ખાવાની ઇચ્છા ન થાય; આમાશય, પત્થરના સરખું કઠણ થઈ નય; માથું જડ થઈ નય. આ થળ, જમી રહ્યા કેડે, સવારમાં, કણ્ડીનાં વખતે અને વસન્તમાં પ્રકોપ પામે છે. ૫૧

એરણ્ડ મૂલ ક્વાય. ... ૯૦

થલ શબ્દનાં ઔષધો—

કુફ્રોથલેદ: રોગ ૩ જો—આ રોગમાં, જડ, સ્થિર અને ઘોળો સોળે થાય, જઠરાગ્નિ મન્દ પડી નય, અન્ન ખાવાપર અરુચિ થાય, મોઢાંની અન્દર વારંવાર થુંક આવ્યા કરે, ઉંધ આવ્યા કરે, ઉલટી થયા કરે, સોળે ઢાપ્યા છતાં ઉપસી આવે નહિ, રાતને વખતે સોળે વિશેષ વધે, તેમ આ સોળે થવાને તથા મટવાને ઘણો વખત લાગે. ... ૫૩

કૃષ્ણાદિ લેપ. ... ૩૨૭

રોથ ભેદ શબ્દનાં ઔષધો—

કુફ્રસંઘ્રણી: રોગ ૩ જો—આ રોગમાં, ભારે, અતિ સ્નિગ્ધ અને અતિ કણ્ઠા આદિ પઢાર્યો અતિ ખાવાથી, જમીને તરત સ્વાથી, શરીરમાંના કફ કોપીને જઠરાગ્નિને ઠારી નાખવાને લીધે ખાધેલું અન્ન કુઃખથી પચે, મોઢામાં પાણી

વિષય

પૃષ્ઠ

આવીને હીબકો આવવા સરખું થાય, ઉલટી આવે. અન્ન ખાવાપર અરુચિ થાય, કફથી મોઢું ચીકણું રહે, મોઢું ગળ્યું રહે, ઉધરસ આવે, થુંક થુંક્યા કરે, પીનસરોગ થાય, છાતી ભરાણા સરખી થઈ નય, પેટ જડ થઈ નય, ખરાબ ગળ્યો ઓડકાર આવે, સ્ત્રી સમ્ભોગમાં પ્રીતિ ન થાય; ભેદાયલો, કાચો, કફવાળો અને ભારે ઝાડો આવે; શરીર નળું હોવા છતાં બળ વગરનું હોય અને આળસ પળુ રહે... ૪૭

બૃહત્ચરણ વટક... ૧૨૯

સંઘ્રણી શબ્દનાં ઔષધો—

કુફ્રસ્ત્રાવ નેત્ર રોગાન્તર્ગત નેત્રસન્ધિ રોગ: રોગ ૨ જો આ રોગમાં, કફ કોપી, આંખમાંથી પાણીને વહેનારી શિરામાં ઢાખલ થઈ, ઘોળા ડોળાની અને પાંપણની સન્ધિની અન્દરથી ઘોળું, નળું અને ચીકણું એવું પર, ઘણું વહેવા માણ્ડે. ... ૬૨

નેત્રસન્ધિ રોગ (નેત્રરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—

કુફ્રસ્વર ભેદ: રોગ ૩ જો—આ રોગમાં, હંમેશાં કફથી ગળું રુન્ધાયલું રહેવાને લીધે ગળામાંથી ધીમે ધીમે થોડો શબ્દ બોલી શકે. કિવસે કફ પાતળો હોવાથી રાતના કરતાં કેક વિશેષ શબ્દ ગળામાંથી બોલી શકે, ... ૫૦

વૈરેચન નસ્ય. ૧ ... ૨૯૬

સ્વરભેદ શબ્દનાં ઔષધો—

કુફ્રહ્રોગ: રોગ ૩ જો—આ રોગમાં, હ્રુદય ભારે થઈ નય, કફ સ્ત્રવવા માણ્ડે, અન્ન ખાધા પર અરુચિ થાય, હ્રુદય ખેંચાય, જઠરાગ્નિ મન્દ પડી નય અને મોઢું ગળ્યું થઈ નય. ૫૨

હ્રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કુફ્રક્ષય: રોગ ૩ જો—આ રોગમાં, અન્ન ખાવાપર અરુચિ થાય, ઉધરસ આવ્યા કરે, સાક બેસી નય અને માથું ભારે થઈ નય. ૪૯

૧ કયા કયા રોગોમાં વૈરેચન નસ્ય વાપરવું ?

વિષય
ક્ષય શબ્દનાં ઔષધો—
કફાતિસાર: રોગ ૩ લે—આ રોગમાં, લીંડકાં સરખો કઠણ છતાં ચીકણો, બન્ધાયલો, કફવાળો, ટાઢો, જરાતરા પીડા કરનારો, કાચા અનાજના સરખી વા કાચાં માંસના સરખી વાસવાળો ધોળો ઝાડો આવે અને તે વખતે શરીરપરનાં રૂવાડાં ઉભાં થઇ જાય. ૪૭

પૃષ્ઠ
અતિસાર શબ્દનાં ઔષધો—

કફાધિકવાતરક્ત: રોગ ૩ લે—આ રોગમાં, શરીર, લીંનાં લૂગડાંથી વિંટાળેલાં સરખું લાગે, ભારે થઇ જાય, બેઠેર મારી જાય અને સ્નિગ્ધ જણાય; તેમજ શરીરે ટાઢ વાચા કરે, ખરજ આવ્યા કરે અને જરાતરા પીડા થાય. ૫૯

વિષય
વાતરક્ત શબ્દનાં ઔષધો—

કફાધિમન્થ નેત્ર રોગાન્તર્ગત અધિમન્થ રોગ: રોગ ૩ લે—આ રોગમાં, કફાભિચન્દ્ર રોગની ફરકાર ન રાખવાથી આંખમાંનું કાળું મણ્ડળ અન્ધર પેશી જઇને ધોળું મણ્ડળ ઉપર ચઢી આવે, આંખમાંથી પાણી ઝર્યાં કરે, નાક સ્ત્રાવી જાય અને આંખ ધૂળથી ભરાઈ ગયા સરખી જણાય. ... ૬૪

પૃષ્ઠ
અધિમન્થ રોગ (નેત્રરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—

તીક્ષ્ણ શિરોવિરેચનાદિ ક્રિયા ૩૫૧

કફાપરમાર: રોગ ૩ લે—આ રોગમાં, નેત્રો, મોઢામાંનાં શીણ, શરીર અને મોઢું, એ સર્વ ધોળાં થઈ જાય, શરીર ટાઢુંબોળ થઇ જાય, રૂવાડાં ઉભાં થઈ જાય, શરીર ભારે શલ જેવું જણાય, સર્વ પદાર્થો ધોળાજેખાય, વાઇ આવ્યા પછી ઘણી વારે સાવધ થાય. ... ૫૧

વિષય
અપરમાર શબ્દનાં ઔષધો—

કફાભિચન્દ્ર નેત્રરોગાન્તર્ગત અભિચન્દ્ર રોગ: રોગ ૩ લે—આ રોગમાં કફના પ્રકોપથી, આંખો, હઠી આવે, જડ થઇ જાય, અને સ્ત્રાવી આવે; આંખોમાં ઉંઘ તથા ખરજ આવે, અન્ન

પૃષ્ઠ
ખાવાની ઇચ્છા ન થાય; ધાટા, ચીકણા, ઘણા ધોળા અને છોતા છોતા સરખા ચીપડા નીકળ્યા કરે; નીચેના ભાગમાં કાળું મણ્ડળ જેખાય, ઉપરના ભાગમાં ધોળું મણ્ડળ જેખાય, સેકવાની ઇચ્છા થાય નાક સ્ત્રાવી જાય અને સર્વ સ્થળે ધૂળ ભરાણા સરખું જણાય. ... ૬૩

અભિચન્દ્ર (નેત્રરોગાન્તર્ગત) શબ્દ બ્ધ્યો તિક્તોષ્ણરુક્ષ આશ્ચોતન (કફનેત્રરોગ) ૩૫૦

તીક્ષ્ણ શિરોવિરેચનાદિ ક્રિયા ૩૫૧

ત્રિકલા પિણ્ડિકા. ... ૩૫૨

નિરખપત્રકૃતાપિણ્ડી. ... ૩૫૨

મરિચાદિ ચૂર્ણાન્ન- (કફાર્તનેત્ર.) ૩૬૬

લેખન સેક. (કફનેત્રરોગ.) ... ૩૪૭

શિષ્ટપત્રકૃતાપિણ્ડી. ... ૩૫૨

કફામવાત: રોગ ૩ લે—આ રોગમાં, શરીર, લીંનાં લૂગડાંથી વિંટાળેલાં જેવું લાગે, શરીર ભારે થઇ જાય, શરીરે ખરજ આવે તથા ખીન્ન લક્ષણો આમવાત સરખાં થાય... ૫૧

વિષય
આમવાત શબ્દનાં ઔષધો—

કફાકચિ: રોગ ૩ લે—(કફારોચક શબ્દ બ્ધ્યો) ... ૫૦

કફારોચક: રોગ ૩ લે—આ રોગમાં મોઢું, ખાંઠે, ગળ્યું, ફોદાફોદાવાળું, કફને લીધે ચીકણું, ટાઢું અને જડ થઇ જાય છે. ... ૫૦

પૃષ્ઠ
અરોચક શબ્દનાં ઔષધો—

માતુલુંગાદિ કવલ ... ૩૧૪

કફાર્ત નેત્ર: રોગ ૩ લે (કફાભિચન્દ્ર નેત્ર-રોગાન્તર્ગત અભિચન્દ્ર શબ્દ બ્ધ્યો) કફથી પીડા પામેલી જે આંખ, તે. ... ૬૩

કફાર્મુક: રોગ ૩ લે—આ રોગનાં લક્ષણો, કફઅનિયના સરખાં જણવા. ... ૫૪

વિષય
અર્મુક શબ્દનાં ઔષધો—

કફાર્શ: રોગ ૩ લે—આ રોગમાં, કફના અતિ વિકારથી ઉણડા મૂળવાળા, ધાટા, થોડી

વિષય

પૃષ્ઠ

વેઢનાવાળા, ઘોળા, ઉંચા, જડા, ચીકણા, ન વળી શકે એવા કઠણ, ગોળ, મળદ્વારને ભારે દ્રવાવાળું કરનાર; સ્થિર, તાંતણાવાળા, આળાં ચામડાંથી બાન્ધેલા જેવા, મણિના સરખા લાસા, બહુ ચળ આવે એવા, ચળમટાડવા માટે ચોળવાથી હાથનો સ્પર્શ મીઠો લાગે એવા, વાંસના અંકુર જેવા, ફણસનાં બીજના સરખા, ગાયના આંચળના જેવા, સાથલના સાન્ધા-એને સમજડ કરનારા, ગુહા મૂત્રાશય તથા નાભીમાં આકર્ષણના સરખી પીડા કરનારા, શ્વાસ, કાસ, હૃદ્વાસ, પ્રસેક, અરુચિ, પીનસ, પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ, શિરોભ્રમ, શીતજ્વર, કલેબ્ય, અગ્નિમાન્ધ, છદિ અને આમાતિસાર, આ સર્વ રોગોને પેદા કરનારા ચરખીના સરખી કાન્તિવાળા, કફવાળી વિષ્ણવાળા, પ્રવાહિકાવાળા, વહે નહિ તેવા અને જોરથી દાબવા છતાં ન ફાટનારા અર્શો થઈ આવે. આ અર્શવાળાનાં ચામડી, નખ, મોઢું અને આંખ આદિ પાણકુ રંગનાં અને સ્નિગ્ધ થઈ જાય. ... ૪૮

અર્શ શબ્દનાં ઔષધો—

કુફલસક: રોગ ૩ જો—આ રોગમાં, શરીર જડ થઈ જાય; બોલી શકાય નહિ, મોંમાં થુંક આવ્યા કરે અને બીજાં લક્ષણો અલસક પ્રમાણે થાય. ... ૪૭

અજીર્ણ શબ્દનાં ઔષધો—

કુફાશ્મરી: રોગ ૩ જો—આ રોગમાં, કફથી થયેલી પાણવીને લીધે બંધિતની અન્ધર સોયો ખોંચ્યા સરખી પીડા થાય; બંધિત ટાઢી અને જડ સરખી જણાય; પથરી, કઠમાં મોટી, ધસીને સાફ કરેલા પથર સરખી, મધના રંગની વા ઘોળી હોય છે. ... ૫૩

અશ્મરી રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કુફાક્લિષ્ઠ નેત્રરોગાન્તર્ગત વર્ત્ત્ત રોગ: રોગ ૩ જો—આ રોગમાં કફપ્રકોપથી, આંખોની પાંપણો સ્તરભી જાય; અને પછી ભીની થઈને કંઈ ખસેઆ સરખી લાગે. ... ૬૨

વિષય

પૃષ્ઠ

કુફોદર: રોગ ૩ જો—આ રોગમાં, પ્લાનિ થાય; ચામડી બેહેર મારી જાય; સોજે થઈ આવે; શરીર ભારે શલ જેવું થઈ જાય, નિદ્રા આવ્યા કરે, મોઢું મોળમોળ રહે, અન્ન ખાવાની ઇચ્છા ન થાય, શ્વાસ ચઢી આવે, ઉધરસ આવે, ચામડી નખ અને નેત્રાદિ ઘોળાં થઈ જાય; પેટનાપરની ઘોળી રંગો ઉપસી આવે, પેટ મોઢું થવા માણે, ધણે દિવસે વધવા માણે, સ્પર્શ કરતાં પેટ, કઠણ ટાઢું, જડ તથા સ્થિર રહેવાય. પર ઉદર શબ્દનાં ઔષધો—

કુફોન્માઢ: રોગ ૩ જો—આ રોગમાં, મેહેનત ન કરનારા મનુષ્યના હૃદયની અન્ધર કંકારક પદાર્થથી ફોપાયમાન થયેલો કંક, ઉધણ થઈને બુદ્ધિનો તથા સ્મૃતિનો નાશ કરીને ઉન્માઢ પેદા કરે ત્યારે, થોડું બોલી શકાય, અન્ન ખાવાપર ઇચ્છા ન થાય, સ્ત્રીપર પ્રીતિ થાય, એકાન્ત સ્થળમાં રહેવાની ઇચ્છા થાય, નિદ્રા આવ્યા કરે, ઉલટી થાય, મોંમાંથી લાળ પડે, જમે કે તરત રોગની વૃદ્ધિ થાય, તથા નખ, ચામડી, મૂત્ર અને આંખ, એ સર્વ ઘોળાં થઈ જાય. ૫૧

ઉન્માઢ શબ્દનાં ઔષધો—

કુફોપદંશ: રોગ ૩ જો—આ રોગમાં, શિશુનાપર કઠણ સ્નિગ્ધ, ખરજ લાવનાર, ટાઢો અને જડ એવો સોજે થઈ આવે, પછી તે સોજાપર મોટા મોટા ફોડલાઓ થઈ આવે, તે ફોડલાઓમાં અતિશય ખરજ આવે અને ખંજવાળે કે તરત ઘાટું પર વહે. ... ૫૬

ઉપદંશ શબ્દનાં ઔષધો—

કુમળો: રોગ ૧ લો—કામલા શબ્દ બુદ્ધિ ૪૮ કરાલ મુખરોગાન્તર્ગત કન્ત રોગ: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં, પ્રકોપ પામેલો વાણુ, કાન્તની અન્ધર પ્રવેશ કરીને કાન્તોને વાંકાચુંકા કરી નાંખે. ... ૬૦

કન્તરોગ (મુખરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો
કર્ણક ગાઢ: રોગ ૧ લો—કર્ણમૂલ શબ્દ બુદ્ધિ ૬૧

વિષય	પૃષ્ઠ
કર્ણક્રીટ રોગ: રોગ ૧૬ મો-કૃમિકર્ણક	
કર્ણરોગ શબ્દ બુઝો... ..	૬૧
કર્ણ ગઢ: રોગ ૧ લો-કર્ણ રોગ શબ્દ	
બુઝો	૬૧
કર્ણ દાહ: કાનની અન્દર થતો એવો જે	
દાહ, તે.	
કર્ણ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
ખીજપૂર રસ.	૩૩૭
રક્તસ્રાવ ^૧	૩૪૦
કર્ણ નાડી: રોગ ૬ ઠો-વિદ્રધિ કર્ણ રોગ	
શબ્દ બુઝો	૬૧
કર્ણનાદક: રોગ ૧૭ મો-કર્ણનાદ કર્ણ રોગ	
શબ્દ બુઝો	૬૧
કર્ણનાદ કર્ણરોગ: રોગ ૧૭ મો-આ રોગમાં,	
કાનની અન્દરની શબ્દને વેહેનારી સ્ત્રોતસોમાં	
વાયુ ભરાઈ રહેવાથી, નોખત, મૃદંગ અને શંખ	
આદિ અનેક તરેહનાં વાન્ઓના સરખો ઘાંધાટ	
કાનની અન્દર થયા કરે.	૬૧
અપામાર્ગ ક્ષાર તૈલ.	૩૩૭
કર્ણરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
બૃહલ્લુ નસ્ય ^૨	૨૬૯
યષ્ઠ્યાદિ તૈલ	૩૩૬
ક્ષાર તૈલ	૧૬૨
કર્ણપાક: રોગ ૯ મો (પ્રતિકર્ણ કર્ણરોગ	
શબ્દ બુઝો	૬૧
કર્ણપ્રણાદ: રોગ ૧૩ મો-(તન્ત્રિકા કર્ણરોગ	
શબ્દ બુઝો	૬૧
કર્ણમૂલ રોગ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં,	
કાનની નીચેના ભાગના મૂળમાં ગાણક થાય છે.	
એ ગાંઠનાં ખીજ લક્ષણો અન્ય રોગ પ્રમાણે	
જાણવાં.	૬૧
કર્ણ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
કર્ણ રોગ: રોગ ૧ લો-(કર્ણ રોગ શબ્દ	
બુઝો.	૬૧

૧ કોનું લોહી કાઢવું ? ૨ કયા કયા રોગો પર બૃહલ્લુ નસ્ય આપવું ?

વિષય	પૃષ્ઠ
કર્ણરોગ: રોગ ૧ લો-કાનમાં થયેલો	
રોગ.	૬૧
અર્કાકુરાદિ પુટ પાક	૩૩૫
ગુડાદિ નસ્ય ^૧	૨૬૭
પિપ્પલ્યાદિ નસ્ય ^૨	૨૬૭
ખીજપૂર રસ	૩૩૭
મચ્ચર ધૂત	૧૫૧
વિરેચન પ્રયોગ.૩	૨૭૧
શંગખેરાદિ રસ	૩૩૫
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
ક્ષાર તૈલ	૧૬૨
કર્ણ શ્વલ: કાનમાં નીકળતાં જે શ્વળ, તે.	
અકપત્ર રસ	૩૩૫
કંપિત્યાદિ રસ	૩૩૫
કર્ણ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
કુષ્ઠ તૈલ	૩૩૬
દીપિકા તૈલ	૩૩૬
દેવતરુ તૈલ	૩૩૬
પથ્યાદિ ક્વાથ	૯૬
ખસ્તમૂત્રપ્રયોગ	૩૩૫
સ્વર્જિકાદિ તૈલ	૩૩૭
હિંગ્વાદિ તૈલ	૧૬૨
ક્ષાર તૈલ	૧૬૨
કર્ણસંહતિ: કાનનું જે ઘાટાપણું, તે.	
કર્ણરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
મરિચાદિ લેપ	૩૩૧
કર્ણસ્રાવ: કાનનું જે વહેવું, તે. કાન વહે-	
વાનો રોગ.	
કર્ણ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
પ-અકપાચ ચૂર્ણ	૩૩૭
ખીજપૂર રસ	૩૩૭
વમન પ્રયોગ ^૪	૨૬૫
વરાટિકા ^૫ -કોડી	૧૬૭

૧ ગુડાદિ નસ્ય કયા કયા રોગોપર દેવું ?
૨ પિપ્પલ્યાદિ નસ્ય કયા કયા રોગોપર દેવું ?
૩ કયા રોગોપર જુલાબ આપવો ? ૪ કયા રોગો-
પર ઉલટી કરાવવી ? ૫ વરાટિકા-કોડીના અણુ.

વિષય પૃષ્ઠ
સ્વર્ગિકાદિ તૈલ ... ૩૩૭
કર્ણહાલિકા કર્ણરોગ: રોગ ૧૧ મો—આ
રોગમાં, પતંગિઓ, જીવડો, કાનખજૂરો વા બગાડ
આદિ જીવડાઓ, કાનમાં પેસી જવાથી, શરીરે
ચેન ન પડે, અતિ વેદના થવાથી આકુળવ્યાકુળ
થઈ નય; કાનની અન્દર ચસકા મારે; કાન સુજ
નય, કાનમાં ગયેલો જીવડો હરફર કરે ત્યારે
તીવ્ર પીડા થાય અને બેઠો રહે ત્યારે ઓછી
પીડા થાય. ... ૬૧

કર્ણરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કર્ણસ્વેડ કર્ણરોગ: રોગ ૧૩ મો—(તન્ત્રિકા
કર્ણરોગ શબ્દ જ્ઞાઓ) ... ૬૧

કર્ણમય: રોગ ૧ લો—(કર્ણરોગ શબ્દ
જ્ઞાઓ.) ... ૬૧

કર્ણર્શ કર્ણરોગ: રોગ ૧૦ મો—આ રોગમાં,
વાતાહિના પ્રકોપથી, કાનની અન્દર માંસરૂપી
અર્શ થઈને પછી શૂળ નીકળવા માણે; ખરજ
આવ્યા કરે; ઠાહુ થયા કરે; અને એ ઉપરાંત
બીજી પીડાઓ પણ જણાય. ... ૬૧

કર્ણરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કર્ણિની યોનિ રોગ: રોગ ૧૮ મો—આ
રોગમાં કસમયે, કુપિત થયેલો વાયુ, કંઈ તથા
લોહીની સાથે મળી જઈ, યોનિની અન્દરના
લોહીના માર્ગને અટકાવનારી કમળની કળીના
આકારની માંસની ફાડલીઓ ઉત્પન્ન કરીને અટ-
કાવ વહેવાના માર્ગને બંધ કરી દે. ૬૫

યોનિ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કર્મ નેત્રરોગાન્તર્ગત વર્ત્તરોગ: રોગ ૨૦
મો—આ રોગમાં, રક્તોત્ક્રિષ્ટ વર્ત્ત રોગવાળો
રોગી, પિત્તકારક પદાર્થનું સેવન કરે, તો તેનું
પિત્ત વધી જઈ, પાંપણની અન્દરનું લોહી પાકીને
કાળું થઈ નય તથા પામ્પણે, કાઢવના સરખા
રંગની અને સડેલી લાગે. ... ૬૨

વર્ત્ત રોગ (નેત્રરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો

કલાયર્બજતા વાતરોગ: રોગ ૧૭ મો—આ
રોગમાં ચાલવા ટાણે શરીર ધ્રુજવા માણે;

વિષય પૃષ્ઠ
ચાલવા ટાણે સીધું ન ચલાતાં આડું અવળું
ચલાય અને ઠરેકે સાન્ધાઓના બન્ધો ઢીલા થઈ
નય. ... ૫૮

વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કુલ્લતા વાતરોગ: રોગ ૩૨ મો—આ રોગમાં
કફામિત્ર વાયુના, શબ્દ બોલનારી ધમની
નાડીમાં ફેલાવાને લીધે, કણ્ઠમાંથી બરોબર
બોલી શકાય નહિ. ... ૫૮

વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કુપાયવક્ત્રતા વાતરોગ: રોગ ૬૮ મો—આ
રોગમાં, કોપાયમાન થયેલા વાયુથી, મોઢું ટુરું
થઈ નય. ... ૫૮

વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કક્ષાસામાન્ય ક્ષુદ્ર રોગ: રોગ ૩૦ મો—આ
રોગમાં, પિત્તના પ્રકોપથી, હાથ, બગલ, ખભા
અને પાંસળાંઓ, એ ઠેકાણે વેદનાવાળા કાળા
ફાડલાઓ થઈ આવે. ... ૫૬

ક્ષુદ્ર રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કાંકણ કુષ્ઠ: રોગ ૧૭ મો—આ રોગમાં,
ચણોઢીના રંગના સરખા વા અનેક પ્રકારના
રંગના, મધ્ય ભાગમાં કાળા, અડખે પડખે રાતા,
તીવ્ર ઠાહુ તથા શૂલ કરનારા અને ત્રિદોષમાંથી
થનારા એવા આ અસાધ્ય કોઠમાં, વાતાદિ દોષો
સરખા કોપાયમાન થાય; બધા કોઠો, ત્રિદોષ-
માંથી થવા છતાં, તેઓની અન્દર વાતાદિ દોષો
ઓછા વધુ કોપાયમાન થાય, આ કોઠ ત્રિદોષ-
જન્ય કહેવાય છે. ... ૫૬

કુષ્ઠ શબ્દનાં ઔષધો—

કાંચ (નેત્રરોગાન્તર્ગત) રોગ: રોગ ૧ લો—
આ રોગમાં, તિમિર રોગપર ઔષધોપચાર ન
કરવાથી, કોપાયમાન થયેલા વાતાદિ દોષો,
ત્રીભ પડદામાં ફાપલ થઈને રહે; તેને લીધે
ઝીણું લૂગડાંમાંથી જેવું ઝાંખું દેખાય, તેના
સરખું જ, રોગીને ઉપરના ભાગમાં દેખાય પણ
નીચિના ભાગમાં દેખાય નહિ. જે દોષ કોપાય-

વિષય	પૃષ્ઠ
માન થયો હોય, તે દોષનો રંગ ઉત્પન્ન થાય અને આંખે ઝાંખ આવવા માણે.	૬૩
ગુફ્થી સ્વરસાદિ રસક્રિયા. ...	૩૬૪
ચન્દ્રોદયાવર્તિ. ...	૩૬૧
નેત્ર રોગ શબ્દના ઔષધો—	
મરિચાદિ ચૂર્ણોજન. ...	૩૬૬
લેખની રસક્રિયા... ..	૩૬૩
કુઠિન્ય વાતરોગ: રોગ ૬૬ મો—આ રોગ માં, વાયુના પ્રકોપ પામવાથી, શરીર જડ સરખું થઈ જાય... ..	૫૮
વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
કુઠિલભ્રમ અસ્થિભંગ: રોગ ૨ નો—(વિઠા રીત અસ્થિભંગ શબ્દ જુઓ.)...	૫૫
કુઠિલકારક:—કુઠિલ આપનાર	
કેશોર ગુગુલ. ...	૧૩૩
અવનપ્રાણાવલેહ (જવન) ...	૧૩૮
ધન્વરો (ઉપવિધ)¹	૨૧૬
કુઠિલહાનિ પિત્તરોગ: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં, પિત્તના પ્રકોપ પામવાથી, શરીરની કુઠિલતા નાશ થાય છે. ...	૫૯
પિત્તરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
કુપાલિક કુષ્ઠ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, કાળા રાતા રંગનો, દેખાવમાં ભાંગેલી ઢીબના સરખો, રુક્ષ, પાતળી ચામડીવાળો, ખડખડો, શરીરપર ભયંકર રીતે જલદીથી ફેલાનારો, ખરાબ રૂવાડાંવાળો, સોયો ખોંચ્યા જેવી અતિ પીડાવાળો અને થોડી ખરજ આવે એવો કોઠ નીકળે. ...	૫૬
કુષ્ઠ શબ્દના ઔષધો—	
લઘુમંજીશ્ઠાદિ કવાય. ...	૯૫
કામ જ્વર: રોગ ૨૦ મો—આ રોગમાં, સ્ત્રીને મનોવાંચિત પુરુષ અને પુરુષને મનોવાંચિત સ્ત્રી ન મળે તો, તાવ આવી જવાની સાથે વાયુ કોપાયમાન થઈને મનને ભ્રમિત કરે; શરીરની અન્દર તન્દ્રા રહે; આળસ આવ્યા	

વિષય	પૃષ્ઠ
કરે, અન્ન ખાવાપર અરુચિ રહે, હૃદયમાં વેદના થાય અને શરીર શુષ્ક થઈ જાય.	૪૬
અષ્ટવિધ જ્વરના ઔષધો—	
જ્વર શબ્દનાં ..	
કામખલકૃત:—કામના બળને દેનાર.	
નાગ—સૌંસાંની ભરમ¹ ...	૧૮૬
કામલા: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, પાંદુ રોગવાળાં મનુષ્યો, પિત્તકારક પદાર્થો ખાય તો, તેઓનું પિત્ત, ક્ષયિત તથા કોપાયમાન થઈને લોહી અને માંસને દોષવાળાં કરે; શરીરપરની ચામડી, આંખ, નખ, મોઢું, ઝાડો અને પેશાબ, એ સર્વ હળુદરના સરખાં પીળાં થઈ જાય, ઇન્દ્રિયો વિક્લ થઈ જાય, શરીરની અન્દર ઢાહ થાય; અન્ન પચે નહિ; શરીર કુબળું થઈ જાય અને અન્ન ખાવાપર અરુચિ થાય. ...	૪૯
અલગબુધા સ્વરસ. ...	૭૩
કામદેવ ધૃત. ...	૧૪૭
કુટબલેહ. ...	૧૪૧
ગુફ્થી સ્વરસ. ...	૭૧
ચન્દ્રપ્રભાદિ ગુટિકા, ...	૧૩૧
ત્રિક્ષ્ણ સ્વરસ. ...	૭૧
ઠરામુલારિષ્ઠ ...	૧૭૪
દાર્વી સ્વરસ. ...	૭૧
નિમ્બ સ્વરસ ...	૭૧
ફલત્રિકાદિ કવાય, ...	૮૭
મણ્ડૂર—લોઢાના કાટોડાની ભરમ.²	૨૦૯
મણ્ડૂરવટક. ...	૧૩૦
વાસક સ્વરસ. ...	૭૧
શતાવરી તૈલ. ...	૧૫૭
સર્વ કામલા રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
” ” ” ” ”	
સુદર્શન ચૂર્ણ. ...	૧૧૩
હયુષાદિ ” ...	૧૧૯
હિર્ણુજો³ ...	૨૧૨

¹ નાગ—સૌંસાંની ભરમના ગુણ.

² મણ્ડૂર—લોઢાના કાટોડાની ભરમના ગુણ.

૩ રોષિલા હિર્ણુના ગુણ.

¹ રોષિલા ધન્વરો નામે ઉપવિધના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ક્રામ વર્ધન:-કામ વધારનાર.		આર્દ્રક સ્વરસ. ...	૭૨
મુસલ્યાદિ ચૂર્ણ. ...	૧૨૫	કષ્ટકાર્યવલેહ. ...	૧૩૭
કાર્થ વાતરોગ:રોગ ૫૪ મો-આરોગમાં,		કટુકલાદિ ક્વાથ. ...	૮૩
વાતપ્રકોપથી શરીર કબળું થવા માણે છે. ૫૮		” ચૂર્ણ. ...	૧૧૪
કામદેવ ધૂત. ...	૧૪૭	” ” :-પાઠાન્તર... ૧૧૪	
કુટબવલેહ. ...	૧૪૧	” ” ...	૧૧૪
કશમૂલારિષ્ટ. ...	૧૭૪	” ” ...	૧૧૪
પિપ્પલ્યાસવ. ...	૧૬૯	કુમાણકાવલેહ ...	૧૩૯
મૃગાંકપોટલી રસ. ...	૨૨૮	કૃષ્ણાદિ ચૂર્ણ (ખાલકને માટે) ૧૧૧	
લોક્નાથ રસ. ...	૨૨૫	કૈરાતાદિ ક્વાથ ...	૮૩
વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો-		કૈરાત ગુગુલ ...	૧૩૩
સ્નેહન નસ્ય ^૧ ...	૨૯૬	ખદિરારિષ્ટ ...	૧૭૨
સ્નેહપાન ^૨ ...	૨૫૬	ગુડાદિ ગુટિકા ...	૧૨૮
કુલ: રોગ ૧૬ મો-(નીલિકા સામાન્ય ક્ષુદ્ર		ચણાહી (ઉપવિધ) ^૧ ...	૨૧૭
રોગ શબ્દ જ્ઞાઓ.)		ચન્દનાદિ તેલ ...	૧૬૪
કાલાગ્નિસન્નિલ કુન્તલ:-પ્રલયાગ્નિ સરખો		ચન્દ્રપ્રભાદિ ગુટિકા ...	૧૩૧
માથાના વાળનો જે રંગ, તે.		ચવનપ્રાશાવલેહ (જવન) ...	૧૩૮
ધન્દવારુણિકાખીજતૈલ લેપ.		જતિકલાદિ ચૂર્ણ... ૧૧૭	
કાસ: રોગ ૧ લો-આરોગમાં, નાક અને		તામ્ર-ત્રામ્બાની ભસ્મ ^૨ ...	૧૮૨
મોઢાંની અન્દર ધૂંવાડો પેસી જઇને રુન્ધાઇ		તાલીસાદિ ગુટિકા ...	૧૨૩
જાય, નાક અને મોઢાંની અન્દર ધૂળ પેસી જઇને		” ચૂર્ણ ...	૧૧૭
અટકી રહે, બહુ મહેનત કરે, હમ્મેશાં લૂખું		” ” ...	૧૨૩
અન્ન ખાય, ઉતાવળથી ખાવાને લીધે અન્ન ખીજે		ત્રિકલાપિપ્પલી ચૂર્ણ ...	૧૧૩
માર્ગે ચઢી જાય, ઉતાવળથી પાણી પીવાને લીધે		કશમૂલ ક્વાથ ...	૯૦
પાણી: ઓત્રાસે જાય, મલ, મૂત્રના વેગને રોકી		કશમૂલા(શાલિપણ્યા)દિ ક્વાથ	૮૨
રાખે, છીંક આવતી હોય તેને અટકાવે; એ		કશમૂલારિષ્ટ ...	૧૭૪
પ્રમાણે વર્તનાર મનુષ્યનો પ્રાણવાયુ, અત્યન્ત		કાડિમાષ્ટક ચૂર્ણ ...	૧૧૬
વિકારયુક્ત થઇને, કષ્ટ એવા ઉઠાન વાયુની		કેવકાવાદિ શૂત ...	૮૫
સાથે મળી જઇને શ્વાસોચ્છવાસના માર્ગને		દ્રાક્ષારિષ્ટ ...	૧૭૩
બન્ધ કરીને જે વખતે બહાર નીકળે તે વખતે		ધૂમપાન ^૩ ...	૩૦૫
ફૂટેલાં કાંસાના જેવો અવાજ આવે છે. ૪૯		નારાયણ ચૂર્ણ ...	૧૧૮
અગસ્ત્યહરીતક્યાવલેહ. ...	૧૪૦	નિઢિગ્ધિકાદિ ક્વાથ ...	૮૪
અભયાદિ મોઢક... ૨૭૪		પંચમૂલીક્ષીર શૂત ...	૯૮
અભયાદિ શૂત. ...	૮૨		

૧ રોષેલી ચણાહી નામે ઉપવિધના ગુણ.

૨ તામ્ર-ત્રામ્બાની ભસ્મના ગુણ.

૩ આરી રીતે ધૂમપાનથી કયા રોગો મટે છે ?

૧ કોને કોને સ્નેહન નસ્ય આપવું ? ૨ કયા કયા મનુષ્યને સ્નેહપાન કરાવવું ?

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પાનીયકલ્યાણ ધૃત ...	૧૪૭	શૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ ...	૧૧૪
પિપ્પલી ચૂર્ણ (બાલકોચિત)...	૧૧૦	સપંચાંગ ક્ષુદ્રા પુટપાક ...	૭૬
” મોઢક ...	૧૩૦	સર્વ કાસ શબ્દનાં ઔષધો—	
પુનર્નવાદિ કવાથ ...	૯૭	સર્વ કાસ રોગ ”	
પ્રવાલ—પરવાળાની ભસ્મ ^૧ ...	૨૦૬	સિતોપલાદિ ચૂર્ણ ...	૧૨૩
બબ્બુલારિષ્ઠ ...	૧૭૩	સિદ્ધ ઉષ્ણોદક ^૧ ...	૯૮
બિભીતકકલ્પ પુટપાક ...	૭૬	સુદર્શન ચૂર્ણ ...	૧૧૩
બૃહદ્દાડિમાષ્ઠક ચૂર્ણ ...	૧૧૬	સ્વયમભિરસ ...	૨૩૫
બૃહત્તેરણુ વટક ...	૧૨૯	હિંવાદિ ગુટિકા ...	૧૨૨
ભાસ્કર લવણ ચૂર્ણ ...	૧૨૪	” ચૂર્ણ ...	૧૨૨
મન—શિલ—મનશીલ ^૨ ...	૧૯૮	હેમગર્ભપોટલી રસ—પહેલી વિધિ	૨૨૯
મહાખાંડવ ચૂર્ણ ...	૧૧૮	” ” :-ખીજ ”	૨૩૦
મૃગાંકપોટલી રસ ...	૨૨૮	ક્ષુદ્રાદિ કવાથ ...	૮૮
યોગરાજ ગુગ્ગુલુ ...	૧૩૨	” કવાથ ...	૮૧
લવંગાદિ ચૂર્ણ ...	૧૧૭	ક્ષુદ્રા શૃત ...	૮૮
લવણત્રિતયાદિ ચૂર્ણ ...	૧૨૦	ક્ષુદ્રિકાષણ કલ્ક ધૂમપાન ...	૩૦૭
લાક્ષાદિ તૈલ ...	૧૫૩	કાસ પ્રસૂતિ રોગ: રોગ ૧ લો—સૂતિકા રોગ	
લોક્નાથ રસ ...	૨૨૫	શબ્દ જ્યો ...	૬૫
લોહ રસ ...	૨૫૦	કિટિલકુષ્ઠ: રોગ ૮ મો—આ રોગમાં, આશ-	
લોહાસવ ...	૧૭૦	માની રંગનો, છિદ્રના ઠેકાણા સરખો ખડખડો	
વમનપ્રયોગ ^૩ ...	૨૬૫	અને અતિ ખરજ આવે એવો કોઠ થાય. ૫૬	
વર્ધમાનપિપ્પલી કલ્ક ...	૧૦૫	કુષ્ઠ શબ્દનાં ઔષધો—	
વસન્તકુસુમાકર રસ ^૪	કિન્નરોન્માઢ ભૂતોન્માઢ: રોગ ૪ થો—	
વાસક કવાથ ...	૮૮	કિન્નરોન્માઢનાં લક્ષણો ગન્ધર્વોન્માઢ ભૂતોન્માઢ	
વાસક સ્વરસ ...	૭૧	સરખાં જાણવાં. ...	૫૧
વાસાદિ કવાથ ...	૮૭	ભૂતોન્માઢ શબ્દનાં ઔષધો—	
” ” ...	૮૮	કિલાસક કુષ્ઠ: રોગ ૧૮ મો—શિવત્રકુષ્ઠ શબ્દ	
વાસા હિમ ...	૧૦૪	જ્યો ...	૫૬
વિષા ચૂર્ણ ...	૧૧૪	કીટ: રોગ ૧ લો—કૃમિ શબ્દ જ્યો ૪૮	
વૃષપત્ર પુટપાક ...	૭૬	કુદ્દણુક રોગ ૭ મો—નેત્રરોગાન્તર્ગત વર્મરોગ	
વૈકાન્ત—તરમરીની ભસ્મ ^૫ ...	૨૦૫	આં રોગમાં, આંખની અન્દર ખરજ આવ્યા	
વ્યોષાદિ ગુટિકા ...	૧૨૮	કરે; પાણી ઝર્યાં કરે; કણું પડવાની માફક	

૧ પ્રવાલ—પરવાળાની ભસ્મના ગુણ. ૨ મન-શિલ—મનશીલના ગુણ. ૩ કયા રોગોપર ઉલટી કરાવવી? ૪ આ રસ પ્રસ્તાવનામાં આવ્યો છે. ૫ વૈકાન્ત—તરમરીની ભસ્મના ગુણ.

૧ સિદ્ધ ઉષ્ણોદક કયા કયા રોગોપર હેલું?

વિષય પૃષ્ઠ
થાય છે, એમ વાગ્દેહ્યાર્થ કહે છે. દ્વધના
કોષથી આ રોગ થાય છે, એમ પણ કેટલાક
કહે છે. ... ૬૨

વર્ત્તરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કુક્ષુલકબાલ રોગ: રોગ ૨૦ મો—આ રોગમાં
માતાતું બગડેલું દ્વધ પીધાથી, આંખની અન્દરનાં
ડોળામાં ફૂલું પડવાને લીધે આંખમાં ખરજ
આવ્યા કરે; આંખમાંથી પાણી ધ્યાં કરે અને
આંખમાં ખરજ આવે; તેથી બાલક છોકરું,
કપાળ, આંખ અને નાક, એ ત્રણે ચોળવા
માણે; સ્વર્ચના તડકાની સામે જોઈ શકે નહિ
તેમ આંખની પાપણો પણ ઉઘડે નહિ. ૬૬

બાલરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કુચન નેત્રરોગાન્તર્ગત વર્ત્તરોગ: રોગ ૧
લો—કુચ્છોન્મીલ નેત્રરોગાન્તર્ગત વર્ત્તરોગ શબ્દ
જ્યો ... ૬૨

કુટિલ નેત્ર: ત્રાંસો

તપ્પણ પ્રયોગ^૧ ... ૩૫૪

કુલુપ આર્તવ રોગ રોગ ૫ મો—આ રોગનાં
લક્ષણો કુલુપ શુક્રધાતુ રોગ પ્રમાણે જણવાં. ૬૫
આર્તવ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કુલુપ શુક્રધાતુ રોગ: રોગ ૪ થો—આ
રોગમાં રક્તપિત્તના પ્રકોષથી શુક્ર શબ્દના સરખું
ગન્ધાય છે, ... ૬૪

શુક્રધાતુરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કુનખ સામાન્ય ક્ષુદ્ર રોગ: રોગ ૨૪ મો—
આ રોગમાં નખની અન્દર કે પલ્લુ વાગવાથી,
નખ ખરાબ થઈ જઇને, કાળાં, રુક્ષ અને ખડ-
ખડાં થઈ જાય છે. ... ૫૭

ક્ષુદ્ર રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કુખ્જતા વાત રોગ: રોગ ૩૬ મો—આ
રોગમાં, વાયુના કોષાયમાન થવાથી, શરીરની
અન્દરની શિરાઓ, બગડી જઇને, પછી તેમાંથી
છાતીના આગલા ભાગમાં અથવા વાંસાના
પાછલા ભાગમાં ખુંધ નીકળે છે. ... ૫૮

૧ કયા કયા નેત્ર રોગો પર તપ્પણ પ્રયોગ કરવો?

વિષય પૃષ્ઠ
નારાયણ તૈલ ... ૧૫૪
પ્રસારિણી ,, ... ૧૫૬
મહારાસ્ત્રનાદિ ક્વાથ. ... ૮૯

વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કુખ્જતા: રોગ ૩૬ મો—કુખ્જતા વાતરોગ
શબ્દ જ્યો ... ૫૮

કુખ્જકામલા: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં,
પ્રથમ થયેલો કમળો, કંઈ પણ ઔષધોપચાર
ક્યાં વગર, ઘણા દિવસ સુધી, શરીરની અન્દર
એમનો એમ રહે તો, તે કમળામાંથી સર્વ શરીરે
સોળે થઈ આવે; આખું શરીર, ખરસટ અને
તેજહીન થઈ જાય; ઝાડો કાળો આવે; પેશાબ
પીળો આવે; શરીર પર સોળે ચઢી આવે; આંખ,
મુખ, ઉલટી, મલ અને મૂત્ર, એ સર્વ, અત્યંત
રાતા રંગનાં થઈ જાય અને વારંવાર બેસાન
થઈ જાય. (આ રોગ કમળાની જાતનો છે.) ૪૯

કામલા શબ્દનાં ઔષધો—

મહુદ્ગર—લોઢાના કાટોડાની ભરમ. ^૧ ૨૦૯

કુમ્ભિકા નેત્રરોગાન્તર્ગત વર્ત્તરોગ: રોગ
૧૬ મો—આ રોગમાં, પાંપણની માહેલી બા-
જુએ, કોરના પર વાપુંબાનાં ખીના જેવી, પિત્ત-
પ્રકોષને લીધે કાળાશ મારતી ઘણી ફેડલીઓ
થઈ આવે; ફેડ્યા પછી ફેડલીઓ પાછી તરત
ભરાઈ આવે; અને તે ફેડલીઓ ફાટીને તેમાંથી
રસી વહે, તેથી સન્નિપાતનાં લક્ષણોવાળો આ
રોગ છે. ... ૬૨

વર્ત્તરોગ (નેત્રરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—

કુમ્ભિકા શુક્ર: રોગ ૨૧ મો—આ રોગમાં,
રક્તપિત્તને લીધે શિરના પર જન્મ્યાના કળિયા
સરખી કાળી ફેડલીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ૫૬

શુક્ર શબ્દનાં ઔષધો—

કુમ્ભીક પુંસવદોષ રોગ: રોગ ૩ જો—આ
રોગમાં, પ્રથમ ખીજ પાસે, ગુદામેયુન કરાવે
ત્યારે શરીરમાં ચેતન આવે છે અને ત્યાર બાદ
તે, સ્ત્રીની સાથે મેયુન કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે. ૬૪

૧ મહુદ્ગર લોઢાના કાટોડાની ભરમના ગુણ.

વિષય પૃષ્ઠ
પુંસ્તવ દોષ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
કુન્ઘલીપાક—સન્નિપાતજ્વરભેદઃઆ રોગમાં,
નાડના છિદ્રોમાંથી કાળું અથવા રાતું સાન્દ્ર—
ધાતું વા ચીકણું લોહી ઝરે છે અને વારંવાર
માથું ફફડાવે છે.

અષ્ટવિધ જ્વરનાં ઔષધો—
જ્વર શબ્દનાં ઔષધો—
સન્નિપાતજ્વરભેદ શબ્દનાં ઔષધો—
કુરુણ્ડઃ રોગ ૧ લો—અણુવૃદ્ધિ શબ્દ
જ્યેષ્ઠા ૫૪
કુરુણ્ડઃ રોગ ૧ લો—અણુવૃદ્ધિ શબ્દ
જ્યેષ્ઠા ૫૪

કુષ્ઠઃ રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, કૃધ અને
માછલાનું; દહીં કૃધનું; પાતળાં, ભારે, સ્નિગ્ધ
અને વિરુદ્ધ અન્ન કે પાણીનું સેવન કરે; પાતળા,
ભારે, સ્નિગ્ધ અને વિરુદ્ધ પદાર્થો ખાય; પરાણે
હલદીને અટકાવી રાખે; ઝાડા પેશાબના વેગને
રોકે; જમ્યા પછી કસરત કરે. તરકામાં અતિ
ફરે; અતિ સન્તાપ કરે; ગરમી, ભય અને પરિ-
શ્રમથી થાકી ગયા છતાં, તે જ વખતે ટાઢું
પાણી પીએ; ન પચે એવું ભારે અન્ન ખાય;
વારંવાર જમ્યાપર તરત પાછું જમે; નવું અન્ન,
દહીં, માછલાં, ખારા ખાડા આદિ પદાર્થો, એ
સર્વ ખાય; અજીર્ણ છતાં મૈથુન કરે; દિવસે સ્વેદ;
બ્રાહ્મણ અને મોઢેરાંઓનો તિરસ્કાર કરે; પાપા-
ચરણ કરે; આ પ્રમાણે વર્તનારાના ત્રિદોષો
ધમની નાડીમાં પેશી, ચામડી, લોહી માંસ અને
પાણીને ખરાબ તથા શિથિલ કરીને પછી તેમાંથી
બહાર નીકળીને ચામડીનો રંગ વિચિત્ર કરે;
વળી રસાદિ ધાતુઓના એક ભાગમાંથી આ
રોગ, ઉત્પન્ન થઇને પછી સર્વ ધાતુઓમાં પ્રસરી
જાય; શરીર સુંવાળું વા ખરસટ થઇ જાય; પર-
સેવો વળે, વા વળે પણ નહિ; બળત્રા થાય;
ખરજ આવે; ચામડીનું સ્પર્શજ્ઞાન નષ્ટ થઇ જાય;
પટેલાં જખમમાં પીડા થાય; જલદીથી જખમ
પડે; પટેલો જખમ ધણા દિવસે મટે; પટેલો

વિષય પૃષ્ઠ
જખમ ભરાઈ જાય, પટેલો જખમ પાડે પણ
ખરો, પટેલો જખમ પાક્યા છતાં હુખ્યો લાગે;
એની મેળે પાછો જખમ ઉખળી આવીને અતિ
પીડા કરે; રેવાડાં ઉભાં રહે; લોહી કાળું થઇ
જાય; શરીરમાંની ધાતુઓ સડવાથી સ્પર્શ જીવ-
ડાઓ પડે; તે જીવડાઓ, રેવાડાં, ચામડી,
રનાયુ, ધમની અને તરણ હાડકાંઓ (નાક,
કાન, ડોળા, અને ડોક આદિનાં હાડકાંઓ)ને
ખાય. ૫૬
અભયાદિ મોદક. ૨૭૪
અબ્રક ભરમ. ૧ ૧૯૬
અમૃતા ધૃત. ૧૪૮
અચ—લોહાની ભરમ. ૨ ૧૮૯
આકડો (ઉપવિષ). ૩ ૨૧૬
ઉદયાદિય રસ. ૨૩૯
ઉશીરાસવ. ૧૬૮
કણેર (ઉપવિષ). ૪ ૨૧૭
કા—અનાર ગુગુલ. ૧૩૬
કાસીસાદિ ધૃત. ૧૪૯
ખર્પર—ખાપરિયું. ૫ ૨૦૦
ગન્ધક. ૬ ૨૧૨
ચિત્રકાદિ ચૂર્ણ, ૧૨૫
તામ્ર—ત્રામ્યાની ભરમ. ૭ ૧૮૨
તાલ—હરતાલ. ૮ ૧૯૯
ત્રિક્લ્વા ચૂર્ણ. ૧૧૦
ચૂષણુ. ૯ ૧૧૧
દ્વિધિયો વછનાગ (ઉપવિષ). ૨૧૭
દેવદારવરિષ્ઠ. ૧૭૨
ધાત્રસાદિ ક્વાથ. ૯૫
નાગ—સીસાંની ભરમ. ૯ ૧૮૬
નારાયણ ચૂર્ણ. ૧૧૮

૧ અબ્રક ભરમના ગુણ. ૨ અચ—લોહાની ભરમના
ગુણ. ૩ આકડા નામે ઉપવિષના ગુણ. ૪ રોધેલી
કણેર નામે ઉપવિષના ગુણ. ૫ ખર્પર—ખાપરિયાના
ગુણ. ૬ રોધેલા ગન્ધકના ગુણ. ૭ તામ્ર—ત્રામ્યાની
ભરમના ગુણ. ૮ તાલ—હરતાલની ભરમના ગુણ.
૯ નાગ—સીસાંની ભરમના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ
નિમ્નહલ કલ્ક. ...	૧૦૬
પુષ્પરાગ-પોખરાજની ભરમ. ^૧	૨૦૬
ખર્જી-કલધની ભરમ. ^૨ ...	૧૮૭
ખખ્ખલારિષ્ઠ. ...	૧૭૩
ખિન્દ ધૂત. ...	૧૫૦
ભારકરલવણ ચૂર્ણ. ...	૧૨૪
મણ્ડર વટક. ...	૧૩૦
મૃદ્વીકારિષ્ઠ. ...	૧૭૦
ચોગરાજ ગુગુલુ. ...	૧૩૨
સ્કતસ્રાવ. ^૩ ...	૩૪૦
રોહિતકારિષ્ઠ. ...	૧૭૪
લઘુમજ્જિષ્ઠાદિ કવાય. ...	૯૫
લોહાસવ. ...	૧૭૦
વમન પ્રયોગ. ^૪ ...	૨૬૫
વિરેચન પ્રયોગ. ^૫ ...	૨૭૧
વૃષાદિ ધૂત. ...	૧૫૨
વૈરેચન નસ્ય. ^૬ ...	૨૯૬
શિલાજિત. ^૭ ...	૨૦૮
સર્વ કુષ્ઠ શબ્દનાં ઔષધો—	
સ્નેહજન્ય જ્યેષ્ઠા માત્રા. ^૮ ...	૨૫૪
હપુષાદિ ચૂર્ણ. ...	૧૧૯
કુક્ષિ પીડા: પેટના પડખામાં થનારી પીડા	
રૂપ જે રોગ, તે.	
ઉદર શબ્દનાં ઔષધો—	
પકવકન્દ રસોનકલ્ક. ...	૧૦૬
લવણત્રિતયાદિ ચૂર્ણ. ...	૧૨૦
કૂખાણડોન્માદ ભૂતોન્માદ: રોગ ૧૮ મો—	
આ રોગમાં, બહુ બોલ્યા કરે, મોઢું કાળું થઈ	
નય; વાર લગાડી લગાડીને ચાલે; અને વૃષણો	
ચૂંચને લાગ્યા થઈ નય. ...	૫૧
૧ પુષ્પરાગ-પોખરાજની ભરમના ગુણ. ૨ અડ્ડાગ-	
કલધની ભરમના ગુણ. ૩ કાનું લોહી કાઢવું? ૪	
કયા રોગોપર ઉલટી કરાવવી? ૫ કયા રોગપર	
જીલાબ આપવો? ૬ કયા કયા રોગોપર વૈરેચન	
નસ્ય વાપરવું? ૭ શિલાજિતના ગુણ. ૮ જ્યેષ્ઠા-	
માત્રાના ગુણ.	

વિષય	પૃષ્ઠ
ભૂતોન્માદ શબ્દનાં ઔષધો—	
કૃષ્ણ: રોગ ૧ લો—મૂત્રકૃષ્ણ શબ્દ બુઝો ૫૩	
કૃષ્ણોન્મીલન: રોગ ૧ લો—કૃષ્ણોન્મીલ નેત્ર.	
રોગાન્તર્ગત વર્ત્ત રોગ શબ્દ બુઝો ૬૨	
કૃષ્ણોન્મીલ નેત્રરોગાન્તર્ગત વર્ત્ત રોગ: રોગ	
૧ લો—આ રોગમાં, પોતપોતાનાં કારણોને લીધે	
કોપાયમાન થયેલો વાયુ, પાંપણની અન્દરની	
શિરામાં ઢાખલ થઈને પામ્પણને સ્તમ્ભાવી દે;	
આંખમાં ઠણકો મારે; ધૂળ પડ્યા સરખું લાગે;	
મહા મેહેનતે આંખ ઉઘાડી શકે; આંખમાંથી	
પાણી ઝરે; અને હાથથી આંખ ચોળે ત્યારે	
આંખમાનું પાણી આદિનું સ્ત્રવતું ગ્રાહ્યું થઈ	
નય. ...	૬૧
તર્પણ પ્રયોગ. ^૧ ...	૩૫૪
વર્ત્તરોગ (નેત્રરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—	
કૃત્યોન્માદ ભૂતોન્માદ: રોગ ૧૯ મો—આ	
રોગમાં, મંત્રદ્વારા ઉત્પન્ન થયેલી કૃત્યાનાં લક્ષણો	
પ્રમાણે લક્ષણો સમજવાં ...	૫૧
ભૂતોન્માદ શબ્દનાં ઔષધો—	
કૃમિ: રોગ ૧ લો—દેહની બહારના ભાગમાં	
અને દેહની અન્દરના ભાગમાં રહેનારા જે જે	
કૃમિઓ છે, તેનાં એકવીશ નામે છે, તે દરેક	
કૃમિરોગ પર નીચેનાં ઔષધો વાપરવામાં આવે	
છે. ...	૪૮
અબ્જ ભરમ. ^૨ ...	૧૯૬
અય-લોહાની ભરમ. ^૩ ...	૧૮૯
અવપીડ નસ્ય. ^૪ ...	૨૯૬
આકડો (ઉપવિષ). ^૫ ...	૨૧૬
આર-પીત્તજની ભરમ. ^૬ ...	૧૮૪
ઉશીરાસવ. ...	૧૬૮
કણેર (ઉપવિષ). ^૭ ...	૨૧૭
કંકાયન ગુટિકા. ...	૧૩૧

૧ કયા કયા નેત્રરોગોપર તર્પણનો પ્રયોગ કરવો?
 ૨ અબ્જ ભરમના ગુણ. ૩ અય-લોહાની ભરમના
 ગુણ. ૪ અવપીડ નસ્ય કયા કયા રોગોપર દેવું.
 ૫ આકડા નામે ઉપવિષના ગુણ. ૬ આર-પીત્તજની
 ભરમના ગુણ. ૭ શોષેલી કણેર નામે ઉપવિષના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
કુમાર્યાસિવ ...	૧૬૮	ક્રીડાચ્ચો પડે; કોઇ વખતે કાનની અન્દર માખી	
કૃમિગણ શબ્દના ઔષધો—		પણ પેશી જઇને આસન અર્થાત્ ઇણ્ડાળ મુકે:	
ખદિરાચિદ્ર ...	૧૭૨	એ માખીની ઇણ્ડાળો—આસનો વા જીવડાંચો,	
ગન્ધક ^૧ ...	૨૧૨	સડેલાં લોહી માંસનો ગારો ખાવા માણ્ડે, તેને	
ગૌર્યાધ ધૂત ...	૧૫૧	લીધે તીવ્ર વેદના થાય. ...	૬૧
ચિત્રકાદ ચૂર્ણ ...	૧૨૫	કર્ણરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
તામ્ર—ત્રામ્યાની ભસ્મ ^૨ ...	૧૮૨	શિશુમૂલાદિ રસ... ..	૩૩૮
તુત્ય—મોરથુથુની ^૩ ,, ...	૧૬૪	સાર્પતૈલ	,,
તૈલ ^૪ ...	૨૫૪	હરિતાલાદિ પૂરણ... ..	,,
ત્રિકૂલાદિ ક્વાથ ...	૮૭	કૃમિગણ: કૃમિસમૂહ (સર્વ કૃમિ).	
દ્વિધિયો વછનાગ (ઉપવિધ) ^૫ ...	૨૧૭	ત્રિવૃતાદિ કલ્ક ...	૧૦૮
દૂર્વાદિ બીજો લેપ... ..	૩૨૨	કૃમિમિશ્રિ નેત્રરોગાન્તર્ગત નેત્રસન્ધિ રોગ:	
નાગ—સીંસાની ભસ્મ ^૬ ...	૧૮૬	રોગ ૬ ક્રો—આ રોગમાં, આંખની પામ્પણા અને	
નિમ્બફલ કલ્ક ...	૧૦૬	ઘોળા ડોળાની સન્ધિના ભાગમાં નાના પ્રકારની	
નેપાળો (વિષ) ^૭ ...	૨૧૮	ઠંડાળોથી ગાણ્ડ થઈ આવે; ગાણ્ડમાં ખરજ	
પક્વકન્દરસોન કલ્ક ...	૧૦૬	આવ્યા કરે; બળત્રા થાય: પરુ વછા કરે; વેદના	
બર્ફ—કલ્કની ભસ્મ ^૮ ...	૧૮૭	થયા કરે; અને ડોળામાં હોળી કાળી ક્રીકીના પર	
મહાખાણ્ડવ ચૂર્ણ ...	૧૧૮	ઠંડાળોના ફરવાથી આન્ધળો થાય. ...	૬૨
માધુતૈલિક અસ્તિ ^૯ ...	૨૬૦	નેત્ર શબ્દનાં ઔષધો—	
મદ્વીકાચિદ્ર ...	૧૭૦	કૃમિ છર્દિ: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં શરી-	
ચાવચ્ચ ક્ષાર ^{૧૦} ...	૧૧૨	રની અન્દર થળનીકળે, ઘણું કરી મોઢામાં પાણી	
વિરેચન પ્રયોગ ^{૧૧} ...	૨૧૭	આવીને હીબકો આવવા સરખું સારી પેઠે થાય	
વૃષાદિ ધૂત ...	૧૫૨	અને બાકીનાં બીજાં લક્ષણો કૃમિજ હૃદ્રોગ	
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—		પ્રમાણે જણાય.	૫૦
સ્વર્જિક ^{૧૨} ...	૧૧૨	છર્દિ શબ્દનાં ઔષધો—	
ક્ષાર તૈલ ...	૧૬૨	કૃમિજ શિરોરોગ: રોગ ૯ મો—આ રોગમાં,	
કૃમિકણ્ડ કર્ણરોગ: રોગ ૧૬ મો—આ		અનેક પદાર્થોથી મિશ્ર થયેલું અન્ન અને પાણી,	
રોગમાં, કાનની અન્દર વાતાદિ દોષો પ્રકોપ		ઉપયોગમાં લેવાથી મસ્તકની અન્દરનું લોહી	
પામવાને લીધે, માંસ અને લોહી બગડી જવાથી,		અને માંસ લીનાશવાળું થઈ જવાને લીધે સર્વ	
માંસ અને લોહીનો, ગારો થઇને પછી તે ગારામાં		દોષો, કોપાયમાન થઇને પછી માથાની અન્દર	

૧ શોધેલા ગન્ધકના ગુણ. ૨ તામ્ર—ત્રામ્યાની ભસ્મના ગુણ. ૩ તુત્ય—મોરથુથુની ભસ્મના ગુણ. ૪ કેવા રોગીને તૈલ પાણું? ૫ દ્વિધિયા વછનાગ નામે ઉપવિધનાં ગુણ. ૬ નાગ—સીંસાની ભસ્મના ગુણ. ૭ નેપાળના ગુણ. ૮ બર્ફ—કલ્કની ભસ્મના ગુણ. ૯ માધુતૈલિક અસ્તિ. ૧૦ સ્વર્જિકાદિ ક્ષાર. ૧૧ કયા રોગપર જીલાબ આપવો? ૧૨ સ્વર્જિકાદિ ક્ષાર.

વિષય પૃષ્ઠ
પીડા થાય, માથું ચીચીં સરખું લાગે, ખરાબ ગન્ધ આવે, તાળવામાં તથા માથામાં ખરબ આવે; શોષ પડે; નાકમાંથી સ્વચ્છ રાતું લીણુટ, લોહી નીકળે; અને કાનની અન્દર ગળુગણુટ થયા કરે. ૬૨

શિરોરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કૃમિજ હ્રોગ: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં, ઉલટી આવવાના સરખું થવા માણે; વારંવાર થુંક આવ્યા કરે; સોય ખોંચ્યા જેવી પીડા થાય, શ્વળો નીકળવા માણે; અન્ન ખાવાની ઇચ્છા ન થાય; આંખની અડખે પડખે દાઝુ પડે; શોષ પડવા માણે અને કરવતથી વેહેંચાનાં સરખી હૃદયમાં પીડા થાય. ... ૫૨

હ્રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કૃમિદન્તક મુખરોગાન્તર્ગત દન્ત રોગ: રોગ ૨ જે—આ રોગમાં, વાયુના સમ્બન્ધથી, દાંતની અન્દર રહેલું લોહી, કોપાયમાન થઇને પછી દાન્તની અન્દર કાળાં છિદ્રો પડે; છિદ્રો પડવાથી દાન્ત હાલે; તેમાંથી પરુ વહે; સ્વજ નય; વગર કારણે ઓચિન્તા કઃખવા માણે અને અન્દરના ભાગમાં ડાલુકા મારે ... ૬૦

ઇરિમેદાદિ તૈલ ... ૧૬૧

દન્તરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કૃમિ ત્રણ:—ત્રણ કૃમિ શબ્દ જુઓ

કૃશ: રોગ ૫૪ મો—કાર્શ્યવાત રોગ શબ્દ જુઓ ... ૫૮

કૃશત્વ: રોગ ૫૪ મો—કાર્શ્યવાત રોગ શબ્દ જુઓ ... ૫૮

કૃષ્ણ કૃષ્ણ—કાળો કાઠ.

કુષ્ઠ શબ્દનાં ઔષધો—

ચણ્ણી (ઉપવિષ) ૧ ... ૨૧૭

કૃષ્ણમેહ: રોગ ૧૫ મો—આ રોગમાં, ઉષ્ણ પદાર્થો ખાવાથી કોપાયમાન થયેલું પિત્ત, મેદ, માંસ અને કલ્લેદ (દ્રવ ભાગ)ને દૂષિત કરે છે,

૧ શોષણી ચણ્ણી નામે ઉપવિષના ગુણ.

વિષય પૃષ્ઠ
તેથી શાધના સરખો કાળો પેશાબ આવે છે. આપર ઔષધન કરે તો મધુમેહ થાય છે. ૫૩ મેહ શબ્દનાં ઔષધો—

કેશને સારી રીતે વધારનાર:—કેશસંવર્ધન શબ્દ જુઓ

કેશ પ્રપાતન:—વાળ ખરી પડવા.

ખુંહણુ નસ્ય ૧ ... ૨૬૬

કેશશ્યામીકરણ:—ઘોળા વાળ કાળા કરવા, તે. ઇન્દ્રવાસ્ણિકાખીજ તૈલ લેપ. ૩૧૬

કેશસંવર્ધન:—કેશને સારી રીતે વધારનાર, ગાલુરાદિ લેપ. ”

કેશસ્થિરીકૃત:—વાળ મજબૂત કરનાર.

નીલિકાદિ તૈલ. ... ૧૬૦

કેશાદૃમિ: રોગ ૧૫ મો—સ્તબ્ધ કૃમિ શબ્દ જુઓ ... ૪૮

કૃમિ શબ્દનાં ઔષધો—

કેશ્ય:—કેશ એ સમ્બન્ધી

કાસીસ—હીરાકસી ૧ ... ૧૬૭

કેાઠ સામાન્ય ક્ષુદ્રરોગ: રોગ ૨૩ મો—આ રોગમાં, ઉલટીપર ઔષધો, સારી રીતે લાગુ ન પડવાથી, પિત્ત તથા ક્દ ઉછળી આવે, તેને લીધે વા ઉલટી રોકા રાખે, તેને લીધે, શરીર પર રાતા રંગનાં ઘણાં ચાઠાં પડીને પછી તે ચાઠાંમાં અતિશય ખરબ આવે અને તે ચાઠાં ઘણા દિવસ સુધી રહે ... ૫૭

એલાદિગણુ કંદક ... ૩૦૭

કોપપિત્ત રોગ: રોગ ૩૧ મો—આ રોગમાં, પિત્તના પ્રકોપ થવાથી, મનુષ્ય અતિ કોપાયમાન થઈ નય. ... ૫૬

પિત્તરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

કેલેરા (Cholera): રોગ ૧ લો—વિષૂચિકા શબ્દ જુઓ ... ૪૭

૧ કયા કયા રોગોપર ખુંહણુ નસ્ય આપવું,

૨ કાસીસ—હીરાકસીના ગુણ.

વિષય પૃષ્ઠ
 કોષ્ઠ ભેદ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, શલ્ય,
 ચામડીની અન્દર આવેલી રોગો આદિને ભેદીને
 અથવા છોડી દઇને કોઠાની અન્દર પ્રવેશ કરે છે. ૫૫
 ગાંગિફીમૂલ સ્વરસ ... ૭૩
 કોષ્ઠ વાયુ:—કોઠાની અન્દરનો વાયુ.
 તૈલપાન^૧ ... ૨૫૪
 ખીજપૂર ફલ સ્વરસ ... ૭૨
 ” મૂલ ” ... ૭૨
 વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—
 કોષ્ઠાનિલાવિષ્ટ:—વાયુથી ભરાયલો કોઠો—
 કોઠામાં ભરાયલો વાયુ. (કોષ્ઠ વાયુ શબ્દ જુઓ)
 કૌષ્ઠન્ય: રોગ ૩૬ મો—કુપ્પજતા વાતરોગ
 શબ્દ જુઓ ... ૫૮
 કૂરાશયો:—કૂર ઠેકાણાંઓ. આ શબ્દ પૃષ્ઠ
 ૨૫૪ માં, “મન્નલ સ્નેહ કોણે પીવો?” એ
 મથાળામાં આપેલ છે, તેથી એ પૃષ્ઠનું “મન્નલ
 સ્નેહ” એસડ, ૧ અગ્નિ કૂરાશય, ૨ આમ
 કૂરાશય. ૩ કદ્ કૂરાશય, ૪ જલ કૂરાશય, ૫
 પ્લીહા કૂરાશય, ૬ કુપ્પુસ કૂરાશય, ૭ મૂત્ર
 કૂરાશય, ૮ યકૃત કૂરાશય અને ૯ હૃદય કૂરા-
 શય, એ પ્રમાણે આ નવે કૂરાશયોપર આમાનું
 એસડ લખ્યું છે.
 કોષ્ઠશીર્ષ વાતરોગ: રોગ ૧૪ મો—આ
 રોગમાં, વાત, રક્તના કોષાયમાન થવાથી,
 ગાંઠોની અન્દર અત્યન્ત પીડા કરનારો
 શીઆળના માથાં સરખો મોટો સોજો થઈ
 આવે. ... ૫૮
 જનુગત રોગ શબ્દના ઔષધો—
 વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—
 કલમપિત્ત રોગ: રોગ ૧૩ મો—આ રોગમાં
 પિત્ત, અતિ વધી જઇને શરીરની અન્દરગ્લાનિ
 પેદા કરે. ... ૫૮
 પિત્તરોગ શબ્દનાં ઔષધો—
 કલેહ નેત્ર રોગ:—આંખમાં ચીપડાં આવ-
 વાનો રોગ:—

૧ કેવા રોગીને તૈલ પાવું ?

વિષય પૃષ્ઠ
 નેત્રરોગ શબ્દના ઔષધો—
 રસાંજનાદિ રસક્રિયા ... ૩૬૪
 કલેશ સહ્યા:—કલેશને સહન કરનાર
 મન્નલસ્નેહ^૧ ... ૨૫૪
 સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
 ખંજતા વાતરોગ: રોગ ૨૦ મો—આ રોગમાં
 વાયુ, પ્રકોપ પામી, કમ્બરની અન્દર રહી,
 સાથળમાંની કણડારાઓ—મોટી રોગને ખેંચીને
 માણસને લંગડો કરે. ... ૫૮
 પ્રસારિણી તૈલ ... ૧૫૬
 વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો
 ખંજત: રોગ ૨૦ મો—ખંજતા વાત રોગ
 શબ્દ જુઓ ... ૫૮
 ખણિડતા યોનિ રોગ: રોગ ૯ મો—ખણિડતા
 યોનિ રોગ શબ્દ જુઓ ... ૬૫
 ખણ્ડૌષ્ઠ મુખરોગાન્તર્ગત ઓષ્ઠ રોગ: રોગ
 ૮ મો—આ રોગમાં વાયુના પ્રકોપ પામવાથી,
 હોઠમાં ચીરો પડીને, હોઠના બે ભાગ થઈ જાય ૬૦
 મુખરોગ શબ્દનાં ઔષધો—
 ખલતિ કપાલ રોગ: રોગ ૮ મો—ખાલિય
 કપાલ રોગ શબ્દ જુઓ ... ૬૨
 ખલ્લીવર્ધન મુખરોગાન્તર્ગત દન્ત રોગ:
 રોગ ૭ મો—અધિદન્ત મુખરોગાન્તર્ગત દન્ત-
 રોગ શબ્દ જુઓ ... ૬૦
 ખલ્લીવાત રોગ: રોગ ૧૦ મો—આ રોગમાં
 વાયુના કોષાયમાન થવાથી, પગ, સાથળ, ગાંઠણ
 અને હાથનાં મૂળ, એ સર્વ જગોને મરડી
 નાંખવા સરખી પીડા થાય અર્થાત્ ખાલી ચરે
 છે. ... ૫૮
 વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—
 ખસ: રોગ ૧૧ મો—પામાકુષ્ઠ શબ્દ જુઓ ૫૬
 ખાલિય કપાલ રોગ: રોગ ૮ મો—આ
 રોગમાં, શરીરની કાન્તિ, નખના સરખી જણાય
 વા અગ્નિથી બળ્યાના જેવો દાહ થઇને જરા પણ
 વાળ ન ઉગ્યા હોય એવી જણાય ત્યારે તે બન્ને

૧ મન્નલસ્નેહ કોણે પીવો ?

વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રકારોપર ઔષધો લાગુ પડે નહિ. વળી આ રોગ, વાયુથી થયો હોય તો, અગ્નિથી બળ્યા સરખી કાળી ચામડી થઈ જાય; પિત્તથી થયો હોય તો પરસેવો કાઢવા ટાણે જેવી શિરાઓ થાય, તેવી શિરાઓ તેનાપર દેખાય; કફથી થયો હોય તો નડી અને ઘોળા ચામડી થઈ જાય; અને ત્રિદોષમાંથી થયો હોય તો, ત્રિદોષનાં ચિહ્નો જણાય. આ રોગ ડોકના ભાગપર થાય છે અને ધન્દ્રલુપ્ત રોગનો એક ભેદ છે. ૬૨	
કપાલ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
ખાલી આવવી:—હાથપગમાં જે ખાલી આવવી તે રોગ:—રોગ ૧૦ મો ખલ્લી વાત રોગ શબ્દ બુઝ્યો ... ૫૮	
ખાંસી: રોગ ૧ લો—કાસ શબ્દ બુઝ્યો. ૪૯	
ખીલ: રોગ ૨૯ મો—મુખદ્વિષકા સામાન્ય ક્ષુદ્રરોગ શબ્દ બુઝ્યો. ... ૫૭	
ગજચર્મ કુષ્ઠ: રોગ ૧૪ મો—ચર્મદલ કુષ્ઠ શબ્દ બુઝ્યો ... ૫૬	
ગણ્ડ: રોગ ૧ લો—ગલગણ્ડ શબ્દ બુઝ્યો ... ૫૪	
ગણ્ડમાલા ગ્રન્થિ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, મેઢ અને કફને લીધે, કાખ, ખભો, કાન્ધ, ડોક અને બઢની જગા, એ સર્વ જગોએ, ચણિયાં બોર જેવડી, મોટાં બોર જેવડી વા આગળનાં જેવડી ઘણી ગાણ્ડો થઈ આવીને પછી તે ગાણ્ડો ધણે દિવસે ધીમે ધીમે પાકે. આ ગાણ્ડોની હારને કણ્ડમાલ—લા કહે છે. ... ૫૪	
અલગ્નુષા સ્વરસ. ... ૭૩	
કાંચનાર ગુગ્ગુલ. ... ૧૩૬	
કાંચનારતલ્ય કવાથ. ... ૯૩	
ગલગણ્ડ શબ્દનાં ઔષધો—	
નિર્ગુણ્ડી તૈલ. ... ૧૬૫	
મહાતિક્ત ધૃત. ... ૧૪૮	
વચાદિ તૈલ, ... ૧૬૫	
વરુણતલ્ય કવાથ. ... ૯૩	
વિરંગારિટ. ... ૧૭૧	

વિષય	પૃષ્ઠ
સર્પપાદિ લેપ બીજો ... ૩૨૯	
ગણ્ડમાલિકા: રોગ ૧ લો—ગણ્ડમાલા ગ્રન્થિ શબ્દ બુઝ્યો ... ૫૪	
ગતિભંગ વાત: શરીરની ગતિનું જે બન્ધ પડતું, તે, રોગ.	
નારાયણ તૈલ, ... ૧૫૪	
વાત રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
ગાન્ધર્વોન્માદ ભૂતોન્માદ: રોગ ૩ લો—આ રોગમાં મન, હૃદયિત રહે; નદી કીનારે કે બાગની અન્ધર પડયો રહે; ઉત્તમ પ્રકારનાં આચરણો કરે; ગાયન, સુગન્ધ અને ફૂલાદિ વસ્તુઓપર હ્રસ્વેશાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય; સુન્દર રીતે નાચ કરે; તથા મધુર અને પ્રિય એવું જરાક હસે. ૫૧	
ભૂતોન્માદ શબ્દનાં ઔષધો—	
ગાન્ધ સામાન્ય ક્ષુદ્ર રોગ: રોગ ૩૨ મો—આ રોગમાં, પિત્તના પ્રકોપ પામવાથી. ફોડ-લાના આકારનું એક ગુમતું ચામડીનાપર ઉત્પન્ન થાય છે. ... ૫૭	
ક્ષુદ્ર રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
ગાન્ધાજ્વલ વાત રોગ: રોગ ૭૯ મો—આ રોગમાં, વાયુના પ્રકોપ પામવાથી, નાકે સુગન્ધ કે કુર્ગન્ધ, કે પણ આવે નહિ. ... ૫૯	
વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
ગમ્ભીર દષ્ટિ નેત્રરોગાન્તર્ગત દષ્ટિ રોગ: રોગ ૮ મો—આ રોગમાં, વાયુના પ્રકોપ પામવાથી, આંખમાંની શિરાઓ સંકોચાઈ જવા સાથે દષ્ટિમણ્ડળ ઉણતું ઉતરી જાય. ૬૩	
નેત્ર રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
ગમ્ભીરા દિક્ષિકા: રોગ ૩ લો—આ રોગમાં, નાભિ વા પકવાશય, એ બે સ્થાનમાંના ગમે તે સ્થાનેથી ઉત્પન્ન થયેલી, ઘણાદિના શબ્દની પેઠે ગમ્ભીર શબ્દવાળી, જ્વરને આણનારી અને તરશને પેઠા કરનારી હેડકી આવે. ૪૯	
દિક્ષિકા શબ્દનાં ઔષધો—	
ગાર: વિષ શબ્દ બુઝ્યો. (વિષો કેટલાં છે? એ શબ્દમાં પૃષ્ઠ ૬૭ માં બુઝ્યો.)	

વિષય	પૃષ્ઠ
ગર્હણી સામાન્ય ક્ષુદ્ર રોગ: રોગ ૧૦ મો— આ રોગમાં વાત, પિત્તના પ્રકોપ પામવાથી, ઉપસી આવેલું જરાતરા રાતું, ફેડલીઓથી ઘેરાયલું અને અતિ પીડા કરનારું ગોળાકાર મણ્ડલ થાય. ... ૫૭	૫૭
ક્ષુદ્ર રોગ શબ્દનાં ઔષધો— ગર્ભકારણ ગર્ભ રહેવા માટે-ગર્ભજ રોગમાટે. મહારાત્નાદિ ક્વાથ. ... ૮૮	૮૮
ગર્ભગ્રહણ થાનિ:—યોનિનું ગર્ભગ્રહણ-ગર્ભ ધારણ કરવાપણું. લઘુ ક્લ ધૃત ... ૧૫૩	૧૫૩
ગર્ભજ રોગ (સ્ત્રીઓના રોગો): રોગ ૧ લો— ગર્ભ સમ્બન્ધી રોગ. ... ૬૫	૬૫
અપ્રજત ગર્ભદ શબ્દનાં ઔષધો— ગર્ભ કારણ શબ્દનાં ઔષધો— ગર્ભ ન રહેનારીને ગર્ભ રાખનાર:—અપ્ર- જત ગર્ભદ શબ્દ જુઓ.	
ગર્ભની ઇચ્છાવાળી સ્ત્રી માટે:—ગર્ભાર્થિની નારીયુત શબ્દ જુઓ.	
ગર્ભની સન્ધિ કરનાર-ગર્ભને જોડનાર:— ગર્ભસન્ધાનકૃત શબ્દ જુઓ.	
ગર્ભ પાડનાર:—ગર્ભપાતિની શબ્દ જુઓ.	
ગર્ભપાત ગર્ભજ રોગ: રોગ ૮ મો—આ રોગમાં, “જેવી રીતે વૃક્ષમાંનું પાકેલું ફળ, ફાણ વારમાં ટૂટી પડે છે, તેવી જ રીતે” લાકડી આદિ વાગવાથી, વિષમાસન પર બેસવાથી અને કોઇ નતની પીડા આદિ થવાથી, રહેલો ગર્ભ તત્કાળ પડી જાય છે. ... ૬૫	૬૫
ગર્ભજ રોગ (સ્ત્રીઓના રોગો) શબ્દનાં ઔષધો— ગર્ભપાતિની-ગર્ભ પાડનાર:—ગર્ભનો નાશ કરનાર.	
દ્વિધિઓ વછનાગ (ઉપવિષ). ^૧ ૨૧૭	૨૧૭
ગર્ભસન્ધાન કૃત:—ગર્ભની સન્ધિ કરનાર ગર્ભને જોડનાર.	

વિષય	પૃષ્ઠ
અષ્ટવર્ગ ચૂર્ણ.	૧૧૨
જવનીયગણ ” ”	”
ગર્ભાધાન છર્દિ: રોગ ૭ મો—આ રોગમાં ગર્ભિણી સ્ત્રીને મહિના રહ્યા પછી જેવા પ્રકા- રની ઉલટી થાય તેવા પ્રકારની ઉલટીમાં, જે દોષનાં લક્ષણો જણાય, તે દોષનાં લક્ષણો, તે સ્ત્રીને છે, એમ જાણવું. ... ૫૦	૫૦
છર્દિ શબ્દનાં ઔષધો— ગર્ભાર્થિની નારી યુત: ગર્ભની ઇચ્છાવાળી સ્ત્રી માટે.	
બલા તૈલ. ... ૧૫૫	૧૫૫
ગર્ભિણીના ગર્ભને પુષ્ટ કરનાર:—ગર્ભિણી પુષ્ટગર્ભાકૃત શબ્દ જુઓ.	
ગર્ભિણી નારીને માટે:—ગર્ભિણી સ્ત્રીયુત શબ્દ જુઓ.	
ગર્ભિણીપુષ્ટગર્ભાકૃત:—ગર્ભિણીના ગર્ભને પુષ્ટ કરનાર.	
લાક્ષાદિ તૈલ. ... ૧૫૩	૧૫૩
ગર્ભિણીસ્ત્રીયુત:—ગર્ભિણી નારીને માટે. મૃદ રેવેદોષચાર. ^૧ ... ૨૬૦	૨૬૦
ગલગણ્ડ રોગ: રોગ ૧ લો આ રોગમાં, કંદુ, મેઢ અને વાતના પ્રકોપથી, ખભા, ગર્દ- નનો ભાગ, ગળું અને અણ્ડસન્ધિ, એ સર્વ ભાગમાં વૃષણાકારની નાનાં વા મોટાં બોરના જેવડી ગાણ્ડ થાય છે. ... ૫૪	૫૪
અભયાદિ મોઢક... ૨૭૪	૨૭૪
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો— સર્વપાદિ લેપ બીજો ... ૩૨૯	૩૨૯
ગલગ્રહ: ગળાનું અન્નરના ભાગમાંથી જે ઝલાવું બન્ધ થવું, તે.	
કંદુલાદિ ક્વાથ.... ૮૩	૮૩
ગલરોગ (યુગ્મરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો- દશમૂલા (શાલિપણ્ય)દિ ક્વાથ. ૮૨	૮૨
નારાયણ ચૂર્ણ ... ૧૧૮	૧૧૮
” તૈલ ... ૧૫૪	૧૫૪

૧ રોષેલા દ્વિધિયા વછનાગ નામે ઉપવિષના યુગ્મ.

૧ કયા કયા રોગોને થોડો પરસેવો કાઢવો ?

વિષય	પૃષ્ઠ
બૃહદ્દારિમાષ્ટક ચૂર્ણ ...	૧૧૬
હિંગવાદિ ગુટિકા ...	૧૨૨
„ ચૂર્ણ ...	૧૨૨
ગલકુષ્ઠ: આ રોગમાં, પગની અન્દર સોળ થઈ આવે, સોળમાં કલતર થાય, હાથ પગની આડુંળીઓ ખવાઈ જાય, ગુડુંજીં ખાલે; અને ગળું ખેસી જાય.	
કુષ્ઠકુકાર રસ. ...	૨૩૮
કુષ્ઠ શબ્દનાં ઔષધો—	
ગલ રજ: રોગ ૧ લો—ગલરોગ (મુખરો-ગાન્તર્ગત) શબ્દ બ્ધ્યો ...	૬૦
ગલ રોગ (મુખરોગાન્તર્ગત): રોગ ૧ લો—ગળામાં થનારા જે રોગો, તે. ...	૬૦
અવપીડ નસ્ય ^૧ ...	૨૯૬
કપિત્થાષ્ટક ચૂર્ણ. (ગલામય) ...	૧૧૬
ગુડાદિ નસ્ય. ^૨ (ગલોદ્દશ્વત) ...	૨૯૭
તારમાક્ષિક ^૩ —રૂપામખીની ભ-સ્મ (કુષ્ઠ) ...	૧૯૩
ત્રિકલા મોદક. (ગલામય) ...	૧૩૫
અધ્વપાણ ચૂર્ણ. (ગલામય) ...	૧૧૧
દ્રાક્ષારિષ્ટ. (ગલામય) ...	૧૭૩
પિપ્પલ્યાદિ નસ્ય. ^૪ (ગલોદ્દશ્વત) ...	૨૯૭
મથુર ધૃત. (ગલરજ). ...	૧૫૧
મહાખાણડવ ચૂર્ણ. (કુષ્ઠરોગ) ...	૧૧૮
મૃદ્ધીકારિષ્ટ ...	૧૭૦
ચવાની ખાણડવ ચૂર્ણ. (ગલામય) ...	૧૨૨
લવણ્જીદિ „ (કુષ્ઠરોગ) ...	૧૧૭
વછનાગ ^૫ (વિષ). (કુષ્ઠરુક) ...	૨૧૬
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
સ્વર્ણમાક્ષિકસોનામખીની ભસ્મ ^૬ (કુષ્ઠ રુક) ...	૧૯૨

- ૧ અવપીડ નસ્ય કયા કયા રોગોપર દેવું ?
- ૨ ગુડાદિ નસ્ય કયા કયા રોગોપર દેવું ?
- ૩ તારમાક્ષિક—રૂપામખીની ભસ્મના ગુણ.
- ૪ પિપ્પલ્યાદિ નસ્ય કયા કયા રોગોપર દેવું ?
- ૫ શોધેલા વછનાગના ગુણ. ૬ સ્વર્ણમાક્ષિક સોનામખીની ભસ્મના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ
ગલવિદ્રધિ મુખરોગાન્તર્ગત ગલ રોગ: રોગ ૮ મો—આ રોગમાં, ત્રિદોષના પ્રકોપ પામવાથી આખા ગળામાં ફેલાઈને જલદી પોતાના રૂપમાં દેખાતો, જલદી પાકનારો અને અતિ-શય વેદના કરનારો સોળે થઈ આવીને પછી તેની અન્દરથી દુર્ગન્ધીવાળાં પડે સરખું વહે છે. ...	૬૧
ગલરોગ (મુખરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—	
ગલશુણ્ડી મુખરોગાન્તર્ગત તાલુ રોગ: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં, કંક, રક્તના પ્રકોપથી, તાળવાની અન્દરના મૂળના ભાગમાં ફૂલેલી ચામડાંની કોથળીના સરખો, લટકતો અને ચીકણવાળો સોળે થઈ આવે; તે સોળને લીધે ખાધેલો ખોરાક નાકમાંથી પાછો નીકળી પડે; ખોરાક નીકળવાને લીધે ગળું રુન્ધાઈ જાય; તરશલાગ્યા કરે; ઉધરસ આવ્યા કરે; શ્વાસ ચઢી આવે અને ઉલટી પણ થાય. ...	૬૦
તાલુ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
વમનપ્રયોગ ^૧ ...	૨૬૫
ગલામય: રોગ ૧ લો—ગલ રોગ (મુખરો-ગાન્તર્ગત) શબ્દ બ્ધ્યો ...	૬૦
ગલોદ્દશ્વત: રોગ ૧ લો—ગલ રોગ (મુખરો-ગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—	
ગલૌધ મુખરોગાન્તર્ગત ગલરોગ: રોગ ૭ મો—આ રોગમાં, કંક, રક્તના પ્રકોપ પામવાથી, કુષ્ઠની બહારના તથા અન્દરના ભાગમાં ગાણના આકારનો આમળાના ઠળિયા જેવડો ભયંકર સોળે થઈ આવે; તેને લીધે ગળાંની અન્દર અન્ન, પાણી અને વાયુનો પ્રવેશ ન થાય; માથું જડ થઈ જાય; આંખે અન્ધારાં આવે; મોઢામાંથી લાળ પડ્યા કરે; અને શરીરે તાવ આવી જાય. ...	૬૦
ગલરોગ (મુખરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—	
ગાલવિટ્ક રોગ: રોગ ૪૫ મો—અન્ધાયલો ઝાડો. (અદ્ધવિટ્કતા વાત રોગ શબ્દ બ્ધ્યો) ૫૮	

૧ કયા રોગોપર ઉલટી કરાવવી.

વિષય	પૃષ્ઠ
ગાત્રગૌરવઃ ૪૮ શરીર.	
રક્તસ્રાવ. ^૧ ... ૩૪૦	
ગાત્રદૌર્ગન્ધનાશનઃ શરીરની દુર્ગન્ધનો	
નાશ કરનાર.	
તારબુલપત્રાદિ લેપ ... ૩૩૨	
પિત્તરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	

ગાત્રરોષ બાલરોગઃ રોગ ૧૮ મો—આ રોગમાં, બાલક છોકરું દિવસે પણ ઘણી વાર સ્વપ્ન જ રહે; અતિ ટાઢું પાણી પીધા કરે; કંધી કુષ્ટ થયેલું માનું ધાવણું ધાવ્યા કરે; કંધવાળું ધાવણું ધાવવાથી, રસને વહેનારી સ્નાતસો કંધી સ્નંધાઈ જાય; સ્નાતસો સ્નંધાવાથી અન્ન ખાવા પર અરુચિ થાય, સળેખમ થઈ આવે; તાવ આવી જાય; ઉધરસ થઈ આવે; ઉધરસ આદિ થવાથી સૂકાવા માણે; તથા આંખ અને મોઢું ચિકાસવાળાં થવા સાથે ઘોળાં થઈ જાય. ૬૬

નારાયણુ તેલ ... ૧૫૪	
બાલરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
ગાત્રસાદ પિત્તરોગઃ રોગ ૩૨ મો—આ	
રોગમાં, પિત્ત પ્રકોપથી, શરીર ગળી જાય છે. ૫૯	
રક્તસ્રાવ ^૧ ... ૩૪૦	
ગાત્રરક્તરણુઃ ગાત્રનું રક્તરણું.	
લાક્ષાદિ તેલ. ... ૧૫૩	
ગાલપચોળુંઃ રતવાનો એક ભેદ છે.	
વિસર્પ શબ્દનાં ઔષધો—	

ગિલાયુ મુખરોગાન્તર્ગત ગલ રોગઃ રોગ ૧૪ મો—આ રોગમાં, કંઈ રક્ત પ્રકોપથી, ગળાની અન્ધર, આગળનાં ઠળિયા જેવડી, કઠણ અને થોડી વેદનાવાળી ગાણક ઉપડી આવવાને લીધે, ખાવા ટાણે ગળામાં અન્ન અટકતું હોય એમ લાગે છે. આ રોગ શસ્ત્રક્રિયાથી સાધ્ય છે. ૬૧

ગલરોગ (મુખરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—

ગુંગણુંઃ રોગ ૩૧ મો—નાકમાંથી શબ્દોચ્ચાર કરનાર. (મિષિમણ્વત વાતરોગ શબ્દ જુઓ) ૫૮

૧ કાનું લોહી કાઢવું ?

વિષય	પૃષ્ઠ
ગુદપાક બાલરોગઃ રોગ ૧૧ મો—આ રોગમાં	
પિત્તના પ્રકોપથી, બાલક છોકરાંની ગુદા, પાકી	
પડીને સ્વપ્ન થયા સરખી જણાય. ... ૬૬	
ગુદ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
બાલ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
ગુદભ્રંશ સામાન્ય ક્ષુદ્ર રોગઃ રોગ ૨૦ મો—	
આ રોગમાં, શરીરે રુક્ષ થયેલો તથા અશક્ત	
થઈ ગયેલો જે કોઈ પુરુષ, પરાણે કુલુહીને આડો	
લાવવાનું કરે વા અતિસારના આડાનો રોગી હોય,	
તે પુરુષની આમણ બહારની કળી પડે છે. ૫૭	
ચાંગેરી ધૂત ... ૧૪૬	
ક્ષુદ્ર રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
ગુદ રુઝઃ—ગુદ રોગ શબ્દ જુઓ	
ગુદ રોગઃ—ગુદામાં થનારા રોગો	
અજમોદાદિ ગુટિકા. ... ૧૨૨	
” ચૂર્ણ ... ૧૨૧	
લવણુત્રિતચાદિ ” ... ૧૨૦	
વિરેચન પ્રયોગ. ... ૨૭૧	
ગુદ શૂળઃ—ગુદામાં નીકળતું એવું જે શૂળ, તે.	
હિંગ્વાદિ ગુટિકા... ... ૧૨૨	
હિંગ્વાદિ ચૂર્ણ. ... ૧૨૨	
ગુદાંકુરઃ—ગુદામાં થનારા અંકુરો અર્થાત્	
અર્શ રોગ.	

અર્શ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
લોક્નાથ રસ. ... ૨૨૫	
ગુરુશાપોન્માદ ભૂતોન્માદઃ રોગ ૭ મો—આ	
રોગમાં, ભાષણ કરવું, ખાનું તથા શરીર વડે ચાળા	
પાડવા, એ સર્વ, જે ગુરુના શાપથી થયું હોય, તેના	
પ્રમાણે જ ભાષણાદિ સર્વે કરવા માણે છે. ૫૧	
ભૂતોન્માદ શબ્દનાં ઔષધો—	

ગુલ્મરોગઃ રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, મિથ્યા આહાર વિહાર કરવાથી, અત્યંત કોપાયમાન થયેલા તાતાદિ દોષો, કોડામાં, પડખામાં, હૃદયમાં, અસ્તિમાં કે નાભિમાં જઈને હરેફરે એવી અથવા હરીફરી ન શકે એવી ફરીની ગોઠલીના આકારની ગાણક ઉત્પન્ન કરે છે. ગાણક થયાની

વિષય પૃષ્ઠ
પહેલાં ઘણા ઓડકાર આવવા માણે; ઝાડો
કપળ થઇ જાય; પેટ ભરાણા જેવું રહે; અશક્ત
થઇ જાય; આંતરડાંમાં અવાજ થવા માણે;
પેટની અન્દર ધુરધુર શબ્દ થવા માણે; પેટ
ચઢી આવે; અને અનાજ પચે નહિ ત્યારે ગાણ
થશે એમ જાણવું. આ રોગવાળાને અન્ન ખાવા-
ની ઇચ્છા ન થાય, ઝાડો, પેશાબ માણે માણે
આવે, વાયુને લીધે આંતરડાંમાં શબ્દ થવા માણે;
પેટ ચઢી આવે; અને પવન ઉંચો ચઢે. ૫૨

અભયાદિ મોહક...	...	૨૭૪
આંકડો (ઉપવિષ) ^૧	...	૨૧૬
ઉષકાદિગણ ચૂર્ણ.	...	૯૪
કંકુષ-ખાદાર કાંકરો. ^૨	...	૧૯૮
કપિત્થાશક ચૂર્ણ...	...	૧૧૬
કાંકાયનગુટિકા.	...	૧૩૧
કાંચનાર ગુગુલ...	...	૧૩૬
કેશોર ગુગુલ.	...	૧૩૩
ખદિરાદિ.	...	૧૭૨
ચિત્રકાદિ ચૂર્ણ.	...	૧૨૧
તુરખર્વાદિ. ,,	...	૧૨૦
ત્રિકલા ગુગુલ.	...	૧૩૪
ત્રિકલા મોહક.	...	૧૩૫
અષણ ચૂર્ણ.	...	૧૧૧
દશમૂલ કવાથ.	...	૯૦
નારાયણ ચૂર્ણ.	...	૧૧૮
પંચકોશ ચૂર્ણ.	...	૧૧૧
પથ્યાદિ કવાથ.	...	૯૨
પિપ્પલ્યાસવ.	...	૧૬૯
પ્રવાહી ક્ષાર (પેય) ^૩	...	૨૧૦
ખાદુશાલ ગુડ.	...	૧૨૭
ખિન્ક ધૂત.	...	૧૫૦
ખલ્લકાડિમાષક ચૂર્ણ.	...	૧૧૬
મરિચાદિ ચૂર્ણ.	...	૧૧૫
મહાખાણડવ ચૂર્ણ.	...	૧૧૮

૧ આંકડા નામે ઉપવિષના ગુણ. ૨ કંકુષ-ખાદાર
રકાંકરાના ગુણ. ૩ બન્ને ક્ષારો વાપરવાના ખુલાસો.

વિષય પૃષ્ઠ		
મહાત્રિકત ધૂત.	૧૪૮
માધુતૈલિક ખસ્તિ.	...	૨૯૦
મૃદ્ધીકારિષ્ઠ.	...	૧૭૦
ચાવ ચક ક્ષાર. ^૧	૧૧૨
ચોગરાજ ગુગુલુ...	...	૧૩૨
રોહિતકારિષ્ઠ.	...	૧૭૪
લવંગાદિ ચૂર્ણ.	...	૧૧૭
લવણત્રિતયાદિ ચૂર્ણ.	...	૧૨૦
લોકનાથ રસ.	...	૨૨૫
લોહાસવ.	...	૧૭૦
વરુણાદિ ગણ કવાથ.	...	૯૩
વિદ્યાધર રસ.	...	૨૪૨
વિરેચન પ્રયોગ. ^૨	...	૨૭૧
વૈદ્ય-કેતુરત્નની ભસ્મ. ^૩	...	૨૦૬
સંજીવની ગુટિકા.	...	૧૨૮
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—		
સ્વર્ણિક ક્ષાર. ^૪	૧૨૨
હુપુષાદિ ચૂર્ણ.	...	૧૧૯
ગુલ્મોદર-ગુલ્મથી થયેલો ઉદર રોગ-		
ચોરનું દૂધ (ઉપવિષ) ^૫	...	૨૧૬
ગુલ્મકોનાદ ભૂતોનાદ: રોગ દમો-પક્ષા-		
ન્માદ શબ્દ બૂચો	૫૧

ભૂતોનાદ શબ્દનાં ઔષધો—
ગુઠ ગર્ભક ગર્ભજ રોગ: રોગ ૬ ક્રો—આ
રોગમાં સ્ત્રીઓએ ધારણ કરેલો ગભ, કેટલાક
દિવસ સુધી ન વધતાં, તેવીજ સ્થિતિમાં રહીને
પછી થોડાક દિવસો પછી સ્ત્રી જાય છે. ૬૫

ગર્ભજ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
ગુધ્રસી વાત રોગ: રોગ ૨૨ મો—આ રોગ
માં આરમ્ભની અન્દર, વાયુ કમ્ભરના નીચલા
ભાગમાંથી શરુ થઇને, પછી ક્રમાનુસાર, કુલા,
વાસો, ગોઠણ, સાથળ અને પગ, એ સર્વ જગા
ને ખેંચીને ઝાલી લે; તે સર્વ સ્થળોએ સોઈ

૧ સ્વર્ણિકાદિ ક્ષાર. ૨ કયા રોગપર જુલાબ
આપવો? ૩ વૈદ્ય-કેતુરત્નની ભસ્મના ગુણ. ૪ સ્વર્ણ
કાદિ ક્ષાર. ૫ રોષેલા ચોરના દૂધના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ
ખોંચ્યા સરખી અથવા સામાન્ય વેદના થાય;	
આખા શરીરમાં વારંવાર ધ્રુબરી છૂટે; એ રીતે	
વાયુમાંથી થયેલા ગૃધ્રસીનાં લક્ષણો છે. પણ	
નિદ્રાની માફક સુસ્તિ રહે; શરીર બારે સલ	
જેવું થઈ નય અને અન્ન ખાવાપર અરુચિ થાય	
એ રીતે જાણાય ત્યારે કંઈ વાતમાંથી થયેલો	
ગૃધ્રસી નાજવો. ...	૫૮
અજમોદાદિ ગુટિકા. ...	૧૨૨
” ચૂર્ણ... ...	૧૨૧
ગુંબફલ લેપ. ...	૩૩૦
દશમૂલ શૂત. ...	૮૮
નારાયણુ તેલ. ...	૧૫૪
પંડવરસોન કંદક... ..	૧૦૬
પ્રસારિણી તેલ. ...	૧૫૬
મહાનિરખજટા કંદક. ...	૧૦૬
મહારાસ્નાદિ કવાથ. ...	૮૯
વાત રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
શતાવરી તેલ ...	૧૫૭
રોક્ષાલી પત્રજ કવાથ... ..	૮૮
ગૌરવ કંઈ રોગ: રોગ ૩ જો—આ રોગમાં,	
કંઈના પ્રકોપ પામવાથી, શરીર બારે સલ થઈ	
નય છે. ...	૫૯
કંઈ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
ગૌરવ રક્તવિકાર: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં	
શરીરમાંનું લોહી વધવાથી, શરીર બારે સલ	
જેવું થઈ નય છે. ...	૬૦
રક્ત વિકાર શબ્દનાં ઔષધો—	
અથિત શુક્ર: રોગ ૨ જો—આ રોગમાં, હંમેશાં	
એક સરખા શુક્રનો, ઇન્દ્રિયપર લેપ કરવાથી કંઈ	
પ્રકોપ પામીને શિશનનાપર ગાણ થાય છે. ૫૬	
શુક્ર શબ્દનાં ઔષધો—	
અનિય: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં પોતપો-	
તાનાં કારણથી પ્રકોપ પામેલા વાતાદિ દોષો,	
માંસ, લોહી, મેદ અને શિરા આદિ સ્થળોને	
કોપાયમાન કરીને ગોળ, ઈંચી અને ગુન્યાયલી	
ગાણ ઉત્પન્ન કરે છે. ...	૫૪

વિષય	પૃષ્ઠ
અબ્રક લસ્મ ^૧ ...	૧૯૫
કાંચનાર ગુગ્ગુલ ...	૧૩૬
ખદિરાચિદ્ર ...	૧૭૨
રક્તશ્રુતિ ^૨ ...	૩૩૮
રક્તસ્રાવ ^૩ ...	૩૪૦
વિરેચન પ્રયોગ ^૪ ...	૨૭૧
અનિય આર્તવ રોગ:રોગ ૬જો—આ રોગનાં લ-	
ક્ષણો, અનિય શુક્ર ધાતુરોગ પ્રમાણે નાજવાં. ૬૪	
આર્તવ શબ્દનાં ઔષધો—	
અનિય શુક્ર ધાતુ રોગ: રોગ ૭ મો—આ	
રોગમાં પુરુષનાં શુક્ર રહેવાની જગ્યાએ, કંઈ	
વાત પ્રકોપથી, તે જગ્યામાંનું શુક્ર ઝીણા ઝીણા	
ગાણકા ગડકાવાળું થઈ નય; ખરજ આવ્યા કરે,	
અને વેદના આદિ ઉપદ્રવો થવા માણે. ૬૪	
શુક્ર ધાતુ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
અહમ્મ: રોગ ૧ લો—અહની પીડાનો નાશ	
કરનાર (ખાલઅહ રોગ શબ્દ જુઓ) ૬૬	
ચન્દનાદિ તેલ ...	૧૬૪
અહનાશન શબ્દનાં ઔષધો—	
અહ વિનાશ કૃત ” ”	
અહણી: રોગ ૧ લો—સંઅહણી શબ્દ	
જુઓ ...	૪૭
અહનાશન: રોગ ૧ લો—અહની પીડાનો	
નાશ કરનાર (ખાલઅહ રોગ શબ્દ જુઓ) ૬૬	
સ્નેહ પાન ...	૨૫૨
ન્યેષ્ટા માત્રાના ગુણ	
અહવિનાશકૃત: રોગ ૧ લો—અહની પીડાનો	
વિનાશ કરનાર (ખાલઅહ રોગ શબ્દ જુઓ) ૬૬	
ચન્દ્રકાન્ત મણિની લસ્મ ^૫ ...	૨૦૭
અહવેશ જ્વર: રોગ ૧૪ મો—આ રોગમાં,	
જ્વર વા અહ રાક્ષસનો વળગાડ થવાથી, તાવ	
આવી જવાની સાથે એકાએક હસવા માણે;	
૧ અબ્રક લસ્મના ગુણ. ૨ લોહી કઠાવવાથી	
કયા રોગો ન થાય? ૩ કોનું લોહી કાઢવું? ૪	
કયા રોગપર જુલાય આપવો? ૫ ચન્દ્રકાન્ત	
મણિની ભરમના ગુણ.	

વિષય	પૃષ્ઠ
એકાએક રડવા માણ્ડે; એકાએક ઉઠાસીન થઈ નય, અને એકાએક ધ્રુજવા પાણી માણ્ડે. ૪૭	
અષ્ટવિધ જ્વર શબ્દનાં ઔષધો—	
જ્વર ” ”	
આહિ (ન): બદ્ધકોષ્ટ કારક	
અક્રીણુ (ઉપવિધ) ૧	૨૧૭
ગુરુચ્ચાદિ ક્વાથ (આહી) ...	૮૭
તણ્ડુલ કૃસરા (આહિણી) ...	૯૯
” ચવાચૂ (આહિણી) ...	”
તિલ કૃસરા. (આહિણી) ...	”
” ચવાચૂ (આહિણી) ...	”
દાડિમાષ્ટક ચૂર્ણ. (આહિ.) ...	૧૧૬
ધાન્નાદિ ક્વાથ. (આહિણી) ...	૮૬
પેચા. (આહિણી) ૨	૧૦૦
માષા કૃસરા. (આહિણી) ...	૯૯
” ચવાચૂ (આહિણી) ...	”
મુદ્ગ કૃસરા. (આહિણી) ...	”
” ચવાચૂ (આહિણી) ...	”
લાજ મણ્ડ. (આહી.) ...	૧૦૧
શંખ:—શંખ. (આહી.) ૩	૧૮૭
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
હરીતકચાદિ ચૂર્ણ. (આહિ) ...	૧૧૫
આહિણી:—બદ્ધકોષ્ટકારક. (આહિ	શબ્દ

જ્વઓ.)

આહી (પુ૦):—બદ્ધકોષ્ટ કારક (આહિ શબ્દ
જ્વઓ.)

ત્રીવાસ્તભ વાતરોગ:—વાતપ્રકોપથી ઠાક-
નું જે ઝલાઈ જવું, તે.

પ્રસારિણી તૈલ ... ૧૫૬

માષાદિ ” ... ”

વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

ગ્લાનિ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, ઓજ
ધાતુનો ક્ષય થવાથી, કઃખથી, અજીર્ણથી, વા
શ્રમથી ગ્લાનિ પ્રાપ્ત થાય; તે વખતે મોઢું ગળ્યું

૧ શોધેલ અક્ષી નામે ઉપવિધના ગુણ.
પેચાના ગુણો. ૩ શંખ-શંખના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ
થઈ નય; તન્દ્રા રહે; હૃદય ભીંસાયા સરખું લાગે; ભ્રમ થાય; અને અન્ન ખાવા પર અરુચિ થાય. ૫૦	

ઓજઃક્ષય શબ્દનાં ઔષધો—

ધાટા દંઠ કેશ કરનાર:—સધન દંઠકેશકૃત
શબ્દ જ્વઓ.

ધાત જ મૂત્ર કૃચ્છ: રોગ ૭ મો—આ રોગમાં
મૂત્રને વહેનારી નળીઓ, પેટમાં રહેલાં શલ્યથી
ભેદાવાને લીધે અત્યંત દારૂણ એવા મૂત્રકૃચ્છ:
રોગ થાય છે. આ રોગના સર્વ લક્ષણો વાત
મૂત્રકૃચ્છને મળતાં છે. આ રોગનું ખીજું નામ
શલ્યજ મૂત્રકૃચ્છ છે. ... ૫૩

મૂત્રકૃચ્છ શબ્દનાં ઔષધો—

ધુર્ધુરવાક્યતા કફરોગ: રોગ ૧૯ મો—આ રોગ-
માં કફનાં પ્રકોપ પામવાથી, બોલવા ટાણે સાદ
ખોખરો થઈ જઈને ખોખરું-ધોધરું બોલાય છે. ૫૯

કફ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

ઘૃણુ છર્દિ: રોગ ૬ કો—આ રોગમાં, ક્ષમ-
કમાટ ઉપજવે વા ચીતરી ચઢે એવાં ભયંકર
કૃત્યો જોવામાં આવે; ક્ષમકમાટ ઉપજવે વા
ચીતરી ચઢે એવા મેલા પદાર્થો જોવામાં આવે
કુર્ગન્ધવાળા પદાર્થોની વાસ આવે: અજીર્ણ
થાય; અપચ્ચ અને વાયડા પદાર્થો ખાય; પેટની
અન્દર કૃમિ થાય; અને પ્રથમ જણાવેલી છર્દિ
માંથી જે છર્દિનું વિશેષ પ્રબલ હોય. તેજ
છર્દિનું વિશેષ પ્રબલ થવા માણ્ડે. ૫૦

છર્દિ શબ્દનાં ઔષધો—

ઘૃષ્ટસંઘોષણ: રોગ ૬ કો—આ રોગમાં,
શરીરનો કોઈ પણ ભાગ, કોઈ વસ્તુ સાથે સખ્ત
રીતે ધસડાયવા ઓઢાયવા વા શરીરના કોઈ ભાગ
પર કું વાગે ત્યારે, તે ભાગપરની બધી ચામડી
ઓઢાઈ જઈ, પછી તેમાં બળત્રા થઈને થોડું
થોડું લોહી વહેવા માણ્ડે છે. ... ૫૫

સંઘોષણ શબ્દનાં ઔષધો—

ઘ્રાણુ દાહ: રોગ ૧૮ મો—(દીપ્તકનાસારોગ
શબ્દ જ્વઓ). ... ૬૨

વિષય	પૃષ્ઠ
રક્તસ્રાવ. ^૧ ... ૩૩૦	
ધ્રાણુપાર નાસ રોગ: રોગ ૧૬ મો-આ રોગમાં, નાકની અન્ધરનું પિત્તકોપાયમાન થઇને, પછી તે, નાકમાંની ચામડી અને માંસને પકાવવાથી, નાકની અન્ધર દાહ તથા શૂળ થવા માણે છે... ૬૨	
રક્તસ્રાવ ^૧ ... ૩૪૦	
ધ્રાણુસ્રાવ નાસા રોગ: રોગ ૧૭ મો-(પુટ સ્રાવ નાસા રોગ શબ્દ જુઓ...) ૬૨	
ચતુર્થક જ્વર: રોગ ૧૨ મો-(ચાતુર્થિક જ્વર શબ્દ જુઓ...) ૪૭	
ચર્ચિકા કુષ્ઠ: રોગ ૩ જો-આ રોગમાં, ખંજવાળ આવે કે તરત કાળી ફેાડલીઓ થઇ આવીને પછી તેમાંથી ઘણું પાણી ઝરે... ૫૬	
અર્ધપત્રરસ તૈલ. (વિચર્ચિકા) ૧૫૯	
ઉદ્યાદિત્ય રસ. („) ૨૩૯	
કાસીસાદિ ધૃત. („) ૧૪૯	
કુષ્ઠ શબ્દનાં ઔષધો-	
ચન્દ્રપ્રભાદિ ગુટિકા („) ૧૩૧	
ચર્મકીલ: રોગ ૧ જો-આ રોગમાં, સર્વ દેહમાં સંચાર કરનારો બ્યાન વાયુ, કર્કને ગ્રહણ કરીને, ચામડીપર ખીલાના આકારનો સ્થિર અને કઠણ એવો માંસનો અંકુર-ફોણટો પેદા કરે છે. ... ૪૮	
અર્શ શબ્દનાં ઔષધો-	
ચર્મદલકુષ્ઠ: રોગ ૧૪ મો-આ રોગમાં, રાતા રંગના ફેાડલાઓ નીકળે; તે ફેાડલાની જગ્યાએ શૂળ નીકળ્યા કરે; ખરજ આવ્યા કરે; ફેાડલાઓ થઇ થઇને ફૂટી જાય; હાથનો સ્પર્શ સહન થઇ શકે નહિ; ચામડી ફાટવા માણે; સોઇ ખોંચ્યા સરખી પીડા થાય; અને દાહ પણ થાય. ... ૫૬	
કુષ્ઠ શબ્દનાં ઔષધો-	
ચલિતા યોનિ: -ચલિત થયેલી યોનિ.	

વિષય	પૃષ્ઠ
યોનિ શબ્દનાં ઔષધો-	
લઘુફલ ધૃત. ... ૧૫૩	
ચક્ષુ: -આંખ (નિતરોગ શબ્દ જુઓ.) ૬૨	
ચક્ષુ કંઠ: -આંખમાં આવતી એવી જે ખરજ, તે.	
શુષ્કયાદિ પિણ્ડી. ... ૩૫૨	
ચક્ષુ પીડા: -આંખમાં થનારી પીડા. (નિતરોગ શબ્દ જુઓ.) ... ૬૨	
ચક્ષુ વ્યથા: -આંખમાં થનારી પીડા. (નિતરોગ શબ્દ જુઓ.) ... ૬૨	
ચક્ષુ શોથ: -આંખપરનો સોજો.	
શુષ્કયાદિ પિણ્ડી. ... ૩૫૨	
ચક્ષુત્પ: -આંખને હિતકારક. (નિતરોગ શબ્દ જુઓ.) ... ૬૨	
ચાતુર્થિક જ્વર: રોગ ૧૨ મો-(ચાતુર્થિક જ્વર શબ્દ જુઓ.) ... ૪૭	
ચાતુર્થિક જ્વર: રોગ ૧૨ મો-આ રોગમાં, તાવ આવ્યા પછીના બીજા બે દિવસો છોડીને અર્થાત્ તાવ આવવાના દિવસથી આરંભીને ચોથે દિવસે ગમે તે વખતે, આખા દિવસની અન્ધર એક વાર તાવ આવી જાય અને બીજા બધાં લક્ષણો સત્તિપાત જ્વર પ્રમાણે થાય. ૪૭	
અષ્ટવિધ જ્વર શબ્દનાં ઔષધો-	
જ્વર „ „	
જ્વરારિ રસ (ચતુર્થિક જ્વર). ૨૨૩	
કેવદાર્વાદિ શૃત (ચાતુર્થિક જ્વર). ૮૫	
પાનીયકલ્યાણ ધૃત (ચતુર્થિક જ્વર) ૧૪૭	
મહાજ્વરાંકુશ („) ... ૨૩૧	
શીતજ્વરારિ રસ, („) ... ૨૨૪	
ચિન્તાસક્ત: ચિન્તામાં આસક્ત તત્પર	
સ્નેહપાન ^૧ ... ૨૫૬	
ચિત્ર કુષ્ઠ: રોગ ૧૮ મો-(શિવત્ર કુષ્ઠ શબ્દ જુઓ.) ... ૫૬	
ચિથ સામાન્ય ક્ષુદ્ર રોગ: રોગ ૨૭ મો-આ રોગમાં, વાત, પિત્તકોષો, નખોના માંસની	

વિષય	પૃષ્ઠ
અન્દર રહી, તેમાં ઢાહ ઉત્પન્ન કરીને પછી નખના માંસને પકાવે છે. ૫૬	
હૃદ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
ચિરન્તન મેહઃ જીનો પરમેા.	
મેહબદ્ધ રસ, ૨૪૧	
મેહ શબ્દનાં ઔષધો—	
ચિરેશ્વિતાતીસારઃ જીનો અતિસાર	
અતિસાર શબ્દનાં ઔષધો—	
હીબેરાદિ ક્વાથ ૮૬	
ચુરુ કૃમિઃ રોગ ૬ હો—આલ્પચર કૃમિનો કંકજન્ય કૃમિ શબ્દ જ્યેષ્ઠો ... ૪૮	
કૃમિ શબ્દનાં ઔષધો—	
ચૌથિચો તાવઃ રોગ ૧૨ મો—(ચાતુર્થિક નવર શબ્દ જ્યેષ્ઠો.) (આ શબ્દ સુરતી છે). ૪૮	
છર્દિઃ રોગ ૧ લો—આ રોગમાં વિકારયુક્ત થયેલા ફરેક દોષથી કિંવા બધા દોષોથી, મલિન અને કમકમાટ ઉપજાવે એવા પદાર્થો જોવાથી, મલિન અને કમકમાટ ઉપજાવે એવા પદાર્થોના વાસ લેવાથી, અથવા મલિન અને કમકમાટ ઉપજાવે એવા પદાર્થો ખાવાથી, આમાશયની અન્દર રહેલા દોષો ઉછળીને ઉપર આવે છે અને વારંવાર મુખદ્વારા બહાર પડે છે. અત્યંત પાતળા, અત્યંત સ્નિગ્ધ, ગન્ધાતા—મનને ન ગમે એવા, અને ખારા પદાર્થોનું સેવન કરવાથી, ક્વખતે જમવાથી, અતિ ભોજન કરવાથી કિંવા પ્રકૃતિને અનુકૂલ ન આવે એવા પદાર્થોના આહાર કરવાથી, શ્રમ કરવાથી, ભય લાગવાથી, શરીરમાં ખૂબ છૂટવાથી, ઉદ્વેગ થવાથી, અજીર્ણ થવાથી, પેટની અન્દર કૃમિ પડવાથી, ગર્ભની પીડાથી, ઉતાવળું જમવાથી, ભયંકર કાર્યો નજરે પડવાથી, મોઢામાં પાણી આવીને હીબકો આવ્યાજેવું થઇ જવાથી, ચોરકાર આવતા બન્ધ થઇ જવાથી, મોઢામાંથી પાતળું અને ખારું પાણી છૂટવાથી, અને અન્ન તથા પાણીપર અત્યંત દ્વેષ પેદા થવાથી એકદમ મુખ સ્પર્ધી આવેલા કે, ઘો, મુખને આચ્છા-	

વિષય	પૃષ્ઠ
ફન કરીને શરીરે હાલસવિલસ તથા જેવી પીડા પેદા કરે છે. ૫૦	
અભયાદિ શૃત. ૮૨	
અમૃતાદિ શૃત. ૮૧	
આમ્લાદિ ક્ષાણ. ૧૦૨	
કટુક્વાદિ ચૂર્ણ. ૧૧૪	
” ” પાકાન્તર. ૧૧૪	
” ” ૧૧૪	
કુમ્ભાણ્ડકાવલેહ. ૧૩૯	
કૃષ્ણાદિ ચૂર્ણ. (શિશુ છર્દિ,)... .. ૧૧૧	
કેરાતાદિ ક્વાથ. ૮૩	
ગુફ્યાદિ ગણ ક્વાથ. ૭૯	
તાલીસાદિ ગુટિકા ૧૨૩	
તાલીસાદિ ચૂર્ણ... .. ૧૧૭	
” ચૂર્ણ... .. ૧૨૩	
દશમૂલારિષ્ટ. ૧૭૪	
નિરબ્ધલ કલક ૧૦૬	
નીલોત્પલાદિ હિમ ૧૦૪	
પટોલાદિ ગણ ક્વાથ ૮૨	
પુષ્પરાગ—પોખરાજની ભરમ ૧ ... ૨૦૬	
મરીયાદિ હિમ.... .. ૧૦૪	
મહાખાણ્ડવ ચૂર્ણ ૧૧૮	
મવાનીખાણ્ડવ ” ૧૨૨	
લોક્નાથ રસ ૨૨૫	
!વરચન પ્રયોગ ૨ ૨૭૧	
વિષા ચૂર્ણ ૧૧૪	
શૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ, ૧૧૫	
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—...	
સ્નાયુચર્માદ્ય કલક ધૂમપાન (વામન) ૩૦૭	
હેમગર્ભપોટલી રસ પહેલી વિધિ. ૨૨૯	
છર્દિનિરોધજ ઉદાવર્તઃ રોગ ૫ મો—આ રોગમાં, ઉલટી આવતી અટકાવી રાખવાને લીધે, શરીરની અન્દર ખરજ આવવા માણ્ડે; ધાધર	

૧ પુષ્પરાગ—પોખરાજની ભરમના ગુણ.

૨ કથા રોગપર જુલાખ આપવો ?

વિષય પૃષ્ઠ
યદ્ય આલે; અન્નખાવાપર અરુચિ થાય; મોઢા-
પર કાળાં ચાઠાં પડે; સોજે યદ્ય આલે; પાણુ
રોગ થાય; તાવ આવી નય; કુષ્ઠ રોગ થાય;
મોઢામાં પાણી આવીને હીખકો આવવા સરખું
થાય; અને વિસર્પ રોગ થાય. ... ૫૨

ઉદાવર્ત શખ્દનાં ઔષધો—

છર્દિસમુદ્દભવા તૃષ્ણા: રોગ ૧ લો—ઉલટીથી
ઉત્પન્ન થયેલ ને તરશ, તે. (તૃષ્ણા શખ્દ જ્યો.) ૫૦

છિક્ક: રોગ ૧૦—(ક્ષય નાસા રોગ શખ્દ
જ્યો.) ... ૬૨

છિન્ન શ્વાસ: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં, થોડી
થોડી વારે શક્તિના પ્રમાણમાં શ્વાસ લે, તથા
મૂકે; વા અતિશય પીડા થવાથી, શ્વાસ લઈ
પણ ન શકે તેમ મૂકી પણ ન શકે; મર્મસ્થાનને
કોઈ ભેદતું હોય એવી પીડા થાય; પેટ ચઢી
આવે, પરસેવો વધ્યા કરે, મૂચ્છાં આવી નય,
મૂત્રાશયમાં ફાહ થાય, આંખ ચક્ષુવક્ષ કુર્મા
કરે, આંખ રાત્રી ચોળ થઈ નય, શ્વાસ લેતાં
તથા મૂક્તાં અત્યન્ત ક્ષીણ થઈ નય, ચિત્ત
ઉદ્વિગ્ન થઈ નય, મોઢું સ્વકાઈ નય, શરીરનો
રંગ ખલ્લાઈ નય, ખક્યા કરે અને શરીરના
સાન્ધાઓ શિથિલ થઈ નય. ... ૪૯

શ્વાસ શખ્દનાં ઔષધો—

છિન્ન સઘોત્રણ: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં,
શરીરનાપર શસ્ત્રાદિકનો સીધો વા આડો ધા
વાગવાથી લાગ્યું ત્રણ પડે. ... ૫૫

ગાંગેરુકીમૂલ સ્વરસ. ... ૬૩

છિન્નાન્ત્ર કોષ્ઠ ભેદ: રોગ ૧ લો—છિન્નાન્ત્ર
કોષ્ઠ ભેદ શખ્દ જ્યો. ... ૫૬

છિન્નાન્ત્ર કોષ્ઠ ભેદ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં
શસ્ત્રાદિકના વાગવાથી; કોઠાની અન્દરનું આન્તરડું
ટૂટી નય છે. ... ૫૬

કોષ્ઠભેદ શખ્દનાં ઔષધો—

છેદનવર રોગ ૧૭ મો—આ રોગમાં, શસ્ત્રા-
દિક વાગવાને લીધે, છેદ પડવાથી, તાવ આવી
જવાની સાથે વાયુ કોપાયમાન થઈને લોહીને

વિષય પૃષ્ઠ
કોષ્ઠવાયું કરે, તેથી સોજે ચઢી આવે, શરીરનો
વર્ણ ફરી નય, શરીરમાં પીડા થાય તથા ખીબ
રોગો પણ ઉત્પન્ન થાય. ... ૪૭

અષ્ટવિધ નવર શખ્દના ઔષધો—

નવર શખ્દનાં

જઘન રજઃ—વંક્ષણી ઉપરના અને કમ્બરની
આગલા ભાગમાં થનારો ને રોગ, તે. (પિંડુમાંનો
ને રોગ, તે.)

અભયાદિ મોહક. ... ૨૭૪

જંધા કટિ ગ્રહઃ—આ શખ્દ પૃષ્ઠ ૮૯ માં
રાસ્નાદિ ક્વાથમાં છે. તે ઓસડ કટિ અને
જંધા, એ મે રોગપર લખેલ છે.

જંધાગત રોગઃ—આ રોગમાં, પગની પિણ્ડી
ઓની—ગોઠલીઓની અન્દર થનારો ને રોગ તે.
મહારાસ્નાદિ ક્વાથ. ... ૮૯

જંધાગ્રહઃ—આ રોગમાં, પગની પિણ્ડીઓનું
પગની ગોઠલીઓનું ને ખેંચાવું—ચઢવું તે.

રાસ્નાદિ ક્વાથ. ... ૮૯

જંધા રજઃ—પગની પિણ્ડીઓનું—પગની
ગોઠલીઓનું ને ખેંચાવું, તે.

અજમોહાદિ ગુટિકા. ... ૧૨૨

,, ચૂર્ણ. ... ૧૨૬

જનુ: રોગ ૧ લો—(કૃમિ શખ્દ જ્યો.) ૪૮

જઠર રોગઃ રોગ ૧ લો—(ઉદર શખ્દ
જ્યો.) ... ૫૨

જઠરસંસ્થિત રોગઃ રોગ ૧ લો—ઉદરમાંના
રોગો. (ઉદરરોગ શખ્દ જ્યો.) ૫૨

જઠરાગ્નિ વિકારઃ રોગ ૧ લો—પેટમાં થયેલો
ને અગ્નિ વિકાર, તે. ... ૪૯

ઉદર શખ્દનાં ઔષધો—

જતુમણિ સામાન્ય ક્ષુદ્રરોગઃ રોગ ૧૯ મો—
આ રોગમાં, કંદ રક્તને લીધે જન્મની સાથે
થયેલ, સ્નિગ્ધ, ઉપર ઉપસી આવેલ, અને કઃખે
એવું મણ્ડલ થઈ આવે. કોઈ આચાર્ય, આ
રોગને “લક્ષ્મ” એમ કહે છે. ભાષામાં ‘લાખું’
એમ કહે છે. સ્ત્રી પુરુષના અમુક અંગપર અ

વિષય પૃષ્ઠ
વ્યાધિ શુભ અને અમુક અંગપર અશુભ ફલ
દેનારો કહેવાય છે. ... ૫૭

શુદ્ધ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

જરપિત્ત શુળ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં,
અત્સપિત્ત થવાથી શુળ નીકળે છે. આ શુળ,
અત્સપિત્તની ઉલટી થઈ જાય તરત મટી
જાય છે. ... ૫૧

અત્સપિત્ત શબ્દનાં ઔષધો—

જરાયુ દોષ ગર્ભજ રોગ: રોગ ૭ મો—આ
રોગમાં, ગર્ભાશયની અન્દરની જે ઓળમાં
છાકરું વિષ્ટાયલું હોય, તે ઓળના દોષથી છાક-
રાને વિકાર થાય છે... ૬૫

ગર્ભજ રોગ (સ્ત્રીઓના રોગો) શબ્દનાં
ઔષધો—

જરા શોષ: રોગ ૬ ઠો—(વાર્ધક્ય શોષ
શબ્દ જુઓ) ... ૪૯

જલસ્રાવ નેત્રરોગાન્તર્ગત નેત્ર સન્ધિ રોગ:
રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, પ્રકોપ પામેલો વાયુ,
ઘોળા ડોળા અને પાંપણની સન્ધિની અન્દરથી
પાણીનો સ્રાવ ઉત્પન્ન કરે; સ્રાવ થવાથી, આંખ-
ની અન્દર ઠણકો થાય; આંખ રતારા પડે
અને આંખે સોળે ચઢી આવે. ... ૬૨

ઠાવ્યાદિ રસક્રિયા. ... ૩૬૪

જલાદિદેવતોન્માદ ભૂતોન્માદ: રોગ ૧૪
મો—આ રોગમાં, જલદેવતા તથા સ્થલદેવતા
(આદિ શબ્દનો અર્થ સ્થલદેવતા ક્યો છે.) પ્રકોપ
પામે છે... ૫૧

ભૂતોન્માદ શબ્દનાં ઔષધો—

જ્વાર્બુદ મુખરોગાન્તર્ગત ઓષ્ઠ રોગ: રોગ
૯ મો—આ રોગમાં, વાત, કંકનાં પ્રકોપથી,
હોઠના પર પરપોટા સરખી અર્બુદ નામે ગાળ
થાય છે. ... ૬૦

મુખરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

જ્વોહર: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં, સ્ને-
હાદિ પદાર્થો ખાય; અનુવાસન નામની અસ્તિ
મૂકાવે; ધણી ઉલટી કરે; ઘણો જીવાળ લાગે

વિષય પૃષ્ઠ
અને નિરુદ્ધ અસ્તિ મૂકાવે; એ પ્રમાણે વર્તનારો
મનુષ્ય, જે ટાટું પાણી પીએ તો પાણીને વેહે-
નારી નસો પોતાના કામમાં અશક્ત થઈ જાય;
જલ વહેનારી નસો, પોતાના કાર્યમાં અશક્ત
થવાથી, પેટમાં પાણી ભરાય; પાણી ભરાવાથી
ઉપલા ભાગમાં પેટ મોટું દેખાય; કુદરીની પાસેનું
પેટ ઘણું ઉચું દેખાય; ચારે કોર શુળ નીકળવા
સરખી વેદના થવા માણે; પાણીથી ભરાયા સરખું
પેટ દેખાય, પાણીથી ભરાયલું પેટ પખાલની પેટે
લચકલચક હાલે અને રખક રખક શબ્દ કરે. ૫૨

ઉદર શબ્દનાં ઔષધો—

જાઅ:-(મુખનું) ખીરાઈ જવું—અન્ધ થઈ જવું.
માતુલુકાદિ ક્વલ. ... ૩૧૪

જાતપ્તી થોનિરોગ: રોગ ૧૩ મો—આ રોગમાં
જે કે ગર્ભ રહે છે, તો પાણી તે ગર્ભ, અટકાવ
આવવાને લીધે મરી જાય છે. ... ૬૫

થોનિ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

જાનવો વાયુ: રોગ ૧૪ મો—કોષ્ટશીર્ષ વાત-
રોગ શબ્દ જુઓ

આ રોગ જમણે ગોઠણે થાય ત્યારે “જાનવો
વાયુ” એમ ભાષામાં કહે છે. ... ૫૮

જાનુગત રોગ:—આ રોગમાં, ગોઠણની અ-
ન્દર રોગ થાય છે.

કોષ્ટશીર્ષ વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

મહારાસ્નાદિ ક્વાથ. ... ૮૯

જાનુ શ્વલ—ગોઠણમાં નીકળતાં શ્વળ.

સુદરીન શ્વર્ણ. ... ૧૧૩

જાલગર્દભ સામાન્ય શુદ્ધરોગ: રોગ ૧૭ મો—
આ રોગમાં પિત્તની અન્દરથી સોજાની પેટે
ફેલાનારો; પાતળો, જરાતરા પાકેલો, ઠાહવાળો
અને શરીરની અન્દર જવરને ઉત્પન્ન કરનારો
સોજો પેદા થાય છે. ... ૫૭

શુદ્ધ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

જાલિની પ્રમેહ પ્રતિકા: રોગ ૮ મો—આ
રોગમાં તીક્ષ્ણ, ઠાહવાળો અને માંસના તન્તુ-
ઓથી વિષ્ટાયલી જેવી ફેાડલીઓ થાય છે. ૫૩

વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રમેહપિટિકા શબ્દનાં ઔષધો—	
જિહ્વામયઃ રોગ ૧ લો—(જિહ્વા રોગઃ—	
મુખરોગાન્તર્ગત શબ્દ જ્યૈઓ ...	૬૦
જિહ્વા રુજઃ રોગ ૧ લો—(જિહ્વા રોગ—	
મુખરોગાન્તર્ગત શબ્દ જ્યૈઓ) જીભમાં થનારા	
રોગો	૬૦
જિહ્વારોગ (મુખરોગાન્તર્ગત)ઃ—જીભમાં	
થનારા રોગો	૬૦
ધરિમેહાદિ તૈલ (જિહ્વારુજ)	૧૬૧
ત્રિક્ષલા મોદક (જિહ્વામય)	૧૩૫
મધુર ધૂત (જિહ્વારુજ)	૧૫૧
મુખરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
ચવાની ખાણડવ ચૂર્ણ (જિહ્વામય)	૧૨૨
જિહ્વાસ્તમ્ભ વાતરોગઃ રોગ ૧૧ મો—	
આ રોગમાં શબ્દનો ઉચ્ચાર કરનારી શિરામાં	
રહેલો વાયુ, જીભને અટકાવી રાખે છે, તેથી	
અન્ન ખાઈ શકાય નહિ, પાણી પી શકાય નહિ	
અને ઘોડી પણ શકાય નહિ. ...	૫૮
વાતરોગ શબ્દના ઔષધો—	
જીર્ણ જ્વરઃ—આ રોગમાં દ્વિદોષ વા ત્રિદોષ-	
થી અધિકદોષનાં લક્ષણોવાળો, ખાર દિવસ સ્વધી	
ન ઉતરનારો—ખાર દિવસ સ્વધી અણુઉતાર રહે-	
નારો અને ધીમા વેગવાળો તાવ આવે છે.	
અમૃતા હિમ	૧૦૪
ગુફચી ક્વાથ	૮૩
જ્વર શબ્દના ઔષધો—	
નિદિગ્ધિકાદિ ક્વાથ	૮૪
પંચમૂલીક્ષીર શૂત (સર્વ જીર્ણજ્વર)	૯૮
વિરેચન પ્રયાગ ^૧	૨૭૧
જીવનાતનઃ—જીવન વધારનાર—	
નાગ—સીંસાંની ભરમ ^૨	૧૮૬
જૂનો અતિસારઃ—ચિરંજીવતાતીસાર શબ્દ	
જ્યૈઓ	
જૂનો પરમોઃ—ચિરંતન મેહ શબ્દ જ્યૈઓ.	

૧ કયા રોગપર જીલાખ આપવો ?

૨ નાગ—સીંસાંની ભરમના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ
જૂઝ્ઘાનિરોધજ ઉદાવર્તઃ રોગ ૭ મો—આ	
રોગમાં બગાસું આવતું હોય તેને અટકાવી રાખ-	
વાને લીધે, ડોક અને ગળું જકડાઈ જઈને માથાંની	
અન્દર વાતજન્ય વિકાર—પીડા થાય છે, તેથી	
નેત્ર રોગ, નાસિકા રોગ, મુખ રોગ અને કર્ણુ	
રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.	૫૨
ઉદાવર્ત શબ્દનાં ઔષધો—	
જ્વરઃ રોગ ૧—૨૫—આ રોગમાં, જ્વર	
આવવા પહેલાં આળસ આવવા માણે; મન	
અસ્થિર થઈ જાય; શરીર ભારે થઈ જાય; મોઢું	
ખેસ્વાદ થઈ જાય; જમવાપર અરુચિ રહે;	
બગાસાં આવ્યા કરે; આંખમાંથી પાણી વહ્યા	
કરે; શરીરે ત્રાડ થાય; અનાજ પચે નહિ; શરીર	
નિર્બળ થઈ જાય; નિદ્રા ઘણી આવે; રુંવાટાં	
ઉભાં થઈ જાય; શરીર શિથિલ થઈ જાય; પગની	
પિણીઆમાં ક્ષતર થાય; મનમાં વ્હાનિ થાય;	
શિખામણુ દેનારાપર ક્રોધ વ્યાપે; ખાટા વા	
તીખા પદાર્થોની ઇચ્છા થાય; સ્વાદવાળા પદાર્થો-	
પર દ્વેષ થાય; છોકરાંઓપર દ્વેષ થાય, અત્યંત	
તરશ લાગ્યા કરે; અપ્રિય શબ્દ પ્રિય લાગે,	
પ્રિય શબ્દ અપ્રિય લાગે; ટાઢ વાય તો પણ અગ્નિ-	
નો તાપન ગમે. ધામ થાય તો પણ તાપે; ટાઢા પ-	
દાર્થો ખાય; ઉનું ન ખાય; એ રીતે તાવ આવવાની	
અગાઉ શરીરની અન્દર ચિહ્નો જણાય છે. ૪૬	
અગસ્ત્ય હરીતક્યાવલેહ	૧૪૦
અષ્ટગુણ મણ્ડ	૧૦૦
અષ્ટવર્ગ ચૂર્ણ	૧૧૨
આમ્રાદિ ફાણ્ડ	૧૦૨
ઉશીરાદિ જલપાન	૯૮
કટક્લાદિ ક્વાથ	૮૩
,, ચૂર્ણ	૧૧૪
કટક્લાદિ ચૂર્ણઃ—પાઠાન્તર	૧૧૪
,,	૧૧૪
કુખાણ્ડકાવલેહ	૧૩૯
ગૈરિક-ગેરુ ^૧	૧૯૭

૧ ગૈરિક-ગેરુના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ
ચન્દનાદિ તલ	૧૬૪
જીવનીયગણ ચૂર્ણ	૧૧૨
તામ્ર ત્રામ્યાની ભસ્મ. ૧	૧૮૨
તાલીસાદિ ગુટિકા	૧૨૩
” ચૂર્ણ	૧૧૭
” ”	૧૨૩
ત્રિક્ષણપિપ્પલી ચૂર્ણ	૧૧૩
હાડિમાષક ”	૧૧૬
કેવઢાવાદિ ક્વાથ (પ્રસુતિજ્વર)	૮૪
ધન્વરૌ (ઉપવિષ) ૨	૨૧૬
ધાન્યકાદિ હિમ	૧૦૪
નારાયણ ચૂર્ણ	૧૧૮
” તૈલ	૧૫૪
પંચમૂલીક્ષીર શૃત	૯૮
પાનીયકલ્યાણ ધૂત	૧૪૭
પિપ્પલી ચૂર્ણ (બાલકોચિત જ્વર)	૧૧૦
મહાતિક્ત ધૂત	૧૪૮
ચવાની ખાણ્ડવ ચૂર્ણ	૧૨૨
રૌગહર રસ	૨૪૫
લાજમણ્ડ	૧૦૧
લોકનાથ રસ	૨૨૫
વમન પ્રયોગ ૩	૨૬૫
વર્ધમાનપિપ્પલી કલક	૧૦૫
વાસક સ્વરસ	૭૧
વાસાદિ ક્વાથ.	૮૭
વાસા હિમ	૧૦૪
વિષાચૂર્ણ.	૧૧૪
વૃષપત્ર પુટપાક	૭૬
વૈકાન્ત-વરમરીની ભસ્મ ૪	૨૦૨
શૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ	૧૧૪
સર્વ જ્વર શાબ્દનાં ઔષધો—	
સિતોષ્ણાદિ ચૂર્ણ	૧૨૩

૧ તામ્ર-ત્રામ્યાની ભસ્મના ગુણ. ૨ રોષિલા ચન્દ્રા નામે ઉપવિષના ગુણ. ૩ કયા રૌગપર ઉલ્લેખી કર્ણવર્ધી ૪ વૈકાન્ત-વરમરીની ભસ્મના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ
સિદ્ધ ઉષ્ણોઢક ૧	૯૮
હિર્ણુગોર	૨૧૨
હીમિરાદિ ક્વાથ	૮૬
જ્વરાતિસાર: જ્વર તથા અતિસાર શાબ્દનું નિહાન જુઓ	
અતિસાર શાબ્દનાં ઔષધો—	
કૃષ્ણાદિ ચૂર્ણ (શિશુ રૌગ)	૧૧૧
ગુરૂચ્ચાદિ ક્વાથ	૮૫
નાગરાદિ ક્વાથ	૮૫
ઝાંખ આવવી:—પટલ શાબ્દ જુઓ	
ઝાંખરવા:—ઝાંખની ઉપરના ભાગમાંથી ભસ્મરૂપર થઇને ઝાંખમાં ઝાંખ આવે, સોને ચઢે અને કલતર થાય.	
નેત્ર રૌગ શાબ્દનાં ઔષધો—	
ઝેર:—વિષ શાબ્દ જુઓ	
ટાઢીઓ તાવ:—(શીતજ્વર શાબ્દ જુઓ)	
ઠમરુ વાયુ: રૌગ ૧૪ મો (કોષ્ટુશીષ વાત-રૌગ શાબ્દ જુઓ) આ રૌગ ડામે ગોઠણ થાય ત્યારે “ઠમરુ વાયુ” એમ ભાષામાં કહે છે. ૫૮	
ડાઢીએ વાળ લાવનાર:—શ્મશ્રુણિ કેશોત્પા-ઢક શાબ્દ જુઓ	
ડાઢીના વાળ ખરી પડવા:—શ્મશ્રુપ્રપાતન શાબ્દ જુઓ	
તાન્ત્રિકા કર્ણરૌગ: રૌગ ૧૩ મો—આ રૌગમાં કંક, પિત્ત અને રક્ત, એ ત્રણે કાષેને લીધે મિશ્ર થયેલો વાયુ, કાનની અન્દર રહેવાથી, વેણુ, વીણા આદિ વાળનાં સરખો શાબ્દ કાનની અન્દર થવા માણ્ડે છે. ... ૬૧	
કર્ણરૌગ શાબ્દના ઔષધો—	
સ્વર્જિકાદિ તૈલ (કર્ણપ્રણાહ) ... ૩૩૭	
તન્દ્રા: રૌગ ૧ લો—આ રૌગમાં હરેક ઇન્દ્રિ-યો, પોતપોતાના વિષયોને ગ્રહણ કરવામાં ઇચ્છા વખરની થઇ જાય; શરીર સુસ્ત થઇ જાય; બગાસાં આવ્યા કરે; થાકી જાય; ખાનિ થાય	

૧ સિદ્ધ ઉષ્ણોઢક કયા રૌગપર જેડું ૨ રોષિલા હિંગાના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ
અને આંખે અન્ધારાં આવે; આ લક્ષણો ઉપરાન્ત ઉષ્ણી ઘેરાયલા સરખી આંખો જણાય. ૫૦	
અભયાદિ શૂત	૮૨
કેરાતાદિ કષાય	૮૩
જાતીપુષ્પાદિ રસક્રિયા	૩૬૩
કશમૂલા (શાલિપણ્ય)દિ ક્વાથ.	૮૨
નીલોત્પલાદિ વર્તિ (અતિ તન્દ્રા)	૩૬૨
રક્તસ્નાવ ^૧	૩૪૦
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
સુદર્શન ચૂર્ણ	૧૧૩
સૈન્ધવાદિ નસ્ય ^૨	૨૯૭
તન્દ્રા કફ રોગ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં કફના પ્રકોપથી, ઝાંકા ખાધા કરે. ૫૯	
કફરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
તન્દ્રા ” ”	
તપ્ત નેત્ર રોગ: તપેલાં નેત્રો ને રોગ, તે—આંખમાં ગરમી થવી.	
નેત્રરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
પ્રસાદનાંજન ^૩	૩૬૯
તમક શ્વાસ: રોગ ૨ ને—આ રોગમાં, વાયુ પ્રકોપ પામી, શિરાની અન્ધર પાછો ફરી, ડોક અને માંથાને પકડીલઇ, કફને ખેંચીને તીવ્ર વેગથી શ્વાસને ઉત્પન્ન કરે; સળખમ કરે; કણ્ઠની અન્ધર ધુરધુર શબ્દ થવા માણે; ઉપર પ્રમાણે થવાને લીધે મૂઝાઈ આવી જાય; ભય થાય; ચેષ્ટા વગરનો થઇ જાય; કફ નીકળતી વખતે બહુ જ લેહના થાય; ઉધરસ આવતી વખતે બેશુદ્ધ જેવો ખળી જાય; કફ નીકળી ગયા પછી, બે ધડી સ્પર્ધી શરીરે સારુ લાગે; સ્વા ટાણે આતશય શ્વાસ ચઢે; પડખાભર થાય તો બરડો અને પાંસળાં સળજડ થઇ જાય; બેસે તે વખતે શરીરે જરા-તરા મુખ જેવું જણાય; ગરમાગરમ પદાર્થો ખાવાની ઇચ્છા થાય; આંખો સજી જાય; કપાળે પરસેવો વળે; મોઢું સૂકું થઇ જાય; શ્વાસ ચઢ-	

૧ કોનું લોહી કાઢવું? ૨ સૈન્ધવાદિ નસ્ય કયા કયા રોગોપર ફેવું? ૩ પ્રસાદનાંજન કયારે આપવું?

વિષય	પૃષ્ઠ
વાને લીધે, ઉષ્ઠના પર બેસનારાની પેટે આખું શરીર ડાલે; તથા વરસાદ, ટાઢ હવાવાળી જગ્યા, પૂર્વ દિશાનો વાયુ અને કફકારક પદાર્થો એઓ-નું સેવન કરવાથી શ્વાસ ચઢી આવે; આ શ્વાસ ચાપ્ય—પરાણે મટે એવો છે. ... ૪૯	
લવઙ્ગાદિ ચૂર્ણ	૧૧૭
વ્યાધાદિ ”	૧૧૧
શ્વાસ શબ્દનાં ઔષધો—	
તમસ:—આંખે અન્ધારાં આવવા માણે તે.	
તમોદર્શન પિત્તરોગ: રોગ ૩૮ મો—આ રોગમાં, પિત્તના પ્રકોપથી, આંખોએ અન્ધારાં આવે છે. ... ૫૯	
પિત્તરોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
તરિયોતાવ: રોગ ૧૨ મો—આતુર્થિક જવર શબ્દ જુઓ ... ૪૭	
તર્પિણ:—તૃપ્ત કરનાર	
લવંગાદિ ચૂર્ણ	૧૧૭
તર્પિણી:—તૃપ્ત કરનારાં	
તણ્ડુલ કૃસરા	૯૯
” ચવાચૂ	”
તિલ કૃસરા	”
” ચવાચૂ	”
માપા કૃસરા	”
” ચવાચૂ	”
મુદ્ગ કૃસરા	”
” ચવાચૂ	”
વિલેપી ^૧	૧૦૦
તલ: રોગ ૯ મો—તિલકાલક સામાન્ય છુદ્દ રોગ શબ્દ જુઓ (શરીરપર ને કાળા તલ થાય, તે)... ૫૭	
તાપ:—પીડા	
લઘુસૂચિકાભરણ રસ	૨૩૨
લોહનાથ રસ	૨૨૫
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	

૧ વિલેપીના ગુણો.

વિષય **પૃષ્ઠ**
 તારુણ્યપિટિકા: રોગ ૨૯ મો—(મુખદ્વપિકા
 સામાન્ય ક્ષુદ્ર રોગ શબ્દ બ્વ્યો ... ૫૭
 તાલુકલ્પ આલરોગ: રોગ ૧૪ મો—આ
 રોગમાં બાળકના તાળવામાંના માંસની અન્દર
 કફ કોપાયમાન થઈ, માથાના મધ્યમાં આવેલી
 તાળવામાં ઘાણી પાડે; નીચેના ભાગનું તાળવું
 લચ્ચી પડે; તેને લીધે બાળક—છોકરું મોઢામાં
 ધાઈ લઈ ન શકે. કોઈ છોકરું મોઢામાં ધાઈ
 લે, તો પણ માણડ માણડ ધાવી શકે; પાતળા
 ઝાડા થાય; તરશ લાગ્યા કરે; આંખ, મોઢું અને
 ગળું, કબ્જા કરે; ડોક નમી જાય; અને પીથેલું
 ફૂથ ઓછી કાઢે. ... ૬૬

આલ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

તાલુપાક મુખરોગાન્તર્ગત તાલુરોગ: રોગ
 ૭ મો—આ રોગમાં પિત્તના પ્રકોપથી, તાળવાં-
 ની અન્દર, અત્યન્ત ભયંકર દેખાવની પાકેલી
 ફેાડલીઓ થઈ આવીને પછી તેની અન્દર,
 અતિશય વેદના સાથે પડે પણ વહેવા માણડે. ૬૦
 વમન પ્રયોગ? ૨૬૫
 તાલુ રોગ (મુખરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં
 ઔષધો—

તાલુપિટિકા મુખરોગાન્તર્ગત તાલુ રોગ: રોગ
 ૨૯—આ રોગમાં વાયુના પ્રકોપ પામવાથી, તાળ-
 વાની અન્દરનો માંસ બગડીને પછી તે જગાએ
 ખડખડચી, ઘાટી, અને પડે વહેનારી ઘણીક
 ફેાડલીઓ થઈ આવે. ... ૬૦

તાલુ રોગ (મુખરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં
 ઔષધો—

તાલુ રોગ: રોગ ૧ લો—(મુખરોગાન્તર્ગત)
 તાળવામાં થનારા રોગ ... ૬૦
 ઇરિમેદાકિ તૈલ ૧૬૧
 ત્રિકલા મોદક ૧૩૫

મુખરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

તાલુરોષ મુખરોગાન્તર્ગત તાલુરોગ: રોગ
 ૬ ક્ષો—આ રોગમાં વાયુના પ્રકોપથી, તાળવું

૧ કયા રોગોપર ઉલ્લી કરાવવી ?

વિષય **પૃષ્ઠ**
 સાવ સૂકું થઈ જઈ, પછી તેમાં ચીરા પડીને
 ભયંકર પ્રકારનો શ્વાસ ચડી આવે. ૬૦
 તાલુ રોગ (મુખરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં
 ઔષધો—

તાલુસંહતિ મુખરોગાન્તર્ગત તાલુરોગ: રોગ
 ૪ થો—આ રોગમાં, કફપ્રકોપથી, તાળવાંની
 અન્દરના ભાગનું માંસ બગડી જઈને પછી સ્વજ
 આવે પણ તે સોજામાં વેદના ન થાય. ૬૦

તાલુ રોગ (મુખરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં
 ઔષધો—

તાવ: રોગ ૧ લો—જ્વર શબ્દ બ્વ્યો ૪૬
 તિક્તાકામિતા કફરોગ: રોગ ૧૨ મો—આ
 રોગમાં કફના પ્રકોપથી, કડવા પદાર્થો ખાવાની
 ઇચ્છા થાય. ... ૫૯

કફ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

તિક્તાસ્થતા પિત્તરોગ: રોગ ૯ મો—આ
 રોગમાં, પિત્તપ્રકોપથી, મોઢું કડવું થઈ જાય. ૫૯
 પિત્તરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

તિમિર રોગ: રોગ ૧ લો—(નિત્રરોગાન્તર્-
 ગત)—આ રોગમાં, શિરાને વહેનારી નાડીને
 અનુસરનારા વાતાકિ દોષો, પહેલા પડદાની
 અન્દર જઈને રહ્યા હોય તો, કારણ વગર, તે
 રોગીને, કોઈ વખત રૂપ બરોબર ન દેખાય;
 અને કોઈ વખત બરોબર દેખાય; તે વાતાકિ
 દોષો, બીજા પડદાની અન્દર જઈને રહ્યા હોય
 તો, ન હોય તેવો પદાર્થ દેખાય: પાસે રહેલો
 પદાર્થ માણડ માણડ દેખાય; દૂર રહેલો ઝીણો
 પદાર્થ ન દેખાય; દૂર રહેલું રૂપ પાસે છે, એમ
 લાગે; અને પાસે રહેલું રૂપ દૂર છે એમ લાગે;
 બીજા પડદામાં જઈને રહેલા તે દોષો, મણડ-
 લાકાર હોય તો મણડલની પેઠે દેખાય; દષ્ટિના
 મધ્યમાં તે દોષો રહ્યા હોય તો એક વસ્તુનાં બે
 રૂપો દેખાય; દષ્ટિના મધ્યમાં તે દોષો ઘણા પ્રકા-
 રના હોય તો, એક વસ્તુનાં ઘણાંક રૂપો દેખાય;
 દષ્ટિના અન્દરના ભાગમાં તે દોષો ગયા હોય
 તો નાની વસ્તુ મોટી દેખાય; અને મોટી વસ્તુ

વિષય પૃષ્ઠ
નાની દેખાય; દષ્ટિની નીચેના ભાગમાં તે દોષો ગયા હોય તો, પાસે પડેલી વસ્તુ ન દેખાય; દષ્ટિના ઉપરના ભાગમાં તે દોષો ગયા હોય તો, છેટ પડેલી વસ્તુ ન દેખાય; અને દષ્ટિના પડખાના ભાગમાં દોષો ગયા હોય તો પડખા-ભર પડેલી વસ્તુ ન દેખાય. ... ૬૩

ગુફ્ફની સ્વરસાદિ રસક્રિયા ... ૩૬૪

અન્દ્રોદયાવર્તિ ... ૩૬૧

તર્પણ પ્રયોગ ... ૩૫૪

ત્રિકલા ધૂત ... ૧૫૦

પાણિતલસ્પર્શપ્રયોગ ... ૩૬૮

પુનર્નવા તૈલાંજન ... ૩૬૫

રોપણી કુસુમિકા વર્તિ ... ૩૬૨

લેખની રસક્રિયા ... ૩૬૩

સ્નેહપાન^૧ ... ૨૫૬

તિર્યકક્ષિપ્ત અસ્થિભંગ ભેદ: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં સાન્ધ્યાઓમાંનું એક હાડકું, સાન્ધ્યાનું સ્થાન છોડીને વાંકું થઈ જવાથી તીવ્ર પીડા થાય ... ૫૫

અસ્થિભંગ ભેદ શબ્દનાં ઔષધો—

તિલકાલક શ્વક: રોગ ૨૨ મો—આ રોગમાં કાળા વા ચિત્રવિચિત્ર રંગના ઝેરવાળા શ્વકોને—જવડાઓનો લેપ, શિશ્નના પર કરવાથી, આખું, શિશ્ન પાકી જાય, શિશ્નનું સર્વ માંસ કાળા તલના સરખું કાળું થઈ જઈને પછી તે સડીને વૂટી પડવા માણે છે. આ રોગ ત્રિદોષજનિત છે. ૫૬

શ્વક શબ્દનાં ઔષધો—

તિલકાલક સામાન્ય ક્ષુદ્ર રોગ: રોગ ૬ મો—આ રોગમાં વાતાહિના પ્રકોપ પામવાથી, તલના જેવડા, ન કુ:મે એવા, કાળા ડાંધો, ચામડીના પર પડે છે. આ રોગ “તલ” એ નામે ભાષામાં કહેવાય છે. ... ૫૬

ક્ષુદ્ર રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

તીવ્ર વાતજ્વર:—વાતજ્વર શબ્દ બુદ્ધિ શાલિપણ્યાદિ ક્વાથ ... ૭૯

૧_કયાં કયાં મનુષ્યને સ્નેહપાન કરાવવું ?

વિષય પૃષ્ઠ
તીક્ષ્ણાગ્નિ જઠરાગ્નિ વિકાર: રોગ ૨ નો—આ રોગમાં, હસ્મેશાં ખાવાના નિયમના કરતાં વધારે ખાધેલું અન્ન પણ સુખેથી પચી જાય છે. આ રોગ, પિત્તમાંથી થતા ચાલીશ રોગોમાંના ઔષ્ધ-ચોપ આદિ દરદો પેદા કરે છે. ૪૯

અનુવાસન અસ્તિ^૧ ... ૨૭૮

ઉદર શબ્દનાં ઔષધો—

તુણ્ડિકરી મુખરોગાન્તર્ગત ગલરોગ: રોગ ૧૦ મો—આ રોગમાં, ગળાંની અન્દર આવેલી હરપચીના સાન્ધ્યામાં, રૂનાં ઝીણડવાનાં સરખો થોડી વેદનાવાળો, કઠણ, ઘણા ઠણકા મારે એવો, સોયો ખોંચ્યા સરખો વેદનાવાળો, દાહ કરનારો અને પાકેલાં સરખો સોજો થઈ આવે છે. ૬૦

ગલ રોગ (મુખરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો—

તુલ્યવહ્નિદ્વ્ય: રોગ ૧ લો—પ્લુપ્તવહ્નિદ્વ્ય શબ્દ બુદ્ધિ ... ૫૫

તૂની વાતરોગ: રોગ ૧૮ મો—આ રોગમાં વાયુ, પ્રકોપ પામી, મલાશય અને મૂત્રાશયમાં અસહ્ય વેદના ઉત્પન્ન કરી, નીચેના ભાગમાં દાખલ થઈને ગુદા અને ઉપસ્થ (સ્ત્રી પુરુષનાં ગુહસ્થાન)માં કુવારેથી ચીરવા સરખી પીડા કરે. ... ૫૮

અજમોઢાદિ ગુટિકા ... ૧૨૨

અજમોઢાદિ ચૂર્ણ ... ૧૨૧

વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

તુટ: રોગ ૧ લો—તુષણ શબ્દ બુદ્ધિ ... ૫૦

તૂતીયક જ્વર: રોગ ૧૧ મો—આ રોગમાં, એક દિવસને આન્તરે ગમે ત્યારે ઠાઠ ચઢી આવે; ખીજે કોઈ રોગ મડી ગયા પછી ન ખાવા લાયક પદાર્થો ખાવાથી પણ આ તાવ આવી જાય; તાવ આવે કે તરત ત્રિદોષો કોપાયમાન થાય; ત્રિદોષના કોપથી ત્રિદોષમાં રહેલું પિત્ત પોતે એકલું વાત કંદમાંથી છૂટું પડીને ઠાઠની વા દાહની સાથે જ્વર આણે; ઠાઠની સાથેના

૧ અનુવાસન અસ્તિ કોને મારવી ? એ મથાળાંમાં આ ઓસડ તથા રોગો છે.

વિષય	પૃષ્ઠ
તાવમાં, પહેલાં ઠાઠ આવે; ઠાઠ આવ્યાને થોડોક વખત થયા પછી જેમ જેમ ઠાઠ ચોછી વાય, તેમ તેમ શરીરની અન્દર તાવ ભરાવા માણે; ઉલટી થવા માણે; મૂઝાઈ આવી જાય; મઠ ચઢે; તરશ લાગ્યા કરે અને બાકીનાં બીજા અર્ધાં લક્ષણો સન્નિપાત જ્વર પ્રમાણે થવા માણે. ૪૬	
ગુફ્યાદિ ક્વાથ ...	૮૫
જ્વર શબ્દનાં ઔષધો-	
પટોલાદિ ,, ...	૮૫
પાણીચક્ર્યાણુ ધૂત ...	૧૪૭
શીતજ્વરારિ રસ ...	૨૨૪
તુષિ કંઠ રોગ: રોગ ૧૮ મો-આરોગમાં, કંઠપ્રકોપથી આખો દિવસ પેટ ધરાણા સરખું લાગે:-ભોજન કરવાની ઇચ્છા ન થાય. ૫૯	
કંઠ રોગ શબ્દનાં ઔષધો-	
તુષા: રોગ ૧ લો-તુષ્ણા શબ્દ જ્વરો. ૫૦	
તુષ્ણા: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં ભય થાય; ભ્રમ પડે; બળ નાશ પામે; ખાટા, તીખા પદાર્થો ખાય; ક્રોધ અને ઉપવાસ કરે; એ પ્રમાણે વર્તનારા મનુષ્યનાં કોપાયમાન થયેલાં વાતપિત્ત તાળતું, મૂત્રાશય, જીભ, ગળું અને રસવાહિની ધમની નાડીને સ્પર્શી નાંખીને તરશને ઉત્પન્ન કરે. કંઠ, આમ અને અન્ન એઓથી જો કે તાળતું વગેરે સ્પર્શતાં નથી, તોપણ રસવાહિની ધમની કંઠાદિકથી ફાવેલ થાય ત્યારે જ આ રોગ થાય. ...	૫૦
અભયાદિ શૂત. ...	૮૨
અમૃતાદિ ,, ...	૮૧
અષ્ટવર્ગ ચૂર્ણ. ...	૧૧૨
આમ્લાદિ ગુટિકા ...	૧૨૮
આમ્લાદિ ફાણ્ટ. ...	૧૦૨
ઉશીરાદિ જલપાન. ...	૯૮
કુમાણુકાવલેહુ ...	૧૩૬
ગુફ્યાદિ ક્વાથ ...	૮૫
,, ગણકવાથ ...	૭૯
અવનપ્રાણાવલેહુ (જીવન). ...	૧૩૮

વિષય	પૃષ્ઠ
જીવનીચગણ ચૂર્ણ. ...	૧૧૨
દ્રાક્ષાદિ ક્વાથ ...	૮૦
ધાન્યાદિમન્ય. (છર્દિસમુદ્ભવા) ...	૨૧૯
ધાન્યાક હિમ. ...	૧૦૪
ધાન્યાકાદિ ...	”
નિરુહ અસ્તિ ^૧ ...	૨૮૬
ગીલોત્પલાદિ હિમ. ...	૧૦૪
પ્રતિમર્શ નસ્ય ^૨ ...	૩૦૦
મધુકવલ. ...	૩૧૩
,, ગણકવાથ ...	૩૧૦
,, પ્રતિસારણ. ...	૩૧૨
મધુકાદિ ફાણ્ટ ...	૧૦૨
,, ,, ...	૧૦૨
,, હિમ ...	”
મરીયાદિ હિમ ...	૧૦૪
યવમન્ય. ...	૧૦૩
લાજમણ (પિપાસા) ...	૧૦૧
વસન્તકુમાર રસ. (પ્રસ્તાવના). ૨૫૯ પછી સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો-	
સુદર્શન ચૂર્ણ. ...	૧૧૩
તુષ્ણાનિરોધજ ઉદાવર્ત: રોગ ૨ જો-આ રોગમાં પાણીની તરશ લાગ્યા છતાં, પાણી ન પીવાથી, ગળું તથા મોઢું સ્પર્શવા માણે; કાને બેહેરું થાય અને હૃદયમાં પીડા થાય. ૫૨	
ઉદાવર્ત શબ્દનાં ઔષધો-	
તુષ્ણા નિરોધજ કાહ: રોગ ૩ જો-આ રોગમાં, તરશ લાગ્યા છતાં પાણી ન પીવાથી, પાણીના જેવી શરીરની અન્દરની ધાતુઓ ફીણ થઈ જઈ. પિત્તની ગરમી વૃદ્ધિ પામીને) પછી તે, શરીરની બહાર અને અન્દરથી કાહ ઉત્પન્ન કરે; તેથી, વખતે બેથુદ્ધ થઈ જાય; ગળું, તાળતું અને હોડો, સાવ સ્પર્શ ઠાટ થઈ જાય; અને કુતરાની માફક જીભને બહાર કાઢી નાંખીને ધૂળવા માણે. ...	૫૧
૧ નિરુહ અસ્તિ કોને મારવી ? ૨ કયા રોગપર પ્રતિમર્શ નસ્ય આપવું ?	

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ઢાહ શબ્દનાં ઔષધો—		પ્રથમન નસ્ય. (વિસંજ્ઞ) ^૧ ...	૨૯૬
તેજપ્રદઃ—તેજ દેનાર.		બ્રહ્મપુત્ર વિષ (ત્રિદોષ.) ^૨ ...	૨૧૫
કશ્યપારિષ્ઠ ૧૭૪		યોગરાજ ગુચ્છ. (ત્રિદોષ) ...	૧૩૨
તેજદ્રેષ પિત્તરોગઃ રોગ ૨૯ મો—આ રોગમાં		લવંગાદિ ચૂર્ણ. (,) ...	૧૧૭
પિત્તપ્રકોપથી, અગ્નિ અને ચર્યનું તેજ સહન		વત્સનાભ—વહનાગ વિષ. ૨ ...	૨૧૫
થઈ શકે નહિ. ૫૯		વૈકાન્ત—તરમરીની ભસ્મ ^૩ (ત્રિદોષ) ૨૦૫	
પિત્ત રોગ શબ્દના ઔષધો—		શૂંગક વિષ ...	૨૧૩
તોદ વાતરોગઃ રોગ ૭૪ મો—આ રોગમાં		સકતુક વિષ. ...	૨૧૪
વાયુના પ્રકોપથી, શરીરની અન્દર સોઈખોસ્યા		સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—	
સરખી પીડા થવા માણ્ડે છે. ... ૫૮		સુદર્શન ચૂર્ણ. (દોષત્રય.) ...	૧૧૩
વાતરોગ શબ્દનાં ઔષધો—		સૌરાષ્ટ્રિક વિષ, (ત્રિદોષ) ^૨ ...	૨૧૪
તોચજ રજઃ—પાણી લાગવા સમ્બંધી રોગ.		સ્નેહસ્થ અલ્પા માત્રા. (સ્વદપદોષ	
લોહ રસ. ૨૫૦		પ્રજિત.) ^૪ ૨૫૩	
ત્રયોદશ સન્નિપાતઃ—તેરે સન્નિપાત રોગ.		સ્વર્ણમાક્ષિક—સોનામખીની ભસ્મ	
ચિપ્પલ્યાદિ કષાય. ૮૩		ત્રિદોષ.) ^૫ ૧૯૨	
ત્રિક્ષ્ણઃ—વાંસા આદિસ્થાનનાં ત્રણ હાડ-		હારિદ્ર વિષ. ૨ ૨૧૫	
કાંતી સન્ધિના ભાગનું જે અઘાઈ જવું, તે.		હાલાહલ, ૨ "	
લાક્ષાદિ તેલ. ૧૫૩		ત્રિદોષ ગુલ્મઃ રોગ ૭ મો—સન્નિપાત ગુલ્મ	
ત્રિક્ષ્ણ—વાંસા આદિસ્થાનનાં ત્રણ હાડ-		શબ્દ બુઝ્યો ૫૨	
કાંતી સન્ધિના ભાગમાં નીકળતું એવું જે થળ તે.		ત્રિદોષ છર્દિઃ રોગ ૫ મો—સન્નિપાત છર્દી	
સુદર્શન ચૂર્ણ. ૧૧૩		શબ્દ બુઝ્યો ૫૦	
ત્રિદોષઃ—વાતાદિ ત્રણે દોષોનું જે પ્રકોપ		ત્રિદોષજ મુખપાકઃ રોગ ૫ મો—સન્નિપાત	
પામવું, તે.		મુખપાક મુખરોગાન્તર્ગત મુખાન્તઃસમ્ભવ રોગ	
અંજન રસ (સન્નિપાત) ... ૨૩૪		શબ્દ બુઝ્યો ૬૧	
અલ્પ્યાદિ કર્ક. (ત્રિદોષ.) ... ૧૦૮		ત્રિદોષ જ્વરઃ રોગ ૭ મો—સન્નિપાત જ્વર	
અબ્રક ભસ્મ , ૧ ... ૧૯૬		શબ્દ બુઝ્યો ૪૬	
અવપીડ નસ્ય. (સન્નિપાત) ^૨ ૨૯૬		ત્રિદોષ તૃષ્ણાઃ રોગ ૪ થો—આ રોગમાં,	
અષ્ટગુણ મણ્ડ. (સર્વ દોષ.) ... ૧૦૦		ત્રિદોષનાં લક્ષણો જણાય છે. ... ૫૦	
ઉન્મત્ત રસ. (સન્નિપાત.) ... ૨૩૩		તૃષ્ણા શબ્દનાં ઔષધો—	
કાલકૂટ વિષ. (ત્રિદોષ.) ^૩ ... ૨૧૫		ત્રિદોષ કૃષિત શોષિતસ્રાવઃ—ત્રિદોષથી	
તારમાક્ષિક—રૂપામખીની ભસ્મ		કૃષિત થયેલાં લોહીનું જે કાઢવું, તે.	
(ત્રિદોષ.) ^૪ ૧૯૩		પદક્રિયા ^૬ ૩૪૨	
ત્રિક્ષ્ણામોહક. (ત્રિદોષ પ્રલવામય.) ૧૩૫			
પ્રતીપક વિષ. (ત્રિદોષ.) ^૩ ... ૨૧૫			

૧ અબ્રક ભસ્મના ગુણ. ૨ અવપીડ નસ્ય કયા કયા રોગોપર દેવું ? ૩ નવે વિષોના ગુણ. ૪ તારમાક્ષિક—રૂપામખીની ભસ્મના ગુણ.

૧ પ્રથમન નસ્ય કયા કયા રોગોપર દેવું ? ૨ નવે વિષોના ગુણ. ૩ વૈકાન્ત—તરમરીની ભસ્મના ગુણ. ૪ અલ્પામાત્રાના ગુણ. ૫ સ્વર્ણમાક્ષિક—સોનામખીની ભસ્મના ગુણ. ૬ ત્રિદોષ દુષ્ટ રક્ત શાથી કાઢવું ?

વિષય પૃષ્ઠ
ત્રિદોષ નાશીત્રણુ: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં
દાહ થાય; તાવ આવે; સ્વાસ્થ્ય ધ્યાવે; મૂર્ચ્છા
આવી નય: મોહું સ્વપ્ન; અને એ ઉપરાન્ત
ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો જણાય. ... ૫૫
ત્રણુ શબ્દના ઔષધો—

ત્રિદોષ પાણુ રોગ ૪ થો—આ રોગમાં,
ત્રિદોષના પ્રકોપથી તાવ આવી નય; અન્ન
આવાપર અરુચિ થાય; મોઢામાં પાણી આવીને
હીમકો આવ્યા સરખું થાય; ઉલટી આવ્યા કરે;
તરશ લાગ્યા કરે અને ગ્લાનિ થાય. ૪૮
પાણુ શબ્દનાં ઔષધો—

ત્રિદોષ પ્રલવામય:—ત્રણે દોષોમાંથી થયેલો
જે રોગ, તે, (ત્રિદોષ શબ્દ જ્ઞેયો.)

ત્રિદોષ મદ: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં;
ત્રિદોષનાં લક્ષણો જણાય છે. ... ૫૦
મદ શબ્દનાં ઔષધો—

ત્રિદોષ મદાત્મય:—રોગ ૪ થો આ રોગમાં
ત્રિદોષનાં લક્ષણો જણાય છે. ... ૫૦
મદાત્મય શબ્દનાં ઔષધો—

ત્રિદોષ શેહિણી મુખરોગાન્તર્ગત ગલરોગ:
રોગ ૪ થો—ત્રિદોષના પ્રકોપથી ગળામાં ઉણડા-
શ્વના ભાગમાં પડવાળા માંસના કોણાઓ થઈ
આવે છે- આ રોગ: તરત છવ લે છે. ૬૦
ગલ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

ત્રિદોષ લિંગનાશ નેત્ર રોગાન્તર્ગત લિર્જ-
નાશ રોગ: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં, ત્રણે
દોષોનાં લક્ષણો હોવાથી, દષ્ટિમણુડળની અન્દર
બરેહ તરેહના રંગો દેખાય. ... ૬૩
નેત્ર રોગ શબ્દનાં ઔષધો—

લિંગનાશ (નેત્રરોગાન્તર્ગત) રોગના ઔષધો-
ત્રિદોષ વિદ્રધિ: રોગ ૬ હો—આ રોગમાં,
ઘણું પ્રકારની પીડા કરવા વાળી; પાક્યા પછી
ચણા પ્રકારે પડે વહેનારી નાના પ્રકારના વર્ણુની;
ઘણી પેટે લટકતી; વિષમ એટલે અનેક
પ્રકારે નાની મોટી થનારી; કોઈ વખતે જ પાક-

વિષય પૃષ્ઠ
નારી અને કોઈ વખતે તો ન જ પાકનારી
વિદ્રધિ—ગાણુ થાય છે. ... ૫૪

વિદ્રધિ શબ્દનાં ઔષધો—
ત્રિદોષ શોથભેદ: રોગ ૭ મો—આ રોગમાં,
વાત, પિત્ત અને કફ, એ ત્રિદોષનાં ભેગાં લ-
ક્ષણો જણવાં. ... ૫૩
શોથ ભેદ શબ્દનાં ઔષધો—

ત્રિદોષોદર: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં,
આખા શરીરે દાહ થવા માણે; હમ્મેશાં મૂર્ચ્છા
આવે; શરીરે ઘોળો થઈ નય; શરીરે ફબળો
થવા માણે અને પરિશ્રમ કરે ત્યારે શોષ
પડવા માણે. આ રોગ, ટાઢો પવન બહુ ટુંકતો
હોય તે સમે વા વરસાદનાં ઝાપટાં પડતાં
હોય, તે સમે ઘણું ફરીને પ્રકોપ પામે. વળી
નખ, વાળ, મૂત્ર, વિષ્ણ અને અટકાવાદિ પદાર્થો,
ખાવા પીવાના પદાર્થમાં મેળવીને બ્યભિચા-
રિણી સ્ત્રીદ્વારા ખાધામાં આવે; શત્રુદ્વારા વિષ
ખાધામાં આવે; સર્પનાં સરખાં ઝેરી જનાવરો
કે જે પાણીમાં રહેતાં હોય વા જે પાણી, ખડ,
પાન્દરાં આદિ કચરો પડવાથી ગન્ધાર્ધ ગયું
હોય, તેવું પાણી પીવામાં આવે; ધીમી અસર
કરનારું વિષ ખાવામાં આવે; એ સર્વ કાર-
ણોથી, રક્ત સાથે ત્રિદોષો પ્રકોપ પામે તેને લીધે
અત્યંત ભયંકર આ ઉદરરોગ થઈ આવે. ૫૨

ત્રિદોષાતિસાર: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં,
ઉપર કહેલા ત્રિદોષનાં લક્ષણો વાળો; હુક્કરની
ચરખીના સરખો, માંસ ધોવાનાં પાણી જેવો
અથવા અનેક રંગનો ઝાડો આવે; તન્દ્રા રહે;
મોહ થાય; ગ્લાનિ થાય અને મોહું સ્વપ્ન
માણે છે... ... ૪૭

પંચુતા વાત: રોગ ૧૬ મો—આ રોગમાં,
વાયુ, કોપાયમાન થઈ, કમ્બરની અન્દર રહીને
પછી બન્ને સાથળોની મોટી રગોને ખેંચવા
માણે, તેથી પગો લૂલા થઈ નય. ૫૮

પટલ:—આંખે જે પડળ આવવાં, તે.
ચન્દ્રોદયા વર્તિ... ... ૩૬૧

વિષય	પૃષ્ઠ
ત્રિક્ષ્ણા ધૃત. ...	૧૫૦
પચ્ચાદિ ક્વાથ. ...	૬૨
પદ્મારુણ આલ રોગ: રોગ ૧૩ મો—આ રોગમાં, આલક્ષના માથામાં કે અસ્તિમાં ત્રણે દોષોને લીધે રતવા થઈ આવે છે; તેનો, રાતાં કમળના સરખો રંગ હોય છે; આ રોગ માથામાંથી ઉત્પન્ન થઈને આંખ ઉપરના રસ્તેથી હૃદય સુધી ફેલાય છે- વા અસ્તિમાંથી ઉત્પન્ન થઈ, ઉપરના ભાગવાળા હૃદય સુધી ફેલાઈને પછી પાછો નીચેના ભાગમાં રહેલી ગુદા સુધી આવે છે. આ રોગથી છોકરું કવચિત બચે છે. ભાષામાં આ રોગને “રતવા” કહે છે. ...	૬૬

પક્ષિની કણ્ઠક કુદ્રોગ: રોગ ૨૬ મો—આ રોગમાં, કંઈ વાતના પ્રકોપ પામવાથી, કમળના કાણ્ઠા સરખા કાણ્ઠાથી ભરેલું, ગોળાકાર, પાણ્ડુ રંગનું અને ખરજ આવ્યા કરે એવું મણ્ડળ થાય છે. ...

પનસિકા કુદ્રોગ: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં, વાત કંદના પ્રકોપથી, કાનની અન્દર, ફણસની ગોઠલીના આકારની કઠણ ફેરાલી થઈ આવીને પછી તેની અન્દર બહુ કણુકા મારે છે. ભોજના મતે તો આ રોગ કાનની બહાર થાય છે. ૫૬

પરમહ મહાત્મ્ય રોગ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, નાક વગેરે સ્થાનથી, કંઈ પરવા માણ્ડે; શરીર ભારે સલ થઈ જાય; મોઢું ગળ્યું થઈ જાય; ઝાડો પેશાબ બન્ધ થઈ જાય; ઝોંકા આવ્યા કરે; અન્ન ખાવાપર અરુચિ થાય; તરશ લાગ્યા કરે તથા માંથામાં અને સાંધાઓમાં કાપ્યા સરખી વેદના થાય છે. ...

પરમો: મેહ શમ્બ બ્વો ... ૫૩

પરવાળાં:—ઉત્કલિષ્ઠ વર્મેરોગ શમ્બ બ્વો.

પરિણામશૂળ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, પોતાની મેળે કોપાયમાન થયેલો વાયુ, કંઈ પિત્તની પાસે જઈ, તેમને ઘેરી લઈ, બળવાન થઈને પછી શૂળ ઉત્પન્ન કરે; આ શૂળ ખાધેલું અન્ન પચવા ટાલે નીકળે છે. આ શૂળની અન્દર

વિષય	પૃષ્ઠ
પિત્ત વધારે હોય છે. વળી આ શૂળ, પરખાં, વાંસો, પેટ, નાભિ, અસ્તિ, સ્તનનો મધ્યભાગ અને વાંસાનો મૂળ ભાગ, એ સર્વ સ્થળે નીકળે છે. આ શૂળ, જમ્બા પછી, ઉલટી થયા પછી વા અન્ન પચી ગયા પછી નીકળતું બન્ધ થાય છે. ...	૫૧

વિષય	પૃષ્ઠ
વિષયુક્તાન્તાજટા ક્લક. ...	૧૦૭
શુષ્કચાદિ ” ...	૧૦૭

પરિપોટ ક્ષ્ણપાલી રોગ: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં, યુવાળા મનુષ્યના કાનને ટોંચી, છિદ્ર પાડીને પછી તે છિદ્રને ધીમે ધીમે ન વધારતાં, મોરપીંછ આદિની સળાઓ ખોસીને એકદમ મોઢું કરી દેવામાં આવે તો, વાયુ, કોપાયમાન થઈ, કાનની કોરપર સોળે આવે; તે સોળે રાતા રંગનો, પીડા કરનારો અને ઉપરની આમડીની અન્દર જરાતરા ફાટલો હોય છે. ૬૧

પરિશુતા યોનિ રોગ: રોગ ૧૪ મો—આ રોગમાં, પિત્ત પ્રકૃતિવાળી સ્ત્રીએ, પુરુષનો સંગ કરવા ટાલે, પોતાને આવતી છીંક અને ઓરકારને અટકાવી રાખવાથી, તે સ્ત્રીનો વાયુ, પિત્ત સાથે ભળી જઈ, કોપાયમાન થઈને પછી તે સ્ત્રીની યોનિને દોષવાળો કરે; તેથી તે સ્ત્રીની યોનિ સ્વૃજ જાય; યોનિથી કોઈ પણ વસ્તુનો સ્પર્શ સહન ન થાય; યોનિની અન્દર વેદના થાય; અન્દરથી આશામાની તથા પીળો અટકાવ વહ્યા કરે; અસ્તિની—કુણ્ડીની નીચેનો ભાગ અને પરખાં જડ થઈ જાય; અતિસાર નામે ઝાડાનો રોગ થાય; અન્નપર રુચિ ન થાય; કમ્બરમાં તથા સાંધાઓમાં વેદના થાય સોઘ ખોંચ્યા સરખી પીડા થાય અને તાવ પણ આવી જાય. ૬૫

પરિવર્તિકા શુક રોગ: ૧ રોગ ૨૪ મો—આ રોગમાં શિરને યોગવાથી વા તેના પર કેંવાગવાથી, વ્યાન વાયુ, કોપાયમાન થઈ, ઇન્દ્રિયની કોથળીમાં ભરાઈને પછી તે આમડીને ઉંચે ખેંચે;

૧ આ ગ્રન્થકારે શુકરોગમાં આ રોગ લીધો છે; પણ માધવમાં આ, કુદ્રોગમાં છે, વળી વાગલદે તો આ રોગ લીધો જ નથી.

વિષય **પૃષ્ઠ**
વાગવાથી ઇન્દ્રિય કોશ ચહે; શિશનના કૂલની નીચે
ગાણું બન્ધાય; તે ગાણમાં ઢાહ થાય; ઠાણકો
મારે અને કોઈ વખતે તે ગાણ પાકે. આ વ્યાધિ
વાતજન્ય છે પરંતુ જો ક્ષુબ્ધ હોય તો ગાણ
કઠણ થઈને પછી તેમાં ખરજ આવે. આના
સરખાં નિવૃત્ત શુકનાં લક્ષણ છે... ૫૬

પરિસ્ત્રાવી ભગન્દર: રોગ ૩ જો-આ રોગ
માં, પોતાનાં કારણથી કોપાયમાન થયેલો ક્ષુ,
ગુહાની આસપાસ ઘોળા રંગનો કઠણ ફેડલો
ઉત્પન્ન કરે; તે ફેડલો પાકે; પાક્યા પછી ફૂટે;
ફૂટ્યા પછી તેમાંથી ઘાટું પરૂ વહે; પરૂ વહેવા
માં આ પછી, તેની અન્દર અતિશય ચળ આવે;
તેની અન્દર ઠાણકો ચોહો મારે; અને હુમ્મેશાં
વહ્યા જ કરે. ... ૫૫

પરિસ્ત્રાવી ઉદર: રોગ ૭ મો-ક્ષતોદર
શબ્દ બુઝ્યો ... ૫૨

પરિક્ષિપી ભગન્દર: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં,
વાત પિત્તથી થયેલું ભગન્દર, ગુહાના છેડે,
નગરને જેવી રીતે ફરતી ખાઈ હોય, તેવા
આકારનું ઉત્પન્ન થાય છે. ... ૫૫

પર્વણી નેત્રસન્ધિ રોગ: રોગ ૪ જો-આ
રોગમાં, ડોળાના ઘોળા કાળા ભાગની સન્ધિ-
ની ઉપર, રાતી, ધીડી જેવડી, ઢાહક અને શુળ
મારનારી ફેડલો થઈ આવે; પછી તે ફૂટે અને
ફૂટ્યા પછી તેમાંથી લોહી વહેવા માણડે. આ
રોગ રક્તજન્ય છે. ... ૬૨

પલિત:-પલિત કપાલરોગ શબ્દ બુઝ્યો

પલિત-કપાલ રોગ: રોગ ૯ મો-આ રોગ-
માં, કોથ, રોક તથા શ્રમને લીધે ઉત્પન્ન થયેલાં,
શરીરની અન્દર પિત્ત તથા ગરમી, એ બન્ને,
મસ્તકની અન્દર જઈને વાળને ઘોળા કરે છે. ૬૨

અગસ્ત્યહરીતક્યાવલેહ. ... ૧૪૦

અભ્યાદિ મોઢક ... ૨૭૪

અબ્રક ભસ્મ^૧ ... ૧૯૫

૧ અબ્રક ભસ્મના સામાન્ય શુળ. એ મથા-
ળામાં આ ઓસડ તથા રોગો છે.

વિષય **પૃષ્ઠ**
અયોરભાદિ લેપ ... ૩૧૯
અરવગન્ધાદિ ચૂર્ણ ... ૧૨૫
ઇન્દ્રવારુણિકાબીજતૈલ લેપ... ૩૧૯
ઇરિમેઢાદિ તૈલ ... ૧૬૧
કાકિની નસ્ય ... ૩૦૧
ગમ્ભારી ,, ... ૩૦૧
ભૂંગરાજ તૈલ ... ૧૬૧
પલિત્ય કપાલ રોગ: રોગ ૮ મો-પલિત
કપાલ રોગ શબ્દ બુઝ્યો. ... ૬૨

પક્ષધાતક:-પક્ષધાત વાત રોગ શબ્દ બુઝ્યો

પક્ષવધ વાત: રોગ ૧૩ મો-પક્ષધાત વાત
શબ્દ બુઝ્યો

પક્ષધાત વાત રોગ: રોગ ૧૩ મો-આ
રોગમાં કોપાયમાન થયેલો વાયુ, શરીરનો અર્ધો
ભાગ ઘેરી લઈ, શિરા તથા સ્નાયુને શોષી
લઈને પછી શરીરનાં ડાખાં પડખાંને કેળમણાં
પડખાંને, હાલતું ચાલતું બન્ધ કરી દે; શરી-
રનાં સાન્ધાઓનાં બન્ધનોને ઢીલાં ઢળ કરી
નાંખે; તેથી રોગીનું અર્ધું શરીર હરફર કરી ન
શક્તોં લાકડાંની માફક જડ થઈ જાય; અને તે
જડ થયેલા શરીરને, ગમે તેવી રીતે સ્પર્શ કર્યાં
છતાં જરા જેટલું સ્પર્શજ્ઞાન ન થાય. ૫૮

નારાયણ તૈલ ... ૧૫૪

ન્યમ્રોધાદિગણ કવાથ ... ૯૨

પક્વકન્દ રસોન ક્લદ્. ... ૧૦૬

બૃહન્નિષ્ઠાદિ કવાથ. ... ૯૫

મહારાસ્નાદિ કવાથ. ... ૮૯

માપાદિ તૈલ ... ૧૫૬

પક્ષમકોપ વર્ત્તરોગ: રોગ ૮ મો-(માધવ-
નિહાન):-પક્ષમરોધ વર્ત્તરોગ શબ્દ બુઝ્યો

પક્ષમરોધ વર્ત્તરોગ: રોગ ૯ મો-આ
રોગમાં વાયુના પ્રકોપ પામવાથી, આંખોની
પાંપણો સંકોચાઈ જવા સાથે, ખડબચણી થઈને
પછી, તે પાંપણનો અગ્રભાગ, આંખની અન્દર
પેશી જાય વા પાંપણના આગળા વાળો કાઢતા
સરખાં તીક્ષ્ણ થઈ જઈને, આંખની અન્દરની

વિષય પૃષ્ઠ
 કાળી કીકીમાં ખુચીને વારંવાર ધસાય, સોઢ
 પ્રમાણે ખુંચે, ખુંચવાથી આંખ સ્થૂં આવે,
 આંખ સ્થૂંત્યા પછી અગ્નિ સરખો દાહ થાય,
 અને અગ્નિ સરખો દાહ થવાને લીધે આંખથી
 પવન આદિ સહન થઇ શકે નહિ. કદી તે
 રૂંવાડાં કાઢી નાંખે યા થોડા દિવસ સારું થયેલું
 જણાય પણ પાછાં તે રૂંવાડા કડો ત્યારે એમનું
 એમ જ થઇ રહે. ... ૬૨

પ્રથમપાત વર્ત્તશૈગઃ શૈગર ન્ને-આ શૈગમાં
પાપણની આમશીમાં રહેનારં પિત્ત, કોપાયમાન
થઇને પાંપણના વાળને ખેરી નાંખે, આંખે
ખરજ આવ્યા કરે, અને આંખની અન્દર
કાહુ થાય. ... ૬૨

कण्ठ नेत्र रोग शल्हना औषधो—

नेत्र ,, ,, ,,

पक्ष्मशात वर्त्मरोगः रोग २ ज्ञे-पक्ष्मपात
वर्त्मरोग शब्द व्युत्थो। ... ६२

पुक्ष्मार्शिः रागं ७ भो-वर्त्मर्शि वर्त्मराग
शब्द ज्ञेयो।

પૃથ્વીસંગ વર્ત્મરોગ: રોગ ૧૪ મો—આ
રોગમાં, પાંપણની તળે, અન્દરના ભાગમાં,
મોઠું હોવા છતાં, પાંપણની ઉપરના ભાગપર
ઉપસી આવેલી, રાતા રંગની અને મોટી ફેડ-
કીઓ સન્નિપાતના દોષથી થઇ આવે, તેની
અન્દર ખરજ આવે, અને તે ફેડલીઓની
આસપાસ ઝીણી ઝીણી બીછ ફેડલીઓ પણ
થઇ આવે. આનાં બીજ નામે ઉત્સંગપિટિકા,
ઉત્સંગા અને વર્ત્મોત્સંગ છે. ... ૬૯

પાક ઓછ રાગ:-મુખરાગાન્તર્ગત ઓછ
રાગ શબ્દ બ્યો (હોઠાનું જે પાકનું તે.) ૬૨
રક્તસ્રાવ.^૧ ... ૩૪૦

वमन प्रयोग. (पैत्तिक नष्टि.)^२ २६५

सर्व आशु रोग शब्दनां औषधो—

पाकाल्य सर्वान्नि रोगः रोग ४ थो-आ
रोगमां, प्रकाप पाभेला क्कने लीधे डोणामांना

१. ମାનୁ ଡୋହା କାଣ୍ଡ ? ୨. କ'ଣ ରୋଗାପର ଉଦ୍ଧାରୀ
କରାଏ ?

વિષય પૃષ્ઠ

અઘા કાળા ભાગપર છારી વળે; ઘોળો ભાગ
હઘાડવીય થયા કરે, આખો ડોળો સ્વજ નય,
ટાળાયકું પાણી ગળ્યા કરે, ફાહ થયા કરે,
આંખે દેખાય નહિ અને ગમે તે વખતે વેઢના
થવા માણડે. ... ૬૪

પાડરજીવિકાર : રાગ ૧૦ મો—આ રાગમાં
શરીરમાંનું લોહી કોપાયમાન થવાથી, મોઢાંની
અન્દર ચાન્દાં અને ફોડફીચો થવા સાથે,
અન્દરના ભાગમાં, મોઢું પાકી ગયા સરખું
થઈ જાય. ૫૯

પાંગળો: રાગ ૧૬ મો-પંચુતા વાત શબ્દ
જ્યો... ૫૮

પાયન-આમનું પાયન કરનાર અને જઠ-
રામિ પ્રદીપ્ત કરનાર.

गुह्यादि स्वाथ.

ગોમેઠ-રાહુરતનગી ભરમ.^૧... ૨૦૬

પાણ્ડુ રોગ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, ઘણો સ્ત્રીસંગ કરે; અત્યંત ખાટા અને ખારા પદાર્થો ખાય; ઘણું મધ પીએ; અતિ તીક્ષ્ણ પદાર્થો ખાય; દિવસે સ્વપ્ન નય; અને માટી ખાય; એ પ્રમાણે વર્તવાથી પિત્તપ્રધાન વાતાદિ ક્રોધો, ક્રોધાયમાન થઈને ક્રુદ્ધ, ચામડી, લોહી અને માંસ, એ સર્વને ક્રોધવાળાં કરીને પછી ચામડીના પર ધોળો, પીળો અને લીલો રંગ ઉત્પન્ન કરે; તેમાં ધોળો, રંગ વિશેષ જણાય; શરીર તેજની થઈને ધોળું થઈ નય; રસાદિ ધાતુઓ શિથિલ થઈ નય; ઝોજ, રક્ત અને મેઢ ઝોછો થઈ નય; આંખ પર સ્વપ્ન ચઢી આવે; થોડું ધોલી શકે; અન્ન ખાવાપર અસચ્ચિ થાય; તાવ આવી નય; શ્વાસ ચઢી આવે અને બ્રમ થાય. ... ૪૮

અભયાદિ મોહક ... ૨૭૪

અય લોહાની ભસ્મ^૨ ... ૧૮૯

૧ ગોમેઠ-રાહુરતનની લરમના ગુણ. એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગો છે. ૨ અથ લોહાની લરમના ગુણ. એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગો છે.

વિષય	પૃષ્ઠ
આર-પીત્તજની ભરમ ^૧ ...	૧૮૪
ઉશીરાસવ ...	૧૬૮
કામદેવ ધૃત ...	૧૪૭
કુટબવલેહુ ...	૧૪૧
કેશાર ગુચ્છલ ...	૧૩૩
ખદિરાચિટ ...	૧૭૨
પાણિતલ રોમોત્પાદક:-હથેલિમાં પણ વાળ	
ઉગાડનાર	
હસ્તિદન્તમધ્યાદિ લેપ ...	૩૧૬
પાદણુ:-વાતપ્રવૃત્તિ વાત શબ્દ બુઝો	
પાદહર્ષવાત: રોગ ૨૧ મો-આ રોગમાં	
પગની અન્દર કફ વાતનો પ્રકોપ થઈ, ખાસી ચઢી, ઝણઝણ ઝણઝણ શબ્દ થઈને પછી તે પગ, બેહોરો ખોડ થઈ જાય. ...	૫૮
પાનવિબ્રમમદાત્મ્ય ભેદ: રોગ ૩ ને-આ રોગમાં,	
હૃદયની તથા શરીરમાંના સર્વ અવયવોની અન્દર સોયો ખોંચ્યા સરખી પીડા થાય; મુખમાંથી કફ પડે; ગળામાંથી ધુવાડો નીકળ્યાની માફક ગળું દાઝે; મૂઝાંઆવી જાય; ઉલટી થાય; તાવ આવી જાય; માથામાંથી શ્વેતો નીકળે; મોઢાંની અન્દરનો ભાગ કફને લીધે છવાઈ જાય; શરીરમાં દાહ થાય; સર્વ પ્રકારનાં મધો પીવાપર અપ્રેમ થાય અને અનેક પ્રકારના ખાવાના પદાર્થો પરથી પણ પ્રીતિ ઉઠી જાય. ૫૦	
પાનાજીર્ણ મદાત્મ્ય ભેદ: રોગ ૨ ને-આ રોગમાં,	
પેટ અતિ ચઢી આવે; ઉલટી થાય; ઓડ-કારો આવે; અને શરીરની અન્દર બળત્રા થાય. ૫૦	
પાનાત્મ્ય મદાત્મ્ય ભેદ: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં,	
હેડકી આવે; તાવ આવી જાય; ઉલટી થાય; શરીર ધ્રુજે; પાંસળામાંથી શ્વેત નીકળે; ઉધરસ આવે; ભ્રમ થાય; કેટલાકો, વાતાદિ મદાત્મ્યને જ પાનાત્મ્ય કહે છે, કારણ કે, હેડકી વગેરે ઉપદ્રવો વાતાદિ મદાત્મ્ય પ્રમાણે જ થાય છે. ...	૫૦

૧ આર-પીત્તજની ભરમના ગુણ. એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગો છે.

વિષય	પૃષ્ઠ
પામા કુહ: રોગ ૧૧ મો-આ રોગમાં,	
હાથપર, આંગળાંઓના મધ્ય ભાગમાં, વા કુલાપર, કાળા કે રાતા રંગની ધણીક ઝીણી ફેાડલીઓ થાય; તેમાંથી પરુ વહે અને અતિ મીઠી ખરજ આવે. ...	૫૬
અર્કપત્રરસ તૈલ ...	૧૫૬
કાસીસાદિ ધૃત ...	૧૪૬
પારિગર્ભિક બાલરોગ: રોગ ૧૬ મો-આ રોગમાં	
ગર્ભિણી થયેલી માતાનું દૂધ પીનારાં બાળક છોકરાંને ઉધરસ થઈ આવે; જઠરાગ્નિ મન્દ થઈ જાય; ઉલટી આવ્યા કરે; આંખે અન્ધારાં આવે; અન્ન ખાવાની ઇચ્છા ન થાય; ભ્રમ થઈ આવે; અને તે છોકરું કુખ્યું થઈને, તેનું પેટ ગાગરડીના સરખું અને ચકચકતું જણાય. ૬૫	
પારુગલો રોગ:-પારિગર્ભિક બાલ રોગ શબ્દ બુઝો	
પાર્શ્વકફશ્વલ:-	
ઐરગુરુમૂલ ક્વાથ ...	૬૦
પાર્શ્વ પીડા:-પાંસળાંઓમાં થનારો પીડા-રૂપ ને રોગ, તે.	
પક્વકન્ઠ રસોન કંઠક ...	૧૦૬
રાસ્નાદિ ક્વાથ ...	૮૬
સર્વ રોગ શબ્દના ઔષ્ધો:-	
પાર્શ્વપૃષ્ઠોર પીડા-આ શબ્દ પૃષ્ઠ ૮૯ માં રાસ્નાદિ ક્વાથમાં છે. તે ઓસડ બરુ પાર્શ્વ અને પૃષ્ઠ, એ ત્રણ રોગપર લખેલ છે:	
પાર્શ્વ રુજ:-પાંસળામાંનો ને રોગ, તે.	
અભયાદિ મોઢક ...	૨૭૪
પાર્શ્વરુજ:-પાર્શ્વશ્વલ શબ્દ બુઝો	
પાર્શ્વશ્વલ:-	
કામદેવ ધૃત ...	૧૪૭
કૌરાતાદિ ક્વાથ ...	૮૩
પાર્શ્વશ્વલવાત: રોગ ૭ મો-આ રોગમાં	
કોઠાની અન્દર કોપાયમાન થયેલો વાયુ, મલ, મૂત્રના વેગને અટકાવી રાખીને બંને પડખામાં શ્વલ ઉત્પન્ન કરે છે... ...	૫૮

વિષય	પૃષ્ઠ
અભયાદિ મોહક ...	૨૭૪
કામદેવ ધૃત ...	૧૪૭
કૌશતાદિ કપાય ...	૮૩
પાર્શ્વરૂપ બાલરોગ: રોગ ૧૩ મો-પદ્મારૂપ	
બાલરોગ શબ્દ બુદ્ધિ ...	૬૫
પાલિશોષ કર્ણપાલી રોગ: રોગ ૨ ને-આ	
રોગમાં કાનની કોરની શીરાની અન્દર, વાયુ,	
કોપાચમાન થવાથી, કાનની કોર સૂકાઈ જઈને	
કુટ્ટી થઈ જાય: ...	૬૧
પાશાણગર્ભ હૃદય રોગ: રોગ ૩૩ મો-આ	
રોગમાં વાત, કફથી હૃદયની સાન્ધ્યાપર કકળ,	
થોડી પીડા કરનારે અને અક્યક્તિ સોજે થઈ	
આવે છે. ...	૫૬
પિચ્ચિત રાદ્ધોત્પન્ન: રોગ ૫ મો-વિહિલિત	
સદ્ધોત્પન્ન શબ્દ બુદ્ધિ ...	૫૫
પિટિકા કપાલ રોગ: રોગ ૫ મો-આ રોગ-	
માં રોકના ભાગપર ફેડલીએ થઈ આવે; તથા	
તેનાં બીજાં સર્વ લક્ષણો શરીરપરની પિટિકાનાં	
સરખાં જણાય. ...	૬૨
પિટિકા: ફેડલીએ.	
એલાદિગણ કલ્ક ...	૩૦૭
પિત્ત: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, પિત્ત,	
શરીરની અન્દર જેટલા પ્રમાણમાં નેઈએ,	
તેટલા પ્રમાણથી ઓછું થઈ જાય ત્યારે શરીર-	
માંની ઉષ્ણતા પણ ઓછી થઈ જાય; જડરાશિ	
મન્દ પડી જાય; શરીર ઝાંખું થઈ જાય. વળી	
આ પિત્ત, શરીરમાં જેટલા પ્રમાણમાં નેઈએ,	
તેટલા પ્રમાણથી વધારે થાય ત્યારે, શરીર પીઠું-	
પાંતર થઈ જાય; શરીરમાં પીડા થાય; ટાઢા	
પદાર્થો ખાવાની ઇચ્છા થાય; નિદ્રા થોડી આવે;	
મૂર્છા આવી જાય, શરીરમાંનું બળ ઓછું થતું	
જાય; ઇન્દ્રિયો શિથિલ થઈ જાય, તથા વિષ્ણ,	
મૂત્ર અને નેત્ર: એ સર્વે પીળાં થઈ જાય. શ્લોક	
૧૧૪ થી ૧૨૦ મો. ...	૫૯
અથ લોહાની ભસ્મ. ૧ ...	૧૮૯

૧ અથ-લોહાની ભસ્મના ગુણ. એ મથા-
ળામાં આ ઓસડ તથા રોગ છે.

વિષય	પૃષ્ઠ
કાંચ-કાંચું. ૧ ...	૧૮૪
ખર્પર-ખાપરિયું. ૨ ...	૨૦૦
પિત્તકફ ગુદમ:—રોગ ૬ ક્રો-આ રોગમાં	
પિત્ત કફ દોષનાં લક્ષણો ભેગાં થયેલાં	
જણવાં. ...	૬૨
પિત્ત કફ જ્વર: રોગ ૬ ક્રો-આ રોગમાં,	
કફને લીધે મોટું ચીકણું થઈ જાય, પિત્તને લીધે	
મોટું કડવું થઈ જાય, શરીરની અન્દર તન્દ્રા	
રહે, મોહ થાય, ઉધરસ આવ્યા કરે, અન્ન	
ખાવાપર અરુચિ થાય, વારંવાર તરસ લાગ્યા	
કરે, વારંવાર શરીરમાં દાહ થાય, અને શરીર,	
વારંવાર ટાંઠું બોળ થઈ જાય. ...	૪૬
અમૃતાદિ શૃત. ...	૮૧
પિત્તકફ પરિણામ ભવશ્વળ: રોગ ૬ ક્રો-	
આ રોગમાં, પિત્ત કફનાં લક્ષણો સાથે	
જણાય છે. ...	૫૧
પિત્તકફ મસૂરિકા: રોગ ૬ ક્રો-આ રોગમાં	
કફ પિત્તમાંથી શરીરપરનાં ફેવાડાંનાં છિદ્રો	
સરખી ઝીણી અને રાતા રંગની ઘણી ફેડલી	
ઓ થઈ આવે, તેને લીધે ઉધરસ આવે, અન્ન	
ખાવાપર અરુચિ થાય, અને ફેડલિયો થયાં	
પહેલાં પ્રથમ તાવ આવવા માણે. ભાષામાં	
આ રોગ “ઓરી” નામે કહેવાય છે. ૫૭	
પિત્તકફ રક્તપ્રણ: રોગ ૧૪ મો-આ રોગ	
માં, પિત્ત, કફ અને રક્તનાં લક્ષણોવાળું પ્રણ	
થઈ આવે... ...	૫૫
પિત્તકફપ્રણ: રોગ ૭ મો-આ રોગમાં,	
પિત્ત અને કફનાં લક્ષણોવાળું પ્રણ થઈ આવે. ૫૫	
પિત્તકફશ્વલ: રોગ ૬ ક્રો-આ રોગમાં કાષ,	
હૃદય, નાભી અને પડખું, એ સ્થલોએ શ્વળો	
નીકળવા માણે. ...	૫૧
પિત્તકફશોથ: રોગ ૬ ક્રો-આ રોગમાં,	
પિત્ત કફના લક્ષણો મિશ્ર થયેલાં જણાય છે.	

૧ કાંસાની ભસ્મના ગુણ. એ મથાળામાં આ
ઓસડ તથા રોગ છે. ૨ ખર્પર-ખાપરિયાના ગુણ.
એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગ છે.

વિષય પૃષ્ઠ
પિત્તકંકાશ્લિલ વાત રક્ત: રોગ ૮ મો—આ
રોગમાં, પિત્તકંક કોષોનાં લક્ષણો દૃષ્ટિએ
પડે છે. ... ૫૮

પિત્ત કાસ: રોગ ૨ નો—આ રોગમાં,
છાતીની અન્દર દાહ થાય, તાવ આવી જાય,
મોઢું સુકું તથા કડકું થઈ જાય, વારંવાર તરશ
લાગ્યા કરે તથા તીખો અને પીળો કંક પડે. ૪૯

પિત્તચુલ્મ: રોગ ૨ નો—આ રોગમાં, તાવ
આવી જાય, તરશ લાગ્યા કરે, મોઢું અને શરીર
રાત્રિ ચોળ થઈ જાય, અન્ન પચવા સાથે તરત
બહુ શ્વેતો નીકળવા માણે, પરસેવો વળવા
માણે, અને બળત્રા થવા સાથે મ્લેચ્છની માફક
સ્પર્શ સહન ન થાય એવી માણે થઈ આવે.
વળી તીખા, ખાટા, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ દાહક અને
રુક્ષ પદાર્થો ખાનારને, કોષ કરનારને, અતિ
મધ પીનારને, તડકે કરનારને, અગ્નિ પાસે બેસ-
નારને, વિદગ્ધાશ્વિવાળાને, લોહી બગડેલાને,
અને શરીરે કાષ્ટાદિનો માર પડેલાને પણ આ
રોગ થઈ આવે છે. ... ૫૨

પિત્તઅન્યિ: રોગ ૨ નો—આ રોગમાં, રાત્રી,
કેંક પીળી, વા કેવતામાં બાક્યું હોય તેવા રંગની,
અત્યન્ત દાહ કરનારી, ધૂંવાડો નીકળતો હોય
એવા કેખાવની, તુચ્છાદિથી ખેંચા સરખી, ક્ષાર
મૂકીને પકાવ્યા જેવી, વારંવાર પકાવ્યા સરખી
અને બળતી હોય એવા કેખાવની માણે થઈ
આવે. એ માણે કૂટ્યા પછી એમાંથી બગડેલું
ઘણું લોહી વહે. ... ૫૯

પિત્ત ચર્મકીલ અર્શ: રોગ ૨ નો—આ
રોગમાં, પિત્ત અધિક હોવાથી રાતા વા કાળા
રંગના હરસ થાય છે. ... ૪૮

પિત્તછર્દિ: રોગ ૨ નો—આ રોગમાં, મૂચ્છા
આવે, તરશ લાગ્યા કરે. મોઢું સ્વકાંઠ જાય;
માથામાં, ડોકની અન્દર અને નેત્રમાં પીડા થાય,
આંખે અન્ધારા આવે, શ્વેત થઈ આવે, પીળી
કાળી, લીલી, ધૂમાડા જેવી, રાત્રી, કડવી ઉષ્ણ
અને દાહવાળી ઉલટી થવા માણે. ૫૦

વિષય પૃષ્ઠ
બીજપૂર પલ્લવ પુટપાક ... ૭૬
,, જટા ,, ... ,,
આમ્ન પલ્લવ ,, ... ,,
,, જટા ,, ... ,,
જમ્બુ પલ્લવ ,, ... ,,
જમ્બુ જટા પુટપાક. ... ,,

પિત્તજ કર્ણમૂલ રોગ: રોગ ૨ નો—આ
રોગમાં પિત્ત પ્રકોપ પામવાથી, કાનની નીચેના
ભાગના કાનના મૂળમાં ગાણ થઈ આવીને
પછી તેમાં દાહ થવા માંડે છે. ... ૬૧

પિત્તજ કર્ણરોગ: રોગ ૨ નો—આ રોગમાં
પિત્તનાં પ્રકોપથી કાનની અન્દર રાતા રંગનો
સોજો થઈ આવીને પછી તેમાં ચીરો પડે, દાહ
થાય, જલદી પાકીને કૂટે, કૂટ્યા પછી પીળું
અને-કર્ણન્ધવાળું પરુ વહેવા માણે. એ પરુ જે
જે જગોએ અડે, તે તે જગોએ છિદ્રો પડે. ૬૧

પિત્તજ કાચરોગ: રોગ ૨ નો—આ રોગમાં
કોપાયમાન થયેલા પિત્તથી, કાચના જેવી કાળા
રંગની દિધિ થવાને લીધે, કાચના સરખું કાળા
રંગનું જેમે તથા સૂર્ય, ચન્દ્રનાં કિરણો મણ્ડલાકાર
પરિધિ, અગ્નિ, સૂર્ય ચન્દ્રનાં કિરણો અને ઇન્દ્ર-
ધનુષ, એ સર્વ સ્વરૂપો જેમે. ... ૬૩

પિત્તજ જિહ્વારોગ: રોગ ૨ નો—આ રોગમાં
પિત્તના પ્રકોપથી, જીભ પીળી થઈ જાય, અન્દર
દાહ થાય અને તેના પર લાગ્યા લાગ્યા રાતા
રંગના કાંટા ફૂટી આવે. ... ૬૦

પિત્તજ દાહ: રોગ ૪ થો—આ રોગનાં સર્વ
લક્ષણો પિત્તજ પ્રમાણે થાય છે, પરંતુ માત્ર
શરીર જડ થઈ નથી અને આમાશય ખરાબ
થઈ નથી... ... ૫૦

આ રોગ પર પિત્તજ રોગનાં ઔષધો વાપરવાં
પિત્તજ બાલરોગ: રોગ ૨ નો—આ રોગ-
માં, પિત્તથી કોષવાળું થયેલું રૂઢ પીનારાં છાત-
રાને શરીરે પરસેવો ધણો વળે, પાતળા ઝાડા
થાય; કમળો થઈ આવે, પિત્તરોગ થાય, તરશ
લાગ્યા કરે અને આખું અંગ તપી જાય. ૬૫

વિષય પૃષ્ઠ
પિત્તજશિશૈલિતાપ શિશૌરોગઃ રોગ ૩
જે-આ રોગમાં, પિત્તના પ્રકોપને લીધે, માથે
ધગધગતા અંગારા મૂક્યાની પેઠે, માથું તપી
આવીને કુઃખવા માણે, આંખ, નાક બળ્યા
કરે, અંગારા માફક ધગધગતું માથું હણડા પઢાયો
માથે મૂકવાથી શાન્ત થાય વા રાત પડે ત્યારે
માથું કુઃખતું મટે. ... ૬૨

પિત્તજસ્તનરોગઃ રોગ ૨ જે-આ રોગમાં
પિત્તના પ્રકોપથી, તાવ આવી જઇને હાહાકા
પિત્તના ઉપદ્રવો થવા સાથે સ્તનરોગ પ્રમાણે
અન્ય લક્ષણો જણાય છે. ... ૬૫

પિત્તજ શ્લીપદઃ રોગ ૨ જે-આ રોગમાં,
પીળા રંગનો સોજો થવાની સાથે તેની અન્દર
હાહ થાય, તાવ આવી જાય અને સ્પર્શ કરતાં
પોચો લાગે. ... ૫૪

પિત્તજ સ્તન્ય રોગઃ રોગ ૨ જે-પિત્તજ
ખાલરોગ શબ્દ જ્યો. ... ૬૫

પિત્તજવરઃ રોગ ૨ જે-આ રોગમાં,
અત્યન્ત વેગથી તાવ ચઢી આવે, પાતળા ઝાડા
થવા માણે, જરાતરા નિદ્રા આવે, ઉલટી થવા
માણે, ગળું, હોઠ, મોઢું અને નાક, એ સર્વ
પાકી પડે, પરસેવો વળવા માણે, લવારો કરે,
મોઢું તીખું થઈ જાય, મૂર્છા આવી જાય, હાહ
થવા માણે, મદ ચઢે, તરશ લાગે, ઝાડો પેશાબ
પીળાં આવે, આંખ તથા શરીર પરની ચામડી
પીળી થઈ જાય અને ભ્રમ રોગ થાય. ૪૬

૨ કટ્કલાહિ પાચન શૃત. ... ૮૦

પિત્તતિમિર રોગઃ રોગ ૨ જે-આ રોગમાં
પિત્તપ્રકોપથી, દષ્ટિએ, વીજળી અને તારાના
પ્રકાશના સરખું ચળકતું, મોર તથા તેન્તર
પક્ષીના પીંછાંની કાન્તિના સરખું અને ઘણું
કરીને કાળું ઢેખાય. ... ૬૩

પિત્ત તૃષ્ણુઃ રોગ ૨ જે-આ રોગમાં મૂર્છા
આવી જાય, અન્નખાવાપર અરુચિ થાય, બકવા
માણે, શરીરમાં હાહ થાય, આંખ રાત્રીઓ
થઈ જાય, અત્યન્ત શોષ પડે, ઠાઠા પઢાયો

વિષય પૃષ્ઠ
ખાવાની ઇચ્છા થાય, મોઢું કડતું થઈ જાય અને
મોઠામાંથી ધૂવાડો નીકળ્યા સરખું લાગે. ૫૦

પિત્તકુષ્ઠઆર્તવઃ રોગ ૨ જે-આ રોગનાં લક્ષણો
પિત્તકુષ્ઠ શુક્ર ધાતુ રોગ પ્રમાણે જણવાં. ૬૪

પિત્તકુષ્ઠ શુક્ર ધાતુ રોગઃ રોગ ૨ જે-આ
રોગમાં પીળા અને કાળા રંગનું શુક્ર થઈ જાય,
તેની અન્દર બળત્રા થવા માણે, અને રુખડી
મૂક્યા સરખી પીડા થવા માણે. ૬૪

પિત્તનાડીમણ્નુઃ રોગ ૨ જે-આ રોગમાં,
તરશ લાગ્યા કરે, તાવ આવી જાય, હાહ થાય,
અન્દરથી પીળું તથા બહુ ઉંનું પડે નીકળ્યા કરે
અને દિવસના વધારે પર નીકળવા સાથે પીડા
પણ વધારે થાય. ... ૫૫

પિત્તનાડીમણ્નુઃ સ્તન મૂલરોગઃ રોગ ૧૦ મો-
આ રોગમાં, દાન્તના પેદામાં થયેલો રોગ મટી
શકે એવો હોવા છતાં, ઔષધોપચાર ન કર-
વાથી, તે જગ્યા પરનો નિકાર બહાર ન નીકળી
શકે ત્યારે તે જગ્યાએ ઝીણું પ્રણ પડે. અને
ખીન સર્વ લક્ષણો પિત્તનાડીમણ્નુ રોગના સરખાં
થાય. ... ૬૦

પિત્તનિઃસરત્વ પિત્તરોગઃ રોગ ૪૦ મો-
આ રોગમાં, કોપાયમાન થયેલું પિત્ત, ગુદાદ્વારા
વા મુખદ્વારા બહાર નીકળવા માંડે છે. ૫૯

પિત્ત નેત્ર રોગઃ રોગ ૨ જે-(પિત્તાભિધ્યન્દ
નેત્રરોગાન્તર્ગત અભિધ્યન્દ શબ્દ જ્યો.) ૬૩

પિત્ત પરિણામ ભવશ્ચલઃ રોગ ૨ જે-આ
રોગમાં, તરશ લાગ્યા કરે, હાહ થયા કરે, ગભ-
રાટ થાય અને પરસેવો વળે. આ શ્વળ, તીખા
ખાટા અને ખારા પઢાયો ખાવાથી વૃદ્ધિ પામે
છે પણ ઠાઠા પઢાયો ખાવાથી મટે છે. ૫૧

પિત્તપાણુઃ રોગ ૨ જે-આ રોગમાં, મલ,
મૂત્ર, ડોળા અને શરીર, એ સર્વ પીળાં થઈ
જાય, શરીરમાં હાહ થાય, તરશ લાગે, તાવ
આવી જાય અને પાતળો ઝાડો આવે. ૪૮

પિત્તપ્રતિશ્વાય નાસારોગઃ રોગ ૨ જે-
આ રોગમાં, નાકની અન્દરથી ઉંનું અને પીળું

વિષય પાણી વહાં કરે, એકાએક નાકમાંથી ધૂંવાડો નીકળ્યા સાથે અગ્નિ નીકળ્યા સરખું લાગે, આ કારણથી રોગી શરીરે સ્વકાંઈ નય, એહેશે ક્ષીણો થઈ નય, શરીર સારી રીતે તપી નય, અને ઉષ્ણતા સહન કરી શકે જ નહિ. ૬૧

પિત્તપ્રવહર: રોગ ૨ જે-આ રોગમાં, પિત્તના પ્રકોપથી, પીળું, કાળું, આશમાની વા રાતું જરાતરા ઉતું એવું લોહી, યોનિમાંથી વહેવા માણે, તે લોહી અતિ વેગમાં વહ્યા કરે, ક્ષીડિઓ ચટકા ભરે તેના સરખી બળત્રા થાય. અને અતિ વેદના થવા માણે. ... ૬૪

પિત્તપ્રવાહિકા: રોગ ૨ જે-આ રોગમાં, તીખા અને ઉના પદાર્થો ખાવાથી ઝાડા તથા દાહ થાય; અને બીજાં બધાં સર્વ લક્ષણો પિત્તાતિસારની પેઠે થાય. ... ૪૭

આ રોગપર પિત્તાતિસારનાં ઔષધો વાપરવાં.

પિત્તમદ: રોગ ૨ જે-આ રોગમાં, ક્રોધ વ્યાપે; શરીરની કાન્તિ રાતી, પીળી થઈ નય અને અતિ ક્વેશ થયા કરે. ... ૫૦

પિત્તમદાત્યય: રોગ ૨ જે-આ રોગમાં, તરશ લાગે; શરીરની અન્દર દાહ થાય; તાવ આવી નય; પરસેવો વળવા માણે; બેશુદ્ધ થઈ નય; અતિસારનામે ઝાડા થાય; ભ્રમ થઈ આવે અને શરીર પીળું થઈ નય. ૫૦

પિત્તમસ્ટ્રિકા: રોગ ૨ જે-આ રોગમાં, રાતા, પીળા તથા કાળા; અતિ દાહ કરનારા; અતિ કણુકે મારનારા અને જલદી પાકનારા ફેડલાઓ થાય; આ ફેડલાઓ થવાથી ઝાડા પાતળો આવે; શરીર દૂટયા કરે; દાહ થાય; તરશ લાગ્યા કરે; અન્ન ખાવાપર અરુચિ થાય; મુખ તથા આંખપર પાકેલા ફેડલાઓ થાય અને અતિ ભારે તાવ આવી નય. ૫૭

પિત્તમુખપાક મુખાન્તર્ભવ રોગ: રોગ ૨ જે-આ રોગમાં મોઢાંની માંહી પિત્તનો પ્રકોપ થવાથી, મોઢું કડવું થઈ નય; પીળા તથા રાતા ફેડલાઓ, મોઢાંની અન્દર થઈ આવે; મોઢાના

વિષય ફેડલાઓમાં દાહ થાય; તે ફેડલાઓમાં છિદ્ર પડે; તે છિદ્રોમાં ક્ષાર મૂકવાના સરખી આગ થવા માણે. ... ૬૧

પિત્તમુતકૃચ્છ: રોગ ૨ જે-આ રોગમાં, પીળો અને જરાતરા રાતો પેશાબ, વારંવાર આવે ત્યારે તણુપ સાથે દાહ થવા માણે. ૫૩

પિત્તમુચ્છા: રોગ ૨ જે-આ રોગમાં, લાલ, લીલાં વા પીળાં આકાશની સામે જેવા માણે કે તરત આંખે અન્ધારાં આવવાની સાથે મુચ્છાં આવી નય; શરીરે પરસેવો વળ્યા પછી પાછું ભાન આવે; તરશ લાગ્યા કરે, શરીરે સંતાપ થયા કરે; આંખ રાતી પીળી થઈ નય; ઝાડા પાતળો થાય; અને શરીર પીળું થઈ નય. ૫૦

પિત્તરક્તવ્રણ: રોગ ૧૦ મો-આ રોગમાં પિત્તરક્તવ્રણના લક્ષણો હોય છે. ... ૫૫

પિત્તરોહિણી ગલરોગ: રોગ ૨ જે-આ રોગમાં, પિત્ત થવાને લીધે, જલદી ઉત્પન્ન થનારાં, જલદી પાકનારા અને ઘણા લાલ કાણુઓ જાળની ફરતી ફેરે થઈ આવવાથી તાવ આવી નય, દાહ તથા મોહ થાય; તરશ લાગ્યા કરે; ગળામાંથી ધૂંવાડો નીકળ્યા સરખું લાગે અને હાથનો સ્પર્શ પણ સહન ન થઈ શકે. ૬૦

પિત્તજ યોનિરોગ: રોગ ૨ જે-આ રોગમાં, પોતાના કારણોને લીધે કોપાયમાન થયેલું પિત્ત, યોનિની અન્દર રહી, દાહ, ફેડલાઓ તથા શરીરની અન્દર ખરાબ ગન્ધ ઉત્પન્ન કરે; ઉપરનાં કારણોથી તાવ આવી નય; તથા અત્યન્ત ઉંને, શબના સરખી ગન્ધવાળો, આશમાની, પીળો વા કાળો અટકાવ અતિશય વહેવા માણે. ૬૫

પિત્તલિંગનાશ: રોગ ૨ જે-આ રોગમાં, ભમ્મરના સરખા કાળા રંગનું રિનગ્ધ અને ન દેખી શકાય એવું દષ્ટિમણ્ડળ થઈ નય છે. ૬૩

પિત્તવિદગ્ધ દષ્ટિ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં ડોળામાંનું પિત્ત કુષ્ઠ થઈને વધવા માણે તથા આંખ પીળી થઈ જવાથી સર્વ પદાર્થો પીળા દેખે. ... ૬૩

વિષય પૃષ્ઠ
પિત્તવિદ્રધિ: રોગ ૨ જો-આ રોગમાં,
ઉમ્બરાનાં પાકેલાં ફળનાં સરખી; રથામરંગની;
તાવ આણનારી ફાહ કરનારી; જલદી ઉત્પન્ન
થનારી, જલદી પાકનારી અને પાક્યા પછી
પીળું પડે સ્વનારી વિદ્રધિ નામે ગણેલ થઈ
આવે. ... ૫૪

પિત્તવિષ્ણિકા: રોગ ૨ જો-આ રોગમાં,
તાવ આવી જાય; શરીરની અન્દર ફાહ થાય;
તરશ લાગે, બકબકાટ કરે, તથા બીજાં સર્વ
લક્ષણો વિષ્ણી પ્રમાણે થાય. ... ૪૭

પિત્તવિસર્પ: રોગ ૨ જો-આ રોગમાં,
અત્યંત રાતા રંગનો સોજો થઈ આવે, તે સોજો
થયાની સાથે જ શરીરપર એકક્રમ ફેલાવા માણે
અને બીજાં સર્વ લક્ષણો પિત્તજ્વર પ્રમાણે
થવા માણે. ... ૫૭

પિત્તવિસ્ફેટક: રોગ ૨ જો-આ રોગમાં,
પિત્તને લીધે પીળા વા રાતા રંગના ફેડલાઓ
થવાની સાથે તાવ આવી જાય, તરશ લાગ્યા
કરે, ફાહ થયા કરે, ફેડલાઓ પાકી પડીને પછી
તેમાંથી રસી અર્ચાં કરે, અને તેમાં ઠણકો
માર્ચાં કરે.... ૫૭

પિત્તવૃક્ષિ: રોગ ૨ જો-આ રોગમાં, પિત્તને
લીધે થયેલી વૃષણવૃક્ષિ ઉમ્બરાનાં પાકેલાં ફળના
સરખી હોય, તેની અન્દર ફાહ થાય, અને ઉપ
રના ભાગમાં ફેડલાઓ થાય. ... ૫૪

પિત્તવ્યંગશુદ્ર રોગ: રોગ ૨ જો-આ રોગમાં
પિત્ત અધિક પ્રકાપ પામે અને બીજાં સર્વ
લક્ષણો વાતવ્યંગ પ્રમાણે જણાય. ૫૭

પિત્તમ્રણુ: રોગ ૨ જો-આ રોગમાં તરશ
લાગ્યા કરે, મોહ થાય, તાવ આવી જાય, ફાહ
થયા કરે, ફાટો પડે તથા મ્રણુમાંથી કુર્ગન્ધ
મારે અને કુર્ગન્ધવાળો રસી નીકળ્યા કરે ૫૫

પિત્તશુળ: રોગ ૨ જો-આ રોગમાં અતી
તીક્ષ્ણ, અતિ ઉષ્ણ, ફાહ કરનારા, કડવા અને
ખાટા પદાર્થો, જવક્ષારાદિ ક્ષારો, તેલ ઓળિય,
બાળ, કળશીનો ચૂપ, સૌવીર અને મુશ, એ

વિષય પૃષ્ઠ
સર્વ પદાર્થો ખાય, ક્રોધ કરે, અગ્નિ પાસે,
બેસે, આગી મહેનત કરે, ધૂમ તડકામાં ફેરે,
ગમે તે વખતે સ્ત્રીસંગ કરે, સેકેલું અનાજ ખાય
આ પ્રમાણે વર્તવાથી, પિત્ત, કોપાયમાન થઈને
નાસિની પાસે થઈ ઉત્પન્ન કરે; થઈ નીકળવા
માણે ત્યારે તરશ, મોહ, ફાહ, પરસેવો, મૂર્છા
ભ્રમ અને શોષ આદિ ચિહ્નો જણાય. બપોરે
મધ્ય રાત્રે, અત્ર પચવા ટાણે, શરદ્દ ઋતુમાં
અને વર્ષા ઋતુમાં આ થયેલું પ્રયત્નપણું થાય.
આ થઈ, મધુર અને શીત એવા આહાર વિહાર-
ના સેવનથી તેમ જ શીત કાળમાં સમી જાય. ૫૧
૬ કૃષ્ણાદિ ચણે.... ૧૨૦

પિત્તરોધ: રોગ ૨ જો-આ રોગમાં, નરમ
ગન્ધવાળો, કાળો અને પીળો સોજો થઈ આવે,
ભ્રમ થાય, તાવ આવી જાય, પરસેવો વળવા
માણે, તરશ લાગ્યા કરે, મદ્દ થઈ આવે,
ફેવતા મૂક્યાની માફક ફાહ થાય, સોજપરહાય
અડાડતાં કુપ થવા માણે, આને લીધે આંખો-
ના ડોળા લાલચોળ થઈ જાય અને પાકે ત્યારે
અત્યંત ફાહ થાય. ... ૫૩

પિત્તસંઘ્રહણી: રોગ ૨ જો-આ રોગમાં તીખો
ન પચે એવો, ફાહ કરનારો, ખાટો અને ક્ષારાદિ
વાળો પદાર્થ ખાવાથી ચેતાની પ્રકૃતિને અનુ-
કૂલ અવસ્થાને છોડીને સ્થાનભ્રષ્ટ થયેલું પિત્ત,
જેવી રીતે ગરમ પાણી, અગ્નિને ભીંજવીને
ઠારી નાંખે, તેવી રીતે, જઠરાગ્નિને ભીંજવીને
ઠારી નાંખે, તેથી કાળો પીળો, પાતળો અને
ન પચેલાં સરખો ઝાડો આવે, શરીર પીળું
થઈ જાય, અત્યંત ખાટા ઝોડકાર આવે, હૃદ-
યમાં અને ગળામાં ફાહ થાય, અત્ર ખાવાપર
અરુચિ થાય અને તરશ લાગે. ... ૪૭

પિત્તસ્વરભેદ: રોગ ૨ જો-આ રોગમાં રોગી-
નાં નેત્રો, મુખ, મૂત્ર અને મળ પીળા રંગનાં થઈ
જાય અને બોલવા ટાણે ગળાની અન્દર ફાહ
થવા માણે. ... ૫૦

પિત્તહ્રોમ: રોગ ૨ જો-આ રોગમાં તરશ

વિષય પૃષ્ઠ
લાગ્યા કરે, જરાતરા બળત્રા થાય, મોહ થાય, હૃદયમાં ગ્લાનિ થાય, ધૂંવાડો નીકળ્યા સરખું લાગે, મૂર્ચ્છા આવી જાય, પરસેવો વળવા માટે, અને મોઢામાં શોષ પડવા માણે છે. ૫૨

પિત્તક્ષય: રોગ ૨ જો-આ રોગમાં તાવ આવી જાય, હાથ, પગ અને ખભામાં ઢાહ થવા માણે, અતિસાર નામે ઝાડાનો રોગ થાય, અને મુખમાંથી લોહી પડવા માણે. ૪૯

પિત્તાતિસાર: રોગ ૨ જો-આ રોગમાં, હળદરના રંગનો, લીલો, રાતો અને કુર્મી-વાળો પાતળો ઝાડો આવે, તરશ લાગ્યા કરે, મૂર્ચ્છા આવી જાય, ઢાહ થાય, ગુદા પાકેલાં ગુમડાં સરખી થઈ જઈને પછી તેમાં ઢાહ થવા માણે. ... ૪૭

સ્થૂલબબ્બુલિકાપત્ર	સ્વરસ	૭૨
સ્થેનાકંત્વક	"	"
કુટજત્વક	"	"
"	પુટપાક	૭૫
અરકુત્વક	"	"
ન્યયોધાદિ પુટપાક.		
ઢાડિમી સુપકવકલ પુટપાક	"	"

પિતાધિકવાતસ્ત: રોગ ૨ જો-આ રોગમાં, અત્યંત ઢાહ થાય, મન અને ઇન્દ્રિયા બાન વગરની થઈ જાય, પરસેવો વળ્યા કરે, મૂર્ચ્છા આવી જાય; ઉન્મત્ત થઈ જાય, તરશ લાગ્યા કરે, સ્પર્શ સહન ન થઈ શકે, પીડા થાય, શરીર રાત્રિ થઈ જાય, સોજો થઈ આવે, શરીરપર ઝીણી પીળી ફેાડલીઓ થઈ આવે, અને શરીરમાં અતિ ઉષ્ણતા થાય. ૫૮

પિતાધિમન્ય રોગ: રોગ ૨ જો-આ રોગમાં પિતાભિભ્યન્દ રોગપર ઔષધોપચાર ન કરવાથી બળબળતા અંગારા સરખી અને મુંઝારા નામની આણના સરખી આંખ થઈ જાય છે. ૬૪

પિતાપસ્માર: રોગ ૨ જો-આ રોગમાં, નેત્ર, મોઢું, શરીર અને શીશુ, એ સર્વ પીળાં થઈ જાય, ધણે તરસે થાય અને શરીર કાળું

વિષય પૃષ્ઠ
થવા સાથે ઉષ્ણતા પણ થાય. જો આ રોગી, આંખથી, પીળાં, રાતા અને અગ્નિની ઝાળથી વિષ્ટાચલાં રૂપો જેમે તો તે તરત હુશિયાર થાય છે. ... ૫૧

પિતાભિભ્યન્દ: રોગ ૨ જો-આ રોગમાં, પિત્તાના પ્રકોપથી, આંખો કુઝાવા આવે, આંખમાં ઢાહ થાય, ધૂંવાડો નીકળ્યા સરખું લાગે, આંખપર થેથર બાહે, પાંપણની બહારનો ભાગ કાળો થઈ જાય, આંખના ખુણામાંથી ગન્ધ મારે એવા ચીપડા નીકળ્યા કરે, આંખના ખુણા ભીના રહે, પીળું અને કાળું પાણી આંખમાંથી ઝળ્યા કરે, આંખ પીળી થઈ જાય, આંખે પીળું જેખાય, અને ક્ષતની અન્દર ક્ષાર ચોપડ્યા સરખી વેઢના થાય. ... ૬૩

મધુરશીતલ આશ્ચોતન(પિત્તનેત્રરોગ) ૩૫૦

પિતામવાત: રોગ ૨ જો-આ રોગમાં, ઢાહ સાથે રાતા રંગનાં આમ પડે અને બીજા બધાં લક્ષણો આમવાત પ્રમાણે જણાય. ૫૧

પિત્તારોચક: રોગ ૨ જો-આ રોગમાં, મોઢું કડકું, ખાટું, ઉષ્ણ તથા સ્વાદ વગરનું થવાની સાથે કુર્મીન્ધ મારે. ... ૫૦

પિત્તાપુઠ: રોગ ૨ જો-આ રોગનાં સર્વ લક્ષણો, પિત્ત ગ્રન્થિના સરખાં જણાવાં. ૫૪

પિત્તાર્શ: રોગ ૨ જો-આ રોગમાં, અતિ પિત્તાના વિકારથી અગ્ર ભાગમાં કાળાં મોઢાં-વાળાં, રાતી, પીળી અને કાળી કાન્તિવાળાં, પાતળું લોહી વહેનારાં, આમના સરખી વાસ મારતા, ઝીણું, કોમળ, લટકતા પોપટની જીભના સરખા, ચક્રત નામે જાણના કટકા જેવા અને જળોનાં મોઢાં જેવા હરસો થઈ આવે, એનાથી ઢાહ થાય, ગુદાનો ભાગ પાકી આવે, તાવ આવી જાય, પરસેવો વળવા માણે, તરશ લાગ્યા કરે, મૂર્ચ્છા આવી જાય, અરુચિ થાય મોહ ઉત્પન્ન થાય, સ્પર્શ કરવાથી ગરમ જેખાય દ્રવરૂપ, કાળો; ઉનો, પીળો, રાતો અને આમ યુક્ત ઝાડો થાય, ગુદાની કોરપર મધ્ય ભાગમાં

વિષય

પૃષ્ઠ

યવના દાહ્યા જેવડા ભડા હરસો થાય, તથા મળ, મૂત્ર, ઝાડો, ચામડી, નખ, મુખ, એ સર્વ લીલા શાકનાં સરખાં, હરતાલના રંગના સરખાં અને હળહરના રંગના સરખાં થાય. ૪૮

પિત્તાલસક: રોગ ૨ જો-આ રોગમાં, તાવ આવી જાય, શરીરની અન્દર ઢાહ થાય, તરશ લાગ્યા કરે, બક્યા કરે તથા ખીન સર્વ લક્ષણો અલસક પ્રમાણે થાય... ૪૭

પિત્તાશ્મરી: રોગ ૨ જો-આ રોગમાં, પિત્તથી થયેલી પથરીને લીધે બસ્તિની અન્દર ઢાહ થાય; ગરમીથી પાકતી હોયની? તેની પેટે બસ્તિને હાથ અડાડવાથી, બસ્તિ ગરમ લાગે; આ પિત્તજન્ય પથરી, આકારમાં લીલામાના ઠળિયાજેવડી; રાત્રી, પીળી વાકાળી થાય છે. ૫૩

પિત્તુલ્લમાઠ: રોગ ૬ જો-આ રોગમાં, ઢાલ પાથરીને તેપર પિત્તુએને પિણ્ડ આગે; મન ભ્રમિત થઈ જાય; શ્વેત કિત્તરીય વસ્ત્ર ખભેનાં ખી, અપસવ્ય કરીને તર્પણ કરવા બેસે; માંસ ખાવાની ઇચ્છા કરે; તલ, ગોળ અને ખીર ખાવાની ઇચ્છા થાય અને પિત્તની ભક્તિ કરે. ૫૧

પિત્ત બાલગ્રહ: રોગ ૪ જો-આ રોગમાં, ગ્રહથી પીડાયલા બાલકનાં રુવાડાં ઉભાં થઈ જાય; વારંવાર ખીહી જાય; એકાએક રોવા માણે; તાવ આવી જાય; ઉધરસ થઈ આવે; અતિસાર નામે ઝાડાનો રોગ થાય; ઉલટી થવા લાગે; બગાસાં આવ્યા કરે; તરશ લાગ્યા કરે; શબ્દના સરખું શરીર ગન્ધાય; શરીરમાં ચારે કોર ખેંચતાણુ થાય; શરીરે સ્કાઈ જાય; શરીર જડ થઈ જાય; શરીરનો રંગ ફરી જાય; હાથ પગનાં કુકડિયાં વળી જાય; અને આંખમાંથી પાણી ઝળા કરે. ૬૬

પિત્તોત્કલ્પ વર્ત્તરોગ: રોગ ૧૦ જો-આ રોગમાં, પિત્તના પ્રકોપથી, આંખની પાંપણો લાલચોળ થઈ જાય; તેની અન્દર ઢાહ થાય; સોઈ ખોસ્યા સરખી પીડા થાય; પાણી ઝળે અને હાથનો સ્પર્શ પણ સહન ન થઈ શકે. ૬૨

વિષય

પૃષ્ઠ

પિત્તોદર: રોગ ૨ જો-આ રોગમાં, તાવ તથા મૂર્ચ્છા આવી જાય; આંખા શરીરમાં ઢાહ થાય; તરશ લાગ્યા કરે; મોઢું કડતું થઈ જાય; ભ્રમ થઈ આવે અતિસાર નામે ઝાડાનો રોગ થાય; ચામડી, નખ અને નેત્ર પીળાં થઈ જાય; પેટ, લીલું છમ થઈ જાય; પેટનાપર પીળી અને રાત્રી રંગો ઉપસી આવે; પરસેવાથી શરીર લીનું હોવા છતાં ધગધગતું લાગે; મોઢામાંથી ધૂવાડો નીકળ્યા સરખું જણાય; હાથને અડીએ ત્યારે હાથ, પોચા કે સરખા લાગે; અને ખાંધેલા ખોરાક જલદી પચી જવા છતાં, પેટમાં ધણી કુખાવો થાય. ૫૨

પિત્તોન્માઠ: રોગ ૨ જો-આ રોગમાં, અપકવ, તીખા, ખાટા, ઢાહ કરનારા પદાર્થો ખાવાને લીધે કોપાયમાન થયેલું પિત્ત, જરા તરા સત્ત્વશુદ્ધધરાવનારાં હૃદયની અન્દર જઈને, મનને મોહ કરે; મોહથી અસહનશીલ થાય; ખીનએ કરેલી વાતન સમજે; નાગો થઈ જાય; ખીનએને ત્રાસ આપે; ભાગી જાય; શરીર ગરમ રહે; હાથના ચાળા કરે; જરા વારમાં ગુસ્સે થઈ જાય; શીતળ છાંયડાંમાં જઈને બેસે; ટાઢું અન્ન ખાય; ટાઢું પાણી પીએ. અને શરીરે પીળો થઈ જાય. ૫૧

પિત્તોપંશ: રોગ ૨ જો-આ રોગમાં, શિશુનાપર પાકેલાં ઉન્નરના કળના સરખાં સોજે થઈ આવવાની સાથે જ પીળા ફેાડલાઓ થઈ આવીને પછી તેમાં ઢાહ થવાની સાથે પડે વહેવા માણે. ૫૬

પિપાસા: તૃણા રોગ શબ્દ જુઓ

પિપ્પલી કણુપાલી રોગ: રોગ ૭ જો-આ રોગમાં, ગર્ભાવસ્થામાં માતાના ઉદરની અન્દર, કાનની કોરપર હાથે ચાલે નહિ એવા અને વેઢના વગરના એક અથવા અનેક માંસના કણુકો આ થઈ આવે છે. ૬૧

પિપ્પલાર્મ નેત્રશુદ્ધિરોગ: રોગ: આંખના ઘોળા ભાગમાં જે ચીપડા આવવા, તે.

વિષય પૃષ્ઠ
 ૧૩ ગુફ્યી સ્વરસાદિ રસક્રિયા ૩૬૪
 પિશાચોન્માઢઃ રોગ ૧૩ મો—આ રોગમાં,
 લૂગડાં ઊંચાં કરીને હાથથી પકડી રાખે; શરીર
 કુર્બળ અને રુક્ષ થઈ જાય; ઘણો બડબડાટ કરે;
 શરીર ગન્ધાલુલ સરખું થઈ જાય; અતિ અપ-
 વિત્ર થઈ જાય; અન્ન ખાવાની ઇચ્છાવાળો રહે;
 તુષાતુર રહે; ઘણું ખાય; અરણ્યને વિષે એકાન્ત
 સ્થળમાં રહે; અને વિરુદ્ધ ચાળા પાચ્યા કરે. ૫૧
 પિષ્ટક નેત્રશુક્લગત રોગઃ રોગ ૮ મો—આ
 રોગમાં, કંઈ વાચુના પ્રકોપને લીધે ઘોળા ડોળા-
 પર લોટના સરખાં માંસનાં ટપકાં થઈ આવ-
 વાથી, મેલા અરીસા સરખો આંખનો ડોળો
 જણાય. ... ૬૩
 પિષ્ટમેહઃ રોગ ૩ નો—આ રોગમાં, મેહ
 થનારા પઢાર્થો ખાવાથી, બસ્તિની અન્દરનો
 કંઈ કોપાયમાન થઈને શરીરમાંના મેહ, માંસ
 અને કલ્લેહ દ્રવભાગને ફૂંપિત કરે છે, તેથી પલા-
 ળેલા લોટના સરખો બોડો અને ઘોળો પેશાબ
 આવે છે. વળી પેશાબ કરવા ટાણે શરીરમાં ધ્રુજ
 છૂટીને પરસેવો વળે છે. આપર ઔષધ ન કરે
 તો મધુમેહ થાય છે. ... ૫૩
 અમૃતા સ્વરસ... ૭૧
 ધાત્રી ” ... ”
 પીડારક્તવિકારઃ રોગ ૯ મો—આ રોગમાં,
 શરીરમાંનું લોહી કોપવાથી, આખું શરીર કઢખવા
 માણે. ... ૫૯
 પીતકાચતા પિત્તરોગઃ રોગ ૧૬ મો—આ
 રોગમાં, પિત્ત કોપાયમાન થઈ, ચામડીની અન્દર
 પ્રવેશ કરીને, શરીરને હળકરના સરખું પીળું કરી
 દે છે. ... ૫૯
 પીતકન્તતા પિત્તરોગઃ રોગ ૨૬ મો—આ
 રોગમાં, પિત્તના પ્રકોપથી સર્વ કાન્તો પીળા
 થઈ જાય. ... ૫૯
 પીતનખતા પિત્તરોગઃ રોગ ૨૮ મો—આ
 રોગમાં, પિત્તના પ્રકોપ પામવાથી, બધાં નખો
 પીળાં થઈ જાય. ... ૫૯

વિષય પૃષ્ઠ
 પીતનેત્રતા પિત્તરોગઃ રોગ ૨૫ મો—આ
 રોગમાં, પિત્તના પ્રકોપથી, આંખ પીળી થઈ
 જાય છે. ... ૫૯
 પીતમણ્ડલકર્શન પિત્તરોગઃ રોગ ૩૯ મો—
 આ રોગમાં, પિત્તપ્રકોપથી, આંખના ડોળાએ
 પીળાં મણ્ડળો કેપાય છે. ... ૫૯
 પીતમૂત્રત્વ પિત્તરોગઃ રોગ ૨૧ મો—આ
 રોગમાં પિત્તપ્રકોપથી, પીળો પેશાબ આવે છે. ૫૯
 પીતવિટ્કતા પિત્તરોગઃ રોગ ૨૩ મો—આ
 રોગમાં પિત્તપ્રકોપથી, પીળો ઝાડો આવે છે. ૫૯
 પીત સથળ પ્રદર
 દાબ્યાદિ ક્વાથ. ... ૯૧
 પીતસ્વેતાસિતારૂણ સથળ પ્રદર રોગઃ—
 ૨ દાબ્યાદિ ક્વાથ. ... ૯૧
 પીતાવલોકન પિત્તરોગઃ રોગ ૨૪ મો—આ
 રોગમાં, પિત્તપ્રકોપથી, સર્વ વસ્તુઓ પીળા
 રંગની કેપાય છે. ... ૫૯
 પીનસઃ પ્રતિશ્યામનાસારોગ શબ્દ બ્દ્યો ૬૧
 પુરસ્ત્રાવનાસારોગઃ રોગ ૧૭ મો—આ રોગમાં,
 નાકની અન્દરથી પાણીના સરખું પાતળું સ્વચ્છ
 અને કંકવાળું લીલુટ હસ્મેશાં વહ્યાં કરે છે. ૬૧
 પુણ્ડરીક કુષ્ઠઃ રોગ ૧૫ મો—આ રોગમાં,
 મધ્ય ભાગની અન્દર ઘોળો, કોરપર રાતો, ખરજ
 આવ્યા કરે એવો, ફાહ થયા કરે એવો, પીડા-
 વાળો, કમળની પાંખડીની પેઠે કૈંક ઉપર ઉપસી
 આવેલો, પાતળી ચામડીવાળો, ઘોળા રાતા
 ફેડલાઓવાળો, ધાટું પર તથા લોહી અતિ
 વહ્યા કરે એવો અને ઘણું કરીને જલદી ફૂટી જાય
 એવો કોઠ થાય છે. ... ૫૬
 પુત્રધીયાનિ રોગઃ જાતધીયાનિ રોગ શબ્દ બ્દ્યો
 પુત્રિણી પ્રમેહ પિટિકાઃ રોગ ૩ નો—આ
 રોગમાં, મધ્ય ભાગની અન્દર એક મોટી ફેડલી
 થઈને પછી તેના ફરતી ચારે કોર ઝીણી ઝીણી
 ફેડલીઓ થઈ આવે છે. ... ૫૩
 પુષ્પુટ તાલુરોગઃ રોગ ૮ મો—આ રોગમાં,
 મેઢની સાથે કંઈ પ્રકોપ પામવાથી, તાળવાંની

વિષય પૃષ્ઠ
અન્દરના ભાગમાં વેઢના વગરનો, સ્થિર અને
બારના આકારનો સોલો થઈ આવે છે. ૬૦
પુષ્કરિકા શુક્રરોગ:રોગ ૧૬ મો-આ રોગ-
માં, શિશ્નના મધ્ય ભાગની અન્દર, પિત્ત રક્ત-
માંથી ફેડલો ઉત્પન્ન થાય; તે ફેડલાની ફરતી
નાની નાની બીજી ફેડલીઓ થાય; આ બધી
ફેડલીઓ કમળના ફૂલના વાટકાના આકારમાં
દેખાય. ... ૫૬
પૂતના ખાલગ્રહ:રોગ ૬ મો-આ રોગમાં,
ગ્રહથી પીડાયલું ખાળક ઉલટી કરે; શરીરે
ફૂલે; તન્દ્રા આવી જાય; રાતના સૂવે નહિ;
હેઠકી આવ્યા કરે; પેટ ચઢી આવે; થોડો થોડો
ઝાડો ધડીએ ધડીએ આવે; તરશ લાગ્યા કરે;
પેશાબ અટકી જાય; શરીર ગળી જાય; શરીર-
પરના રંગમાં ઉભાં થઈ જાય; અને શરીર કાગ-
ડાના સરખું ગન્ધાય. ... ૬૬
પૂતિકર્ણુ કર્ણુરોગ:રોગ ૬ મો-આ રોગમાં,
પિત્ત કર્ણના પ્રકોપથી, કાનની અન્દર, વેઢના
કરનારું વા ન કરનારું જાણું અને કુર્ગન્ધવાળું
ધણું પડે વહે છે. ... ૬૧
આમ્રાદિ તેલ ... ૩૩૮
બસ્ત્રપ્રત્યેયોગ. (કર્ણપાક)... ૩૩૫
રક્તસ્ત્રાવ^૧ (, , ,) ... ૩૪૦
પૂતિગન્ધિત્વ રક્તવિકાર:રોગ ૮ મો-આ રોગ-
માં, શરીરમાંનું લોહી પ્રકોપ પામવાથી, શરીર-
માંથી પડના સરખી ખરાબ વાસ આવે છે. ૫૯
પૂતિનાસ નાસારોગ:રોગ ૭ મો-આ રોગ-
માં, તાળવાંના મૂળની અન્દર, પિતાદિ કોષો
કુષ્ટ થવાથી, નાક અને મોઢાંમાંથી ખરાબ
ઉર્ધ્વાસ બહાર નીકળે; અને ખરાબ ગન્ધવાળો
કફ નીકળે.... ૬૧
પૂતિમુખ મુખાન્તભવ રોગ:રોગ ૬ ક્રો-આ
રોગમાં, કાતણ ન કરનારાઓનાં મોઢામાં,
ત્રિકોષો, રક્ત સાથે રહીને પછી ખરાબ કુર્ગન્ધને
ઉત્પન્ન કરે છે. ... ૬૧

૧ કાનું લોહી કાઢવું!

વિષય પૃષ્ઠ
પૂતિરક્ત નાસારોગ:રોગ ૧૨ મો-પૂતરક્ત
નાસારોગ શબ્દ જુઓ. ... ૬૧
પૂત્રાસ્ય મુખાન્ત રોગ:રોગ ૬ ક્રો-પૂતિ-
મુખ મુખાન્ત રોગ શબ્દ જુઓ... ૬૧
પૂતરક્ત નાસારોગ:રોગ ૧૨ મો-આ
રોગમાં, મસ્તકની અન્દર રહેલાં વાતાદિ કોષો,
પોતપોતાનાં કારણોને લીધે પ્રકોપ પામવાથી
કે કપાળનાપર લાકડી આઢિનો ફટકો લાગવાને
લીધે નાકમાંથી પડે વહેવા માણે છે. ૬૧
પૂત્રસ્ત્રાવ નાસારોગ:રોગ ૧૭ મો-પુટ્રસ્ત્રાવ
નાસારોગ શબ્દ જુઓ. ... ૬૧
પૂત્રસ્ત્રાવ નેત્રસન્ધિરોગ:રોગ ૫ મો-આ
રોગમાં, પાપણુ અને ડોળાની સન્ધિપર, લો-
હીની સાથે, ત્રિકોષના પ્રકોપથી સોલો થઈ
આવે; તે સોલો પાકે અને તેમાંથી વારંવાર
પડે વહે.... ૬૨
પૂત્રાભકુષ્ટ આર્તવ:રોગ ૪ થો-આ રોગનાં
લક્ષણો, કફપિત્તકુષ્ટ પૂત્રાભકોષ શુક્રધાતુ રોગ
પ્રમાણે જાણવાં. ... ૬૪
પૂત્રાભ શુક્રધાતુ રોગ:રોગ ૪ થો-આ
રોગમાં, કફપિત્તના પ્રકોપથી શુક્ર શુક્ર, પડના
સરખું થઈ જાય અને તેની અન્દર તણુખ
પણુ મારે. ... ૬૪
પૂત્રાલસ નેત્રસન્ધિરોગ:રોગ ૬ મો-આ
રોગમાં, આંખના સાન્ધાપર સોલો થઈ આવે;
તે સોલો પાકીને ફૂટે, તેમાંથી કુર્ગન્ધીવાળું પડે
વહે અને તેની અન્દર કણકો મારે. ૬૨
પૃષ્ઠ રજ:-પૃષ્ઠવાતશૂળ શબ્દ જુઓ
પૃષ્ઠ વાતશૂળ:-આ રોગમાં વાયુથી વાંસા-
માં નીકળતાં એવાં જે શૂળો, તે.
અજમોઢાદિ શુટિકા ... ૧૨૨
" ચૂર્ણ ... ૧૨૧
અભયાદિ મોઢક... ૨૭૪
પૃષ્ઠપાર્શ્વોરુ જગન કટચૂરરુજ:-આ શબ્દ
પૃષ્ઠ ૨૭૪ માં અભયાદિ મોઢકમાં છે; તેથી તે
મોઢકનું ઓસડ, ઉઠર-ઊરુ-કટિ-જગન-પાર્શ્વ-
અને પૃષ્ઠ, એ છ રોગપર લખેલું છે.

વિષય	પૃષ્ઠ
પૃષ્ઠ પીડા:-વાંસામાં થનારો પીડારૂપ જે રોગ, તે.	
પકવ કન્ઠ રસોન કલક ...	૧૦૬
રાસ્નાદિ કવાથ ...	૮૯
સર્વરોગ શબ્દનાં ઔષધો:-	
પૃષ્ઠ રુઝ:-વાંસાનો જે રોગ, તે.	
અજમોદાદિ ગુટિકા ...	૧૨૨
,, ચૂર્ણ ...	૧૨૧
અભયાદિ મોઢક ...	૨૭૪
પૃષ્ઠ રોગ:-	
ગુડાદિ નસ્ય ...	૨૬૭
પૈત્તિક મુખરોગાન્તર્ગત ઓષ્ઠ રોગ: રોગ	
૨ જે-પૃષ્ઠ ...	૬૦
ધરિમેદાદિ તૈલ ઓષ્ઠ રોગ...	૧૬૧
રક્તસ્ત્રાવ ^૧ ...	૩૪૦
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો:-	
સર્વ મુખરોગ ,, ,,	
પૈત્તિક ઓષ્ઠરોગ:-	
પૈત્તિકોષ્ઠ રોગ:-	
માં, પિત્તના પ્રકોપથી, હોઠની ચારે કોર ફેડ-લીઓ થઇ આવે; તે ફેડલીઓ અતિ કુખે; હોઠની અન્દર દાહ થાય અને હોઠ પીળા થઇ જાય. ...	૬૦
પૈત્તિક યોનિ કન્ઠ: રોગ ૨ જે-આ રોગમાં, દાહ કરનારી અને રતાશવાળી ગાણક યોનિની અન્દર થવા સાથેતાવ આવી જાય છે.	૬૫
પૌષ્ઠી વર્ત્તરોગ: રોગ ૧૧ મો-આ રોગમાં, કંકુ પ્રકોપથી, પાંપણની અન્દરના ભાગમાં, સર્પવના જેવડી, ઘાટી અને રાટી ફેડલીઓ થઇ આવે; તેને લીધે પાંપણો સ્થૂળ જાય; આંખની અન્દર ખટકો થાય; ખરજ આવ્યા કરે ધણું ચીંછળું આંસુ ઝરે. ...	૬૨
પ્રકિલ્બ વર્ત્તરોગ: રોગ ૨૧ -મો ધણી આર્દ્ર-લીની પાંપણવાળો રોગ.	

૧ કાનું લોહી કાઢવું કયા રોગપર ઉલટી કરાવવી.

વિષય	પૃષ્ઠ
(શ્યાવવર્ત્તો રસાન્જનાદિ રસક્રિયા ૩૬૪ નેત્રરોગાન્તર્ગત વર્ત્તરોગ, શબ્દ જ્યો.) ૬૨	
પ્રચલિત સ્થોવલ: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં, શરીરના હાડકાંવાળા કોષ ભાગપર, એકાકાં મોટાં શસ્ત્રોના ઘા પડવાથી વા હાડકાંવાળો ભાગ કોષ પડાય તથા અતિ ચીપાવાથી, ચીરાઇ જાય; તથા તે ચીરાયલા ભાગમાંથી લોહીથી ભરાયલી મળ્મ નીકળવા માણે ...	૫૫
પ્રતિતુની વાત: રોગ ૧૯ મો-આ રોગમાં, વાયુના પ્રકોપથી ગુડા અને ઉપસ્થ, એ બન્ને જગાએ ઉત્પન્ન થયેલી અસલ વેદના ઉલટી રીતે ઉપરના ભાગમાં કાખલ થઇને પછી વેગથી પક-વાશયમાં કાખલ થાય છે. ...	૫૮
અજમોદાદિ ગુટિકા. ...	૧૨૨
,, ચૂર્ણ. ...	૧૨૧
પ્રતિશ્યામ નાસારોગ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, મલ, મૂત્રનો વેગ બન્ધ થઈ જાય; અજીર્ણ થાય; નાકમાં ધૂળ ધરે; બહુ બોલે; કોષ બાપે; ઋતુમાં ફેરફાર થાય; માથું તપી જાય; રાતના જગ્યા કરે; દિવસે સ્વપ્ન રહે; વરસાદનું નવું પાણી પીએ અને વાપરે; ઠાઠ વાચા કરે; ઝાકળની અન્દર વસે-સ્વે; લીનાશવાળી જગામાં રહે; અતિ સ્ત્રીસંગ કરે; અતિ શયા કરે; એ સર્વ કારણોને લીધે, વાતાદિ ત્રણે કોષો, બૃદા બૃદા વા સર્વ સાથે, કોપાયમાન થઈ, મસ્તકની અન્દર પ્રવેશ કરે, તેવી જ રીતે લોહી પણ પોતાનાં કારણોથી કોપાયમાન થઈ, મસ્તકની અન્દર પ્રવેશ કરે ત્યારે મસ્તકની અન્દર પ્રથમથી ભેગા થઇને રહેલો કંકુ, ગળવા માણે. ...	૬૧
અખરસલહરીતક્યાવલેહ. (પીનસ શબ્દ પરથી); ...	૧૪૦
આર્દ્રક સ્વરસ. ...	૭૨
પ્રતીનાહ કર્ણરોગ: રોગ ૧૮ મો-આ રોગમાં, વાયુના પ્રકોપથી, કાનની અન્દરનો કંકુ સ્પર્શ થઇને પછી, તે નસોની અન્દર લેપા-ઇને ચોંટી જાય, ચોંટવાથી કાનની અન્દર કણકો	

વિષય પૃષ્ઠ
મારે; શરીર જડ બની જાય; અને નસો લેવા-
ઇને ધ્રુવાઈ જાય. ... ૬૧

પ્રતીનાહનાસારોગ: રોગ ૧૧ મો—નાસા-
નહિ નાસારોગ શબ્દ બુઝ્યો ... ૬૧

પ્રતુનીવાત:- (પ્રતિતુની વાત શબ્દ બુઝ્યો)

પ્રત્યષ્ઠીલા વાત: રોગ ૩૩ મો—આ રોગમાં,
અષ્ઠીલિકાના આકારની, અત્યંત પીડા કર-
નારી, વાયુ, મલ અને મૂત્રના વેગને રોકી રાખ-
નારી, પેટની અન્દર આડી વધેલી અને ઉપરના
ભાગમાં ઉપસી આવેલી પથરાના સરખી ગાણ
થાય છે. ... ૫૮

પ્રત્યાધ્માન વાત: રોગ ૭૦ મો—આ રોગમાં,
આમાશયની અન્દર, કંક્રથી વિષ્ટાયલો વાયુ,
આમાશયને ફૂલાવે છે તથાપિ આમાશયમાં
વેઢના ન થાય. આમાશય એટલે પડખાં અને
હૃદયની વચ્ચેનો ભાગ. ... ૫૮

પ્રત્યાનાહ: રોગ ૨ જો—આમજ આનાહ
શબ્દ બુઝ્યો ... ૫૨

પ્રહર રોગ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, વિરુદ્ધ
પદાર્થ ખાય; દારુ પીએ, જમવા પર પાણું
જમે; અજીર્ણ થાય; ગર્ભ પડી જાય; અતિ મૈથુન
કરાવે; અતિ ચાલે; અતિ શોક થાય; ઉપવાસાદિ
કરીને કૃશ થઈ જાય; ભાર ઉપાડે; કાષ્ઠાદિનો
માર પડે, દિવસે સ્વપ્ન રહે, આ સર્વ કારણોથી
ત્રિકાષ, કોષાયમાન થઈને પછી ચાર જાતનો
પ્રહર રોગ—ચોનિમાંથી રાતું પાણી વેઢવાનો
રોગ ઉત્પન્ન કરે, આ સર્વ રોગમાં શરીર અત્ય-
ંત ટૂટ્યા કરે, હાથ પગમાં ક્લત્તર થાય, ચોનિ-
માંથી અતિ પાણી પડવાને લીધે શરીરની શક્તિ
ઓછી થતી જાય, જરા—જેટલું પણ કામ કરવા
જતાં શરીર થાકીને લોથપોથ થઈ જાય, મૂર્છા
આવી જાય, મલ ચઢી આવે, તરશ લાગ્યા કરે,
કાઢ થયા કરે, બક્યા કરે, શરીર ધોળું પુલ્લી
સરખું થઈ જાય, તન્દ્રા રહે, અને આક્ષેપકાદિ
વાતરોગ થાય. ... ૬૪

ગોક્ષુરાદિ ગુગ્ગુલ. ... ૧૩૫

વિષય પૃષ્ઠ
પ્રકૃષ્ટમાંસ:- અધિમાંસ ક્રાંતમૂલરોગશબ્દ બુઝ્યો
પ્રમેહ:- મેહ શબ્દ બુઝ્યો

પ્રમેહ પિટિકા: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં,
પ્રમેહ પર ઔષધ ન કરવાથી, શરીરના સાન્ધા-
ઓ પર, મર્મસ્થાનો પર અને માંસવાળા ભાગ-
પર હજી પ્રકારના ફોડલાઓ થાય છે. ૫૩
કેશોર ગુગ્ગુલ. ... ૧૩૩

પ્રલયાત્રિ સરખો માથાના વાળનો જે રંગ, તે.
કાલાત્રિસત્રિભ ક્રાંતલ શબ્દ બુઝ્યો

પ્રલાપ વાત: રોગ ૫૬ મો—આ રોગમાં,
વાયુના પ્રકોપ પામવાથી અકબલ વાતો કરવા
માણડે. ... ૫૮

અભયાદિ શૂત. ... ૮૨

પ્રલાપી—સન્નિપાતજ્વરમેહ:-

પ્રવાહિકા: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, અતિ
આકર્ષણ કરીને અધોવાયુને ગુહાદ્વારા બહાર
કાઢવાનો પ્રયત્ન કરે, તે વખતે ન ખાવા લાચક
પદાર્થો અતિ ખાવાને લીધે, અત્યંત વૃદ્ધિ
પામેલો વાયુ, એકા થયેલા કંક્રને મલની સાથે
મિશ્ર કરીને વારંવાર થોડો થોડો ઝાડો આણે,
અને બીજાં લક્ષણો અતિસારની પેઠે થાય. ૪૭

આ રોગ પર અતિસાર રોગના ઔષધો

વાપરવાં.

આર્દ્રકુટબલેહ. ... ૧૪૨

કુટબલેહ. ... ૧૪૧

પ્રસુતિ વાત: રોગ ૭૮ મો—આ રોગમાં,
વાયુ, કોપાયમાન થઈ, ચામડીની અન્દર પ્રવેશ
કરીને, ચામડીને કોઈ પણ વસ્તુનાં સ્પર્શનું જ્ઞાન
થવા કે નહિ. ... ૫૮

પ્રસુતિ મક્કલ—હી ગર્ભરોગ: રોગ ૩ જો—
મક્કલ—હી ગર્ભરોગ શબ્દ બુઝ્યો ...

પ્રસેકતા કંક્રરોગ: રોગ ૬ લો—આ રોગમાં,
કંક્રના પ્રકોપને લીધે મોઢામાંથી અતિ લાજ
ઝરવા માણડે. ... ૫૯

પ્રસ્તાર્થર્મ—માં નેત્રશુક્લગત રોગ:- }
પ્રાસ્તાર્થર્મ—માં નેત્રશુક્લગત રોગ:- }

વિષય	પૃષ્ઠ
રાજ ૭ મો—આ રાજમાં ધોળા ડોળા પર પોચું, ચારે કોર વધનાકું, ફેલામણું, વેઠના વગરનું, પાતળું, કાળું અને રાતું એવું માંસ વધવા માણે. અ. ૧૦ મો. ૧૭૦. ૧૭ મો.	
પ્રસ્વેદ:—સ્વેદસ્નાવ પિત્તરોગ શબ્દ જુઓ.	
પ્રાકરણ યોનિરોગ: રાજ ૧૬ મો—પ્રાક- ચરણા યોનિરોગ શબ્દ જુઓ...	૬૫
પ્રાકચરણા યોનિરોગ: રાજ ૧૬ મો—આ રાજમાં, અતિ મૈથુન કરાવનારી બાલાઓનો વાયુ, ક્રોધાત્મક થવાથી, સાચળ, પેદુ, વાસો અને સાચળનું મૂળ, એ સર્વ સ્થાને વેઠના ઉત્પન્ન કરીને પછી યોનિને કોષવાળી કરે છે. માધવ કહે છે કે:—પુરુષની સાથે સંયોગ થવા ટાણે, પુરુષનું વીર્ય સ્ત્રીના પહેલાં જ યોનિ પ્રથમ સ્ત્રવે છે. ૬૫	
પ્રાણક:— અષ્ટગુણ મણ્ડ. ૧૦૦	
પ્રેતોન્માદ: રાજ ૮ મો—આ રાજમાં, શરીર વેદ્યા, શરીરક્રિયા અને સુગન્ધ પ્રેતના સરખી હોય; ભયવાળો લાગે, આહારનો દ્રવ્ય કરે, અને ખડ કાંખા કરે. ૫૧	
પ્રેર્ણનાવ—સન્નિપાતજ્વરભેદ:— ૧લીલા અનિય: રાજ ૬ કો—૧લીહોદર ઉદર- રાજ શબ્દ જુઓ ૫૨	
૧લીહોદર ઉદરરાજ: રાજ ૬ કો—આ રાજમાં ડાળી બાળનું પેટ વધારે વધવા માણે, ઘણો આકુળવ્યાકુળ થઈ જાય, ઝીણો તાવ રહે, જડ- રાગિ મન્દ થઈ જાય, શક્તિ ઓછી થઈ જાય, શરીર ધોળું થઈ જાય, અને બીજાં લક્ષણો કંઈ- પિત્તોદર પ્રમાણે જણાય વળી કાઢ કરનારા પદાર્થો કે કંઈકારક પદાર્થો વારંવાર અતિશય ખાનારાનાં લોહી અને કંઈ અત્યંત બગડવાથી, પેટમાંની બરોલ નામે માણે વધવા માણે. ૫૨ અભયાદિ મોઢક ૨૭૪ અબ્રક ભસ્મ. ૧ ૧૬૬	

૧ અબ્રક ભસ્મના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ
અય—લોહાની ભસ્મ. ૧ ૧૮૬	
આકડો (ઉપવિષ). ૨ ૨૧૬	
ઉદર રોગ શબ્દનાં ઔષધો:— કન્યા સ્વરસ. ૭૩ ખદિરાશિષ્ઠ. ૧૭૨ ગન્ધક. ૩ ૨૧૨ ચન્દ્રપ્રભાદિ ગુટિકા ૧૩૧ તાલિસાદિ ૧૨૩ " " ચૂર્ણ. ૧૧૭ " " " ૧૨૩ ત્રિકલા મોઢક. ૧૩૫ કાલક્રિયા. ૩૪૪ પંચકોશ ચૂર્ણ. ૧૧૧ પથ્યાદિ કવાય. ૯૨ પિપ્પલી ચૂર્ણ. (બાલકોચિત) ૧૧૦ પિપ્પ્યાદિ ક્ષીરધૃત. ૧૪૬ બાલ રોગ:—શિશુ કાસ શબ્દ જુઓ. ૧લુષ વલ્લિદગ્ધ: રાજ ૧ લો—આ રાજમાં, અમિથી શરીર બળી જવાને લીધે, ચામડીનો રંગ બદલાઈ જાય. અત્યંત કાઢ થાય અને ફેડલા ન પડે. ૫૫ કુલું:—શુદ્ધ શુદ્ધ (નેત્રકૃષ્ણગત) રાજ શબ્દ જુઓ, રાજ ૧ લો. બુદ:—વર્ધમંતુદિ શબ્દ જુઓ રાજ ૧ લો. બુદ ગુદોદર: રાજ ૮ મો—આ રાજમાં, છોટાપાણી સરખું અન્ન, કમલકન્ઠાક્રિતું શાક, મોવાળો વા કાંકરો ખાધામાં આવે, તેને લીધે પેટની અન્દરનાં આન્તરડાં ભરાઈ જઈને પછી ઝાડો, ત્રણે કોષોની સાથે, ધીમે ધીમે, આન્તર- ડાંની નળીની અન્દરના યુલ્લામાં, “જેવી રીતે, કેળ યુલ્લામાં જ ઉગે તેવી રીતે” ભરાઈને એકઠો થાય, એકઠો થયા પછી ઝાડો, મલદાર સ્પર્ધી આવીને અટકી જાય, અને ઝાડો લાવવા સાર અતિ કષ્ટાચે ભરે જરા તરા ઝાડો ગુદાદ્વારા બહાર	

૧ અય—લોહાની ભસ્મના ગુણ. ૨ આકડા નામે
ઉપવિષના ગુણ. ૩ રોપેલા ગન્ધકના ગુણ

વિષય પૃષ્ઠ
આવે, આવી રીતે કોષવાળો ઝાડો, ઉઠર, હુકય
અને નાભિ, એ ત્રણે સ્થાનોના મધ્ય ભાગમાં
એકઠો થાય. ... ૫૨

બુદ્ધવિટ્કતા વાતરોગ: રોગ ૪૫ મો:-આ
રોગમાં, વાયુ, પક્વાશયની અન્ધર કાબલ થઇને
કોપાયમાન થાય છે, તેથી ઝાડો, કઠણ લીણડકાં
સરખા થઇ જાય છે. ... ૫૮

અભયાદિ મોઢક. ... ૨૭૪

કુબ્જાદિ ચૂર્ણ. (ગાઢવિટ્ક રોગ) ૧૨૦

બુરલની ગાણઃ-પ્રીહા ગ્રન્થિ શબ્દ બુચ્ચો

બુરો મુન્તરવો: રોગ ૩૩ મો-પાપાણુગર્ભ
હુદ્રરોગ શબ્દ બુચ્ચો ... ૫૬

બલ:બલ-શક્તિ.(બલક્ષયવાત શબ્દ બુચ્ચો)

અગસ્ત્યહરીતકયાવલેહ ... ૧૪૦

કામદેવ ધૃત. ... ૧૪૭

કુમાર્યાશવ. ... ૧૬૮

કુમાણડકાવલેહ ... ૧૩૯

ગૈરિક-ગેરુ. ૧ ... ૧૯૭

બલક્ષય વાત: રોગ ૬૧ મો આ રોગમાં,
વાયુના કોપાયમાન થવાથી, શરીરમાંનું બલ
ધી નીચ છે. ... ૫૮

અગસ્ત્યહરીતકયાવલેહ. (બલ-

શબ્દ પરથી) ... ૧૪૦

કામદેવ ધૃત. ... ૧૪૭

કુમાર્યાશવ. ... ૧૬૮

કુમાણડકાવલેહ. ... ૧૩૯

ગૈરિક-ગેરુ. ૧ ... ૧૯૭

બલસ-કર્ક રોગ શબ્દ બુચ્ચો

બસ્તિ કુણ્ડલીકા મુત્રાઘાત: રોગ ૧૩ મો-
આ રોગમાં, ઉતાવળથી ધણું ચાલે, હડી કાઢે,
મેહનત કરે, પથ્થર કે લાકડીનો માર પડવાથી
શરીરે ધા પડે, અને જોરથી ઇન્દ્રિય ચાળે, આ
કારણોને લીધે બસ્તિ પોતાનું સ્થાન છોડીને ઉપર
જાય ત્યારે ગર્ભિણીના ગર્ભની પેટે, શરીરને, પછ-

૧ ગૈરિક-ગેરુના ગુણ. એ મથાળામાં આ ઓસડ
તથા રોગો છે.

વિષય પૃષ્ઠ
વાડેનો ભાગ મોટો થઇ જાય, પાછળનો ભાગ
મોટો થવાથી, શ્વળ નીકળે, ધુબ ફૂટે, હાઠ થાય,
અક્ષેરું ટીપું પેશાયનું ઉતરે, બસ્તિને સારી પેટે
મસળે, ત્યારે મુત્રની ધાર ફૂટે, શોઢિવાર પછી
ઇન્દ્રિયના પર સોળે ચઢે, પેડુની અન્ધર સોઈ
ખોસ્મા સરખી પીડા થાય, આ રોગ શસ્ત્ર અને
વિષના સરખો ભયંકર છે. આ રોગના આર-
મમાં વાયુ, જોરમાં હોય છે. આ રોગ, પિત્ત-
યુક્ત હોય તો, પેશાયમાં હાઠ થવા સાથે મુત્રનો
રંગ બદલાઇને ખેરંગી થઇ જાય, અને કંકુયુક્ત હોય
તો, શિશન જડ અને, સોળે ચઢે અને મુત્ર, સ્નિ-
ગ્ધ, ઘાટું અને ઘોળું હોય. ... ૫૨

બુદ્ધલ વર્ત્ત: રોગ રોગ ૧૩ મો:-આ રોગમાં,
આંખના પરની પાપણુની આમડીના સરખા
રંગની, એક સરખા આકારની માંસની ઘણી ફેડ-
લીઓ ચારેકાર ફરતી આંખની પાંપણોપર ફેલાઈ
ગઈ હોય છે. ... ૬૨

બસ્તિશ્વલ:-આ રોગમાં ગુડાની અન્ધર શ્વળ
નીકળે, (આનાં બીજાં લક્ષણો શ્વળરોગ પ્રમાણે
જણવાં.)

બસ્તિરોધન:- ... ૧૦૦

અષ્ટગુણ મણ્ડ. ... ૧૦૦

બુદ્ધમુત્રતા કર્ક રોગ: રોગ ૧૫ મો-કર્કના
પ્રકોપથી વારંવાર બુદ્ધ પેશાય આવે છે. ૫૯

બુદ્ધ મુત્રમેહ:-આ રોગમાં સોમ, રોગના
પ્રમાણે સર્વ લક્ષણો થવાની સાથે પુરુષની ઇન્દ્રિ-
યમાંથી પાણી વહે છે. ... ૫૩

બુદ્ધ મુત્રમેહ:-સોમ રોગ શબ્દ બુચ્ચો.

બાધિય કર્ણરોગ: રોગ ૧૨ મો-આ રોગમાં,
એકલો વાયુ, વા કક્ષામિત્રિત વાયુ, શબ્દ સાંભ-
ળનારી નસોમાં કાબલ થઇને કાનને બહોરો
કરે છે. ... ૬૧

અપામાર્ગક્ષાર તૈલ. ... ૩૩૭

આંખલાઈ: રોગ ૩૦ મો:-કક્ષાશુદ્રરોગ
શબ્દ બુચ્ચો ... ૩૩૭

વિષય

પૃષ્ઠ

ખાલઅહ રોગ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, પ્રાચીન કાળની અન્ધર શંકરે, કાર્તિકસ્વામીના રક્ષણને માટે, પાંચ પુરુષઅહ અને સાત સ્ત્રીઅહ મળીને ખાર અહો ઉત્પન્ન કર્યા છે, તે અહોથી પીડાયલું બાળક, હસ્તેશાં રોચા કરે; તેને તાવ આવી જાય, ક્ષણવારમાં થડકી જાય, અતિ બગાસાં ખાધા કરે, ભસ્મર ફરકયા કરે, રાંકડાં સરખું લાગે. વારંવાર મોઢામાંથી ફીણ પડે, ઉંચું જોઈ રાખે, હોઠ, તથા કાન્ત પીચ્યા કરે, રાતના સૂવે નહિ; કણક્યા કરે, ધાવણ ધાવે નહિ, દૂધ પીએ નહિ, સાદ ફરી જાય, અને કોઈ વખતે તો તે, પોતાનાં શરીરને કે ધાવનાં શરીરને નખથી વિંખવા માણે. ... ૬૬

અહુદ્ર શબ્દનાં ઔષધો.— ...

ખાલરોગ:રોગ ૧ લો—આ રોગ ધણું કરીને છાકરાઓને થાય છે. જવરાદિ જે મોટા રોગો મનુષ્યોને અને છાકરાઓને થાય છે, તે રોગો, આ બાવીસ રોગથી બૂઢા છે, અને તેનાં સર્વ લક્ષણો મોટાં મનુષ્યોને અને છાકરાઓને સરખાં જ હોય છે. તે રોગપર જે ઔષધ મોટાં મનુષ્યોને અપાય છે, તે જ ઔષધો ઓછી માત્રામાં છાકરાઓને અપાય છે. છાકરાઓને જોરમાં રોગ થાય છે? કે જરાતરા રોગ થયો છે? તેની પરીક્ષા છાકરાઓના રોવાપરથી કરવી. વળી તે છાકરું પોતાનો હાથ, પોતાના શરીરના જે ભાગપર અડાડયા કરે, તે જગાએ કોઈ જાતનો રોગ થયો છે વા કોઈ જાતની પીડા થાય છે, એમ અનુમાન કરવું. વળી આપણે આપણો હાથ, જે જગાએ અડાડીએ તે જગાએ, તે તેનાથી સહન ન થાય ત્યારે તે સ્થાનકે, કોઈ પણ જાતનો રોગ થયો છે, વા કોઈ જાતની પીડા થાય છે, એમ અનુમાન કરવું. જે છાકરું આખ વીંચી રાખે, તે છાકરાને માયામાં પીડા થાય છે, એમ કદપના કરવી. વળી જીભ કે હોઠ ચાબ્યાં કરે, રવાસ ચઢી આવે, હાથપગનાં કુકડિયાં વળી જાય, વા આખું શરીર મરડાઈ

વિષય

પૃષ્ઠ

જાય ત્યારે હૃદયમાં થયેલો રોગ જાણવો. આડા પેશાબનો વેગ બન્ધ થઈ જાય, ધાર્દ ધાબ્યા જ કરે, આન્તરડાંની અન્ધર ખુર ખુર શબ્દ થાય, પેટ ચઢી આવે. વાંસી વાંકો થઈ જવાની સાથે ઉંચો ચઢી આવે અને પેટ ફૂલે ત્યારે કોઠાની અન્ધર રોગ થયેલો જાણવો. વળી મલ મૂત્ર એકઠું થઈ જાય, મલ, મૂત્ર અટકી જાય, ચમકી જાય અને ચારે કોર ફરવું જોયા કરે ત્યારે તે બાળકને બસ્તિતની અન્ધર અને ગુણ સ્થાનની અન્ધર રોગ થયેલો જાણવો. ... ૬૫

ખાલામૂત્રકૃચ્છરોગ:—બાળક છાકરીને થયેલો જે ઉનવા, તે.

ઉત્તરબસ્તિ.^૧ ... ૨૬૩

ખાલકૃમિ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, શરીરપરના મેલમાંથી પોતાના પ્રમાણમાં અને આકારમાં ધોળા વા રાતા તલના જેવડા જે જીવડાઓ થાય છે, તે જીવડાઓ, શરીરપરના રુવાડામાં, વાળમાં અને વસ્ત્રમાં રહે છે, ઘણા પગવાળા કૃમિઓ જ અને સાવા નામે કહેવાય છે. વળી પગ, વગરના જે ઝીણા જીવડાઓ થાય છે, તે લીંખ, એ નામે કહેવાય છે. આ જીવડાઓ, કોઠ, ફેડલીઓ, ખરજ, ગુમડાં, અને માંયામાં ઉન્ધરી, એ સર્વ રોગો કરે છે. ૪૮

ખાલાચામ વાત:રોગ ૫ મો—આ રોગમાં, શરીરપરના બહારના ભાગના સ્નાયુઓના તંતુઓમાં રહેલો વાયુ, વાંસાની કોરના ભાગમાંથી ધનુષ્યના પ્રમાણે વાંકો કરે, તેની લીધે, છાતી, કેડ અને સાથળ, એ સર્વ ભાગો મરડાઈ જાય. આ રોગ અસાધ્ય છે. ... ૫૮

ખિસવર્મરોગ:—રોગ ૨૨ મો—આ રોગમાં, ત્રણે કોષોના પ્રકોપથી, આંખની પાંપણો, બહારના ભાગમાંથી સ્વજ જાય, પાંપણની અન્ધરના ભાગમાં ઝીણાં ઝીણાં છિદ્રો પડે, તે છિદ્રમાંથી કમળના તંતુ પ્રમાણે અન્ધરથી પાણી ઝળ્યા કરે. ... ૬૨

^૧ ખાલાના મૂત્રમાર્ગમાં ઉત્તર બસ્તિ કેમ મારવી? એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગ છે.

વિષય	પૃષ્ઠ
બુંદલુ:—ક્ષીણ થયેલા કોષોને વધારનાર— વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર—પૌષ્ટિક.	
અષ્ટવર્ગ ચૂર્ણ. ...	૧૧૨
કાંઠકૂટ વિષ. ...	૨૧૩
કુમાર્યાસવ. ...	૧૯૮
કૃષ્ણાણ્ડકાવલેહ. ...	૧૩૬
ખેહરો:—રાગ ૭૭ મો. શબ્દાજ્ઞતા વાત શબ્દ બુદ્ધિ.	

બ્રહ્મરાક્ષસોન્માદ: રાગ ૧૬ મોન્મા રાગમાં હસવાની ઇચ્છા થયા કરે, નાચવાનું મન થાય, ભયંકર પ્રકારના ચાળા પાડે, છિદ્ર જોયા કરે, ચીસો પાડ્યા કરે, વેગથી ચાલે, કેવ, બ્રાહ્મણ અને વૈદનો દ્વેષ કરે, લાકડું તથા શસ્ત્ર પોતાના શરીરમાં મારે અને શાસ્ત્ર તથા વેદ ભણે. ૫૧

ભ્રમન્દર:—રાગ ૧ લોન્મા રાગમાં, હાથી, ઘોડાપર બેસવાથી, વિષમાસનપર બેસવાથી, હરસ કરનારા પઢાઈ બાવાથી અને ઉપદંશાદિ રાગ થવાથી, ગુહાની આસપાસ બે આંગળ છેટે કુદ થયેલા લોહી અને માંસનો આશ્રય કરીને એક ગુમડું થાય, તે ગુમડાંનું મૂળ ધણું ઉંડું હોય, વેગ પછુ મોટો હોય, તેની અન્દર ઘણી વેદના થાય, અને અતિ પ્રકોપ પામે, પછી કેટલેક કાળે કૂટીને તેમાં છિદ્ર પડે, એ છિદ્ર, મૂત્રાશય પાસે હોવાથી, નિરન્તર તેમાંથી થોડું થોડું મૂત્ર સ્રવ્યા કરે, અને ઔષધોપચાર ન થવાથી દિનપ્રતિદિન તે છિદ્ર, મોટું થતું જાય, છેવટે તે છિદ્ર, અસ્તિ અને ગુહાને પછુ મોટાં કરે, તે મોટાં છિદ્રમાં ખીન્ન ઝીણાં છિદ્રો પડે, અને વાયુ, મલ મૂત્ર તથા શુક્ર, એ સર્વ તે નાનાં તથા મોટાં છિદ્રોમાંથી બહાર નીકળે. ૫૫

અભયાદિ મોહક. ...	૨૭૪
કાંચનાર ગુગુલ.	૧૩૬
કાસીસાદિ ધૂત. ...	૧૪૯
ખટિરાદિ ક્વાથ.	૯૪

ભ્રમપિષ્ઠ અસ્થિભંગ રાગ:—ભ્રમ પૃષ્ઠ અસ્થિ-
ભંગ શબ્દ બુદ્ધિ.

ભ્રમપિષ્ઠ અસ્થિભંગ રાગ: રાગ ૧ લોન્મા રાગમાં, સન્ધિની જગા ભાંગી જવાથી, તે જગાની ફરતો સોજેચલી આવે, રાત્રિના પીડા વધે, અને સાન્ધાઓનાં બે હાડકાં છૂટાં પડવાથી એક ખીન્ન સાથે ધસાય. .. ૫૫

ભ્રમપૃષ્ઠ અસ્થિભંગ રાગ: રાગ ૨ લોન્મા રાગમાં સાન્ધાઓની ચારે કોર ફરતો સોજે થઈ આવે, રાત્રે વખતે અતિ પીડા થાય, અને સાન્ધાઓને બેડનારાં હાડકાંઓ, એક ખીન્ન સાથે ધસાય. ...

ભ્રમરાગ:—અસ્થિભંગ રાગ શબ્દ બુદ્ધિ.

ભંજનક દન્તરાગ: રાગ ૩ લોન્દન્તભેદ
દન્તરાગ શબ્દ બુદ્ધિ.

ભ્રમજનવર: રાગ ૨૨ મોન્લીતનવર શબ્દ બુદ્ધિ.

ભ્રમચતિસાર: રાગ ૭ મોન્મા રાગમાં, ભય આવી પડવાથી, પોતપોતાનાં સ્થાનોમાંથી બ્રહ્મ થયેલા ત્રણે કોષો, મલને જેવો દૂષિત કરે કે તરત, ધણું કરીને વાતાતિસાર તથા પિત્તાતિસારનાં લક્ષણોવાળો ઉનો અને પાણીમાં તરનારો ઝાડો, ગુહાદ્વારા પ્રવાહરૂપે બહાર નીકળે. ૪૭

ભ્રમકાશિ: રાગ ૪ થોન્મા રાગમાં મનુષ્યના શરીરમાંથી કંઈ ક્ષીણ થયો હોય ત્યારે વાયુ સાથે પિત્ત, કોપાયમાન થઈને પછી પોતાના તેજ વડે જઠરાગ્નિને બળવાન કરે, બળવાન થયેલી જઠરાગ્નિ, વાયુ સાથે મળી જઈને આખાં શરીરને રુક્ષ કરે છે, પાંચેલું અન્ન જલદી પચાવીને રક્તાદિક ધાતુઓને પછુ જલદી પચાવે, તેપર કું અનાજ ખાધું હોય તો શરીરે સુખ થયું જણાય પછુ અન્ન પચી ગયા પછી મૂર્ચ્છા આવે, તરશ લાગે, કાઢ થાય, ઉધરસ આવ્યા કરે, અને મરણ પછુ પામે. કોઈ વૈદ, આ રાગનો, તીક્ષ્ણાગ્નિમાં અન્તરભાવ કરે છે અને સમાગ્નિને ચોથો અગ્નિ કહે છે. ...

ભ્રમવિટ્કવપિત્તરાગ: રાગ ૩૩ મોન્મા રાગમાં, પિત્તના પ્રકોપ પામવાથી, પાતળો ઝાડો આવે છે. ...

વિષય

પૃષ્ઠ

ભિન્નસંધોત્રણ: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં બરફી, બાહું, બાણ, તરવારની આણી વાકોષ પણ જનાવરના કાંત કે શિંગડું, એ સર્વથી, કોઠો આદિ કોઈ પણ આશય ભેદાધને, તે આશયની અન્દરથી કે પણ પદાર્થ બહાર સ્વવા માટે છે. એ ભેદાયેલો આશય જો લોહીથી ભર્યો હોય તો તાવ આવી જાય, કાઢ થવા માણે, મુખ, ગુદા, નાક અને શિશ્નદ્વારા લોહી વહેવા માણે, મૂછા આવી જાય, શ્વાસ ચઢી આવે; તરશ લાગ્યા કરે; પેટ ચઢી આવે; અન્ન ખાવાની ઇચ્છા ન થાય; મલ, મૂત્ર આવે નહિ; પવન ફૂટે નહિ; બહુ પરસેવો વળે; આંખ રાતી થઈ જાય; મોઢામાંથી લોઢાના સરખી ગન્ધ નિકળે; શરીર ગન્ધાય; હૃદય અને પડખામાંથી થળ નીકળે; આમાશયમાં લોહી ગયું હોય તો લોહીની ઉલટી થાય; પેટ અત્યંત ચઢી આવે અને અતિ ભારે થળ નીકળવા માણે. ૫૫

ભિન્નાન્તરક કોષ્ઠભેદ: રોગ ૧ લો—છિન્નાન્તર કોષ્ઠભેદ શબ્દ જુઓ... ૫૫

લીતજ્વર: રોગ ૨૧ મો—આ રોગમાં, એકાએક ભય આવી પડવાને લીધે, વાયુના પ્રકોપ પામવાથી, તાવ આવી જાય તથા અતિ લવારે કરે. ર્થોક ૨ થી ૬ માંનો. ... ૪૬

લીરુવ વાત: રોગ ૭૩ મો—આ રોગમાં વાયુનો પ્રકોપ થવાથી શરીરની અન્દર ભય ઉત્પન્ન થાય છે. ... ૫૮

લીલામાનો સોજો:—અરુચ્છર શોય શબ્દ જુઓ

ભુજ રોગ:— ... ૨૬૭

ગુદાદિ નરય: ... ૨૬૭

ભૂતહાસ સન્નિપાતજ્વર ભેદ:—

ભૂતોન્માદ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, રોગી જ્વોથી અહણ કરાધને ઉન્મત્તના સરખો કેખાય; બોલવું, પરાક્રમ કરવું, શરીરની શક્તિ, શરીર

વિષય

પૃષ્ઠ

બાપાર એટલે ખાતું, પીતું, ફરતું, તત્ત્વજ્ઞાન અને કળા કૌશલ્યનું જ્ઞાન, સામાન્ય મનુષ્યોના પ્રમાણે ન હોતાં વિચિત્ર પ્રકારનાં કેખાય; આ રોગ ગમે તે વખતે ઉત્પન્ન થઈ આવે છે. ૫૧

ભૂતોન્માદ: રોગ ૧૨ મો—આ રોગમાં, જ્વત શબ્દ આળે છે, તે શબ્દમાં અને પિશાચમાં ફેર છે, પરંતુ તેનાં લક્ષણો પિશાચોન્માદ પ્રમાણે થાય છે. ... ૫૧

ભેદન: ઝાડો, પેશાબ અને પવન આદિ કોષો, એઓમાંના બન્ધ થઈ ગયેલા કોષ પણ એકાદા કોષને, છૂટા કરીને ગુદા દ્વારા નિષ્કાર બહાર કાઢનાર.

આમલાદિ ચૂર્ણ... ... ૧૧૦

આરવધાદિ કવાય. ... ૮૧

અર્પર—આપરિચું? ... ૨૦૦

ભેદી: ભેદન શબ્દ જુઓ—

ભ્રમ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, વાત પિત્ત અને રજોગુણના પ્રકોપ પામવાથી કુમ્ભારના ફરતા એવા ચાકળી માફક શરીર ફર્યા કરે. ૫૦ કુમારકાવલેહ. ... ૧૩૯

ભ્રમસ્ય નાસારોગ: રોગ ૯ મો—આ રોગમાં ઉષ્ણતાને લીધે કે તડકામાં ફરવાને લીધે, માથું તપવાથી પ્રથમથી જ, એકઠો થઈને રહેલો, જરા તરા પાતળો, બગડી ગયેલો, ખારો અને ઘાટો એવો કંઈ, નાકમાંથી પડવા માણે છે. ૬૧

મૂકેરુક કૃમિ: રોગ ૧૬ મો—શકુંળજન્ય કૃમિ શબ્દ જુઓ ... ૪૮

મૂકલ્લ ગર્ભજરોગ: રોગ ૩ જો—આ રોગમાં, એક ભતનું પેટની અન્દર જે થળ નીકળવા માણે છે, તે થળ, બે પ્રકારનું નીકળે છે. પહેલો પ્રકાર:—ગર્ભ હોવા છતાં જે થળ નીકળવા માણે છે, તેનું કારણ એ છે કે, કોષ પણ કારણને લીધે મનની અન્દર સન્તાપ થવાથી, વાયુ કોપાયમાન થઈને પછી પેડુના પડખામાં થળ ઉત્પન્ન કરી, ગર્ભને અતિ પીડા આપીને મારી નાંખે છે. આનું

૧ ગુદાદિ નરય કયા કયા રોગોપર દર્શુ? એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગ છે.

૧ અર્પર—આપરિચાના ગુણ. એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગ છે.

વિષય પૃષ્ઠ
ખીજી નામ ગર્ભ મકલ-લ છે. ખીજી પ્રકાર:-
જણ્યા પછી થળ નીકળવા માણે છે, તેનું કારણ
એ છે કે, પોતપોતાનાં કારણોને લીધે સ્ત્રીના
શરીરની અન્દર કોપાયમાન થયેલો વાયુ, જણ્યા
પછી, થોનિમાંથી ગર્ભ સમ્બન્ધી લોહી અને
ભળાંના સરખા માંસના પદાર્થ આદિનો સાવ
ચાલુ રહ્યો હોય; તેને બન્ધ કરી, પેડુના પડ-
ખામાં બસ્તિની અન્દર વા બસ્તિના માથાપર
એક ગાણને ઉત્પત્ત કરે છે, તે ગાણને લીધે પેટ-
ની અન્દર થળ નીકળવા માણે. થોનિ સંક્રોચાદ
ભય; પડવાશય કૂલે; પેશાબ આવતો અટકી
ભય; અને ઊર્ધ્વ શ્વાસ થઈ આવીને તરત સ્ત્રીને
મારી નાંખે છે. ... ૬૫

મંજિષ્ઠમેહ: રોગ ૧૧ મો-આ રોગમાં,
છેલ્લું પદાર્થો ખાવાથી, કોપાયમાન થયેલું પિત્ત
મેહ, માંસ અને કલેહ (દ્રવભાગ)ને દૂષિત કરે;
તેથી મજ્જાના કાઠાના રંગના સરખો તથા કાચા
અનાજના સરખીગન્ધવાળો પેશાબ આવે. આ-
પર ઔષધ ન કરે તો મધુમેહ થાય છે. ૫૩

મન્નભગત મત્તરિકા: રોગ ૧૩ મો-આનાં સર્વ
લક્ષણો અસ્થિભ મત્તરિકા પ્રમાણે ભળ્યાં. ૫૭

મન્નભમેહ: રોગ ૧૯ મો-આ રોગમાં, કંઈ
પિત્તનો ક્ષય થવાને લીધે, કોપાયમાન થયેલો
વાયુ, શરીરની અન્દર રહેલી વસા મન્નભદિ ધા-
તુને, બસ્તિના મુખમાં આણે, તેથી મન્નભવાળો
અને મન્નભના રંગના સરખો પેશાબ આવે. આ
પર ઔષધ ન કરે તો મધુમેહ થાય છે. ૫૩

મણ્ડલ કુષ્ઠ: રોગ ૩ નો-આ રોગમાં, ઘોળાં,
રાતાં, કલ્મ્, લીનાશવાળાં અને સુંવાળાં ચક્ર-
રડાંઓ, એક ખીજીની આસપાસ થાય છે. ૫૬

મતિભ્રમ પિત્તરોગ: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં,
શરીરની અન્દર રહેલું પિત્ત, કોપાયમાન થવાથી
રોગી ભ્રમિત મતિવાળો થઈ ભય છે. ૫૯

મઠ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, ધન્વરો,
કાઠરા અને સોપારી આદિ વસ્તુ ખાધાની માફક
મીણો ચઢીને વિભ્રમ પેદા થાય છે. ૫૦

વિષય પૃષ્ઠ
કુમાણ્ડ સ્વરસ ... ૭૩
મન્દબુદ્ધિત્વ કંઈ રોગ: રોગ ૧૭ મો-આ
રોગમાં, કંઈના પ્રકોપથી, બુદ્ધિ જડ થઈ ભય. ૫૯
મન્દાભિ: રોગ ૩ નો-આ રોગમાં, હૃદયમાં
જમતો હોય તેના કરતાં પણ થોડું અનાજ
ખાય તો તે પણ પચે નહિ, તેને લીધે કંઈથી
થતા વીરા બ્યાધિઓમાંનાં આલસ્યાદિક ક્ર:ખિ:
પણ પેદા થાય છે. ... ૪૯
અભયાદિ મોહક ... ૨૭૪
કુટભરિષ્ઠ. ... ૧૭૧
કુમાર્યાસિવ ... ૧૯૮
કૈશોર ગુગુલ ... ૧૩૩

મહાલય: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, વધારે
જથ્થામાં કે ક્રિયારહિત મધ પીએ; ન સહે એવા
અનાજ ગમે ત્યારે ખાય; અનાજ ખાય નહિ;
વા એકાન્તરા ભોજન કરે, તેથી શરીરની અન્દર
કષ્ટકારક વિકાર ઉત્પત્ત થઈને શરીરનો નાશ કરે;
શરીરે ક્ર:ખ પ્રાપ્ત થાય; અતિ મોહ પામે; હૃદ-
યમાં પીડા થાય; અન્ન ખાવાપર અરુચિ થાય;
વારંવાર તરસ લાગ્યા કરે; તાવ આવી ભય;
શીતોષ્ણતાનાં ચિહ્ન જણાય; માથું પડખાં અને
સાન્ધાઓના હાડકાંઓમાં વેદના થવા
માણે; મોટા બગાસાં આવવા માણે; ચમકી
ભય; શરીર ધ્રુજવા માણે; થાકી ભય; છાતી
ભીંસાય; ઉધરસ, હેડકી અને શ્વાસ થઈ આવે;
નિદ્રા આવે નહિ; કાન, આંખ અને મુખમાં
રોગો થઈ આવે; ત્રિકચેટલે પેડું અને સાથળતું
મૂળ એ આદિ સન્ધિનાં સ્થાનો ઝલાર્થ ભય;
ઉલટી થવા માણે; ઝાડો લેઢાઈને આવે ત્રિદોષના
પ્રકોપથી ઉછાળો આવ્યા કરે; ભ્રમ થાય; બક્યા
કરે; ન હોય એવાં રૂપોનાં ફરીન થાય; ખડ,
રાખ, વેલા, પાંદડાં, બધી જાતનાં મીઠાં એ
સર્વમાં ઢંકાયલા સરખું લાગે; અને પક્ષીની પેટો
હડતો હોય, એમ જણાય; ઉપર પ્રમાણેનાં
લક્ષણોવાળા મહાલય રોગીને મનની અન્દર
આકુળ બાકુળ થઈ ભય એવાં અને શાન્તિનો
નાશ કરનારાં સ્વપ્નાં પણ અભ્યા કરે. ૫૦

વિષય	પૃષ્ઠ
મહાવહઃ—મહ પ્રાપ્ત કરનાર.	
કાલકૃટ વિષ. ^૧ ...	૨૧૩
મેઢ વ્યથા:—શિશુનમાં થનારીજે પીડા, તે.	
ઐરણ્ડાદિ શૃત. ...	૮૯
મન્દાગ્નિજ્વરાગ્નિ વિકાર: રોગ ૩ જો—	૪૯
કાલકૃટ ^૨ વિષ ૦ ...	૨૧૩
પ્રદીપક ...	”
બ્રહ્મપુત્ર ...	”
વછનાગ ...	”
શૃંગક ...	”
સંકતક ...	”
સૌરાષ્ટ્રિક ...	”
હારિદ્ર ...	”
હાલાહલ ...	”
મધમહ: રોગ ૬ ક્રો—આ રોગમાં, અ-	
નિયમિત મધ પીવાથી વા શોષક મધ પીવાથી	
મહ ચઢે; શરીરથી ચાળા પાડે અને હાય પગાદિ	
અવયવોથી ગમે તેમ લડયડિયાં ખાતો ચાલે	
અને ગમે તેમ જોલે. ...	૫૦
મધુમેહ: રોગ ૨૦ મો—આ રોગમાં, કફ,	
પિત્તનો ક્ષય થવાને લીધે, કોપાયમાન થયેલો	
વાયુ, શરીરની અન્ધર રહેલી વસ્તુ મન્નજિ	
ધાતુને, અસ્તિના મુખમાં આણે છે. તેથી	
તુરે, મધના સરખો મીઠો અને રુક્ષ પેશાય	
આવે. ...	૫૩
અમૃતા સ્વરસ. ...	૭૧
ધાત્રી. ...	”
અનસ્તાપારોચક: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં	
શોક, ભય અને ક્રોધ થવાથી; અતિ લોભ કર-	
વાથી; મનને ખેદ થાય એવા પદાર્થોથી અને	
પરાય અન્ધ આવવાથી મનને સન્તાપ થાય	
પણ મોઢામાંનો રક્ષ બહુલાઈ નહિ. ...	૫૦
મધ્યવિદ્રધિ અનિય ...	૬૧
લિપકાદિ રત્નેયુક્ત વસ્તુનાદિ ગણકવાય ૬૩	

૧ નવે વિષોના ગુણ. એ મધાળામાં આ ઓસડ તથા રોગ છે. ૨ નવે વિષોના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ
મનોવિકાર	
અવપીડ નરમ. ^૧ ...	૨૬૬
મન્માસ્તમ્ભવાત: રોગ ૧૫ મો—આ રોગમાં	
કિવસે નિદ્રા કરે; મન થાય ત્યારે ગમે તે ખાય;	
મન થાય ત્યારે ગમે તેમ નહાય અને મરણ	
માફક ગમે તેમ જીવું જોયા કરે; આ કારણોથી	
કોપાયમાન થયેલો વાયુ, ડોકની નસોમાં પ્રવેશ	
કરીને પછી ડોકને ખેંચવા માણે છે. ...	૫૮
ગુડાદિ નરમ. ...	૨૬૭
મરડો: રોગ ૬ ક્રો—આમાતિસાર શબ્દ	
બુઝો શ્લોક ૭ મો— ...	૪૭
મૂર્માભિધાતજ કાઢ: રોગ ૬ ક્રો—આ રોગમાં	
મસ્તક હુકય, લમણાં અને અસ્તિ આદિ મર્મ-	
સ્થાનોમાં લાકડી આદિ વસ્તુ વાગવાથી કાઢ	
થાય છે. આ રોગ અસાધ્ય છે. ...	૫૦
મલજ આનાહ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં,	
પક્વાશયની અન્ધર, મલ એકઠો થવાથી, કેડ	
અને વાંસો ઝલાઈ જાય; મલમૂત્રનો વેગ બન્ધ	
થઈ જાય; શુળ નીકળવા માણે; મૂર્છાં આવી	
જાય; નરકની ઉલટી થાય; શ્વાસ ચઢી આવે;	
અલસકરોગની પેઠે પેટ ચઢી આવે અને અસ્તિ—	
(પીચકારી) માર્યા છતાં ઝાડો ન આવે. ...	૫૨
મલનિરોધજ ઉકાવત: રોગ ૧૨ મો—	
આ રોગમાં, ઝાડો દબાવી રાખવાથી, પેટની	
અન્ધર, ઝડગડાટ થવા સાથે શુળ નીકળે; ગુડાની	
અન્ધર કાતરવાના સરખી વેઢના થાય; ઝાડો	
આવતો રોકવાથી, બન્ધ થઈ જાય ત્યારે વાયુ	
ઉપરના ભાગમાં ચઢી જાય અને એકવા ટાંણે	
એકાદી વખત મુખદ્વારા મલ પછી પડે. ...	૫૨
મલસ્રમ કષ્ટ આર્તવ: રોગ ૮ મો—આ	
રોગનાં લક્ષણો સન્નિપાત કષ્ટ મલાભ શુક્રધાતુ	
રોગ પ્રમાણે જણવાં. ...	૬૪
મલાધિક્ય કફ રોગ: રોગ ૧૩ મો—આ	
રોગમાં, કફના પ્રકોપથી, શરીરની અન્ધર	
સારી પેઠે મલ એકઠો થાય છે. ...	૫૯

૧ અવપીડ નરમ કયા કયા રોગોપર હેતુ ? એ મધાળામાં આ ઓસડ તથા રોગ છે.

વિષય પૃષ્ઠ
મલાલ શુક્ર ધાતુ રોગઃ રોગ ૮ મો—આ રોગમાં, ત્રિકાષનાં પ્રકોપથી, શુક્રના રહેવાની જગામાંનું શુક્ર, મલ મૂત્રના રંગનું તથા મલ મૂત્રનાં સરખી ગન્ધવાળું થઈ જાય. ૬૪

મલ્લનઃ રોગ ૧૮ મો—શુક્રાન્ન્યકૃમિ રોગનો શબ્દ જુઓ ... ૪૮

મસક ક્ષુદ્ર રોગઃ રોગ ૧૯ મો—આ રોગમાં વાયુ પ્રકોપ પામવાથી, શરીરના કોઈ પણ ભાગપર, અડઢના કાણા સરખી, કાળી વેઢના ન કરનારી, સ્થિર અને ઉપરના ભાગમાં ઉપસી આવેલી માંસની ફેડલીઓ થાય છે. આ રોગને, લાખામાં મસા કહે છે. ... ૫૬

મસા—મસોઃ રોગ ૧૫ મો—મસક ક્ષુદ્ર રોગ શબ્દ જુઓ ... ૫૬

મસ્ટરિકાઃ રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, તીખા, ખાટા, ખારા અને ક્ષારવાળા પદાર્થો ખાય; ન સફે એવું ખાય; વિરુદ્ધ રીતે ઊંઝે વા સ્વેદ; જમ્યાપર ફરીને જમે; ખરાબ થયેલું અન્ન ખાય; વટાણા, ઝોળિયા આદિ અનાજ ખાય; સડી ગયેલાં શાકો ખાય; ડેરી હવામાં ફરે; ખગડી ગયેલું પાણી ઉપયોગમાં લે; કોપેલા પ્રહોનડે; આ સર્વ કારણેથી, શરીરની અન્દર રહેલા વાતાદિ કોષો, કોપાયમાન થઈ, ખગડી ગયેલાં લોહીની સાથે મળી જઈને મસ્ટરની કાળના જેવડા અને રંગના અંગ-પર ફેડલાંઓ ઉત્પન્ન કરે છે; શીતળા નીકળવા અગાઉ પહેલાં તે તપીને જોરમાં તાવ આવે; શરીરે ખજવાળ આવે; કળતર થાય; અન્ન ખાવાપર અરુચિ થાય; ભ્રમ થાય; સરીરપરની ચામડીપર સોળે થઈ આવે; શરીરનો રંગ ફરી જાય; અને આંખ રાતીચોળ થઈ જાય; અસાધ્ય મસ્ટરિકાઃ—આ રોગમાં, ઉધરસ તથા હેડકી આવે; તીવ્ર જ્વર આવ્યા કરે; લવારો કર્ચા કરે અસ્વસ્થપણું પ્રાપ્ત થાય; મૂચ્છાં આવી જાય; તરશ લાગ્યા કરે; ફાહ થયા કરે; આંખો ઉંચી નીચી કરીને ફાડી રાખે; મોઢું, નાક અને આંખ-માંથી રક્તસ્રાવ થાય; ગળામાં ધરડકો ઉપડે;

વિષય પૃષ્ઠ
અતિ ભયંકર રીતે રવાસ ચાલવા માણે; નાક-દ્વારા શ્વાસ લેનારાનો વાયુ કોપાયમાન થાય; અને તરશથી આકુળ વ્યાકુળ થવા સાથે તત્કાળ મરણ પામે. આ રોગમાં છેવટે હાથ પગનાં કાંડાંપર, પગની ધુંટીપર વા ખભાપર સોળે ચઢે ત્યારે તેને વ્યવહારમાં અતિ મોટી સીળી નીકળી છે, એમ જાણવું. આ રોગમાંના સોળપર ઔષધોપચાર કરવો, એ ખડુ કઠણ કામ છે. ૫૭

મસ્ટરિકા પ્રમેહષિટિકા રોગ ૬ ક્રો—આ રોગમાં, મસ્ટરની કાળના સરખા રંગની અને તેવડા કઠની ફેડલીઓ થાય છે. ૫૩

મસ્ટકચ્ચલઃ આ રોગમાં, માથાની અન્દર થળ નીકળે છે. (આનાં બીજાં લક્ષણો ચલરોગ પ્રમાણે જાણવાં.) ... ૫૧

કરામૂલાદિ શાલિપર્ણાદિ કવાય.

મહતી હિક્કાઃ રોગ ૫ મો—આ રોગમાં, સર્વ મર્મસ્થાનોને પીડા આપી, હરમેશાં એક સરખી હેડકી આવ્યા કરીને સર્વ અવયવોને કંપાવે છે. આ રોગનો વેગ મોટો હોય છે. ૪૯

મહાકુષ્ઠઃ રોગ ૧૩ મો—આ રોગમાં, શરીર-પરની ચામડી, હાથીનાં ચામડાં સરખી ખડ-ખચડી થઈ જાય; પરસેવો ન આવે અને ઘણી ખરજ આવ્યા કરે; આ રોગ થોડામાં હોય ત્યારે તેને “એકકુષ્ઠ” કહે છે. આનાં બીજાં નામો “ચર્મકુષ્ઠ” અને “ગજચર્મ” છે... ૫૬

ખદિરાદિષ્ટ. ... ૧૭૨

મહાગુહઃ રોગ ૭ મો—આશ્મન્તર કૃમિનો કંફજન્ન કૃમિ શબ્દ જુઓ

મહાગ્રાહીઃ રોગ ૧૩ મો—પક્ષાઘાત વાત-રોગ શબ્દ જુઓ ... ૫૮

મહાપશ્વવિસર્પ બાલરોગઃ રોગ ૧૩ મો-પશ્ચારણ બાલરોગ શબ્દ જુઓ ૬૫

મહાયોનિ રોગઃ રોગ ૧૭ મો—આ રોગમાં કોપાયમાન થયેલો વાયુ, યોનિનાં મુખને અને ગર્ભને રહેવાનાં સ્થાનને જડ કરી કે ત્યારે યોનિ બહાર નીકળી પડીને પોહોળાં મોઢાંવાળી થઈ

વિષય પૃષ્ઠ
જન્ય; તે થોનિમાં વાતથોનિની પેટે વેઢના થાય;
માંસ ઉપરથી આવેલાં સરખું લાગે અને અતિ-
શય વેઢના થવા માણે. ... ૬૫

મહાશ્વાસ: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં, વાયુ
ઉપર ચઢી આવે ત્યારે, મોટીથી શબ્દ કરવાની
સાથે, વારંવાર શ્વાસ કાઢે; અનુભવ તથા જ્ઞાન-
શક્તિ ઓછાં થઈ જાય; નેત્ર થોડોવાર ચકળ-
વકળ અને થોડોવાર સ્તબ્ધ થઈ જાય; મોઢું તથા
આંખ વાસ મારે, ઝાડો, પેશાબ બન્ધ થઈ
જાય; બાલી શકાય નહિ; ધીમે સાહે બોલે; અને
ચઢેલો શ્વાસ છેટી પલ્લુ સરખાય. ૪૬

મહા ષણ્ડ: રોગ ૫ મો—ષણ્ડપુસ્તવદોષ
રોગ શબ્દ જુઓ ... ૬૪

મહા સૌષિરદન્તચૂલ રોગ: રોગ ૭ મો—આ
રોગમાં, ત્રિદોષના પ્રકાપને લીધે, પેઢાંમાંથી
અને અવાળુમાંથી કાંત હલવા માણે, તેમાંથી
પરુવાળું લોહી વહે; તાવ આવી જાય; તાળવામાં
ચીરા પડે અને ચીરવા સરખી વેઢના થાય. ૬૦

ભાતર કૃમિ: રોગ ૧૦ મો—સ્કંતજન્ય કૃમિ
શબ્દ જુઓ ... ૬૧

આનસકઃખોન્માદ: રોગ ૬ ક્રો—આ રોગમાં
ચોરોથી, રાજનાં મનુષ્યોથી કે શત્રુઓથી ભય
પ્રાપ્ત થાય; ધનનો નાશ થવાથી, ચિન્તાતુર
રહે; બંધુ આદિના નાશથી શોકાતુર થઈ જાય;
અતિ ખેડ પામવા સરખું અન્તઃકરણ કાચવાય;
કામેચ્છાથી મનની અન્ધર બળવાન કામવિકાર
ઉત્પન્ન થાય; કામવિકારના ઉત્પન્ન થવાથી, અસા-
વધ થઈને મનમાંની નાના પ્રકારની ગુપ્ત વાતો
બોલે, ગીત ગાય, હસ્યા કરે અને રજ્યા પલ્લુ
કરે તથા ગુમસ્તુમ બની જાય. ... ૫૧

બ્રાહ્મી સ્વરસ ... ૭૩

કુણ્ડમાણ્ડ. " ... "

ધ્વજન્યા " ... "

શંખિની " ... "

મોલક: રોગ ૮ મો—નાસાર્શ નાસા રોગ
શબ્દ જુઓ ... ૬૨

વિષય પૃષ્ઠ
માંસગત મસ્રવિકા: રોગ ૧૦ મો—આ
રોગમાં, કઠણ, ચક્રચક્તિ, અને ઘણે દિવસે પાક-
નારા ફેડલાઓ, થાય; તેપરની ચામડી પાતળી
હોય; શરીરના ગાત્રોમાં થળો નિકળે; ચેન પડે
નહિ, ખરજ આવે; તમસ આવી જાય, કાહ
થયા કરે અને તરશ લાગ્યા કરે... ૫૭

માંસગ્રનિથિ: રોગ ૯ મો—આ રોગમાં,
માંસાહારથી કોપાયમાન થયેલો માંસ, ગાણને
ઉત્પન્ન કરે છે. તે ગાણ, સ્નિગ્ધ, મોટી, કઠણ,
નસોથી બન્ધાયેલી અને ક્ષયનિધનાં લક્ષણો-
વાળી હોય છે. ... ૫૪

માંસપાક શ્વક રોગ: રોગ ૧૧ મો—આ
રોગમાં, ત્રિદોષ પ્રકાપ પામવાથી, શિશ્નપરનું
માંસ સડી, ટૂટી પડીને પછી નાના પ્રકારની
પીડાઓ થવા માણે છે. ... ૫૬

માંસવૃક્ષિ: રોગ ૬ ક્રો—અધિમાંસાર્શ નેત્ર
શુક્લગત રોગ જુઓ ... ૬૩

માંસસંઘાત તાલુરોગ: રોગ ૪ થો તાલુ-
સંહતિ તાલુરોગ શબ્દ જુઓ ... ૬૦

માંસાર્બુદ: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં મૂડી
આદિનો માર પડવાથી, શરીરમાં પીડા થઈને
પછી માંસ બગડે; બગડેલું માંસ, સોજે આણે;
આ સોજે, પીડા કરતો નથી, પણ સ્નિગ્ધ,
ખીજ ચામડીના સરખા રંગનો, ન પાકનારો,
પથ્થર સરખો કઠણ, અને હલે ચલે નહિ એવો
હોય છે. જેનું માંસ બગડી ગયું હોય અને જે
હઝમેશાં માંસ ખાતો હોય, તેને આવા પ્રકારની
ગાંઠો થાય છે. આ રોગ અસાધ્ય છે. ૫૪

માંસાર્બુદ ઓષ્ઠરોગ: રોગ ૭ મો—આ
રોગમાં, શરીરમાંનું માંસ બગડવાથી, જડ,
જડા અને માંસના પિણડાની પેટે ઉપરના
ભાગમાં ઉપસેલા એવા હોઠની અન્ધર કીડા
પડે છે. ... ૬૦

માંસાર્બુદ શ્વકરોગ: રોગ ૧૫ મો—આ
રોગમાં, શ્વક દોષથી કુષ્ઠ થયેલું માંસ બારે
પથ્થરના સરખો કઠણ, ન પાકે એવો અને

વિષય પૃષ્ઠ
ખીજ ચામડીના સરખાં વર્ણવાળો સોને હતપત્ર
કરે છે. આ સોને કોઈપણ નતની પીડા હતપત્ર
કરતો નથી. ... ૫૬

મીઠા પરમો: રાગ ૨૦ મો—મધુમેહ શબ્દ
જ્યો ... ૫૩

મિષ્ટિમણ્વ વાત: રાગ ૩૧ મો—આ
રાગમાં, કંઈની સાથે ભળી ગયેલો વાયુ, શબ્દ
બોલનારી ધમની નાડીમાં ફેલાઈ જાય ત્યારે
રાગી નાકમાંથી ઝુંગળું બોલે ... ૫૮

મુખકાષ્ઠ્ય રાગ:—મોઢાપરની કાળાસ.
અર્ધકીરાદિ લેખ... ૩૧૭
મુખ નજ્ય:—(નજ્ય શબ્દ જ્યો.) મુખનું
બીડાઈ જવું—અન્ધ થઈ જવું.

મુખ ફિષિકા સામાન્ય કુદરોગ:—રાગ ૨૯
મો—આ રાગમાં, વાત કંઈમાંથી, શેમજાના—
મોચરસના ઝાડના કાણ્ટા સરખા, થોડી પીડા
કરનારા, મેઢવાળા અને ઘાટા ફેડલાઓ
જીવાનીમાં મોઢાપર થાય છે. ભાષામાં આને
ખીલ કહે છે. ... ૫૬

ગોરાચનાદિ લેખ. (તારુણ્યપિટિકા.) ૩૧૭
લોધ્રાદિ લેખ ,, ૩૧૮
વટપત્રાદિ લેખ ,, ૩૧૮
શંખ લેખ^૧ ,, ૧૯૭
સિદ્ધાર્થકાદિ લેખ ,, ૩૧૭

મુખપાક બાલરાગ: રાગ ૯ મો—આ રાગ
માં, પિત્તના ફિષિત થવાથી, બાલકોના મોમાં
ફેડલીઓ થઈ આવીને પછી મોઢું પાકી પડ્યા
સરખું થઈ જાય છે. ... ૬૫

મુખમણ્ડનિકા બાલશબ્દ: રાગ ૮ મો—આ
રાગમાં, આગ્રહથી પીડાતા બાલકનાં હાથ પગો,
મનોહર લાગે, પેટનાપરની કાળી શિરાઓ
ઉપસી આવે; તાવ આવી જાય; અન્ન ખાવાની
ઇચ્છા ન જ થાય; શરીર ગ્લાનિ પામે અને
ગૌમુત્ર સરખું શરીર ગન્ધાય. ... ૬૬

વિષય પૃષ્ઠ
મુખમાધુર્ય કંદરાગ: રાગ ૪ થો—આ રાગ-
માં, કંદ, પ્રકોપ પામવાથી મોઢું ગળ્યું ગળ્યું
થઈ જાય છે. ... ૫૯

મુખધોનિ: રાગ ૨ જો—આસેક્ય પુંસ્તવદોષ
રાગ શબ્દ જ્યો. ... ૬૪

મુખ રાગ: રાગ ૧ લો—માછલાં, પાડા અને
હુકરનો માંસ ખાવાથી; જલવાળા દેશનાં પ્રાણી
ઓનો માંસ ખાવાથી; અરહની દાળ; આમ્બળાં
અને મીઠાં આદિના અતિ ખાવાથી; સ્ત્રવાથી,
દંત ન ધસવાથી; કહેલા વખતે ધૂમપાન, હલદી
અને શિરાવેધ આદિ ન કરવાથી આ રાગ
થાય છે. ... ૬૦

ધરિમેદાદિ તૈલ. ... ૧૬૧

મુખલેપ કંદરાગ: રાગ ૫ મો—આ રાગમાં
કંદ પ્રકોપ પામવાથી, મોઢું, કંદથી લેપાયા
સરખું ચીકણું થઈ જાય છે. ... ૫૯

કંદ ચોપડ્યા સરખાં થઈ જાય છે.

મુખવેરસ્ય: રાગ ૬૭ મો—વિરસાસ્યતા વાત
શબ્દ જ્યો—

મુખશોષ પિત્તરાગ: રાગ ૭ મો—આ રાગમાં,
પિત્તના પ્રકોપ પામવાથી મોઢું સ્વકાઈ જાય છે. ૫૯
આમલાદિ ગુટિકા ... ૧૨૮
કાંજિલ કવલ ... ૩૧૩
,, ગણદૂષ ... ૩૧૦
,, પ્રતિસારણ ... ૩૧૨
પ્રતિમર્શ નસ્ય^૧ ... ૩૦૦

મુખસ્રાવ બાલરાગ: રાગ ૧૦ મો—આ
રાગમાં, બાળકના મોમાંથી આખો દિવસ લાળ
ગળ્યા કરે. ... ૬૫

મૂકત્વ વાત: રાગ ૪૬ મો—આ રાગમાં,
કંઈની સાથે મિશ્ર થયેલો વાયુ, શબ્દ બોલનારી
ધમની નાડીમાં પ્રવેશ કરીને ફેલાઈ જાય છે
ત્યારે રાગી મૂંગો બને છે. ... ૫૮

મૂંછના વાળ ખરી પડવા;—શ્મશ્રુપ્રપાતન
શબ્દ જ્યો

વિષય પૃષ્ઠ
મૂંછે વાળ લાવનાર:—શ્મશ્રુણિ કેશોત્પાદક
શબ્દ બ્ધ્યો

મૂઠ ગર્ભરોગ: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં, ગર્ભાશયમાંના વાયુ, ગતિરહિત થઈ, ગર્ભને મૂઠ કરી નાંખી તથા યોનિની અન્દર અને પેટની અન્દર શુળને ઉત્પન્ન કરીને પછી મૂત્રના પ્રવાહને અટકાવે છે. ગુણરહિત થયેલા વાયુને લીધે, તે ગર્ભ, વાંકો થઈ જઈ, ઘણા પ્રકારથી યોનિદ્વારા બહાર નીકળે છે. ગર્ભને બહાર નીકળવાના એ મુખ્ય આઠ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે જણાવ્યા:—૧ કોઈ ગર્ભ, માંથાની કારથી યોનિદ્વારમાં આવીને અટકી જાય છે. ૨ કોઈ ગર્ભ, પેટની કારથી યોનિદ્વારમાં આવીને અટકી જાય છે. ૩ કોઈ ગર્ભ, ખુન્ધો થઈ જઈ, પછવાડેના ભાગની કારથી યોનિદ્વારમાં આવીને અટકી જાય છે. ૪ કોઈ ગર્ભ, એક જ હાથ, યોનિદ્વારમાંથી બહાર નીકળી પડવાને લીધે યોનિદ્વારમાં આવીને અટકી જાય છે. ૫ કોઈ ગર્ભ, બન્ને હાથો, યોનિદ્વારમાંથી બહાર નીકળી પડવાને લીધે યોનિદ્વારમાં આવીને અટકી જાય છે. ૬ કોઈ ગર્ભ, આડો પડવાથી, યોનિદ્વારમાં આવીને અટકી જાય છે. ૭ કોઈ ગર્ભ, ડોક મરડાવાથી, મોઢેથી વાંકો થઈ જવાને લીધે યોનિદ્વારમાં આવીને અટકી જાય છે. અને ૮ કોઈ ગર્ભ, પડખાભર થઈ જવાથી, યોનિદ્વારમાં આવીને અટકી જાય છે. ... ૬૫

મૂત્રકૃચ્છ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, કસરત કરે; હૃમ્મેશાં મધ પીએ, હૃમ્મેશાં ઘોડાપર બેસે; જમ્યાપર પાછો જમે; તથા તીક્ષ્ણ ઔષધો, રુક્ષ અને શુષ્ક પદાર્થો પાણીની પાસે વસનારાં પ્રાણીઓનું માંસ, માછલાં અને ન પચે એવા પદાર્થો એ સર્વે ખાવાથી, ત્રણે દોષો બૃહા બૃહા દોષો, એકત્ર થઈ, અસ્તિની અન્દર જઈ, કોપાયમાન થઈને ન્યારે મૂત્રના માર્ગને પીડા કરે, ત્યારે રહી રહીને પીડાની સાથે પરાણે થોડો પેશાબ આવે. ... ૫૩

વિષય પૃષ્ઠ
અભયાદિ મોદક ... ૨૭૪
ભિષકાદિગણ ચૂર્ણ ... ૯૪
એલાદિ ક્વાથ ... ૯૧
કામદેવધૂત ... ૧૪૭
કાસીસ—હીરાકસી. ૧ ... ૧૯૭
કુમાર્યાસિવ ... ૧૬૮
ગોક્ષુરાદિ ગુગ્ગુલ ... ૧૩૫

મૂત્રગ્રન્થિ મૂત્રાધાત: રોગ ૮ મો—આ રોગમાં, અસ્તિના મોઢાની અન્દર ગોળમટોળ સ્થિર અને નાનકડી ગાણક ઉત્પન્ન થાય અને તેમાં પથરીના સરખી પીડા થાય. ... ૫૨

મૂત્રજર મૂત્રાધાત: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં, પેશાબ લાગ્યા છતાં, મૂત્રનો વેગ દાબી રાખવાને લીધે, ઉત્પન્ન થયેલા ઉદાવર્તથી કોપાયમાન થયેલો અપાન વાયુ, પેટ અતિ ફૂલાવે; પેડું ચઢી આવે; પેડુંની અન્દર તીવ્ર વેદના થવા માણડે; અને અધોઅસ્તિનો ભાગ બન્ધ થઈ જાય. ... ૫૨

મૂત્રત્રિશુલ્લુ ઉદાવર્ત: રોગ ૧૧ મો—આ રોગમાં પેશાબ લાગ્યા છતાં, ન કરવાથી, મૂત્રાશયમાં, શિશ્નમાં, યોનિમાં અને માથામાં શુળો નીકળે; મૂત્રકૃચ્છ રોગ થાય; શુળો નીકળવાની પીડાથી શરીરના અવયવો શિથિલ થઈ જાય અને બઢની જગાએ ખેંચાવાના સરખી પીડા થાય. ... ૫૨

મૂત્રવિષ્ણ્મ: વિષ્ણુધાત મૂત્રાધાત શબ્દ બ્ધ્યો
મૂત્રવૃદ્ધિ: રોગ ૬ ઠો—આ રોગમાં, વૃષણો, ચાલવા ટાંચે પાણીથી ભરેલી પખાલની પેટે ડબક ડબક થતા હાલે; હાથ અડાડતાં ડબક ડબક અવાજ થાય; રૂપરી કરવાથી કામળ લાગે; જરાતરા ક્રોધે, પેશાબ સાફ ન આવે; અને અણુકોષ કાથળીની માફક બે પગની વચ્ચે લટકી પડે. આ રોગ, પેશાબ દાબવાથી થાય છે. ૫૪

મૂત્રશુક્ર મૂત્રાધાત: રોગ ૯ મો—આ રોગમાં પેશાબ ન કરતાં સ્ત્રીનો સંગ કરવા માણડે, તેને

૧ કાસીસ—હીરાકસીના ગુણ. એ મથાળામાં આ એસક તથા રોગો છે.

વિષય

પૃષ્ઠ

લીધે કોપાયમાન થયેલો વાયુ, શુક્રાની સ્વાભાવિક ગતિને બદલીને શુક્રને બીજે રસ્તે લઇ જાય છે, તેથી, સ્થાનભ્રષ્ટ થયેલું શુક્ર પેશાબ કરવા ટાંચેલા કરી રહ્યા પછી બહાર નીકળવા પ્રવૃત્ત થાય છે. એ રીતે શુક્ર જે બહાર નીકળે છે, તેનો રંગ પાણીમાં રાખ ડોહાના સરખો જણાય છે. ... ૫૨

મૂત્રસાગર મેહ:-બહુ મૂત્રમેહ શબ્દ જુઓ

મૂત્રસાગર: રોગ ૧ લો-સોમ રોગ શબ્દ જુઓ ... ૫૨

મૂત્ર-ત્રા સાદ મૂત્રાધાત: રોગ ૧૧ મો-આ રોગમાં, પિત્તને કે કફને વા બન્નેને, વાયુ ઘાટા કરે છે, ત્યારે પીઠું, રાતું, ઘોળું. અને ધાતું એવું મૂત્ર, કષ્ઠથી આવે; મતરતી વખતે દાહ થાય; અને મૂત્ર સૂકાઇ જાય ત્યારે પિત્તના યોગથી ગોરોચનના રંગ સરખું, કફના યોગથી શંખચૂર્ણ સરખું અને ત્રિદોષના યોગથી મિશ્ર રંગના સરખું દેખાય છે. ... ૫૨

મૂત્રક્ષય મૂત્રાધાત: રોગ ૬ ક્રો-આ રોગમાં રૂક્ષ અને તેજહીન શરીરવાળા મનુષ્યનું અસ્તિ-માંનું પિત્ત અને અપાન વાયુ, મૂત્રનો નાશ કરે છે, તેથી પેશાબની અન્દર તણખની સાથે દાહ થાય છે. ... ૫૨

મૂત્રાધાત: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, ઝાડો પેશાબ અને શુક્ર આદિ, બહાર નીકળી જવા તૈયાર થયાં હોય, તે છતાં, એઓનો વેગ રોકવાથી તથા રૂક્ષ પદાર્થો ખાવાથી પેશાબનો વેગ અટકી જાય (મૂત્રાધાતમાં પેશાબ અતિ અટકવા છતાં પીડા ઓછી થાય.) સ્લોક ૫૨ થી ૫૫ સુધી. ... ૫૨

ગોક્ષુરાદિ ગુગ્ગુલ... ૧૩૫

મૂત્રાતીત મૂત્રાધાત: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં, પેશાબ લાગ્યા છતાં ઘણો વખત સુધી પરાણે પેશાબને દાબી રાખીને પછી પેશાબ કરવા બેસે ત્યારે જલદીથી પેશાબ ન ઉતરતાં ધીમે ધીમે થોડો થોડો પેશાબ ઉતરે. ... ૫૨

વિષય

પૃષ્ઠ

મૂત્રોત્સર્ગ-મૂત્રોત્સર્ગ મૂત્રાધાત: રોગ ૭ મો-આ રોગમાં પ્રતિકૂલ અપાન વાયુના યોગથી, પેશાબ, લાગ્યા છતાં, અસ્તિ, શિશ્ન વા શિશ્નનો અગ્રભાગ, એ સ્થાનોની અન્દર અટકવાને લીધે, ઉહ ઉહ એ રીતે કણુછી ભેર કરીને મૂતરે તો, અસ્તિનું છિદ્ર ફાટી જઈ, જે પેશાબ આવે, તે પેશાબ, ધીમે ધીમે, થોડો થોડો વા ધણેજ થોડો આવે, તે પેશાબ આવતી વખતે તણખ મારે અને ન પણ મારે. ... ૫૨

મૂત્છર્જા: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, પિત્તાદિ દોષો, ફૂપિત થવાથી, સારી પેટે ભરાઇ જાય, ક્ષીણ થઇ જાય; ન સહે એવાં અન્નનું ભક્ષણ કરે; ઝાડા પેશાબના વેગને રોકે; કાષ્ઠાદિનો માર ખાય; સત્ત્વગુણ ઓછો થઇ જાય; સંજ્ઞાને વહેનારી નસોનાં મોઢાં વાતાદિ દોષોથી ઢંકઈ જવાને લીધે, તમેગુણ એકઠમ વધી જઈને તથા મુખ કાખનું ગ્રાન નાશ પામીને લાકડાંની માફક ચેષ્ઠા વગરનો થઇને પડી જાય. ... ૫૦

મૂત્છર્જા પાનું ૨ જુ.

આમ્રાદિ ફાણ્ટ ... ૧૦૨

મૂત્તિકા પાણ્ડુ: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં, હસ્મેશાં માટી ખાનારાના શરીરમાંની માટી, રસાદિ ધાતુઓને તથા ખાધેલાં અન્નને રૂક્ષ કરે; તે માટી પોતે કાચી રહીને રસાદિ ધાતુઓને વહેનારી નસોના માર્ગને અન્ધ કરે, તેથી ઇન્દ્રિયોનું બલ, તેજ અને વીર્ય ઓછાં થઇ જાય; શરીર ધોળું થઇ જાય; જઠરાગ્નિ મંદ થઈ જાય; નેત્રની ઉપરનો ગોળાકાર ભાગ, ગાલ ભમ્મર, પગ અને હાડકાં એ, સર્વ જગોએ સોળ થઇ આવે; પેટમાં કૃમિ પડે; લોહી કફવાળો ઝાડો થાય; અને તેની અન્દર જે દોષ પ્રક્રિયા પામ્યા હોય, તે દોષના લક્ષણો જણાય. ૪૮

મૃદિત થક રોગ: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં, શિશ્નને મર્દન કરવાથી કે દાખવાથી, વાયુના કોપાયમાન થવાને લીધે શિશ્ન સજી આવે છે. ... ૫૬

વિષય પૃષ્ઠ
મેઢવાત શ્લઃ—
 એરણહિ શૃત. ... ૮૬
મેઢવૃદ્ધિઃ રોગ ૫ મો—આ રોગમાં, મેઢથી વૃદ્ધિ પામેલો વૃષણ, કોમળ, તાડફળના રંગનો અને તાડફળના આકારનો થાય છે. આ રોગનાં લક્ષણો, ક્કવૃદ્ધિનાં સરખાં જણાવાં. ૫૪
મેઢસ્વર ભેદઃ રોગ ૪ થો—આ રોગમાં, મેઢથી વા ક્કથી ગળું રુન્ધાવાને લીધે ગળામાંથી ન સામ્ભળી શકાય એવો ઉણડો સ્વર નીકળે; તે સ્વર બહારથી સમ્ભળાય નહિ; ઘણે વખતે સ્વરોચ્ચાર થઇ શકે અને મેઢને લીધે નસોનાં મોઢાં બન્ધ થઇ જવાથી તરશ લાગ્યા કરે. ૫૦
મેઢોગણુ ગલરોગઃ રોગ ૧૮ મો—આ રોગમાં, શરીર કુખળું થાય ત્યારે ગાણુ નાની થઇ જાય; શરીર જતું થાય ત્યારે ગાણુ પણ મોટી થઇ જાય; આ ગાણુ મોટી થાય ત્યારે ગળાંની અન્દર ધરડડ ધરડડ અવાજ થાય અને સાદ જીણો થઇ જાય. આ રોગનાં સર્વ લક્ષણો ક્કગણુ ગલરોગનાં સરખાં જણાવાં. ૬૦
મેઢોગત મસ્ત્રિકાઃ રોગ ૧૧ મો—આ રોગમાં, ગોળાકાર પોચા, જરાતરા ઉપસેલા, ભરાયેલા વેઢનાવાળા અને કાળા ફેડલાઓ થાય છે; તેને લીધે ભયંકર તાવ આવી જાય; ઇન્દ્રિયો ભાન વગરની થઇ જાય; શરીર ભેચન થઇ જાય; અને તલખી થાય. આ રોગથી એકાદો મનુષ્ય બચે છે. ૫૭
મેઢગ્રનિય—મેઢોગ્રનિયઃ રોગ ૬ ઠો—આ રોગમાં, વૃદ્ધિ પામેલા મેઢને, વાયુ, પોતે માંસના પર કિંવા ચામડીના પર લઈ જઈને ગાણુને ઉત્પન્ન કરે છે. તે ગાણુ, સ્નિગ્ધ, મોટી, ખરબ આભ્યા કરે એવી, કોમળ અને પીડારહિત હોય છે. શરીર જેમ વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ તે ગાણુ પણ વૃદ્ધિ પામે છે અને શરીર જેમ કૂશ થતું જાય છે, તેમ તે ગાણુ પણ નાની થતી જાય છે. આ ગાણુ કૂટી ગયા પછી ગાણુની અન્દરથી તલના કલક સરખો વાળમેલાં ધી સરખો મેઢ વહે છે. ... ૫૪

વિષય પૃષ્ઠ
મેઢોજ ગલગણુઃ રોગ ૧૮ મો—મેઢોગણુ ગલ રોગ શબ્દ બુઝ્યો.
મેઢો રોગઃ રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, કસરત ન કરે; દિવસે ઉંઘે; અને ક્કકારક પદાર્થો ખાય; એ રીતે વર્તનારના શરીરમાં ઉત્પન્ન થયેલો અન્નનો રસ, ઘણુંકરી, મીઠાં આમવાળો બનીને પછી તે સ્નેહથી મેઢનો વધારો કરે; મેઢ વધવાથી, બીજા ધાતુઓને જવાની શરીરની અન્દરની નસો બન્ધ થવાને લીધે, મનન, શુકાદિ ધાતુઓ વૃદ્ધિ પામી શકે નહિ. જેમ જેમ મેઢ, વધતો જાય, તેમ તેમ મનુષ્ય દરેક કામ કરવામાં અશક્ત થતો જાય; ક્યુદ શ્વાસ થઇ આવે; તરશ લાગ્યા કરે; શરીરનું ભાન ભૂલી જાય; ઉંઘ આગ્યા કરે; એકદમ શ્વાસ રુન્ધાઇ જાય; શરીર થાકી જાય; ભૂખ લાગ્યા કરે; પરસેવો વધ્યા કરે; શરીરમાંથી ખરાબ ગંધ આવે; શક્તિ ઓછી થઇ જાય; સ્ત્રીસંગી ઇચ્છા જ ન થાય; આ મેઢ, સર્વ પ્રાણીઓના હારકમાં તથા પેટમાં રહે; મેઢવાળા પુરુષનું પેટ વધે; મેઢથી સર્વ નસો બન્ધ થઇ જવાને લીધે, વાયુ, કોઠાની અન્દર વિશેષ સંચાર કરી, જઠરાગ્નિને પ્રતીક્ષ કરીને ખાધેલાં અન્નનું શોષણ કરે, તેથી ખાધેલો ખોરાક જલદી પચી જાય; અને પાછી જમવાની ઇચ્છા થાય; ઇચ્છા થાય તે વખતે ખાવાનું ન મળે તો, વાતચાધિ આદિ કાંઇ જાતના ભયંકર રોગ ઉત્પન્ન થાય. અગ્નિ અને વાયુ, બન્ને કોપાયમાન થયાં હોય તો, જેવી રીતે જંગલને અગ્નિ બાળે છે તેવી રીતે મેઢવાળા મનુષ્યનાં શરીરને બાળે છે. આવા પ્રકારના વિકારોની અન્દર, કારણભૂત મેઢ, જે અત્યંત વૃદ્ધિ પામે તો એકદમ, પ્રમેહપિટિકા, જ્વર, ભગન્દર અને વિદ્રધ્યાદિ રોગોને ઉત્પન્ન કરીને, તેના જીવિતનો જલદીથી નાશ કરે. ૫૩
 અય—લોઢાની ભસ્મ. ૧ ... ૧૮૬
 ૧ અય—લોઢાની ભસ્મના ગુણ. એ મધાળામાં આ ઓસડ તથા રોગો છે.

વિષય	પૃષ્ઠ
ઉષ્ણામ્બુ. ...	૯૨
ઉષ્ણાદિગુણ ચૂર્ણ. ...	૯૪
મેદાબૃદ્ધિ: રોગ ૬ ઠો-આ રોગનાં લક્ષણો, મેદાઅનિયતા સરખાં નાણવાં. ...	૫૪
મેદાબૃદ્ધિ ઓષ્ઠરોગ: રોગ ૧૦ મો-આ રોગ- માં, મેદના સંયોગથી હોઠનાપર સોજે થઇ આવીને પછી તેમાં પ્રણ પડે; તે પ્રણ ભરાય ત્યારે તેની અન્દર અતિરાય ચળ આવે; અને ખેજવાળે કેતરત, સ્ફટિક મણિના સરખું સ્વચ્છ અને પારદર્શક ધાતું પડે રહે, તે છતાં, તે પ્રણ પાણું ભરાતું નથી તેમ યોચું પણ પડી જતું નથી. ૬૦	
મેષ બાલગ્રહ: રોગ ૫ મો-નૈઋત્યે બાલ- ગ્રહ શબ્દ બુધો. ...	૬૬
મેહ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, ઘણું મેલો પેશાબ આવે; એક ઠેકાણે ખેસી રહીને અત્યન્ત આરાએરા ભોગવે; ઘણું સ્ત્રવ રહે; દહીં, ગામનાં જલચર પ્રાણીઓનાં અને જલમય દેશનાં પ્રાણીઓનાં માંસનો રસ, દૂધ, નરું અન્ન, નરું પાણી, સાકર અને ગોળ આદિ પદાર્થો તથા કંકારક પદાર્થો, એ સર્વે ખાનારાઓને આ રોગ થાય. ...	૫૩
અમયાદિ મોહક...	૨૭૪
અબ્રક ભસ્મ. ૧ ...	૧૯૬
અય-લોઠાની ભસ્મ. ૨ ...	૧૮૯
ઉશીરાસવ. ...	૧૬૮
કૈશોર ગુગુલ. ...	૧૩૩
ગોધુરાદિ ગુગુલ. ...	૧૩૫

મોતિયો: રોગ ૧ લો-કાચ રોગ શબ્દ બુધો ૬૩
યકૃદ્બાલ્યુદર:-રોગ ૬ ઠો-આ રોગમાં,
પ્લીહોદરના-બરલના પ્રમાણે જ, જમણી બાજુ
યકૃત-મુંઝારા નામે ગાણક વૃદ્ધિ પામીને પેટને
મોટું કરે છે. આનાં બીજાં લક્ષણો પ્લીહોદર
પ્રમાણે નાણવાં.

૧ અબ્રક ભસ્મના ગુણ. એ મથાળામાં આ
ઓસડ તથા રોગો છે. ૨ અય-લોઠાની ભસ્મના
ગુણ. એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગો છે.

વિષય	પૃષ્ઠ
ચન્નાપીડ: રોગ ૧૦ મો-સન્નિપાતજ્વર- ભેદ: આ જ્વરમાં જ્વરના વેગથી વારંવાર ચન્ત્રની અન્દર ગાત્ર પીલાણા સરખી વેદના થાય, તથા રાત્રી પીળી ઉલટી થાય. ...	૪૬
યમલા હિક્કા: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં, ઘણી વારે એકદમ ઉપરાઉપર હેડકી આવે ત્યારે મસ્તક અને ડોક પણ ધ્રુજવા માણે છે. ૪૯	
યવપ્રખ્યા ક્ષુદ્રરોગ: રોગ ૧૨ મો-આ રોગમાં, કંક વાતનાં પ્રકોપથી, જવના દાણા સરખી કઠણ, ગાણકો વળી ગયેલી તથા માંસના આધારવાળી ફેડલીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ૫૬	
યકૃત અનિય:- આકડો (ઉપવિષ). ૧ ...	૨૧૬
યક્ષો-માદ: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં, આંખો લાલચોળ થઇ નય; રાતાં અને ઝીણાં એવાં ચુન્દર વસ્ત્રો પહેરે; ગમ્ભીર બુદ્ધિ થાય; ધીમે ધીમે ચાલે; થોડું બોલે; સહનશીલ તથા કાન્તિ- માન થાય અને કોઇને કંઈ પણ આપું એમ ખાંસ્યા કરે. ...	૫૧
યક્ષમાણ:-ક્ષય શબ્દ બુધો રોગ ૧ લો.	
યૂકા બાલકૃમિ: રોગ ૧ લો-યૂકા એટલે બુ. (બાલકૃમિ શબ્દ બુધો.) (બાલકૃમિનો ભેદ પહેલો.)	
યૂકાભેદ બાલકૃમિ: રોગ ૧ લો-યૂકાભેદ એટલે સાવા. (બાલકૃમિ શબ્દ બુધો.) (યૂકા બાલકૃમિ ભેદની બીજી નત.)	
યોગવાહી-જે પ્રયોગમાં નાંખ્યું હોય, તે પ્રયોગને અનુસરીને ગુણ કરનારું જે વિષ, તે. કાલકૃત વિષ. ૨ ...	૨૧૫
યોનિકન્દ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, કિવસે સ્ત્રવ રહે; અતિ ક્રોધ, અતિ મેહેનત તથા અતિ મૈથુન કરે અને નખાદિક્થી ક્ષત પાડે. આ સર્વ કારણોનાં લીધે વાતાદિ દોષો, કોપાયમાન થઈ,	

૧ આકડા નામે ઉપવિષના ગુણ. એ મથાળામાં
આ ઓસડ તથા રોગો છે. ૨ નવે વિષોના ગુણ.
એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગો છે.

વિષય પૃષ્ઠ
યોનિની અન્દર પડે સાથે લોહીના રંગની અને
નાના ફુલુશના આકાર સરખી ચાર પ્રકારની
ગાણડો ઉત્પન્ન કરે. ... ૬૫

યોનિ ગાઢત્વ:-યોનિનું જે ઘટ્ટપણું થવું, તે.
કાપાંસમૂલ ક્વાથ ... ૩૩૧

યોનિરોગ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, ખરાબ
પદાર્થો ખાય; વિષમ પ્રકારે સ્ત્રવે; અત્યંત મૈથુન
કરાવે; ખરાબ અટકાવ આવે; બીજમાં દોષ
પ્રાપ્ત થાય અને દૈવ પણ પ્રતિકૂલ થવાથી વિશ
ભતના આ રોગો થાય. ... ૬૫

ઉત્તર બસ્તિ. ૧ ... ૨૯૨

રક્ત: રોગ ૧૧ મો-(રક્ત સામાન્ય ક્ષુદ્ર
રોગ શબ્દ જુઓ.) ... ૫૬

હેમકીર્ચીદિ લેપ. ... ૩૨૨

ક્ષુદ્ર રોગ શબ્દનાં ઔષધો-

રક્ત સામાન્ય ક્ષુદ્રરોગ: રોગ ૧૧ મો-
આ રોગમાં, શરીર પર વલૂર આવ્યા કરે એવી
સૂકી ફોડલીઓ થાય છે. ... ૫૬

રક્ત શબ્દના ઔષધો-

રક્ત:-લોહીનો રોગ.

ગૈરિક-ગેરુના ગુણ. એ મથાળામાં આ
ઓસડ તથા રોગ છે. પૃ. ૧૯૭ મું.

રક્તગત મસ્ટ્રિકા: રોગ ૯ મો-આ રોગમાં,
રાતા, અને જલદી પાકે એવા ફોડલાઓ થાય;
તે ફોડલાપરની ચામડી અતિ પાતળી હોય;
તે ફૂટ્યા પછી તેની અન્દરથી લોહી સ્રવે; આ
ફોડલાઓ અત્યંત વિકારવાળા ન થયા હોય
તો તે સાથે એટલે મટી શકે એવા બળવા. ૫૭

રક્ત ગુલ્મ: રોગ ૮ મો-આ રોગમાં, જે
સ્ત્રીએ પ્રથમ જ જણ્યુ હોય, જે સ્ત્રીનો ગર્ભ
પડી ગયો હોય; જે સ્ત્રીને ઋતુ આવ્યા હોય,
આ સ્ત્રીઓમાંની કોઈ પણ સ્ત્રી, જે અપથ્ય
વાતકારક પદાર્થો ખાય, તો તેના ગર્ભાશયની
અન્દર વાયુ, કોપાયમાન થઈને વહેતો એવા

૧ યોનિમાં ઉત્તરબસ્તિ કેમ ચારવી? એ મથા-
ળામાં આ ઓસડ તથા રોગો છે.

વિષય પૃષ્ઠ
આર્તવનો અટકાવ કરે છે; તેથી તે સર્વ આર્તવ
મિશ્ર થઈને પછી તેમાંથી ગાણડ બન્યાં છે. તે
ગાણડની અન્દરથી શુળ નીકળવા માણે ને ફાહ
પણ થવા માણે. આનાં બીજાં લક્ષણો પિત્ત-
ગુલ્મ સરખાં છે. વળી આ ગોળામાં, અવયવ
વગરનો ગોળ ગોળો થાય છે. આ ગોળો ઘણા
વખત સ્વધી આખોને આખો હાલ્યા કરે; જુદા
જુદા અવયવોથી આ ગાણડનો ગોળો હાલે પણ
નહિ તેમ ચાલે પણ નહિ; શુળ નીકળવા માણે;
ફાહ થયા કરે; ગર્ભ રહ્યાના સરખાં ચિહ્નો
જણાય; મોઢામાં પાણી આવ્યા કરે; સ્તનની
તીણડીનો આગળનો ભાગ કાળો થઈ જાય; આ
ગોળો બુવાન સ્ત્રીઓને જ થાય પણ કુમારિકા
કે વૃદ્ધાને થાય નહિ. લોહી કાઢવા સારું-આણવા
સારું, આના પર જે ઔષધો પચાર કરવે, તે,
કશ મહિના વીત્યા પછી કરવે પણ પાઉંલાંથી
કરવે નહિ. ... ૫૨

કાંકાયન ગુટિકા. ... ૧૩૧

રક્તગ્રન્થિ: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં, પિત્તાદિ
દોષથી લોહી કોપવાને લીધે, નરો અને માંસના
આશ્રયથી ગાણડ થાય. અન્દર જીવડા પરવાથી
મેહુરી-આંચકી આવે, આ ગાણડની અન્દ-
રનાં બીજાં સર્વ લક્ષણો, પિત્તગ્રન્થિના સરખાં
બળવાં. ... ૫૪

રક્તજ્વ ઓષ્ઠરોગ: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં,
લોહીના પ્રકોપ પામવાથી, હોઠાં, લોહીના
સરખા લાલચોળ થઈ જાય અને પછી તેમાંથી
લોહી સ્રવે. ... ૬૦

રક્તજ્વ કર્ણમૂલ રોગ: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં,
લોહીના પ્રકોપથી, કાનની નીચેના ભાગના કાન-
ના મૂળમાં ગાણડ થઈ આવે છે. આ રોગમાં બીજાં
બધાં લક્ષણો પિત્તના સરખાં હોય છે. ૬૧

રક્તજ્વ કર્ણરોગ: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં,
કાનની અન્દર, વાગવાથી, કોપાયમાન થયેલું
લોહી, શુળને ઉત્પન્ન કરે છે. આ રોગનાં સર્વ
લક્ષણો, પિત્તજ્વ કર્ણ રોગ સરખાં બળવાં. ૬૧

વિષય

પૃષ્ઠ

સ્ક્તજ કાચરોગ: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં, લોહીના પ્રકોપ પામવાથી, રાતી કે કાળી દષ્ટિ થઈ નય અને સર્વ પદાર્થો રાતા તથા કાળા દેખાય છે. ... ૬૩

સ્ક્તજ દાહ: રોગ ૨ ને—આ રોગમાં, આખા શરીરમાંનું લોહી, વધીને કોપાયમાન થવાથી, શરીરની અન્દર દાહ થાય; પાસે રહેલા અગ્નિના સરખું શરીર તપે; તરશ લાગ્યા કરે; આંખ રાતીચોળ થઈ નય; શરીર રાતુંચોળ થઈ નય; સર્વ શરીરમાંથી, તેમાં પણ મુખ્યત્વે ફરીને મુખની અન્દરથી લોહીની વાસમારે. ૫૦ ચન્દ્રકાન્ત મણિની ભરમ. ૧ ... ૨૦૭

સ્ક્તજન્ય કૃમિ: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં, લોહીને વહેનારી નસની અન્દર, લોહીનાથી છ ભતના કૃમિઓ થાય; તે કૃમિઓ, પગ વગરના, ઘણાક ઝીણાં, ગોળાકાર અને રાતા રંગના હોય છે. તે અતિ ઝીણા હોવાથી, કેટલાક તો દષ્ટિએ દેખાતા પણ નથી. આ છ ભતના કૃમિઓ, કુષ્ઠ રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. ... ૪૮

સ્ક્તજ શિશોલિતાપ શિશોરોગ: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં, સ્ક્તપ્રકોપથી, પિત્તજ શિશોલિતાપનાં સર્વ લક્ષણો, અતિ તીવ્ર થવા માણડવાને લીધે, માથાપર સ્પર્શપણ સહન થઈ શકે નહિ. ૬૨

સ્ક્તજ યોનિરોગ: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં, યોનિમાંથી અતિશય લોહી વહેવા માણડે છે. ૬૫

સ્ક્તતિમિર રોગ: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં રાતા રંગની કાન્તિ સરખું અને અન્ધારાના જેવું દેખાવા માણડે. ... ૬૩

સ્ક્તનાડીવ્રણ દન્તમૂલરોગ: રોગ ૧૩ મો—આ રોગમાં, દાંતના પેઢાંની અન્દર થયેલો રોગ, મટી શકે એવો હોવા છતાં, ઔષધોપચાર ન કરવાને લીધે, તે જગ્યાપરનો વિકાર, બહાર ન નીકળી શકવાથી, તે જગ્યાએ, ઝીણું વ્રણ થાય અને ખીજ સર્વ લક્ષણો સ્ક્તનાડી વ્રણ પ્રમાણે જણાય છે. ... ૬૦

૧ ચન્દ્રકાન્ત મણિની ભરમના ગુણ.

વિષય

પૃષ્ઠ

સ્ક્તનેત્રત્વ સ્ક્તવિકાર: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં, શરીરમાંહીના લોહીના કોપવાને લીધે, આંખના ડોળા લાલચોળ થઈ નય. ૫૯

સ્ક્તપિટ્ટિકાદર્શન સ્ક્તવિકાર: રોગ ૬ ક્રો—આ રોગમાં, શરીરમાંનું લોહી કોપાયમાન થવાથી શરીરપર રાતીચોળ ફેરાલીઓ થઈ આવે છે. ૫૯

સ્ક્તપિત્ત: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં સૂર્યના તડકામાં ઘણું ફરે; બહુ મેહેનત કરે; શોક કરે; ઘણું ચાલે; અતિ મૈથુન કરે; અગ્નિનો શેક કરે; ક્ષારવાળા, મીઠાવાળા, ખાટા અને તીખા પદાર્થો અતિ ખાય; એ પ્રમાણે વર્તનારનું પિત્ત, કોપાયમાન થઈને લોહીને તપાવે; કોપાયમાન થયેલું લોહી, ઉપરના માર્ગથી, નીચેના માર્ગથી વા ઉપરનીચેના બન્ને માર્ગથી, તેમ જ ફરેક ફેવાડામાંથી વહેવા માણડે. ... ૪૯

અષ્ટવર્ગ ચૂર્ણ ... ૧૧૨

આમ્રાદિ હિમ. ... ૧૦૪

ઉશીરાસવ. ... ૧૬૮

કામદેવ ધૂત. ... ૧૪૭

કુટબવલેહ. ... ૧૪૧

કુમાર્યાસવ. ... ૧૬૮

કુમાણડકાવલેહ ... ૧૩૯

ગુદચ્યાદિ ક્વાથ ... ૮૩

ગૈરિક-ગેરુ. ૧ ... ૧૯૭

સ્ક્તપિત્તજ દાહ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, મધપાન કરવાથી, શરીરપરની ચામડીની અન્દર ઉત્પન્ન થયેલાં ઉનાં લોહી અને ઉનાં પિત્તથી મોટો ભયંકર દાહ ઉત્પન્ન થાય છે. ૫૦

સ્ક્તવિદ્રધિ: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં, પિત્ત-વિદ્રધિનાં લક્ષણોવાળી, કાળા રંગની, કાળી ફેરાલીઓવાળી, તીવ્ર દાહ કરનારી અને તાવ લાવનારી વિદ્રધિ—(ગુમડું) થાય છે. ૫૪

સ્ક્તચન્દનાદ લેપ. ... ૩૨૯

૧ ગૈરિક-ગેરુના ગુણ. એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગ છે.

વિષય
વિદ્રધિ શબ્દનાં ઔષધો—
સર્વ રોગ શબ્દનાં ,,
ફેવાડાં (વાળ) સારી રીતે લાવનાર:—રોમ-
સંજનન શબ્દ જ્ઞાએ
રોમસંજનન:—ફેવાડાં (વાળ) સારી રીતે
લાવનાર.

ચતુષ્પદ્મવગાદિ ભરમ લેખ ૩૧૯
રક્તપિત્તકૃષ્ણ કુલુપદોષ શુક્ર ધાતુ રોગ: રોગ
૪ થો—આ રોગનાં લક્ષણો, રક્તપિત્તકૃષ્ણ કુલુપ-
ગન્ધિ શુક્ર ધાતુ રોગ પ્રમાણે જાણવાં. ૬૪
રક્તપૂર્ણ કોષ્ઠજ દાહ: રોગ ૭ મો—આ
રોગમાં શરીરના પરતીક્ષ્ણ શસ્ત્રનો ધા વાગવાને
લીધે નીકળેલાં લોહીથી શરીર માંહેનો કોઠો
ભરાઈ જાય છે; તેથી આખા શરીરની અંદર
તીવ્ર દાહ થાય છે. ... ૫૦

રક્તપ્રતિશયા નાસારોગ: રોગ ૪ થો—આ
રોગમાં, નાકમાંથી લોહી પડે; આખા રાત્રીએ
થઈ જાય; છાતીમાં ઉર:ક્ષત સરખી પીડા થાય;
ઉંઘાસ અને મોઢું ગંધાય તથા નાકે, ગમે તેવા
ખરાબ પદાર્થની વાસ ન આવે.... ૬૧

આમલકી લેખ. ... ૩૨૪
રક્તસ્રાવ. ૧ (અસૂજ શ્રુત શબ્દ પરથી) ૩૪૦

રક્તપ્રવાહિકા: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં
તીખા અને ઉષ્ણ પદાર્થો ખાવાથી ઝાડા થઈને
પછી ઝાડાની સાથે લોહી પડવા માણે છે. આનાં
બીજાં લક્ષણો રક્તાતિસાર સરખાં જાણવાં. ૪૭

આ રોગ પર રક્તાતિસારનાં ઔષધો આપવાં.

રક્તસ્રાવ. ૧ (અસૂજ શ્રુત શબ્દ પરથી) ૩૪૦

રક્તમણ્ડલતા રક્તવિકાર: રોગ ૨ જો—આ
રોગમાં શરીરમાંનું લોહી પ્રકોપ પામવાથી,

શરીર પર રાતાં મણ્ડળો થાય છે. ૫૯

રક્તમઠ: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં, લોહીના
પ્રકોપથી કે તપવાથી, શરીર અને નેત્ર સ્તબ્ધ
થઈ જાય છે. આનાં બીજાં લક્ષણો પિત્તમઠ
પ્રમાણે જાણવાં. ... ૫૦

૧ કાનું લોહી કાઢવું ?

પૃષ્ઠ

વિષય
રક્તસ્રાવ. ૧ (અસૂજ શ્રુત શબ્દ પરથી) ૩૪૦
રક્તમુખપાક મુખાન્તર્ભવ રોગ: રોગ ૪ થો—
આ રોગમાં, મોઢાંની અંદર લોહીના પ્રકોપ
પામવાથી, કાળા ફેડલાઓ થઈ આવે છે.
આનાં બીજાં સર્વ લક્ષણો પિત્તમુખપાક પ્રમાણે
જાણવાં. ... ૬૧

રક્તસ્રાવ. ૧ (અસૂજ શ્રુત શબ્દ પરથી) ૩૪૦
રક્તમૂત્રતા રક્તવિકાર: રોગ ૪ થો—આ
રોગમાં, શરીરમાંનું લોહી કોપાયમાન થવાથી,
રાતો પેશાબ આવે છે. ... ૫૯

રક્તસ્રાવ. ૧ (અસૂજ શ્રુત શબ્દ પરથી) ૩૪૦
રક્તમેહ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, ઉષ્ણ
પદાર્થો ખાવાથી, કોપાયમાન થયેલું પિત્ત, મેહ
માંસ અને ક્લેદ (દ્રવ ભાગ)ને દૂષિત કરે છે,
તેથી કાચા અનાજના સરખી ગંધવાળો, અત્યંત
કનો, ખારો અને લોહીના સરખો પેશાબ આવે
છે. આ પર ઔષધ ન કરે તો મધુમેહ થાય છે. ૫૩
રક્તસ્રાવ. ૧ (અસૂજ શ્રુત શબ્દ પરથી) ૩૪૦
કાનું લોહી કાઢવું ?

રક્તરોહિણી ગલરોગ: રોગ ૫ મો—આ
રોગમાં, બળબળતા અંગારા સરખા, કાનમાં
પીડા કરનારા, પિત્તનાં લક્ષણોવાળા અને ભરાઈ
ગયેલા માંસના ફેડલાઓ થઈ આવે છે. ૬૦

રક્તવર્ધન:—

અષ્ટગુણ.

રક્તવિદ્રધિ: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં, કાળા
ફેડલાઓવાળી, શ્યામ રંગની, તીવ્ર દાહ કર-
નારી, તીવ્ર પીડા કરનારી અને તીવ્ર તાવ ચાલુ
નારી ગાણ થઈ આવે છે. આનાં બીજાં લક્ષણો
પિત્તવિદ્રધિ સરખાં જાણવાં. ... ૫૪

રક્તવિસ્ફોટક: રોગ ૭ મો—આ રોગમાં,
રક્તપિત્તના પ્રકોપથી રાત્રી ચણાહીના સરખા
અને પરવાળાનાં સરખા ફેડલાઓ થાય છે.
આ પર અનુભવી વૈદ્યના પ્રયોગો પણ નિષ્ફળ
થાય છે. ... ૫૭

૧ કાનું લોહી કાઢવું ?

વિષય રક્તવૃદ્ધિ: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં, રક્તને લીધે, વૃષણ વધવાની સાથેજ, વૃષણુપર કાળી ફેડલીઓ થાય છે. આનાં ખીન્ન લક્ષણો પિત્ત વૃદ્ધિના સરખાં જણાવાં. ... ૫૪

રક્તવ્યંગલુદ્ધરોગ: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં લોહી અધિક પ્રકોપ પામે છે, આનાં ખીન્ન સર્વ લક્ષણો વાતવ્યંગ સરખાં જણાવાં, આ રોગ ખીન્ન ગ્રન્થમાં નથી. ... ૫૭

રક્તમણુ: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં, પરવાળાના રંગનું અને ઘોડો બાંધવાની જગ્યાના સરખી વાસવાળું ખરાબ લોહી વહેનારું મળી શકે છે. આનાં ખીન્ન લક્ષણો પિત્તમણુના સરખાં જણાવાં. ... ૫૫

કષાય ઔષધાદિ ૩૪૪

રક્તસ્ત્રીવનતા રક્તવિકાર: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં શરીરમાંનું લોહી કોપાયમાન થવાથી, મુખદ્વારા થુંકની અન્ધર લોહી પડવા માણે છે ૫૯

રક્તસ્ત્રાવ નેત્રસન્ધિ રોગ: રોગ ૩ નો-આ રોગમાં આંખમાંની જલને વેહેનારી શિરાની અન્ધર, કોપાયમાન થયેલાં લોહીના દાખલ થવાથી, ઘોળા ડોળા અને પાંપણની સન્ધિની અન્ધરથી રાત્રી અને ઉષ્ણ એટલું ઘણું લોહી વહેવા માણે છે. ... ૬૨

રક્તસ્ત્રાવ પિત્તરોગ: રોગ ૧૭ મો-આ રોગમાં, શરીરની અન્ધર પિત્ત, કોપાયમાન થવાથી ગુદાઆદિ કોષ પાણુદ્વારથી લોહી પડે ૫૯

રક્તાતિસાર: રોગ ૮ મો-આ રોગમાં, પિત્તાતિસાર થયો હોય કે થવાનો હોય તેવે વખતે, વારંવાર પિત્તકારક પદાર્થો અતિશય ખાવાથી ઝાડાવાટે અતિશય લોહી પડવા માંડે છે. આ અતિસાર, 'પિત્તાતિસાર'નો ભેદ છે, એમ વૈદ્યાચાર્યોના મત છે. મધ્યમખણડ, અધ્યાય પેહેલો, શ્લોક ૧૧ ... ૪૭

આમલકીપલ્લવ સ્વરસ. ... ૭૨

૧ રક્તમણુ સંક્રાયાદિ કયારે ખૂરાય? એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગ છે.

વિષય આમ્રપલ્લવ સ્વરસ ૭૨

રક્તાધિક વાતરક્ત: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં, શરીરપર સોજો થઈ આવે; સોજની અન્ધર ઘણી વેદના થાય; તેમાંથી રાત્રી રંગનું ક્લેદ-પરુ વહે; સોજના ભાગમાં ક્રીડીએ ચટકો માર્યા સરખી વેદના થાય; સ્નિગ્ધ અને રુક્ષ પદાર્થો ખાધા છતાં વેદના આડુ રહે; સોજની જગ્યાએ ચળ આવ્યા કરે; અને તેમાંથી પાણી પાણુ વહ્યા કરે. ... ૫૮

રક્તાધિમન્ય: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં, પ્રથમ થયેલા રક્તાભિચન્દ રોગને વિષે ઔષધોપચાર ન કરવાથી, ડોળાનો ફરતો ભાગ રાત્રી થઈ જાય; ડોળો કાઢી લીધા સરખી પીડા થાય; ખપોરિયાના ફૂલના સરખા ડોળા થઈ જાય; ડોળા ઉના હોવાથી, હાથનો સ્પર્શ સહન ન થાય. લોહીમાં બૂદી ગયેલી આંખ જણાય; આંખે લિમ્બાણનાં કુમળાં પાંદડાં સરખું અને કાળાશવાળું અગ્નિના સરખું દેખાય. ૬૪

રક્તાભિચન્દ-રક્તાભિચન્દ: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં, લોહીના પ્રકોપ પામવાથી, આંખો કુખવા આવીને રાત્રીવાળ થઈ જાય; આંખમાંથી લોહી ટપકે-ગળે; આંખની અન્ધર રાત્રી રેષાઓ દેખાય; ઘોળાં મળડળો દેખાય, અને બાકીનાં ખીન્ન બધાં લક્ષણો પિત્તાભિચન્દ પ્રમાણે જણાય. ૬૩

રક્તાર્બુદ: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં, કોપાયમાન થયેલા કોષો, રોગાની-શિરાની અન્ધર લોહીને ખેંચી લઈ, તેને પીડિત કરીને શરીરપર માંસની ગાણક ઉત્પન્ન કરે; તે ગાણક, માંસના ચંકુરોથી વ્યાપ્ત હોવા સાથે જલદી વધે; જરાતરા પાડે; તથા તેની અન્ધરથી થોડું થોડું પરુ વહ્યા કરે. અને એકું થયેલું લોહી તો હમ્મેશાં વહ્યા કરે. આ રોગ અસાધ્ય છે. આ ગાણકવાળો: રોગી, લોહી વહી જવાથી તેજ વગરનો અને ઘોળો પુંખી જેવો થઈ જાય. ૫૪

રક્તાર્બુદ શુક રોગ: રોગ ૧૯ મો-આ રોગમાં, શુક દોષને લીધે લોહી કુષ્ઠ થઈ જઈને

વિષય **પૃષ્ઠ**
શિશ્ન બહુ જ સ્ત્રાવ્ય નય; તેના પર કાળા રંગના ફેડલાઓ તથા રાતા રંગની ઘણી ફેડલીઓ ઉત્પન્ન થાય અને ઘણી જગ્યાએ તીવ્ર વેદના થાય. ... ૫૬

રૂક્તાર્શ: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં ગુદાની અન્દર ઉત્પન્ન થયેલા અર્શો, પિત્તાર્શના લક્ષણવાળા હોવા સાથે વડની વડવાઈના સરખા આકારના તથા ચણાડી અને પરવાળાના સરખા રાતા હોય છે. તે અર્શો કૃષ્ણ ઉષ્ણ હોય છે. કંઠલુ આડાથી દબાવાને લીધે તે અર્શોમાંથી એકદમ અતિશય લોહી પડે છે. અતિશય લોહી પરવાથી તે રોગી, રક્તક્ષયના સમ્બંધથી પીડા પામીને શ્રાવણ માસનાં ફેડકાના સરખા પીળા બલહીન અને ઉત્સાહરહિત થઈ નય છે. તેની સર્વે ધનિદ્રેયો આકુળ વ્યાકુળ થાય છે. ઝાડો, કાળો, કંઠલુ અને રુક્ષ ઉતરે છે. અને મલદ્વારથી વાસાર છૂટતો નથી. ... ૪૮

અપામાર્ગબીજ કંઠક. ૧૦૭

રૂક્તોત્ક્રિષ્ઠ વર્ત્ત્ત રોગ: રોગ ૬ ફો—આ રોગમાં, કંદુ રક્તના પ્રકોપથી, આંખની અન્દરના અને પેઢાં પોચાં થઈ નય; તેની અન્દર થોડી વેદના થાય અને જરાતરા રતાશવાળાં થઈ આવીને પછી એકદમ લાલચાળ થઈ નય ૬૨

રૂક્તોપદંશ: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં, શિશ્નના પર કાળા ફેડલાઓ થઈ આવે; તે ફેડલાઓ, કૂટયા પછી, તેમાંથી લોહી વહેવા માણુરે અને લોહીના વહેવાથી તાવ આવી નય. ૫૬

રૂતવા: રોગ ૧ લો—વિસર્પ શબ્દ બુઝ્યો—

રૂતવા: રોગ ૧૪—મો—પદ્મારુણ બાલ રોગ શબ્દ બુઝ્યો—

રૂતાન્ધલો—રાત્ર્યાન્ધ દષ્ટિરોગ શબ્દ બુઝ્યો

રૂસગત મચ્છરિકા: રોગ ૮ મો—આ રોગમાં પાણીના પરપોટા સરખા ફેડલાઓ થાય; તે ફેડલાઓ કૂટયા પછી તેમાંથી પાણી ઝળે. આ રોગમાં દોષનો ભાગ થોડો હોવાથી સુખે કરી મટી શકે એમ છે. ... ૫૭

વિષય **પૃષ્ઠ**
રૂસરંજ:—રસને રંગનારો
કુંકુષ—ખોદારકાંકરો. ૧ ૧૯૮
રૂસરોષાણુર્ણ: રોગ ૫ મો—વિષાણુર્ણ શબ્દ બુઝ્યો

રસાયન:—વૃદ્ધાવસ્થા અને રોગનો નાશ કરનારું જે ઔષધ, તે.

અગસ્ત્યહરીતકયાવલેહ ૧૪૦

અભયાદિ મોદક ૨૭૪

કામદેવ ધૂત. ... ૧૪૭

કાલકૂટ વિષ. ૨ ... ૨૧૫

કૈશોર ગુગુલુ. ... ૧૩૩

ગન્ધક. ૩ ... ૨૧૨

રૂસાજ્ઞતા વાત: રોગ ૭૬ મો—આ રોગમાં, વાયુના પ્રકોપ પામવાથી, રોગી, ખાવાની અન્દર, મીઠા પદાર્થો આદિના રસો વર્તી શકે નહિ. ... ૫૮

રૂસોળી: રોગ ૧ લો—અપચી અન્ધી શબ્દ બુઝ્યો ... ૫૪

રૂગ્જિક કુદરોગ: રોગ ૩૪ મો—આ રોગમાં, કનાળાની અન્દર, શરીરપર ઘણા પરસેવો વળીને પછી જરાતરા પીડા કરનારી, રાઈના રંગની, અને રાઈના આકારની ઘણીક ધાટી ફેડલીઓ થાય; તેને ભાપામાં “અળાઈ” કહે છે. ૫૬

રૂજ્યક્ષમા: રોગ ૧ લો—સ્રવ્ય શબ્દ બુઝ્યો

રૂતઅંધા—રાત્ર્યાન્ધ દષ્ટિરોગ શબ્દ બુઝ્યો

રૂત્ર્યાન્ધ દષ્ટિરોગ: રોગ ૬ ફો—આ રોગમાં, સૂર્ય આથમ્યા પછી, રાતના, જડતાને પ્રાપ્ત થયેલા ત્રણે પરદામાં રહેલા વાતાદિ દોષો, દષ્ટિએ દેખાતું બન્ધ કરે છે, પરન્તુ આંખના રસ્તામાં આડા રહેલા તે જ દોષો, સૂર્યકિરણના સ્પર્શથી, દિવસના ચલાયમાન થઈને પીગળી નય છે. તેથી દષ્ટિએ દિવસના ચાખખું દેખે છે, આ રોગીને રાતઅન્ધો પણ કહે છે. ૬૩

૧ કુંકુષ—ખોદારકાંકરાના ગુણ. એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગો છે. ૨ નવે વિધાના ગુણ. એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગ છે ૩ શાયેલા ગન્ધકના ગુણ એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગ છે.

વિષય	પૃષ્ઠ
ઉપલુ ચૂર્ણાન્ન. ૩૬૬
કલ્પાદિ ,, ...	,, ,,
રાક્ષસોન્માઢ: રોગ ૧૭ મો-આ રોગમાં,	
માંસ; રક્ત અને અનેક જાતનાં મધોની ઇચ્છા	
થાય; શરમ મૂકી દે; અત્યંત ધાતકી થઇ જાય;	
અતિ શ્વર કોધી કે અતિ બલવાન થાય; રાત્રે	
ઢૂંધા કરે તથા પવિત્રતાનો દ્વેષ કરે. ૫૧	
રોચિકર:-અરોચક શબ્દ બુઝ્યો	
રુક્ષતા વાત; રોગ ૪૧ મો-આ રોગમાં	
વાયુ, કોપવાથી, કોઈ પ્રકારનો રોગ થઇને પછી	
શરીર રુક્ષ થઇ જાય. ...	૫૮
અનુવાસન અસ્તિ. ૧	... ૨૭૮
અનુવાસન (સ્નેહ) અસ્તિ. ૨	... ૨૮૩
રેતનાશ વાત: રોગ ૬૪ મો-આ રોગમાં	
વાયુ, કોપાયમાન થઇ, શુક્રની અન્દર દાખલ	
થઇને શુક્રનો નાશ કરે. ...	૫૮
કામદેવ ધૃત. ૧૪૭
રેવતી બાલરોગ: રોગ ૧૧ મો-આ રોગ-	
માં, આ ગ્રહથી પીડાતાં એવાં બાલકનું શરીર	
કાળું થઇ જાય, કાન, નાક અને આંખોને હાથ-	
થી ચોળ્યા કરે; ઉઘરસ તથા હેડકી થઇ આવે;	
ડોળા ઉંચા નીચા થયા કરે; મોઢું વાંકું તથા	
શરીર રાત્રી થઇ જાય; બકરા સરખું શરીર ગળ્યાય;	
તાવ આવી જાય; ગળે શોષ પડે; અને લીલા	
રંગના પાતળા ઝાડા થાય. ...	૬૬
રોગિણી તાવ: રોગ ૧૦ મો-અન્યેશ્વરક	
ન્વર શબ્દ બુઝ્યો	
રોહન બાલરોગ: રોગ ૨૧ મો-આ રોગ-	
માં બાલક છોકરું અતિ રોચા કરે છે. ૬૫	
રોપણુ:-મણુ આદિનું જે બૂરાવું, તે.	
કાસીસાદિ ધૃત. ૧૪૯
રોમક્રીપ: રોગ ૧૩ મો-રક્તજન્ય કૃમિ	
શબ્દ બુઝ્યો.	

૧ અનુવાસન અસ્તિ કોને મારવી? એ મયા-
ળામાં આ ઓસડ તથા રોગો છે. ૨ અનુવાસન
(સ્નેહ) અસ્તિ અને નિરુદ્ધઅસ્તિ કોને મારવી ?
એ મયાળામાં આ ઓસડ તથા રોગો છે.

વિષય	પૃષ્ઠ
રોમહર્ષ વાત: રોગ ૬૭ મો-આ રોગમાં	
કોપાયમાન થયેલો વાયુ, ચામડીની અન્દર પેશી	
જઇ, શરીરપરનાં કેવાડાં ઉભાને ઉભાં રાખે. ૫૮	
પિપ્પલ્યાદિ કષાય. ...	૮૩
રોપણુવર: રોગ ૨૩ મો-આ રોગમાં,	
પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કાર્ય ન કરી શકવાથી	
અને રીસ ચઢવાથી, પિત્ત દૂષિત થવાને લીધે તાવ	
આવી જાય તથા શરીરમાં ધ્રુવરી ફૂટે. ૪૬	
રોહિણી ગલરોગ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં,	
ત્રિદોષ પ્રકોપ પામી, ગળાંની અન્દરનાં માંસ-	
અને લોહીને બગાડી દઇને પછી ગળામાં માંસ-	
ના કાણ્ડાઓ ઉત્પન્ન કરે; તે કાણ્ડાઓ જલદી	
એકઠા થઇ જઇને ગળાંને રુન્ધી મુકે આ રોગ,	
જલદી પ્રાણનો નાશ કરે છે. ...	૬૦
લક્ષ્મી: રોગ ૧૩ મો-પક્ષાઘાત શબ્દ બુઝ્યો ૫૮	
લગણુ વર્ત્ત્ત રોગ: રોગ ૧૮ મો-આ રોગ-	
માં, આંખની પાંપણપર બોરના જેવડી મોટી	
વા બોરથી જરા નાની, કઠણુ, ઘોળી ચળ થયા	
કરે એવી, અને સ્નિગ્ધ ગાણુક, થઇ આવે. આ	
ગાણુક, કઠ્ઠી થઇ હોય તો તેની અન્દર કણકો	
ન થાય, તેમ પાકે પણ નહિ. ...	૬૨
લક્ષ્મ: રોગ ૧૯ મો-જન્તુમણિ ક્ષુદ્ર રોગ	
શબ્દ બુઝ્યો ૫૬
લાખું: રોગ ૧૯ મો-જન્તુમણિ ક્ષુદ્ર રોગ	
શબ્દ બુઝ્યો ૫૬
લાલામેહ: રોગ ૭ મો-આ રોગમાં, મેહ	
થનારા પદાર્થો ખાવાથી, અસ્તિની અન્દરનો	
કંક, કોપાયમાન થઇને શરીરમાંના મેહ, માંસ	
અને ક્લેદ (દ્રવભાગ)ને દૂષિત કરે છે, તેથી લાળ-	
ના સરખો તાંતણાવાળો અને ફેાદા ફેાદા	
પેશાબ આવે છે. આપર ઔષધ ન કરે તો	
મધુમેહ થાય છે. ૫૩

લિખ્યા બાલકૃમિ: રોગ ૨ જો-લીખ્યા
એટલે લીખ. (બાલકૃમિ રોગ શબ્દ બુઝ્યો.)

લિગનાશ (નેત્રરોગાન્તર્ગત) રોગ: રોગ ૧
લો-તિમિર નામે રોગ આંખના ચોથા પડદા-

વિષય

પૃષ્ઠ

માં ફાખલ થઇ, આંખમાંની આખી કાળી કીકીપર ફેલાઇ નય છે, તેથી કંઈ પણ આંખે દેખાય નહિ. ... ૬૩

ગુદ્ધી સ્વરસાદિ રસક્રિયા. ... ૩૬૪

લિંગારી^૧ શુક્રોગઃ રોગ ૧ લો-આરોગમાં, શિશ્ન સમ્બન્ધી લોહી અને માંસનો આશ્રય કરીને કોપાયમાન થયેલા ત્રિદોષો, શિશ્નના અન્દરના શિશ્નના ફૂલ પાસેના વા શિશ્નના ઉપરના ભાગમાં, માંસના કાણાઓ ઉત્પન્ન કરે અને તેની અન્દર ઘણી ખરજ આવે. ૫૬

લોમશાતનઃ-વાળ કાઢનાર.

કરવીરાદિ તૈલ. ... ૧૬૪

લિંગોત્થારક-ઉપદેશ શબ્દ જુઓ.

લૂતા વિષજન્તુઃ-ત્રિમણ્ડલા, શ્વેતા, કપિલા, પીત્તિકા, અલા, મૂત્રવિષા, રક્તા, કથના, સૌવ-
લિંકા, નલવણી, લાસિની, એણપટ્ટી, કૃષ્ણા, સ્નિગ્ધમુખી, કાન્તા અને નતાગુણી, આ રોગ જાતના જીવડાઓ લૂતા વિષજન્તુ કહેવાય છે. આમાંનો કોઈ પણ જન્તુ કરડે ત્યારે તે કરડને સ્થાનકેથી ગન્ધ છૂટે, કરડમાંથી લોહી વહે, તાવ આવે, ફાહ થાય, અતિસાર નામે રોગ થાય, ત્રિદોષ થઈ આવે, શરીરે પોચી, કાળી અને રાતી નાના પ્રકારની ફેડલીઓ, નાના પ્રકારનાં મણ્ડળો અને સોજાઓ થઈ આવે, તે ફેડલીઓ, મણ્ડળો અને સોજાઓ એક સ્થાનકે ન રહેતાં આખા શરીરે ફરતા ફરે. એ રીતે આ જન્તુના કરડવાનાં સામાન્ય લક્ષણો જાણવાં. આમાંના પહેલા આઠ જન્તુઓના કરડવાનાં વિશેષ લક્ષણો એ છે કે, કરડની અન્દરનો ભાગ કાળો, ધૂન્નવણી, અને છિદ્રવાળો હોય છે. કરડનું સ્વરૂપ વાડળા સરખે સરખું ઉર્વગતિવાળું હોય છે. આ ઉપરાંત બીજા આઠ જન્તુઓ કેળાઓ પ્રાણુધાતક ઊંડી કહેવાય છે, તેનાં લક્ષણ એ છે કે, તેના કરડના ભાગપર ઘોળો સોજો થઈ

૧ આ શુક્રોગ છે પણ લાવ પ્રકારો ઉપદેશમાં કાળ્યો છે.

વિષય

પૃષ્ઠ

આવે, શરીરે ઘોળા, પીળા અને રાતા ફેડકાઓ થઈ આવે, તાવ આવે, પ્રાણુનિક ફાહ થાય, શ્વાસ થઈ આવે, હેડકી આવે, અને માથું ધડકી રાખ્યા સરખું જડ થઈ જાય, આ છેવટના આઠ જન્તુઓ અસાધ્ય છે. આ રોગે જીવડાઓના કરડપર વિષનાશ કરનારો ઉપાય ક્યાં છતાં, તે વિષ, મૂળમાંથી ન જતાં જરાતરા અંશમાં રહે છે, અને કોઈ કાળે અહિતકારક પદાર્થો ખાવામાં આવે કે તરત પાણું ફિપિત થઈને પાણુડતા, કૃશતા, અને અગ્નિમાન્દ્યાદિ રોગો ઉત્પન્ન કરે છે.

કાસીસાદિ ધૂત. ... ૧૪૯

લેખનઃ રસાદિ ધાતુ અને વાતાદિ દોષોનું શોષણ કરીને તેમને પાતળા કરનારું એ ઔષધ, તે.

કાસ્ય-કાસાની ભસ્મ. ૧ ... ૧૮૪

ખર્પર-ખાપરિયું. ૨ ... ૨૦૦

લેલિહઃ રોગ ૧૭ મો-શકૃન્નજન્ય કૃમિ-શબ્દ જુઓ.

લેહી કર્ણપાલી રોગઃ રોગ ૬ કૂં-આ રોગમાં, કફ, રક્ત અને કૃમિને લીધે, કાનની કારપર ફેડલીઓ થઈ આવે; તે ફેડલીઓમાં ખરજ આવે; માંસ સડી, ક્રીચડના સરખો થઈ જઈને પછી તેમાં વેઢના થવા માણે. આ રોગ-પર ઔષધ ન કરવાથી કાનની કારનો માંસ સડી જાય છે. ... ૬૧

લોમવિધ્વંસઃ રોગ ૧૨ માં-રક્તજન્ય કૃમિ-શબ્દ જુઓ.

લોમશાતનઃ-વાળ કાઢનારું.

કરવીરાદિ તૈલ. ... ૧૬૪

વન્ધ્યાગર્ભદઃ-વાંઝણીને ગર્ભ રાખનાર (અપ્ર-જાત ગર્ભ શબ્દ જુઓ)

વલ્લિદગ્ધઃ-આ રોગમાં, અગ્નિથી શરીર ખળે છે.

૧ કાસ્ય-કાસાની ભસ્મના ગુણ એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગ છે. ૨ ખર્પર-ખાપરિયાના ગુણ એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગ છે.

વિષય	પૃષ્ઠ
તણ્ડુલીય કષાય લેપ. ...	૩૩૧
તુગાક્ષીયાદિ લેપ... ...	૩૩૧
સર્પિ કવલ ...	૩૧૩
,, ગણ્ડપ. ...	૩૧૦
વાંઝણીને ગભે રાખનાર:—વન્ધ્યાગર્ભદ	

શબ્દ જ્યો

વાળ કાઠનાર:—લોમશાતન શબ્દ જ્યો	
વાળ ખરી પડવા:—કેશપ્રપાતન શબ્દ જ્યો	
વાળમજબૂત કરનાર:—કેશસ્થિરીકૃત શબ્દ જ્યો	
વિષ દ્રવ્ય રોગ:—	
સર્પિ કવલ ...	૩૧૩
,, ગણ્ડપ. ...	૩૧૦
,, પ્રતિસારણ ...	૩૧૨
ત્રણ કૃમિ:—ત્રણમાં પડેલા જે પ્રીડાઓ, તે.	
કરંબદિ લેપ. ...	૩૨૮
કૃમિ શબ્દનાં ઔપધા—	
લથુન લેપ. ...	૩૨૮
હિંચાદિ લેપ. ...	,,

લોહ ગન્ધાસ્યતા પિત્તરોગ: રોગ ૧૯ મો—
આ રોગમાં, પિત્તના ક્રોપાયમાન થવાને લીધે,
લોહું તપાવ્યા પછી, જેવી લોહાની ગન્ધ આવે
છે, તેવા પ્રકારની શરીરમાંથી ગન્ધ નીકળે છે. ૫૯

લોહિત વર્ત્ત રોગ: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં
પાંપણની અન્દરના ભાગમાં લોહીને લીધે રાત્રી
અને કામળ ફેરડીઓ થઈ આવે, તેમાંથી
વારંવાર લોહી સ્રવ્યા કરે, અને વારંવાર કાપી
નાંખવા છતાં પણ પાછી થઈ આવે છે, ૬૨

લોહિતક્ષયકા યોનિરોગ: રોગ ૬ ક્રો—આ રોગ-
માં, વાત પિત્તના પ્રકોપથી યોનિમાંનો અટકાવ
ઓછો થઈ જાય, તેથી શરીરની અંદર દાહ થાય; શ-
રીર કુબળું થઈ જાય અને શરીરનું તેજ ઉડી જાય. ૬૫

વૃદ્ધરાગ: રોગ ૧ લો—વૃદ્ધિ રોગ શબ્દ જ્યો.
વમિ: છર્દિશાબ્દ જ્યો

વશહ દંબૂ ક્ષુદ્રરોગ: રોગ ૬ ક્રો—આ રોગમાં
દાહવાળો, કોરપર ફરતો લાલ, ઉપરની ચામડીમાં
પાખી ગયેલો, તીવ્ર વેદનાવાળો, વલ્લર આવ્યા

વિષય પૃષ્ઠ
કરે એવો અને તાવને ઉત્પન્ન કરનારો સોજો વા
ત્રણ થાય છે.
વર્ણકર:—શરીરનો વર્ણ સારો કરે છે.

અગસ્ત્યહરીતક્યાવલેહ ...	૧૪૦
કામદેવ ધૃત ...	૧૪૭
વર્ણપ્રસાદન:—શરીરના વર્ણને સ્વચ્છ કરનાર	
એલાદિગણ કલ્ક... ...	૩૦૭
વર્ત્તકર્મ: રોગ ૨૦ મો—કર્મ વર્ત્તરોગ	

શબ્દ જ્યો ... ૬૨
વર્ત્તશર્કરા:—સિકતા વર્ત્તરોગ શબ્દ જ્યો
વર્ત્તાર્શ વર્ત્ત રોગ: રોગ ૮ મો—આ રોગમાં
આંખની પાંપણના પર ગ્રીષ્મ ઋતુની કાકડીના
ખીના જેવી, થોડી વેદનાવાળી સુંવાળી કે ખર-
સટ એવી કઠણ ફેરડી થઈ આવે છે, એમ
માધવ કહે છે. વળી આંખની પાંપણની અન્દર,
ત્રિદોષપ્રકોપથી, પીડા વગરની કઠણ ફેરડી થઈ
આવે છે, એમ નીમી કહે છે. ... ૬૨
વર્ત્તોત્સંગ વર્ત્તરોગ: રોગ ૧૪ મો—પદ્મોત્સંગ
વર્ત્તરોગ શબ્દ જ્યો

વર્ધન દન્તરોગ: રોગ ૧ લો—અધિદન્ત
દન્તરોગ શબ્દ

વર્ત્તમૃદ્ધિ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં અત્યન્ત
દહિયાદિ પદાર્થો, ભારે અન્ન, અને સ્વેદ તથા
કુર્ગન્ધીવાળું માંસ ખાવાથી, સાથળ અને વૃષણની
સન્ધિમાં, એકઠા થયેલા દોષો, તે સન્ધિમાં,
એકઠા થયેલા દોષો, તે સન્ધિની જગા પર ગાણના
સરખો સોજો ઉત્પન્ન કરે; તે ગાણને લીધે તાવ
આવી જાય; ગાણની અન્દર ઠણકો મારે અને
શરીરમાં દાહ થયા કરે આ રોગને ભાષામાં
“ખદ” કહે છે. ... ૫૪

વર્ણ:—શરીરનો રંગ. (કાન્તિહાનિ પિત્તરોગ
શબ્દ જ્યો)

અગસ્ત્યહરીતક્યાવલેહ. ...	૧૪૦
કુમાર્યાસવ ...	૧૬૮

વલય ગલરોગ: રોગ ૧૫ મો—આ રોગમાં
કંઠના પ્રકોપથી, ગળાની અન્દર લાંબી અને

વિષય **પૃષ્ઠ**
ઉંચી ગાણક થઈ આવે, તેથી, ગળાની અન્દરથી
અન્ન ઉતરે નહિ. આ રોગ અસાધ્ય છે. ૬૦
વહી રોગ:—શરીરપર પડેલી કરચલીનો જે
રોગ, તે.

અગસ્ત્યહરીતકયાવલેહ. ... ૧૪૦

અશ્વગન્ધાદિ ચૂર્ણ. ... ૧૨૫

વૃત્તીક કુદરોગ: રોગ ૭ મો—આ રોગમાં
ડોક, ખભો, કાપ, હાથ, પગ, સાંધાઓ, અને
ગળું, એમાના કોઈ પણ સ્થાને, ત્રિદોષનાં
પ્રકોપથી, ઉદરાવાળી ગાણકો ઉત્પન્ન થાય; તેપર
ઔષધોપચાર ન કરવાથી, તે ગાણક ધીમે
ધીમે વધી, પછી તેમાં અનેક કાણાઓ પડી
જઈને તેની અન્દરથી પકુ વેહેવા માણ્ડે; તેમાં
સોયો ખોંચ્યા જેવી પીડા થાય. આ ગાણકના
મોઠાંને આગલો ભાગ ઉપરથી ઉપસી આવીને
સોજાની પેઠે ફેલાવા માણ્ડે. ... ૫૬

વસામેહ: રોગ ૧૮ મો—આ રોગમાં, કંક,
પિત્તનો ક્ષય થવાથી, કોપાયમાન થયેલો વાયુ,
શરીરની અન્દર રહેલી વસા, મજ્જાદિ ધાતુને
અસ્તિત્વા મુખમાં આણે; તેથી, ચરબીના રંગ
સરખો ચરબી ભિશ્વિત પેશાબ આવે. આપર
ઔષધ ન કરે તો મધુમેહ થાય છે. ૫૩

વહ્નિદાહ વિસર્પ: રોગ ૮ મો—આ રોગમાં,
જઠરાગ્નિ ધણી તપી જવાથી, દાહ થવાને
લીધે, લોહી દૂષિત થઈને, જે વિસર્પ થાય છે,
તે વિસર્પનાં, સર્વ લક્ષણો, પિત્તવિસર્પ પ્રમાણે
જણવાં. નિદાનકારોએ આ વિસર્પને જુદો
લખ્યો નથી. ... ૫૭

વાંધું: રોગ ૧ લો.—રક્તપ્રદરશબ્દ જ્યો
ચાલુ નમ્બર ૪૮૮ નો

વાજકર:— ૧૧૪

કન્દર્પસુંદર રસ. ... ૨૪૯

ચવન પ્રાશાવલેહ (જવન)... ૧૩૮

મદન કામદેવ રસ. ... ૨૪૮

માષાદિ મોદક. ... ૧૩૬

શતાવર્યાદિ ચૂર્ણ. ... ૧૨૫

વિષય **પૃષ્ઠ**
વાત: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, રુક્ષ, ટાકું,
થોડું અને હલકું એવું અનાજ ખાય, અત્યંત
સ્ત્રીસંગ કરે, અતિ ઉત્તમ કરે, વિરુદ્ધ ઓસડ-
વેસડ કરે, કંક, પિત્ત, મલ મૂત્રાદિ દોષો અને
લોહી વગેરે શરીરમાંથી વહેવા માણ્ડે, એકદો
ખાડો હડી મારીને ઓળંગી જાય, નદીની અન્દર
ખડુ તરે, વગર અટક્યે લાગ્મી મજલ કરે,
વ્યાયામ કરે, ધણુંક કુદી કારવીને રસ અને લોહી
આદિ ધાતુઓનો નાશ કરે, રાત્રિ દિવસ ચિન્તા
અને રોક કરી કરીને શરીરને સ્વેદી નાંખે,
મલમૂત્રાદિના વેગને રોકા રાખે, આમનો ભરાવો
થાય, કાષ્ઠાદિક પદાર્થનો માર પડે, ઉપવાસ
કર્યા કરે, મર્મસ્થાનમાં માર પડે, જલદી ચાલ-
નારાં જનાવરોપર ખેસે, આ સર્વ કારણોને
લીધે, શરીરની અન્દરની સ્રોતરો ઠીલી થઈ
જાય છે તેથી વાયુ કોપાયમાન થાય છે. એ
રીતે પ્રકોપ પામવાથી ખલવાન થયેલો વાયુ,
શરીરમાંની સ્રોતરોમાં ભરાઈને સર્વ અંગમાં
વા એક અંગમાં થનારા નાના પ્રકારના રોગો
ઉત્પન્ન કરે છે. ... ૫૮

અજમોદાદિ ગુટિકા. ... ૧૨૨

” ચૂર્ણ. ... ૨૨૧

અનુવાસન અસ્તિ. ૧ ... ૨૭૮

અભયાદિ મોદક. ... ૨૭૪

અય-લોહાની ભસ્મ. ૨ ... ૧૮૯

અષ્ટવર્ગ ચૂર્ણ. ... ૧૧૨

આકડો (ઉપવિષ). ૩ ... ૨૧૬

ઉંપનાહ સ્વેદ. ૪ ... ૨૫૮

ઉખા ” ... ”

એલાદિગણ કલ્ક. ... ૩૦૭

કંદુલાદિ ચૂર્ણ. ... ૧૧૪

” ” પાઠાન્તર. ”

૧ અનુવાસન અસ્તિ કોને મારવી? એ મથા-
ળામાં આ ઓસડ તથા રોગો છે. ૨ અય-લોહાની
ભસ્મના ગુણ. એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા
રોગો છે. ૩ આકડા નામે ઉપવિષના ગુણ. ૪ પર-
સેવાના સામાન્ય ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ
કર્કશાદિ ચૂર્ણ ...	૧૧૪
કાલકૃટ વિષ. ૧ ...	૨૧૫
કાસીસ-હીરાકસી. ૨ ...	૧૯૭
ગન્ધક. ૩ ...	૨૧૨
ગોમેદ-રાહુરત્નની ભસ્મ. ૪ ...	૨૦૬
વાતકફ્ન વાત: રોગ ૨૭ મો-આ રોગમાં, આટો અવળો પગ પડવાથી વા અતિ શ્રમ કર- વાથી, વાયુ કોપાયમાન થઈ, પગની ધ્રુણીમાં દાખલ થઈને વેદના ઉત્પન્ન કરે. ...	૫૮
વાતકફ્ન ગુહ્મરોગ: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં, વાતકફ્ન દોષનાં લક્ષણો ભેગાં થયેલાં દેખાય છે. ૫૨	
વાતકફ્ન નવર: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં, ભોંનાં લુગડાંથી વીટાળેલાં જેવું શરીર લાગે; શરીરના સાન્ધ્યાઓમાં કળતર થવા માણે; ઉંધ ધણી આવ્યા કરે; શરીર ભારે શલ જેવું થઈ નય; માથામાં પીડા થવા માણે; પીનસ રોગ થાય; ઉધરસ આવવા માણે; શરીરે પરસેવો વળે વા વળે જ નહિ; દોડ, ઇન્દ્રિયો અને મન, એ સર્વમાં પીડાને લીધે સન્તાપ થયા કરે; અને તાવનાં વેગ સાધારણ રહે. ...	૪૬
વાતકફ્ન પરિણામભવ શ્વલ: રોગ ૫ મો- આ રોગમાં, વાતકફ્નના મિશ્ર લક્ષણો જોવામાં આવે છે. ...	૫૧
વાતકફ્ન મસ્ત્રિકા: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં, વાત કફનાં મિશ્ર લક્ષણો જોવામાં આવે છે. ૫૭	
વાતકફ્ન રક્તપ્રણુ: રોગ ૧૩ મો-આ રોગમાં, વાતકફ્ન રક્તનાં લક્ષણો વાળું પ્રણુ થાય છે. ૫૫	
વાતકફ્ન વિસ્ફોટક: રોગ ૬ ઠો-આ રોગમાં, વાત કફના પ્રકોપથી, ખરજ આવે એવા ફોડ- લાઓ થઈ આવવાને લીધે ભીનાં લુગડામાં વિષ્ટાળેલાં સરખું અને જડ શરીર થઈ નય છે. ...	૫૭
વાતકફ્ન પ્રણુ: રોગ ૬ ઠો-આ રોગમાં, વાત કફનાં લક્ષણવાળું પ્રણુ થાય છે. ૫૫	

૧ નવે વિષેના ગુણ. ૨ કાસીસ-હીરાકસીના
ગુણ. ૩ રોષેલા ગન્ધકના ગુણ. ૪ ગોમેદ-રાહુરત્નની
ભસ્મના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ
વાતકફ્ન શ્વળ: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં, અસ્તિ, હૃદય, કણ અને પડખાં, એ સર્વ સ્થ- ળોએ શ્વળ નીકળવા માણે છે. ...	૫૧
વાતકફ્ન શોથ ભેદ: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં, વાતકફ્નના લક્ષણો ભેગાં જણાય છે. ૫૩	
વાતકફ્ન ધિક વાતરક્ત: રોગ ૭ મો-આ રોગમાં, વાતકફ્ન દોષોનાં લક્ષણો દષ્ટિએ પડે છે. ...	૫૮
વાતકાસ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, હૃદય, લમણાં, માથું, ઉદર, પડખું, એ સર્વ સ્થળે શ્વળ નીકળે; મોઢું શુષ્ક થઈ નય; બળ ઓછું થઈ નય; હૃમ્મેરો આખો દિવસ ઉધરસ આવ્યા કરે; સ્ત્રી ઉધરસ આવે; ખાંખો થઈને પછી કેટલીક વારે કફ નીકળી ગયા પછી ઉધરસ ઓછી આવે. ...	૪૯
વાતકુણ્ડલિકા મુત્રાધાત: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, રુક્ષપણને લીધે વા મલમુત્રાદિકના વેગને અટકાવી રાખવાને લીધે, અસ્તિની અન્ધ- રનો કોપાયમાન થયેલો વાયુ, વેદના આપનારો થઈ, મુત્રના વેગને અટકાવી, પોતાની સ્વાભા- વિક ગતિથી ઉલટો ચાલી, વણ્ટાળિયાની પેઠે ચારે કોર ધુંમતો ફરે, તેથી તણખ થવાની સ. થે થોડો થોડો પેરાખ આવે. ...	૫૨
વાતગણ્ડ મુખરોગાન્તર્ગત ગલરોગ: રોગ ૧૬ મો-આ રોગમાં, વાત, કફ અને મેદના લીધે, ગળાંની અહારની બાબુએ, કેલેક કાળે વૃષણાકારની નડખે એવી વાયુ, વિશેષ હોવાથી, જરાતરાહણકો મારનારી, કાળી શિરાઓવાળી, અને કાળાશ સાથે રતાશ મારનારી મોટી ગાણ્ડ ઉત્પન્ન થાય છે. તાળવું અને ગળું સૂકું થઈ નય તથા મોઢું અઢસ્વાદ થઈ નય ત્યારે ગાણ્ડ વધવા માણે છે એમ જાણવું. ૬૦	

ગલ રોગ (મુખરોગાન્તર્ગત) રાખનાં ઔષધો-

દશમુલાદિ લેપ ...	૩૨૯
નિચુલાદિ લેપ ...	૫

વિષય

૫૪

સર્વ રોગ શબ્દનાં આંધધો-

વાતગુહ્મ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, ગળું તથા મોઢું સ્વકાંઈ નય; શરીર કાળું વા રાતું થઈ નય; ટાઢ ચઢી આવીને તાવ આવે; હૃદય, કાંખ, પડખાંઓ, ખભા તથા માથું, એ સર્વ જગોએ પીડા થાય; અન્ન પચી નય કે તરત ગાણક, વધારે જોર કરે; જમ્યા પછી ગાણકનું જોર ઓછું થઈ નય; રુક્ષ, તૂરા, કરવા અને તીખા પદાર્થો ખાવા છતાં ગાણકનું જોર ઓછું ન થાય. આ ગાણક, રુક્ષ અને વિષમ અન્નપાન અત્યન્ત સેવન કરવાથી, અલવાનની સાથે યુક્ત કરવાથી, અપાન વાયુ, મલ અને મૂત્ર, એ ત્રણેના વેગને રોકવાથી, શોક કરવાથી, લાકડી આદિનો માર પડવાથી, જીલાખ લઈને વારંવાર મલનો મૂલમાંથી નાશ કરવાથી અને ઉપવાસ કરવાથી થાય છે. વળી કોઈ વખતે નાભીમાં, કોઈ વખતે પાંસળામાં અને કોઈ વખતે અસ્તિમાં, કોઈ વખતે મોઢી, કોઈ વખતે નાની, ગોળ અને લામ્બી થઈ આવવાની સાથે કોઈ વખતે બહુ પીડા કરે અને કોઈ વખતે થોડી પીડા કરે અને કાંઈ વખતે સોયો ખોરસા સરખી અને ક પ્રકારની પીડા ઉત્પન્ન કરીને કાંઈ વખતે અપાન વાયુને તથા મલને અટકાવી રાખે છે. ... ૫૨

કાંકાયન ગુટિકા. ... ૧૩૧

વાતશ્ચન્ધિ રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, ખેંચીને લામ્બી કરી હોય તેના જેવી, કાપતાં હોય તેના સરખી, સોઈ ખોસતાં હોય તેના જેવી, એક જગોએથી કાઢીને બીજી જગોએ ફેંટી નાંખતાં હોય તેના જેવી, હલ્લાવતા હોય તેના જેવી અને ફેંટી નાંખી હોય તેના જેવી પીડાવાળી, કાળી, જડ અને અસ્તિ પ્રમાણે ફેલાયેલી ગાણક થઈ આવે. એ ગાણક ફૂટે ત્યારે તેમાંથી સ્વચ્છ લોહી વહેવા માણે છે. ૫૪

વાતચર્મકીલ અર્શ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, વાયુ અધિક હોવાથી, સોઈ ખોરસા સરખી પીડાવાળા કઠણ હરસ-અર્શ થઈ આવે છે. ૪૮

વિષય

૫૪

વાતછર્દિ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, હૃદય

તથા પાંસળામાં પીડા થાય, મુખમાં શોષ પડે, નાભીમાં તથા માથામાં શ્વેલો નીકળવા માણે, ઉધરસ આવવા માણે, સાદ બેસી નય; શરીરની અન્ધર સોઈ ખોરસા સરખી પીડા થાય; ઉલટી થવા માણે; જોરથી ઓડકાર આવવા માણે; જોરથી શબ્દ નીકળ્યા કરે; ફીણના પરપોટા સરખી ઉલટી થાય, એકદમ ઉલટી ન થતાં રહી રહીને થાય; પાતળી, તુરી રીણનાં પરપોટા સરખી કાળા રંગની થોડી ઉલટી થાય અને આવી ઉલટી એકદમ બહુ થાય ત્યારે રોગીને ઘણું કુ:ખ થાય. ૫૦

વાતજ કર્ણમૂલરોગ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, વાતપ્રકોપ પામવાથી, કાનની નીચેના ભાગના કાનનાં મૂળમાં, વેદના ન થાય એવી ગાણક થઈ આવે છે. ... ૬૧

વાતજ કર્ણરોગ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, છીંક આવે; સળખમને લીધે નાકમાંથી પાણી ગળે; પાણીની અન્ધર ઝાઝી વાર નાલા કરે; આવી રીતનાં અનેક કારણોને લીધે, કાનની અન્ધર વાયુનો પ્રકોપ થવાથી, કાનને વિષે અતિ હણકા મારે; કાનની અન્ધરનો મેલ સ્વકાંઈ નય; ઘણું હાડાં કાન પાછીને, તેની અન્ધરથી થોડું થોડું પાતળું પડે વહે, કાનની અન્ધર ગણુગણુટ થાય અને એકાએક કાન બેહેર મારી જવાથી કાને સામ્ભળે નહિ. ... ૬૧

વાતજ કાચરોગ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, કાપાયમાન થયેલા વાતાદિ દોષોથી, આંખ રાત્રીયાળ થઈ નય; રોગીને નાક વગરનું મોઢું દેખાય; ચન્દ્ર અને ત્રીવે એક હોવા છતાં અનેક દેખે; અને કોઈપણ વાંકો પદાર્થ સીધો દેખે છે તથા આ ઉપરાન્ત જ્ઞાના વાતજ કાચ રોગમાં ધૂળ અને ધૂંવાડાથી ઠંકાયેલી દષ્ટિ થઈ નય છે. ૬૩

વાતજ જિહ્વારોગ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, વાયુના પ્રકોપથી, જીભમાં ચીરા પડે, જીભ, સાગનાં પાનહડા સરખી ખડખચણી થવાની સાથે બેહેર પણ મારી નય છે. ... ૬૦

વિષય

પૃષ્ઠ

વાતજ બાલરોગ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, જે સ્ત્રીના વાયુ પ્રકોપ પામે તે સ્ત્રીનું ધાવણ બગડી જાય, બગડેલું ધાવણ ધાવનારાં બાળકને વાત-જન્ય વ્યાધિ થાય; વાતવ્યાધિ થયેલાં બાળકનો કણ્ઠ બેસી જાય; શરીર કુખ્યું થઈ જાય તથા મલ, મૂત્ર અને અપાન વાયુનો વેગ અટકી જાય. ૬૫

વાતજ શિરોસ્થિતાપ શિરોરોગ: રોગ ૨ લો-આ રોગમાં, વાયુનાં પ્રકે પથી કે પલ્લ કારણ વગર અંધું કુખ્યું માણે; રાત્રિના વધારે માંથું કુખ્યું; તથા માંથું બાન્ધી રાખવાથી કે સેકવાથી કુખ્યું મટી જાય. ... ૬૨

વાતજ રક્તીપદ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, કાળો, ખડખડો, ચીરા પડેલો, તીવ્ર વેદના કરનારો અને કે પલ્લક રણ વગર પીડા કરનારો રક્તકાના સરખો સોજો પગાડિપર થઈ આવે અને તે સાથે ઘણું કરીને ત વ પલ્લ આવી જાય. ૫૪

વાતજ સ્તનરોગ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, વાતપ્રકોપથી, શુક્રાદિ ઉપદ્રવો થવાની સાથે અન્ય લક્ષણો સ્તનરોગ પ્રમાણે જણાય છે. ૬૫

એરેડાદિ શૃત. ... ૮૯

વાતજ સ્તન્યરોગ: રોગ ૧ લો-વાતજ બાલરોગ શબ્દ બ્ધ્યો ... ૬૫

વાતજ પ્રકોપિત: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, શરીરે ધ્રુજ છૂટે; બક્યા કરે; તમસ આવી જાય; શરીર મહેર મારી જઈને તેની સાથે ઝણઝણાટી થાય; અંગ સુસ્ત થઈ જાય; પેટની અન્દર શુળ નીકળે; આંખે અન્ધારાં આવે; ભ્રમ થાય; મન તથા ઇન્દ્રિયો ભ્રમ વગરનાં થઈ જાય; અને શરીરપરનાં રૂંવાડાં ઉભાં થઈ જાય. ૫૮

વાતજ નર: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, શરીરની અન્દર ધ્રુજ છૂટે; ગમે તે વખતે, ઓછો કે વધતો તાવ ચઢી આવે; ગળું સ્ફકાઈ જાય; હોઠ કોરા ધ કોર થઈ જાય; નિદ્રા અવેજ નહિ; છીંક પલ્લ આવે નહિ; શરીરના અવયવો રુક્ષ થઈ જાય; માથું, હૃદય અને ગાત્રો, એ સર્વમાં વધારે પીડા થાય; ગોદું શીકું પડી જાય; લીણડકાં

વિષય

પૃષ્ઠ

સરખો કઠણ ઝાડો આવે; પેટ ચઢી આવે; પેટના ચઢવાથી શુળ નીકળે; અને બ્રાહ્મણ આવવા માણે. ... ૪૬
કાર્મચાદિ કષાય. ... ૮૦
શુક્રચાદિ પાચન ક્વાય. ... ૭૯

વાતતિમિર: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, વાત-પ્રકોપને લીધે વાયુના અસ્થિરપણાથી દષ્ટિએ ઘણું વાંકા સરખું તથા ચંચળ, ધ્રુવાડા સરખું મેલું, અને જરાતરા રતાશવર્ણુ દેખાય અને પાછું સાજી-સારી આંખનાં સરખું દેખાય; તથા જળ, કેશ, મચ્છર અને ફિરણો, એ સર્વ વાર-સ્વાર દેખાય. ... ૬૩

વાતતૃષ્ણા: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, વાત-પ્રકોપથી, મોઢું સ્ફકાઈ જવાને લીધે, ગરીબડા સરખું દયામણું થઈ જાય; લમણામાં અને માંથામાં સોર્યા ખોંચ્યા જેવી વેદના થાય; રક્ત-વાહિની ધમનીનું મોઢું બન્ધ થઈ જાય; મેઢું બન્ધ-સ્વાદ થઈ જાય; અંન જેમ જેમ ટાઢું પાણી પીવા માણે, તેમ તેમ તરશ પલ્લ વધવા માણે. ૫૦

વાતકુષ્ઠ આત્મવ: -આ રોગનાં લક્ષણો વાત-કુષ્ઠ શુક્ર ધાતુ રોગ પ્રમાણે જણવાં.

વાતકુષ્ઠ શુક્ર ધાતુરોગ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, રાતા અને કાળા રંગનું શુક્ર હોય તેની અન્દર સોર્યા ખોંચ્યા સરખી વેદના થવા માણે, અને કાપવા સરખી પીડા થવા માણે. ૬૪

વાતકુષ્ઠ શોષિત:-

ગે. શૃંગ. ૧ ... ૩૪૧

વાતનાડીમૂળ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, ઝીણું સ્ફકાં મોઢાંવાળું કાંણું થઈ આવે, તે કાણાં-માંથા શીંગવળી રસી નીકળે; રાતના ભાગમાં વિશેષ રસી વેહેવા સાથે વિશેષ પીડા થવા માણે અને શુળ પલ્લ નીકળ્યા કરે. ... ૫૫

વાતનાડીમૂળ કન્તમૂલરોગ: રોગ ૯ મો-આ રોગમાં કાન્તના પેઢામાં થયેલો રોગ મટી શકે એવો હોતા છતાં ઔષ્ધોપચય ર ન કરવાને

૧ વાતકુષ્ઠ રક્તશાથી કાઢવું? એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગ છે.

વિષય પૃષ્ઠ
હીધે, તે જગ્યાપરનો વિકાર બહાર ન નીકળી
સકવાથી, તે જગ્યાએ ઝીણું કાણું થઈ આવ-
વાની સાથે મીઠું લક્ષણો વાતનાડીવળ પ્રમાણે
થાય છે. ... ૬૦

વાતનિરોધજ ઉદાવર્ત: રોગ ૧૩ મો-આ
રોગમાં અપાન વાયુને રોડી રાખવાથી, અપાન
વાયુ, મલ અને મૂત્ર, એ ત્રણે, કબજ થઈ જાય;
એ ત્રણના કબજ થવાથી પેટ ચઢી આવે: બેહોશ
થઈ જાય; ગ્લાનિ થાય, અને પેટમાંના વાયુથી
શ્વેદાદિ ઉપદ્રવો પણ થવા માણે. ૫૨

વાત નેત્રરોગ: રોગ ૧ લો-(વાતાભિષ્યન્દ
નેત્રરોગાન્તર્ગતઅભિષ્યન્દ શબ્દ બુઝો.) ૬૩

વાત પરિણામભવશૂળ: રોગ ૧ લો-આ
રોગમાં પેટ ચઢી આવે, પેટની અન્દર ગડગડાટ
થાય, ઝરો પેશાબ બન્ધ થઈ જાય; શરીરે ગભ-
રામણ થાય અને કમ્પારી છૂટે. ... ૫૧

સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ પદાર્થો ખાવાથી આ શૂળ
મટે છે. ... ૫૧

વાતપાણુ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, આંખ,
શરીરપરની ચામડીનો વર્ણ, મોઢું, અને મૂત્ર,
એ સર્વે રુક્ષ, કાળાં અને લાલ થઈ જાય, શરીરે
ધૂજ છૂટે; શરીરમાં સોઈ ખોલ્યા સરખી પીડા
થાય, પેટ ચઢી આવે; અને ભ્રમ થાય. ૪૮

વાતપિત્તકફેદુશ્વતા છર્દિ:-સન્નિપાત છર્દિ
શબ્દ બુઝો. ... ૫૨

વાતપિત્ત ગુહ્મ: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં,
વાત પિત્તનાં મિશ્ર લક્ષણો જણાય છે. ૫૨

વાતપિત્તજ્વર: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં,
તરશ લાગે; મૂર્છા તથા તમસ આવી જાય; ભ્રમ
તથા કાઠ થાય; ઉંઘ ન આવે; માથામાં પીડા
થાય; ગળામાં તથા મોઢામાં શોષ પડે; ઉલટી
થવા કરે; ફેવાડાં ઉભાં થઈ જાય; અન્ન ખાવા
પર અરુચિ થાય; આંખે અન્ધારાં આવે; સાન્ધા-
ઓમાં કળતર થવા કરે; અને બગાસાં આવે. ૪૬

ગુદ્ધચ્ચાદિ કવાથ. (સર્વ જ્વર શબ્દપર)

નાગરાદિ પાચન કવાથ. ..

વિષય પૃષ્ઠ
ક્ષુદ્રાદિ કવાથ. ...
પર્પટાદિ કવાથ. ...
કણ્ઠકાર્યાદિ પાચનશૂત. (સર્વજ્વર શબ્દપર)
પિપ્પલ્યાદિ કવાથ, (સર્વજ્વર શબ્દપર)...

વાતપિત્તકફ ક્ષીણદોષ: રોગ ૫ મો-કુષ્ઠશુક્ર
ધાતુરોગ:-આ રોગમાં વાતપિત્તના પ્રકોપ પામ-
વાને લીધે શુક્ર, પોતાનાં રહેવાનાં સ્થાનમાંથી
થોડું થઈ જાય. ... ૬૪

વાતપિત્તપરિણામશ્વલ: રોગ ૪ થો-આ રોગ-
માં, વાતપિત્તનાં મિશ્ર લક્ષણો જણાય છે. ૫૧

વાતપિત્તમસ્ત્રિકા: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં,
વાતપિત્તનાં મિશ્ર લક્ષણો થાય છે. ૫૭

વાતપિત્તરક્તવળ: રોગ ૧૨ મો-આ રોગમાં,
વાતપિત્તરક્તનાં મિશ્ર લક્ષણો થવા માણે છે. ૫૫

વાતપિત્તવિસર્પ: રોગ ૪ થો; અગ્નિવિસર્પ:-
આ રોગમાં, વાતજ્વરના ઉપદ્રવની સાથે, તમક
શ્વાસ, છર્દિ, મૂર્છા, અતિસાર, તૃષ્ણા, ભ્રમ,
અસ્થિભેદ; અગ્નિમાન્ધ, તમ અને અરોચક, એ
સર્વ રોગોનાં લક્ષણો જણાય, આખું શરીર
બળતા અંગારાની ઝાળના સરખું થઈ જાય, જે
ભાગપર આ વિસર્પ ફેલાય, તે ભાગ, કાળો
આશામાની અથવા રાતે થઈને તરત સ્વજી જાય,
દેવતાથી કાઝથા પ્રમાણે તે ભાગ પર ફેડલા
ઉપસી આવે. આ વિસર્પ બહુ ઉતાવળી ગતિ-
વાળો હોવાથી, મર્મસ્થાન સુધી જલ્દીથી પહોંચી
જાય છે. વળી એથી મોટો વાયુ ઉત્પન્ન થઈને
શરીરને પીડા કરે છે, સંજ્ઞા નાશ પામે છે, નિદ્રા
આવે જ નહિ, શ્વાસ વધવા માણે છે, હેડકી
ઉત્પન્ન થાય છે. એ રીતે અન્ય રોગોનું મિશ્રલ
થવાથી, ભોંયે, પથારીએ અથવા કોઈ પણ
જગ્યાએ, બેસવા છતાં નીરાન્ત વળે નહિ, હાલ-
ચાલ કરવાથી વધારે કહેશકારક કુ:ખ પેદા થાય,
એ પ્રમાણે કાનને અને તનને સન્તાપ થવાથી
મરણ પ્રાપ્ત થાય છે. ... ૫૭

વાતપિત્તવિરુદ્ધક: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં,
વાતપિત્તના પ્રકોપથી તીવ્ર વેદનાવાળા ફેડલાઓ

વિષય પૃષ્ઠ
યઈ આવે છે અને બીજાં લક્ષણો વાતપિત્તનાં
સરખાં થાય છે. ... ૫૭

વાતપિત્તમૂળ: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં,
વાતપિત્તનાં મિશ્ર લક્ષણો જણાય છે. ૫૫
વાતપિત્તશૂળ: રોગ ૪ થો—આ રોગમાં, શૂળો
ઉત્પન્ન થયાની સાથે દાહ પશુ થવા માણે અને
તાવ પશુ આવી જાય. ... ૫૧

વાતપિત્તરોગ:—આ રોગમાં, વાતપિત્તનાં
મિશ્ર લક્ષણો જણાય છે. ... ૫૧

વાતપિત્તાધિક વાતરક્ત:રોગ ૧ થો—આ રોગ-
માં, વાતપિત્તનાં મિશ્ર લક્ષણો દૃષ્ટિએ પડે છે. ૫૮

વાતપ્રતિશ્લેષ નાસારોગ: રોગ ૧ થો—આ
રોગમાં, નાક ખેંચાવા માણે; અન્દરના ભાગ-
માંનું નાક, ભરાઈ જાય; નાકમાંથી પાતળું પાણી
ટપક્યા કરે; ગળું તાળતું અને હોઠ, એ ત્રણે
સ્થાં યઈ જાય; આંખ કુ:ખે અને ગળાંને ધાંટી
બેસી જાય. ... ૬૧

વાતપ્રહર: રોગ ૧ થો—આ રોગમાં વાતપ્રકો-
પથી, રુક્ષ, શીલવાળો, અને ઘેંચેલાં માંસનાં પા-
ણીના સરખી રતાશવાળો થોડો થોડો રક્તસ્રાવ
થવાની સાથે શ્વાસિ વેદના પશુ થવા માટે છે. ૬૪

વાતપ્રવાહિકા: રોગ ૧ થો—આ રોગમાં, રુક્ષ,
પઢાર્યો ખાવાથી, ઝાડા થાય; શૂળ નીકળે; અને
બીજાં લક્ષણો વાતાતિસારના સરખાં જણાય. ૪૭
આ રોગપર, વાતાતિસારનાં ઔષધો વાપરવાં.

વાતપ્રવૃત્તિવાત: રોગ ૫૦ મો—આ રોગમાં;
વાયુ, કોપાયમાન થઈ, મલાશયની અન્દર સારી
પેઠે એકઠો થઈને ગુદાદ્વારા ધણો નીકળવા માણે.
આ વાતને ગૃજરાતી ભાષામાં “પાહણુ” કહે
છે. શ્લોક ૧૦૩ થી ૧૧૨ સ્વધી ... ૫૮

વાતઅસ્તિ મૂત્રાધાત: રોગ ૩ જો—આ
રોગમાં, પેશાબ રોકવાની, અસ્તિત્વની અન્દરનો
વાયુ, કોપાયમાન થઈ, અસ્તિત્વનું મોઢું બંધ કરી
કે છે, તેને લીધે પેશાબ આવતો અટકી જવાથી,
અસ્તિ અને પેડુંની અન્દર પીડા થવા માણે
છે. આ રોગ માણે માણે મટે છે. ... ૫૨

વિષય પૃષ્ઠ
વાતમહ: રોગ ૧ થો—આ રોગમાં ઉતા-
વળું અને અટક્યા વગરનું ધણું બોલવા માણે;
ચિત્ત, ચંચળ થઈ જાય; શરીરે ડાહતો ચાલે:
તથા શરીર, કાન્તિ વગરનું, કાળું અને રાતું
થઈ જાય. ... ૫૦

વાતમહાલ્પ: રોગ ૧ થો—આ રોગમાં,
હેઠકી આવે; શ્વાસ ચઢી આવે; માથામાં ચક્કર
આવે; પડખામાં શૂળો નીકળે; નિદ્રા ન આવે
અને બક્યા કરે. ... ૫૦

વાતમસ્ટિકા: રોગ ૧ થો—આ રોગમાં,
કાળા, રાતા, સૂકા, રુક્ષ, અતિ ઠણકો થવા કરે
એવા, ઠણ, અને જલદીથી ન પાકનારા ફેડ-
લાઓ થાય; એવા ફેડલાઓ થવાથી, સાન્ધાના
ભાગમાં, હાડકાંઓમાં અને સાન્ધાઓના પોલા-
ણમાં કળતર થાય; ઉધરસ આવે; શરીર ધ્રુજે
શરીર અસ્વસ્થ થઈ જાય; વ્હાનિ થાય; તાળતું,
હોઠ અને જીભ સૂકાં થઈ જાય; તરશ લાગ્યા
કરે; અને અત ખાવાપર અરુચી થાય. ૫૭

વાતમુખપાક મુખાન્તભવરોગ: રોગ ૧ થો—
આ રોગમાં, મોઢાની અન્દરના ભાગમાં સર્વ
ઠેકાણે દુરનારો વાયુ, કોપાયમાન થવાને લીધે
રાતી, રુક્ષ અને ચરચરે એવી ફેડલીઓ થઈ
આવે; હોઠ લાલચોળ થઈ જાય; હોઠ પરની
ચામડી ચંચળ થઈ જાય; જીભના પર કાણા
કાણા થઈ આવે; જીભ ત્રાણીયાં મારી જાય;
જીભ જડ થઈ જાય; જીભથી ટાઢા પઢાર્યોને
સ્પર્શ સહન ન થાય અને મોઢું ઉઘાડવા ટાણે
અને બંધ કરવા ટાણે પીડા થાય. ૬૧

વાતમૂત્રકૃચ્છ્ર: રોગ ૧ થો—આ રોગમાં,
બઢની જગોએ, અસ્તિત્વની અન્દર તથા શિશ્નની
અન્દર, તીવ્ર વેદના સાથે તણખ ઉત્પન્ન થઈને
ઉપર ઉપરથી જરાતરા પેશાબ આવે છે. ૫૩

વાતમૂત્રઘ્ન: રોગ ૧ થો—આ રોગમાં,
આશમાની, કાળા અને રાતા આકાશ સામું
જોવા માણે કે, તરત આંખે અન્ધારાં આવી
જઈને મૂત્રઘ્ન આવી જાય અને પાણું તરત

વિષય પૃષ્ઠ
ભાન આવે; શરીર ધ્રુજવા માણે; શરીર કુર્બળ થઈ જાય; શરીર ત્રેટે; હૃદયમાં પીડા થાય; શરીરનો રંગ કાળો અને રાના થઈ જાય. ૫૦

વાતરક્ત: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, પરસેવો ઘણો આવે વા આવે જ નહિ; શરીર કાળું થઈ જાય; શરીર બેહેર મારી જાય; ક્ષત પડ્યું હોય તો તેની અન્દર અતિ ઠણકા મારે; સાન્ધાઓ ઢીંગા થઈ જાય; આળસ આવે, ગ્લાની થાય; શરીર પર ફેડલીઓ થાય; ગોઠણ, સાથળ, ડોક, કર્મર, ખભા, હાથ, પગ અને શરીરના સાન્ધાઓમાં સોયો ખોંચ્યા સરખી પીડા થાય; શરીર ગતિવાળું બને; શરીર ટૂટ્યાની માફક પીડા થાય; શરીર ભારે થઈ જાય; ખરજ આવ્યા કરે; સાન્ધાઓમાં વારંવાર શ્વળ નીકળીને પાછું મટી જાય; શરીરનો વર્ણ બદલાઈ જાય; અને આખા શરીરમાં ગોળ ચક્રરડાં થઈ આવે; આ રોગ પગના વાહાયના આંગળાં પર થઈને પછી ઉન્દરના ઝેરની પેટે ધીમે ધીમે આખા શરીરમાં પ્રસરી જાય છે; વળી હાથી, ઘોડા કે ઉછેર પર બેસનારાઓનું બધું લે હી, નાચેના ભાગમાં પગ પર ઉતરી, કુદ થયેલા વાયુથી કોપાયમાન થઈ, વાયુ સાથે ભળી જાય છે, તેને લીધે પણ આ રોગ થાય છે. વળી આ રોગ, ખાટા, ખારા, તીખા, ક્ષારવાળા; સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ પદાર્થો ખાવાથી, અજીર્ણની અન્દર વારંવાર જમવાથી, સૂકાયલાં, બીનાશવાળાં અને કુબળાં જલચરોનું માંસ ખાવાથી; પાણી પાસે ફરનારાં બગત્રા આદિનું માંસ ખાવાથી; તલનો ખોળ, મૂળા, કગથી, અડદ, ઝોગિયા, વટાણા, શાકમાણ પવલ-તલની ચટણી, શેરડી, ફહી, કાંજ, સૌવીર, મધ, સૂકત, છાશ, સુરા, આસન, કૃધ અને માછલાં આદિ વિરુદ્ધાત્ર ખાવાથી; ક્રોધ કર્યા કરવાથી, દિવસે નિદ્રા આવવાની સાથે સ્વપ્નમાં આવવાથી અને રાતના જગરણ કરવાથી, આ રોગ થાય છે. વળી નાન્યક આન્ધાવાળો ગમે

વિષય પૃષ્ઠ
તેમ ભોજન કરનારો, ગમે તેમ વિહાર કરનારો, જડા શરીરવાળો અને સુખી હોય, તેઓને પણ ધણું કરીને આ રોગ થાય છે. ... ૫૮
અમૃતા ધૃત. ... ૧૪૮
અમૃતાદિ કવાય. ... ૯૫
ઉદયાદિલ રસ. ... ૨૩૯
કોકાદ્યાદિ કવાય (ટિપ્પણમાં) ૧૩૩
કામદેવ ધૃત. ... ૧૪૭
કાસીસાદિ ધૃત. ... ૧૪૯
ગોક્ષુરાદિ ગુચ્ચુલ. ... ૧૩૫

વાતરક્તપ્રણ: રોગ ૯ મો આ રોગમાં, વાત ને રક્તપ્રણનાં લક્ષણો સરખાં ચિહ્નો થાય છે. ૫૫
વાતરોહિણી ગલરોગ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, જીભની ચારે કોર ફરતા, અત્યંત વેદના કરનારા અને ગળું રુન્ધી દે એવા માંસના કોણાઓ ઉત્પન્ન થવાથી, ગળું અને મોઢું સ્વકું થઈ જઈને પછી હડપચી અને કાનની અન્દર ઠણકા મારે છે. ... ૬૦

વાતગ્નયોનિરોગ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, યોનિની અન્દર રહેલો વાયુ, પોતાનાં કારણોથી કોપાયમાન થઈને, શ્વળ અને સોયો ખોંચ્યા સરખી વેદના ઉત્પન્ન કરવાથી, યોનિ ખરસટ અને ઘાટી થઈ જવાને લીધે, યોનિમાંથી, રાતો વા કાળો, ફીણવાળો, રુક્ષ અને પાતળો થોડો થોડો અટકાવ આવવા માણે. ... ૬૫

વાતલિંગ નાશ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, વાયુમાંથી થયેલો મોતિયો, વધવા માણડવાથી, ધ્રુગથી વા ધૂંવાડાથી વ્યાપ્ત થયા સરખું; ખુદા રાતા રંગનું, વિસ્તારવાળું વા સૂક્ષ્મ અને ન ફેખી શકાય એવું દષ્ટિમણ્ડલ-આંખમાંનું કાળું કુણડાળું થઈ જાય છે. ... ૬૩

વાતવિદ્રધિ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, કોષ વખતે નાના કદની, કોઈ વખતે મોટા કદની, અતિ પીડા કરનારી, અનક પ્રકારે ઉત્પન્ન થનારી, અનેક તરેહથી પાકનારી, પાક્યા પછી પાતળું પડે વહેનારી તથા કાળી વા રાતી ગાણક થાય છે. ૫૪

વિષય પૃષ્ઠ

વાતવિપર્યય સર્વાક્ષિ રોગઃ રોગ ૧ લો—
આ રોગમાં, પ્રકોપ પામેલો વાયુ, નેત્રમાંથી
ભ્રમરમાં અને ભ્રમરમાંથી નેત્રમાં, એવી રીતે,
વારંવાર એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે ઢાખત
થઈને, નાના પ્રકારની તીવ્ર વેદના ઉત્પન્ન
કરવાથી આંખ વાંકી અને શૂન્ય થઈ જાય. ૬૪

વાતવિષ્ણિકાઃ રોગ ૧ લો—આ રોગમાં,
શૂળ નીકળે; ભ્રમ થઈ આવે; પેટ ચઢી આવે;
શરીર ધ્રુજે; અંગ ખેંચાય; તથા બીજાં સર્વ લક્ષણો
વિષ્ણિનાં સરખા જણાય. ... ૪૭

વાતવિસર્પઃ રોગ ૧ લો—આ રોગમાં,
વાતત્વરનાં લક્ષણો; થવા માણે; વિસર્પ-સોળે,
લાગ્યો થઈ આવે; તે સોળે ધીમે ધીમે વધે;
તેની અન્નર સોયો ખોસ્વા સરખી તથા કુત્રા-
ડાથી કાંચા સરખી વેદના થાય; ઠણકા માર્યા
કરે અને રુંવાડાં ઉભાં થઈ જાય. ... ૫૭

વાતવિરુદ્ધકઃ રોગ ૧ લો—આ રોગમાં,
વાતપ્રકોપથી કાળા ફેડલાઓ થઈ આવે; માંથું
કુંભે; શરીરમાં ધણી ઠણવા મારે; સાન્ધ્યા-
ઓમાં કળતર થાય; તરશ લાગ્યા કરે અને
તાવ પલ્લુ આવી જાય. ... ૫૭

વાતવૃદ્ધિઃ રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, વાયુ-
થી ભરેલી ચામડાંની કોથળી જેવી હાથને
જણાય, તે જ પ્રમાણે વાયુથી વૃદ્ધિ પામેલા
વૃષણો, હાથને જણાય છે અને તે વૃષણો રુક્ષ
હોવાથી, ન અડવા છતાં કંઈ પલ્લુ કારણ વગર
કુખ્યા કરે છે. ... ૫૪

આર્દ્રક સ્વરસ ... ૭૨

વાતવ્યંગ ક્ષુદ્રરોગઃ રોગ ૧ લો—આ રોગ-
માં, ક્રોધ, શોક અને શ્રમથી કોપાયમાન થયેલો
વાયુ, પિત્તની સાથે મળી જઈ, મુખપર ફેલા-
ઈને એકદમ પીડા વગરનાં, પાતળાં, ચામડી-
ના બરોબર કાળા રંગનાં, ચકરડાં, ઉત્પન્ન કરે.
અથા ગ્રન્થકારો વ્યંગરોગ એક જાતનો કહે છે,
પલ્લુ શારંગધરે ચાર જાતનો કહ્યો છે. આ રોગ,
વાયુના અધિક પ્રકોપથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૫૭

વિષય પૃષ્ઠ

વાતમૂળઃ રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, તાઠ-
લેલા, ધાંડું સ્પર્શ કરીએ ત્યારે ઠણકા લાગનારું,
થોડી થેડી રસી ન વહેનારું, અતિશય ઠણકા માર-
નારું, સોયો ખોસ્વા સરખી પીડા કરનારું, થોડે
થોડે વધનારું અને કાળા રંગનું મૂળ થાય છે. ૫૫

વાતશિરોરોગઃ રોગ ૨ જો—વાતપ્રકોપથી
માથામાં થયેલો જે રોગ, તે. ... ૬૨
કુષ્ઠાદિ લેપ ... ૩૨૪

વાતશૂળઃ રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, વ્યા-
યામ કરે; ધણું ચાલે; અત્યંત મૈથુન કરે; ધણો
ઉજાગરો કરે; ધણું ટાંઠું પાણી પીએ; વટાણા,
મગ, તુરકાળ, કોઢરા આદિ ધાન્યો ખાય;
અત્યંત રુક્ષ પદાર્થો ખાય; જમવાપર પાછો
જમે; લાકડાં વગેરેના ધા વાગે; તુરાં, કડવાં
અને સાલુગા આદિ ધન્યો ખાય; વિરુદ્ધાન્ન-ફૂધ,
માછલાં સાથે ખાય; સ્વદુઃ માંસ અને શાકની
સુકતણી ખાય; ઝાડો, પેશાબ, વાયુ, અને વીર્ય-
ના વેગને રોકી રાખે; શોક કરે; ઉપવાસ કરે;
ખડખડાટ હસે; ધણું બક્યા કરે; ઉપર પ્રમાણે
વર્તનારાનો વાયુ, કોપાયમાન થઈ, હૃદય, પાં-
સળાં, વાસે, ત્રિરશ્મિ અને બરિત આદિ
સ્થલોમાં શૂળ ઉત્પન્ન કરે; આ શૂળ, આધેડું
અનાજ પચી ગયા પછી, સવારના પોહોરમાં,
વરસાદના કહાડામાં, અને ટાંઠના કિવસોમાં
બહુ ભેર કરે; આ શૂળ વારંવાર નીકળ્યા કરે અને
વારંવાર શમી જાય, એમ હુએશાં થયા કરે; ઝાડો
પેશાબ, વાયુ અને વીર્ય, બહાર નીકળતાં બન્ધ
થાય ત્યારે વધારે શૂળ નીકળવા માણડીન સોઈ
ખોસ્વા સરખી પીડા થાય; વળી, અભ્યંજન કર-
વાથી, તેલ કિંતું મર્દન કરવાથી, રિનબ્ધ અને કષ્ણ
અન્ન જમવાથી વા સારી રીતે પરસેવો વળે
એમ કરવાથી આ શૂળ મટી જાય છે. ૫૧

ધન્દ્રયવ કવાય ... ૬૦

વાતશોયઃ રોગ ૧ લો—આ રોગમાં ચંચળ,
ખડખડાણો, રાતો, કાળો, અડવા છતાં રોગીના
જણવામાં ન આવે એવો, બેહુર મારી ગયેલો;

વિષય પૃષ્ઠ
ગણગણાટ યુક્ત વેદનાવાળો અને પાતળી ચા-
મડીવાળો સોળે થઈ આવે છે. આ સોળે, દિવ-
સના ઘણા ભરમાં હોય છે, તે છતાં કોઈ વખતે
કારણ વગર ઈતરી નય છે અને આંગળીથી કબા-
વતાં પાછો ચઢી આવે છે. ... ૫૩

વાતસંયત્નહીન: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં,
માણસ માણસ અનાજ પચે; પચ્યા પછી ખાટું
થઈ નય; શરીર ખરસટ થઈ નય; ગળાંની તથા
મોઢાંની અન્ધર શોષ પડે; જીભ લાગ્યા કરે;
તરશ લાગ્યા કરે; તિમિર આવે, કાનમાં ગણ-
ગણાટ થાય; પડખું, હૃદય, સાયળ, વાંસો તથા
ડોક, એ સ્થાનોમાં પીડા થાય; વારંવાર ઝાડા
ઉઠાઈ થઈ આવે; શરીર કૂશ તથા શક્તિહીન
થઈ નય; મોઢું ફીડું થઈ નય; ગુદામાં કાતર-
વાના સરખી પીડા થાય; સ્વધળા રસો ખાવાની
ધમ્મા થાય; ગ્લાનિ થાય; ખાધેલું અનાજ પચતું
હોય કે પચી ગયું હોય, ત્યારે પેટ ચઢી આવે;
જમ્યા પછી સ્વસ્થતાને પામે; વાતગુહ્મ, હૃદ્રોગ,
અને પ્લીહાનું ક્રફ્ત થવાની શંકા થાય; વાયુને
લીધે કાસ શ્વાસની પીડા થઈ આવે અને વારંવાર
કોઈ વખતે પાતળો અને કોઈ વખતે ક્ષેકો ફીલ-
વાળો ઝાડો ભુલુલુ શબ્દ થઈને ધણું ક્રુષ્ણ
આવે. વળી તીખું, કડવું, તુરું, અતિ રુક્ષ અને
સન્કટ એટલે સંયોગાદિથી વિરુદ્ધ થઈ ગયેલું
વા ટાલું ભોજન કરવું; પ્રેમિત એટલે શોડું ખાવું
વા કવખને ખાવું; ઉપવાસ કરવો; ચાલવું; મલ-
મૂત્રાદિના વેગને રોકવો; અને અતિ સ્ત્રીસંગ
કરવો; આ સર્વથી કોપાયમાન થયેલો વાયુ,
અગ્નિને ઢાંકી કદને અને સારી રીતે કોષવાળો
કરોને આ રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. ... ૪૭

વાતરવરભેદ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, નેત્રો,
મુખ, મૂત્ર અને મલ, કાળા રંગનાં થઈ નય તથા
સાફ ગંધાંના સરખો કઠોર અને દૂટેલો નીકળે. ૫૦

વાતહૃદ્રોગ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, હૃદય
ખેંચાય, સોંધ ખોંચ્યા સરખી હૃદયની અન્ધર
પીડા થાય. છાસ વહોવા ટાણે જેમ છાસ ઉછ-

વિષય પૃષ્ઠ
ળવા માંડે, તેની પેટે હૃદય ઉછળવા માણે;
હૃદય ફાટી ગયા સરખું જણાય, વિન્ધણીથી
છિદ્ર પાડ્યા સરખું હૃદય જણાય અને કુવાડીથી
કાપ્યા સરખું હૃદય લાગે ... ૫૨

વાતક્ષય: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, ગળું
ખેસી નય તથા ખમામાં અને પડખામાં શ્વળો
નીકળવાની સાથે ખભા અને પાંસળાઓમાં
ખેંચાયા જેવી પીડા થાય. ... ૪૯

વાતતિસાર: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, રાતો,
રીણવાળો તથા રુક્ષ એવો ઝાડો અને આમ
વારંવાર થેડાં થોડાં આવે, તે વખતે પેડુની
અન્ધર ભુલુલુ શબ્દ થઈને વીણટ આવે છે. ૪૭

વાતાધિકવાતરક્ત: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં,
અતિશય શ્વળ નીકળે; શરીર અતિ ધ્રુવે; સોંધ
ખોંચ્યા સરખી અતિ પીડા થાય; સોળે ચઢી
આવે; શરીર લુપ્ત અને ધ્રુવાડા સરખું કાળું થઈ
નય; ક્ષણ વારમાં, કારણ વગર રોગ વધ્યા
સરખો લાગે અને પાછો ઘટયા સરખો પણ લાગે;
ધમ્મની નાડીઓ અને આંગળીઓના સાન્ધાઓ
સંકોચાઈ નય; શરીર અઘાઈ નય; ઠણીને લીધે
અતિ પીડા થાય; ઠણડા પઢાઈોના સેવનથી પણ
ક્રુષ્ણ થાય; શરીર ખેંચાવા માણે; અને શરીર
ખેંહેર મારી નય. ... ૫૮

વાતાધિમન્ય: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં,
(વાતાભિચન્ધ રોગપર ઔષધોપચાર ન કર-
વાથી) કાનની અન્ધર ગણગણાટ થયા કરે; ભ્રમ
થાય; તથા કપાળ, આંખો અને ભ્રમરો, એ સ્થા-
નોમાં અશ્વળીથી મથવાના સરખી પીડા થાય. ૬૪

વાતાપન્માર: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં,
શરીર ધ્રુવે કાન્ત કચકચાવે; કાન્તોની ડોડ
વળી નય; મોઢામાં રીણના ફસોટા આવે; શ્વાસ
ચઢે; રાતાં, કાળાં અને ખરસટ પ્રાણીઓ દેખાય
તથા આશમાની રંગનો પુરુષ, સામે ધસીને
આવે છે, એમ લાગ્યા કરે. ... ૫૧

વાતાભિચન્ધ નેત્રરોગાન્તર્ગત અભિચન્ધ
રોગ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, વાતપ્રકોપથી,

વિષય પૃષ્ઠ
આખો કુખવા આવે; જરાતરા સોજે થયાની
માફક નાક સૂજ આવે; લમણાં, આંખ, ભમ્મર
અને કપાળ, એ ચારે સ્થાનોમાં સોઘ ખોંચ્યા
સરખી પીડા, ફરકું અને કાપવાના સરખી
પીડા થવા માણે; થોડાક સૂકા ચીપડા નીકળે;
આંખમાંથી સ્વચ્છટા હું પાણી ઝટ્યા કરે; આંખ-
માંથી ચારે કોર પીડા થાય; મહા કષ્ટે આંખ
હઘાડી શકે તથા ઇધ શકે; આંખમાં જીવડા ફર-
ક્યા સરખું લાગે; આંખો સ્વચ્છતાના સરખી
દેખાય; અને આંખમાં ઝીણું કણું પડવાના સરખું
લાગ્યા કરે. આ રોગ, સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ પ્રયો-
ગથી મટે છે. ... ૬૩

અભિષ્વન્ન રોગના ઔષધો—

એરણ્ડકુચ સેક... ૩૪૮

એરણ્ડપત્રાદિ પિણ્ડિકા ... ૩૫૨

તિક્તસ્નિગ્ધ આશ્વોતન. (વાત-
નેત્રરોગ) ... ૩૫૦

વાતામ વાત: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં,
પેહુની અન્ધર શુળ નીકળે અને ખીન્ન લક્ષણો
આમ વાતના સરખાં થાય. ... ૫૧

વાત:રોચક: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, મોટું
તુરુ થવાની સાથે ખાટા પદાર્થો ખાધાની માફક
હાન્ત અગ્રબાધ નય... ૫૦

વાતાર્ણવ: રોગ ૧ લો—આ રોગનાં લક્ષણો,
વાતગ્રસ્તિ પ્રમાણે જણવાં. ... ૫૪

વાતાર્શ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, માથું,
પડખાં, ખભા, કેડ, સાથળ અને સાથળના
સાન્ધાઓ, એ સર્વ જગાએ બહુ પીડા થાય;
છીંક, ઓડકાર, અરુચિ, ઉધરસ, રવાસ, અગ્નિ-
માંધ, શુદ્ધ, પ્લીહા, ઉદર રોગ, અછીલા વાત
અને ભ્રમ, એ સર્વ રોગો થઈ આવે; કાનમાં
ગજગજાટ થાય; છાતી ભીંસાય અને ઝાડો બન્ધ
થઈ નય વા લીણડાં સરખો કહણ, થોડો,
હુડ્હુડ શબ્દવાળો, પ્રવાહિકા જેવો પાતળો,
શુળ કરનારો, ફીણવાળો, દ્રવભાગવાળો અને
બન્ધાયલો ઝાડો આવે; ચામડી, નખ, વિષ્ણ,

વિષય પૃષ્ઠ
મૂત્ર, નેત્ર અને મોટું, એ સર્વ સ્થાનો કાળાં થઈ
નય; વળી અતિ વાતવિકારથી સૂકા, ઝીણા
ઝીણા, ચટકા મારતા, મુડકાલ, રતબ્ધ—જડ,
તાન્તણાવાળા, ગાયત્રી જીભના જેવા ખરસટ,
કણ્ટોલાના સરખા ઝીણા ઝીણા અનેક કાણ્ટો-
વાળા, એક એકથી બૂદા આકારના, વાંકા,
ફાટેલા, તીક્ષ્ણ—સૂક્ષ્મ અગ્ર ભાગવાળા, ઘોલાં,
ખેર, ખબૂર, કપાસિયા, કણ્ટોલાં કઠમળનાં
ફૂલની અને સર્પેવ, એ સર્વેના સરખા આકારના
ધૂત્ર રંગના અને રાતા રંગના માંસના કોણ્ટાઓ,
મળદ્વારપર થાય છે... ૪૮

વાતાલસક: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, શુળ
નીકળે; ભ્રમ થાય; પેટ ચઢી આવે; શરીર ધ્રુજે
તથા ખેંચાઈ નય; અને ખીન્ન લક્ષણો, અલસક
પ્રમાણે થાય. આનાં થોડાંક લક્ષણો વાતબ્ધ-
ધિમાંનાં અહીં જણાવ્યાં છે. ... ૪૭

વાતારમરી: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, વાત-
પ્રકોપથી, પથરી થવાને લીધે અત્યન્ત પીડા
થાય; હાન્ત કરડયા કરે; ધૂન્યા કરે; શિશ્ન તથા
કુણ્ટીને ચોળ્યા કરે; કુખને લીધે રાત્રિ દિવસ
જુમો પાડયા કરે; મૂતરવા માટે અતિ જોરથી
પરાણે કરંજતા માણે; કરંજતી વખતે ગુહા-
માંથી હુડ્હુડ શબ્દ થવાની સાથે ઝાડો નીકળી
પડે અને વારંવાર મૂતરનાં ટીપાં પડે. આ પથરી
આશમાની, શુક્રી અને કાણ્ટાવાળી થાય છે. ૫૩

વાતાછીલા મુત્રાઘાત: રોગ ૨ લો—આ રોગમાં,
કોપાયમાન થયેલો વાયુ, બંધિત અને ગુહાના
છિદ્રોને મોટાં કરી, તેમના માર્ગને બન્ધ કરીને
પછી હરફર કરનારી, ઉપરના ભાગમાં ઉપસી
આવેલી, તીવ્ર પીડા કરનારી અને પથ્થરના
સરખી કહણ ગાણ્ટ કૃતપત્ર કરે છે આ ગાણ્ટ
થયા પછી, મલ મૂત્રનો માર્ગ બન્ધ થઈ નય છે. ૫૩

વાતાસ્ર: વાતરક્ત શબ્દ બુદ્ધિ

વાતિકઞ્ચોષ્ટ રોગ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં,
વાતપ્રકોપથી, કર્કશ—ખરસટ પરુષ—ખરખરીત-
ઉપસેલા ફૂલેલા અને કાળા હોડો થઈ નય; તેમાં

વિષય પૃષ્ઠ
ચીરાઓ પડી, ઉપરની ચામડી ફાટીને ઉખડી
નળ તથા અતિ પીડા પણ થાય... ૬૦

વૃત્તિક થોનિકન્દ્ર: રોગ ૧ લે—આ રોગમાં,
રૂક્ષ, ખરાબ વર્ણની અને ચીરા પડેલી ગાણડો
ચીનીની અન્દરના ભાગમાં થાય... ૬૫

વૃ તોદર: રોગ ૧ લે—આ રોગમાં, હાથ,
પગ, નાભી અને કુક્ષિ—પેટ, એ સર્વ ઠેકાણે સોજો
ચઢી આવે; પેટનાં બંને કોરનાં પડખાંઓ—
કુક્ષિઓ, વાંસો, ઉદર અને પાંસળાં, એ સર્વ
જગેએ પીડા થવા માણે; શરીરના સાન્ધા-
ઓમાં કળતર થાય; સ્ત્રી ઉધરસ આવે; શરીર
ફૂટે; શરીર ભારે સડ જેવું જણાય; ઝાડો કમજ
યથ નય; ચામડી, નખ અને નેત્ર કાળાં તથા
રાતાં થઈ જાય; પેટ એકાએક મોટું વા નાનું
થઈ જાય; પેટનાપર ખારીક કાળી રંગે ઉપસી
આવે; પેટને આંગળાથી ઠોકેત્યારે ટોલના સરખો
ઢમઢમ અવાજ થાય: અને વાયુ, પેટની અન્દર
ચારે કોર ફરતો રહી, શુષ્કો ઉત્પન્ન કરીને શબ્દ
કરવા માણે. ... ૫૨

વૃતોત્તમાઃ રોગ ૧ લે—આ રોગમાં, રૂક્ષ,
થોડું અને ઠાડું અનાજ ખાય; ઝાડા થાય તેમ
વર્તે; શરીરમાંની ધાતુઓનો હાથ થાય તેમ વર્તે;
ઉપગત કર્યા કરે; એ પ્રમાણે વર્તવાને લીધે,
કોપાયમાન થયેલા વાતાદિ દોષો, ચિન્તાથી કુટ
થયેલાં હૃદયને, કોપાયમાન કરીને બુદ્ધિનો તથા
સ્મરણશક્તિનો નાશ કરે; હસવાનો વખત ન
છતાં હસે; નાચવાનો સમય ન છતાં નાચે;
ચાવાનો વખત ન છતાં ગાવા માણે; ગમેત્યારે
ગમે તેમ બેલે; શરીરથી ગમે તેમ ચળા પાડે;
રોવાનો વખત ન છતાં રૂવે; શરીર, રૂક્ષ,
કુર્મજ, અને રાતું થઈ જાય; અને જમેકું અનાજ
સાવ પચી ગયા પછી રોગનું જોર વધારે
જોવામાં આવે. ... ૫૧

વૃતોપદ્મશ: રોગ ૧ લે—આ રોગમાં, શિશુ
સજી જાય, તે પરની ચામડી ફાટી જાય; સોયો
ખોંચા સરખો પીડા થાય; કાળા ફેડલાઓ

વિષય પૃષ્ઠ
થઈ આવે; તે ફેડલાઓ ફૂટી જાય અને તેની
અન્દર ફરક ફરક થયા સુરખું જણાય. ૫૬

વામક; ઉલટી કરાવનાર.

ખર્પર—ખાપરિયું.^૧

વામનત્વ વાત: રોગ ૩૫ મો—આ રોગમાં,
વાયુ, કોપાયમાન થવાથી, ગર્ભની સાથે ભળી
જઈને પછી ગર્ભને ખરાબ આકારનો કરે, તેથી
સંકોચાયલું નું છોકરું ઉત્પન્ન થાય. ૫૮

વામિની યાનિ: રોગ ૮ મો—આ રોગમાં,
ચીનીની અન્દર રહેલો વાયુ, કુટ થઈ જઈ, છ
સાત દિવસે ગર્ભાશયની અન્દરના આર્તવ સાથ-
નાં શુક્રને બહાર કાઢી નાખે છે... ૬૫

વાર્ધક્ય રોગ: રોગ ૬ ક્રો—આ રોગમાં,
ઘડપણ થવાથી, શરીર કુર્મજું થઈ જાય; પરાક્રમ,
બુદ્ધિ તથા બળ, ઓછાં થઈ જાય; ઇન્દ્રિયો
અશક્ત થઈ જાય; શરીર ધૂળે; અત્તપર અરુચિ
થાય; સાદ ફરી જાય; ક્ષુદ્રકોપથી મોઢામાં થુક
આવ્યા કરે; ફેટેલા કાંસાના વાસણના સરખો
સ્વર થઈ જાય; ઝાડો, સ્કાંલીટકાં સરખો આવે;
અને શરીર સ્કાંધ જાય. ... ૪૯

વાળો: રોગ ૨૧ મો—સ્નાયુક શબ્દ જુઓ
વિકાશી: રસાદિ ધાતુઓના ઓજ (તેજ)
ને, ધાતુઓથી છૂટા પડી, આખા શરીરમાંના
સાન્ધાઓના બન્ધોને શિથિલ કરનારું જે વિષ, તે.
કાલકૂટ વિષ ૨ ... ૨૧૫

વિચરિકા કુષ્ઠ: રોગ ૩ જો—(વચરિકા કુષ્ઠ
શબ્દ જુઓ) ... ૫૬

વિચિત્ર બાલરોગ: રોગ ૧૫ મો—આ
રોગમાં, ત્રિદોષથી કોપાયમાન થયેલું કુષ્ઠ
પીનારાં બાલકને, પાણી સરખા પાતળા તથા
અતિ ગન્ધ મારનારા ઝાડાઓ થવા માણે;
તેમાં થોડોક ઝાડો, પાણી સરખો પાતળો અને
થોડેક ઝાડો, છેતા છેતા સરખો આવે; તે

^૧ ખર્પર—ખાપરિયાના ગુણ. એ મથામાં આ
ઓસડ તથા રોગો છે. ૨ નવે વિષોના ગુણ. એ
મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગો છે.

વિષય પૃષ્ઠ
ઝાડો, બૂઢા બૂઢા રંગનો આવે; પેશાબ પલ્લ
પીળો, ઘોળો અને જડો આવે; એ રીતે ઝાડો
પેશાબ થવાથી તાવ આવી જાય; અન્ન ખાવા-
પર અરુચિ થાય; તરશ લાગ્યા કરે; ઉલટી થયા
કરે; સ્નાયુઓ ઝાડકાર આવે; બગાસાં આવે;
શરીરે કળતર થાય; આંતરડામાં ખુર ખુર
શબ્દ થયા કરે; શરીર ધ્રુજ્યા કરે; શરીરમાં
ભ્રમ થાય; નાક, આંખ અને મોઢું, એ સર્વ
જગોમાં ફેડલાઓ થઈ આવે તથા ફેડલાઓ
થવાની સાથે બીજા રોગો પલ્લ થઈ આવે. ૬૬

વિદ્યુત્ક્રમ્ભ: રોગ ૬ ઠો-આ રોગમાં,
ઝાડો બન્ધ થઈ જવાથી, અપાન વાયુ, બંધ
ગમન કરીને પેટ ચઢાવે છે. એ રીતે અપાન
વાયુના બહા ન નીકળી શકવાથી પેશાબ પલ્લ
બન્ધ થઈ જાય છે. ... ૫૩

વિદ્યુત્ક્રમ્ભ: વિદ્યુત્ક્રમ્ભવાત શબ્દ બૂબો

વિદ્યુત્ક્રમ્ભ વાત: રોગ ૪૪ મો-આ રોગમાં,
વાયુના કોષાયમાન થવાથી, મલ, અટકી જાય
અર્થાત્ સાદ્ રીતે ગાંઠારથી બહાર નીકળી શકે
નહિ. શ્લોક ૧૦૩ થી ૧૧૨ સ્થી. ૫૮

અભયાદિ મોહક. ... ૨૭૪

” શૃત. ... ૮૨

વિદ્યુત્ક્રમ્ભ મુત્રાઘાત: રોગ ૧૦ મો-આ રોગમાં
રુક્ષ અને કબ્જા શરીરવાળાં મનુષ્યની નિષાને,
વાયુ, જ્યારે ઉપરના ભાગમાં ઉછાળે, ત્યારે તે
વિષા, મૂત્રના માર્ગમાં જમ પડે, તેથી, કષ્ટથી,
મૂતરે શ્લોક ૫૩ થી ૫૬ મો. ... ૫૨

અભયાદિ શૃત. ... ૮૨

વિદ્યુત્ક્રમ્ભ: રોગ જો-આ રોગમાં, ભ્રમ
થાય; તરશ લાગે; મૂર્ચ્છા આવી જાય; પિત્તને
લીધે શરીરની અંદર એ વ-દાહ તથા ચોષ-
જેવતા અડવાથી હાથાના સરખી વેઢના થાય;
ધ્રુવાડાવાળા ખાટા ઝાડકાર આવે; પરસેવો
વળે અને દાહ થાય. આ રોગ પિત્તથી થાય છે. ૪૭

વિદ્યુત્ક્રમ્ભ: રોગ ૬ ઠો-આ રોગમાં
અતિ જોરથી પેઠાંઓ ધસવાને લીધે પેઠાં ધણાં

વિષય પૃષ્ઠ
સજ્જ જમને ઢાંતો હલવા માણે છે. આ રોગ,
વાગવામાંથી થઈ આવે છે. ... ૬૦

વિદ્યુત્ક્રમ્ભ: રોગ ૫ મો-પ્રચલિત
સધોમલ્લ શબ્દ બૂબો. ... ૫૫

વિદ્યુત્ક્રમ્ભ પ્રમેહપિટ્ટિકા: રોગ ૬ મો-આ
રોગમાં, વિદ્યારી કન્ઢના-ફગવેલાના કન્ઢના
સરખા આકારની અને કઠણ એવી ફેડલીઓ
થઈ આવે છે. ... ૫૩

વિદ્યુત્ક્રમ્ભ: રોગ ૧૩ મો-આ રોગમાં
ત્રિદોષ, પ્રકોષ પામવાથી, કાષ્ઠમાં વાવડાણમાં-
પેડું અને સાથળની સન્ધિની જગોમાં વિદ્યારી
કન્ઢના-ફગવેલાના કન્ઢના સરખી ગાણક થઈ
આવે છે આ ગાણકમાં ત્રિદોષનાં લક્ષણો દૃષ્ટિએ
પડે છે. ... ૫૬

વિદ્યુત્ક્રમ્ભ: રોગ ૨ જો-આ રોગમાં
હાડકાંઓના સાન્ધ્યાઓ ઉતરી જવાથી વા
ભાંગી જવાથી, શરીર ગળી જાય; સોજો ચઢી
આવે; થોડી થોડી વારે કળતર થાય; ભાંગેલા
હાડકાં ગાણકો જોરથી દાખતાં અચાજ થવા
માણે; હાથનો સ્પર્શ સહન ન થાય; ધ્રુજરી
છૂટે; શ્વેત નીકળે; સોજો ખોચ્યા સરખી પીડા
થાય; અને શરીરે જરા પણ કળ ન વળે; આ
રોગના બાર ભેદો નીચે પ્રમાણે છે;—૧ કર્કટ-
બન્ને બાજુનાં હાડકાંઓ, દયાઈ જમને વચ-
માંથી જે ઉંચાં જણાય. તે. ૨ અધઃર્ણ-થોડાના
કાનના સરખો જે આકાર જણાય, તે. ૩
વિચૂર્ણિત-ચૂરો થયેલાં જે હાડકાંઓ, તે. ૪
પિચ્યત-ચીપાઈ ગયેલાં જે હાડકાંઓ તે. ૫
અસ્થિચૂર્ણિકા-હાડકાંને ગુંચવાઈ ગયેલાં જે
ભાગ, તે. ૬ કાણુભ્રમ-હાથના કાણુઓનાં જે
મરડાવું, તે. ૭ અતિપતિત-આખા શરીરનું
જે ચગદાઈ જતું તે. ૮ મન્નજગત-હાથાદિ
મરડાવાથી, મન્નજમાંથી મન્નજનું જે બહાર
નીકળતું, તે. ૯ સ્ફુટિકા-હાડકાંઓના જે ધણા
ટુકડાઓ થવા, તે. ૧૦ વક્ર-હાડકાંઓનાં જે વાકું
થતું, તે. ૧૧ છિન્ન-હાડકાંઓના જે ઝીણા ટુક-

વિષય પૃષ્ઠ
ડાઓ યથ નય, તે. ૧૨ છિન્ન-હાડકાઓમાં
એક બાનુનો સમ્યન્ધ હોવા છતાં, જે હાડકાઓ
ખીણ બાનુથી ફૂટે તે. ... ૫૫

વિહારી કર્ણપાલી: રોગ ૩ ને—આ રોગમાં
ત્રિકોષના પ્રકોપથી, કાનની કોર ફાટી જઇને
પાછી મળી નય છે. ... ૬૧

વિઢાહ પિત્તરોગ:—રોગ ૨ ને—આ રોગમાં,
પિત્તપ્રકોપથી શરીરની અન્દર વિરોધ ઢાહ
થાય છે. ... ૫૯

અભયાદિ મોહક. ... ૨૭૪

વિક્ષ સઘોમણુ રોગ ૭ મો—આ રોગમાં,
ઝીણા પયરાથી વા શસ્ત્રથી, વગર કારણે કોઠા-
માંનાં સ્થાન સિવાય, શરીરનો કોઇ પણ ભાગ
વિન્ધાય ત્યારે ઉત્પણિત—મુખવાળું વા નિર્ગત—
શલ્ય વગરનું પ્રણુ ઉત્પન્ન થાય છે. ૫૫

વિદ્રધિ કપાલરોગ: રોગ ૩ ને આ રોગમાં,
ઠોકની અન્દર વિદ્રધિ ગાણુ થઈ આવે છે. આ
રોગનાં લક્ષણો, વિદ્રધિના સરખાં નળવાં. ૬૨

વિદ્રધિ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં અત્યન્ત
કોપાયમાન થયેલા અને હાડકાઓનો આશ્રય
કરીને રહેલા વાતાદિ કેષો, ચામડી, લોહી,
માંસ અને મેઢ, એ સર્વને બગાડીને પછી ધીમે
ધીમે ભયંકર સોળે ઉત્પન્ન કરે છે. આ સોળનું
મૂળ, હાડકાં સુધી પહોંચી ગયેલું હોય છે અને
સોળે ઉત્પન્ન થાય કે તરત અતિશય વેદના કરે
છે. આ સોળે, લગ્નગળ હોય છે. આ રોગ,
નાભિ, બરિત, ગુઢા, ઉદર, વક્ષણુ એટલે પેદુ
અને સાથળની સન્ધિનો ભાગ, પેદુનાં પડ-
ખાંઓ, પ્લીહા—બરલ, ચક્રત—મુંઝરો, હૃદય
અને પિપાસાસ્થાન, એ સર્વ સ્થાનમાંના હર-
કોઈ સ્થાને થાય છે.

વિદ્રધિ પ્રમેહપિટિકા: રોગ ૧૦ મો—આ
રોગમાં, વિદ્રધિ રોગનાં લક્ષણો સરખી ફેડ-
લીઓ થઈ આવે છે. ... ૫૩

વિદ્રધિ શુક્રરોગ: રોગ ૦ મો—આ રોગમાં, સન્ધિ
પાત વિદ્રધિના સરખાં સર્વ લક્ષણો થાય છે. ૫૬

વિષય પૃષ્ઠ
વિદ્રધિ કર્ણરોગ: રોગ ૬ લો—આ રોગમાં,
કાનની અન્દર, છિદ્ર પડવાથી, કાંધ વાગવાથી,
અથવા વાતાદિ કેષોના પ્રકોપથી પરુસાથે મોટું
ગુમડું થાય; તે ગુમડું ફૂટ્યા પછી રાતા તથા
પીળા રંગનું લોહી વહે; સોઢ ખોચ્યા સરખી પીડા
થાય; ધૂંવાડો નીકળ્યા સરખું જણાય; ઢાહ
થાય; અને રુમડી મૂક્યા સરખી પીડા થાય. ૬૧

શમ્યુકમાંસ તૈલ. (કર્ણનાડી)... ૩૩૭

વિનતા પ્રમેહપિટિકા: રોગ ૪ થો—આ રોગ-
માં, બરડાપર કે પેટપર લીનાશવાળી આશ-
માની રંગની મોટી ફેડકીઓ થઈ આવે છે, તેથી
તેની અન્દરના ભાગમાં અત્યન્ત પીડા થાય છે. ૫૩

વિપાહિકા કુષ્ઠ: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં,
હાથ પગમાં ચીરા પડે છે અર્થાત્ હાથ પગની
વિચા ફાટે છે, તેથી તેની અન્દર ઘણી વેદના
થવા માણે છે. ... ૫૬

વિષ્ક્રુતા યોનિરોગ: રોગ ૧૨ મો—આ રોગ-
માં, સ્વચ્છ રીતે યોની ન ધોવાથી, યોનીની
અન્દર જન્તુ—ક્રીડ પડે; ક્રીડ પડવાથી બરજ
આવે અને બરજ આવવાથી સંયોગની ઇચ્છા
થયા કરે. ... ૬૫

વિબન્ધક:—અતિસાર શુષ્ક બૃચો

વિરસાસ્યતા વાત: રોગ ૬૭ મો—આ રોગમાં,
વાતપ્રકોપથી, મોટું બહસ્વાહ થઈ નય છે. ૫૮

કાન્જિક કવલ. ... ૩૧૩

„ ગણુધ. ... ૩૧૦

„ પ્રતિસારણુ ... ૩૧૨

વિરુક્ષમણિ શુક્રરોગ: રોગ ૧૩ મો—નિરુ-
ક્ષમણિ શુક્રરોગ શુષ્ક બૃચો ... ૫૬

વિલગ્નિષકા વિપ્રચ્ચિ ભેદ: રોગ ૧ લો—આ
રોગમાં, બરાબ ખાધેલું એવું જે અન્ન, તે આમા-
શયની અન્દર રહેવા છતાં, કદ વાતના પ્રકોપથી,
ઉલટી અથવા ઝાડાવાટે બહાર નીકળતાં તેવી
જ સ્થિતિમાં પડ્યું રહે. આ રોગમાં શ્વળ ન
નીકળે, અને ખીળ લક્ષણો અલસકના સરખાં
જણાય. ... ૪૮

વિષય પૃષ્ઠ
વિલમ્બિત સ્થોત્રણ: રોગ ૨ જો-આ રોગ-
માં, શરીરમાંનાં હાડકાં આદિ કોઈ પણ અવ-
યવો અર્ધો ભાગ દૃઢવાથી અને અર્ધો ભાગ ન
દૃઢવાથી લટક્યા કરે છે. ... ૫૫

વિવર્તિત અસ્થિભંગ: રોગ ૩ જો-આ રોગ-
માં, સંઘના મધ્યમાંનાં બન્ને બાજુનાં બે હાડ-
કાંઓ, સાન્ધ્યાઓમાંથી ખસીને, બીજી બાજુ
પર ઉલટાં ફરી જવાથી, તેમાં અતિ દુઃખાવો
થાય છે. ... ૫૫

વિરચનવારણ:—જીભાબ વાળવો તે.

અનક્ષીર.^૧ ... ૨૭૭

વિવૃતાથિનિરોગ:રોગ ૧૭ મો-મહાથિનિ
રોગ સખ્દ જ્યો ... ૬૫

વિવૃતા હૃદ્રોગ: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં,
પિત્તપ્રકોપથી, મોટા મોઢાંની, અતિ દાહ કર-
નારી, ઉત્પરાનાં પાકેલાં ફળના સરખી અને
તેના મૂલને છેડે ફરતાં ચાઠાં પડેલી ફેડલીઓ
થાય છે. ... ૫૬

વિશદ્ધ:—શરીર સ્વચ્છ કરનારું. ...

કાંચ-કાંસાની ભસ્મ.^૨ ... ૧૮૪

વિશાખ બાલશ્રદ્ધ:રોગ ૨ જો-આ રોગમાં,
આ શ્રદ્ધથી પીડાયલું બાળક, વારંવાર બેશુદ્ધ
થઈ જવાની સાથે વારંવાર વાળ છોંટી કાઢે; ડોક
નમાવી કે; વાહું વળે કે બગાસું ખાય કે તરત
હગી અને મુંતરી પડે; મોઢામાંથી ફીણની ઉલટી
કર્ચાં કરે; ઉંચું જોયા કરે; હાથ, ભસ્મર અને
પગથી ચાળા કર્ચાં કરે, માતાના સ્તનોનાં બટકાં
ભરે, પોતાની જામનાં બટકાં ભરે; જોરમાં તાવ
આવી જાય; નિદ્રા આવે નહિ; અને પરુ તથા
લોહીના સરખું શરીર ગન્ધાય. ... ૬૬

વિશિષ્ટ અસ્થિભંગ:રોગ ૪ થો-આ રોગમાં
સાન્ધ્યાઓનાં હાડકાં ઉતરી પડીને તેમની વચ્ચે
ખાડો પડે; બાંગેલા અવયવની આસપાસ ફરતો

૧ અનક્ષીર વીરચનવારણ. એ મથાળામાં આ
ઓસડ તથા રોગ છે. ૨ કાંચ-કાંસાની ભસ્મના
ગુણ. એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગો છે.

વિષય પૃષ્ઠ
સોજો ચઢી આવે; તેની અન્દર હમ્મેશાં અત્યંત
પીડા થાય, તેમાં રાતના વિશેષ પીડા થાય. ૫૫

વિશ્વાચી વાત: રોગ ૨૩ મો-આ રોગમાં,
કોપાયમાન થયેલો વાયુ, આખા હાથની અન્દર
ફરેક આંગળીઓમાંના મોટા સ્નાયુઓને કુદ
કરીને આખા હાથને જમ્બી લેવાને લીધે, રોગીથી
હાથ વાળી શકાય નહિ, પાછો ખેંચી શકાય
નહિ તેમ મુંઠી પણ બીડી શકાય નહિ. ૫૮

અજમોઢાદિ ગુટિકા. ... ૧૨૨

અજમોઢાદિ ચૂર્ણ. ... ૧૨૧

ગુંબફલ લેપ. ... ૩૩૦

વિષ:—૧ સ્થાવર, ૨ જંગમ અને કૃત્રિમ આ
વિષોનું વર્ણન પૂર્વ તથા મધ્યના ખણ્ડમાં છે.

અંકોલમૂલ કલ્ક. ... ૧૦૮

અબ્રક ભસ્મ.^૧ ... ૧૯૫

અય-લોઢાની ભસ્મ.^૨ ... ૧૮૯

આકડો.^૩ ... ૨૧૬

એલાદિ ગણુ કલ્ક. ... ૩૦૭

” ” ”^૪ ... ”

કાસીસ-હીરાકરી.^૫ ... ૧૯૭

કાળો સુરમો.^૬ ... ૧૯૬

ખર્પર-ખાપરિયું.^૭ ... ૨૦૦

ગૈરિક-ગેરુ.^૮ ... ૧૯૭

વિષજ્વર: રોગ ૨૪ મો-આ રોગમાં, વછ-
નાગ આદિ ઝેર ખાવાથી, તાવ આવી જઈને
મોહું કાળું થઈ જાય; દાહ થવા માણે; અત્રપર
અરુચિ રહે; હૃદયમાં પીડા થવા માણે; મૂચ્છા
આવી જાય; અધોગામી એવાં ઉપરનાં વિષોથી

૧ અબ્રક ભસ્મના ગુણ. એ મથાળામાં આ ઓસડ
તથા રોગ છે. ૨ અય-લોઢાની ભસ્મના ગુણ. એ
મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગ છે. ૩ આકડાનામે
ઉપવિષના ગુણ. એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા
રોગ છે. ૪ આ ઓસડનું વર્ણન, ઉપરના પાઠમાં
વિસ્તારથી છે. ૫ કાસીસ હીરાકરીના ગુણ. ૬ કાળો
સુરમાના ગુણ. ૭ ખર્પર-ખાપરિયાના ગુણ ૮ ગૈરિક-
ગેરુના ગુણ. આ મથાળાઓમાં આ ઓસડો તથા
રોગો છે.

વિષય પૃષ્ઠ
અતિસાર નામે ઝાડાનો રોગ થાય તેમ જંગમ
એટલે સર્પાદિનાં વિષો અધોગામી નથી, એમ
મધુપાધકાર કહે છે. ... ૪૬

વિષમજ્જવર: રોગ ૮ થી ૧૨ મો-૮ સન્ત
જ્જવર, ૯ સતતજ્જવર, ૧૦ અન્યેદ્યુક્તજ્જવર, ૧૧
તૃતીયકજ્જવર, અને ૧૨ ચાતુર્થિકજ્જવર, આ પાંચે
તાવો વિષમજ્જવરના છે, એપરથી આ તાવોપર
વિષમજ્જવરપરનું ઔષધ વાપરવામાં અડચણ
નથી, તેથી આ વિષમજ્જવરનાં નામપર લખેલું
ઔષધ ઉપરના પાંચે તાવોપર લખ્યું છે. ૪૬

વિષમજ્જવર: સન્તતજ્જવર, સતતજ્જવર, અન્યે
દ્યુક્તજ્જવર, તૃતીયકજ્જવર અને ચાતુર્થિકજ્જવર,
આ પાંચે વિષમજ્જવરો કહેવાય છે. ૪૬

અભયાદિ મોહક. ... ૨૭૪

અવપીડ નસ્ય.^૧ ... ૨૮૬

વિષમઙ્ગ: રોગ ૭ મો-આ રોગમાં, વછ-
નાગાદિના ઝેરથી, કેદ ચઢી આવે; શરીરે ધ્રુજ
છૂટે અને ઘણી નિદ્રા આવે. ... ૫૦

વિષમાગ્નિ જઠરાગ્નિજ્વર: રોગ ૧ લો-આ
રોગમાં, એકાદે વખતે જઠરાગ્નિ પળુજલદી પચી
નય એવી અને એકાદે વખતે હલકું અત્ર પળુ
જલદી ન પચે એવી જઠરાગ્નિ થાય છે. વાયુમાંથી
થનારો આ અગ્નિ, એંશી જતના વાત રોગો-
માંથી કોઈ પળુ રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. ૪૮

તૈલ.^૨ ... ૨૫૪

હપુષાદિ ચૂર્ણ. ... ૧૧૯

વિષશોષ: રોગ ૯ મો-આ રોગમાં, ઝેરી
જીવડો શરીરપર અડે વા મુંતરે; વિષ વગરના
પ્રાણીના કાંતો વા નખો શરીરપર લાગે; વિષ
વગરના પ્રાણીનાં મલ મૂત્ર અને વાર્યથી
પરડાયલાં વસ્ત્રો પહેરવામાં આવે; મેલાં લૂગડાં
પહેરવામાં આવે; ઝેરી ઝાડના પવનનો સ્પર્શ
થાય; અને કૃત્રિમ ઝેર શરીરપર ચોળવામાં
આવે ત્યારે એક જાતનો સોજો થઈ આવે છે.

૧ અવપીડ નસ્ય કયા કયા રોગોપર દેવું?
એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગ છે.

૨ કેવા રોગોને તૈલ પાડું?

વિષય પૃષ્ઠ
આ સોજો પોચો, ચંચળ, નીચેથી લટકી
પડેલો, જલદીથી થનારો અને પીડાવાળી
ઢાઢ કરનારો નાણવો. ... ૫૩

વિષાજ્વલ્: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં,
અત્રાદિના કચરાથી છાતી ભરાઈ નય; શરીર
ભારે શલ થઈ નય; અત્ર ખાવાપર અરુચિ
થાય; વિરક્ત લોજન કરે; જમી ઉઠીને પાછો
તરત જમવા બેસે; મૂરછાં આવી નય; અક્રિયા
કરે; મોળ આલ્યા કરે; કફ થાય; થાકી નય
અને ભ્રમ થાય. આ રોગ અજ્વલ્થી થાય છે. ૪૭

વિષ્વચિકા: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, અજ્વલ્
થવાથી, વાયુના અસન્ત ક્રોપવાને લીધે શરીરનાં
ગાત્રોની અન્દર સોઈ ભોંક્યા સરખી અતિ
પીડા થાય; મૂરછાં આવે, અતિસાર નામે
ઝાડાનો રોગ થાય; ઉલટી થાય; તરશ લાગ્યા
કરે; શ્વળ નીમળે; ભ્રમ થાય; હાથ, પગમાં
ઢોંકળીઓ ચઢે; બગાસાં આવે; શરીરમાં ઢાઢ
થાય, શરીરનો રંગ બદલાઈ નય; શરીરે ધ્રુજ
છૂટે; છાતીમાં પીડા થાય; અને માથું ફાટફાટ
થાય. અસાધ્ય વિષ્વચિકામાં કાંત, હોઠ અને
નખ કાળાં થઈ નય; શરીરનું જ્ઞાન ન રહે;
ઉલટી થવાની સાથે બેહોંશ થઈ નય વા ઉપરા-
ઉપર ઉલટી થવાથી બેહોંશ થઈ નય; આંખો
ઉણડી ઉતરી નય; ગળું સાવ બેશી નય; અને
શરીરના સાન્ધાઓ ઢીલા થઈ નય. ૪૭

અજ્વલ્કુલ્કટક રસ. ... ૨૭૪

વિષોનાઙ્ગ: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં,
આંખો, લાલચોળ થઈ નય; શરીરમાં રહેલું
બળ, ઝાણું થઈ નય; ઇન્દ્રિયાની શક્તિ, ઓછી
થઈ નય; શરીરનું તેજ હણુ ઇ નય; મોઢું કાળું
થઈ નય અને રોગી ગરીમ જેવો થઈ નય. ૫૧

વિષ્ઠ્ઠાજ્વલ્: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં,
પેટની અન્દર શ્વળ નીકળે; પેટ ચઢી આવે;
સોચો ભોંક્યા સરખી અનેક પ્રકારની વાયુ
સમ્બન્ધી પીડા થાય; ઝાડો આવતો અટકી
નય; પવન છૂટતો બન્ધ થઈ નય; શરીર

વિષય પૃષ્ઠ
સન્નિવૃત્તિ થઈ નય; મુચ્છા આવી નય; અને
અંગની અન્નર પીડા થાય, આ રોગ વાત-
પ્રકોપથી થાય છે. ... ૪૭

વિષયમ: રોગ ૫ મો—ઝાડો, પેશાબ અને
પવન આદિ દોષો, એઓમાંના છૂટા થઈ ગયેલા
કોઈ પણ એકાદા દેષને, અન્ન કરીને ગુદા-
દ્વારાદિથી બહાર ન નીકળવા દેનાર. ૬૫

ઇચ્છાભેદી રસ ... ૨૩૪

વિષયમ ગર્ભ રોગ: રોગ ૫ મો—આ
રોગમાં, ગર્ભિણી ન ખાવા ટાણે જમે; તે પાણી
રુક્ષ અન્નાદિ જમે તેને લીધે, વાયુ કોપાયમાન
થઈ, ગર્ભને શોષી લે, ગર્ભનું પોષણ થવા ન દે,
ગર્ભને સંકોચી દે—મોટા થવા ન દે અને ગર્ભને
હલકો કરીને હડીયુ કઢાવે એ રીતે વાયુથી
પીડાગ્રસ્તો તે ગર્ભશલરૂપ-છેડા રૂપ થઈ નય. ૬૫

વિસર્પ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, ખાટા,
ખારા, તીખા અને ઉષ્ણ પદાર્થોનું સેવન કર-
વાથી, વાતાદિ દોષો તેમાં પણ વિશેષ કરી
રક્તપિત્ત દેષો પ્રકોપ પામે છે. આ રોગ
વાતાદિ દોષોના વા વિશેષ કરી રક્તપિત્તના
પ્રકોપથી થાય છે. આ રોગને “રતવા” નામે
ભાષાની અન્નર કહે છે. ... ૫૭

કાસીસાદિ ધૃત. ... ૧૪૯

ગન્ધક. ૧ ... ૨૧૨

વિસંજ્ઞ:—સંજ્ઞા રહિત (વિદોષ શબ્દ જુઓ)

વિરેક્ટાટક કુષ્ઠ: રોગ ૧૨ મો—આ રોગમાં,
આશમાની, રાતા અને પરપોટા સરખી ઝીણી
ચામડીન ણા ફેડલાઓ થાય છે. ૫૬

વિરેક્ટાશુદ્ર રોગ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં,
તીખા, ખાટા, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, વિદાહી. રુક્ષ
અને ક્ષારવાળા પદાર્થો ખાય; અર્ચુણ થાય;
વારંવાર જમે; તડકામાં ફરે; દોષગાળી ઋતુઓ
થાય; આ સર્વ કારણે થી વાતાદિ દોષો
કોપાયમાન થઈ, ચામડીનો આશ્રય કરી, લોહી,
માંસ અને હાડકાંઓને બગાડીને અંગ પર
ભયંકર ફેડલાઓ ઉત્પન્ન કરે; આ ફેડલાઓ

૧ શોષેલા ગન્ધકના ગુણ.

વિષય પૃષ્ઠ
થવા ટાણે અતિથય તાવ આવે; શરીરના કોઈ
ભાગપર વા આખા શરીરપર, અગ્નિએ દાગ્રયા
સરખા ફેડલાઓ થઈ આવે; ફેડલાઓને લીધે
તાવ આવી નય; આ રોગ, રક્તપિત્તના
પ્રકોપથી થાય છે. ... ૫૭

કાસીસાદિ ધૃત. ... ૧૪૯

વીયા ફાટવાનો રોગ:—વિપાકિકા કુષ્ઠ
શબ્દ જુઓ

કન્ધપેસુન્નર રસ. ... ૨૪૯

કામદેવ ધૃત. ... ૧૪૭

કાલકૃત વિષ. ૧ ... ૨૧૫

વૃન્ન ગલરોગ: રોગ ૬ હો—આ રોગમાં,
રક્તપિત્તના પ્રકોપથી, ગળાંની માંહી ગોળાકાર,
ઉચ્ચા, તીવ્ર દાહ કરનારો અને તીવ્ર તાવ
અભુનારો સોજે થઈ આવે. આ રોગ, વાતના
સમ્બન્ધી થાય ત્યારે સોયો ખોચ્યા સરખી
વેડના થાય છે. ... ૬૦

વૃક્ષિ: રોગ ૧ લો—અણુવૃક્ષિ શબ્દ જુઓ ૫૪

વૃક્ષિરોગ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં સ્વ-
કારણથી, કોપાયમાન થયેલો વાયુ, સોજે અને
શુળને ઉત્પન્ન કરી નાચેના ભાગમાં થઈને પછી,
બઝની જગ્યાએથી વૃષણની અન્નરજઈને, વૃષ-
ણમાં રહેલી બે ગોળીઓની સાથે સમ્બન્ધધરા-
વનારી ચિરાઓને દૂષિત કરીને, વૃષણમાંની
ગોળીઓને તથા અણુડની થેડીને મોટાં કરે છે. ૫૪

વૃન્નશાપોન્નમાઠ: રોગ ૧૦ મો—આ રોગમાં,
વૃન્નના શાપથી, ક્ષન્નમાઠ રોગ થવાને લીધે,
ભાષણ, ખાવું, અને શરીરવડે ચાળા પાડવા,
એ સર્વ જેના પ્રમાણે કરે, તે ગ્રહનો શાપ
થયેલો નજીવો. ... ૫૧

વૃષણકૃન્નશુદ્રરોગ: રોગ ૩૦ મો—આ રોગ-
માં, જે મનુષ્ય નહાતી વખતે શરીરપરનો મેલ
બરોબર કાઢી નાંખતો હોય વા નહાતો ન હોય,
તેના વૃષણપર મેલનો યર જમે, તે મેલ ધામથી
એ ગળે ત્યાં વૃષણપર અતિ ખરજ આવે; અને

૧ નવે વિષોના ગુણ.

વિષય પૃષ્ઠ
ખંજવાળવા માણ્ટે કે તરત વૃષણુપર ફેડલીઓ
થઈ આવી, તરત પાકી જઈને પછી તેમાંથી રસી
નીકળવા માણ્ટે છે. આ રોગ કફરૂઝાથી થાય છે. ૫૬
વૃષણુવાત: રોગ ૧ લો-વાતવૃદ્ધિ શબ્દ જુઓ
અષ્ટવર્ગ ચૂણું. ... ૧૧૨
કુમાર્યાસવ ... ૧૬૮
કુમાણ્ટકાવલેહ. ... ૧૩૯
વેતાલોન્માઢ (જુતોન્માઢ): રોગ ૨૦ મો—
આ રોગમાં, સુગન્ધી ફૂલોથી અને સુગન્ધથી
રમે; સાચું બોલે; ધ્રુજ્યા કરે અને છિદ્રમાં કર્મમાં
ધણું ઓણું હોય. ... ૫૧
વેપથુ: કમ્પવાત શબ્દ જુઓ
વૈસ્વર્થ: સ્વરભેદ શબ્દ જુઓ
અર્જુનત્વકુ લેપ. ... ૩૧૭
કાલકૂટ વિષ. ૧ ... ૨૧૫
બ્યાયામ શોષ: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં,
ધણી મહેનત કરવાને લીધે શરીર સૂકાવા માણ્ટીને
પછી પ્રણુ, શોષ અને અધ્વશોષના સરખાં લક્ષણો
થવા માણ્ટે છે. ... ૪૯
પ્રણુ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, વાતાદિદોષો.
કોપાયમાન થઈને શરીરના કોઈ પણ ભાગપર
સોળે ઉત્પન્ન કરે છે. એ સોળે બીજે સ્થાનકે ન
ફેલાતાં એક ને એક જ સ્થાને રહે ત્યારે પ્રણુ
થરો, એમ સમજવું. વળી પ્રણુનો સોળે સ્પર્શ
કરતાં જરાક ગરમ લાગે; સોળે થોડોક અને
કઠણ જણાય; સોળને રંગ તેવો ને તેવો જ
રહે તથા તેની અન્દરથી થોડી થોડી વારે સણકા
નીકળે ત્યારે અપકવ પ્રણુ નળવું. વળી પ્રણુના
સોળમાં અગ્નિમાં બાક્યા સરખી ઢાહ થાય;
ક્ષાર ચોપજ્યા સરખી ચમ્ચમ્ વેઢના થાય;
કીડીના ચટકા સરખો ચટકા ભરાયા કરે; રાત્રીના
છેદ સરખી વેઢના થાય; હચિયારથી ફેંજ્યાના
સરખી વેઢના થાય; લાકડી માર્યા સરખી વેઢના
થાય; હાથવટી હખાવ્યા સરખી વેઢના થાય,
સોઈ ટોંચ્યા સરખી વેઢના થાય; રંધ બઢ-

વિષય પૃષ્ઠ
લાઈ નય; સૂતાં ઉઠતાં બેસતાં વિંછીના ડંખની
માફક શાન્ત પજ્યા વગરની જરાતરા વેઢના
થાય; પ્રણુનો સોળે ફૂલેલી અસ્તિત્વી માફક
ખેંચતાં ખેંચાઈ નય; તાવ આવી નય; અન્ન ખાવા
પર અરુચિ થાય; અને તરશ પણુ લાગ્યા કરે
ત્યારે પરિપકવ પ્રણુ થયેલું નળવું. પ્રણુ પાક્યા
પછી વેઢના શાન્ત થાય; સોળે લાલ થઈને જરાક
ઉતરે; સોળે ઉતર્યા પછી તે જગાએ કરચલી પડે;
પિત્તનું બળ ઓણું થવાથી ઠણકા મારે; અન્દરનાં
ભાગમાં ચળ આવે; તેને લીધે ખજવાળવાની
ધમ્મકા થયે; દાહ આદિ ઉપદ્રવો ઓછા થાય;
સોળવાળી જગાએ ખાડો પડે; ચામડીમાં ચીરા
પડે; સોળને ઢાબતાં, સોળમાંનું પાણી ઓણું
પાણું ખસી જવાની સાથે હખાવેલા ભાગમાં
ખાડો પડી નય; અને અન્નપર રુચિ થાય ત્યારે
પ્રણુ પાકી ગયું છે, એમ નળવું. પાકેલાં પ્રણુનાં
પરને કાઢી નાંખવામાં ન આવે તો ખડમાંની
આગ, વાયુની સહાયથી વૃદ્ધિ પામવાને લીધે
ખડ બળીને ખાખ થઈ નય છે, તેમ જ માંસ,
શિરા અને સ્નાયુને તે પર, અન્દર બેઠું બેઠું
બગાડે છે.

અભયાદિ મોઢક.	૨૭૪
અભ્રક ભસ્મ. ૧	૧૯૬
અશ્વત્થાદિ શૂત.	૯૬
અષ્ટવર્ગ ચૂણું.	૧૧૨
કુંકુમ-બોહારકાંકરા. ૨	૧૯૮
કણેર (ઉપવિષ) ૩	૨૧૭
કાંચનાર ગુગુલ	૧૩૬
કુમાણ્ટકાવલેહ	૧૩૯

પ્રણુઅન્ય: રોગ ૭ મો—આ રોગમાં, શરીરની
અન્દર પ્રણુ થયા છતાં કુપથ્ય કરનાર, પ્રણુ
મટયાની સાથે જ કુપથ્ય કરનાર પ્રણુ ઓણું
છતાં, મલમ પટ્ટી ન કરનાર તથા શરીરમાં
પથ્યરાદિના વાગવાથી પડેલા ધા પર પ્રણુ

૧ નવે વિષોના ગુણ.

૧ અભ્રક ભસ્મના ગુણ. ૨ કુંકુમ-બોહાર કાંકરાના
ગુણ. ૩ શોષેડી કણેર નામે ઉપવિષના ગુણ.

વિષય

પૃષ્ઠ

ઔષધોપચાર ન કરનાર; આ સર્વેનો કોપાય-
માન થયેલો વાયુ, ઉપરની સર્વ ત્રણેની જગાનાં
લોહીને સ્ફકવીનાંખીને પછી તે જગોએ ત્રણવાળી
ગાણકમાં ફાહ થાય અને ચળ પછ આવે. ૫૪

ત્રણશોષ: રોગ ૩ જો-આ રોગમાં. શરી-
રની અન્દર ત્રણ પડીને પછી, તેની અન્દરથી
ધણું લોહી વહી જાય; ધણી પીડા થાય; અને
થોડું ખવાય. આ ત્રણમાં રોગી ખાઈ ન શક-
વાથી શરીરે સ્ફકવા માણે છે ... ૪૯

ત્રણાયામ વાત: રોગ ૨૬ મો-આ રોગમાં,
શરીરની અન્દરનાં મર્મસ્થાનોમાં ત્રણ થઈ
આવવાથી, વાતાદિ દોષો, પ્રકોપ પામે; દોષ
પ્રકોપને લીધે વાયુનો, વારંવાર ત્રણની અન્દર
પ્રવેશ થવાથી, પગથી માંથા સ્પર્ધીનું આખું
શરીર ધોળું થવાની સાથે વાંડું પછ થઈ જાય
અને તરશ લાગ્યા કરે. ... ૫૮

વ્યવાયી: શરીરમાં પ્રવેશ કરવાની સાથે જ
કાચું ને કાચું આખા શરીરમાં ફેલાઈને પાક-
દશાને પામનારું જે વિષ, તે.

કાલકૃટ વિષ. ૧ ... ૨૧૫

શકુનિ બાલશ્રદ્ધ: રોગ ૬ ક્રો-આ રોગમાં,
આ શ્રદ્ધથી પીડાયલાં બાળકનું શરીર શિથિલ
થઈ જાય; અતિસાર નામે ઝાડાનો રોગ થાય;
જીભ, તાળવું અને ગળું, એ ત્રણે જગોએ ત્રણ
પડે; સાન્ધાઓની જગોએ વારંવાર સારી રીતે
ફાહ સાથે પીડા કરનારા પાકેલા સરખા ફેડ-
લાઓ રાતના થઈ આવે અને દિવસે કૂટી જાય;
મોઢું અને ગુદા, એ બન્ને સ્થાનો પાકી પડે;
બાડકી જાય; પક્ષીના સરખું શરીર મન્ધાય; અને
તાવ પછ આવી જાય ... ૬૬

શકુનજન્મ કૃમિ: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં,
પક્વાશયમાંના વિષ્ણની અન્દરથી કાળા, પીળા,
ધોળા, મોઠા વા ઝીણાગોળાકારના પાંચ ભતના
કૃમિઓ, ઉત્પન્ન થઈને ગુદાદ્વારની કોર નીચેના
ભાગમાં ધણું કરીને ગમન કરે પછ એ કૃમિઓ

૧ નવે વિધોના ગુણ, એ મથાળામાં આ
ઓસડ તથા રોગો છે.

વિષય

પૃષ્ઠ

પ્રકોપ પામે ત્યારે ઉપર આમાશયની બાજુ
જવા માણે, તેથી શ્વાસ ચઢે અને ઓડકાર
પછ આવે; વિષ્ણ સરખી પેટમાંથી વાસ આવે;
પાતળો ઝાડો આવે; શ્વ નીકળે; શરીર કુર્બળ,
તેજહીન અને ધોળું થઈ જાય; જઠરાગ્નિ મન્દ
પડી જાય અને ગુદાની અન્દર ખરજ આવે. ૪૮

શંખક શિરોરોગ: રોગ ૧૦ મો-આ રોગ-
માં, રક્ત, પિત્ત, વાત અને કફ, એ ચારે
કોપીને અતિ ભયંકર રીતે, લમણાપર, વધવા
માણે છે. એ રીતે વધવા માણેને અતિ તીવ્ર
પીડા, ફાહ, રતાશ અને સોજો, એ સર્વેને ઉત્પન્ન
કરે છે. એ પછી આ રોગ, જોરમાં આવીને
‘વિષની પેટ’ માંથું અને ગળું પકડે છે. આ રોગ-
વાળો, ત્રણ દિવસમાં મરે છે, તેથી જો વૈદ્યને,
ઓસડ આપવાની જરૂર પડે, તો રોગીની બચ-
વાની આશા ન રાખતાં ઓસડ આપવું. ૬૨

શંખાવર્ત ભગન્દર: રોગ ૮ મો-આ રોગમાં,
ત્રિકોષના પ્રકોપથી, ગુદાની પાસે ગાયના આચ-
ળના સરખા આકારની અનેક ફેડલીઓ થઈ
આવે છે. તે ફેડલીઓ, અનેક વર્ણની, અનેક
તરેહની વેઢનાવાળી અને અનેક રીતે સ્ત્રાવ કર-
નારી હોય છે. આ ફેડલીઓનું પર્ક વહેનારું
ત્રણ, શંખના અન્દરના આકારનું હોય છે. ૫૫

શતધો ગલરોગ: રોગ ૧૧ મો-આ રોગમાં,
ત્રિકોષના પ્રકોપથી ગળાંની અન્દર વાટના આ-
કારનો માંસનો ઘાટો સોજો થઈ આવે; તે
સોજાપર બીજ ધણા માંસના કણાઓ કૂટે,
તેથી ગળું સ્વન્ધાઈ જાય; ગળું સ્વન્ધાવાથી તીવ્ર
તરશ લાગે; જ્વર આવી જાય; માંથામાં પીડા
થાય. આ સોજો, લોઢાનાં લાગ્યા કાણાવાળાં
શસ્ત્રના સરખા હોવાથી અતિશય પીડા કરે છે. આ
રોગ અસાધ્ય હોવાથી પ્રાણનો નાશ કરે છે. ૬૦

શતપોનક ભગન્દર: રોગ ૧ લો-આ રોગ-
માં, ટુરા તથા રુક્ષ પદાર્થો ખાવાને લીધે, અસ્ત-
ન્ત કોપાયમાન થયેલો વાયુ, મલદ્વારની પાસે
ફેડલીઓ ઉત્પન્ન કરે; તેની ઢરકાર ન કરવાથી

વિષય પૃષ્ઠ
ભયંકર રીતે પાકીને ફૂટે; ફૂટ્યા પછી તેની અન્દરથી તણખ સાથે રતા રંગનું શીલુવળું પડે વહે; તે મળુમાં ચારણીના સરખાં અનેક છિદ્રો પડીને પછી તે છિદ્રોમાંથી, મૂત્ર, વિષાં, અને શુક્ર, એ સર્વે વેહેવા માણે. ... ૫૫

શીતપોતક શુદ્ધરોગ: રોગ ૬ ઠો—આ રોગમાં, વાતરક્તના પ્રકોપથી, શિશ્નની ચારે બાજુએ ઝીણાં ઝીણાં અનેક છિદ્રો પડે છે. ૫૬

શીતારુક કૃષ્ઠ: રોગ ૧૬ મો—આ રોગમાં, ઢાહ તથા પીડાવાળા રાતા કાળા રંગનાં ઘણાં મણો થાય છે. ... ૫૬

શૈનૈર્મેહ: રોગ ૧૦ મો—આ રોગમાં, મેહ થનારા પદાર્થો ખાવાથી, બરિતની અન્દરનો કંદ, કોપાયમાન થઈને શરીરમાંના મેહ, માંસ અને ક્લેહ (દ્રવભાગ) ને દૂષિત કરે છે, તેથી ધીમે ધીમે થે ડોથે ડોથે શેષાખ આવે છે. આપર ઔષધ ન કરે તો મધુમેહ થાય છે. ૫૩

અમૃતા સ્વરસ ... ૭૧

ધાત્રી ” ... ”

શામ્યુકાવર્ત ભગન્દર: રોગ ૮ મો—શંખાવર્ત ભગન્દર શબ્દ જ્યોત્સના ... ૫૫

શાપ્કાજ્ઞતા વાત: રોગ ૭૭ મો—આ રોગમાં વાત પ્રકોપથી, કાને બેહેરો થાય છે. ૫૮

શાયામૃત બલ રોગ: રોગ ૧૯ મો—આ રોગમાં, બલક છોકરું સ્વપ્ન સ્વપ્ન રાત દિવસ પથારીમાં મૂત્રતર્યા કરે છે. ... ૬૫

શારાવિકા પ્રમેહ પિટિકા: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, વચ્ચમાં ખાડાવાળી, ચારે કોર ફરતી ડંચી અને કોડિયાંના આકારની ફેડકીઓ થાય છે. ... ૫૩

શર્કરાહન્તરોગ: રોગ ૬ ઠો—આ રોગમાં વાત પિત્તના વાન્દરે વાતના પ્રકોપથી, હાંતપરની ખરી સકાળ જઈને પછી રેતીના સરખી ખડબચણી લાગે છે. ... ૬૦

શર્કરા: મૃતકૃમ્હરોગનો બેઠ છે.

૧ મલિવ નિદાન. ૨ ભાવ પ્રકાશ.

વિષય પૃષ્ઠ
એલ્લિ કવાથ ... ૯૧

શર્કરાર્બુહ ક્ષુદ્ર રોગ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, શિશ્ન, સ્નાયુ, મેહ, કંદ તથા વાત, એ સર્વે, માંસનો આશ્રય કરીને શરીરની અન્દર ગાણને ઉત્પન્ન કરે છે. આ ગાણ પાકીને ફૂટે ત્યારે, તેમાંથી મધ, ધી અને ચરબીના સરખું લોહી વહે છે. એ રીતે અતિશય લોહી વહ્યા પછી, વાયુ પાછો કોપાયમાન થઈ, ગાણનું માંસ રોપી લઈને પછી રેતીના સરખી ઝીણી ઝીણી ફેડકીઓના આકારની ગાણો ઉત્પન્ન કરે છે. આ ગાણો જે ઠેકાણે થાય છે, તે ઠેકાણેની શિશ્નમાંથી કુર્મનીવાળું, ક્લિન્ન—આદ્ર અને અનેક નતનું લોહી એકઠમ વેહવા માણે છે. ૫૬

શાલ્યજ મૃતકૃમ્હ: રોગ ૭ મો—ધાતજ મૃતકૃમ્હ શબ્દ જ્યોત્સના ... ૫૨

શાલ્યનાડીમણ: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં, કાણ્ટો આદિ શલ્ય, ત્વચા, માંસાદિ સ્થાનમાં જઈ, અદૃશ્ય થઈ જઈ અન્દરના ભાગમાં રહીને પછી, તે કાણ્ટો આદિ શલ્ય, નાડીમણ ઉત્પન્ન કરે; તે મળુમાંથી શીલુગળું, ઉહનું અને ડાળું પડે હરમેશાં વહ્યા કરે તથા શુળ નીકળ્યા કરે. ૫૫

શાધુકિ ક્ષુદ્રરોગ: રોગ ૧૫ મો—આ રોગમાં, કાનની અન્દર એક સરખા રંગનો, સ્થિર અને વેઢનાવાળો સોળે થઈ આવે; તે સોળે, નિયમસર ઔષધોપચાર ન કરવાથી પાકે; એ સોળે, પાક્યા પછી, એ સોળમાંથી રાઈના તેલના રંગ સરખું પડે વેહેવા માણે; એ સોળમાંનાં છિદ્રો અતિ કઠે મટે. એ છિદ્રો મટ્યા પછી કાનનું છિદ્ર સાંકડું થઈ જાય. ... ૬૧

ક્ષુદ્રરોગ શબ્દનાં ઔષધો—

શાપન્નવર: રોગ ૧૫ મો—આ રોગમાં, આંધળ, ગુરુ, તપસ્વી અને વૃદ્ધમનુષ્ય, એ ચારમાંના કોઈના શાપથી તાવ આવી જઈને મોહ થાય; મૂર્ચ્છા આવી જાય; અને તરશ પલ્લ લાગે. ૪૬

શાલુક ગલરોગ: રોગ ૧૨ મો—આ રોગમાં, કંદના પ્રાધાન્યપણને લીધે ગળાંની અન્દર

વિષય પૃષ્ઠ
બોરના ઠળિયા જેવડી, ઉંચી; કાણ્ટાના સરખી
પીડા કરનારી, ખડબચણી અને કઠણ એવી
ગાણઠ થઈ આવવાથી, ગળાંનો રસ્તો બન્ધ
થઈ જાય. આ રોગ શસ્ત્રોપચારથી મટે
એવો છે.... ૬૦

શિરઃક્રમશિરોરોગ: રોગ ૮ મો—આ રોગ
માં, માથાંની અન્દર વાયુ પ્રાધાન્ય રીતે પ્રકોપ
પામવાથી, માથું ધ્રુજે ... ૬૨

શિરઃપાક શિરોરોગ: રોગ ૮ મો—આ
રોગમાં, મસ્તકમાંનું લોહી, વસા, કફ અને વાયુ
એ સર્વનો ક્ષય થવાને લીધે, અત્યન્ત ભયંકર
શૂળ માથામાંથી નીકળવા માણે; ઘણી છીંકો
આવવા માણે અને માથું તપી જાય; કઠી—
માથાંની પીડા એાછી કરવા શેક કરે; ઉલટી
કરાવે; ધૂમપાન કરાવે; નસ્ય દે અને રક્તસ્રાવ-
ની ક્રિયા કરે તો માથું વધુ કઞ્ખવા માણે ૬૨
કાસીસાદિધૃત. ... ૧૪૯

શિરાશ્રન્થિ: રોગ ૫ મો—આ રોગમાં,
નિર્બળ શરીરવાળો માણસ અત્યન્ત થાક ચઢે
એવી મહેનત કરે ત્યારે તેનો વાયુ કોપાયમાન
થઈને લોહી સાથે નસોનાં જાળાને ખેંચી, સંકોચી
લેઈ, એક ઠેકાણે એકત્ર કરી તેમ જ વાંકાં કરી
સ્કવળી નાંખીને ગાણઠના આકારમાં ઉંચી ગાણઠ
જેવાં કરી મૂકે. આ ગાણઠ હાલે ચાલે નહિ
તેમ તેમાં વ્યથા પણ થાય નહિ... ૫૪

શિરાજ્વલિપિટિકા (નેત્રશુક્લગતા) રોગ: રોગ
૯ મો—આ રોગમાં, આંખમાંની કાળી કીકીની
પાસેના ઘોળા ડોળાપર શિરાને લીધે ફેલાયલી,
અને ઘોળા સર્પવના સરખી ઘોળી ફેડડીએ
ઉત્પન્ન થાય, તે ફેડડીઓમાં હાલ થાય અને
ધસાયા કરે. ... ૬૩

શિરાજ્વલ (નેત્રશુક્લગતા) રોગ: રોગ ૩ જે—
આ રોગમાં ઘોળા ડોળાપર લાલચોળ, ફેલા-
યલી, જડી, અને ઉપર ઉપસી આવેલી એવી
શિરાની જલ ઉત્પન્ન થાય. ... ૬૩

વિષય પૃષ્ઠ
શિરાપૂરણ વાત: રોગ ૫૨ મો—આ રોગમાં
વાયુ, કોપાયમાન થઈ, નસોની અન્દર ફાળવ
થઈને પછી નસોને ફૂલાવે. ... ૫૮

શિરાશુક (નેત્રશુક્લગતા) રોગ: રોગ ૨ જે,
આ રોગમાં, લોહીની સાથે ત્રણે દોષો કોપા-
યમાન થવાને લીધે ડોળાના કાળા ભાગપર
શિરારૂપી ફૂંછું પડે, તે ફૂલાંથી વ્યાપ્ત થયેલાં
શુષ્કભંડળની અન્દર સોઘ ખોંચ્યા સરખી પીડા
અને હાલ થવાને લીધે રાતા રંગની થયેલી
શિરાઓ, કાળા ભાગની ફરતી વિણાઈ જાય,
અને તે ફૂંછું કાળા ભાગને ઢાંકી દે. ૬૩

શિરાસંગ (નેત્રશુક્લગતા) રોગ: રોગ ૫ મો—
આ રોગમાં, લોહીની સાથે ત્રણે દોષોના કોપા-
યમાન થવાને લીધે શુષ્કભંડળ ઘોળું થઈને
ડોળામાંનો સર્વ કાળો ભાગ આકારમાં રહેલાં
ઘોળાં વાદળાં સરખા અને એાળીયાની—વાલની
હાળના સરખા થઈ જઈને તેની અન્દર અતિ
તીવ્ર વેદના થવા માણે, બળત્રા થાય, સોજો
ચઢી આવે, અને અતિ પાકી આવે. ૬૩

શિરાહૃષ (નેત્રશુક્લગતા) રોગ: રોગ ૨ જે—
આ રોગમાં, શિરાત્પાત રોગ મટાડવાને ઉપાય
ન કરવાથી તે શિરાઓ વત્રારે રાત્રી ચોળ થઈ
જાય, ડોળામાંથી નિર્મળ રાતું પાણી પડે, અને
રોગીથી આંખ ઉધારી જેથ શકાય નહિ. ૬૩

શિરાશ્રુ વાત: રોગ ૪ મો—આ રોગમાં,
વાયુ, કોપાયમાન થઈ, લોહીની અન્દર પ્રવેશ
કરીને પછી માથાને ધારણ કરનારી નસોને રુક્ષ-
કુખી, વેદનાવાળી અને કાળારંગની બનાવીદે. ૫૮

શિરાત્પાત (નેત્રશુક્લગતા) રોગ: રોગ ૧
લો—આ રોગમાં, ઘોળા ડોળાની અન્દરની
નાની શિરાઓ, રાત્રીચોળ થઈ જાય; તેની અન્દર
વેદના થાય, બળત્રા થવા છતાં સોજો ચઢે નહિ,
તેમ આંખુ પણ પડે નહિ. ... ૬૩

શુદ્ધિ નસ્ય. ... ૨૯૭
અવપીડ નસ્ય. ૧ ... ૨૯૬

૧ અવપીડ નસ્ય શાપર વાપરવું ?

વિષય **પૃષ્ઠ**
શિશુ કાસ:-બાળકની ઉધરસ.
 કુશ્માદિ ચૂર્ણ. ... ૧૧૧
શીતતા વાત: રોગ ૭૧ મો-આ રોગમાં,
 વાયુના પ્રકોપ પામવાથી, શરીર, ઠાંડું બોળ
 થઈ જાય છે. ... ૫૮
શીતપિત્ત ઉર્દા રોગ બેઠ: રોગ ૧ લો-આ
 રોગમાં, વાયુના અધિકપણથી સોયો ખોંચ્યા
 સરખી વેદના થાય; ખરજ ઓછી આવે; અને
 બીજાં અર્ધાં લક્ષણો ઉર્દા રોગનાં સરખાં થાય. ૫૮
શીતપ્રતનાગ્રહ બાલક મહ: રોગ ૭ મો-આ
 રોગમાં, આ ગ્રહથી પીડાયતું બાલક ધૂળવા
 માણે; રોવા માણે; ફાંજું જાય; તરશ લાગ્યા
 કરે; આન્તરડામાં ધુરુરુરુ ધુરુરુરુ શબ્દ થયા
 કરે; અતિસાર નામે ઝાડાનો રોગ થાય; શરીર
 ચરખી સરખું ગન્ધાય અને એક કોરનું શરીર
 ઠાંડું બોળ થઈ જાય અને બીજી કોરનું શરીર
 ગરમ રહે. ... ૬૬
શીતમેહ: રોગ ૮ મો-આ રોગમાં, મેહ
 થનારા પદાર્થો ખાવાથી, બરિતની અન્દરનો
 કફ, કોપાયમાન થઈને શરીરમાંના મેહ, માંસ
 અને કલેષ (દ્રવભાગ)ને દૂષિત કરે છે, તેથી
 અત્યંત ટાઢો, મીઠો અને ઝાઝો પેશાબ આવે
 છે. આ પર ઔષધન કરે તો મધુમેહ થાય છે. ૫૩
 અમૃતા સ્વરસ. ... ૭૧
 ધાત્રી ,, ... ,,
શીતવા: રોગ ૧ લો-મગ્ગરિકા શબ્દ જાયો.
શીતાહ દન્તમૂલરોગ: રોગ ૧ લો-આ
 રોગમાં, કફ રક્તના પ્રકોપથી દાન્ત, ડાઢ, અને
 પેઢાં-અવાળામાંથી ઓચિન્તુ લોહી વહેવા માણે
 ત્યારે દાંતનો માંસ, કુર્ગન્ધીવાળો, કાળો, લાન્દા
 સરખો અને પોચો થઈ જઈને દૂટી જાય. આ
 દાંતોમાંનું પેદું-અવાળુ, પોતે પાક્યા પછી બીજાં
 પેઢાંઓને-અવાળુઓને પણ પકાવે છે. ૬૦
શીતેચ્છા પિત્તરોગ: રોગ ૨૭ મો-આ
 રોગમાં, પિત્તના પ્રકોપથી ઠણ્ણ પદાર્થો ખાવાની
 ઇચ્છા થાય છે. ... ૫૯

વિષય **પૃષ્ઠ**
 ધરિમેદાદિ તૈલ. ... ૧૬૧
શીળી રોગ ૧ લો-મસૂરિકા શબ્દ જાયો.
શુક્તિકા (નેત્રશુક્લગતા) રોગ: રોગ ૪ થો-
 આ રોગમાં, પિત્તપ્રકોપને લીધે ઘોળા ડાળા-
 પર કાળાં, આશમાની રંગનાં, છીપના આકા-
 રનાં અને પીળા રંગનાં ટપકાં ઉત્પન્ન થાય છે,
 આખો ઘોળો ડાળો મ્લયા લીમ્પેલા અરીસા
 સરખો થઈ જાય, તેની અન્દર દાહ અને વેદના
 થવા માણે, પતળો ઝાડો આવે, તરશ લાગ્યા
 કરે, અને તાવ પણ આવી જાય. ૬૩
શુક્રાર્થ વાત: રોગ ૬૩ મો-આ રોગમાં,
 વાયુ, કોપાયમાન થઈ, શુક્રધાતુમાં ભળે ત્યારે
 શુક્રધાતુ, જરાતરા ઓછી થવા માણે છે. ૫૮
શુક્રગતમસૂરિકા: રોગ ૬૪ મો-આ રોગમાં,
 પાકી ગયા સરખા, ચકચકિત, સુંવાળા અને
 અતિ ઠણ્ણ થયા કરે એવા ફોડલાઓ થાય;
 ફોડલાને લીધે બીનાં લૂગડાંથી વિંટાળેલાં જેવું
 શરીર થઈ જાય; શરીરે અસ્વસ્થતા થાય; શરીર
 ભાન વિનાનું થઈ જાય; દાહ થયા કરે; અને
 ઉન્માદ રોગ થાય. આ રોગ અસાધ્ય છે. આ
 રોગનું એકે લક્ષણ મનુષ્ય ઉગરે એવું જોવામાં
 આવતું નથી. ... ૫૭
શુક્ર:-વીર્યવર્ધન શબ્દ જાયો.
શુક્રદક્ષિનર-વીર્યવર્ધન શબ્દ જાયો.
 ઉત્તર બરિત. ૧ ... ૨૯૩
 કુમાર્યાસવ. ... ૧૬૮
 ગોક્ષુરાદિ ગુગુલ ... ૧૬૫
શુક્રનાશ વાત: રોગ ૬૫ મો-રેતનાશ વાત
 શબ્દ જાયો.
શુક્રનિરોધ ઉદાવર્ત: રોગ ૧૦ મો-આ
 રોગમાં, શુક્રની ગતિને કાઢ પણ રીતે રોકવાથી
 મૂત્રાશય-બરિત, ગુદા અને વ્રણમાં સોજા થઈ
 આવીને પછી અસહ્ય વેદના થવા માણે; પેશાબ
 ૧ ઉત્તર બરિતથી કયા કયા રોગો મટે? આ
 મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગ છે.

વિષય પૃષ્ઠ
અન્ધ થઈ ન્ધય; શુકારમરી રોગ થાય; અને શુક સ્વવા માણડે. ... ૫૨

શુક બાહ્ય કફરોગ: રોગ ૧૪ મો-આ રોગમાં, કફના પ્રકો ૧૧ી, શરીરમાં રહેલી શુક નામની ધાતુ અતિશય ભેગી થઈ ન્ધય. ૫૯

શુકમૂત્રઃ રોગ ૫ મો-આ રોગમાં, ત્રિદોષના વિકારથી શુક બગડી જઈને પેશાબનો રસ્તો બન્ધ થઈ ન્ધય; તેથી માણડ માણડ પરાણે મુંતરે; મુન્તરતી વખતે પેશાબની અન્ધર શુક પાણુ થોડું થોડું સ્વેદે; તે વખતે શિશ અને મલદ્રારમાં શ્વળ નીકળવ માણડે. ૫૩

શુકમેહ: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં, મેહ થનારા પદાર્થો ખાવાથી, બસ્તિની અન્ધરને કફ, કોપાયમાન થઈને શરીરમાંના મેહ, માંસ અને ક્લેદ (દ્રવભાગ)ને દૂષિત કરે છે, તેથી વીર્યના સરખા રંગનો અને વીર્યમિશ્રિત પેશાબ આવે છે, આ પર ઔષધન કરે તો મધુમેહ થાય છે. ૫૩

આકારકર માદિ ચૂર્ણ. ... ૧૨૬

શુકક્ષય:-રેતનારા વાત શબ્દ બ્ધ્યો.

શુકાતિપ્રવૃત્તિ વાત: રોગ ૬૨ મો-આ રોગમાં, વાયુ, કોપાયમાન થઈ, શુક ધાતુની અન્ધર દાખલ થઈને પછી શુક ધાતુન વારંવાર બહાર કાઢી નાંખે છે. ... ૫૮

શુકારમરી: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં, શુકની અન્ધરથી મોટા પુરુષને પથરી થાય છે, તેનું કારણ એ છે કે, સ્ત્રીસંગ કરના ટાણે, પોતાના સ્થાનકમાંથી બહાર નીકળેલાં શુકને કામતૃપ્તિ ન કરતાં પરાણે પકડી રાખે, તેથી સ્થાનબ્રહ્મ થયેલાં શુકને, વાયુ, ઇન્દ્રિય અને આણ્ડકોષની વચમાં લાવીને સ્ત્રીની નાંખે અર્થાત્ શુકની પથરી બનાવે આ પથરી થવાથી બસ્તિની અન્ધર શ્વળનીકળે, પેશાબમાં બેનવા થાય; મૂત્રતી વખતે તણખ મારે; બરોબર પેશાબ ન આવે; વૃષણ પર સોજે ચઢે, બસ્તિનાં મોઢાંને દાખવાથી વિતુલ્લતા આ પથરી, વાયુને લીધે ફૂટીને પછી તેમાંથી તીક્ષ્ણ થઈ ન્ધય; તે રેતી; અનુ-

વિષય પૃષ્ઠ
લોભ વાયુને લીધે મૂત્રની સાથે બહાર નીકળતાં અન્ધર જ અટકી રહે એ રીતે અટકેલી રેતી મૂત્ર માર્ગમાં બેસી જવાથી શરીરમાંનું બળ ઓછું થઈ ન્ધય; શરીર કુમળું થઈ ન્ધય; પેડુમાં શ્વળ નીકળે; અત્ર પર અરચિ થાય; શરીર ધોળું ક્ષુદ્ર થઈ ન્ધય; શરીરમાંનો વાયુ ઉષ્ણ થઈ ન્ધય; તરશ લાગ્યા કરે; હૃદયમાં પીડા થાય અને ઉલ્લી થવા માણડે. ... ૫૩

શુકકાર્મ નેત્રરોગાન્તર્ગત નેત્રશુક્લગત રોગ: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં કફને લીધે ધોળા ડોળા પર એક સરખું, ધોળું અને પોચું એવું માંસ ધણે દિવસે વધે છે. શુક્લ એટલે ધોળું અને અર્ધ એટલે વધેલું માંસ ... ૬૩

ગુરૂચી સ્વરસાદિ રસક્રિયા. ... ૩૬૪

દક્ષાણ્ડવગાદિ લેખનાં જન ... ૩૬૫

નેત્રશુક્લગત રોગ (નેત્રરોગાન્તર્ગત) શબ્દનાં ઔષધો.

મરિચ લેપ. ... ૩૫૪

લેખની રસક્રિયા ... ૩૬૩

શુકલક નેત્રશુક્લગતા રોગ: રોગ ૪ થો-શુક્લિકા નેત્રશુક્લગતા રોગ શબ્દ બ્ધ્યો.

શુચન્નર: રોગ ૨૨ મો-આ રોગમાં, એકાદાં વ હાલાં મનુષ્યનો વિયોગ થવાને લીધે અથવા પેસાના નાશ થવાને લીધે, શોક ઉત્પન્ન થવાથી, તાવ આવી જઈ, વાયુ કોપાયમાન થઈને બકબકાટ કરવા માણડે. ... ૪૬

શુ ક્ષણ: રોગ ૩ જો-આ રોગમાં, જીભના સરખા લાલ રંગનું; અતિ પોચું; અત્યંત લીસું; સ્નિગ્ધ; થોડી વેદના કરન રંગ; સારી સ્થિતિનું-ઉંચાણ નીચાણ વગરનું અને મધ્યભાગમાં જરાક ઉંચું તથા વ તાદિ દોષોવાળો રક્તાદિ સ્ત્રાવ વગરનું પ્રભુ થાય છે ... ૫૫

શુદ્ધ શુક નેત્રશુક્લગતા રોગ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં કફના પ્રકોપ પામવાને લીધે ડોળાના કાળા ભાગ પર રાખના સરખું ધોળું અને અતિ વેદના ન કરનારં ચોખ્ખું ફૂડું પડે. ૬૩

વિષય પૃષ્ઠ
કંઠબીજવર્તિ ... ૩૬૧
શુક્રવર્તી બાલગ્રહ: રોગ ૧૨ મો-આ રોગમાં, આ ગ્રહથી પીડાયલાં બાલકનું આખું શરીર, શુક્રાઈ જવા માણીને પછી ક્રમ પ્રમાણે ઘસાવું ચાહે; માથાના વાળ ખરી પડે; અન્ન ખાવાની ઇચ્છા ન થાય; સાદ બેસી નય; શરીરનો રંગ બદલાઈ નય; ધણું શ્વાસ કરે; ગીધ પક્ષીના સરખું શરીર ગન્ધાય; ધણા દિવસ સ્વધી પીડા ભોગવે; આ રોગવાળાં છોકરાંના ઉદરમાં ગોળમટોળ ગાણક થાય; બૂઢા બૂઢા રંગનો ઝાડો થાય; છલ નીચી નમી નય; અને તાળવામાં કાળાં ચાઠાં પડે ત્યારે ઔષધ આપવું નહિ. ધણું ખાય; શરીરે નખળો રહે; તરશ લાગ્યા કરે; અને આંખો ઉડી ઉતરી નય ત્યારે મરી નય એમ ભણવું. ૬૬
શુક્રાયોનિ રોગ: રોગ ૭ મો-આ રોગમાં, અટકાવ આવ્યો હોય ત્યારે, મલમૂત્રનો વેગ અટકાવી રાખવાથી, વાયુ, કેપાયમાન થઈને યોનિને શુક્રી કરી નાંખે; અને ઝાડો પેશાબ સાફ ન આવતાં યોનિની અન્દર શુલાદિક અતિ વેદના થવા માણડે. ... ૬૫
શુક્રાક્ષિપાક સર્વાક્ષિ રોગ: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં, પ્રકોપ પામેલા વાતપિત્તના યોગથી, ડાળાની અંદર ઘસવા સરખી; સોઈ ખોસ્થા જેવી અને ફેડવાના સરખી વેદના થવા માંડે, પાંપણો, રુક્ષ અને કંડાલ થઈ નય, મહા કપ્ટે આંખ ઉઘાડ વીંચ કરી શકે; આંખ સંકોચાઈ નય; આંખ શુક્રી થઈ નય; આંખમાંથી શ્વળ નીકળે; આંખો પાકી પડે; અને આંખના પર ટાઢા પદાર્થો ચોપડવાની ઇચ્છા થાય. ૬૪
સસૈન્ધવ કુચ્ચ સેક. ... ૩૪૮
શુક્ર રોગ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, મૂર્ખ મનુષ્યો સ્ત્રીની સાથે અતિ વિલાસ કરવાં માટે એકદમ મોટાશિખ કરવા સાદ, વાતરયાથને કહેલાં લોપાદિને કૈંક વિપરીત ઉપાય ચલાવી, ઝાવીશ નતના લિંગાર્શાદિ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. ૫૬
કાસીસાદિ ધૃત. ... ૧૪૯

વિષય પૃષ્ઠ
શૂલ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, પોતાના કોઈ પણ કારણથી કેપાયમાન થયેલો વાયુ, પેટની અન્દર સોઈ ખોસ્થાના સરખી વેદના કરે છે, ૫૧
કંકુષ-બાદારકાંકરા. ૧ ... ૧૯૮
કટ્ફલાદિ ચૂર્ણ: ... ૧૧૪
,, ,, પાઠાન્તર ... ,,
,, ,, ,, ... ,,
કાંકાયન ગુટિકા ... ૧૩૧
શૂલ કાસજ્વર શ્વાસ મૂર્ચ્છા કમ્પશિરોવર્તિ પ્રસૂતિ:-આ શબ્દ પૃષ્ઠ ૮૪ માં દેવદાર્વાદિ ક્વાથમાં છે, તેથી તે આસડ, કમ્પ-કાસ-જ્વર-મૂર્ચ્છા-શિર શ્વલ-અને શ્વાસ, એ સાત પ્રસૂતિ રોગપર લખેલ છે.
શૈત્ય ક્ક:-શૈત્યોષ્ણેચ્છા ક્ક રોગ શબ્દ બુચ્યો શૈત્યોષ્ણેચ્છા ક્ક: રોગ ૧૧-મો (શૈત્ય અને ઉષ્ણેચ્છા એ બે ક્ક રોગો છૂટા પાડીએ તો એક વીશ નતના ક્ક રોગો થાય, તેથી એ બેનો એક રોગમાં જ સમાવેશ કર્યો છે.) આ રોગમાં, ક્કના પ્રકોપથી, ટાઢા અને ઉના પદાર્થો ખાવાની ઇચ્છા થાય છે. રલોક ૧૨૧ થી ૧૨૪ સુધી. ૫૯
દરામૂલાદિ-શાલિપત્ર્યાદિ ક્વાથ. (શૈત્ય શબ્દપર)
શોકજ્વર: રોગ ૨૨ મો-શુચ્યજ્વર શબ્દ બુચ્યો. શોકશોષ: રોગ ૨ લો-આ રોગમાં, નિરન્તર શોક અથવા ચિન્તા રહેવાથી શરીર સ્ક્રાઈને ઘોળું ફક્ક થઈ નય અને હાથ પગ ગળી નય. ૪૯
શોકાતિસાર: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં, પૈસો જવાથી, ખન્યુ આદિનાં મરણથી અને શોક થવાથી, ઘાતું ખાઈ શકાય; ઘાતું ખાવાથી, ધાતુઓનો ક્ષય થાય; શોકથી, આંખમાં આવેલાં આંસુ નાકમાં આવેલું પાણી, ગળામાં આવેલું પાણી તથા દેહનું તેજ, આ સર્વે, એક સાથે શરીરના કોઠાની અન્દર, પ્રવેશ કરી, જહરાગ્નિને મન્દ કરી નાંખીને, તેનાં લોહીને તેના સ્થાનક-
૧ કંકુષ-બાદારકાંકરાના ગુણ, એ મથાળામાં આ આસડ તથા રોગો છે.

વિષય	પૃષ્ઠ
માંથી ચલાયમાન કરે છે. એ રીતે રાત્રી ચણેડીના સરખાં ઝાડાવાળું વા ઝાડા વગરનું ગન્ધ વગરનું વા ગન્ધવાળું ચલાયમાન થયેલું લોહી, ગુદાદ્વાર, બહાર પડે. ... ૪૭	૪૭

શોણિતાર્ભ: રોગ ૧૩ મો—અધિમાંસ નેત્ર

શુક્લગતારોગ શબ્દ જ્યો. ...	૬૩
----------------------------	----

શોણિતાર્ભ વર્ત્તરોગ: રોગ ૪થો.—લોહિત વર્ત્તરોગ શબ્દ જ્યો. ...	૬૨
--	----

શોથ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, ઝાડા ઉલટીના ઔષધો ખાય; અપવાસ કરે; જ્વરાદિ આવી નય; એ સર્વ કારણોથી બળ વગરનો તથા કુખળો થઈ ગયેલો રોગી, ખારા, ખાટા, તીખા, ઉના અને ભારે પદાર્થો, દહીં, કાચું અન્ન, માટી અતિ શાક, દૂધ માછલાં આદિનું વિરુદ્ધ ભોજન, કૃત્રિમ વિષ, બગડેલું અન્ન, એ સર્વ પદાર્થોમાંનો દોષપણ પદાર્થ ખાય; અર્શ રોગ થયા હોય; કસરત ન કરતો હોય; જીવાળ લેવાની જરૂરીઆત છતાં જીવાળ ન લે; હૃદયાદિ મર્મ-સ્થાનોમાં વાતાદિ દોષોને લીધે રોગ થાય; આમ થઈ આવે; ગર્ભ પડી નય; શરીરની શુદ્ધિ કરવામાં ઉલટી દ્વારા ખોટા પ્રયોગો અજમાવે; એ સર્વ કારણોથી કોપાયમાન થયેલો વાયુ, દોષ પામેલા રક્ત, પિત્ત અને કંકને બહારની નસોમાં આણીને પછી તેઓને ત્યાં અટકાવી રાખે; એ રીતે વાતાદિ દોષોની ગતિ રુન્ધાઈ નય ત્યારે તે વાતાદિ દોષો, ચામડી તથા માંસનો આશ્રય કરીને કંઠણ અને ઉંચો એવો સોળે ઉત્પન્ન કરે; આ સોળજ્યો, ધણું કરીને “સન્નિપાતાત્મક” કહેવાય; આ પ્રમાણે થનાથી શરીર ભારે થઈ નય; ચિત્ત અસ્વસ્થ થઈ નય; સોળે, ઉંચો ચઢી આવે; શરીરમાં થયેલા સોળમાં બળત્રા થાય; શરીરમાંની નસો ઝીણી થઈ નય; જેવાંડાં ઉભાં ને ઉભાં જ રહે; અને શરીરનો વર્ણ ફરી નય. ૫૩

અજમોહાદિ ગુટિકા ...	૧૨૨
અજમોહાદિ ચૂર્ણ ...	૧૨૧
અશ્વત્થાદિ શૂત. ...	૯૬

વિષય	પૃષ્ઠ
ઉશીરાસવ. ...	૧૬૮
કાસીસાદિ ધૂત. ...	૧૪૯
કુટબવલેહ. ...	૧૪૧
કેશોર ગુગુલ. ...	૧૩૩

શોથ કર્ણરોગ: રોગ ૭ મો—આ રોગમાં, વાતાદિ દોષો, કોપાયમાન થઈને, કાનની અન્દર સોળે ઉત્પન્ન કરે. આનાં બીજા લક્ષણો શોથ રોગ પ્રમાણે જાણવાં. ... ૬૧

કર્ણ રોગ શબ્દનાં ઔષધો—
સર્વાંગ શોથ “ ”
શોધન:—

આર—પીતળની ભસ્મ ^૧ ...	૧૮૪
કાસીસાદિ ધૂત. ...	૧૪૯
શોધિની:—	
આર—પીતળની ભસ્મ ...	૧૮૪
કાસીસાદિ ધૂત. ...	૧૪૯

શોક્ સર્વાક્ષિ રોગ: રોગ ૬ ક્રો—આ રોગમાં, લોહીની સાથે ત્રિદોષના પ્રકોપથી, ડોળાની અન્દર મોટા સોળે થઈ આવીને પછી ડોળો પાકી પડે; ડોળાની અન્દર આગ થાય; ડોળામાંનો બધો ધોળો ભાગ, ઉખરાનાં પાકેલાં ફલના સરખો થઈ નય; ઉઠું અથવા ટાંડું સ્વચ્છ અથવા મેલું કે પાતળું અથવા જાડું પાણી વારંવાર આંખમાંથી જળ્યા કરે. ... ૬૪

શોષ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, રસાદિ સાતે ધાતુઓનું શોષણ થઈને શરીર સ્કાંધ નય. ૪૯	
અભયાદિ શૂત. ...	૮૨
અષ્ટવર્ગ ચૂર્ણ. ...	૧૧૨
કુખાણકાવલેહ. ...	૧૩૯

શ્મશ્રુણિ કેશોત્પાદક: મૂંછે વાળ લાવનાર અને ડાહીએ વાળ લાવનાર.

ચટ્ટીમધુ તૈલ. ...	૧૬૦
શ્મશ્રુપ્રપાતન: ડાહી અને મૂંછના વાળ ખરી પડવા.	

^૧ આર—પીતળની ભસ્મના ગુણ. એ મધાળામાં આ એસડ તથા રોગ છે.

વિષય પૃષ્ઠ
બૃહણ્ નરય. ૧ ... ૨૯૯
શ્યાવતા વાતઃ રોગ પપ મો-આ રોગમાં,
વાતપ્રકોપથી આખું શરીર, કપિશવર્ણ-સાધા-
રણ કાળું થઇ જાય છે... ૫૮

શ્યાવદન્તન્તરોગઃ રોગ ૮ મો-આ રોગમાં,
રક્તપિત્તના વા રક્તપિત્તવાતના પ્રકોપથી, બધા
દાંતા બળી જઇને આશમાની વા કાળા રંગના
થઇ જાય છે. ... ૬૦

ધરિમેદાદિ તૈલ ... ૧૬૧

શ્યાવવર્ત્ત વર્ત્તરોગઃ રોગ ૨૧ મો-આ
રોગમાં, રક્તની સાથે ત્રિદોષના પ્રકોપથી,
આંખોની પાંપણો, અન્દર તથા બહાર કાળી થઇ
જાય, સ્ત્રી જાય અને લીની પાણુ જાણાય તથા
તે પાંપણોમાં ઠણકો મારે. ... ૬૨

શ્રમજ્વરઃ રોગ ૧૬ મો-આ રોગમાં, કોઇ
પણ કામને લીધે ધણી પરિશ્રમ કરવાથી, તાવ
આવી જઇ, વાયુ કોપાયમાન થઇ, લોહીને દોષ-
વાળું કરીને રોગો ઉત્પન્ન કરે, સોજો ઉત્પન્ન કરે;
શરીરનો રંગ બદલાઈ જાય; અને શરીરે પીડા
પણ થાય... ૪૬

શિલ્પવર્ત્ત વર્ત્તરોગઃ રોગ ૧૨ મો-આ
રોગમાં, આંખની અન્દર ખરજ આવે; આંખ
રાત્રી થઇ જાય; થોડી થોડી વેદના થાય; આંખોની
પાંપણો, એકદમ સાથે સ્ત્રી જઇને પછી માંહો-
માંહી ચોટી જાય. ... ૬૨

શ્લીપદ રોગઃ રોગ ૧ લો-આ રોગમાં,
શરીરમાંના કફ પ્રાધાન્ય ઠોપો, પ્રકોપ પામી,
સાથળ અને પેડુની સન્ધિના સ્થાનેથી નીચે પગના
તરફ ઉતરી, માંસ તથા લેહી સ થે મળી જઇને
કેટલેક કાળે ધીમે ધીમે પગ પર ધારા સોજો ઉત્પન્ન
કરે છે તેથી તાવ પણ આવી જાય છે. વળી
હાથ, કાન, નંત્ર, શિશ્ન હોઠ અને નાક એ સર્વે
સ્થલોએ પણ આ સોજો થાય છે, એમ કેટલાકો
માને છે. ધણું પાણી ભરાઇ રહેવું હોય એવા

૧ કયા કયા રોગોપર બૃહણ્ નરય આપવું ?

વિષય પૃષ્ઠ
અને સર્વે ઋતુમાં હણા એવા દેશમાં આ રોગ
બહુ જ ઉત્પન્ન થાય છે... ૫૪

શ્લેષ્મન્ન યોનિ રોગઃ રોગ ૩ નો-આ
રોગમાં, દહીં આદિ પદાર્થો ખાવાથી, કોપાય-
માન થયેલો કફ યોનિમાં દાખલ થઇને રહે છે,
તેથી ખરજ આવ્યા કરે; છોતા છોતા સરખો થઈ
જાય; શીતળ જાણાય; વેદના ન થાય અને છોતા
છોતા-સરખો શીતળ અટકાવ વહેવા માણે. ૬૫

શ્લેષ્માભિધ્વન્ન રોગ ૩ નો- (કફાભિધ્વન્ન
નેત્રરોગાન્તર્ગત અભિધ્વન્ન શબ્દ જુઓ) ૬૩

શ્લેષ્મિક ઓષ્ઠ રોગઃ રોગ ૩ નો-આ રોગ
માં, કફપ્રકોપથી, ચામડીના રંગના સરખો ફેડ
લીઓ હોડના પર થઇ આવે ત્યારે જરાતરા દુઃખે
એવો, ચીકણો, ટાઠો ને જડ હોઇ થઇ જાય છે ૬૦

શ્લેષ્મિક ધાતીકન્ન રોગઃ રોગ ૩ નો-આ
રોગમાં અળસીના કૂલનાં સરખી આસમાની
રંગની તથા ખરજ આવ્યા કરે એવી ગાણેઠ,
યોનિની અન્દર થાય છે. ... ૬૫

શ્વગ્રહ બાલગ્રહઃ રોગ ૩ નો-આ રોગમાં,
આ ગ્રહથી પીડાયણું બાલક, કફથી ભરાઈ જાય;
શરીર પરનાં ઠંવાડાં ઉમાં થઇ જાય; પરસેવો
વળવા માણે; આંખો વિચારથી રહે; બહાર
ની કોર કમાનની માફક વાછી વળી જાય; દાંત
ની અણીની વચમાં જીભ આવી જાય; ગળાની
અન્દર ધુરધુર ધુરધુર શબ્દ થાય; ઉભું થઇને
હડી કંઠે; શરીર વજાના સરખું વાસ મારે
અને કુતરાની પેટે અતિ રહે. ... ૬૬

શ્વચ્યુઃ-(શિથ શબ્દ જુઓ.)

શ્વપ્પસઃ રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, જે સમય
વાયુ, કફયુક્ત થઇને પ્રાણ, અન્ન અને ઉદક,
એ સર્વને વહેવાની સ્રોતસોના માર્ગને બન્ધ
કરીને ચારે કોર ફરવા માણે ત્યારે શ્વાસ રોગ
ઉત્પન્ન થઇને હૃદયમાં પીડા થાય થયો નીકળે;
પેટ ચડી આવે; પેટ ખેંચાય; મોઢું ફીકું તથા
બદરવાદ થઇ જાય; અન્ન જડબાનાં હાડકાંએ
માં સોઇ ખોંચ્યા સરખી પીડા થાય. ૪૯

વિષય	પૃષ્ઠ
અગસ્ત્યહરીતકયાવલેહ. ...	૧૪૦
અભયાદિ શત. ...	૮૨
આર્દ્રક સ્વરસ. ...	૭૨
કણ્ઠકાયવલેહ. ...	૧૩૭
કટ્ફલાદિ કવાથ. ...	૮૩
„ ચૂર્ણ. ...	૧૧૪
„ „ પાઠાન્તર. ...	૧૧૪
„ „ ...	૧૧૪
કૃષ્ણાણ્ડકાયલેહ ...	૧૩૯
કૃષ્ણાદિ ચૂર્ણ. (શિશુ શ્વાસપર) ...	૧૧૧
કૈરાતા દે કંપાય. ...	૮૩
ખદિરાચિષ્ઠ. ...	૧૭૨
ગુરાદિ ગુટિકા. ...	૧૨૮

શ્વપાસનિરાધજ ઉદાવર્ત: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં, અત્યન્ત પરિશ્રમ કરવાથી, હાકી જ વાને લીધે શ્વાસોચ્છવાસ અટકાવ્યાથી હૃદ્રોગ મૂર્છા વા ગુદમરોગ થાય છે. ... ૫૨

શિયત્ર કુષ્ઠ: રોગ ૧૮ મો-આ રોગમાં, કોઠ નીકળવાનાં જે જે કારણો કહ્યાં, તે જ કારણોથી આ ધોળો કોઠ પણ ઉત્પન્ન થાય; આમાં પક આદિ વહે નહિ; જે આ કોઠ વાયુથી થયો હોય તો, રાતા રંગનો અને રક્ષ હોય; જે આ કોઠ પિત્તથી થયો હોય તો રાતા કમળની પાંખડી સરખો રાતો થાય, તેમાં દાહ થાય અને તે જગ્યાપરનાં રૂંવાડાં ખરી જાય; જે આ કોઠ કફથી થયો હોય તો, ધોળો, નડો, જડ, અને ખરજ આવે એવાં લક્ષણોવાળો જણાય. વળી આ કોઠવાળાનાં શરીરની ચામડી બળીને તે જગ્યાએ એકાદું પ્રણુ થાય; તે પ્રણુપર બરોબર ઔષધોપચાર ન કરવાથી ભરાઈ આવે; ભરાયાં પછી તેનાપર ધોળું પડ બંધાય અને પછી તે જગ્યાએ રૂંવાડાં ન ઉગતાં ધોળો કોઠ નીકળે. આ પર કોઠનાં ઔષધો કરવાં. ... ૫૬

ઉચ્ચાદિત્વ રસમાંનો નીલ્યાદિ કલ્ક લેપ. ૨૩૯
કાસીસ-હીરાકસી. ૧ ... ૧૯૭

૧ કાસીસ-હીરાકસીના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ
ગુંબદિ ચૂર્ણ. ...	૨૪૦
ચણીડી ઉપવિષ. ...	૨૧૭
તાલકાદિ બીજો લેપ. ...	૩૨૧
તોરી ફટકી. ...	૧૯૭
મરિચાદિ તૈલ (ચિત્રકુષ્ઠ) ...	૧૫૯
બાકુચ્યાદિ લેપ. ...	૩૨૧
રોગહર રસ. ...	૨૪૫
વાયરચાદિ લેપ. ...	૩૨૧
શિલાદિ ચૂર્ણ. ...	૨૪૦
સુવર્ણપુષ્પાદિ લેપ. ...	૩૨૧

શ્વેતકુષ્ઠ:-કિલાસક કુષ્ઠ શબ્દ જુઓ.

શ્વેતપ્રદર: રોગ ૧ લો-સોમ રોગ શબ્દ જુઓ ચાલુ નમ્બર ૪૨૬ નો ... ૫૩

શ્વેતમૂત્રતા કફરોગ: રોગ ૯ મો-આ રોગમાં, કફપ્રકોપથી છાસના સરખા ધોળો પેશાબ આવે છે. ... ૫૯

શ્વેતવિટ્કવ કફરોગ: રોગ ૮ મો-આ રોગમાં, કફના પ્રકોપથી ધોળો ઝાડો આવે છે. ૫૯

શ્વેત સચલ પ્રદર.

દાવ્યાદિ કવાથ. ... ૯૧

શ્વેતાંગવર્ણતા કફરોગ: રોગ ૧૦ મો-આ રોગમાં, કફ પ્રકોપ પામી, શરીરની ચામડીની અન્દર પ્રવેશ કરીને ધોળું પુણી સરખું શરીર કરી દે. ... ૫૯

શ્વેતાવલોકન કફરોગ: રોગ ૭ મો-આ રોગમાં, કફના પ્રકોપથી, આંખે સર્વે પદાર્થો ધોળાં દેખાય છે. ... ૫૯

ષંટપુસ્તવ દોષ રોગ: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં, જે પુરુષ પોતે ચત્તો સ્વધને પછી સ્ત્રીની પાસે મૈથુન કરાવે; તેનાથી ગર્ભ રહીને પછી સ્ત્રીના સરખા ચાળા પાડતો તથા સ્ત્રીના સરખા આકારનો પુરુષ ઉત્પન્ન થાય; આ પુરુષને વીર્ય હોતું નથી બાકી અવયવો તો બધા હોય છે. અથવા ઉપર પ્રમાણે જે પુરુષ પોતે ચત્તો સ્વધને પછી સ્ત્રીની પાસે મૈથુન કરાવે, તેનાથી ગર્ભ રહીને પછી પુરુષના સરખા ચાળા પાડતો તથા

વિષય પૃષ્ઠ
પુરુષના સરખા આકારની સ્ત્રી ઉત્પન્ન થાય.
આ છોકરીને રેત હોતું નથી બાકી અવયવો
તો બધા હોય છે. ... ૬૪

ષણ્ડિતા યોનિરોગ: રોગ ૯ મો—આ રોગ-
માં, બીજદોષથી અટકાવ ન આવે; રતન ન
થાય; મૈથુન વખતે ખડખડાણી યોનિ લાગે અને
પુરુષ ભોગવવાપર અપ્રીતિ થાય. ૬૫

ષણ્ડીયોનિરોગ:—ષણ્ડિતા યોનિરોગ શબ્દ
જ્યો. ... ૬૫

સંકેચ વાત: રોગ ૩૯ મો—આ રોગમાં,
વાત પ્રકોપને લીધે કોઈ પણ રોગ થવાથી,
આખું અંગ ક્લાઈ જાય અર્થાત્ શરીરમાંની
સર્વ શિરાઓ સંકેચાઈ જાય. ... ૫૮

સંગ્રહણી: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, અતિ-
સાર નામે ઝાડાનો રોગ મટી ગયા પછી, જ્યાં
અધી મન્દ જઠરાગ્નિ રાખે, ત્યાંસુધી અપચ્ચ ખા-
વામાં આવે તો પાછો જઠરાગ્નિ દોષવાળો થઈને
ગ્રહણીને પણ દોષવાળો કરે. “અપિ શબ્દના અર્થ-
પરથી.” અતિસાર ન થયો હોય તો પણ પોતાનાં
કારણથી ગ્રહણી થાય છે. આ ગ્રહણી, શરીરમાં
રહેલી અગ્નિધરા નામે ક્લાના નામથી પણ પ્ર-
સિદ્ધ છે. ચરક:—અન્નનું ગ્રહણ, અગ્નિને રહેવાનું
સ્થાન કરે, તેથી જ તે, ગ્રહણી અગ્નિધરા કલા
કહેવાય. એ ગ્રહણી, અપકવ અન્નને ધારણ કરી
ને પકવ થયેલાં અન્નને નીચે કાઢે છે. સુશ્રુત:—
આ ગ્રહણી, આમાશય અને પક્વાશયની વચ-
માં રહેલી પિત્તધરા નામે ક્લાના નામથી પણ
પ્રસિદ્ધ છે. આ ગ્રહણીનું બલ, અગ્નિ હોવાથી
અગ્નિ, પણ ગ્રહણી કહેવાય, તેથી અગ્નિ દોષ-
વાળો થાય તો ગ્રહણી પણ દોષવાળો થાય; તેમ
ત્રિદોષના દૂષિત થવાથી દોષવાળી થયેલી ગ્રહણી,
ખાધેલા અન્નાદિકને ધણીવાર કાચાં બહાર
કાઢતી વખતે વા પાકાં બહાર કાઢતી વખતે પેડું
ની અન્દર વીણે આવે; એ બહાર નીકળેલું અ-
ન્નાદિક ખરાબ વાસ મારે; વળી વાત પ્રકોપથી
અન્નાદિક વારંવાર અન્નાઈને બહાર નીકળે તેમ-

વિષય પૃષ્ઠ
જાપતપ્રકોપથી અન્નાદિક વારંવાર પાતળું થઈને
બહાર નીકળે. ... ૪૭
અગસ્ત્યહરીતક્યાવલેહ. ... ૧૪૦
અગ્નિણુ (ઉપવિષ).^૧ ... ૨૧૮
આત્રાહ ચવાચુ ... ૯૭
કપિત્થાષ્ઠક ચૂર્ણુ... ... ૧૧૬
કાંકાયન ગુટિકા... ... ૧૩૧
કુટબવલેહ. ... ૧૪૧
સંધન દંઢ કેશકૃત:—ધાટા અને દંઢ કેશ કરનાર.
ચષ્ટ્યાદિ લેપ. ... ૩૧૯

સતત જ્વર: રોગ ૯ મો—આ રોગમાં,
રોગથી મુક્ત થયા પછી અપચ્ચ ખાવાને લીધે,
રોગીના શરીરમાં રહી ગયેલા પહેલાંના થોડાક
દોષના કોપાયમાન થવાથી, દેશ કાલાદિના
બલને લીધે, રસાદિક ધાતુઓના વૃદ્ધિ પામ-
વાથી, હરમેશને વખતે દિવસના એક વખત
અને રાત્રિના એક વખત મળીને, આખા દિવ-
સની અન્દર, જે વાર તાવ ચઢી આવે; અને
બાકીનાં બીજાં બધાં લક્ષણો સન્નિપાતજ્વર
પ્રમાણે થવા માણે. ... ૪૬

સન્તતજ્વર: રોગ ૮ મો—આ રોગમાં, ધણું
કરીને વાતાદિ દોષો, રસ ધાતુની સાથે મળીને
આખા દિવસ શરીરની અન્દર તાવને રાખે;
અને બાકીનાં બીજાં બધાં લક્ષણો સન્નિપાત-
જ્વર પ્રમાણે થવા માણે. કેટલાક વૈદ્યાચાર્યોનો
સિદ્ધાન્ત:—આ તાવ, ત્રિદોષમાંથી ઉત્પન્ન થઈ,
વાતદોષનું જોર હોય તો, સાત દિવસ પર્યન્ત
અણુઉતાર શરીરમાં ભર્યો રહે; પિત્તદોષનું જોર
હોય તો, બાર દિવસ પર્યન્ત અણુઉતાર શરી-
રમાં ભર્યો રહે બીજા વૈદ્યાચાર્યોનો સિદ્ધાન્ત:—
આ તાવ, ત્રિદોષમાંથી ઉત્પન્ન થઈ, વાતદોષનું
જોર હોય તો, ચૌદ દિવસ પર્યન્ત અણુઉતાર
શરીરમાં ભર્યો રહે; પિત્તદોષનું જોર હોય તો,
અઠાર દિવસ પર્યન્ત અણુઉતાર શરીરમાં ભર્યો

૧ શોધેલ અગ્નિણુ નામે ઉપવિષના ગુણ. એ
મથાળામાં આ એસડ તથા રોગો છે.

વિષય પૃષ્ઠ
રહે અને કંદ્રોષનું જોર હોય તો, બાવીશ દિવસ પર્યન્ત અણુઉતાર શરીરમાં ભર્યો રહે. એ પ્રમાણે કહેલા દિવસોમાં દોષો પાકી જઇને અને પર-સેવો વંળીને ધીમે ધીમે તાવ ઉતરી જાય છે પણ જો ધાતુ પાકી જાય તો ઉપર કહેલી મુદ-તની અન્દર જ રોગી મરી જાય છે. ૪૬

સંધોષણુ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, જૂદી જૂદી જાતના ધારવાળાં અને જૂદા જૂદા પ્રકારના મુખવાળાં શસ્ત્રો, શરીરના જૂદા જૂદા ભાગોમાં વાગવાથી જૂદી જૂદી જાતના આકારનાં પ્રણી પડે-થાય. ... ૫૫

ગાંગેરૂકીમૂલ સ્વરસ. ... ૭૩

સન્ધિપીડા:-શરીરના સાન્ધ્યાઓમાં જે વેદના થાય છે, તે.

અજમોદાદિ ગુટિકા ... ૧૨૨

,, ચૂર્ણ. ... ૧૨૧

સન્ધિભંગ અસ્થિભંગ ભેદ: રોગ ૮ મો-આ રોગમાં, સાન્ધ્યાનાં હાડકાંઓ, ચીરાઈ અથવા મરડાઈને જે ભાગમાંથી છૂટાં થઈ જાય; તે હાડકાંઓને, લાઝ્યાં ટૂંકાં કરે અથવા ન હલાવે તો પણ ઘણાં ક્રુષ્ણા કરે; અને જરા જેટલો સ્પર્શ પણ સહન ન થાય. ૫૫

અસ્થિભંગભેદ શબ્દનાં ઔષધો-

સન્ધિવાત:-આમવાત શબ્દ જુઓ.

સન્નિપાત:-વાતાદિ ત્રણે દોષોનું જે પ્રકોપ પામવું, તે. (ત્રિદોષ શબ્દ જુઓ).

સન્નિપાત કાચ નેત્રરોગાન્તર્ગત કાચરોગ: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં, ત્રિદોષનાં પ્રકોપથી, દષ્ટિની અન્દર જાતજાતના રંગો દેખાય. ૬૩

સન્નિપાત ગુહમ: રોગ ૭ મો-આ રોગમાં મોટી પીડા કરનારી; દાહને લીધે બળું બળું થનારી; પથરના સરખી કંઠ; ઉપર ચઢી આવેલી; અહારથી ખુલ્લી દેખાનારી; જલદી પાકનારી; ભયંકર; મનને ભ્રમિત કરનારી; શરીરને હાડકાંઓના માળા સરખું કરીને વિચિત્ર રંગનું બનાવી દેનારી, જઠરાગ્નિને મન્દ કરનારી

વિષય પૃષ્ઠ
અને બળને ઓછું કરનારી ગાણક થઈ આવે. આ ગાણક અસાધ્ય છે. ... ૫૨

કાંકાયન ગુટિકા. ... ૧૩૧

સન્નિપાત છર્દિ: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં, શરીરમાંથી શ્વળનીકળે; અન્નપ્રાશનમાં અન્ન પાકે નહિ; ખાવાપર અરુચિ થાય; દાહ થતા માણડે; તરશ લાગ્યા કરે; સ્વાસ ચઢી આવે; મોહ થાય; અને ખારી, ખાટી, કાળી, ઘાટી, જરાક ઉગી, તથા રાતી ઉલટી પણ થાય છે. ... ૫૦

આમ્રજાપુટપાક. (સર્વ દોષ સમુદ્ભવા) ૭૬

આમ્રપક્વ , (,) ... ,

એલાદિ ચૂર્ણ ... ૧૨૪

ગુહમ ક્વાથ. ... ૮૮

સન્નિપાતજ કર્ણમૂલ રોગ: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં, ત્રિદોષના પ્રકોપથી, કાનની તળે કાનના મૂળમાં ગાણક થઈ આવે અને બાકીનાં બીજાં બધાં લક્ષણો ત્રણે દોષોના સરખાં જણાય. ૬૧

કર્ણ રોગ શબ્દનાં ઔષધો-

સન્નિપાતજ કર્ણરોગ: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં, ત્રિદોષના પ્રકોપથી કાનની અન્દર શ્વળ નીકળવા માણડીને પછી સોળે થઈ આવે; તેની અન્દર તીવ્ર વેદના થાય; તાવ આવી જાય; કાનની અન્દર કોઈ વખતે ઉષ્ણતાની અને કોઈ વખતે શીતતાની ઇચ્છા થાય; કાન જરૂર થઈ જાય તથા તે સોળે પાક્યા પછી, ઘોળું કાળું, રાતું અને ઘાટું પરૂ વહે. ... ૬૧

કર્ણ રોગ શબ્દનાં ઔષધો-

સન્નિપાતજ્વર: રોગ ૭ મો-આ રોગમાં, ક્ષણની અન્દર શરીરને વિષે દાહ થાય; ક્ષણમાં શરીર ઠંડુડુગાર થઈ જાય; હાડકાંઓમાં પીડા થાય; શરીરના સાન્ધ્યાઓમાં પીડા થાય; માથામાં પીડા થાય; આંખ ડોળાઈ જઈને ચૂંચા કરે; આંખમાં ચીપડા આવ્યા કરે; આંખ રાતી થઈ જાય; આંખ ફાટી ને ફાટી જ રહે; કાનમાં ગણ-ગણાટ સાથે પીડા થાય; જવના કુશકા ખાવાથી ગળું જેવું રુન્ધાઈ; જાય; તેવું ગળું રુન્ધાય;

વિષય પૃષ્ઠ
શરીરની અન્દર તન્દ્રારહે; મૂર્છા આવીજય;
ખડ્યા કરે; ઉધરસ આવે; શ્વાસ ચઢી આવે;
અન્ન ખાવાપર અરુચિ થાય; ભ્રમ થાય; જીભ
ખળી ગયા સરખી કાળી દેખાય; ગાયત્રી જીભના
સરખી ખડખડી જીભ લાગે શરીરના અવયવો
ઢીલા થઈ જાય; કર્મિશ્રિત રક્તપિત્તવાળું થુંક
થુંક્યા કરે; માથું ભ્રમે તરશ લાગ્યા કરે; નિદ્રા
ન આવે; હૃદયની અન્દર પીડા થયા કરે; ઘણી
વારે પરસેવો વળે, તે પણ જરાતરા જ વળે;
ઘણી વારે ઝાડો પેશાખ આવે, તે પણ જરા-
તરા જ આવે; શરીરના અવયવો થોડાક ગળે;
ગળાંની અન્દર ખરડ ખરડ અવાજ થયા કરે;
ધાધરના સરખાં ગોળાકારનાં કાળાં અને રાતાં
ચાઠાં પડે; ગળું બેશી જાય; ગળામાંથી ધીમેથી
શબ્દ બોલી શકાય; શરીરમાંની, લોહી વેહે-
નારી નાડીઓ ફૂલી જાય; ગળું, મોઢું અને નાક,
એ ત્રણે ઠેકાણે, અન્દરના ભાગમાં ફેડલાઓ
થઈને પછી તે ફેડલાઓ ઉપસી આવે; પેટ ચઢી
આવે; વાતાદિ દોષો ધણે કાળે પાકે અને આના
ખીબ તેર ભેદો અન્ય ગ્રન્થોમાં આપ્યા છે. ૪૬

અભયાદિ શૃત. ... ૮૨

કૈરાતાદિ કષાય. ... ૮૩

ક્ષુદ્રાદિ કષાય ... ૮૧

સન્નિપાતજ સંગ્રહણી: રોગ ૪ થો-આ
રોગમાં, ત્રિદોષનાં મિશ્ર લક્ષણો દૃષ્ટિએ પડે. ૪૭

સન્નિપાતજ સ્તનરોગ: રોગ ૪ થો-આ
રોગમાં, ત્રિદોષપ્રકોપથી ત્રિદોષનાં મિશ્ર લક્ષણો
સ્તનની અન્દર જણાય છે. ... ૬૫

સન્નિપાતભયોનિરોગ: રોગ ૪ થો-આ રોગ-
માં, ત્રિદોષનાં મિશ્ર થયેલાં લક્ષણો જણાય. ૬૫

સન્નિપાતતિમિર: રોગ ૬ થો-આ રોગમાં,
ત્રિદોષના પ્રકોપને લીધે એકાએક ત્રિદોષનાં લક્ષ-
ણો મિશ્ર થઈ જવાથી દૃષ્ટિએ ચોખ્ખું દેખાય તથા
કોઈ જાડાડો એકદમ દૃષ્ટિએ ઝાંખું પણ દેખાય. ૬૩

સન્નિપાત નાડીમણ: રોગ ૪ થો-ત્રિદોષ નાડી
મણ શબ્દ બુઝ્યો. ... ૫૫

વિષય પૃષ્ઠ
સન્નિપાત નાડી મણ:—ત્રિદોષ નાડી મણ
શબ્દ બુઝ્યો.

સન્નિપાતનાડીમણ કન્તમલ રોગ: રોગ ૧૨
મો-આ રોગમાં, કાન્તના પેઢામાં થયેલો રોગ,
મટી શકે એવો હોવા છતાં, ઔષધોપચાર ન
કરવાને લીધે, તે જગ્યાપરના વિકાર, ખહાર ન
નીકળી શકવાથી તે જગ્યાએ ત્રીણું મણ થઈ આવે
અને ખીબનં સર્વ લક્ષણો, ત્રણે દોષોનાં મિશ્ર
લક્ષણો સરખાં જણાય. ... ૬૦

સન્નિપાતપરિણામ શુભ: રોગ ૮ મો-આ રોગ
માં, ત્રિદોષનાં મિશ્ર થયેલાં લક્ષણો જણાય છે. ૫૧

સન્નિપાતપાણ્ડુ: રોગ ૪ થો-ત્રિદોષ પાણ્ડુ
શબ્દ બુઝ્યો. ... ૪૮

સન્નિપાતપ્રતિશય નાસારોગ: રોગ ૫ મો-
આ રોગમાં વારંવાર સળખમ થઈ આવેને પછી
તે, પાછીને અથવા પાક્યા વગર, એકદમ મટી
ગયા સરખો જણાય; અને પાછો થઈ આવે
ત્યારે તેની અન્દર ત્રિદોષનાં લક્ષણો જણાય. ૬૧

સન્નિપાતસ્તપ્રદર: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં,
ત્રિદોષના પ્રકોપના મધ, ઘી, હરતાલ અને હાડ-
કામાંનો સ્નેહ, એ ચારે પદાર્થના રંગના સરખું
કર્ગન્ધીવાળું લોહી યોનીમાંથી વેહેવા માણે ૬૪

સન્નિપાત મસૂરિકા: રોગ ૭ મો-આ રોગ
માં, પગના સરખા ચપટા, ફેલાયલા, મધ્ય
ભાગમાં ઉણા, એક ખીબને અડીને અત્યન્ત
સેગભેળ થયેલા, અતિ ઠણકો મારનારા, અને
ધણે દિવસે પાકનારા આસમાની રંગના ફેડ-
લાઓ થાય છે. તે ફેડલાઓ પાક્યા પછી તેની
અન્દરથી કર્ગન્ધીવાળી રસી વહે છે. ૫૭

સન્નિપાત મુખપાક મુખાન્ત: સમ્ભવ રોગ:
રોગ ૫ મો-આ રોગમાં, મોઢાંની અન્દર લોહી
ની સાથે ત્રિદોષના પ્રકોપ પામવાથી, સર્વ દોષો-
નાં લક્ષણોવાળાં મણ થાય છે. ... ૬૧

સન્નિપાત મુત્રકૂલ: રોગ ૪ થો-આ રોગ-
માં, ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો મિશ્ર થયેલાં હોય છે.
આ રોગ અતિ કષ્ટસાધ્ય છે. ... ૫૩

વિષય પૃષ્ઠ
સન્નિપાત મૂર્ચ્છા: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં,
ત્રિદોષનાં લક્ષણો મિશ્ર થયેલાં જણાય છે. અ
પરમાર રોગની પેઠે ભાન વગરનો થઈને પડી
જાય છે પરંતુ તે વખતે મોઢામાંથી ફીણ નીક-
ળવાં, ઢાન્તની દોઢ વળી જવી; આખું તારવી
જવી વગેરે અપરમારનાં ખીજનં લક્ષણો આ
રોગમાં હોતાં નથી. ... ૫૦

સન્નિપાત રક્તવ્રણ: રોગ ૧૫ મો-આ રોગ-
માં, રક્ત સાથે ત્રિદોષનાં મિશ્ર લક્ષણોવાળું
વ્રણ થઈ આવે. ... ૫૫

સન્નિપાત વિસર્પ: રોગ ૭ મો-આ રોગમાં,
ત્રિદોષના લક્ષણો, મિશ્ર થયેલાં જણાય છે. ૫૭

સન્નિપાત વિસ્ફોટક: રોગ ૮ મો-આ રોગમાં
મધ્ય ભાગની અન્ધર ઉણડા, ફરતા ઉંચા, કઠણ
અને જરાતરા પાકનારા ફોડલાઓ થાય; શરી-
રની અન્ધર ઢાંઢ થાય; શરીર રાત્રી ચોળ થઈ
જાય; તરશ લાગ્યા કરે; શરીરનું ભાન ન રહે;
ઉલટી થયા કરે; આંખે તમસ આવી જઈને બેશુદ્ધ
થઈ જાય; ઠણકા માર્યા કરે; લવારો કરે; તાવ
આવી જાય; શરીર ખૂબ અને સુસ્તિ રહે; ૫૭

સન્નિપાતવ્રણ: રોગ ૮ મો-આ રોગમાં,
ત્રિદોષનાં લક્ષણોવાળું વ્રણ થઈ આવે છે. ૫૫

સન્નિપાત શિરોરોગ: રોગ ૬ ઠો-આ રોગ
માં, ત્રિદોષનાં મિશ્ર લક્ષણો જણાય છે ૬૨

સન્નિપાત થળ:-આ રોગમાં, ત્રિદોષનાં
લક્ષણો મિશ્ર થયેલાં જણાય છે. આ રોગ
દુ:સાધ્ય છે. ... ૫૧

સન્નિપાત સ્વરભેદ: રોગ ૫ મો-આ રોગ-
માં ત્રિદોષના લક્ષણો મિશ્ર થયેલાં જણાય છે.
આ રોગ અસાધ્ય છે. ... ૫૦

સન્નિપાત હૃદ્રોગ: રોગ ૪ થો-આ રોગની
અન્ધર વાતાદિ ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો જણાય છે પર

સન્નિપાત ક્ષય: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં,
ત્રિદોષનાં લક્ષણો સમાન રીતે મિશ્ર થયેલાં
હોય છે. ... ૪૯

વિષય પૃષ્ઠ
સન્નિપાતાતિસાર:-ત્રિદોષાતિસાર ૪૫૬
જ્યોત્સના ... ૪૭

સન્નિપાતાધિક વાતરક્ત: રોગ ૪ થો-આ
રોગમાં ત્રિદોષનાં મિશ્ર થયેલાં લક્ષણો જ-
ણાય છે. ... ૫૮
કંશોર ગુગુલ ... ૧૩૩

સન્નિપાતાપરમાર: રોગ ૪ થો-આ અપ-
રમારમાં ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો સાથે જણાય છે ૫૧

સન્નિપાતામવાત: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં,
ત્રિદોષનાં ચિહ્નો થવાની સાથે શરીરે સોજો પણ
થઈ આવે છે. આ રોગ કષ્ટસાધ્ય છે. ૫૧

સન્નિપાતારોચક: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં
ત્રિદોષ પ્રકોપવાળું મુખ થવાથી, અન્ન ખાવાપર
અરુચિ થાય છે. ... ૫૦

સન્નિપાતાર્શ: રોગ ૫ મો-આ રોગમાં,
ત્રિદોષનાં લક્ષણો મિશ્ર થયેલાં જણાવાં. ૪૮

સાન્નિપાતિક ઓષ્ઠાંગ: રોગ ૪ થો-આ રોગ
માં, ત્રિદોષ પ્રકોપથી, હોઠના પર અનેક જાતના
રંગની, ફોડલીઓ થઈ આવીને પછી કોઈ વખતે
કાળો, કોઈ વખતે પીળો અને કોઈ વખતે ઘોળો
હોઈ થઈ આવે. ... ૬૦

સન્નિપાતોઢર: રોગ ૪ થો-ત્રિદોષોઢર ૪૫૬
જ્યોત્સના ... ૫૨

સન્નિપાતોન્માદ: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં,
સર્વ દોષોનાં સમ્પૂર્ણ કારણોને લીધે ધણો ભય-
કર જણાય છે. ... ૫૧

બ્રાહ્મી સ્વરસ. ... ૭૩

કુમાણડ. ... "

પ્રદ્યુમ્ન ... "

શંખિની ... "

સન્નિપાતોપદંશ: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં,
ત્રિદોષનાં લક્ષણોવાળો સોજો થઈ આવીને પછી,
તે સોજો, વૃષણપર પણ થઈ આવે ત્યારે તીવ્ર
વેદના થવા માણડે; જલદી પાકી જઈને ફૂટે;
તેની અન્ધર જીવડા પડે; શિશનપરનું માંસ સડી
જાય; અને જુદી જુદી તરેહનું પૃષ્ઠ સ્ત્રવ્યા કરે. ૫૬

વિષય પૃષ્ઠ
સન્નિરુદ્ધ ગુહ ક્ષુદ્રરોગઃ રોગ ૨૨ મો-આ રોગમાં, ઝાડાપેશાબના વેગને પરાણે રોગી રાખવાથી, ગુદાની અન્દર રુધાઈ રહેલો વાયુ, ગુદાના દ્વારને રુન્ધી દે ત્યારે ગુદા દ્વાર સ્પર્શ થઈ જાય, તેથી માણડ માણડ ઝાડો ઉતરી શકે. આ રોગ ભયંકર કહેવાય છે. ... ૫૬

સન્યાસ રોગઃ રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, અત્યન્ત બળવાન થઈ પડેલો. કોઈ પણ દોષ, વાણી, દેહ અને મનનાં સ્વાભાવિક કામોને બંધ કરી દઈ, હૃદયની અન્દર પ્રવેશ કરી, બલહીન રોગીને બેશુદ્ધ કરી, લાકડીના જેવે જડ બનાવીને પછી રાખની માફક લામ્બો ઢળી પાડે છે. ૪૬

સન્યાસ સન્નિપાતજ્વર ભેદઃ-

સપત્નીવિહિત સ્ત્રીદોષરોગઃ રોગ ૨ જો-આ રોગમાં, એક પુરુષને, જે બે સ્ત્રીઓ પરણેલી હોય, તે બે સ્ત્રીઓમાંથી જેના પર, તેના પુરુષની અપ્રીતિ હોય, તે સ્ત્રીને, મનમાં બિદ યવાની સાથે કોઈ પણ જાતનો રોગ થઈ આવે છે. ૬૫

સપ્તધાતુગતામવાતઃ રોગ ૧ લો-સાતે ધાતુ-માંનો અમવાત. (આમવાત શબ્દ જુઓ. ૫૧)

સમાગ્નિઃ રોગ ૫ મો-આ રોગમાં, જઠરાગ્નિ, સારી પેટે ખાધેલાં અન્નને સારી રીતે પચાવે છે.

સમ્પ્રદપિટિકા શુક્રરોગઃ રોગ ૧૭ મો-આ રોગમાં, શિશ્નના પર શુક્રના લેપ કરીને પછી બંને હાથથી શિશ્નને ખૂબ ઝોળે, તેથી વગર મોઢાંની એક ફેડલી થઈ આવે. ... ૫૬

સમ્યગ્દગ્ધ વહ્નિદગ્ધ રોગઃ રોગ ૪ થો આ રોગમાં, અગ્નિથી શરીર સારી રીતે દાઝી જાય ત્યારે ચામડીનો રંગ પાકેલાં તાડફળના સરખો થઈ જાય; વા ખજૂતરના સરખો થઈ જાય; શરીર-પર તાડફળના સરખા ફરફેડા પડે તે છતાં ઘણી વેદના ન થાય; લોહી ન વહે અને પ્રણુ જલદી ભરાવા માણડે ... ૫૫

આકડો (ઉપવિષ) ૧ ... ૨૧૬

૧ આકડા નામે ઉપવિષના ગુણ. એ અથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગો છે.

વિષય પૃષ્ઠ
કાંસ્ય-કાંસાની ભસ્મ ૧ ... ૧૮૪
ગન્ધક ૨ ... ૨૧૨
સરિદ્રેગવિબન્ધકઃ રોગ ૧ લો નદીના વેગના સરખો વિબન્ધક અર્થાત્ અતિસાર રોગ. (અતિસાર શબ્દ જુઓ.) ... ૪૭
વૃદ્ધગંગાધર ચૂર્ણ. ... ૧૧૫
સર્વ રોગ શબ્દનાં ઔષધો-
સર્વાતિસાર ,, ,,
સર્વ કુષ્ઠોઃ-
કુષ્ઠકુદાર રસ. ... ૨૩૮
કેશોર ગુગુલુ ... ૧૩૩
ખદિરાચિદ્ધ ... ૧૭૨
સર્વગાત શુન્યતા વાતઃ-સ્તમ્ભવાત શબ્દ જુઓ.

સર્વ જગોએ વાળ લાવનારઃ-સર્વશઃ કેશો-ત્પાદક શબ્દ જુઓ.

સર્વ જ્વરઃ-બધી જાતના તાવો પર નીચેનાં ઔષધો વાપરવાં. ... ૪૬

અંગારક તૈલ ... ૧૫૪

આમલાદિ ચૂર્ણ ... ૧૧૦

કણ્ટકાર્યાદિ પાચન શૃત ... ૮૨

કુટબચિદ્ધ. ... ૧૭૧

ગુદચ્યાદિ ગણકવાય. ... ૭૯

સર્વ દષ્ટિરોગઃ-

અમૃતાદિ કવાય ... ૬૫

કુમારિકાદિ લેપ ... ૩૫૩

સર્વ દોષઃ-બધા દોષો (ત્રિદોષ શબ્દ જુઓ.)

સર્વ મધવિકારઃ-

ખજૂરાદિ મન્ય. ... ૧૦૩

સર્વ મેહઃ-બધી જાતના મેહો-પ્રમેહો પર નીચેનાં ઔષધો વાપરવાં. ... ૫૩

રોગ ૧ થી ૨૦

અમૃતા સ્વરસ. ... ૭૧

કુમાર્યાસવ ... ૧૬૮

૧ કાંસ્યકાંસાની ભસ્મના ગુણ. ૨ રોધેલા ગન્ધકના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ
સર્વ રક્તપ્રદર રોગો:- ...	૬૪
આર્દ્રકુટનવલેહ ...	૧૪૨
સર્વરોગ:-અધી જતના રોગો પર નીચેનાં ઔષધો વાપરવાં.	
અગત્યહુરીતક્યાવલેહ ...	૧૪૦
કેશોર ગુગુલુ ...	૧૩૩
સર્વ વાત:-અધી જતના જે વાતો તે.	
અનુવાસન તૈલક્રિયા ...	૨૮૪
„ (સ્નેહ) બસ્તિ ...	૨૮૩
ગોધુરાદિ ગુગુલુ ...	૧૩૫
સર્વ મ્રણુ:-	
કેશોર ગુગુલુ. ...	૧૩૩
સર્વશઃ ક્રેશોત્પાદક:-સર્વ જગોએ વાળ લાવનાર	
અધીમધુ તૈલ. ...	૧૬૦
સર્વ શ્વરોગ:-	
ગજકેસરી રસ. ...	૨૪૩
સર્વ શોથ ભેદ: રોગ ૭ મો-ત્રિદોષ શોથ ભેદ શબ્દ બુઝ્યો. ...	૫૩
સર્વ સંઘ્રહણી ૪૬-૬ પછી.	
પ્રહણીકપાટ રસ... ..	૨૪૬
સર્વાર્જણુ:-અધી જતનાં અછળાંપર નીચેનાં ઔષધો વાપરવાં.	
અમ્લિતુણ્ડી વટી ...	૨૪૩
અછળાંકુટક રસ... ..	૨૪૪
સર્વાતિસાર:-અધી જતના અતિસારો પર નીચેનાં ઔષધો વાપરવાં.	
અરલુતવ્દ પુટપાક ...	૭૫
આર્દ્ર કુટનવલેહ... ..	૧૪૨
કુટજત્વક પુટપાક... ..	૭૪
„ „ સ્વરસ ...	૭૨
સર્વાંશ:	
આર્દ્રકુટનવલેહ ...	૧૪૨
કુટનવલેહ. ...	૧૪૧
સર્વાંદર રોગો-અધી જતના ઉદરના રોગો કુમાર્યાસિવ. (અથ ઉદર રોગો)	૧૬૮

વિષય	પૃષ્ઠ
સર્વાંન્માદ:-અધી જતના ઉન્માદો પર નીચેનાં ઔષધો વાપરવાં.	
કૂષ્માણ્ડસ્વરસ ...	૭૩
સર્ષપિકા પ્રમેહપિટ્ટિકા: રોગ ૭ મો-આ રોગમાં, સર્ષવના સરખી, ઘોળા રંગની અને સર્ષવના કઠના જેવડી ફોડલીઓ થઈ આવે. ૫૩	
સર્ષપિકા શ્વરોગ રોગ ૮ મો-આ રોગમાં શ્વકનો-ઝેરી જલજન્તુનો ખરાબ રીતે લેપ કરવાથી, કફ વાતના પ્રકોપ થવાને લીધે શિશ્નની અન્દર અને બહાર સર્ષવના જેવડા અને સર્ષવના સરખા ઘોળા કાણુ ફોડલાઓ થઈ આવે છે. ૫૬	
સર્વણુ કરણ:-	
કાસીસાદિ ધૃત ...	૧૪૯
સર્વણુ શુક્રોગ: રોગ ૨ જે-ક્ષત શુક્રોગ શબ્દ બુઝ્યો. ...	૬૪
સંશોષી:-સંન્યાસજ્વરભેદ:-	
સંસર્ગજ કાય રોગ: રોગ ૬ ક્રો-આ રોગ. માં, બને દોષોનાં લક્ષણો એકઠાં થઈ જવાથી, દષ્ટિની અન્દર ભતભાતના રંગો દેખાય છે ૬૩	
સંસર્ગજ લિંગનાશ રોગ: રોગ ૬ ક્રો-આ રોગમાં બને દોષોનાં લક્ષણો સેળભેળ થઈ જઈને પછી દષ્ટિની અન્દર તરેહ તરેના રંગો ઉત્પન્ન થાય છે. ...	૬૩
સંસર્ગતિમિર રોગ: રોગ ૪ થો-આ રોગ. માં, બે દોષોથી તિમિર રોગ થયો હોય તો, એકાએક બને દોષોનાં લક્ષણો, એકક્રમ એકઠાં થઈ જવાથી દષ્ટિએ ચોખ્ખું દેખાય અને કોઈ દહાડો એકક્રમ દષ્ટિએ ઝાંખું પણ દેખાય. ૬૩	
સંસર્ગાંશ: રોગ ૬ ક્રો-આ રોગમાં, શરીરની ઉત્પત્તિ સાથે જ શુદ્ધાની અન્દર દારુણ કુદરો કરનાર; પાણુ રંગના; રાતા રંગના; કાળુ, અને અન્દરના ભાગમાં મુખવાળા કોણાઓ થઈ આવે; તેને લીધે શરીર ક્ષીણ થઈ જાય; સાદ ક્ષીણ થઈ જાય; જઠરાગ્નિ મન્દ થઈ જાય; વીર્ય નાશ પામી જાય; નિરન્તર શિરાઓમાં ઝાડો ભરાઈ જાય; પ્રજા થોડી થાય; ક્રોધી થઈ	

વિષય પૃષ્ઠ
નય; કૂટેલાં કાંસાના સરખો સાદ થઇ નય, માયું, નેત્ર કાન, નાક, એ સ્થલોમાં રોગ થઇ આવે; છાતીમાં કફ ભરાઈ નય તથા મોઢેથી લાળ અર્ચા કરે. આ અર્શ, માતા પિતાનાં અ-યોગ્યઆહારવિહારથી અને રોગીના પ્રારબ્ધથી, ત્રિદોષના પ્રકોપને લીધે ગુનાની ત્રિવલ્લિને ઉત્પન્ન કરનારૂં બીજ બગડી જઇને, તે ઠેકાણે માંસનો કાણ્ટો દેહની સ.થે ઉત્પન્ન થાય છે. આ અર્શ, કુષ્ઠ બીજમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ અર્શ, કુષ્ઠ બીજમાંથી ઉત્પન્ન થવાને લીધે અસાધ્ય છે.

સહઅર્શ: રોગ ૬ ઠો-સંસર્ગાર્શી શબ્દ જુઓ. ... ૪૮

સુગન્ધ: પ્રતિશ્ચાયનાસારોગ શબ્દ જુઓ.

સાન્દ્રમેહ: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં, મેહ થનારા પદાર્થો ખાવાથી બસ્તિની અન્દરનો કફ, કોપાયમાન થઇને, શરીરમાંના મેહ, માંસ અને ક્લેદ (દ્રવભાગને) દૂષિત કરે, તેથી વાસી થયેલો પેશાબ, બમી નય છે આ પર ઔષધ ન કરે તો મધુમેહ થાય છે. ... ૫૩

સાન્નિપાતિક ગ્રોષ્ઠરોગ: રોગ ૪ થો-સન્નિપાતિક ગ્રોષ્ઠરોગ શબ્દ જુઓ. ... ૬૦

સાન્નિપાતિક મહાત્યથ: રોગ ૪ થો-ત્રિદોષ મહાત્યથ શબ્દ જુઓ. ... ૫૦

સાન્નિપાતિક થોનિકન્દ રોગ: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં, ત્રિદોષનાં લક્ષણોવાળી ગાણ્ઠ થવાની સાથે ત્રિદોષના લક્ષણો જણાય છે. ૬૫

સારણુ ગાણ્ઠ: અન્યત્ર ક્લે શબ્દ જુઓ.

સિક્તામેહ: રોગ ૯ મો-આ રોગમાં, મેહ થનારા પદાર્થો ખાવાથી, બસ્તિની અન્દરનો કફ, કોપાયમાન થઇને શરીરમાંના, મેહ, માંસ અને ક્લેદ (દ્રવભાગને) દૂષિત કરે છે, તેથી રેતીના સરખાં મલનાં રજકણો, પેશાબની અન્દરથી નીકળે છે. આ પર ઔષધ ન કરે તો મધુમેહ થાય છે. ... ૬૨

સિક્તા વર્ત્ત્મ રોગ: રોગ ૧૭ મો-આ રોગમાં, પાંપણની અન્દરના ભાગમાં વેળુના

વિષય પૃષ્ઠ
સરખી ખડખણી મોટી ફેાડલીઓ થઈ આવી ને પછી તે ફેાડલીની આસપાસ ઝીઝી ઝીણી ફેાડલીઓ થઈ આવે. તેથી પાંપણની ચામડી પણ બગડી નય છે. ... ૬૨

સિક્કોન્માહ: રોગ ૧૧ મો-આ રોગમાં, ભાષણ કરતું; ખાતું તથા શરીર વડે ચાળાં પાડવા આદિ સર્વ ચિન્હો સિક્કના સરખાં કરે છે. ... ૫૧

સિધ્ધકુષ્ઠ: રોગ ૬ ઠો-આ રોગમાં, ધોળું, રાતું પાતળું, ખંજવાળવાથી ફેાડલા ઉપડી આવે એવું અને દૂધિયાના ફૂલના સરખું, ધોળું કુષ્ઠ ધણું કરીને છાતી પર થાય છે. ... ૫૬

સીળસ: શરીરપર ખંજવાળ આવીને પછી શરીરે રાતા રંગનાં ચાઠાં પડી આવે છે. (કાંક બુદ્ધરોગ શબ્દ જુઓ) ... ૫૬

સીળી: રોગ ૧ લો-મધ્વરિકા શબ્દ જુઓ ૫૭

સુગન્ધ કૃમિરોગ: રોગ ૮ મો-આહ્યન્તર કૃમિના કફજન્ય કૃમિ શબ્દ જુઓ. ૪૮

સુગન્ધિ પુંસ્તવદોષ રોગ: રોગ ૪ થો-આ રોગમાં, ખરાબ થે નિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી સ્ત્રી, શિક્ષને સુધે વા ખરાબ યોનિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો પુરુષ, યોનિને સુધે ત્યારે સશક્ત થાય, એ રીતે ચેતન પામ્યા પછી જ અંગસંગ કરી શકે. ૬૪

સુદાણુ ગણ્ઠમાલા: રોગ ૧ લો-સારી રીતે ભયંકર ગણ્ઠમાલા. (ગણ્ઠમાલા ગ્રન્થિ શબ્દ જુઓ) ... ૫૪

સુરામેહ: રોગ ૨ લો, આ રોગમાં, મેહ થનારા પદાર્થો ખાવાથી, બસ્તિની અન્દરનો કફ, કોપાયમાન થઇને, શરીરમાંના, મેહ, માંસ અને ક્લેદ (દ્રવભાગને) દૂષિત કરે, તેથી, ઉપરથી નિર્મળો, નીચેના ભાગમાં ડોળાયેલો અને દારૂના સરખો પેશાબ આવે. આ પર ઔષધ ન કરે તો મધુમેહ થાય છે. ... ૫૩

સ્ત્રીસુખી યોનિ રોગ: રોગ ૧૧ મો-આ રોગમાં, માતા થનારી સ્ત્રીઓ, વાપડા પદાર્થો

વિષય પૃષ્ઠ
ખાય છે, તેથી ગર્ભની અન્દરજ યોનિનું દ્વાર
અતિ સંકેત્યાદિ નય છે. ... ૬૫

સ્ત્રીકા રોગ; રોગ ૧ લો—આ રોગમાં,
સ્ત્રી જાણે ત્યારથી તે છેક પ્રથમ દૂર ખેસે, તેટલા
વખતની અન્દરની સ્ત્રવાવડી સ્ત્રીને અતિસાર
નામે ઝાડા થાય; શરીર તૂટે; તાવ આવી નય;
શરીર ધૂળે; તરશ લાગ્યા કરે; શરીર જડ થઈ
નય; સોજ થાય; પેટમાં શૂળ નીકળે; આ
પ્રમાણે થવા માણે છે સ્ત્રવાવડીને, અયોગ્ય
ઉપચારથી કલેશ પ્રાપ્ત થવાથી, વિષમાસને
ખેસાડવાથી અજીર્ણ થવાથી વા ખીજ કારણો-
થી ભયંકર સ્ત્રીકા રોગ થાય, ભયંકર સ્ત્રીકા-
રોગ—તાવ, અતિસાર, સોજ, શૂળ, પેટ ચઢી
આવતું, ખડનું ક્ષય થવું, તન્દ્રા, અસ્ત્રી, મોઢા-
માંથી પાણી છૂટતું, એ આદિ રોગો કફવાતથી
થાય છે. કષ્ટસાધ્ય સ્ત્રીકારોગ:—ભયંકર સ્ત્રીકા
રોગવાળી સ્ત્રીનું માંસ બળ અને જડરાશિ
ક્ષીણ થય ત્યારે કષ્ટસાધ્ય રોગ થાય, તાવ
આદિ ફરકે રોગ, સ્ત્રીકારોગ કહેવાય છે, તેમાં
એક રોગ મુખ્ય કહેવાય અને ખીજ મઠ્ઠ કર-
નારા રોગો કહેવાય ... ૬૫

દશમુલાદિ—શાલિપર્ણાદિ કવાય ૮૨

સ્ત્રીવર્ત શિરોરોગ: રોગ ૭ મો—આ રોગમાં
વાયુ, પિત્તની સાથે ભળવાથી, સ્વર્ણ ઉગવાની
સાથે જ ધીરે ધીરે માથું કુઞ્જવાનો આરમ્ભ
થાય; જેમ જેમ સ્વર્ણ વધારે ઉગતો નય, તેમ
તેમ આંખ અને મગ્ગરની વચમાં વધારે શૂળ
નીકળે; જેમ જેમ સ્વર્ણ આથમતો નય, તેમ તેમ
માથું ઉતરવા માણે; સ્વર્ણ, આથમ્યા પછી, માથું
કુઞ્જનું મટી નય; તેમ માંથામાં થતી પીડા,
કોઈ વખત ઠણ્ઠા અને કે ઘ વખત ગરમ પ્રયોગથી
મટે છે. ... ૬૨

શશમુહડ સ્વરસ ... ૭૩

સોમ રોગ: રોગ ૧—લો આ રોગમાં અતિ
મૈથુન, અતિ શેક તથા અતિ શ્રમ કરે; અતિ-
સારકારક કોઈ પ્રયોગ અજમાવે; કૃત્રિમ જાતનું

વિષય પૃષ્ઠ
ખાધેતું વિષ, પ્રકોપ પામે; આ સર્વ કારણોને
લીધે, શરીર માંહેનું પાણી કોપ થમાન થઈ,
પોતાનાં સ્થાનકેથી ભ્રષ્ટ થઈને પછી મૂત્રમાર્ગમાં
નય છે તે પાણી સવધોળું, સ્વચ્છ, ઠાઠું, ગન્ધ
વગરનું અને તણખ વગર પેશાબની જગોએથી
વેગથી, પુષ્કળ વહે છે, તેના વેગને, રોગી, અટ-
કાવી રાખવા મહેનત કરે તો પણ અટકાવી શકે
નહિ એ રીતે પેશાબ દ્વારા પાણી વહેવાથી,
રોગીનું શરીર સાવ અસ્વસ્થ થઈ નય; માથું
શિયલ થઈ નય; મોઢું અને તાળતું સ્કંધવા
માણે; તનસૂ આવે; બગામાં આવે; બકારો
કર્યા કરે; ચામડી સાવ ઢુખી થઈ નય; ભક્ષ્ય,
ભોજન્ય અને પેય પદાર્થો ગમે તેટલા ખાવા છતાં
પણ તૃપ્તિ થાય નહિ; એ પ્રમાણે આ રોગની
અન્દર શરીરમાંની સૌમ્ય ધાતુનો ક્ષય થવાથી,
આ રોગ, સોમ રોગ કહેવાય છે. આ રોગ,
સ્ત્રીઓને જ થાય છે ... ૫૩

સૌગન્ધિક પુંસ્તવદોષ રોગ:—સુગન્ધિપુંસ્તવ
દોષ રોગ શબ્દ બુઝો.

સૌરસ કૃમિ:—રોગ ૧૧ મો—રક્તજન્ય કૃમિ
શબ્દ બુઝો. ... ૪૮

સૌપિર દન્તપ્રલ: રોગ ૮ મો—આ રોગમાં,
કફની સાથે લોહીના પ્રકોપ પામવાથી, દાન્તના
મૂળમાં સોજ થઈ આવે. તેની અન્દર વેદના
થાય; તેમાંથી લાળ ગળે; અને તે જગામાં રહેતું
માંસ નાશ પામી નય. ... ૬૦

ધરિમેઢાદિ તેવ ... ૧૬૧

સૌમુરાર કૃમિ રોગ ૧૯ મો—શકૃન્નજન્ય
કૃમિશબ્દ બુઝો. ... ૪૮

સ્કન્ધ માલમુહ રોગ ૧ લો—આ રોગમાં,
ખાલકી એક આંખમાંથી પાણી ચૂસા કરે;
વારંવાર માથું ધ્રુણ વ્યા કરે; એક ખાજીનું હાથ
આદિ કોઈ પણ અંગ બેઠેર મારી નય—શૂન્ય
થઈ નય; શરીર જડ થઈ નય; પરસેવો વળ્યા
કરે; સ્તનને મુખમાં લે નહિ; થડી નય; લોધરા
સાદથી રુવે; મોઢું વાંડું થઈ નય; લાળ પડ્યા

વિષય પૃષ્ઠ
કરે; હસ્મેશાં ઉચ્ચુ જ નોચા કરે; રક્ત અને વસા
સરખું શરીર ગન્ધાય; ખિન્ન રહે; લીડડા સરખો
કઠણુ ઝાડો અન્ધાઈ નય; એક બાજુનો ડોળો
ગાલ અને ભસ્મર, એ ત્રણે સ્થાનો જરાતરા
ફરક્યા કરે; અને આંખો લાલચોળ થઈ નય;
વિકળ થઈ નય; વૈકલ્ય-શરીરે ખોડવાળો થઈ
નય અથવા નક્કી મરણ પામે. ... ૬૬

રેકન્દાપરમાર બાલગ્રહ; રોગ ૨ જો-વિશાખ
બાલગ્રહ શબ્દ બ્વચો. ... ૬૬

રેકન્દ વાતશ્ચલ:-
એરણ્ડાદિ શૃત:- ... ૮૯

રેકન્દ વ્યથા: ખભામાં થનારી જે પીડા, તે
એરણ્ડાદિ શૃત. ... ૮૯

રેતનરોગ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં છોકકે
આલેશી વા ગલિણી સ્ત્રીનાં દૂધવાળાં વા દૂધ
વગરનાં સ્તનની અન્ધર વાતાદિ દોષોના પ્રવેશ
થવાને લીધે, લોહી અને માંસના ખરાબ
થવાથી, પાંચ જાતના સ્તન રોગો થઈ આવે;
સ્તનપર સોજે થઈ આવે; તે સોજનાં કાહ
સાથે પીડા પણ થાય; ખરજ આવીને વિદ્રધિના
સરખી પીડા થઈ આવે, એ સોજે પાછોને ફૂટે;
આ સોજે જરાતરા થાય કે તરત જો તેનાપર
ઔષધોપચાર કરવામાં આવે તો તે તરત ખેસી
નય. આ પાંચ જાતના સ્તનરોગનાં વિશેષ લ-
ક્ષણો બાહ્ય વિદ્રધિનાં સરખાં જાણવાં. ૬૫

રેતન: વ્યથા:-સ્તનમાં-થાનમાં થનારી
જે પીડા, તે

એરણ્ડાદિ શૃત ૮૯

રેતનરેકન્દકરીમ્બુહુકયાત્યા વ્યથા:-આ
શબ્દ, પૃષ્ઠ ૮૯ માં એરણ્ડાદિ શૃતમાં છે, તેથી
તે શૃતનું એસડ, કટિ-મંદૂ-રેકન્દ-સ્તન અને
હુકય એ પાંચ રોગ પર લખેલ છે.

રેતન નાશ:-

અષ્ટવર્ગ ચૂર્ણ ... ૧૧૨

રેતન્ય રોગ સ્ત્રીદોષરોગભેદ: રોગ ૧ લો-
આ રોગમાં જાત જાતના ભારે આદિ પદાર્થો

વિષય પૃષ્ઠ
ખાવાને લીધે, વાતાદિ દોષો કોપાયમાન થઈને
માતાના ધાવણમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરે એ વિકાર
વાળું બગડેલું ધાવણ ધાવવાથી બાલકોને અ-
નેક પ્રકારના રોગો થઈ આવે ... ૬૫

રેતમ્ભવાત: રોગ ૪૦ મો-આ રોગમાં,
વાયુ, પ્રકોપ પામવાથી કાંઈ પણ કારણને લીધે
શરીર જડ થઈ નય ... ૫૮

રેતાયુક કૃમિ: રોગ ૨૧ મો-કદ્ રક્તના
પ્રકોપથી વાળા નામે એક જાતનો દોરાના
આકારનો કૃમિ રોગ થાય છે. ... ૪૮

સ્નાયુર્મ નેત્રરોગાન્તર્ગત નેત્રશુક્લગતરોગ:
રોગ ૧૨ મો-આ રોગમાં ઘોળા ડોળાપર
સ્થિર, ફેલાનારું, સ્ફુટું અને સ્નાયુના સરખું
માંસ વધવા માંછડે. તથા રસના સરખું લોહી
થઈ નય. ... ૬૩

સ્નેહા ઝર્ણ:-

ઉચ્ચુ વારિ ... ૨૫૬

સ્પર્શજ્ઞાન શ્વકરોગ: રોગ ૧૨ મો-આ
રોગમાં, શિશુના પર શ્વકનો લેપ કરવાથી લોહી
કોપાયમાન થાય છે તેથી શિશુપરની આમડીનું
સ્પર્શજ્ઞાન નાશ પામે છે. ... ૫૬

રેકરણ વાત: રોગ ૫૧ મો-આ રોગમાં
વાતપ્રકોપથી આખું શરીર વા શરીરમાંનો હર
કોઈ ભાગ ફરકવા માણડે. ... ૫૮

સ્ત્રી દોષ રોગ: રોગ ૧ લો:-... ૬૫

સ્ત્રીપુષ્પહૃત:-અટકાવ અન્ધ કરનાર.

તાલ-હરતાલ ભસ્મ. ... ૧૯૯

સ્ત્રીપ્રસંગ શોષ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં,
સ્ત્રીની સાથે અતિ મૈથુન કરવાથી, શુક્ર ધાતુનો
ક્ષય થઈ નય; મૈથુન કરવા ટાળે શિશુ અને
વૃષણમાં વેદના થાય; શુક્રનો સ્વાવ જરાક થાય;
કોઈ વખતે લોહીનો સ્વાવ થાય; શરીર ઘોળું
થઈ નય; શુક્રનો ક્ષય થયા પછી મન્નજનો ક્ષય
થાય. અને મન્નજનો ક્ષય થયા પછી અસ્થિનો

૧ સ્નેહાઝર્ણનો ઉપાય. એ મથાળામાં આ ઓ-
સડ તથા રોગો છે. ૨ તાલ-હરતાલ ભસ્મના ગુણ.

વિષય પૃષ્ઠ
ક્ષય થાય. એ પ્રમાણે ક્રમથી સર્વ ધાતુઓ
ઓછી થવા માણે છે. ... ૪૯
ઉત્તર અસ્તિ^૧ ... ૨૯૨
શ્લેષ્મીમૂત્રમાર્ગ:-

સ્વરભેદ:-સ્વરભેદ શબ્દ જુઓ. ૫૦

સ્વરભેદ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં, તાણી
ને મોટા અવાજે બોલે, વેઢાદિ ભાણે, ઝર ખાય,
કાષ્ટાદિ પદાર્થો ગળાપર વાગે; એ સર્વ કારણો
થી કોપાયમાન થયેલા વાતાદિ દોષો, સ્વરને
ઉત્પન્ન કરનારી ધમની નાડીમાં રહીને સ્વરનો
નાશ કરે છે. ... ૫૦

બિભ્રીતક ફલ ત્વચ્ચ પુટપાક ... ૭૬

નિદિધ્વકાદિ કષાય. (વેરવર્થ શબ્દપર)

સ્વરહ્રા ગલરોગ: રોગ ૯ મો-આ રોગમાં,
કફ, પ્રકોપ પામવાથી, વાયુના ફરવાનો માર્ગ
અન્ધ થઈ જાય; માર્ગના અન્ધ થવાને લીધે,
વાયુ પ્રકોપ પામીને ગળાને સ્પર્શ કરી નાંખે;
સાદ બેસાડી દે; ઘણા કપ્ટે અટકી અટકીને શ્વાસ
લઈ શકાય; અને આંખે અન્ધારા આવે. ૬૦

સ્વરક્ષય:-

કામદેવ ધૃત. ... ૧૪૭

સ્વલ્પદોષ પૂજિત:-થોડા દોષોથી પૂજ્ય
થયેલો. (ત્રિદોષ શબ્દ જુઓ)

સ્વેદ: રોગ ૧૧ મો સ્વેદસ્ત્રાવ પિત્તરોગ
શબ્દ જુઓ ... ૫૯

સ્વેદનાશ વાત: રોગ ૫૯ મો-આ રોગમાં
વાત પ્રકોપથી શરીરની અન્ધર પરસેવો વળે
જ નહિ. ... ૫૮

સ્વેદસ્ત્રાવ પિત્ત: રોગ ૧૧ મો-આ રોગમાં
પિત્તના કોપાયમાન થવાથી, શરીરની અન્ધર પર-
સેવો વળવા માણે છે. સ્લોક ૧૧૪ થી ૧૨૦ સુધી
દશમૂલાદિ-શાલિપણ્યાદિ ક્વાય (સ્વેદશબ્દપર).

પિપ્પલ્યાદિ કષાય. (પ્રસ્વેદ શબ્દપર).

હતાધિમન્થ સર્વાક્ષિ રોગ: રોગ ૮ મો-
આ રોગમાં, વાતજન્ય અધિમન્થ રોગપર
૧ સ્ત્રીના મૂત્રમાર્ગમાં ઉત્તરઅસ્તિ કેમ મારવી.
એ મથાળામાં આ ઓસડ તથા રોગો છે.

વિષય પૃષ્ઠ
ઔષધોપચાર ન કરવાથી, આંખમાંનો બધો
ડોળો શુષ્કના સરખો થઈ જાય; તેની અન્ધર
સોયો ખોસ્યા સરખી પીડા થાય અને દાહાદિ
તીવ્ર વેદના થાય ... ૬૦

હથેળીમાં પણ વાળ ઉગાડનાર-પાણિતલ
રોમોત્પાદક શબ્દ જુઓ

હનુપૃષ્ઠશિરોગ્રીવા કટિસ્તમ્ભ:-આ શબ્દ
પૃષ્ઠ ૧૫૬ માં પ્રસારિણી તૈલમાં છે, તેથી આ
તૈલનું ઓસડ કઠી-ગ્રીવા-પૃષ્ઠ-શિર અને હનુ,
એ પાંચ રોગ પર લખેલ છે.

હનુસ્તમ્ભન વાત: રોગ ૨ જો-આ રોગમાં
જીભની અન્ધર ચળ આવવાથી-જીભ ખરવડ-
લ્યાને શ્લેષ્મી પદાર્થો ખાવાથી અને લાકડી
આદિનો માર પડવાથી, હડપચીના મૂલમાં
રહેલો વાયુ, કોપાયમાન થઈ, હડપચીને, સાન્ધ્યા
ના ભાગથી, નીચેના ભાગમાં ફટી કરી નાંખીને
મોઢું પહોળું કરી દે, તેથી અનાજ ચાવી શકાય
નહિ તેમ મોઢેથી બોલી પણ શકાય નહિ ૫૮

ગુડાદિ નસ્ય, ^૧ ... ૨૯૭

હુરસ: રોગ ૧ લો-અર્શ શબ્દ જુઓ ૪૮

હૃતિવર્ણત્વ પિત્તરોગ: રોગ ૧૪ મો-આ
રોગમાં, પિત્તના પ્રકોપથી, શરીરનો વર્ણ, હરિત
પોપટિયા રંગનો થઈ જાય છે. ... ૫૯

હૃદિદ્રામેહ: રોગ ૧૨ મો-આ રોગમાં,
કપ્પુ પદાર્થો ખાવાથી કોપાયમાન થયેલું પિત્ત,
મેહ, માંસ અને ક્લેદ (દ્રવ ભાગ)ને ક્ષિત કરે
છે, તેથી તીખો. હૃજદરના રંગના સરખો અને
અળત્રા કરનારો ઉનો પેશાબ આવે. આ પર
ઔષધ ન કરે તો મધુમેહ થાય છે. ૫૩

અમૃતા સ્વરસ. ૭૧

ધાત્રી ”

હૃલીમક કમલા રોગભેદ: રોગ ૧ લો-આ
રોગમાં, પ્રથમ થયેલા પાણુ રોગ વાંજાના
શરીરની અન્ધર રહેલા વાતપિત્તના પ્રકોપ થવાથી
શરીરનો વર્ણ લીલો, કાળો અને પીળો થઈ જાય;

૧ ગુડાદિ નસ્ય કયા કયા રોગોપર દેહું ?

વિષય	પૃષ્ઠ
શરીરમાંથી બળ ઓછું થઈ જાય; દરેક કામ કરવાનો ઉત્સાહ—ઉભંગ મરી જાય; તન્દ્રા રહે; જઠરાગ્નિ મન્દ થઈ જાય; ઝીણુંતાવ આવી જાય; સ્ત્રીસંગ કરવામાં અપ્રીતિ થાય; શરીર તૂટે; શરીરની અન્દર દાહ થાય; તરશ લાગ્યા કરે; અન્ન ખાવાપર અરુચિ થાય અને ભ્રમ થાય....	૪૯
કામદેવ ધૃત.	૧૪૭
હૃસ્તિમેહ: રોગ ૧૭ મો—આ રોગમાં, કંઈ પિત્તના ક્ષય થવાને લીધે, કોપાયમાન થયેલા વાયુ શરીરની અન્દર રહેલી વસા, મનુષ્યનું ધાતુને અસ્તિત્વા મુખમાં આણે છે, તેથી, મદાન્મત થયેલા હાથીના ગણ્ડસ્થલમાંથી જેવી રીતે નિરન્તર મદ્ધે જરે છે, તેવી જ રીતે હૃસ્તિમેહનાં વેગ વગરનો, રસીવાળો પેશાબ, અટકી અટકીને આવે છે. આ પર ઔષધ ન કરે તો મધુમેહ થાય છે. ૫૩	
હાડી તાવ:—જ્યૈષ્ઠ્યનંતર શબ્દ જ્યૈષ્ઠ્ય.	
હારિદ્ર(ક)—સન્નિપાત જ્વરભેદ:—	
હિષ્કા:—આ રોગમાં દાહ કરનાર, પેટ ચઢાવનાર, રુક્ષ, ટાઢા અને ભારે પદાર્થોનું સેવન કરે; મુખમાં અને નાકમાં ધૂલ પેસે, વા ધુવાડો ધરે; તડકામાં વા પવનમાં ધણું કરે; મેહનત કરે; ભાર ઉપાડે; ઝાડા પેશાબના વેગને રોકે; અપવાસ કરે; પ્રાણવાયુ, ઉદાન વાયુની સાથે, “હિઝ્ હિઝ્” શબ્દ કરતો, યત્ન, પ્લીહા અને અન્ન, એઓને જાણે મુખ સુધી ખેંચી લાવતો હોયની? તેની પેટે ઉપર ચઢવા માણે	૪૯
અગ્રસ્થહરીતક્યાવલેહ ...	૧૪૦
કષ્ટકાર્યવલેહ ...	૧૩૭
કાળો સુરમો. ^૧ ...	૧૯૬
કેરાતાદિ કપાય. ...	૮૩
ગેરિક-ગેર. ^૨ ...	૧૯૭
હૃદય કંઈથલ:—	
એરણ્ડાદિ શૃત ...	૯૦
હૃદય વ્યથા: રોગ ૧ લો—હૃદયમાં થનારી જે પીડા, તે. (હૃદ્રોગ શબ્દ જ્યૈષ્ઠ્ય.)	૫૨

૧ કાળા સુરમાના ગુણ. ૨ ગેરિક-ગેરના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ
એરણ્ડાદિ શૃત ...	૮૯
હૃદય વાતથલ:—	
એરણ્ડાદિ શૃત. ...	૮૯
હૃદયથલ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, છાતીની અન્દર થળ નીકળે છે. (આનાં ખીજ લક્ષણો થલ રોગ પ્રમાણે જાણવાં. ...	૫૧
હૃદયાદક: રોગ ૩ જે—આભ્યન્તર કૃમિને કંઈજન્ય કૃમિ શબ્દ જ્યૈષ્ઠ્ય. ...	૪૮
હૃદયરોગ:—	
કેરાતાદિ કપાય. ...	૮૩
હૃદય:—	
કામદેવ ધૃત ...	૧૪૭
હૃદ્રોગ: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, પોતપોતાનાં કારણોથી કોપાયમાન થયેલાં દોષો હૃદયની અન્દર જઈ, અન્દર રહેલા રસોને ખરાબ કરીને પછી નાના પ્રકારની પીડાઓ ઉત્પન્ન કરે છે. વળી બહુ ઉષ્ણ, ઘણા ભારે; બહુ ખાટા, તુરા અને કડવા પદાર્થો લક્ષણ કરવાથી; બહુ થાકી જવાથી, કાષ્ઠાદિનો માર પડવાથી; હૃસ્તિમેહનાં જમ્યાપર પાછું તરત જમવાથી; ચિન્તાતુર રહેવાથી; અને મલ, મૂત્રાંદિકના વેગને અટકાવી રાખવાથી આ રોગ થાય છે. ...	૫૨
કાંકાયન ગુટિકા. ...	૧૩૧
ખદિરાચિદ્ર ...	૧૭૨
હૃદ્ધાસ:—મોઢામાં પાણી આવીને હીબકા આવવા સરખું જે થાય, તે.	
અમૃતાદિ શૃત ...	૮૨
ગુરુચ્ચાદિ ગણકવાથ. ...	૭૯
હૃદયરોગ: રોગ ૧ લો— હિષ્કા શબ્દ જ્યૈષ્ઠ્ય.	
હૃસ્વદષ્ટિ રોગ: રોગ ૭ મો—આ રોગમાં, પિત્તના પ્રકોપ પામવાથી, ટુંકી નજર થઈ જાય અને મોઢા પદાર્થો નાના દેખાવા માણે. ૬૩	
ક્ષાતજ ચોષ્ઠરોગ: રોગ ૬ લો—આ રોગમાં હોઠનાપર, કોઈ પણ પ્રકારનો માર પડવાથી ક્ષત પડીને, તે હોઠનાપર ફરતા ચીરાઓ પડે; તે ચીરાની અન્દર ઠણકા થવા માણે; ગાણ્ડ	

વિષય પૃષ્ઠ
અન્ધાય; અને ખરજ આવવાથી ખજવાળે કે
તરત પકે વહેવા માણે. ... ૬૦

ક્ષતજ વિસર્પ: રોગ ૯ મો—અભિધાતજ
વિસર્પ શબ્દ જ્ઞેઓ. ... ૫૭

ક્ષતજ સ્તનરોગ: રોગ ૫ મો આ રોગમાં
સ્તનપરલાકું આદિ કોઈ પદાર્થ વાગવાને લીધે
સોળે થઈ આવે; તે સોળે પાછીને ફૂટે તે સોળે
ફૂટ્યા પછી તે સોળવાળી જગોમાં છિદ્રો પડે;
અને વાતાદિ દોષોનાં સર્વ લક્ષણો જણાય. ૬૫

ક્ષતજ્વર: રોગ ૧૮ મો—આ રોગમાં, કોઈ-
પણ કારણને લીધે, શરીરની અન્ધર છિદ્ર પડ-
વાથી, તાવ આવી જઈ, વાયુ, કોપાયમાન થઈ,
લોહીને કોપવાળું કરે, તેથી, સોળે ચઢે; શરી-
રનો રંગ ફરી નીચ, શરીરમાં પીડા થાય તથા
ખીજ રોગો પાળુ થાય. ... ૪૬

યુક્ત્યાદિ ક્ષાય ... ૮૭

નાગરાદિ પાયન. ... ૭૬

ધ્રુવાદિ ક્ષાય ... ૭૯

સ્પષ્ટકાર્યાદિ પાયન શૂત. (સર્વ જવરોપર.) ૮૨

પિષ્પત્યાદિ ક્ષાય. ... ૮૩

ક્ષતવિદ્રધિ: રોગ ૫મો—આ રોગમાં, લાકડી,
માટીનું ઢેકું, કાટોડાનું ઢેકું અને પથ્થર, એ પદાર્-
થોંમાંના કોઈપણ પદાર્થનો માર પડવાથી અથવા
ખીજના કોઈ કારણથી, શરીરની અન્ધર ક્ષત—છિદ્ર
પડે છે ત્યારે જો અપથ્ય સેવન કરે તો કોપાયમાન
થયેલો વાયુ, શરીરમાં પડેલાં છિદ્રની ગરમીને,
શરીરની અન્ધર ફેલાવીને, લોહીની સાથે પિત્તને
કોપાયમાન કરે છે, તેને લીધે શરીરની અન્ધર
તાવ આવી નીચ, તરસ લાગ્યા કરે, દાહ ઉત્પન્ન
થાય, અને પિત્તવિદ્રધિના સરખાં ખાઈનાં ખીજ
લક્ષણો જણાય છે. આનાં ખીજ નામો અભિ-
ધાતજ વા આગતુક વિદ્રધિ છે. ૫૪

ક્ષતનળુ:—સઘોનળુ શબ્દ જ્ઞેઓ.

ક્ષતશુક (નિત્ર કૃષ્ણગતા) રોગ: રોગ ૩ નો-
આ રોગમાં પિત્તના કોપાયમાન થવાને લીધે
ડોળાના કાળા ભાગપર આંસુના સરખાં રંગનું

વિષય પૃષ્ઠ
અને સોઢ ખોંચ્યા સરખી જેમાં પીડા થાય
એવું કૂણું પડે. ... ૬૩

ક્ષત—સઘો ત્રણ શબ્દ જ્ઞેઓ.

ક્ષતોદર: રોગ ૭ મો—આ રોગમાં, અન્નની
સાથે ખાવામાં આવેલા કાણેટા. સોઢ, કાંકરા
આદિ પદાર્થો, પક્વાશયની અન્ધર ભત્તી વખતે,
જો વાંકાચુંક નીચ તો પક્વાશયની અન્ધર છિદ્રો
પડે; અથવા બગાસું આવીને પણ આન્તરડામાં
ચીરાઓ પડે; અથવા ઉતાવળું જમવાથી પણ
આન્તરડામાં ચીરાઓ પડે. એ રીતે આન્તર-
ડામાં પડેલાં છિદ્રોમાંથી અથવા ચીરાઓમાંથી
પાણીના સરખો સ્ત્રાવ શુદ્ધાદ્વારા વારંવાર બહાર
સ્રવવા માણે; નાભીની નીચેનું પેડું વધવા
માણે; અને પેડુંની અન્ધર ટોચવા સરખી
અથવા ચીરવા સરખી પીડા થાય; ૫૨

ક્ષય: રોગ ૧ લો—આ રોગમાં, અપાન વાયુ,
મલ અને મૂત્ર, એઓના વેગને રોકવા; શરીર-
માંના ધાતુનાશ પમાડવા; સાહસ કરવું; ક્વખતે
ભોજન કરવું અને ન પચે એવું ખાવું; એ પ્રમાણે
વર્તનારાઓના વાતાદિ દોષો, કોપાયમાન થઈ,
રસને વેહેનારી નસોનાં મોઢાં બન્ધ કરે; મોઢાં
બન્ધ થવાથી, રક્તાદિક ધાતુઓ ઉત્પન્ન ન થઈ
શકવાને લીધે શરીર સ્વકાર્ધન્ય; શરીરના સ્વકા-
વાથી શુક નાશ પામે; શુક, નાશ પામવાથી
મન્નળ ધાતુ સ્વકાર્ધન્ય એ રીતે મનુષ્યની સર્વ
ધાતુઓના ક્ષીણ થવાથી, શરીર ક્ષીણ થઈ નીચ;
શરીરના ક્ષીણ થવાથી. શ્વાસ ચઢી આવે; હાથ
પગ અને શરીર થાકી નીચ; કંદના ગડકા પડે;
તાળવે શોષ પડે; ઉલટી થયા કરે; જઠરાગ્નિ મન્ધ
પડી નીચ; મદ ચઢે; સળખમ થઈ આવે; ઉધરસ
આવે; ઉધ આગ્યા કરે; આંખ ધોળી થઈ નીચ;
સ્ત્રીસંગની ઇચ્છા થયા જ કરે; ખસાઓ, પાંસ-
ળાઓ અને હાથ, પગો એ ઠેકાણે દાહ થાય અને
શરીરમાં તાવ ભર્યો જ રહે. ... ૪૯

અગરસહરીતકયાવલેહ ... ૧૪૦

અભયાદિ મોઢક ... ૨૭૪

વિષય	પૃષ્ઠ
કટ્કલાદિ ચૂર્ણ	૧૧૪
કટ્કલાદિ ચૂર્ણ:-પાઠાન્તર.	,,
કટ્કલાદિ ચૂર્ણ.	,,
કપિત્થાષ્ઠક ચૂર્ણ	૧૧૬
કુમાર્યાસિવ.	૧૬૮
કૃષ્માણ્ડકાવલેહ.	૧૩૯
ગન્ધક ^૧	૨૧૨
ક્ષયજ્વરો રોગ: રોગ ૮ મો-શિર:પાક	
શિરોરોગ શબ્દ જ્ઞાઓ.	૬૨
ક્ષય તૃષ્ણા: રોગ ૬ ઠો-આ રોગમાં, શરી-	
રની અન્દરની રસ નામની ધાતુનો ક્ષય થઇ,	
તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થઇને મનુષ્ય, રાત્રિ દિવસ પાણી	
પીધા કરે, તોપણ શરીરે એન ન પડે; હૃદયમાં	
પીડા થયા કરે; હૃદય શૂન્ય થઈ જાય; શરીર	
પ્રજ્ઞા કરે; અને શોષ પડવા માણે. ૫૦	
ક્ષયસ્વરભેદ: રોગ ૬ ઠો-આ રોગમાં,	
રસાદિ ધાતુના ક્ષયથી, સ્વર બેશી ગયા હોય	
તો કણ્ઠમાંથી ધુવાડો નીકળવાના સરખો ભાસ	
થવાની સાથે શબ્દ નીકળે. આ રોગી, ન બોલી	
શકે ત્યારે મરી જશે એમ જાણવું. ૫૦	
ક્ષયથુ નાસા રોગ: રોગ ૧૦ મો-ક્ષવનાસા	
રોગ શબ્દ જ્ઞાઓ.	૬૧
ક્ષયથુનિરોધજ ઉદાવર્ત: રોગ ૬ ઠો-આ	
રોગમાં, છિક્ષ આવતી હોય, તેને અટકાવી રાખ-	
વાથી, ડોક ગ્રહાર્થ જાય; માથામાં શ્વળ નીકળે;	
અર્દિત વાત તથા અર્ધાવભેદક રોગો થાય અને	
સર્વ ઇન્દ્રિયો દુર્બલ થઈ જાય.	૫૨
ક્ષવનાસા રોગ: રોગ ૧૦ મો-આ રોગમાં,	
નાકના છિદ્રની પાસેનો આશ્રય કરનારાં મર્મ-	
સ્થાનની જગ્યામાંથી, કોપાયમાન થયેલો વાયુ,	
કંકની સાથે મોટો શબ્દ કરીને નાકની અન્દરથી	
બહાર નીકળે છે.	૬૧
કુષ્ઠાદિ ધૂત.	૧૬૩
,, તૈલ.	,,

૧ શોષલા ગન્ધકના ગુણ.

વિષય	પૃષ્ઠ
ક્ષાર દ્રવ્ય રોગ:-	
સર્પિ ક્વલ.	૩૧૩
સર્પિ ગણક.	૩૧૦
,, પ્રતિસારણ	૩૧૨
ક્ષારમેહ: રોગ ૧૬ મો-આ રોગમાં, ઉપ્પ	
પદાર્થો ખાવાથી કોપાયમાન થયેલું પિત્ત, મેહ,	
માંસ અને કલ્લે (દ્રવ ભાગ)ને દૂષિત કરે છે,	
તેથી, ક્ષારના પાણીની પ્રમાણે, ગન્ધ, રંગ, રસ	
અને સ્પર્શના સરખો પેશાબ આવે છે. આ પર	
ઓષધ ન કરે તો મધુમેહ થાય છે. ૫૩	
અમૃતા સ્વરસ.	૭૧
ધાત્રી ,,	,,
ક્ષિપ્રમૃત્તા વાત: રોગ ૫૭મો-આ રોગમાં, વાયુ	
પ્રકોપ પામવાથી, વારંવાર મુંતરવા જતું પડે. ૫૮	
ક્ષીણ: લોહી વહેવાથી ક્ષીણ થયેલ.	
ઔણાદિ માંસરસ. ^૧	૩૪૬
ક્ષીણ દુષ્ટ આર્તવ: રોગ ૭ મો-આ રોગના	
લક્ષણો વાતપિત્તકૃષ્ટ ક્ષીણ દોષ-કૃષ્ટ શુક્ર ધાતુ	
રોગના સરખાં જાણવાં.	૬૪
ક્ષીણલસકાલરોગ: રોગ ૧૫ મો-વિચિત્ર	
બાલરોગ શબ્દ જ્ઞાઓ.	૬૫
શુદ્ર શ્વાસ: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં વધારે	
મહેનત વા વધારે રુક્ષ બોજન કરનારનો વાયુ	
જરાતરા કોપાયમાન થઇને, પવનને ઉપર	
ચઢાવે છે....	૪૯
શુદ્રા હિષ્કા: રોગ ૧ લો-આ રોગમાં,	
હાંસડીના મૂળમાંથી એટલે કણ્ઠ અને ખભાની	
સન્ધિનાં મધ્ય ભાગમાંથી, હિંદ્ર હિંદ્ર કરતો શબ્દ	
ધણે વખતે ધીમે ધીમે નીકળે છે. ૪૯	
શુદ્ધાવિધાતજ ઉદાવર્ત: આ રોગમાં, કં-	
ડીને જાણ લાગ્યા છતાં ન ખાવાને લીધે, આંખે	
અન્ધારાં-તમસ્ આવે, શરીર તૂટવા માણે,	
અન્ન ખાવાપર અરુચિ થાય, થાક લાગે, અને	
આંખમાં ખાડા પડી જાય છે.	૫૨

૧ લોહી વહેવાપર કયા કયા જનાવરોનો રસ ખીવો? એ મથાળાંમાં આ ઓસડ તથા રોગો છે.

ઇતિ રોગક્રમોપરિ ઔષધક્રમાનુક્રમશ્ચિકા.

“ગુજરાતી” પત્રનું

બુકસાઈઝ

પંચાંગ

પંચાંગની
વર્ણના.

અસાર સુધી પંચાંગના પુઠાં એકદમ હલકા પાતળા, તાજુત બનાવવામાં વપરાતા ચીનાઈ સિંદુરિયાં કાગળનાં થતાં હતાં, જેથી પંચાંગ થોડા સમય વપરાશમાં આવતાં, તેનું પુઠું ફાટીને ચૂરેચૂરા થઈ જતું હતું. આથી અમારાં પંચાંગનું કવર ટકાઉ બનાવવામાં આવ્યું છે, એટલું જ નહિ, પણ તેને સુંદર અને આકર્ષક કરવામાં આવ્યું છે.

જ્યોતિષના
સંપૂર્ણ
હકીકત

આ પંચાંગમાં જ્યોતિષને લગતી સઘળી હકિકત સંપૂર્ણ વિગતવાર રીતે આપવામાં આવી છે.

ઉપરાંત સર્વ સંપ્રદાયના તહેવારોની ટીપ, વિદ્યમાન આચાર્યોની ટીપ, પારસી, ખ્રિસ્તી, મુસલમાન તારીખો

(૨)

આપવામાં આવી છે. પ્રાતઃસ્પષ્ટ સૂર્ય,
ચંદ્રની રાશી, ઇષ્ટ ધરી વગેરે જાણા-
વવામાં આવ્યાં છે કે જેથી જન્માક્ષર,
પત્રિકા બનાવવાનું કામ મુલભ થાય.

જીવન વિવેક દિનદશાના કોઠા, ગ્રહ, ગ્રહસ્થાન,
સારી ખુરી દશા, તે દશા ભોગવવાનો
સમય, દાન, જપ વિધિ દર્શાવે છે અને
આ સિવાય મુદ્દર્તો સ્પષ્ટ અને નિર્ણયા-
ત્મક રીતે જણાવવામાં આવ્યાં છે.
પંચાંગમાં પ્રશ્નનો વિષય ખારીક-
તાથી આપવામાં આવ્યો છે.

અંગ સ્ફુરણનું ફળ અને પક્ષી-
પતનનું ફળ પણ આપવામાં આવ્યું
છે. તેમજ ગ્રહણ હિન્દના કયા ભાગમાં
દેખાશે તેનો નકશો તથા ગૃહોનાં ચિત્રો
આપ્યાં છે.

દરરોજની આ પંચાંગમાં દરરોજ વ્યવહારમાં
જપ પરતી અને ધરકામમાં જરૂર પડતી માહિતી
હકીકત આપવામાં આવી છે. માસે માસનું
વારે વારીક બાજુ ગણવાનો કોઠો,
ટપાલની હકીકત, તારની હકીકત,

(૩)

રેલ્વે, રેલ્વેપાર્સલ, વેલ્યુપેયેબલ, રેલ્વેના
કાયદા, પાસેન્જરના હક્ક શા, નુકશાન
માટે રેલ્વેની જવાબદારી, સ્ટેમ્પ એક્ટ,
આવકવેરો વગેરે હકિકત સમાવી છે.

વેપાર ધંધાને
હક્કની

જકાતવેરાનો દર, લોનો, લોનની
પાકતી મુદત, લોનના વ્યાજ મેળવવાની
તારીખ આપવામાં આવી છે. સોનું,
ચાંદી, સુતર, રૂ, કરિયાણા બજારની
હકીકત તેમના એસોસિએશનના અંધા-
રણ, પતાવટના નિયમો અને કાનુનો
આપ્યા છે.

ઉપરોક્ત
નવીનતા

વિષયોની અનુક્રમણિકા દાખલ કર-
વાથી દરેકને વારેવારે પાના ફેરવી
વિષય શોધવાની તકલીફ દૂર કરી
સુગમતામાં વધારો કર્યો છે.

હક્કની

લોક માગણીનો સત્કાર કરી વ્રત
કથાનો ભાગ પણ આપવામાં આવ્યો
છે. કથા ભાગ હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રમાંથી
લેવામાં આવે છે અને તેમાં સદ્બોધ
રૂપી અમૃત ઝરે છે.

(૪)

“ગુજરાતી” પત્રના બુકસાઇઝના

પંચાંગ માટે

‘પ્રજ્ઞાપદ્મ’ ‘સૌરાષ્ટ્ર’ ‘ગુજરાતી પંચ’ હીંદી પંચ’
‘પ્રભાત’ ‘સાંજવર્તમાન’ ‘બુદ્ધિ પ્રકાશ’ વીગેરે પત્રો
અને માસિકાએ પ્રશંસા કરી છે.

વેપારીઓએ બુકસાઇઝ માટે પુરતો અંતિમ
જણાવ્યો છે.

તમારી જાહેરખબર આ પંચાંગમાંજ આપણે કારણ
કે ગામોગામ, શહેરોશહેર, દેશપરદેશ જ્યાં ગુજરાતી
ત્યાં

બુકસાઇઝનું ‘ગુજરાતી’ પંચાંગ વેચાય છે

મુંબઈમાં
૦-૩-૦

મુલ્ય
જહારગામ
૦-૩-૬

ટીકોટો મોકલે
ઘેર પહોંચવું
૦-૪-૬

ધી “ગુજરાતી” પત્રની ઓફીસ
કાળાઘોડા બેકહાઉસ લેન, કોટ,
મુંબઈ.

સચિત્ર નવું ભાષાંતર

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

આલોક અને પરલોક સાથે જીવનનો સંબંધ કેવો છે તે શ્રીકૃષ્ણે પોતાના ભક્ત અને સખા અર્જુનને સમજાવ્યું અને તેથી અર્જુનને છોડેલાં શસ્ત્રો અર્જુન પાસે પાછાં ઉંચકાવ્યાં તેજ વાત શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના શબ્દોમાં ગુજરાતીમાં ઉતારેલી છે.

ટીકાકારોના શબ્દો કે વિચારોની ભેળભેળા કરી આ ભાષાંતર ન કરતાં વાંચકો શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સંવાદમાં રહેલું રહસ્ય સ્વયં વિચારી શકે તે દૃષ્ટિએ આ ભાષાંતર કરેલું છે.

આમાં (૧) શ્રીગીતાનો છંદ, (૨) શ્રીગીતામાં પૂજાયલા પ્રશ્નો, (૩) શ્રીગીતાના રહસ્યના શ્લોકો, (૪) અર્જુનને જ શ્રીકૃષ્ણે ગુણ જ્ઞાન શા માટે કહ્યું, (૫) શ્રીકૃષ્ણનાં નામો વગેરે વગેરે ઘણી હકીકત આપેલી છે.

મૂળ પાત્રોના શબ્દો અને વચનો શા છે તે જાણવાને માટે આ જ એક ભાષાંતર ગુજરાતીમાં છે.

કાગળનું કાર્યું પુઠું ૦-૬-૦

પાણીમાં પલળે નહિ, ઘસરકા પડે નહિ અને ઉધાધ ખાય નહિ તેવાં પુઠામાં

કિંમત માત્ર ૦-૭-૦.

રેશમી પુઠામાં ૦-૯-૦.

(ટપાલ ખર્ચ જુદું, દોઢ આનો)

શ્રીસત્યનારાયણની કથા

મૂળનું સંશોધન કરી તે પ્રમાણે ગુજરાતી તથા હિંદીમાં નવાં ભાષાંતર કરાવેલાં છે. (પાનીઆમાં) માત્ર મૂળની કિંમત ૩ આના.

ગુજરાતીમાં ભાષાંતર અને મૂળ ૪ આના. } ટપાલ ખર્ચ જુદું,
હિંદીમાં ભાષાંતર અને મૂળ ૪ આના. } અર્ધો આનો.

ધી ન્યુસ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

કાળાધોડા, બેદ-હાલસ લેન, કોટ, મુંબઈ નં. ૧

પંડિત નારાયણ મૂળજી બુકસેલર

ઝવેરખાગ, કાલકાદેવી મુંબઈ નં. ૨.

ધી ન્યુસ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

મતમતાન્તર સહિત ગ્રંથસૂત્ર પાઠ સહિત

બૃહત્સ્તોત્રસરિત્સાગર

વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના સ્તોત્રોનો આવો મોટો સંગ્રહ અગાઉ બહાર પડ્યો નથી. એમાં આચાર્યશ્રીના, શ્રીવિકૃલેશજીના, શ્રીરઘુનાથજીના, શ્રીહરિરાયજીના, શ્રીજીવનજી મહારાજના, શ્રીગોકુળાધીશજી વગેરે ગોસ્વામીશ્રીઓના રચિત ૩૦૬ સ્તોત્રો છે.

સુવર્ણમાં સુગંધ

આ ૭૯૨ પાનાના ગ્રંથમાં સ્તોત્રકર્તા આચાર્યશ્રીઓના સુંદર ચિત્રો છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યનું ત્રણ રંગમાં છાપેલું ચિત્ર, સત્તાવાર શ્રીજીબાવાનું, શ્રીયમુનાજીનું, કિશનગઢવાળું આચાર્યશ્રીનું, શ્રીગુસાંબજી, શ્રીરઘુનાથચરણ, શ્રીહરિરાયજી, શ્રીવિકૃલરાયજી, શ્રીજીવનજી મહારાજ તથા શ્રીગોકુળાધીશજીનાં ચિત્રો છે.

પાકું પુઠું રૂ. ૫-૦-૦

રેશમી રૂ. ૫-૪-૦.

શ્રીશંકરાચાર્યની ટીકાનુસાર ગુજરાતીમાં આ એક જ ભાષાંતર છે.

શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામ

સહ પંચરત્ન

(૧) શ્રીવિષ્ણુશતનામ; (૨) શ્રીવિષ્ણુ અષ્ટાવિંશતિ નામ; (૩) શ્રીવિષ્ણુ પોડશનામ; (૪) શ્રીવિષ્ણુ નામાષ્ટક; અને (૫) શ્રીવિષ્ણુનામમાહાત્મ્ય.

કેટલાક પુઠાંપર કે મુખપૃષ્ઠ પર કે જાહિરાતમાં લખે છે કે “શ્રી પૂજ્યપાદ શંકરાચાર્યની ટીકાનુસાર,” પણ તે સત્ય છે કે નહિ તે શ્રી શંકરાચાર્યની ટીકા સાથે સરખાવી જોવાથી ખાતરી થશે.

કાગળના પુઠાંમાં માત્ર અઢી આના.

પાણીમાં પલળે નહિ તેવાં પુઠાંમાં માત્ર ચાર આના.

રેશમી પુઠાંમાં પાંચ આના. ટ. ખ. જુદું. અર્ધી આનો.

નોંધ—શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામ મુળ શ્રી શંકરાચાર્યના ભાષ્ય સહિત છપાય છે.

પંડિત નારાયણ મૂળજી બુકસેલર,

કાળાઘોડા, બેક-હાઉસ લેન, મુંબઈ નં. ૧

પવિત્ર અધિક માસમાં

ચાતુર્માસમાં અને અન્ય પવિત્ર પ્રસંગે પારલૌકિક હેતુ માટે સત્તાહમાં
દાન આપવાને

શ્રીમહાપ્રભુજીની વેદસ્તુતિ અને ટીકા સાથે

શ્રીસત્ત્વર્ણિક માગવત

મોટા અક્ષર, ઉત્તમ જાડા ચીક્કણા કાગળ પર
સચિત્ર

આમાં શ્રીનાથજીની મંગળાસ્વરૂપની ઉત્તમ છબી આપેલી છે.

આવું સુંદર ભાગવત આજ સુધીમાં છપાયું નથી.

કિંમત રૂ. ૧૨-૦-૦

બુકપોસ્ટ રૂ. ૧-૧૧-૦

નૂતન બૃહત્સ્તોત્ર રત્નહાર

૧ સ્તોત્રોના અન્થો દગલાઅંધ જુદેજુદે નામે બાહાર પડ્યા છે,
પણ સ્તોત્રરૂપ મોતીઓને પદ્ધતિપુરઃસર એક દોરામાં પરોવી તેની એક
સુંદર માળા બનાવવાનું કાર્ય તો આ પેહેલું જ છે.

૨ પદ્ધતિસર સ્તોત્રો ગોઠવેલાં તમને અન્યત્ર મળશે નહિં.

૩ અન્ય સંગ્રહ કરતાં આ માળાનો વધારે મોટો સંગ્રહ છે.

૪ આમાં પંચશ્રુતિગીત, આહુનિક આદિ અનેક સ્તોત્રો છે.

૫ સુપરરોયલ ૩૨ પેજના ૧૦૦૦ પાનાથી વધુ પાનાં આમાં છે.

૬ સુંદર ચીક્કણા ગ્લેઝ કાગળપર આ સંગ્રહ છાપેલો છે.

પાણીથી પલળે નહિં, નખાદિના ધસરડા પડે નહિ અને ઉંધાધ
ખાય નહિં તેવા મજબુત પુઠાંમાં એક પુસ્તકાકારમાં કિંમત ૧-૧૪-૦

બે ભાગમાં }	ભાગ ૧...	૧- ૨-૦
	ભાગ ૨...	૧- ૨-૦

રેશમી પુઠાંમાં એક ભાગમાં	૨- ૪-૦
--------------------------	-----	-----	--------

" " બે	૨- ૮-૦
--------	-----	-----	--------

ટપાલ ખર્ચ વી.પી. સાથે જુદું.

અવેરબાગ, કાલકાદેવી, મુંબઈ નં. ૨

ધી ન્યુસ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

શ્રીપરમહંસ પરિબ્રાજકાચાર્ય સદાશિવેન્દ્રસ્વામિકૃત

આત્મવિદ્યાવિલાસ

બ્રહ્મજ્ઞાનથી થતા પરમાનંદનો અનુભવ કરાવતા,

ગાગરમાં સાગરનો લાભ આપતા

ત્રેસઠ આર્યાવૃત્તમાં નિર્દોષ પદોથી વેદાંતશાસ્ત્ર ભર્યું છે
તથા

વૈરાગ્યપંચક

આ પાંચ ઉત્તમ શ્લોકોનું વાંચન શ્રીકૃષ્ણરૂપ ધનની
ધન્વજી રાખનારને આનંદ આપ્યા વિના રહેશે નહિ.
મૂલ્ય એ આના.

❖

શ્રીપરમહંસ પરિબ્રાજકાચાર્ય સદાશિવેન્દ્રસ્વામિકૃત

અદ્વૈતમજ્જરી

કુંડી સાદી સરળ ભાષામાં અદ્વૈત સિદ્ધાંતનો
સુવાસ ભોગવવો એ માણસનું અહોભાગ્ય છે
તથા

શ્રીદક્ષિણામૂર્તિપ્રાદુર્ભાવ

શિવરહસ્યમાં કહેલી દક્ષિણામૂર્તિ પ્રાદુર્ભાવની કથા ધણી રસવાળી
અને આનંદ આપે તેવી છે. ભાષાની મીઠાશ કાંઈક અલૌકિક છે.
મૂલ્ય ચાર આના.

*આ ચારે ગ્રંથોનાં ભાષાંતર શ્રી મહામહોપાધ્યાય
હાથીભાઈ હરિશંકર શાસ્ત્રીનાં કરેલાં છે.

શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામયુતસ્તોત્ર પંચરત્ન

આ (૧) શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામ, (૨) શ્રીવિષ્ણુશતનામ, (૩)
શ્રીવિષ્ણુઅષ્ટાવિંશતિ નામ, (૪) શ્રીવિષ્ણુષોડશ નામ અને (૫) શ્રી
વિષ્ણુનામાષ્ટક તથા (૬) શ્રીવિષ્ણુનામમાહાત્મ્યનો સંગ્રહ સંસ્કૃતમાં છે.
મોટા અક્ષરમાં માત્ર મૂળ, કિરમત ૩ આના; રેશમી પુઠાંમાં
પાંચ આના; ૮.ખ. એક આનો. સામટી પ્રત લેનારને કિંદાવત.

પંડિત નારાયણ મૂળજી બુકસેલર

કાળાઘોડા, બેક-હાઉસ લેન, મુંબઈ નં. ૧

યોગીન્દ્રશ્રી ભર્તૃહરિકૃત વૈરાગ્યશતક

સંસ્કૃતના અભ્યાસીઓને મદદગાર થઈ પડે તેવું સરળ ભાષાંતર આ એક જ છે.

આમાં વૈરાગ્યના દશ દશ દશકના શ્લોકો વ્યવસ્થાપૂર્વક આપ્યા છે.

શ્લોકોનો અર્થ અને સંબંધ સમજવા માટે સરળ વિવેચન

અને દીકા પણ આપી છે.

શ્લોકોમાં કયો અલંકાર છે તે પણ આપ્યું છે.

કિમ્મત માત્ર છ આના

(સચિત્ર)

શૃંગારશતક

આ શતકનું ભાષાંતર ઘણું સરળ અને બોધક છે. સર્વ શ્લોકોને

વ્યવસ્થાપૂર્વક વેહેચેલા છે.

શ્લોકોનો અર્થ અને સંબંધ સમજવા માટે સરળ

વિવેચન અને નોંધો આપી છે.

શૃંગારશતકમાં આવતા શ્લોકો કામકળાના ક્યાક્યા વિષયોના

સૂચક છે તેની ખાસ નોંધ આપી છે.

બીજી શ્લોકોમાં કાવ્યના ક્યાક્યા અલંકારો આગ્યા છે તે પણ આપ્યું છે.

આવું ભાષાંતર બીજું થયું નથી. એક વાર વાંચવા માંડ્યા પછી

છોડવાનું મન નહિ થાય.

કિમ્મત દશ આના

દેશોન્નતિનો મોહનમંત્ર

કર્તા મણિલાલ ઇચ્છારામ દેશાઈ બી.એ.

બંગલગંતી ચળવળ સમયે લોકોમાં જે સ્ફુર્તિ આવી હતી અને દેશસેવા

માટે જે પ્રયત્નો થવા માંડ્યા હતા તેને લખને યોગ્યચેલી એક અપૂર્વ

રાજકીય જ્ઞાનબોધક સ્વદેશસેવા શીખવતી નવલકથા.

મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦.

વી. પી. ત્રણ આના

ઝવેરબાગ, કાલકાદેવી, મુંબઈ નં. ૨

ધી ન્યુસ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

સદીક

શ્રીશિવમહિમ્ન સ્તોત્ર

મહિમ્ન સ્તોત્ર ઘણી સંખ્યામાં બહાર પડેલ છે; પરંતુ આવી પ્રત હજી સુધી બહાર પડી નથી, એમ નિરૂપતાથી કહી શકાયે છીએ. આ પ્રતમાં મૂળ શ્લોક, પદ્મછેદ, અન્વય, સ્પષ્ટીકરણ અને ભાવાર્થ

પુનઃ

એજ શ્લોક હરિપદ્મમાં કેમ ઘટાવેલો તે માટે પદ્મછેદ, અન્વય, સ્પષ્ટીકરણ અને ભાવાર્થ આપ્યો છે. મુલભ મૂલ્ય ૦-૬-૦. ટપાલ વી.પી. ૦-૨-૬.

હિંદ અને બ્રિટાનિયા

કર્તા-સ્વ. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઈ

કર્તાની છબી

કર્તાના સ્વાક્ષર

આ પુસ્તકે ગુજરાતી સાહિત્યમાં અજબ જગૃતિ આણી હતી. ગુજરાતી ભાષામાં આની બરાબરીનું કોઈ પુસ્તક નથી. આ એક જ પુસ્તક છે કે જેને માટે દેશની ધારાસભામાં અને પાર્લામેન્ટમાં સવાલો પૂછાયા હતા.

મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦

પોસ્ટેજ ત્રણ આના બુદ્.

આયર્લેન્ડમાં સીનકીનની પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ

અમારૂં તે અમારા માટે

કર્તા મંગળદાસ મંછારામ પકવાસા

બી.એ.એલ.એલ.બી. સોલિસીટર.

આયર્લેન્ડના લોકોએ સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિ કરવા માટે જે લડત ચલાવી હતી, જે અનેક પ્રકારના ભોગ આપ્યા હતા તેનું ઉમદા ચિત્ર.

રા. રા. ક. મા. મુન્શી બી.એ.એલ.એલ.બીના ઉપોદ્ધાત સહિત.

મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦

વી. પી. ત્રણ આના બુદ્.

પંડિત નારાયણ મૂળજી બુકસેલર,

કાળાઘોડા, બેક-હાઉસ લેન, મુંબઈ નં. ૧

શ્રીપુષ્ટિમાર્ગીય સ્તોત્રરત્નાકર

પુરુષોત્તમસહસ્રનામ, ષોડશ ગ્રન્થ, સર્વોત્તમ સ્તોત્રાદિ ૮૧ સ્તોત્રોનો સંગ્રહ.

કાગદી પુટું-આઠ આના.

રેશમી પુટું-દશ આના.

મહાકવિ લોલિઅરાજનું

વૈદ્યજીવન

મૂળ શ્લોક, તેનું પદ્યાત્મક ભાષાંતર, તેપર અર્થબોધક ટીકા, કવિનું જીવનચરિત્ર, માર્ગદર્શક ઉપોદ્ધાત, ઉપયોગી પરિશિષ્ટ: ગુજરાતી ભાષામાં આવું ભાષાંતર યોગ્ય નથી. પ્રત્યેક શ્લોકમાં રસ ઝરે છે.

વૈદ્યકનું વૈદ્યક અને શૃંગારનો શૃંગાર

મૂલ્ય ૧-૦-૦. ટપાલ ૦-૧-૦. વિ. પી. ૦-૨-૦. રૂ. ૧-૨-૦ ની ટીકાટ મોકલી આપનારને ધેરબેઠાં

માધવનિદાન-પંડિત શ્રી માધવાચાર્ય પ્રણીત, મૂળ શ્લોક

સહિત ગુજરાતી ભાષાંતર ૨- ૮-૦

સ્ત્રીમિત્ર ૦- ૮-૦

ભૂજલજ્ઞાન ગુજરાતી ટીકા સાથે; જમીનમાં રહેલા જલનું જ્ઞાન

આપનાર; વાવડી કુવાઓને માટે અતિ ઉપયોગી છે. ૦- ૮-૦

વૃક્ષાયુર્વેદ ગુ. ઝાડપાનના માટે ઉપયોગી ૦- ૮-૦

વાયુચક્રશાસ્ત્ર ભાગ ૧ મૂલ... .. ૦- ૮-૦

શ્રીશિવપુરાણ ૨૪૦૦૦ શ્લોકનું ૫- ૦-૦

મનુસ્મૃતિ (ગુજરાતી ભાષાંતર) ૫- ૦-૦

એકાદશસ્કંધ ૧- ૦-૦

તુલસીકૃત રામાયણ-હિંદી સચિત્ર, સડીક અલંકારો સમેત;

ગ્લેબ કાગળ, સોનેરી બાઇન્ડીંગ ૬- ૦-૦

ગુજરાતી ભાષાંતર ૬- ૦-૦

ઝવેરભાગ, કાલકાદેવી, મુંબઈ નં. ૨

ધી ન્યુસ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

શ્રીવાદ્મીકિ રામાયણ (સ. સા.)	૬- ૦-૦
" " (ગુ. પ્રે.)	૮- ૦-૦
શ્રીમદ્ભાગવત ભાષાંતર (સ. સા.)	૫- ૦-૦
પુરુષોત્તમ માસનું માહાત્મ્ય:-		
આ ભાષાંતર નવું છે, શુક્લ અને કૃષ્ણપક્ષની એકાદશીઓ		
તથા વ્યતીપાતની તથા મુગ્ધાની કથાઓ સહિત		
... .. પાકું પુકું	૧- ૮-૦
... .. કાચું પુકું	૧- ૨-૦
... .. છુટા પાનામાં, નાગરીમાં	૧- ૮-૦
ગીરધરકૃત રામાયણ	૨- ૪-૦
અમરલાલ ચરિત (લુહાણાઓના પૂજ્યપુરુષનું ચરિત)	...	૨- ૮-૦
ભજનરતનાવલિ ચાર સંપ્રદાયના સાધુસંત અને રામ-		
કૃષ્ણાદિક ભગવદ્ભક્તને માટે; ગ્લેઝર કાગળ...	...	૨- ૦-૦
પીરાણા સંતપંથની પોલ, સચિત્ર	૪- ૦-૦
સૌભાગ્યસંગીત સંગ્રહ(સુધારેલી આવૃત્તિ)	૧- ૦-૦
ઔગીતસંગ્રહ	૦-૧૦-૦
સ્વર્ગનું વિમાન (પઢિયાર)	૧- ૬-૦
સ્વર્ગની કુંચી "	૧- ૬-૦
સ્વર્ગનો ખમ્મનો "	૧- ૬-૦
પંચીકરણ પંડિતજી જયકૃષ્ણકૃત	૨- ૦-૦
" શ્રી રામબાવાકૃત	૧- ૮-૦
વિચારસાગર પંડિત જયકૃષ્ણકૃત	૩- ૦-૦
વેદાન્તવિચાર "	૦- ૪-૦
ચિદ્ધનનંદી ગીતા	૬- ૦-૦
શ્રીધરી ગીતા	છપાય છે
જાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા (સ. સા.)	૬- ૦-૦
શ્રીપંચદશી (ગુ. પ્રે.)	૬- ૦-૦
" (શાસ્ત્રી હાથીભાઈ)	૪- ૦-૦

પંડિત નારાયણ મૂળજી બુક્સેલર

કાળાઘોડા, એક-હાઉસ લેન, મુંબઈ નં. ૧

ન્યાયમૂર્તિ સ્વ. રાનડેનું કૌટુંબિક જીવન, એક વાર વાંચવા જેવું	૧-૮-૦
દર્શનિયુઃ નવ ટુંકી વાર્તાઓ: સચિત્ર.	૧-૪-૦
અનારકલી અથવા અપરાધી અકબર	૩-૦-૦
મયણુલ્લા દેવી અથવા ગુજરાતની માતા	૩-૦-૦
ગુજરાતની પરાધીનતા	૩-૦-૦
નાનાસાહેબ	૨-૦-૦
મુરીદશયતાન	૨-૮-૦
સીતમગર સુલ્તાન	૩-૦-૦
ભાગીરથીની ભૂલ	૨-૮-૦
ગંગા ગોવિંદસિંહ	૦-૧૨-૦
દશ લાખને દલો	૨-૦-૦
કાબઝી (કાણુ બગે છે ?)	૦-૧૨-૦
કચ્છનો કાર્તિકેય	૩-૦-૦
વારાહીસંહિતા શ્લોક સાથે પૂર્વાધિ ગુ. ટી....	૩-૦-૦
વૃહજાતક ગુ. ટી....	૨-૦-૦
મહલાઘવ શ્લોક ઉદાહરણ ને ઉપપત્તિયુક્ત....	૧-૮-૦
જૈમિનિસૂત્ર બે અધ્યાય સૂત્રયુક્ત....	૧-૦-૦
ઉદીચ્ય પ્રકાશ કા. મ. કૃત	૧-૦-૦
લઘુપારાશરી શ્લોક સાથે ગુ. ટી....	૦-૪-૦
ષટ્પંચાશિકા ગુ. ટી....	૦-૮-૦
કેશવી જાતક પદ્ધતિ સોદાહરણ- ગુ. ટી....	૦-૮-૦
લઘુ તિથિચિંતામણિ... .. ગુ. ટી....	૦-૮-૦
વેદાન્તસ્તોત્ર ભાગ ૧ લો	૦-૨-૦
વેદાન્તષટ્કમ	૦-૨-૦
લક્ષ્મીનારાયણનાં પદ	૦-૨-૬
પ્રશ્નોક ચૂડામણિ	૦-૧-૬
રમલસાર પ્રભાવલી... ..	૦-૧-૦
જ્યોતિષસાર	૧-૦-૦
વૈશ્વવર્સવસંપ્રદ	૦-૪-૦

અવેરભાગ, કાલકાદેવી, મુંબઈ નં. ૨

धी न्युस प्रिन्टींग प्रेस

वैशेषिकदर्शनम्—(विषयानुक्रमयुतम्)	०- ३-०
वैशेषिकदर्शनम्—(भाषाभाष्यम्)	१- ८-०
सांख्यदर्शनम्,	०- ४-०
पातञ्जलयोगदर्शनम्	०- ३-०
वेदान्तदर्शनम्	०- ४-०
न्यायदर्शनम्—(विषयानुक्रमयुतम्)	०- ४-०
षट्चक्रनिरूपणं सटीकम्	०- ८-०
विविधस्वरूपविचारः (पूर्वमीमांसा)	०- ६-०
पारस्करगृह्यसूत्रम् (यजुर्वेदीयम्)	१- ८-०
आश्वलायनगृह्यसूत्रसटीकम्—(ऋग्वेदीयम्)	२- ४-०
संख्याप्रयोगः (,)	०- १-०
संख्याप्रयोगः (यजुर्वेदीयः)	०- १-०
संस्कारभास्करः—(शुक्लयजुर्वेदीयः)	६- ८-०
रुद्री सामवेदीय	०-१०-०
त्रिंशच्छ्लोकी सव्याख्या (धर्मशास्त्र) [विषयसूचीसहिता] दशश्लोकी (त्रिंशच्छ्लोकी परिशिष्टभूता) चतुःश्लोकी (त्रिंशच्छ्लोकी परिशिष्टशिष्टभूता).	०- ६-०
कुण्डसिद्धिः—सटीक	०-१२-०
कुंडार्कः—सटीकः	०- ८-०
विवेकचूडामणिः मूल०(वेदान्तः)	८- ८-०
धातुमंजरी—(व्याकरणम्)	१- ०-०
पंचदशी—सटीक—अन्वयांकसहिता...	२- ८-०
मुहूर्तचिन्तामणिः पौयूषधाराटीकायुतः—(ज्योतिषम्)	२- ८-०
जातकचन्द्रिका टीकायुत	०- ६-०
कुंडलिकल्पतरुः टीकायुतः—	०- ६-०
सनत्कुमारतंत्रम्	०- ६-०
मणिरत्नमाला—(मूकम्)	१- २-०
मणिरत्नमाला—(मूल)...	१- ८-०

पंडित नारायण भूषण युक्सेवर,

કર્મકાંડ

અષ્ટાધ્યાયીરુદ્રી શ્રીગુરુચરણવેદીય મૂલ, પત્રાત્મક નમકચમકના પ્રયોગ તથા પૂજા આરતી સહિત ડુંબા ગ્લેજ કાગળ, નાની સાદશ	૦—૬—૦
અષ્ટાધ્યાયીરુદ્રી શ્રીગુરુચરણવેદીય મૂલ સહિત શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર હનુસુત્રી આરું શુદ્ધ ભાષાંતર બહાર પઢ્યું નથી, ...	૦—૬—૦
શ્રીપુરાણોક્ત કર્મદર્પણ યજમાન ઘૃતિવાલાને અતિ ઉપયોગી આમાં પાંચ ભાગ છે. ગુજરાતી ટિપ્પણી સહિત. ...	૬—૦—૦
શ્રીગુરુચરણવેદીય બ્રહ્મચરણનિત્યતર્પણ ત્રિકાલસંધ્યા સહિત ગણેશપંચ ૬ સરસ્વતી સ્તોત્ર તથા આરતી સહિત, ગુજરાતી ભાષાંતર	૦—૧—૬
ત્રિકાલસંધ્યા શ્રીગુરુચરણવેદીય મૂલ. ...	૦—૧—૬
વૈશ્યસંધ્યા-ગુજરાતી ટીકા. ...	૦—૧—૦
વૈશ્યસંધ્યા (મૂલ) ...	૦—૧—૦
ક્ષત્રિયસંધ્યા-ગુજરાતી ટીકા ...	૦—૧—૦
ક્ષત્રિયસંધ્યા (મૂલ) ...	૦—૧—૦
શ્રીગુરુચરણવેદીય બ્રહ્મચરણનિત્યકર્મ શ્રાવણી પ્રયોગ પાર્થિવેશ્વર પૂજા. વેદોક્ત પ્રદર્શાતિ પ્રયોગ સહિત. ...	૧—૮—૦

ધર્મશાસ્ત્ર-મહાત્મ્ય કથા

નિર્ણયસિંધુ મૂલ શ્લોક સહિત શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર ગ્લેજ કાગળ મજબૂત બાંધણા સોનેરી નામ પાકું પુટું છતાં મૂલ્ય ...	૨૫—૦—૦
આશૌચનિર્ણય ટ્રાયબકીય મૂલ સહિત સરલ ગુજરાતી ભાષાંતર	૦—૩—૦
एकादशी माहात्म्य मूलसहित भाषांतर बालबोध लिपीमांचारे जयंती सहित ...	२—०—०
પુરુષોત્તમમાહાત્મ્ય મૂલ શ્લોક સહિત ૫૦ ટીકા શુકલ અને કૃષ્ણપક્ષની એકાદશી, વ્યતિપાતની કથા અને મુગધાની કથા સહિત	૧—૮—૦

વેદાંત

શતશ્લોકી મૂલ સહિત ગુજરાતી ટીકા શ્રીઆચ શંકરાચાર્યકૃત	૦—૧૦—૦
શ્રીરામગીતા મૂલ સહિત ગુજરાતી ટીકા શ્રીઆચ શંકરાચાર્યકૃત.	૦—૬—૦
પંચીકરણ શ્રીરામબાવાકૃત ડુંબા કાગળ પાકું પુટું બાલબોધ લિપીમાં શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા ...	૧—૮—૦
પંચરત્ન તથા દ્વિરત્ન શ્રીશંકરાચાર્ય કૃત મજબૂત પાકું પુટું....	૧—૪—૦
શ્રીવેદાંત સ્તોત્ર. ...	૦—૨—૦

વ્યાકરણ

શબ્દ રૂપાવલી એકાક્ષરી કોષ સહિત	૦-૨-૦
ઘાતુરૂપાવલી	૦-૩-૦

પુરાણ

શ્રીમહાશિવપુરાણ ૨૪૦૦૦ શ્લોકનું શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર, ત્રણ- વિધાના ઉપદેશરૂપ શ્રીશિવગીતા સાથે પાકું પુટું છતાં મૂલ્ય માત્ર ૫-૦-૦	૫-૦-૦
શ્રીમદ્ભાગવત સચ્ચૈર્નિક સપ્તાહ માટે અતિઉપયોગી વેદસ્તુતિપર શ્રીવલ્લભાચાર્યની શુદ્ધ સુબોધિની ટીકાસહિત ડાંગલ મુંબઈ છાપ ૧૨-૦-૦	૧૨-૦-૦

વૈદક

અષ્ટાંગહૃદય વાગભટ્ટ ઉત્તરસ્થાન ગુ. ટી. ગ્લેજ કાગલ મુંબઈ છાપ. ૪-૦-૦	૪-૦-૦
ભાવપ્રકાશ આયુર્વેદનો સ્વજાનો પૂર્વ મધ્ય અને ઉત્તર ભેદ બે ભાગમાં પાકું પુટું.	૧૦-૦-૦
માધવનિદાન આયુર્વેદનો શ્રેષ્ઠ નિદાન પ્રન્થ મૂલ સાથે સરલ ગુજરાતી ભાષાંતર	૨-૮-૦
લોર્લિંબરાજવૈદ્યજીવન મૂલસાથે ગુ. ભાષાંતર મુંબઈ છાપ.	૧-૦-૦
વૈદ્યસારસંગ્રહ વૈદ્યક વિષેની સારી માહિતી આપનાર	૨-૦-૦

જ્યોતિષ

જ્યોતિર્વિદ્યાભરણ-સટીકમ. (કાલિદાસ)	૨-૮-૦
બાલબોધ જ્યોતિષસાર સંગ્રહ મૂલ સહિત શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર જ્યોતિષ શીખનારે પ્રથમ શીલ્પવાનો સર્વોપરી પ્રથમ સુધારાવધારા સાથે. ૦-૧૨-૦	૦-૧૨-૦
બ્રહ્મજ્ઞાનતંત્રમ્ (મૂલ)	૬-૨-૦

સ્તોત્ર

શ્રીશિવમહિમ્નસ્તોત્ર પુષ્પદંત વિરચિત ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત ૦-૨-૦	૦-૨-૦
રામરક્ષા સ્તોત્ર શ્રીરામદાસ સ્વામીયે શ્રી શિવાજી મહારાજને કથેલું) ૦-૨-૬	૦-૨-૬
શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામાવલી	૦-૩-૦
શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામ	૦-૨-૬
શ્રીનારાયણકવચ...	૦-૧-૬
શ્રીગણેશસહસ્રનામાવલી	૬-૩-૦
શ્રીશિવસહસ્રનામાવલી	૦-૩-૦

ધી ન્યુસ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

કાળાધોડા, બેક-હાઉસ યેન, કોટ-મુંબઈ.

પંડિત નારાયણ મૂળજી બુક્સેલર,
કાલકાદેવી, અવેરખાગ, મુંબઈ નં. ૨.

THE
NEW YORK
PUBLIC
LIBRARY
ASTOR LENOX TILDEN FOUNDATION
125 WEST 47TH STREET
NEW YORK 10019

